

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

**100. YILI MÜNASEBETİYLE
I. DÜNYA SAVAŞI'NDA
KAFKAS (DOĞU) CEPHESİ
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU**

25-27 EYLÜL 2014 / ERZURUM

***ON THE OCCASION OF 100TH
ANNIVERSARY, THE CAUCASIAN (EAST)
FRONT IN THE WORLD WAR I
INTERNATIONAL SYMPOSIUM***

25-27 SEPTEMBER 2014

Yayına Hazırlayan
Merve UĞUR

ANKARA-2015

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları

Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu (2014: Erzurum) = The Caucasian (East) Front in the World War I International Symposium (2014: Erzurum)

100. yıl münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi uluslararası sempozyumu; Erzurum, 25-27 Eylül 2014 = On the occasion of 100TH anniversary, the caucasian (east) front in the World War I international symposium; Erzurum, 25-27 Eylül 2014 /yay. haz.: Merve Uğur. — Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.

XIII, 930 s.: res.: fotoğ.: tbl.: hrt.; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

ISBN: 978-975-16-3093-3

1. DÜNYA SAVAŞI, I - DOĞU CEPHESİ - 1914-1918

2. TÜRKİYE - TARİHİ - 1914-1918 - KONGRELER, VB.

I. e.a: 100. yıl münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi uluslararası sempozyumu II. e.a: On the occasion of 100TH anniversary, the caucasian (East) front in the World War I international symposium III. e.a: The caucasian (East) front in the World War I international symposium IV. Uğur, Merve, yay. haz. V. Seri

956.0811

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Betül ASLAN
Prof. Dr. Selami KILIÇ

KİTAP SATIŞI:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu:24/6 Kızılay/ANKARA
Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA
Tel: 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73
e-posta : bilgi@atam.gov.tr
web : http://www.atam.gov.tr
e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3093-3

İLESAM : 15.06.Y.0150-460

BASKI SAYISI : 500 Ad.

BASKI : ÜÇ S BASIM LTD. ŞTİ. (0312) 395 94 45

İÇİNDEKİLER

SEMPOZYUM KURULLARI.....	XI
--------------------------	----

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	1
--	---

Atatürk Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Hikmet KOÇAK	7
-------------------------------------	---

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı

Prof. Dr. Yakup MAHMUDOV	9
---------------------------------------	---

Erzurum Valisi

Dr. Ahmet ALTIPARMAK	11
-----------------------------------	----

BİLDİRİLER

SALON I

I. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Ömer TURAN

Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA	15
---------------------------------------	----

Rusya ve İran'ın XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları

Yrd. Doç. Dr. Ahmet TOKSOY	39
XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kafkas Politikası	
Yrd. Doç. Dr. Ali Servet ÖNCÜ	55
XIX. Yüzyıl Dünya Siyasetinde Kafkasya	

SALON II

I. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Selami KILIÇ

Doç. Dr. Nermine EMİRBEYOVA	77
XIX. Yüzyılın Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya'ya Askeri Saldırısı (Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivinin Dökümanlarına Dayanarak)	
Doç. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN	101
Osmanlı ve İngiliz Belgelerinde I. Dünya Savaşı Öncesinde (1912-1913) Van'da Asayiş	
Doç. Dr. Şirinbey ALİYEV	123
Rusya İşgallerine Karşı Silahsız Direniş Hareketinde Samuh Köyü	

SALON I

II. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Besim ÖZCAN

Prof. Dr. Selami KILIÇ	139
I. Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış	
Öğretmen Necat ÇETİN	189
Nüfus Esas Defterleri, Vefayata Mahsus Vukuat Defter ve 1934 Yılı Nüfus Tarama Cetvel Kayıtlarına Göre Torbalı ve Bayındır İlçelerinden Kafkas Cephesi'nde Askerde Kalanlar	

Doç. Dr. Necati AKSANYAR	215
İngiltere, Rusya ve Amerika'nın Konjonktürel Yaklaşımlarının Şark Cephesi'ne Etkisi ve Ermenilerin Konumu	

SALON II

II. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Selma YEL

Doç. Dr. Cebi BEHRAMOV	235
Baku Oil in Military and Political Plans of Great Powers During World War I	

Arş. Gör. Ersoy ZENGİN	247
Osmanlı'dan Cumhuriyete Erzurum'da Silah Üretim Tarihine Bakış ve Erzurum Silah Tamirhanesi: Firdevsoğlu Kışlası İş Ocağı	

SALON I

III. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Mehmet CANATAR

Doç. Dr. Şaban ORTAK	283
Sarıkamış Harekâtı Öncesi Kafkas Cephesi'ne Deniz Nakliyatı ve Yaşanan Deniz Savaşları	

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Emin DİNÇ	309
Halil (KUT) Paşa'nın I. Dünya Harbi Başlarındaki Kuva-yı Seferiyye Komutanlığı	

Dr. Öğ. Kd. Alb.Zekeriya TÜRKMEN	323
Cepheden Cepheye: Kafkas Cephesi'nin Dondurucu Soğuşundan Irak Çöllerine 5. Seferî Kuvvet'in (52. Mürettep Tümen) Serüveni	

Yrd. Doç. Dr. Qiyas ŞÜKÜROV	361
Genceli Emir Arslan Han Hoyski ve İttifak Teklifi	

SALON II

III. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Mustafa TURAN

Dr. Öğ. Binbaşı Hüsnü ÖZLÜ	387
I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordunun Harekât Planı, Muş ve Bitlis'in İşgalden Kurtuluşu	

Dr. Kurmay Albay Levent ÜNAL	417
Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum'un Düşmesi Sonrası Meydana Gelen Gelişmeler İle Bölgede Cereyan Eden Muharebelerin Değerlendirilmesi	

SALON I

IV. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ

Dr. Nejdet KARAKÖSE	457
Mondros Mütarekesi'nden Sonra Kafkasya'daki Gelişmeler ve Nuri Paşa'nın (KİLLİGİL) Kafkasya'daki Faaliyetleri	

Dr. Hv. Öğ. Alb. F. Rezzan ÜNALP	493
Birinci Dünya Harbi Sırasında Kafkas Cephesi'ndeki Casusluk Faaliyetleri (1914'ten 1918'e Kadar)	

SALON II

IV. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Ömer TURAN

Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA	533
I.Dünya Savaşı Dönemi Rus Mizah ve Karikatüründe Osmanlı İmajı	

Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ 561
Kafkas Cephesi'nde Bolşevik İhtilali'nden Sonra Erzincan Mütarekesi'ne
Kadar Tarihi Süreç Hakkında Gürcü Basını ve Viktor Tevzaia'nın
Erzincan Mütarekesi İle İlgili Hatıraları

Doç.Dr.Tuncay ÖĞÜN 581
Turan Yolunda Bir Serap: Ardahan'ın Ele Geçirilmesi ve
Osmanlı Basınındaki Yansımaları

SALON I

V. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU

Prof. Dr. Mehmet ÇANLI 621
Üsteğmen Hüseyin Avni (GENÇAĞA) Bey'in Hatıralarında Doğu Cephesi'nde
Sosyal ve Ekonomik Hayat

Dr. Ahmet KÖKSAL 639
İngiliz Generali Marsen'in Kafkasya ve Şimalî İran'a Ait Notları (1914-1918)

Dr. Sadık ERDAŞ 665
Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Temel Sorunlar ve Gözlemler

SALON II

V. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Mustafa TURAN

İrade ALİYEVA 697
Güney Kafkasya Rusya İmparatorluğu'nun İşgalleri Döneminde İngilizler

Prof.Dr.Sadık SARISAMAN 707
Cihad-ı Ekber İlânının Kafkaslardaki Yankıları

Nigar CAMALOVA ABUŞOVA	725
I.Dünya Savaşı'nın Sonlarına Doğru Kafkasya'da Ermenistan Cumhuriyeti'nin Oluşturulması	

SALON I

VI. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Esin DERİNSU DAYI

Yrd. Doç. Dr. Lazzet DINASHEVA	737
Rus Tarihçilerin Araştırmalarında I. Dünya Savaşı'nda Rus-Türk Cephesi	

Mehmet Şükrü GÜZEL	753
Lozan Barış Konferansı'na Kadar Cemiyet-i Akvam'da Ermeni Meselesi	

SALON II

VI. OTURUM

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Betül ASLAN

Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ	795
Ermeni Devleti Kurma Politikasının Acı Sonucu: Doğu Anadolu, Nahçıvan ve İrevan Bölgelerinde Ermenilerin Türk-Müslüman Nüfusa Karşı Yaptıkları Mezalimler	

Dr. Aynur AMANOVA	815
Urmiya Bölgesi'nde Ermenilerin Türk-Müslüman Nüfusa Karşı Yaptıkları Mezalimler (1918)	

Dr. Volkan AKSOY	831
Trabzon'da Rus İşgali ve Muhacirlik (1916-1918)	

Öğr. Gör. Ergül BALLI	857
Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Erzurumlu Mültecilerin İskân ve İaşesi	

SALON I**VII. OTURUM****Oturum Başkanı: Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR**

Yrd. Doç. Dr. Lokman ERDEMİR	901
Rusya'da Esir Bir Zâbit Vekili: Hafız Şaban Efendi	
EKLER	921

SEMPOZYUM KURULLARI

DÜZENLEYEN KURUMLAR

Erzurum Valiliği

Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü

T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi

ONUR KURULU

Dr. Ahmet ALTIPARMAK (Erzurum Valisi)

Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA (Yükseköğretim Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. Derya ÖRS (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı)

Prof. Dr. Yakup MAHMUDOV (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı)

Prof. Dr. Hikmet KOÇAK (Atatürk Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN (Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı)

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN (Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı)

Nihat BÜYÜKBAŞ (Atatürk Araştırma Merkezi Başkan Yardımcısı)

Prof. Dr. Yavuz ASLAN (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ (Dumlupınar Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)

Prof. Dr. Selami KILIÇ (Atatürk Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU (Hacettepe Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN (ODTÜ, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)

Prof. Dr. Selma YEL (Gazi Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)

Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ (Atatürk Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ (Atatürk Üniversitesi)

Hüseyin TOSUN (ATAM Bilimsel Çalışmalar Müdürü)

Merve UĞUR (ATAM Uzman Yardımcısı)

Arş. Gör. Ersoy ZENGİN (Atatürk Üniversitesi)

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Betül ASLAN (Atatürk Üniversitesi)

- Prof. Dr. Yavuz ASLAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İ. Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Halil BAL (İstanbul Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. İsmail COŞKUN (İstanbul Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Esin DERİNSU DAYI (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Çağrı ERHAN (Ankara Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bedri GENCER (YTÜ, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. S. Selçuk GÜNAY (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemil HASANLI (Hazar Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ (Dumlupınar Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA (Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa KASIMLI (Bakü Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Selami KILIÇ (Atatürk Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Osman KÖKSAL (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (KTÜ Rektör Yardımcısı)
Prof. Dr. Besim ÖZCAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Solmaz RÜSTEMOVA
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU (Hacettepe Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ (Erzincan Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Mehmet TEMEL (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Mustafa TURAN (Gazi Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (ODTÜ, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR (Elazığ Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Selçuk URAL (Kafkas Üniversitesi)
Prof. Dr. Selma YEL (Gazi Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Doç. Dr. İhsan Sabri BALKAYA (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Kemal ÇELİK (Başkent Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Doç. Dr. İsmail EYÜBOĞLU (Atatürk Üniversitesi)

- Doç. Dr. Salim GÖKÇEN (Erzincan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ümit KILIÇ (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)
Doç. Dr. Tuncay ÖĞÜN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Hamit PEHLİVANLI (Kırıkkale Üniversitesi, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Doç. Dr. Uğur ÜNAL (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü, ATAM Bilim Kurulu Üyesi)
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM (Hacettepe Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Nebahat ORAN ARSLAN (Kafkas Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İ. Ethem ÇAKIR (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR (Atatürk Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ (Atatürk Üniversitesi)

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Mehmet Ali BEYHAN*

Sayın Valim, Sayın Rektörüm, Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Sayın Başkanı, değerli meslektaşlarım, saygıdeğer konuklar, muhterem hanımefendiler, beyefendiler, basınımızın değerli mensupları, sevgili öğrenciler...

I. Dünya Savaşı'nın 100. Yılı... Dünyayı kasıp kavuran milyonlarca insanın ölümüne sebep olan; milyonlarca insanı yerinden yurdundan eden bir savaş. XX. yüzyılın en büyük felaketlerinden biri.

Emperyal güçlerin hesaplaştığı; zengin İslam coğrafyasının paylaşımına zemin hazırlayan bir savaş.

Osmanlı Devleti'nin sonunu getiren bu savaşın 100. Yılında Kafkas Cephesi Sempozyumu münasebetiyle burada bulunuyoruz.

Sempozyumun amacı doğrultusunda başarılı geçmesini diliyorum. Sizleri sevgi ve saygı ile selamlıyorum.

Hoş geldiniz.

İlmî toplantıların amacı elbette tertip edildiği konu veya alan ile ilgili yeni bilgiler üretmek; bilinen bilgilerde, varsa yanlışları düzeltmek; yeni belgeler, bulgular ışığında mevcut bilgileri genişletmek; problemlerin çözümüne katkı sunmaktır.

Umuyorum ve diliyorum ki bu çerçevede katılımcı meslektaşlarımız birikimleriyle, perspektifleriyle bu sempozyumun amacına ulaşması için büyük katkı sağlayacaklardır.

---

* Prof. Dr., Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

Değerli konuklar;

I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti için sonu belli olan bir savaştır. Savaş öncesinde Osmanlı Devleti, asker veya diplomat değil, bir sivil aydınının da kolayca karar vereceği üzere kendisine saldırılmadıkça eline silah alması gereken bir durumdadır. Sebepleri çok açıktır:

Birincisi; fazla geriye gitmeye gerek yok; Tarihimizde bir dönüm noktası olan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan yani 1774'ten 1914'e kadar geçen 140 yıllık zaman dilimi, Osmanlı Devleti için bir mağlubiyetler tarihidir.

Kırım Savaşı ile 1897 Yunan Savaşı, bu bir buçuk asırlık tarihin iki istisnasıdır.

Kırım Savaşı Avrupalı devletlerin menfaatleri gereği, Rusya'ya karşı müdahil oldukları, yani bir koalisyonun ortak savaşıdır ve elde edilen zaferin etkisi ancak on beş yıl sürmüştür.

Yunan Savaşı ise meydana kazanılmış, masada kaybedilmiş bir savaştır.

İkincisi; silah ve mühimmat, askerî teçhizat bakımından Osmanlı Devleti dışa bağımlıdır. Silahınızı üretemiyorsanız dışarıdan temin etmek zorundasınız.

Dışa bağımlı ülke, her zaman ve şartta üreten ülkelerin gerisindedir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında II. Mahmud devrinde, Asâkir-i Mansûre'nin yani yeni Osmanlı ordusunun silah ihtiyacı İngiltere, Fransa, Avusturya ve Belçika'dan temin edilmişti.

Abdülaziz devrinde ise Amerika'dan büyük miktarda, büyük paralarla, değişik çap ve markada silah alınacaktır.

Amerikan iç savaşı (1860-1865) sırasında üretilen silahlar için, savaş sonrası Osmanlı Devleti önemli bir pazardır.

Tarihe 93 Harbi olarak geçen ve Erzurum'un, Erzurumluların acılarını, sıkıntılarını, şiddetini had safhasında tattığı 1877-1878 savaşında Osmanlı ordusu bu silahları kullanacaktır.

Savaş sırasında cephane ihtiyacı Tophane'den, Tophane-i Âmire'den karşılanmaya çalışılmış; üretilen mermiler Amerikan silahlarını kullanılamaz hale getirmiştir.

Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı-Alman ilişkileri başlayınca Osmanlı ordusu Alman silahları ile donatılacak ve I.Dünya Savaşı'nda bu silahlarla savaşılacaktır.

Üçüncüsü; Osmanlı ekonomisi savaşı kaldıracak güçte değildir, kaynakları kısıtlıdır.

Yakın geçmişinde, 1911'de Trablusgarb ve 1912'de Balkan Savaşı kaybedilmiştir. Kuzey Afrika'daki son topraklar, Ege adaları terk edilmiştir.

Balkan Savaşı bir faciadır. Gelibolu Yarımadası hariç, bütün Trakya, Osmanlı Devleti'nin ikinci başkenti Edirne dâhil Balkan coğrafyası elden çıkmış; bu coğrafyadan milyonlarca insan İstanbul'a sığınmıştır. İlaşeleri, ibateleri devlete; yeni ekonomik sıkıntılar, beraberinde sosyal problemler getirmiştir.

Bulgarlar, Çatalca'ya kadar gelerek İstanbul kapılarına dayanmışlardır.

Muhtemelen, bizi ilgilendiren I.Balkan Savaşı sonrasında pastanın paylaşımı sırasında; Romenler, Sırpalar ve Yunanlılar, Bulgaristan'a savaş açmasalardı, I.Dünya Savaşı'na girdiğimizde Edirne, Bulgar işgalinde olacaktı.

Dördüncüsü; subay kadrosu politika girdabı içindedir. Bunlar, II. Abdülhamid devrinde öğrenim görmüş subaylardı. Harb okulunda, akademiye “hürriyet, meşrutiyet” gibi fikirlerle Abdülhamid yönetimine karşı yetiştirilmişlerdi.

Dönemin hatırat kitaplarında bu subaylardan, “istibdada karşı bilenererek” yetiştirildiklerinden övünçle bahsedilir.

Ama asıl görevlerinin vatan savunması olduğu, bu görev için her türlü hazırlığı yapmakla sorumlu oldukları göz ardı edilir, unutulur.

“İstibdad rejimine” yani Abdülhamid dönemine son vermek hususunda bu subay kadrosu başarılı olmuştur. Ama Trablusgarp'ta, Balkan Savaşı'nda bunun bedeli ağır olacak, ayrıca kanlı bir istibdad rejimine de kapı aralanacaktır.

Politikadan askerlik sanatını öğrenmeye fırsatı olmayan bu subay kadrosu, 1913'ten itibaren Alman subayların yönetiminde askerliği öğrenmeye çalışmak zorunda kaldılar.

Terfiler; liyakat ve ehliyete, rütbe bekleme süresine riayet edilmeden dağıtıldı. Tecrübeli subaylar kadro dışı bırakıldı.

I. Dünya Savaşı boyunca ülkenin kaderini elinde tutacak olan Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye'de, Akademi'de sınıf arkadaşıdır. Yani 1881

doğumludur. 15 Aralık 1913 tarihinde albay, on dokuz gün sonra yani 3 Ocak 1914'te tuğgeneral ve 4 Ocak'ta henüz 33 yaşında iken Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili oldu.

Askerî kariyerde izahı olmayan bu hızlı ve âni yükselişin önüne geçecek, engel olacak bir merci, bir makam da yoktu. Zira Osmanlı tahtında Mehmed Reşad oturmaktaydı. 1909'da ağabeyi II. Abdülhamid'in yerine geçmişti. Savaş başladığında yetmiş yaşında, ileri derecede şeker hastası ve sâbık hükümdârın siyasi yeteneklerinden mahrumdu.

Abdülhamid'i tahttan indiren İttihatçıların, kendisini de bir gün indirebilecekleri korkusu içinde ve sadece götürülen evrakı imzalamanın ötesinde bir etkinliği bulunmuyordu.

Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın çok genç yaşta geldiği bu makamı dolduracak vasıflara, tecrübeye sahip olduğu söylenmez. Biyografilerinde, dönemin görgü tanıklarının hatıralarında genç paşanın; vatanperverliği, cesareti, gayreti, dürüstlüğü öne çıkar; mutlaka doğrudur. Devlet adamlarında cesaret, gayret ve hamiyet duygularının coşkun olması; vatan ve millet sevgisinin aşkın olması elbette beklenir, gereklidir.

Dürüstlük, erdem sahibi olma; vatan ve milletin menfaatini her şeyin üstünde tutma gibi meziyetler; bir devlet adamında, sorumluluk taşıyan makamlarda bulunanlarda bulunması elzem olan hususiyetlerdendir.

Ancak bu meziyetlerin devlet yönetiminde destekleyici hasletlerle tahkim edilmesi gereklidir. İleriyi görebilme, hesabı-kitabı iyi yapabilme, atılacak adımın hedefe ulaşım ulaşılamayacağını sezebilme ve her şeyden önce adımın getirisi-götürüsünün ne olacağını kestirebilme yeteneği sorumluluk sahiplerinde bulunmalıdır. Aksi halde sonu hüsrandır, hezimet kaçınılmazdır.

Sayın Valim, Sayın Rektörüm, değerli konuklar;

I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti iki buçuk milyon (2.410.000) km²lik bir coğrafyaya hükmediyordu. Coğrafyanın büyüklüğü Fransa, İtalya ve Almanya'nın sahip olduğu topraklara denkti. Bu büyüklük, savaşta savunulacak sınırların uzunluğu, çarpışılacak cephelerin çokluğu demektir.

30 Ekim 1918'de Mondros imzalandığında muazzam topraklar elden çıkmış oldu. Mütarekelerin, antlaşmaların şartlarını gâlipler belirler. Şartlara itiraz hakkınız kısıtlıdır. Osmanlı Devleti için de böyle oldu.

Devleti savaşa sürükleyerek “mahvına sebep olanlar, memleketin başına getirdikleri felâketin, paylarına düşecek olanı kabul cesaretini gösteremediler.”

Mütarekeden iki gün sonra ülkeyi terk ettiler.

Mondros’a yani Osmanlı Devleti’nin yenilgisini ilan ve tescil edecek olan ateşkesin imzalanmasına dört ay kala Osmanlı tahtında bir değişiklik oldu.

3 Temmuz 1918 akşamı Mehmed Reşad’ın ölümü üzerine 4 Temmuz’da Mehmed Vahdettin tahta çıktı. Aslında gerçek anlamda bir tahttan bahsetmek mümkün değildir. Çünkü devlet her yönüyle iflas etmiştir, çökmüştür.

Ama saltanatın vârisidir; sadece hukukî anlamda da olsa tahta çıkacak olan odur.

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti’nin çöküşüyle hinterlandında oluşturulan siyasî coğrafyada; bugün yine savaş vardır, kargaşa vardır; kan, göz-yaşı ve ızdırıp vardır.

Savaşların sonucunu belirleyen güç olduğu gibi, barışın ve huzurun teminatı da güçtür, kuvvettir.

Teknolojik gelişmelere öncülük ediyorsanız bilgiyi üretirsiniz. Dolayısıyla gücü elinizde bulundurursunuz.

Kuvvet ve kudret; vatanın ve milletin geleceği için gereklidir. Kuvvet ve kudret, âkil ve âdil devlet adamları elinde aynı zamanda barışın ve huzurun teminatıdır.

Bundan 222 yıl önce başlatılan yeniden yapılanma, devlete güç kazandırma çabalarından yani Nizam-ı Cedit’ten bugüne tarihimizin muhasebesini yapmak gerekir.

XXI. yüzyılın ilk çeyreğini yarıladığımız şu günlerde hâlâ malımız, alın terimizin ürünü bir “motor”un niçin olmadığını tartışmaktayız.

Millet olarak yerli helikopterimizi üretme çabası içindeyiz.

Modern zamanların istihbaratı için vazgeçilmez insansız hava araçlarını daha düne kadar başka ülkelerden temin etmekteydik.

Yakın gelecekte uçağımızı üretebileceğimiz umutları yeşermiş bulunmaktadır. Tamamen yerli üretim olan piyade tüfeğimiz envanterimize yeni girmiştir.

Elbette bütün bunlara, günümüz dünyasında, stratejik derinliği, jeopolitik önemi büyük olan ülkemizin fevkalade boyutta ihtiyacı vardır.

Tarih, sadece geçmişte meydana gelen olayları nakletmekle kalmamalıdır; aynı zamanda bu olayların günü, geleceği nasıl etkilediğini / etkileyeceğini de tartışmalıdır. Tarihçilerin sorumluluğu büyüktür.

Umarım sempozyum, bu bağlamda, bu muhasebeye katkı sağlayacaktır.

Sizleri sevgi ve saygı ile selamlıyorum. Tekrar hoş geldiniz diyorum.

Hikmet KOÇAK*

I. Dünya Savaşı kuşkusuz insanlık tarihinin en büyük yıkım ve trajedilerinden biridir. Milyonlarca insanın öldüğü, koskoca bir kıtanın yakılıp yıkıldığı, ülkelerin yerle bir edilip sınırların daha önce görülmemiş bir biçimde el değiştirdiği bir savaştır.

100 yıl geçmiş olmasına rağmen sebepleri, sonuçları ve etkileri hâlâ devam eden ve bu yönüyle de, bir anlamda “bitmemiş” bir savaştır. Bu savaşın baş aktörlerinden biri bizlerdik, bizleriz. 100 yıl önce vatanımıza, sınırlarımıza karşı başlatılan müteceviz hamlelerin giderek uluslararası bir paylaşım savaşına dönüşmesi sonucu çok şey kaybettik, çok yıkımlar yaşadık.

Falih Rıfıkı Atay, “Zeytindağı” adlı eserinde 1914 yılı Osmanlı İmparatorluğu sınırlarını şöyle anlatır; “Zeytindağı’nın tepesindeyim. Lût Denizi’ne ve Gerek dağlarına bakıyordum. Daha ötede, Kızıldeniz’in bütün sol kıyısı, Hicaz ve Yemen var. Başımı çevirdiğim zaman Kamame’nin kubbesini görüyorum. Burası Filistin’dir. Daha aşağıda Lübnan var, Suriye var. Bir yandan Süveyş Kanalı’na, öbür yandan Basra Körfezi’ne kadar çöller, şehirler ve hepsinin üstünde bizim bayrağımız! Ben bu büyük İmparatorluğun çocuğuyum.” 100 yıl önceki vatan hudutlarını böylesi veciz ifadelerle aktaran Falih Rıfıkı Atay, ömrü vefa edip yaşasaydı, kuvvetle muhtemeldir ki, bugün sadece 784 bin kilometrekareye sıkışmış bulunan milletimizin bu savaşı bütün kodlarıyla anlayıp öğrenebilmesinin ne denli elzem olduğunu dile getirmekten geri kalmazdı.

Bu savaşın sebeplerini, sonuçlarını ve etkilerini bütün kodlarıyla öğrenmek ve bunu bir tarih bilinciyle değerlendirmeye tâbi tutmak kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bilinç, anlama, şuur “doğru yönelme, yerinde davranış gösterme” gibi anlamlara gelirken; tarih bilinci de tarih biliminin de faydalı olacağı şeklinde kullanımı şeklinde açıklanabilir. Gerçekten tarih bilinci demek, sizlerin de bildiği üzere, tarihsel bilgiyi bilimsel düşünceler düzeyine ulaştırabilmek, tarihsel

---

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Rektörü

olay ve olguları akılcı bir analize tâbi tutmak; tarihi, aklın rehberliğinde anlamlandırmak demektir. Tarih bilinci olmadan ne geçmişi yorumlamak mümkündür, ne de geleceği planlamak. Dahası tarih bilinci, salt geçmişi hatırlamak değil gelecek kurgusuna katkıda bulunmak demektir. Zira gelecekle ilgili kaygılar taşıyan her insan, her toplum, her millet geçmişten vazgeçemez. Bir başka deyişle gelecek kaygısı tarih bilincini bilmeyi gerektirir.

Kuşku yok ki, tarih bilinci olmayanların, güçlü ülkelerin, daha doğru bir ifadeyle emperyalist güç ve eğilimlerin dayatmacılığına ve onlar tarafından sömürgeleştirilmeye maruz kalmaları işten bile değildir. Yine bilindik bir ifadeyle açıklayacak olursak; “tarihini bilmeyenlerin coğrafyalarını başkaları çizer. Bin yılı aşkın bir zamandır bu topraklarda yaşamaktayız. Yani bu toprakların en az bin yıllık tarihini yaşayan da, biçimlendiren de bizleriz. Bin yıllık “geçmişin tarih olabilmesi, tarih bilincine sahip olmayı ve bu bin yıl içinde inşa edilen medeniyete sahip çıkmayı, o medeniyeti yaşatmayı gerektirir.”

Mustafa Kemal Atatürk’ün, “Türk genci ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır” sözü, genç kuşakların tarih bilinciyle yetiştirilmelerinin ne denli önemli olduğunu anlatmaktadır bizlere.

Bu bağlamda, bu ve benzeri etkinliklerin özellikle genç kuşaklara ve gelecek kuşaklara ciddi kazanımlar sağlayacağını düşünüyor, bu sempozyumun da salt geçmişin bilgilerinin aktarıldığı bir düzlem değil, tarihsel bilincin gelişip, toplumsal belleğin diri tutulmasına katkı sağlayacak bir etkinlik olmasını temenni ediyorum.

Bu vesileyle “100.Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu”na Atatürk Üniversitesi ile birlikte katkı sağlayan T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu’na, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığına ve Erzurum Valiliğine teşekkür ediyor, katkı ve katılımında bulunan siz değerli bilim insanlarına da en içten takdir ve şükranlarımı sunuyorum.

Yakup MAHMUDOV*

Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezinin Başkanı ve Türk Tarih Kurumunun Vekili Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan'a,

Aziz kardeşim Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan! Bütün Türk dünyasının görkemli bilim insanı!

Erzurum şehrinde Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi'nin Erzurum Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Valiliği ile birlikte teşkil ettiğiniz "100. Yılı Münasebetiyle Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi" adlı uluslararası sempozyumun düzenlenmesinde size ve sizin şahsınızda emeği geçen herkese özel teşekkürlerimi bildiririm.

Sizin davetinizle "100. Yılı Münasebetiyle Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi" adlı uluslararası sempozyuma katılmak için geniş bir heyetle ilk defa kadim Türk şehri Erzurum'da bulunma imkânı elde ettik. Erzurum'da bulunduğumuz sürece kendimizi doğduğumuz yerde, evimizdeki gibi hissettik. 2 gün ve 7 oturumda faaliyet gösteren sempozyumda kardeş Türkiye Cumhuriyeti ile komşusu diğer ülkelerin uzmanlarını da dinleyecek, bilim dünyasının çok kıymetli uzmanları ile bir araya gelip, ilmi düşüncelerimizi zenginleştireceğiz.

Sizlerin çok içten konukseverliğini yaşadık. Kadim Türk yurdu Erzurum şehrini görebilme, tanıyabilme imkânını verdiniz bize. Erzurum'u gezdik lakin ona doyamadık. Erzurum'daki şehitlerimizi ziyaret ederek onları yâd etme imkânı elde ettik. Erzurum'un tarihi yerlerini gezdik. İslam-Türk tarihinin en büyük şahsiyeti Alp Arslan'ın yaptırdığı türbeleri, mescitleri gezdik, işgalcilere karşı kahramanca mücadelenin tarihi şahidi "Nene Hatun" Abidesi'ni, büyük Atatürk'ün Erzurum Kongresi'ni geçirdiği tarihi binayı ziyaret ettik. Bir daha şahit olduk ki, Doğu Anadolu'nun en mühim strateji mıntıkası Erzurum bölge-

---

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı

si, tarihi Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin milyonlarca yıl boyunca yarattığı zengin maddi ve manevi medeniyet tarihinin ayrılmaz parçasıdır. Erzurum bölgesinin bulunduğu arazi çok eskiden beri Türk toprağıdır. Hurriler, Kimerler, İskitler, Sakalar, Hunlar, çok sayıda Oğuz ve Kıpçak Türkleri, bu bölgede, bu topraklarda yaşamış ve kendilerinden sonraya zengin tarihi-medeni iz bırakmışlardır.

Sonraları Yunan, Roma, Bizans topraklarına katılsa da Erzurum yeniden eski sahiplerine kavuşmuştur. Bu sebeptendir ki Erzurum'un eski adı "Halı Kala" olmuştur. Erzurum bölgesi her zaman Selçuklular, İldenizliler, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı devletlerinin mühim merkezlerinden biriydi. Azerbaycan halkını ve diğer Türk halklarının kadim kahramanlık hikâyesi olan "Kitab-ı Dedem Korkut" Ortaçağ Azerbaycan halkının "Koroğlu" ve "Aslı-Kerem" destanlarında tasvir olunan birçok mühim tarihi hadiseler, süreçler esas olarak bu bölgede cereyan etmiştir.

Teşekkürler Aziz Kardeşim, bizi böyle bir tarihi mekânda bir araya getirdiğiniz için.

Şahsiyetine derin ihtiram beslediğim ve dostluk duygularıyla bağlı olduğum aziz kardeşim, Atatürk Araştırma Merkezi'nin Başkanı Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan. "100. Yılı Münasebetiyle Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi" adlı uluslararası sempozyumun, özellikle Doğu Anadolu'da, Erzurum şehrinde düzenlenmesi ile siz Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler tarafından soykırıma maruz kalan yüzlerce soydaşımızın ruhu karşısında bir borç yerine getirmiş oldunuz. Buna göre de siz en güzel minnettarlık sözlerine layıksınız!

Şahsınıza ve başkanlık ettiğiniz Atatürk Araştırma Merkezi'nin ve Türk Tarih Kurumu'nun bütün mensuplarına ilmi faaliyetlerinde başarılar dilerim.

Şahsiyetinize derin saygı ve hürmetle.

Ahmet ALTIPARMAK*

Tarihi yeniden yazdıran, sınırları yeniden çizdiren bir milletin kaderini eline alıp ve tekrar tekrar yazdıran I. Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi gençlere bilinç vermesi gereken tarihler zincirinin bir dönemidir. Bu dönem herkes tarafından bilinmeli ama Erzurum ve Doğu gençliği tarafından çok iyi bilinmelidir. Elbette Türk gençliği, Müslüman gençlik tarafından bilinmelidir. Sadece Türkiye’de yaşayanlar değil, Osmanlı toprağında yaşamış olanlar da bunu bilmelidir. Haçlı Seferleri ile başlayan bir yürüyüşün sonu hâlâ bitmiş değil. Bugün de farklı cep- helerden saldırılar hâlâ devam ediyor, bu değişmiyor. Farklı emeller yine aynı şekilde Türk ve İslam düşmanı zihniyetler tarafından yeniden yazılıyor, yeniden dizayn ediliyor.

Bugün kıymetli bilim adamlarımız tarafından Kafkas Cephesi’nin askeri, siyasi, ekonomik nedenleri tartışılacak. Yine aynı şekilde Osmanlı-Rus Savaşı ve Osmanlı’nın Kafkas Cephesi’nde bu savaşı kazanması yönünde neler elde edebileceğine yönelik ümitleri, Rusların bu savaş sonunda başarılı olursa tarihî emellerini nasıl gerçekleştireceğine dair yeşeren ümitlerini ve akamete uğrayan ideal- lerini arkadaşlarımız bir tarihi bilinç ve olay olarak bizlere sunacaklardır. Aynı şekilde Osmanlı Devleti bu savaşı kazanmış olsaydı 40 yıldan beri işgal altında olan Kars’ın, Ardahan’ın, Batum’un tekrar kazanılması noktasındaki emelleri gerçekleşecekti. Umuyorum ki Köprüköy Savaşı’ndaki kahramanlıklar gençle- rimize farklı bilgiler olarak sunulur. Bununla birlikte Sarıkamış’ın kaybedilme- siyle beraber yaşamış olduğumuz o dramları Sayın hocalarımız sizlere sunacak- lar. Sarıkamış sonrası Rus ordusunun, Anadolu’nun kilidi olan Erzurum’u işgal etmesi sonrası yaşanan büyük dram ve Ilıca, Tercan, Erzincan istikametinde Mahmut Kamil Paşa komutasındaki Türk birliklerinin vermiş olduğu mücadele çerçevesinde bugün Erzurum tarihine bakarsanız bu bölge adeta boşalmıştır. Bugün Türkiye’nin her yerinde Erzurumlular varsa biraz da bu dönemde ya-

---

* Dr., Erzurum Valisi

şanan göçlere dayanmaktadır. Bu iki yıllık Rus işgalinin çerçevesinde göç etmeyenlere, Ermeniler tarafından yaşatılan o dramlar, adeta Türkler Ermenileri katletti gibi sunulsa bile, burada yaşanan büyük acıları bu topraklarda görmek mümkün. Yaşanan dramlar çok büyüktür. Gerçekten içler acısı büyük bir dram ve gençlerin bilinçlenmesi için büyük bir olaydır.

100. yılı münasebetiyle Kafkas Cephesi'nin siz kıymetli bilim insanlarıncı tartışılacağını bilmek bizi fazlasıyla memnun ediyor. Gençlerimizin de aynı heyecanı taşımalarını diliyorum sizleri saygı ve sevgiyle selamlıyorum.

SALON I
I. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Ömer TURAN

RUSYA VE İRAN'IN 19. YÜZYILIN İLK YARISINDAKİ KAFKASYA POLİTİKALARI

İRRADE MEMMEDOVA*

ÖZET

19.yüzyılın başlarında Kafkasya'da politik durum karışık oldukça karışık-tı. Batı Avrupa devletleri, özellikle de İngiltere ve Fransa Kafkasya'ya göz dik-miştir. Bu devletler Kafkasya'daki olayları dikkatle izliyor ve Kaçarlar Devleti'ni Rusya'ya karşı silahlandırmak istiyorlardı. Yeni topraklar işgal etmeye çalışan Rusya, Hazar'ı iç denizi yapmayı ve Kafkasya'yı ele geçirmeyi amaç edinmişti. Kafkasya, Rusya için güneye doğru yol açmak ve Orta Asya'yı işgal etmek için yeni bir basamaktı. Ayrı ayrı hanlıkların yöneticilerinin sadece kendi hanlığını koruma düşüncesi ve birbirilerine taviz vermemeleri, diğer taraftan Kaçarlar İra-nı ve Rusya'nın bu yerlere işgal amaçlı yürüyüşleri, diğer taraftan Gürcistan'ın Rusya himayesini kabullenmesi durumu daha da zorlaştırmıştı. Kaçarlar İra-nı, Rusya ve Osmanlılar için Kafkasya; sadece ekonomik değil, aynı zamanda stratejik önem de taşıyordu. 4 Ocak 1801 tarihinde İngiltere ile İran arasın-da imzalanan siyasal antlaşmanın koşullarında İngiltere'nin Kaçarlar İrani'na Güney Kafkasya yönünde hareket özgürlüğü vermesi Azerbaycan hanlıklarının bağımsızlığına zıttı ve aynı zamanda Rusya'nın buradaki çıkarlarıyla çelişiyor-du. Rus Çarı I.Aleksandr Kafkasya'yı ele geçirmek için baştan çıkarma, aldatma, korkutma ve direk şiddet uygulama gibi yöntemleri kullanıyordu. Rusya Azerbaycan Hanlıklarının topraklarını Kaçarlar İrani ve Osmanlı Devleti'nin Doğu Gürcistan'a saldırması için köprübaşı sandığından kendi sınırlarını Aras

---

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, "Genel Tarih" Şubesi, Azerbaycan Tarih Kurumu Başkan Yardımcısı, Azerbaycan Cum-huriyeti – 1143, Bakü ş., H.Cavid pr. 115, 6.kat, 609. Oda;
e-mail: irade.mammadli@gmail.com

Nehrine kadar ulaştırmak istiyordu. Gürcistan'ı Rusya'ya birleştirmek içinse Çar Hükümeti Karadeniz kıyılarını alarak, İmeretiya, Guriya, Mingreliya ve Aphaziya'ya sahip olmalıydı. Eylül 1802 tarihinde Kafkasya'daki Rus kuvvetlerinin başkumandanı olarak atanan General Sisianov'un amacı Rusya'nın Güney Kafkasya'da elde ettiği stratejik operasyon meydanını genişleterek, sınırları Kür ve Aras nehirlerine ulaştırmak ve bu vilayete Osmanlı Devleti ve Kaçarlar İrani'nden olan Hıristiyanları yerleştirmekti. 1804-1813 yılları I Rusya – İran savaşında Kaçarlar İranının yenilmesinin sonucu olarak imzalanan 12 Ekim 1813 tarihli Gülistan Antlaşmasına göre Şah hükümeti Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Guba, Derbent, Bakü Hanlıklarını ve hala Rusya Devletinin elinde olan Lenkeran Hanlığının bir kısmını, tüm Dağistan, Gürcistan, Şoregil bölgeleri ve Kafkasya'nın ortasından Hazar Denizi'ne kadar bütün yerlerin Rusya toprağı olduğunu kabul etti. 1826-1828 yıllarındaki Rusya-İran Savaşı'nda Kaçarlar İranının yenilmesi Rusya'nın, Azerbaycan'ın kuzey topraklarını işgal etmesine, Çar Rusyası tarafından Karabağ, İrevan, Nahçıvan hanlıkları topraklarına Ermenilerin toplu tehcirine, Azerbaycan topraklarında Rus ve Alman meskenlerinin oluşmasına, gelecekte tüm Kafkasya'yı işgal etmesine, Kafkasya'nın, o sırada da Azerbaycan'ın zenginliklerinin Rusya İmparatorluğu tarafından yağmalanmasına neden oldu.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya Politikası, Rusya İmparatorluğu, Kaçarlar İrani, Kartli – Kahetiya Çarlığı, Azerbaycan hanlıkları, Feteli Şah

RUSSIA AND IRAN'S POLICIES ON THE CAUCASUS IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

ABSTRACT

In the early XIX century political situation in the Caucasus remained complicated. Western European powers, especially Britain and France had eyes on the Caucasus. These states observed attentively developments in the Caucasus and wanted to arm the Qajar state against Russia. Trying to conquer new lands Russia aimed at making the Caspian Sea its interior sea and to seize the Caucasus. Caucasus was a foothold for Russia to open the way to the South and to seize Central Asia. Meditation of some khanates just on keeping their provinces, lack of ability to be united with each other, as well as marches of the Qajar Iran and Russia to occupy these lands, on the other hand, acceptance of Russia's protection by the Kartli-Kakheti Kingdom had complicated the situation rather more. Caucasus was not just of economic, but also of strategic importance for Qajar Iran, Russia and the Ottoman Empire. Under the political agreement signed between England and Iran on January 4th, 1801 Britain allowed the Qajar Iran to move freely in the direction of the South Caucasus which contradicted to the sovereignty of the Azerbaijani khanates and Russia's interests and clashed in the region. Tsar Alexander I used different methods such as to tempt, to deceive, to threaten, to use arms in order to seize the Caucasus. In view that Russia considered the territory of Azerbaijani khanates to be springboard for attack of the Qajar Iran and the Ottoman Empire on Eastern Georgia wanted to expand its borders to the Araz River. In order to amalgamate Georgia to Russia the tsarist government seizing coasts of the Black Sea had to capture Imeretia, Guria, Mingrelia and Abkhazia. Appointed as the Commander in-Chief of Russian forces in the Caucasus in September 1802, General Tsitsianov's main intention was to make the Caucasus the colony of Russia, to expand its boundaries to the Kura and Araz rivers and to settle Christians from the Ottoman Empire and Iran in the area. Under the Treaty of Gulustan signed on 12 October 1813, after the defeat

of the Qajar Iran in the first Russian-Iranian war of 1804-1813, Shah of Iran agreed that the areas of Karabakh, Ganja, Sheki, Shirvan, Guba, Derbent, Baku khanates, and the territory of Lankaran khanate in the hands of Russia, Dagestan, Georgia, Shorayel regions and the areas from the Caucasus to the middle of the Caspian Sea would be Russia's lands. The defeat of the Qajar Iran in the second Russian-Iranian war of 1826-1828 had created favorable conditions for Russia completing the invasion of Iravan and Nakhchivan khanates to capture northern lands of Azerbaijan, to mass resettlement of Armenians to the areas of Karabakh, Iravan and Nakhchivan khanates, to the establishment of Russian and German settlements in the territory of Azerbaijan, to capture the entire Caucasus in future, the wealth of the Caucasus and Azerbaijan to be plundered by the Russian Empire.

Key Words: policy on the Caucasus, the Emperor of Russia, Qajar Iran, Kartli-Kakheti kingdom, Azerbaijani Khanates, Fathali Shah

19. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın iç ve dış durumu çok karışıktı. Geçen yüzyılda Azerbaycan hanlarının büyük Azerbaycan devleti kurma fikrinin sona ermesi, ayrı ayrı hanlıkların yöneticilerinin sadece kendi hanlığını koruma düşüncesi ve birbirilerine taviz vermemeleri, diğer taraftan Kaçarlar İrani ve Rusya'nın bu yerlere işgal amaçlı yürüyüşleri, diğer taraftan Gürcistan'ın Rusya himayesini kabullenmesi durumu daha da zorlaştırmıştı. Kaçarlar İrani, Rusya ve Osmanlılar için Kafkasya sadece ekonomik değil, aynı zamanda stratejik önem de taşıyordu. Bu dönemde İngiltere ve Fransa İran'da güçlü olabilmek için mücadele ediyorlardı. Bu amaçla 1800-1801'li yıllarda Fransa, Rusya ile yakınlaşarak Hindistan projesini hazırlıyordu. Bu proje gereği, Don Kazakları Orta Asya'dan geçerek yukarı Hindistan'a hareket edecek, aynı zamanda 35.000 kişilik Fransız kuvvetleri de Rusya arazisinden, Hazar Denizi'nden, Kuzey İran'dan ve Afganistan'dan geçerek Hindistan'ın kuzeybatı sınırlarından Ruslarla birleşecektir. Bu Hindistan projesine kafayı çok takan Rusya İmparatoru I. Pavel tüm bu yürüyüşü neredeyse 4 ay içinde sonuçlandırabileceklerini düşünüyordu. Hatta Kazak ekiplerine Volga'yı geçerek Orenburg'a doğru hareket etmeyi emretmişti. Fakat onun öldürülmesi bu kocaman, fakat fantastik projeyi yarım bıraktı. Bu proje karşısında endişe eden İngiltere'nin Kaçarlar İrani'yle anlaşmak amacıyla Malkolm'un yönetiminde özel bir heyetin Tahran'a gönderilmesi de gösteriyor ki adı geçen dönemde uluslararası durum ne denli karışıktı¹.

19. yüzyılın başlarında Kafkasya'da politik durum oldukça karışıktı. Batı Avrupa devletleri, özellikle de İngiltere ve Fransa Kafkasya'ya göz dikmişti. Bu devletler Kafkasya'daki olayları dikkatle izliyor ve Kaçarlar Devleti'ni Rusya'ya karşı silahlandırmak istiyorlardı. Yeni topraklar işgal etmeye çalışan Rusya, Hazar'ı iç denizi yapmayı ve Kafkasya'yı ele geçirmeyi amaç edinmişti. Kafkasya, Rusya için güneye doğru yol açmak ve Orta Asya'yı işgal etmek için yeni bir basamaktı.

Rusya ilk olarak Kafkasya'yı işgal etmek projesine Gürcistan'dan başladı. Şöyle ki 12 Aralık 1799'da Georgi'nin muazzam Çar unvanı alması ve Rusya'nın himayesini kabul etmesinden sonra Rusya ile Gürcistan arasındaki ilişkiler Georgiyevsk Antlaşması'nın koşulları gereği ayarlanmaya başladı. Rus ordularınının

---

1 V. Gurko-Kryajin, **Kratkaya istoriya Persii**, Moskova, 1925; **İstoriya İrana**, Alternativa – Yevrolints, Kiyev-Moskova, 2003, s. 61; İrade Memmedova, **Rusya ile İran Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)**, Aktaran: Dr. Sebahattin Şimşir, "IQ Kültür Sanat Yayıncılık", İstanbul, 2011, s. 19.

Gürcistan'a girmesinde ve Georgi'nin tahta oturmasından sonra Çarlık'ta durum düzelmek yerine daha da kötüleşti. Rusya himayesinin kabulünden sonra Kartli – Kahetiya Çarlığı'nda Çar ailesinin içinde yönetim uğruna mücadele eden gruplar arasında çekişme kuvvetlendi. Şöyle ki Rusya himayesine girmiş Georgi'ye karşı mücadeleyi kazanmak için gruplar geleneksel olarak ya Kaçarlar İrani'nin ya da Osmanlı Devleti'nin yardım ve himayesine güveniyorlardı. Hem de Georgi'nin akıllıca davranıp kendisinden sonra oğlu David'in direkt olarak Gürcistan tahtına velayet olmasını garanti istemesi yönetim uğruna mücadele eden diğer şehzadeleri Rusya İmparatorluğu'nun düşmanı yaptı. Petersburg açısından Gürcistan sarayındaki durum belliydi. Ona göre de P.İ.Kovalenski'ye Çar'ın dul karısına ve ona sadık olanlara dikkat etmek, aynı zamanda ikili politika yapan Çar'ı da denetimde tutma direktifi verilmişti².

Şehzade Yulon'un değil, Şehzade David'in varis ilan edilmesi Çariçe Darica'yı Gürcistan'da Rus etkisinin katı düşmanı yaptı. 1800'lü yılların başlarında Şulaver'de oturan Şehzade Aleksandr Osmanlı Devleti'nin sınırlarına doğru yöneldi ve Osmanlı Paşası'nca kabul edildi. Şehzade oradan da Kaçar kampına yönelerek İran Şahı Fetheli Şahın oğlu Abbas Mirza ve onun amcası Süleyman'la görüştü. Abbas Mirza tarafından iyi ağırlanan şehzadenin amacı onun yardımı ile Gürcistan'a saldırarak tahtı ele geçirmekti³. Georgi'nin çar olarak onaylanması, Rusya'nın yetkili bakanının ve Rus ordularının Gürcistan'a gelmesi Rusya İmparatorluğu'yla Kaçarlar İrani'nin ilişkilerini gerdi. Bununla ilgili Kaçarlar İrani'nin veziri Hacı İbrahim, Gürcistan'la ilgili talebini Rus Bakan P.İ.Kovalenski'ye söyledi. Bu talepte; ta eskilerden Gürcistan, Kahetiya ve Tiflis, İran Devleti'nin olduğu ve halkının da İran şahlarına tabii olup hiçbir zaman Rusya'ya ait olmadıkları belirtilmiştir. Hacı İbrahim bir tek Kartli Kahetiya'nın Çarı, İrakli'nin her zaman yöneticileri olan İran Şahından ayrılarak Rusya'ya yaklaşmasının onun için nasıl sonuçlandığının Kovalenski'ye bağlı olduğunu vurgulayarak Rus Çarı'nın İran Devleti'nin halkı üzerinde avantaj elde etmenin ve haklarını ellerinden alma arzusunun Rusya İmparatorluğu'nun şeref ve asaletine yakışmadığını belirtti⁴. Bundan sonra Şehzade Abbas Mirza amcası

2 **Akti, Sobranniyе Kavkazskoy Arheograficheskoy Komissiyе (AKAK)**, C I, Tiflis, 1866, dok. 1, s. 93-95; dok. 8-9, s. 99-101.

3 Nikolay Dubrovin, **Georgiy XII, Posledniy Tsar Gruzii, i Prisoyedineniye Eyo k Rossii**, Tipografiya D.V.Çiçinadze, Nevskiy pr., No 88, Sankt-Petersburg, 1897, s. 105.

4 **AKAK**, C I, dok., s. 97.

Süleyman Serdar'ın himayesiyle ordularıyla Güney Kafkasya sınırlarına doğru yöneldi ve Georgi'ye uyarıcı mesaj gönderdi. Fakat Rus İmparatoru'nun emriyle 25 Ağustos 1800 tarihinde General Gulyakov'un komutanlığıyla Rus alayının Mozdok'tan harekete geçerek 23 Eylül'de Tiflis'e girdiğini duyan Abbas Mirza geri çekildi. Buna rağmen Gence, Karabağ, Şeki hanları ve Gürcü Şehzadesi Aleksandr, Şuşa'da toplanarak Çar Georgi'ye karşı ittifak kurdular. Bu birliğe Avarlı Ümme Han (Ömer Han) da katıldı. Birliğe giren Güney Kafkasya yöneticileri beraber Gürcistan'a sefer etmeyi planladılar⁵.

Tuğgeneral İ.P.Lazarev 4 Ağustos 1800 tarihinde K.F.Knorring'e Gürcistan'a umut bağlamanın nafîle olduğunu, onların 10 kişiye bir tüfeklerinin olduğunu, diğerlerininse yakılmış kızılıcık ağaçlarıyla silahlандıklarını, burada iç durumun karışık olduğunu, herkesin ayaklandığını, halkın şehirden kaçtığını ve Rus bekçilerin kaçanların şehirden çıkmalarına izin vermediklerini yazıyordu⁶. Kaçarlar tarafından Gürcistan'a olan tehlike halen sürdüğünden Çar Georgi Ruslardan Georgiyevsk Antlaşması'nın koşullarına uygun olarak onları silahlarıyla korumalı olduklarını Rus İmparatoru'na hatırlatıyordu. Fakat Çar Gerorgi'yi kendi kuvvetleriyle savunma Rusya Çarı'nın çıkarına uygun değildi. Gürcistan'daki az sayıda kuvvetlerle Gürcistan'ı savunmak imkânsızdı. Aynı zamanda Gürcistan, sadece Rusya himayesini kabul ettiğine göre Rus Çarı Kafkasya sıradağlarının arkasında sürekli olarak önemli sayıda askerî kuvvet tutamazdı. Çünkü Rus kuvvetleri kendi güney sınırlarını korumak için yetersizdi.

1800 yılının Nisanı'nda Mozdok'a gelen Gürcü temsilci grubu buradan Petersburg'a yola çıktı. Temsilci grubunun amacı Çar Georgi'nin tümüyle Rus himayesine girme isteğini Rusya İmparatoru'na iletmektir⁷. Aynı yılın 24 Haziranı'nda Gürcü temsilci grupları II.Georgi'nin verdiği yetkiye dayanarak iki devlet arasında yapılacak antlaşmanın resmileştirilmesi için 6 şıktan oluşan uyarıyı Dışişleri Kuruluna sundular. Petersburg'da Dışişleri Kurulunun katılımıyla antlaşmanın şıklarının sayısı 16'ya çıkarıldı ve 19 Kasım'da İmparator Pavel tarafından beğenildi. 23 Kasım'da Yüce Ferman Gürcü Çarı'na gönderildi. Georgi tarafından önerilmiş ve Rus İmparatoru Pavel tarafından beğenilmiş bu ferman Rusya Gürcistan ilişkilerinin doğasını değiştirdi. Bu ferman gereği Gür-

5 AKAK, C I, dok. 34, s.115-116 .

6 AKAK, C I, dok 35, s.124.

7 Gramoti i Drugiye İstoriçeskiye Dokumentı XVIII Stoletiya, Otnosyaşihhsya k Gruzii (Pod Redaktsiey A.A.Tsagarelli), Sankt-Petersburg, t. 2, vip 2, Tiflis, 1902, s.287.

cü Çarı gönüllü olarak Rusya himayesini kabul etmek yanında çarlığın ve çarın tabalarından gelen karın kullanılmasını da Rusya İmparatorluğunu devrediyordu. Bunun yerine Gürcü Çarı tahtını koruyor, onun varisleri de Çar unvanını taşıyordu. Gürcü Çarının tebaaları, asilzadeleri, din adamları, tüccarları ve diğer zanaat sahipleri Rusya tebaalarıyla beraber hak ve hukuka sahip olmalı, ilk zamanlar Çarlığın sınırlarını düşman saldırılarından korumak için 6 bin kadar orduyu gerekli silah ve cephaneyle Gürcistan'daki uygun yerlere yerleştirmeliydi⁸.

1800 yılının sonunda Ost – Hint Şirketi'nin Hindistan Valisi Dük Uezli Hindistan'daki Büyükelçi Yüzbaşı Con Malkom'un başkanlığıyla diplomatik heyeti, Feteli Şah'a gönderdi. 4 Ocak 1801 tarihinde Malkom'un Kaçar veziri Hacı İbrahim'le yaptığı görüşmeler sonucu biri siyasal diğeri ticarî olan iki anlaşma imzalandı. Siyasal anlaşma gereği İngiltere Kaçarlar İrani'na Güney Kafkasya'daki konumunu sağlamlaştırmaya yardım edeceklerine söz vermişlerdi. Şöyle ki İngiltere Hükümeti Kaçarlar İrani'nin bağımsız Azerbaycan hanlıklarına ait iddialarını koşulsuz kabul etti⁹. Anlaşmanın koşullarında İngiltere'nin Kaçarlar İrani'na Güney Kafkasya yönünde hareket özgürlüğü vermesi Azerbaycan hanlıklarının bağımsızlığına zıttı ve aynı zamanda Rusya'nın buradaki çıkarlarıyla çelişiyordu. Ticaret anlaşması gereği taraflar kendi tüccarlarına mallarını her iki devletin topraklarında özgürce taşımak hakkı sağladı. İngiltere tüccarlarına Kaçarlar Devleti'nin istedikleri şehir ve iskelesinde mesken edinmeye izin veriliyor, onarın mallarına her türlü vergi kaldırılıyordu¹⁰. Antlaşmada İrani'la Bakü arasındaki ticarete İngilizlerin aracılığı da dikkate alınmıştı¹¹. Fakat bu aracılığa Bakü Hanı'nın rızası Kaçarlar Şahı'nı ilgilendirmiyordu bile. Çünkü Kaçarlar İrani, Azerbaycan hanlıklarının topraklarını kendisinin sandığından Bakü Hanı'nın fikrinin alınmaması normaldi.

Kartli – Kahetiya Çarlığının kaldırılarak onun Rusya'ya birleştirilmesine ait Çar'ın fermanı 1 Şubat 1801 tarihinde Tiflis şehrinde halka duyuruldu. Bu olaydan sonra nüfusunun çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu

8 Zurab Avalov, **Prisoyedineniye Gruzii k Rossii**, 2-ye İzdatelstvo, Tipografiya Montvida, Sankt-Petersburg, 1906, s. 108-109; **AKAK**, C I, dok 121, s.179-181.

9 Hasanbala Sadıgov, **Azerbaycan Avrupa Devletlerinin Diplomatiasında (1747-1829)**, Tefekkür, Bakü, 2004, s. 93.

10 M. İgamberdiyev, **İran v Mejdunarodnih Otnoşeniyah Pervoy Treti XIX v**, izdatelstvo Samarkandskogo Universiteta: Samarkand, 1961, s. 63-65.

11 Hasanbala Sadıgov, **a.g.e.**, s. 94.

Pembek, Gazah, Borçalı ve Şemşedil sultanlıklarının da Gürcistan'ın içinde Rusya'ya birleştirilmesinin duyurulmasıyla¹² Azerbaycan'ın Çar Rusyası tarafından işgalinin temeli atıldı. Bu olay Rusya İmparatorluğu'nun yönetimi altında yaşamak istemeyen Azerbaycan Türklerinin karşı çıkmasına neden oldu. İlk olarak Borçalı ve Gazah'ta heyecanlar başladı. Halkı korkutarak onları sakinleştirmeyi düşünen Lazarev, Gazahlılara mektup yazarak onlardan Gürcü Şehzadesi David'e itaat etmelerini talep etti. Lazarev, Gazahlıları David'e tabii olmamaları durumunda güçlü bir orduyla gelerek onları cezalandıracağını söyledi.¹³ 6 bin Pembeklinin kendi köylerini bırakıp İrevan Hanlığına taşınması¹⁴ sonrası 30 Haziranda Tümgeneral Lazarev'in komutanlığında Rus ordu bölükleri ayaklanmaları yatıştırmak için Pembek'e geldi¹⁵. Lazarev'in bölüğü 14 köyün tüm nüfusunu geri getirdi¹⁶. Aynı durum Şemşedil Sultanlığı'nda da söz konusuydu. Rusya'nın yönetimi altında yaşamak istemeyen Şemşedil Sultanlığı'nın nüfusu da sultanlığı bırakarak Gence Hanlığı'na sığındı¹⁷. Lazarev'in Solomon Avalov'un komutasında Şemşedil Sultanlığına ordu çıkarması¹⁸ sonrası Genceli Cevat Han temsilcisini Lazarev'e göndererek Rus ordularının Şemşedil Sultanlığı'nı terk etmesini talep etti. Cevat Han aynı zamanda Knorring'e mektup yazarak ona Şemşedil'in çok eskiden Gence'ye ait olduğunu bildirdi. Gence Hanı mektubunda Knorring'e yazıyordu: "Şemşedil'i kimse bize vermedi ve bu yüzden de onu bizden almaya veya başkasına vermeye kimsenin hakkı yoktur. Şemşedil toprağı 700 yıldır ki benim soyuma ait olmuş ve bize hizmet vermiştir"¹⁹.

12 Mart 1801 tarihinde Rus İmparatoru I.Pavel, yapılan suikast sonucu öldürüldü. Onun yerine I.Aleksandr (1802 – 1825) Çar oldu. Mart 1801'de tahta çıkan yeni Çar Rusya'nın Avrupa politikasını temelden değiştirdi. I.Aleksandr Fransa ile yakınlıktan vazgeçip, İngiltere'yle birlik politikasını tercih etti. Rusya onun müttefikine çevrildiği için İngiltere açık olarak Kaçarlar İrani'nı savuna-

12 Nikolay Dubrovin, *İstoriya Voynı i Vladıçestva Russkih na Kavkaze*, C. III, Sankt-Petersburg, 1886, s. 372.

13 **AKAK**, C I, dok. 780, s. 592; dok. 800, s. 598.

14 Dubrovin, *İstoriya Voynı...*, C III, s. 403; **AKAK**, Cilt: I, dok. 801, 599.

15 **AKAK**, C I, dok. 799, s.598.

16 **AKAK**, C I, dok. 802-805, s. 599-604.

17 Dubrovin, *İstoriya Voynı...*, C III, s. 404.

18 **AKAK**, C I, dok. 789, s.595.

19 **AKAK**, C I, dok. 817, s. 607-608.

madığından Malkom'la imzalanan antlaşma düşmüş oldu. Bu fırsatı kollama kararı alan Napolyon, Azerbaycan ve İran'ı Fransa ticaret alanına sokmayı istiyordu. 1805 yılının Mayıs ayında Napolyon, ajanı Amadey Jobber'i Doğu'ya gönderiyor. Jobber İran, Osmanlı İmparatorluğu ve Azerbaycan topraklarını öğrenmek ve Rusya sınırlarındaki duruma ait bilgi toplamak için direktif almıştı. Aynı görevle Romye de görevlendirilmişti. Romye Şah'a mektup sunmuştu. Bu mektupta Fransa'nın Kaçarlar İranı'na Hazar Denizi'nde tersane kurmaya yardım edecekleri belirtilmişti²⁰.

Rus Çarı I.Aleksandr kendisinden önceki Çar Pavel gibi Kafkasya yöneticileriyle ilişkilerinde hoşgörülü olma konusunda daha sert bir politika izliyordu. Rusya İmparatoru Kafkasya'yı ele geçirmek için baştan çıkarma, aldatma, korkutma ve direkt şiddet uygulama gibi yöntemleri kullanıyordu. Rus Çarı I.Aleksandr, Gürcistan'ın Rusya'yla birleştirilmesine ait kararı onaylayan 12 Eylül 1801 tarihli fermanında şöyle belirtiliyordu: "... Çevredekilerin yöneticileri ve halklarıyla ilişkileri korumak yanında, Rusya'nın himayesinde olmak isteyenlerin sayısını artırmak gerekir. Özellikle de İrevan, Gence, Şeki, Şirvan, Bakü ve diğer hanlıkları katmak gerekir, çünkü onların üzerinde Dede Han'ın (Fetheli Şahı Rus kaynakları böyle adlandırıyorlardı – İ.M.) yönetimi sağlam değildir, buna göre de şimdiki durumda onlar kendi güvenlikleri için, tabii ki Rusya'ya eğilecekler"²¹.

Bu amaçla o, Kafkas hattındaki Rus askerlerinin Başkomutanı Knorring'e 24 Aralık 1801 tarihli emri göndermiştir. Bu emre göre Rusya himayesine kabul edilmiş hanlar kendi aralarında birlik ve dostluk oluşturmalı, genel düşmana karşı beraber mücadele etmeli idiler²². Emre göre General Krorring 1802 yılının Eylül – Aralık aylarında Kuzey Kafkasya'da Georgiyevsk şehrinde siyasal ve ticarî meseleler konulu bir toplantı yapmıştır. Toplantıda Guba, Derbent ve Lenkeran hanlıkları, ayrıca Tarku Şamhalı, Karakaytak Usmisi ve diğer dağlı yöneticiler de hazır bulunmuşlardır. Rus Çarı Gürcistan'dan sonra Azerbaycan'ı da ele geçirmeyi amaçlıyordu. Bu amaçla, Çar ilk zamanlar çeşitli yollarla hanları kendi tarafına çekmek ve onları himayesi altına almaya çalışsa da, Azerbaycan hanlıklarının hiçbirisi Rusya'nın yönetimini kabul etmeyi düşünmüyordu²³.

20 Sadıgov, **a.g.e.**, s. 97.

21 **AKAK**, Cilt: I, dok. 548., s. 436.

22 **AKAK**. C I, dok. 1116, s. 753.

23 İrade Memmedova, **Rusya ile İran...**, s. 27.

Rusya Azerbaycan hanlıklarının topraklarını Kaçarlar İrani ve Osmanlı Devleti'nin Doğu Gürcistan'a saldırması için köprübaşı sandığından kendi sınırlarını Aras Nehri'ne kadar ulaştırmak istiyordu. Gürcistan'ı Rusya'yla birleştirmek içinse Çar Hükümeti Karadeniz kıyılarını alarak İmeretiya, Guriya, Mingreliya ve Aphaziya'ya sahip olmalıydı. 24 Mayıs 1802 tarihinde 2 tabur orduyla Tiflis'ten Şemşedil'e yürüyüşe çıkan Lazarev, sultanlıkların topraklarını aldı ve bunun sonrası Gazah, Borçalı ve Pembeye Gürcü prenslerinden vali yaptı ve ona Rus memurlarından yardımcı verdi²⁴.

Eylül 1802 tarihinde gaddarlığı ve Azerbaycan halkına nefreti ile seçilen Gürcü soylu General Sisianov Kafkasya Başkumandanı olarak atandı²⁵. Prens Sisianov yerli yöneticilerden nefret eden, Kafkasya'yı Rusya sömürgesi yapmak isteyen birisi idi. Prens Sisianov'un amacı Rusya'nın Güney Kafkasya'da elde ettiği stratejik operasyon meydanını genişleterek, sınırları Kür ve Aras nehirlerine ulaştırmak ve bu vilayete Osmanlı Devleti ve Kaçarlar İrani'nden olan Hıristiyanları yerleştirmektir. Sisianov Kafkasyalıları ikinci dereceli insanlar olarak görüyor ve onları "gâvur halk", "gâvur Asyalı", "gâvur yararsızlar" olarak adlandırıyor. Sisianov yerli hükümdarlara elemanları gibi davranıyordu. I.Aleksandr Sisianov'a büyük yetki tanıdığı ve Hazar donanmasının yetkisini vermişti²⁶.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Guba, Derbent, Lenkeran yöneticileriyle Rusya Hükümetinin temsilcileri arasında görüşmeler yapıldı. Dört ay süren bu görüşmeler sonucunda 26 Aralık 1802 tarihinde Georgiyevsk Antlaşması imzalandı. Antlaşmayı imzalayanlar İran'ın saldırılarına karşı çıkmayı kabul ettiler²⁷. Rusya antlaşmanın koşullarını bozmaya başladığından, aslında antlaşma daha imzalandığı günden önemsiz bir belgeye dönmüştür. Bu tür antlaşmalar Rusya'nın işgalci politikasını örtbas etmekten başka bir şey değildi. Elbette ki, asıl maksat Güney Kafkasya'yı tamamen işgal etmek idi. Bu amacına ulaşmak için Sisianov elinden geleni esirgemedi. Hazar sahilindeki hanlıkların ele geçirilmesi Rusya için birinci derece önem arz ettiği için Rusya Hazarboyu'nda yerleşen hanlıkları kendi tarafına çekme politikası uygulamıştır.

24 **Polnoye Sobraniye Zakonov Possiyskoy İmperii**, t. 42, ç.2. Sankt-Petersburg 1830, s. 785.

25 İrade Memmedova. **Rusya ile İran...**, s. 27.

26 **Kavkazskiy kalendar na1848 god**. Tiflis, 1847, s. 141.

27 **AKAK**. C II., v tipografii glavного upravleniya namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1868, dok. 2014, s. 1009-1012.

Tarihî belgeler gösteriyor ki I.Rusya – İran Savaşı öncesinde, Rusya'nın Azerbaycan topraklarını ele geçirme politikası yürütmesinden dolayı Rus kumandanlığı ile birçok Azerbaycan hanı arasındaki ilişkiler bayağı bir serttir. Bazen açıkça düşmanlık ettikleri görülmektedir. Örneğin, I.Rusya – İran Savaşı öncesinde Lenkeran Hanı Mir Mustafa Han'ın Rusya'ya oranla Kaçarlar İrani ile ilişkileri daha iyi durumdadır. Lenkeran Hanı'nın Fetali Şah'a silahlı kuvvet göndermesi ve onların Ruslara karşı savaşması²⁸ hususu bunu bize söylemektedir. Oysa Azerbaycan hanları kendi bağımsızlıklarını korumak için Kaçarlar Devleti ve Rusya arasında ustaca manevra edebilmişlerdir. Fakat buna rağmen I.Rus – İran Savaşı başlayana kadar Rusya İmparatorluğu Azerbaycan topraklarını işgal etmek için bazı çalışmalar yapmıştı. Şöyle ki 12 Nisan 1803 tarihinde Car – Balaken Cemaatlığı İlisu Sultanlığıyla beraber Rusya himayesine alınmış²⁹, 1804 yılının 2 Ocakından 3 Ocakına geçen gece Gence Hanlığına saldıran Rus ordularına kahramanca direnen Cevat Han öldürülmüş ve hanlık işgal edilmişti³⁰. Gence Hanlığı'nın işgali sonrası Cevat Han'a bağlı Samuh yöneticisi Şirin Bey de Rusya tabiliğine girmek zorunda kalmış, Gence Hanlığıysa I.Aleksandr'ın karısının şerefine Yelizavetpol olarak adlandırılmıştı³¹. Bundan sonraki hedefse İrevan Hanlığıydı. General Sisianov İrevan'a olan çıkartmayı başarıyla sonuçlandırmak için daha 4 alay ve 100 bin ruble gümüş paraya ihtiyaç olduğunu üst düzey yetkililere yazarak bu kuvvetlerle bir tek İrevan'ı değil, hatta Nahçıvan ve Şuşa'yı da almayı planlıyordu. Kür – Aras havzası ise gerçekleştirilecek işgal planının sonuçlandırılması için uygun olan yerdi³². 1804 yılının Haziran başlarında Tuçkov'un komutanlığıyla Rus birliklerinin İrevan Hanlığına ait Şoragil'i işgali³³ Kaçarlar İrani'nin rahatsız etmeye başladı. Rusların başarıları gelecekte Güney Kafkasya'nın, o sırada da Güney Azerbaycan'ın

28 AKAK, Cilt: II, dok. 1528, 1533, 1534, 1535, 1536, 1537, 1539,1540, 1513, 1542.

29 AKAK, Cilt: II, dok. 1387, s. 685-687.

30 V.Potto. **Kavkazskaya voyna v otdelnih oçerkah i epizodah, legendah i biografyah**, Sankt-Petersburg 1886, s. 331; Mirze Adigözel bey, **Garabağname**. Garabağnameler, kitab I, Yazıcı, Bakü, 1989, s. 66; AKAK, Cilt: II, dok. 1186-1187, s. 593-594; Abbasgulu Ağa Bakıhanov. **Gülüstani-İrem**. Elm, Bakü 1991, s. 185; Nikolay Dubrovin. **Zakavkazye ot 1803-1806 gg.** Sankt-Petersburg 1866, s. 55.

31 AKAK, Cilt: II, dok. 1186-1187, s. 593-594.

32 AKAK, Cilt: II, dok. 1216, s. 610.

33 **Statistiçeskoye opisaniye Nahçıvanckoy provinsii**, sostavlennoye V.N.Grigoryevim. Sankt-Petersburg, 1833, s. 50.

ve bazı İran vilayetlerinin de kaybedilişi korkusunu doğurdu. Feteli Han buna kayıtsız kalamazdı.

Rusya'nın Doğu Gürcistan'ı işgal etmesi ve sonra Kuzey Azerbaycan'ı işgale başlaması, Kaçarlar Devleti ve Türkiye'yi rahatsız etti. Mayıs 1804 tarihinde Feteli Şah, Rus askerlerinin Kuzey Kafkasya'dan çıkarılmasını istedi. Bu talep reddolunduğu gibi 10 Temmuz 1804 tarihinde Rusya ile Kaçar Devleti arasında diplomatik ilişkiler durduruldu ve Rusya ile İran arasında savaş başladı³⁴. Savaşın başlamasıyla Rusya'nın işgal ettiği Azerbaycan topraklarında halkın işgalcilere karşı mücadelesi başladı. İlk olarak Gazah ve Borçalı ili Rusya'ya yüz çevirdi, aynı zamanda İmeretiya'ya giden Gürcü şehzadeleri de gelip Kaçarlar İranı tarafında savaşan Velihaht Aleksandr'a katıldılar³⁵. Car – Balakenlilerin ayaklanmaları ve Karabağlıların işgalde olan Yelizavetpol vilayetine saldırısı³⁶, Rusya İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'daki konumunu sarstı. Ayaklanmış yerli halkın Gürcü Velihaht Aleksandr'ın yönelttiği ordularla beraber Tiflis – İrevan yolunu kapaması Rus ordularını zor duruma soktu. Durum böyle olunca 1804 yılının Ağustos sonrası Rusya Askeri Danışmanlığının kararıyla 2 Eylülde Rus orduları İrevan savaşını bırakıp geri çekilmeli oldular³⁷.

General Sisianov başarısız İrevan çıkartması sonrası İmeretiya ve Mingrelia'daki Rusya karşıtı ayaklanmaları yatıştırdı ve yeniden Azerbaycan topraklarını işgal etme operasyonlarına başlayarak Karabağ, Şeki ve Şamahı hanlıklarını hedef seçti. Rusya'nın ilk olarak Karabağ Hanlığını hedef almasının nedeni vardı. Kaçarlar Devleti ve Rusya için Karabağ stratejik önem taşıymaktaydı. Şah'a göre alınmaz kale sayılan Şuşa şehri Kaçarlar için Güney Kafkasya'nın anahtarı, Ruslar içinse İran'ın kapısı sayılırdı³⁸. Feteli Şah Karabağ'da konumunu sağlamlaştırmayı başarsaydı, o zaman Güney Kafkasya'yı kendi etki alanına alma fırsatını bularak Rusları buradan çıkarmak için de fırsat bulmuş olurdu. Rusya'nın bu topraklara sahip olması durumunda, Aras'ın kuzeyindeki hanlıklar, o sıra-

34 İrade Memmedova, **Rusya ile İran...**, s. 30.

35 Mirze Adıgözel bey, **a.g.e.**, s. 69.

36 V.Potto. **Kavkazskaya voyna v otdelnih oçerkah i epizodah, legendah i biografyah**, t. I, Bıp. I-II. Sankt-Petersburg, 1885, s. 372.

37 **AKAK**, Cilt: II, dok. 1242, s. 619; V.Potto. **Utverjdeniye russkogo vladıçestva na Kavkaze**, t. I. Tiflis, 1901, s. 154-155.

38 Ahmet Bey Cavanşir. **Garabağ hanlığının 1747-1805-ci illerde siyasi veziyyetine dair**. Garabağnameler, kitab I, Yazıçı, Bakü, 1989, s. 182.

da da Kaçarlar İrani için tehlike doğardı³⁹. Tüm bunlar Güney Kafkasya'da Rusların konumlarının ciddi sarsıldığıının göstergesiydi. 8 Şubat 1806 tarihinde Sisianov'un öldürülmesinden sonra Azerbaycan hanları Rusya'ya karşı ayaklanmış ve Kaçarlar Devleti ile yakınlaşmışlardır⁴⁰.

1806 yılının Ağustosunda Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğuyla ilişkilerinin daha da gerilmesi⁴¹, aynı zamanda Fransa'yla da olan ilişkilerinin keskinleşmesinden sonra Rusya güneydeki aktif askeri operasyonları biraz gevşetmek zorunda kaldı. Rusya Bakü Hanlığı istisna olmakla askerî operasyonları ve yeni toprakları işgal etmeği uygun zamana kadar erteledi. Rusya, Bakü Hanlığını işgal ederek, daha sonra Salyan ve Cavad'ı tutarak burada siperler yapmayı ve Kür Nehri boyunca yeni sınır hattı yapmayı planlıyorlardı⁴². 3 Ekim 1806 tarihinde Ruslar, Bakü Hanlığını işgal ederek⁴³, onun yönetimini Tümgeneral Guryev'e verdiler. 11 Kasım'da Guba Hanlığını Rusya'yla birleştirseler⁴⁴ de, Hanlığın yönetilmesinin zorluğunu dikkate alarak onu formalite olarak Rusya himayesini kabul etmiş Şeyheli Han'a devrettiler⁴⁵. Rus orduları hem de ayaklanmaları yatıştırmaya başlayarak ilk olarak Şeki Hanlığındaki isyanı⁴⁶, sonraysa aralık sonuna doğru Car – Balaken isyanını yatıştırdı, bundan sonra İlisu Sultanı Ahmet Han da Tiflis'e giderek Rusya'ya itaatini bildirdi⁴⁷.

Rusya Osmanlı Devleti'yle savaştığından Kaçarlar İrani'yle barış yapmaya çalışıyordu. Feteli Şah da tabii ki kendisine uyan koşullarla Rusya'yla barış yap-

39 Tofig Mustafazade. **Azerbaycan-Rusya münasibetleri**. Şerg-Gerb, Bakü, 2013, s. 261.

40 İrade Memmedova. **Rusya ile İran...**, s. 36.

41 Hasanbala Sadıgov. **Rusya-Türkiye münasibetlerinde Cenubi Kafkas problemi**, Bakü, 1991, s. 62.

42 V.Potto. **Utverjdeniye...**, s. 245.

43 Marziya İsgenderova. **Azerbaydjano-ruskiye otnoşeniya XVIII - načala XIX vv. v azerbaydjanskoy istoriografii**. Elm, Bakü, 2009, s. 157-158.

44 **Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voyenno-İstoriçeskiy Arhiv (RGVIA) - Rusya Devlet Harb-Tarih Arşivi**, Fon. 846 (VUA), d. 6164, v. 140-144; Tofig Mustafazade. **Guba hanlığı**, B, 2005, s. 203-204.

45 V.Potto. **Utverjdeniye...**, s. 260.

46 Nikolay Dubrovin. **İstoriya voynı i vladıçestva russkih na Kavkaze**, t. V, Sankt-Petersburg, 1886, s. 86; V.Potto. **Utverjdeniye...**, s., 263; Hacı Seyid Ebdühemid, **Şeki hanları ve onların nesilleri**. Şeki hanlığının tarihinden, Azerb.SSR EA neşriyyatı, 1958, s. 30.

47 **AKAK**, C III, v tipografii glavnogo upravleniya namestnika Kafkazskogo, Tiflis, 1869, dok. 534, 536, 588, 683, s. 296-297, 321-324, 366-367.

mak istediğinden kendi temsilcisini Kafkasya'daki Rus ordularının Başkomutanı General Gudoviç'in yanına gönderdi. Fakat Rusya işgal ettiği toprakların hiçbirinden taviz vermek istemediğinden, üstüne üstlük bir de Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının kendisine taviz verilmesini istediğinden, İran tarafıysa tam tersi, Rus ordularının Güney Kafkasya'dan çıkarılarak Kızlara kadar olan Dağıstan topraklarının da onlara taviz verilmesini istediğinden⁴⁸ görüşmeler başarısız oldu. 1808 yılının Martı'nda Rusya'nın İran'la barış yapmak amacıyla özel talimatla Tahran'a gönderdiği Yarbay Vreden'in misyonu da başarısız oldu⁴⁹. Fetheli Şah Napolyon Fransası'nın yardımına umutlandığından, Rusya'nın teklif etmiş olduğu Kür, Araz ve Arpaçay'ın iki devlet arasından sınır olmasını geri çevirerek, sınırın Mozdok civarlarından geçmesini istedi. Feteli Şah'ın görüşmelerin Paris'te yapılmasını ve Napolyon'u kendi vekili ilan etmesi teklifini Rusya tarafı onaylamadı⁵⁰. Bundan sonra askerî operasyonlar yeniden devam etti⁵¹.

Nisan 1812'de Rusya Hükümeti İran'a barış antlaşmasının yeni maddelerini teklif ederek Nahçıvan ve İrevan hanlıklarını talep etti. Lenkeran Hanlığı'nınsa İmparatorun himayesinde olan tarafsız bir hanlık olarak ilan edilmesini istedi. Şah Hükümetiyse Lenkeran Hanlığını talep ettiğinden görüşmeler yine başarısız oldu⁵².

General Rtişşev'e göre, İran ile Rusya arasındaki görüşmelerin olumsuzlukla sonuçlanmasının en önemli nedeni Lenkeran Hanlığı olmuştur ve bu hanlık hakkında anlaşmaya varılamazsa, iki devlet arasında savaş yeniden başlayabilir⁵³. Fakat Mayıs ayında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan antlaşmadan sonra Rusya, Kaçarlar İran'na ciddi darbeler vurduğundan Feteli Şah barış görüşmelerine başladı. Fakat askerî operasyonlar yeniden başladı. Kaçarları Güney Azerbaycan'dan kesin olarak çıkarmak için Lenkeran'ın işgali gerekiyordu⁵⁴.

48 Hasanbala Sadıgov. **Azerbaycan Avrupa devletlerinin...**, c. 142.

49 **AKAK**, C III, dok. 831, s. 456-460.

50 Hasanbala Sadıgov, **a.g.e.**, c. 120-122.

51 **The dynasty of the Kajars**. Translated from the original Persian manuscript presented by his Majesty Faty Aly Shah to Sir Harford Jones Brydges. London, 1833, 402-403.

52 **AKAK**, C V, v tipografii glavного upravleniya namestnika Kafkazskogo, Tiflis, 1873, dok. 797, s. 649.

53 **AKAK**, C V, dok. 709, s. 590-592.

54 **Putişestviye po Kavkazu. Putevoditel i sobesednik v puteşestviye po Kavkazu M. Vladıkina**, ç I, Moskova 1885, s. 24.

Aslandüz ve Lenkeran çarpışmalarında Rusların zaferi Rusya – İran Savaşı'nın gidişatında dönüm noktası oldu. 1812 yılında Lenkeran Kalesi'nin düşmesinden sonra Rusların bölgedeki askerî-politik çalışmalarından ve İran'ın içlerine doğru ilerlemesinden çekinen İngiliz temsilcileri Şah'ı barış antlaşması imzalaması için tahrik ettiler⁵⁵. Abbas Mirza, Kafkasya şehirlerini ve İran'ın askerî gücünü yeniden kendisine çevirerek bu şekilde son yenilgileri zafer ile sonuçlandırmak amacıyla savaşı sürdürmeyi teklif etmiştir. İki devlet arasında antlaşma yapılabilmesi için önceki kararından dönmek isteyen Feteli Şah, Horasan'da ortaya çıkan karışıklık ve bazı tayfa reislerinin isyan ettikleri haberini aldığından Goravelli'nin teklifini kabul etmiştir.⁵⁶ Kaçarlar Devleti ile Rusya arasında görüşmeler Gülistan şehrinde on gün aralıksız sürdü ve antlaşmanın imzalanması ile neticelendi⁵⁷. Azerbaycan'ı ikiye ayıran Kuzey ve Güney Azerbaycan terimlerinin ortaya çıkmasına neden olan bu adaletsiz antlaşma 12 Ekim 1813 tarihinde Karabağ'ın Gülistan köyünde, Rusya Çarı'nın temsilcisi General Rtişşev ile Kaçar Şahı'nın vekili Ebülhesen Han tarafından imzalanmıştır⁵⁸. Antlaşmanın üçüncü maddesine göre, "İran Şahı Rus İmparatoru'na dostluk yaklaşımını sergilemek için bütün Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Guba, Derbent, Bakü Hanlıklarını ve hâlâ Rus Devleti'nin elinde olan Talış vilayetlerini, bütün Dağıstan, Gürcistan, Şoregil bölgeleri ve Kafkasya'nın ortasından Hazar Denizi'ne kadar bütün yerlerin Rusya toprağı olduğunu kabul etmiştir"⁵⁹. Bu antlaşmanın ikinci bendine göre Lenkeran Hanlığının toprakları savaş sırasında bir elden diğerine geçtiğinden bu hanlığın Erdebil ve Enzeli tarafından sınırları değiştirilmesi için anlaşmanın imzalanması ve onayından sonra her iki tarafın seçtiği komisyonlar tarafından tayin edilecekti⁶⁰.

55 İrade Memmedova, **Rusya ile İran...**, s. 107.

56 Nasir Necmi, **Abbas Mirza (XIX asr Rusya-İran-Azerbaycan münasibetlerinden)**, Yazıcı, Bakü, 1993.

57 **Kavkazskiy sbornik**, t. 21, Tiflis, 1900, s. 6; **Voennyi ensiklopedičeskiy leksikon**. İzdaniye vtoroye, t. VI, Sankt-Petersburg, 1854, s. 258.

58 Cahangir Zeynalıoğlu, **Mühteser Azerbaycan tarihi**, Bakü 1992, s. 99; **PSZRİ**, t. 42, ç.2, s.643-644; **Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza (SMOMPK)**, vıp. 46, Mahaçkale, 1929, s. 126.

59 **PSZRİ**, t. 42, ç.2, s.643-644; Nasir Necmi, a.g.e., s. 79.

60 **Dogovori Rossii s Vostokom. Politiceskiye i torgoviyey** (sobral i izdal T.Yuzefoviç). Sankt-Petersburg, 1869, s. 209-210; Jan Junior, **Unudulmuş Kahramanlar** (fars dilinden tercüme Alibala Hacızade, Şahin Fazil), Bakü, 2004, s. 430-431.

I.Aleksandr İran ile barış antlaşması imzalanması konusundaki kararnamenin ilk projesini daha 12 Aralık 1813 tarihinde Friburg'da imzalamıştı. Fakat kararnameye Sankt-Petresburg'da bakılınca, orada Karabağ ve Gence hanlıklarının adının olmadığı anlaşılmıştır. Bundan dolayı da kararname, aynı hatanın düzeltilmesi için geriye gönderilmiştir.⁶¹ Fetali Şah imzalanan antlaşmadaki maddelerle bir türlü barışmadığı için 1816 yılında Şırazlı Hacı Ebülhesen Han'ı elçi yaparak Rusya'ya gönderir.⁶² Burada iyi karşılanan Mirza Ebülhesen Han I.Aleksandr'dan Karabağ ve Lenkeran hanlıklarının İran'a iade edilmesini istedi. Çar sarayında olan İngiliz elçisi de Kaçarları savunarak sınırın Terek Çayı boyunca olmasını teklif etti. Çar buna itiraz edince, Şah elçisi Şoragil'i talep etti. I Aleksandr ele geçirilen şehirlerin askerleri tarafından zorlukla, zafer ile aldıklarını belirterek talebi geri çevirmişti⁶³.

İki devlet arasında sınır, Gence, Şamahı, Lenkeran Hanlığı meselesi başta olmak üzere diğer sorunların da çözülmesi için Çar I.Aleksandr, Yermolov'u Kafkasya vekilliğine atamıştı⁶⁴. 1816 yılı Nisan'ında Rusya kendi temsilcilerini görüşmeler yapması için İran'a gönderdi. Altı ay kadar devam eden bu görüşmeler, ilişkilere hiçbir yumuşaklık getirmemişti. Bunun nedeni Yermolov'un kendisinin Şah'ın sarayında çok kaba davranması olmuştu. Şöyle ki, veliaht ile konuşmasında Yermolov kendisinin Cengiz Han'ın neslinden olduğunu beyan etmiş ve İran tahtında kendisinin de iddiası olabileceğini bildirmişti. Bu konuşmaları kendisi için küçük düşürücü kabul eden veliaht Abbas Mirse haddinden fazla sinirlenmiş ve görüşmelerin sonuna kadar onunla münasebetleri düzelmemiştir⁶⁵. Bu duruma dikkat etmeyen Feteli Şah, elçileri büyük bir hürmetle kabul etmişti⁶⁶. Yermolov Feteli Şah ile resmî görüşmelerinden sonra İran'ın siyasi nüfuzuna ve önceki şartlara uygun olmayan teklifler ileri sürmüştür. Rusya Osmanlı Devleti ile savaşmaya başladığında İran, Rusya'ya yardım etmekten kaçınmamalı, eğer yardım etmezse de, Rusya'ya karşı başka devlet ile

61 İrade Memmedova, **Lenkeran Hanlığı Birinci Rusya-İran Savaşı Döneminde**. Elm, Bakü, 2007, s. 110; İrade Memmedova, **Rusya ile İran...**, s. 114.

62 Nasir Necmi, **a.g.e.**, s. 84.

63 İrade Memmedova, **Rusya ile İran...**, s. 114; Nasir Necmi, **a.g.e.**, s. 84.

64 Nasir Necmi, **a.g.e.**, s. 85.

65 **Dnevniye zapiski o puteşestviye Possiysko-imperatorskogo posolstva v Persii v 1816 i 1817 godah**. Moskova, 1910, s. 45.

66 Aleksey Yermolov, **A.P.Yermolov v Persii**, Sankt-Petersburg, 1909, s. 16; Aleksey P. Yermolov, **Zapiski Alekseya Petroviça Yermolova**, ç. II, 1816-1827. Moskova 1869, s. 32.

de ittifaka girmemelidir. Diğer teklif ise; “Talış sınırı ve iki devletin gümrük temsilcilerinin oraya yerleştirilmesi hususunda, İran kendi mevkiini netleştirmelidir”. Rusya Devleti’nin sınırlendirici tekliflerini kesinlikle kabul etmeyen Feteli Şah, Gilan’da Rus Konsolosluğunun oluşturulmasını sert bir şekilde reddetmiştir. Bunlardan başka, Feteli Şah, Osmanlı Devleti’ne karşı, Rusya ile müttefik olma meselesine de olumsuz cevap vermiş, böylece Gülistan Antlaşması’nda Rusya askerine Astarabad’dan yol vermek meselesi yazılmadığından dolayı, Rus askerlerine İran topraklarından geçmeye izin verilemeyeceğini bildirmiştir⁶⁷. Bu şekilde, Yermolov tekliflerine ret cevabı olarak Tiflis’e dönmüştür. 1818 yılının 7 Ağustosunda Rusya Gülistan Antlaşması’nı onayladığını belirtti⁶⁸. 1820 yılının Haziran ayında Abbas Mirza açıkça Lenkeran Hanlığının kendilerine verilmesini istemesi karşılığında Karabağ Hanı’nın kardeşi Abulfeth Han’ın toprağı olan Mehrin’i teklif etmiştir. Yermolov Hazar Denizi’nde, Rusların tek güvenilir ve sakin yerinin Sarı Adası olduğuna dikkat çekerek bu teklifi geri çevirmişti⁶⁹.

Rusya ile Kaçarlar İrani arasındaki sınır tartışmaları 1825 yılına kadar sürdü⁷⁰. Fakat Abbas Mirza yine kendi teklifini yaparak, Lenkeran Hanlığının topraklarının dörtte birinin kendisine verilmesini istemiştir⁷¹. 1826 yılının Mart ayında Rusya Lenkeran Hanlığının Busse Çayı’nın güneyine doğru olan kısmını veya başka bir kısmının Kaçarlar tarafına bırakılmasının mümkün olabileceğini bildirdi⁷². Lakin Kaçar tarafı yeni tekliflerle müracaat ettiğinden yine antlaşma gerçekleşmedi. Abbas Mirza toprakların takasını imkânsız sayarak, hem Karabağ topraklarını, hem de Göyçe Gölü’nün, bir de Lenkeran şehri dâhil Lenkeran Hanlığının İran’a verilmesi talebinde bulundu. Abbas Mirza aynı zamanda Rusya’yla savaşa hazırlanıyordu. 26 Mayıs 1826 tarihinde İran ordularının Rus sınır bölüklerine saldırısı savaşın başlaması demektir. 15 Eylül 1826 tarihinde Abbas Mirza 30 binlik orduyla Araz’ı geçip Karabağ’ı aldı. Az sayıda Kaçar bölükleri de Lenkeran Hanlığına girdiler⁷³.

67 Nasir Necmi, **a.g.e.**, s.87, 91.

68 **Possiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGİA) (Rusya Devlet Tarih Arşivi)**. Fon. 1040, op. 1, d. 132, v. 1.

69 **AKAK**, C VI, h. II, v tipografii glavnogo upravleniya namestnika Kafkazskogo, Tiflis, 1875, dok. 422, s. 229.

70 **AKAK**, C VI, h. II, dok. 561.

71 **AKAK**, C VI, h. II, dok. 578.

72 **AKAK**, C VI, h. II, dok. 613.

73 **RGVİA**, Fon. 846, d. 4303, v.184 arka.

Rusya İmparatorluğu'nun Baş Karargâh Komutanı Baron Dubiç'in Özel Kafkasya Kolordusu'nun Başkomutanı, General Yermolov'a gönderdiği 30 Kasım 1826 tarihli 93 sayılı 18 maddeden oluşan gizli direktifi gereği İmparator General Yermolov'a Tebriz'e kadar yapacağı ansızın ve hızlı saldırının Rusya'nın işlerinde kesin bir dönüm noktası yapmasına fırsat vermediğinden yeni saldırı için askerî operasyonlara uygun ortam sağlanana kadar ön bekçi bölüklerini çıkarmak koşuluyla ordunun kışlalara yerleştirilmesine izin veriliyordu. O sırada da Hazar Denizi'yle her türlü taşımacılığı sağlamak için Kür Nehri'nin ağzını sağlamlaştırılmalı, depolar için Bakü Kalesi'ni veya Sarı Adası'nı belirlemeli ve tüm hazırlık çalışmalarını şubat ayına kadar bitirmelilerdi. Bu direktifte savaş alanı, yerleşmeler, düşmanın amacı, ordu için erzak vs. gibi gelecek askerî operasyonlar hakkında fikirleri vardı. Birinci plana göre düşmanın sınır eyaletleri aşamalı olarak alınmalıydı. Saldırıya sol kanattan General Paskeviç'in komutanlığında Karabağ'dan Aras Nehri'ni geçerek Eher ve Tebriz'e yönelmekle başlamalı, Lori ve Erdebil tarafına ise gözlemci bölükler yerleştirilmeliydi. Bu bölüklerin önemli amacı düşmanın dikkatini kendine çekerek onların dikkatini İrevan'dan uzaklaştırmaktı. Gürcistan'daki İrevan Vilayetiyle komşu olan ordu birliklerini İrevan'a yönlendirmeli, İrevan'ın kuşantılması için burada geç kalmamalı, sonunda İrevan'ın kuşantılması ve işgali için bölükler bırakarak, hızla Nahçıvan'a saldırarak, Merend, sonraysa Tebriz'e doğru ilerlemelilerdi. İkinci plana göreyse Şuşa'da harekette olan ordu için iki aylık erzak biriktirerek, Hudaferin Köprüsü civarlarından Araz'ı geçerek ana kuvvetlerle direkt Tebriz'e kadar yönelmeliydi. Böylece de İrevan ve Nahçıvan hanlıkları İran Devleti'nden koparılmış durumda olacak, bu da İrevan Kalesi'nin düşmesini kolaylaştıracaktı. Dağıstan'a gelseyse İmparator Bakü Kalesi'ni ve Derbent'i gümrük garnizonlarıyla almayı planlıyordu⁷⁴.

General Yermolov'un Baron Dubiç'e 5 Ocak 1827 tarihli istihbarat bilgisinde yukarıda belirtilen 30 Kasım 1826 tarihli gizli direktifine yanıtı yansımıştır. Bu belgeye göre, General Yermolov Muğan Ovası'nda tasarladığı çalışmalarla ve Lenkeran Hanlığı hakkındaki amaçla ilgili hiçbir engelin olmadığı, Karabağ tarafından orduların Tebriz yönünde ilerlemesinin uygun olmadığını, Hazar Denizi aracılığıyla depolara taşınabilecek her şey için tek uygun yerin Bakü Kalesi olduğunu, Sarı Adası'nın ve Kür Nehri'nin ağzının bu amaçlar için daha uygun olduğunu, gereken para harcamasının 400 bin çervon (altın para) ve 500

74 RGVIA, Fon. 846, op. 16, d. 4289, v. 1-7 ob., 15-16.

gümüş ruble olacağını, İrevan sınırını Nisan ayının ortalarından önce geçmenin imkânsız olacağını, İran'a karşı askeri operasyonlar için öngörülen iki madde üzerinde birden hareket etmenin uygun olacağı, fakat orduların sayısının buna müsaade etmediğinden ikinci öngörüye değil, birinciye, yani önemli bölüklerin İrevan üzerine yürüyeceklerini bildiren planı tercih ettiğini, o zaman Abbas Mirza'nın bölüklerini Karabağ'da değil, İrevan'da konuşlandırılırsa, bunun Rusların çıkarına olabileceğini belirtiyordu⁷⁵.

İran ile Rusya arasındaki yeni savaş Kaçar Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlandı⁷⁶. Rusya ile Kacarlar Devleti arasında sınır hattının kesinleştirilmesi 10 Şubat 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'nın yapılmasıyla bitti. Bu antlaşmaya göre Rusya ile İran arasında sınır hattı Aras Nehri boyunca belirlendi⁷⁷.

Böylece Rusya ve İran'ın 19.yüzyılın ilk yarısındaki Kafkasya politikalarının neden olduğu sonuçlar bunlardır:

1) Rusya Kaçarlar İranı'nın Kafkasya'da, o sırada da Güney Kafkasya'da konumlarının zayıflamasını fırsat bilerek 1801 yılında Kartli – Kahetiya Çarlığını kaldırmasıyla nüfusunun çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu Pembek, Gazah, Borçalı ve Şemşedil sultanlıklarının da Gürcistan'ın içinde Rusya'ya birleştirilmesiyle Azerbaycan'ın Çar Rusyası tarafından işgalinin temeli atılmış oldu;

2) 1802 tarihinde imzalanan Georgiyevsk Antlaşması Rusya'nın işgalci politikasını örtbas etmekten başka bir şey değildi ve asıl amaç Güney Kafkasya'yı tamamen işgal etmektir;

3) Rusya'nın Güney Kafkasya'da yürüttüğü işgalci politikanın neden olduğu 1804 Mayıs'ında başlayan I. Rusya – İran Savaşı'nın sonucu olarak 12 Ekim 1813 tarihinde Kaçarlar İranı ile Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'na göre Şah Hükümeti Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Guba, Derbent, Bakü Hanlıklarını ve hâlâ Rusya Devleti'nin elinde olan Lenkeran Hanlığının bir kısmını,

75 **RGVIA**, Fon. 846, op. 16, d. 4289, v. 8-14.

76 Teymurbek Bayramalibekov, **İstoriya Talışnınskoğ hanstva** // Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünün İlmî Arşivi, ş. D-687/28597, v. 36.

77 **AKAK**, C VII, v tipografii glavnoğ upravleniya namestnika Kafkazskogo, Tiflis, 1878, dok. 416, s. 466-467; Teymurbek Bayramalibekov, **Lenkeran v proşlom** // Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünün İlmî Arşivi, ş. D-684/ 28591, v. 11; Jan Junior, **a.g.e.**, s. 435-436; Emine Pakrevan, **Abbas Mirze ve Azerbaycan** (farscadan çeviren Güntay Cavanşir), Kanun, Bakü, 2007, s. 147.

tüm Dağıstan, Gürcistan, Şoregil bölgeleri ve Kafkasya'nın ortasından Hazar Denizi'ne kadar bütün yerlerin Rusya toprağı olduğunu kabul etti.

4) Rusya ile Kaçarlar İrani arasındaki Kafkasya'ya sahip olmak uğruna işgalci politikanın neden olduğu sınır tartışmaları 1813 yılından 1825 yılına kadar devam etti;

5) 1826 – 1828'li Rusya – İran Savaşı sonunda 10 Şubat 1828 yılında Türkmençay'da yapılan anlaşmaya göre Rusya'nın Güney Kafkasya'yı, o sırada Kuzey Azerbaycan hanlıklarını işgal etmesine, Azerbaycan'ı Araz Nehri sınır olmakla ikiye ayırarak Kuzey ve Güney Azerbaycan terimlerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Aynı zamanda Kuzey Kafkasya'nın Rusya tarafından sonraki işgaline yol açmış oldu;

6) Tarihî Azerbaycan topraklarının bir kısmının Kaçarlar İrani'na, öteki kısmının Rusya'ya, bir kısmının Gürcistan'a, bir kısmının da Osmanlı İmparatorluğu'na geçmesi için ortam oluştu;

7) İşgal olunmuş topraklarda Türk – Müslüman nüfusun sıkıştırılması sonucu onların öz topraklarını bırakarak Kaçarlar İrani ve Osmanlı Devleti'nin topraklarına sığınmalarına neden oldu;

8) Türkmençay ve Edirne Antlaşmalarının koşullarından faydalanan Ermenilerin tarihi Azerbaycan topraklarında meskûnlaşmasına fırsat oluştu. Kafkasya'da hiçbir zaman devletleri olmayan Ermenilere sonraları 20.yüzyılın başlarında yine Rusların desteğı ve himayesiyle tarihî İrevan Hanlığının topraklarında Ermeni devleti kurmak için fırsat verildi. Şöyle ki 1826 – 1828'li yıllarda Güney Kafkasya uğruna Rusya ve Kaçarlar Devleti arasında yapılan savaşın sonucu olarak imzalanan Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Çar Rusyası tarafından Karabağ, İrevan, Nahçıvan hanlıkları topraklarına Ermenilerin toplu tehciri yapılmaya başlanmıştır;

9) Azerbaycan topraklarında Rus ve Alman meskenlerinin oluşmasına ortam sağlandı;

10) Kafkasya'nın, o sırada da Azerbaycan'ın servetlerinin Rusya İmparatorluğu tarafından yağmalanmasına neden oldu.

KAYNAKÇA

Abbasgulu Ağa BAKIHANOV, **Gülüstani-İrem**, Elm. Bakü, 1991.

Ahmet Bey CAVANŞİR. **Garabağ hanlığının 1747-1805-ci illerde siyasi veziyyetine dair**. Garabağnameler, kitab I, Yazıçı, Bakü, 1989, s. 149-190.

Akti sobranniye Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey (AKAK), C I., v tipografii glavnogo upravleniya namestnika Kafkazskogo, Tiflis, 1866.

Akti sobranniye Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey (AKAK), C II., v tipografii glavnogo upravleniya namestnika Kafkazskogo, Tiflis, 1868.

Akti sobranniye Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey (AKAK), C III, v tipografii glavnogo upravleniya namestnika Kafkazskogo, Tiflis, 1869.

Akti sobranniye Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey (AKAK), C V, v tipografii glavnogo upravleniya namestnika Kafkazskogo, Tiflis, 1873.

Aleksey YERMOLOV, **A.P.Yermolov v Persii**, Sankt-Petersburg, 1909.

Aleksey P. YERMOLOV, **Zapiski Alekseya Petroviça Yermolova**, ç. II, 1816-1827. Moskova, 1869.

Cahangir ZEYNALOĞLU, **Mühteser Azərbaycan Tarihi**, Bakü, 1992.

Dnevniye zapiski o puteşestviye Possiysko-imperatorskogo posolstva v Persii v 1816 i 1817 godah. Moskova, 1910.

Dogovori Rossii s Vostokom. Politiceskiye i torgoviye (sobral i izdal T.Yuzefoviç). Sankt-Petersburg, 1869.

Emine PAKREVAN, **Abbas Mirze ve Azərbaycan (farsçadan çeviren Güntay Cavanşir)**. Bakü, 2007.

GURKO-GRYAJIN, **Kratkaya istoriya Persii**, Moskova, 1925.

Gramotı i drugie istoriceskiye dokumentı XVIII stoletiya, otnosyaşhsya k Gruzii (pod redaktsiey A.A.Tsagarelli), Sankt-Petersburg, t. 2, vip 2, Tiflis, 1902.

Hacı Seyid EBDÜHEMİD, **Şeki Hanları ve Onların Nesilleri**, Şeki hanlığının tarihinden, Azerb.SSR EA neşriyyatı, 1958, s. 23-31.

Hasanbala SADIGOV, **Rusiya-Türkiye münasibetlerinde Cenubi Kavkaz problemi (1787-1829)**. Bakü, 1991.

Hasanbala SADIGOV, **Azərbaycan Avropa devletlerinin diplomatiyasında (1747-1829)**, Tefekkür, Bakü, 2004.

İrade MEMMEDOVA, **Lenkeran Hanlığı Birinci Rusya-İran Savaşı Döneminde**. “Elm”, Bakü, 2007.

İrade MEMMEDOVA, **Rusya ile İran arasında Azerbaycan (Lenkeran hanlığı)**. “İQ Kültür Sanat Yayıncılık”, İstanbul, 2011.

İstoriya İrana. Alternativa – Yevrolints, Kiyev-Moskva, 2003.

Kavkazskiy kalendar na 1848 god. Tiflis, 1847.

Kavkazskiy sbornik, t. 21, Tiflis, 1900.

Marziya İSGENDEROVA, **Azerbaydjano-russkiye otnoşeniya XVIII-naçala XIX vv. v azerbaydjanskoy istoriografii**. Elm, Bakü, 2009.

M. İGAMBERDIYEV, **İran v mejdunarodnih otnoşeniyah pervoy treti XIX v**, izdatelstvo Samarkandskogo Universiteta, Samarkand, 1961.

Mirze ADIGÖZEL BEY, **Garabağname // Garabağnameler**, Kitab I, Yazıcı, Bakü, 1989, s. 5-102.

Nasir NECMI, **Abbas Mirze (XIX esr Rusiya-İran-Azerbaycan münasibetlerinden)**, Bakü 1993.

Nikolay DUBROVIN, **Zakavkazye ot 1803-1806 gg**. Sankt-Petersburg, 1866.

Nikolay DUBROVIN, **İstoriya voynı i vladıçestva russkih na Kavkaze**, t. III, Sankt-Petersburg, 1886.

Nikolay DUBROVIN, **İstoriya voynı i vladıçestva russkih na Kavkaze**, t. V, Sankt-Petersburg, 1886, s. 86.

Nikolay DUBROVIN, **Georgiy XII, posledniy tsar Gruzii, i prisoyedeniye eyo k Rossii**. Tipografiya D.V.Çiçinadze, Nevskiy pr., No 88, Sankt-Petersburg, 1897.

Polnoye Sobraniye Zakonov Possiyskoy İmperii (PSZRİ), t. 42, ç 2. Sankt-Petersburg, 1830.

Putişestviye po Kavkazu. Putevoditel i sobesednik v puteşestviye po Kavkazu M. Vladıkina, ç I, Moskova 1885.

Possiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGİA) - Rusya Devlet Tarih Arşivi, Fon. 1040, op. 1, d. 132.

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voyenno-İstoriçeskiy Arhiv (RGVİA) - Rusya Devlet Harb-Tarih Arşivi, Fon. 846 (VUA), 894, 4303, 4304, 4338, 6164 ve s.

Statistiçeskoye opisaniye Nahıçevanskoy provinsii, sostavlennoye V.N.Grigoryevım. Sankt-Petersburg, 1833.

Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza (SMOMPK), vıp. 46, Mahaçkale, 1929.

Teymurbek BAYRAMALİBEYOV, **İstoriya Talişinskogo hanstva** // Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünün İلمي Arşivi, ş. D-687/28597.

Teymurbek BAYRAMELIBEYOV, **Lenkeran v proşlom** //Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünün İلمي Arşivi, ş. D-684/ 28591

The dynasty of the Kajars. Translated from the original Persian manuscript presented by his Majesty Faty Aly Shah to Sir Harford Jones Brydges. London, 1833.

Tofig MUSTAFAZADE, **Azərbaycan-Rusiya münasibetleri**. Şerg-Gerb, Bakü, 2013.

Tofig MUSTAFAZADE, **Guba Hanlığı**, B, 2005.

Utverjdeniye pusskogo vladıçestva na Kavkaze (pod. red. General-mayora Potto), t. I-IV. Tiflis, 1901-1906.

V. GURKO-KRYAJİN, **Kratkaya istoriya Persii**. Moskova, 1925.

V.POTTO, **Kavkazskaya voyna v otdelnih oçerkah i epizodah, legendah i biografiyah**, t. I, vıp. I-II. Sankt-Petersburg 1885.

V.POTTO, **Kavkazskaya voyna v otdelnih oçerkah i epizodah, legendah i biografiyah**, Sankt-Petersburg, 1886.

V.POTTO, **Utverjdeniye russkogo vladıçestva na Kavkaze**, t. I. Tiflis, 1901, s. 154-155.

Voenny ensiklopediçeskiy leksikon. İzdaniye vtoroye, t. VI, Sankt-Petersburg, 1854.

Jan Junior. **Unudulmuş kahramanlar** (fars dilinden tercüme Alibala Hacı-zade, Şahin Fazıl), Bakü, 2004.

Zurab AVALOV, **Prisoyedineniye Gruzii k Rossii**. 2-ye izdatelstvo, tipografiya Montvida, Sankt-Petersburg, 1906.

XIX. YÜZYILDA RUSYA'NIN KAFKAS POLİTİKASI

AHMET TOKSOY*

ÖZET

Avrasya'nın merkezinde yer alan Kafkasya önemli bir stratejik özelliğe sahiptir. Türk milletinin bu coğrafya ile ilişkileri milattan önceki tarihlere kadar uzanmaktadır. Rusya, 1700'lü yıllarda ilk olarak, nüfusunun büyük kısmı Müslüman Türklerden oluşan Kırım'ı işgal ederek Kafkaslara doğru harekâta başladı. Bu harekâtı takiben, kendi sömürge politikaları gereği, bölgenin demografik yapısını değiştirdi. Kafkasları işgal etmek ve bölgenin nüfusunu oluşturan Türklerin büyük bir kısmını yok etmeye dayanan bu korkunç planda Ermenileri kullandı. Rusya, Ermenilere bağımsız bir devlet kurma sözünü vererek Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırdı. Arkasından da İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı onları koruyacağına dair söz verdi. Ermeniler, Rusların Kafkas politikasında adeta tabii müttefikleri idiler. Nihayet Ruslar Kafkasları işgal etti. Ancak Çarlık Hükümeti, işgal ettiği bu bölgede Ruslaştırma politikasını geliştirerek Ermenilerin devlet kurma politikasını sonlandırdı.

---

* Yrd. Doç. Dr., Recep Tayip Erdoğan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği ABD Öğretim Üyesi ahmet.toksoy@erdogan.edu.tr

ABSTRACT

The Caucasus, which is in the center of Eurasia has got a strategic location. The relations between the Turks and this region dates back to the ages B.C.. In the 1700s, Russia firstly launched a military movement towards The Caucasus by invading Kırım most of whose population was made up of Turks. Following this movement, in accordance with her own colonization policies, she changed the demographic structure of the region. In compliance with the plan that was based on occupying The Caucasus and exterminating large part of the Turks who then made up the population of the territory. By promising that the Armenians would be able to found an independent state, Russia got them to rebel against the Ottoman Empire. And, following this, Russia promised that she would protect them against the Ottoman Empire and Persia. In conformity with the Russian policies related to The Caucasus, the Armenians and the Russians were almost natural allies. Eventually, the Russians occupied The Caucasus. However, the Czar government carried out a policy which was based on russianizing this region they invaded. And, in this way, Russia put an end to the Armenian policies of founding a state.

Avrasya'nın merkezinde yer alan Kafkasya önemli bir stratejik özelliğe sahiptir. Kafkas Dağları vasıtasıyla ikiye ayrılan bu coğrafya, Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya/ Maveray-ı Kafkas olmak üzere iki kısımda mütalaa edilmektedir.

Türk milletinin bu coğrafya ile ilişkileri milattan önceki tarihlere kadar uzanmaktadır. Prof. Dr. Mustafa Kafalı'ya göre Kafkaslardaki Türk varlığı üç bin yılı geçmektedir¹. Kimmer ve Saka/İskitler milattan önceki tarihlerde bu coğrafyaya gelen ilk Türk boylarıdır. Milattan sonra 375'te batıya doğru harekete geçen Batı veya Avrupa Hunları bölgeyi hâkimiyet altına alarak Anadolu üzerine akınlar yaptılar. Avrupa Hunlarından sonra Avarlar, Bulgarlar, Sabarlar ve nihayetinde ise Hazarlar bölgeye Türklük mührünü vuran Türk boyları oldular. Özellikle Hazar Türkleri Kök-Türk Kağanlığına bağlı olarak bölgede hâkimiyetlerini devam ettirdikten sonra VII. yüzyılın ortalarında bu Türk kağanlığının yıkılması üzerine bağımsızlıklarını kazanarak bölgede varlıklarını devam ettirdiler. Günümüz Türk Dünyasının önemli bir devleti olan Azerbaycan'ın adı bu Türk kağanlığından gelmektedir ki, zengin Hazar ülkesi demektir².

Hazarların hâkimiyetinden sonra Selçuklu Oğuzları bölgeyi ele geçirerek Oğuz hâkimiyetini başlattılar. Böylece Azerbaycan ve Anadolu'da Oğuz merkezli devlet kurulmaya başladı. Selçuklu hâkimiyetinden sonra Celal ed-Din Harezmsah, Tebriz'i kendisine merkez yaparak Harezmsahlar Devleti'nin hâkimiyetini ilan etti. Ardından da Türk-Moğol Hanlığının hâkimiyetine girdi. Kafkasya bir dönem Altınorda ile İlhanlı hanlıklarının hâkimiyet mücadelesine de sahne oldu. Daha sonra Timurlu hâkimiyetine giren Kafkasya'da bu tarihten sonra en önemli Türklük mührünün vurulduğu dönem Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri zamandır. Zira her iki devlet döneminde Musul-Kerkük'ten Doğu Anadolu ve Azerbaycan'a buradan da Horasan'a kadar Oğuz Türklüğü hayatını devam ettirmiştir. Akkoyunluları yıkan Şah İsmail, Azerbaycan ve İran toprakları üzerinde Safevi Devleti'ni kurdu. Bundan sonra Kafkaslar, Oğuz Türklerinin mücadelesi sahası oldu. Bir taraftan Osmanlı, diğer taraftan da Safeviler Kafkasları elde tutmak için mücadele ettiler.

1 Kenan Erzurumlu, **Mustafa Kafalı**, Ankara, 2013, s. 75

2 Erzurumlu, **a.g.e.**, s. 75

Rusya, 1700'lü yıllarda ilk olarak, nüfusunun büyük kısmı Müslüman Türklere oluşan Kırım'ı işgal ederek Kafkaslara doğru harekâta başladı. Bu harekâtı takiben, kendi sömürge politikaları gereği, bölgenin demografik yapısını değiştirmeye yöneldi. Rusya'nın bu amacını gerçekleştirebilmesi için başlıca iki yönlü politika izlemesi gerekiyordu. Birincisi, Kafkasya'dan Türklerin sürülmesi politikasıydı ki, bu sürgün politikası hem barış hem de savaş zamanlarında bütün hızıyla devam ettirilecektir. Bunun sonucu olarak XIX. yüzyıl boyunca iki milyondan fazla Müslüman-Türk yurdundan sürüldüğü gibi birçoğu da öldürüldü. Bu bölgeden kaçabilenler ise kendilerine en güvenli yer olarak Osmanlı Devleti'ni görerek bu devlete sığındılar. İkincisi ise, Kafkaslara, Hıristiyanların yerleştirilmesi politikasıdır. Bu politikasının gereği olarak bir taraftan Slav Hıristiyanları Kuzey Kafkasya'ya yerleştirilirken, diğer taraftan da Ermeniler, Güney Kafkasya'ya davet edildiler³. Rusya, Kafkasya'ya indikten sonra takip ettiği bu plan gereğince burada bulunan Gürcü ve Ermeni cemaatleriyle ayrı ayrı dostluk ve ticaret antlaşmaları imzaladı. Bu anlaşmalara göre Ruslar, Gürcü ve Ermeni cemaatleriyle ticaret yapmayı ve bu iki topluluğun ileri gelenlerinin çocuklarını da okutmayı kabul ediyordu⁴.

Esasen Osmanlı Devleti'nin gerileme alametlerini göstermeye başladığı XVIII. yüzyılda bazı Ermeni liderler de kurtuluş için gözlerini Rus Çarlığına çevirdiler. Rus Çarı I. Petro (Deli Petro), gerek Osmanlı Devleti, gerek Türkistan'a karşı savaşlarında ve gerekse İran'a karşı yaptığı savaşlarda Ermenileri değerli bir müttefik olarak gördü. Kafkasları işgal etmek ve bölgenin ezici çoğunluğunu oluşturan Müslüman Türk nüfusunun büyük bir kısmını yok etmeye dayanan bu korkunç planında Ermenileri kullandı⁵. 1722'de İran'ın

3 Justin McCarthy, **Otoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question**, İstanbul, 1989, s. 74; George Vernadsky bu konuda şunları söylemektedir; "Çerkezlerden ya kontrol altında tutulabilecekleri vadilere yerleşmeleri ya da kendi topraklarından göç etmeleri hususunda bir seçim yapmaları istendi. Yaklaşık iki yüz bin kadar Çerkez Türkiye'ye göç etmeye zorlandı. Bkz. George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Çevr. Doğukan Mızrak- Ege-men Mızrak, İstanbul, 2011, s. 278.

4 Mehmet Saray, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu 8-12 Ekim 1984**, Ankara, 1985, s. 127; Nurcan Toksoy, **Revan'da Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, Ankara, 2007, s. 23.

5 Salahi R. Sonyel, **Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri**, Çevr. Hasan Ünal, Ankara, s. 21.

kuzeyine yönelik giriştiği kapsamlı bir istila harekâtı dolayısıyla Ermeniler, büyük bir heyecana kapıldılar. Ancak Ruslar, Türk diplomatik ve askerî tehditleri karşısında bölgeden çekilmek zorunda kaldı. Fakat yine de sadık müttefiki Ermenileri unutmadı. Çar, Ermenileri Rus topraklarına yerleşmeye davet ettiği gibi kendilerine dinî ve dünyevî her türlü imtiyaz ve garantileri vermeye hazır olduğunu bildirdi⁶.

Bu dönemde Rusya, Çin sınırına kadar uzanan geniş bir alanda Orta Asya içlerine ve Pasifik Okyanusu'na doğru yeni ve büyük bir yayılma politikasının başlangıç aşamasındaydı. Diğer taraftan da karaya hapsedilmiş coğrafyasını Akdeniz'in sıcak sularına ulaştırmak için Osmanlı toprakları üzerinde kontrol kurmayı arzulayan bir siyaset izlemekteydi. İşte bu son amacına ulaşmak için Anadolu'daki Ermeniler gibi toplulukların millî özlemlerini tahrik etmek suretiyle Osmanlı Devleti'ni içten zayıflatmaya çalıştı⁷.

II. Katerina döneminde uygulanan Osmanlı karşıtı dış politika, Rusya'ya Karadeniz'in kuzey kıyılarını kazandırdı⁸. 1768'de ordularını Türklere karşı harekete geçirince, Ermenileri Türklere aleyhine kışkırtmaya başladı. Yani kısaca 1768–1774 Türk-Rus Harb'inde Ermeniler, yeniden II. Katerina tarafından kandırılarak, Rusya'nın himayesi altında bir Ermeni Krallığı kurulması ümidiyle cesaretlendirildiler. Rus orduları Başkumandanı Prens Potemkim, Rusya'nın kontrolü altında olacak bir Ermeni krallığının hayallerini görmekteydi. Hatta bu teşviklerden cesaret alan Argotyan/Argutiyan adlı Ermeni Piskoposu, Osmanlı toprakları ile İran arasında "*Ararat Krallığı*" projesini hazırlayarak Petersburg'a takdim etti. Bu proje Çariçe Hükümeti tarafından da uygun görüldüyse de⁹ uygulanamadı (veya uygulanmadı)¹⁰.

Diğer yandan Rusya'nın yayılmacı ve istilacı siyasetinin karşısına Türklere parçalanmış olarak çıktılar. Safevi Hanedanlığının çöküşünden sonra Azerbaycan ve İran'a yerleşen Oğuz boylarından birisi olan Afşar/Avşarlar hanedanı

6 Sonyel, **Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri**, s. 21; Toksoy, **Revan'da Son Günler**, s. 23.

7 Sonyel, **a.g.e.**, s.21.

8 Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s. 241.

9 Yusuf Akçura, **Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri**, Ankara, 1985, s. 21; Sonyel, **Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri**, s. 22.

10 **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906–1918**, I, Ankara, 1995, s. 11.

hâkimiyetini ilan etti¹¹. Afşarların zayıflaması üzerine XVIII. yüzyılda Azerbaycan ve İran'da başka bir Oğuz hanedanı olan Kaçarlar hâkim oldular. Ancak merkezî otoritenin giderek sarsılması bölge için pek de hayırlı olmadı. Çünkü Kaçarların bölgeden çekilmesiyle Azerbaycan'da mahallî Türk beylikleri kuruldu¹². Fakat bu durum Azerbaycan'ın aleyhine oldu. Zira Türkler hanlıklara ayrılırken güçlerinde de azalma oldu¹³.

1783'te himaye usulüyle Gürcistan'ı kendisine bağlayan Rusya, bununla beraber henüz İran sınırları içerisinde bulunan Eçmiyadzın ve Katolik tesirinden uzak kalmış Ermeniler üzerindeki faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başladı. Gürcü ve Ermeni cemaatleriyle daha önce yapılan antlaşmaları yenileyen Ruslar, Ermeni ve Gürcüleri Osmanlı Devleti'ne karşı korumayı vaat etti. Bu arada Türkleri de boş bırakmak istemeyen Rusya, Azerbaycan hanlıklarına çeşitli hediyeler göndererek onları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Fakat bu politikasında pek başarılı olmadı. Bunu başaramayınca da onları tehdit etmeye başladı. Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı idaresi, 1782 ve 1784'te Çıldır Valisi vasıtasıyla Azerbaycan hanlarına hediye ve nişanlar göndererek morallerini düzeltmeye çalıştıysa da Osmanlı Devleti bu boş faaliyetlerinde başarılı olmadı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin pasifliğini gören Azerbaycan hanlıkları da Rusya tarafına meyletmeye başladılar. Fakat buna rağmen yine de hanlıkların çoğu İstanbul'a bağlılıklarını sürdürdüler¹⁴.

1799 kışında Rus başkenti Petersburg'ta, Ermeni bağımsızlığı için önemli toplantılar yapıldı. Bu toplantıya Ermeniler adına katılan Argutyanyan ile Hovhannes Lazaryan adına, iki Ermeni okulunun açılmasına karar verildi. Böylece bu okullardan yetişecek Ermeni gençlerinin kurulacak olan Ermeni devletinde görev almaları sağlanacaktı. Yapılan toplantıda, Ermenistan'ın ancak böyle tedbirlerle ve Rusya'nın himayesinde ayakta kalabileceği kararlaştırıldı. Ayrıca Türkiye ve İran'dan alınacak topraklar üzerinde kurulacak bu Ermeni Devletine, Rusya gerekli askerî ve malî yardımını da yapacaktı. Fakat 1791'de Rus Çarlığı'nın öl-

11 Bu hanedanın Türk millî şuuruna sahip olan hükümdarı Nadir Şah, Osmanlı Devleti ile ilişkiler kurmuş ve iki hanedan arasında kavmi bir akrabalık olduğunu tekrarlamıştır. Bkz. **Mustafa Kafalı Makaleler I**, Hzl. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Ankara, 2005, s. 419.

12 Kurulan bu hanlıklardan birisi de günümüzde bir sorun olarak Türk Dünyasının kanayan yarası olan Karabağ Hanlığıdır. Penah Ali Bey tarafından kurulmuştur.

13 **Mustafa Kafalı Makaleler I**, s. 421.

14 Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara, 1996, s. 20.

mesi üzerine Rusya'da çıkan problemlerden dolayı Ermeniler, umduklarını bulamadıysa da faaliyetlerine ara vermeden devam ettirdiler¹⁵.

Çar orduları Generali Sisyanov, 1805'te Çar'a gönderdiği raporda, Karabağ coğrafî bakımdan Anadolu, İran ve Azerbaycan'ın kapısıdır, diyerek Kür-Aras nehirleri arasındaki bölgenin stratejik önemini belirtti. Dolayısıyla Çarlık Rusyası, bu coğrafyaya sahip olabilmek için varını yoğunu harcadı. 1990'lı yıllarda Ruslar, "neden Karabağ sorusunda Ermenileri desteklemişlerdir" sorusunun cevabını burada bulabiliriz. Nihayet Rusya, 1804–1805'te Kafkaslarda harekete geçerek Bakü, Nahçıvan, Karabağ ve Revan hanlıklarını işgal etti ve sınırlarını Hazar Denizi'nden Karadeniz istikametine genişletti¹⁶. Böylece Rus hâkimiyeti, Mavera-yı Kafkas bölgesine yerleşerek Kuzey Azerbaycan'dan Aras Nehri'ne kadar uzandı¹⁷.

Rusya, 1806'da Osmanlı Devleti'ne karşı başlattığı savaşı Bükreş Antlaşması ile bitirdi. Bu antlaşmanın gizli bir maddesinde; "Harp esnasında Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca harekette bulunan tebaanın affedilmesinden" bahsediyordu. Bu madde ile savaş esnasında Osmanlı Devleti'ne ihanet ederek kendilerine yardım eden Ermeniler kast ediliyordu¹⁸.

Rus ordusunun, Türk hanlıklarına karşı elde ettiği seri başarılar, Prens Tsitsianov'un Revan'a bir baskın yapmasına ve General Zaralikhin'in kumandasındaki Rus müfrezesi ile Hüseyin Kuli Han'ın çarpışmakta oldukları Bakü'ye doğru yürümesine sebep oldu. Ancak Revan üzerine hareket eden Tsitsianov başarısızlığa uğradı ve Bakü'de hayatını kaybetti¹⁹.

Rusya ise, Napolyon sorununu hallettikten sonra yeniden Kafkasya'ya dönerek muhtemel bir İran saldırısına karşı Ermenileri ve Gürcüleri himaye edeceğine dair söz verdi ve 1813'te bu fırsatı yakaladı. 1813'te yapılan İran-Rus

15 Toksoy, **Revan'da Son Günler**, s. 24.

16 Bu hanlıklardan başka, Şeki Hanlığı, Karabağ Hanlığı, Kuba Hanlığı, Gence Hanlığı, Şirvan Hanlığı, Bakü Hanlıkları da bulunuyordu.

17 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s. 50; Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri**, s. 22–24; **Mustafa Kafalı Makaleler I**, s. 296.

18 Nurcan Yavuz, "Rusya'nın Ermenisiz Ermeni Politikası ve Bu Alandaki Faaliyetleri", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, III, Erzurum, 1995, s. 148–149.

19 Vassan Giray Cabağı, **Kafkas- Rus Mücadelesi**, İstanbul, 1967, s. 45; Toksoy, **Revan'da Son Günler**, s. 25.

savaşında Ermenilerin yardımları sayesinde Ruslar, Tebriz'e kadar ilerlediler. Bundan dolayı da Çar I. Aleksandr, Ermenilere özel teşekkür etti²⁰. Yapılan savaşta İran ordusunun mağlup olması üzerine İran Şah'ı Rusya ile anlaşma yoluna giderek 12 Ekim 1813'te Karabağ'ın Gülistan Şehri'nde Rusya ile barış antlaşması imzalandı. Gülistan Antlaşması ile daha önce işgal edilen bütün Azerbaycan hanlıkları Rusya'ya bırakıldı. İran, Doğu Gürcistan ve Dağıstan'daki haklarından tamamen vazgeçti. Buna rağmen yine de Revan ve Nahçıvan hanlıkları İran'ın himayesi altında bağımsızlıklarını koruyabildiler²¹. Gülistan Antlaşması'nın getirdiği düzen, iki rakip gücün Trans-Kafkasya için düellolarının ilk raundunun sonu oldu²². XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya'yı işgal eden Rusya'nın başlıca hedefi Revan Hanlığı'nı ele geçirmektir²³.

Rusya ile İran arasında 1813'te imzalandığını söylediğimiz Gülistan Antlaşması kısa sürdü. Kaçar Hanedanından Abbas Mirza, 1826'da Çar I. Aleksandr'ın ölüm haberi üzerine Ruslarla mücadeleye başladı. Mayıs 1826'da Lenkeran, Şamahı ve Nuka'yı ele geçirerek Rusları Şuşa'da kuşatma altına aldı. Böylece bir kez daha ordusunun başında Kuzey Azerbaycan'a girdi. Bu sırada Taliş Han'ın da isyan etmesi üzerine Ruslar oldukça zor durumda kaldılar. Ermeniler, Rusların zor durumda kaldığını anlayınca bu mücadelelerde tekrar Ruslara yardım ettiler. 1827'de General Paskeviç komutasında Rus ordusu Kafkaslarda ilerlemeye başlayınca Eçmiyadzin Katolikosu Nerses Asdarekes/Aşdaragesi, Ermenilere, Ruslarla birlikte savaşmalarını emretti. Hatta kendisi de her taraftan kuvvet toplayarak gönüllü Ermeni alayları kurdu. Bu yardım sayesinde, daha da güçlenen Ruslar, İran'ı mağlup etmeyi başardılar. Bu mağlubiyetle birlikte Revan, Ermeniler tarafından Rus komutanı General Paskeviç/Paskeyeviç'e teslim edildi. 8 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Revan ve Nahçıvan'ın

20 Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, İstanbul, 2003, s. 27; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, yay. Hzl. Ahmet Karaca, Ankara, 1991, s. 31.

21 Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827–1922)", **Yeni Türkiye**, 2001, S 38, s. 1018; İntikam Beşiroğlu, "19–20. Yüzyıllarda Ermenistan'daki Azeri Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırım Gerçekliği", **Avrasya Dosyası**, İlkbahar 2001, VII/1, s. 456.

22 Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905–1920**, Çevr. Nuray Mert, İstanbul, 1988, s. 23–24.

23 **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri**, I, Ankara, 1992, s. 17.

Ruslara terk edildiği tasdik edildi. Böylece Rusya, Güney Kafkasya'daki topraklarına Revan'ı da ilave etmiş oldu²⁴.

Antlaşmaya göre Ruslar, bütün Kuzey Azerbaycan'ı Kür ve Aras Nehirleri arasındaki yerleri, Revan ve Nahçıvan dâhil, Mugan Ovası'nın büyük bir kısmını ele geçirdiler. Bunu fırsat bilen Ruslar, Ermeni kilisesinin yardımıyla İran'ın hâkimiyet sahasındaki Güney Azerbaycan'dan kırk bin Ermeni'yi göç ettirerek, Revan Hanlığı topraklarına yerleştirdiler. Böylece Çar I. Nikola, Türkmençay Antlaşması ile ele geçirdiği bölgeleri, "Ermeni İli" olarak ilan etti. Rusya açısından, sınır boyuna yerleştirilen bu nüfus, bölgeye ekonomik yönden bir canlılık getireceği gibi askerî yönden de faydalar sağlayacak ve bir güvenlik koridoru oluşturacaktı. Ayrıca gelecekteki işgalleri için önemli stratejik bir üs olarak da kullanılacaktı²⁵. Türkmençay Antlaşmasıyla Aras'ın kuzeyindeki Türk toprakları Rusların eline geçti ve bu da Azerbaycan'ın ikiye ayrılması demek oluyordu. Kuzeyden Rusya'nın, güneyden ve güneydoğudan da İngiltere'nin İran hududuna dayandı ve bu iki devlet arasında mücadele şiddetlendi²⁶.

Bu arada Ermeniler, 1820'lerde başlayan Yunan ayaklanmasını sıcak duygularla takip etmeye başladılar. Yunan isyancılarının başarısı Ermenilerin milli duygularını canlandırdı ve onlara, bir azınlığın bağımsızlık özlemlerini gerçekleştirmesi için Avrupalı büyük güçlerin müdahalesinin kaçınılmaz olduğunu gösterdi. Bu şartlar altında kendilerini kurtarmaları için Rusya'ya iyiden iyiye bağlandılar²⁷.

24 Richard G. Hovannisian, **Armenia on The Road to Independance 1918**, Los Angeles, 1967, s. 8; Cabağ, **Kafkas- Rus Mücadelesi**, s. 48; V.V. Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, İstanbul, 2004, s.392; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 57; Fahir Atabek, **Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 3; Swietochowsk, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905–1920**, s. 23–24; Mehmet Emin Resulzade, "Kafkasya Türkleri", **Azerbaycan**, Bakü, 1990, S 12, s. 149; Revan, Rusların eline geçtikten sonra Çar I. Nikola, bu olayı Ermenistan'ın kurtuluşunun ilk adımı olarak ilan etmiş ve olay Eçmiyadzin kilisesi tarafından kutlanmış ve Çara Ermenistan'ın kralı unvanı verilmiştir. Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, 1996, s. 177.

25 **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906–1918**, C I, s. 12; B.A. Boryan, **Armeniya Mejdunarodnaya Diplomatiya İ SSSR**, Cast II, Moskova, 1929, s. 217; Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, s. 28; Hovannisian, **Armenia on The Road to Independance 1918**, s. 8; Arif (Şihaliyev), **Kafkasya Jeopolitiğinde Kafkasya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü**, s. 16.

26 Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara, 2003, s. 33

27 Sonyel, **Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri**, s. 24; 1821'de Yunan ayaklanması başlayınca Rus kamuoyu bu bağımsızlık hareketine arka çıkmaya başladı. Yunanlılara yardım

1828’de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı (1828–1829), aynı anda Balkan ve Kafkas cephelerinde devam etti. Bu savaşta Rus orduları Doğu Anadolu’da, Ermenilerin de yardımıyla Kars’ı ele geçirerek Erzurum’a kadar ilerledi. Esasen daha savaş başlamadan önce Ruslar, Ermenilere, kendilerine yardım etmeleri şartıyla çeşitli imtiyazlardan başka kendilerine özerklik verileceğini dahi vaat ettiler. Böylece Kars, Ahıska, Beyazıt ve Erzurum gibi kaleleri ele geçiren Rusların bu başarısında Ermenilerin rolü çok büyük oldu²⁸. Nihayet savaş, Rusya’nın üstünlüğü ile kapandı. Sonuçta 2/14 Eylül 1829’da Edirne’de imzalanan antlaşmayla Osmanlı Devleti, Rusya ile İran arasında daha önce (10/22 Şubat 1828) imzalanan “*Türkmençay Barışı*” ile Rusya’ya bırakılan Revan ve Nahçıvan hanlıklarının Rusya’ya ait olduğunu tanıdı²⁹.

Uzun ilişkilerden sonra Ermeniler, Rus hâkimiyeti altına alındıkları gibi Rusların yayılmacı emelleri için iyi bir alet olma görevlerini eksiksiz olarak yerine getirdiler. Çünkü onların nasıl kullanılabileceğini ve hassas noktalarını çok iyi tespit eden Ruslar, onları Osmanlı Devleti’ne karşı siyasetlerinde bir maşa olarak kullanmaya başladılar. Yukarıda da söylediğimiz gibi gerçekte Rus-Ermeni ilişkilerinin bu şekilde gelişmesinde iki toplumun da çıkarları vardı. Özellikle Ermenilerin, Hıristiyan olmaları Rusya için çok elverişli bir durumdu³⁰. Güney Kafkasya’da İran’ın hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler bu şekilde Rusya’nın yönetimine girerken, Eçmidyazin Katolikosluğu da Rusya’nın sınırları içine katıldı³¹.

Kurulmaya çalışılan bu zoraki Ermeni Devleti, o zamanlar Osmanlı Devleti ve İran sınırına uzanan bir tampon bölge durumunda olacaktı ve Ruslar burayı, Osmanlı Devleti ile İran’ın Kafkasya’ya doğru ilerleyerek Müslüman toplulukları kurtarma teşebbüslerini önlemek için kullanacaktı³².

---

için heyecan içine giren Ruslar, Yakın Doğu üzerindeki geleneksel Rus menfaatlerini de göz önünde bulundurarak Çar Aleksandr’ı teşvik etmekteydiler. Bkz. Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s. 255.

28 **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi 1906–1918**, C I, s. 12; McCarthy, **Otoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question**, İstanbul, 1989, s. 74; Sonyel, **Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri**, s. 25; Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s. 267.

29 Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 57; Toksoy, **Revan’da Son Günler**, s. 29.

30 **B.O.A.**, DH/ KMS, Dosya No: 2–2, Belge No: 5, Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 111–112.

31 Kamuran Gürün,, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983, s. 54–56; Toksoy, **Revan’da Son Günler**, s. 30.

32 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri**, s. 26.

Böylece Türkmençay Antlaşması bir yandan Trans-Kafkasya üzerindeki Rus-İran rekabetine son verirken, diğer yandan da zayıflayan İran'ı Rusya'nın ticarî ve siyasal etkinliği altına soktu. Böylece İran, Rusya'nın bölgedeki hâkimiyetini tanımış oluyordu. Dahası bu rekabeti uzaktan izleyen Osmanlı Devleti de kısa bir süre sonra benzer tavizler verecekti. Zira Türkmençay Antlaşması'ndan birkaç ay sonra başlayan Osmanlı-Rus savaşları kısa sürede Balkan ve Kafkas cep-helerinde birbirini izleyen bir seri Osmanlı yenilgisine dönüştü³³.

Esasen 1828 yılı Revan için önemli bir dönüm noktası oldu. Çünkü Revan bölgesinde yapılanlar, daha sonra Rus işgaline girecek olan Doğu Anadolu'da yapılacak olanların ilk işaretidir. Zira 1828'den önce Revan'ın nüfusunun % 80'i Müslüman Türk'tü. Hatta Ruslar Erzurum'a doğru ilerlerken, yapılan antlaşmaya uyarak onları nümayişle karşılayan ve Ruslara açıkça sempati göstermiş olan yüz bin Ermeni, Erzurum ve Eleşkirt bölgesinden, Rusya'ya göçerek Türk halkının sürgün edildiği Karabağ, Revan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirildiler³⁴. 1832'de yapılan ilk resmî Rus nüfus sayımına göre, Anadolu ve İran'dan göçürülen Ermenilerin bu bölgeye yerleştirilmelerine rağmen Karabağ'ın nüfusunun %64'ü Türk, %34'ü Ermeni idi³⁵.

Rusya, bu savaştan sonra hem Osmanlı Devleti hem de İran'a karşı Kafkasya'da bir tampon bölge oluşturmaya karar verdi. Sonuçta 1723'ten beri temas halinde buldukları iki Hıristiyan unsurdan yani Gürcü ve Ermenilerden, ikincisini tercih eden Ruslar, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne antlaşmalarının tespit ettiği sınırlara çekilirken İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri göç ettirerek özbeöz Türk şehri olan Revan merkez olmak üzere yarattığı tampon bölgeye yerleştirdi. Pek tabidir ki, bu savaş sırasında pek çok Ermeni, daha iyi bir hayat şartları elde edeceklerini ümit ederek Rusya'ya göç etti. Fakat onlar, iyi hayat şartları yerine baskı ve zulüm ile karşılaştı. Rus Çarı I. Nikola, kendisinin Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Hıristiyanların en yüksek mevkideki koruyucusu olduğu iddiasını sürekli olarak ileri sürdü. Ancak

33 Swiğtochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905–1920**, s. 25.

34 Toksoy, **Revan'da Son Günler**, s. 30; Hovannisian, **Armenia on The Road to Independence 1918**, s. 8; McCarthy, **Otoman Archives Yıldız Collection**, s. 74; Gürün, **Ermeni Dosyası**, s. 57; Allen, W.E.D., Poul Muratoff, **1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1966, s. 42–43; Arif (Şihaliyev), **Kafkasya Jeopolitiğinde Kafkasya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü**, s. 17.

35 Mirza Bala, "Karabağ", **İslam Ansiklopedisi**, VI, İstanbul, 1988, s. 216.

bu Çar zamanında Ermenilerin millî varlıklarını yeniden oluşturma yönündeki bütün ümitleri suya düştü. Çünkü Rus yetkililer Revan'ı herhangi bir sömürge toprağı olarak yönettiler³⁶.

Çarlık Hükümeti, işgal ettiği bu bölgelerde daha sonra Ruslaştırma politikası yoluna giderek Ermenilerin *Büyük Ermenistan* hayallerinin ortaya çıkmasını engellemeye çalıştı. Çünkü Çarlık Rusyası'nın ekonomik, politik çıkarları, bağımsız Ermenistan fikirleriyle çakışıyordu. Ancak bağımsız Ermenistan konusunda Rusya'ya yönelen Ermeni politikacılar, Rusya'nın amacının ve Çarlık Hükümeti'nin geleneksel politikasının Ermeni kitlesinin emellerini gerçekleştirmekten ziyade, Ermenilerin yaşadıkları toprakları işgal etmek, esaret ve sömürü altına almaktan ibaret olduğunu anlayamadılar³⁷.

Böylece Ermeniler, Rusya'dan beklediklerini bulamadılar. Ruslarla Ermenilerin balayı dönemleri fazla uzun sürmedi. XIX. yüzyılın ilk yarısında, Çarlık rejiminin kaynaştırma siyasetine tepki gösteren Ermenilerin Rusya ile ilişkileri zamanla gerilmeye başladı. Çünkü Ermeniler, "*Büyük Ermenistan*"ın kurulması konusunda Rusya'dan somut adımlar bekliyorlardı. Özellikle Doğu Anadolu bölgesindeki Türk toprakları üzerinde Ermeni devletini kurmak istiyorlardı. Çarlık Rusyası'nın kendi menfaatlerine öncelik veren ve derin Kafkasya politikasından memnun kalmayan Ermeniler, Osmanlı topraklarında başvurdukları yöntemle Rus yöneticilerinin hayatlarına yönelik suikastlar düzenlemeye başladılar³⁸.

Yukarıda Ruslara yardımcı olduğunu gördüğümüz Ermeni kilisesinin Katolikosu Nerses Aşdaragesi'nin, Rus Kumandanı General Paskeviç/Paskiyeviç'in emrinin aksine, bağımsız birlikler oluşturması ve Ermenistan'ın kralı gibi hareket etmesi Ruslar ile Ermeniler arasındaki iş birliğinin bozulmasına sebep oldu. Esasen Ermeniler bağımsız bir Ermeni devleti beklerken, Rus Çarı I. Nikola, onlar için bir beyanname yayınlayarak "Armiyanskaya Oblast" (Ermeni vilayeti) adını verdiği yeni tampon bölgeyi Rusya'nın ilhak ettiğini açıkladı. Özellikle Ka-

36 Sonyel, **Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri**, s. 25; Toksoy, **Revan'da Son Günler**, s. 29-30.

37 Boryan, **Armeniya Mejdunarodnaya Diplomatiya**, s. 15; Hüsamettin Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)**, Ankara, 1990, s. 31.

38 Böyle bir suikastı Kafkasya Genel Valisi olan Prens Grigori Golitsin'e karşı düzenlemişlerdi. Bkz. Aygün Attar, "Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Şubat 2003, S 1, s. 31; Toksoy, **Revan'da Son Günler**, s. 30.

tolikos Nerses Aşdaragesi'nin Rusya içlerine sürgüne gönderilmesi, Ermenilerin Ruslara bağladıkları umutları ve bağımsızlık hayallerini bir defa daha söndürdü. Böylece Ruslar, hâkimiyeti altındaki Ermenileri, Osmanlı Devleti aleyhinde kullandı. Fakat hiçbir zaman Ermenilere vaat ettiği müstakil Ermenistan'ın kuruluşuna izin vermedi³⁹.

Esasen Rusya, Ermenilere vaat ettiği hiçbir hususu yerine getirmeyince, Ermeniler de Rusya yönetimini protesto ettiler. Kısaca Rusya'nın oluşturduğu bu küçük Ermeni bölgesi, Ermenilerin arzu ettiği bir devlet olmaktan ziyade, Rusya'nın Türkiye ve İran sınırında bu iki ülkeye karşı yapacağı operasyonlar için bir atlama taşı görevini yapan tampon bölge oluşturdu⁴⁰. Böylece Ermeniler, Ruslardan bekledikleri bağımsızlığı alamadılar. Bunun üzerine Haşadur Abovian ve Mikael Nalbandyan liderliğinde radikal bir Ermeni hareketinin büyüdüğü gözlemlendi. Bunun üzerine Rusya 1836'da Eçmiyadzın Katolikosu'nun gücü ve yetkilerini sınırlandırdı. Artık Katolikos'un tayini de doğrudan Çar tarafından yapılacaktı. Ermeni yazar Aknouni'ye göre, Ermeniler Çar tarafından aldatıldılar. Çünkü verilen vaatler yerine getirilmedi. Kısaca gönüllü askerlere ihtiyaç duyduğu zaman Ermeniler iltifatlara boğuluyordu⁴¹.

Özellikle 1854-1855 Kırım Savaşı'nda Rus-Ermeni yakınlaşması arttı. Savaş başlar başlamaz Türk hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler Rus tarafına geçerek hem yardım hem de casusluk yaptı⁴². Ancak Ruslar, verdikleri vaatlerin yerine getirilme zamanı geldiğinde ise gözlerini ve kulaklarını Ermenilerin sesine tıkanıyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni politikalarında değişiklik yapmaya başladılar. Çünkü Ruslar, yardım gördükleri Ermenilerden ihanet gördükçe vermeyi taahhüt ettikleri imtiyazlardan onları birer birer mahrum etmeye başladılar. Ruslara yardımda en önde giden Katolikos Nerses, 1857'de aniden öldü ki, bu yaşlı din adamının Ruslar tarafından öldürüldüğüne inanıldı. Bütün bunlara rağmen Ermeniler, Ruslara olan sadakatlerini inatla sürdürdüler⁴³.

39 Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, s. 28; Toksoy, **Revan'da Son Günler**, s. 30.

40 Hovannisian, **Armenia on The Road to Independance 1918**, s. 10; Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, s. 36.

41 Sonyel, **Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri**, s. 25-26.

42 Yavuz, "Rusya'nın Ermenisiz Ermeni Politikası ve Bu Alandaki Faaliyetleri", s. 150.

43 Sonyel, **Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri**, s. 26; Yavuz, "Rusya'nın Ermenisiz Ermeni Politikası ve Bu Alandaki Faaliyetleri", s. 150-151.

Rus işgalinden yirmi yıl sonra nihayet Revan; Nahçıvan, Gümrü, Yeni-Beyazıt ve Ordubad kazalarından oluşan ve aynı ad altında yeni bir vilayete merkez oldu. 1850'den sonra resmen kurulan Revan vilayetinin başında askerî bir vali bulunduruldu ve aynı zamanda vali muavini ile diğer yüksek Rus memurlarının katılımı ile bir vilayet meclisi oluşturuldu. Bu meclisten başka, yine Rus memurlarından oluşan bir vilayet mahkemesi, mahallî Şeyhülislam'ın başkanlığı altında Müslümanlara mahsus bir şer'î meclis kuruldu. 1868'de yapılan yeni taksim ile Revan vilayeti, Revan, Gümrü, Nahçıvan, Yeni-Beyazıt, Sürmeli, Daralagez, Eçmiyadzin⁴⁴ den ibaret yedi kazaya ayrıldı⁴⁵.

Özellikle Selçuklu fethinden beri Türk hâkimiyeti altında yaşamış olan Ermeniler, tarihlerinin hiçbir döneminde görmedikleri bir özgür ortama kavuştular. Öyle ki, Bizans İmparatorluğu'nun zulmü altında ezildiklerinden dolayı Büyük Türk hakanları Alp Arslan ve Melik-şah'ın saltanat yıllarında vergiden de muaf tutulmuşlardır. Yaşadıkları özgür ortamda Türk ülkesinin her bölgesinde yaşama imkânına sahip olan bu kavim, önce Rusya'nın daha sonra da Avrupa'nın gözdesi durumuna geldiği zaman yıllar yılı hâkimiyetlerinde yaşadıkları insanları, gözlerini kırpmadan öldürmek ve yok etmekten çekinmemişlerdir. Büyük bir sevgi ile karşıladıkları Ruslar dahi onlara Türklüğün verdiği yaşam şartlarını vermedi. 1800 ile 1878 yılları arasında Kafkaslar tamamen Ruslar tarafından işgal edilerek bu bölgede Rus idare tarzı ve kanunları geçerli oldu⁴⁶. Dün olduğu gibi bugün de Kafkaslar dünyanın hâkimiyetini elde tutmak isteyen güçlerin faaliyet sahasıdır. Türkiye Türklüğü ile Azerbaycan Türklüğü yani Oğuzlar, bu pahalı coğrafya üzerinde yaşadıkları müddetçe yaşamları da pahalı olacaktır.

44 Üç Kilise, Aras Nehrinin kuzeyinde ve Türkiye sınırına çok yakındır. Ermenilerin dinî merkezi olarak kabul edilmiş, Ermeni patriği de burada ikamet etmiştir. Bkz. Edgar Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Yıl 1, S 1, İstanbul, 1932, s. 9; Toksoy, **Revan'da Son Günler**, s. 31.

45 Hovannisian, **Armenia on The Road to Independance 1918**, s. 10; Bala, "Revan", s. 314.

46 Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C II, İstanbul, 1928, s. 327.

KAYNAKÇA

B.O.A., DH/ KMS, Dosya No: 2–2, Belge No: 5.

AKÇURA, Yusuf, **Osmanlı İmparatorluğunun Dağılıma Devri**, Ankara, 1985.

ALLEN, W.E.D., Muratoff, Poul, **1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1966.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906–1918, I, Ankara, 1995.

ASLAN, Yavuz, “Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827–1922)”, **Yeni Türkiye**, S 38, s. 1017-1028, Mart-Nisan 2001.

Arif (ŞİHALİYEV), **Kafkasya Jeopolitiğinde Kafkasya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü**.

ATABEK, Fahir, **Doğu Cephesi (1919–1921)**.

ATTAR, Aygün, “Rus Albayları Ermeni Terörünü Açıklıyor”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, S 1, s. 31-52, Şubat 2003.

BARTHOLD, V.V., **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, İstanbul, 2004.

BEŞİROĞLU, İntikam, “19–20. Yüz yıllarda Ermenistan'daki Azeri Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırım Gerçekliği”, **Avrasya Dosyası**, VII/1, s. 458-467, İlkbahar 2001.

BORYAN, B.A., **Armeniya Mejdunarodnaya Diplomatiya İ SSSR**, Cast II, Moskova, 1929.

CABAĞI, Vassan Giray, **Kafkas- Rus Mücadelesi**, İstanbul, 1967.

CAFEROĞLU, Edgar Ahmet, “Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Yıl 1, S 1, s. 5-16, İstanbul 1932.

ERZURUMLU, Kenan, **Mustafa Kafalı**, Ankara, 2013.

GÖMEÇ, Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara, 2003.

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983.

HOVANNİŞİAN, Richard G., **Armenia on The Road to Independance 1918**, Los Angeles, 1967.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990.

LARCHER, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C II, İstanbul, 1928.

MARSHALL LANG, David, **Armenia, Cradle of Civilization**, London, 1970.

McCARTHY, Justin, **Otoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question**, İstanbul, 1989.

MEHMETZADE, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, hzl. Ahmet Karaca, Ankara, 1991.

MEHMETZADE, Mirza Bala, “Karabağ”, **İslam Ansiklopedisi**, VI, İstanbul, 1988.

Mustafa Kafalı Makaleler I, hzl. Semih Yalçın- Süleyman Özbek, Ankara, 2005.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914), I, Ankara, 1992.

RESULZADE, Mehmet Emin, “Kafkasya Türkleri”, **Azerbaycan**, Bakü, 1990, S 12.

SARAY, Mehmet, “Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu 8–12 Ekim 1984**, Ankara, 1985.

———, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara, 1996.

———, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, İstanbul, 2003.

SONYEL, Salahi R., **Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri**, Çev. Hasan Ünal, Ankara.

SWIETOCHOWSK, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905–1920**, Çev. Nuray Mert, İstanbul, 1988.

TOKSOY, Nurcan, **Revan’da Son Günler, Türk yönetiminden Ermeni Yönetimine**, Ankara, 2007.

VERNADSKY, George, **Rusya Tarihi**, Çev. Doğukan Mızrak-Egemen Mızrak, İstanbul, 2011.

YAVUZ, Nurcan, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, 1996.

———, “Rusya’nın Ermenisiz Ermeni Politikası ve Bu Alandaki Faaliyetleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, III, s.145-180, Erzurum, 1995.

YILDIRIM, Hüsamettin, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914–1918)**, Ankara, 1990.

XIX. YÜZYIL DÜNYA SİYASETİNDE KAFKASYA

ALİ SERVET ÖNCÜ*

ÖZET

Kafkasya bugün olduğu gibi XIX. yüzyılda da dünyanın stratejik olarak en önemli merkezlerinden biriydi. Kafkasya coğrafyasında toprakları olan Osmanlı Devleti, İran ve Rus Çarlığı bu yüzyılda bölgede ciddi bir rekabet içerisine girmişlerdi. Fakat tarihinin en güçlü dönemlerinden birini yaşayan Rus Çarlığı, Osmanlı Devleti ve İran'a karşı oldukça avantajlı bir durumdaydı. Bundan dolayı XIX. yüzyıl, Rus Çarlığı'nın Kafkasya'daki topraklarını büyük ölçüde genişlettiği ve bölgeye büyük oranda hâkim olduğu bir zaman dilimi olmuştur. Bunun karşısında Osmanlı Devleti ve İran nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan Kafkasya'da Rus Çarlığı'na karşı sürekli toprak kaybetmiş ve gerilemişlerdir. Osmanlı Devleti ve İran'ın içeride ve dışarıda karşılaştıkları oldukça ağır bunalımlar Kafkasya coğrafyası ile yeteri kadar ilgilenememelerinin en önemli sebeplerindendir. Yine bu iki devletin Rusya karşı bir ittifak kuramamaları ve yaptıkları savaşlarla birbirlerini yıpratmaları en fazla Rusya'ya yaramıştır. Bu üç devletin yanında İngiltere ve Fransa da Kafkasya coğrafyası ile yakından ilgilenmişlerdir. Yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan İngiliz ve Fransız rekabeti Kafkasya'da da kendisini göstermiştir. İngiltere Hindistan'ın güvenliği için Kafkasya'da etkili olmak isterken, Fransa bunun gerçekleşmemesi için çaba harcamıştır. Yine Kafkasya bölgesinde yaşayan Gürcüler ve Ermeniler tüm yüzyıl boyunca başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa ve Almanya'nın ilgi sahasına girmişler ve bu devletler Kafkasya'da etkili olmak için bu milletleri de kullanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı İran, Rekabet

---

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih Anabilim Dalı, aliservetoncu@atauni.edu.tr

CAUCASUS IN WORLD POLICY OF THE NINETEENTH CENTURY

ABSTRACT

The Caucasus was one of the most important strategic centers of the world in the 19th Century as it is today. Ottoman Empire, Iran and Russian Tsardom, all of which had territories in Caucasian geography, entered into a serious rivalry with each other in the region in this century. However, Russian Tsardom, living one of the most powerful periods of the history, had the edge over Ottoman Empire and Iran. Therefore, the 19th Century was a period when Russian Tsardom considerably expanded its territories in the Caucasus and dominated the region to a large extent. On the other hand, the Ottoman Empire and Iran continuously lost lands against Russian Tsardom in the Caucasus, where the majority of population was Muslim, and regressed. Severe depressions experienced by the Ottoman Empire and Iran inside and outside their territories were among the most important reasons behind why they could not deal with the Caucasian geography. Furthermore, the fact that both states could not make an alliance against Russia and they knocked down each other as a result of wars stood Russia in good stead the most. In addition to these three states, England and France were closely interested in the Caucasus geography. Competition of England and France experienced in the first quarter of the century revealed itself in the Caucasus, as well. While England intended to be effective in the Caucasus due to security of India, France made an effort so that this would not be achieved. Georgians and Armenians living in the Caucasian region were within Russia, England, France, and Germany's area of interest throughout the century and these states used these nations in order to be effective in the Caucasus.

Key Words: The Caucasus, The Ottoman Empire, The Russian Empire, Iran, Competition

Osmanlı Devleti ile İran Kafkasya hâkimiyeti için mücadele ederken Ruslar da XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu rekabete ortak olmuşlardır. Korkunç İvan 1556 yılında Astrahan Hanlığı'nı yıkıp Astrahan'ı alarak Rus Çarlığı'nı Azerbaycan'a komşu yapmış, Astrahan şehrinin Rusların eline geçmesi Hazar Denizi'ne yakın bölgelerde Rus nüfuzunun hızla yayılmasına neden olmuştur.¹

XVIII. yüzyılda İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan ile ticaret yapma düşüncesinde olan Rus Çarı Petro, Volga Nehri ve Hazar Denizi'nde donanma oluşturarak Hazar kıyılarına ve özellikle Kafkasya'ya hâkim olmak istemiş, 1711 yılında Prut Savaşı'nda Osmanlı Devleti karşısında ciddi bir yenilgi aldıktan sonra ise bütün dikkatini Kafkaslara çevirmiştir. 1715 yılında bölgeye bir elçi gönderen Çar, durumunun iyi olmadığını tespit ettikten sonra Kafkaslara girerek İran üzerine yürümüştür. Kafkas Müslümanlarının uyarısı ile harekete geçen Osmanlı Devleti Petro'ya bir nota vermiş ve Rusların daha fazla yer işgal etmelerine engel olmuştur. Hazar Denizi sahillerince işgal hareketlerini devam ettiren Petro, İstanbul'daki Fransız elçisinin aracılık yapması sonucu Osmanlı Devleti ile anlaşmış, 1722-1723 yıllarında Osmanlı ve Rus kuvvetleri İran'a saldırmışlardır. Petro 1724 tarihinde Şirvan'ın kuzeyindeki toprakları ele geçirmiş, yapılan anlaşmaya göre İran, Bakü ve Derbent şehirlerinden başka Hazar Denizi'nin güneyindeki Geylan, Mazenderan ve Astrabad bölgelerini Rusya'ya bırakmış, Ruslar böylece güney Kafkasya'ya kadar inmişlerdir. Bu mücadelelerden sonra Azerbaycan'ın kalan kısmı ise Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Fakat İran'da Safevi Hanedanı'nı yıkarak iktidar olan Afşar Türkmenlerinden Nadir Kulu'nun (1736-1747) Osmanlılara karşı başarılı savaşları ve Rusların da geri çekilmeleri üzerine Azerbaycan yeniden İran hâkimiyetine girmiştir.²

Petro, Kafkaslara ulaştığı 1722-1723 yıllarında Rusya'nın güneye inme siyaseti çerçevesinde Gürcüler ve Ermenilere yönelik bir siyaset takip etmiş, Gürcü ve Ermeni prenslikleriyle dostluk ve ticaret antlaşmaları imzalamıştır. Bu antlaşmalar ile Ruslar ayrıca her iki milletin ileri gelenlerinin çocuklarının eğitimini üzerlerine almışlar, bu çocukların çoğunluğu ileriki dönemlerde Rus ordusunda görev yapmışlardır. Bu antlaşmalar 1783 yılında içerikleri değiştirilerek yeni-

1 Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 154.

2 Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 19; Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 262-263.

lenmiş, Rusya, Gürcü ve Ermeni prensliklerini Osmanlı Devleti ve İran'a karşı korumayı garanti etmiştir.³

Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan coğrafyasında İran'ın etkisinin azalmasına rağmen aralarında bir birlik kuramayan Azerbaycan Türkleri Şirvan, Şeki, Taliş, Karabağ, Kuba, Gence, Revan ve Bakü hanlıklarını kurarak bağımsız küçük devletçikler halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁴

Kurulduktan bir süre sonra İran ve Rus Çarlığı tarafından tehdit edilmeye başlayan bu hanlıklar, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek yardım istemişlerdir. 1747 yılında Şeki Hanı Hacı Çelebi Han, 1751 yılında Gence Han'ı Şahverdi Han, 1760 yılında Şirvan Hanı Mehmed Han Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bu talepler Osmanlı idarecilerinde Kırım'ın yanında Dağıstan ve Azerbaycan'ı da Osmanlı Devleti sınırlarına katma fikrinin oluşmasına neden olmuş fakat devletin içinde bulunduğu durum bu düşüncenin uygulanması için adımlar atılmasını engellemiştir.⁵ Osmanlı Devleti'nin bölgeye yeterli ilgiyi göstermemesi Rusların desteğini alan Gürcü Kralı İrakli'nin Azeri hanlıklarına karşı yayılmacı bir siyaset takip etmesi sonucunu doğurmuştur. İrakli, Gence ve Revan hanlıklarına baskınlar düzenlemiş, buna karşı Osmanlı Devleti ise 1775 yılında Çıldır Valisi aracılığı ile Azeri hanlıklarına fermanlar hediyeler göndererek onları birlik olmaya çağırmıştır. Bunun üzerine İrakli de Rus Çarına başvurarak hâkimiyeti altına girdiğini bildirmiş, Rusya'nın da desteği ile Azerbaycan hanlıklarının üzerindeki yayılmacı politikasını devam ettirmiştir. Fakat Rusya İrakli'nin politikalarının yetersizliğini görüp elçiler ve hediyeler göndererek Azeri hanlıklarını idaresi altına almaya çalışmış, başarılı olamayınca da baskı ve tehdit yoluna başvurmuş, Rus Çarlığı'nın bu siyaseti hanlıkların yeniden Osmanlı Devleti'nden yardım istemelerine sebep olmuştur. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 1782 ve 1784 yıllarında yine Çıldır Valisi aracılığı ile hanlıklara nişanlar ve hediyeler göndererek yanlarında olduğu mesajını vermiştir. Bölgedeki Rus tehdidinden tedirgin olan Osmanlı Devleti bir yandan da sınırdaki kaleleri tahkim etmeye başlamış ve Gürcü Kralını kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Fakat hem Gürcü Kralı Osmanlı Devleti ile bir-

3 Mehmet Saray, **Türk – İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 76.

4 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 19.

5 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 19-20.

likte hareket etmeyi kabul etmemiş, hem de bazı Azeri hanlıkları Rusya ile yakınlaşmaya başlamışlardır.⁶

Osmanlı Devleti'nin bu dönemde içeride ve dışarıda yaşadığı ve birçoğu devlet açısından büyük kayıplara neden olan olaylar, Azeri hanlıklarına yardım edilmesini mümkün kılmamış, bu da aralarında bir birlik oluşturamayan Azeri hanlıklarının geleceklerinden endişe duymalarına neden olmuştur. Kafkasya coğrafyasında durum böyle iken bir süreden beri bölgedeki güç dengesinin dışında olan İran, tekrar harekete geçmiştir. İran'da Kaçar Hanedanı'nı kuran Ağa Muhammed Han bölgede uzunca bir süredir oldukça rahat hareket eden ve vergi vermeyen Gürcü Kralı İrakli'yi itaate çağırılmış, olumsuz cevap alınca da Tiflis'i işgal etmiştir. Bunun üzerine Rus Çarlığı'na sığınan İrakli, bu devletten yardım istemiş, fakat Rusya, Napolyon tehlikesi yüzünden İran ile mücadeleye girmeyi çıkarlarına uygun bulmamıştır. Buna rağmen Rusya'nın desteğini arkalarına alan Ermeni ve Gürcüler İran'ın uyarılarına rağmen Müslüman yerleşim yerlerinde katliamlara başlamışlar ve Gürcüler bir defa daha Rus Çarından yardım istemişlerdir. Napolyon tehlikesi yüzünden yine harekete geçemeyen Rusya, buna rağmen bazı küçük askerî birliklerini Gürcistan'a göndererek burayı işgal etmiştir.⁷

Gürcü beyleri ile Moskova arasındaki ilişkiler XIV. yüzyılda başlamış, Çar IV. İvan döneminde Gürcistan Rus hâkimiyetini kabul etmiş fakat Osmanlı Devleti ve İran'ın müdahaleleri Rusların Gürcistan'a kadar ilerlemelerini önlemişti. Yukarıda da belirtildiği üzere Çar Petro zamanında Ruslar Azerbaycan bölgesini alarak Gürcistan sınırlarına dayanmışlardı. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ve bu savaş sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması Rusların Kafkasya'daki nüfuzlarını da artırmış, II. Katerina 1783 yılında çıkardığı bir fermanla Gürcistan'ı Rusya'nın himayesine almıştı.⁸ XIX. yüzyıl başlarında Gürcistan bölgesi birbirleriyle savaşan ve aralarında bir birlik kuramayan birkaç küçük Gürcü beyliğinden oluşuyordu. Gürcü beylerinden XII. Gorg Rus Çarı I. Pavel'e müracaat ederek Gürcistan bölgesini tümüyle Rus Çarlığı'na katmasını istemiştir. I. Pavel bu teklifi kabul etmiş ve bir Rus generalin başkanlığında Gürcülerden oluşan bir hükümet kurularak 1801 yılında bölgenin Rusya'ya katılma

6 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 20.

7 İsmail Safa Üstün, "İran (Safevilerden Günümüze Kadar)", *İslam Ansiklopedisi*, C XXII, İstanbul, 2000, s.401; Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 21.

8 Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 299.

süreci başlamıştır. Rusya'ya katılmak istemeyen bazı Gürcü beylerinin hareketlenmeleri üzerine aynı yıl tahta çıkan Çar I. Aleksandr Gürcistan'ın bir Rus eyaleti olması için önemli kararlar almış, Gürcü kökenli Tsitsianov Gürcistan'daki idarî yapının başına getirilmiştir. Tsitsianov bir süre sonra Doğu Gürcistan'ı da Rus idaresine altına sokmuş, batı Gürcistan'daki Mingrelya ve İmeterya beylikleri de Rus hâkimiyetini tanımışlar, İmeterya Beyi Solomon Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Tsitsianov Azerbaycan ve Dağıstan bölgesinin de işgaline başlamıştır.⁹

Ruslar küçük bir ordu ile bölgede başlattıkları işgallerle, hem Azerbaycan hanlıklarını hem de iç meseleleriyle uğraşan Osmanlı Devleti ve İran'ı hazırlıksız yakalamışlardır. 1804 yılında öncelikle kuzeyden Azerbaycan'a inen askerî ve ticarî yolların kesişme ve kilit noktası olan Gence Hanlığı'na saldırıp burayı katliamlar yaparak işgal etmişler ve ismini Rus Çariçesine izafeten Yelizavetpol olarak değiştirmişlerdir. Gence'nin işgali karşısında Osmanlı Devleti duruma müdahil olmamış, sadece sınır eyaletlerin valileri işgalle ilgili İstanbul'u bilgilendirmişlerdir.¹⁰ Gence Hanlığı'nı işgal eden Ruslar, Osmanlı Devleti ve İran'dan tepki gelmediğini görüp ilerlemeye devam etmişlerdir. Derbend, Şirvan ve Bakü hanlıkları ile bir araya gelip bir çeşit federasyon kuran fakat bu birlikteği devam ettiremeyen Kuba Hanlığı Rusların bir sonraki hedefi olmuş, mevcut karışıklıklardan faydalanan Ruslar 1806 yılında Hazar Denizi kıyısındaki Derbend ve Kuba hanlıklarını işgal etmişlerdir.¹¹ Aynı yıl Kuba Hanlığı'nın hemen güneyindeki Bakü Hanlığı'na saldıran Ruslar, karşılaştıkları direniş karşısında geri çekilmişler, üç ay sonra bölgeyi karadan ve denizden kuşatmalarına rağmen General Tsitsianov'un kuşatma devam ederken bir Azeri tarafından öldürülmesi üzerine tekrar geri çekilmişlerdir. 1807 yılında Bakü Hanlığı Ruslar tarafından tekrar kuşatılmış, dışarıdan yardım alamayan ve Rusların katliam yapmalarından korkan Azeriler 3 Eylül 1807 tarihinde Ruslara teslim olmuşlardır.¹²

1800'lü yılların başında İran tahtında Kaçar Hanedanından Feth Ali Şah bulunuyordu. Feth Ali Şah Rusların kuzeyden İran'ı her geçen gün daha çok tehdit ettiğini görüp bu gücü Kafkaslardan atmayı esas alan bir politika takip ediyordu. Bu konuda yardıma ihtiyaç duyan Feth Ali Şah bu yardımı Fransa'dan

9 Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 299-300.

10 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 22.

11 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 22.

12 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 22.

görmüştür. Napolyon Bonapart İran'ı siyasî ve askerî olarak Fransa'nın yanına çekmek ve Hindistan' a giden yolda İngiltere ile mücadele edebilmek için 1800 yılından itibaren İran ile diplomatik temaslara başlamış ve Feth Ali Şah'a gönderdiği Oliver isiminde bir diplomat aracılığı ile İran'a ittifak teklif etmiştir. Napolyon'un bu hamlesi İngiltere'yi oldukça telaşlandırmış ve İngiltere İran ile yakınlaşmak için adımlar atmaya başlamıştır. İngiliz Hükümeti 1801 yılında Hindistan Hükümetinde görevli John Malcom'u İran'a göndererek İran-Fransa yakınlaşmasının önüne geçmek istemiştir.¹³

Napolyon 1806 tarihinde Rusya ve Prusya üzerine bir askerî harekât planlarken özellikle Rusya'yı güneyden sıkıştırmak ve çok cepheli bir savaşa mecbur etmek için Osmanlı Devleti ve İran'ı Rusya'ya karşı kışkırtmış, İran'ı yüzyılın başında elinden çıkan Gürcistan'ı alması için teşvik etmiştir.¹⁴ Her geçen gün gelişen Fransız-İran ilişkileri 1807 yılında birlikte Hindistan'a askerî harekât düzenlemeyi ve İran'ın Gürcistan'ı geri alması için Fransa'nın bu devlete yardımını amaçlayan Finkenstein Antlaşması'nın imzalanmasına sebep olmuştur. Bu antlaşmanın imzalanmasından bir süre sonra Napolyon, General Gardanne'yi İran'a göndererek bu ülke üzerindeki İngiliz etkisini tamamen yok etmeye çalışmıştır. Fakat Napolyon hiç böyle bir antlaşma imzalamamış gibi aynı yıl Rusya ile savaşı bitirip, Rus Çarı ile Osmanlı Devleti ve İran topraklarının parçalanmasını da içeren Tilsit Antlaşması'nı imzalamıştır.¹⁵ 25 Haziran 1807 tarihinde Fransa ile Rusya arasında Tilsit Antlaşması'nın imzalanması ile bu iki devletin yakınlaşması, 1806 tarihindeki Fransa-Osmanlı Devleti, 1807 yılında Finkenstein Antlaşmasıyla oluşan Fransa-İran ve Rusya-İngiltere ittifaklarını bitirip, Osmanlı Devleti, İran ve İngiltere'de Fransa ve Rusya'ya karşı düşmanlığa neden olmuştur. Tilsit'te Napolyon, Rusya'nın kendisine yapacağı hizmete karşılık devam eden Osmanlı-Rus Savaşı'nda bir ateşkes sağlanması için aracılık yapabileceğini, Osmanlı Devleti'nin Eflak ve Boğdan'ı Ruslara bırakması için ikna etmeye çalışacağını, bunu başaramazsa Rusya'nın bu bölgeleri savaş yolu ile alması için yardım edeceği garantisini vermiştir. Yine Fransa bu antlaşma ile Lehistan Krallığı'nı diriltmek projesinden vazgeçeceği sözünü vermiş karşılı-

13 Yılmaz Karadeniz, "İran ve Türkistan'da İngiliz- Rus Mücadelesi (1856-1869)", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2009, Sayı: 20, s. 55,

14 Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, Der Yayınları, İstanbul, 2010, s. 168-169.

15 Karadeniz, "İran ve Türkistan'da İngiliz- Rus Mücadelesi (1856-1869)", s. 55; Üstün, "İran (Safevilerden Günümüze Kadar)" s. 401.

ğında Çarlık Rusyası ise Yedi Adalar, Dalmaçya ve Cattaro üzerindeki Fransız hâkimiyetini kabul etmiştir. Napolyon ve Rus Çarı Aleksandr, Tilsit'de ayrıca karma bir Fransız-Rus ordusu kurup Kafkaslar ve İran üzerinden ilerleyip İngiltere'yi Hindistan'dan çıkarmayı kararlaştırmışlardır.¹⁶ Tilsit Antlaşması ile başlayan Fransız-Rus dostluğu 12 Ekim 1808 tarihinde yine iki hükümdar arasında yapılan Erfurt Görüşmesi ile sürmüştür. Görüşmelerde Avrupa siyaseti konuşulmuş, Napolyon, Rus Çarınının İstanbul ve Boğazlara hâkim olma konusundaki isteğini geri çevirirken, Eflak ve Boğdan'ın Rusya'ya bırakılması konusunda Tilsit'te verdiği sözün arkasında olduğunu tekrarlamıştır. Tilsit Antlaşması ve Erfurt Görüşmesinin içeriğini öğrenen Osmanlı yöneticileri Fransa ile ittifakı daha fazla devam ettirmenin anlamsızlığını görmüşler, İngiltere'nin Napolyon aleyhine kurulmuş ittifaka girmeleri için yaptığı teklifi geri çevirmelerine rağmen 1807'de İngilizlerin Mısır'a asker çıkarmaları ile bozulmuş olan ilişkileri düzeltmek için bu devletle görüşmelere başlamayı kabul etmişlerdir.¹⁷ Bu görüşmelerin sonunda ise İngiltere ile 5 Ocak 1809 tarihinde Kale-i Sultaniye Antlaşması imzalanmıştır.¹⁸

Tilsit Antlaşması ve Erfurt Görüşmeleri Osmanlı Devleti ve İran'daki Fransız etkisini kırmış, İngiltere aynı tarihlerde İran üzerinde de etkisini yoğunlaştırarak Tahran'daki Fransızların İran'ı terk etmesine sebep olmuştur. Tilsit Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İngiltere Basra Körfezi'ne donanma göndermiş, bir süre sonra İngiliz subaylar İran ordusunda görev almaya başlamışlardır. 1809 yılında Harford Jones'in çabalarıyla iki ülke arasında bir ittifak antlaşması imzalanmış, bu antlaşma ile Fransa'nın İran üzerinden Hindistan'a başlatacağı bir askerî harekât ve kuzeyden İran ve İngiltere'nin Hindistan yolunu tehdit edebilecek bir Rus saldırısı engellenmiştir. Yine 1811'de İran'a gönderilen Gore Quseley 1814 yılında iki ülke arasında bir antlaşmanın imzalanmasını sağlayarak Hindistan yolunun güvenliğini garantiye almıştır. İngiltere bu antlaşmalarla İran üzerinde kontrol kurmasına rağmen karşılığında bu devlete hemen hemen hiçbir şey vermemiş, 1814 antlaşması ile vaat ettiği 200 bin tümeni İran'a

16 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 98-99.

17 Karal, **Osmanlı Tarihi**, C V, **Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C V s. 99.

18 Edouard Driault, **Napoleon'un Şark Siyaseti Selim-i Salis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane**, (Tercüme: Köprülüzâde M. Fuad, Çeviriyazı Selma Günaydın), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 341.

ödemezken, İran-Afganistan arasındaki savaşta da tarafsız kalacağı şeklindeki sözünü de tutmamıştır.¹⁹

İngiltere, Feth Ali Şah'ı Rusya ile savaşması halinde destekleyeceğini garanti etmiş, bu vaatten cesaret alan Feth Ali Şah 1809 yılında Rusya'ya ve bu devletin himayesindeki Gürcü ve Ermenilere savaş açmış ve bazı başarılar kazanmıştır. İran ordusu kış mevsimi yüzünden geri dönmüş, Gürcü ve Ermeniler ise Rusya'dan yardım istemişlerdir. Rusların Kafkas Cephesi Kumandanı General Tormasov, Kasım 1809 tarihinde Veliht Prens Abbas Mirza'ya yazdığı mektupta geçmişte İran idaresinde iken şimdi Rus idaresine geçmiş Gürcistan ve Ermenistan'dan vazgeçmeleri halinde iki devletin hazırlayacağı ortak ordunun Erzurum'dan Bağdat'a kadar olan bölgeyi işgal edip İran'a bırakabileceğini teklif etmiş fakat bu durum gerçekleşmemiştir.²⁰

Ruslar, Kafkasya'daki işgallerine 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşları ve Napolyon'un Avrupa'daki ilerleyişi yüzünden ara vermişlerdir. Rusların 1812 yılındaki hedefi ise İran sınırında ve Hazar Deniz kıyısında ve oldukça verimli topraklar üzerinde bulunan ve diğer hanlıkların Osmanlı hâkimiyetini benimsemelerine rağmen yakın olduğu için İran hâkimiyetini benimseyen Talış veya Lenkeran olarak bilinen hanlık olmuştur. Lenkeran halkı kuşatmanın başında Rus kuvvetlerini püskürtüp Rus ordusunun kumandanlarından General Kotliarevsky'yi öldürmelerine rağmen destek alan Rus ordusu 31 Aralık 1812 tarihinde bu hanlığı da ele geçirmiştir.²¹

Rusların belli bir plan dâhilinde Azerbaycan hanlıklarını işgaline Güney Asya'daki sömürgeleri dolayısıyla karşı çıkan İngiltere'nin İran ordusunu desteklemesi Rusların Kafkaslardaki ilerlemesini durdurmaya yetmemiştir. İngiliz subaylarının kontrolündeki İran ordusu, Lenkeran Hanlığı'nın 1812 yılında Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra Ruslara mağlup olarak Rusların Kafkasya'da maddi manevi büyük kazançlar elde ettiği 12 Ekim 1813 tarihli Gülistan Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır.²²

19 Karadeniz, "İran ve Türkistan'da İngiliz- Rus Mücadelesi (1856-1869)", s. 55-56; Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 168.

20 Saray, **Türk – İran İlişkileri**, s. 77.

21 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 23.

22 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 24-25.

Gülistan Antlaşması'na göre İran Şahı ve daha sonra Şah olacak hanedan üyeleri Dağıstan bölgesinden Arpaçay - Aras Nehrine kadar uzanan Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan bölgelerinin Rusya'nın bir parçası olduğunu kabul edeceklerdi. Her iki ülke tüccarları birbirlerinin topraklarında ticarî faaliyette bulunacak, bu tüccarların güvenlikleri sağlanacak, Hazar Denizi'nde ticaret yapan Rus tüccarları İran, İran tüccarları da Rus limanlarını serbestçe kullanabileceklerdi. Savaş esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacak, her iki ülke başkentlerine yeni elçiler göndererek dostluklarını göstereceklerdi.²³

Ruslar, Gülistan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Azerbaycan hanlıklarını işgal politikalarını tüm hızıyla devam ettirmişlerdir. Azerbaycan topraklarını işgale Gence Hanlığı'ndan başlayıp bir plan dâhilinde Hazar Denizi kıyısındaki hanlıkları ele geçiren Ruslar en güneydeki Lenkeran Hanlığı'na da son verdikten sonra Azerbaycan'ın iç kısımlarına yönelmişlerdir. İpekçiliği ile tanınan Şeki Hanlığı yüzyılın başından itibaren etkisini artıran Rus baskısına dayanamayıp Rus politikalarını benimsese de 1803 yılında bu politikayı terk etmişti. Bu hanlık üzerinde mutlak bir egemenlik kurmak isteyen Ruslar 1806 yılında kendileriyle hareket edeceğini düşündükleri Cafer Kulu Han'ın hanlığın başına geçmesine yardımcı olmuşlardır. Fakat ne Cafer Kulu Han ne de onun yerine 1815 yılında başa getirdikleri İsmail Han Rusların istediği çizgide hareket etmemişler, bunun üzerine Kafkas Genel Valisi Ermeni asıllı General Yermelov'un emrindeki Rus kuvvetleri bu hanlığı da sınırlarına katmışlardır. Rusların bundan sonraki hedefi ise Şeki Hanlığı'nın güneyinde bulunan ve aynı zamanda Hazar Denizi'ne de kıyısı olan ve Gürcistan'ı aldıktan sonra ele geçirmeye çalıştıkları ilk hanlıklardan bir olan Şirvan Hanlığı olmuştur. Şirvan Hanlığı 1820 yılına kadar Rus baskılarına karşı koymaya çalışmış ve Osmanlı Devleti'nden yardım alamayınca İran'dan yardım istemeye mecbur kalmış bir hanlıktı. Şirvan Hanı Mustafa Han beklediği yardımları alamayınca İran'a sığınmış, Ruslar da bu hanlığı ele geçirmişlerdir.²⁴

Rusların hanlıkları işgali Gülistan Antlaşması sonrasında da belli bir plan dâhilinde devam ederken 1821-1823 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-İran Savaşı hem iki devletin bölgede Rusya yayılmacılığına karşı birlikte hareket etme ihtimalini tamamen bitirmiş hem de Rusların bölgede oldukça rahat hareket etmelerine neden olmuştur.

23 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 25.

24 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 23-24.

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkiler 1746 yılından itibaren zaman zaman sınır olaylarından doğan sıkıntılara rağmen XVIII. yüzyılın başına kadar genelde barışa dayalı bir şekilde sürmüştü. Napolyon'un Rus Çarlığı ile imzaladığı Tilsit Antlaşması ve sonrasındaki süreç Osmanlı Devleti ve İran'ın Fransız etkisinden çıkıp İngiliz etkisine girmesine neden olmuştur. İngiltere bundan sonra Osmanlı İran birlikteliğini gerçekleştirmek için çaba göstermiştir. Bu çabalar kısa süre sonra netice vermeye başlamış, Osmanlı Devleti sınırdaki askerî yetkililerine İran ile iyi geçinmeleri için emirler gönderirken, İran da İstanbul'daki temsilcisi aracılığı ile ortak düşman olan Rusya'ya karşı birlikte hareket etme isteğini bildirmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı elçisi 1811 yılı Mayıs ayında Feth Ali Şahla görüşüp Rusya'ya karşı birlikte hareket etmeyi önermiş fakat Şah iki devlet arasındaki konularda Osmanlı Devleti'nden olmayacak isteklerde bulunduğu için bir anlaşma sağlanamamıştır. Bu olumsuz gelişmeye rağmen Osmanlı Devleti 16 Mayıs 1812 tarihinde Rusya ile yaptığı Bükreş Antlaşması'na Rusların İran'la yapacakları antlaşmada arabuluculuğunu kabul ettiren bir madde koyarak İran'a karşı iyi niyetini göstermiştir. Fakat 1812 yılı sonlarında Osmanlı Devleti elçisi bir anlaşma yapmak için İran'a gelmişken Feth Ali Şah'ın bir ordu göndererek Bağdat'ı yağmalatması ilişkileri bozmuştur. Yağmalanan malların kurtarılması için İran'a yeni bir elçi gönderen Osmanlı Devleti Feth Ali Şah'ın uzlaşmaz tutumu üzerine bu elçiyi de geri çekmek zorunda kalmıştır. Fakat İran yukarıda da ifade edildiği üzere Ruslara mağlup olup Gülistan Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalınca Osmanlı Devleti ile ilişkilerini düzeltme gereği duymuş ve bir İran elçisi İstanbul'a gelmiştir. Bundan sonra İran'ın zaman zaman sınırda olaylar çıkarmasına rağmen iki devlet arasında sakin bir dönem başlamış fakat bu durum ancak 1817 yılına kadar sürmüştür. İran'ın Kirmanşah Valisi'nin 1817 yılında Bağdat Valisi ile Baban Sancağı Paşası arasında çıkan bir anlaşmazlıkta Baban Sancağı Paşasına yardım etmek için Osmanlı sınırını ihlal etmesi Osmanlı Devleti tarafından savaş sebebi sayılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu tavrı karşısında gerileyen İran 1818 yılı Ocak ayında İstanbul'a bir elçi göndermiş ve İran bundan böyle sınır ihlalleri yapmayacağını garanti edip Van sınırında kendilerince tahrip edilen bir kalenin onarım masrafların ödeme sözü vermiştir. Bu sözler üzerine Osmanlı Devleti de Erzurum ve Çıldır valilerine İran'dan kaçanların iade edilmesi ve İranlı tüccarlara iyi davranılması emirlerini vermiştir. Fakat İran'ın verdiği sözleri tutmaması sonucu iki ülke ilişkileri ye-

niden gerginleşmiş ve bir süre sonra İran'ın saldırısı ile iki devlet arasında savaş çıkmıştır.²⁵

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın başından itibaren içeride ve dışarıda karşılaştığı ve her geçen gün yoğunluğunu artıran problemler kuşkusuz İran'ı Osmanlı Devleti topraklarına saldırma konusunda cesaretlendiriyordu. Feth Ali Şah Kafkaslarda Ruslara bıraktığı toprakların karşılığında Osmanlı Devleti topraklarına göz dikmiş ve İran orduları Doğu Bayezid ve Van tarafından sınırı geçmişler, Osmanlı topraklarında hükümete karşı olan bazı bölgelerin koruyuculuğunu aldıklarını ilan etmişlerdir. Bunun üzerine Balkanlar'da Yunan isyanı ile uğraşan ve bu yüzden İran ile savaşmak istemeyen Osmanlı Devleti Ocak 1821'de bölgeye asker göndermiştir. Osmanlı Devleti'nin zor durumda olduğunu gören İran ise Rusya'nın da kışkırtması ile Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Feth Ali Şah'ın veliaht olan oğlu Doğu Anadolu'ya, diğer oğlu ise Bağdat'a hücum etmiştir. İran orduları 1821 Ekim ayına kadar Bayezid, Bitlis, Muş ve Erciş'i almışlar, ertesi yıl yaz aylarında savaş tekrar başlamış ve İranlı'lar yeniden bazı başarılar elde etmişlerdir. Fakat açtıkları her iki cephede de kolera salgını ile yüz yüze gelen İran ordusu barış için girişimlerde bulunmuş, Yunan isyanı ile ilgilenen Osmanlı Devleti de buna hayır dememiş, 28 Temmuz 1823 günü iki taraf arasında Erzurum'da 1746 yılındaki II. Kasr-ı Şirin Antlaşması esasları çerçevesinde bir antlaşma imzalanmıştır.²⁶

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki savaş devam ederken bu durumdan faydalanan Rus Çarlığı yeniden harekete geçmiş ve Azeri hanlıklarını işgale devam etmiştir. Karabağ, Azerbaycan bölgesinde başlayan Rus yayılmacılığı üzerine Osmanlı Devleti'nden yardım isteyen ilk hanlıklardan biriydi. Osmanlı Devleti'nden istediği yardımı alamayan Karabağ Hanı İbrahim Halil İran'da Kaçar Hanedanı'nı iktidara getiren Ağa Muhammed Han ile birlikte Ruslara karşı mücadele etmiştir. Fakat Ağa Muhammed Han'ın Ruslardan çekinip mücadeleyi bırakması üzerine Rus nüfuzunu kabul edip Ruslara vergi vermeye başlamış fakat bu durumu kabullenemeyip Ağa Muhammed Han'dan sonra tahta çıkan Feth Ali Han'dan yardım istemiştir. Bu yardım isteğini öğrenen Ruslar ise İbrahim Halil Han'ın evine baskın yapıp kendisi ile birlikte bütün ailesini öldürmüşler, orada bulunmayan oğlu Mehdi Kulu Han'ı hanlığın başına geçirmişlerdir. Fakat bir süre sonra Rusların politikalarından bıkan ve öldürüleceği

25 Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 168-170.

26 Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 170-171.

endişesine kapılan Mehdi Kulu Han İran'a sığınmış, Ruslar da 1822 yılında bu hanlığı topraklarına katmışlardır.²⁷

Ruslar 1825 yılında Nahcivan Hanlığı'nı, 1826 yılında ise Revan Hanlığı'nı işgal etmişler, son olarak ise İlisu (Zakatala) Hanlığı'nı işgal ederek doğu ve güneyde Aras Nehri'ne kadar kuzey Azerbaycan'ın işgalini tamamlamışlardır.²⁸

Gülistan Antlaşması ile bölgedeki etkisi eskisine göre azalan İran, bir süre sonra antlaşma hükümlerini yerine getirmemeye başlamış bu da yeni bir Rus-İran savaşına neden olmuştur. 1826 yılında iki ülke arasında başlayan savaş İran'ın yenilgisi sonucu 21 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile sona ermiştir. Bu antlaşma ile Rusya, Gülistan Antlaşması ile kazandığı topraklara ek olarak Revan ve Nahcivan hanlıklarını da kontrolüne geçirmiş, Hazar Denizi'nde her türlü kontrolün Rusların elinde olması ve her iki ülke tüccarlarının vergi vermeden diğer ülkede ticaret yapması kararlaştırılmıştır. Yine bu antlaşmaya göre savaş esirlerinin karşılıklı olarak serbest bırakılmaları ve tarafların mevcut sınırları tanıyıp, birbirlerine karşı düşmanca hareketlere kalkışmayacakları, Hıristiyan halkın engellenmeden ve serbestçe Rus topraklarına göç etmeleri karara bağlanmıştır.²⁹

Yunan ayaklanması devam ederken Osmanlı donanmasının Navarin'de yıkılması İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı duyulan tepkiyi daha da artırmıştır. Osmanlı Devleti durumu protesto edip yakılan donanma için bu devletlerden tazminat istemiştir. İngiltere ve Fransa protestoyu cevapsız bırakmış, ilişkiler büyükelçilerin pasaportlarını istemeleriyle sonuçlanacak kadar gerginleşmiş ve Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Ruslar bu savaşta Balkanların yanında Kafkaslarda da saldırıya geçmişlerdir.³⁰ Çarlık Rusyası İngiltere, Fransa ve Avusturya'ya fetih politikası gütmeyeceği ve Yunan meselesinin çözülmesi için Londra'da imzalanmış olan protokolü Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmekten başka amacının olmadığı teminatını vererek bu devletlerin tarafsızlığını sağlamış, İran'la devam ettirdiği savaşı da Türkmençay Antlaşması ile bitirerek güneydoğu sınırlarının güvenliğini sağlamıştır. Balkanlarda Osmanlı kuvvetlerine

27 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 24.

28 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 24.

29 Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 416; Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 25-26.

30 Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir İnceleme**, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2010, s.187,

karşı kesin bir üstünlük sağlayan Ruslar, doğuda da Kars, Ahıska, Anapa ve Erzurum'u ele geçirmişlerdir. Her iki cephede oldukça zor duruma düşen Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmış, 14 Eylül 1828'de taraflar arasında Edirne Barışı imzalanmıştır. Bu barışın Kafkaslar ile ilgili dördüncü maddesine göre Rusya, İran'la yapmış olduğu 10 Şubat 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması ile Revan ve Nahcivan hanlıklarını almış olduğundan, bu hanlıklar sınırı boyunca, gelecekte çıkması muhtemel olan anlaşmazlıklara yer vermemek için, Osmanlılar ile Ruslar arasında net bir sınırın tespit edilmesi gerektiği belirtilmişti. Bu esasa göre sınır, Karadeniz kıyısındaki Guriel eyaletinin güneyinden başlayarak İmre üzerinden, en doğru hat boyunca, Ahıska ve Kars eyaletlerinin (Gürcistan'da, Karadenizle Çoruh ve Rion nehirleri arasında kalan bölge) Gürcistan sınırlarına birleştikleri yere kadar uzanacaktı. Böylece Ahıska ve Ahılkelek kaleleri, 2 saat mesafeden az olmamak üzere, çizilen sınırın kuzeyinde, yani Ruslarda kalacaktı. Bu hattın güney ve batısında kalıp da Rus işgalinde bulunan yerler, Osmanlılara iade edilecekti. Ruslar Edirne Antlaşması'na Türkmençay Antlaşması'nda da olan Hristiyan halkın engellenmeden ve serbestçe Rus topraklarına göç etmeleri kararını da koymuşlardır.³¹

Kafkaslarda Anapa, Poti, Ahıska, Ahılkelek müstahkem mevkilerinin Osmanlı Devleti'nin elinden çıkması ile Rusya, Doğu Anadolu'yu denetleyebilecek stratejik yerler ele geçirmiştir.³² Rusların 1828 Türkmençay Antlaşması ile Kafkaslara iyice yerleşmesi, 1829 Edirne Antlaşması ile de Osmanlı Devleti'nden bahsedilen yerleri alması en fazla İngiltere'yi endişelendirmiştir. İngiltere Rus Çarlığı'nın Kafkaslardan güneye inerek Hindistan yolunu tehdit etmesinden korkmaya başlamıştır.³³

Önce İran'ı daha sonra Osmanlı Devleti'ni mağlup eden Rus Çarlığı Kafkasya'da oldukça güçlü bir konuma gelmiş ve bu tarihten itibaren bölgede bu iki Müslüman ülkeye karşı XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren temas halinde oldukları Ermenilere bir tampon bölge oluşturmak için harekete geçmiştir. Rusların gerek Türkmençay, gerekse de Edirne antlaşmalarına Hristiyan halkın serbestçe Rus topraklarına göç edebileceği maddelerini koydurmasındaki

31 Karal, **Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C V, Ankara, 1995, s. 121; Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Dergisi**, C IX, S 1-2, s. 137; Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 416.

32 Karal, **Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C V, s. 121.

33 Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara, 1999, s.184.

amacı Osmanlı Devleti ve İran'ın Rusya'ya yakın bölgelerinde yaşayan Ermenilerin Rusya'nın eline yeni geçen Revan ve Nahcivan bölgelerine göç ettirilerek bu bölgede Ermenistan'ı kurmaktı. Zaten Ruslar 17 Mart 1828 tarihinde bu iki bölgenin birleştirilmesiyle bir Ermeni Vilayeti kurmuşlardı. Rus Çarlığı 1828 Türkmənçay ve Edirne antlaşmalarında tespit edilen sınırlarına çekilirken İran ve Osmanlı sınırlarında yaşayan Ermenileri zorla göç ettirerek Erivan ve çevresine yerleştirmiştir. Böylece Osmanlı Devleti ve İran sınırlarına paralel bir şekilde uzanan ve bu iki devletin Kafkaslara doğru ilerlemelerini ve Müslüman topluluklarla iletişimini büyük ölçüde kesen tampon bir Ermeni bölgesi oluşturulmuştur.³⁴

Rus Çarlığı 1878 yılında Balkanlar, Orta Asya, Kafkaslar ve Karadeniz'de tam bir hâkimiyet kurmak için Osmanlı Devletine savaş ilan etmiştir. Rusya'nın savaş ilanı karşısında İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İtalya tarafsızlıklarını açıklayarak adeta Rusya'nın önünü açmışlar, bu devletlerden sadece İngiltere çıkarlarına doğrudan bir tehlike gelecek olursa tarafsızlığını devam ettirmeyeceğini açıklamıştır. Savaş Balkanlar ve Doğu Anadolu'da iki cephede devam etmiş, Ruslar batıda Edirne'yi alıp Çatalca'ya kadar gelirken doğuda da Erzurum'a kadar ilerlemişlerdir.³⁵

Osmanlı Devleti'nin mütareke teklifi Ruslar tarafından kabul edilmiş, 31 Ocak 1878 tarihinde imzalanan mütarekeden sonra 3 Mart 1878 tarihinde taraflar arasında Ayastefenos Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti 1.400.000.000 Ruble savaş tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Ardahan, Kars, Batum ve Bayezid'i Ruslara terk etmiş, ayrıca Hatur ve civarı da İran'a bırakılmıştır. Yine Osmanlı Devleti Anadolu'nun doğusunda Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapmayı ve Ermenileri Kürtlerle Çerkezlerle karşı korumayı da garanti etmiştir.³⁶

Ayestefanos Antlaşması'na Avrupa Devletleri'nin şiddetle karşı çıkmaları zaten bu antlaşmayı kesin bir şekilde sokmayarak ön barış şartları şeklinde değerlendiren ve esas barışın Saint Petersburg'da görüşülüp tasdik edileceğini Osmanlı Devleti'ne açıklayan Rusya'nın yeni bir antlaşma için direnmeden ma-

34 Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 26-27; Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 416.

35 Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 373-377.

36 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, C VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 65-66.

saya oturmasına sebep olmuştur. Yeni antlaşma imzalanmadan önce ise İngiltere ve Rusya 30 Mayıs 1878'de Londra'da gizli bir antlaşma imzalamışlar, bu antlaşmada Kars, Ardahan ve askerî tesisler yapmaması karşılığında Batum'un Rusya'da kalması buna karşın Bayezid'in Osmanlı Devleti'ne iadesi kararlaştırılmıştır. Avrupa Devletleri'nin itirazları ile Ayastefenos Antlaşması'nın hükümsüz bırakılması sonucu 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin Konferansı toplanmış, 13 Temmuz 1878 tarihinde ise Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Berlin Antlaşması ile Londra'da da kararlaştırıldığı üzere Rusya Kars, Ardahan ve Batum'u almış, Eleşkirt ve Bayezid Osmanlı Devleti'ne geri verilmiş, Hatur yine İran'a bırakılmıştır. Yine Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ihtiyaç görülen ıslahatları ertelemeyi, Ermenileri Kürtlere ve Çerkezlere karşı korumayı bu konuda alınacak önlemleri imzacı devletlere bildirmeyi ve bu devletlerin alınacak önlemlere nezaret etmeler kararlaştırılmıştır.³⁷

Büyük Devletler Berlin Antlaşması ile Eleşkirt ve Bayezid'i Osmanlı Devleti'ne geri vererek Rusya'nın Fırat ve Dicle nehirleriyle Basra Körfezi'nden uzaklaşmasını sağlamalarına rağmen Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'nin elinden çıkması Kafkaslardaki Osmanlı varlığının bitmesine neden olmuştur.³⁸

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı topraklarında ve Kafkasya'da Ermeni sorunu olarak tanımlanabilecek bir meselenin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu savaşla Doğu Anadolu'ya kadar gelen Rus ordusunda asker ve subay birçok Ermeni görev yapıyordu. Hatta bu ordunun üst düzey komutanlarından General Loris Melikof da Ermeni'ydi. Bunlar savaşta Osmanlı Ermenileriyle ortak hareket etmişler hatta Rus orduları çekilirken birçok Ermeni de onlarla birlikte Rusya'ya gitmiştir. Osmanlı Ermenileriyle yakından ilgilenen Ruslar Ayastefanos Antlaşması'na, Osmanlı Devleti'nin Anadolu'nun doğusunda Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapması ve Ermenileri Kürtlere Çerkezlerle karşı koruması garantisini de koymuşlardı. Fakat Rusların bu sayede hem Ermenileri kontrol edebileceğini hem de İskenderun yoluyla Akdeniz'e, Dicle ve Fırat üzerinden de Basra Körfezi'ne çıkabileceğini gören İngiltere, Berlin Konferansı ve Antlaşması'nda Ermeni sorununu kendi koruyuculuğu altına alarak Rus siyasetine sınırlama getirmiştir. Berlin Konferansı'nda diğer önemli meseleler yü-

37 Karal, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, C VIII, s. 69-70,77; Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 391-392.

38 Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 393.

zünden İngiltere ve Rus Çarlığı dışındaki devletlerin Ermeni meselesi ile yeteri kadar ilgilenmemeleri Ermenilerin konferansta özerklik elde etme düşüncelerini gerçekleştirememesine neden olmuş Ermeniler bu tarihten itibaren bunu kendi çabalarıyla elde etmek için Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleye başlamışlardır.³⁹

---

39 Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 415-418.

SONUÇ

XIX. yüzyıl boyunca Kafkasya tıpkı günümüzde olduğu gibi dünya siyasetinin şekillendiği en önemli coğrafyalardan biriydi. Bu dönemde Kafkasya için Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı ve İran üç bölgesel güç olarak kıyasıya bir rekabet halindeydiler. Bunun yanında XIX. yüzyılın küresel gücü İngiltere ve Napolyon ile İngiltere'nin bu konumuna meydan okuyup yeni küresel güç olmak isteyen Fransa da Kafkasya ile çok yakından ilgileniyordu.

Rus Çarlığı XIX. yüzyılın başından itibaren Kafkasya'da sürekli olarak genişlerken bölgenin diğer iki büyük gücü Osmanlı Devleti ve İran'ın Rusya'nın bu siyasetine karşı etkili önlem alamamalarının tek sebebi bu iki devletin iç ve dış politikada yaşadıkları zorluklar ve bölgede ortak bir politika yürütmemeleridir. Osmanlı Devleti XIX. yüzyıla içeride ve dışarıda çok karmaşık ve yıpratıcı meselelerle girmiş, bu durum yüzyılın sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir. Özellikle Balkanlarda Fransız Devrimi'nin etkisiyle başlayan bağımsızlık hareketleri Osmanlı Devleti'ni yüz yılı aşkın bir süre uğraştırmış ve devletin parçalanmasına neden olmuştur. Dikkatini yoğun olarak Balkanlara ve burada çıkan sorunların çözümüne çeviren Osmanlı Devleti ağırlıklı olarak Müslümanların yaşadığı Kafkas coğrafyası ile yeteri kadar ilgilenememiştir. Yine Rus Çarlığı'nın XIX. yüzyılda gücünün zirvesine çıkması Kafkasların Rus politikaları açısından oldukça önemli bir bölge olması Rusya'nın Kafkaslar ve Türkistan bölgesi üzerinde yayılmacı politikalar geliştirmesine neden olmuştur. İran bu iki devletin yanında bölgede diğer güçlü ve önemli bir devlettir. İran Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da mutlak hâkim güç olmak için politikalar geliştirmiş, Kuzey Kafkasya'da kontrolü elinde tutmak istemiştir. Fakat İran özellikle içeride yaşadığı ve ülkeyi istikrarsızlaştıran sorunlar yüzünden bölgede XIX. yüzyılda hâkim güç olan Rus Çarlığı ile yeterince mücadele edememiştir. İran'daki haneden değişiklikleri ve iç mücadeleler İran'ın Kafkasya politikalarına önemli darbe vurmuştur. Güçlü Rus Çarlığına karşı Osmanlı Devleti ve İran bu coğrafyada birlikte hareket etmek gibi bir politika da takip etmemiş, iki devletin bu dönemde yaptıkları savaşlar hem birbirlerini yıpratmış hem de Kafkasya'da önemli ölçüde güç kaybı yaşamalarına neden olmuştur. Burada özellikle İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği saldırgan ve uzlaşmaz siyaset Kafkaslardaki Rus etkisini artırırken, bölgeyi diğer Avrupa devletlerinin de etkisine açık hale getirmiştir. Kafkaslarda Ruslar için bir diğer avantajlı durum da Gürcüler ve Ermenilerle yaptıkları sağlam ittifaklar olmuştur. Ruslar kendilerine göre ol-

dukça zayıf ve bu iki Hıristiyan milleti Kafkasları denetim altına alma sürecinde ustaca kullanmayı bilmişlerdir. Yine Azeri Türklerinin de aralarında güçlü bir siyasi yapı oluşturamayıp dağınık bir şekilde siyasi yapılarla devam etmeleri Rusların Azeri Hanlıklarını kolayca ele geçirmelerine sebep olmuştur.

İngiltere ve Fransa da XIX. yüzyıl boyunca Kafkasya ile yoğun bir şekilde ilgilenmişlerdir. Napolyon Fransa'nın yönetimini tek başına ele aldıktan sonra diğer Avrupa devletleriyle devrimin ilk yıllarından itibaren devam eden savaşları sürdürmüş hatta bu mücadeleler diplomatik ve askerî sahalarda dünyanın diğer bölgelerine de sıçramıştır. Kafkasya bu mücadelelerin yoğun olarak yaşandığı bölgelerden birisi olmuş, İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarını sona erdirmenin yollarından birisinin Kafkasya'da hâkimiyet kurmak olduğunu gören Fransa bu coğrafyada Rus Çarlığı Osmanlı Devleti ve İran ile ittifak girişimlerinde bulunmuş, İngiltere de karşı hamlelerle buna cevap vermiştir. Dolayısıyla özellikle Fransa'da Napolyon'un iktidar olduğu dönemde Kafkasya denklemine Fransa da dâhil olmuş 1815 tarihinden sonra ise Fransa bölgede biraz daha geri plana düşerken İngiltere sanki bir bölge devletiymiş gibi Kafkasya'daki etkinliğini yirminci yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar devam ettirmiştir.

Kafkasya XIX. yüzyılda tıpkı XX. ve XXI. yüzyılda olduğu gibi dünya siyasetinde büyük devletlerin en önemli rekabet sahalarından birisi olmuş bu bölgede gücü elinde bulunduran devlet veya devletler genel dünya siyasetinde de etkili olmuşlardır.

KAYNAKÇA

ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914**), Ankara, 1999.

DRIAULT, Edouard, **Napoleon'un Şark Siyaseti Selim-i Salis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane**, (Tercüme: Köprülüzâde M. Fuad, Çeviriyazı Selma Günaydın), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

KARADENİZ, Yılmaz, “İran ve Türkistan’da İngiliz- Rus Mücadelesi (1856-1869)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi** Aralık 2009, S 20, s. 53-68.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

—————, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

SANDER, Oral, **Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir İnceleme**, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2010.

SARAY, Mehmet, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

—————, **Türk – İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

TURAN, Şerafettin, “1829 Edirne Antlaşması”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Dergisi**, C IX, S 1-2, s. 111-151.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, Der Yayınları, İstanbul, 2010, s. 168-169.

ÜSTÜN, İsmail Safa, “İran (Safevilerden Günümüze Kadar)” **İslam Ansiklopedisi**, C XXII, İstanbul, 2000, s. 400-404.

SALON II
I. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Selami KILIÇ

**19. YÜZYILIN BAŞLARINDA RUSYA'NIN GÜNEY
KAFKASYA'YA ASKERİ SALDIRISI**
(Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivinin Dokümanlarına Dayanarak)

NERMİNE EMİRBEYOVA*

ÖZET

Bu araştırma Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'nin (RDATA) belgelerine dayanarak yapılmıştır. Özellikle de Rus – İran ve Rus – Türk tarihleriyle ilgili 846 No'lu fonun önemli sayıdaki belgeleri kullanılmıştır. Bunun yanında aynı dönemin olaylarını konu eden çok sayıda kaynaklar RDATA'nın diğer, özellikle de 446 (İran), 477 (1828 – 1829 Türk – Rus Savaşı) fonlarında vardır. Bildirinin hazırlanmasında Kafkasya Arkeografi Komisyonunun Aktlarının konuyu inceleyen Berje'nin düzenlemesindeki 8 ciltlik haber ve raporları da kullanılmıştır. Bunun yanında Rus askerî tarihçilerinin döneme ait çalışmaları da kullanılmıştır.

19.yüzyılın ilk çeyreğindeki Rus – İran (Kaçar) ve Rus – Osmanlı savaşları her üç tarafın Kafkasya uğruna yaptıkları adil olmayan, işgalci özelliğini taşıyordu. Bu savaşlar sırasında askerî operasyon alanına dönüşmüş tüm Güney Kafkasya, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar tiyatro sahnesini hatırlatıyordu. Güney Kafkasya halkları savaştan iki büyük rakibin, İngiltere ve Fransa, bir taraftan da Rusya'nın Orta Asya'da gövde gösterisi yapma mücadelesi yürüncesine itilmişlerdi. İlk olarak da bu savaşta kendi amaçlarına ulaşmak için mücadele aracı olarak İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nu seçmişlerdi.

Anahtar Kelimeler: Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi, Güney Kafkasya, 1828 – 1829 Türk – Rus Savaşı, Hazar Denizi, Askeri Saldırısı

---

* Doç.Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A.A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Genel Tarih şubesi, zamburek@mail.ru

MILITARY AGGRESSION OF RUSSIA IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE EARLY 19th CENTURY

(Based on the Documents of the Russian State Military Historical Archive)

ABSTRACT

The present study is based on the archival materials of the Russian State Military Historical Archive of the Russian Federation (RGVIA). Particularly, considerable amount of the historical documents related to the history of the Russian-Iranian and Russian-Turkish wars was obtained from the fund 846. Besides, the large amount of the historical documents bringing to light the events of that period was revealed in the other funds of RGVIA, particularly in the funds 446 (“Persia”) and 477 (“Turkish war of 1828-1829”). The reports compiled in the Acts of the Caucasian Archaeological Commission (ACAC) consisting of 8 volumes and edited by Berger were also used in the article for the analysis of military operations. In addition, the works of the Russian Historiography of contemporary and subsequent period were attached to study as well.

The Russian-Iranian (Qajar) and Russian-Turkish wars which occurred in the first third part of 19th century were clearly unjust, all sides in the wars just tried to capture the Caucasus. The whole South Caucasus region from the Black sea to the Caspian sea turned into the theater stage of war. The peoples of the South Caucasus were involved in the orbit of fierce war between two hostile camps competing for dominance in the Middle East – Great Britain and France on the one hand and Russia – on the other. And firstly, they acted through Persia (Iran) and the Ottoman Empire which pursued their own objectives in these wars.

Key Words: Russian State Military Historical Archive, South Caucasus, Turkish war of 1828-1829, Caspian sea, military aggression

Bu araştırma Rusya Federasyonu Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi'nin (RDATA) belgelerine dayanarak yapılmıştır. Özellikle de Rus – İran ve Rus – Türk tarihleriyle ilgili 846 No'lu fonun önemli sayıdaki belgeleri kullanılmıştır. Bunun yanı sıra aynı dönemin olaylarını konu eden çok sayıda kaynaklar RDATA'nın diğer, özellikle de 446 (İran), 477 (1828 – 1829 Türk – Rus Savaşı) fonlarında vardır. Bildirinin hazırlanmasında, o sırada da Kafkasya Arkeografi Komisyonunun Aktlarının konuyu inceleyen Berje'nin düzenlemesindeki 8 ciltlik haber ve raporları da kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Rus askerî tarihçilerinin döneme ait çalışmaları da kullanılmıştır.

19.yüzyılın ilk çeyreğindeki Rus – İran (Kaçar) ve Rus – Osmanlı savaşları her üç tarafın Kafkasya uğruna yaptıkları adil olmayan, işgalci özelliğini taşıyordu. Bu savaşlar sırasında askerî operasyon alanına dönüşmüş tüm Güney Kafkasya, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar tiyatro sahnesini hatırlatıyordu. Güney Kafkasya halkları savaşan iki büyük rakibin - İngiltere ve Fransa, bir taraftan da Rusya'nın Orta Asya'da gövde gösterisi yapma mücadelesi yürümesine itilmişlerdi. İlk olarak da bu savaşta kendi amaçlarına ulaşmak için mücadele aracı olarak da İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nu seçmişlerdi.

Güney Kafkasya'da I. Rus-İran (Kaçar) Savaşına Kadar Rusların Askerî Eylemleri

Güney Kafkasya'yı Rus İmparatorluğu'na katmak ekonomi çıkarlar yanında siyasal ve strateji açısından da önemliydi¹.

Çar I.Pavel'in Kafkasya konularında danışmanlarından birisi olan Dük A.A.Muslin Puşkin "Gürcistan'ın Rus İmparatorluğu'na ilhakıyla elde edeceği çıkarlarını" sayarken belirtiyordu ki Kafkasya sıradağlarından sonra Rusya'nın tarafsız bölge edinmesi "Rusya limanlarıyla ilişki kesilirse, Gürcistan tarafından Anadolu'yu tehlikeye atabilir." Değerlendirmelerine devam eden Puşkin eğer Rusya ile diğer rakip devletler Gürcistan'a sahip olursalar onları Rusya için Kafkasya ve Kırım'da tehlike oluşturabilecekleri yönünde uyardı². Muslin Puşkin'in I.Pavel'e sunduğu veriler bir tek onu değil, daha önceki çarları, I.Aleksandr'ı ve I.Nikolay'ı da, inandırmıştı.

1 Фадеев А.В. **Россия и Кавказ в первой трети XIX века**. Москва, 1960, стр. 101.

2 Бутков П.Г. **Материалы по новой истории Кавказа**. СПб., 1869, т. II, с. 464.

12 Eylül 1801 yılında I.Aleksandr Gürcü halkıyla ilgili kararname imzalandı ve “Gürcistan’ının Yönetilmesi Kararı”nı³ onayladı. 1802 yılında Gürcü Çarlığı’nın kaldırılması, Bagrationlar soyundan yönetimin alınması ve yeni yönetimin kurulması resmî olarak duyuruldu. “Gürcü Tahtının Kaldırılması” yerel feodaller arasında memnunsuzluğa neden oldu, onlar dışarıdan yardım arayışlarına girdiler.

Bu durum Rus yönetimini rahatsız etmeye başladı. Knorring’in Gürcistan’da durumu denetiminde tutamadığından emin olduktan sonra, I.Aleksandr 11 Eylül 1802 yılında onu geri çağırdı. Tuğgeneral Prens P.L.Sisianov’u Kafkasya’nın başkomutanı yaptı⁴. Resmî olarak o Kafkasya hattının müfettişi, Astrahan valisi, Gürcistan’ın halkının ve üst kurumunun yöneticisiydi. 1803 yılının şubat ayında o Tiflis’e geldi. Sisianov’un atanması belli bir amacın belirtisiydi. Çar Hükümeti’nin amacı tüm Güney Kafkasya’nın askerî ve sivil yönetim yetkisini Sisianov’a vererek onun yardımıyla Kafkasya’yı dize getirmek ve Gürcü feodallerini siyasal bağımsızlıklarıyla barışmalarını sağlamaktı. Sisianov, Kafkasya halklarına karşı sert ve aşağılayıcı tepkisiyle dikkat çekiyordu. Onun Ahmet Han Avarlıya yazdığı mektup da bunu onaylayabilir: “Kim benim gibi elinde yetkisi olan... tüm Dağıstan’ı bir sinek gibi ezebilir ve bunu fiilî olarak göstermek için fırsat kolluyor...”⁵. “Asya’da – Sisianov haykırdı – tüm inançlar ve görüşmeler anlamsızdır, güçse her şeydir”⁶.

Kartli-Kahetiya Çarlığı’nın I.Aleksandr’ın 1-12 Eylül 1801 kararnamesi gereği Gürcü Çarının vasalı olan Azerbaycan toprakları – Gazah, Şemşeddil ve Borçalı sultanlıkları da Rusya topraklarına dâhil edildi. Güney Kafkasya’nın Rusya tarafından işgali sırasında bazı Azerbaycan hanlıkları silah zoruyla kaldırıldı.

1803 yılının mart ayında toprakları stratejik açıdan önemli olan, İran ve Türkiye’nin Rusya’yla savaşması için tarafsız alan sayılan Car – Balaken Ce-

3 **Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией**, тт.I-VII. Тифлис, 1866-1878. т. I, док. № 547.

4 Ибрагимбейли Х.М. **Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (из военно- политической истории)**. Москва, 1969, с. 59.

5 **Утверждение русского владычества на Кавказе**. т. I-IV, Тифлис, 1901-1906., т. I, с. 44.

6 Дубровин Н.Ф. **История войны и владычества русских на Кавказе**, т. I-IV, СПб., 1871-1888, т.IV, с. 134-135.

maatlığının işgaliyle Güney Kafkasya'nın içlerine yürüyüş başladı. Rus askerî birlikleri beş binlik ordusuyla Car topraklarına sokuldu. Orduya iki Tümgeneral (Orbelian ve Gulyakov) komutanlık ediyordu. Ama eski tarihçiler Sisianov'un da burada bulunduğunu yazıyorlardı. Carlı ordusu ırmak geçidinde kamp yapıp düşmanı beklediler. Sisianov'un ordusu burada onları yendi. Balaken tümüyle yıkıldı. Bu dönemi çalışan Rus askerî tarihçileri savaş taktiği açısından bunun gereksiz olduğunu yazıyorlar. 1804 yılının Ocak'ında General Gulyakov Ruslar karşısında dilsiz köle olmak istemeyen Carlılara karşı yeniden yürüyüş yaptı. Carı işgal ederek yaktılar. Oradan da Zakatala üzerine yürüdü. Fakat dar dağ boğazında kuşatılarak öldürüldü. Car savaşçılarının bu çarpışmayı kazanmaları onları sevindirirse de bu durum fazla uzun sürmedi 1804 yılının ocağında Car – Balaken Cemaatleri yeniden Rusya yönetimine girdiler⁷.

Sisianov bu sıralarda dikkatini diğer bir önemli yöne -Gürcistan üzerinden Karadeniz kıyılarına- odaklamıştı. Bununla da o, stratejik açıdan önemli bir konuyu -Gürcistan'la Kırım'ın iletişimini sağlamayı- Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında askerî deniz üslerinin kurulmasını çözmüş olacaktı⁸. Fakat Sisianov'un Gürcistan'da sahip olduğu kuvvetler aynı zamanda batı ve doğu yönünde operasyonlar yapmak için yeterli değildi. Şöyle ki 1803 yılının sonlarına doğru onun emrinde 8 düzensiz alay, 1atlı ve 1 Kazak alayı vardı. Onların sayısı 15 bine ulaşmıyordu ve 24 süvari aracı vardı⁹. Bunun için de Sisianov Güney Kafkasya'nın doğusunda belirli sonuçlar almak için Gence Hanlığı'nın işgalinin Rus ordularının sıradaki görevi olacağı kararını verdi.

1803 yılının aralık ayının başlarında Sisianov 5 yaya taburu ve 3 süvari bölüğüyle Şemkir yönünde ilerlerdi. Oradan da Cevat Hana acil olarak kayıtsız şartsız teslim olması uyarısını gönderdi. Gence'den olumlu yanıt alamadığı için Gence'ye yürüdü ve Gence kalesini kuşattı. Bir ay sonra 1804 yılı Aralık ayının 3'ünü 4'üne bağlayan gece Gence'yi işgal etti. Cevat Han öldürüldü, onun tüm toprakları Yelizavetpol adıyla Rusya topraklarına dâhil edildi¹⁰.

Güney Kafkasya'daki bu stratejik konumuyla Rusya doğuya doğru genişledi. 1804 yılının baharında tüm Batı Gürcistan, Rusya'nın yönetimi altına

7 Dubrovin. **a.g.e.**, s. 142-144.

8 Fadeyev. **a.g.e.**, s. 111.

9 **История русской армии и флота**. т. VI, с 38

10 **РГВИА**, ф. 846, д.4258, лл. 52-60. Рапорт Цицианова от 22 января 1804.

girdi. Bir tek Abhaziya'yla ilgili konu çözülemedi. 1804 yılının yazında Güney Kafkasya'nın doğusunda çıkan olaylar da Sisianov'un Batı Gürcistan'a odaklanmasını engelledi.

1. Rus-İran (Kaçar) Savaşı (Askerî Açından)

Gence'nin işgali ve Rusya'nın gittikçe Azerbaycan'ın içlerine doğru ilerlemesi İran'ı kesin tedbirler almaya zorladı. Güney Kafkas ülkelerinden vazgeçmek istemeyen İran Devleti kendi komşusu Rusya İmparatorluğu'nun hüküm kazanması ile barışamıyordu. Uluslararası alandaki durum İran'ın Rusya işgaline karşı çıkması için ortam sağlıyordu. Bu savaş hiçbir taraf için adil değildi. Çünkü yabancı toprakların ele geçirilmesi uğruna yapılıyordu. Rus Çarlık Hükümeti İran'la birlikte Kuzey Azerbaycan hanlıklarına karşı da savaşıyor, onları ele geçirerek yerel halkın haklarını eziyordu. Burada ele geçirdiği topraklarıyla Rusya, bütün bir etnik topluluğu oluşturamıyordu. Bu ise bu toprakların hukukî koloni olarak imparatorluğun sömürge sistemine katıldığı gösteriyordu¹¹.

1804 yılı mayıs ayında İran, Rus birliklerinin Güney Kafkasya'dan çıkarılmasını talep etti. Ruslar bu talebi reddetti, 1804 yılının 10 Haziranı'nda iki devlet arasındaki diplomatik ilişkiler kesildi. Savaş başladı. İran tarafının planına göre birlikler iki yönde; Erivan- Kazak ve Şuşa-Gence'ye saldırarak Tiflis'i zaptetmeli, Kafkasya'da güçlenmeli, Kuzey Kafkasya'yı Kızıyar hattı gibi "gâvurlardan temizlemeli"lerdi¹².

Feteli Şahın oğlu Güney Azerbaycan'ın hakimi Prens Abbas Mirza'nın 50 binlik bir ordu ile Erivan'a yaklaşması Sisianov için beklenmedik bir şey değildi. O, tüm kışı ordu hazırlamak ve sefer tedariki görmekle geçirmişti. Erivan hakimi Mehmet Han'ın onu "zaman kaybetmeden" Erivan'a çağırması dikkate alındı, 1804 Haziran sonunda 3600 yaya, 3 bölük atlı ve 300 Kazaktan oluşan Rus ordusu 12 top ile artık Erivan yakınında idi. Üçkilise (Eçmiedzin) ve Gemerli'de olan ilk savaşlarda Sisianov avantaj kazandı. Erivan şehrini kuşattı. Oğlunun başarılı olamadığını duyan Feteli Şah'ın kendisi de buraya geldi. Çift çember oluştu; Ruslar Erivan'ı, İranlılar ise Rusları arkadan araya aldı. Tüm giriş-çıkış yolları Rusların yüzüne kapandı. Sisianov'un kötü durumda olması kısa süreli de olsa yerel müttefikleri ile arasına ihlal düşürdü. İlk önce onunla yürüyüşe çıkmış

11 AKAK, T. II, № 1665.

12 İbrahimbeyli, a.g.e., s. 73.

Gürcü prensleri savaş yerlerini bırakıp kaçtılar. Ancak kapalı yol geçitlerinde İran askerleri onları yakalayıp esir aldı¹³.

1805 yazında Şah Hükümeti Rusların ilerleyişini durdurmak ve onları Kuzey Azerbaycan'dan çıkarmak istiyordu. Haziran ayının ilk yarısında Abbas Mirza on bin asker ile Karabağ üzerine harekete başladı. Aras'ın suyu yükseldiği için Hudaferin Köprüsü'nden geçerek, Cebrail bağları yakınında Muhammedhasan Ağa'nın Karabağ ordusu ve Binbaşı Lisaneviç'in korucu alayı üzerinde üstünlük kazandı. Sonuncular Şuşa Kalesi'ne sığınmak zorunda kaldılar. Kaçar ordusu iki kola ayrıldı. Biri Şuşa'nın dört ağaçlığında Ağoğlan'ı tuttu, öteki yarısı Esgeran, Şahbulağı kalelerini tuttu. Başkomutan bir alayı onlara karşı çıkardı. On bir günlük çarpışmada ordunun yarısı öldü, Albay Karyagin ve Yarbay Kotlyarevski yaralandılar. Rus ordusu Şahbulağı'ı alsa da, çekilip Gence'ye gitmek zorunda kaldı. Feteli Şah da kalan İran ordusu ile Ağoğlan'a gelmişti. Fakat Hazar Denizi ile Talış ve Reşt vilayetlerine Rus ordusunun çıkarılması haberini alınca geriye dönüp Erdebil'e gitti¹⁴.

Genel Kumandan Sisianov ise Tiflis'ten Azerbaycan'a gitti. Bunu duyan Abbas Mirza onunla karşılaşmadan sırayla Tiflis üzerine yol aldı, Sisianov'un orada olmamasından yararlanmak istedi. Ama Zeyem yakınında onun ardından koşan Karyagin'i yenemedi. İran ordusu burada büyük kayıplar verdi, Kazah Sultanlığı'na sokuldu. Abbas Mirza, ayrıca bir ferman ve Çarın oğlu Gürcü Aleksandr'ın aracılığıyla Kazahlılardan onun tarafına geçmeyi, Tiflis üzerinde savaşta ona yardımcı olmayı talep etti. Kazahlılar ise bu zaman artık Rusya'ya sadık kalmaya söz vermişlerdi. Onlar Aliaga Avcıoğlu adlı bir beyi Abbas Mirza ve Aleksandr'ın yanına güya, konuşmak için gönderip zaman kazandılar. Kazah'ın sivil halkı Senain ve Ahlat'da Ermeni manastırlarına taşınıp, Rus komutasından yardım istediler ve sadece bundan sonra Abbas Mirza'nın sözünü reddettiklerini bildirdiler. İran ordusu yukarı yol ile Kazah'a geldiği zaman hazırlık görmüş yerel ordu çekinmeden onunla savaşa girdi. Kazah halkı İran birliklerine direniş gösterdi. Savaşlardan sonra Kazah valisi Rus komutasına ayrıca rapor gönderdi¹⁵; "Biz tüm askerleri toplayarak, kendi yaya ve atlı (savaşçılarımızla) onların üzerine gittik, ... onları ezerek üzerlerinde zafer kazandık, ... birçoğunu öldürdük, fal-konet, silah ve barutlarını, kurşun, gıda rezervlerini ve başka şeyleri, çok at, katır

13 İbrahimbeyli, a.g.e., s. 74-75.

14 İbrahimbeyli, a.g.e., s. 73.

15 АКАК, т. II, док.1096, 1097, 1106

ve develerini ellerinden aldık”¹⁶. İran ordusunun Tiflis seferi Zeyem ve Kazah çarpışmalarıyla bozuldu. Abbas Mirza Dilican Deresi yoluyla bölgeyi terk etti. 1805 yılının ilkbahar-yaz savaşları Karabağ, Gence, Kazak bölgelerinde ekonomiye büyük hasar verdi, ekim-hasat çalışmaları bozuldu¹⁷.

Feteli Şah çıkıp gitmiş olsa da, Sisianov Karabağ’da Honaşen ve Şuşaya kadar ilerledi. İbrahim Hanın yanına gönderilmiş üç İran elçisini kendisi ile alıp, buradan «büyük saygı ve rıza ile» Tiflis’e gitti. Yeni yürüyüş hazırlığına son verip 1805 yılı Kasım ayında Mingeçevir yakınlarında Kür’ü geçti, «Şirvan, Bakü, Guba ve Derbend’i tutmak için Şeki’ye doğru hareket etti”. Sisianov’un emri altında 10 topu olan 1500 yaya ve bundan az olmayan atlı asker vardı. Şirvan toprağına girdikten sonra Sisianov’un talebi ile 1500 Karabağ atlısı da Tuğgeneral Mehdigulu Ağa önderliğinde bu orduya katıldı¹⁸.

Sisianov alayı çok önemli sayıyordu. İrevan ve Mengreli tutmak, tüm Güney Kafkasya’da yükselmek Şamahı-Bakü Derbent yollarını ele geçirmek, böylece Rusya’ya çıkış açmak onun başlıca isteğiydi. Mirza Adıgüzel Bey de bunu yazıyor: “Onun temel görüşü bu idi ki, iki deniz arasında alan elde edilsin ve her iki denizden halkın gidiş-gelişi sağlansın”. Bununla ilgili Karadeniz’e doğru kuvvetler gönderse de, Hazar Denizi üzerine çıkmayı başlıca iş sayıyordu. Yürüyüşe çıkmadan önce (29 Ekim 1805) Tuğgeneral P.D.Nesvetayev’e yeni kuvvetler vermekten kaçınarak şunları yazıyordu: “... Ben onları (asker – E.N.) Şirvan hanını ve Bakü’yü korku altında tutmak için burada saklamışım. .. eğer Bakü alınır ve Şirvan eyaleti kısa sürede Rusya sınırlarına geçerse, o zaman ben öyle bu kış tek Sevastopol alayı ve 200 koruyucuyla.. Erivan üzerine gideceğim; şimdi ise, görünür Bakü üzerine gitmek gerekecek”¹⁹.

Bakü’nün işgali ilk olarak Hazar Denizi’ne girmiş Rus donanmasına verilmişti. Bu donanma 1805 yazında Gilan’ın Enzeli ve Peribazar bölgelerini ele geçirdi. Ancak Reşt’i alamadı. Feteli Şahın Karabağ’dan buraya yaklaşması İran savaşçılarının direniş azmini artırdı. Rus donanmasının komutanı General Zavalışın buradan Bakü’ye gitti. 15 Ağustos’ta Bakü, denizden çok keskin top ateşine tutuldu. Gemilerden karaya çıkarılan özel tim kaleyi kuşatıp yakın noktaları ele

16 АКАК, т. II, док.1115

17 РГВИА, ф.846, д.4263, л.17-17 об.

18 Утверждение русского владычества на Кавказе, т.I, с. 232

19 АКАК, т. II, док.1118

geçirse de, Bakü teslim olmadı. Bakü savunucularının yiğitliği, Gubalı Şeyhali Hanın yardıma gelmesi Zavalışın'ı donanma ile Saray (Sarı) adasına çekilmeye zorladı²⁰.

1806 yılının Ocak ayında Sisianov Bakü'ye yetişti. Hazar'da şimdiye kadar başarısız gelgit yapan Zavalışın donanması da yeniden buraya gelip Sisianov'un emri altına girdi. Gecikmeden Bakü'nün teslimi konusunda kendisinin hazırladığı antlaşma koşullarını Hüseyingulu Hana gönderdi. Bu anlaşmada çok ağır şartlar ileri sürülüyordu: Bakü'nün tüm geliri Rusya hazinesine verilmeli, Han sadece Rusya'nın onun için ayırdığı aylıkla geçinmeli, Bakü Rusların ayrıca denetimi altına geçmeli, kalede 1000'e yakın Rus askeri ve topları yerleştirilmeli idi. Hüseyingulu Han şartlarını kabul edeceğini bildirdi. Görüş çift kale kapısı yakınlarında 8 Şubat oldu. Kale anahtarları Sisianov'a verilirken o, hanın teyze oğlu İbrahim Beyin tabanca ateşi ile öldürüldü²¹. Alçaklık, dalkavukluk düşkünü olan Sisianov, kendini olağanüstü güç sahibi hesap ediyor, önünde kul gibi duran yerel feodalleri aşağılıyor, kendi acımasızlığına göre de ölüm cezasını hak etmiştir.²² Fakat onun öldürülmesi Bakü'nün işgaline birazcık zaman tanıdı.

Artık Haziran ayında Mareşal İ.V.Gudoviç Kafkasya'ya Başkomutan gönderildi. Bu zaman Rusya – İran Savaşı yeni bir döneme girmektedir. 1806 yılının yazında Abbas Mirza 20 binlik orduyla yeniden Karabağ Hanlığı'na sokuldu. Ordusu Şuşa kalesinin iki ağaçlığına ulaşmıştı. Bu zaman Karabağ Hanlığı'nda siyasi durum çok gergindi. Bunun başlıca nedeni İran baskınlarına karşı konulacak askerî gücün az olmasıydı. Rusya ise burada sadece bir tabur ve birkaç yüz de koruyucu atlısı tutuyordu. Öbür yandan Hanın büyük oğlu Muhammedhasan Ağa'nın ölümü ile siyasî çekişmeler güçlenmişti. İbrahim Han böyle bir durumda en çok "deli binbaşı" denilen, Cevat Hanın katili Lisaneviç'ten korkuyordu. Lisaneviç 200 Rus askeri ile kaleden çıkıp, Hanın evini bastı ve Hanı öldürüldü²³.

Katilden on beş gün geçmeden General Nebolsin ordu ile gelip Esgeran yanında kamp kurdu. Mehdigulu Han Karabağ atlıları ile gelip Rus ordusuna katıldı. Şuşa, Lisaneviç'in elinde kaldı. 15 Temmuz'da Honaşen civarında yedi saat

20 **История русской армии и флота**. Т. I-XV . М, 1911. т. VI, с. 45-46.

21 **Утверждение русского владычества на Кавказе.**, т. I, с. 290-291

22 Fadeyev, **a.g.e.**, s.125.

23 **Утверждение русского владычества на Кавказе**, т.II, с. 6

süren büyük bir savaş oldu. Mehdigulu Hanın yardımı zamanında geldi. Kaçar ordusu çok kayıp vererek yenildi. Abbas Mirza ordusuyla karşı tarafa kaçtı. Ruslar otuz kadar asker ve subay kaybettiler.

Karabağ eyaletiyle Kaçar ordusu iki yönde hareket ediyordu. İkinci bir ordu kombinasyonu Mil alanından geçerek Şirvan ve Şeki bölgelerini, üçüncüsü ise Bakü, Guba ve Derbent'i ele geçirmeli idi. Üçüncü yön İran için çok gerekli sayılırdı. Sisianov'un ölümünden sonra bu bölgelerde durum İran'ın lehine değişmişti. Hatta Rus ordusu geldiği kara yolu ile geriye dönmek fırsatını kaybetmişti. Buna göre, Sisianov'un ordusu Zavalış'in harp gemilerine oturtup Astrahan'a götürmüştü. Fakat bu şaşkınlık çok da uzun sürmedi. Çarın Kafkasya'daki komutanlığı İran birliklerinin burada yayılmasına fırsat vermemeye çalıştı. Artık haziran ayının ilk günlerinde üç bin askeri (bunun yarısı nizami atlı ordu idi) birleşme 9 topla Kuzey Kafkasya'dan Derbent üzerine gitti. Tarku Şamhalın'ın ordusu da yolda bu birleşmeye katıldı. Ruslar ciddi bir direniş ile karşılaşmadan Derbent'i 22 Haziran'da ele geçirdiler. Ama burada çok zaman kaybettiler. Bakü'nün İran askerleri tarafından işgali korkusu oluştu. Buna fırsat vermemek için Rus birleşmesi Derbent'ten buraya yola çıktı. General Glazenap'ın yerine General Bulgakov Guba konusunu açmadı. Hüseyingulu Hanın İran'a kaçması 1806 yılının Eylülü'nde Bakü'nün da dirençsiz ele geçmesi ile sonuçlandı. Bulgakov buradan Guba'ya döndü. Şeyhali Hanın dağlara kaçması yüzünden Gubanı da savaşmadan Rusya'ya kattı²⁴.

1806 yılı savaşları Rusya için kolay olmasa da, kârı büyük oldu. Kuzey Azerbaycan'ın başlıca bölgeleri Rus ordularının eline geçti.

Rusya – İran Savaşı devam sürüyordu. Rusya için İrevan Hanlığı'nın işgali başlıca görev olarak kalıyordu. 1808 yılının Eylül Gudoviç General Nebolsin'e Nahçıvan'ı almasını emretti. Ekim sonunda Nahçıvan işgal edildi. Fakat İrevan'ın kuşantımı başarısız oldu, Rus ordusu Nahçıvan'ı da terk etmeli oldu. 1808 yılının başarısız çarpışmalarından sonra Gudoviçin istifası ile yerine General Tormasov Başkomutan atandı²⁵.

1809 yılında Rusya ve İran arasında yeni çatışmalar yaşandı. Ağustos ortalarında Abbas Mirza Araz'ı geçerek Gence Hanlığı'ndaki Ağbulağ'a yaklaştı. O, Gence'yi alamayıp İrevan'a çekildi. 1809 yılının Eylülü'nde İran ordusu

24 İbrahimbeyli, a.g.e., s. 70.

25 İbrahimbeyli, a.g.e., s. 99.

Lenkeran'a sokulup onu yıktı. Fakat Kars Paşalığı aracılığıyla Gürcistan'a saldırı istenilir sonucu vermedi.

1810 yılının Nisan ayında yeniden barış hakkında Asgeran görüşülmesine başlandı. Burada Lenkeran Hanlığı üstünde çok keskin diplomasi tartışması yaşandı. Ruslar bir zaman Kırım için kullandıkları yönteme başvurarak, bu hanlığın Rusya'dan da, İran'dan da bağımsız bir toprak olmasını önerdiler. General Tormasov kendi hükümetine bildirdi ki, İngiltere de, Türkiye de barış olmasını istemiyorlar. Asgeran Görüşmeleri da bozuldu²⁶.

Böylece, 1810 yılında Türkiye ve İran'ın Rusya'ya karşı savaş azmi tükenmemiştir. Aynı yılın ağustos ayında İran ve Türkiye arasında askeri ittifak oluştu. Bu ittifak İran birliklerine belli bir avantaj tanımasa da, Rusya'nın İran'ı dışlamasına izin vermedi. Büyük Britanya hükümeti yürürlükten düşmüş İran ile Rusya arasında barışmaya yol vermemeye çalışıyordu. 1810 yılında General Malkolm yeniden İran'a gelip, çok top ve tüfek getirdi. 1811 yılında Harford Cones'i evezleyen Ouzli Tahran'a büyük elçi gönderildi. O, 1809 yılı sözleşmesine göre öngörülen para yardımının yeni üç yıllık tutarını (360 bin sterlin veya 600 bin tümen) Feteli Şaha ulaştırdı. Kısa bir sürede İngiltere'den İran'a 12 top, 12 bin füze, 12 bin tüfek, 12 bin askerin üniforması için kumaş gönderildi²⁷.

1812 yılının başlarında 20 binlik Abbas Mirza ordusu yeniden Karabağ'a girip Şahbulağ'ı aldı. General Kotlyarevski bu orduyu vurup buradan çıkardı. Aynı yılın yazında Fransa'nın büyük bir ordu ile Rusya'ya sokulması İran'da coşku ve sevinçle karşılandı. Artık temmuz ayında İran'ın atlı birlikleri Gence'ye, sonra Şeki'ye saldırdı. Ağustos ayında 10 bin kişilik İran ordusu Lenkeran Hanlığı'na yöneldi. Ancak burada da konumunu sağlama alamadı. Ağoğlan'dan Rus ordusu ile gelen Kotlyarevski 18 Ekim Aslandüz çarpışmasında Abbas Mirza'ya sarsıcı darbe indirdi²⁸. Rus ordusu Lenkeran Hanlığı'na yöneldi. 1 Ocak 1813'te Lenkeran Kalesi düştü. Rusya'nın yeni başkomutanı Rtişşev girişimi bütünüyle kendi eline aldı²⁹. Rusya'nın 1812 yılı Vatan Savaşı zaferi İran'ın tüm hayallerini suya düşürdü. İran'ın savaşı kaybetmesi ve uluslararası ilişkilerin köklü değişimi barış işini hızlandırdı. Oluşan ortamdan yararlanan İngiltere, Rusya-İran

26 Fadeyev, **a.g.e.**, s. 154-155.

27 İbrahimbeyli, **a.g.e.**, s. 100-101.

28 **РГВИА**, ф.846, д.4273, лл. 3-9 об.

29 **АКАК**, т.V, док. 827, 831, 832, 834

arasındaki görüşmelerde aracılık etmeyi başardı. 12 Ekim 1813'te Karabağ'da Gülistan Antlaşması imzalandı.

Kafkasya'da Yapılan 1.Rus – Türk (Osmanlı) Savaşında Askerî Operasyonlar

1806 yılında Rusya ve Osmanlı devletleri arasında ilişkiler gerildi.

30 Aralık 1806 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Sultanı III.Selim Rusya'ya resmen savaş ilan etti. Zaten doğusunda savaş süren Güney Kafkasya yeni bir savaşa tanıklık etmiş oldu.

Güney Kafkasya'da operasyonlar genel olarak üçe ayrılır: kuzeyde Ahalsih, Ardahan ve Oltu'dan Erzurum'a; merkezden Kars ve Pasin Ovası ve son olarak da güney – Beyazıt, Alaşgert ve Kara – Derbent yönündeydi. Onlar savaşan tarafların büyük kuvvetlerinin çarpışma alanı olmalılardı³⁰.

Türkiye'ye karşı savaşa girdiği için Rus komutanlığı Kaçar ordularının saldırmasından sakınarak General Nebolsin'in komutanlığıyla Terter bölgesine ordu bölüğü çıkardı. Bu canlı siper Troitsk kara ve 17.Koruyucu alayı ve 400 Kazaktan oluşmaktaydı. Karabağ, Şirvan ve Şeki hanlıklarını, o sırada da Gence'yi – Yelizavetpol çevresini korumak da onların görevine giriyordu. Bu bölüğün Baş Karargâhı Berde şehrinde kurulmuştu. Rus ordularının konumlarını sağlamlaştırmak için Araz ve Kür nehirleri boyunca adı geçen hanlıklardan oluşan süvari bölükleri gönderildi. Rus kolordusu Asya Türkiyesi sınırlarına yöneltmişti³¹.

I.Aleksandr Kafkasya Başkomutanından Balkanlardaki savaş meydanından Osmanlı kuvvetlerinin dikkatini çekmek için Türkiye sınırlarına saldırılarını talep etti. Fakat Rus orduları savaşın başlarında yenildiler. Bunun da nedeni 350 kilometrelik cephe boyunca Ruslar için uygun olmayan yanlış konumda yerleşmeleri idi. Bu kadar geniş bir alana kuvvetli yardımcı kanatlar olmadan az sayıda ordunun yayılması ve yedek kuvvetlerin kullanımı Rus ordularına büyük ve gereksiz yere insan kaybı verirdi.

1806 – 1812 Rus – Türk Savaşının başlarında Rusların bu başarısızlığı, savunma taktiğinden saldırı taktiğine geçen Türk komutanlığını coşturdu. Türk ordularının başkomutanı Yusuf Ziya Paşa Rus komutanlığına uyarı mektubu

30 Fadeyev, a.g.e.

31 İbrahimbeyli, a.g.e, s. 92.

göndererek tüm Rus askerî kuvvetlerini ve toplarını cephanesiyle beraber Kars Kalesi komutanına vermelerini talep etti³².

Rusların Ön Kafkasya'da az sayıda askerî birliklerinin olması haberini alan Yusuf Ziya Paşa Kars Kalesi'nin güçlendirilmiş 20 binlik bir ordusuyla Rus ordularının olduğu Gümrü'ye (daha sonralar Aleksandropol) yürüdü. Türk komutanlığı Gümrü'yü almayı, Kafkasya'daki Rus kolordusunu bozguna uğratmayı ve Tiflis'e girmeyi planlamıştı. Fakat ilk çarpışmalarda Türk ordusu yenilmeye başladı. Türk orduları üç kez Gümrü Kalesi'ne saldırdı, fakat başarısız oldu. Büyük kayıplar veren Türk ordusu geriye çekildi³³.

Bu arada 8 Haziran 1807 yılında Gudoviç'in komutanlığındaki Rus orduları Gümrü'ye yaklaştı ve kalenin birkaç kilometresinde savaş konumunu aldı. Rusların büyük kuvvetlerinin geldiği gören Yusuf Ziya Paşanın ordusunu Arpaçay'ı geçerek Dignin yoluna çekilme zorunda bıraktı. Rus komutanlığının fikri Türklerle açık alana büyük bir çarpışma gerçekleştirmektir. Gümrü Kalesinin 5 kilometresinde, Arpaçay'ı kıyısında konum alan Türk komutanlığı da Kars'tan askerî yardım bekliyordu. Türk komutanlığının Kars kalesinden yardım bekleyerek değerli zamanının kaybettiren bu adımı, rakibinden iki defa az sayıda olan 18 Haziranda saldıran Rus ordularınca değerlendirildi. Arpaçay'ı kıyısında, Gümrü Kalesi yakınlarında Rus ve Türk orduları arasında kanlı çarpışma yapıldı³⁴.

Sonuç olarak 6 binlik Rus bölüğü Erzurumlu Serasker Yusuf Ziya Paşanın komutanlığında 20 binlik Türk kolordusunu bozguna uğrattı³⁵. Ruslar Türk ordusunun 2 siperli kampını, 10 topunu, 2 havan topunu, çok sayıda sancağını ve diğer ganimet olarak aldılar. Türk kolordusu binden fazla askeri kaybetti ve çok sayıda yaralı vardı. Rusların kaybı 85 ölü ve aralarında General Rozen'in de olduğu yaralı asker ve subaylardan oluşmaktaydı³⁶. Fakat Ruslar Arpaçay zaferinin sonuçlarını değerlendiremediler.

Arpaçay çarpışmasında Rus ordusu sıralarında Azerbaycanlı (Kazah, Şamşadil ve Borçalı çevresinden) ve Gürcülerden oluşan atlı bölüğü de vardı. Gürcü

32 Петров А.И. **Войны России с Турцией**. т. I-III. СПб., 1885-1887., т. I с. 261-273.

33 Petrov, **a.g.e.**, С 1, s. 283-288.

34 **РГВИА**, ф.846, д.2889, лл.24-25.

35 **РГВИА**, ф.846, д.2889, лл.27-33 об.

36 **АКАК**, т. II, док. №957.

süvarileri arasındaki Azerbaycanlılar “savaşta cesurluk ve kıvraklık gösterdiler”. Arpaçay Çarpışması sırasında gösterdikleri cesurluk ve sabır için çok sayıda Azerbaycanlılar altın madalyayla ödüllendirildiler³⁷.

1809 yılının şubatında Gudoviç Kafkasya’dan geri çağırıldı. Onun yerine General A.P.Tormasov atandı. Yeni başkomutan tüm çabası Bakü’den Anapa’ya kadar uzanan askerî kanatın donatımıydı. O hem de askeri operasyonları kısıtlayarak daha çok diplomatik yöntemleri tercih ediyordu³⁸.

Şöyle ki cephenin sol kanadında (İran’la askeri eylemler dâhil) durum gergindi, bu yüzden Tormasov birinci kanadın sağlamlaştırılmasıyla ilgili önlemler almaya başladı. Batı Gürcistan’daki Rus ordusunun yeni başkomutanı Tümgeneral D.Orbeliane (1809 yılında Rıkgof’a değişen) Poti kalesini ve iskelesini ne yapıp edip almalı olduklarını ve Abhaz yöneticilerini kendi taraflarına çekmeli olduklarını yazıyordu³⁹.

Poti’nin alınmasının çok gerekli olduğunu General Tormasov “erzak toplamak için muazzam bir kale, Mingreli kalesi kıyılarında Kulesine oldukça yakın bu kule her zaman bize sorun çıkarabilir” şekline açıklıyordu.⁴⁰

Diplomatik görüşmeler sonrası Abhaziya’da Rusların yönetimine geçti⁴¹, bu yüzden de 1809 yılının baharında askeri operasyonlar yeniden başladı.

Rusların askerî operasyonlar sonucu 1809 yılının Martı’nda Poti Kalesi Ruslar tarafında kuşatıldı. Kasım ayında Orbeliane Moltakva bölgesinde kuşantıda olanlara yardım için Batum’dan Poti’ye ilerleyen Şerif Paşanın 10 binlik ordusunu yendi. İki hafta sonra kaledeki Türk ordusu teslim oldu⁴². Az önce Rus özel timi Anapa’yı işgal etmişti. 1810 yılının Temmuz’undaydı deniz kuvvetleri Suhumi Kalesi’ni düşürmüştü⁴³.

Böylece 1809-1810’lu yılların bahar-yaz aylarında Osmanlılar Karadeniz’in Kafkasya kıyılarındaki tüm önemli konumlarını kaybettiler. Bu Rus orduları-

37 РГВИА, ф.846, д.2889, лл.25- 26об.

38 АКАК, т. IV, док. № 1075. Письмо Тормасова к графу Н.П. Румянцеву.

39 АКАК, т. IV, док. № 286. Предписание Тормасова от 29 июня 1809 г.

40 РГВИА, ф.846, д.№ 4267, л. 6-6об. Рапорт Тормасова военному министру Аракчеву от 22 сентября 1809 г.

41 АКАК, т. IV, док. № 568. Окончательное присоединение Абхазии к России.

42 РГВИА, ф. 846, д. 406, лл. 20-23 об.

43 РГВИА, ф. 846, д. 6187, лл. 34-34 об.

nın Güney Kafkasya'daki birinci kanadının konumunu sağlama almasına neden oldu.

1810 yılının yazından-1812 yılının baharına kadar olan savaşın son aşaması Tormasov ve onun devamcıları Pauliççi, Rtişşev'in büyük önem verdikleri Ahalkala tarafsız alanını uğruna Rus ordularının inalda mücadele yapmalarıyla nitelendirildi⁴⁴.

Ahalkale Paşalığı Türkiye, İran ve Gürcistan sınırlarının kesişmesinde yerleşiyordu ve diğer Türk sınır bölgelerine göre daha üstün stratejik konuma sahipti. Kalenin kendisiyse sıkı ormanla kaplı zor geçilir dağlık bölgedeki yükseklikteydi. Ahalkeleki Paşalığı Türk avangardı sayılıyordu. Bunun dışında Ahalkaleke Paşalığı İran ordusunun yedeği görevini taşıyordu. Her defasında askeri operasyonlar sırasında İran komutanlığı Ahalkele Paşasından Rus orduların arkadan darbe indirmesini ve iletişimlerini engellemesini rica ediyordu⁴⁵.

Ahalkale'yi işgal etmek için Rus orduları Ahalkale'ye götüren üç yönde bağımsız operasyon yapmaları için üç bölüğe ayrıldılar. 2.Bölükte Saratov ve Tiflis silahşor taburu ve 15 koruyucu alayıyla beraber Kazah ve Şemşedil nüfusundan oluşan Azerbaycanlı ve Gürcü gönüllü süvari ve erleri de vardı⁴⁶.

11 Kasım 1810 yılında 2.bölük Ahalkale Kalesi'nin karlısındaki Kür üzerindeki geçide yaklaştı. Burada onların yolları Türk süvarilerince kesildi. Bölük komutanı General Portnyagin düşmanına karşı, Türklere cesurca saldırarak, onları alabora eden ve kale duvarlarına kadar kovan Kazah ve Şemedilli Azerbaycanlıları gönderdi. Bu zaman karşı taraf 60 can kaybı verdi, 26 kişi yaralandı ve Kazahlılar tarafından 1 sancak alındı. Azerbaycanlıların kaybı 4 ölü ve 13 yaralı oldu⁴⁷.

16 Kasımda Ahalkele Kalesine saldırı yapıldı. 19 Kasımda Rus bölükleri şehri denetleyen Kayapaşa yüksekliğini aldılar. Kaleye saldırı çarpışmasına General Orbeliani'nin komutanlığındaki 3.Tugayda savaşan Azerbaycanlı ve Gürcü gönüllüleri de katılmışlardı⁴⁸. Ahalkale Kalesi ha düştü düşecekti, fakat 21 Kasım olayları Rus ordularının kaleyi işgal etmesini engelledi. Ahalkale'de veba

44 Fadeyev, **a.g.e.**, s. 154.

45 Ковалевский П.И. **Завоевание Кавказа Россией**, с. 176.

46 **РГВИА**, ф.846, д. 3079, лл. 23-23 об.

47 **Утверждение русского владычества на Кавказе**, т.II, с.254

48 **РГВИА**, ф.846,д. 3079 , лл.24-25

salgını başladı. Başkomutanlığın kararıyla vebayı önlemek için 1810 yılı kasım sonlarında Rus orduları geri çekildiler.

Rusya'nın Ahalkale'de başarısızlığından sonra Türkiye yeni askeri operasyonlara hazırlanmaya başladı. Erzurum seraskeri Gürcistan sınırına büyük bir ordu topladı⁴⁹.

22 Haziran 1811 yılında savaşın Balkan Cephesinde, Ruşuk Kalesi (Bükreş yakınlarında) Türk ordularının önemli kuvvetleri bozguna uğradı ve ilk konumuna kadar geri çekildi. Türk ordusunun Ruşuk yakınındaki bozgun haberleri Kafkasya Cephesindeki Türk komutanlığına 1811 yılının ağustos sonlarında ulaştı. Türk ordusunun Ruşuk Bozgunu Erzurum Seraskerini ve diğer İran'la müttefik olan Türk yöneticilerini Rusya ordularına karşı ortak operasyonlar yapmaktan çekindirdi⁵⁰.

1811 yılı eylül sonlarına doğru Güney Kafkasya'daki Rus ordularına başkomutan olarak Güney Kafkasya sınırlarından Türk ordularını tamam çıkarmak, Ahakale Kalesi'ni düşürmeyi amaç edinen Pauluççi atandı⁵¹.

20 Aralık 1811 gecesı Kotlyarevski'nin 2 tabur bombacılar, 1 tabur koruyucular, 100 Kazak ve Kazah bölgesinden 250 atlı savaşçıyla direnişleri kırarak Ahalkale Kalesini düşürdü. Suvorov mektebini yetiştirmesi, Kafkasya'nın en deneyimli subaylarından olan Albay Kotlyarevski'nin komutanlığı, Rus askerlerinin ve Azerbaycanlı savaşçıların dayanıklılığı, cesurluğu ve kahramanlığı sayesinde çok iyi korunan Ahalkale Kalesine saldırı başarıyla sonuçlandı. Bölüğün yapı düzeni de dikkat çekicidir. Kale duvarlarına sahte saldırı ve rakibi yanıltmak için Kotlyarevski 30'ar kişiden oluşan 2 grup ayırmıştı. Kara kuvvetlerini o 250'şer askerden oluşan 3 atak kola (sağ, merkez ve sol) ayırmıştı. Kendisiyse sağ kanadı yönetiyordu⁵².

Onu da belirtmemiz gerekir ki Ahalkale Zaferi askeri meslekte topçu bölüğünün yardımı olmadan, dönemi için çok sağlam sayılan, taş duvarlarla çevrelenmiş 20 topa sahip, çok iyi korunun bu kalenin yalnız kara kuvvetleri ve süvarilerle alınması bir olay olarak geçti⁵³.

49 Kovalevskiy, **a.g.e.**, s.178.

50 İbrahimbeyli, **a.g.e.**, s. 132.

51 **РГВИА**, ф. 846, д.2889, л. 64.

52 **РГВИА**, ф. 846, д.2889, л. 64.

53 Fadeyev, **a.g.e.**, s. 161.

Ahalkale Kalesi'nin yenilgisini hazmedemeyen Türk komutanlığı 1812 yılının şubat ayında oraya 5 binlik kara ve atlı bölüğünü oraya gönderdi. Fakat beş saat süren çarpışma sonrası Türkler büyük kayıplarla geriye çekildiler. Bu 1806-1812 yılı Rus-Türk Savaşının son karelerinden oldu. Rus ordularının Ruşuk çevresinde, Dunay Nehri üzerindeki Kalafat'ta ve savaşın Kafkasya Cephesinde Ahalkale'nin düşmesi Türkiye Hükümetini 16 Mayıs 1812 yılında Bükreş'te barış yapmaya zorladı.

Savaşın sonlarına doğru Osmanlılar Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki tüm önemli konumlarını (Anapa, Suncuk Kale, Suhumi, Anakli, Poti) ve Ahalkale Paşalığının doğu kısmını Ahalkele Kalesiyle beraber kaybettiler.

Bükreş Barışının sonucu olarak Rusya Karadeniz'in Bzıby bölgesinden Rionu bölgesine kadar 200 kilometrelik kıyısını sahiplendi. Bununla da o Batı Gürcistan'ın ve Kırım'ın güvenliğini sağlamış oldu⁵⁴.

2. Rus-İran (Kaçar) Savaşı Döneminde Güney Kafkasya'da Askerî Operasyonlar ve 2. Rus-Türk (Osmanlı) Savaşı

Rusya'nın başkenti Petersburg'da 1825 yılında meydana Dekabristler isyanı hakkında haberi Tahran'a İngiliz diplomatı Şilan ilettili. Şah Sarayı uygun zaman ulaştığını düşünerek savaşa girmeyi karar verdi. Temmuz ayında İran orduları sınırını geçti. İkinci Rusya – İran Savaşı başladı. Bu zaman Prens Menşikov'un başkanlığı ile yeni Rusya elçiliği Tahran'a yaklaşmaktaydı. O, "yeni padişahı (Çar I. Nikolay'ı – ed.) tanıttirmek" için gönderilmişti. İran birliklerinin artık Şuşa ve Gence kapıları önünde olduğunu Rus elçisi bilmiyordu. İran'ın başlıca amacı Tiflis'i işgal etmek, Rus ordusunu Güney Kafkasya'dan çıkarıp, Terek'in karşı yakasına kovmaktı. Rus birliklerinin başlıca darbesi ise Tebriz'e yönelmişti⁵⁵.

Asker sayısına göre tercih İran'ın tarafında idi. Şah'ın nizami yaya ordusu 25 serbaz ("başlarından geçenler" anlamına gelir) ve 10 canbaz ("canlarından geçenler") gruptan oluşuyordu. Toplam 38,5 bin süngüye varıyordu. Fakat sadece "Abbas Mirza'nın Türk Yaya Ordusu" ve top birliğinin 43 topa hizmet eden askerleri doğrudan onun eli altında idi. İran yaya ordusu ve serbaz taburlarının büyük bir kısmı ise Şahın emrinde kalıyordu. İran ordusunda nizami atlı ordu tutulmaz, onun yerine (savaş sırasında) Güney Azerbaycan'dan 6 bine yakın ve

54 Fadeyev, a.g.e., s. 162-164.

55 İbrahimbeyli, a.g.e.

Terekeme aşiretlerden 15 bine yakın nizami olmayan atlı ordu toplanıyordu. Bu son «atlı küvvetleri» Rusya ordusundaki ne nizami atlı alaylar (kavaleriya), ne de çocukluk yıllarından iyi askerî hazırlık alan Kazak atlı kesitlerle kıyaslanamazdı. Abbas Mirza'nın 60 binlik ordusu hakkında yazılar kendi başarılarını abartmaya çalışan Rus askerî görevlileri adı ile bağlıdır⁵⁶.

Rus Özel Kafkasya Kolordusunun gücü sayıca büyük değildi. Ancak bu, on yıllarca Avrupa kırsal ve dağlarında Avusturya, Türkiye ve özellikle Fransa birlikleri ile sayısız savaşların savaş geleneklerine dayanan çağdaş bir ordu idi. Güney Kafkasya'da sayısı 10 bini bulan 33 Rus kara taburu ve 1 nizami atlı alayı, 9 Don Kazak Alayı, Bakü ve Lenkeran'daki 3 tabur, Gence, Şeki ve Şirvan'daki 2 tabur savaşa hazır bulunmaktaydı. Ayrıca Şuşa'da 2 tabur, Pembek ve Şuragelde (Erivan sınırı) 3 tabur gardiyan hizmetinde idi⁵⁷. Binlerce yerli atlı savaşçıların de seferber edilerek savaşa katılmasına dikkat edilmişti. Savaşın başlangıcı Rusya için başarısız oldu. Abbas Mirza birliklerin başında Karadağ-Gülenber yayla yolu ile Karabağ'a gitti. İkinci ordusu da (genellikle sivil nizami atlılardan oluşan) Amirhan ve Mehdigulu Han'la birlikte Nahçıvan-Sisian dağ yolu ile arkadan Karabağ'a gönderdi. İbrahim Han Kaçar ve Şirvanlı Mustafa hanı Şirvana, Mir Hasan hanı başka bir orduyla Talışa, kardeşi Sarı Aslanı (Hasan Han) İrevan serdarı Hüseyin Han ve İraklinin oğlu "Aleksandr Mirza" ile birlikte Tiflis üzerine yolladı. Uğurlu Han Ziyadoğlu Gence'ye, Hüseyin Han (Selim Han'ın oğlu) kardeşi Hacı Han'la Şeki'ye (kendi ata yurtlarına) girdiler. İleride giden İran ordusu Hudaferin Köprüsü'nü hızla geçerek Rus sınır alayını ezdi. Ruslardan 300 kadar asker öldürüldü, bir kısmı esir düştü. Rusların içinde Albay Nazımov ve Binbaşı Kovalenski vardı. İran askerleri sınır boyunca savaşlarda Rusları geri püskürttüler⁵⁸.

Abbas Mirza'nın ordusu Şuşa Kalesi'ni 26 Temmuzda kuşattı. Kuşatma 48 gün sürdü. Şuşa gardiyan reisi Albay Reut iyi hazırlık yapmıştı. Kalenin ele geçirilmesi uğruna saldırılar istenilen sonucu vermedi. Şuşa'nın uzun süren kuşantımı savaşın tüm gidişini etkiledi. Abbas Mirza hızla saldırarak dağınık Rus birliklerini ezmek yerine, büyük bir güçle Şuşa altında eğlenip kaldı. Bu, Rus komutasında dağınık birliklerini birleştirmek, stratejik üstünlüğü ele geçirip aksaldırıya geçmek için fırsat sundu. Ağustos ayında Rusya komutanlığı kendine

56 РГВИА, ф. 446, д.168, лл.5-8 об.

57 Утверждение русского владычества на Кавказе, т.IV, с.68-69.

58 РГВИА, ф.846, д.4294 лл 67-72 об.

gelmeye başladı. Dağınık ordu birlikleri Gence-Tiflis hattına yığıldı. Rus birlikleri yeni alaylar hesabına güçlendirildi. I. Nikolay komutanlığını İ. Paskeviç'e verdi. Başkumandan kalan Yermolov az sonra bu görevi de ona verip istifa etti. Rus birliklerinin saldırması için fırsat verdi. Ağustos sonunda İran birlikleri Gürcü Prensi Aleksandr'ın komutanlığında Şemkir yakınlarında idi. Abbas Mirza'nın oğlu Mehmet Mirza yeni orduyla gelip Şemkir'i işgal etti. Ama buradan daha ileri gidemedi. Eylül'ün üçünde Şemkir altındaki ovalıkta Zeyem dağı yamacında İran ve Rusya birlikleri arasında savaş oldu. Ruslar zafer kazandılar. İran ordusu 1500 savaşçısını kaybederek Gence'ye çekildi. Şuşa Kalesi altında bir pucuk aydan çok hareketsiz duran Abbas Mirza hatasını anlayıp, başlıca ordu ile acilen Gence semtine yola çıktı. Fakat geç kalmıştı. Azerbaycan'ın kuzey eyaletlerinde toplu halk ayaklanmalarının sağladığı uygun fırsat vermişti. Şemkir altındaki başarısızlıktan sonra Rus birlikleri Eylül 4'de Gence'yi işgal ettiler. Eylül'ün 9'unda Kafkasya Kolordusunun başlıca güçleri onlarla birleşti. Şuşa'nın kuşantımını bırakıp, buraya gelen Abbas Mirza yeni savaşın kaçınılmaz olduğunu biliyordu. 10 Eylül'de Paskeviç de orduyla Gence'ye geldi. Savaş, 13 Eylül'de Nizami Gencevi anıtının yakınlarındaki arazide gerçekleşti. Rus ordusunda 8700, İran ordusunda ise 35 bin savaşçı vardı. İki ordu arasında korkunç savaş başladı. Ruslar yine zafer kazandılar. 2 kamp, 4 bayrak, bir top ve başka askerî ganimet ele geçirdiler. İran ordusu 1000 kadar asker kaybetti. 1100 asker, 2 tabur komutanı ve 7 subay rehin alındı. Uğurlu Han da esirler içerisinde idi. İran birlikleri dağınık halde Araz'a doğru çekilerek karşıya geçtiler. Gence çarpışması II. Rusya-İran Savaşının en büyük çarpışması oldu. Kafkasya'nın da, tüm savaşın da kaderi burada çözüldü⁵⁹.

Bu savaştan sonra İran ordusu bir daha kendisine gelemedi. Savaştan sonra Rus kumandanlığı için 1826 yıl ayaklanmalarını yatıştırmak için uygun ortam oluştu. Bu, Yermolov'un Başkomutan görevinde son aktif çarpışması oldu. Rus kumandanlığı çarpışma sırasında ara sıra yerel güçlerden de faydalanmaya çalışıyordu. 1826 Kasımında Aras boyu sınırı korumak için "Karabağ Türklerinden" olmayan nizami atlı bölük kuruldu. 1827 çarpışmalarında Borçalı Türklerinin gönüllü atlı birlikleri de yer alıyordu. İran askerleri, Lenkeran Hanlığı dışına, artık tüm Kuzey Azerbaycan topraklarını terk etmişlerdi⁶⁰.

59 РГВИА, 846, д. 4294, лл. 123-138 об.

60 РГВИА, ф. 846, д. 4294, лл. 146-147 об.

1827 yılının ocak ayında Rus ordusu Karabağ'ın merkezi Eher'i işgal etti. Kışın General Madatov, "kuşatma döneminde çekilen stresi atmak için Karabağ ve Şirvan birliklerini alıp Mişgin'i ve Eher'i yağmalamaya gitti. Mişgini o ki var soyup yağmaladılar"⁶¹

Nisan ayında Rus birliklerinin Karabağ birliği Hudaferin Köprüsü'nü ele geçirmek uğruna savaşıyordu. Bir bölüğüyse Ağzıbüyük geçişi ile İrevan'a gidiyordu. Bu zaman Yermolov'un aniden görevinden atılması General Madatov'u da yerinden oynattı. Kont Paskeviç onu Hudaferin Köprüsü üzerinden aldı, onun görevini Prens Abhazov'a verdi. Bu değişimin nedeni Madatov'un Mişgin Seferine hiç de izinsiz gitmesi değildi. Paskeviçin kendisi de hatta Karabağ vilayetine yağmacılığa gitmişti. Nedeni yerel nüfusun, Han ve beylerin Yermolov-Madatov "politikasına" karşı çıkması ve isyana kalkışması idi. Bu değişimlerle Çar Hükümeti kendi ordusunun Trans-Kafkasya çalışmasını hafifletmek istiyordu.

20 Nisan 1827'de Hudaferin Köprüsü işgal edildi. Başlıca güçler Eçmiedzin'e gelerek İrevan'a doğru ilerledi. Erivan'ın iki aylık ablukası yine başarısız oldu. 26 Haziran da Nahçıvan Kalesi kavgasız yakalandı. Rus askerleri stratejik değeri olan Abbasabad Kalesine yaklaştı. Abbas Mirza 16 binlik orduyla kale bölüğünün yardımına gelse de, kale düştü. Ağustos ayında Alagöz'ün yamaçlarında, Aştarak ve Uşagan köyleri yakınlarındaki çarpışmaları Ruslar kazandılar. Sonra Serdarabad da düştü. İrevan Kalesinin kuşantımı 26 Eylülde başladı. Paskeviç yazıyordu ki İrevan vilayetinde 10000 Müslüman (Azerbaycan türkü – ed.) ve sadece 3000 Ermeni ailesi yaşıyordu. 1 Ekimde gün kararınca kanlı çarpışma sonrası İrevan Kalesi düştü. I.Nikolay'ın fermanı ile, onun glinyanıy gorşok, yani "kilden (topraktan) yapılan küp" adlandırdığı İrevan Kalesi'nin düşmesinde başarılı olduğu için Kont Paskeviç'in adına İrevanski ayaması da ilave edildi⁶².

Paskeviç'in Güney Azerbaycan'a girmeyi yasaklamasına rağmen Rus birliklerinin komutanı Eristov 2 Ekim'de Merendi'yi işgal edip Tebriz'e doğru ilerledi. Tebriz'de Şah ordusu komutanı Allahyar Han savunmaya hazırlandı. Fakat Tebriz'in dini başkanı Ağa Mir Fettah Rusların tarafına geçerek şehirlileri arkasından götürdü. Ekim 13 de Rus bölükleri Tebriz'e girdi. Rusya komutanı Paskeviç Kuzey Azerbaycan'da Yermolov'un yaptığı yanlışlardan kaçmaya çalışıyor, halkı ve yerel yönetimi sinirlendirmiyordu. İranlı "Batılılarının" (Avrupa'ya

61 РГВИА, ф.846, д. 4294, лл. 293-294 об.

62 РГВИА, ф. 846, д.4294, лл 340-348 об.

benzer yenilikçilerin) lideri Abbas Mirza'nın odaklama politikası da Güney Azerbaycan hanlarını Rusya bağımlılığına doğru itmekteydi. Tüm bunlar Rus birliklerinin ilerlemesini kolaylaştırıyordu. Tebriz işgal edildikten sonra Tahran üzerine yol açıldı. Bu yüzden de Fetheli Han Türkmençay Antlaşmasına rızasını verdi.

Çarlık Rusya'sı İran'la savaşı kazandıktan sonra işgal isteklerinin yeni aşamasına girdi. Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarını ele geçirmeye başladı. Rusya buğdayının neredeyse üçte ikisi Karadeniz'den ihraç ediliyordu. Orta Doğu'ya Rus mallarının gönderilmesi de artmıştı. Satış için Asya'ya mal çıkarılması 1802 – 1827'li yıllarda %3,3'ten %30,4'e çıkmıştı. Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinin, güneybatı Gürcistan bölgelerinin işgali ve bunun stratejik önemi de dikkate alınıyordu. Rusya Kafkasya'da kendi efendiliğini gerçekleştirmek ve güçlendirmek için çok elverişli fırsat kollamıştı. Buna göre İran ile savaşı bitirir bitirmez Rusya nisan ayında Türkiye'ye savaş ilan etti. Savaş Balkanlar'da ve Kafkasya'da gerçekleşiyordu. Kafkasya'da süren savaşlar çok önemliydi. İlk Kafkasya savaşlarında Türklerin saldırı planları bozuldu. Ruslar Kafkasya'nın Karadeniz kalelerini, onun güneybatı bölgelerini aldılar. Anadolu ordusu perişan edildi⁶³.

Kars'ın, Ahalkale'nin kaybı 1828 yılında Osmanlıları Kafkasya Cephesi'ne odaklanmaya zorladı. Ahalkale ve Kars'ın geri alınması için eylemlere başlayan Hakkı Paşa yeni serasker olarak atandı. Acarya'nın yöneticisi Ahmet Bey ve Trabzon valisi Ahalkale'yi almalı ve Guriya'ya doğru yürümelilerdi. Van ve Muş valisine, Laz bölüğüyle Osman Paşaya yanılıcı manevralar yapmaları için emir verilmişti⁶⁴. Fakat bu operasyon da başarısız oldu. Hakkı Paşa Soğanlık sırtlarında iki yenilgiye uğradı, kendisi de rehin alındı⁶⁵.

9 Temmuz 1829 yılında Kafkasya'daki en büyük Türk kalesi Erzurum, Paskeviç'e teslim oldu⁶⁶.

1829 yılının kış ve yazında Ahalsih ve Bayazıt'te, Liman, Digur altında ve Kuzey Kafkasya'da Osmanlı ordusunun aksi saldırısı başarılı olamadı. Rusya'nın güney savunma hattını yarma umutları gerçekleşemedi. Rus ordusu kendi hayı-

63 Шеремет В. И. *Турция и Андрианопольский мир 1829 г.*, М., 1975, с.45-49.

64 *История действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 гг.*, т. II, СПб, 1836, с. 12-15.

65 АКАК, т. VII, док.

66 Щербатов. *Генерал-фельдмаршал кн. Паскевич*, т. III, СПб, 1891, с. 203.

rına dönüş yarattı. Türklerin Anadolu birleşmesi kapandı, bazı şehirler işgal edildi. 1829 Eylülü'nde Edirne Antlaşması imzalandı. Rusya Trans-Kafkasya'nın işgalinin hukukî açıdan tanınmasını sağlama aldı. Karadeniz kıyılarını, Ahalsih vilayetini Ahalsih ve Ahalkalaki şehirlerini de beraber ele geçirdi⁶⁷.

Böylelikle 19.yüzyılda Ruslar az sayılı orduyla Kafkasya Cephesi'nde askerî operasyonlar yaparak Güney Kafkasya'da konumlarını sağlama aldılar.

---

67 Шеремет В. И. Турция и Андрианопольский мир 1829 г., М., 1975, с.64-65.

КАУНАКÇA

- 1- **Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией**, тт.I-VII. Тифлис, 1866-1878.
- 2- Бутков П.Г. **Материалы по новой истории Кавказа**. СПб., 1869, т. II.
- 3- Ибрагимбейли Х.М. **Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (из военно- политической истории)**. Москва, 1969.
- 4- **История действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 гг.**, т. II, СПб, 1836.
- 5- **История русской армии и флота**. Т. I-XV . Москва, 1911. т. VI.
- 6- Ковалевский П.И. **Завоевание Кавказа Россией**., СПб, (без года).
- 7- Петров А.И. **Войны России с Турцией**.т.I-III.СПб.,1885-1887.
- 8- **Российский Государственный Военно- Исторический Архив**, ф.846. и ф. 446.
- 9- **Утверждение русского владычества на Кавказе**, т.I-VI, Тифлис, 1901-1906.
- 10- Фадеев А.В. **Россия и Кавказ в первой трети XIX века**. Москва, 1960.
- 11- Шеремет В. И. **Турция и Андрианопольский мир 1829 г.**, Москва, 1975.
- 12- Щербатов. **Генерал- фельдмаршел кн. Паскевич**, т. III, СПб, 1891.

OSMANLI VE İNGİLİZ BELGELERİNDE I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE (1912- 1913) VAN'DA ASAYİŞ

DİLŞEN İNCE ERDOĞAN*

ÖZET

I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasal ve ekonomik çöküntü devletin merkezi gücünün zayıflamasına neden olmuştur. Merkezi gücün zayıflaması da devleti asayiş problemleri ile karşı karşıya getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde asayiş ile ilgili sorunların ortaya çıkmasının makro nedenleri olduğu gibi, farklı bölgelerin kendine has özelliklerinden kaynaklanan micro nedenleri de bulunmaktadır. Örneğin Ege Bölgesinde yaşanan asayiş sorunlarının kaynakları ile Doğu Anadolu Bölgesinde yaşanan asayiş sorunlarının dayandığı kaynaklar birbirinden farklıdır. Doğu Anadolu Bölgesinin özellikle de Van'ın etnik yapısındaki çeşitlilik ve şehrin stratejik konumu, bölgede yaşayan Ermenilerin ve Kürtlerin emperyalist devletlerin tahrik ve teşvikleri ile “Bağımsız Ermenistan” ve “Özerk Kürdistan” kurulması yönündeki hayalleri, bölge üzerinde özellikle İngiliz ve Rusya'nın nüfuz mücadelesi, Van'da bulunan Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri, Van'ın merkezden uzak olması ve feodal yapının bölgede hüküm sürmesi nedeni ile merkezi gücün hisedilememesi asayiş problemlerinin bölge ile ilgili mikro nedenleri arasında yer almaktadır. Bütün bunlar Van'da yaşanan Türk-Kürt- Ermeni çatışmasının ve eşkiyalık faaliyetlerinin ve buna bağlı olarak da asayiş sorunlarının temelini oluşturmaktadır.

---

* Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
drinceerdogan@gmail.com

**PUBLIC ORDER IN VAN BEFORE THE FIRST WORLD
WAR ON OTTOMAN AND BRITISH DOCUMENTES (1912-1913)**

ABSTRACT

Before the First World War, political and economical fall of the Ottoman Empire caused weakening of the central power of the state which revealed the security problems in the Ottoman Empire. Security problems in the Ottoman Empire had different characters region by region. For example the Aegean Region had a different security issue from the Eastern Anatolia Region. Van province is subject for this paper. Van had a strategic region of the Eastern Anatolia and different ethnic groups, very important religious and political center of the Armenians. There were many consulates and American missionaries in Van province. In addition to this, England and Russia had a great dreams this region. All these different conditions caused the emergence of security problems in this province.

GİRİŞ

Urartu, Med, Pers, Sasani, Roma, Bizans, Selçuklu, İlhanlı, hakimiyeti altında kalmış Kanuni Sultan Süleyman ile Osmanlı idaresine geçmiş Osmanlı Devleti'nin doğudaki en önemli kalelerinden biri olan Van (Konukçu, 1990, 19; Yurt Ansiklopedisi, 1984, 7546-7553) Vilayât-ı Şarkiye olarak adlandırılan coğrafi bölgenin içinde yer alan Osmanlı kentlerinden biridir. Şarki Anadolu olarak da adlandırılan bölge, Türklerin Anadolu'ya gelişlerinden XX. yüzyıla kadar geçen sürede önemini giderek arttırmış, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaş alanı olmuş ve Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamaya başlamasından itibaren de emperyalist devletlerin ilgi odağı haline gelmiştir (Mazıcı, 1987, 13-22). Osmanlı Devleti'nin İran'a açılan kapısı olan Van'ın sınır vilayeti olması, Karadeniz, İskenderun Körfezi aracılığı ile Akdeniz'e ve Basra Körfezine ulaşan yolların üzerinde yer alan İran- Kafkasya yolu ile doğuya açılma imkanı olan bir bölgede bulunması İngiltere ve Rusya'nın emperyalist rekabetinde büyük rol oynamıştır (Şaşmaz, 1987, 20; İnce Erdoğan, 2008, 235).

1900'lerde Van Vilayeti 19 kazaya, 9 nahiyeye ve 1594 köye sahiptir. İlk defa 1914 nüfus sayımında Keldanilerden (%0.43), Yezidilerden (%0.52) ve Nasurilerden (%3.43) bahsedilmiştir. 1881/1892-1893'de yapılan sayımda Ermenilerin 59.382, Müslümanların 54.582 kişi olduğu ve Ermenilerin toplam nüfus içinde %50.44 oranında, 1906-1907 nüfus sayımında %52.10 oranında Müslüman nüfus göre daha fazla oldukları; buna karşın 1914 sayımında ise Ermenilerin 67.792, Müslümanların 179.380 kişi olduğu, Ermenilerin toplam nüfusun %26.16'sını, Müslümanların %69.22'sini oluşturduğu tespit edilmiştir (Karpat, 2003, 186/220; Aydoğan, 2002, 24, Yurt, 1984, 7552). Van, Ermeniler için önemli olan bir kenttir. Bu önem hem dinsel hem de siyasal niteliklidir. Amerikalı misyoner Herbert Allen'da bu önemi, "*Van Ermeni ulusunun kalbidir*" diyerek vurgulamıştır (ABCFM, 16.9.7. Eastern Turkey Mission, 695,1890). Ayrıca XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni hareketinin önemli üslerinden olan Van, Ermeni komitelerinin teşkilatlandığı ve Ermeni komitacıların yetiştiği bir üs durumundadır. Komitacıların başları sıkıştığında İran ve Rusya'ya kolaylıkla kaçabilmeleri ya da oradan destek almaları Vna'da teşkilatlanmalarını kolaylaştırmıştır (BOA, YEE, 131/39, 3 Mart 1314).

1912-1913 YILLARINDA VAN'DA ASAYİŞ

Genelde Vilayât-ı Şarkîye'de özelde de Van'da yaşanan asayiş problemlerinin nedenleri arasında emperyalist devletlerin özellikle de İngiltere ve Rusya'nın bölgedeki nüfuz mücadelesinde Ermeniler ve Kürtler üzerinde izlemiş olduğu politika ve bu politika sonucunda Kürtler, Ermeniler ve Türkler arasında ortaya çıkan çatışmalar gelmektedir.

İngilizler ve Ruslar Vilâyât- Şarkîye'de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Kürtler ve Ermeniler üzerinde etkin bir politika izlemeye başlamışlardır. Bu savaş sonrası Rusya'nın Osmanlı Devleti ile imzalamış olduğu Ayestafanos Antlaşması Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin özerkliğine doğru atılan ilk adım olmuştur. Fakat İngiltere, Rusya'nın özerk Ermenistan ile sıcak denizlere inme ve Kafkaslarda ilerlerken Kürt aşiretler ve Ermeniler üzerindeki etkisini arttırarak bölgede tek başına hakimiyet kurma düşüncesinden rahatsız olmuş ve imzalanan anlaşmanın tekrar gözden geçirilerek kendi çıkarları doğrultusunda revize edilmesini sağlamıştır. 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması ile bölgede tek söz sahibi artık Rusya değildir. Atılacak her adımdan özellikle İngiltere'nin de haberi olacaktır (Kurat, 2011, 204-205; Çiçek, 2012, 7-8; Çaycı, 2000, 20-26; Kılıç, 1998). Bu durum Rusya'nın hoşuna gitmemiş ve Ermeniler üzerindeki desteğini bir süreliğine çekmiştir. Rusya'nın bu kararı almasında 1877-78 savaşında Kafkasları kendi nüfuz alanı içine almasının önemli payı vardır. Ermenilerin desteğine ihtiyaç duymayan Rusya, 1902'ye kadar bölgeden uzak durmuştur (Çiçek, 2012, 10). Bu süreçte Ermenilerin reform projesi kapsamında Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız Ermenistan kurma yolunda ilerlemesi bölgede yaşayan Kürtleri rahatsız etmiştir. Ermenilerin bölgede giderek artan hakimiyetlerinin yanında İttihat ve Terakki'nin Türkçülük, merkezîyetleşme politikaları ve İslam'a bakışları, Kürt aşiret reislerinin eğitimsizliği ve paraya olan düşkünlükleri, Rusya'nın ve İngiltere'nin bölücü propagandaları bölgede Kürtçülük hareketinin doğmasına neden olmuştur (Aydoğan, 2002, 162-163; Semiz, 2014, 223-224). Böylece Vilâyât- Şarkîye'de Rusya ve İngiltere Kürtleri diplomatik bir malzeme olarak kullanarak suni bir Kürt meselesi yaratmışlardır.

Subay Ayvarov'un hazırlamış olduğu bir rapor, Rusya'nın Kürtler üzerindeki politikasını temellendirmiş ve bu konuda geleceğe ilişkin ülkenin planlarına da yön vermiştir. Ayvarov'a göre Türklerin ve Kürtlerin aynı dine mensup oldukları unutulmamalıdır. Bölgedeki Kürt nüfusunun tesbit edilememesinin önemli nedenlerinden biri de İslamiyetin üst kimlik olarak kabul edilmesi, devletin Türk-

ler ve Kürtler şeklinde bir ayrıma gitmemesidir (Ayvarov, 1995, 145-155; Aydoğan, 2005, 172-173). Fakat İttihat ve Terakki'nin benimsediği merkezîyetçilik ve Türkçülük politikası Rusya için Kürtler arasında kullanılacak propaganda malzemesi olmuştur. Kürtleri, Osmanlı Devleti'nin saflarında tutan İslami kimlik, hükümetin izlemiş olduğu yanlış politika nedeni ile önemsizleştirilmiştir (Aydoğan, 2002, 157). Rusya, İslamî kimliğin yerine yapmış olduğu kültürel çalışmalarla Kürtler arasında milliyetçilik ve buna bağlı olarak “*Kürdistan Emirligi*” fikrinin ortaya çıkmasını ve daha sonrada benimsenmesini sağlamıştır. Rusya, ilk önce Osmanlıya muhalif olan Kürt aşiretleri ile temasa geçmiş ve daha sonra onlara “*Rus İmparatoru Kürtlerin hamisidir, Kürtleri Osmanlı ve İran zulmünden koruyacaktır*” fikri benimsetilmiştir. Bu dönemde Kürtlere çok sevdiği para ve hediyeler verilmekte bunların karşılığında da onlardan Osmanlıya karşı savaşacakları konusunda belgeler alınmaktadır (Ünal, 2008, 139-140).

İngiliz Viskonsül Molyneux Seel'in 8 Mayıs 1913 tarihinde Sir Gerard Lowther'a yazmış olduğu raporda Kürt hareketinin amacının devrimci yollarla Kürt özerkliği kurmak olduğu ve bu hareketin Ermenilere verileceği iddia edilen ayrıcalıklara karşı Osmanlıya muhalif aşiret reisleri tarafından Rusya'nın desteği ile ortaya çıkarıldığını ifade edilmiştir (FO 424/238, May 8, 1913). Rusya'nın koruması altında olan Bedirhanlılardan Abdürrezzak, Rus egemenliği altında kurulacak olan Kürt özerkliği fikrinin yayıcılarından. İki yıldan bu yana bütün Kürt köylerini gezen Abdürrezzak, bölgede isyanlar çıkartmış ve özerk Kürdistan kurulacağını, başına da Rusya tarafından kendisinin getirileceğinin propagandasını yapmıştır (Ünal, 2008, 144). Seel'da Abdürrezzak'ın özerk Kürdistan'ın kurulması yolunda yaptığı propaganda çalışmalarında Kürt aşiretlerinin birbirleri ile olan farklılıklarını basturmalarını ve Türk Hükümetine karşı bölünmeden toplu olarak hareket etmelerini istemiştir. Bu şekilde aşiretler arasında durmadan çalışan Abdürrezzak, Osmanlı Hükümeti ve Ermeniler karşısında milli varlıklarının tehlikede olduğunu fikrini Kürtlerin kafalarına sokmayı başarmıştır. Ayrıca Osmanlı Hükümetinin Ermenilere özerklik vermek üzere olduğu düşüncesini de yaymıştır. Seel “*Türkiye ya da İtilaf Devletleri olur da Ermenilere özerklik vermeye ciddi bir şekilde niyet ederse Rusya böylesi bir fikrin gerçekleşmesini engellemek için elbette bütün gücünü kullanacaktır. Türkiye'yi Rusya'dan ayıran özerk ya da yarı-özerk bir Ermeni vilayeti, Rus Ermenileri arasında memnuniyetsizliğe yol açmasının yanı sıra bu yöndeki bir Rus genişlemesi karşısında güçlü bir engel de meydana getirecektir. Mevcut koşullar altında bu vilayetteki*

Ermeniler bir Rus işgalini memnuniyetle karşılayacak olsa da aslında Ruslardan belki de Türklerden çok daha fazla nefret ediyorlar” diyerek esasında Ermenilerin gerçek dostunun ve bağımsız Ermenistan fikrinin tek savunucusunun İngiltere olduğunu belirtmektedir (FO 424/239, July 9, 1913).

Osmanlı Devleti, Rusya'nın Ermeniler ve Kürtler üzerindeki politikası karşısında bölgenin ve sınırın güvenliğini sağlamak için ilk önce bölgeyi ve aşiretleri tanıyan valileri Van'a atamıştır. Seel'da yeni gelen valinin (Ahmet İzzet Paşa) Jöntürklerle yani hükümetle iyi ilişkiler içinde olduğunu ve kendisinin Kürt olduğunu bu nedenle mutlaka Kürt nüfuz üzerinde etkili olacağını düşündüğünü ifade etmektedir. Ayrıca Seel, *“Onun gelişinden itibaren Taşnak “Rafael”in suikasta kurban gittiği olay dışında memlekette karışıklık ve haydutluk belirgin bir şekilde azaldı. Ermeni ileri gelenlerin pek çoğu onun hakkında iyi şeyler söylüyorlar. Taşnaklar elbette memnun değiller, ama bu partinin önderleri çok fazla lakırdı yap-sa, İstanbul ve Avrupa basınında çıkan Ermeni olaylarının çoğundan sorunlu olsa da gerek bu vilayette gerekse başka bir yerde Ermeni halk kitlelerinin fikrini temsil etmediklerini akıldan çıkarmamak gerekir.”* Demektedir (FO 424/237, December 6, 1912, Seel'dan G. Lowther'a; 15 Ekim 1912'de yeni vali Ahmet İzzet Bey atandı. FO 424/233, November 19, 1912). Van'da huzuru sağlama konusunda kararlı adımlar atan valiyi Taşnaklar, görevden uzaklaştırmak istemişlerdir. Çünkü onlara göre vali Kürttür ve Kürtlerin her istediğini yapmaktadır. Hatta, özellikle de Rafael'in öldürülmesinde Sait Ali'nin tutuklanmasının önüne bu nedenle geçmiştir (FO 424/237, December 6, 1912). Halbuki yeni valinin gelişi ile Ermeniler ve Kürtler arasındaki çatışmalarda azalma olmuştur. Bunun nedeni de ya valinin benimsemiş olduğu uzlaşmacı politika ya da gelen kışla birlikte yaşanan çetin soğuktur (FO 424/237, January 22, 1913).

Van'da emniyeti sağlamak adına ya şiddet politikası izlenerek Kürt eşkıyalar kısıpaca alınacak ya da Kürt aşiretlerin desteği sağlanacaktır. İkinci politika takip edilmiş ve Kürt aşiretlerin desteği elde edilmeye çalışılmıştır. Kürtlerin sempatisini kazanmak için Kürt aşiret liderlerine verilen ziyafetler *“Pilav Politikası”* olarak isimlendirilmiştir (FO 424/237, January 9, 1913). Taşnaklar, Kürtlere karşı izlenen *“Pilav Politikası”*ndan memnun değillerdir. Bu nedenle valinin görevden alınması için gerekli propaganda çalışmalarına durmadan devam etmişlerdir (FO 424/237, January 9, 1913). Valiye karşı kampanya yürüten sadece Taşnaklar değillerdir. Cabir Paşa, valinin buraya gelişinden beri valiye karşı kampanya yürütmekle meşguldür. Cabir Paşa'nın Van valisine karşı yürütmüş

olduğu propaganda ile ilgili İngiliz Konsolos Yardımcısı Seel'da "*Paşanın amacı Ermeni nüfusun valiye karşı olan ilgisini kırmak ve onların ilgisini kendisine çekmek olmuştur. Ermenilerle ve özellikle de Taşnaklar ile yakın ilişkiler kurmak ve valinin Ermenilere karşı Kürt önderleri koruma politikası güttüğü iftirasını yaymak amacıyla muvaffak olmuştur. Cabir Paşa bu Ermeni yanlısı propagandasını o derece iletmiş ki Müslüman nüfusun bir kısmında muhalefetine neden olmuş ve onlardan tehdit mektubu almıştır. Bu onun biraz korkmasına neden olmuş ve evinin önünde askeri bir "karakol" kurdurmuştur. Onun esas amacının vali olmak olduğuna dair en ufak bir şüphe yok ve meslektaşlarından birine bu yönde üstü kapalı bir teklifte bulunmaya da cüret edebilmiştir*". Kumandanın bu hisleri, Seel'a göre valinin desteklenmemesine ve Müslümanların her geçen gün valinin yanından uzaklaşmalarına neden olmuş, bu da Taşnakları yüreklendirmiştir. Bu durum valinin kendisine karşı olan güvenini yitirmesine neden olduğu gibi Van'da hem siyasi hem de askeri otorite boşluğu meydana getirmiştir (FO 424/238, April 4, 1913).

Van'da huzurun sağlanması için siyasî ve askerî otoritenin iş birliği içinde olması gerekmektedir. Görünen odur ki siyasî hırslar devletin bekasının önüne geçmekte ve bu durum Van'daki Ermeni- Kürt çatışmasını alevlendirdiği gibi, Türklerin de bölünmelerine neden olmaktadır. Hatta Seel, Van'daki çoğunluğun Osmanlı Hükümetinin ülkeyi yönetme ve hizmet etme yeterliliğini kaybettiğine inandığını ve kendisine Türkiye'yi kurtarmanın tek yolunun kamu hizmetlerinin her aşamasının İngiliz idarecilerine teslim edilmesi konusunda elli kadar Müslümanın imzasını taşıyan dilekçenin verildiğini elçi Lowther'a bildirmektedir (FO 424/237, December 6, 1912)

Van'da gasp, hırsızlık, adam kaçırma olaylarına sıkça rastlanılmaktadır. Bu olaylar Van'da yaşanan asayiş problemlerinin diğer nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu türden olaylar ile ilgili bilgilere hem Seel'ın raporlarında hemde Osmanlı arşiv belgelerinde rastlanılmaktadır. Bu olaylardan biri de Van ve Bitlis vilayetlerinin ünlü eşkıyalarından Mir Muhi (Mir Mıhe) ve Said'in Ermeni köylerini basıp, hayvanlarını gasp etmeleri ve Ermenileri öldürmeleridir. Van jandarması Mir Muhi ve Said'in Ermenilere karşı işledikleri cinayetleri önlemek adına gerekli tedbirleri almıştır (BOA, DH.SYS. 106/1, 11 Zilhice 1330). Seel'da bu konuda Mir Muhi ve Said'in yeni vali geldiğinden bu yana isimlerinin duyulmadığını halbuki geçen kış eşkıyaların hem Ermenilerle hem de askerle çatışmaya girdiğini belirtmektedir (FO 424/237, January 22, 1913).

Van vilayetinde, İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelesinin yaratmış olduğu Kürt-Ermeni ve Türk çatışmasını sonlandırmak adına Van Valisi Tahsin Bey de bölgenin güvenliğini ve asayişini sağlamak için bazı reformlar gerçekleştirmişti. Kürt aşiretleri arasındaki anlaşmazlıkları bastırdı, Kürt aşiret reislerinden ödemeleri gereken vergileri topladı, vilayetdeki yönetsel yapıyı tekrar organize etti, idari bölgelerin bazıları bölünerek yeni kazalar (Muradiye, Moks ve Reşadiye) kuruldu, Kürtler için yeni okullar inşa etti, Ermeniler ve Kürtler arasındaki arazi sorunlarını çözmek için eski vali Ahmet İzzet Bey tarafından kurulan komisyon vazifesine bu dönemde de devam ederek bazı davaları çözüme ulaştırdı (McCarthy, 2002, 144-145). Gündüz şehirde gececek ve asayiş sağlayacak atlı polisler tertip edildi, gecelerin sokaklar aydınlatıldı ve devlet dairelerine telefon hatları çekildi (FO 424/239, July 9, 1913). Bütün bunlar Vali Tahsin Bey tarafından yapılan şehrin güvenliği sağlamak ve halkın yaşamını kolaylaştırmak adına atılan adımlardı. Seel'in de belirttiği gibi yapılanlar ne "Ermeni Meselesi" ne de "Kürt Meselesi" olarak tanımlanan sorunları çözüme yolunda atılan adımlardı. 9 Temmuz 1913 yılında kaleme aldığı raporunda "Kürtlerin aralıklarla tertip edilen cezalandırıcı seferlerle baskı altına alınması, toprakların zorla Kürtler tarafından Ermenilere verilmesi, Taşnakçılar tarafından Ermenilerin silahlandırılması, asker veya jandarma kıtalarıyla bölgenin tamamında emniyetin sağlanması gibi şeylerin hiçbiri Kürtler ve Ermeniler arasında sürekli iyi ilişkilerin kurulmasını sağlamayacaktır, çünkü belanın kökü kazanmamıştır. Belanın kökü Kürtler arasında feodal koşulların devam ettirilmesi ve dini şeyhlerin nüfuzunun korunmasıdır. Bırakalım Türkler Aşiret Hafif Süvari Alaylarını kaldırsın, her bir Kürdün kendi toprağına ve sığınağına sahip olmasını sağlayarak Kürtleri beylerinden ve ağalarından kurtulmasını sağlasın, şeyhlerin nüfuzunu kırarak onların yerine Hükümetin iradesini koysun, genel valinin silahlı adamların eşlik ettiği bir şeyhle buluşmaya gitmesi ve kalabalığın önünde onun elini öpmesi gibi rezil görüntülere müsaade etmesin, olayların cereyanı sırasında göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçmesini sağlayacak koşullar üzerinde durmalarını sağlasın, Kürtlere emirler vermek kadar onları eğitsin ve onları metanet ve adaletle yönetsin, bana kalırsa Türklerin hüsniyetini de göz önünde bulundurursak, o zaman Ermeni meselesi diye bir şey olmayacaktır." Demektedir (FO 424/239, July 9, 1913). Seel, Osmanlı Hükümetine Van'da güvenliğin sağlanması konusunda neler yapılması özellikle Kürt ve Ermeni Meselesi sorununun çözümlenmesi için yapılması gerekenleri sıralamıştır. Fakat konsolos yardımcısının raporunda belirtmediği tek konu bu meseleyi yaratan Kürtleri, Türkleri ve Ermenileri birbirine düşman edenlerin isimleri-

dir. Seel'in sorunların çözülmesi konusunda vermiş olduğu öneriler ve Van'da Tahsin Bey'in uygulamaya koyduğu reformlar yanında genel anlamda bölgenin asayişinin sağlanması konusunda gerekli tedbirler alınmıştır. Hükümetin aldığı tedbirlerin başında askerî olanlar gelmektedir. Belirli yerlerde tampon bölgeler oluşturulmuş askerî birlikler buralara yerleştirilmiştir. Jandarma ve adliye teşkilatları tekrar yapılandırılmış, eğitim seferberliği başlatılarak milli okulların açılmasına ve imar çalışmalarına önem verilmiştir (Aydoğan, 2002, 164).

Van'da asayiş sağlamak için alınması gereken bir diğer önlem ise Van-İran sınırının kontrol altında tutulmasıdır. Coğrafi zorluklar ve devletin merkezî otoritesinin özellikle merkezden uzak bölgelerde sağlanamaması Van-İran sınırının kontrol altında tutulmasını engellemiştir. Van'da asayişin sağlanması için sınırın kontrol altında tutulması gereklidir ve bunun için ilk olarak İran Hükümeti ile iş birliğine gidilmelidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında da büyük sorunlar yaratan Van-İran sınırının kontrolü için hudut alaylarının kurulmasına ve güvenlik hattının oluşturulmasına, sınır bölgesinde yaşayan Kürt aşiretlerinin devlet yanında yer almasının sağlanmasına karar verilmiştir. Sınırın güvenliği sağlandığında sınır kaçakçılığının önüne geçilecek ve gümrük gelirleri artacak ve Kürt aşiretleri ile devlet arasındaki güven ortamı da sağlanacaktır (Karaca, 1993, 133-134). Hükümetin ve yerel idarecilerin aldıkları bütün tedbirlere rağmen askerlerin maaşlarını zamanında alamamaları, askere yeterli yiyecek verilememesi, askerlerin karşısında yer alan Ermeni ve Kürtlerin Ruslardan temin ettikleri silahların daha modern olması, bölgeye tayin edilen komutanın bölge halkını ve özellikle aşiretleri iyi tanımaması, sık sık askerî komutanların değiştirilmesi bölgede eşkiya ile yapılan mücadelede hükümeti ve yerel yöneticiliği başarısızlığa sevk etmiştir (İnce Erdoğan, 2008, 314). Osmanlı Devleti, Balkan savaşlarının yaşandığı bir dönemde bölgeye yeterince asker ve jandarma göndermemiştir. Sevk edilen jandarma da eşkiyayı takip ve yakalamakta istekli davranmamıştır. Doğal olarak bu isteksizliğin arkasında yukarıda sayılan nedenler olduğu gibi yakalanan mahkumların büyük devletlerin baskısı ile salıverilmesi yatmaktadır. Ayrıca sürekli olarak gıyabında verilen mahkumiyetler de vilayetteki jandarmasının şevkini kırmaktadır (BOA, DH.H., 55/34, 22 Şaban 1330).

Van'da asayiş bozan Kürtler ve Ermeniler arasında çıkan çatışmaların bir diğer nedeni de arazi anlaşmazlıklardan kaynaklanmaktadır. Bölgenin güvenliğini tehdit edecek kadar ileri boyutta olan arazi anlaşmazlıkların tarihi II. Abdülhamit dönemine kadar dayanmaktadır. II. Meşrutiyet'in yarattığı ortam

bölgeden göç eden Ermenilerin geri dönmesine neden olmuş ve geride bıraktıkları malları ve arazilerini geri almak istemişlerdir. Taşnaklar ve özellikle Ermeni Patrikhanesi bu konuyu sürekli olarak gündeme getirerek hükümet üzerinde baskı oluşturmak istemiştir. Hâlbuki Ermeniler bölgeyi terk ettikten sonra boş kalan araziler Türkler ve Kürtler tarafından kullanılmaya, tarlalar ekilmeye başlanmıştır (Akgümüş, 2011, 10). Arazi konusunda Türkler, Ermeniler ve Kürtler arasındaki sorunların çözülmesi ve meselenin özellikle Ermeniler tarafından istismar edilmemesi için Van, Diyarbakır, Bitlis, Sivas, Elazığ ve Erzurum vilayetlerinde bulunan mülkî, askerî memurlardan ve bir Kürt ve bir Ermeni temsilciden oluşan arazi komisyonunun kurulmasına karar verilmiştir (BOA, MV., 123/13). Komisyonların kurulması ve meselelerin mahkemelerde halolunmaması sorunun yerel alanda çözülmesi yoluna gidilmesine neden olmuştur. Van İngiliz Konsolos Yardımcısı Seel'da arazi sorunu nedeni ile Ermeniler ve Kürtler arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek için Van Valisi Tahsin Bey'in vilayet dâhilinde bir komisyon oluşturduğundan bahsetmektedir (McCarthy, 2002, 144). Dönemin hükümeti toprak sorununu kalıcı çözüme ulaştıracak bir reform hazırlığı içinde olduğunu valiye bildirir ve validen kendisinin tertip ettiği komisyondan çıkan kararları uygulamasını ister. Seel, Tahsin Bey'in Van'da bu konuda meydana gelecek ihtilafları çözmek adına attığı adımda başarılı olamadığını ve eğer komisyonun çalışmalarını durdurursa halk önünde güven kaybına uğrayacağını İstanbul'a bildirir (FO 424/237, January 22, 1913). Hükümet arazi sorunlarının çözümü için arazi komisyonunun oluşturulmasının yanında Dâhiliye Nezaretinden konu ile ilgili bir lahiya hazırlamasını istemiştir. Hazırlanan bu lahiyada Ermeniler iki kategoriye ayrılmışlardır. Hükümetin izni ile ülkeden ayrılanlar ve firar edenler. Geri dönen Ermeniler arazilerine ait olan tapuyu veya resmî bir başka kayıt gösterdikleri takdirde arazi derhal eski sahibine verilecektir. Araziyi kullanan muhacirlere de başka yer gösterilecektir. Fakat muhacir bu esnada arazi üzerine bir yatırım yapmışsa bu yatırımın tutarı arazinin eski sahibi tarafından muhacire ödenecektir. Bu lahiyanın uygulayıcısı ise seyyar sulh mahkemeleri olarak kabul edilmiştir (Eraslan, 1996, 90-93). Van'da asayiş bozan arazi ihtilafları konusunu sürekli gündemde tutan Ermenilerdir. Ermeni Patrikhanesi ve Patrik Arşorati konu ile ilgili tartışmalara katılmakta hükümet nezdinde Kürtlerin sürekli eşkıyalık yaparak Ermenileri taciz ettiği ve saldırdığı yönünde hükümete taktirler vermektedir (Aydoğan, 2005, 151).

1912 yılında ise Ermeniler ve Kürtler arasındaki ilişkiler 1911 yılına göre giderek kötüleşmekte özellikle Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında Van'dan geçen kervanlar ve yolcular yağmalanmaktadır. Ne yazık ki yaşananlar halk tarafından doğal bir olaymış gibi karşılanmaya başlanmıştır. Yağma, hızsızlık ve gasp olaylarının önüne geçilmesi konusunda jandarmanın yetersizliği ve bıkkınlığı sürekli olarak dile getirilmekte fakat yerel yetkililer tarafından da kesin bir çözüm bulunulamamaktadır. Ayrıca bu üç aylık dönemde Kürtlerin, Ermenilere Erçiş (Arjish) yakınlarında birçok defa saldırdığı ve bu saldırılar esnasında dört Ermeninin katledildiği Seel tarafından rapor edilmiştir (FO 424/232, July 10, 1912). Kürtler, Ermenilere saldırdıktan sonra Ermenilerde en kısa sürede intikam almak için Kürtlere saldırmışlardır. Seel saldırgan Ermenilerin hepsinin Taşnak üyesi olduğunu ve bu çatışmayı durdurmak için Norduz'dan Van'a askeri birlikler gönderildiğini ve Kürtlerinde en kısa sürede intikam almak için harekete geçeceğini ifade etmektedir. Balkan savaşlarının en hararetli döneminde sınır kenti olan Van'da hem askeri hem de sivil otoritenin hisedilmediği bir dönemde güvenlik problemlerinin çözüme ulaştırılması mümkün gözükmemektedir (FO 424/232, July 10, 1912).

Van'da yaşanan güvenlik problemlerinin nedeni sadece Ermeni- Kürt çatışmasına dayanmamaktadır. Kürtlerin kendi aralarında yaşadığı sorunlar da bölgenin güvenliğini ileri boyutta tehdit etmektedir. Kendi aralarında yaşadıkları çatışmalar ise yaşam şekillerinden ve bölgede kurmak istedikleri nüfuz mücadelesinden kaynaklanmaktadır. Kürtler, göçebe veya yarı göçebe olarak yaşamaktadır. Göçebe olanlar nüfusa kayıtlı olmadığından askere gitmez ve vergi vermezlerken yerleşik hayat sürenler hem askere gider hem de devlete vergi verirler. Bu durum göçebe ve yarı göçebe olarak yaşam süren Kürt aşiretleri arasında sürekli olarak kavgaya ve kan davalarına neden olmaktadır (Aydoğan, 2002, 157; Kalman, 1994, 161). Van'da bulunan en büyük Kürt aşiretlerden biri Haydaranlı Aşireti, birçok küçük aşiretten meydana gelen Haydaranlı Aşireti XX. yüzyılın başlarında Erzurum'un güneyinden Van'ın kuzeyine kadar olan bölgede hakimiyeti elinde tutmaktadır. Şikak, Goyan, Miran, Celali Modeki Van ve çevresinde hüküm süren diğer Kürt aşiretleri arasında yer almaktadır (McCarthy, 2002, 11; Sykes, 1908, 38). Seel'da özellikle Beytüşşebab Kürtleri ile Jeriki ve Goyan aşiretlerinin kurnasız bir şekilde yaşadıklarını ve diğer Kürt aşiretlerinin köylerine saldırıp koyunları gasp ettiklerini ve vergi ödemediklerini söylemektedir. Van'dan bir tabur asker Kürt eşkıyanın üzerine gönderilmişse de

huzuru sağlamak ve vergileri toplamak mümkün olmamıştır. Hayvanların eşkıyalar tarafından gasp edilmesi Van'da yaşanan diğer bir sorundur. 1912 yılına ait Van vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen bir çok yazıda hayvan özellikle de koyun hırsızlığından bahsedilmektedir. Örneğin Van vilayetinin Erçiş nahiyesine bağlı Mindan köyünün hayvanlarını gaspetmek için eşkıyanın köye saldırdığı jandarma ve eşkıya arasında çıkan çatışmada Milan aşiretinden olan eşkıyanın yakalandığı belirtilmektedir (BOA, DH.H., 55/40, 26 Şevval 1330). Ermeni eşkıyalarında hayvanları gasbettiği bilinmektedir. Örneğin Gevar kazasının Cuyuban köyünden olan Hasan oğlu Ali ve arkadaşları koyunlarını otlatırken Ermeni eşkıyanın saldırısına uğramış ve koyunları çalınmıştır (BOA., DH.H., 55/29, 3 Şaban 1330). Yolcuların ve kervanların soyulması hayvanların çalınması gibi olaylar yıldan yıla giderek artmıştır. Bazen jandarma ile çıkan çatışma, bazen köy halkının eşkıyayı takip ederek hayvanlarını geri aldığı fakat çoğunlukla hayvanların İran'a götürülüp satıldığı tesbit edilmiştir (BOA., DH.H., 55/53, 27 Cemaziyelevvel 1331).

1912 yılında İngiliz Konsolos yardımcısı Sell'in raporlarında Van'da asayiş bozan birçok münferit olaydan bahsedilmektedir. Hem raporlarda hem de belgelerde bahsedilen olayların başında 24 Ekim 1911 tarihinde Taşnak Raphael'in öldürülmesi olayı gelmektedir. Seel'in Lowther'a yazmış olduğu raporda Taşnak liderlerinden olan Raphael ve ona eşlik eden Ermeni bir papazın Karkar'da Bitlisli Said Ali'nin adamları tarafından öldürüldüğü belirtilmektedir. Bu cinayet Taşnaklarında kışkırtmasıyla Ermeniler arasında büyük bir infiale yol açar ve binlerce kişi Van'a yürür. Olayların büyümesinin önüne geçmek isteyen vali cinayet ile ilgili on sekiz kişinin yakalanmasını sağlar. Taşnaklar özellikle Said Ali'nin yakalanarak tutuklanmasını isteselerde Vali kanıt olmadıkça Said Ali'nin tutuklanmayacağını bildirir. Bu durum Taşnakların adaleti kendilerinin dağıtacakları yolunda karar almalarına ve intikam eylemlerine başlamalarına neden olur (FO 424/237, December 16, 1912). Osmanlı belgelerinde Raphael'in öldürülmesi ile ilgili daha fazla ayrıntıya rastlanmaktadır. Belgelerde Raphael Efendi'nin bir Kürt köyü olan Zoku'nun yakınlarından geçerken vurulduğu, Ermeni rahip değilde yanında dört köylü olduğu gibi ayrıntılar yer almaktadır (BOA., DH. SYS. 100/1-187; DH.SYS. 100/1-187). Hem raporlarda hem de belgelerde Taşnakların bölgede provakatif olaylar gerçekleştireceği ve Ermenileri galeyana getirecekleri konusunda bilgiler mevcuttur. Bu konuda Taşnaklar tarafından atılan ilk adım Raphael Efendi'nin cenaze törenini gösteriye dönüş-

türmek olmuştur. Onlar yakın köylerden 200 kadar kişi ile hükümetin önünde gösteri yapmak istemişlerdir (BOA., DH.SYS. 100/1-179; 30 Ekim 1912 tarihli şifreli telgraf). Polisin almış olduğu güvenlik tedbirleri nedeni ile herhangi bir sorun yaşanmamış ve Taşnaklar hedeflerine ulaşamamışlardır. Bu olayı Seel Taşnaklarından liderliğinde binlerce kişinin Van'a yürüdüğü şeklinde raporlamıştır (FO 424/237, December 16, 1912). Cinayetin nedeninin Kürtlerin intikam duygularından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Kürtlerin intikam duygularının kaynağı ise Özim- Tinis olaylarıdır. Özim'de yaşayan Ermenilerin, Kürt köyü olan Tinis'e saldırması ve saldırı esnasında Ermenileri komuta eden kişinin Raphael Efendi olması Kürtlerin birgün intikam alacakları konusunda yemin etmelerine neden olmuştur (BOA., DH. SYS. 100/1-147, 29 Cemaziyelahir 1331). En kısa zamanda da Raphael Efendi'yi öldürmüşlerdir. Hükümet Raphael Efendi'nin cinayetinin kişisel intikam hissinden kaynaklandığı, bu olayın sorumlusu olarak Kürtlerin tamamını görmeyen doğru olmadığı vurgusu yapılmıştır. Fakat bu olay Taşnakların karşısına bulunmaz bir fırsat olarak çıkmıştır. Avrupalı yandaşlarına bölgede sadece Türklerin değil Kürtlerinde baskısına ve tecavüzlerine mağdur kaldıkları konusunda propaganda yapmışlar ve Avrupalı temsilcilerin dikkatini Ermenilerin üzerine çekerek bağımsız Ermenistan'a ulaşmak için yola bir taş daha koymuşlardır. Van Valisi ve askerî yetkililer Van'da Taşnakların öncülüğünde büyük nümayişin çıkacağı endişe taşımaktadırlar ve bu nedenle de gerekli bütün önlemleri almışlardır. Konsolos yardımcısı Seel'de "*Mevcut durumu özetlemek gerekirse bu vilayetteki Hıristiyan nüfusun güvenliğine dair korkulacak bir şey olduğunu düşünmüyorum. Karışıklık artarsa bunun sorumlusu Taşnak Partisi olacaktır. Yerel yetkililer, bu tarz karışıklıkları başarılı bir şekilde çözüme götürmek konusunda hiçbir sıkıntı çekmiyorlar.*" demektedir (FO 424/237, December 6, 1912). Fakat Taşnaklar her an saldırıya hazır kurtlar gibi pusuda beklemektedirler. Zaten Said Ali tutuklanmadıkça ve cezalandırılmadıkça kendilerinin adaleti yerine getireceklerini yemin ettiklerini belirtmişlerdir. 9 Aralık'ta vergi toplamak amacı ile Karkar yöresindeki Ermeni köyüne giden Hacı Yakup ve beş kişi, yanlarında jandarma kuvvetlerinin bulunmasına rağmen elli kadar silahlı Ermeninin saldırısına uğramış ve öldürülmüştür (FO 424/237, December 16, 1912). Bu hareketin Raphael'in öldürülmesine karşı bir misilleme olarak parti reislerinin de onayıyla yapıldığını belirten Seel, Müslümanlar arasında büyük bir galeyana ulaştığını ve Ermeni köylerindeki Kürtlerin de korkuya kapıldığını ve valinin de olayları engellemek için gerekli adımları attığını ifade etmektedir. Ayrıca valinin kendisine gönderdiği mektupta "*Yukarıdaki suçlula-*

rın özellikle son iki aydır yörede inşa edilen barış ve güvenliği bozmak ve dahası nüfusu meydana getiren çeşitli unsurlar arasındaki iyi ilişkileri güçlendirmek için harcadığım çabayı hiçe saymak amacıyla önceden planlandığı konusunda hemfikir olacağımız hususunda eminim.” dediğini belirtmektedir. Seel’a göre, Ermeniler bu cinayetin ardından yaşanacak bir katliamdan korkmamaktadırlar ve bu cinayet Rusya’nın askerlerini bölgeye göndermek için kullanacağı bir bahane olacaktır (FO 424/237, December 16, 1912). Van valiliği ile Dahiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalarda Hacı Yakup cinayetinden bahsedilmektedir. Belgelerde, Hacı Yakup ve yanındaki beş arkadaşının zalimce katledildiği ve cenazelerinin dört gün boyunca sokaklarda gezdirildiği ve Müslümanların galeyana getirilmek istendiği bilgisi yer almaktadır. Valiliğin ve askerî makamların almış olduğu tedbirler, vilayet dâhilinde Taşnakların yapmayı planladığı taşkınlıkların bir süre önüne geçmiştir. Alınan bütün tedbirlere karşı Katagigos Vekili Yeznik ve Taşnak Komitesi üyelerinden İstapan, Aram ve Hoseb “*bağımsız Ermenistan*” için taraftar toplama faaliyetlerine devam etmişlerdir (BOA., DH.SYS. 100/1, 29 Cemaziyelahir 1331).

1912 yılı sonlarında Van’da yaşanan Ermeniler ve Türkler arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesine yol açan ve Ermeni- Kürt çatışmasına zemin hazırlayan diğer bir olay da Van Belediye Başkanı Bedros Kapamacıyan’ın öldürülmesidir. Kapamacıyan hem Müslümanların hem de Ermenilerin oyları ile ilki 1909’da olmak üzere iki defa Van Belediye Başkanı seçilmiş, tekstil ihracaatı yapan bir tüccardır (McCarthy, 2006, 164). İngiltere ile Van arasında uluslararası kumaş ticareti yapan Kapamacıyan, Van Gölü’nde belediyeye gelir sağlamak amacı ile iki yelkenli gemi işletmeye koymuştur (Oktay, 2002, 112). İngiltere’nin Van Konsolos yardımcısı Molyneux Seel’de Kapamacıyan’ın Van’ın ileri gelen tüccarlarından olduğunu ve Müslümanların ve Hıristiyanların saygı duyduğu bir kişi olarak kendisini iki defa belediye başkanı seçtikleri belirtmiştir (FO 424/237, January 9, 1913). Kapamacıyan belediye başkanlığı esnasında Van’da asayişin temin edilmesi için gerekli önlemleri almıştır. Taşnak Komitesinin ana merkez olarak yerleşmiş olduğu Van’da Kapamacıyan, Taşnakların istekleri doğrultusunda hareket etmemiş, komitenin faaliyetlerine katılmamış ve destek vermemiştir. Her zaman görevinin Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında güven ve huzuru temin ederek halkın ekonomik olarak rahatlamasını sağlamak olduğunu düşünmüş ve icraatlarını bu yönde gerçekleştirmiştir. Bu anlayış Taşnak Komitesi’nin ve özellikle Ermeni Patriğinin tepkisini çekmiş fakat gelen baskılar

karşısında kararlılığından vazgeçmeyen Kapamacıyan, Osmanlı Devleti'ne sadık bir belediye başkanı olarak görevine devam etmiştir (McCarthy, 2006, 164; Ternos, 1993, 58).

Van Valisi Ahmet İzzet Paşa'nın görevden alınması için Taşnaklar bütün güçleri kullanmışlardır ve valinin görevden alınarak Van'dan uzaklaştırılması için Kapamacıyan'dan destek istemişlerdir. Fakat Bedros Bey bu konuda bir devlet görevlisi hem de bölgede Ermeniler ve Türkler arasındaki çatışmaların son bulmasını isteyen biri olarak Taşnaklara destek vermemiştir. Özellikle Ermeni Patriği Vanlı Khrimian Hairik'in (Oktay, 2002, 11) Van valisinin azl edilmesi konusunda yazmış olduğu mazbatayı imzalamayı reddetmesi, Taşnaklar ile Kapamacıya'nın ilişkilerinin daha da gerginleşmesine neden olmuştur (FO 424/237, January 9, 1913). Taşnaklar bunu bir ihanet olarak kabul etmişler ve Bedros Bey ile ilgili bir yol haritası çizmişlerdir. İlk olarak Van'da Taşnaklar tarafından gerçekleştirilecek olan provakatif eylemlerle Bedros Bey zor durumda bırakılacaktır. Bu plan doğrultusunda 1912 yılının Nisan ayında Ermenilerin yaşadığı bölgede birçok yangın çıkarılmıştır. Bu yangınlarda Ermenilere ait birçok ev yanmıştır. İstanbul'da bulunan Ermeni Patriği Avrupalı konsoloslara konu ile ilgili harekete geçmeleri konusunda baskı yapmıştır. Van'a Ermeni Patriği tarafından bir inceleme komitesi gönderilmiş ve bu komitenin yapmış olduğu araştırma sonucunda yangının sorumlusu olarak Müslümanlar olarak gösterilmiştir (McCarthy, 2006,165). Fakat Bedros Bey, Ermeni Patriğine yazmış olduğu mektupta olayların anlatıldığı gibi gerçekleşmediğini ve sorumluların da Müslümanlar olmadığını belirtmiş ve şehirde güvenliğin bozulmasının ana nedeninin Taşnaklardan kaynaklandığı bilgisini ilave etmiştir. Mektup daha Patriğin eline geçmeden Taşnaklar tarafından okunmuştur (BOA. DH. SYS. 109/2 lef 2/3, 27 Rebiülahir 1331). Kapamacıyan artık Taşnakların hedefindedir. Onlar Ermeni ve Müslümanlar arasında çıkan çatışmalardan, başka bir deyişle terörden beslendikleri için Van gibi stratejik bölgede devlet yanlısı bir Ermeninin böyle bir görevde kalmasını uygun görmemektedirler.

Taşnaklar, kendilerine destek vermeyen sattıkları silahları almayan ya da silah vergisini vermeyen Ermenileri köylerinden sürmekte, miras ve nikah hakkından mahrum etmekte ve infaz cezası vermektedirler. Belediye Başkanı ile ilgili alınan infaz kararı da bu örneklerden biri olarak tarihte yerini almıştır (Ermeni Komitelerinin Emelleri., 2001, 266). Van İngiliz Konsolos Yardımcısı Seel'in Lowther'a yazmış olduğu raporda Van Belediye Başkanı Bedros Kapamacıyan'ın

pazar gecesi damadını ziyarete gitmek için evinden çıkıp arabasına binecekken öldürüldüğünü ve cinayetin doğal olarak Van'da insanın içine işleyen bir hassasiyet yarattığını bildirmiştir (FO 424/237, January 9, 1913). Osmanlı belgelerinde 10 Aralık 1912 tarihinde (Şaşmaz, 2013, 296'den; FO 881/10339. Kapamacıyan ölüm tarihi 5 Ocak olarak verilmiştir.) Kapamacıyan'ın ailesi ile akşam vakti akrabalarından Marcidciyan Efendi'nin isim koyma günü kutlamalarına misafir olarak gitmek için evinden saat iki de dışarı çıkıp kapısında bekleyen kızağa bindiği esnada üzerine yaylım ateşi açıldığı ve mermilerden ikisinin Kapamacıyan'ın başına isabet ettiği ve hemen öldüğü bilgisi yer almaktadır (BOA., DH. SYS. 109/2, 27 Rebiülahir 1331). Belediye Başkanı Bedros Efendi tehditler almasına rağmen gerekli koruma tedbirlerini aldırılmamıştır. Kendisi hükümetten koruma istememiş, kendisine ulaşan tehditlere kulak tıkamış ve yaşantısına eskiden olduğu gibi devam etmiştir. Silahsızlık, korumasızlık ve tabiki tedbirsizlik yaşamına mal olmuştur. İki kurşunla 65 yaşında hayata veda etmiştir (McCarthy, 2002, 165).

Belediye Başkanının evi Bağlar (Bahçeler) mevkiinde ve karakola yaklaşık on dakikalık uzaklıktaydı. Havanın kararması ve Bağlık mevkiinde Taşnak sempatizanlarının çoğunluklu olarak yaşaması jandarmanın cinayet mahaline gelinceye kadar katillerin kaçmasına olanak sağlamıştır. Gerekli güvenlik tedbirleri jandarma tarafından derhal alınmış ve soruşturma başlatılmıştır (BOA., DH. SYS. 109/2, 27 Rebiülahir 1331). Taşnaklar cinayetin kendi komitelerinin emriyle gerçekleştirilmediğini söylemişlerdir fakat Seel önceden tasarlanmış olan cinayete sebep olabilecek şekilde herhangi bir kimseyle Bedros Bey'in münakaşaya girmediğini ve bu konuda bir kanıtında olmadığını raporlamıştır. Ona göre cinayetin Taşnaklar tarafından gerçekleştirilen bir terör eylemi olduğu genel olarak kabul gören bir düşüncedir. Kapamacıyan Efendi'nin öldürülmesi sonrasında Ermeniler ve Müslümanlar arasında çıkabilecek karışıklıkların önlenmesi için ifadeler derhal alınmaya başlamıştır. Kapamacıyan'ın arabacısı, hanımı ve kızı jandarmaya yardımcı olabilecek herhangi bir bilgi vermemişlerdir (FO 424/237, January 9, 1913). Oğlunun verdiği ifadede ise Karakin ve arkadaşlarının cinayeti işlemiş olabileceği ortaya çıkmıştır. Bu komita içinde daha önce Van'a silah sokmak suçlarından aranan arabacı Potur, Saraç Osep'de bulunmaktadır (BOA., DH. SYS. 109/2, 27 Rebiülahir 1331). Katiller olaydan sonra Karagündüz köyüne kaçmışlardır. Bu olayın arkasında Viramyan (Vramian) ve Aram Manukyan gibi Taşnak liderlerinin bulunduğu bilinmektedir

(McCarthy, 2002, 165). Katillerin hızlı bir şekilde belirlenmesi ve yakalanması Ermeniler ve Müslümanlar arasında Van'da çıkması muhtemel olan olaylarında önüne geçmiştir. Karakin ve kaçan arkadaşı tutuklanmış fakat Viramyan Efendi ile Aram Manukyan'ın tutuklanma kararlarının ertelenmesine karar verilmiştir. Hem Osmanlı hem de İngiliz konsolosluk raporlarında Viramyan Efendi'nin ve Aram Manukya'nın tutuklanması ile kararın ertelenmesinde Van On Birinci Kolordu Komutanı Cabir Paşa'nın etkili olduğu belirtilmektedir. Konsolos Yardımcısı Seel'in raporunda bu karar ve Cabir Paşa ile ilgili "...*olayları içinden çıkılmaz bir hale getiren, vali olma arzusu olan ordu kumandanı Cabir Paşa'dır. Paşa son zamanlarda Taşnakların dostluğunu kazanmaya çalışıyor, öyle ki Taşnakların reislerinin yakalanmasına ve sürgün edilmesine yönelik bir girişim sırasında vali askeri desteğe güvenemeyeceğini biliyor*" demektedir (FO 424/237, January 9, 1913). Osmanlı belgelerinde ise Onbirinci Kolordu Kumandanı olan Cabir Paşa'nın Aram Manukyan'ın ve Viramyan Efendi'nin tutuklanarak hapsedilmesi kararının uygulanmasının yarar sağlamayacağı yönündeki açıklamaları bulunmaktadır. Bu şahısların tutuklanmamaları Taşnak üyelerini cesaretlendirmişti (BOA., DH. SYS. 109/2, 27 Rebiülahir 1331). Bedros Bey'in cenaze töreni sakin geçmiştir. Düzenin ve güvenliğin sağlanması için gizli polis görevlendirilmiştir. Cenaze töreninde Kapamcıyan'ın sevenleri ve ailesi hazır bulundu fakat ne Taşnak üyelerinden ne de askerî erkanından birilerini cenaze töreninde görmek mümkün olmadı. Taşnakların cenazeye katılmamaları bu cinayetin arkasında olduklarını gösterdikleri şeklinde yorumlandı. Bu yorum cenaze töreninde bulunan Ermeniler arasında sessizce konuşulmaktaydı ki konuşulan diğer konu ise Ermenilerin Taşnaklara karşı galeyana gelecekleri ve karşı koyacakları yolundaydı (McCarthy, 2002, 166).

I. Dünya Savaşı arifesinde Van'da yaşanan asayiş sorunların Osmanlı Devleti'nin her geçen gün otoritesini kaybettiğinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Van gibi stratejik önemi büyük olan bir şehirde hem Ermenilerin hem de Kürtlerin İngiltere ve Rusya destekli faaliyetlerini önleyebilmek için güçlü bir merkezi otoriteye, dolu bir hazineye ve ittaatkar bir orduya ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

ABCFM (American Board of Commissioner for Foreign Mission)

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

FO (Foreign Office)

BASILI ESERLER

AKGÜMÜŞ, Dilek, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri (Müslüman-Ermeni İlişkileri)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2011.

AVYAROV, **Osmanlı – Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (1801 – 1900)**, İstanbul, 1995.

AYDOĞAN Erdal, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Anadolu Politikası (1908-1918)**, İstanbul, 2005.

ÇAYCI, Abdurrahman, **Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2000.

ÇİÇEK, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)**, Ankara, 2012.

ERASLAN Cezmi, "Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler" **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul, 1996, s.90-93.

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, Meşrutiyetten Önce ve Sonra, Haz: Mehmet Kanar, İstanbul, 2001.

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1988.

İLTER Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, 1999.

İNCE ERDOĞAN, Dilşen, **Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896)**, İstanbul, 2008.

KARACA, Ali, **Anadolu İsyanı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899**, İstanbul, 1993.

KARPAT, Kemal, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, İstanbul, 2003.

KILIÇ, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, 1998.

KONUKÇU, Enver, “Van’ın Ruslar tarafından İşgali”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Nisan 1990)**, Ankara, 1990, s.19.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)**, Ankara, 2011.

MAZICI, Nurşen, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1918**, İstanbul, 1987.

McCARTHY, Justin, ARSLAN, Esat, TAŞKIRAN, Cemalettin, TURAN, Ömer, **The Armenian Rebellian at Van**, 2002.

OKTAY, Hasan, “Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü 1896-1915”, **Ermeni Araştırmaları** (Bahar 2002), Sayı: 5, Ankara, 2002, s.111-112.

SEMİZ, Yaşar, “İttihat Ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası”, **Türkiyat Arştırmaları Dergisi**, Sayı, 35, Konya, 2004, s.223-24.

SYKES, Mark, “The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire”, **Journal of the Royal Antropological Institute of Great Britain and Ireland**, 1908, s.38-39.

ŞAŞMAZ, Musa, **İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)**, Ankara, 2013.

—————, “Birinci Dünya Harbi ile Milli Mücadele’de Van’da Ermeni Hadiseleri ve Buna Tesir Eden Amiller” **Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Ankara, 1987.

TERNOS, Yves, **Ermeni Tabusu**, İstanbul, 1993.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, 1996.

ÜNAL, Fatih, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, **Karadeniz Araştırmaları**, C 5, S 17, Bahar 2008, s.139-140-144.

Yurt Ansiklopedisi, “Van”, C X, İstanbul, 1984.

هـ

 دانه و دانه انانه سق

۱۰۰ گانه ۱۰۰۰ تا یکی و بوجهی نفوساً هاکرانه زیدر و دونه کجودنرو میلنده اولبانه فزه کینک تریک
 دقن درونجی درون ایله و هایلکین حصه کون دلائق قانونیه توقیلرین استلام ایسه جک ماهنده اولین
 دقن کجودنرک بانه اولین ایله جفانیه ایصال ایلمک جنابک عولس و مؤترقی حصه ۸۵ نهمیه کفیفانه
 اوقفه در اینک همام یوزم کفای ملکوتی حالت هوشه اولوا اختیار برزاق کجود جلیه مینرینه
 ایازی و حصینک اولاری اغوزک تصویرله قدا اولندن یک زیام سائر و فقط حکومتک حای کورمه سینه
 کورنیه سبیل اولوا حصینه قطعاً و کجودنرک برزاق بودقم ملکک حضور و ایسی اوزرینه ذره ما
 حالت تایت اولکله سینه لایق سیانسه بودقم مؤشراً ایضا اولوا ایسه طبیعه نفوذ حکومتک اوزرینه مساع
 برتایت برتیماز قلم ۱۰۰ گانه ۱۰۰۰
 ۳۰ و و و و و

والی
 اوجاق

BELGE 1: BOA, DH. SYS. 109/2, 274.1331

هـ

دائرة دارالخطبة
شريفه قاضي

دائرة دارالخطبة دارالافتاء شريفه در

دائرة دارالخطبة دارالافتاء شريفه در
اولمده حصيد دره ليجي اولونوشه ساعت ايجيده عاگه سيد باري انك تزويج كرتك اولونوشه
تويوس اولونده قزاقچه بيزكده انبلده دره يسه ال سولمه جيقا نه سرمدرونه ايجيسه
اصابتله درهك رفات ايتسه - بوزن اولك خانه س ب عذر جيتسه اولوب جيا - ده ال يقينه دره عول
ارده دقيقه صاخر ده واقع بولون حصيد اولونده سولمه دارالخطبة دارالافتاء شريفه در
بالوستفا ده صاخر حصيد دارالخطبة دارالافتاء شريفه در
سولمه سر بر طرفه كيردونه كيردونه - دره ليجي استخيار ايد ايجونه سول حصيد بولون سر بر طرفه دارالخطبة
بولون سر بر طرفه دارالخطبة دارالافتاء شريفه در
قادر اولونده بولون سول ايجله دره ليجي طرفه ده حصيد ايجله سول اولونوشه دارالخطبة دارالافتاء شريفه در
تري ايد حصيد بولونده ايجله بولون سول اولونوشه دارالخطبة دارالافتاء شريفه در
استخيار ايد اولونوشه - حصيد سول اولونوشه دارالخطبة دارالافتاء شريفه در
طوبه اولونوشه سول اولونوشه دارالخطبة دارالافتاء شريفه در
تاريخه ايجله اولونوشه دارالخطبة دارالافتاء شريفه در
سول اولونوشه دارالخطبة دارالافتاء شريفه در

BELGE 2: BOA, DH. SYS. 109/2, 274.1331

RUSYA İŞGALLERİNE KARŞI SİLAHSIZ DİRENİŞ HAREKETİNDE SAMUH KÖYÜ

ŞİRİNBEY ALİYEV*

ÖZET

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya ile ilgili işgal planları Kafkas savaşlarının başlamasına neden oldu. Keorgeyevsk sözleşmesi ile Kartli ve Kaheti'de (Doğu Gürcistan) güçlenen Rusya yavaş yavaş doğuya doğru işgalleri genişleterek Kuzey Azerbaycan hanlıklarını tehdit etmeye başladı. Kafkasya'da Rusya birliklerinin komutanı Korgeneral Knyaz P.D. Sisianov Azerbaycan topraklarının işgal edilmesine özel çaba gösteriyordu. Gerçi bir asker gibi başarısızlıkları (Car-Balaken, Erivan ve nihayet Bakü) başarılarını (Gence, Karabağ) aşan general olmasına rağmen Knyaz P.D. Sisianov sivil halka karşı gaddarlığı ile biliniyordu.

Onun yönetimi altında Rus birliklerinin Gence hanlığına seferi, ciddi dirençle karşılaştığı için yerli halka karşı şiddeti, işgalden sonra da baskıcı tedbirleri sürdürmesi hanlığın sosyo-ekonomik gelişmesine ağır darbe vurmakla beraber, ciddi demografik değişikliklere de neden olmuştur. Kafkasya'nın diğer Müslüman yaşayan bölgelerinde olduğu gibi, yenilgiyle barışmayan ve işgalcilere boyun eğmek istemeyen Gence Hanlığı nüfusunun belli kısmı da protesto olarak kendi yurtlarını terk ediyordu.

Gence Hanlığının tabiyetinde olan yaklaşık 300 evden oluşan (bazı kaynaklarda 400 yakın) Samuh köyünün ağaları, özellikle de Samuhlu Şirin Bey Rusya işgali karşısında Cavad hane sadık kalarak daima onu desteklemiş, sömürgecilere karşı bazen açık, bazen de gizli şekilde, silahsız direniş göstermişti. Gence kalesinin yıkılmasından sonra Samuh köyüne ve ağalarına karşı knyaz

---

* Doç.Dr., Bakü Slavyan Üniversitesi, eliyevshirinbey@rambler.ru

P.D. Sisianovun sert davranışı, sürgün edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalan köy nüfusunun büyük çoğunluğunun kendi yurtlarını terk etmesine ve kaçmalarına neden olmuştu. Arşiv belgelerinden Kafkas Komutanlığının mültecileri takip ederek onları yakaladığı ama iade girişimlerinin başarısız olduğu anlaşılmaktadır.

Anatar Kelimeler: Kafkas, P.D.Sisianov, Gence, Samuh, Şirinbey

RUSSIAN VILLAGE SAMUH IN THE RESISTANCE MOVEMENT AGAINST THE OCCUPATION

ABSTRACT

At the beginning of the nineteenth century, the Russian Empire invaded the South Caucasus and the Caucasian war plans were due to start. In agreement with Qeorgeyevsk Kartli and Kaheti (Eastern Georgia) tightened slowly eastward invasion of Russia by expanding and the threat of North Azerbaijani khanate began. Lieutenant commander of Russian troops in the Caucasus, Knyaz MV Sisianov made special efforts to invade Azerbaijani territory. As a soldier, though failures (Car-Balakan, Yerevan and Baku finally) success (Ganja, Karabakh), although the general, Knyaz M.V. Sisianov and brutality against the civilian population and was elected.

Under his leadership the Russian troops Ganja khanate to the expedition, serious resistance by locals against the violence, invasion, then repressive measures to maintain khanate's socio-economic development of the heavy blow is struck, a serious demographic changes also have caused. Muslims living in other regions of the Caucasus, as well as reconciliation and defeat the invaders do not want to submit to a certain part of the population of Ganja Khanate protest was leaving their homeland.

Key Words: Caucasian, P.D.Sisianov, Ganja, Samukh, Şirinbey

Kabırır Nehri'nin Kanık Nehri'ne, sonuncunun ise Kür'e kavuştuğu noktada bulunan Samuh köyü ve Kür'ün sağ kıyısı boyunca Samuh dağ dizisini kapsayan Samuh mahali stratejik açıdan önemli bir nokta olarak görülüyordu. Kür'ün deltasında gemilerin Samuh köyüne kadar serbest hareket etmesi, Kür Nehri'nde en uygun geçişin burada olması, iletişim yollarının kesişmesi mahalın stratejik öneminden haber veriyordu. Bu açıdan Samuh mahalinin Gence, Şeki, Şirvan, Karabağ hanlıkları, İlisu sultanlığı, Car-Balaken cemaatleri ve Dağıstan ile yoğun ilişkileri olmuştur.

Çağdaş Azerbaycan tarihçiliğinde Samuh mahalinin Gence Hanlığının bünyesinde olduğu fikri kabul edilmiştir. XIX. yüzyılın başlangıcına dek Samuh mahalinin Gence Hanlığının bünyesinde olmadığını kanıtlayan tutarlı olgular olmasına rağmen, bazı araştırmacılar bunlara önem vermeyerek Samuh'u Gence Hanlığına dahil olan dört (bazı kaynaklarda beş) mahaldan biri olarak kabul ediyorlar. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Samuh mahalinin Gence Hanlığının bünyesinde olmadığı Gence-Karabağ eyaletinin ayrıntılı defterinden anlaşılmaktadır. Şeki Hanı Hacı Çelebi Han'ın (1743-1755) döneminde Samuh mahali ile birlikte, Kazak-Borçalı toprakları da bir süre onun hakimiyeti altında olmuştur. Gubalı Feteli Han'ın (1758-1789) döneminde ise Kür'den kuzeye topraklar Guba Hanlığına tabi ettirilmişti.

Kafkas Arheografiya Komisyonu aktlarından anlaşılmaktadır ki, Avar Hanı Ümme Han (1774-1801) 7 Kasım 1800 tarihinde Kabırır Nehri'nde Kakabeti Köyü yakınlarında Rus birlikleri ile savaşta yenilir ve ağır yaralanan Han, Samuh mahaline sığınır. Tümgeneral İ.P. Lazarevin bu olaydan bahseden 14 Kasım 1800 tarihli raporunda Samuhla ilgili: "Gence vilayetine yerleşen fakat oranın hanından bağımsız küçük Samuh dairesinde sığınak bulmuştur ..." ifadeleri yer alır (1, AKAK, t. 1, akt 111 , s. 174).

Samuh'tayken Ümme Han'ın dağlılardan oluşan ordusunun kalıntılarından bazıları gıda ürünleri tedarik etmek için Gence'ye yollanır. Dağlı birliklerinin Gence'ye yaklaştığı haberini alan Cavad Han (1786-1804) kendi ordusu ile onlara saldırır ve 104 kişiyi imha eder, 30 kişiyi esir alır (2, AKAK, t. 1, akt 115, s. 177; 3, AKAK, t. 1, akt 127, s. 183). Muhtemeldir ki, işte bu olaydan ve Ümme Han'ın Samuh'u terk ederek Car'a gitmesinden sonra, Cavad Han Samuh mahalini kendisinden bağımlı duruma düşürmüştür. Böylece, on dokuzuncu yüzyılın başlangıcında, Rusya işgalleri sırasında Samuh mahali Gence Hanlığına dahil edilse de, yarı bağımsızlığını da devam ettiriyordu. Samuh mahali yine

de Samuh ağası Şirin Bey'in mülkü olarak kalıyordu. Bunu kanıtlayan diğer bir nokta ise, Gence Hanlığına dahil olan diğer mahallalara farklı olarak, Samuh hakimi Şirin Bey'in 1804 yılının Ocak ayında ayrıca Rus İmparatorluğu'na tabiiğinin kabul edilmesidir.

Kafkasya'da Rus birliklerinin komutanı Korgeneral Knyaz P.D. Sisianov'un yönetimi altındaki Rus birlikleri 1803 yılının Kasım ayında Gence Hanlığına karşı yürüyüşe başlar. Kuvvetler oranının düzensiz olmasına rağmen, Cavad Han savaşmayı tercih eder. Aynı zamanda Cavad Han Kaçarlar'ın İran'dan ordu göndereceğini umut ediyordu. Fakat Kaçarlar'ın savaş hazırlıkları çok yavaş gidiyordu ve sadece 1804 yılı yazında, Gence Kalesi'nin istilâsından yaklaşık 6 ay sonra Şah, Rusya'ya savaş ilan etti. Savaşa hazırlık çerçevesinde Kaçarlar Azerbaycan ve Dağıstan'da feodal hakimlere fermanlar göndererek Ruslara karşı çıkmalarını talep ediyordu. Böyle içerikli fermanlardan biri de Cevat Han'a bağlı olan Samuh mahalinin hakimi Şirin Bey'e 1803 yılında gönderilmişti. Feteli Şahın (Baba Han) kararnamesinde "şerefli, yüksek dereceli, sadakatli Şirin Bey ve Samuh mahalinin diğer muhterem aksakallarının" yürüyüşe hazırlanan Abbas-Mirza'nın birliklerine yardım göstermeleri isteniyordu (4, AKAK, t. 2, akt 1652, s. 803).

Şah'ın fermanına rağmen, Samuhluların Cavad Hanın ordusu bünyesinde Ruslara karşı savaşmasına dair henüz bilgiler elde edilmemiştir. Kuru Gobu'da Ruslara karşı cesaretle savaşa giren Cavad Han ağır kayıplar vererek Gence Kalesi'ne çekildi ve bir ay düşmana direndi. Gence Kalesi'nin savunması sırasında Cavad Hanın iki oğlu Uğurlu Ağa ve Alikulu Ağa kaleden çıkarak Samuh'a sığınmışlardı (5, AKAK, t. 2, akt 1180, s. 591).

Gence'nin kuşatılması devam ederken Samuh mahalini kaçınılmaz felaketten korumak amacıyla mahal hakimi Şirin Bey, Knyaz P.D. Sisianov'a mektup yazmış ve elçiler aracılığıyla ona göndermişti. Knyaz P.D. Sisianov'un cevap mektubundan anlaşıldığı üzere, Samuh hakimi Şirin Bey mektubunda bizzat kendisinin belli sebeplerden onun yanına gelemediğini anlatmaya çalışmış, bununla birlikte itaat ederek Rus İmparatorluğu'nun himayesine geçmek istediğini, Cavad Hanın kaleden kaçmış oğullarının Samuh'ta onun yanında olduğunu, onların da belirli koşullar temin edilmek suretiyle Majesty İmparatora sadakatta yemin etmeye hazır olduklarını bildirmişti (5, AKAK, t. 2, akt 1180, s. 591).

Aynı zamanda Cavad Hanın oğlu Uğurlu Ağa da Samuh'a geldikten sonra, Gence civarında olan Knyaz P.D. Sisianova ve Albay P.M. Karyaquin'e mektup

gönderir. Mektubunda o, Majesteleri İmparatora hizmet etmek istediğini beyan etmiş, onun imparatora yemin etmesini sağlamalarını rica etmişti (6, AKAK, t. 2, akt 1189, s. 595).

Knyaz P.D. Sisianov Cavad Hanın oğlu Uğurlu Ağaya cevap yazmaya lüzum görmemiş, fakat hile ile onu ele geçirmek amacıyla Samuh hakimi Şirin Bey'e mektup göndermişti. Gence Kalesi'ne belirleyici hücum arifesinde, 2 Ocak 1804'te yazılmış mektupta Knyaz P.D. Sisianov kendine özgü böbürlenmiş ve kaba tavrı ile Samuh hakimi Şirin Beyi tehdit ediyordu. Şirin Beyin "yüksek şerefli Rusya birliklerinin başkomutanı ile" yazışmasını ve elçiler göndermesini yanlışlık ve kendisi için eksiklik sanan Knyaz P.D. Sisianov, onun hemen itaat edip huzuruna gelmesi gerektiğini not ediyordu. "Siz Cavad Han'dan korkuyordunuz, benden nasıl korkmaz mısınız? ve onun buradan kaçmış çocuklarını kendinize kabul etmeye nasıl cesaret ettiniz. Onları koşulsuz buraya takdim etmelisiniz ve onlara kötülük yapılmayacak. Eğer onların babası beni dinler ve kalanı bana verse idi, o zaman o, burada ebedi Han olarak kalırdı, - mektupta benim ona son önerim şöyleydi. İran'ın tüm yalanlarını bırakın ve bilin ki, siz beni kandıramazsınız; hemen itaatle bana gelin ve Han'ın çocuklarını getirin, - o zaman ben sizi yemin ettirir ve benim merhametli Majesteleri İmparator tabiiyetine kabul ederim" (5, AKAK, t. 2, akt 1180, s. 591).

Henüz Gence Kalesi'ni ele geçirmeden (bir gün sonra kale alındı) onu aldığı iddia eden Knyaz P.D. Sisianov açıkça Samuh hakimini tehdit ediyor ve kısa zamanda bu talepleri yerine getirmese Şirin Beyi "karada da, suda da bulacağını" vaat ediyordu: "Sadece bunu unutmayın ki, ben sözümün üstünde durmayı başarıyorum; dedim ki, Çar eyaletini ezeceğim ve ezdim; dedim ki, Gürcistan'ı rahatsız eden Çar ailesini Gürcistan'dan çıkaracağım ve çıkardım; dedim ki, Gence'yi alacağım ve aldım. Şimdi muhakeme edin, siz bunlarla beraber olabilir misiniz ve gerçekten düşünüyor musunuz ki, ben sizin bahanelerinize inanırım? Ancak sizi temin ederim ki, eğer bir gün sonra gelerseniz Rusya yönetimi ve benim makbûlümünden razı kalacaksınız, bu yüzden, benim sizi gözlemeyim yersizdir" (5, AKAK, t. 2, akt 1180, s. 591).

Knyaz P.D. Sisianovun ne pahasına olursa olsun kardeşleri ele geçirmek niyetinde olduğunu ve hile kullandığını anlayan Uğurlu Ağa Rusların Samuh'a hücum yapacağından ihtiyat ederek orayı terk eder. Saldırı tehlikesi karşısında paniğe düşmüş Samuh sakinleri de çevre köylere dağılırlar (6, AKAK, t. 2, akt 1189, s. 595).

Ruslar 3 Ocak 1804 tarihinde Gencelilerin direncini kırarak Gence Kalesi'ni ele geçirdiler. Cavad Han, oğlu Hüseyingulu Ağa ve yüzlerce Genceli (Knyaz P.D. Sisianova göre, 1500 kişi - 7, AKAK, t. 2, akt 1182, s. 592) kale uğruna savaşta öldü. Ciddi dirençle karşılaştıkları için Ruslar Gence sakinlerine aman vermeyerek asıl katliama başladı.

Gence Kalesi'nin alınması ve Cavad Hanın helak olmasından sonra, çıkmazda kalan Samuh hakimi Şirin Bey 9 Ocak 1804 tarihinde Knyaz P.D. Sisianov'un yanına Gence'ye gelir. Cavad Hanın oğullarını Ruslara sunma talebini yapmasa da Samuh hakimi Knyaz P.D. Sisianov tarafından iyi karşılandı. Aslında diğer hanlara ve hakimlere örnek olsun diye Knyaz P.D. Sisianov Şirin Beyi cezalandırmadı. Knyaz P.D. Sisianov 10 Ocak 1804 tarihli raporunda bu konuda şöyle yazıyordu: "Gence Kalesi'ne saldırının sonucu olarak Cavad Handan bağlı olan Şirin Bey dün yanıma gelerek Rusya tabiiyetine kabul edilmesini istedi; ben ise onun bu sadakatine göre, ona yemin ettirdim ... ". Görüşme sırasında Samuh hakimi Şirin Beyin Rusya'nın hakimiyeti altına geçmesi hakkında yazılı olarak hazırlanmış yeminli belge de imzalandı. Şirin Bey yılda 1000 çervon haracı her yıl Ocak ayında ödemeyi taahhüt aldı. Bu konuda St.Petersburg'a bilgi veren Knyaz P.D. Sisianov Şirin Beyin sahip olduğu mülkün 400 evden fazla olmadığını "dikkate aldığını" vurguluyordu (8, AKAK, t. 2, akt 1183, s. 592). 20 Şubat 1804 tarihinde Knyaz P.D. Sisianov'a göndereceği İmparator kararnamesinde "Gence Hanlığına bağlı olan Şirin Beyin Rusya tabiiğine kabulü" ile ilgili Knyaz P.D. Sisianov'un verdiği tüm yetkileri tam olarak desteklediği anılırdı (9, AKAK, t. 2, akt 1187, s. 594).

Gence Hanlığının istilasından sonra yenilgiyle barışmayan ve işgalcilere boyun eğmek istemeyen Müslüman nüfusun çoğu durumu protesto ederek kendi yurtlarını terk ediyordu. Gence şehri tamamen boşalmış, çevre köylerin bazısının nüfusu tamamen, bazısının ise çoğunluğu komşu hanlıkların arazisine sığınmıştı. 1804 yılın Mart ayında yapılan Gence şehrinin dairesi ile birlikte kısa kameral tasvirinden anlaşılmaktadır ki, Gence işgal olduğunda 200 Müslüman aile çeşitli yerlere gitmiş, Gence dairesindeki köylerden ise 40 aile Nuha'ya, 30 aile Karabağ'a, 10 aile Samuh'a gitmiştir. 25 evden oluşan Şotar Koran köyünün tüm nüfusu (35 erkek ve 33 kadın) şehir alınırken Samuh'a gitmişlerdi (10, AKAK, t. 2, akt 1190, s. 596).

Gence nüfusunun göç etmesi ve köylerin boşalmasından rahatsız olan Knyaz P.D. Sisianov bunu önlemek amacıyla hazırladığı 4 maddeden oluşan önerileri

16 Mart 1804 tarihinde 17. Yeker alayının rehberi P.M. Karyakin'e göndermişti. Üçüncü teklif göçmenlere barınak veren ve onları himaye eden Samuh hakimi Şirin Beye ait olup Gencelilerin Samuh'a göçmelerini önlemeye ayrılmıştır: "Üçüncüsü, Şirin Beye beyan edilmelidir ki, o mülteci Gencelileri kabul ederse ciddi cezaya maruz kalacak" (11, AKAK, t. 2, akt 1196, s. 599).

Nihayet savaş hazırlıklarını tamamlayan Kaçarlar 10 Haziran 1804'te Rusya'ya savaş ilan ettiler ve 1804-1813 yılları arasında sürecek olan Kaçar-Rus savaşı başladı. Böylece, Azerbaycan feodal hakimleri taraf seçmekle ilgili tercih karşısında kaldılar. Savaşın ilk yıllarında Kaçarların galip geleceğine büyük umutlar besleyen feodal hakimler Ruslarla iş birliği etseler de, gizlice Kaçarlarla yazışıp, Rus komutasında yalan malumat aktarıyor ve makam düşüne açıkça yaklaşan Kaçar ordusuna yaklaşıyorlardı.

Aynı akıbetle karşı karşıya kalan Samuh hakimi Şirin Bey de savaşın ilk aylarında Rus Kumandanlığı ile işbirliği yapmak zorunda kalmış ve hatta ona özel görevini yerine getirmesi için küçük bir askerî bölüm tahsis edilmiştir. İşte bu nedenle Şirin Bey ve diğer Samuh ağaları Cavad Hanın oğlu Uğurlu Ağanın eski Gence Hanlığında başlattığı isyanda yer alamamışlardı. Fakat Kafkas Arkeografiya Komisyonu'nun topladığı düzenlemelerden elde edilen belgeler Şirin Beyin Kaçarların galip gelmesi için elinden geleni esirgemediğini bir kez daha teyit ediyor.

Knyaz Volkonski'nin Knyaz P.D. Sisianov'a gönderdiği 15 Haziran 1804 tarihli raporundan anlaşılmaktadır ki, Tuğgeneral Knyaz Orbelian'i bilgi edinmek için kendi adamlarını Şirin Bey'in yanına gönderir. Şirin Bey onlara 8 bin İranlının Şamahı'ya geldiğini, Şamahı Hanı, Lezgiler ve Dağistanlılar ile birlikte Alazan Nehri yakınlarındaki Peykeri'de bulunan ve ona tahsis edilmiş detaşamente (özel görevi yerine getirmek için küçük askerî bölüm) saldırmak niyetinde olduklarını açıklıyor. Aynı zamanda Şirin Bey İranlıların Şamahı'dan dördüncü gün harekete ettiğini de hatırlatmıştır (12, AKAK, t. 2, akt 625, s. 315). Olayların sonraki gelişiminden anlaşılmaktadır ki, Şirin Bey Kaçar ordusunun Alazan Nehri yönünde saldırıya geçeceği hakkında yanlış bilgi vermekle Kaçarların temel hedefinden Rus komutanlığının dikkatini dağıtmaya çalışmıştı.

Knyaz Volkonski'nin Knyaz P.D. Sisianov'a gönderdiği 13 Ağustos 1804 tarihli raporunda da Samuh hakimi Şirin Beyin verdiği haberden bahsedilir. "Albay Karyakin Samuh hakimi Şirin Beyin 1 Ağustos tarihinde ona verdiği ha-

ber hakkında bana bilgi verir, Şamahılı Mustafa Han ve Nuhalı Mehmet Hasan Han Nuha ile Şamahı arasında Göyçay Nehri'nde 6000 kadar asker toplamışlar. Karyakin'in gönderdiği casus bunu bir kez daha teyit etmiş, fakat kimseden niyetlerini tam olarak öğrenememiştir. (13, AKAK, t. 2, akt 1671, s. 811). Samuh hakimi Şirin Bey bu kez de Rus komutanlığını kandırmaya çalışmıştı. Oysa Şamahılı Mustafa Han Şeki Hanlığı tahtında hak iddia eden Selim Hanla birleşerek Nuhalı Kör Mehmet Hasan Hanın üzerine ordu yollamıştı. Sonuncu ise savaşmadan Mustafa Hana teslim olmuştu.

Fakat Samuh hakimi Şirin Beyin gizli niyetleri ve Ruslara karşı duruşu kısa süre içinde 1805 yılın başlarında Rus komutasında anlaşıldı. Karabağ Hanı İbrahim Hanın hareketlerinden şüphelenmeye başlayan Knyaz P.D. Sisianov 26 Şubat 1805 tarihinde Albay P.M. Karyakin'e şöyle yazıyordu: "Samuhlu aldattı ben bekliyorum ki, diğerleri de aldatacak" (14, AKAK, t. 2, akt 1430, s. 700). Tabii ki, Rus komutasına karşı çıkanlar hain kabul edilerek Sibiryaya sürgün ediliyor, onların kaçması durumunda ise aileleri Sibiryaya gönderiliyordu.

"Samuhlunun ihanetinin" etkisi altında Knyaz P.D. Sisianov'un 11 maddeden oluşan düzenlediği Yelizavetpol dairesinin Müslüman ruhban için Eyalet ve Kurallar ile ilgili dairesinin ahunduna gönderdiği 14 Mayıs 1805 tarihli teklifinde: "Siz veya mollalar yönetime karşı herhangi bir kötü niyet hakkında haberdar olup, onu yakındaki Rusya komutasında bildirmezseniz, kim olursa olsun, hainler hesap edilecek ve ceza olarak Sibiryaya sürgün edileceksiniz" deniliyordu (15, AKAK, t. 2, akt 559, s. 285).

Kuralların 7,8,9 ve 10. fıkralarında ise "hainlere" verilecek ceza şöyle tanımlandı: "... Ahund veya molla yönetime herhangi bir zarar niyetinde olan bedniyetlilerle ilişkide veya ihanetle ifşa edilirse, onlar merhamet veya af bekleyemez" (madde 7); "Cezaları üzere onlar Sibiryaya sürgün edilecektir" (madde 8); "Bunların varlıkları listeye alınacak, satılacak ve paralar hayır kurumlarına veya yolların, köprülerin düzeltilmesine ödenecek" (madde 9); "Onun kaçacağı takdirde ailesi Sibiryaya gönderilecek" (madde 10);

Knyaz P.D. Sisianov'un Yelizavetpol dairesinin Müslüman ruhbanı için düzenlediği eyalet ve kurallar bu belgede adı geçen Samuh köyünden molla Şerif Efendiye de sunulmuştur (15, AKAK, t. 2, akt 559, s. 285).

Aslında bu kurallar uygun dönemde Yelizavetpol dairesinde Müslüman nüfusa karşı yürütülen sömürgecilik politikasını tecessüm ettirmekle beraber, Knyaz P.D. Sisianov'un sivil halka karşı sert davranışının ve gaddarlığı-

nın göstergesiydi. Hatta Rus İmparatoru I. Aleksandır Knyaz P.D. Sisianov'un Müslümanlara karşı bu tür sert tedbirlere başvurmasına lüzum görmüyor ve bazı konularda son derece acımasız olmamayı ona tavsiye ediyordu. Rus İmparatorluğu'nun İçişleri Bakanı, imparatorun yakın danışmanı Kont V.P. Koçubey doğrudan kurallarla ilgili 2 Temmuz 1805 tarihinde Knyaz P.D. Sisianov'a şunları yazıyordu: "Bununla birlikte kurallarla bağlı Majesty bunları belirtmeyi lüftedir ki, hükümete karşı bedniyetleri ile seçilen ve kaçarak gizlenen ruhanîlerin ailelerinin Sibiryaya sürgün edilmesi olasılığı oldukça sert olurdu; aileleri hem niyetlerde, hem de koşuda tamamen masum olabilirler" (16, AKAK, t. 2, akt 563, s. 286).

Rus komutanlığının onunla sert davranacağını ve hiç şüphesiz Sibiryaya sürgün edileceğini zamanında anlayan Samuh hakemi Şirin Beyin kaçmaktan başka çaresi kalmamıştı. Tek başına kaçarsa mallarının müsadere edileceğini ve ailesinin Sibiryaya gönderileceğini bilen Şirin Bey onları da beraberinde götürmeye mecbur olmuştu. Sonuçta, Samuh ağalarının ve nüfusunun büyük çoğunluğu mahali terk ederek öncelikle Şeki Hanlığı'na sığınmış (17, AKAK, t. 2, akt 1298, s. 645). Fakat muhtemelen onların bir bölümü komşu İlisu Sultanlığı'na (18, AKAK, t. 2, akt 1413, s. 695) saklanmaya çalışıyordu.

Kafkas kumandası Samuh'tan kaçan ağaları tutup getirmek için belli tedbirler aldı. Bu amaçla Knyaz P.D. Sisianov 29 Nisan 1805 tarihinde Şeki Hanı Selim Hana ve İlisu Sultanı Ali Sultana mektup göndermişti. Knyaz P.D. Sisianov Şeki Hanlığı'nın Rusya'nın tabiiğine geçmesi sırasında ilk adım olarak Selim Han'ın iki konuda ona hizmet göstermesini tavsiye görüyordu: "Birincisi, Şirin Beyi ailesi ile birlikte tutmakta; ...". Selim Hana yaptığı "iyilikleri" bir bir hatırlatan Knyaz P.D. Sisianov daha sonra şöyle yazıyordu: "Umarım, siz bu iki ögenin yerine getirilmesine tüm çabalarınızı yöneltmeye borçlusunuz ..." (17, AKAK, t. 2, akt 1298, s. 645).

Aynı tarihte İlisu Sultanı Ali Sultana gönderdiği talimatta Knyaz P.D. Sisianov sultanın karşısında sert talepler koyuyordu: "Kendi nümayendeleriniz aracılığıyla Majesteleri imparatorun ... tabiiğine sadakatta yemin ettiniz, bununla birlikte bizden koşanları kabul etmekle ve kendi mülkünüzde Şirin Beyi tüm ailesi ile birlikte gizletmekle andınızı bozmaya cesaret ediyorsunuz; ve bu yüzden de size talimat veriyorum, onu ve ailesini aceleyle bana vermek ... Siz bu talebi hemen yerine getirmezseniz bilin ki, ben sizin yakınınızda Yelisavetpoldayam ve sizin mülkünüzde taşı taş üstüne koymayarak, yemini bo-

zarak koşanları kendinizde nasıl gizlemeyi size öğretirim “(18, AKAK, t. 2, akt 1413, s. 695).

İlisulu Ali Sultan Knyaz P.D. Sisianov’un tüm tehditlerine ve baskılarına atlayarak onun taleplerini yerine getirmedi. Bundan daha da öfkelenmiş Knyaz P.D. Sisianov 9 Eylül 1805 tarihinde Ali Sultana uyarıda bulundu. Talimatında sultanı sövmekten bile çekinmeyen Knyaz P.D. Sisianov sert şekilde yazıyordu: “İran ruhlu ve utanmaz sultan sen hâlâ bana yazmaya cesaret ediyorsun? İki yıldır ipek haracının sana ait bölümünü ödemediyine; Rus İmparatorluğu’ndan kaçan ağaları kabul ettiğine, onlara sığınak verdiğine ve çarlılarla 300 kişilik ordunu Baba-Hana gönderdiğine göre kendisinde konuk beklersin beni “(19, AKAK, t. 2, akt 1414, s. 695).

Sahibi olduğu Samuh mahalini terk etmek zorunda kalan Şirin Bey kendi öz ocağına dönmek umudunu kaybetmemiştir. Şirin Bey yeterince yaşlı olduğundan Samuhluların geri dönme mücadelesi oğlu Ali Bey tarafından yürütüldü. Knyaz P.D. Sisianov’un “Samuhlu Kaçak” adlandırdığı Ali Bey Rusların takiplerinden çekinmeyerek Samuh mahalini almak için silahlı mücadeleye atılmıştı. Bu amaçla Ali Bey kendi takımı ile İlisu Sultanı ve çarlılarla birleşip Samuha gelmişti. Knyaz P.D. Sisianov’un 10 Temmuz 1805 tarihinde Binbaşı Rebinder’e gönderdiği talimatta: “Ayrıca hana (Selim hana - Ş.E.) beyan etmeniz gerekli olduğunu düşünüyorum, çalışkan ve bize sadık Samuh Tatarları burada savunmasız kalmışlardır, ben ise onları muhafaza etmek için ne küçük, ne de büyük sayıda ordu veremiyorum, ve ben Kürekçaydan ayrılan gibi Ali Bey kısa sürede onları ele geçirmeden durmayacak, bu yüzden o, (Han -Ş.E.) onlara sığınak versin ve tüm gücü ile onları savunmaya çalışsın “ yazıyordu (20, AKAK, t. 2, akt 1316, s. 653).

Genel komutanın talimatından Şeki Hanı Selim Han’ın da Samuhlu Ali Beye ve onun silah arkadaşlarına gizlice yardım gösterdiği anlaşılıyor. Belgelerden Samuhlu kaçak Ali Bey’in çarlılar ve İlisululardan oluşan 300 kişilik grubu (19, AKAK, t. 2, akt 1414, s. 695) Karabağ’a gelmiş Kaçar Şahı Baba-Han’ın yanına götürdüğü anlaşılmaktadır: “Lezgileri kırmak önerisine ilgisiz yaklaşımı, Samuhlu kaçak Ali Beye onları Baba-Han’ın yanına götürmeye imkan vermesi ... gibi Han’ın (Selim Han - Ş.E.) hareketleri beni son derece şaşırtıyor “(20, AKAK, t. 2, akt 1316, s. 653).

Rus komutanlığının tüm cedlerine rağmen, Samuh hakimi Şirin Beyi ve ailesini ele geçirmek mümkün olmadı. Belgelerden ve toplanan etnografik mal-

zemelerden anlaşılmaktadır ki, Şirin Bey kendisi ile yanına götürdüğü ailelerin bir bölümünü Şeki Hanlığı'nda sonraları Göçmen Şirinbeyli denilen arazide yerleştirmiştir. 1824 yılındaki listeye göre, Şeki eyaletindeki Göçmen Şirinbeyli köyünde 14 ev ve her iki cinsten olmakla 62 kişi kayıtlı (21, Cavadova, s.42). Şirin Beyin İlisu Sultanlığına götürdüğü Samuhlu ailelerin bir bölümü ise Muğal ve İngioyların yaşadığı köylerde kalmıştı. Anlaşılan, Knyaz P.D. Sisianov'un İlisu Sultanını tehdit etmesi ve baskılarını nötralize etmek için Şirin Bey ailesinin geri kalanı ile bu dönemde Ruslara boyun eğmeyen Car-Balakene götürmüş ve esasen İngiloy Eliabad köyüne yerleşmişti.

KAYNAKÇA

Tümgeneral Lazarev'in Korgeneral Knorring'e 14 Kasım 1800 tarihli raporu, **AKAK**, t. 1, akt 111, s. 174.

Muhammed Hasan Hanın Çar Georgiye Mektubu, **AKAK**, t. 1, akt 115, s. 177.

Tümgeneral Lazarev'in Korgeneral Knorring'e 4 Aralık 1800 tarihli raporu, **AKAK**, t. 1, akt 127, s. 183.

Feteli Şahın (Baba Han) Fermanı, 1218 (1803), **AKAK**, t. 2, akt 1652, s. 803.

Knyaz Sisianov'un Şirin Bey Samuhluya 2 Ocak 1804 tarihli mektubu, **AKAK**, t. 2, akt 1180, s. 591.

Cavad Hanın oğlu Uğurlu Ağanın Acizane Dilekçesi, **AKAK**, t. 2, akt 1189, s. 595.

Knyaz Sisianov'un Kafkasya'nın Sivil Valisi Kasparov'a 8 Ocak 1804 tarihli teklifi, **AKAK**, t. 2, akt 1182, s. 592.

Knyaz Sisianov'un 10 Ocak 1804, tarihli raporu, **AKAK**, t. 2, akt 1183, s. 592.

Knyaz Sisianov'a 20 Şubat 1804 tarihli İmparator Fermanı, **AKAK**, t. 2, akt 1187, s. 594.

Gence Şehrinin Dairesi ile Birlikte Kısa Kameral Açıklama, 2 Mart 1804, **AKAK**, t. 2, akt 1190, s. 596.

Knyaz Sisianov'un 17. Yeşer Alayının Rehberi Karyaqin'e 16 Mart 1804 tarihli teklifi, **AKAK**, t. 2, akt 1196, s. 599.

Knyaz Volkonski'nin Knyaz Sisianov'a 15 Haziran 1804 tarihli raporu, **AKAK**, t. 2, akt 625, s. 315.

Knyaz Volkonski'nin Knyaz Sisianov'a 13 Ağustos 1804 tarihli raporu, **AKAK**, t. 2, akt 1671, s. 811.

Knyaz Sisianov'un Albay Karyaqine 26 fevral1805 tarihli talimatı, **AKAK**, t. 2, akt 1430, s. 700.

Knyaz P.D. Sisianov'un Yelizavetpol Ahunduna 14 Mayıs 1805 tarihli teklifi, **AKAK**, t. 2, akt 559, s. 285.

Kont Koçubey'in Knyaz P.D. Sisianov'a 2 Temmuz 1805 tarihli başvurusu, **AKAK**, t. 2, akt 563, s. 286.

Knyaz Sisianov'un Selim Hana 29 Nisan 1805 tarihli mektubu, **AKAK**, t. 2, akt 1298, s. 645.

Knyaz Sisianov'un Ali-sultana 29 Nisan 1805 tarihli talimatı, **AKAK**, t. 2, akt 1413, s. 695.

Knyaz Sisianov'un Ali-sultana 9 Eylül 1805 tarihli talimatı, **AKAK**, t. 2, akt 1414, s. 695.

Knyaz Sisianov'un Binbaşı Rebindere 10 Temmuz 1805 tarihli talimatı, **AKAK**, t. 2, akt 1316, s. 653.

Cavadova Z.E. **Kuzey-Batı Azerbaycan (tarihi-demografik araştırma)**, Bakü, Altay, Yayıncılık, 1999.

SALON I
II. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Besim ÖZCAN

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK-ALMAN CİHAT POLİTİKASINA BİR BAKIŞ

SELAMİ KILIÇ*

ÖZET

1914'te, İstanbul'da, Orta Asya'daki Ruslara ve Hindistan'daki İngilizlere karşı cihat bayrağı açıldı. Tüm İslam dünyasını ayaklanmaya çağıran bu büyük hareketin beyni, aslında Hıristiyan Almanya idi. Bir dünya devleti olma hevesine kapılan Almanlar, başta Kayzer Wilhelm ve cihat fikrinin mimarı ünlü oryantalist Baron Max von Oppenheim olmak üzere Osmanlı Sultanıyla cihat bayrağı altında ittifak yapıp Hindistan, Mısır, Afganistan, Sudan, İran Kuzey Afrika ve Rusya'daki Müslümanların gazabını düşmanlarının üstüne salmayı planlamışlardı. Öte yandan Enver Paşa da kendini Orta Asya'daki Müslümanların kurtarıcısı olarak görmekte ve Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletme hayalleri kurmaktaydı.

Bir “dünya devlet” olmayı planlayan ve bu yolda en güçlü rakip olarak gördüğü İngiltere'yi; ayrıca Fransa ile Rusya'yı İslam ülkelerindeki sömürgelerinde vurmaya ve/veya zayıf düşürmeyi hedefleyen Alman İmparatorluğu'nun devlet düzenini sarsıcı ve yıkıcı girişimleri, sadece yerel birtakım ayaklanmalar ve bazı karmaşa/ kargaşalar dışında tamamıyla sonuçsuz kaldı.

Almanlar, Sultan-Halife tarafından gösterişli bir şekilde ilan edilen “Cihad-ı Ekber (Büyük Cihat)” den çok şey bekliyor ve büyük bir beklenti içerisinde bulunuyorlardı. Cihat ilanı ile birlikte Müslümanların en kuvvetli silahı savaş tezasine konuluyordu ve bunun İslam âlemi üzerinde manevi açıdan çok büyük etkisi olacağı sanılıyordu. Ancak ümit edilen olmadı ve beklentiler boşa çıktı.

Anahtar Kelimeler: Kayzer Wilhelm, Enver Paşa, Baron Max von Oppenheim, Cihad-ı Ekber, Berlin, İstanbul.

---

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. drselami@atauni.edu.tr.

ABSTRACT

In 1914, war was declared in Istanbul against the Russians in Central Asia and the English in India. The brain of this movement that invited all Islamic world to rebel was actually Christian Germany. Germans who had desired to be a World state, planned to provoke Muslims' anger in India, Egypt, Afghanistan, Sudan, Iran, North Africa and Russia against the enemy through alliance with Kayzer Wilhelm and famous orientalist Baron Max von Oppenheim, (the master of war thought) and Ottoman Sultans under jihad flag. On the other hand, Enver Pasha was considering himself as the saviour of Muslims in Central Asia, and dreaming of extending the borders of Ottoman State.

Devastating and demolishing enterprises of German Empire, planning to become "World State" and aiming to weaken and beat its strongest opponents England, France, and Russia in their Islamic colonies, were worthless.

Germans were expecting a lot from "Cihad-Ekber" which was presented gloriously by Sultan-Caliph. With jihad declaration, Muslims' strongest gun was put on the war scale, and this was considered to be spiritually effective on Islamic world. However all of the expectations were proven to be wrong.

Key Words: Kayzer Wilhelm, Enver Pasha, Baron Max von Oppenheim, Cihad-ı Ekber, Berlin, İstanbul.

GİRİŞ

Prusya Almanya'sı 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'nın en genç, en dinç ve en hırslı çocuğu olarak sahneye çıktı. Sömürgecilik yarışına geç katılmasına rağmen, Afrika'da hiç de azımsanmayacak kazanımlar elde etti. Ancak bu, genç Almanya'nın yayılmacı hırsını dizginleyecek ve doyuracak genişlikte olmadığı gibi, gereksinimlerini karşılayacak verimlilikte de değildi. Bu ve buna bağlı nedenler, Almanya'yı dünyanın her yerinde İngiltere ile çıkar kavgasına sürükledi. Bu baş döndürücü gelişme ve buna bağlı olarak Almanya'nın ortak en büyük düşman görülmesi, İngiltere'yi geleneksel rakipleri Fransa ve Rusya ile uzlaşmaya yöneltti¹.

Almanya geleneksel sömürgeci ülkelere oranla, üretim teknolojisi yanında, siyasal ve ekonomik yayılma konusunda da daha modern ve değişik yöntemler izliyordu. Bir başka söylemle Almanya, hiçbir toprak istemi olmadığını, sömürgeciliğe karşı olduğunu, ülkelerin bağımsızlığına saygı gösterdiğini, aslında yatırımlar yaparak yarı sömürge ülkelerin gelişmesine yardımcı bulunmak istediğini belirterek, “barışçı yayılma” yöntemleri izliyor ve böylece çağdaş sömürgecilik anlayışının ilk uygulayıcısı oluyordu. Bu propaganda özellikle Yakın Doğu'da işlendi. İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün savunulması politikasından vazgeçmesi üzerine, bu politikayı sahiplenen Kayzer Wilhelm Almanya'sı oldu. Diğer taraftan Almanya, İngiliz Sömürge İmparatorluğu'na karşı yürütülen Panislamizm ve Pantürkizm propagandalarını alkışlamaya; dahası alevlendirmeye ve/veya kışkırtmaya başladı. Daha sonraları Hitler Almanya'sı da benzer amaçlar doğrultusunda Orta Doğu'da İngiliz ve Fransızlara karşı Arap milliyetçiliğini destekleyecekti. Öte yandan Almanya ile Yakın Doğu devletleri -özellikle ve öncelikle Osmanlı Devleti olmak üzere- arasındaki “tarihsel ve geleneksel dostluk bağlarının” özü ise dünyanın yeniden paylaşım kavgasının maskelenmesiydi².

Almanya'nın “barışçı nüfuz- barışçı yayılma” politika ve propagandası askeri, siyasi, sosyo-kültürel ve iktisadi açılardan ele alındığında; önce Prusya, daha sonra Kayzer Almanya'sının Osmanlı üzerinden gerçekleştirmek istediği Doğu politikaları daha iyi anlaşılır³. Öte yandan 18.yüzyılın ikinci yarısından

1 Lothar Rathmann, **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, Çev: Ragıp Zaraklı, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976, (Önsöz), s. 7-8.

2 Rathmann, **Alman Emperyalizminin...**, s. 8.

3 Asya Türkiye'si ve bölgedeki Alman çıkarları, Almanya'nın Doğu'da özellikle Osmanlı Devleti'ndeki kültür politikasının hedefleri için bkz: Hugo Grothe, **Die asiatische Türkei**

başlayarak çeşitli aralıklarla Osmanlı topraklarında bulunan Alman subaylarını, devlet memurlarını, büyükelçi ve konsoloslarını, bilim adamlarını, iş adamlarını ve üstlendikleri misyonlarını da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Hedef çok büyük ve kutsaldı: Almanya büyük devlet olduktan sonra **dünya devleti olmayı da planlıyordu. Daha doğrusu Almanya, bu amaç doğrultusunda tek engel ve en önemli rakip olarak gördüğü İngiltere'nin elinden unvanını almak istiyordu.** Yöntem aynıydı, sadece adı değişmişti: Almanya'nın “barışçı nüfuz ve/veya yayılmacı” politikaları.

Hedef büyük, amaç kutsal olunca, diğer milletlerin (Türkler, İranlılar, Gürcüler, Ermeniler, Araplar v.d.) Almanya için önceliği de bu büyük planın uygulanmasındaki etki ve katkılarıyla doğru orantılı olacaktır.

1- Kayzer II. Wilhelm'in Hedefleri: Görüş ve Önerileri

1914'te, İstanbul'da, Orta Asya'daki Ruslara ve Hindistan'daki İngilizlere karşı cihat bayrağı açıldı. Tüm İslam dünyasını ayaklanmaya çağıran bu büyük hareketin beyni, aslında Hıristiyan Almanya idi. Başta Kayzer Wilhelm olmak üzere Alman şahinleri, Doğu'da bir Töton imparatorluğu kurmak için, Osmanlı Sultanıyla cihat bayrağı altında ittifak yapıp, Müslümanların gazabını düşmanlarının üstüne salmayı planlamışlardı. Öte yandan Enver Paşa da kendini Orta Asya'daki Müslümanların kurtarıcısı olarak görmekte ve Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletme hayalleri kurmaktaydı.

Alman Kayzeri Wilhelm, 1914 yazında çok yanlış bir hesap yaptığını ve İngiltere ile kanlı bir çatışmanın kaçınılmaz olduğunu anladığında, İngiltere'ye karşı, onun doğudaki gücünü sonsuza kadar yok edecek bir cihat başlatmaya yemin etti: “Konsoloslarımız ve temsilcilerimiz tüm İslam dünyasını bu yalancı ve vicdansız millete karşı ayaklandırmalıdır” emrini verdi⁴.

1896 Eylülü'nde Osmanlı Sultanı ile kurduğu yeni dostluğu pekiştiren Kayzer Wilhelm'in bir zafer gösterisine dönüşen Doğu ziyareti 18 Ekim 1898'de İstanbul'da başladı. Osmanlı başkentinde gösterişli bir kabul gören ve coşkuyla karşılanan Kayzer'in bu ziyaretinin uzun vadeli hedefleri ve/veya amaçları da

---

und die deutschen Interessen, Halle a.d.s, Gebauer-Schwetschke Druckerei und Verlag m.b.H., 1913.

4 Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, Çev: Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995, s. 1.

vardı. Osmanlı topraklarını Alman nüfuzu altına almak ve gizli emelini kolaylaştırmak amacındaydı. Bu hayalin ana noktası, günün birinde Berlin'den Basra Körfezi'ne ve belki de oradan doğuya, İngiliz Hindistanı'na kadar uzanacak olan Bağdat demir yoluydu. Herkes böyle bir bağlantının mantıklı bir fikir olduğunu kabul ediyordu. Avrupa ile Asya arasında böylece en kısa yol sağlanmış olacaktı. Bu düşünce karşısında Hindistan'ı mülk edinmiş olan İngilizler dehşete kapılmışlardı. Demir yolu sadece Kraliyet Donanması'nı saf dışı bırakmak ve Hindistan ile Uzakdoğu'nun kârlı deniz yolları ticaretini tehdit etmekle kalmayacak aynı zamanda Alman ihraç ürünleriyle olası bir savaş durumunda silahlı kuvvetlerini de taşıyabilecekti. Dolayısıyla Wilhelm, İstanbul'a, demir yolunun Bağdat'a kadar uzatılması imtiyazını koparmaya gelmişti. Ancak karşısındaki Sultan, iyi bir diplomat olduğu kadar kurnaz da bir insandı. Dost İmparatorun kafasındakileri merak ediyordu. Almanların beklentilerini ve hedeflerinin ne olduğunu anlayabilmesi için zamana ihtiyacı vardı. Böylece Wilhelm ile beraberindekiler Kudüs'e gitmek için İstanbul'dan ayrıldıklarında İmparator henüz istediği ve özlediği imtiyazı alamamıştı. Bunun için bir yıl daha beklemesi gerekiyordu⁵.

Diğer taraftan Kayzer Wilhelm'in İstanbul ziyaretinden birkaç ay önce, 5 Temmuz 1898'de, Baron Max von Oppenheim,⁶ Alman Başbakanı'na gönder-

5 Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 15-16.

6 Freiherr (Baron) Max von Oppenheim (1860-1946): Diplomat ve arkeolog. 15 Temmuz 1860'ta Köln'de doğdu. Prusya devlet hizmetine girdikten (1883) kısa bir süre sonra, İspanya ile Fas'tan başlayarak, Akdeniz'deki bütün Müslüman ülkelerini kapsayan uzun gezilerine başladı (1891). Bundan sonraki araştırma gezileri onu, Atlantik'ten 1891: Suriye ve Mezopotamya, 1894-1896: İstanbul ve Anadolu'ya kadar götürdü. Kahire'de ilahiyat ve Arapça eğitimi aldı. 1896-1910 yılları arasında Kahire'deki Alman Baş Konsolosluğunda ataşe olarak bulundu. Alman Dışişleri Bakanlığına bazen de başbakana gönderdiği raporlar İngiltere ve Rusya'ya karşı Doğu'da uygulanacak politika ve propagandaların oluşumunda çok etkili oldu. Dışişleri Bakanlığından kendi isteği ile ayrıldıktan sonra, Tell Halaf'ta araştırma gezilerini ve arkeolojik kazılarını devam ettirdi (1911-1913). Osmanlı Devleti ile Almanya arasında gizli antlaşmanın imzalandığı gün (2 Ağustos 1914) Alman Dışişleri Bakanlığında yeniden göreve başladı. "Nachrichtenstelle für den Orient (Doğu İstihbarat Dairesi)"i kurdu ve bir süre başkanlığını yaptı. Nisan 1915'te Alman Büyük Elçiliğinin kontrolünde özel bir istihbarat (haber alma) bürosunun kurulması için İstanbul'a gönderildi. Arap ülkelerini çok iyi tanıyan ve mükemmel derecede Arapça bilen Oppenheim; savaş sonrası arkeolojik kazılarına devam ettiği gibi İran-Afganistan ve Hindistan'ı tanımamasına ve/veya oralarda pek tanınmamasına rağmen, Alman Hükümetinin asla vazgeçemeyeceği bir Doğu uzmanı ya da danışmanıydı (Fritz Fischer, **Griff nach der Weltmacht-Die Kriegszieldpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-18**, Droste Verlag, Düsseldorf,

diği bir raporda⁷: “Müslümanlar arasında bağlılık ve yardımlaşma duygusunun çok güçlü olduğunu ve eğer Osmanlı Sultanı’na ‘cihat’ ilan ettirilebilirse, 260 milyon Müslümanın Almanya’nın Doğu politikası (Doğudaki hedeflerine ulaşması) için yararlı olanaklar sunabileceğini” belirtiyordu⁸.

Bir “Dünya Devleti-Weltmacht” olmayı planlayan ve bu yolda en güçlü rakip olarak gördüğü İngiltere’yi; İslam ülkelerindeki sömürgelerinde vurmaya ve/veya zayıf düşürmeyi hedefleyen Kayzer Wilhelm de buna çoktan hazırdı. 1898 sonbaharında, Osmanlı topraklarında, İstanbul’dan başlayan gezi planlandığı gibi devam ediyordu: Kayzer 1898’de Şam’da, Selahaddin Eyyubi’nin mezarı başındaki ünlü nutkunda “300 milyon Müslüman”ın koruyucusu ve dostu olduğunu ve bunun bu şekilde devam edeceğini söylüyordu⁹.

Dünya savaşının başlamasından kısa bir süre önce, 29 Temmuz 1914’te, İstanbul’daki Alman Askeri Misyonu’ndan gelen ve olası bir savaş durumunda Osmanlı topraklarında bulunan Alman subaylarının ülkelerine dönmeyi arzuladıklarını bildiren Liman von Sanders’in telgrafına Kayzer: “(onlar) kalmalılar. İngiltere’ye karşı ayaklanmayı ve savaşı körüklemeliler. Türkiye ile yapılması planlanan ittifaktan henüz daha habersiz...”¹⁰ notunu düşmekteydi.

2000, s. 111; Wolfdieter Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte “Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917”**, I, Hermann Böhlhaus Nachf., Wien-Köln-Graz, 1975, s. 254).

7 1896’da Kahire’deki Alman Başkonsolosluğuna ataşe olarak atanan Max von Oppenheim, on üç yıllık hizmeti esnasında Berlin’e 467 rapor ve memorandum gönderdi. Bunlar duruma göre hemen hemen her defasında başbakanlara iletildi. Söz konusu rapor ve memorandumların büyük çoğunluğu doğal olarak Mısır’daki politik gelişmeleri ve Arabistan’ın çeşitli İslami cereyanlarını konu ediniyordu (Maren Meyer zur Capellen, **Die Nachrichtenstelle für den Orient-Fallstudie einer Propagandainstitution im Ersten Weltkrieg**, VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken, 2011, s. 20). Almanya’nın İslam stratejisi mimarlarından Oppenheim’in üç önemli memorandumunu için bkz: Kadir Kon, “Almanya’nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu”, **Tarih Dergisi**, Sayı 53 (2011/1), İstanbul, 2012, s. 211-252.

8 **Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA-AA)**, Orientalia Generalia, Nr. 9 Nr. 1, Acten betreffend: Berichte des Freiherrn von Oppenheim über orientalische Verhältnisse, R. 14556, Bd.3. Oppenheim Bericht Nr. 48, 5. Juli 1898; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 40; Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 109-110.

9 Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 109; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 40;

10 Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 40; Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s.110.

Bundan bir gün sonra, 30 Temmuz'da bu defa Petersburg'dan, Alman Büyükelçisi Graf Pourtalès'ten gelen telgrafın kenarına yine Kayzer tarafından şu not düşülmüştü: "Artık bundan böyle İngiltere'nin girişimleri (politikaları) her yönüyle açığa çıkarılmalı ve onun Hıristiyan barışçıl maskesi düşürülerek, barış konusundaki ikiyüzlülüğü ortaya konulmalıdır. Türkiye ve Hindistan'daki konsoloslarımız, ajanlarımız, İslam dünyasını bu nefret edilen, yalan söyleyen, vicdansız, alçak halka (İngilizlere) karşı ayaklandırmaya başlamalıdır, çünkü savaşa bulaşacaksak eğer, İngiltere de en azından Hindistan'ı kaybetmelidir."¹¹

Bu arada Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanan 2 Ağustos 1914 tarihli gizli antlaşmadan hemen sonra Kayzer II. Wilhelm 8/9 Ağustos'ta Avusturya-Macaristan'ın Almanya'daki askeri temsilcisi General Josef Grafen Stürgkh'den Avusturya-Macaristan filosunun Boğazlardan geçerek, İstanbul'daki iki Alman savaş gemisinin -Goeben /Breslau- de yardımıyla Odesa'yı bombalayıp oradaki Rus filosunu yok etmelerini istedi. Böylelikle Güney Rusya'da panik çıkarılarak bölgeye Osmanlı Devleti'nin askerî çıkartma yapması sağlanacaktı.

Ağustos 1914 sonlarında ise bu defa bir başka proje gündemdeydi. Avusturya-Macaristan Genelkurmay Başkanı Conrad von Hötzendorf, Galiciya'ya karşı operasyonlar düzenleyen Rus Ordusu'nu kısıp almak için 50 bin kişilik bir Türk kolordusunun Besarabya'da karaya çıkartılması önerisinde bulundu. Ancak Türk nakil filosunun yetersizliği nedeniyle kolordunun bölgeye sevki aşağı yukarı üç ay sürebileceğinden plan, Avusturya-Macaristan'ın İstanbul'daki tam yetkili askeri temsilcisi Joseph Pomiankowski ve Türkiye'deki Alman Askeri Misyon Başkanı Liman von Sanders tarafından reddedildi. Eylül 1914 başlarında da Avusturya-Macaristan Orduları Başkomutanlığının bir Türk kolordusunun Odesa'da karaya çıkartılması önerisine yine Pomiankowski sadece olumsuz bir cevap vermekle yetindi. Çünkü Osmanlı Devleti 50 bin kişilik bir kuvveti bir araya getiremediği gibi henüz aktif olarak savaşa katılma kararı da vermemişti.

Eylül/Ekim 1914'te Pomiankowski, Conrad'dan Türkleri bu defa Kuban-Kazak bölgesine 50 bin kişilik bir kolordu göndermeye teşvik etmesi emrini aldı.

---

11 **Die Deutschen Dokumente zum Kriegausbruch 1914...**, Bd. II, Berlin, 1919, Nr. 401.; Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 110. Ayrıca bkz: Ulrich Gehrke, **Persien in der Deutschen Orientpolitik während des Ersten Weltkrieg**, Bd. I, W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart, 1961, s.1.

Kolordunun komutanı da Avusturyalı Albay Stanislaw Graf Szeptycki olmalıydı¹².

Joseph Pomiankowski hatıralarında konu ile ilgili olarak; “Eylül ya da Ekim 1914’te çok ilginç bir emir aldım. General von Conrad, Rusya’ya karşı ayaklandırmak için Kuban Kazakları bölgesine General Graf Szeptycki komutasında sevk edilecek 50 bin kişilik bir kolorduyu Türkiye’nin Karadeniz kıyılarında toplamak istiyordu. Kuban Kazaklarının Rutenya ya da Ukrayna asıllı oldukları söylenebilir. Avusturya-Macaristan Genelkurmayı, Kazakların -ister küçük ister büyük Rus Kazakları olsun- ekonomik nedenlerden dolayı Çarların en sadık uyruğu olduklarını ve onları Çarlık rejimine karşı isyana sevk edecek herhangi bir hareketin boşuna olacağını da göz önünde bulundurmalıydı. Ayrıca Kuban ve Terek Kazakları, Çarlık rejiminin himayesinde, topraklarını zorla ellerinden aldıkları ve böylece yıllar boyu Türkiye’ye göçe zorlanan Müslüman halkın da can düşmanıydılar. Dolayısıyla Türkler ve Kuban Kazakları arasında doğal olarak şiddetli bir düşmanlık sürüp gitmekteydi. Kuban Kazaklarıyla bir ittifak kurma teklifini Hem Enver Paşa’nın hem de komitenin kabul etmeyeceğine ve ayrıca böyle uygunsuz bir isteğin Türk yetkili çevrelerinde aksi tesir yapacağına kanaat getirdim. Bu görüşümü bildirdikten sonra Conrad planın uygulanmasından vazgeçti” diyordu¹³.

2- Kutsal Savaşın (Cihat) Mimarları ya da İhtilal Programının Taşıyıcıları

Kayzer Almanyası’nın İngiltere, Fransa ve Rusya’ya karşı planladığı devlet düzenini sarsıcı ve yıkıcı girişimlerin sevk ve idaresi, Dışişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı Siyasi Kısım Şefliği arasında kurulan irtibat sayesinde yürütülmekteydi. Bunda Başbakan Bethmann von Hollweg¹⁴ ve Dışişleri Müs-

12 Wolfdieter Bihl, “Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmächte”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge/ Bd. 14 (1966), Otto Harrassowitz-Wiesbaden, s. 362-363; Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü: 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı**, Çev: Dr. Kemal Turan, Kayhan Yayınları, İstanbul, 1990, s. 74-75.

13 Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü...**, s. 75-76.

14 Bethmann Hollweg, Theobald von, Doğumu 29.11.1856 ölümü 2.1.1921. Kısa biyografisi için bkz: Werner Frauendienst, “Bethmann Hollweg, Theobald Theodor Friedrich Alfred von” , **Neue Deutsche Biographie (NDB)**, Bd. 2, Duncker&Humblot, Berlin, 1955, s. 188-193; **Ploetz Geschichts-Lexikon Weltgeschichte von A bis Z**, Verlag Ploetz, Freiburg-Würzburg, 1986, s. 59.

teşarı (Dışişleri Bakanı) Gottlieb von Jagow¹⁵ un yanı sıra özellikle ve öncelikle Dışişleri Müsteşar Yardımcısı Arthur Zimmermann¹⁶ ın dinamik kişiliği ve ikna yeteneği önemli rol oynadı. Almanya'nın bu savaşta İngiltere ve Rusya'yı aynı anda mağlup etmek zorunda olduğu ve bunun da ancak Alman Ordusunun Berlin'den doğuya ve batıya hızla ilerleyip yayılmasının itici gücüyle gerçekleşebileceği kanısındaydı. Başbakan ile Dışişleri Müsteşarı Jagow, Genelkurmay Karargâhı'nda bulunurlarken daha savaşın ilk aylarından itibaren Wilhelmstraße (Dışişleri Bakanlığı) de tek başına görev yapması, onun 1914 yılındaki politik etki alanını göstermesi açısından anlamlıydı. Daha da önemlisi, Zimmermann, gözü pekliği ve başkalarına pek aldırmayan tavırlarıyla, II. Wilhelm'in kişisel yaradılışına daha çok benzediği, bu haliyle hem Bethmann Hollweg hem de Jagow'un kişisel özelliklerinden çok uzak olduğu için imparatorluğun sivil kanadında, Wilhelm'in en fazla güvendiği adamdı.

Misyon olarak Zimmermann ile eş konumda olan kişi, Genelkurmay Başkanlığı Siyasi Kısım Şefi Rudolf Nadolny'di¹⁷. Dışişleri Bakanlığında görevliy-

---

15 Jagow, Gottlieb von, Alman diplomat, doğumu 22.6.1863 Berlin, ölümü 11.1.1935 Potsdam; 1909-1913 Roma'da büyükelçi, 13-16 Dışişleri Bakanı; O, "Rechtfertigung der dt. Politik bei Ausbruch des 1. Weltkrieges – Ursachen u. Ausbruch des Weltkrieges (1. Dünya Savaşı'nın Çıkışında Alman Politikasının Müdafası-Dünya Savaşı'nın Çıkışı ve Nedenleri)'ni yazdı (Hellmut Seier, "Jagow, Gottlieb von", **Neue Deutsche Biographie (NDB)**, Bd. 10, Duncker&Humblot, Berlin, 1974, s. 299; Ploetz Geschichts-Lexikon, s. 262).

16 Arthur Zimmermann: Doğumu 1864, hukuk eğitimi, 1896 Viskonsolos Şangay, 1898-1899 Kanton Konsolosluğu yöneticisi, 1900-1901 Tientsin'de Konsolos, 1904-1905 Dışişleri Bakanlığı Siyasi Kısımına atanması (Doğu ve Doğu Asya İlişkileri), 1906 Elçilik Sekreteri, 1910 Siyasi Kısım Şefliği, 1911 Dışişleri Müsteşar Yardımcısı, Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi kayıtlarına göre (Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 110; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 255). 5 Mayıs 1911-22 Kasım 1916 Dışişleri Bakanı Yardımcısı, 22 Kasım 1916- 6 Ağustos 1917 Jagow'dan sonra Dışişleri Bakanı (Paul Lindenberg, **Es lohnte sich, gelebt zu haben**, Berlin, 1941, s. 268-274).

17 Rudolf Nadolny: 12.7.1873-18.5.1953. XX. yüzyılın Alman diplomatları arasında Büyükelçi Rudolf Nadolny'nin ayrı bir yeri vardır. Kariyeri ona, kritik zamanlarda sık sık önemli görevlere atanma fırsatları sundu. O, Petersburg'da viskonsolos, Dışişleri Bakanlığında memur, İran'da özel görevli, Arnavutluk'ta diplomat (maslahatgüzar), Genelkurmayda siyasi kısım şefi, İran'da diplomat, Dışişleri Bakanlığında Rusya Şubesi Başkanı, Stockholm'de orta elçi ve Ankara ile Moskova'da büyükelçi idi. Ancak resmi kariyeri, Hitler'le olan dramatik bir zıtlasma üzerine aniden sona erdi. Nadolny, çöküşten sonra, ilk olarak Almanya'nın Ruslar tarafından işgal edilen Doğu bölgesinde, Ruslarla olan temas ve bağlantılarından yararlanarak, Almanya ve Almanlara yardım etmeye çalıştı. Daha sonra Batı bölgesine geçti ve Almanya'nın birleşmesi gerektiğini savunan ilk sözcüsü oldu. Hatıraları,

ken, Falkenhayn tarafından bu göreve atanmıştı. Zimmermann gibi aynı hamurdan yaratılmış olup, onunla tam bir uyuşma ve uzlaşma içindeydi.

Daha savaş henüz patlak verdiğinde İslam dünyasının uyarılması, harekete geçirilmesi ve /veya ayaklandırılarak Almanya tarafına çekilmesi çalışmalarını koordine etmek üzere Freiherr (Baron) Max von Oppenheim¹⁸ 2 Ağustos 1914'te yeniden Dışişleri Bakanlığındaki görevine çağrıldı. Oppenheim, Doğu hakkında oldukça bilgili ve deneyimli bir diplomat olarak, 5 Temmuz 1898'de Almanya'nın henüz kurgu aşamasındaki Doğu politikası hedefleri için Panislamist hareketin yaşama geçirilmesi olanakları hakkında kapsamlı bir rapor hazırlamıştı. Söz konusu rapor, Kayzer'in aynı yılın (1898) 8 Kasım'ındaki Şam konuşmasına da ilham kaynağı oldu. Kayzer bu konuşmasında; kutsal savaş anlamına da gelen ve günümüzde bile sonuçlarının ne olacağı hesap olunamayan "cihat" a gönderme yapmıştı¹⁹. Bu yüzden olası bir savaş durumunda, Sultan'ı (dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni) sömürgelerinde çok sayıda Müslümanı barındıran devletlere karşı en değerli müttefik olarak göstermişti²⁰.

Yine Oppenheim Ekim 1914'te, İslam dünyasını harekete geçirme (ayaklandırma) de en etkili silah olarak gördüğü Panislamist propagandalardan oluşan

---

özellikle Weimar Dönemi Almanya'sı ile Stockholm, Ankara, Cenevre ve Moskova'dan bugüne kadar hemen hemen hiç bilinmeyen birçok şeyi açıklığa kavuşturdu (Rudolf Nadolny, **Mein Beitrag**, Limes Verlag, Wiesbaden 1955, s. 5-6). Öte yandan Almanya'nın ilk Ankara Büyükelçisi Nadolny'nin girişimleri ile 3 Mart 1924'te yapılan "Türk-Alman Dostluk Antlaşması" ile Türkiye ve Almanya arasında 1918'den beri –yaklaşık altı yıldır– kesik olan diplomatik ilişkiler yeniden kuruldu (Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya "Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle"**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s.239-240).

- 18 Vita (Lebenslauf/Özgeçmiş): Freiherr Max von Oppenheim 15 Temmuz 1860-15 Kasım 1946. 86 yıllık dolu dolu bir yaşamın ayrıntısı için: Gabriele Teichmann-Gisela Völger, *Faszination Orient. Max v. Oppenheim-Forscher, Sammler, Diplomat*, Köln, 2001, s.418 vd.; Capellen, **Die Nachrichtenstelle für den Orient...**, s. 91-92. Bu konuda ayrıca bkz: Kadir Kon, **Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 52-62; Sean McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu: Almanya'nın Dünya Hâkimiyeti Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu 1898-1918**, Çev: Azize F. Çakır, Picus Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 33-49.
- 19 Bu mana ve anlayışta; yani bugün Batı'da "cihat" olgusunun anlayış ve kavrayışına güzel bir örnek olarak, görseiliği de ön plana çıkan bir çalışma için bkz: Guido Knopp-Stefan Brauburger-Peter Arens, **Der Heilige Krieg "Mohammed, die Kreuzritter und der 11. September (Kutsal Savaş Muhammed, Haçlılar ve 11 Eylül)**, C. Bertelsmann Verlag, München, 2011, 384 s.
- 20 Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 110-112.

“Kutsal Savaş (cihat)” planlarını hazırlamış, bundan sonraki adım olarak da İran ve Mısır’a “heyet-i seferiyeler” gönderilmesini önermişti²¹.

O sıralar Berlin Üniversitesi’nde Türk tarihi profesörü ve liberal görüşün çalışkan gazetecisi Ernst Jäckh,²² Alman Doğu politikasının en etkili propagandacısı olarak Oppenheim ile birlikte çalışıyordu. Ayrıca Jäckh, Matthias Erzberger ile birlikte yurt dışında Alman propaganda çalışmalarını düzenlemek ve planlamak için savaşın başlangıcında kurulmuş olan “Dışişleri İstihbarat Bürosu (Nachrichtenstelle für Auslandsdienst)”nda görevliydi.

Doğu uzmanı, bir başka söylemle bu konuda çok deneyimli ve bilgili olan İstanbul Büyükelçisi Hans Freiherr (Baron) von Wangenheim,²³ Zimmermann’ın da teyit ettiği üzere tamamen Kayzer’in “dünya politikası (Weltpolitik)” çizgisinde hareket ediyordu.

-
- 21 **PA-AA**, Der Weltkrieg. Nr. 11. Unternehmungen und Aufwiegelungen gegen unsere Feinde. Allgemein, R. 20937, Bd. 2, Die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde. Denkschrift Oppenheims: 136 Seiten, Ende Oktober 1914 (Oppenheim raporu; 136 sayfa, Ekim 1914 sonları). Oppenheim’in söz konusu raporu için ayrıca bkz: Kon, “Almanya’nın İslam Stratejisi Mimarlarından...” s.230-238; Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 34-36; Kon, **Almanya’nın İslam Stratejisi**, s. 62-75.
- 22 Ernst Jäckh (1875-1959): Siyaset yazarı ve dönemin önde gelen oryantalistlerindendi (Doğu uzmanı veya Doğu bilimci). Friedrich Naumann ile temas ve birliklilik içindeydi. 1912’den itibaren Berlin Üniversitesinde Türk tarihi üzerine seminerler verdi ve 1915’te profesör oldu. “Alman Politikasını” Rohrbach ve Stein ile birlikte yayınladı. Oryantalizm (şarkiyatçılık) üzerine birçok kitabı bulunan Jäckh, Büyük Savaş sırasında Oppenheim ve Matthias Erzberg ile birlikte Doğu’da Alman propagandalarını yürütecek olan “Nachrichtenstelle für den Orient” (Doğu İstihbarat Dairesi)’ni kurdu ve bu kurumun önde gelen elemanı olarak Osmanlı coğrafyasında propaganda girişimlerinde bulundu (Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 255; Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 11 2).
- 23 Hans Frhr. (Baron) von Wangenheim (1859-1915): 1904 Meksika’da Alman diplomatı. 1908 Tanca’da temsili diplomatlık. 1909 Atina’da Alman Elçisi. 1912-1915 yılları arasında Almanya’nın İstanbul Büyükelçisi ve aynı zamanda kordiplomatik çevrenin en güçlü kişiliğiydi. Aslında topçu subayıydı. Daha sonra ordudan ayrılarak diplomasi mesleğini seçti. Wilhelm’in güvenini kazandıktan sonra, önce Atina’da görev yaptı ve henüz daha elli yaşındayken İstanbul Büyükelçisi oldu. Osmanlı Devleti’nin Almanya ile imzaladığı ittifak antlaşmasında (2 Ağustos 1914) önemli rol oynayan Wangenheim, İstanbul’da görevine başladığında çok hastaydı. Rahatsızlığı gittikçe arttı ve Ekim 1915’te aniden öldü (Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 257; Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü...**, s. 47-48; Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti...**, s. 33).

Rus egemenlik sahası, özellikle Ukrayna bölgesi için Jäckh ve Friedrich Naumann'ın yakın arkadaşı Baltık bölgesi Almanlarından Paul Rohrbach'ın²⁴ bulunması oldukça anlamlı olup büyük bir önem taşımaktaydı. Seyahat izlenimleri ile birlikte engin tecrübesi Rohrbach'ı Theodor Schiemann, Johannes Haller ve imparatorluk sınırları içinde yaşayan diğer Baltık kökenliler yanında bu düşüncenin asıl savunucusu yapmıştı. Bu düşüncede, Rusya'nın Doğu komşularıyla ilişkilerinin bozulması ile Rusya'yı erken Petro dönemi sınırlarına geri itmek ve böylece Rusya'yı tamamıyla zayıflatmaktı.

1919'dan 1943 yılına kadar Vatikan'da, Alman Büyükelçiliği yapan Diego von Bergen,²⁵ Rus egemenlik sahası için aktif bir güç olarak Dışişleri Bakanlığında Zimmermann'ın yanında bulunmaktaydı.

Rus İmparatorluğu sınırlarındaki ulusların ayaklandırılması için etkili çalışmalar yapılmasını amaçlayanlardan genç elçilik sekreteri von Wesendonck'un²⁶ girişimleri de yabana atılamazdı.

Dışişleri Bakanlığında görevli söz konusu kişilerin yanında, imparatorluğun tarafsız ülkelerdeki üç diplomatik misyon şefinin bu konuda pek de az önemlerinin olduğu söylenemez. Bunlar: Bern'de Baron Romberg, Kopenhag'da Brockdorff-Rantzau, Stockholm'de Baron Lucius von Stoedten idi. Görevleri ise İstanbul'daki büyükelçilik bünyesinde haberleşme ve casusluk ağının düğümünü oluşturmaktı. Almanlar bununla tüm Rus İmparatorluğu'nu nüfuzları altına almaya ve güçlerinin önemli bir kısmını da Alman ihtilal programının teşvik edilmesine ve/veya tamimine adanmışlardı²⁷.

24 Tanınmış bir Alman siyaset yazarı, teolog, sömürge yöneticisi ve seyahat yazarı olan, Almanya'nın geleceğinin Doğu'da; Türkiye'de, Mezopotamya ve Suriye'de olduğunu belirten, Alman yayımcılığının önde gelen savunucularından Karl Albert Paul Rohrbach (1869-1956): Bkz: Josef Anker, "Rohrbach, Paul Carl Albert", **Neue Deutsche Biographie (NDB)**, Bd. 22, Duncker&Humblot, Berlin, 2005, s. 5-6.

25 Diego von Bergen (1872-1943): Doktorasını tamamlamış bir avukat olarak daha genç yaşta, 23 yaşında Dışişleri Bakanlığında işe başladı. Bir yıl sonra elçilik sekreteri olarak önce Pekin'de, 3 yıl Brüksel'de ve 1906'dan 1911'e kadar da Almanya'nın Vatikan Elçiliğinde çalıştı. Daha sonra 1919 yılına kadar kaldığı Dışişleri Bakanlığına geri çağırıldı (Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 112).

26 Otto Günther von Wesendonck (1885-1933): Hukuk eğitiminden sonra, 1908'de Dışişlerinde göreve başladı. Londra, Brüksel, İstanbul ve Tanca'da kısa süreli görevlerden sonra 1914'te bir Portekizli ile evlenmesi, devlet hizmetinden ayrılmasına gerekçe oldu. Savaşın başlamasıyla birlikte yeniden Dışişleri Bakanlığı Politik Kısmında çalışmaya başladı (Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 112).

27 Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 110-113.

3- “Cihat” Söylemleri ve İslam Dünyasını Ayaklandırma Girişimleri

Artık Almanya'nın Dünya Savaşı'nda İngiliz, Fransız ve Rus sömürgelerindeki Müslümanları bu devletlere karşı nerede ve nasıl kullanmayı düşündüğü netleşmeye başlamıştı. 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman ittifakının yapıldığı gün, Alman Genelkurmay Başkanı General von Moltke²⁸ Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazıda: “Eğer İngiltere olası bir savaşta rakibimiz olursa Hindistan'da İngilizlere karşı bir ayaklanma çıkarılmalı, aynıysa Mısır'da da denenmelidir. İran'ı da Rus nüfuzundan kurtarmak için mümkünse Türkiye ile birlikte uygun bir zamanda harekete geçilmesi gereklidir” diyordu²⁹. Dışişleri müsteşarı Gottlieb von Jagow da 3 Ağustos 1914'te İstanbul'a gönderdiği telgrafta diyordu ki “İslami parola-slogan/İslamcılık parolası-sloganı İngiliz kolonilerine, özellikle Hindistan'a ulaştırılmalı; Kafkasya'nın ayaklandırılması ise ‘şayan-temenni’ olmalıdır.”³⁰ Bu defa Moltke, Dışişleri Bakanlığına 5 Ağustos'ta gönderdiği memorandumda yapılması gerekenlere açıklık getiriyordu: “En önemlisi... Hindistan, Mısır ve de Kafkasya'daki ayaklanmalardır. Dışişleri, Türkiye ile yapılan antlaşma doğrultusunda bu düşünceleri gerçekleştirebilecek durumda olmalı ve İslam fanatizmini özendirmelidir.”³¹

Almanya'nın savaş planları içinde Panislamizm'e büyük önem veriliyordu ve Alman liderler, savaş sonrasında hatıralarını yazarken olmasa bile, 1914 senesinde İslam'ın savaşın seyrini değiştirebilecek bir silah olduğunu düşünüyorlardı³².

28 Helmuth Johannes Ludwig von Moltke (25.5.1848-18.6.1916): Genç Moltke diye anılmaktadır. 1835-1839 yılları arasında Osmanlı kara ordusunu Prusya modeline göre yeniden yapılandırmak üzere Türkiye'de bulunan Mareşal von Moltke'nin yeğenidir. Dünya Savaşı başladığında (1904 Genelkurmay İkinci Başkanı, 1906 Genelkurmay Başkanı) Alman Genel Kurmay Başkanıydı (Chef des Generalstabs). Kayzer Wilhelm'in yakın çevresinde yer alan Moltke, Alman ordularının savaşı kısa sürede kazanacağına inanıyordu. Ancak bu gerçekleşmediği gibi, tüm bunlardan özellikle Marne başarısızlığından kendini sorumlu gören Moltke, her ne kadar 1914 yılı sonuna kadar resmen Genelkurmay Başkanı olarak kaldıysa da 14.9.1914'ten itibaren Alman ordularının yönetimini General Erich von Falkenhayn'a devretti (Heinrich Walle, “Moltke Helmuth Graf von”, **Neue Deutsche Biographie**, Bd. 18, Berlin, 1997, s. 17-18; Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...**, s. 31).

29 Gehrke, **Persien in der Deutschen Orientpolitik...**, Bd. I, s. 22; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 40.

30 Jagow Tel. an Pera, 3. August 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegungen gegen unsere Feinde. Allgemeines; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 40-41.

31 Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 113; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 41.

32 McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 115.

Wangenheim 14 Ağustos'ta İstanbul'dan Bethmann Holweg'e şöyle yazıyordu: " Majestelerinin İslam dünyasını ayaklandırma isteği ile ilgili çalışmalar büyük bir gizlilik içinde yürütüldü ve hazırlıklar tamamlandı. Osmanlı Devleti henüz savaşa girmemiş olsa da tam olarak kazanılan Enver Paşa şimdiden Afganistan, Kafkasya, Bağdat, Bingazi, Kahire ve Kudüs'e ufuktaki cihadın haberini ulaştırmak için ajanlar gönderdi bile. Enver'in Panislamcı hareketin ateşlenmesine olumlu yaklaştığından şüphemiz olmasın."³³

Ağustos 1914'te silahlar ateşlendiğinde Türk-Alman cihadının eylem planı hazırды ve bu konuda oldukça somut kanıtlar bulunuyordu: Büyükelçi von Wangenheim'in 18 Ağustos'ta Alman Dışişleri Bakanlığına bildirdiğine göre; "...Belucistan'daki cihat hazırlıkları için güvenilir sekiz Ermeni'den oluşan ve Almanların verdiği paralarla finanse edilen bir heyet daha savaş başlamadan 4-5 hafta önce bölgeye gönderildi. Türkler kendi cihat provokatörlerini Sudan'dan Hint alt kıtasına kadar her yere yollarken Almanlar da kendi ajanlarını İran'a ve Rus yönetimindeki Dağıstan'a gönderiyorlardı. Suriye ve Trablusgarp (Şeyh Senusi'nin buradaki taraftarları) Mısır'a karşı bir eyleme hazırlanıyordu. Suriye'deki düzenli Türk birliklerinin Mısır'a karşı kullanımı tasarlanıyor ve hatta Mısır'daki İngiliz işgaline karşı olabildiği kadarıyla ırkçı bir eylem düşünülüyordu. Bölgedeki Türk birliklerinin subayları bu ayaklanmayı sistematik bir şekilde yürütebilirlerdi. Büyük bir komisyon İran'daki çalışmalarını başarıyla tamamlamıştı. Şimdi söz konusu komisyon, kendisini oldukça kolay ve verimli bir görevin beklediği Dağıstan'a gidiyordu. Kafkasya'da da çoktan iş başı yapılmıştı. Bölge ayaklanmaya tahrik ediliyor ve ihtilal ateşi gün geçtikçe alevleniyordu..."³⁴

Kuzey Afrika'yı ihtilale sürüklemek ve bölgede Fransız yönetimine karşı ayaklanmalar çıkarması için Dr. Otto Mannesmann ve kardeşleri Trablusgarp'a gönderildi. Fas, Tunus ve Cezayir'de birtakım yerel güçlerin de (Şeyh Senusi, Şeyh Abdülkadir El Cezayiri'nin torunlarından Emir Said) desteği ile çalışma-

33 Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia (Tarabya), den 14 August 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 21028, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen... Afghanistan und Persien; Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 18 August 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen...Allgemeines; McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 115-116.

34 Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 18 August 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen...Allgemeines; McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s.116.

larını yürüten Mannesmann kardeşler, ihtilal beyannameleri ve diğer propagan-
da malzemelerini balonlar kullanarak dağıtmayı planlıyorlardı³⁵.

Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girme konusunda ayak
sürmesine ve birtakım kuşkularına rağmen Ağustos 1914'te kutsal savaş coşku-
su en yoğun halini aldı. Daha savaşın başlarında Almanya'nın önde gelen Arap
Dili ve Edebiyatı uzmanlarından Bernhard Moritz, Kuzeybatı Arabistan'da bir
keşif gezisi yaptıktan sonra Sina Çölü'nü geçerek, 8 Ağustos'ta Şam'a vardı. Mo-
ritz, Osmanlı 8. Kolordu Komutanı Zeki Paşa'ya, İngiliz birliklerinin Süveyş'te
konuşlandığı yerler, Sina'yı geçmek için Filistin'den Mısır'a en iyi yollar, vaha ve
su kuyularının yerleri, silah cephane ve diğer donanımın nasıl sağlanacağı, ile-
tişim olanakları ve yerel halkın tutum ve davranışları hakkında önemli bilgiler
veriyordu³⁶.

Almanya'nın İslam dünyasını düşmanlarına karşı kışkırtma ve ayaklandır-
ma planları 1914 Ağustosunun ilk günlerinden itibaren uygulanmaya başlan-
dı. Almanlar bu büyük oyunu hayatları pahasına oynuyorlardı. Genelkurmay
Başkanı von Moltke, 5 Ağustos'ta -İngiltere, Almanya'ya savaş açtıktan bir gün
sonra- verdiği talimatta, Alman Dışişleri Bakanlığının cihat için istihbaratçılar
ve ajanlar toplamaya başlamasını bildirmekteydi³⁷. Yine Moltke bu defa Harbiye
Nazırı Enver Paşa'ya gönderdiği, Türk müttefikinin yapacağı ve/veya yapma-
sı gereken görevleri hakkındaki yazısında: "mümkün olduğu kadar çok Rus ve
İngiliz kuvvetinin bağlanması ve söz konusu birliklerin zor duruma düşürülme-
si için İslam dünyasında ayaklanmalar düzenlemesini açıkça istiyordu." Molt-
ke devamla, "bunun sağlanması için de Kafkasya'ya karşı askerî bir harekâtle
birlikte özellikle Mısır'a karşı bir girişimde bulunulması arzu edilmektedir.
Avusturya'nın yükünü hafifletmek için Türk cephelerindeki askerî harekâtın
mümkün olduğu kadar çabuk başlaması gereklidir" diyordu³⁸.

35 PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11^e, R. 21028, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen...
Afghanistan und Persien (Überblick über die in der islamitisch-israelitischen Welt eingelei-
tete Agitationstätigkeit. 16 August 1914).

36 PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11^e, R. 21123, Bd. 1, Unternehmungen und Aufwiegelungen...
Ägypten, Syrien, Arabien (Bericht über die Strassen von Palästina nach Ägypten und die
Möglichkeit einer türkischen Invasion 26 August 1914); McMeekin, **Berlin-Bağdat De-
miryolu...**, s.116-117

37 McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 117; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı
Tarihi**, II/4, TTK Yayınları, Ankara, 1991, II/4, s. 651-652.

38 Friedrich Freiherrn Kress von Kressenstein, **Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmpara-
torluk**, Çev: Tahir Balaban, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 17; McMeekin, **Berlin-
Bağdat Demiryolu...**, s. 117-118.

Almanlar cihat propagandası yapmak ve böylece İslam dünyasını İngiliz, Fransız ve Ruslara karşı ayaklandırmak için her çareye başvuruyorlardı. Başta İsviçre olmak üzere tarafsız ülkelerdeki elçilikleri seferber edilerek, büyük oyunun gerçekleşmesi için taraftarlar ediniliyor; Doğu uzmanları, istihbaratçılar ve propagandacılar toplanıyordu.

Dışişleri Bakanı von Jagow 7 Ağustos 1914'te Almanya'nın Stockholm Orta Elçiliğine gönderdiği telgrafta: "İsveçli jandarma subayları aracılığı ile İran'ın en azından Azerbaycan'ın Rusya'ya karşı ayaklandırılmasının arzu edildiğini" bildiriyordu. Dolayısıyla von Jagow, o sırada memleketlerinde izinlerini kullanmakta olan İran Şahı'nın jandarma birliğine bağlı İsveçli jandarma subayları ile bağlantı kurulması talimatını veriyordu³⁹.

Stockholm'den gelen cevap olumsuzdu. Alman Elçisi Franz von Reichenau, böyle bir istekle İsveç Hükümetine başvuruda bulunmadığını bildiriyor ve devamlı; "İsveç Hükümeti ve vefakâr kralı bu önerilere kesinlikle yanaşmaz ve razı olmazdı. Çünkü İsveç hem tarafsızdı hem de İsveçli subaylar İngiliz ve Rus hükümetlerinin özel arzuları doğrultusunda İran'a gönderilmişlerdi. Öte yandan sadece yapacağımız bu öneri bile İsveçlilerin alınmalarına ve güvenmelerine neden olabilirdi. Çünkü böylelikle onlardan subaylarını oldukça tehlikeli ve hatalı bir duruma sokmalarını talep etmiş olacağız" diyordu⁴⁰.

Her ne kadar bu girişim başlamadan sona erdiyse de Almanların özellikle Wilhelm Waßmuß'un İran'daki faaliyetleri artarak devam ediyordu. Basra Körfezi kıyılarındaki aşiretleri bölgedeki İngilizlere karşı kışkırtıyor; cihat propagandası yaparak onları cinayet, şiddet ve sabotaj kampanyasına yöneltiyordu. Bu arada orta ve güney İran'da İsveçli subayların emrindeki yasa ve düzeni korumakla görevli 6 bin kişilik jandarma gücünün⁴¹ de Almanlara yakınlık duyma-

39 Auswärtiges Amt an Deutsche Gesandtschaft Stockholm. Berlin, den 7. August 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11^c, R. 21028, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen... Afghanistan und Persien; McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 118.

40 Deutsche Gesandtschaft an Auswärtigesamt, Stockholm, den 13 August 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11^c, R. 21028, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegelungen... Afghanistan und Persien.

41 İran devlet jandarmasının kuruluşu. İsveç askeri misyonu ile birlikte jandarmanın büyü-
yüp gelişmesi ve nüfuzunu artırması, jandarma güçlendikçe bölgede İngiliz ve Rus kuşku
ve rekabetinin artması, Birinci Dünya Savaşı'nın jandarma üzerindeki etkisi, savaşın ilk
yılı ilerledikçe jandarmanın milliyetçi ve Alman yanlısı eğilimlerinin daha belirgin hale
gelmesi, İngilizlere karşı İran Körfezi kıyılarındaki aşiretleri ayaklandırma çabalarında
Wassmuss'un jandarmadan hatırı sayılır yardım, teşvik ve himaye görmesi, dahası Ağustos

ları bölgede faaliyet gösteren Almanların elini güçlendiriyor, işlerini kolaylaştırıyordu. Dahası jandarmanın milliyetçi ve Alman yanlısı eğilimleri, savaşın ilk yılı ilerledikçe daha da belirgin hale geldi. İttifak Devletleri'ne doğrusu Sultan-Halife'nin cihat çağrısına destek toplama amacıyla İran üzerinden Afganistan'a yolculuk eden Zugmayer, Griesinger ve Niedermayer'in önderliğindeki gibi küçük Alman gruplarının yanı sıra İngilizlere karşı İran Körfezi kıyılarındaki aşiretleri ayaklandırma çabalarında Waßmuß, jandarmadan hatırı sayılır yardım, teşvik ve himaye gördü. Gerek İsveçli gerek İranlı jandarma subayları, İttifak Devletleri lehine milliyetçi propaganda yürüttüler ve yerel aşiret reislerini Körfez'deki ana İngiliz üssü Buşir'e karşı yürüyüşe geçmek üzere hazırlık yapmaya teşvik ettiler...⁴²

Tarafsız ülkelerdeki Alman elçilikleri dünya çapındaki bir cihada katılacak kişilerin bulunması konusunda önde gelen yerlerdi. İsviçre'dekiler başta olmak üzere destekçilerinin çoğu, Mısır'dan sürgün edilmiş veliahtlar, Arap şeyhleri ve Hint prensleriydi. Bunlar İngiltere'nin başına bir şey gelmesi durumunda Almanların desteğini garantilemek için hareket alanlarını genişletmek isteyenlerdi. Stockholm'deki Alman Elçisi Franz von Reichenau ile Afganistan ve Hindistan coğrafyası, Afgan Emiri'nin kişiliği, beklentileri, İslam dünyasındaki yeri hakkındaki engin bilgisini paylaşan ve İngiltere yönetimindeki Hindistan'da cihat planının içinde yer alan dünyaca meşhur İsveçli kâşif Sven Hedin gibi bazı Avrupalılar da Alman cihadının cazibesine kapılmışlardı⁴³.

İsveç ve İsviçre'deki birçok girişime rağmen Almanya'nın cihat politikasına yeni insanlar çekmenin ana üssü, Berlin'deki Wilhelmstraße'ydi. Ağustos 1914'te daha önce Doğu'da yaşamış ya da çalışmış olup, şimdi bu eylemin içinde yer almaya can atan tüm Almanlarla birlikte gönüllüler, en az askeriye kadar Dışişlerine de hücum ediyordu. Bunların büyük bir kısmı şimdi şansını savaşta

---

1915'te Buşir ve civarında durumun iyiden iyiye kutuplaşarak, sonunda jandarma ile İtilaf Kuvvetleri arasında silahlı çatışmalara kadar varması gibi konular ve daha fazla ayrıntı için bkz: Stephanie Cronin, "İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandarması", **İran ve Dünya Savaşı. Büyük Güçlerin Savaş Alanı**, Edit: Touraj Atabaki, Çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.45-69.

42 Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 69-70; Stephanie Cronin, "İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandarması", s. 54-55.

43 Franz von Reichenau an Herrn Unterstaatssekretär Zimmermann, Stockholm. Den 25 August 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 21028, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegungen... Afghanistan und Persien; McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 118.

denemek isteyen ve hayatta pek de başarılı olamamış işe yaramaz kişiler gibi görünüyordu. Almanların cihat gönüllüleri arasında bu tarz kimselerin yanı sıra kutsal savaş coşkusunu teşvik için Fas'a gönderilen Mannesmann kardeşler gibi çok saygın iş adamları da yer alıyordu. Yakın zamanda Basra Körfezi'nde faaliyet göstermeye başlayan Hamburg-Amerika armatörlük şirketinin sahibi Albert Ballin ve Basra bölgesinde küçük bir gemicilik acentesi olan Robert Wönckhaus da bu grubun içinde yer alıyordu. Öne çıkan gönüllülerden bir diğeri ise Berlin Üniversitesi profesörlerinden Otto Warburg idi. Alman yönetimine finansal destek sağlayan Hamburglu banker bir ailenin oğlu olan Warburg, dünyaca ünlü bir botanist olmanın yanı sıra hiç de tesadüfi olmayan bir şekilde Berlin'deki Dünya Siyonist Örgütü'nün yönetim kurulu başkanıydı⁴⁴.

Mannesmann kardeşler, Ballin, Wönckhaus ve Warburg'un da içinde bulunduğu müstesna bir siyaset planı 16 Ağustos'ta hazırlandı. "İslam ve Yahudi Dünyasında Düzenlenmesi Planlanan Propaganda Faaliyetlerine Bir Bakış" adını taşıyan bu çalışmada; İslam dünyasında: Fas, Tunus, Cezayir, Mısır, Afganistan ile Hindistan'da yapılması öngörülen girişimler (aksiyonlar) hakkında bilgi veriliyor ve Yahudi dünyasında gerçekleştirilmesi düşünülen faaliyetler ise şu şekilde sıralanıyordu: "...Başında Berlin Üniversitesi profesörlerinden Dr. Warburg'un bulunduğu Dünya Siyonist Örgütü'nün devamımıza kazandırılmasında başarılı oldu. 100 binden fazla aktif üyesi ve çok büyük sayıda gizli taraftarı olan söz konusu örgüt, dış dünyadaki istihbarat ve propaganda çalışmalarımıza olağanüstü derecede büyük bir katkı sağlayabilirdi. Kayzer Wilhelm'in İngiliz karşıtı cihat programı ile Rusya'daki Yahudi-Siyonist ayaklanmaları birleştirilmeliydi. Rusya'da yaşayan Yahudiler, Almanya'nın teşvikiyle hububat ambarlarına ve sevkiyatlara sabotaj düzenleyebilir ve böylelikle Rus Ordusunu açlığa mahkûm edebilirlerdi. Ayrıca Rus Ordusunun tüm gereksinimlerinin Yahudi tüccarlar tarafından karşılanması sağlanarak Siyonistler aracılığı ile Rus seferberliğinde ve ordusunun beslenmesinde ciddi birtakım sıkıntılar çıkarılabilirdi. Rejim bir kere sallantıya girdikten sonra Rusya Yahudileri bu defa dünyadaki tüm Yahudilerin amansız düşmanı Rus Çarı'nın tahttan indirilmesine önderlik edebilirdi. Öte yandan Wönckhaus ve hacıların Hicaz'a gidiş gelişlerini sağlayacak Hamburg-Amerika şirketinin gemileri aracılığıyla Türk-Alman cihadının propagandası yapılabilir ve 'ayak-

44 McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 118.

lanma dalgalarını Mısır'dan başlayıp Mekke üzerinden Hindistan'a kadar tüm İslam âlemine yaymak' mümkün olabilirdi."⁴⁵

Wangenheim 14 Ağustos'ta Dışişleri Bakanlığına: "Enver Paşa'nın Türk subayları aracılığıyla, Afganistan Emiri'nin İngiltere ve Rusya'ya karşı her türlü düşmanca girişime hazır olduğu güvenilir haberini aldığı, emirle bağlantının yine Türk subayları aracılığıyla sürdürülmeye devam edileceğini dahası Hint Müslümanlarıyla sürekli olarak temasta bulunulduğunu" ve "Kafkasya, Bağdat, Bingazi, Mısır ile Kudüs'te ayaklanma hazırlıklarının çoktan tamamlandığını" bildiriyordu⁴⁶.

İşte tam da bu sıralarda 15 Ağustos 1914'te, Kayzer II. Wilhelm, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya, Sultan-Halifenin bütün Müslümanları cihada çağırması gerektiğini acele kaydıyla bildiriyordu: "Türkiye derhal saldırıya geçmeli. Majesteleri Sultan aynı zamanda 'emir-ül mü'minin' sıfatıyla Asya, Hindistan, Afrika ve Mısır'daki Müslümanları kutsal savaşa çağırmalıdır"⁴⁷. Oppenheim da 18 Ağustos'ta Başbakan Freiherrn von Bethmann Hollweg'e, "eğer Türkler Mısır'a karşı harekete geçer ve Hindistan'da alevlenen ayaklanmalar körüklenebilirse, ancak o zaman İngiltere yıpranmış ve zayıflamış olur..." diye yazıyordu. Oppenheim söz konusu yazısında Başbakana birtakım önerilerde de bulunuyordu: "Almanya Libya, Sudan ve Yemen'deki Müslümanları silahlandırmalı; tahta tâlip olan sürgündeki Araplara (Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa dâhil olmak üzere) maddi destek sağlamalı ve Fransa yönetimindeki Kuzey Afrika toprakları ile Rusya'nın kontrolündeki Orta Asya'da sömürgecilik karşıtı ayaklanmaların ölçüsünü artırmalı; İngiltere'ye karşı şu anda yürütülen savaşta en önemlisi Hindistan'daki hareket tarzı olmalı ve 40-50 bin silahlı adamı bulunan Afganistan Emiri İngiltere yönetiminde bulunan Hindistan'a saldırıya geçmek üzere kışkırtılmalıdır." Ayrıca Oppenheim, "Majesteleri Kral ile İmparator ve Sultan-Halife-

45 Überblick über die in der islamitisch-israelitischen Welt eingeleitete Agitationstätigkeit. 16. August 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11^e, R. 21028, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegungen... Afghanistan und Persien; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 41; McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 119.

46 Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 14 August 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11^e, R. 21028, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegungen... Afghanistan und Persien.

47 Auswärtigesamt an Pera, 15.8.1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegungen...Allgemeines; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 41; Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...**, s. 33.

nin Afganistan'da somut bir iş birliği yaptığının işitilmesi Kahire'den Kalküta'ya tüm Müslümanları İngiltere'nin egemenliğine karşı harekete geçirebilir ve isyancılar bunda başarısız olsalar bile sadece Hint Müslümanlarının ayaklanma tehdidi dahi İngiltere'yi Almanların çıkarları doğrultusunda bir barış yapmaya yönlendirebilir" diyordu⁴⁸. Diğer taraftan Alman Dışişleri Bakanlığı 27 Ağustos'ta, İstanbul'daki Büyükelçiliğinden, "Panislamizm hareketinin İngiltere ve kolonilerine karşı da 'tahrik ve teşvik' edilmesini ve bunun acımaksızın, merhamet edilmeksizin, insafsızca yürütülmesini" istiyordu⁴⁹.

Berlin'den 25 Ağustos 1914'te İstanbul'a gönderilen telgrafta ise Dışişleri Müsteşar Yardımcısı Zimmermann, "Her ne olursa olsun Mısır ayaklanmasının mutlaka düzenlenmesi, eğer Türkler ayak sürümeye ve/veya kararsızlık göstermeye devam ederlerse, hiç olmazsa küçük bir süvari birliğiyle olsa da Türkleri Mısır'a karşı taarruza sevk etmek için Enver Paşa'dan yararlanılması" gerektiğini Wangenheim'a bildirmekteydi. Zimmermann devamla: "Hidiv'in görüş ve düşüncelerini büyük memnuniyetle karşılıyor ve Mısır'daki İngiliz egemenliğinin yıkılmasını hedefleyen her türlü girişimini destekliyoruz. Şimdilik her şeyden önce Mısır ve Sudan'daki yerli ordunun ve yine halkın ayaklandırılmasını öneriyoruz. Düşmanlara karşı mücadelede Sultan-Halifenin yaklaşmakta olan katılımını çok önemsedığımızı belirtmek isterim. Mısır yönetimindeki İngiliz subaylarının bertaraf edilmesinin yanı sıra Süveyş Kanalı'nın kapatılması, Port Said tatlı su kanallarıyla birlikte su bentleri ve su tesisatının, radyo-telgraf istasyonları, demiryolu köprüleri, telgraf tesisleri, Port Said, Süveyş ve İskenderiye liman binaları ve kırsallarının da tahrip edilmesi önemliydi. Hidiv'in Türklerle uzlaşması burada çok iyi karşılandı. Çok küçük birliklerle de olsa Sultan-Halifenin faaliyete geçmesinin büyük önemi vardı. Süveyş Kanalı'na özellikle Port Said ve Süveyş'e karşı bir süvari hücumu tüm Mısır'ı kargaşa ve isyana sürükleyebilir ve Türkler harekete geçer geçmez de Alman subaylarının gönderilmesine başlanabilir" diyordu⁵⁰.

48 Oppenheim an Freiherrn von Bethmann Hollweg, Berlin, den 18 August 1914, *PA-AA*, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1. Unternehmungen und Aufwiegungen... Allgemeines; Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 41; McMeekin, *Berlin-Bağdat Demiryolu...*, s. 120-121.

49 Auswärtigesamt an Konstantinopel, 27.8.1914, *PA-AA*, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20936, Bd. 1.

50 Zimmermann an Botschaft Konstantinopel, Berlin, den 25 August 1914, *PA-AA*, Der Weltkrieg, Nr. 11^s, R. 21123, Bd. 1, Unternehmungen und Aufwiegungen... Ägypten, Syrien, Arabien.

Ağustos sonlarına doğru Almanların Doğu Prusya'daki Tannenberg yakınlarında Ruslara karşı kazandığı ezici zafer, İstanbul'da Türk-Alman cihadı için coşku dalgaları oluşturuyordu. Wangenheim 30 Ağustos'ta Berlin'e Arabistan'ın önde gelen dört şeyhinin Enver Paşa'ya hediyeler getirdiğini ve İngiltere'ye karşı her türlü eylem ve girişimlerde yanında olacakları sözünü verdiklerini yazıyordu. Büyükelçi, Alman zaferini tebrik etmek için Mekke ve Medine şeyhlerinin Arabistan'da çok nüfuzlu üç akrabasının dün kendisini ziyaret ettiğini belirtiyor ve devamla "Bütün Müslümanların kendilerini İngiliz ve Fransız boyunduruğundan Almanya'nın kurtaracağına inandıklarını ve Arabistan'ın tüm camilerinde aynen burada olduğu gibi Mekke ve Medine'de de halkın her gün Almanya'nın zaferi için dua ettiklerini" yazıyordu⁵¹.

Büyükelçi Wangenheim 4 Eylül'de Berlin'e "Arap şeyhlerinin Enver Paşa'yı ziyareti hakkındaki haberi Kapitän (Yüzbaşı) Humann'dan aldığını, ancak dün kendisine verilen habere göre, Enver Paşa'ya hediyeleri bizzat şeyhlerin değil babaları adına oğullarının getirdiğini ve hizmet için emrine hazır olduklarını" yazıyordu. Büyükelçi'ye göre; İngiltere karşısında eyleme geçmeye hazır olan şeyhlerden İbn-i Suud, Basra ve Kuveyt üzerine; İbn-i Reşit Yemen'deki İmam Yahya ile birlikte Aden'e karşı harekete geçmek istiyor, Seyyit İdris de Mısır için düşünü-lüyordu. Bunların dışında Ali Bey Başhampa⁵² Güney Tunus ve Cezayir'de görevliydi. Aynı zamanda Başhampa, Fransızların Marekeş'ten attıkları Faslılar ve hatta İran ve Hindistan ile de güvenilir adamlar vasıtasıyla temas halindeydi. Tüm Kafkasya'da da isyan hazırlığı enerjik bir şekilde sürüyordu. Faslıların silaha ihtiyaçları vardı ve bu silahlar Afrika silah kaçakçılığının merkezi Barselona'da temin edilebilirdi. Osmanlı Harbiye Nezaretinde bir cihat merkezi henüz oluşturulmuştu ve bu birim canla başla çalışıyordu. Öte yandan Enver Paşa'nın tek korkusu İslam dünyasını İtilaf Devletlerine karşı isyana sürükleyecek tüm bu cihat hazırlıklarının gerçekleşmeden savaşın sona ermesiydi⁵³.

51 Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Pera, den 30 August 1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11⁶, R. 21123, Bd. 1, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Ägypten, Syrien, Arabien.

52 Ali Bey Başhampa hakkında bilgi için: Serdal Balcı-Mustafa Balcıoğlu, "İdealist Bir Mücadele Adamı: Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Tunuslu Ali Başhampa-I", **Toplumsal Tarih**, 209 (Mayıs-2011), s. 68-73.

53 Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 4 September 1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11⁶, R. 21123, Bd. 1, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Ägypten, Syrien, Arabien; Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...**, s. 33 34; McMee-kin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 122.

Oppenheim İslam dünyasını ayaklandırmak üzere cihat planları yaparken savaş öncesinde Kahire’de himayesine aldığı Curt Prüfer kusursuz bir zamanlama ile tam da Enver Paşa’nın Arap şeyhleriyle görüştüğü 3 Eylül tarihinde İstanbul’a vardı ve Türklerin Kahire’deki cihat hazırlıklarıyla ilgili raporunu Wangenheim’a sundu. Prüfer, İstanbul’a vardikten sonra bu kez Büyükelçi Wangenheim’ın himayesi altına girdi ve bölgede kendi ajanları bulunan Alman Deniz Ataşesi Yüzbaşı Humann ile kısa sürede dostluk geliştirdi. Prüfer, Eylül 1914 sonlarına doğru İstanbul’dan ayrıldıktan sonra eski bahriye nazırı olup şimdi Şam’daki 4. Ordu’nun komutanlığına getirilen Cemal Paşa’nın vazgeçilmez tercümanı olacaktı.

Berlin’den Prüfer’e gönderilen emirler çok detaylandırılmamış görünse de asıl hedefin ne olduğu açıktı. Almanlar her ne şekilde olursa olsun İngilizleri Mısır’dan atmak ya da en azından Süveyş Kanalı’nı işlemez duruma getirerek Londra-Hindistan bağlantısını koparmak istiyordu⁵⁴.

İşte tam da bu sırada Alman ordusunun Lüksemburg’daki karargâhında bulunan Başbakanın yıldırım telgrafı Dışişleri Bakanı aracılığı ile İstanbul’a ulaştı. Marne’den gelen kötü haberler hasıraltı edilirken Dışişleri Bakanı Bethmann Hollweg, şansölyenin direktiflerini Wangenheim’a bildiriyordu: “İngiliz direnişini kırmak için her türlü olanağı kullanmak zorundayız. Bu yüzden Türkiye’nin Rusya’ya karşı saldırıya geçmesini teşvik etmek için her şeyi yapmalıyız. Rusya’ya karşı savaş bir kere başladı mı bundan sonra her şey riske edilebilir ve böylece Süveyş Kanalı’na karşı her türlü eylem çıkarlarımız açısından paha biçilmez kıymette olabilir. Enver Paşa ile ortaklaşa planlanan ve 20-30 bin askerin katılacağı bir Süveyş Kanalı harekâtı mümkün görünmekte ve harekât için gerekli silah ve mühimmatın bir an önce tedarik edilmesi gerekmektedir.”⁵⁵

Aynı gün İstanbul’dan Berlin’e ulaşan bir telgrafta; Mısır eylemi için tasarlanan aşağıdaki planın bugün Enver Paşa tarafından kabul edildiği bildiriliyordu:

“Her vilayette (mudiria-mudirieh) 12-15 kişiden oluşan birkaç çete kurulmalı. Her çetenin başına bu görevi yerine getirmeye hazır çok sayıdaki Türk veya Mısır subayından biri geçmeli. Hedef, küçük askerî postalara (karakollara) bas-

54 McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 122-124.

55 Der K. Reichskanzler an Auswärtiges Amt, Luxemburg, den 7. September 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11⁶, R. 21124, Bd. 2, Unternehmungen und Aufwiegungen... Ägypten, Syrien, Arabien.

kınlar yapmak, demiryolları, telgraf istasyonları ile gemilere saldırı ve suikastlar düzenlemektir. Eylemden sonra çeteler başka yerlerde yeni birtakım faaliyetlerde bulunmak üzere dağıtılmalı. Tüm çetelerin yönetimi merkezî bir makamın emri altında olmalı. Enver Paşa'nın Trablusgarp Savaşı'ndan bildiği ve/veya tanışık olduğu üzere ülkedeki silahlar gizli yerlerde daima kullanıma hazır bulundurulmalı. Bunların dışında çeteler arasındaki bağlantı kontra-çeteler vasıtasıyla sağlanmalı. Süveyş Kanalı'nın her iki tarafındaki İngiliz istasyon postalarına benzeri çete eylemleri tasarlanmalı..."⁵⁶

Mısır'daki İngiliz yönetimine karşı tasarlanan bu eylem planlarının dışında, bunlardan hiç de alt kalmayacak şekilde Mısır polis teşkilatında Almanların kendi adamları da vardı. Söz konusu teşkilatta teğmenliğe kadar yükselmiş olan Alman uyruklu Robert Mors gibi. Mors, savaş patlak verdiğinde İstanbul'da bulunuyordu ve şimdi Osmanlı ajanlarıyla birlikte Mısır polisi ve ordusunda genel bir isyan planını gerçekleştirmeye çalışacak, imkânlar doğrultusunda Süveyş Kanalı'na saldırılar düzenleyecekti. Mors aynı zamanda geçişi engellemek için Kanal'a sabotaj yapmanın -kanalın dar bölümlerinde gemi batırmak gibi- yollarını da arayacaktı⁵⁷.

Öte yandan planlanan Kanal harekâtı için Enver Paşa talepte bulunmakta gecikmedi. Süveyş Kanalı'nı ele geçirmek üzere Osmanlı 4. Ordusunun mükemmel bir şekilde donanımı gerekiyordu. Bundan başka Osmanlı Devleti'nin harekât için maddi desteğe de -Liman von Sanders bu meblağı 100 bin lira ya da pound olarak tahmin ediyordu- gereksinimi vardı. Enver Paşa'nın bu talepleri 13 Eylül'de Alman Genel Karargâhı tarafından kabul edildi. Aslında bu onay Osmanlı Devleti'nin bir an önce Rusya'ya karşı savaş ilan etmesi gibi makul bir koşula dayanıyordu. Enver Paşa kendi adına, her ne olursa olsun savaşa girmeye hazır olduğuna dair Wangenheim'a bizzat güvence verdi. 16 Eylül'de Bethmann

56 Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 7. September 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11⁸, R. 21124, Bd. 2, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Ägypten, Syrien, Arabien.

57 Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 4. September 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11⁸, R. 21123, Bd. 1, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Ägypten, Syrien, Arabien; Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 7. September 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11⁸, R. 21124, Bd. 2, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Ägypten, Syrien, Arabien; Der K. Deutsche Gesandtschaft an den Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Athen, den 11. November 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11⁸, R. 21125, Bd. 3, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Ägypten, Syrien, Arabien; McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 122.

Hollweg, Kayzer Wilhelm'in belki de Almanya'nın savaşı kazanması için son şans olarak gördüğü Kanal harekâtına fon tahsis üzere harekete geçerken Osmanlı Devleti henüz savaşa girmeye karar bile vermemişti⁵⁸.

Türklerin savaşa girme konusunda ayak sürümesi Almanları kızdırmaya başlasa da bu durum aktif iş birliğini engellemedi. Prüfer, Enver Paşa ile ilk kez 7 Eylül'de, yani Bethmann Hollweg'in harekâtı hızlandırmak için Lüksemburg'dan yıldırım telgraf çektiği gün bir araya geldi. Enver Paşa herkes gibi bu genç Alman tercümana hayran kalırken Prüfer de Paşa'dan etkilendi.

Prüfer, İstanbul'da çok iyi bir kabul gördü. Ancak Osmanlı Devleti'ni bir an önce savaşa sokmak için büyük çaba gösteren Wangenheim'in kalabalık diplomatik ekibinin bulunduğu Osmanlı Başkentinde, ne onun tercümanlık yeteneğinden ne de bölgeyi en iyi tanıyan Oppenheim'in bu önemli vasfından yeterince faydalandı. Prüfer, Robert Mors'u dinamit, patlayıcı fünyeler, propaganda bildirileri ve birçok Mısırlı iş birlikçi ile birlikte 13 Eylül'de İskenderiye'ye gönderdi. Mors, Süveyş Kanalı'nda sabotaj düzenlemede veya Mısır'ın polis ve ordu teşkilatındaki Müslümanları isyana kıskırtmada, olmadı Kahire'deki İngilizlerin hayatını genel olarak çekilmez kılmada kendisine yardımcı olabilirdi. Mors misyonunun muntazam bir şekilde işlemeye başlaması ile birlikte Prüfer'in İstanbul'da kalması için bir sebep kalmadı. 20 Eylül'de İstanbul'dan ayrılan Prüfer, Osmanlı 4. Ordusunun yakında yapılması planlanan Süveyş Kanalı harekâtını yürütmek üzere gönderilen Bavyalı Yarbay Kress von Kressenstein'in komutasındaki askerî heyete tercüman ve danışman olarak atandı⁵⁹.

Her ne kadar Osmanlı Devleti henüz savaşa girmemiş ve Sultan-Halife tarafından cihat ilan edilmemişse de Almanların cihat projesi gün geçtikçe ciddileşiyordu. Süveyş Heyeti Haydarpaşa'dan doğuya doğru yol alırken Afganistan'da

58 Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 8. September 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11^s, R. 21124, Bd. 2, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Ägypten, Syrien, Arabien; Der K. Staatssekretär von Jagow an Auswärtiges Amt, Luxemburg, den 9. September 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11^s, R. 21124, Bd. 2, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Ägypten, Syrien, Arabien; Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Therapia, den 11. September 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11^s, R. 21124, Bd. 2, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Ägypten, Syrien, Arabien; Der K. Staatssekretär von Jagow an Auswärtiges Amt, Großes Hauptquartier, den 12. September 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11^s, R. 21124, Bd. 2, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Ägypten, Syrien, Arabien; McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 124-125.

59 McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 125-126.

kutsal savaşın yeşil bayrağını dalgalandırmak isteyen başka bir grup, Boğaz'ın Avrupa yakasındaki Sirkeci Garı'ndan yola çıkıyordu. Savaştan önce İran'a keşif gezileri yapmış olan başka bir Bavyeralı subay Oskar von Niedermayer,⁶⁰ Afganistan Heyeti'nin başındaydı ve bu heyet Kress- Prüfer ekibinden bile kalabalıktı⁶¹.

Niedermayer ile Prüfer başkalarıyla kıyaslanamayacak derecede, sırasıyla İngiliz yönetimindeki Hindistan ve Mısır'ı hedef alan Almanya'nın en önemli cihat görevlileriydi. Fakat çevrede onlara yardımcı olan başkaları da vardı. Ağustos 1914 başlarında Kuzey Afrika'daki Fransızlara karşı ayaklanma başlatmak için Trablusgarp'a gönderilen Otto Mannesmann'a daha sonra Libya'daki Senusi aşiretlerini Mısır'daki İngilizlere karşı kışkırtma görevi verildi. Bernhard Moritz, Ağustos'ta Süveyş Kanalı'na en iyi ulaşım yollarıyla ilgili Şam'daki Osmanlı 4. Ordusuna önerilerde bulunduktan sonra Sudan'a gönderildi. Oppenheim'in Ekim 1914'teki isteği üzerine İslam'ın ikinci kutsal şehri olan Medine'deki büroya tam da hac mevsiminde Alman propagandası düzenlemekle görevlendirildi⁶². Almanya'nın önde gelen Afrika sömürge kâşifi Leo Frobenius da Habeşistan ile İngiliz-Mısır yönetimindeki Sudan'da cihadı yapılandırmak için Hicaz üzerinden eş zamanlı olarak gönderildi. Yine aynı günlerde Yüzbaşı Fritz Klein, Şiiilerin kutsal yerleri, Necef ile Kerbela'nın önde gelen dini liderlerinin Türk-Alman cihadıyla ilgili onayını almak ve petrol bakımından zengin olan Basra Bölgesi'nin güvenliğini sağlamak, ya da İngilizlerin bu konuda kendisini geride bırakmaları durumunda petrol kuyularına saldırı düzenlemek için Güney Mezopotamya'ya gönderildi. Ekim ayı içerisinde ünlü Avusturyalı şarkiyatçı Profesör Alois Musil ise (her ne kadar raporlarını Viyana'ya gönderiyorsa da bu görevi tamamen Berlin tarafından finanse ediliyordu) önde gelen aşiret şeyhlerini Türk-Alman cihadına kazandırmak için Orta Arabistan'ın çöl bölgelerine gönderildi⁶³.

60 Oskar von Niedermayer'in kapsamlı biyografisi için bkz: Renate Vogel, **Die Persien und Afghanistanexpedition Oskar Ritter v. Niedermayers 1915/16**, Biblio Verlag, Osnabrück, 1976, s. 23-24.

61 Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 36-43, 56-61; McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 126.

62 Curt Prüfer ile Bernhard Moritz'in görevleri hakkında bkz: Der K. Botschafter an den Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 30. November 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 118, R. 21126, Bd. 4, Unternehmungen und Aufwiegungen... Ägypten, Syrien, Arabien.

63 McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 127.

Tüm bu görevliler arasında en iddialı görev, savaştan önce Hollanda Endonezyası'nda yaşayıp orada erken dönem İslam'ın meşhur üstadı Christian Snouck Hurgronje ile çalışmış bir Alman'a, Roloff-Breslau'ya verildi. Roloff görevini Alman askeri istihbaratı dışında yerine getiriyor ve Oppenheim'in bürosu yerine kendisinin hacca gönderilme planı için 200 bin marklık fon sağlayan İstanbul'daki Deniz Ataşesi Hans Humann ile temas halinde bulunuyordu. Roloff için tasarlanan görev, Doğu Hindistan'a varmak üzere Eylül 1914'te Rotterdam'dan gemiyle yola çıkması ve Hollanda pasaportu ile seyahatini sürdürmesiydi. Sumatra'da Müslüman kılığına girecek ve tam zamanında diğer Endonezyalı hacıları taşıyan Hicaz bağlantılı bir gemiye binecekti. Roloff, Mekke'ye ulaşsa da ulaşmasa da (Dışişlerinde bunu başarıp başaramayacağı konusunda ciddi tartışmalar yapılıyordu) hacı adaylarının Avrupa savaşına dair düşüncelerini sorup kamuoyu yoklaması yapabilir ve Kayzer Wilhelm ile Sultan-Halife tarafından İtilaf Devletleri'ne karşı ilan edilecek ufuktaki "cihad-ı ekber" hakkında olumlu görüşler yayabilirdi⁶⁴.

Ekim 1914'e kadar İstanbul'daki kutsal savaş ateşi yükseldikçe yükseldi. Başkentteki Sirkeci Garı'na varan trenler her gün Alman altınları, silahları ve mühimmatıyla birlikte Orta Avrupa'dan gelen şüpheli görünümlü şahıslarla doluyordu. Pera Palas Oteli, İtilaf Devletleri ajanlarınca istila edilmişti ve çenesi düşük Alman cihat görevlileri sayesinde işlerini hiç zorlanmadan yapabiliyorlardı.

Tıpkı İsaac Deutscher'in Troçki'si gibi dünya çapındaki cihadın yaratıcısı Oppenheim, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar İmparatorluk Almanyası'nın tüm gücünü arkasına alarak silahlandı. Oppenheim, İngiliz işgali altındaki 100 milyon Müslümanla birlikte Fransa ve Rusya yönetimindeki kırk milyon kadar Müslümanın Almanya tarafında olacağını düşünüyordu. Kayzer tüm dünyadaki 300 milyon Müslümanın dostu olduğunu ilan etmemiş miydi? Oppenheim bölgeden yazdığı raporlarla Dışişlerine, "sadece Osmanlı Devleti ile Mısır'da değil İngiliz Hindistanı'nda ve hatta İran'da bile tüm dünya Müslümanlarının Alman kuvvetlerinin zaferi için camilerde dua ettiğine" dair bilgi veriyordu. Baron, Almanya'nın İslamî bir güç olmadığını kabul ediyordu. Dolayısıyla İtilaf Devletleri'ne karşı kutsal bir savaşın Sultan-Halifenin mührü ile

64 Rapport über meine Reise nach Arabien, von Max Roloff-Breslau, 8. Januar 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 118, R. 21127, Bd. 5, Unternehmungen und Aufwiegungen... Ägypten, Syrien, Arabien; McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 127-128.

ilan edilmesi gerekiyordu. Oppenheim, “dünyanın şimdiye kadar gördüğü bu en büyük savaşta tüm İslam dünyasının İttifak Devletleri’nin yanında olacağına, Almanlarla Müslümanların omuz omuza ve canları pahasına çarpışacağına” gerçekten inanıyordu⁶⁵.

Oppenheim’in Ekim 1914 tarihli ve “İslam Dünyasının Düşmanlarımızı Başkaldırısı” başlıklı 136 sayfalık çok etkileyici raporunda⁶⁶ İngiliz, Rus ve Fransız egemenliği altındaki bütün İslam ülkelerinde başlatılacak ayaklanmalar etraflıca açıklanıyordu: Mısır ve Hindistan’ın ayaklanması en önemli olanıydı. Raporda, ikinci sırada Türklerin Kafkasya’da Ruslara karşı savaşı ve üçüncü sırada da Fas, Tunus ve Cezayir’deki Müslümanların ayaklanması yer alıyordu. Dinsel nedenlerden dolayı Türklerin komutası altında Süveyş Kanalı’na bir Türk-Alman ortak taarruzu başlatılmalı; Mısır ve Sudan’da ayaklanmalar çıkarılarak, -Arap bedevileri ve Senusilerin yardım ve/veya destekleriyle- İngilizler buralardan kovulmalı (Mısırlılar ve Türkler İngilizleri yok etmelilerdi). Kutsal şehirler Mekke, Medine ve Cidde’de ayrıca Ma’an ve Hudeyde’de Alman postaları (haber akışını ve bağlantıyı sağlayacak haberleşme büroları) kurulmalı; Yemen’den Aden Körfezi’ne bir taarruz başlatılmalı; Rusya’nın Müslüman bölgelerinde de (Kırım, Kazan, Orenburg, Ufa, Kafkasya, Orta Asya) enerjik bir ihtilal propagandası yürütülmeliydi. Kafkasya’nın Müslüman halkları savaşçı bir yapıya sahiplerdi. Öte yandan Ermeni ve Hıristiyan Gürcüler, Doğu’da “korkak ve entrikacı” olarak tanınıyorlardı. Dolayısı ile daha önce Türkiye’ye göç etmiş olan Çerkez, Çeçen ve Müslüman Gürcülerden 20-30 bin kişilik bir milis kuvveti oluşturularak Rusya’ya karşı kullanılabilirdi. Azerbaycanlı milyoner Hacı Zeynel Abidin Tagiyev’in⁶⁷ yardım ve desteği ile Bakü petrol yatakları

65 **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegelungen...R. 20937, Bd.2, Die Revolutionierung der Islamischen Gebiete..., Denkschrift Oppenheims; McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 128-129; Kon, **Almanya’nın İslam Stratejisi**, s. 62-63.

66 **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegelungen..., R. 20937, Bd. 2, Die Revolutionierung der Islamischen Gebiete..., Denkschrift Oppenheims; Wilhelm Treue, “Max von Oppenheim- der Archäologe und die Politik”, **Historische Zeitschrift**, 209 (1969), s. 61-63; Kon, “Almanya’nın İslam Stratejisi Mimarlarından...”, s. 230-231; Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti...**, s. 34; Kon, **Almanya’nın İslam Stratejisi**, s. 62-63.

67 Bakü ve çevresindeki petrol şirketlerinin ve “Kaspi” gazetesinin sahibi, sanatçı ve bilim adamlarının koruyucusu, “Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi” nin kurucusu, Azerbaycanlı milyoner Hacı Zeynel Abidin Tagiyev için bkz: Hilal Munsch, **Die Republik Aserbeidschan**, Berlin, 1930, s. 16; Gerhard von Mende, **Der Nationale Kampf der Russland**

rının en azından bir kısmı tahrip edilmeye çalışılabilirdi. Çoğunluğu Şii olan İran, Türkiye ve Afganistan ile birlikte (İngiliz ve Rus karşıtı) bir birlik oluşturmalıydı. Bir heyet-i seferiye Karun'daki (Şatt-el Arap-Abadan) İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin petrol boru hatlarını işgal edecekti. Hintlilerin de katılacakları heyet-i seferiyeler, Afgan Emirini İngilizlere karşı harekete geçirmek ve onun yardımıyla Hindistan'da kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmak; karışıklıklar çıkarmak üzere Afganistan'a gideceklerdi. Hindistan 313 milyondan fazla nüfusuyla (217,6 milyon Hindu, 66,6 Müslüman) savaşın sonucunu doğrudan etkileyecek en önemli ülke konumundadır. Ülkede İngiltere'ye karşı içten içe bir hoşnutsuzluk olsa da halk yığınları ilgisizdi ve toplu bir Hint başkaldırısı ancak bir Afgan zaferinden (başarısından) sonra mümkün olabilirdi. Bengal Körfezi'ndeki Andaman Adası'nda tutuklu bulunan siyasi mahkûmlar, Alman donanmasının yardımıyla kurtarılıp ayaklanmaları yönlendirmeye çalışacaklardı. Mekke'den Hint Müslümanlarına nüfuz edebilecek, İslam kardeşliği bağından da yararlanılabilecekti. Fransa karşıtı Fas, Tunus ve Cezayirli, hem İslam kardeşliği ve medreseler (Kur'an okulları) hem de Türk topraklarında yaşayan muhacirlerin yardımıyla ayaklanmaya teşvik edileceklerdi. Türk-Alman "harp sevk ve idaresinde" Müslüman ve Hintli savaş esirlerinden de yararlanılacaktı⁶⁸.

Bu çok etkileyici ve ayrıntılı raporunda Müslümanların nasıl ve kimler aracılığı ile isyana özendirileceğini; yapılabilecek ve/veya yapılması gerekenleri en ince ayrıntısına kadar anlatan Oppenheim, "Kuzey Afrika'dan Hindistan'a kadar bütün Müslümanların ayaklandırılması şarttır. İngiltere'ye karşı en önemli silahımız İslam'dır" diyordu. Mısır ve Hindistan'ın İngiltere'nin "Aşıl topuğu" olduğunu, İslam'ın harekete geçmesinin İngiltere için "ölümcül bir darbe" olacağını savunan Oppenheim, Almanya'nın savaşı kaybetmesi durumunda Müslümanların her şeylerini kaybedeceklerini, buna karşılık galip gelmeleri durumunda, Doğu'nun zenginliklerinden kimlerin kazançlı çıkacaklarını da şöyle ifade ediyordu: "Türkiye Kafkasya'da kaybettiği topraklara, Ege Adalarına ve özerk yönetilmek üzere Mısır'a yeniden sahip olabilecekti. İran ve

---

Türken, Berlin, 1936, s. 69; Fahrettin Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, Ankara, 1954, s. 47-48; 125-129. Ronald Grigor Suny, **Bakü Komünü**, Türkçesi: Kudret Emiroğlu, İstanbul, 1990, s. 30-32.

68 **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegungen..., R. 20937, Bd. 2, Die Revolutionierung der Islamischen Gebiete..., Denkschrift Oppenheims; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 41-42; Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 113-115; Kon, **Almanya'nın İslam Stratejisi**, s. 65-74.

Afganistan bağımsızlığına kavuşacak; Hindistan da en azından otonomi elde edebilecekti.”⁶⁹

Oppenheim’in söz konusu raporunda, “Kafkasya’nın ayaklandırılması ve/veya isyana sürüklenmesine” ayrı bir önem veriliyor ve bu bağlamda büyük toprak sahibi Dr. Max Zimmer’e⁷⁰ atıfta bulunuluyordu. O, Çerkezler ve Dağlı Müslüman halklarla iyi ilişkiler kurulmasını, Tuapse’ye silah gönderilmesini, Ermeni ve diğer Hıristiyan Kafkas halkları karşısında ise dikkatli davranmaktan başka bir şey yapılmamasını hatırlatmak istiyordu. İstanbul’daki Büyükelçilikte çalışan Dr. Max Zimmer, Alman Dışişleri Bakanlığı için hazırladığı çalışma raporunda (21 Ekim 1914); Tuapse’den Çerkez ve Dağıstanlıların ve yine Ukrayna Kuban Kazaklarının silahlandırılması gerektiğini belirttikten sonra devamla: “Ancak ana hedef Bakü petrol yatakları olmalı, sosyal ihtilalci ve sosyal demokrat işçilerle anlaşarak grev yoluyla petrol üretim ve naklinin durdurulması sağlanabilirdi. Böylelikle petrolle işleyen Rus tren ve vapurları Volga bölgesine kadar felce uğratılmış olurdu. İstanbul merkez olmak üzere dört ana kanaldan (Odesa, Tuapse, Trabzon ve Bakü) Güney Rusya’ya tam donanımlı askerî kuvvetler gönderilebileceği gibi yine bu merkezlerden elde edilen silah ve malzeme ile Kuzey Kafkasya’daki Çerkezlerin, Dağıstanlıların ve Kuban Kazaklarının askeri donanımları sağlanabilir” diyordu⁷¹.

69 PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegelungen..., R. 20937, Bd. 2, Die Revolutionierung der Islamischen Gebiete..., Denkschrift Oppenheims; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 42; Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 114-115; Kon, **Almanya’nın İslam Stratejisi**, s. 74; Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti...**, s. 35-36.

70 Dr. Max Zimmer: 1872 Weinheim (Baden), 1909’da itibaren Amasya’da (Samsun yakınında-civarında) çiftçilikle meşguldü. İstanbul’daki Alman Büyük Elçiliğinin direktifiyle Eylül-Aralık 1914 Çerkezler konusunda çalışmalarda bulundu ve ondan sonra da Ukrayna meselesinde ve ekonomik konular üzerinde yoğunlaştı (Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 267^m210). Dr. Max Zimmer, Manheim’lı zengin bir sanayicinin oğluydu. 1909’da Samsun civarında (Amasya’da) büyük bir çiftlik alarak, buraya yerleşti. Savaş başlar başlamaz İstanbul’daki Alman Büyükelçisi Wangenheim ile irtibata geçerek, Alman Dışişleri Bakanlığı adına çalışmalar yapmaya başladı. Samsun ve çevresindeki Çerkezlerle yakın ilişkiler kuran Dr. Zimmer, Kuzey Kafkasya’daki Çerkezlerle hâlâ bağlantısı bulunan söz konusu Çerkez gruplarının yardım ve aracılığıyla Kuzey Kafkasya’daki Çerkezleri Rusya’ya karşı ayaklandırmak için büyük çaba gösterdi (Kaiserlich Deutsche Botschaft an Reichkanzler Bethmann Hollweg, Pera, den 20 Januar 1915, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11d Secr. R. 21010, Bd. 3, Wangenheim Bericht 374; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 57; Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti...**, s. 63).

71 PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11d Secr.. Unternehmungen und Aufwiegelungen...Allgemeines, R. 21008, Bd.1, Bericht über die in Konstantinopel Zusammenlaufenden Haup-

Osmanlı Devleti, Almanların isteği, daha doğrusu sıkıştırması ile adım adım savaşa sürüklenirken, E. von Bodemeyer, Liman von Sanders'e gönderdiği 23 Eylül 1914 tarihli bir yazısında: "... Bakü Vilayeti'nin Türk-Alman olacağı!" iddiasında bulunuyordu⁷². İslami bilimler uzmanı Prof. Dr. Martin Hartmann,⁷³ "Deutsche Levante-Zeitung" Nr. 18/19'da ki "Savaş ve Doğu (Der Krieg und der Orient)" başlıklı bir makalesinde (1 Ekim 1914), Gümrü ve Erivan'a kadar bir Türk istilasını imkân dâhilinde görmekteydi⁷⁴.

Anlaşılan o ki daha savaş başlamadan daha doğrusu Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce cihat politikasının mimarları, yani Alman şahinleri, özellikle Kayzer II. Wilhelm, Sultan-Halifenin İslam dünyasında etkin bir rolü bulunduğuna ve bu nüfuzun kullanılarak İngiliz, Rus ve Fransız sömürgelerindeki Müslümanların, ortak düşmana karşı ayaklandırılabilmesine inanıyorlardı.

4- Almanların İsteddiği Oluyor: Sultan-Halifenin "Cihat" Çağrısı ve Sonrası

Berlin tarafından tasarlanan ama İstanbul'dan eyleme sokulacak olan cihadın başlıca hamlesi, İstanbul'dan doğuya doğru tarafsız İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a inen geçitlere yönelecekti. Bu nedenle Berlin'in ilk hedefi İran Şahı ile Afganistan Emir'i'nin desteklerini kazanmaktı. Eğer, bu başarılabilirse o zaman bu ülkelerin Alman ve Türk subayları liderliğindeki baş döndürücü

---

tadern für die Revolutionierung der Südrussischen Gebiete zwischen Dnjester und Kaspisches Meere sowie den sich daraus ergebenden Arbeits-Programm, Berlin, den 21 Oktober 1914; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 57-58; Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...**, s. 63-64).

72 Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 58.

73 Martin Hartmann (1851-1918): 1876'dan itibaren Beyrut'taki Alman Başkonsolosluğunda imparatorluk tercümanı, 1878'den sonra Berlin'deki "Doğu Dilleri Semineri (Seminar für Orientalischen Sprachen)" nde Arap Dili ve Edebiyatı Profesörü, 1912 "Alman İslami Bilimler Derneği (Deutschen Gesellschaft für Islamkunde)" ve onun yayın organı "İslam Dünyası (Die Welt des Islams)"nın kurucularından (Johann W. Fück, "Hartmann, Martin", **Neue Deutsche Biographie (NDB)**, 7 (1966) s. 745-46). Bu ünlü Alman şarkiyatçı hakkında detaylı bilgi için bkz: Semran Cengiz, "Martin Hartmann ve Şarkiyat Çalışmaları", **Turkish Studies**, Vol: 6/3 Summer 2011, s. 1401-1413; Gotthard Jäschke, "Islamforschung der Gegenwart. Martin Hartmann zum Gedächtnis", **Die Welt des Islams**, Bd. 23, H. 3/4, (1941) s. 111-121. Ayrıca bkz: Capellen, **Die Nachrichtenstelle für den Orient...**, s. 31-32.

74 **PA-AA**, Türkei Nr. 167, Die türkische Presse. R. 13902, Bd. 8, Deutsche Levante Zeitung, Nr. 18/19 (Hamburg den, 1 Oktober 1914).

ganimet vaatleri ile kamçılanan orduları da Hindistan aleyhine döndürülebilirdi. Bütün gereken, savaştan sonra asla yerine getirilmeyecek vaatler ve sunulacak olan altındı. Bu arada Türkler, Kafkasya ve Orta Asya'daki Müslüman kardeşlerini Türk-Alman cihadının bayrağı altında toplamaya çalışacaklardı.

Ancak Kayzer, bir Hıristiyan olarak, Müslümanları cihada çağırarak yetkisine sahip değildi. Bu, altından, silahtan ve savaş sonrası vaatlerden çok daha fazla şey gerektiriyordu. Böyle büyük bir emri, ancak bütün Müslümanların Halifesi olan Osmanlı Sultanı verebilirdi. Bu nedenle Osmanlının çıkarına bakılmaksızın Almanya ile ittifak içinde olması gerekliydi. Wilhelm'in, savaş öncesinde Osmanlı Devleti ile kurduğu iyi ilişkilerde uzak görüşlü olduğu burada ortaya çıktı. Savaşın başlangıcından üç ay sonra Osmanlı Devleti, Almanya ile Avusturya- Macaristan tarafını seçti ve Sultan dünyadaki Müslümanları düşmanlarına karşı cihada çağırды⁷⁵.

11 Kasım 1914'te Osmanlı Sultanı ve 300 bin Müslüman'ın Halifesi, V. Mehmet Reşat ordu ve donanmaya gönderdiği iradesinde; yıllardır, İngiliz, Rus ve Fransız zulmü altında ezilen Müslümanları "cihada" çağırıyordu. Ardından 14 Kasım'da, Fatih Camisi'nde Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin cihadın "farz-ı ayn" olduğunu vurgulayan fetvası⁷⁶ bir bayram havası içinde okundu. Beş bölümden oluşan fetva, farklı diller konuşan Müslümanların anlayabilmeleri için dört değişik dilde (Arapça, Farsça, Tatarca ve Hintçe) 50 bin adet basılarak Hindistan ve Kuzey Afrika'da dağıtılmak üzere bir kısmı Alman Dışişlerine gönderildi⁷⁷.

Cihat, bu defa İslam dinini yaymaktan çok, 90-100 milyonu İngiliz (bunun sadece 70 milyona yakını Hindistan'da), 19-20 milyonu Rus ve 15 milyonu Fransız esaretinde yaşayan yaklaşık 140 milyona yakın Müslümanı esaretten kurtarmak için İslam ülkelerine karşı saldırıya geçen düşmanlarla savaşmayı hedefliyordu. Ayrıca cihat bütün Hıristiyanlara karşı değil, sadece fetvada adı geçen İngiltere, Rusya, Fransa, Sırbistan ve Karadağ hükümetlerine karşı ilan edil-

75 Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 1-4; Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya...**, s. 23-25.

76 Fetva hakkında geniş bilgi için bkz: Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/1, s. 320-322.

77 Türk-Alman cihadı ve buna bağlı olarak Arapça, Farsça ve Türkçe propaganda beyannameleri ve broşürleri için bkz: Gottfried Hagen, **Die Türkei im Ersten Weltkrieg: Flugblätter und Flugschriften in arabischer, persischer und osmanisch-türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg**, Frankfurt am Main, 1990, s.299.

di. Öte yandan fetvada, bütün Müslümanlardan İslam ülkelerinin koruyucusu, halifenin dostu ve müttefiki Almanya ile Avusturya- Macaristan devletlerine yardımcı olmaları isteniyor; adı geçen devletlere karşı savaşacakların cezalandırılacağı ve cehennem ateşinde yanacakları önemle vurgulanıyordu⁷⁸.

İstanbul'da, Sultan-Halife tarafından yapılan cihat çağrısı Almanya'da; İngiliz, Fransız ve Rus egemenliğindeki Müslümanlara dinsel içerikli/ağırlıklı bildirgeler yayınlayarak bundan politik-askerî, kazanımlar sağlamayı hedefleyen çeşitli ve oldukça çok sayıda birtakım girişimler yapılmasını gerektirdi. Bütün bu girişimler, Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki "Nachrichtenstelle für den Orient/NfO (Doğu İstihbarat Dairesi)"⁷⁹ tarafından yürütülmekteydi. NfO, ünlü Doğu uzmanı ve araştırmacı gezgin Baron Max von Oppenheim'in başkanlığında Berlin'de "Tauentzien" Caddesi'nde kurulmuştu⁸⁰. Bütün bu girişimlerin askerî kanadının başında ise daha sonraları Ankara'da ve Moskova'da büyükelçilik yapacak olan Alman Genelkurmay Başkanlığı Siyasi Kısım Şefi Rudolf Nadolny bulunmaktaydı⁸¹.

Doğu İstihbarat Dairesi'nin görevleri arasında; İngiltere ve Fransa'nın Müslüman uyruklarını çeşitli girişimlerle isyana özendirmek, söz konusu bölgelerdeki siyasî, askerî ve ekonomik durum hakkında doğru bilgiler elde etmek, savaşın seyriyle doğru orantılı olarak tüm İslam dünyasında propaganda veya karşı propaganda yapmak, ayrıca İtilaf Devletlerinin yanında çarpışan Müslümanların propaganda beyannameleri veya yüz yüze görüşmeler yoluyla taraf

78 Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...**, s. 36-38. Dünya çapındaki ilk cihat: Tüm kâfirlere ölüm! (Alman, Avusturyalı, Macar, Amerikan –ve belki de- İtalyan değilse). Bu sloganla özdeşleşen ve İslam dünyasını, düşmanlarına karşı harekete geçirmeye çalışan Almanların kendi başlarına buyruk (sadece Oppenheim ve adamları değil) Arapça olarak kaleme alıp etrafa dağıttıkları ve Müslümanları kâfirleri katletmeye teşvik eden cihat broşürleri/el ilanları hakkında geniş bilgi için bkz: McMeekin, **Berlin Bağdat Demiryolu...**, s. 158-175.

79 Söz konusu istihbarat dairesi ve faaliyetleri hakkında bkz: Capellen, **Die Nachrichtenstelle für den Orient...**, s. 24-49; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 101-112; Kon, **Almanya'nın İslam Stratejisi**, s.77-93.

80 Alman Dışişleri Bakanlığı bünyesinde oluşturulan NfO, 1914 sonbaharında çalışmalarına başladı. Önceleri İmparatorluk Sömürge Bakanlığı (Reichskolonialamt) binasında (Mauerstr. 45/46) faaliyet gösteren istihbarat dairesi, Nisan 1915'ten itibaren Tauentzienstraße 19a adresindeki kendine ait binada çalışmalarını sürdürdü (Capellen, **Die Nachrichtenstelle für den Orient...**, s. 19; Kon, **Almanya'nın İslam Stratejisi**, s.78).

81 Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya...**, s. 25-26; Capellen, **Die Nachrichtenstelle für den Orient...**, s. 17-23.

değiştirmelerini sağlamak bulunuyordu. Organizasyon gereği veya daha çok politik nedenlerden dolayı Müslüman savaş tutsakları Potsdam yakınlarında bulunan Zossen'daki "Halbmondlager (Hilal Savaş Tutsakları Kampı)" de toplanmışlardı.

Bu kamptaki Müslümanların, günlük dinsel yükümlülüklerini yerine getirmeleri için tam bir serbestî ve her türlü imkân bulunmaktaydı. Öte yandan buraya, önemli bir propaganda merkezi olacağı düşüncesiyle küçük bir cami de inşa edilmişti. Hatta inşaat masraflarının bir kısmı bizzat Kayzer tarafından karşılanmıştı. Yine söz konusu tutsak kampındaki Müslümanlar arasında yoğun ve etkili bir cihat/panislamist propaganda yapılması da mümkündü. Bu da Müslüman propagandacılar, daha çok Arap ülkelerinin fanatik milliyetçileri, tarafından yapılmaktaydı. Bu propagandacılar arasında en başarılı olanı da hiç şüphesiz Tunuslu, Şeyh Salih et-Tunusî idi. Propagandacıların çalışmalarını desteklemek amacıyla Ocak 1915'te Müslüman savaş tutsakları için propaganda ağırlıklı bir gazetenin yayınlanması gündeme geldi. Kısa süre içinde Arapça, Farsça, Urduca ve Hintçe, yani çoğunluğu İngiliz ve Fransız kolonilerinden olan savaş tutsaklarının rahatlıkla anlayabilecekleri dillerde "El-Cihad" adıyla bir propaganda gazetesi çıkarılmaya başlandı⁸².

Ancak cihat, Almanlar için de bir sorun yaratmıştı. Pek çok Müslüman, bir Hıristiyan hükümdarın kendi inancından olanlara yönelik bir cihadı neden başlatıp desteklediğini soracaktı. Wilhelm'in, aralarında ünlü Doğu uzmanları da olan danışmanları buna hazırdılar. Doğunun cami ve pazar yerlerinde, Alman İmparatoru'nun gizlice İslam dinini seçtiği söylentileri yayılmaya başlamıştı. Hatta kendisine verdiği adla "Hacı" Wilhelm Muhammed, kılık değiştirerek Mekke'ye hacca bile gitmişti. Daha sonraları, tüm Alman ulusunun, imparatorlarının örneğini izleyerek, toplu bir halde İslamiyet'i seçtikleri söylentisi de yayılacaktı. Bütün bunların amacı, sıradan Müslümanların kafalarında Almanya'nın rolünü meşrulaştırmaktı.

82 Peter Heine, "Al-Gihad-Eine Deutsche Propagandazeitung im 1. Weltkrieg", **Die Welt des Islams**, XX, 3-4, Leiden 1980, s. 197-198. Makalenin Türkçe çevirisi için: Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya...**, s. 26-31. Almanya'daki savaş tutsakları kampları, Müslüman savaş tutsakları ve yapılan etkin propaganda çalışmaları için bkz: Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 83-101; Capellen, **Die Nachrichtenstelle für den Orient...**, s. 49-56; Kon, **Almanya'nın İslam Stratejisi**, s. 113-185.

Bu arada, Berlin’de tek tek seçilmiş Alman subayları İslam âlemini ve en önemlisi İngiliz Hindistanı’nı baş döndürücü cihat çağrısı ile ateşe vermek üzere yetiştirilmekteydiler⁸³.

İstanbul’daki Alman Büyükelçiliğinden Dr. Weber 6 Aralık 1914’te, İslam dünyasını Almanya’nın düşmanlarına karşı ayaklandırmak için uygulanan plan- da birtakım can sıkıcı gelişmeler olduğu kanısına vararak, bu konudaki endişelerini Oppenheim ile paylaşmak istiyordu: “Gürcüler başaramayacak gibi görünüyor, Afganistan heyet-i seferiyesinin ileride herhangi bir zamanda hedefine ulaşıp ulaşamayacağı şüphelidir. Hintlilerle işler yolunda gitmiyor. Gözlenen ve bilinen o ki onlar bizi, biz onları yeterince tanımıyoruz...”⁸⁴

Bununla beraber Almanlar, gerek kendi ajanlarının gerekse İstanbul’da iktidarda bulunan İttihatçıların girişimleriyle İslam dünyasında gerçekleştirilecek “cihat” propagandasından çok şey bekliyor, Müslümanların ayaklandırılmasıyla birlikte düşmanlarının büyük güçlüklerle karşılaşacaklarını ve dolayısıyla özellikle Batı Cephesi’nde yüklerinin azalacağını hesaplıyorlardı.

Yakın ve sıkı bir Türk-Alman ortak çalışmasının en önemli propagandacılarından Prof. Dr. Ernst Jäckh 3 Ocak 1915’te Dışişleri Müsteşarı Arthur Zimmermann’a sunduğu dokuz sayfalık raporunda; Almanya’nın doğusunda yapılacak ve/veya yapılması gereken çalışmalar hakkında ilginç bilgiler veriyor ve bunların geciktirilmeden derhal yerine getirilmesini önemle vurguluyordu: “Ukraynalılar, Prusyalı bir prensin yönetiminde! sosyalist bir devlet istiyorlardı.” İstanbul’daki Ukrayna Komitesi, Rusya’ya karşı savaşmak için Almanya’daki Ukraynalı savaş esirlerinden bir milis kuvveti kurmayı öneriyordu. Güvenilir bir kaynak, 40 bin Kafkasyalı Müslümanın silahlandırılabilceğini, Hıristiyan

83 Hopkirk, **İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 1-4; Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya...**, s. 23-25. İslam dünyasını düşmanlarına (İngiliz, Fransız ve Ruslara) karşı ayaklanmaya kışkırtmak amacıyla Alman Genelkurmayı ile Dışişlerinin ortaklaşa planladıkları birçok askeri-politik girişimler ve yine aynı amaç doğrultusunda Belucistan, Afganistan, Karun (Abadan) ve Güney İran, Kafkasya, Kuzey İran, Arabistan, Mısır, Sudan, Libya, Fas, Tunus ve Hindistan’a gönderilen heyet-i seferiyeler ile cihat görevlileri hakkında bkz: Chef des Generalstabes des Feldheeres von Falkenhayn an den Herrn Militärattache bei der Kaiserlichen Botschaft Konstantinopel, Großes Hauptquartier, den 9. Februar 1915, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11⁸, R. 21128, Bd. 6, Unternehmungen und Aufwiegungen... Ägypten, Syrien, Arabien.

84 Dr. Weber (Deutsche Botschaft Konstantinopel) an Oppenheim, 6. Dezember 1914, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, R. 20937, Bd. 2, Unternehmungen und Aufwiegungen... Allgemeines; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 43.

Gürcülerle bugüne kadar yapılan görüşmelerin ise sonuçsuz kaldığını belirtiyordu. Konsolos Yüzbaşı Dr. Paul Schwarz⁸⁵ demiryollarını ve petrol yataklarını kullanılamaz hale getirmek için yola çıkmıştı. İran Hükümeti, aktif bir iş birliğini reddetmişti; ancak İran'daki Türk girişimlerini kolaylaştırmaya yanaşmaktaydı. Bugüne kadar sürgünde yaşayan İranlı Prens Ebu'lfeth Mirza Salar-üd Devle Kaçar⁸⁶, Berlin'den çıkmak ve Türklerden kuşkulandırmaya başladığından Urmiye Gölü'ne ulaşmak niyetindeydi. Amcası da Hazar Denizi'nin doğusundaki Türkmenleri ayaklandırmak istiyordu. Afganistan Emiri, 60 bin adamıyla İngiltere'ye karşı savaşmak için söz vermişti. Bir Türk-Alman heyet-i seferiyesi üç ay içinde Afgan sınırına ulaşacaktı. Afganistan heyet-i seferiyesinden bir birlik de Belucistan yolundaydı (Zugmayer)⁸⁷. Kişisel ilişkilerine dayanarak Rusya Müslümanlarını etkilemek üzere bir Rabbiner! (mücahid) Türkistan'a gönderilmişti. İngiliz Hindistanı'na istihbarat ve silahlar Hollanda Hindistanı'ndan ulaştırılmaktaydı. Bazı Müslüman Hintliler, Hintli hacıları etkilemek için Mekke'ye gitmişlerdi. Yüzbaşı Klein, Bağdat'ta 400 kadar Arap'ı eğittikten sonra Karun Nehri'ndeki İngiliz petrol yataklarına karşı harekete geçmek istiyordu. Arap Yarımadası (Mekke Şerifi) Şam'daki Alman Konsolosluğu tarafından yönetilmekteydi. Afrika kâşifi Leo Frobenius'un⁸⁸ görevi, Habeşistan ile bağlantı kurmak (temasa geçmek) ve oradan Anglo-Mısır Sudan'ı İngilizlere karşı ayaklandırmaktı. Mısır'dan mevsuk (güvenilir, inanılır, doğru) bilgiler ulaşmıyordu. Aralık 1914 ortalarında İstanbul'a gelen Mısırlı bir tıp öğrencisinin ifadesine göre; 70 bin Bedevi Arap, Türklerle birleşebilirdi. Libya'daki Senusiler ve İtal-

85 Aynı zamanda petrol mühendisi olan Dr. Paul Schwarz, 29 Eylül 1914'ten 17 Şubat 1915'e kadar Almanya'nın Erzurum Konsolosudur (Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya...**, s. 35). Schwarz ve misyonu hakkında geniş bilgi için bkz: Paul Leverkuehn, **Posten auf ewiger Wache: Aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter**, Essen, 1938, s. 22-25; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 65-67.

86 Salar-üd Devle için bkz: Gehrke, **Persien in der Deutschen Orientpolitik...**, Bd. I, s.38-41.

87 Erich Zugmayer (Prof. Dr.): Araştırmacı, gezgin Zugmayer, Almanya'nın bir diğer önemli Doğu uzmanı (oryantalisti-şarkiyatçı) olup, 1904 ve 1906 yıllarında Ön Asya ile Orta Asya'yı baştan başa dolaştı ve izlenimlerini şu iki kitabında topladı: Erich Zugmayer, **Eine Reise durch Vorder-Asien im Jahre 1904**, Berlin, 1905 ve **Eine Reise durch Zentral-Asien im Jahre 1906**, Berlin, 1908.

88 Leo Frobenius (1873-1938): 1925-1938 Prof. Frankfurt/Mainz'da etnolog (budunbilimci-etnologist); 1904-1905 Afrika'nın çeşitli yerlerine 12 tane araştırma-inceleme (keşif) gezisi düzenledi. Münih'te Kültür-Morfolojisi Enstitüsünü kurdu (Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 255.)

ya arasında bir bağlantı (temas) sağlanmıştı. Fas'taki çeşitli girişimler ise hiçbir olumsuzluk olmadan ilerlemekte, işler yolunda gitmekteydi⁸⁹.

Avusturya-Macaristan'ın Trabzon Konsolosu Kwiatkowski 2 Ocak 1915'te Dışişleri Bakanı Burián'a; düşman bölgelerindeki ayaklanmaları teşvik amacıyla düzenlenecek kapsamlı Alman harekâtını, Dışişleriyle Genelkurmayın birlikte organize ettiğini, Dışişleri Bakanlığının Kafkasları ayaklandırma çalışmaları başarılı bir şekilde ilerlerken, büyük endüstri kuruluşları tarafından da Fas ve Afganistan'daki ayaklanmaları desteklemek için (bugüne kadar 15-20 milyon) yeterince yardım yapıldığını belirtiyordu⁹⁰.

Alman endüstrisinin önde gelen isimlerinden ünlü sanayici August Thyssen, 1914 Ağustos sonunda Başbakana sunduğu raporunda, Kafkas topraklarının ilhak edilmesini talep ederken,⁹¹ Eylül 1914'te yine Başbakana gönderdiği mektubunda da, "Bakü petrolü, zengin demir-kömür-manganez yatakları ve stratejik öneminden dolayı Kafkasya'nın Alman egemenliği altında olması gerektiğini" belirtiyordu. Alman sanayicilerinin Kafkasya'ya olan ilgileri Almanya'nın bu bölgeden kolay kolay vazgeçmeyeceğinin bir göstergesiydi. Öte yandan Alman Ekonomik Birliği de meclisten ve Başbakandan bu yönde hareket edilmesini istiyordu⁹².

Helmuth von Gerlach 17 Ağustos 1914 tarihli "Die Welt am Montag" gazetesindeki "Not kennt kein Gebot (Mecburiyet Kanun Tanımaz ve/veya Zor Oyunu Bozar)" adlı makalesinde, Uralların Kırgızlarından Kırım Tatarlarına kadar Rusya Müslümanlarının Ruslara karşı kinlerinin halen daha devam ettiğini, bu kinin Kafkasya'da daha da güçlü olduğunu (Şeyh Şamil'in şimdiye kadar unutulmadığını) belirtiyor ve "Türkiye, Urallardan Kırım'a kadar tüm

89 An das Auswärtige Amt, Herrn Unterstaatssekretär Zimmermann, Berlin, den 3. Januar 1915, **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegungen..., R. 20937, Bd. 2, Bericht über die Organisation in Konstantinopel zur Revolutionierung feindlicher Gebiet; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 42-43; Fischer, **Griff nach der Weltmacht...**, s. 113-115.

90 **Wien, Haus-Hof- und Staatsarchiv (HHStA)**, PA I 943, Krieg 21a Türkei, Kwiatkowski Bericht Nr. 8/P an Burián (2.1.1915)' dan aktaran, Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 43.

91 Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 58.

92 Lothar Rathmann, **Stoßrichtung Nahost 1914-1918**, Rütten&Loening, Berlin, 1963, s. 75-76.

bölgeyi kapsayacak bir isyanı alevlendirmek üzere ‘Müslüman din adamlarını’ Kafkasya’ya göndermeli” diyordu⁹³.

Alman Sosyal Demokratlarından ihtilalci Parvus-Helphand, Şubat 1915 başlarında Rusya’nın ayaklandırılması ve/veya başkaldırlara sahne olması ile ilgili bir raporunda, Almanya’nın cihat ilanından beklentilerini dile getirirken diyordu ki: “Kafkas Müslümanları her ne olursa olsun Hıristiyan Gürcüler ve Ermenilerle birlikte Rus Çarlığı’na karşı mücadele etmeliler. Gerekirse ve başka çare kalmazsa Rus Sosyal Demokratları tek başlarına bu hareketin başına geçebilirlerdi. Kafkasya çoktandır pasifize olmuştu ve Müslüman halk da modern bir ihtilal girişimi için henüz yeterli kültürel düzeye ulaşamamıştı. Öte yandan dağlı halkların kabile örgütlenmeleri de tamamıyla yıpranmıştı.” Parvus’un bu kritik açıklamasının özeti şuydu: “Kafkasya’daki Müslüman halkın İslamcılık politika ve propagandasıyla büyük ölçüde bir gerilla-savaşına katılımlarını sağlamak düşünülemezdi bile.”⁹⁴

“Pancermen Birliği (Alldeutschen Verband)” nden Aralık 1914 başında gönderilen bir raporda: “Bağımsız Ukrayna için Alman ve/veya Ukrayna hanedanından birinin atanması ve bütün Kafkasya topraklarının ilhak olunması öngörülüyor, İç Asya’nın bir kısmı bazı büyük bağımsız devletlere bölünmeli, diğer kısmı da Çin, İran, Hindistan ve Türkiye arasında paylaşılmalı” deniliyordu⁹⁵.

Silezya Eyaleti Birliği ve Yukarı Silezya Madencilik Sanayii adına Alman Kolonileri Birliği Breslau Bölüm Başkanı Maden Mühendisi Dr. Schmeißer Kasım 1915’te İmparatorluk Koloni Bakanlığına gönderdiği raporunda: “Petrolün güvence altına alınabilmesi için... Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki Türk sınırının, Kafkasya’nın zirvelerine kadar, öyle ki Bakü petrol bölgesiyle birlikte Apşeron Yarımadası Türkiye’ye geçecek şekilde ileriye doğru itilmesi talebinde bulunuyordu.”⁹⁶

Diğer taraftan İngiltere’nin egemenliği altındaki bölgelerde ayaklanmaları teşvik ederek İngilizlerin alt edilmesi düşüncesi, Prusya Generali ve Türk Ma-

93 **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Allgemeines, R. 20936, Bd. 1, Welt am Montag. 17.8.1914.

94 **PA-AA**, Der Weltkrieg, Nr. 11d Secr.. Unternehmungen und Aufwiegelungen im Kaukasus, R. 21010, Bd.3, Berlin, den 6 Februar 1915.

95 Werner Basler, **Deutschlands Kriegszielpolitik 1914-1918**, Kiel, 1951, s. 15.

96 Rathmann, **Stoßrichtung Nahost...**, s. 65; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 58-59.

reşali Colmar von der Goltz'un 26 Şubat 1915 tarihli raporuna da yansımıştı: "İngiltere de bizim gibi varlığını sürdürmek en azından dünya hâkimiyetini korumak için savaşıyor. İngiliz adalarına yapılacak bir kara çıkarması soruna radikal bir çözüm getirebilir. Bunun yanı sıra diğer bir çıkar yol da Türk-Alman ittifakından itibaren hazırlıkları yapılan Mısır ve Hindistan taarruzudur. Nadir Şah'ın 1738/1739 seferleri göz önünde bulundurulduğunda -Bağdat demiryolunun tamamlanmasından sonra- bir Hindistan seferi hiç de olanaksız gözükmemektedir."⁹⁷

5- Beklentiler Boşa Çıkıyor: Cihat İlanı Fiyasko İle Sonuçlanıyor

Alman İmparatorluğu'nun Libya Senusileriyle Fransız Kuzey Afrika'sında, Mısır'da ve Arap Yarımadası'nda (Üsteğmen Oskar Niedermayer,⁹⁸ Prof. Erich Zugmayer, Werner Otto von Hentig, Wilhelm Waßmuß,⁹⁹ Yüzbaşı Fritz Klein

97 **PA-AA**, Großes Hauptquartier, Türkei Nr. 18, R. 22404, Bd. 3 u. 4, Colmar Frhr. v. d. Goltz, Gutachten über die Wichtigkeit des beschleunigten Ausbaues des kleinasiatischen Eisenbahnnetzes, Konstantinopel 26.2.1915; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 43.

98 Oskar Ritter von Niedermayer (1885-1948): Erlangen Üniversitesi'nde coğrafya ve jeoloji okurken, İran'a merak sardı. Tanıştığı İranlılardan Farsça öğrendi ve Bahai tarikatına girdi. İlk defa, 1912'de kazandığı bir bursla araştırmalar yapmak üzere İran ve Hindistan'a gitti. Aralık 1914'te Afganistan Emiri'ni ikna etmek ve İttifak Devletleri'nin yardımlarıyla Hindistan üzerine yürümesini sağlamak için oluşturulan bir heyetle Afganistan'a gönderildi. Bu arada tarafsız İran'ı da İttifak Devletleri'nin yanına çekmek için büyük çaba gösterdi. Haziran 1917'de Irak'taki Yıldırım Orduları Komutanlığı'nda subay olarak görev yaparken, Hicaz Bölgesi'nde İngilizlere karşı propaganda yapmak ve ayaklanmalar organize etmek üzere görevlendirildi. Böylece bölgede Lawrence'in rakibi oldu. Hitler Almanyası'nda da subay olarak görev yapan Niedermayer, 1948'de cezaevinde öldü (Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...**, s. 43) Niedermayer'in yaşam öyküsü ve faaliyetleri hakkında bkz: Hans-Ulrich Seidt, Berlin, **Kabul, Moskau: Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik**, München, 2002. Ayrıca kendi hatıraları için bkz: **Unter der Glutsonne Irans –Kriegserlebnisse der deutschen Expedition nach Persien und Afganistan von Oskar von Niedermayer**, Uhlenhorst-Verlag, Hamburg, 1925.

99 Wilhelm Waßmuß (Alman Lawrence'ı 1880-1931): Waßmuß 1915 ilkbaharında tehlikeli bir yolculuktan sonra, Basra Körfezi kıyılarına vardı ve oradaki İngiliz topluluklarına karşı cihat faaliyetine girişti. İranlı gibi giyiniyor, Farsça konuşuyor ve İslam dinine girmiş gibi davranıyordu. Bir zamanlar Buşir'de Alman Konsolosu olarak geçirdiği günlerde çoğuyla iyi ilişkiler kurduğu aşiret reislerini İngilizlere karşı kıskırtmaya ve böylece İngilizleri Körfez'den atmaya çalışıyordu. Tarafsız İran'ı İttifak Devletleri'nin yanına çekmeye çalışan Waßmuß, İslamiyet'i seçtiğini açıklarken, Alman İmparatoru'nun da İslam dinini kabul ettiğini ve başta kendisi olmak üzere bütün uyruklarına aynı şeyi yapmalarını emrettiğini

ve diğerlerinin) 1914/1915-1916 girişimleriyle İran ve Afganistan'daki keşif seyahatleri, heyet-i seferiyeleri ve benzeri girişimleri, yine aynı şekilde 1914-1917 (Berlin, İstanbul, İran ve Afganistan'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne, Hollanda Hindistanı'ndan Siyam ve Çin'e kadar) Hindistan denemeleri, İrlanda planları genelde (heyet-i umumiyesiyle) sadece yerel birtakım ayaklanmalar ve kargaşalar çıkması dışında tamamıyla sonuçsuz kaldı¹⁰⁰.

Almanlar, Sultan-Halife tarafından gösterişli bir şekilde ilan edilen "cihad-ı ekber (büyük cihat)" den çok şey bekliyor ve büyük bir beklenti içerisinde bulunuyorlardı. Cihat ilanı ile birlikte Müslümanların en kuvvetli silahı savaş terazisine konuluyordu ve bunun İslam âlemi üzerinde manevi açıdan çok büyük etkisi olacağı sanılıyordu. Ancak ümit edilen olmadı ve beklentiler boşa çıktı. Aslında Sultan-Halife uğrunda büyük bir cesaretle ölüme atılan inançlı Türk askeri için cihat ilanına gerek yoktu. Türklerin egemenliği altında bulunan Müslüman Araplar arasında ise cihat; kendileri ile Türkler arasında kökleşmiş ayrılık ve Osmanlı yönetimine karşı yeşermekte olan hoşnutsuzluk nedeniyle hiçbir etki göstermedi. Kendilerinden yardım beklenen İslam dünyası; ya İtilaf Devletleri'nin nüfuzu altında bulunan veyahut o zamanki İran gibi büyük bir savaşa girebilecek kuvvet ve kabiliyette olmayan hükümetlerden ibaretti. Aslına bakılırsa cihat; gerçek anlamına uygun olmayan bir şekilde yani Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan Devletlerle ittifakı ve Osmanlı ordularında Alman, Avusturya-Macaristan subay ve erlerinin savaşa katılması tarzında gerçekleşti¹⁰¹.

Dışişleri Bakanı Wilhelm Solf, daha başlangıcından beri Almanya'nın Mısır, İran ve Gürcistan'la ilgili planları hakkında olumsuz düşüncelere sahip olduğunu Avusturya-Macaristan'ın İstanbul Büyükelçisi Pallavicini'ye açıklamıştı. Yine İstanbul'daki Alman Askeri Ataşesi Tümgeneral von Lossow, 25 Aralık 1916'da Müslüman ülkelerdeki tüm kışkırtıcı propagandaların buralarda bizim-

---

söylüyordu. Waßmuß, bu basit ve kolay etkilenen halk ile aşiret reisleri arasında, Kayzer'in kâfir İngilizlere karşı Türkiye ve Almanya ile "cihat bayrağı" altında birleşmelerini istediğini yayıyordu. İngilizlerin bölgedeki varlıklarını giderek daha çok tehdit etmeye başlayan eski Alman Konsolosu Waßmuß'a daha sonra İngilizler tarafından "Alman Lawrence" adı verildi (Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 69). Wilhelm Waßmuß hakkında geniş bilgi için bkz: Dagobert von Mikusch, **Waßmuß, der deutsche Lawrence**, Büchergilde Gutenberg, Berlin, 1938; Christopher Sykes, **Waßmuß, The German Lawrence**, New York, 1936.

100 Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 44.

101 Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 56-57.

le aynı çıkarları bulunan Türkler tarafından yapılması gerektiğini belirterek Alman girişimlerinden vazgeçilmesini öneriyordu¹⁰².

Bununla birlikte daha savaşın başlarında 14 Ağustos 1914'te, o dönemin önde gelen Doğu uzmanlarından, Alman İmparatorluğu'nun İslam politikasının ve yürütülen propagandaların mimarlarından Ernst Jäckh, "Türkler karadan ve denizden Rusya'ya karşı saldırıya geçerek Kafkasya'dan Kırım'a tüm Müslümanların ayaklanmalarına ve esaretten kurtulmalarına yardımcı olabilir. İran 10 milyon nüfusuyla Rusya'ya ve İngiltere'ye karşı harekete geçmeyi bekliyor. Rusya yaklaşık 20 milyon, İngiltere ise 100 milyona yakın Müslümana hükmediyor. İslam dünyası böyle bir değişimin gerçekleşmesine ve Alman silahlarının muzaffer olmasına dua ediyor"¹⁰³ derken, Almanya'nın Türklerden dolayısıyla İslam dünyasından çok şey beklediğinin altını çiziyordu.

Almanlar, çok geniş ve dağınık bir coğrafyada yaşayan Müslümanların, Türklerle birlikte hareket edebileceklerini, aynı hedefe yöneceklerini düşünüyor, cihadın ilanından ve uygulamasından çok şey bekliyorlardı. Ancak çok geçmeden, cihat ilanından sonra bu beklentilerin boşa çıktığı ve ümitlerin tükendiği görüldü. Çünkü söz konusu coğrafyada yaşayan Müslümanlar arasında herhangi bir çıkar birliği olmadığı gibi çıkar birliğini sağlayacak güçlü bir halife de bulunmuyordu. Halifenin cihat çağrısına rağmen Mısır Müslümanlarının çoğu şu veya bu nedenle Sultan-Halifenin yanında değil İngiltere'nin yanında bulunmayı tercih ederek çıkarları gereği İngilizlerle birlikte hareket etmeyi daha uygun görmüşlerdi.

Öte yandan silah ve organizasyon eksikliği¹⁰⁴ İslam dünyasındaki ayaklan-

102 Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 44.

103 Rathmann, *Stoßrichtung Nahost...*, s. 82-83.

104 Almanya'nın İslam dünyasında çıkarmayı planladığı ayaklanmalara yaptığı parasal yardım her ne kadar yeterli olmadıysa da savaş süresince artarak devam etti. 28 Eylül 1914'te Wangenheim, İstanbul'dan Alman Dışişleri Bakanlığına; Afganistan, Kafkasya ve Mısır'da başlatılması düşünülen ayaklanmalar için acilen silah ve cephaneye gereksinim olduğunu, büyük bir titizlikle hazırlanan bu ayaklanmaların silah ve cephaneye yardımı yapılmadan başarıya ulaşamayacağını bildiriyordu. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı (Dışişleri Bakanı) Zimmermann da 21 Ekim 1914'te Başbakan'dan hem basın fonunun noksanlarını tamamlamak hem de düşman ülkelerindeki ihtilalci girişimler için 3 milyon mark istedi. 10 Aralık 1914'te Zimmermann, İstanbul'daki Alman Büyükelçisine; Süveyş Kanalı harekâtı için 2 milyon mark, Kafkasya'daki girişimler için 100 bin Frank, Salar üd Devle için 300 bin Frank, Dr. Schwarz'ın girişimleri için 300 bin Frank ve Karun seferi için yine 300 bin Frankın hazır olduğunu ve bu paranın Ocak ayı başına kadar İstanbul'a gönderileceğini bildiriyordu. 28 Mart 1915'te hazine (Reichskasse), Kuzey Afrika ve Doğu'daki propaganda

maların yerel nitelikte kalmasına neden oldu. Osmanlı Ordusunun yerel nitelikte de olsa bu ayaklanmalara destek amacıyla başlattığı Kafkasya ve Kanal (Süveyş) harekâtındaki başarısızlığına bir de İngiliz, Fransız ve Rus karşı propagandası eklenince gerek Almanya gerekse Osmanlı Devleti cihat ilanından beklenen sonucu alamadı.

Almanya'nın da istediği cihat konusunda, halife sıfatıyla Osmanlı Sultanının belki de İslam âlemi üzerinde etkisi olurdu. Ancak halifenin, Hıristiyanlarla ittifak yaptığı halde diğer Hıristiyan devletlere karşı cihat ilan etmesi büyük bir hataydı. Buna rağmen başarısızlığın nedenini daha çok manevi unsurlarda aramak doğru değildi. Çünkü savaşın başlangıcında İngiliz, Fransız, İtalyan ve Rus egemenliği altında bulunan Müslümanların çoğu, yabancı boyunduruğundan kurtulmaya prensip itibarıyla hazırды. Onlar, sadece maddi olanaklara kavuşturulmalıydı. Yani kendilerine zulmedenlere karşı mücadele etmek ve onları vatanlarından kovmak için para ve silah gerekiyordu. Hâlbuki Almanya, zenginliğine rağmen Kuzey Afrika, Arabistan, İran, Orta Asya ve Hindistan topraklarındaki ittifak harekâtına çok az para ayırmıştı. Silahlara gelince, nakliyesi, sayısından daha önemliydi. Deniz egemenliği itibarıyla savaş malzemelerinin Kuzey Afrika ya da Hindistan'a gönderilmesi, İtilaf Devletleri tarafından engellenmekteydi. Bu durumda İran, Afganistan, Orta Asya ve özellikle Hindistan'a kara nakliyatı mümkün değildi. Diğer taraftan cihat ilan edilmesine rağmen Müslüman topluluklarından büyük ayaklanmaların beklenemeyeceği gayet doğaldı. İtilaf Devletleri'ne kin besleyen silahsız Müslümanlar dahi her yerde seferberlik ile kolayca kontrol altına alındıkları takdirde, İtilaf Devletleri yanında yer alarak halifelerine karşı savaşmaktan çekinmezlerdi. Trablusgarp ve Libya'da olduğu gibi

---

girişimlerinde ve ayaklanmaların desteklenmesinde kullanılmak üzere 8 milyon mark daha gönderilmesini onayladı. Almanya'nın bu bölgeler için harcadığı para ve malzeme savaş süresince artarak devam etti. 15 Nisan 1915'te Wangenheim doğrudan doğruya Başbakan'dan Karun, Kafkasya ve İran için tekrar para istedi. 15 Nisan 1916'da Dışişleri Bakanı von Jagow'un girişimiyle, 1 Nisan'dan itibaren aylık 1 milyon markın Hindistan, Afganistan, Kafkasya, Arabistan, Fas, Tunus ve Cezayir ayaklanmalarında kullanılmak üzere Dışişleri Bakanlığı emrine verilmesi artık Almanya'nın bu ayaklanmalar için her ay düzenli olarak para ayırdığını göstermekteydi [PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Allgemeines, R. 20936/20937, Bd. 1-2, (28 Eylül, 21 Ekim, 10 Aralık 1914/28 Mart, 15 Nisan 1915); Auswärtiges Amt an Botschaft Thrapia, Berlin, den 10 Dezember 1914, PA-AA, Der Weltkrieg, Nr. 11⁸, R. 21126, Bd. 4, Unternehmungen und Aufwiegelungen... Ägypten, Syrien, Arabien; Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...**, I, s. 44; Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...**, s. 44-45].

birkaç bin mutaassıp tarafından çıkarılan yerel ayaklanmanın da Avrupa'daki olaylar üzerinde pek etkisi olmayacağı açıktı¹⁰⁵.

Bilindiği üzere, Mısır'ın 1517'de fethinden sonra "hilafet" Osmanlıların eline geçmiş ve bundan böyle Osmanlı padişahları Sultan-Halife olarak ülkeyi yönetmeye başlamışlardı. Osmanlı Devleti kuvvetli olduğu dönemlerde, hilafetin manevi gücünden yararlanmak gereksinimi duyulmamıştı. Ne zamanki Batı karşısında gerileme olmuş, yenilgiler üst üste gelmeye başlamış, o zaman bu "silah" kınından çıkarılmıştı. Fakat Osmanlı'nın pazısı, hilafet kılıcını sallamaya yetmemişti. Bununla birlikte XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında hilafet sorunu, uluslararası siyaset arenasında önemli bir yer tutmuştu. Sömürgeleri arasında Müslümanların da bulunduğu Batılı emperyalist devletler, Osmanlıya hilafetin manevi gücünden yararlanma imkânı vermek istememişlerdi. Ya hilafet kılıcını sallamaya çalışan bilek tutulmuş, etkisiz hâle getirilmiş ya da Osmanlı'nın iradesi dışında başka taraflara yönlendirilmişti. Onun için Birinci Dünya Savaşının başlarında ilan edilen "cihad-ı mukaddes fetvası" hiçbir zaman asıl amacına ulaşamadı. Hilafeti destekleyecek maddi güç, bu makamın arkasında bulunmuyordu. İslam Halifesi, zor durumda kalan Müslümanların yardımına koşacağı yerde, bizzat kendisi için onlardan yardım istiyordu. Kısacası Osmanlı, hilafeti yanlış zamanda ve yanlış koşullarda kullanmaya kalkışmıştı. Güçlü olduğu dönemde yapılması gerekeni, zayıf zamanında denemişti¹⁰⁶.

Türk-Alman cihat politika ve propagandasından istenilen sonucun alınmamasındaki bir diğer gerçek de; İslam peygamberinin ardılıının, bir başka ifadeyle tüm Müslümanların halifesinin Arap soyundan, daha doğrusu "Kureyş" kabilesinden olması gerektiği düşüncesiydi. Bu görüş özellikle Arap kabileleri arasında daha yaygındı. Dolayısıyla Mısır Memlûklularının yönetim ve kontrolü altında bulunan "son Abbasi halifesinin" bu unvanı, Osmanlı Türklerine bırakmasına pek sıcak bakılmadığı gibi, "hilafetin" İslam'ın en güçlü devletinin, Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi özellikle Arap dünyasında çok yankı buldu ve uzun süre bu realiteye karşı çıkıldı. Böylelikle daha Dünya Savaşının başlarında Sultan-Halife sadece Şiiiler tarafından değil bir kısım Arap ve/veya Arap bölgeleri tarafından da (Fas, Sidi Muhammed bin Ali es-Senusi: Senusi tarikatı,

105 Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü...**, s.87-88.

106 Dursun Ali Akbulut, **Saltanattan Ulusal Egemenliğe: Saltanat, Hilafet ve Milli Hâkimiyet**, Temel Yayınları, İstanbul, 2006, s. 31.

Yemen ve de Mekke şerifi) tanınmadı¹⁰⁷. Doğal olarak bu karşı çıkış, bölgedeki İngiliz ve Fransız karşı propagandaları ile de beslendi ve sonuçta Türk-Alman cihat politikasının İslam coğrafyasındaki etkisini azaltan faktörlerden birisi oldu.

Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı başladığında, İslam ülkeleri arasında Osmanlı dışında iki bağımsız devlet bulunuyordu; İran ve Afganistan. İran her ne kadar savaşın başlarında, 1 Kasım 1914'te tarafsızlığını ilan etmişse de kuzeyde Rus, güneyde İngiliz baskısı altındaydı. Rusya'nın Osmanlı-İran sınırının her iki tarafındaki Kürt aşiretlerini, Ermeni ve Nasturileri ayaklandırmak için harekete geçmesi, güneyde de İngiliz nüfuzunun artarak devam etmesi hem İran'ın tarafsızlığına gölge düşürüyor hem de İran ve Afganistan üzerindeki Osmanlı-Alman projelerinin uygulanmasına engel oluşturuyordu¹⁰⁸.

Savaş süresince Almanya, cihat ilanına da dayanarak İran'ı -Şii olmasına rağmen- Osmanlı'nın yanında savaşa girmeye zorlayarak hem Osmanlı'nın Kafkasya'daki yükünü hafifletecek hem de Afgan ve Hint Müslümanlarının ayaklanmalarına İran'ın da yardımcı olmasını sağlayacak politikalar üretmeye çalışıyordu¹⁰⁹. Ancak İran ve Afganistan'daki Alman politikaları diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi başarılı olmadı. Bunun en önemli nedeni Almanya'nın realiteye ters düşecek kadar kendi askerî ve ekonomik gücüne aşırı derecede güvenmesi, İngiliz ve Rus güçlerini küçümsemesi, Panislamizm'in de etkisiyle cihat ilanına fazla ümit bağlaması ve bunun sonucunda da hayali beklentilere kapılmasıydı¹¹⁰. Ayrıca İran ve Afganistan'da faaliyet gösteren hemen hemen tüm grup, müfreze ve heyetler arasındaki anlaşmazlıklar, Osmanlı-Alman çekişmesi, organizasyon bozukluğu, malzeme ve personel eksikliği, kara ve demiryolu ulaşımında yaşanan aksaklıklar bu girişimlerin başarıya ulaşmasını engelleyen diğer faktörlerdi¹¹¹.

Tarihî olayların yorumlanması ve değerlendirilmesinin "olsaydı, olsalardı, yapsaydı, yapılsaydı vs." gibi dilek kipleriyle yapılamayacağı biliniyor. Çünkü tarih gerçek bir olaydır, yaşanmış ve bitmiştir. Tarihçiye düşen görev; olayın niçin ve nasıl yaşandığını o günün koşulları doğrultusunda, birincil kaynaklar

107 Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 36.

108 Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 39-40.

109 Fischer, *Griff nach der Weltmacht...*, s. 113-114.

110 Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte...*, I, s. 44.

111 Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 44.

ışığında değerlendirmektir. Ancak kimi zamanda vurguyu artırmak ve/veya pekiştirmeyi kuvvetlendirmek için olacak herhalde, tarihî olaylar yorumlanırken dilek kiplerine başvurmak da kaçınılmaz oluyor:

Modern Orta Doğu'nun siyasî ve insanî yıkımlarını araştırırken tarihin daha güzel olaylara tanıklık ettiği senaryoları hayal etmenin cazibesine karşı koymak zordur. Mesela Osmanlı Devleti savaşa girmemiş olsaydı, hilafet yaşamaya devam edebilir ve böylece Suriye, Filistin, Irak ve Arabistan'daki hassas Sünni denge korunarak İslam âleminde bir asırdır süre gelen sert mücadele yaşanmayabilirdi. İngilizler ile Fransızlar Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Arap vilayetlerindeki topraklarını Sykes-Picot Antlaşması'yla hoyratça kendi aralarında bölüşmemiş olsalardı, anti-emperyalistler ve sonrasında Araplar tıpkı Türklerin kendi bağımsızlıklarını kazandıktan sonra yaptıkları gibi kendi kendilerini yönetmeyi öğrenebilirlerdi.

Anlatılarda gözden kaçan husus İmparatorluk Almanyası'nın nerdeyse tamamen unutulmuş olan devasa rolüdür. Nitekim Almanların inşa ettiği Bağdat ve Hicaz demiryolu hatları fevkalade önemli bir fiziksel miras bırakmıştır ve günümüzde Türkiye, Suriye, Ürdün, Kuzey Arabistan ve hatta İsrail ve Filistin'in büyük bölümünde hâlâ kullanılmakta olan demiryolu sistemlerinin temelini bunlar oluşturur. Kayzer'in desteklediği Panislamizm politikası dünya savaşında stratejik olarak başarısız olmasına rağmen İslam dünyasında devrimci cihat hareketlerinin kıvılcımlarını tutuşturdu. Bu cihat ateşinin savaştan sonra tamamen sönmemiş olmasının en büyük nedenlerinden biri İngilizlerin (ve Bolşeviklerin) onları bastırmak için aralıksız olarak uyguladığı sert önlemlerdi. Sonuçta Panislamcılık davasının Türk-Alman savaş seferberlikleri kadar güçlü olduğu ortaya çıktı. Bağdat demiryolu, Toros ve Amanos dağlarındaki tünellerle birlikte 1915 ya da 1916 senesinde bitmiş olsaydı (gerçekte 1918'de tamamlandı) Süveyş Kanalı için öldürücü bir darbe yaratabilirdi. Bu durum İngiltere'nin kaderiyle oynayabilir ve Londra'yı barış yapmaya zorlayabilirdi ki -böyle olsaydı Almanya, Orta Doğu'da muhtemelen dünya lideri olurdu-

Doğu'da Alman yayılma ve genişleme projesi (Drang nach Osten) nin nihai başarısızlığının nedenleri araştırılırken Temmuz 1908'deki devrimin stratejik sonuçları göz ardı edilmemelidir. Ortaya çıkan siyasî çalkantı ve Sultan II. Abdülhamid'in otoritesinin zayıflaması, Almanlara Bağdat demiryolunda iki sene -Trablusgarp ve Balkan savaşları da devrimden sonra hissedilen Osmanlı zayıflığının sonucu gibi düşünülürse beş sene bile denilebilir- kaybettirdi. Daha

büyük hasar ise Nisan 1909'da Abdülhamid'in zorla tahttan indirilmesinin İslam âleminde oluşturduğu çatlaktı ve Şerif Hüseyin, Arabistan isyanı sırasında bu bölünmenin hayati sonuçlarını ortaya koyacaktı. Hicaz Demiryolu Mekke'ye kadar uzatılabilseydi bu isyan söz konusu olamazdı ve hatta Abdülhamid tahttan indirilmemiş olsaydı bu hat kesinlikle tamamlanmış olurdu. Öyle ya da böyle Abdülhamid'in tahttan uzaklaştırılması Osmanlı Devleti'ni, Bağdat Demiryolunu ve Müslümanların birliğini, Kayzer-Oppenheim kutsal savaşını dermansız bırakacak kadar zayıflattı¹¹².

---

112 McMeekin, **Berlin-Bağdat Demiryolu...**, s. 414-416.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes -Berlin- (Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi).

Wien, Haus-, Hof-und Staatsarchiv (HHStA). Avusturya Devlet Arşivi (Viyana).

KİTAPLAR

AKBULUT, Dursun Ali, **Sultanattan Ulusal Egemenliğe: Saltanat, Hilafet ve Milli Hâkimiyet**, Temel Yayınları, İstanbul, 2006.

BASLER, Wagner, **Deutschlands Kriegszielpolitik 1914-1918**, Kiel, 1951.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, II/4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

BIHL, Wolfdieter, **Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte**, Teil: II, **Die Zeit der Versuchten Kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)**, Wien-Köln-Weimer, 1992.

CAPELLEN, Maren Meyer zur, **Die Nachrichtenstelle für den Orient-Fallstudie einer Propagandainstitution im Ersten Weltkrieg**, VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken, 2011.

ÇOLAK, Mustafa, **Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası 1914-1918**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. Vollständige Sammlung der von Karl Kautsky zusammengestellten amtlichen Aktenstücke mit einigen Ergänzungen. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes nach gemeinsamer Durchsicht mit Karl Kautsky ed. von Graf max Montgelas und Walter Schücking, Bd. II, Berlin, 1919, Nr. 401.

ERDOĞAN, Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara, 1954.

FISCHER, Fritz, **Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18**, Düsseldorf, Dorste, 2000.

GEHRKE, Ulrich, **Persien in der Deutschen Orientpolitik während des Ersten Weltkrieg**, Bd. I, W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart, 1961.

GROTHER, Hugo, **Die asiatische Türkei und die deutschen Interessen**, Halle a.d.s, Gebauer-Schwetschke Druckerei und Verlag m.b.H., 1913.

HAGEN, Gottfried, **Die Türkei im Ersten Weltkrieg: Flugblätter und Flugschriften in arabischer, persischer und osmanisch-türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg**, Frankfurt am Main, 1990.

HOPKİRK, Peter, **İstanbul'un Doğusu'nda Bitmeyen Oyun**, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1995.

KNOPP, Guido-BRAUBURGER, Stefan-ARENS, Peter, **Der Heilige Krieg "Mohammed, die Kreuzritter und der 11. September (Kutsal Savaş Muhammed, Haçlılar ve 11 Eylül)**, C. Bertelsmann Verlag, München, 2011.

KON, Kadir, **Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.

KILIÇ, Selami, **Ermeni Sorunu ve Almanya "Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle"**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

KRESSENSTEIN, Friedrich Freiherrn Kress von, **Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk**, Çev: Tahir Balaban, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

LINDENBERG, Paul, **Es lohnte sich, gelebt zu haben**, Berlin, 1941.

McMEEKIN, Sean, **Berlin-Bağdat Demiryolu: Almanya'nın Dünya Hâkimiyeti Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu 1898-1918**, Çev: Azize F. Çakır, Picus Yayıncılık, İstanbul, 2012.

MENDE, Gerhard von, **Der Nationale Kampf der Rußland Türken**, Berlin, 1936.

MİKUSCH, Dagobert von, **Waßmuß, der deutsche Lawrence**, Büchergilde Gutenberg, Berlin, 1938.

MUNSCHİ, Hilal, **Die Republik Aserbeidschan**, Berlin, 1930,

NADOLNY, Rudolf, **Mein Beitrag**, Limes Verlag, Wiesbaden 1955.

NIEDERMAYER, Oskar von, **Unter der Glutsonne Irans –Kriegserlebnisse der deutschen Expedition nach Persien und Afganistan**, Uhlenhorst-Verlag, Hamburg, 1925.

POMIANKOWSKI, Joseph, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"**, Çev: Dr. Kemal Turan, İstanbul, 1990.

RATHMANN, Lothar, **Stoßrichtung Nahost 1914-1918**, Rütten & Loening, Berlin, 1963.

—————, **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, Çev: Ragıp Zaraklı, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976.

SEIDT, Hans-Ulrich, Berlin, **Kabul, Moskau: Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik**, München, 2002.

SANDERS, Liman von, **Türkiye'de Beş Sene**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006.

SUNY, Ronald Grigor, **Bakû Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf**, Çev: Kudret Emiroğlu, İstanbul, 1990.

SYKES, Christopher, **Waßmuß, The German Lawrence**, New York, 1936.

TEİCHMANN, Gabriele-VÖLGER, **Gisela, Faszination Orient. Max v. Oppenheim-Forscher, Sammler, Diplomat**, Köln, 2001.

VOGEL, Renate, **Die Persien und Afghanistanexpedition Oskar Ritter v. Niedermayers 1915/16**, Biblio Verlag, Osnabrück, 1976.

ZUGMAYER, Erich, **Eine Reise durch Vorder-Asien im Jahre 1904**, Berlin, 1905,

—————, Erich, **Eine Reise durch Zentral-Asien im Jahre 1906**, Berlin, 1908.

MAKALELER

ANKER, "Rohrbach, Paul Carl Albert", **Neue Deutsche Biographie (NDB)**, Bd. 22, Duncker&Humblot, Berlin, 2005, s. 5-6.

BALCI, Serdal-BALCIOĞLU, Mustafa, "İdealist Bir Mücadele Adamı: Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Tunuslu Ali Başhampa-I", **Toplumsal Tarih**, 209 (Mayıs-2011), s. 68-73.

BIHL, Wolfdieter, “Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmächte”, **Jahrbücher für Geschichte Osteuropas**, Neue Folge/ Bd. 14 (1966), Otto Harrassowitz-Wiesbaden, s. 362-363.

CENGİZ, Semran, “Martin Hartmann ve Şarkiyat Çalışmaları”, **Turkish Studies**, Vol: 6/3 Summer 2011, s. 1401-1413.

CRONİN, Stephanie, “İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandarması”, **İran ve Dünya Savaşı. Büyük Güçlerin Savaş Alanı**, Edit: Touraj Atabaki, Çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.45-69.

FRAUENDIENST, Werner, “Bethmann Hollweg, Theobald Theodor Friedrich Alfred von”, **Neue Deutsche Biographie (NDB)**, Bd. 2, Duncker&Humblot, Berlin, 1955, s. 188-193

FÜCK, Johann W., “Hartmann, Martin”, **Neue Deutsche Biographie (NDB)**, 7 (1966) s. 745-46.

HEINE, Peter, “Al-Gihād-Eine Propagandazeitung im 1. Weltkrieg”, **Die Welt des Islams**, XX, 3-4, Leiden, 1980, s. 197-199.

JÄSCHKE, Gotthard, “Islamforschung der Gegenwart. Martin Hartmann zum Gedächtnis”, **Die Welt des Islams**, Bd. 23, H. 3/4, (1941) s. 111-121.

KON, Kadir, “Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu”, **Tarih Dergisi**, Sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 211-252.

SEIER, Hellmut, “Jagow, Gottlieb von”, **Neue Deutsche Biographie (NDB)**, Bd. 10, Duncker&Humblot, Berlin, 1974, s. 299.

WALLE, Heinrich Walle, “Moltke Helmuth Graf von”, **Neue Deutsche Biographie**, Bd. 18, Berlin, 1997, s. 17-18

**NÜFUS ESAS DEFTERLERİ, VEFİYATA MAHSUS VUKUAT
DEFTERİ VE 1934 YILI NÜFUS TARAMA CETVEL KAYITLARINA
GÖRE TORBALI VE BAYINDIR İLÇELERİNDEN KAFKAS
CEPHESİ'NDE ASKERDE KALANLAR**

NECAT ÇETİN*

ÖZET

Türk harp tarihinde “şehitler” konusu I. Dünya Savaşı boyutuyla yeterince incelenmemiş bir sosyal tarih alanı olarak görülebilir. Bu konunun bilimsel metotlar içinde lâyıkıyla ele alınıp incelenmesi ve tarih eğitimi çerçevesinde topluma aktarılmasıyla, tarih şuurunun inşası hususunda çok büyük faydalar sağlanacağı şüphesizdir. İl ve ilçe boyutunda yapılacak çalışmalarla o bölgelerden şehit olanların tespiti ve bunlar üzerinde yapılacak tahliller ile o coğrafyada yaşayan insanlar kendilerini tarihin içinde bulacaktır. Konunun kaynakları arasında akla ilk gelen mahallî askerlik şubesi kayıtlarıdır. Askerlik şubesi kayıtlarının yanı sıra, mahallî nüfus müdürlükleri arşivlerinde bulunan “Vefâyâta Mahsus Vukûat Defterleri” I.Dünya Savaşı esnasında silâh altında iken şehitler, askerde kalanlar konusunda fevkalâde kıymetli ve sağlıklı bilgileri içeren önemli bir kaynaktır. Özellikle, Balkan Savaşlarından Millî Mücadele’ye uzanan tarih diliminde “Şehitler ve Askerde Kalanlar” konusunun yanı sıra pek çok sosyal tarih konuları için de bize bazı kıymetli ipuçları sunan il ve ilçe nüfus müdürlükleri arşivlerinde bulunan “Vefâyâta Mahsus Vukûat Defterleri”, yakın dönem tarih araştırmalarında henüz yeterince araştırma yapılmayan kaynaklar arasındadır.

Söz konusu defterler, 76 x 54 ebadında büyük boy olup, vefat eden hakkında çeşitli bilgilerin yazıldığı matbu sütunlardan oluşmaktadır. Her sayfada, sırasıyla; “müteselsil numarası, kayıt tarihi, kaza, mahalle veya karyesi, sokağı, mesken numarası, ilm-ü haber ve tarihi, isim ve şöhreti sanat ve sınıfı, peder

---

* Araştırmacı-Uzman öğretmen, Torbalı - İzmir ncetin1963@gmail.com

ve validesi ismiyle: pederi, validesi, mahal ve tarih-i velâdeti, milleti, müteehhil (evli) ise kimin zevci veya zevcesi olduğu”, mahall-i vefatı, tarih-i vefatı, sebab-i vefatı, esasen nüfustaki mahall-i kaydı”, matbu ifadelerinin yazıldığı sütunlar bulunmaktadır. Ölen kişi hakkındaki bu bilgiler her bir sütuna sıra ile yazılmıştır. Savaş sırasında ölenlerin “Sebeb-i vefatı” yazan sütuna “Şehiden”, “Harpte”, “Gaip” veya “Askerde” ifadesi düşülmüştür. Dolayısıyla bu defterlerde ilgili diğer sütunlardaki bilgiler bize Birinci Dünya Savaşı’nda silâh altındayken askerde kalanlar hakkında değişik açılardan değerlendirme yapabilecek verileri sunmaktadır.

Milli Savunma Bakanlığı kayıtlarında I.Dünya Savaşı sırasında çeşitli cephelerde Torbalı ve Bayındır İlçelerinden toplam 213 (166+47=213) kişinin şehit kaydı vardır. 1934 yılında tutulan Torbalı ve Bayındır İlçe Nüfus Müdürlüğü Arşivinde bulunan iki numaralı Vefâyâta Mahsus Vukûat Defterinde ise 1330-1335 (Miladi 1914-1919) yılları arasında Torbalı ve Bayındır ilçesinin merkez mahalle ve köylerinde vefat sebebi “Şehiden, Askerde ve Harpte” kayıtlı toplam 1310 kişi bulunmaktadır. Bu araştırmada “Mahall-i vefayat” yeri “Kafkasya, Kafkas Cephesi, Erzurum, Rus Harbi, 4. Ordu”, “Sebeb-i vefat” bölümünde “Şehiden, Askerde ve Harpte” yazılı olan 18 kişinin kayıtları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Torbalı, Bayındır, Şehiden, Nüfus kaydı

**MILITARY CASUALTIES FROM THE COUNTIES OF TORBALI AND
BAYINDIR IN CAUCASUS FRONT ACCORDING TO POPULATION
REGISTERS, EVENT REGISTERS CONCERNING DEATH AND 1934
DATED POPULATION SURVEY TABLE REGISTERS**

ABSTRACT

“Martyrs” subject in Turkish war history can be considered as a social history area that is not satisfactorily studied in World War I dimension. There is no doubt that inquiry of this subject within the scientific methods and transmission to society through history education will provide immense contribution to the formation of history consciousness. People from a certain region will realize their standings in history thanks to identification and analysis of martyrs from their region by studies based on province and county contexts. For the sources of archives of local population directorates are important sources that provide quite important and reliable information about casualties of the World War I. “Case Registers Pertaining to Demise” are not adequately studied sources though they will provide immense clues for many social history subjects as well as “Martyrs and Military Casualties” especially within the period from the Balkan Wars to the National Independence War.

The registers in question are in size of 76 x 54 cm and composed of printed columns which contain various information about the deceased person. Each page has printed information columns about “serial number, registration date, county district or village, street and door number, certificate date, name and cognomen, job and class, parental names as father and mother, place and date of birth, nationality (or religion), if married whose husband or spouse, place of death, date of death, reason of death and regional register in population records” respectively. Informations about deceased person was registered in each respective column. “Reason of death” column of those who died in war are recorded as “Martyr”, “at War”, “Missing” or “at Army”. Thus information found in related columns of these registers provide data for multi-dimensional evaluation of casualties of the World War I.

Records of the Ministry of National Defence contains martyr records of total 213 (166+47) people from Torbalı and Bayındır counties pertaining to various fronts of World War I. According to Case Register Pertaining to Demise Number Two which is present in the archives of Torbalı and Bayındır County Population Directorates however, records 1310 people from the centers and villages of Torbalı and Bayındır counties, whose “reasons of death” are registered as “Martyr”, “at Army” and “at War”. In this study, 18 people whose “place of death” were registered as “the Caucasus”, “Caucasian Front”, “Erzurum”, “Russian War” and “4th Army” and “reason of death” were recorded as “Martyr”, “at Army” and “at War” will be discussed.

Key Words: World War I, Caucasus Front, Torbalı, Bayındır, Martyr, Population Register.

GİRİŞ

Türk harp tarihinde “Şehitler” konusu I. Dünya Savaşı boyutuyla yeterince incelenmemiş bir sosyal tarih alanı olarak görülebilir. Bu konunun bilimsel metotlar içinde lâıykıyla ele alınıp incelenmesi ve tarih eğitimi çerçevesinde topluma aktarılmasıyla, tarih şuurunun inşası hususunda çok büyük faydalar sağlanacağı şüphesizdir. İl ve ilçe boyutunda yapılacak çalışmalarla o bölgelerden şehit olanların tespiti ve bunlar üzerinde yapılacak tahliller ile o coğrafyada yaşayan insanlar kendilerini tarihin içinde bulacaktır. Konunun kaynakları arasında akla ilk gelen mahallî askerlik şubesi kayıtlarıdır. Askerlik şubesi kayıtlarının yanı sıra, mahallî nüfus müdürlükleri arşivlerinde bulunan “Vefâyata Mahsus Vukûat Defterleri” Birinci Dünya Savaşı esnasında silâh altındayken şehit olan ve askerde kalanlar konusunda fevkalâde kıymetli ve sağlıklı bilgileri içeren önemli bir kaynaktır. Özellikle, Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'ye uzanan tarih diliminde “Şehitler ve Askerde Kalanlar” konusunun yanı sıra pek çok sosyal tarih konuları için de bize bazı kıymetli ipuçları sunan il ve ilçe nüfus müdürlükleri arşivlerinde bulunan “Vefâyata Mahsus Vukûat Defterleri”, yakın dönem tarih araştırmalarında henüz yeterince araştırma yapılmayan kaynaklar arasındadır¹.

Araştırma yöntemi: Torbalı Nüfus Müdürlüğü Arşivinde bulunan 17 cilt nüfus esas defteri ve 1934 yılı nüfus tarama cetvelleri ve Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivinde bulunan Vefayata Mahsus Vukuat Defterleri taranmış büyük bir dramın yaşandığı doğu (Kafkas) cephesi ile ilgili kayıtlar çıkarılıp, ilgili idari birimin nüfus esas defter kayıtları da ilgili muhtarlık arşivlerinde incelenmiştir. Torbalı nüfus kayıtlarında 6 kişinin, Bayındır nüfus kayıtlarında ise 12 kişinin kaydına rastlanmıştır.

Osmanlı Devleti dâhil olduğu I. Dünya Savaşında ana ve yardımcı cephelerde savaşmıştır. I.Dünya Savaşında çeşitli cephelerde kalan asker sayısı bu güne kadar kesin rakamlarla tespit edilememiş, yaklaşık olarak ifade edilmiştir. Tüm ülkelerden 65.038.810 askerin katıldığı büyük savaş, arkasında resmi rakamlara göre toplam 8.556.315 ölü, 21.219.452 yaralı ve 7.750.945 kayıp veya esir bırakmıştır².

1 Nüfus müdürlüğü arşivlerinde bulunan “Vefayata Mahsus Vukuat Defterleri”nin önemi konusunda ilk önemli çalışmayı yapan, bilim dünyasına duyuran Prof. Dr. Nuri Köstüklü'dür.

2 http://tr.wikipedia.org/wiki/I._D%C3%BCnya_Sava%C5%9F%C4%B1, NTV Tarih dergisi - Şubat 2009, Sayı 1, Sayfa 21.

Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri kayıpları konusunda bazı araştırmalar yapılmıştır³. Toplam asker kaybının 1.600.000 kişi tahmin edilmektedir. Yapılan diğer bir araştırma ise daha net rakamlar ifade etmektedir⁴.

Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'nda Tahmini Asker Kayıpları (Tablo.1)	
(Ölü, yaradan veya hastalıktan ölenler)	501 .091
Yara veya hastalıktan ötürü hastanede tedavi edilenler	3 .059 .205
Hastaneden taburcu edilmiş	2.167.841
Malûller	891 .364
Toplam	2.167.841
Muhtelif cephelerdeki ölümler sayısı	
Kafkas cephesinde	218.878
Çanakkale'de	101. 147
Filistin cephesinde	80.764
Irak'ta.	44.721
İzmir ve Antalya'da (amele taburları çoğu sıtmadan)	9.211
Galiçya'da	4 .272
Romanya ve Dobruca'da	4.166
Hicaz'da (Mekke, Medine, Yemen)	4.166
Makedonya'da	878
Türlü cephelerde (Kafkaslar, Bakû, Dağıstan v.b)	74.852
Toplam	392.915
Sadece cephelerdeki ölen asker sayısı	383.704

(<http://www.tarihimiz.net/v3/Haberler/OsmanliTarihi2/1.DUNYA-SAVASI-OSMANLI-BILANCOSU.html>.)

Tabloda da görüleceği üzere Kafkas Cephesi'nde toplam ölü asker kaybı 218.878 olarak verilmişken, son yapılan bir araştırmada 16.969 kişinin Sarıkamış

3 Osmanlı İmparatorluğu toplam kayıp asker sayısı: 1.600.000. Çanakkale: 101.000 [Hasta, Kayıp ve Yaralılarla 253.896], Kafkasya: 270.000, Körfez: 220.000, Arabistan-Yemen: 280.000, Kanal: 280.000, Acem: 20.000, Galiçya-Bulgaristan: 60.000. Kaynak: <http://www.trmilitary.com/forum/viewtopic.php?f=31&t=16427>

4 <http://www.tarihimiz.net/v3/Haberler/OsmanliTarihi2/1.DUNYA-SAVASI-OSMANLI-BILANCOSU.html>.

harekâtında şehit olduğu tespit edilmiştir⁵. Milli Savunma Bakanlığı kayıtları⁶ ile nüfus müdürlükleri arşivinde bulunan “nüfus esas defterleri” ve “vefayata mahsus vukuat defterleri”⁷ kayıtları incelendiğinde defterlerdeki kayıtlar ile bakanlık kayıtları arasında da çok büyük fark olduğu görülmektedir. Tarafımızca 2003 yılında alınan izinle incelenen Torbalı Nüfus Müdürlüğü ve Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivinde bulunan esas defter, vefayata mahsus vukuat defter ve 1934 yılı nüfus tarama cetvel kayıtlarına⁸ göre gerek Balkan Savaşı⁹ ve gerekse I.Dünya Savaşı sırasında askerde kalanların¹⁰ kayıtları ile Milli Savunma Bakanlığı kayıtları arasında da farklı rakamlara ulaşılmıştır. Şöyle ki;

İdari birim	MSB ¹¹	Nüfus kayıtları	Fark
Balkan Savaşı (Torbalı)	-	39	-39
Balkan Savaşı (Bayındır)	2	91	-89
I.Dünya Savaşı (Torbalı)	47	614	-567
I.Dünya Savaşı (Bayındır)	164	771	-607

[(Bayındır ilçesi vefayata mahsus vukuat defterleri, cilt 1- 2), (Şehitlerimiz, Osmanlı- Rus, Osmanlı Yunan, Trablusgarp, Balkan, I. Dünya, İstiklal, Kore, Kıbrıs, İç Güvenlik, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1998, 5 cilt.)]

5 http://www.sarikamisdayanismagrubu.com/Haber_Detay.asp?HaberID=13

6 **Şehitlerimiz, Osmanlı- Rus, Osmanlı Yunan, Trablusgarp, Balkan, I. Dünya, İstiklal, Kore, Kıbrıs, İç Güvenlik**, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara,1998, 5 Cilt.

7 Bu defterlerin varlığından ve önemini Prof. Dr. Nuri Köstüklü ortaya çıkarmıştır. Bkz: “Balkan Savaşları’ndan Milli Mücadele’ye “Şehitler” Üzerine Yapılacak Bilimsel Araştırmalarda Metod ve Kaynak Meselesine Dair Bazı Düşünceler”, **Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay ATASE yay., Ankara, 2006, s.205- 219.

8 Torbalı tarama cetvelleri üç dosya halinde Nüfus Müdürlüğü arşivindedir. 1934 yılında nüfus memurları ölen, doğan ve evlenen ancak kayda geçmeyenler hakkında bölgede tarama yapılarak ayrı ayrı cetveller halinde nüfusu kayıt altına almaya çalışmıştır.

9 Fevzi Çakmak – Necat Çetin, “Torbalı ve Bayındır Nüfus Defterlerine Göre Balkan Savaşlarında Kalanlar”, Uluslararası Balkan Sempozyumu “Balkanlar’da Dostluk ve İşbirliği Dinamikleri”, 5-7 Ekim 2012, Süleyman Demirel Üniversitesi, **Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri**, Isparta, 2012, s.115-129.

10 Necat Çetin, “I.Dünya Savaşında Şehit olan Torbalılılar”, **Büyük Taarruzun 90. Yılında Uluslararası Milli Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu**, Uşak Üniversitesi, 2-4 Ekim 2012. Sunulan bildiri.

11 **Şehitlerimiz, Osmanlı- Rus, Osmanlı Yunan, Trablusgarp, Balkan, I. Dünya, İstiklal, Kore, Kıbrıs, İç Güvenlik**, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1998, 5 Cilt.

Genelkurmay Başkanlığı kayıtları esas alınarak hazırlanan Sarıkamış şehitleri listesine göre toplam 16.969 kişinin 184 tanesi İzmir ili ve ilçelerindedir¹².

İzmir ili ve ilçelerindeki Sarıkamış Şehitlerini gösterir (Tablo.3)	
İdari birim	Adet
Aliağa	1
Bergama	27
Bornova	5
Çeşme	2
Çiğli	1
Kemalpaşa	9
Kuşadası	8
Menderes	2
Menemen	32
Merkez	1
Ödemiş	34
Tire	19
Torbalı	3
Urla	3
Konak	1
Karaburun	1
Belirsiz	35
Toplam	184

(http://www.sarikamisdayanismagrubu.com/Haber_Detay.asp?HaberID=13)

Bu tabloya göre en fazla şehit 34 kişi ile Ödemiş ilçesindedir. Ödemiş ilçesini 32 kişi ile Menemen ve 27 kişi ile Bergama ilçesi takip etmektedir. Daha önce idari yönden İzmir iline bağlı olan, ancak şuan Aydın iline bağlı bulunan Kuşadası ilçesi de harekâtın olduğu tarihte İzmir iline bağlı olduğu için listeye alınmıştır.

12 http://www.sarikamisdayanismagrubu.com/Haber_Detay.asp?HaberID=13

Torbalı İlçesi nüfus kayıtlarının (Nüfus esas defter ve 1934 yılı tarama cetvel defteri)incelenmesi: Torbalı İlçesinde son nüfus tahriri 1321 yani 1905 yılında yapılmış olup, bu günkü en önemli nüfus dayanak belgeleridir. Torbalı Nüfus Müdürlüğü Arşivinde bulunan nüfus esas defterleri 16 cilt olup toplam 44 idari birimin kayıtlarını içermektedir. Nüfus tahriri yapılan idari birimler: Ahmetli,¹³ Arapçı,¹⁴ Arıtış,¹⁵ Arslanlar,¹⁶ Ayrancılar,¹⁷ Belenbaşı,¹⁸ Bozköy,¹⁹ Cumalı,²⁰ Çakallar,²¹ Çakırbeyli,²²

-
- 13 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.7**, Sayım Tarihi: 16–17–18 Şubat 1321, nüfus hane sayısı: 37, toplam nüfus sayısı:159, hane nüfus ortalaması:4,29.
  - 14 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.7**, Sayım Tarihi: 11 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 39, toplam nüfus sayısı: 160, hane nüfus ortalaması:4,10. Bugünkü adı: Pamukyazı. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır.
  - 15 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.11**, sayım tarihi:24 Nisan 1321, nüfus hane sayısı:14, toplam nüfus sayısı:73, hane nüfus ortalaması: 5,21. İdari birim olarak bugün ortadan kalkmıştır. Kayıtlar Çakallar (Çamlıca) Köyü nüfus esas defterine eklenmiştir. (Hane: 48–64).
  - 16 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.2**, sayım tarihi:19–20–21 Nisan 1321, nüfus hane sayısı:110, toplam nüfus sayısı:404, hane nüfus ortalaması: 3,67.
  - 17 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.9**, sayım tarihi:24 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:19, toplam nüfus sayısı:121, hane nüfus ortalaması:6,36. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır.
  - 18 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.13**, sayım tarihi:25 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 330, toplam nüfus sayısı:312, hane nüfus ortalaması:10,4. Hane 2 toplam 32 kişi. En kalabalık hanedir. 1937 yılında idari birim olarak Buca ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Tarih: 05.05.1937, Sayı:12976, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 112.11.7.
  - 19 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.11**, sayım tarihi:17 Haziran 1321, nüfus hane sayısı:30, toplam nüfus sayısı:168, hane nüfus ortalaması:5,6.
  - 20 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.16**, sayım tarihi:7–8 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:49, toplam nüfus sayısı:268, hane nüfus ortalaması:5,46. 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: BCA, Tarih: 30.5.1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.
  - 21 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.11**, sayım tarihi:23 Nisan 1321, nüfus hane sayısı:36, toplam nüfus sayısı:183, hane nüfus ortalaması: 5,08. Bugünkü adı Çamlıca Köyü'dür. İdari birim olarak ortadan kalkan Arıtış Köyü nüfus esas defteri Çakallar köy nüfus esas defterine eklenmiştir. (Hane: 48–64).
  - 22 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.8**, sayım tarihi:22–23 Haziran 1321, nüfus hane sayısı:63, toplam nüfus sayısı:346, hane nüfus ortalaması:5,49.

Çapak,²³ Çaybaşı²⁴, Sepetçiler²⁵, Sepetçiler Mecidiye Mahallesi²⁶, Çorlu²⁷, Dağkızılca²⁸, Dağtekk²⁹, Demirci³⁰, Dere³¹, Dirmil³², Doğançılar³³,

-
- 23 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.3**, sayım tarihi:23-24-25-26 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:106, toplam nüfus sayısı:603, hane nüfus ortalaması: 5.68. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır.
- 24 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.5**, sayım tarihi:4-5-6 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:103, toplam nüfus sayısı:431, hane nüfus ortalaması:4,18. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır. İdari birim olarak ortadan kalkan ve tek idari birimde birleştirilen Sepetçiler Köyü (Hane: 309-349) ve Sepetçiler Mecidiye Mahallesi (Hane: 270- 349) köy esas nüfus defterine eklenmiştir.
- 25 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.5**, sayım tarihi:8 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:27, toplam nüfus sayısı:146, hane nüfus ortalaması:5,4. İdari birim olarak ortadan kaldırılarak Çaybaşı esas nüfus defterine (Hane:309 – 351) eklenmiştir. En son kayıt yılı: 1933.
- 26 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.5**, sayım tarihi:7 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:26, toplam nüfus sayısı:101, hane nüfus ortalaması:4,18. İdari birim olarak ortadan kaldırılarak Çaybaşı esas nüfus defterine (Hane:270 – 349) eklenmiştir. En son kayıt yılı: 1934.
- 27 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.3**, sayım tarihi:27-28 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:14, toplam nüfus sayısı:114, hane nüfus ortalaması:8,35. İdari birim olarak ortadan kaldırılarak Hortuna (Yazıbaşı) esas nüfus defterine (Hane:273-286) eklenmiştir. En son kayıt yılı: 1321. Yunan işgali sırasında Yunan askerinin köye baskını sonrası halk etraftaki çeşitli köylere dağılmıştır.
- 28 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.12**, sayım tarihi:24 Haziran 1321, nüfus hane sayısı:102, toplam nüfus sayısı:550, hane nüfus ortalaması:5.39. Torbalı ilçesinin tek nahiyesidir.
- 29 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.14**, sayım tarihi:25-26 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:26, toplam nüfus sayısı:161, hane nüfus ortalaması:6.19.
- 30 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.17**, sayım tarihi:30-31 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:67, toplam nüfus sayısı:338, hane nüfus ortalaması:5.04.
- 31 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.12**, sayım tarihi:4-5-6-7 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:68, toplam nüfus sayısı:362, hane nüfus ortalaması:5,32. 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: *BCA Tarih*: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.
- 32 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.11**, sayım tarihi:17 – 18 -19 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:65, toplam nüfus sayısı:349, hane nüfus ortalaması:5.36. Bu günkü adı: Korucuk. Köyle ilgili bir araştırma. Necat Çetin, “Tarihi Demokrasi ve Kitabeleri İle Korucuk (Dirmil) Köyü Araştırması”, **Büyük Torbalı Gazetesi**, 14-15 Temmuz 2006.
- 33 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.13**, sayım tarihi:19 -20 Eylül 1321, nüfus hane sayısı:36, toplam nüfus sayısı:189, hane nüfus ortalaması:5,25. Bugün idari birim olarak Buca ilçesine bağlanmıştır.

Dögerlik³⁴, Eyerci³⁵, Fetrek³⁶, Gökyaka Teke³⁷, Helvacı³⁸, Karacağağaç³⁹, Kırıklar⁴⁰, Karakızlar⁴¹, Karakuyu⁴², Kayas⁴³, Karaot⁴⁴, Kuşçuburnu⁴⁵, Çengele⁴⁶,

-
- 34 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.11**, sayım tarihi:22 Nisan 1321, nüfus hane sayısı:23, toplam nüfus sayısı:119, hane nüfus ortalaması:5,17.
- 35 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.7**, sayım tarihi:10 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:54, toplam nüfus sayısı:242, hane nüfus ortalaması:4.48. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır.
- 36 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.12**, sayım tarihi:21-22-23 Haziran 1321, nüfus hane sayısı:93, toplam nüfus sayısı:461, hane nüfus ortalaması: 4.94. 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz. **BCA**, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.
- 37 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.12**, sayım tarihi:6- 7 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:39, toplam nüfus sayısı:227, hane nüfus ortalaması:5,82. 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz. **BCA**, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.
- 38 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.4**, sayım tarihi:15-16 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:46, toplam nüfus sayısı:270, hane nüfus ortalaması:5.87.
- 39 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.17**, sayım tarihi:3-4-5-6 Haziran 1321, nüfus hane sayısı:48, toplam nüfus sayısı:216, hane nüfus ortalaması:4,5. 1954 yılında idari birim olarak Buca ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: **BCA**, Tarih: 28/12/1954 Sayı: 27394 Dosya: Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 248.42..1.
- 40 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.13**, sayım tarihi:12 Haziran 1321, nüfus hane sayısı:46, toplam nüfus sayısı:226, hane nüfus ortalaması:4.91. 1937 yılında idari birim olarak Buca ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: **BCA**, Tarih: 05.05.1937, Sayı:12976, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 112.11.7.
- 41 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.16**, sayım tarihi:11 -12 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:84, toplam nüfus sayısı:431, hane nüfus ortalaması:5.13.
- 42 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.8**, sayım tarihi:19 – 20 -21 -22 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:103, toplam nüfus sayısı:614, hane nüfus ortalaması:5,96. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır.
- 43 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.9**, sayım tarihi:28 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:1 toplam nüfus sayısı:1, hane nüfus ortalaması:1. Bu günkü adı: Pancar. Merkeze bağlı mahalle konumundadır.
- 44 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.15**, sayım tarihi:9 -10 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:39, toplam nüfus sayısı:210, hane nüfus ortalaması:5.38.
- 45 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.9**, sayım tarihi:24 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:17, toplam nüfus sayısı:88, hane nüfus ortalaması: 5,86. Bugünkü adı: Kuşçuburun. Merkeze bağlı mahalle konumundadır.
- 46 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.16**, sayım tarihi:13 -14 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:44, toplam nüfus sayısı:236, hane nüfus ortalaması:5.36. Bu günkü adı: Ormanköy. Bkz. Necat Çetin, "Tiryanda nahiyesi çengele karyesinde (Torbalı - Ormanköy) 1321 (miladi 1905) yılı Osmanlı nüfus sayımı", **ÇTTAD**, XII/24, (2012/Bahar), s.s.47-85.

Hamidiye⁴⁷, Saibler⁴⁸, Senek/Sinek⁴⁹, Meşhet⁵⁰, Meşhet Bulgar Mahallesi⁵¹, Tepe⁵², Tepe Ertuğrul Mahallesi⁵³, Torbalı Nahiye Merkezi⁵⁴, Tiryanda⁵⁵, Hortuna⁵⁶, Yeni⁵⁷, Yoğurtçular⁵⁸ dır.

İlçe olduğu 1926 yılına kadar idari birim olarak İzmir merkezine bağlı nahiye olarak görünen Torbalı'nın 4'ü mahalle olmak üzere toplam 42 idari birimi bulunmaktadır. 1321 son Osmanlı nüfus tahririnde bu idari birimlere ait

-
- 47 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.7**, sayım tarihi:15–16 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:52, toplam nüfus sayısı:214, hane nüfus ortalaması:5.09. Bugünkü adı: Özbey. Merkeze bağlı mahalle konumundadır.
- 48 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.11**, sayım tarihi:21 Haziran 1321, nüfus hane sayısı:14, toplam nüfus sayısı:117, hane nüfus ortalaması:8.35.
- 49 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.12**, sayım tarihi:8–9 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı:43, toplam nüfus sayısı:219, hane nüfus ortalaması:5,09. Bu günkü adı: Yeşilköy. 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz. **BCA**, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.
- 50 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.6**, sayım tarihi:19–20 Aralık 1320, nüfus hane sayısı:46, toplam nüfus sayısı:164, hane nüfus ortalaması:3,56. Bu günkü adı: Şehitler. Merkeze bağlı mahalle konumundadır.
- 51 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.6**, sayım tarihi: nüfus hane sayısı: 21, toplam nüfus sayısı:94, hane nüfus ortalaması:3.85. Bu gün idari birim olarak ortadan kalkmıştır. En son kayıt tarihi: 1332. Toplam hane sayısı:28. Meşhet (Şehitler) Köyü nüfus esas defteri içersindedir. Yenilemeye alınmamıştır.
- 52 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.1**, sayım tarihi:27–28–29 Nisan 321, nüfus hane sayısı:63, toplam nüfus sayısı:208, hane nüfus ortalaması: 4.44. Bu gün merkez mahalle konumundadır
- 53 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.2**, sayım tarihi:1–2 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:59, toplam nüfus sayısı:250, hane nüfus ortalaması:4.23. 1329 yılından itibaren bağımsız mahalle idari birimdir. Bu gün merkez mahalle konumundadır
- 54 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.1**, sayım tarihi:16–17–18 Şubat 1321, nüfus hane sayısı:105, toplam nüfus sayısı:444, hane nüfus ortalaması:4,22.
- 55 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv cilt no:3**, sayım tarihi:20 Mayıs 1320, nüfus hane sayısı:1, toplam nüfus sayısı:1, hane nüfus ortalaması:1. İdari birim olarak ortadan kalkmıştır.
- 56 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv cilt no:4**, sayım tarihi:20–21–22–23 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:102, toplam nüfus sayısı:517, hane nüfus ortalaması: 5.06. Bu günkü adı: Yazıbaşı. Merkeze bağlı mahalle konumundadır.
- 57 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.8**, sayım tarihi:14 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:28, toplam nüfus sayısı:130, hane nüfus ortalaması:4,64.
- 58 **Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C.3**, sayım tarihi:29 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı:29, toplam nüfus sayısı:144, hane nüfus ortalaması:4,96.

Torbalı Nüfus Müdürlüğü Arşivinde bulunan nüfus esas defterlerinin dökümü şu şekildedir⁵⁹:

Torbalı Atık Nüfus Esas Defterlerinin Arşiv Tasnifi (Tablo.4)	
<i>Cilt No</i>	<i>Yazılı idari birim/birimler</i>
1	Tepeköy, Torbalı nahiye merkezi
2	Arsılanlar, Tepe Ertuğrul Mahallesi ⁶⁰
3	Çapak ⁶¹ , Çorlu ⁶² , Tiryanda ⁶³ , Yoğurtçular
4	Hortuna ⁶⁴ , Helvacı ⁶⁵
5	Çaybaşı ⁶⁶ , Seperçiler ⁶⁷ , Seperçiler Mecidiye Mahallesi ⁶⁸
7	Ahmetli, Arapçı ⁶⁹ , Eğerci ⁷⁰ , Hamidiye ⁷¹
8	Çakırbeyli, Karakuyu ⁷² , Yeni
9	Ayrancılar ⁷³ , Belenbaşı ⁷⁴ , Kayas ⁷⁵ , Kuşçuburnu ⁷⁶

59 1321yılı son Osmanlı nüfus tahririnde Torbalı merkez ve köylerinde 2.455 nüfus hanesinde toplam 11.197 kişi tespit edilmiştir. Bugünkü nüfus belgelerimize dayanak belgeleridir.

60 1335 yılından itibaren ayrı mahalledir.

61 Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir.

62 Yunan işgalinde dağılan köylere dendir.

63 Rum köyüdür. Bir Osmanlı tabiiyetinde hane vardır. Yunan işgali sonrası köy dağılmıştır.

64 Bugün adı Yazıbaşı'dır. Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir.

65 Helvacı Köyü ile ilgili bir araştırma için bkz: Necat Çetin, "Tarihi Demografisi ve Kitabeleri İle Helvacı Köyü Araştırması", **Büyük Torbalı gazetesi**, 16 Eylül 2006.

66 Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir.

67 Bugün adı Atatürk Mahallesi'dir. Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir.

68 Bugün adı yeni mahalle'dir. Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir.

69 Bugün adı Pamukyazı Mahallesi'dir. Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir.

70 12 Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir. Eğerci Köyü ile ilgili bir araştırma için bkz. Necat Çetin, "Tarihi Demografisi ve Kitabeleri İle Eğerci Köyü Araştırması", **Torbalı Yankı gazetesi**.

71 Bugün adı Özbey Mahallesi'dir. Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir.

72 Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir.

73 Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir.

74 1937 yılında idari birim olarak Buca ilçesine bağlanmıştır. Bkz. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** (bundan sonra sadece BCA), Tarih: 05.05.1937, Sayı:12976, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 112.11.7.

75 Rum köyüdür. Yunan işgali sonrası köy terk edilmiş, 1924 yılında mübadiller yerleştirilmiştir. Bugün adı Pancar'dır. Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir.

76 Büyükşehir yasası ile Torbalı'ya bağlı mahalledir.

11	Arıtaşı ⁷⁷ , Bozköy, Dirmil ⁷⁸ , Döğerlik, Saibler
12	Dağkızılca, Dere ⁷⁹ , Fetrek ⁸⁰ , Gökyaka Teke ⁸¹ , Sinek ⁸²
13	Bozköy, Doğançılar ⁸³ , Kırıklar ⁸⁴
14	Dağtekk ⁸⁵
15	Karaot ⁸⁶
16	Cumalı ⁸⁷ , Çakallar ⁸⁸ , Karakızlar ⁸⁹ , Çengele ⁹⁰
17	Demirci, Karacaagaç ⁹¹

Arşivde bulunan nüfus esas defterleri 50 X 70 cm. boyutundadır. Defterler kayıt yenilemenin yapıldığı 1976 yılına kadar kullanılmıştır. Bazı defterler aşırı yıpranma nedeni ile dağılmış durumdadır. Bazı hanelerin kaydı yenileme sıra-

77 1926 yılında dağılmış, idari statüsü ortadan kalmıştır.

78 Bugünkü adı Korucuk'tur.

79 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz. **BCA**, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

80 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz. **BCA**, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

81 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz. **BCA**, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

82 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz. **BCA**, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

83 2003 yılında Buca ilçesine bağlanmıştır.

84 1937 yılında idari birim olarak Buca ilçesine bağlanmıştır. Bkz. **BCA**, Tarih: 05.05.1937, Sayı:12976, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 112.11.7.

85 Dağtekk Köyü ile ilgili bir araştırma için bkz. Necat Çetin, "Tarihi Demografisi ve Kitabeleri İle Dağtekk Köyü Araştırması", **Büyük Torbalı gazetesi**, 12 Eylül 2006.

86 Karaot Köyü ile ilgili bir araştırma için bkz. Necat Çetin, "Tarihi Demografisi ve Kitabeleri İle Karaot Köyü Araştırması", **Büyük Torbalı gazetesi**, 25 Ocak 2005.

87 Karaot Köyü ile ilgili bir araştırma için bkz. Necat Çetin, "Tarihi Demografisi ve Kitabeleri İle Karaot Köyü Araştırması", **Büyük Torbalı gazetesi**, 25 Ocak 2005.

88 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz. **BCA**, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

89 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz. **BCA**, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

90 Bugünkü adı Çamlıca'dır.

91 Karakızlar Köyü ile ilgili bir araştırma için bkz. Necat Çetin, "Tarihi Demografisi ve Kitabeleri İle Karakızlar Köyü Araştırması", **Büyük Torbalı gazetesi**, 11 Ağustos 2006.

sında kayda alınmamıştır. Kayda alınmayan haneler⁹² nedeniyle hane numaralarında bazı değişiklikler olmuştur.

Askerde kalanların tespitinde yararlanılan diğer kaynak 1934 yılında tüm idari birimlerde yapılan nüfus tarama cetvelleridir⁹³. Mevcut durumunu tespit etmek amacıyla 1934 yılında doğup da kayda geçmeyen; ölü ve kayıp olduğu halde ölüm düşümleri yapılmayan ve evlenmesine rağmen kayda geçmeyenler için 30 X 50 cm boyutunda hazırlanan cetvellere idari birimdeki muhtar ve ihtiyar heyetince listeler oluşturulmuş, ölüm ve kayıp olanlar için hazırlanan listelerin incelenmesi ile deftere kaydı olmayan askerde kalanların künye yılı ve askerde kaldıkları yerler her kişi için ayrı numara verilerek yazılmıştır⁹⁴.

Kayıtlar;

Torbalı kayıtları: Nüfus esas ve tarama cetvel kayıtlarında “Kafkasya Cephesi, Kafkasya, Rus Harbi ve 4. Ordu” geçmektedir. Kayıtlara göre Kafkasya cephesinde ölen toplam 6 kişinin kaydı vardır. Cephede ölenlerin yaşı 19 ile 44 yaş arasındadır. Doğum tarihleri 1289 ile 1312 arasında değişmektedir. Ölüm yılları 1331 ile 1333 yılları arasındadır. Çapak Köyünden 3, Hortuna (Yazıbaşı) Köyünden 2, Karacağaç Köyünden 1 kişi olmak üzere toplam 6 kişinin kaydı vardır.

---

92 Hane deyimi hakkında bkz. Nejat Göynüç, “Hane deyimi hakkında”, **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi** 32, (1979), s.331–348.

93 Torbalı’da 1934 yılı nüfus taraması ile 1605 kayıtsız evlenme, 4233 kayıtsız doğum ve 6681 kayıtsız ölüm olmak üzere toplam 7313 kişi tespit edilmiştir. 1934 yılı nüfus taraması ile ilgili bakınız: Fevzi Çakmak , “Cumhuriyet İdaresi’nin Nüfusu Kayıt Altına Alma Girişimlerine Bir Örnek:1934 Yılı Nüfus Taraması”, **Turkish Studies** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/7, Summer 2013, p. 33-48.

94 Ekteki askerde kalanların kayıtları olduğu nüfus tarama cetveli ilgili kişinin kaydında verilmiştir.

Ancak 2006 yılında çıkarılan nüfus kanununda nüfus defterleri bilimsel araştırma ve incelemelere kapatılmıştır. Nüfus ve Vatandaşlık Genel Müdürlüğü şuan 1976 öncesi tüm defterleri merkeze toplamaktadır.

Nüfus Esas defter ve tarama cetvel kayıtlarına göre Torbalı ilçesinden Kafkas cephesinde kalanların kayıtları (Tablo.5)							
İdari birim	Hane	Adı	Babası	Doğum tarihi	Kayıt	Ölüm tarihi	Yaş
Hortuna ⁹⁵	4	Molla Mehmet oğlu Durmuş ⁹⁶	Mehmet	1305	Kafkasya Cephesi	10 TS ⁹⁷ 1333	28
Hortuna	50	Fettah ⁹⁸	Kara Osman	1289	4.Ordu	1333	44
Karacağağaç ⁹⁹	36	Ali Osman ¹⁰⁰	Eyüp oğlu Mehmet	1312	Kafkasya	20 Nisan 1331	19
Çapak ¹⁰¹	61	Mehmet Emin ¹⁰²	Hüseyin	1301	Rus Harbi	03 KS ¹⁰³ 1331	30
Çapak	17	Mustafa ¹⁰⁴	Hacı Ali	1310	4. Ordu	31 Temmuz 1333	23
Çapak	27	Deveci Hüseyin oğlu Mehmet ¹⁰⁵	Deveci Hüseyin	1311	4. Ordu	01 TS 1333	22

(Torbalı ilçe nüfus müdürlüğü arşivi, Çapak, Hortuna, Karacağağaç Nüfus Esas defteri, 1934 yılı Tarama cetvel dosyası)

95 Bugün adı “Yazıbaşı” dır. Büyükşehir yasası ile belde iken bugün Torbalı ilçesinin mahallesidir.

96 Torbalı Nüfus Müdürlüğü Arşivi Hortuna Köyü nüfus tarama cetveli:1934/3087. Ailenin bu günkü soyadı: SEVİM.

97 TS: Teşrin Sani.

98 Torbalı Nüfus Müdürlüğü Arşivi Hortuna Köyü nüfus tarama cetveli:1934/3147.Ailenin bugünkü soyadı: ÖZKAYA.

99 Bugün Buca ilçesinin idari birimidir.

100 Ailenin bu günkü soyadı: DUYAR.

101 Daha önce köy iken bugün Büyükşehir yasası ile bugün Torbalı ilçesinin mahallesidir.

102 Ailenin bugünkü soyadı: BUĞDAY.

103 KS: Kanun-u Sani.

104 Ailenin bugünkü soyadı: KUŞ – DİNÇ.

105 Hane konumu: Kapalı Kayıt. Yani hanede kayıt devam etmemektedir.

Yukarıda Sarıkamış harekâtında kalanların hiçbirisi nüfus kayıtlarında geçmemektedir. Çünkü kayıtların büyük çoğunluğu “askerde, seferberlikte veya harb-i umumi” olarak geçmektedir. Büyük harbin olduğu dönemde iletişim imkânının yok denecek kadar olmaması ailelerin askerde kalanlarla ilgili bilgi sahibi olmaması nedeniyle bu şekilde kayıt düşülmesine neden olduğunu tahmin etmekteyiz.

Milli Savunma Bakanlığı listesinde Torbalı İlçesinden ise üç kişinin kaydı vardır. Kayıtlarda geçen üç kişiden iki kişinin köyü ve hane bilgileri tespit edilmiştir. Kayıtlar aşağıdaki şekildedir: ^{106 107 108 109}

Milli Savunma Bakanlığı kayıtlarına göre Kafkas Cephesi şehit listesinde Torbalılılara ait kayıtlar (Tablo.6)						
Adı	Baba Adı	Doğum Yılı	Ölüm Tarihi			Ölüm Yeri
			2	4	1916	
Ali ¹⁰⁶	Abdullah	1298	2	4	1916	Zenkukda
Hamit ¹⁰⁷	Ahmet	0 ¹⁰⁸	19	1	1916	Decherın
Süleyman ¹⁰⁹	Mehmet	1297	16	6	1916	Vasıfbey Tepesinde

(Şehitlerimiz, Osmanlı- Rus, Osmanlı Yunan, Trablusgarp, Balkan, I. Dünya, İstiklal, Kore, Kıbrıs, İç Güvenlik, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1998, 5 cilt.)

106 Söz konusu kişi Torbalı Demirci Köyü nüfusuna kayıtlıdır. Hane: 22.Hanenin bugünkü soyadı: SEVİM. Kırılı Abdullah oğlu Ali. Şehit kaydı vardır. **MSB** Kayıt no: 99629, Er. 3. Kolordu. 24. Alay 1 Tabur 1. Bölük Kafkas cephesi, Zenkuk, 02 Nisan 1332. Esas defter kaydı: “Şehiden, 25 Eylül 1333” şeklindedir.

107 Söz konusu kişi daha önce Torbalı ilçesine bağlı ancak bu gün Kemalpaşa ilçesine bağlı Sinek (Bugünkü adı:Yeşilköy) nüfusuna kayıtlıdır. Hane:14. Hanenin bugünkü soyadı: GÜNDÜZ. Kayıt: “Nasuh oğlu Ahmet oğlu Hamit. 1300 doğumlu. Şehiden, 09 Mart 1331” şeklindedir. **MSB** Kayıt no: 99949, Kolordu:5, Fırka:10, Alay:30, Tabur:3, Bölük:12, Decrehin, 1/1/1332.

108 Kayda göre doğum tarihi ”1300” olmalıdır. Bkz dipnot:13.

109 Hangi idarinden olduğu tespit edilememiştir. **MSB** Kayıt no: 98675, Kolordu:8, Fırka:53, Alay:161, Tabur:2, Bölük:6, Vasıfbey Tepesi, 16/6/1332.

Bayındır İlçesi nüfus kayıtlarının (Vefâyâta Mahsus Vukûat Defterleri) incelenmesi:

Konunun kaynakları arasında akla ilk gelen mahallî askerlik şubesi kayıtlarıdır. Askerlik şubesi kayıtlarının yanı sıra, mahallî nüfus müdürlükleri arşivlerinde bulunan “Vefâyâta Mahsus Vukûat Defterleri” Birinci Dünya Savaşı esnasında silâh altındayken şehitler, askerde kalanlar konusunda fevkalâde kıymetli ve sağlıklı bilgileri içeren önemli bir kaynaktır. Özellikle, Balkan savaşlarından Millî Mücadele’ye uzanan tarih diliminde “Şehitler ve Askerde Kalanlar” konusunun yanı sıra pek çok sosyal tarih konuları için de bize bazı kıymetli ipuçları sunan il ve ilçe nüfus müdürlükleri arşivlerinde bulunan “Vefâyâta Mahsus Vukûat Defterleri”, yakın dönem tarih araştırmalarında henüz yeterince araştırma yapılmayan kaynaklar arasındadır.

76 x 54 ebadında büyük boy olup, vefat eden hakkında çeşitli bilgilerin yazıldığı matbu sütunlardan oluşmaktadır. Her sayfada, sırasıyla; “müteselsil numarası, kayıt tarihi, kaza, mahalle veya karyesi, sokağı, mesken numarası, ilm-ü haber ve tarihi, isim ve şöhreti sanat ve sınıfı, peder ve validesi ismiyle: pederi, validesi, mahal ve tarih-i velâdeti, milleti, müteehhil (evli) ise kimin zevci veya zevcesi olduğu”, mahall-i vefatı, tarih-i vefatı, sebep-i vefatı, esasen nüfustaki mahall-i kaydı”, matbu ifadelerinin yazıldığı sütunlar bulunmaktadır. Ölen kişi hakkındaki bu bilgiler her bir sütuna sıra ile yazılmıştır. Savaş sırasında ölenlerin “Sebeb-i vefatı” yazan sütuna “Şehiden”, “Harpte”, “Gaip” veya “Askerde” ifadesi düşülmüştür. Dolayısıyla bu defterlerde ilgili diğer sütunlardaki bilgiler bize Birinci Dünya Savaşı’nda silâh altındayken askerde kalanlar hakkında değişik açılardan değerlendirme yapabilecek verileri sunmaktadır.

2006 yılında çıkan nüfus kanununa göre atık nüfus esas defterleri özlük bilgisi kapsamına alındığı için ne yazık ki 1320 yılı tahrir defterleri incelenememiş, ancak arşivde bulunan Vefayata Mahsusu Vukuat defterleri incelemesinden bazı kayıtlara ulaşılmıştır. Bir kayıt 1. ciltte olup diğerleri ise 1934 yılına ait 2. cilttedir. Kayıtlar “Kafkasya, Rus harbi ve Erzurum” olarak geçmektedir. Harpte kalanların doğum tarihleri 1298 ile 1314 yılları arasında değişmektedir. Ölenlerin yaşı ise 19 ile 33 arasındadır. Ölüm tarihleri ise 1330 – 1333 yıllarındadır. Çenikler Köyünden 3, Fırınlı Köyünden 5, Karahalil Köyünden 2, Bayındır merkez Orta Mahalle 1, Bayındır merkez Bıyıklar Mahallesinden ise 1 kişi olmak üzere toplam 12 kişinin kaydı bulunmaktadır. İki kişinin “şehiden” kaydı düşülmüştür.

Vefayata Mahsus Vukuat defterlerine göre Bayındır İlçesi Kafkas cephesinde kalanların kayıtları (Tablo.7)								
İdari birim	Hane	Adı	Babası	Doğum tarihi	Cephe	Ölüm tarihi	Kayıt	Yaş
Bıyıklar Mah.	36	Mustafa	Ahmet	1311	Kafkasya	14/06/1332	Muharebede	21
Orta Mah.	80	Mehmet	Ahmet	1307	Erzurum	1332	Şehiden	25
Çenikler	6	İbrahim ¹¹⁰	Mustafa	1301	Kafkasya	1332	Harpde	31
Çenikler	7	Hüseyin ¹¹¹	Ahmet	1304	Kafkasya	1331	Harpde	27
Çenikler	11	Mustafa ¹¹²	Hasan	1304	Kafkasya	1330	Harpde	26
Furunlu ¹¹³	84	İbrahim ¹¹⁴	Osman	1312	Rus harbi	18/08/1332	Şehiden	20
Furunlu	139	Ali ¹¹⁵	Süleyman	1313	Erzurum	1333	Harpde	20
Furunlu	163	Ali ¹¹⁶	Mehmet	1310	Erzurum	1332	Harpde	22
Furunlu	185	Mustafa ¹¹⁷	Süleyman	1312	Erzurum	1332	Harpde	20
Furunlu	193	Halil ¹¹⁸	Mahmut	1314	Erzurum	1333	Harpde	19
Karahalil	37	Mehmet ¹¹⁹	Mehmet	1312	Erzurum	1332	Askerde	20
Karahalil	43	Emir Ali ¹²⁰	Ali	1298	Erzurum	1331	Askerde	33

(Bayındır ilçesi vefeyata mahsus vukuat defterleri, cilt 1- 2)

110 Ailenin bugünkü soyadı: MİDİLLİ.

111 Ailenin bugünkü soyadı: TİRELİOĞLU.

112 Ailenin bugünkü soyadı: ÜLKER.

113 İdari birimin adı bugün "Fırınlı" dır.

114 **Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi Vefayata mahsus vukuat defteri Cilt 1**, Kayıt no:5292. Ailenin bugünkü soyadı: DURAL.

115 Ailenin bugünkü soyadı: UYDUN.

116 Ailenin bugünkü soyadı: KARAMAN. Hane konumu: Kapalı kayıt.

117 Ailenin bugünkü soyadı: CANSÖZ

118 Ailenin bugünkü soyadı: KİBCİ-KILICI.

119 Ailenin bugünkü soyadı: PARSALI.

120 Ailenin bugünkü soyadı: DEMİRÖZÜ.

Milli Savunma Bakanlığı kayıtlarına göre Kafkas cephesinde şehit olan Bayındırlılara ait kayıtlar (Tablo:8)							
No	Adı	Baba adı	Doğum yılı	Cephesi	Ölüm tarihi	Köyü/ Mahallesi	Ölüm yaşı
1	Mustafa ¹²¹	Bekir	?	Kafkas	1332	?	?
2	Mustafa ¹²²	Ahmet	1893	Kafkas	1331		22
3	İshak ¹²³	Hasan	1894	Kafkas	1332		22
4	İsmail ¹²⁴	Sait	1894	Kafkas	1332		22
5	Hasan ¹²⁵	Mehmet	1890	Kafkas	1331	Ergenli	25
6	Ömer ¹²⁶	Mustafa	1893	Kafkas	1332		23
7	Stileyman ¹²⁷	Mustafa	1894	Kafkas	1332	Zeytinova	22
8	Osman ¹²⁸	İsmail	1896	Kafkas	1332		20
9	Mehmet ¹²⁹	Mustafa	1896	Kafkas	1334		22
10	Mehmet ¹³⁰	İbrahim	1891	Kafkas	1332		25
11	Osman ¹³¹	Mehmet	1895	Kafkas	1332	Hisarlık	21

- 121 **MSB (Milli Savunma Bakanlığı I.Dünya Savaşı şehitleri listesi)**, Kayıt no: 97680, Kolordu:5, Fırka:10, Alay:30, Tabur:3, Bölük:12, Decherin, 18/1/1332.
- 122 **MSB** Kayıt no: 98275, Kolordu:18, Fırka:52, Alay:43, Tabur:2, Bölük:8, Karakilise civarı, 21/5/1331.
- 123 **MSB** Kayıt no: 98403, Kolordu:2, Fırka:5, Alay:14, Tabur:2, Bölük:-, Burhan sırtında, 23/5/1332.
- 124 **MSB** Kayıt no: 98404, Kolordu:2, Fırka:5, Alay:14, Tabur:2, Bölük:-, Surç sırtalarında, 16/6/1332.
- 125 **MSB** Kayıt no: 99013, Kolordu:5, Fırka:-, Alay:29, Tabur:3, Bölük:9, Kolaşa Tepesi, 10/4/1332.
- 126 **MSB** Kayıt no: 99079, Kolordu:5, Fırka:5, Alay:14, Tabur:2, Bölük:-, Surç sırtalarında, 16/6/1332.
- 127 **MSB** Kayıt no: 99263, Kolordu:2, Fırka:1, Alay:71, Tabur:2, Bölük:5,2.Kolordu 9. Seyyar Hastanesi, 8/1/1332. Ölüm vukuat defterinde kaydı vardır. Falaka(Zeynova) Köyü. Hane: 53. Harb-i Umumi-1332- Harpte.
- 128 **MSB** Kayıt no: 98275, Kolordu:2, Fırka:1, Alay:124, Tabur:2, Bölük:8,2.Kolordu 1.Fırka 4. Seyyar Hastanesi,6/7/1332.
- 129 **MSB** Kayıt no: 99468, Kolordu:-, Fırka:-, Alay:56, Tabur:2, Bölük:5, Petroski Muharebesi, 8/11/1334.
- 130 **MSB** Kayıt no: 99703, Kolordu:2, Fırka:-, Alay:12, Tabur:2, Bölük:5, 2.Kolordu 1.Fırka 4. Sivritepe Muharebesi, 13/6/1332.
- 131 **MSB** Kayıt no: 99779, Kolordu:2, Fırka:5, Alay:14, Tabur:2, Bölük:-,2.Kolordu 1.Fırka 4. Burhan Sırtında, 22/5/1332.

12	Şerif ¹³²	Ahmet Hasan	1880	Kafkas	1332		36
13	Mustafa ¹³³	Mustafa	?	Kafkas	1332		?
14	Ali ¹³⁴	Ali	?	Kafkas	1332		?
15	Ali ¹³⁵	Mustafa	1885	Kafkas	1334	Hasköy	33

(Şehitlerimiz, Osmanlı- Rus, Osmanlı Yunan, Trablusgarp, Balkan, I. Dünya, İstiklal, Kore, Kıbrıs, İç Güvenlik, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1998, 5 cilt.)

Sonuç ve değerlendirme: Bu araştırmada Torbalı ve Bayındır ilçelerinden I.Dünya Savaşı'nın önemli cephelerinden olan Kafkas Cephesinde askerde kalan ve şehit olanların nüfus kayıtlarına göre tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Milli Savunma Bakanlığı kayıtları ile nüfus kayıtları esas alındığında önemli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu tespit diğer cephelerde de aynı şekildedir. Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğüne toplanan esas ve vefayata mahsus vukuat defterleri araştırmaya açılarak süratle seferberlik asker kayıpları üzerinde tekrar detaylı araştırmalar yapılması gerekir.

132 **MSB** Kayıt no: 98920, Kolordu:2, Fırka:5, Alay:14, Tabur:4, Bölük:14,2.Bitlis Civarında, 30/1/1332.

133 **MSB** Kayıt no: 99960, Kolordu:5, Fırka:10, Alay:30, Tabur:2, Bölük:5, 3.Fırka Sıhhiye Bölüğünde, 12/2/1332.

134 **MSB** Kayıt no: 100156, Kolordu:5, Fırka:, Alay:-, Tabur:-, Bölük:-,10. Fırka Sıhhiye Bölüğü,19/4/1332

135 **MSB** Kayıt no: 100333, Kolordu:-, Fırka:5, Alay:10, Tabur:28, Bölük:3, Yanke Muharebesi, 12/7/1334.

Foto.1: Vefayata Mahsus Vukuat Defterinden kayıt örneği (Bayındır)

11	1771	Harpta	1301	Mustafa oğlu	15.7.1905	Harpta	1771	1771	1771	1771
12	1772	Harpta	1304	Ahmet oğlu	10.7.1905	Harpta	1772	1772	1772	1772
13	1773	Harpta	1308	Hüseyin oğlu	10.7.1905	Harpta	1773	1773	1773	1773

Kayıt no:7144; Hane: 6, Çenikler köyünden 1301 doğumlu Mustafa oğlu İbrahim “Kafkas’ta” 1332, Harpte.

Kayıt no:7145; Hane: 7, Çenikler köyünden 1304 doğumlu Ahmet oğlu Hüseyin “Kafkas’ta” 1331, Harpte. (Necat Çetin Arşivi)

Foto.2: 1934 yılı Torbalı tarama cetvelinden kayıt örneği

Tahribat ka- raneleri ara- ma №	Nüfus kayıt ara- ma №	Ölüm ve ga- yip yeri	Ölenin ismi ve soy adı	Babasının adı	Anasının adı	Ölenin doğum		Ölüm tarihi			Din v	
						Yeri	Tarihi	Ay	Gün	Sene		Dini
1087	X	Kafkasya	Molla Mehmet oğlu Durmuş	Mehmet			1305			1333		

1934 yılı Torbalı kayıtsız ölümler ve kayıplar defteri, Dosya no:2, Hortuna Köyü, Sıra no: 3087, “1305 doğumlu Molla Mehmet oğlu Durmuş”, Kafkasya, 1333.(Necat Çetin Arşivi)

Foto.3: Vefayata Mahsus Vukuat Defterinden kayıt örneği (Bayındır)

37	1312	Erzurum'da	1312	Mehmet oğlu								
38	1313	Erzurum'da	1313	Mehmet oğlu								
39	1314	Erzurum'da	1314	Mehmet oğlu								
40	1315	Erzurum'da	1315	Mehmet oğlu								
41	1316	Erzurum'da	1316	Mehmet oğlu								
42	1317	Erzurum'da	1317	Mehmet oğlu								
43	1318	Erzurum'da	1318	Mehmet oğlu								
44	1319	Erzurum'da	1319	Mehmet oğlu								
45	1320	Erzurum'da	1320	Mehmet oğlu								
46	1321	Erzurum'da	1321	Mehmet oğlu								
47	1322	Erzurum'da	1322	Mehmet oğlu								
48	1323	Erzurum'da	1323	Mehmet oğlu								
49	1324	Erzurum'da	1324	Mehmet oğlu								
50	1325	Erzurum'da	1325	Mehmet oğlu								
51	1326	Erzurum'da	1326	Mehmet oğlu								
52	1327	Erzurum'da	1327	Mehmet oğlu								
53	1328	Erzurum'da	1328	Mehmet oğlu								
54	1329	Erzurum'da	1329	Mehmet oğlu								
55	1330	Erzurum'da	1330	Mehmet oğlu								
56	1331	Erzurum'da	1331	Mehmet oğlu								
57	1332	Erzurum'da	1332	Mehmet oğlu								
58	1333	Erzurum'da	1333	Mehmet oğlu								
59	1334	Erzurum'da	1334	Mehmet oğlu								
60	1335	Erzurum'da	1335	Mehmet oğlu								
61	1336	Erzurum'da	1336	Mehmet oğlu								
62	1337	Erzurum'da	1337	Mehmet oğlu								
63	1338	Erzurum'da	1338	Mehmet oğlu								
64	1339	Erzurum'da	1339	Mehmet oğlu								
65	1340	Erzurum'da	1340	Mehmet oğlu								
66	1341	Erzurum'da	1341	Mehmet oğlu								
67	1342	Erzurum'da	1342	Mehmet oğlu								
68	1343	Erzurum'da	1343	Mehmet oğlu								
69	1344	Erzurum'da	1344	Mehmet oğlu								
70	1345	Erzurum'da	1345	Mehmet oğlu								

Hane: 37, Karahalil Köyünden 1312 doğumlu Mehmet oğlu Mehmet “Erzurum’da” 1332, Askerde. (Necat Çetin Arşivi)

Foto.4: Zabıt Mustafa Efendi

Bayındır Fırınılı Köyünden Kafkas Cephesi'nde şehit olan Hane 185
(CANSÖZ): 1312 doğumlu zabıt Süleyman oğlu Mustafa (Necat Çetin arşivi)

KAYNAKÇA

Arşiv kaynakları-aile arşivleri;

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA)

BCA Tarih: 05.05.1937, S.12976, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 112.11.7.

BCA, Tarih: 30.5.1933 S. 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

BCA, Tarih: 28/12/1954 S. 27394 Dosya: Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 248.42.1.

Çapak Köyü Atık Nüfus Esas Defteri(Cilt 3),Torbalı Nüfus Müdürlüğü Arşivi.

Çenikler Köyü Nüfus Esas Defteri, Bayındır Çenikler Köyü muhtarlık Arşivi.

Fırınılı Köyü Nüfus Esas Defteri, Bayındır Fırınılı Köyü muhtarlık Arşivi (3 Cilt).

Hortuna (Yazıbaşı) Köyü Atık Nüfus Esas Defteri (Cilt 4),Torbalı Nüfus Müdürlüğü Arşivi.

Karacağaç Köyü Atık Nüfus Esas Defteri (Cilt17),Torbalı Nüfus Müdürlüğü Arşivi.

Karahalil Köyü Nüfus Esas Defteri, Bayındır Kara Halil Köyü Muhtarlık Arşivi.

1934 yılı Hortuna Köyü (Yazıbaşı) Tarama Cetvel Dosyası, Dosya No: 1, 2, 3.Torbalı Nüfus Müdürlüğü Arşivi.

Vefayata Mahsus Vukuat Defteri, Cilt 1, Cilt 2. Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.

Necat Çetin Özel Arşivi.

Araştırma yazıları –bildiriler;

ÇAKMAK, Fevzi – ÇETİN, Necat, “Torbalı ve Bayındır Nüfus Defterlerine Göre Balkan Savaşlarında Kalanlar”, Uluslararası Balkan Sempozyumu “Balkanlar’da Dostluk ve İşbirliği Dinamikleri”, 5-7 Ekim 2012, Süleyman Demirel Üniversitesi, **Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri**, Isparta, 2012, s.115-129.

ÇAKMAK, Fevzi, "Cumhuriyet İdaresi'nin Nüfusu Kayıt Altına Alma Girişimlerine Bir Örnek: 1934 Yılı Nüfus Taraması", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 8/7, Summer 2013, p. 33-48.

ÇETİN, Necat, "Tarihi Demokrasi ve Kitabeleri İle Korucuk (Dirmil) Köyü Araştırması", **Büyük Torbalı gazetesi**, 14-15 Temmuz 2006.

—————, "Tarihi Demografisi ve Kitabeleri İle Helvacı Köyü Araştırması", **Büyük Torbalı gazetesi**, 16 Eylül 2006.

—————, "Tarihi Demokrasi ve Kitabeleri İle Korucuk (Dirmil) Köyü Araştırması", **Büyük Torbalı gazetesi**, 14-15 Temmuz 2006.

—————, "Tiryanda nahiyesi çengele karyesinde (torbalı - orman-köy) 1321 (miladi 1905) yılı Osmanlı nüfus sayımı", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)**, XII/24, (2012/Bahar), s.s.47-85.

—————, "Tarihi Demografisi ve Kitabeleri İle Dağtekköy Köyü Araştırması", **Büyük Torbalı gazetesi**, 12 Eylül 2006.

—————, "Tarihi Demografisi ve Kitabeleri İle Karaot Köyü Araştırması", **Büyük Torbalı gazetesi**, 25 Ocak 2005.

—————, "Tarihi Demografisi ve Kitabeleri İle Karakızlar Köyü Araştırması", **Büyük Torbalı gazetesi**, 11 Ağustos 2006.

—————, "I.Dünya Savaşında Şehit olan Torbalılılar", **Büyük Taarruzun 90. Yılında Uluslararası Milli Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu**, Uşak Üniversitesi, 2-4 Ekim 2012. Sunulan bildiri.

GÖYNÜÇ, Nejat, "Hane deyimi hakkında", **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi** 32, (1979), s.331-348.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, "Balkan Savaşları'ndan Milli Mücadele'ye 'Şehitler' Üzerine Yapılacak Bilimsel Araştırmalarda Metod ve Kaynak Meselesine Dair Bazı Düşünceler", **Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay ATASE yay., Ankara, 2006, s.205- 219.

NTV Tarih dergisi - Şubat 2009, Sayı 1, Sayfa 21.

Şehitlerimiz, Osmanlı- Rus, Osmanlı Yunan, Trablusgarp, Balkan, I. Dünya, İstiklal, Kore, Kıbrıs, İç Güvenlik, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1998, 5 Cilt.

İnternet-dijitaller;

http://www.sarikamisdayanismagrubu.com/Haber_Detay.asp?HaberID=13 (e.t.15/7/2014)

<http://www.tarihimiz.net/v3/Haberler/OsmanliTarihi2/1.DUNYA-SAVASI-OSMANLI-BILANCOSU.html> (e.t.15/7/2014)

<http://www.trmilitary.com/forum/viewtopic.php?f=31&t=16427> (e.t.15/7/2014)

http://tr.wikipedia.org/wiki/I._D%C3%BCnya_Sava%C5%9F%C4%B1 (e.t.15/7/2014)

İNGİLTERE, RUSYA VE AMERİKA'NIN KONJONKTÜREL YAKLAŞIMLARININ ŞARK CEPHESİ'NE ETKİSİ VE ERMENİLERİN KONUMU

NECATİ AKSANYAR*

ÖZET

İngiltere, Rusya ve Amerika ile bunların hamiliklerini üstlendikleri Ermeniler, Şark Cephesi'nde Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele içerisinde olmuşlardır. I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya arasında yapılan gizli antlaşmalar, 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Bolşevik Rusya tarafından açıklanmıştır. Mondros Mütarekesi'nin zor şartlarına karşı Mustafa Kemal ve arkadaşlarının başlattıkları Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmamasıyla, yapılan gizli antlaşmalar uygulanamamıştır. General Harbord, Amerikan senatosuna verdiği raporunda Türkiye'ye gelmek için uğradığı Fransa'da "Ermeni Katliamı" olarak dünyaya duyurulmaya çalışılan olaylarla ilgili incelemelerde bulunmuştur. General Harbord'u etkileyen en önemli unsurlardan birisi de Türkiye gezisinde 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın verdiği rapordur. Ermenilerin bu dönemdeki tehlikeli faaliyetleri, Osmanlı yöneticilerini, bunların bu faaliyetlerini yapamayacakları çareler aramaya mecbur kılmıştır. 27 Mayıs 1915'te çıkarılan Tehcir Kanunu 1 Haziran 1915'te Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Osmanlı Devleti'nin Ermeni tehcirindeki hedefi iddia edildiğinin aksine saldırgan değil savunma amaçlıdır. Osmanlı'da yaşayan Ermenilerin tamamının tehcire tabi tutulmamışlardır. "Şark Meselesi" daha çok XIX. yüzyılda politik bir terim olarak ifade edilmiştir. "Şark Meselesi" zaman ve mekâna bağlı olarak çeşitli görünüm almış ve değişik şekillerde izah edilmiştir. Temelinde Hristiyan-Müslüman ya da Avrupa-Türk Münasebetleri

---

* Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Tarih Bölümü, naksanyar@gmail.com

bulunmaktadır. “Şark Meselesi”nin aslında Avrupa’nın Haçlı düşüncesiyle üzerine eğildiği ve kendi çıkarları doğrultusunda halletmeye çalıştığı bir meseledir. Şöyle diyebiliriz ki Ermeni meselesi Hristiyan Avrupa için çeşitli ve ciddi bir anlamı bulunan ve dünya literatürüne “Şark Meselesi” adıyla geçen milletler arası meselelerin bir parçasıdır. Çeşitli safhalarda incelenmesi mümkün bulunan “Şark Meselesi”nin Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki uzantısı Ermeni meselesidir.

Anahtar Kelimeler: Şark Cephesi, Osmanlı Devleti, İngiltere, Rusya, Fransa, Ermenistan.

Osmanlı Devleti'nin topraklarında gözü olan devletleri ve bu devletlerin Milli Mücadele dönemindeki politikalarının Şark Cephesi'ndeki etkilerini bu devletlerin Osmanlı Devleti ile olan ekonomik, siyasi ve askeri ilişkilerini incelediğimizde etkinlikleri farklı olmakla olsa da aynı amaç doğrultusunda Ermenilerin hamiliklerini üstlendiklerini görüyoruz.

Milli Mücadele'yi Birinci Dünya Savaşı'ndan ayrı kabul etme ve bu iki savaşı birbirinden kesin hatlarla ayırmaya imkân yoktur. Milli Mücadele'nin gerek başlamasında gerek devamında askeri ve siyasi yönleriyle Birinci Dünya Savaşı'nın etkileri görülür. (Selek, 1976: 11). Milli Mücadele'yi Birinci Dünya Savaşı'nın sonucu doğurmuştur. Emperyalizmin ve tarihin kıskacında yok edilmek istenen bir milletin yaşama hakkının organizasyonudur. Milli Mücadele'nin bir cephesini teşkil eden Şark Cephesi, bunun bir parçasıdır. Şark Cephesi'ni de inceleyecek olursak aynı şekilde burada da Birinci Dünya Savaşı'nın ağırlığı hissedilir. 1917 Rus İhtilali'ni takip eden olaylar, Brest- Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918) ve hatta 93 Harbi'nin (1877-1878) sonuçları tahlil edildiğinde Şark Cephesi'ne etkilerini görebiliriz. Avrupa'nın büyük devletleri arasında Osmanlı Devleti ile ticari ve siyasi ilişkilerde gecikmiş olanı İngiltere'dir. (Kürkçüoğlu, 1978, 15; Aksanyar, 1985, 29).

İngiltere gerek İspanya'ya karşı destek için gerekse iktisadî politikasının gereği ilk olarak 1575 yılında Osmanlı Devleti ile dostluk kurmaya yönelik çabaları artırdı. Bundaki başarısı almış olduğu imtiyazda (kapitülasyondan) ve 1798 yılına kadar Osmanlı Devleti tarafından verilen 11 imtiyazda görülmektedir. (Kürkçüoğlu, 1978, 15).

Gelişen sanayisi için gerekli olan hammadde kaynakları ve ürettiği mallara verimli pazar olarak gördüğü Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmeyi¹ isteyen İngiltere Papa'nın karşı çıkmasına rağmen hiç değilse ilişkileri Osmanlı-Fransız ilişkilerinin seviyesine getirmeyi bunun da İngiltere'nin menfaatlerinin gereği olduğunu dönemin yöneticileri iyi biliyorlardı. (Meram, 1969, 11).

İngiltere, Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkilerine XVIII. yüzyılda önem vermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu ve Avrupa için tehdit oluşturduğu dönemde dahi savaş söz konusu olmamıştır. İngiltere'nin Osmanlı

1 Osmanlı Devleti ekonomik imtiyazını (kapitülasyon) İngiltere'den daha önce Fransa'ya 1535'te vermişti. Bu yıllarda güçlü olan Osmanlı Devleti, ticari faaliyetlerini geliştirmeyi düşünüyordu. (Melek, 1983, 18). Aynı zamanda Fransa'yı Osmanlı'ya karşı Avrupa'da oluşacak ittifakın dışında tutmaya çalışıyordu.

Devleti ile ilişkisi, 1757'de Hindistan'ı ele geçirmesiyle dolaylı olarak başlamıştır denilebilir. (Kürkçüoğlu, 1978,15). 1757'den sonra tabii kaynakları açısından ekonomik, Doğuyla ulaşım açısından stratejik önemi bulunan Hindistan'ın güvenliği İngiltere'nin Yakın Doğu politikasının temelini oluşturmaktaydı. (Kürkçüoğlu, 1978, 16).

Avrupa'nın gelişen sanayisine ayak uyduramayan Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güvenliğini Avrupa karşısında tehlikede görmüştür. Aynı Avrupa'nın gelişen sanayisini dışarıya yönlendirmesi İngiltere'nin güvenliği açısından da tehlikeli olduğundan İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki iş birliğini gerektirmekteydi. (Kürkçüoğlu, 1978, 16).

Rusya'nın bağımsız Kırım'ı kendi hudutları içine almasına karşılık Osmanlı Devleti 1787 Ağustos'unda savaş açtı. Bu savaş sırasında ilk olarak İngiltere Osmanlı Devleti'yle yakından ilgilenmeye başladı. (Burçak, 1946, 11). İngilizlerin genç Başkanı William Pitt 27 Mart 1791'de Rusya'ya verdiği ultimatomla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması gereğini duymuştur. (Kürkçüoğlu, 1978,17; Burçak, 1946, 12). Ancak, Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgal etmesi Türk-İngiliz ilişkilerinin dönüm noktası olmuştur.

Mısır'ın Fransa tarafından işgali Rusya'nın da politikasını tehlikeye sokacağı için Osmanlı Devleti'ne yardım etmişlerdir. Osmanlı Devleti 23 Aralık 1798'de Rusya ile 5 Ocak 1799'da da İngiltere ile karşılıklı ittifak antlaşmaları imzalamıştır (Kürkçüoğlu, 1978, 17; Burçak, 1946, 15).

İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dış politikasının temeli Britanya adaları ve kendi imparatorluğunun güvenliğini koruyup, refahını sağlamaktı Bunun için yapılması gerekenler ise açık denizlerde İngiliz domanmasının hâkimiyeti Avrupa'daki kuvvetler dengesinin devamı ve İngiliz İmparatorluğu'nun sınır ve ulaşımının korunmasıydı. (Melek, 1983, 7).

İngiltere bu temel politikasının gereği, 15 Nisan 1856'da Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyacağını söylediği ve Avusturya ile beraber imzaladığı Paris Antlaşması, 1878 yılına kadar sürmüştür. (Kürkçüoğlu, 1978, 22; Uras).

Bu tarihten sonra İngiltere Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak bir yana; parçalama politikasına başladı.

1878 Ayastefanos Antlaşması ve bundan üç ay sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Şark meselesinin gündeme gelmesi bunun ise milli mücadele Döneminde Şark Cephesindeki durumu etkileyen faktörlerden

olduğu gerçeğinden başka bir şey değildir. Ayastefenos'un Ermeniler açısından muhtevasını şöyle sıralayabiliriz:

I. Ermenistan denilen bir memleket vardır.

II. Buraların idaresi, ıslaha düzeltilmeye muhtaçtır.

III. Ermenilerin güvenliği Kürtler ve Çerkezler tarafından tehlikeye maruzdur. Ermeniler bu antlaşmalardan siyasi olarak büyük başarılar elde ettiler. Yapılan bu antlaşma ile Ermenistan'ı milletler arasında da kabul ettirmiş oluyorlardı. Bu onlar için büyük bir başlangıçtır.

İngiltere bu kongrede tereddütlü davranmış ve Osmanlı Devleti'nin dağılacığını hesap edip toprak bütünlüğünü korumaktan vazgeçmiş ve yeni bir politika ortaya koymuştur. Aynı zamanda Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'ni taksime çalışmış ve kendine de pay çıkarmıştır. (Burçak, 1946, 36). 1900'lü yıllardan başlayarak Anadolu üzerine gözlerini çevirmiş ve Bağdat demiryolu projesinin Almanlar tarafından gerçekleştirilmesine karşı çıkmış ve bu tutumunu 1913'e kadar sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'yle 27 Temmuz 1913'te bir sözleşme imzalayarak gümrük meselelerini halletmiştir. (Kürkçüoğlu, 1978, 29).

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında girdi. İngiltere bu dönemde de Türkiye'yi parçalama politikasını hızlandırdı. İngiltere, Rusya, Fransa daha sonrada İtalya'yla birlikte Anadolu'yu taksim antlaşmaları yapmışlardı.²

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya arasında yapılan bu antlaşmalar 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Bolşevik Rusya tarafından açıklanmıştır. (Melek, 1978, 40). Mondros Mütarekesi'nin zor şartlarına karşı Mustafa Kemal ve arkadaşlarının başlattıkları Milli Mücadele'nin kazanılmasıyla yapılan gizli antlaşmalar uygulanamamıştır.

İngiltere'nin Milli Mücadele dönemindeki politikası yine Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını sağlamaktı. Bunu gerçekleştirmekle Yakın Doğu'daki durumunu ve Hindistan yolunun güvenliğini sağlamlaştırmak istiyordu. (Kürkçüoğlu, 1978, 63).

2 Gerek Birinci Dünya Savaşı Öncesi, gerek savaş sonrasındaki gizli antlaşmalar için bakınız. **Türk İstiklal Harbi**, C I, s.8-9; Kemal Gürün, **Ermenistan Dosyası**, Ankara, 1983, s.229-232; Sebahattin Selek, **Milli Mücadele**, C I, İstanbul-1982, s.24-27; Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1983, s.5-6.

İngiltere'nin Türkiye'ye karşı politikasını etkileyen sebeplerden bir diğeri de Birinci Dünya Savaşı sonunda sömürge durumundaki devletlerin batılı emperyalist devletlere karşı mücadeleye başlamalarıydı. Ayrıca 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra kurulan yeni Rus rejiminin bu mücadeleleri desteklemesi İngiltere'nin Türkiye'ye karşı takip ettiği politikada etkili olmaktadır.

Emperyalist devletlere karşı mücadele eden doğulu devletlerin, İngiltere'ye karşı yaptıkları bu mücadelede yardım görecekları devletler Rusya ve Türkiye olabilir. (Kürkçüoğlu, 1978, 64). Bunun gerçekleşmesini önlemek Türkiye'nin yok edilmesi ve Rusya'nın etkisiz hale getirilmesiyle mümkün olabilir. Bu yüzden Rusya ile İngiltere arasında Afganistan, İran ve Kafkasya'da nüfuz çatışmaları vardı. Bundan önce de belirttiğimiz gibi İngiltere 1791 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması politikasını 1878'de terk etmişti. Bu yıldan sonra Osmanlı'yı parçalama yok etme politikasına devam etmekteydi. Bu Milli Mücadele döneminde de devam etmişti. Orta Doğu'da güçlü bir Yunanistan politikasıyla; Kafkasya'daki Rusya ile Türkiye arasındaki devletleri de destekleyerek Türkiye'yi yok etmeyi.

İngiltere, Rusya'nın Kafkasya'daki ilerleyişine karşı bir Ermenistan; Balkanlardaki ilerlemesine karşı da Ege Denizi'ne hâkim Batı Anadolu'yu ve Kıbrıs'ı içine alan güçlü Yunanistan oluşturarak bunları birer tampon devlet olarak kullanarak, kendisinin sömürge yollarını garanti etmek istiyordu.³

İngiltere, Ermenistan'ı desteklerken buranın mandasının Amerika'ya verilmesini istemişti. Bunu isterken Türkiye ile Rusya'nın arasına Amerika gibi güçlü bir devletin tampon olarak girmesi kendisinin işini şüphesiz kolaylaştırıcaktı. (Kürkçüoğlu, 1978, 64).

Mezopotamya ve İran'da Kürtleri koz olarak kullanmak isteyen İngiltere Kürtlerin mandaterliğini üzerine almak istiyordu. Kürtlerin (Irak) Kerkük bölgesinde etkin oluşları İngiltere'nin Kürtlerin mandaterliğini istemelerinde etkili sebeplerdendir. (Kürkçüoğlu, 1978, 68).

Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletlerinden birisi de İngiltere'dir. Dünya haritasının devletlere göre tespitinde etkili olan İngiltere dış politikasının temel felsefesi şuydu; Açık denizlerin donanması tarafından korunması Avrupa'daki

3 Batı Anadolu'nun İtalyanlara mı yoksa Yunanlılara mı verilmesinin tartışmaları için ve İngiltere'nin savunduğu fikirlerin çıktığı bu toplantı ve karar için bakınız: (Smith, 1978, 90; Kürkçüoğlu, 1978, 71).

kuvvetler dengesinin korunması İngiliz İmparatorluğunun sınır ve ulaşım yollarının korunmasıydı. Bunlardan bir veya en fazla iki ilkesinin tehlikeye girmesi İngiliz Hükümeti için savaş sebebidir. Milli Mücadele'de İngiltere'nin takip ettiği politika bu yolda olmuştur.

1917 Ekimi'nde gerçekleşen Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusya'daki Bolşevik ordularının karşısında olanlarla birlikte müdahalesinin yanlışlığını anlamış. (Kürkçüoğlu, 1978, 73). Kızıldordu'ya karşı Gürcü-Ermeni ittifakını oluşturmuş ve Batum'u Gürcülere vermişlerdi. İngilizler Kafkasya'daki kuvvetlerini takviye edemedikleri için Güney Kafkasya hâkimiyetini de Rus Sovyet Hükümetine bırakmak zorunda kaldı. Ruslarla da ticari münasebetler kurmaya çalıştı. Birinci Dünya Savaşı sonunda galip devletler safında yer alan

Amerika Birleşik Devletleri ile Türklerin ilişkilerinin başlama noktası olarak 1830 yılını gösterebiliriz. (Akgün, 1981, 7).

Amerika ile ilişkilerin başladığı yıl 1830 olmakla beraber Türklerle antlaşma yapmaya çalıştığı yıl 1774 yılına kadar gitmektedir. Bu yıllarda Amerika Birleşik Devletleri henüz birliğini kuramamıştı. Bu birliğin kurulmasına çalışıldığı sıralarda⁴ birliğin kurucularından Benjamin Franklin ve daha sonra Amerika Başkanı olan Thomas Jefferson ve John Adams anlaşma yapmayı düşündükleri devletler arasında Osmanlı Devleti'nin de olduğunu belirtmişlerdi. (Akgün, 1981, 7).

Bu konuda ilk girişim Amerika'nın İngiltere'deki elçisiyle Osmanlı Devleti'nin elçisinin görüşmesiyle başlamıştır. Bu girişim 1796-1843 yılları arasında gerçekleşmiştir. Ancak gerek Osmanlı Devleti'nin kendi içindeki siyasi rahatsızlıklardan gerekse Amerika açısından Avrupa'da vuku bulan İngiliz-Fransız savaşlarından her iki tarafın iyi niyetlerine rağmen görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Ancak 8 Şubat 1830 yılında başlayan görüşmeler 10 Mart'ta ticari bazı konuları içine alan bir antlaşmanın imzalanması ile sonuçlanmıştır. (Akgün, 1981, 8).

Amerika'nın Kristof Kolomb tarafından keşfinden sonra güçlü donanmaya sahip Avrupa devletleri buralarda sömürgeler oluşturmuşlardır. Amerika'nın bağımsızlık mücadelesi verdiği sıralarda bu devletlerin kendi menfaatleri için gerek kendi aralarında (bu devletler İngiltere, Fransa, İspanya ve Hollanda) gerek Amerika'ya

4 Amerika'da teşkilatlı bir hükümetin teşekkülü ve oluşturulması için bakınız: Allan Nevins ve Henry Steele Commager, Amerika Birleşik Devletleri Tarihi, (Çeviren: Halil İnalçık), İstanbul-1961

karşı uyguladıkları politikaları hiçbir zaman Amerika'nın bağımsızlığı için olmamıştır. Bağımsızlığını elde eden Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa'nın politikasının içine girmesine gerek yoktur. Öyleyse Amerika Birleşik Devletleri Avrupa'dan uzak durmalı Avrupa ile ticaretini devam ettirmelidir. Amerika'yı Avrupa'dan uzak tutan bu politikaya Amerika'nın inziva politikası denmektedir.

Amerika'nın beşinci Başkanı James Monroe 2 Aralık 1823 günü Amerikan Kongresi'nde yayınlanan ve kendi adına alan mesajıyla bu devletin dış politikasını belirlemekteydi. Bu mesaj dünya tarihine Kültür Doktrini olarak geçmiştir. (Akgün, 1981, 9). Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar Türk-Amerikan ilişkileri ticaret ve kültür alanında oldu. Monroe Doktrini doğrultusunda gelişme gösterdi.

Amerika Birleşik Devletleri, savaşın ilk yıllarında Birinci Dünya Savaşı'na karışmadı. Fakat gerek Almanya'nın İngiltere ile sürdürdüğü deniz altı savaşları sırasında Almanya'nın batırdığı Amerikan yolcu gemisi olayı; gerekse savaş öncesi ve savaş sırasında Amerika'nın Avrupa devletlerine yaptığı para ve silah yardımlarının ödenemez duruma gelmesi Amerika'yı savaşa sokmaya zorlamıştır.⁵ Amerika Başkanı Wilson'un 2 Nisan 1917'de Kongreden Almanya'ya karşı savaş ilan etmek için yetki istemişti. Bu isteği 4 Nisan'da hem Mebuslar Meclisi'nde hem Senato'da onaylanmıştır. (Bayur, 1967, 574).

Amerika Birinci Dünya Savaşı'na İtilaf Devletlerinin yanında girdi ise de Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmemiştir. Avusturya'ya savaş ilan eden Amerika; Osmanlı'ya savaş ilan etmemesini 6 Aralık 1917'de Dışişleri Bakanı Lansing Dışişleri Komisyonunda yaptığı bir konuşmada açıklamıştır. Bunu Türkleri tamamen Almanlara teslim etmemek Amerika'nın Türkiye'deki okulları ve elde ettiği çıkarlara bağlamaktadır. (Bayur, 1967, 310). Wilson, savaş bitmeden yaklaşık dokuz ay önce 8 Ocak 1918'de 14 maddelik prensiplerini ortaya atmıştı. Bu maddelerden 12.si direk olarak Türkiye'yi ilgilendirmekteydi. 12. madde şöyleydi: Osmanlı Devleti'nin Türklerle meskûn kısımlarına tam bir hükümlerlik sağlanacak fakat şimdi Türk hâkimiyetinde bulunan diğer milletlere (Suriye, Filistin, Arabistan halkları ve Ermeniler) tam bir yaşama emniyeti ve muhtar bir gelişme imkânı sağlanacaktır. Çanakkale Boğazı milletler arası bir teminat altında bütün milletlerin gemilerine ve ticaretine açılacaktır. Hatta Wilson muhtariyetleri istenilen milletlerin adlarını bu maddeye koymak istemiş

5 Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C III, Kısım 3, Ankara, 1985.

ise de müşaviri koydurmamıştır Amerika Osmanlı toprakları üzerinde Paris görüşmeleri sırasında çizilen haritadaki paylaşıldıktan sonra geriye kalacak Türk Devleti'nin mandaterliğini istemiyordu.⁶ Buna rağmen Ermenistan'inkine de hayır demiyordu.

General Harbord, Amerikan senatosuna verdiği bu raporunda Türkiye'ye gelmek için geldiği Fransa'da "Ermeni Katliamı" olarak dünyaya duyurulmaya çalışılan olaylarla ilgili incelemelerde bulunmuştur. Bu incelemeler sırasında karşılaştığı şu olay bu meselenin ne kadar abartıldığını göstermektedir. Tehcir sırasında Türkiye'de bulunan bir Ermeni'ye "katliamlar nasıldı" sorusuna verdiği cevap "gerçekten katliamlar çok feciydi. Ben bile iki kez katledildim" cevabı abartının boyutlarını göstermektedir.

General Harbord'u etkileyen en önemli unsurlardan birisi de Türkiye gezisinde 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın verdiği rapordur.(Karabekir, Erzurum, 1969).⁷

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson yapılan olumsuz propagandaların etkisiyle Ermenistan'ın mandaterliğinden vazgeçmiyordu. Bu konuyu 1 Haziran 1920'de Amerikan Senatosu'na getirdi. Ancak yukarıda kısaca bahsedilen General Harbord'un kendi gözlemlerine ve bilgilerine dayanan raporunun etkisiyle senato mandaterliği kabul etmemiştir. Bu raporda Ermenistan'ın mandaterliğinin Amerika'ya pahalıya mâl olacağı bildirilmiştir. (Dursunoğlu, 1946, 83). Ermenilerin bu dönemdeki tehlikeli faaliyetleri, Osmanlı yöneticilerini, bunların bu faaliyetlerini yapamayacakları çareler aramaya mecbur kılmıştır. Bu da ancak onların hükümetçe belirlenen yerlere sevk edilmeleriyle mümkündür ve bu yapıldı. 27 Mayıs 1915'te çıkarılan Tehcir Kanunu 1 Haziran 1915'te Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. (Aksanyar, 2009, 560).

Kanun özünde, seferberlik sırasında hükümete karşı gelenler için alınan askeri tedbirleri kapsayan geçici bir kanundur. Bunun yanında göç sırasında oluşabilecek her türlü suiistimallerin cezalandırılacağını bildiren bir talimatname de hazırlandı. (Sonyel, 1977, 140-142).

6 Manda: Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kimi az gelişmiş ülkeleri, kendi kendilerini yönetecek bir seviyeye getirip, bağımsızlığa kavuşturuncaya dek Cemiyet-i Akvam adına yönetmek için kimi büyük devletlere verilen vekillik. Mandater ise; bir ülkeyi manda temeline göre yönetmesi için Cemiyet-i Akvamca görevlendirilen devlete denir.

7 Karabekir Paşa'nın kendi el yazısıyla önsözü bulunan ve el yardımıyla çizilen haritayla desteklenen Osmanlıca 15. Kolordu Matbaası'nda basılan bu rapor tarafımdan bugünkü Türkçeye çevrilmiş, makale olarak yayıma hazırlanmış olup en kısa zamanda bilim dünyasına sunulacaktır.

Osmanlı Devleti'nin Ermeni tehcirindeki hedefinin iddia edildiğinin aksine saldırgan değil savunma amaçlı olduğunun en açık belgelerinden biri, İngiliz Devlet Arşiv belgeleri arasında bulunan Talat Paşa'nın yukarıda sözünü ettiğimiz talimatnamesidir. Buna göre tehcire tabi tutulan Ermenilerin borçlarının beyannameler hazırlanarak ertelenmesi, şahsi mallarının güvenilir kişilere bırakılması, zor kullanılarak ucuza satılıp zarara sokulmaması, istedikleri mallarını yanlarında götürebilecekleri bildirilmekteydi. Mebus, asker, subay, doktor, demiryolu görevlileri ve aileleri tehcire tabi tutulmayacaklardı. Tehcire tabi tutulanların gidecekleri yere kadar yiyeceklerinin sağlanıp kendilerine göçmen tahsisatı ödenmesi de karara bağlanmıştı. Bunun yanında bu kişilerin güvenliklerinin sağlanması, istismar edilmelerinin önlenmesi, bunlardan rüşvet ve hediye alanların, kadınların namusuna dokunanların işten el çektilerine dair ceza yönetmeliği de hazırlanmıştır. (Sonyel, 1977, 140-142; Akgün, 1981, 28).

Yapılan bu tehcirin bir soykırım (Ermenilerin söylediği gibi "Büyük Felaket") olmadığını başka birçok delillerin yanında en önemlilerinden biri de Osmanlı'da yaşayan Ermenilerin tamamının tehcire tabi tutulmamasıdır. Özellikle İstanbul ve İzmir gibi liman şehirlerinde yaşayan Ermeniler, tehcire tabi olmamışlardır. İstanbul'daki 77.735 Ermeni'nin sadece 2345'inden⁸ Hınçak ve Taşnak çeteleri tehcir edilmiş, İzmir'de yaşayan 20.000 Ermeni'ye dokunulmamıştır. (Akgün, 1981, 28). Dünyada soykırım günü olarak kabul ettirilmeye çalışılan 24 Nisan 1915 tarihi de tehcir kararının alındığı gün değil, çetelerin tutuklanıp yargılandığı gündür.

Mondros sonrası Anadolu'nun İtilaf Devletlerince paylaşılması ve işgallerin başlaması bazı aydınları ve yöneticileri ümitsizliğe itmştir. Yok olmaktansa güçlü herhangi bir devletin mandası olmak daha iyidir düşüncesiyle manda meselesini savunmalarına sevk etmiştir. Sivas Kongresi'nde (4-11 Eylül 1919) ateşli manda savunucuları Amerika'nın mandaterliğini savunmuşlardır. Bu konuda 25 imzalı bir muhtıra İstanbul delegeleri İsmail Fazıl Paşa ile İsmail Hami ve Heyet-i Temsiliye üyesi Bekir Sami Beylerin imzaladıkları bir önerge Kongre başkanlığına verilmiştir. (Goloğlu, 1969, 87). Bütün bunlara rağmen Mustafa Kemal'in büyük gayretleriyle manda meselesi kabul edilmemiştir. (Goloğlu, 1969, 87).

8 Bu sayı 2345 değil sadece 236 kişi olduğunu, Devlet Arşivleri eski Genel Müdürü Prof. Dr. Yusuf Sarınoy tarafından T.C Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi'nin Budapeşte'deki sempozyumunda söylenmiştir.

Şark Cephesi'ndeki durumu etkileyen devletlerden birisi de Rusya'dır. Rusya'nın milli mücadele yıllarındaki durumu ve öncesindeki Türk-Rus ilişkilerini kısaca özetlemeye çalışalım.

Rusya III. Ivan'ın çabalarıyla 1482 yılında bağımsız ve müstakil bir devlet durumuna gelmiştir. (Meram, 1969, 19). Ancak güçlü bir Rusya'nın temeli Çar Petro (1682 - 1725) zamanında atılmıştır. Rusya bunun zamanında Karadeniz'in güney kıyılarına yerleşmiş ve Osmanlı sınırları içerisindeki tüm Ortodoks tebaanın hamiliğini almıştır. Ancak Rusya'nın tarihi ve geleneksel politikası diyebileceğimiz güneye doğru genişleyerek bitmek tükenmek bilmeyen sıcak denizlere inme arzusunu Çar Petro'da gerçekleştirememiştir. (Burçak, 1946, 7).

Rusya'nın Osmanlı'ya karşı takip ettiği politika genelde değişmemiş ancak menfaatlerine halel geleceğini anladığı zaman dost olmaktan bile geri durmamıştır. İkinci Mahmut döneminde dört yıl önce harp ettiği devlete bu kez asker yolluyordu. Rusya'nın bu dönemdeki İstanbul elçisi Bontenieff Rusya'nın İstanbul'daki rolü zannedildiğinden çok daha basittir. Bu rol Osmanlı Devleti'nin daima en büyük dostu veya en büyük düşmanı olmaktan ibarettir diyerek gayet güzel açıklamaktaydı. (Burçak, 1946, 22).

1877-78 Osmanlı-Rus savaşında hayallerinin şehri olan İstanbul'a yaklaşan Rusya İngiltere'nin karşı çıkmasıyla savaş sonunda yapılan Berlin Kongresinde arzularını yine gerçekleştirememiştir. Aynı zamanda Balkanlar üzerinde uyguladığı Panslavist politikası da başarılı olmamıştır. Bunun üzerine Balkanlar'daki politikasına ara verdi. Ancak 1905'de Japonya'ya yenilince tekrar Balkan politikasına dönmüştür. (Burçak, 1946, 40). Japonya yenilgisi de Rusya'nın Karadeniz donanması boğazlardan çıkamamıştı. Bunun tesiriyle boğazları açtırmak çabaları başladı. Ancak Avusturya ile anlaşmasına rağmen İngiltere Fransa ve Almanya'nın karşı çıkmalarıyla yine emellerini gerçekleştiremedi. (Burçak, 1946, 44).

Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle sonuçlanan Balkan Harbi sonunda kaybedilen toprakların şoku geçmeden Birinci Dünya Savaşı başladı. Savaş sırasında Rusya'da yapılan 1917 Bolşevik İhtilali, Osmanlı-Rus politikasında yeni bir safhanın başlamasına sebep oldu. Bolşevikler yönetimi ele geçirdikten sonra savaşta beş milyon kişi kaybeden ve perişan olan halka sulh ve toprak vaat ederek işe başladılar. Almanya ve müttefikleriyle 3 Mart 1918'de Bres-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekildiler.

Rusya'nın Türkiye'ye karşı uyguladığı politika değişikliği bu kadarla da kalmayarak Anadolu'da başlamış olan Milli Mücadele hareketini de destekle-

mekteydi. Bir defa daha dostluk yüzünü göstermeye başlamıştı. 1677'den beri 24 yıl içinde ayrı dönemlerde 11 kez savaştığımız Rusya 1917'den sonra tavrını değiştirmişti. Ayrıca her iki ülkede yapılan olayların benzerlikleri vardı. İçerde eski yönetime dışarıda emperyalizme karşıydılar. (Meram, 1969, 240).

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra vatanın kurtuluşunu Anadolu'da başlatılacak Milli Mücadelede gören Mustafa Kemal ve arkadaşları kendilerine yeni bir politika çizerek yeni dostlar bulmak gereğine inanmışlardı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra batılı devletlerin Türkiye hakkındaki emperyalist düşünceleri ve Türkiye'yi parçalamak istemeleri karşısında ister istemez Bolşeviklerle dost olmak istemişler ve onların yardımını talep etmişlerdir. (Cebesoy, 1982, 15). 1917 Bolşevik İhtilalinden sonra Bolşevik Rusya'da emperyalizme karşı mücadele verdiğini ilan ediyor ve TBMM Hükümetiyle iyi ilişkiler kurmak istediğini belirtiyordu.

Milli Mücadele döneminde daha da belirginleşen istekler önce gayri resmi sonraları resmi ilişkilere dönüşüyordu. Bu ilişkiler 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile pekiştiriliyordu. Ermenilerin Osmanlı ve Milli Mücadele dönemindeki durumlarına geçmeden önce "Şark Meselesi"nden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

"Şark Meselesi" daha çok XIX. yüzyılda politik bir terim olarak ifade edilmiştir. "Şark Meselesi" zaman ve mekâna bağlı olarak çeşitli görünüm almış ve değişik şekillerde izah edilmiştir. Temelinde Hristiyan-Müslüman ya da Avrupa-Türk münasebetleri bulunmaktadır. "Şark Meselesi"nin aslında Avrupa'nın Haçlı düşüncesiyle üzerine eğildiği ve kendi çıkarları doğrultusunda halletmeye çalıştığı bir meseledir.

Şöyle diyebiliriz ki Ermeni meselesi Hristiyan Avrupa için çeşitli ve ciddi bir anlamı bulunan ve dünya literatürüne "Şark Meselesi" adıyla geçen milletler arası meselelerin bir parçasıdır. Çeşitli safhalarda incelenmesi mümkün bulunan "Şark Meselesi"nin Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki uzantısı Ermeni meselesidir. (Kodaman, 1983, 162; Koçaş, 1967, 89).

Tarihte uzun yıllar Türklerle beraber yaşamış Ermeni cemaati, Avrupalı devletler ve Rusya tarafından kışkırtılarak bir Ermeni Meselesi çıkarılmaya çalışılmış ve bunda da başarılı olmuşlardır. Amerika da 1894-1895 yıllarında Türkiye'de patlak veren Ermeni olaylarından sonra bunlarla ilgilenmeye başlamıştır. Olaylar Amerika'da duyulduğu zaman Türklerin Hristiyan oldukları için Ermenilere zulüm yaptığı şeklinde bir algı oluşmuştur. (Akgün, 1981, 13).

Osmanlı Devleti içinde şüphesiz en rahat ve refah içinde olan tebaa Ermenilerdi. Yapılan siyasi ticari ve kültür alanındaki ıslahatlar özellikle Ermenilere yaramıştı. Bu sahalarda yapılan ıslahatlar gayri Müslimlere yeni ekonomik kültürel ve siyasi haklar vermektedir. (Kodaman, 1983, 170).

Gayrimüslim azınlıklar içerisinde Ermeniler 1461 yılında bizzat Fatih Sultan Mehmet'in arzu ve desteğiyle Ermeni Patrikliği'ni kurmuşlar ve Ermenileri bu Patriklik ile idare etmişlerdir. Osmanlı yönetim kadrosunda en yüksek mevkilere kadar yükselebilen tüccarlık bankacılık kuyumculuk gibi devletin ticaretini de ellerinde bulunduran Ermeni cemaati devlete bağlı sadakatli ve çalışkanlıkları ile Millet-i Sadık olarak tanınmışlardır. (Kodaman, 1983, 176).

Kilise misyonerlerinin ve büyük devletlerin politikaları devreye girene kadar Ermenilerin 1856 yılına kadar meseleleri olmamıştır. Ancak 1856'dan beri yürüttükleri gizli faaliyet 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra hıyanet seviyesine çıkmıştır. (Kodaman, 1983, 178). Bu savaş 31 Ocak 1878'de Edirne'de yapılan mütareke ile bitmiş, barış şartları Ayastefanos'ta Antlaşması'nda (Yeşilköy) tespit edilmiştir. Ancak mütareke maddeleri arasında Ermenilerle ilgili hiçbir hüküm yoktur. 13 Haziran 1878 tarihli Berlin Kongresine Türkiye'de bir Ermenistan projesi sundular. Türkiye'deki altı vilayette (Erzurum, Van, Diyarbakır, Sivas, Bitlis ve Mumuret'ül-Aziz-Harput-) bağımsız bir Ermenistan kurmak hayaline kapılmışlardı. (Koçaş, 167, 78). Berlin Kongresinin kararları arasında yer alan 61. madde yukarıda belirttiğimiz bölgelerde Osmanlı Devleti'nin ıslahat yapmasını ve Ermeni Cemaatinin güvenlik ve huzurunu garanti etmesi şartını getirmektedir.

1856'da başlayan 1877-1878'de su yüzüne çıkan Ermeni faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin karışık olduğu dönemlerde hızını artırarak devam etmiştir

1915 yılı Ermeniler için felaketli yılların başlangıcı olmuştur. Bu yıllarda Rusya doğu bölgemizde Van, Van Gölü kuzeyi, Erzurum bölgesini alınca; Ermenilere yüz çevirmiştir. Buraların Ermenilere verilmesi yerine Rusya'ya katılması ortaya çıkmıştır. 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra yeni yöneticiler savaşa son vermek istiyor ve bunu Brest-Litvosk Antlaşması ile kesinleştiriyorlardı. Rus ordularının Osmanlı topraklarından çekilmelerinden sonra buraları Ermeniler dolduruyor ve savunmasız Türk köylerine de acımasızca saldırıyorlardı. Erzinca ve Erzurum'un köylerinde bu durum toplu katliamlara dönüştürülmüştü. (Karabekir, 1919, 2). Şubat ve Mart 1918'de bu şehirler ve 1878'de kaybedilen topraklar geri alındı ise de Mondros Mütarekesi gereği tekrar boşaltıldı

Batılı emperyalist devletlerden (İngiltere, Fransa) ayrıca Amerika'nın desteği (Okyar, 1980, 290) yetmiyormuş gibi, 1919 Ocak ayında toplanan Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı temsilcisi Damat Ferit Paşa'ya Bağımsız Büyük Ermenistan kabul ettiriliyordu. Akabinde Sevr'de de kabul edilişi (10 Ağustos 1920) Ermenilere büyük cesaret vermişti.

Bu güç, Doğu vilayetlerimize saldırılar başlatarak Büyük Ermenistan hayali peşinde koşmaya devam etmişlerdir.

Ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin verdiği kararla başlatılan (28 Eylül 1920) Şark Harekâtı sonunda imzalamak zorunda kaldıkları Gümürü Antlaşması ile (2-3 Aralık 1920) bu hayalleri tarihe gömülmüştür.

Doğu bölgesinde yaşayan Hristiyan, Ermeni, Rum ve Türklerin olması büyük devletlerin ırk, din farklarından faydalanarak tahrik etmelerinde bu faktörlerde etkili olmaktadır.

Günümüzde, Osmanlı Ordusunu arkadan vurmaya çalışan Ermeniler diğer mahallere sevk ve iskân edilmelidir şeklindeki 30 Mayıs 1915 tarihi Bakanlar Kurulu kararını soykırım olarak dünyaya duyurmaya inandırmaya çalışıyorlar.

SONUÇ

Genel hatlarıyla incelemeye çalıştığımız, Milli Mücadelenin bir bölümü teşkil eden Şark Cephesindeki askeri ve siyasi olayların Milli Mücadele içindeki yeri ve önemi açısından bir değerlendirmesini yapacak olursak şöyle diyebiliriz.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra vatanın işgal edilmeye başlanmasına tepki olarak, gerek halk gerek askeri kesimden direnme teşebbüsleri başlamıştı. Bu direnişlerin her ikisini de Şark Cephesinde görmekteyiz.

Mütarekenin 11. maddesine dayanılarak İngilizler, Yakup Şevki Paşa'nın komutanı bulunduğu 9 uncu Ordu'nun harp öncesi sınırlara çekilmesini istemişlerdi. Yakup Şevki Paşa ise bu çekilme işini oldukça yavaş yapmıştı. Mevsimin kış olmasına rağmen birlikleri teçhizat ile Erzurum'a kadar çekmişti. Bu ise askeri direnişlerin en güzel misallerindendi. Daha sonra teşkil edilen ve Kazım Karabekir'in komutanı olduğu 15. Kolordu'nun temelini, Erzurum'a kadar düzenli bir şekilde çekilen 9 uncu Ordu birlikleri oluşturmuştur.

Bu çekilme sırasında Yakup Şevki Paşa'nın silahı yardım ve desteğini gören bölge halkı, teşkilatlar oluşturmuşlar, Ermeni tehlikesine karşıda direniş durumuna geçmişlerdir.

Uzun süren savaşın getirdiği, Millet üzerindeki yorgunluk ve çöküntüye rağmen varlığının devamı için mütareke sonrası işgalcilere karşı çete kuran halk direnişinin bir diğer misali yine Şark Cephesi'nde olmuştur.

Diğer taraftan Milli Mücadele yıllarında özellikle emperyalist İngiltere'nin Türkleri Anadolu'nun dar bir bölgesinde sıkıştırarak geri kalan bölgelerinde doğuda, Ermenistan, Kürdistan gibi devletçikler kurdurmak istemesi, Batı Anadolu'yu ise Yunanlılara taksimi Sevr'de (10 Ağustos 1920) kesin olarak belli olmuştu. Bu antlaşmanın 38. maddesi Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurulmasını öngörüyor, sınırlarının tespiti keyfiyetini ise Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a bırakıyordu.

Ankara Hükümeti'ni tanımak istemeyen, Emperyalist Batı'nın onayladığı bu antlaşmadan bir buçuk ay sonra, Şark Harekâtı başlamış ve başarılı olmuştur. Ermeniler bu harekât sonunda yenilgiyi kabul ederek, 27 Kasım'da Sevr Antlaşması'ndaki imzalarını geri almalarından sonra İsmet Paşa, 9 Aralık 1920 tarihindeki Kazım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta şöyle diyordu "Milletimize, tarihimize hediye ettiğin muzafferiyet ile İstikbalimizi açtın. Herkesin sıhhatine

ve ümidine verdiği nur bende on kat fazladır... Bu tarafa ne vakit geleceksin, ne kadar malzeme göndereceksin..? (Karabekir, 1919, 847).

Şark Harekâtı'nın başarılı olduğu günlerde Milli Mücadelenin hangi şartlar içinde bulunduğu 24 Ekim'de Batı Cephesinde Yunanlılara karşı başlatılan Gediz taarruzunda ki başarısızlıktan anlıyoruz. Bu taarruzun başarısızlığı üzerine ileri harekâta geçen Yunanlıların Yenişehir ve İnegöl'ü işgal ettiğini görmekteyiz.

Şark Harekâtı'nın, emperyalistlere karşı iki devlet durumunda olan, Sovyet Rusya ile Ankara Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin ortak sınırlara sahip olmasını sağlamıştır. Çünkü Şark Harekâtı öncesinde Kafkaslarda İngilizler, Ermenistan, Gürcistan gibi uydu devletler kurdurma yolunu gitmişlerdi. Sovyetlerle aramızdaki yolumuza set oluşturulmuşlardı. Atatürk'ün de "Kafkas setti" dediği bu set Şark Harekâtı sonucunda yıkılarak, Sovyet yardımını sağlamak açısından büyük fayda temin etmiştir.

Ancak Misak-ı Milli içinde olan Batum, Rusya'ya bırakılarak Misak-ı Milli'den taviz verilmiştir.

2-3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ve 16 Mart 1920'de imzalanan Moskova Antlaşmaları doğudaki birliklerimizin bir kısmını Batı Cephesine gönderilmesine imkân sağlamıştır.

Ayrıca Ermenilerden ele geçirilen ve Rusya'dan yardım alarak sağlanan silahlar hızlı bir şekilde Batı Cephesine nakledilen, Şark Harekâtı'nın hediyeleridir. Nitekim Sakarya Meydan Muharebesinin zor günlerinde Doğu Cephesinden tümenler ve en ağır silahlar, Batı cephesine yetiştirilmiştir Bunların ise Milli Mücadelenin kesin zaferindeki önemi malumdur.

Şark Cephesi'ndeki başarılı askeri hareket sonucunda bugünkü Doğu sınırlarımızın tespiti açısından siyasi; Sovyetlerle sınırı sağlamış olduğundan, Sovyet yardımının temininde kolaylık sağladığı için ekonomik; Milli Mücadelenin başarılmasında, Ermenistan hayalini ve Ermeni mezalimlini tarihe gömdüğünden dolayı tarihi olan ve ancak bu şekilde incelendiği zaman bugünkü Çağdaş Türkiye'nin oluşmasında ki konumu daha iyi anlaşılabilir bir hadise olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

AKGÜN, Seçil, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu**, İstanbul, 1981.

AKSANYAR, Necati, **Milli Mücadele'de Şark Cephesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1985.

———, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, (Kitapta Bir Bölüm, ss.1-61) Editör: Abdullah İlgazi, Ankara, 2009.

BAYUR, Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, C III, Kısım 3, Ankara, 1985.

———, **Türk İnkılabı Tarihi**, CIII, Kısım 4, Ankara, 1967.

BURÇAK, Rıfıkı Salim, **Türk- Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941) İkinci Cihan Harbinde Türkiye'nin Durumu**, İstanbul, 1946.

CEBESOY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Ankara, 1982.

DURSUNOĞLU, Cevat, **Milli Mücadele'de Erzurum**, Ankara, 1946.

GOLOĞLU, Mahmut, **Sivas Kongresi**, Ankara, 1969.

KARABEKİR, Kazım, **Bolşevik Ordusunun Çekilmesinden Sonra Osmanlı Harekâtı**, Erzurum, 1919.

KOÇAŞ, Sadi, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, 1967.

KODAMAN, Bayram, **Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul, 1983.

KÜRKCÜOĞLU, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara, 1978.

MELEK, Kemal, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası**, İstanbul, 1978.

MELEK, Kemal, **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, İstanbul, 1983.

MERAM, Ali Kemal, **Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969.

OKYAR, Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul, 1980.

SELEK, Sebhattin, **Anadolu İhtilali**, İstanbul, 1976.

SMITH, Michael Liewellyn, **Anadolu Üzerindeki Göz**, (Çeviren: Halim İnal), İstanbul, 1978.

SONYEL, Salah R, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", **Bellekten**, C XLI/161, Ankara, 1977, s.137-156.

SALON II
II. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Selma YEL

BAKU OIL IN MILITARY AND POLITICAL PLANS OF GREAT POWERS DURING WORLD WAR I

CEBİ BEHRAMOV*

ABSTRACT

One of the main reasons for the start of the World War I was the key role of oil in the plans for redistribution of the world. In the plans prepared by the two military-political grouping the main objective was the occupation of oil-rich Iraq (Mosul), Iran, and Azerbaijani lands at the time. Oil companies of the countries of the both military and political bloc were represented in the oil industry of Azerbaijan. On the eve of World War I, 37 percent of foreign capital in the oil industry belonged to the UK.

With the outbreak of World War I, and joining of Russia to the war on the one hand, increased demand for oil and oil products, on the other hand, their export was considerably limited. One of the main reasons of oil crisis during the 1914-1917 years was the serious difficulties in the transportation of oil and oil products arising in connection with traffic disorder.

During this period, the Caspian region, especially Azerbaijan located in a very important military-strategic position, became the target of a major competition for the world's leading countries. Caspian region that was an important geo-political junction in all Eurasian space had a significant impact on military-political events and world economy. The key for the implementation of all geo- political objectives of the great powers was the oil industry of Azerbaijan which was the major industrial and oil center of the Caucasus and in the Caspian basin, and which at that time provided 75 percent of Russia's, and 15 percent of the world's oil. In 1916, the number of oil companies reached to 104.

---

* PhD in history, Doç. Dr., Deputy Director on scientific issues A.A.Bakikhanov Institute of History, djabibaxramov@mail.ru

However, in the spring of 1918, for the weakening of Russia's position in the South Caucasus, the military-political blocs confronting each other, and seeking their far-sighted political and geographical interests significantly increased their efforts to strengthen in Baku and in the Caspian Sea.

Despite the extremely complex political situation in the South Caucasus since early 1918, the states Entente and the countries of the "Union of Four" hastened to master the Baku oil. As the Ottoman Turkey was cooperating with the Germans in this war, it did not want to let the British into Baku. According to the Brest-Litovsk Treaty signed on March 3, 1918 by Germany and Soviet Russia the Bolsheviks undertook the obligation on granting one fourth of Baku oil to Germany.

However, the events that happened in the period covering from the declaration of independence of the South Caucasus countries (May 26-28, 1918) up to the signing of Batum Treaty prove that Bolsheviks from the beginning intended to let the Germans partly to come close to the Baku "black gold".

Key Words: Oil, Baku, World War I, the Caspian region, the South Caucasus

I. DÜNYA SAVAŞI BOYUNCA BÜYÜK GÜÇLERİN ASKERİ VE SİYASAL PLANLARINDA BAKÜ PETROLÜ

ÖZET

1.Dünya Savaşı'nın başlamasının önemli amaçlarından birisi de dünyanın yeniden paylaşılması planlarında petrolün taşıdığı büyük önemdi. İki askeri siyasal gruplaşmanın hazırladığı bu planda bu devletlerin aynı dönemde petrolle zengin olan Irak (Musul), İran ve Azerbaycan topraklarını işgali en önemli amaç idi. Her iki askeri siyasal gruba giren ülkelerin petrol şirketleri Azerbaycan petrol sanayisinde temsil olunmuşlar. I. Dünya Savaşı öncesi Bakü'de petrol sanayisine yapılan yatırımın %37'si Büyük Britanya kapitaline aitti.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Rusya'nın bu savaşa katılımıyla bir taraftan petrole ve petrol ürünlerine olan talep arttı, öte taraftansa onların üretimi bayağı bir kısıtlandı. 1914 – 1917'li yıllar içinde görülen petrol krizinin önemli nedenlerinden birisi de savaş sırasında taşımacılık işinin bozulmayla ilgili petrol ve petrol ürünlerinin taşınmasında ortaya çıkan zorluklardı.

Bu dönemde Hazar bölgesi, özellikle burada önemli askeri strateji konuma sahip Azerbaycan, dünyanın güç devletlerinin başlıca rekabet hedefine dönüşmüştü. Tüm Avrasya mekânında önemli coğrafi siyasal düğüm noktası olan Hazar bölgesi olaylara ve dünya ekonomisine büyük etki yapmaktaydı. Büyük devletlerin bu siyasal coğrafi amaçlarının gerçekleştirilmesinin anahtarı Kafkasya'nın ve Hazar Havzasının en büyük sanayi ve petrol merkezi olan, o dönem Rusya'nın %75, dünyanınsa %15 petrolünü veren Bakü şehriydi. 1918 yılının baharında Güney Kafkasya'da Rusya'nın konumunun zayıflaması zeminde, birbirine zıt ve ileri bakışlı siyasal coğrafi çıkarlarını kollayan askeri siyasal gruplar Bakü'de ve Hazar'da konumlarını sağlama almak için çabalarını artırıyorlardı.

1918 yılının başlarından başlayarak Güney Kafkasya'da siyasal durumun olabince karışık olmasına rağmen, Antanta ve Dörtler İttifakına giren ülkeler Bakü petrolünü sahiplenmek için acele ettiler. Osmanlı Türkiyesi bu savaşta

Almanlarla iş birliği yaptığı için Britanyalıların Bakü'ye girmesini istemiyorlardı. Almanya'nın Sovyet Rusyası'yla 3 Mart 1918 yılında imzaladığı Brest – Litovsk Anlaşması gereğince Bolşevikler Bakü petrolünün dörtte birinin Almanya'ya verilemesini üstlenmişlerdi. Fakat Güney Kafkasya ülkelerinin bağımsızlıklarını ilan etmesinden (26 – 28 Mayıs 1920) Batum Anlaşması'nın imzalandığı döneme kadar geçen süre içinde görölen olaylar, Bolşeviklerin Almanları Bakü'nün “siyah altın”ına kısmen yaklaştırmak fikrine daha önceden vardıklarını onaylıyor.

Anahtar Kelimeler: Petrol, Bakü, 1.Dünya Savaşı, Hazar bölgesi, Güney Kafkasya.

Mankind ended the first half of the XX century with two terrific wars. Military operations were carried out in the district of 14 countries during World War I that 100 years' anniversary was celebrated this year and 70 million people were mobilized to the war. The striking feature here is that the loss of human life during the First World War 95% was the military, but the civilian population was 5%. It is known that if one of the main reasons for the start of the World War I was the seizure of property belonging to the Ottoman Empire by the greater states, the other important factor was the vital importance of Baku oil in the plans for redistribution of the world. At that time, in the plans prepared by two military-political groups the main objective was the occupation of oil-rich Iraq (Mosul), Iran and Azerbaijani lands. It should be noted that the oil companies of the countries included to the both military and political bloc were represented in oil industry of Azerbaijan. It should be noted that in 1914 the total volume of oil from the Baku oil fields was 8 million tons. At the beginning of World War I (1914 year) in the oil industry of Azerbaijan existed 4 large foreign companies – “Branobel”, the British-Dutch transnational Trust “Royal Dutch/Shell”, the Russian General Oil Corporation “Oil” (was established in 1912 by the largest Russian and foreign banks and involved about 20 companies, including “Moscow-Caucasus trade company”, “Caspian partnership”, “Russian Oil Industry Association”, “Absheron Oil Industry Association” and so on) and “Oil financial and oil partnership” (founded in 1883 in St. Petersburg by P.I. Qubonin). In Baku dominated the “Baku Oil Society” (it amalgamated “Oil”, “Balakhany-Zabrat Oil Society” and other companies). On the whole, on the eve of the First World War 37 per cent of foreign capital in the oil industry in Baku was the capital of the UK¹.

In 1917, the total amount of foreign capital in the oil industry was 111 million rubles. In 1917, 60 percent of oil-extraction and 75 percent of the sale of oil products of Russia was in the hands of foreign companies².

But the outbreak of World War I caused tension in pre-existing relations between the monopolists of Russia (including Baku) and Europe and the United States and subsequently led to the break of these relations that resulted with re-grouping in Russian oil industry.

---

1 **Azerbaijan Nefti**, Bakı, 2010, s.126-127.

2 Leyla Muradverdiyeva. **Bakinskaya Neft – Uroki İstorii**. Bakü, 2006, s. 358.

The beginning of World War I and the participation of Russia in the war had an impact on the oil industry as well. On the one hand, increased demand for oil and oil products, on the other hand, was considerably limited their exports. In the winter of 1914, on the eve of the closure of navigation for vessels in the north of the Caspian Sea, 101.9 million pounds (1,669 thousand tons) of oil (37 million pounds of it was crude oil) and oil products were accumulated. In 1917, in the Baku oil region the volume of accumulated crude oil had increased to 43.4 million poods³. In the autumn of 1915 the oil crisis in Russia was at an exorbitant degree and price of oil and oil products in the domestic market rose sharply. All the necessary measures that the government wanted to implement to adjust prices were met with strong resistance of the oil monopolists. One of the main causes of oil crisis during the 1914-1917 years in war conditions was the serious difficulties in the transportation of oil and oil products arising in connection with traffic disorder. In one of the articles of “Qornozavodskoe delo” (the mining activity) journal published in 1917 was stated: “Azerbaijan’s oil extraction was not only at the expense of its production, but due to rich resources of oil as well. All the resources of oil products in the Baku oil district in 1915 was 90.1 million pounds, in 1916, -86.8 million pounds and in 1917, was 81 million pounds⁴.”

Thus, Russia that had the most reliable and richest oil fields among the states involved in the war also experienced the “oil crisis” and that was for the ruling circles first signs of the approaching overthrow of the Romanovs’ regime.

During these years the production of gas in Russia was also not stable; sometimes it increased and sometimes reduced. In general, the production of gas in Russia was lagging hundreds of times behind the United States. Thus, if the volume of the gas produced in Russia in 1916, was 111.3 million cubic meters (74 million cubic meters of which came from the Baku region), in the U.S., this figure was 15 billion cubic meters.

During this period, the Caspian region, especially Azerbaijan located in the important military-strategic position, became the target of a major competition for the world’s leading countries. Caspian region that was an important geopolitical junction in all Eurasian space had a significant impact on military-

---

3 Leyla Muradverdiyeva. **Bakinskaya Neft –Uroki İstorii**, s. 358.

4 Leyla Muradverdiyeva. **Bakinskaya Neft –Uroki İstorii**, s.359.

political events and world economy. Even long before the start of World War I, H. Deterding named as “oil Napoleon” very farsightedly said “... the army, navy, gold and all the nations of the world are helpless in the face of the oil owners. Whom do you need automobiles and motorcycles, ships, tanks and planes without this precious black liquid to?”

Analyzing what happened in 1918-1919, the head of the British military representative in India, Afghanistan and the eastern provinces of the Caspian Sea Wilfried Malleon wrote that Germany, “got exhausted in view of supply ... The collapse of the oil fields in Romania had deprived him of this last source of raw materials. Inexhaustible oil resources have been discovered in Baku and in other parts of the Caspian basin... Germany turned only to the East to restore its reserves.” “However, the German army had stuck in the western front, and this impeded Berlin to realize very important oil interests in the region.

Thus, the key for the implementation of all geo- political objectives of the great powers was the oil industry of Azerbaijan which was the major industrial and petrochemical center of the Caucasus and in the Caspian basin, and which at that time provided 75 percent of Russia’s, and 15 percent of the world’s oil. In 1916, the number of oil companies reached to 104.

After the February revolution in 1917, resulting with the overthrow of the Romanov dynasty and the establishment of provisional government, the socio-political events had become rather aggravated in Baku. After the armed rebellion and military coup in October 1917 the Bolsheviks seized power in Petrograd and in November 1917, Bolshevik- Dashnaks operating in Baku established the Baku Soviet in the city and declared their solidarity with Soviet Russia. Capture of the largest port in the Caspian Sea - Baku by Bolshevik-Dashnak unions opened great opportunities to control the entire region.

On December 16th, Lenin, who due to coup d’état on October 26, 1917 seized power in Russia appointed Baku committee member of the “Dashnak” Party S. G. Shaumyan as the Commissioner Extraordinary and Plenipotentiary of the Caucasus and in order to keep the oil town in their hands allocated him at first 500 thousand rubles, in January 1918, 30.8 million rubles, as well as 5 thousand rifles, two airplanes and two armored cars. As a result of this aid in the industrial city of Baku was committed the crime of genocide against Azerbaijanis by the Bolshevik-Dashnak forces and was slaughtered 30 thousand people.

However, in the spring of 1918, for the weakening of Russia's position in the South Caucasus, the military-political blocs confronting each other, and seeking their far-sighted political and geographical interests significantly increased their efforts to strengthen in Baku and in the Caspian Sea.

Despite the extremely complex political situation in the South Caucasus since early 1918, states representing the two sides of the war "scene" - the Entente and the countries of the "Union of Four" seemed to have order of a unified command hastened to master the Baku oil. Ladwell Danny wrote: "After the fall of the Tsarist regime and the signing of the peace treaty between Germany and Soviet Russia the Allies and the Central powers began to strive for the rich oil fields of the Caucasus⁵. Of course, there were some reasons for it. First, Western countries had a great share of capital in production, processing of Baku oil and in the export of oil products to the world market. On the other hand, all necessary infrastructures for oil extraction, refining and transportation were available in the oil district of Baku. Thirdly, this oil district was close to the European markets and the Baku-Batumi kerosene pipeline and the South Caucasus Railway extending till the Black Sea coasts provided the export of oil and oil products to these markets without difficulty.

During the course of war, the Bolsheviks that seized power in Russia, in 1918, the Germans that signed peace treaty with Soviet Russia in Brest and the British who in summer of 1918 captured the Iranian port of Anzali, and in case of the overthrow of the Bolshevik-Dashnak government in Baku tried to make its military landing there desired to find their way to the oil fields of Baku.

As the Ottoman Turkey was cooperating with the Germans in this war, it did not want to let the British into Baku. However, according to the Brest-Litovsk Treaty signed on March 3, 1918 by Germany and Soviet Russia the Bolsheviks undertook the obligation on granting one fourth of Baku oil to Germany. The reason for a sudden acceptance of oil interests of Berlin by Soviet Russia lies namely in this. However, the events that happened in the period covering from the declaration of independence of the South Caucasus countries (May 26-28, 1918) up to the signing of Batum Treaty prove that Bolsheviks from the beginning intended to let the Germans partly to come close to the Baku "black gold". Thus, J. Stalin in his telegram to the Commissioner on National Affairs on May 28,

---

5 Ladwell Danny. Danny L. **Borba za Neftyanuyu Monopoliyu**, M-L, 1934.

1918, stated: “National Economic Council has confirmed the nationalization of the oil industry. Main instruction will be sent with Ter-Gabrielyan (member of the Central oil Committee, the Chairman of the Extraordinary Commission Saak Ter-Gabrielyan-C.B.).

Later, E.Ludendorf expressing his attitude to the military-political situation in June 1918, in Baku and in the north of the Caspian Sea could not hide his disappointment. He wrote: “In June the Bolsheviks still dominated both in the lower Volga and the Caspian Sea. This was of great importance for the Soviet Government in provision of great Russia with oil⁶”.

On May 19 of the same year, the Central Oil Committee created by the Bolsheviks of the Soviet of People’s Commissars of Russia was an obvious example of what that they were not going to refuse from the Baku oil. All activities associated with the implementation of the task, i.e. getting of the oil industry from private property and giving to the state ownership was entrusted to the Central oil Committee. The Baku oil was a vital need for Russia that faced with the economic blockade and acute fuel crisis.

But on June, 1918, under the pretext of “nationalization” the oil industry and the Caspian commercial fleet were taken from the owners and confiscated on the decrees of People’s Commissars of the Baku Soviet headed by Stepan Shaumyan, deputy of Soviet Russia which had declared the Soviet government in Baku “On the nationalization of the oil industry of Azerbaijan” dated 2 April 1918, and “On the nationalization of the Caspian commercial fleet” dated April 5, 1918.

But, in June 1918, seeing that the Bolshevik-Dashnak government would be destroyed the leader of the Soviet Russia V.I.Lenin sent a telegram to the Baku Soviet in which he wrote: “Can you inform Ter (i.e., the above-mentioned S.Ter Gabrielyan-C.B.) to take actions to full burning of Baku and to announce about it in the Baku press, if the attack takes place?”⁷.

Later, in connection with this instruction of the head of the Bolsheviks Professor E.Rozin wrote: “One can only imagine that if V.Lenin’s instruction was implemented, which troubles would lead to the burning of the city standing on the layers of oil for the local population. The order for burning the oil fields

---

6 **İstoriya Azerbaydjana.** Bakü, 1954. t.1, s. 200.

7 **РЦХИДНИ (RSHİDNİ)**, Fon.2, оп.1, d.6112, d.6192, d.27142.

of Baku could be given only by criminals who have lost the sense of humanity.”

On June 4, 1918 after the signing of Batum Treaty in accordance with Article 4 of this treaty, at the request of the government of the People’s Republic the Ottoman Turkey decided to provide military aid to Azerbaijan. Because the most important task facing the government of the Democratic Republic of Azerbaijan was the release of Baku from the Bolshevik-Dashnak elements. Seriousness of the situation forced V.Lenin to speed up to give the Germans the guarantee of National Economic Council for Baku oil. In his telegram to Stalin on July 7, 1918, he stated: “When you visit Baku regularly contact with Shaumyan. And let Shaumyan to know that ... the Germans agreed to stop the attacks of the Turks, if we guarantee to give them a part of the oil. Of course, we will agree”⁸.

J. Stalin promptly fulfills V. Lenin’s task. In his letter to S. Shaumyan he emphasizes:”... the Germans promising to keep Baku for us, ask to give a part of the oil to them. We, of course, will fulfill the request.” These talks are also confirmed by Soviet historian George Papua’s reference to German Consul in Tiflis General Friedrich von Schulenberg: “If we agree amicably with Bolsheviks then all oil reserves and resources in Baku will pass to our hands.” However, whether Turkey would act with demand of Germany did not seem so convincing. Thus, ignoring steps taken by Germany Turkey expanded its activities in the South Caucasus day by day and its armed forces being a part of the Caucasus Islamic Army continued to move towards Baku.

Here it should be emphasized one point in particular, that these telegrams addressed to Baku to S.Shaumyan by the heads of government of Soviet Russia were sent after the adoption of “The act on the independence of Azerbaijan”. It should be noted that, in addition to the political processes, other political processes were going on outside.

BIBLIOGRAPHY

Azerbaycan Nefti, Bakı, 2010.

İstoriya Azerbaydjana. T.1, Bakü, 1954.

Ladwell Danny-Danny L., **Borba za Neftyanuyu Monopoliyu**, M-L, 1934.

Leyla Muradverdiyeva, **Bakinskaya Neft –Uroki İstorii**. Bakü, 2006

РЦХИДНИ (RSHİDNİ), Fon.2, op.1, d. 6112,

РЦХИДНИ (RSHİDNİ), Fon.2, op.1, d. 6192,

РЦХИДНИ (RSHİDNİ), Fon.2, op.1,d. 27142.

**OSMANLI'DAN CUMHURİYETE ERZURUM'DA SİLAH ÜRETİM
TARİHİNE BAKIŞ VE ERZURUM SİLAH TAMİRHANESİ;
FİRDEVSOĞLU KIŞLASI İŞ OCAĞI**

ERSOY ZENGİN*

ÖZET

Yüzyıllar boyunca Anadolu'nun doğusunda yapılan savaşlarda Erzurum önemli bir merkez olmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren bölgede Osmanlı Devleti'nin ağır silahları imal ettiği görülmektedir. Hafif silahların imali ise çok daha eskilere dayanmakla birlikte loncalar halinde örgütlenmiş olan şehir esnafı tarafından yapılmaktadır. Şehrin iktisadi hayatında önemli bir yeri olan silah zanaatı XIX. yüzyılın ilk yarısında, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve üretimin İstanbul'daki merkez silah fabrikalarına kaymasıyla sarsıntıya uğramıştır. Silah imalatçıları zor da olsa faaliyetlerini devam ettirmiş ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında şehrin önemli bir zanaat dalı olarak kalmayı başarmışlardır. Tophane-i Amire Fabrikaları, XIX. yüzyılda Avrupa'da Sanayi Devrimi sonrası oluşan üretim biçiminin, uygulanmaya çalışıldığı tesislerdi. 1919 yılında kurulan Erzurum Silah Tamirhanesi, Tanzimat Dönemi'nde teşkilatlanan, binlerce çalışanı bulunan ve devlet organizasyonu içinde yer alan Tophane Fabrikaları'nın bir uzantısı olmuş ve Cumhuriyet Dönemi'nde Askeri Fabrikalar Müdüriyetine bağlanmıştır. 1919 yılında İtilaf Devletleri Anadolu'da işgal faaliyetlerine başlamış ve İstanbul'daki silah üretim tesisleri olan İmalat-ı Harbiye Fabrikalarını (Tophane Fabrikaları) etkisiz hale getirmiştir. Erzurum Silah Tamirhanesi tıpkı Eskişehir, Ankara, Konya ve Kayseri'deki Silah Tamirhaneleri gibi Kurtuluş Savaşı'nda milli ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Firdevsoğlu Kışlası'nda faaliyet gösteren Silah Tamirhanesi 1920'li yıllarda harp malzeme-

* Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
ersoy.zengin@atauni.edu.tr

sine olan ihtiyaç dolayısıyla ve 1930'lu yıllarda ekonomide devletçiliğin uygulanmasıyla hızlı bir gelişme kaydederek fabrika haline dönüşmüştür. Tarihsel süreç içerisinde Erzurum'da yaşanan silah imalindeki bu değişim Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sanayi alanında yaşanan değişimin taşraya yansımalarına güzel bir örnek teşkil etmektedir.

**AN OVERVIEW TO HISTORY OF WEAPON PRODUCTION FROM
OTTOMAN TO THE REPUBLIC IN ERZURUM AND
ERZURUM WEAPON REPAIR-SHOP;
FİRDEVSOĞLU BARRACS BUSINESS CENTER**

ABSTRACT

Throughout the centuries during the wars in the eastern part of the Ottoman Empire, Erzurum has been an important centre. Ottoman Empire had manufactured heavy weapons in the region since the 16th century. However, manufacture of light weapons roots much back, and it was performed by city guilds. Weapon craft which had an important place in city's economic life in the first half of the 19th century was traumatised with the abolition of the Janissary Corps and production's shift to the central arm factories in Istanbul. Weapon manufacturers barely continued their activities, and in the second half of the 19th century weapon manufacture managed to become the city's most important craft form. Tophane-i Amire factories became the field that Ottoman Empire attempted to apply the form of production in the 19th century after Industrial Revolution. Erzurum Weapon Repair-shop, established during the years of National Struggle, is an extension of one of the state organisations, Tophane Factory, which was organized in the 19th century and had thousands of employees. In 1919, The Allies, began to occupying activities in Anatolia and They neutralized the İmalat-ı Harbiye Factories which were the weapon production associations in İstanbul. The Erzurum Weapon-Repair-shop founded for neecessities of national army like weapon repair-shops in Eskişehir, Ankara, Konya, and Kayseri during the National Stuggle for Independence. Repair-shop turned into a factory with a rapid development due to the need for war materials in 1920s, and the implementation of the statism in economy in 1930s. In the historical process, change in weapon manufacture represents a good example for the reflection of the change in industry from the Ottoman Empire to the Republic to province.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, doğu sınırında Rusya ve İran ile yapmış olduğu harplerde, stratejik konumundan dolayı Erzurum'u bir harekât merkezi haline getirmişti. XIX. yüzyıl öncesinde İran ile yapılan mücadelelerde öne çıkan şehrin, XIX. yüzyıldan sonra Ruslarla yapılan muharebelerde önemi daha da artmıştır¹.

İhtiyaçlarının bir kısmını yerli esnaftan karşılayan Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılması ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern silah üretim tesislerinin teşkilatlanmasıyla taşrada bulunan silahçı esnafının üretim hacminde düşüş yaşanmış olmalıdır. Buna rağmen silah imalatının Erzurum'un en gözde zanaatı olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra yeni kurmuş olduğu düzenli ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere modern fabrikalar kurmuştur. Bu fabrikalar Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan buharla üretim sisteminde üretim yapacaklardı. Bu tesislerden en önemlisi Tophane-i Amire Fabrikalarıydı. Böylece, Osmanlı Devleti'nde geleneksel ve modern üretim tarzında iki farklı tipte üretim yapılmaya başlandı. Taşrada çalışan zanaatkârlar, bir ya da birkaç kişilik küçük işletmelerle geleneksel üretimlerini devam ettirirken, İstanbul'da bulunan Tophane Fabrikaları binlerce çalışanı ve imalatta buhar gücü kullanmalarıyla modern üretim biçimini hayata geçirmişlerdir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Tophane Fabrikalarının Erzurum'da geçici olarak bir fabrika kurdukları görülmektedir. 1919 yılından itibaren Milli Mücadele yıllarında önemli başarılar kazanmış olan Şark Ordusu'nun ihtiyaçlarını karşılamak üzere İmalat-ı Harbiye Fabrikalarının (Tophane Fabrikaları) bir uzantısı olan Erzurum Silah Tamirhanesi (Firdevsoğlu İş Ocağı) kurulmuştur. Yüzyıllarca geleneksel tarzda silahçı esnafının üretim yaptığı Erzurum'da, bu tarihten itibaren modern tarzda silah üretimi kalıcı olarak yapılmaya başlanmıştır.

1- Erzurum Tophanesi; Top, Gülle ve Fındık Dökümü

XVI. yüzyıl Anadolu'sunda yalnızca Erzurum ve Van'da top dökümü yapıldığı görülmektedir. Kiği'dan taşınan madenle Erzurum'daki tophane, dö-

1 Rus ordusu 1828, 1853, 1877 ve 1916 yıllarında Erzurum şehrine 4 defa gelmiştir. Vehbi Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul, 1942, 45-147.

küm faaliyetlerini gerçekleştirmekteydi². Erzurum, Anadolu'da gülle ve findık dökümünün yapıldığı önemli bir merkezdi. Çatha (Gümüştane) madeninden elde edilen kurşun Erzurum'a gönderilmekte ve buradaki tophanede gülle ve findık olarak işlenmekteydi. 27 Temmuz 1574 tarihinde Erzurum Beylerbeyliğine gönderilen hükümde, Çatha madeninden elde edilen kurşundan 30.000 adet findığın dökülmesi emredilmişti³. Cıgalazâde Sinan Paşa'nın 1604 tarihli şark seferinde kullandığı 100 adet şahi, 20 adet miyane darbzen, Erzurum'da bulunan Nüzûl Emîni Abdüllatif Efendi tarafından hazırlanmıştı⁴.

Osmanlı Devleti klasik döneminde ihtiyaç duyduğu her çeşit silah ve harp malzemesini kendisi üretebilmekteydi. Zira İstanbul ve diğer eyaletlerde esnaf marifetiyle her çeşit silah imal olunmaktaydı. 900 kadar Tophane sanatkârı ve 4300 kadar saraç ve diğer hizmetliler ordunun ihtiyaçlarını karşılamakla görevlendirilmişlerdi⁵. IV. Murad, Revan Seferi (1635) için gerekli topları Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese'yi tophaneye çevirerek burada dökürmüştür⁶. Evliya Çelebi, Tebriz kapısında 40 pâre Balyemez topunun döküldüğünü ve 2000 çift camuş ile bunların Revan'a çekildiğini nakletmektedir⁷. Burada dökülen toplar 7,5 metre uzunluğundaydı. Erzurum tophanesinin sürekli faaliyette kalmayarak ancak ihtiyaç halinde kullanıldığı tahmin edilmektedir⁸.

1820 yılında tophane binasının iç kalenin kapı bitişiğinde olduğu anlaşılmaktadır⁹. Bahsedilen kapının Tebriz Kapısı ve dökümhane de Çifte Minare-

2 Salim Aydüz, **Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 66.

3 Ümit Koç, **XVI. Yüzyıl Anadolusunda Sanayi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2006, s. 40.

4 Salim Aydüz, **Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi**, s. 66.

5 Ahmet Muhtar, **Devr-i Hazırda Osmanlı Topçuları**, Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1315, s. 67.

6 İbrahim Hakkı Konyalı, "Tarihte Askeri Fabrikalarımız Erzurum'da Türk Tophanesi", **Büyük Doğu**, Siyasi, Edebi, Kültürel Haftalık Mecmua, 25 Eylül 1959, C XI, S. 30, s. 10.

7 **Evliyâ Çelebi Seyâhatnamesi I. Kitap**, (Yay. Haz., Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 111. "Büyük topların nakliyatında kullanılan mandalar, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ın fethinden sonra Afrika'dan getirdiği ve Konya Ereğlisi'nde üretilmekteydi." Bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, s.333.

8 Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, s.313.

9 BOA C..AS.. Dosya 202 Gömlek 8694, 6 Mayıs 1820, Taştan ve demirden yapılan top mermilerine yuvarlak denilmektedir. Bugün dahi iç kale içerisinde bu yuvarlaklardan bol miktarda bulunmaktadır.

li Medresede olmalıdır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Osmanlı ordusu yenilmiş ve Erzurum, Rus ordusunun istilasına uğramıştı. Bu istila esnasında Erzurum tophanesinde bulunan döküm aletleri ve madenler Ruslar tarafından götürülmüştür. Rusların Erzurum'dan çekilmesiyle tophane yeniden faaliyete başlamıştır¹⁰. Yeni tophanenin 1837 yılında Yakutiye Medresesi'nde inşa edilmiş olduğu tahmin edilmektedir¹¹. 1844 yılında Erzurum'da dökülen beş adet büyük topun Kars'a gönderildiği görülmektedir¹². 1843-1847 yılları arasında Osmanlı-İran arasındaki sınır anlaşmazlıklarını çözmek için toplanan Erzurum Konferansı'na katılmış olan İngiliz delegesi Robert Curzon, seyahatnamesinde Çifte Minareli Medrese'nin iyi bir durumda olduğunu bildirdikten sonra, ortasında top döküm yeri yapılan diğer medresenin bazı yerlerinin yıkıldığını ve her tarafının isle kirlendiğini aktarmaktadır¹³. Bahsedilen medrese Yakutiye Medresesi olmalıdır¹⁴. Ancak 12 Mart 1848 tarihinde Harbiye Nazırı ve Tophane Müşiri Ahmet Fethi Paşa, askerî müze oluşturmak için Erzurum Valisinden "Çifte-minareler dökümhanesinde" bulunan bakır, kalay ve mayalığa elverişli topların miktar ve cinslerinin bildirilmesini istemişti. Bu cümleden Erzurum'daki tophanenin Yakutiye Medresesi'nden yeniden Çifte Minareli Medrese'ye taşındığına ya da Çifte Minareli Medrese'nin top dökümü için malzeme deposu olarak kullanıldığı sonucuna varılabilir. Ahmet Fethi Paşa, Erzurum tophanesinden yalnız madenler ve mayalıkları istemiştir. Dökümhanenin fırınları, kazanları ve top kalıplarının yerinde kaldığı anlaşılmaktadır¹⁵.

Erzurum tophanesinin silah teknolojileri tarihinde özel bir yeri vardır. Erzurum Valisi Hafız Mehmet Paşa (1839-1841)¹⁶ burada dökmüş olduğu "şleş-

10 Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, s.315.

11 Murat Küçükuşurlu, **Erzurum Tabyaları ve Kışlaları**, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 225.

12 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)** C. AS.. 940/40778, 13 Mart 1844, Erzurum'da isağa olunup Kars Kalesine gönderilen beş büyük top.

13 Robert Curzon, **Armenia: A Year at Erzeroom and on The Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, New York, 1854, s.39. Hanifi Avcı, **Seyyahların Gözüyle Erzurum, Erzurum**, Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 147. Bahsedilen yer, Yakutiye Medresesi olabileceği gibi Çifte Minareli Medresenin bir parçası da olabilir.

14 Murat Küçükuşurlu, **Erzurum Tabyaları ve Kışlaları**, s. 225.

15 Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, s.315.

16 Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani-II**, (Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 557-558.

hang" isimli topta "yiv" kullanmıştır¹⁷. Sonraki dönemde, Hafız Paşa'nın dökmüş olduğu bu toplar, Kırım Harbi (1854-1856) esnasında Erzurum'da bulunan müttefik orduları mühendislerinin gözünden kaçmamış ve Avrupa'ya dönen bu mütehasıs zabıtlar bu topu taklit ederek geliştirmişlerdir. Fransız sanatkârları bu toptan ilham alarak icat ettikleri yivli tabancaların üzerine "Hafızpaşa" ismini yazmışlardır¹⁸.

2- Erzurum'da Barut ve Güherçile Üretimi

6 Haziran 1571 tarihli bir kayıta Kiğı, Mazgirt ve Tekman güherçile madenlerini iltizam eden Hüseyin ve arkadaşlarının, ellerindeki güherçileyi, siyah barut üretimi için Erzurum Kalesi'ne teslim ettikleri görülmektedir. Erzurum'daki güherçilenin bir kısmı burada siyah barut imalinde kullanılırken bir kısmı ise saflaştırılarak İstanbul'a gönderilmekteydi¹⁹. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti ordu ve kalelerin barut ihtiyacını Erzurum ve Oltu'da küçük barut imalathaneleri inşa ederek karşılamıştır. Barut yapımında kullanılan güherçilenin üretiminde çeşitli sıkıntılarla karşılaşılmaktaydı. Erzurum'daki su sıkıntısı dolayısıyla 1576 yılında Behram adlı mahalli güherçile ustası, tesisi, yeterli su kaynaklarına sahip olan ve yılda üç ay yerine dokuz ay üretimin yapılabilirdiği Oltu'ya taşınmasını teklif etmiştir. Her ne kadar güherçilenin Erzurum'dan Oltu'ya nakledilmesi ek masrafa neden olsa da, yer değişikliğinin yine de yararlı olacağı düşünülmekteydi²⁰. Erzurum vilayetinde işlenen güherçilenin Oltu'da bulunan baruthaneye taşınması bölge halkından temin edilen kira davarlarıyla yapılmaktaydı. Erzurum'da güherçile madeninde askerî sınıftan üstat ve yeniçerilerin istihdam edildiği görülmektedir. Devlet asker kişileri madenlerde çalıştırarak kâr elde etmiştir. Nitekim Budin baruthanesinde çalışanlar 10'ar akçe ücret alırken Erzurum'daki yeniçeriler 2'şer akçe almaktaydılar²¹.

17 İbrahim Hakkı Konyalı, silahlarda "yiv" kullanımının 1871 yılında Almanlar tarafından keşfedildiği görüşüne karşı çıkararak "yiv" in silahlarda tatbikinin ilk olarak Erzurum'da Hafız Paşa tarafından yapıldığını, dolayısıyla silahlarda "yiv" kullanımının buradan dünyaya yayıldığını iddia etmektedir. Bkz. Konyalı, "Tarihte Askeri Fabrikalarımız" s.10

18 İbrahim Hakkı Konyalı, "Tarihte Askeri Fabrikalarımız" s.10.

19 Ümit Koç, XVI. Yüzyıl Anadolusunda Sanayi, s. 60.

20 Gabor Agoston, **Barut, Top, Tüfek Osmanlı Devletinin Askeri Gücü ve Silah Sanayisi**, (Çev. Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 145.

21 Koç, XVI. Yüzyıl Anadolusunda Sanayi, s., 50- 51.

Belli bir süre Erzurum'daki güherçile imalatıyla ilgili haber alamayan İstanbul, 1577 Eylül ayında bu eyaletin güherçile müfettişinden (Karahisar kadısı) teftiş yapmasını istemişti. İşletmelerin kaç adedinin iltizam sistemiyle çalıştığını, hangi mukataaların işletme maliyetini karşıladığını ve bunlardan ne kadar para transferi yapıldığını; hangi tesislerin güherçile kazanı ve araç gereç aldıklarını, çeşitli güherçile kârhanelerinde ne kadar güherçile olduğunu, hangi kaleye ne kadar barut teslim edildiğinin bildirilmesi istenmekteydi²². 1579 yılında Erzurum Baruthanesi 108.000 kg. barut üreterek stoklamıştır²³. 1642 yılında şehirde aynı zamanda kale muhafızı olan bir barutçu bulunmaktaydı²⁴. 1844-1845 yıllarına ait Erzurum Temettüat Defteri kayıtlarında iki barutçunun olduğu görülmektedir²⁵.

3- Erzurum'da Hafif Silahlar Üretimi, Tüfekçi, Kundakçı, Çakmakçı, Kılıççı Esnafı

Yeniçeri Ocağı'nın lağvına kadar Erzurum Kalesi'ndeki sipahi ve yeniçerilerin teçhizat ve levazımının çoğu Erzurum silahçı esnafı tarafından temin edildiğinden Erzurum'da harp sanayii İstanbul derecesine yükselmişti²⁶.

Ordu, doğu seferlerinde ihtiyacının önemli bir kısmını Erzurum'daki silahçı esnafından tedarik etmiştir²⁷. 1642 yılında şehirde bir kılınççı ve bir kundakçı bulunmaktaydı. Kılınççı Gayrimüslim, kundakçı ise Müslim sınıfındandı²⁸. Silah malzemelerinin imal edilip satıldığı çarşılarından birisi Gürcükapı demircilerinin bulunduğu mevkiide diğeri ise Cami-i Kebir Mahallesindeydi²⁹. Evliya

22 Agoston, **Barut, Top, Tüfek Osmanlı Devletinin Askeri Gücü ve Silah Sanayisi**, s. 152-153.

23 Agoston, **Barut, Top, Tüfek Osmanlı Devletinin Askeri Gücü ve Silah Sanayisi**, s. 201.

24 Bilgehan Pamuk, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 334-335.

25 Haydar Çoruh, **Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260-1844)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1997, s. 38.

26 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **Doğunun Şehirleşmesi ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1970, s. 176.

27 Ordunun ihtiyaçları geniş bir esnaf kitlesine hitap etmekle beraber çalışmada tüfekçi, kılıççı, bıçakçı, çakmakçı, kundakçı gibi savaş aletlerini imal eden esnaf incelenmiştir.

28 Pamuk, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, s. 334-335.

29 Pamuk, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, s. 83.

Çelebi, Erzurum'da “Şirek” ve “Mîrek” isimli kılıççıların cihanda meşhur olduğunu bildirmektedir³⁰.

1827 yılında Erzurum'a gelen Fransız diplomatı, Seyyah Victor Fontanier, Erzurum'daki silah imalatıyla ilgili şu bilgileri vermektedir;

*“Erzurum çok sayıda silah yapımcısıyla imparatorluğun en iyi silahlarının üretildiği yer olarak bilinir. Bu silahların demiri Hindistan ve Sibiry'a'dan alınır, Sibiry demiri İran aracılığıyla Erzurum'a ikinci elden ulaşır, silah yapımcıları çok büyük bir değeri olan süslü ve işlemeli kılıçları yapmak için Hint demirini kullanırlar. Erzurum'da yapılan bu tür kılıçlar, İran'da yapılanlardan çok daha süslü ve gösterişlidir. Ancak keskin ve dayanıklı değildir. Bu silahlar soyluluğun sembolüdür. Bir reaya yola çıktığı zaman yanına diğer silahlarını alır ama bu kılıçları yanına almaya cesaret edemez. Sadece ülkedeki güç sahiplerinin taşıyabildiği bu silahlar üstünlük nişanıdır. Bu yüzdende paşaları ve önemli kişileri karşılama törenlerinde bu silahlar kullanılır.”*³¹

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın kaybedilmesi ve Rus istilası sonucunda Erzurum'da sosyo-iktisadi hayatında ciddi sarsıntı yaşanmıştır. Harpten önce şehrin nüfusu 130.000 iken harpten sonra nüfus 28.000'e düşmüştür³². Bu sarsıntının atlatılmaya çalışıldığı 1844-1845 yıllarına ait Erzurum Temettuat Defteri kayıtlarında üç tüfekçi, dokuz kundakçı, dört kılıççı, on çakmakçı, beş bıçakçı, 25 baltacı esnafının çalıştığı görülmektedir³³.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Erzurum'un silah ve bıçak üretiminde oldukça ileride olduğu görülür. 1869 tarihinde Fransa Hükümetinin şark vilayetlerinde inceleme yapmak üzere Osmanlı topraklarına gönderdiği Theople Deyrolle, seyahatnamesinde Erzurum'da silah ve küçük kalkanların yapıldığını bildirmektedir³⁴. Her çeşit ateşli silahlar eskiden beri burada üretilmekteydi. Silah üretimi Erzurum'un temel endüstrisini oluşturmaktaydı. Erzurum tüfek, tabanca, karabina, kılıç, çakmak ve kundaklarıyla ünlenmişti³⁵. Müşterinin is-

30 Evliyâ Çelebi Seyâhatnamesi II. Kitap, s. 108.

31 Avcı, *Seyyahların Gözüyle Erzurum*, s. 121.

32 *Yaylamız Erzurum* (11 Mart 1918 yıl dönümü), Ankara, 1934, s. 7.

33 Çoruh, *Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260-1844)*, s. 38-42.

34 Avcı, *Seyyahların Gözüyle Erzurum*, s. 182.

35 *Salname-i Vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873)*, Yayına Hazırlayanlar, Naci Okur-Hasan Akdağ, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2010, s. 212. 1871 Erzurum salnamesinde Erzurum'daki zanaat hayatı hakkında şu bilgiler ve-

teğine göre en eski modelden en yeni modele kadar her çeşit silah imal edilebilmekteydi³⁶. Uluslararası sergilere katılarak mükâfatlar kazanan Erzurum'un silah sanatkârları, 1863 İstanbul Uluslararası Sergisi'ne (Sergi-i Umumi-i Osmani) tabanca, bıçak kınları, kılıç, kama, mızrak göndermişlerdir³⁷. Bunun dışında 1867 Paris, 1873 Viyana, 1876 Philadelphia Uluslararası Sergilerine de katılmışlardı. İmalatçılar, Martini Henry, Winchester tipi gibi yeni model tüfekler de imal edebiliyorlardı³⁸.

1885'te Hükümet, güvenlik sorunlarını gerekçe göstererek şehrin en önemli sanayi dalı olan silah imalatını durdurmuştur³⁹. XIX. yüzyılın ikinci yarısında artan eşkıyalık olayları ve azınlıklar tarafından oluşturulan çeteler bu kararın alınmasının sebeplerinden olmalıdır. Bu tarihten sonra sık sık ahali elindeki silahlar, Hükümet tarafından toplanmaya başlanmıştır⁴⁰. Kaçak silah imal eden veya silah kaçakçılığı yapanları ihbar edenlere belli miktarda "*ihbariye*" ödenmekteydi⁴¹. Kaçak silah imalatının yapıldığı bölgelerde, Osmanlı bürokrasisi, kaçakçılıkla mücadele etmek için silah imalini yapan ustaların Tophane-i Amire Fabrikalarında istihdam edilmeleri düşüncesini ortaya atmıştır⁴². 1870'li yıllar-

---

rilmektedir; "Nefs-i Erzurum'da kılıç ve tüfek ve çakmak ve kundakçılar ve kalemtraş ve mikrâs ve tunçtan dökme mangal, ve şamdan ve demir ve bakır ve kuyumcu ve ihramcı olarak ehliyetli ustalar bulunduğu gibi edevat-ı büyütiyye (ev eşyası) ve ziraiyeye müteallik levazimat-ı zaruriyeyi imal ve tanzime elverişli her nev ehl-i sanat mevcut ve bunların tüfenk ve tabanca ve karabına ve mikras ve kalemtraşlar ve bunlara mümasil edevat ve dökme şamdan ve mangal ve sefer taşları ve avâni-i saire ile nesc olunan ihramlar oldukça metin ve şâyeste-i nazar tahsin derecelerinde görünüp bunlardan ma'da kürkçü esnafı dahi dahilen ve haricen celp eyledikleri tilki ve vaşak ve sansar ve bunlara mümasil hayvanat derilerinden her nev kürkleri imal ve terzi ve çulha ve her türlü ayakkabıları ve sandalye ve kanepeler ve bunlara mümasil sanayi-i zarureye müteallik şeylerin ustaları dahi derece-i kifayede mevcuttur".

- 36 Cevdet Kırpık, "Erzurum", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 11, İstanbul, 1995, s. 327.
- 37 Rifat Önsöy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s. 88-89.
- 38 Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 91.
- 39 Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, s. 91.
- 40 BOA DH. MKT Dosya 1377 Gömlek 39, 10 Kasım 1886.
- 41 BOA DH. MKT Dosya 1405 Gömlek 75, 18 Mart 1887.
- 42 BOA BEO Dosya 2086 Gömlek 156395, 7 Haziran 1903. Kosova Vilayeti Kalkandelen havalisinde Martini Henry silahlarını ve fişeklerini imal ederek Bulgarlar'a satan 112 nüfus bulunmaktaydı. Bunlar geçinmek için başka bir şey yapamayacaklarından bahisle

da Martini Henry ve Winchester tüfeğinin ithal edilmeye başlanmasıyla eski tip silahlara olan rağbet ortadan kalkmıştır. 1890 yılında Erzurum tüfekçi esnafı eski tip tüfek üretmediklerini bildirerek yeni tip silah imalatı yapmak için Hükümetten izin istemişlerdir⁴³.

1900 yılına ait Erzurum Vilayeti Salnamesi'nde kılıççı, tüfenkçi, kundakçı esnafının varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir⁴⁴. Bu bilgilerle silah imalatı yasağının uygulanmadığı ya da belli silahların yapımına izin verildiği sonucuna varılabilir. 1904 yılında 25 tüfekçi işletmesi şehir hayatında varlıklarını sürdürmektedir⁴⁵.

1921 yılında Milli Mücadele devam ederken bir sanayi sayımı yapılmıştır. Bu sayımda işgal altındaki İstanbul, Bursa, İzmir gibi büyük şehirlerin sayımları yapılamamıştır. 1921 sayımına göre Erzurum'da sekiz işletmede sekiz sanatkârın çalıştığı görülmektedir⁴⁶. Vilayet ve sancaklar toplamında 170 işletmede 292 kişi çalışmaktadır. Çalışanların tamamını erkekler oluşturmaktadır. 1921 sayımına göre Erzurum'daki silahçı esnafı toplam silahçı sanatkâr sayısının % 3,65'ini oluşturmaktadır⁴⁷. 1921 yılında 1904 yılına göre 17 kişi daha azalmıştır. Uzun süren savaşların bu sanat dalında yıkıcı bir etki yarattığı söylenebilir. Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar Erzurum'da bıçakçı, çakmakçı, silahçı esnafının geleneksel yapısını devam ettirdiği görülmektedir⁴⁸.

---

kaçakçılığı önlemek adına Tophane ve Zeytinburnu fabrikalarında tüfekçi ustası olarak istihdam edilmeleri istenilmekteydi.

43 BOA DH. MKT Dosya 1737 Gömlek 89 (30 Haziran 1890)

44 Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, Defa 15, (Hicri 1318-Miladi 1900), s. 272. "Şehr-i mezkûrda kılıç, tüfenk, çakmak, kundak, kalem traş, mikrâz, gümüş kemer ve tunçtan dökme soba ve mangal ve şamdan ve evani-i nühasiye ve saire ve bez ve ebram ve potin, kundura ve hafafiyenin ve kanep ve sandalye ve saracıyenin her nevi ve hususıyla ispanyol mamûlatından eğer ve palanlara müşabih pek güzel at eğer ve palanları ve koşum ve takımlarını mükemmel surette imal saraç, kuyumcu, bakırcı, demirci, kılıççı, tüfenkçi, kundakçı, ebramcı, halaç kürkçü, terzi, kunduracı, marangoz, hurdegar, oymacı ve bunlara mümasil edevat-ı beytiyye ve ziraiyye müteallik levazımı imale muktedir üstad ve sanatkâr mevcuttur."

45 Hüseyin Yurttaş, "Fuat Beyin Erzurum Haritası", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 15, Erzurum, 2000, s. 56.

46 Abdulkadir İlgen, **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 127.

47 İlgen, **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, 126-127.

48 İhsan Yavuzer, "Devre Göre Erzurum'da Esnaf ve Teknik Sanat Teşekkülleri", **Tarih Yolunda Erzurum**, (Tıpkı Basım), Erzurum 2011 Dünya Üniversiteler Kış Oyunları Yayını, Ankara, 2010, Sayı 4, Yıl 1, Aralık 1959, s. 9.

4- Tophane-i Amire İdaresi'nin 1878'de Erzurum'da Fabrika Kurması

1850'lere kadar merkezden uzak olan bölgelere top nakliyatı zor olduğundan top dökümü buralarda yapılmaktaydı. Bu tarihten itibaren İstanbul'daki Tophane-i Amire'ye bağlı fabrikalar buhar gücünden faydalanarak, modern tarzda silah üreten bir kurum olmayı başarmıştır. Değişen silah teknolojileriyle birlikte silah ithalatı yoluna gidilmiş, ithal edilen bu silahların Osmanlı Devleti'nde üretimini Tophane-i Amire Fabrikaları üstlenmiştir. 1850'lerden itibaren taşradaki tophanelerin faaliyetleri yok denecek kadar azalmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ordu merkezinin bulunduğu Erzurum'a silah ve mühimmat gönderilmesinde büyük sıkıntılarla karşılaşmıştır. İstanbul'dan Trabzon'a gönderilen harp malzemesinin Erzurum'a ulaşması aylar almaktaydı. Özellikle yeni ithal edilerek ordularda kullanılmasına karar verilen Martini-Henry tüfeklerine ve bu silahların mühimmatına şiddetle ihtiyaç duyulmaktaydı⁴⁹. Harp sırasında, Tophane Fabrikalarının Erzurum'da fişek dolumu ve silahların tamiri için küçük birimler oluşturmuş olabileceği ihtimal dâhilindedir.

1878'te savaş sona erdiğinde çok sayıda top kullanılmaz hale gelmiş olduğundan bunların tamir edilerek yeniden kullanılması için Tophane-i Amire Sanayi Alayı mensubu çarhçı ve eğeci subayları Erzurum'a gelerek bir fabrika inşa etmişlerdir. Buradaki çalışmalar neticesinde toplar mükemmel bir hale getirilerek, topların Trabzon'a nakline ve oradan da deniz yolu ile İstanbul'a intikaline gerek kalmamıştır⁵⁰.

5- Firdevsoğlu İş Ocağı'nın Kuruluşu

1919 senesinde ordu ihtiyacını temin amacıyla Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın emriyle ve Nuri Paşa'nın gayreti ile Ruslardan kalan tezgâhlar Kars'tan Erzurum'a getirilerek Firdevsoğlu Kışlası'nda "*İş Ocağı*" adıyla bir tamirhane kurulmuştur⁵¹. Bu tamirhanenin, Mütareke hükümlerine göre fa-

49 Mehmet Arif Bey, **93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler**, (Sad. Nihat Yazar, Adak yayınları, İstanbul, 1990, s. 450-451.

50 Enver Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, s. 314.

51 İhsan Yavuzer, "Devre Göre Erzurum'da Esnaf ve Teknik Sanat Teşekkülleri", **Tarih Yolunda Erzurum**, (Tıpkı Basım), Erzurum 2011 Dünya Üniversiteler Kış Oyunları Yayını, Ankara, 2010, Sayı 4, Yıl 1, Aralık 1959 s. 9, Cumhuriyet döneminde Askeri Fabri-

aliyetlerini durdurmuş olan İmalat-ı Harbiye Fabrikaları'nın (Tophane Fabrikaları) bir uzantısı olarak kabul edilmesi gerekmektedir⁵².

İstiklal Harbi yıllarında kurulmuş olan Erzurum, Eskişehir, Keskin, Ankara, Kayseri ve Konya tamirhaneleri büyük imkânsızlıklar içinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu tamirhanelerin, silah tamirâtı, topçu ve piyade mühimmatının başka cins ve modeldeki silahlarda kullanılması, hartuç hazırlanması gibi çalışmalarla ordunun şiddetle ihtiyaç duyduğu cephaneye ve gereçleri hazırlayarak zaferin kazanılmasında önemli hizmetleri olmuştur⁵³.

İmalat-ı Harbiye Usta Mektebi'nden⁵⁴ mezun olup Şark Cephesi Ordusu'nda

---

kalar Genel Müdürlüğü yapmış Tümgeneral Eyüp Durukan Erzurum Tamirhanesi'nin Şark Ordusu'nun ileri hareketi sonrasında (Aralık 1920) Kars Mevkii müstahkem Tamirhanesi'nden çıkarılan birkaç tezgah Erzurum'a getirilerek "İş Ocağı" adı altında küçük bir atölye olarak açıldığı bilgisini vermektedir Eyüp Durukan, **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, Askeri Fabrika Basımevi, Ankara, 1940, s. 179. Oysa İş Ocağının varlığı harekâtın önceye dayanmaktadır. Nitekim Kazım Karabekir Paşa 2 Mart 1920'de Firdevsoğlu İş Ocağı için 200 çocuktan oluşan mektebin açılışını yapmıştı.

- 52 XIX. yüzyıl boyunca devletin silah ihtiyacını karşılayan Tophane Müşiriyeti 1909 tarihinden itibaren İmalat-ı Harbiye İdaresi ismini almıştır. Bkz. **BEO**, Dosya 3678 Gömlek 275843, 18 Aralık 1909. İmalat-ı Harbiye İdaresi'ne bağlı Zeytinburnu Fabrikası, Karaağaç Tapa Fabrikası, Tophane Fabrikası, Bakırköy'deki Barut Fabrikaları I. Dünya Harbi'nde binlerce işçisiyle geceli gündüzlü çalışarak devlete fevkalade hizmette bulunmuştu 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı Devleti, yenilgiyi resmen kabul ederek ordularını terhis etmiş, silah fabrikalarındaki silah üretimlerini durdurmuştu. İstanbul Hükümeti, 1921 yılında çıkardığı kanunla İmalat-ı Harbiye fabrikalarının ticarete yönelik üretim yapma kararını aldı. Fabrikalar artık silah ve mühimmat üretmeyecek bunun yerine pulluk, buharlı ve elektrikli ziraat aletleri, soba, madeni boru, araba aksamı, kâğıt malzeme, matkap, mengine, ispirto, eter, makarna üreteceklerdi. Yüzyıllar boyunca orduya silah üreten tesisler aslı görevlerinden uzaklaştırılarak İtilaf Devletleri için zararsız birer ticarî müesseseye dönüştürülmeye çalışılıyordu. Bkz. **Askeri Fabrikalar Mamulat ve Mesnuatı**, Zeytinburnu Fabrikaları Matbaası, Tarihsiz, s. 3-28.
- 53 **Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs-2 Kasım 1923)** C 6, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975, s. 121.
- 54 Ordulardaki teknik eleman ihtiyacını karşılamak için Tophane-i Amire İdaresi 1862 yılında "*İmalat Alaylarını*" oluşturmuştu. MVL Dosya 850 Gömlek 12, 13 Kasım 1862. 1886 yılında Ali Saip Paşa'nın Tophane Müşirliği zamanında İdadi Sanayi Alayları için okul kurulması yönünde bir proje hazırlanmıştı. Bu proje 1891 yılında, Zeki Paşa'nın Tophane Müşirliği sırasında hayata geçmiştir. Mevcut Sanayi Alaylarına birer Sanayi İdadi Mektebi eklenmiştir. Nuri Yurdakul, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Askeri Fabrikalar İçin Sanatkâr Yetiştirme Usul ve Teşkilatı", **Makina Kimya Endüstrimiz**, Ocak 1958, S 38 C 3 s. 16. Bu tarihten itibaren küçük yaşta kimsesiz çocuklardan ve aileleri tarafından bir meslek sahibi olmaları istenen çocuklar bu alaya kaydolmaktaydılar. İhtiyat (iptidai), idadi ve sanayi sınıflarının eğitim süresi toplamda 13 sene sürmekteydi. Burada teori ve

görevli olan tüfekçi ve kamacı ustaları, Firdevsoğlu İş Ocağı'nda İngiliz fişeklerinin Türk tüfeklerine uygun hale getirilmesi vazifesini üstlenmişlerdi. Nuri Paşa'nın (Killigil) İş Ocağı'nın kuruluşunda etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Erzurum'da bulunan Nuri Paşa 1 Nisan 1921 tarihinde Moskova'da bulunan kardeşi Enver Paşaya gönderdiği mektubunda Erzurum İş Ocağı'yla ilgili çalışmalarından şöyle bahsetmekteydi;

“ Erzurum'da İş Ocağı namıyla metruk makineleri tamir ettirerek, büyük bir i'mâlâthâne te'sis ettirmekteyim. Metruk malzeme o kadar çoktur ki, Anadolu sanâyi'ni terakkî ettirmek için lazım olan sermâyeyi bu malzemeyi işleterek te'min kâbidir. Ocağın Trabzon ve Erzincan'da birer şu'belesininin te'sisini ve kırık otomobilleri ta'mir ettirerek, Erzurum-Trabzon, Horasan-Karakilise arasında otomobil kolları işletilmesini ve Sarıkamış'ta metrük bulunan bir kaç hizar fabrikasının Rize ormanlarına naklini teklif ettim. Nakliyeden gelecek kârı göstermek için Erzurum'dan Trabzon'a altı okka için 95 kuruş nakliye ücreti alındığını ve şehri üç yüz bin kilo nakliyat olduğunu söylemek kâfidir.

...Ermenilerden iğtinam edilen 12 milyon İngiliz fişegini tablil için bir makine yaptım. Muvaffakiyet hâsıl oldu. Boş kovanları imlâ için de makineler yapılmaktadır... ”⁵⁵

1922'de Rus ordusundan kalma silah ve mühimmatın tasnifinin yapılabilmek için gerekli yerlere sevki için Mümtaz Topçu Kaymakamı Şevki Bey görevlendirilmiş ve oluşturulan heyetle ordunun ihtiyacı karşılanarak fazla silah ve mühimmat Batı Cephesi'ne gönderilmiştir. Bu İş Ocağı, 1923 senesinde Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğüne bağlanarak “*Silah Tamirhanesi*” ismini almıştır⁵⁶.

---

pratik derslerini alan talebeler sanayi sınıfından itibaren fabrikalarda görev aldıkları gibi bir kısmı ise fabrikalarda görev almayarak orduların sanayi sınıflarında kamacı, tüfekçi ve çakmakçılık görevini yapmaktaydılar. Sanayi Alayları için bakınız Tophane-i Amire İdadîye taburlarının tensiki ahvaline dair kaleme alınmış Tophane-i Amire Meclisi kararı ile bilistizan meriyet ahkâmına irade-i seniye-i cenab-ı padişahi müteallik ve şerefsudur. Buyurulan Nizamname, 27 Ekim 1885. İdadî Sanayi Alayları Mektebi 1909 yılından itibaren “İmalat-ı Harbiye Nazari Mektebi” ismini alarak Zeytinburnu'nda mektep tesis edilmişti, 1914 yılında bu mektep Tophaneye taşınarak “İmalat-ı Harbiye Usta Mektebi” adını almıştır. Feza Günergün, “İmalat-ı Harbiye Usta Mektebi ve Osmanlı Askeri Sanayi Kurumlarında Mesleki ve Teknik Eğitim Üzerine Notlar”, **Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğluna Armağan**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 484-485.

55 Masayukı Yamauchi, **Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 172.

56 Nuri Yurdakul, “İstiklâl Harbinde Harp Sanayii”, **Makine Kimya Endüstrimiz**, 1958, S 39, s. 17.

Tamirhanenin müdürlüğünü 1921 yılında İstihkâm Kaymakamı Şükrü Bey, 1922'de Topçu Kaymakamı Salih Bey, 1924 yılında Topçu Kaymakamı Halit Bey yürütmüşlerdir. Tamirhane idare kadrosu ise şu şekildeydi; İşletme Memuru: Sanayi Yüzbaşı Mehmet Hasan Bey, İdare Memuru: Yüzbaşı İhsan Bey⁵⁷, Muhasebeci İsmail Hakkı Bey'di. 1924 yılında tamirhane şubelere ayrılarak Top Şubesi'ne Yüzbaşı Cemalettin Bey, Tüfek Şubesi'ne Yüzbaşı Emin Bey, Marangoz Şubesi'ne Yüzbaşı Cemal Efendiler tayin edilmişlerdir. İşletme Bürosu'na Mühendis Hasan ve Ressam Mehmet Ali Beyler tayin olunmuşlardır. Tamirhane, Kars'tan gönderilen 30 beygirlik bir dizel motor ve tezgâhlarla teşkilatlanmıştır⁵⁸.

6- Firdevsoğlu Silah Tamirhanesi Çıracak Mektebi (1920-1923)

Kazım Karabekir Paşa, 4 Mart 1920 tarihinde 29. Alay tarafından toplanan 200 kadar yetim çocuktan oluşan 29. Alay mektebinin resmi açılışını Firdevsoğlu Kışlası'nda yapmıştır. Bu mektep kolordunun malzeme tedarikini ve tamirini yapan sanayi takımından⁵⁹ farklı olup makine, demir, ahşap kısımlarını içerecek olan iş ocağının üretimdeki asli unsurunu oluşturacaktı⁶⁰. Mektep talebeleri

57 Erzurum silah tamirhanesi tarihinde İhsan Yavuzer'in özel bir yeri bulunmaktadır. Özellikle 1934 yılında tamirhanenin Erzincan'a naklinin engellenmesinde en çok onun gayreti vardı. İhsan Yavuzer, 1890 yılı Erzurum doğumludur. Erzurum merkez nüfusuna kayıtlıdır. Harbiye mezunu olup esas mesleği sanayii harbiye subaylığıdır. Albay olarak emekli olmuştur. Milli Mücadele'nin başlangıcında Ocak 1919'da Gürcülerin Ardahan'ı işgal ettikleri zaman gönüllü olarak Ardahan'a gidip topladığı 700 kişiyle Gürcüleri Posof'tan çıkarmıştır. 1934'te Erzurum Silah Fabrikası müdürü olmuş ve bu görevini 1940'lara kadar sürdürmüştür. Daha sonra İstanbul'a giderek Fatih'e yerleşmiş, İETT İşletmesinde geçici memur olarak çalışmıştır. 1950 yılında Erzurum Mebusu olmak için CHP'den aday olmak istemiş ancak gösterilmemiştir. Murat Küçükkuşurlu, **Erzurum Tabyaları ve Kışlaları**, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 169.

58 Durukan, **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, s.179- 180.

59 1919 senesi Mayıs ayında Erzurum'a gelen Kazım Karabekir Paşa harplerde ailesini kaybetmiş çocukları hayatta tutabilmek için yoğun bir gayret göstermiştir. Bayburt ve Erzurum'daki Darüleytamlarda imkânsızlık içinde bakılamayan 600 çocuk kolordu sanayi takımlarını oluşturmuştu. Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, C 2, 1145.

60 Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, C 1 s. 564. İş Ocağının kurulduğu yıllarda görev yapan Emekli Albay İhsan Yavuzer mektepteki çocuk sayısını 100 olarak vermektedir.

pratik derslerini iş ocağında yapacaklardı⁶¹. Kuruluşundan kısa bir süre sonra ordunun her türlü ihtiyacını temin hatta bir kısım harp aletlerini dahi imal eder bir duruma gelmiştir⁶². Kimsesiz çocukların silah imalatı ve tamirat işlerinde istihdam edilmeleri eskiden beri Tophane-i Amire Fabrikalarında uygulanmaktaydı. Tophane İdadi Sanayi Alaylarının büyük bir kısmı kimsesiz çocuklardan oluşmaktaydı⁶³. Kimsesiz çocukların başka alanlarda değil de harp sanayi alanında istihdam ediliyor olmasının nedeni ise devletin sahip olduğu en büyük istihdam alanının bu saha olmasından ileri gelmektedir. Firdevsoğlu İş Ocağı Mektebi Tophane Fabrikaları Sanayi Alayı'nın küçük bir örneği gibidir. 1923 yılında çırak mektebi lağvedilerek talebenin bir kısmı İstanbul Sanat Mektebi'ne, bir kısmı Darüleytama, bir kısmı da çırak olarak tamirhanede bırakılmıştır⁶⁴.

7- Tamirhanenin Genişlemesi

1924 yılında Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü tarafından gönderilen “*Şark Esliha ve Mühimmat Tasnif İmal ve Tamir ve Islah Heyeti*” adıyla oluşturulan mütehassıs heyet, şarktaki silah ve mühimmatın imal, tamir, islah işlerini yapmak üzere görevlendirilmiştir. Heyet, ıslahı gereken mühimmatı tamirhaneye göndermiş ve tamirhanenin gelişmesi için yoğun bir mesai içine girmiştir. Heyetin çalışmalarıyla çarkhane, tüfenkhane, dürbühane, marangozhane, genişletilmiş, elektrikle aydınlatma tesisatı kurulmuş, kimyahane, hartuç⁶⁵ ve mühimmat şubeleri açılmıştır. Böylece tamirhane, Şark Ordusu Kolorduları ve Mevkii Müstahkemlerin ihtiyaçlarının tamamına yakınına karşılama gücüne erişmiştir. 1924 Erzurum depreminde şehri ziyarete gelen Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa tamirhanede incelemede bulunmuştur⁶⁶.

61 İhsan Yavuzer, “Devre Göre Erzurum’da Esnaf ve Teknik Sanat Teşekkülleri” **Tarih Yolunda Erzurum**, S 4, Yıl: 1, s. 9.

62 12 Teşrin-i Sani 1338 tarihli (12 Kasım 1922) Tanin’den aktaran Erkan Cevzilliler, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Erzurum’da Eğitim (1839-1923)**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2006, s. 207.

63 İdadi sanayi Alaylarına kabul edilme şartları için bkz. Tophane-i Amire İdadiye Taburlarının Tensiki Ahvaline Dair... 13. Madde.

64 Durukan, **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, s. 179.

65 Top mermilerinin arkasında bulunan barut kesesi, Ferit Develioğlu, **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitapevi, Ankara, 2000. s. 333.

66 Durukan, **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, s. 181.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş yıllarında sanayileşmek TBMM'nin önemle üzerinde durduğu konulardan birisiydi. Hükümet yerli sanayiye geliştirebilmek için dışarıdan % 10 fazla fiyat bile olsa yerli üretim tercih edilecekti. Orduya sağladığı mühimmat ve malzeme teminiyle Milli Mücadelenin kazanılmasında önemli yeri olan Erzurum Silah Tamirhanesinde 1924 yılında 102 personelin istihdam edildiği görülmektedir⁶⁷.

Memuriyet Türü	Adet	Maaşat			Tahsisat-ı fevkalade	
		Günlük Lira	Aylık Lira	Yıllık Lira	Aylık Lira	Yıllık Lira
Kaymakam	1	40	40	480	85	1.020
Binbaşı	3	35	105	1.260	195	2.340
Kıdemli Yüzbaşı	4	25	100	1.200	260	3.120
Yüzbaşı	2	20	40	480	120	1.440
Mülâzımievvel	4	15	60	720	220	2.640
Kısm-ı salis Mümeyyizi	1	18	18	216	44	528
Sınıf-ı evvel kâtip	3	12	36	432	120	1.440
Sınıf-ı sani kâtip	3	10	30	360	108	1.296
Tabur Hesap Memuru	1	15	15	180	42	504
Esnafat-ı Askeriye Bir. Sın.	7	15	105	1.260	294	3.528
Esnafat-ı Askeriye İkinci. Sın.	2	12	84	1.008	280	3.360
Silahlı ve silahsız efrat	71	-	8,45	107,4	35,8	429,6
Toplam	102	217	641,95	7.703,4	1.803,8	21.645,6

**Tablo-1: 1924 Askeri Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyesi Bütçesi,
Erzurum Esliha Tamirhanesi⁶⁸**

1926 senesinde 1.000 adet tahta kurutma kapasiteli “*kurutmahane*” yapılmıştır. 1927-1929 senelerinde tamirhanenin çatıları onarılmıştır. 1930 yılında fabrikada görev yapan personel mevcudunun 250 civarında olduğu görülmekte-

67 TBMM Zabıt Ceridesi 23. İctima, Devre 2, C 8, 29.03.1340, s. 14

68 TBMM Zabıt Ceridesi 23. İctima, Devre 2, C 8, 29.03.1340, s. 14

dir. 1930 yılında İşletme Müdürü Cemalettin Bey'in emekliye ayrılmasıyla Ali (Tunalı) Bey İşletme Müdürü olmuştur. Top, tüfek, motor, hartuç, kapsül tamiri, marangozluk, demirhane ve döküm bölümleriyle işler sorunsuz yürütülmekteydi. Tophane Sanayi Alayı Mektebinin sanatkâr yetiştirme görevinin Cumhuriyet Döneminde de devam ettiğini görmekteyiz⁶⁹. Tophane Sanat Mektebi'nden yetişen 25 talebe Erzurum Silah Tamirhanesine gönderilerek talebeler mesleklerine göre şubelere taksim edilmişlerdir⁷⁰.

Müdür Binbaşı Fikret Bey'in Ankara'daki Fen Heyeti Topçu Şubesi'ne görevlendirilmesiyle yerine Binbaşı Halil Rıfat Bey tayin edilmiştir. Halil Rıfat Bey müdürlüğü zamanında tahsisat azalmış, çalışan sayısı 120'ye düşmüş, idare amirliği, doktorluk muhafız takımı lağvedilmiştir. Bu dönemde tamirhanede gerileme yaşanmıştır. Binbaşı Halil Rıfat Bey 8 Temmuz 1934 tarihinde Ankara Silah Fabrikası İdare Amirliğine tayin edilerek Erzurum'dan ayrılmıştır⁷¹. Bu tarihten sonra *Sanayii Harbiye Teftiş Komisyonunda* bulunan Binbaşı İhsan Bey tamirhane müdürü olmuştur.

1934 yılından itibaren tamirhanede patlayıcı madde için bir kısım açılmaya çalışılmıştır. İhtiyaca binaen patlayıcı maddelerden (*mevadd-ı infilakiye*) anlayan kimyager aranmaktaydı⁷². 1936 yılında trotil (patlayıcı madde) tahliye ve imla kısmı da ilave edilmiştir. 1936 yılında memur ve işçi sayısı 306'ya çıkmıştı. Bu yıl işçilerin sağlığı için tamirhaneye doktor alımı için ilan verildiğini görülmektedir⁷³. Tamirhane imalatını kolordunun ihtiyacına göre yapacaktı. 1936 senesinde yapılan çalışmalarla 1934 yılına göre ıslah edilen mermi miktarı dört katına çıktığı gibi diğer birimler de faaliyetlerini iki kat artırmışlardı. 1935 yılında İsmet Paşa, Şark Vilayetlerini teftişi sırasında tamirhaneyi ziyaret etmiştir. 1936 yılında da Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak tamirhaneyi teftiş ederek, çalışmalardan memnun kalmış ve tamirhanenin senelik tahsisatına ilaveten 50 bin lira daha verilmesini emretmiştir.

69 Sanat Mektebi 1932'ye kadar İstanbul'da zor koşullarda eğitim öğretimine devam etti. 1932 yılında Kırıkkale'ye nakledilmiştir. 1933 yılında ise Askeri Fabrikalar İdaresinden alınarak, Askeri Liseler Müfettişliğine devredilmiştir. Mehmet Evsile, **Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1992, s. 204-205.

70 Varlık, **Ali Tunalı Vatana Hizmette 70 Yıl**, s. 178.

71 Durukan, **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, s. 183.

72 **Cumhuriyet**, 29 Aralık 1934, s. 6.

73 **Cumhuriyet**, 28 Temmuz 1936, s. 10.

1936 yılında tamirhanenin teşkilatı ve imalatının cinsi şu şekildeydi;

1-Top Şubesi: Top kaması dâhil, tüm top aksamının tamiri.

2-Tüfek Şubesi: Makinalı tüfeklerin tamirâtı, başka modellere tahvili, noksanlarının ikmali ve boyasının yapılması.

3-Mühimmat Şubesi: Kara barut, trotil ile dolu mermilerin tahlil, kuyu, brenel, su tazyiki, atış tecrübesi, danelerin yeniden doldurulması, tapaların temizlenmesi ve noksanlarının; Kırıkkale Fabrikası'ndan getirilerek ıslahların yapılması, mermilerin sandıklanması, hartuçların bağlanması gibi işleri yapmak.

4-Demirhane ve Çarkhane Şubeleri: Demir işlerini hazırlamak.

5-Dürbühane Şubesi: Optik kısımları tamir ve ıslah etmek.

6-Saraç Kısmı: Saraciye aksamı yapma.

7-Lokomobilli Hızır Dairesi: Ağaçları kereste haline getirmek.

8-Kimyahane: Barut ve patlayıcı maddelerin tahlilini yapmak.

9-Tenekeci Şubesi: Tapa kutuları ve hermetik sandıkları yapmak.

1937 yılında elektrik tesisatı genişletilerek ateşle çalışan makine ve ocaklar kaldırılmıştır. 1940 yılında 5 lokomobille enerjisini temin eden tamirhanenin kuvvet merkezi birleştirilerek 12 beygirlik buhar makinesiyle enerjinin sağlanması planlanmaktaydı⁷⁴.

I. Dünya Harbi'nden sonra devletler silah sanayisine yatırım yapmayı devam ettirmişlerdir. 1929 dünya ekonomik bunalımı, sanayisi gelişmiş olan devletlerin diğer alanlardaki üretim hacimlerini %70 oranında düşürmesine rağmen harp sanayisine etki edememişti. Türkiye'de de durum benzerlik göstermektedir⁷⁵.

1923-1933 yılları arasında özel teşebbüse devlet tarafından yardım yapıldığı halde Türkiye'de sermaye birikiminin olması gerekenden çok daha az olduğu anlaşılmıştı. Teknik eleman açığı fazlaydı. Devlet, sanayi ve madencilik alanındaki özel teşebbüs tarafından doldurulamayan boşluğu kapatmak için aktif müdahalede bulunmaktaydı⁷⁶. Bir devlet kuruluşu olan Erzurum Silah Tamirhanesinin ekonomide devletçilik uygulamasına geçilmesi ve harp malzemesine olan

74 Durukan, **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, s.185-186.

75 M. Şevki, "Buhrandan Korkmayan Sanayii: Harp Sanayii", **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, S 27, 1934, s. 44.

76 Robert W. Kerwin, "Türkiye'de Devletçilik 1933-1950", **Türkiye'de Devletçilik**, Der., Nevin Coşar, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s.98.

talep sonucunda hızlı bir genişleme sürecine girdiğini görülmektedir. İş Ocağı, 1923 yılında tamirhane 1938 yılında ise fabrika unvanını alacaktır⁷⁷.

1940 yılında fabrikanın idari kadrosu şu şekildeydi;

Müdür: Sanayii Harbiye Albay Kirami Demiroğlu

İşletme Amiri: Yüksek Mühendis Celal İmre, Hamdi Öcal

Kimyager Üsteğmen: İhsan Batur

İmalat Başresimcisi: Vehbi Türker

Muayene Memuru: Mahmut Canersin

Mühimmat Şubesi Memuru: Halit Çınar

Mihaniki İmalat Memuru: Ziya Çakar

Anbar Memuru: Kazım Koparel⁷⁸.

8- Tamirhanenin Erzincan'a Nakli Meselesi

Tamirhane iki kez Erzincan'a nakledilmek istenmiştir. Birinci nakil meselesi 1925 ile 1929 yılları arasında tartışılmıştır. Umum Müdürlükten verilen emir üzerine Müdür Yarbay Şevki, İşletme Müdürü Binbaşı İhsan, Kimyager İbrahim Tuncark, Ressam Mehmet Ali, Ustabaşı Ahmet Erzincan'a giderek 8.Kolordu Kumandanı Albay Salih Beyle ile incelemelerde bulunmuşlardır. Yapılan inceleme sonucunda yol ve köprülerin ağır tezgâh ve makinaları taşımaya müsait olmadığı görülmüştür. Nakil konusu tartışılırken 1929 yılında orduyu teftiş için Erzurum'a gelen Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın tamirhanenin Erzurum'da kalmasını uygun görmesiyle birinci nakil meselesi kapanmıştır⁷⁹.

Erzurum ikliminin çok sert olması Erzurumlu olmayan işçilerin uyum sorunu yaşamalarına neden olmuştur. Birçok işçi bu sebepten tamirhanedeki işini bıraktığı gibi Erzurum tamirhanesine tayini çıkan işçiler de buraya gelmek istememişlerdir. 1930 yılında tamirhanenin yeniden Erzincan'a taşınması gündeme geldi. Taşınma mevzusu gündemdeyken Milli Mücadele yıllarında, iş ocağının, kuruluş aşamasında burada görev yapmış ve 1930 yılından beri Ankara'daki silah fabrikalarında görevli olup 1934 yılında Erzurum Silah Tamir-

77 Durukan, *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, 186.

78 Durukan, *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, 187.

79 Durukan, *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, 182.

hanesine müdür olarak atanan Binbaşı İhsan Yavuzer'in⁸⁰ girişimleriyle taşınma konusu kapanmıştır. 400'e yakın aileyi geçindiren ve sanat öğreten bu kurumun Erzurum'dan gitmesi Erzurum şehri için büyük bir kayıp olacaktır. İhsan Yavuzer, tamirhanenin Erzurum'da kalması için idari ve siyasi mücadele vererek tamirhanenin Erzurum'da kalmasını sağlamıştır. Ayrıca tamirhane genişletilerek fabrika niteliği kazanmıştır. Böylece işletmenin herhangi bir yere taşınması güçleştirilmiştir⁸¹.

9- Erzurum Silah Tamirhanesi Ustalarından Bir Mebus; Ali Tunalı

Ali (Tunalı) 7 yaşında yetim kalmış ve 1900 yılında 10 yaşındayken Top-hane İdadi Sanayi Alayı Mektebine kaydolarak, çocuk yaşta harp sanayi alanında tecrübe kazanmaya başlamıştır. Almanya fabrikalarında staj görmüş, Milli Mücadele'ye katılarak Eskişehir, Adapazarı, Ankara imalathanelerinde görev yapmıştır. 1930 yılında Erzurum Silah Tamirhanesi Müdürü Fikret (Karabudak) Bey⁸², ellerindeki kısa namlulu topların uzun menzilli toplar haline getirilmesi için Erzurum'da usta olmadığını dile getirerek Genel Müdür Osman Zati (Korol) Paşa'dan usta talebinde bulunmuştur. Böylece top montaj ustası Ali (Tunalı) Bey, Erzurum Silah Fabrikası'na görevlendirilmiştir⁸³. Göreve başladıktan bir hafta sonra Kolordu Kumandanı Salih Omurtrak Paşa, topların çok acele değişimlerinin yapılarak teslim edilmesini istemiştir. Dört topluk bir batarya halinde hazırlanan toplar Palandöken Dağı'nda tecrübe atışları yapılarak 1,5 ay gibi kısa bir sürede hazırlanıp Ağrı'daki isyancılara karşı kullanılmak üzere orduya teslim edilmiştir⁸⁴.

80 Bkz. Tamirhanenin kuruluşu kısmı, İdare Memuru Yüzbaşı İhsan Bey,

81 Yavuzer, "Devre Göre Erzurum'da Esnaf ve Teknik Sanat Teşekkülleri", s. 10.

82 Fikret Karabudak, 30 Temmuz 1914 tarihinde Harbiye Mektebinden topçu subayı olarak Çanakkale Cephesi'ne tayin edilmiştir. 1920 yılının ilk yarısında Cafer Tayyar Paşa kumandasında Trakya'da görev yapmış ve Ekim 1920 tarihinde Milli Mücadeleye katılmak için Ankara'ya gelmiştir. 31 Ağustos 1922 tarihinden 9 Eylül 1929 yılına kadar Harbiye Dairesi Topçu Şubesi'nde çalışmıştır. 28 Eylül 1929'da Erzurum Silah Tamirhanesi Müdürlüğüne, 15 Şubat 1932'de Ankara Silah Fabrikası Müdürlüğüne, 13 Mayıs 1942 yılında Kırıkkale Askeri Fabrikalar Grup Müdürlüğüne tayin olmuştur. 1946'da Tümgeneral olmuş ve AS.Fa. Genel Müdürlüğü görevini yapmıştır. 1950 yılında 9. Dönem Denizli Milletvekili seçilmiştir. **TBMM Arşivi**, Fikret Karabudak Dosyası.

83 **TBMM Arşivi**, Ali Tunalı Dosyası, Varlık, **Ali Tunalı Vatana Hizmette 70 Yıl**, s. 187.

84 Ali Tunalı, hatıratında topların Şeyh Sait isyanında kullanılmak üzere teslim edildiğini ifade etmiştir. Şeyh Sait 15 Nisan 1925'te ele geçirilerek isyan tamamen bastırılmıştı. Ağrı

1933 yılında Erzurum Silah Fabrikası çalışanlarının Cumhuriyet'in Onuncu yılı kutlamalarını Ali (Tunalı) Usta şu şekilde anlatmaktadır;

“Baş ressamımız Vehbi (Türker) Bey Onuncu Yıl Marşını işçilerimize öğretme görevini üstlenmişti. Fabrika olarak merasime katılmak istiyorduk. 3 tonluk bir kamyonun üzerine bir dağ topu ile makineli tüfek yerleştirdik. Her iki silahın manevra hartuçları içine de üstü yazılı kâğıtları sıkıştırdık. Kolordu kumandanı ve halkın önünden geçerken kurusıkı atış yaptık. Hartuçların içinden havaya saçılan “Yaşasın Cumhuriyet” “Yaşasın Kahraman Türk Milleti”, “Yaşasın Ordumuz” ve “Yaşasın Erzurum Halkı” yazılı kâğıtları halkımız büyük bir coşkuyla topluyor ve bizi alkışlıyorlardı. Bütün gün boyunca Erzurum sokaklarında dolaştık. Bu güzel gösteriyle komutanlarımızın ve halkımızın takdirini kazanmıştık.”⁸⁵

Ali (Tunalı) Usta, yapmış olduğu başarılı çalışmalarla IX. Kolordudaki görevli komutanların takdirini kazanmış ve ödüllendirilmesi için gerekli birimlere aşağıdaki yazı yazılmıştı;

“Kolordunun muhtaç-ı tamir ve ıslah olan top, makineli tüfek, tüfek ve sair tekmil mühimmat ve malzemesinin isabetli ve muvaffakiyetli tamir ve ıslahları hususunda Erzurum Silah Tamirhanesinin kolorduya yaptığı ve yapmakta bulunduğu hizmetler takdirimizi mucip bir haldedir. Silah Tamirhanesi İşletme Amiri Ali Bey'in tamirhanenin işletme hizmetlerinin iş bu intizamın teminde ve bazı kıtaların her nevi toplarına ait ve mahallinde tetkiki icap ettirecek derecede mühim avarızını (sorunlarını) gönderildiği her kıtada bilgi ve isabetli görüşlerle anlamakta, vukua sebepleri ve önüne geçme çareleri hakkında kıtaların sanatkâr memurlarına verilmesi lazım gelen malumatı nazari ve ameli olarak öğretmekte ve hatta zabitanın malzeme hakkındaki bilgi ve tecrübe noksanlarını verdiği konferanslarla tamamlamak hususunda gösterdiği liyakat ve kabiliyet ve sarfettiği emekler Kolordu Komutanlığınca takdir ve taltife şayan görülmüş olmakla münasip suretle taltif ve tesririne müsaade ve delalet-i samilerini arz eylerim efendim.”⁸⁶

Ali Tunalı 1934 yılında Erzurum silah tamirhanesinden ayrılarak Ankara Silah Tamirhanesi Top İşletmesi emrinde çalışmaya başlamış ve 10 Şubat 1935

İsyanları ise; Haziran 1926, Eylül 1927, Eylül 1930'da meydana gelmişti. Muhtemelen yazar isyanları Şeyh Said isyanının devamı olarak değerlendirmiştir. Bkz. **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972.

85 Varlık, **Ali Tunalı Vatana Hizmette 70 Yıl**, s. 178-179.

86 Varlık, **Ali Tunalı Vatana Hizmette 70 Yıl**, s. 182.

tarihinde Samsun'dan Saylav (Milletvekili) seçilmiştir⁸⁷. Ali Tunalı milletvekilliği döneminde Askeri Fabrikalarda çalışan işçiler için emeklilik ve yardım sandığı kanununun çıkmasında etkili olmuştur⁸⁸.

10- İkinci Kez Mektep Kurulması: Erzurum Çirakevi İkinci Derece Sanat İhtisas Okulu (1935-1942)

Erzurum ikliminin sert oluşu ve buna bağlı olarak burada işçilerin çalışmak istemeyişlerinden dolayı fabrikanın ihtiyacını karşılamak üzere Erzurumlu şehit çocuklarından ilköğretimini bitirmiş 20 çocuk çirak olarak fabrikaya kayıt ettirilmiş ve 1935 yılında sanat mektebi açılmıştır⁸⁹. XIX. yüzyıldan beri memlekete sanatkâr yetiştiren Tophane-i Amire İdaresi fabrikalarının bu görevini Cumhuriyet Dönemi'nde Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü devam ettirmiştir. Fabrikanın yayın organı olan *Askeri Fabrikalar Mecmuasından* Mühendis Halil Erğün, Erzurum Sanat Mektebi'nin açılış duyurusunu şöyle yapmıştır;

*“Fabrikalarımız memlekete sanatkâr yetiştirmek hususunda pek şerefli bir maziye maliktir. Yurdumuzun herhangi bir köşesinde tesadüf edeceğiniz sanatkârlara nerede yetiştiklerini soracak olursanız bunların %70-80'inden muhakkak bizim fabrikalarda yetişmiş olduğunu cevabını alırsınız. Son zamanlarda biricik münevver sanatkâr yuvamız olan sanayi lisemizin Askeri liseler emrine geçmesi üzerine öteden beri fabrikalarımıza ve dolayısıyla memlekete sanatkâr yetiştirmekle zevk bulan müessesatımız kısa bir müddet için bu zevkten mahrum kalmıştı. Fakat bu da uzun müddet devam etmedi yukarıda izah olunduğu veçhile Erzurum çirak evinin küşadıyla bu maksada yeniden erişilmiş oldu şimdiki halde elli talebeye malik olan bu yuvada ciddi bir disiplin mevcut olup öğretmenlerinin ekserisi subay, mühendis, memur ve ustabaşıyla ustaları teşkil etmektedir...”*⁹⁰

Teorik olarak teknoloji ve sanayi dersleri yanında Almanca dersi aldıkları gibi pratik derslerini de fabrika ustalarıyla yapacaklardı. Talebelere 20 kuruş yevmiyeleri karşılığında öğlen yemeği verilecek, her sene birer kat kışlık elbise ve işçi tulumu yaptırılacaktı. Yevmiyelerinden artan paralar kendilerine geri

87 TBMM Arşivi, Ali Tunalı Dosyası.

88 **Askeri Fabrikalar Tekaüt ve Muavenet Sandığı Hakkında Kanun**, Düstur, III. Tertip XX: Cilt, s. 177-186. 26.01.1939.

89 Yavuzer, “Devre Göre Erzurum'da Esnaf Ve Teknik Sanat Teşekkülleri”, s.10.

90 Halil Erğün, “Erzurum Çirakevi ve İkinci Derece Sanat İhtisas Okulu” **Askeri Fabrikalar Mecmuası**, C 6, S 64, 1938, s.113.

verilecekti⁹¹. Mektebin orta derecede tahsil verdiğiine dair Maarif Vekâletinin onayı gerekmektedir. Binbaşı İhsan Yavuzer'in çabalarıyla Erzurum'u ziyarete gelen Maarif Vekili Saffet Arıkan'a durum bildirildi ve Maarif Müfettişi Cevat Dursunoğlu'nun çabalarıyla okul kısa sürede ortaokul derecesini almıştır⁹².

1938 yılında fabrikayı teftişe gelen Orgeneral Kazım Orbay, Almanca dersine girerek talebe ve muallimleri takdir etmiştir. Mektep güzel bir şekilde eğitim hayatına devam ederek ilk mezunlarını vermiştir. 80 mevcuduyla mektep talebeleri imal ettikleri şeyleri zaman zaman sergilerde teşhir etmekteydiler. Ayrıca sanatkârlar *Erzurum Gücü Spor Kulübü* nü kurmuşlar ve burada bedeni güçlerini artırmışlardır. Buradan mezun olanlar Erzurum'da teknik müesseselerde çalıştıkları gibi kendileri de teknik müesseseler açmışlardır⁹³.

Erzurum Çırakevi öğrencileri, teori ve pratik dersleri olarak üretimde etkin bireyler olarak çalışma yaşamına atılma fırsatı kazanmışlardır. Sportif ve kültürel değerlere önem veren bir kuruluş olması nedeniyle Erzurum'un sosyo-iktisadi hayatına faydalı bir kuruluş olduğu görülmektedir. Ancak bu mektep ilk kurulan çırak mektebinin (1920-1923) kötü kaderini paylaşarak 1942 yılında kapanmıştır.

11. Askeri Fabrikalar Müdürlüğü'nün Makine Kimya Endüstrisi Kurumuna Devri ve Erzurum Silah Fabrikası'nın Ordu Ağır Bakım Tamirhanesi Olması

1949 yılında Askeri Fabrikalar, 30 adet işletmesi 15.000 çalışanı ve ortalama olarak yılda 125 milyon liralık iş hacmine sahip büyük bir kuruluştur. Fabrikaların teknolojik bakımdan geri kaldığı düşünülmekteydi. Fabrikaları üretimde daha etkin kılmak için bir modernizasyon hareketinin başladığı görülmektedir⁹⁴. 8 Mart 1950 tarih ve 5591 numaralı kanun ile Makine Kimya Endüstrisi Kurumu İşletmeler Bakanlığı'na bağlı olarak kuruldu. Askeri Fabrikalar 3460

91 Durukan, *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, s.185.

92 Çırak Mektebi ders müfredat programı 27.01.1936 tarihinde Talim Terbiye Kurulu tarafından görüşülmüştür. Bkz. http://ttkb.meb.gov.tr/kurulkararlari/fihristler/fihrist_1936.pdf (Erişim Tarihi: 17.07.2014)

93 Yavuzer, "Devre Göre Erzurum'da Esnaf Ve Teknik Sanat Teşekkülleri", s.10.

94 "Devlet Çelik ve Kimya Endüstrisi Kanunu Tasarısı ve Milli Savunma, Ekonomi ve Bütçe Komisyonları Raporları" **TBMM**, 203 Nolu Komisyon Raporu, 15.12.1949 s. 1.

(İktisadi Devlet Teşekkülleri)⁹⁵ sayılı kanuna tabi olan ve tüzel kişiliği olan Makine Kimya Kurumu'na aşağıdaki fabrikalarla birlikte devredildi⁹⁶.

1. Kırıkkale'deki Fabrika ve Tesislerle Diğer Bütün Binalar
2. Elmadağ Barut ve Patlayıcı Maddeler Fabrikaları
3. Ankara Fişek Fabrikası
4. Ankara Silâh Fabrikası
5. Ankara Marangoz Fabrikası
6. Mamak Gaz ve Maske Fabrikası
7. Kayaş Kapsül Fabrikası ve Mermi İmalathanesi
8. Bakırköy Barut Fabrikası
9. Silâhtarğa Av Fişeği Fabrikası.

Erzurum Silah Fabrikası, Makine Kimya Endüstrisi Kurumuna devredilen tesisler arasında gösterilmeyerek harp sanayii üretim tesislerinden sayılmamış ve ordu tamirhanesi olarak görevine devam etmiştir. 1958'de fabrikanın adı "3. Ordu Komutanlığı 1021 Ordu Donatım Ağır Bakım Tamir Fabrikası", 1972 yılında ise "1021 Ağır Bakım Fabrikası" ismini almıştır. Günümüzde ise 55. Bakım Merkezi Komutanlığı adıyla görev yapmaktadır⁹⁷. 1983 yılında belediye ile imzalanan protokol gereği Firdevsoğlu Kışlası, askeriyeden belediyeye devredilince Ağır Bakım Fabrikası Dadaşköy yakınında inşa edilen yeni binalara taşınmıştır. Firdevsoğlu Kışlası, günümüzde Büyükşehir Belediyesi Makine İkmal Daire Başkanlığı hizmetlerinde kullanılmaktadır⁹⁸.

95 "Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretile Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilâtı İle İdare ve Murakibleri Hakkında Kanun", Kabul Tarihi: 17.06.1938, **Kanunlar Dergisi**, C 18.

96 **Resmi Gazete**, 15 Mart 1950, S 7457 s. 18094.

97 Bakım Merkezi, tırtırlı araçların, tekerlekli araçların bakım onarım, Fabrika Seviyesinde Bakım Tamirat (FASBAT) faaliyeti, İş Makinalarının, Ağır silahların bakım onarım ve Fabrika Seviyesinde Bakım Tamirat (FASBAT) faaliyetini yapmaktadır. <http://www.msb.gov.tr/AQAP/phpscr/aqapdetay.php?BELGEID=222> (Erişim Tarihi:17.07.2014)

98 Murat Küçükkuşurlu, **Erzurum Tabyaları ve Kışlaları**, s. 184.

Sonuç

Erzurum şehri coğrafi konumu dolayısıyla silah üretimi için önemli bir merkez olmuştur. Şehrin Hindistan ve İran ticaret yolu üzerinde bulunuyor olması ham madde teminini kolaylaştırmış, farklı silah çeşitlerinin tanınmasına yardımcı olmuş ve imal edilen silahların pazarlanmasında kolaylık sağlamıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, doğu sınırında meydana gelen savaşlarda Erzurum'u bir hareket merkezi olarak kullanılıyor olması şehirde silah üretimini arttıran diğer bir sebep olmuştur.

Erzurum'da silah üretim tarihi üç safhaya ayrılabilir. Bunlardan birincisi XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemdir. Bu dönemde devlet loncalarda teşkilatlanmış silahçı esnafından etkin bir şekilde faydalanmaktaydı. Aynı zamanda uzak bölgelerde şehir tophaneleri oluşturarak top dökmü yapmaktaydı. Bu dönem Erzurum Tophanesinin en etkin olduğu dönemdi. İkinci devre ise XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın ilk çeyreğini kapsamaktadır. Bu dönemde Erzurum silahçı esnafı ahali ihtiyacı için üretimine devam etmiş ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar şehrin en önemli sanat dalı olmayı başarmıştır. Bu devre içinde Erzurum Tophanesinin faal olmadığı görülmektedir. Erzurum Tophanesinin işlevini kaybetmesindeki en önemli sebep olarak İstanbul'daki Tophane Fabrikalarının üretimi tamamen eline almış olmasını gösterebiliriz. Üçüncü safha ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası topların tamiri için Tophane Fabrikalarının Erzurum'a bir imalathane açmasıyla başlayarak günümüze doğru gelen süreçtir. Bu süreç, imalattaki araç-gerecin farklılığı, farklı bir teşkilatının olması ve işçi sayısının fazlalığıyla diğer dönemlerdeki üretim biçimlerinden farklılık arz etmektedir.

Tophane-i Amire işçilerinin İlk defa 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi sonrasında Erzurum'da küçük bir tamirhane açarak faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Bu imalathane fazla bir süre faaliyette kalmamıştır. Ancak 1919 yılında açılan Firdevsoğlu İş Ocağıyla birlikte İmalat-ı Harbiye Fabrikaları (Tophane Fabrikaları) Erzurum'da yeniden faaliyet göstermeye başlamıştır. Böylece yüzyıllarca üretimde gelenekselliği temsil eden zanaatkarlarla, Sanayi Devrimi sonrası ülkede oluşturulmaya çalışılan modern endüstri kurumlarının Erzurum'da varlıklarını birlikte sürdürdükleri görülmektedir. Erzurum'da üretimde görülen bu iki başlılık aslında Osmanlı Devleti'nin yaşamış olduğu sanayileşme ya da sanayileşememe olgusunun taşraya yansımından başka bir şey olmadığını söylemek yanlış olmaz.

Firdevsoğlu İş Ocağı'nın ustaları Tophane-i Amire Sanayi Alayı Mektebi mezunlardı. Bu ustalar Erzurum Silah Fabrikası'nda görev yaparak kendi yetiştikleri sistemde Sanat Mektepleri açmış, yüzyılların vermiş olduğu bilgi birikimini aktarmışlardır.

İş Ocağı olarak açılan tesis 1920'li yıllardaki harp malzemesine duyulan ihtiyaca binaen hızlıca teşkilatlanarak tamirhane adını almış, 1930'lu yıllarda ise ekonomide devletçilik ilkesinin uygulanmasıyla yaklaşık 400 personel istihdamıyla fabrika hüviyeti kazanmıştır. Bugün Erzurum'da silah imal tarihiyle ilgili tarihi varlıkları Çifte Minareli Medrese, Yakutiye Medresesi ve Firdevsoğlu Kışlası olarak gösterebiliriz. Bu bağlamda Kara Kuvvetleri Komutanlığı 55. Bakım Merkezi Komutanlığı, Erzurum'daki silah imal kültürünü geçmişten günümüze taşıyan bir olgu olarak kabul edilebilir. Ayrıca günümüzde varlıklarını küçük işletmeler halinde sürdüren bıçakçıların da kılıççı esnafının temsilcileri olarak görmenin yanlış olmayacağı kanaatindeyiz.

Fotoğraf 1: (Erzurum Çırakevi ve İkinci Derece Sanat İhtisas Okulunun öğretmen ve öğrencileri, 1938⁹⁹)

Çırak evinin Hey'eti talimiyie ve idaresi talebelerle bir arada

99 Erğun, "Erzurum Çırakevi ve İkinci Derece Sanat İhtisas Okulu", S 64, s.114.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA BEO Dosya 2086 Gömlek 156395, 7 Haziran 1903.

BOA BEO Dosya 3678 Gömlek 275843, 18 Aralık 1909.

BOA C..AS.. Dosya 202 Gömlek 8694, 6 Mayıs 1820.

BOA C.AS.. Dosya 940 Gömlek 40778, 13 Mart 1844.

BOA DH. MKT Dosya 1377 Gömlek 39, 10 Kasım 1886.

BOA DH. MKT Dosya 1405 Gömlek 75, 18 Mart 1887.

BOA DH. MKT Dosya 1737 Gömlek 89 (30 Haziran 1890)

BOA DH-İD Dosya 26-1 Gömlek 33. 19 Şubat 1911.

MVL Dosya 850 Gömlek 12 13 Kasım 1862.

TBMM ARŞİVİ

Ali Tunalı Dosyası.

Fikret Karabudak Dosyası.

KİTAPLAR

Ahmet Muhtar, **Devr-i Hazırda Osmanlı Topçuları**, Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1315.

ANONİM, **Askeri Fabrikalar Mamûlat ve Mesnuati**, Zeytinburnu Fabrikaları Matbaası, Tarihsiz.

ANONİM, **Tarihin Nabzını Tutan Şehir Erzurum**, (Haz., Rıdvan Canım), Erzurum 2011 Dünya Üniversiteler Kış Oyunları Yayını, Ankara, 2010.

ANONİM, **Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs-2 Kasım 1923)**, C 6, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975.

ANONİM, **Yaylamız Erzurum (11 Mart 1918 yıl dönümü)**, Ankara, 1934.

AVCI, Hanifi, **Seyyahların Gözüyle Erzurum**, Erzurum Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.

AYDÜZ, Salim, **Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

CURZON, Robert, **Armenia: A year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, New York, 1854.

DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitapevi, Ankara, 2000.

ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, **Doğunun Şehirleşmesi ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1970.

İLGEN, Abdulkadir, **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.

KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, C 1-2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.

KOCAGÜNEY, Vehbi, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul, 1942.

KOÇ, Ümit, **XVI. Yüzyıl Anadolusunda Sanayi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2006.

KONUĞU, Enver, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.

Mehmed **Süreyya**, **Sicill-i Osmani**, C II, (Yay. Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Mehmet Arif Bey, **93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler**, (Sad. Nihat Yazar), Adak Yayınları, İstanbul, 1990.

ÖNSOY, Rifat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.

PAMUK, Bilgehan, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

YAMAUCHI, Masayuki, **Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995.

MAKALE ve TEZLER

CEVİZLİLER, Erkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Erzurum'da Eğitim (1839-1923)**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2006.

ÇORUH, Haydar, **Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260-1844)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1997.

ERĞÜN, Halil, "Erzurum *Çırakevi* ve İkinci Derece Sanat İhtisas Okulu" **Askeri Fabrikalar Mecmuası**, C 6, S 64, 1938, s.113-116.

EVSİLE, Mehmet, **Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1992.

GÜNERGUN, Feza, "İmalat-ı Harbiye Usta Mektebi ve Osmanlı Askeri Sanayi Kurumlarında Mesleki ve Teknik Eğitim Üzerine Notlar", **Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğluna Armağan**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 484-485.

KERWİN, Robert W., "Türkiye'de Devletçilik 1933-1950", **Türkiye'de Devletçilik**, Derleyen: Çoşar, Nevin, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 97-114.

KIRPIK, Cevdet, "Erzurum", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C11, İstanbul, 1995, s.321-329.

KONYALI, İbrahim Hakkı, "Tarihte Askeri Fabrikalarımız Erzurum'da Türk Tophanesi", **Büyük Doğu Siyasi, Edebi, Kültürel Haftalık Mecmua**, C XI, S 30, 25 Eylül 1959, s. 10.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, **Erzurum Tabyaları ve Kışlaları**, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.169.

ŞEVKİ, M. "Buhrandan Korkmayan Sanayii: Harp Sanayii", **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, S 27, 1934, s. 44-51.

YAVUZER, İhsan, "Devre Göre Erzurum'da Esnaf ve Teknik Sanat Teşekkülleri", **Tarih Yolunda Erzurum, (Tıpkı Basım)**, Erzurum 2011 Dünya Üniversiteler Kış Oyunları Yayını, Ankara, 2010, s.9-10.

YURDAKUL, Nuri , "İstiklâl Harbinde Harp Sanayii", **Makine Kimya Endüstrimiz**, 1958, Sa.39, s. 17-18.

———, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Askeri Fabrikalar İçin Sanatkâr Yetiştirme Usul ve Teşkilatı”, **Makina Kimya Endüstrimiz**, S 38, C 3, Ocak 1958, s. 16-18.

YURTTAŞ, Hüseyin “Fuat Beyin Erzurum Haritası”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, 2000, 49-71.

SALNAMELER

Salname-i Vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873), Yayına Hazırlayanlar, Naci Okur-Hasan Akdağ, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2010.

KANUNLAR, NİZAMNAMELER, RESMÎ GAZETE VE GAZETELER

“Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadî Teşekküllerin Teşkilatı İle İdare ve Murakibleri Hakkında Kanun”, Kabul Tarihi:17.06.1938, **Kanunlar Dergisi**, C 18.

“Askeri Fabrikalar Tekaüt ve Muavenet Sandığı Hakkında Kanun”, **Düstur**, III. Tertip C XX, s.177-186. 26.01.1939.

Cumhuriyet, 28 Temmuz 1936.

Cumhuriyet, 29 Aralık 1934.

“Devlet Çelik ve Kimya Endüstrisi Kanunu Tasarısı ve Milli Savunma, Ekonomi ve Bütçe Komisyonları Raporları” **TBMM, 203 No’lu Komisyon Raporu**, 15.12.1949.

“Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyesinin Teşkili Hakkında Kararname”, **Düstur**, II. Tertip, C XII, s. 417

Resmi Gazete, 15 Mart 1950, sayı: 7457 s.18094.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayeti Matbaası, Defa 15, (Hicri 1318-Miladi 1900).

Takvim-i Vekayi, 21 Mart 1921.

TBMM Zabıt Ceridesi 23. İçtima, Devre 2, C 8, 29.03.1340,

Tophane-i Amire İdadiye Taburlarının Tensiki Ahvaline Dair Kaleme Alınıp Tophane-i Amire Meclisi Kararı İle Bil-istizan Meriyet Ahkâmına

İrade-i Seniye-i Cenab-ı Padişahi Müteallik ve Şerefsudur Buyurulan Nizamname, 27 Ekim 1885.

İNTERNET KAYNAKLARI

http://ttkb.meb.gov.tr/kurulkararlari/fihristler/fihrist_1936.pdf (Erişim Tarihi: 17.07.2014)

<http://www.msb.gov.tr/AQAP/phpscr/aqapdetay.php?BELGEID=222> (Erişim Tarihi:17.07.2014)

SALON I
III. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Mehmet CANATAR

SARIKAMIŞ HAREKÂTI ÖNCESİ KAFKAS CEPHESİ'NE DENİZ NAKLİYATI VE YAŞANAN DENİZ SAVAŞLARI

ŞABAN ORTAK*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişinden sonra Osmanlı ve Alman menfaatleri için önem taşıyan cephelerin en önemlisi Kafkas Cephesi'dir. Sınır hattında yaşanan küçük çarpışmalarla Osmanlı ve Rus orduları birbirinin gücünü yoklamış ve yapılacak büyük çaplı harekât için hazırlıklara başlamıştır. Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın ve Alman kumandanların benimsediği plan çerçevesinde ilk hamlede Sarıkamış ele geçirilecek ve bölgedeki Rus kuvvetleri bertaraf edildikten sonra Kafkasya ve Orta Asya yolu açılacaktı. Ayrıca Rusya, Almanya ve Avusturya ile savaştığı Batı Cephesi'nden Kafkas Cephesi'ne asker sevk edecek ve böylece Almanya Doğu Cephesi'nde rahat nefes alacaktı.

Hedefler güzel belirlenmiş olmakla birlikte gerçekleştirilebilirliği bugün bile tartışılan ve ciddi eleştiriler yöneltilen "Sarıkamış Harekâtı" için Osmanlı Ordusu'nda hazırlıklar hızlandırılmıştır. Kısmen karayolu ve kısmen demiryolu ile İstanbul'dan ve diğer yerlerden Kafkas Cephesi'ne asker, silah, mühimmat, giyim malzemesi, uçak vb. nakliye işlemleri arttırılmıştır. Bunun yanında bazı tehlikeleri barındırmakla birlikte daha hızlı olması nedeniyle Trabzon Limanı'na da sevkiyata başlanmıştır. 3 Kasım 1914 tarihinde "Akdeniz" ve "Millet" isimli nakliye gemileri Giresun'dan Trabzon'a asker sevkiyatı için gönderilmiştir. Hamidiye ve Midilli kruvazörleri de onları muhafaza etmekle görevlendirilmiştir. İki gemi 5 Kasım'da Giresun ve Ordu limanlarına ulaşarak asker yüklemeye başlamışlardır. Yine aynı gün akşamı Bahriahmer, Bezmialem ve Mithatpaşa isimli nakliye gemileri iki uçak, erzak ve mühimmat yükleyerek İstanbul'dan

---

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Ün. Eğitim Fak. AFYONKARAHİSAR,
sortak33@yahoo.com

Trabzon'a doğru yola çıkmışlardır. O gece 6 büyük ve 13 küçük gemiden oluşan Rus filosunun Sivastopol'dan ayrıldığı bilgisi öğrenilmiştir. Bu sırada Amiral Souchon, Yavuz zırhlısı ile Berk-i Satvet destroyeri ve diğer iki gemiden oluşan filoyu üç nakliye gemilerini korumaları için 6 Kasım sabahı Karadeniz Boğazı'ndan çıkarmıştır. Ancak bu filo yetişmeden üç nakliye gemisi Rus donanması tarafından batırılmıştır.

Ayrıca Ruslar 6 Kasım sabahı Zonguldak ve Kozlu limanlarını bombardıman etmiştir. Daha sonra Trabzon ve diğer limanlarının da bombardıman edilmesi üzerine Karadeniz'de üstünlüğün Ruslarda olduğu anlaşılmış ve denizyolu ile nakliye işinden vazgeçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafkas Cephesi, Deniz Savaşları, Akdeniz Vapuru, Bezmialem Vapuru, Mithatpaşa Vapuru.

NAVAL WARFARE AND MARINE TRANSPORT TO THE CAUCASIAN FRONT BEFORE BATTLE OF SARIKAMISH

ABSTRACT

The Caucasus Front is the most important battlefield in World War I for interests of Germany and Ottoman Empire. Ottoman and Russian armies tested war powers of each other by insignificant conflicts in frontline before extensive maneuvers which had been planned by both belligerent states and they started to make provision for these maneuvers.

According to the plan adopted by Supreme Military Deputy Commander Enver Pasha and German commanders in Turkish General Staff the first step was taking control of Sarikamish and destroying Russian forces in Sarikamish thereafter Ottoman Army would have been able to march forward to the Caucasus and Central Asia. In addition, Russia would have had to despatch troops into the Caucasus from Eastern Front that Russia was waging war with Germany and Austria. Thus, this operation would have facilitated allies of Ottoman Empire in Eastern Front.

In spite of the fact that targets were detected strategically well, Battle of Sarikamish is criticized even today for its realizability. The Ottoman Army started preparations for Sarikamish Operation. Troops, materials, apparel, armament, planes and some other equipments had been sent via land routes and seaways from İstanbul and other stations. Shipping to Trabzon Harbour started due to quick portage yet it also included some dangers.

Two ships called "Akdeniz" and "Millet" were sent to Trabzon from Giresun in order to despatch troops on 3rd November 1914. Hamidiye and Midilli cruisers were charged with protecting and escorting them. These two ships had arrived in Giresun and Ordu ports and started to despatch troops on 5th November. In that same evening, three transport vessels named "Bahriahmer", "Bezmialem" and "Mithatpaşa" had been loaded two airplanes, materials, and supplies of provisions and departed from İstanbul to Trabzon.

At that same night, Turkish authorities were informed that a Russian naval fleet including 6 large and 13 small ships had taken off Sevastopol. Admiral Souchon ordered a fleet ,including Yavuz battleship, Berk-i sadet destroyer and other two ships to protect three transport vessels in Black Sea in the morning of November 6 but these ships had been sunk by Russian Navy before that fleet arrived.

Russian Navy had bombarded Zonguldak and Kozlu harbours in the morning of November 6. After that they bombarded Trabzon Harbour and the other harbors. Thus Turkish authorities understood the Russian supremacy in Black Sea and decided to cancel shipping on seaway.

Key Words: Caucasus Front, Sea Battle, Mediterranean Ferry, Bezmialem Ferry , Mithatpaşa Ferry.

Giriş

Devletlerin tarihinde dönüm noktası olan olaylar vardır. I. Dünya Savaşı da Osmanlı Devleti'nin tarihinin son önemli dönüm noktasıdır. Savaş öncesindeki devletin siyasi, ekonomik, sosyal vs. durumları göz önüne alındığında böyle bir savaşa girilip-girilmemesi, girilecekse hangi devletlerin yanında girileceği, savaşın hangi aşamasında girileceği gibi tartışmaların yapıldığı I. Dünya Savaşı, bir bakıma Osmanlı Devleti'nin son ameliyatı gibi nitelendirilebilir. Yaşanan siyasi çekişmeler, çeşitli unsurların ayrılıkçı tutumları, Trablusgarp ve Balkan savaşlarının sonuçları I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti için pek de iç açıcı bir tablo oluşturmamaktaydı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, önce perde arkasından ve Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında ise tamamen Osmanlı Devleti'nin yönetimini ele almış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun çekirdek yönetim kadrosunun tercihleri Osmanlı Devleti'nin de kader çizgisini belirleyecekti. Diğer devletler nezdinde yürütülen temaslardan bir sonuç alınamaması Osmanlı Devleti'ni Almanya tarafına yönlendirmişti.

Bu çekirdek kadroda yer alan Sadrazam Said Halim Paşa, Enver Paşa, Talat Paşa, Halil Bey, Cemal Paşa vs.nin bu konuda kendi aralarında kısmen görüş farklılıkları bulunmaktaydı. Osmanlı yönetiminin kendi içinde yürüttüğü fikir alışverişi sonrasında Sadrazam Said Halim Paşa ile Almanya'nın İstanbul Seferi Wangenheim arasında ittifak antlaşmasının ayrıntıları görüşülmüştür. Bu gizli görüşmelerden sonra 2 Ağustos 1914 günü sabah saatlerinde Almanya ile "tedâfü'î: savunma amaçlı" bir ittifak antlaşması Said Halim Paşa ve Wangenheim arasında imzalanmıştır. Antlaşma gerçekte savunma içerikli olmakla birlikte; "Avusturya-Sırbistan arasındaki savaşa Rusya'nın karışması ve Almanya'nın da Rusya ile savaşa girmesi durumunda Osmanlı Devleti'nin de savaşa girmesine" dair ikinci madde, adım adım Osmanlı Devleti'ni savaşa sürükleyen gelişmelerin anahtarı olacaktır. Diğer taraftan Osmanlı-Alman görüşmeleri sürerken anlaşmanın imzasından saatler önce Almanya ile Rusya arasında savaş hali başlamıştı. Ayrıca aynı içerikli bir antlaşma Avusturya ile de imzalanmıştır¹.

Daha önce çeşitli seferberlik planları hazırlanmış olmakla birlikte 1 Ağus-

1 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C II/Kısım IV, TTK. Yay., Ankara, 1991, s. 629-643; Âli Fuad Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, TTK.Yay., Ankara, 1987, s.115-116. Anlaşmanın orijinal metni için bkz. Veli Yılmaz, **1 inci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, İstanbul, 1993, s.65-66, 248-249.

tos 1914 tarihinde Almanya, Fransa ve Belçika'da seferberliğin ilan edilmesi ve Avrupa'da genel bir savaşın başlaması üzerine Osmanlı Genelkurmayı 2 Ağustos 1914 tarihinde -ittifak antlaşması imzalanmadan saatler önce "genel seferberlik" ilan etmiştir. General Bronsart Paşa'nın hazırlayıp Osmanlı Genelkurmayı tarafından 7 Haziran 1914 tarihinde kabul edilen plan, 3 Ağustos'tan itibaren yürürlüğe konulmuştur².

Osmanlı Hükümeti, Almanya ile ittifakın imzalanması ve seferberlik kararına rağmen uluslararası kamuoyuna tarafsızlık politikası izleyeceğini ilan etmiştir. Nitekim Sadrazam Said Halim Paşa, 3/4 Ağustos'ta görüştüğü İngiliz ve Fransız sefirlerine Hükümetin kararının tamamen tarafsızlık politikası takip etmek olduğunu açıkça beyan etmiştir. Yine Sırbistan'daki Osmanlı sefiri de Sırp Hükümetine aynı yönde bildirimde bulunmuştur³.

Almanya ile yapılan ittifak antlaşması Osmanlı Devleti'nin savaşa sürüklenişinin önemli adımlarından birisidir. Bundan sonraki adım ise Akdeniz'de İtilaf donanmalarının önünden kaçan iki Alman zırhlısının (Goeben, Breslau) Osmanlı Devleti'ne sığınmasıdır. Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın 8/9 Ağustos 1914 tarihli emri ile bu iki gemi Çanakkale Boğazı'ndan 10 Ağustos 1914, saat: 06.50'de giriş yapmıştır⁴.

Fakat bu iki geminin gelişi, yeni bir uluslararası sorunun da başlangıcını teşkil edecektir. Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın 11 Ağustos'ta Sadrazam Said Halim Paşa'nın yalısında Said Halim Paşa, Cemal Paşa ile Halil, Talat ve Cavid Beylerin katıldığı mini zirve toplantısına "*bir oğlumuz dünyaya geldi*" esprisi damga vurmuştur. Tarafsızlık kurallarına göre; bu iki gemi ya 24 saat içinde Osmanlı karasularını terk etmeye zorlanacak ya da tamamen silahsızlandırılarak bir limanda bekletilecekti. Müttefik bir ülkenin gemilerini düşmana teslim etmekle eş değer olan birinci şık Osmanlı Devleti'ne yakışmayacaktı. İkinci şıkkı da Almanlar kabul etmeyecektir. Böyle bir durumda İtilaf

2 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi CI (Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi)**, Genelkurmay ATASE Başk. Yay., Ankara, 1991, s. 167.

3 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C II/Kısım 4, s.657-658.

4 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C I, s. 194-195. Aslında bu ilk giriş de değildi. Almanya'nın Akdeniz Filosu komutanı olan Kontramiral Souchon, Goeben Zırhlısı ile 1914 Mayıs'ı ortalarında Alman İmparatoru'nun iyi dileklerini Padişah'a sunmak üzere İstanbul'a gelmiş ve 16 Mayıs 1914 Cumartesi günü huzura kabul edilmişti. **BOA.BEO.** D: 4283, Ves: 321208.

Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ni tarafsızlığa uymamakla suçlayıp “*casus belli: savaş sebebi*” ilkesinden hareketle savaş ilan etmeleri tehlikesi vardı. Hariciye Nazırı Halil Bey'in bulduğu formülle bu kriz kısa süreliğine aşılmıştır. Çözüm yolu; bu iki geminin Osmanlı Devleti tarafından satın alınması idi. Sonuçta Goeben'e “Yavuz”, Breslau'a da “Midilli” ismi verilerek Osmanlı Donanmasına dâhil edilmişlerdir. Böylece aslında İngiltere'ye de parası ödendiği halde Osmanlı Devleti'ne teslim edilmeyen iki savaş gemisi siparişi üzerinden bir mesaj da verilmiş oluyordu⁵.

11 Ağustos'ta Almanya'dan 80.000 marka satın alındığı ilan edilen⁶ gemilere Osmanlı bayrağı çekilmiş ve personeli de Osmanlı Devleti hizmetine alınmıştır. Bu çerçevede 1914-1917 yılları arasında Osmanlı Donanması Birinci Kumandanlığı görevini yürütmüş⁷ olan Amiral Souchon ile başta Hamidiye Kahramanı olarak bilinen Rauf (Orbay) Bey gibi Türk kumandanlarla görüş ayrılıkları yaşanmıştır⁸.

Osmanlı ordusunda ve donanmasında Alman kumandanların artan bir yoğunlukla görevlendirilmesi ve bunların karar mekanizmalarındaki etkileri Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş sürecini etkileyecektir. Osmanlı yönetiminin önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'nin savaşa hemen girmesine taraftar değildi. Hatta Sadrazam Said Halim Paşa bile “*Almanlar bizi harbe sokmak istiyorlar. Biz harbe girmeliydik amma onların ihtiyar edecekleri zamanda değil, bizim ihtiyar edeceğimiz zamanda*” diyerek bu durumu özetlemektedir⁹.

---

5 **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları**, Yay.Haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1986, s.189-191; Cemal Paşa, **Hatıralar**, Yay.Haz. Behçet Cemal, Selek Yay., İstanbul, 1959, s. 133-138.

6 Ahmet Ali Gazel, **Osmanlı'nın Son Savaşları Nedeniyle Açılan Meclis Soruşturmaları (Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları)**, Pegem Akademi Yay., Ankara, 2013, s. 106-107.

7 **BOA.BEO.** D: 4482, V: 336136; Veli Yılmaz, **a.g.e.**, İstanbul, 1993, s.50. Amiral Souchon 22 Eylül 1914 tarihinde İngiliz Amiral Limpus'un yerine Osmanlı Donanması'nda görevlendirilmiştir. **BOA.HR.SYS.** D: 2269, V: 3.

8 Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni (Siyasi Hatıralarım)**, Emre Yay., İstanbul, 1993, s.26-28.

9 Âli Fuad Türkgeldi, **a.g.e.**, s.116-117.

1) Karadeniz Olayı, Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişi ve Alınan İlk Kararlar

Osmanlı Devleti'nin savaşa girişine neden olan ve “**Karadeniz vak'a-yı harbiyesi**” diye nitelendirilen olayda kimlerin sorumluluklarının olduğu konusu hep tartışılmıştır. Padişahın ve yukarıda belirtildiği üzere Sadrazam'ın bilgisi dışında gelişen olaylar zinciri, Osmanlı Genelkurmayında Kurmay Başkanlığı görevinde bulunan Bronsart Paşa'nın 21 Ekim'de Alman Genelkurmayına gönderdiği 8 maddelik raporla başlatılabilir. Çünkü birinci maddede yer alan “*filo harp ilan edilmeden Karadeniz'deki Rus filosunu basarak deniz üstünlüğünü kazanacaktır. Hareket zamanı Amiral Suşon (Souchon)'a bırakılmıştır*” ifadesi sürecin nasıl işlediğini göstermektedir.

Enver Paşa, Bronsart Paşa, Wangenheim ve Amiral Souchon'un başlattığı ve daha sonra Cemal Paşa ve Talat Bey (sonra Paşa)'in de bilgisinin olduğu olay Osmanlı Devleti'ni savaşa sürükleyecektir. Karadeniz'de manevra yapmaya yönelik Enver Paşa'nın şifahi emri ile yetinmeyen Wangenheim ve Souchon yazılı emir talep etmişlerdir. Cemal Paşa'nın bilgisi dâhilinde Başkumandan Vekili Enver Paşa, Amiral Souchon'a 25 Ekim 1914 tarihinde şu emri vermiştir:

“Donanma Kumandanlığına;

Bütün filo, Karadeniz'de manevra yapmalıdır. Vaziyeti müsait bulduğunuz anda Rus filosuna hücum ediniz. Muhasamata başlamazdan evvel bu sabah size verdiğim gizli emri açınız. Sırbistan'a mühimmat naklinin önüne geçmek için yukarıda kabul edilmiş olduğu üzere hareket ediniz.

İmza: Başkumandan Vekili Enver»

Yukarıdaki açık emir içinde geçen gizli emrin metni de şu şekildedir:

“Türk filosu Karadeniz'de zorla hâkimiyet kazanmalıdır. Rus filosunu arayınız ve nerede bulursanız harp ilan etmeksizin hücum ediniz.”

Almanlar bu ve diğer yazılı emirleri alarak bir bakıma başarı veya başarısızlık ya da Enver Paşa'nın başına bir hâl gelmesi gibi durumlara karşılık “Osmanlı Devleti'ni savaşa sürüklemiş olmak” ithamından kurtulmayı amaçlamışlardır.

Ayrıca Amiral bu emirlerin bir nüshasının karada, yani Alman Sefaretinde güvenli ortamda kalmasını tercih etmiştir¹⁰.

Diğer taraftan olayların Cemal Paşa'nın da bilgisi dâhilinde geliştiği görülmektedir. 27 Ekim'de Karadeniz'e açılacak Türk gemilerinin süvarilerine verilen emir şu şekildedir¹¹: *“Donanma-yı Hümayûnunun Bahr-i Siyah'da icra edeceği manevralarda Donanma-yı Hümayun'un Birinci Kumandanı Amiral Souchon Cenapları tarafından verilecek emirlere benim emrim imiş gibi itaat ederek onları hüsni niyet ve cesurane hareketle kabul ve ifa etmenizi temenni ederim.*

İmza: Bahriye Nazırı-Ahmet Cemal»

26 Ekim akşamı Marmara'da atış talimi yapan Osmanlı filosu, 27 Ekim sabahı Karadeniz'e açılmıştır. 11 parçadan ibaret (Yavuz, Midilli, Hamidiye, Berk, Samsun, Peyk, Gayret, Muavenet, Taşoz, Samsun Mayın Gemisi, Nilüfer Mayın Gemisi) Karadeniz'e açıldıktan sonra 29 Ekim 1914 tarihinde karşılaşılan Rus filosu ile çarpışmalar yaşanmış ve iki Rus savaş gemisi batırılmış 72 er ve 3 subay esir alınmıştır. Osmanlı ve Alman tezine göre; olay Rus filosu İstanbul Boğazı'nın Karadeniz çıkışını kapatmak, Osmanlı donanması ve özellikle de Yavuz ve Midilli'yi saf dışı bırakmak amacıyla Osmanlı karasularına girdiği ve Osmanlı filosunu taciz ettiği için karşılık verildiği şeklinde ifade edilmektedir. Sadece Rus filosu ile çatışma yaşanmamış, Novorosisk ve Odesa limanları topa tutulmuştur. Böylece harp ilan edilmeksizin savaş başlamıştır¹².

Bu olay aynı gün yani 29 Ekim 1914 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara “gayet mahremdir” ifadesiyle gönderilen şu telgraf ile duyurulmuştur¹³: *“Bugün Karadeniz'de sefâin-i Osmaniyeye Rusya sefâini tarafından ateş açılarak bi'l-mukabele bir Rus kruvazörüyle torpidosunun batırıldığı telsizle haber alınmıştır. Bilahare alınacak malumata göre talimat verilecektir. Ona göre mütabassırane davranılması ve şimdilik mahrem tutulması. Fi 16 Teşrinievvel sene 330.*

10 Ali İhsan Sâbis, **Birinci Dünya Harbi**, C II, Nehir Yay., İstanbul, 1992, s. 78-85; Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene**, (Yay. Haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007, s.52-55; Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 146-147. Halil Menteşe Enver Paşa'nın böyle bir emir verdiği rivayetlerinin doğru olmadığını savunur. Bkz. **Halil Menteşe'nin Anıları**, s.208.

11 Ali İhsan Sâbis, **a.g.e.**, s.97; Kâzım Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, C II, Emre Yay., İstanbul, 1995, s. 380-381.

12 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C I**, s. 216-220; Kâzım Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, C II, s. 360-367; **BOA.DH.EUM.7.Şb.** D: 2, V: 31. Osmanlı Donanması'nın bu harekâtına dair kroki Ek 1'de verilmiştir.

13 **BOA.DH.ŞFR.** D: 46, V: 105.

Dâhiliye Nazırı Talat”

Osmanlı görüşünü içeren bu kısa telgraf, devletin sonunu getirecek savaşa girişi ilk defa olarak ve sadece yöneticilere duyurmaktaydı. Karadeniz vakası olarak bilinen bombardıman olayının hemen ardından Dâhiliye Nezareti, bütün vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği tamimde; henüz Rusya ile savaş ilan gerçekleşmemiş olmakla birlikte Rusya vatandaşlarına “düşman devlet vatandaşı muamelesi” yapılması istenilmiştir (1Kasım 1914)¹⁴.

Bu olayla ilgili olarak Ali İhsan Paşa'nın şu görüşü ilginç olmakla birlikte savaşa sebep olup-olmamakla ilgili olarak yerinde bir tespittir¹⁵: “Şu tetkik ve mütalaaya göre, bizim filomuz 29.10.1914 sabahı Sivastopol ve Novorosiski limanlarına ilerleyip bombardıman yapmasaydı, belki 30 (Ekim) sabahı, Rus gemileri Boğaz'ın önüne gelecekler ve torpil dökerken yakalanıp ateş başlayacaktı. Netice aynı ise de, şekil ve yol bize daha uygun olurdu.”

29-30 Ekim'de Karadeniz'de yaşanan çarpışmalar ve Novorosiski, Sivastopol, Odesa gibi limanların bombalanması üzerine Ruslar, hem İstanbul'daki elçilerini çağırılmışlar ve hem de Kafkas hududunda saldırıya geçmişlerdir. Bunun üzerine 31 Ekim'de yapılan Meclis-i Vükelâ toplantısında Rusya'ya ultimatome verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu ultimatoma; olayların sebebinin Rus filosunun Osmanlı filosunu taciz etmesi olarak belirtilmekte ve bu şayan-ı teessüf hadisenin iki devlet arasında bir savaşa sebep olmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Buna karşılık Rusya, Alman subayların 24 saat içinde ülkelerine gönderileceğinin bildirilmesi koşuluyla görüşmelerin başlayabileceğini bildirmiştir. Ancak bu girişimlerden bir sonuç alınamamış ve Rus Büyükelçisi 31 Ekim, İngiliz ve Fransız büyükelçileri 1 Kasım'da İstanbul'dan ayrılmışlardır. Çar'ın yayınladığı bildiriyle 2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da da İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. Ayrıca Ruslar Kafkasya'da sınırı geçip Osmanlı topraklarına girmişler, İngiliz ve Fransız donanmaları da Akabe Limanı ve Çanakkale Boğazı'nı topa tutmuşlardır. Osmanlı Hükümetinde savaşa girilmesine taraftar olmayan Cavid Bey, Çürüksulu Mahmud Paşa, Oskan ve Süleyman El-Bostani efendiler istifa etmiş ve yerlerine yeni atanan nazırlarla toplanan Meclis-i Vükelâ'nın 11 Kasım'daki toplantısında alınan kararın Padişah tarafından tasdiki ile İtilaf Devletleri'ne savaş ilan etmiştir. Ayrıca 14 Kasım'da Fatih

14 BOA.DH.ŞFR. D: 46, V: 124.

15 Ali İhsan Sâbis, a.g.e., s.106.

Cami'inde okunan "Cihad-ı Ekber Fetvası"nın çeşitli dillerde hazırlanan nüshaları 23 Kasım tarihli Padişah iradesi ile tüm İslam Âlemine duyurulmuştur¹⁶.

Rusya ile savaş hali başladığı gün yani 2 Kasım 1914 tarihinde yayınlanan bir emirle; İstanbul'da Rus bandıralı üç vapur, beş römorkör, bir duba, dört mavna ve üç su dubasına el konulmuştur¹⁷.

2) Sarıkamış Harekâtı Öncesinde Deniz Yoluyla Yapılan Nakliyat ve Sivil Gemilere Saldırıları Nedeniyle Yaşanan Deniz Savaşları

I. Dünya Savaşı boyunca Türk donanmasının ana kuvvetini Yavuz Zırhlısı üstlenmiş diğer üç muharebe gemisi (Midilli, Hamidiye, Barbaros) güç bakımından onun gerisinde kalmıştır. Bu filonun ve özellikle de Yavuz'un görevi Karadeniz nakliyatının korunması, İstanbul Boğazı'nın güvenliğini sağlama ve Ruslara karşı caydırıcı rol oynamaktı. Bu çerçevede Yavuz'un ilk görevi 5 Kasım'da Giresun'dan iki ve Ordu'dan bir alayı Trabzon'a nakledecek üç nakliye gemisine eşlik edecek olan Hamidiye ve Midilli kruvazörlerini uzaktan korumak olmuştur. Bu iş için "Bahr-i Sefid" (Akdeniz) nakliye gemisi 3 Kasım gecesi "Millet" nakliye gemisi ise 4 Kasım gecesi İstanbul'dan Giresun'a doğru hareket etmiştir. Kafkas Cephesi'nde III. Ordu emrine verilmiş olan Onuncu Kolordu'ya ait birliklerin Giresun ve Ordu'dan Trabzon'a nakledilmesi savaşın bu aşamasındaki ilk önemli görev olacaktır. 93.Alayın birliklerini Ordu ve Ünye'den yüklenen nakliye gemileri, Hamidiye ve Midilli eşliğinde hiçbir saldırıya uğramadan Trabzon'a varmışlardır. Bu nakliye gemileri ilk seferlerini başarı ile tamamlayıp Trabzon'a vardıkları 6 Kasım'da Yavuz ve Berk-i Satvet gemileri İstanbul Boğazı'ndan çıkış yapmışlardır. Bu iki gemi Yalta yönünde ilerledikleri esnada 6 Kasım'da saat 21.30'da on gemiden oluşan Rus filosunun Zonguldak'ı bombardıman ettikleri haber alınınca, rota değiştirilerek Ereğli'ye dönmüştür. Zonguldak'ı bombardıman eden bu Rus filosu Karadeniz'e açıldığı için onların bulunamaması ihtimaline karşı Yavuz 7 Kasım'da İstanbul'a dönmüştür. Poti'yi bombardıman için yola çıkan Midilli de Donanma Kumandanlığı'nın denizyo-

16 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C III/Kısım I, TTK. Yay., Ankara, 1991, s. 237-260,317-324; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C IX (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908-1918), TTK. Yay., Ankara, 1996, s. 394-402; Kâzım Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, C II, s. 370-396; Ali İhsan Sâbis, **a.g.e.**, s.107-116.

17 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C VIII (Deniz Harekâtı)**, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başk. Yay., Ankara, 1976, s.69.

luyula nakliyenin durdurulması kararı üzerine 8 Kasım'da İstanbul'a dönmüş-tür¹⁸.

Zaman darlığı ve ulaşım imkânları değerlendirildiğinde denizyolu ile nakliye tercih edilmek durumunda kalınmıştır. Bu amaçla savaş başlamadan önce kurulan Donanma Kumandanlığı emrinde Deniz Nakliyat Şubesi kurulmuştu. Alman ve Osmanlı sivil nakliye gemileri de bu şubenin emrine verilmişti¹⁹.

Ordu ve Ünye'den Trabzon'a yapılan ilk nakliyenin başarıyla tamamlanmasının olumlu havasını, İstanbul'dan Trabzon'a yapılacak ikinci hamlenin başarısızlığı bozmuştur. Bandırma'dan bakla, buğday ve İstanbul'dan iki uçak, bomba ve bir uçak bölüğü yükleyen Bezmiâlem ile İstanbul'dan elbise, ayakkabı ve askeri mühimmat yükleyen Bahriahmer ve Mithatpaşa²⁰ gemileri 5/6 Kasım gecesi saat 22.00 civarında İstanbul'dan hareket etmişlerdir. Yüklerini Samsun, Ordu ve Trabzon'a götürmekte olan ve şiddetli yıldız-karayel fırtınası nedeniyle güçlükle ilerlemekte olan bu gemiler 6 Kasım saat 23.00'te İstanbul Boğazı'na 105 mil mesafede Kandilli Kömür ocakları mevki açıklarında aynı akşam 21.30 sularında Zonguldak ve çevresini bombardıman eden Rus filosuna rastlamıştır. Bahriahmer ve Bezmiâlem top mermisiyle, Mithatpaşa da torpido ile batırıldı. Üç geminin 220 civarındaki personelinden ancak 17'si kurtulabilmiş, 120 kişi esir²¹ olarak Ruslar tarafından Sivastopol'a götürülmüştür. Bir tedbirsizlik

18 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C VIII (Deniz Harekâtı)**, s.88; Ali İhsan Sâbis, **a.g.e.**, s.123-128.

19 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C VIII (Deniz Harekâtı)**, s.85.

20 Denizyolu ile yapılan nakliyatta kullanılan önemli gemilerden birisi de Mithatpaşa Vapuru Donanma Cemiyeti tarafından satın alınmış ve Seyr-ü Sefâ'in İdaresi'ne teslim edilmiştir. Bkz. **BOA.BEO.**, D: 4272, V: 320336.

21 Bu esirlerin daha sonra Ekaterinburg, Krasnoyarsk ve son olarak Sibirya'da Baykal Gölü yakınlarında Dorya'ya gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu esirlerden Makinist Kâzım, Kamarot Hüseyin ve İkinci Çarkçı Şevket Efendilere eşlerinin ve Mülazım İbrahim Efendi'ye babasının tarafsız devlet İspanya aracılığıyla Mart 1917'de para gönderilmesi esaretin devam ettiğini göstermektedir. Bkz. **BOA.HR.SYS.** D: 2190, V: 1; **BOA.HR.SYS.** D: 2190, V: 4; **BOA.HR.SYS.** D: 2194, V: 72.

Mithatpaşa, Bezmiâlem ve Bahriahmer gemileri mürettebatından olup Rusya'da esir olanlara, askeri esirler gibi maaş verilmesi için İspanya Hariciyesi aracılığıyla Nisan 1916'da yapılan teklif Rusya tarafından kabul edilmiş ve rütbelere göre aylık 50-120 ruble maaş verilmesi için mutabakata varılmıştır. Tabiidir ki aynı uygulama Osmanlı Devleti nezdindeki Rus sivil esirlerine de uygulanacaktır. Bkz. **BOA.HR.SYS.** D: 2430, V: 90.

Bu bahriyeli sivil esirlerle, Osmanlı donanması tarafından aynı şekilde esir alınıp Kütahya'da tutulan yaklaşık 50 kişilik sivil bahriyeli esir Temmuz 1917'de Salib-i Ahmer

sonucu yaşanan bu kayıplar Başkumandanlık Karargâhı ile Donanma Kumandanlığı arasında tartışmalara neden olmuştur. Karargâhta görevli olan Ali İhsan Sâbis, Amiral Souchon'un nakliye gemilerini korumak için onların peşinden gitmek yerine Yalta istikâmetinde ilerlemesini önemli bir hata olarak değerlendirmektedir. Bunun dışında 1914 yılı içerisinde yaşanan diğer önemli kayıp ise 14 Aralık'ta Trabzon'un batısında Yoro Burnu açıklarında Derince gemisinin batırılması olmuştur²².

Rus donanmasının saldırıları nedeniyle aksaklıklar yaşansa da şartların zorlaması ile denizyolu ile nakliye devam etmiştir. 6 Kasım'daki kayıplara rağmen Onuncu Kolordü'ya bağlı birlikler sevk edilmeye çalışılmıştır. 7-11 Kasım 1914 tarihleri arasında Samsun-Giresun arasındaki limanlardan Trabzon'a 7 piyade taburu ve 2 makineli tüfek bölüğü denizden nakledilmiştir²³. Trabzon'a nakledilen erzak ve mühimmatın burada güvende olmaması nedeniyle kısa sürede düşman top menziline dışına çıkarılmasının yeterli olmadığı ve hızla Maçka ve daha içerilere sevk edilmesi istenilmiştir (3 Kasım 1914)²⁴.

Daha Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında savaş ilanı yapılmadan önce, yakın vilayetlere ordunun erzak ihtiyacının karşılanması için tebligatlar başlamıştır. 31 Ekim 1914 tarihinde Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen telgrafla; olaylar netleşinceye kadar erzakın deniz yoluyla gönderilmemesi ve iç bölgede ve sahile yakın uygun yerlerde depolanması istenilmiştir²⁵. 9 Kasım 1914'te Mamûratülaziz, Diyarbakır, Sivas ve Trabzon vilayetlerine gönderilen telgrafla; şarkta ilerlemekte olan orduya erzak temininin "cihat" olduğu belirtilmekte ve Erzurum Valisi Tahsin Bey ile haberleşilerek gerekenlerin yapılması istenilmiştir. 17 Kasım'da gönderilen diğer bir telgrafla erzak sevkiya-

---

ve Hilal-i Ahmer cemiyetleri aracılığıyla mübadele edilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. **BOA.HR.SYS.** D: 2245, V: 30.

22 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C VIII (Deniz Harekâtı)**, s.78-79; Ali İhsan Sâbis, **a.g.e.**, s.126-128. Derince Vapurı 14 Aralık'ta dört adet düşman torpidosu ile karşılaşmış, ikinci kaptan ve tercüman görüşmek üzere sandalla torpidolara gitmişlerdir. İkinci kaptan esir olarak alınmış ve tercümanla gönderilen uyarı üzerine mürettebat gemiyi terk ettikten sonra mermi atışlarıyla gemi batırılmıştır. Mürettebat ve yolculardan kurtulan 23 kişi Tirebolu'ya çıkmışlardır. Bkz. **BOA.DH.EUM.5.Şb.** D: 9, V: 62.

23 Ali İhsan Sâbis, **a.g.e.**, s.130-131.

24 **BOA.DH.ŞFR.** D: 46, V: 130.

25 **BOA.DH.ŞFR.** D: 46, V: 118.

tına gereken özenin gösterilmesi ve sürekli Dâhiliye Nezaretine bilgi verilmesi emredilmiştir²⁶.

Samsun'daki erzakın denizyolu ile Trabzon'a sevki için Trabzon'daki bir motorun Samsun'a tahsis edilmesi telgrafla Valilikten talep edilmiştir (17 Kasım 1914). Bunun yanında Sivas Vilayeti'ndeki erzakın karadan Şiran'a sevk edilmesi tebliğ edilmiştir²⁷. Ayrıca deniz savaşlarında ganimet olarak alınan ve Ordu'da depolanan dört yüz Rus silahı ve cephanesi de Trabzon'a gönderilmiştir (20-25 Kasım 1914)²⁸.

Trabzon'a denizyolu ile sevkiyatın yapılması kadar Trabzon'dan Erzurum'a gönderilmesi de önemli bir sorundu. 28 Kasım'da Canik Mutasarrıflığına gönderilen ve metni aşağıda verilen telgrafla Trabzon'dan sonrası için demiryolu yapımının düşünüldüğü sonucu çıkarılabilir²⁹: "Mutasarrıflık dâhilinde mevcut 32 kilometrelik dekovil malzemesiyle 180 vagonun hemen cem'iyle ve bir yelken gemisi vasıtasıyla Trabzon'a gönderiniz. Ve neticesini de Karargâh-ı Umumi Üçüncü Şubesi'ne bildiriniz."

Kısa bir süre sonra da III. Ordu'nun erzak sevkiyatını temin edecek menzil teşkilatının oluşturulması ve gereken tedbirlerin alınması için Menzil Müfettiş-i Umumîliği Erkân-ı Harbiye Reisi Binbaşı Vasıf Bey görevlendirilmiştir. Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Bitlis, Mamuratülaziz, Sivas ve Musul vilayetleriyle Canik Mutasarrıflığına gönderilen telgrafla Vasıf Bey'e gerekli kolaylığın gösterilmesi istenilmiştir (21 Kasım 1914)³⁰.

Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 15 Kasım 1914 tarihli şifre telgrafta: "(19 Kasım) Perşembe günü buradan hareket edecek vapurlarla Levazım İdaresi beş otomobil ve beş otobüs gönderecektir"³¹ ifadesi yer almaktadır. Bu nakliyatın yapılıp yapılmadığı tespit edilememekle birlikte 9 Aralık 1914'te Trabzon'a ulaşan vapurla 9 otomobil ve hastane malzemesi nakledildiği bildirilen telgrafta yeni hazırlanmakta olan bir vapura da başka nakliye aracı yükleneceği belirtilmiştir³².

26 BOA.DH.ŞFR. D: 46, V: 274; BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 53.

27 BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 19; BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 20; BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 61.

28 BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 93; BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 180.

29 BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 207.

30 BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 109.

31 BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 16.

32 BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 402.

Amiral Souchon'un güvenlik riskleri nedeniyle deniz nakliyatına karşı çıkmaktaydı. Başkumandan Vekili Enver Paşa da 6 Aralık'ta Mecidiye, Berkisatvet ve Peykişevket kruvazörleri korumasında Yavuz'la seyahat ederek bizzat olaya şahit olmuştur. Dört nakliye gemisi ile yapılan bu nakliye girişimiyle 8. Alayın iki taburu ile iki dağ bataryası, 100 süvari ve bir miktar mühimmat Rize'ye çıkarılmıştır. Bu olaydan sonra Enver Paşa da Amiral Souchon'un Kafkas Harekâtı'nın deniz nakliyatına dayandırılmaması yönündeki görüşüne kabul etmiştir³³. Bu çerçevede Batum sahillerine çıkarılması düşünülen Üçüncü Fırka'nın sevkinden vazgeçilmiş ve ikinci bir emre kadar bu birliklerin vapurlara yükleme işinin durdurulması İstanbul'a bildirilmiştir. Sadece Stange Müfrezesi Rize'ye çıkarılmıştır³⁴.

Enver Paşa'nın Kafkas Cephesi'ne gittiği dönemde yapılacak askeri harekât için III. Ordu'nun ihtiyacı olan erzakın mümkün olan en kısa zamanda ve her türlü imkândan yararlanılarak gerçekleştirilmesi hususu Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon, Mamuratülaziz, Diyarbakır ve Sivas vilayetlerine bildirilmiştir (9 Aralık 1914)³⁵. Ayrıca Samsun'da biriktirilen zahirenin Trabzon'a sevki için Samsun'daki deniz nakliye araçları yeterli gelmeyince Dâhiliye Nezareti, Trabzon Vilayeti'ne gönderdiği telgrafla oraya ulaşan deniz nakliye araçlarının derhal Samsun'a geri gönderilmesini istemiştir. Aynı şekilde Sinop Mutasarrıflığı'ndan da limanda bulunan bütün nakliye araçlarının Samsun'a gönderilmesi emri tebliğ edilmiştir (7 Aralık 1914)³⁶.

İstanbul'dan nakliyat için hangi yolun tercih edileceği tartışılırken, Sinop, Samsun ve çevresinden Trabzon'a yapılacak nakliyat için denizyolu zorlanmaya devam edilmiştir. Bu çerçevede 22 Aralık 1914 tarihinde Harbiye Nezareti Şifre Kaleminden Sinop Mutasarrıflığı'na yazılması istenen telgrafta; Sinop'tan Samsun'a askeri nakliye işlerini organize etmek için gemicilik konusunda deneyimli 60 kişinin silahaltına alınarak sürekli olarak Hükümetin ve Liman Reisliği emrinde çalıştırılmaları hususunda gerekenin yapılması istenilmektedir. Aynı emrin 5.Kolordu aracılığıyla Sinop Ahz-ı Asker Şubesi'ne de yazılmıştır³⁷.

33 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C VIII (Deniz Harekâtı)**, s.81.

34 Ali İhsan Sâbis, **a.g.e.**, s.262.

35 **BOA.DH.ŞFR.** D: 47, V: 401.

36 **BOA.DH.ŞFR.** D: 47, V: 371.

37 **BOA.DH.ŞFR.** D: 48, V: 112.

Sarıkamış Harekâtı sürecinde Rus donanması Karadeniz sahillerindeki faaliyetlerini arttırıp, nakliye işleri zorlaşınca Harbiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti aracılığıyla Canik Mutasarrıflığı'na gönderilen telgraflarla; “*Canik Sancağı sevâhilinden Trabzon’a bahren icra kılınan erzak vesaire nakliyatının ahvalin müsaadesine değin tatili lazımdır*” ifadesiyle durum özetlenmektedir. Nakliye işleri tatil edildiği gibi kıyıdaki ambarlarda erzak depolanmasından da vazgeçilerek demir/karayolu ile sevkiyat emredilmiştir (20 Şubat 1915)³⁸. Bu çerçevede 27 Şubat 1915’te Samsun ve çevresindeki ambarlarda toplanmış olan sabun, un, peksimet, arpa, yulaf, buğday, bulgur, çay ve şekerin III. Ordu’ya sevki için Samsun-Sivas arasında menzil kolları oluşturulması istenilmiştir³⁹.

Rusların saldırıları denizyolu ile nakliyata engel olmakla birlikte bazı yöntem değişiklikleri ile sürdürülmesine çalışılmıştır. 10 Ocak 1915 tarihinde Canik Mutasarrıflığı'na gönderilen telgrafta; nakliye için küçük gemilerin tercih edilmesi, bununla birlikte dört yüz çuvala kadar yük kapasitesine sahip gemilerin de tercih edilebileceği ve sevkiyatın düşman gemileri çekildikten sonra gizlilik içerisinde yürütülmesi emredilmektedir⁴⁰.

Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın bizzat müşahede ettikten sonra Amiral Souchon'un denizyolu ile nakliyeye alternatif ulaşım imkânları araştırılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede akla gelen iki yol vardı: Biri Ankara-Yozgat-Sivas-Yıldızeli üzerinden Erzincan'a ulaşan güzergâh, diğeri Eskişehir-Konya-Ulukışla'ya kadar demiryolu ile gelip Kayseri ve Sivas üzerinden Erzurum'a ulaşacak güzergâh. Bu güzergâhlardan birincisiyle ilgili yapılan tetkikat neticesinde; Sivas Vilayeti dâhilindeki kısmın nakliye için uygun olduğu tespit edilirken, Ankara Vilayeti dâhilindeki kısmının en kısa sürede bütün imkânlar seferber edilerek nakliyata uygun hale getirilmesi istenilmiştir (30 Kasım 1914)⁴¹. Bunlardan ikincisi tercih edilmiştir. Bu durum Dâhiliye Nezareti tarafından 4 Ocak 1915 tarihinde metni aşağıda verilen şifreli telgraf emri ile duyurulmuş ve gereğinin yapılması istenilmiştir⁴²:

38 BOA.DH.ŞFR. D: 50, V: 52; BOA.DH.ŞFR. D: 50, V: 167.

39 BOA.DH.ŞFR. D: 50, V: 116; BOA.DH.ŞFR. D: 50, V: 117.

40 BOA.DH.ŞFR. D: 48, V: 318.

41 BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 214; BOA.DH.ŞFR. D: 47, V: 259.

42 BOA.DH.ŞFR. D: 48, V: 266.

“Ankara, Sivas, Konya, Adana Vilayetleriyle, Kayseri Mutasarrıflığına

Üçüncü Ordu için deniz tarikinden başka daha emin bir menzil hattı olarak Ulukışla-Sivas-Erzincan-Erzurum tarikinin her türlü menâbi’-i vesâ’itten bi’l-istifade te’sîsi taht-ı vücûbda görülerek bunun için mevcut deve, araba vesairenin hemen celb ve cem’iyle muntazam menzil kolları teşkili icab edenlere yazıldığından bu babda mahalli kumandanlıklarına ve teşkilâtın ta’kibine me’mûren gönderilen zabıtana cihet-i mülkiyece mu’avenet ve teshîlât ifası lüzumu Başkumandanlık Vekâleti’nden bildirilmiş ve keyfiyet sair lazım gelenlere de yazılmış olmakla oraca da ber-mûcib-i iş’ar muamele ifası ehemmiyetle tebliğ olunur. Fi 22 Kanunuevvel sene 330.”

Bu aşamadan sonra Konya-Ulukışla-Kayseri-Sivas üzerinden sevkiyata ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 950 nefer ve 50 subaydan oluşan Teşkilat-ı Mahsusa birliği 11 Ocak 1915 tarihinde İstanbul’dan trenle yola çıkarılmış ve belirtilen güzergâh üzerinde işe konusunda gerekli tedbirlerin alınması ilgililere tebliğ edilmiştir⁴³. 16 Ocak 1915’te de trenle 900 mavzer ve 5.000 martin tüfek Ulukışla’ya gönderilmiş ve en kısa sürede cepheye ulaştırılması için gereken tedbirlerin alınması emredilmiştir⁴⁴.

3) İstihbarat Toplama, Gözetleme ve Yapılan Deniz Savaşları

Nakliye gemilerini koruma görevi dolayısıyla yapılan savaşların dışında Osmanlı ve Rus filoları arasında çok sayıda muharebe, taciz ve bombardıman yaşanmıştır. 17 Kasım’da bir Rus filosunun Trabzon’u bombalaması üzerine Yavuz ve Midilli aynı gün öğleden sonra İstanbul’dan hareket etmişler, diğerleri daha sonra yola çıkmışlardır. Rus filosu Giresun açıklarında iken rotayı Sivastopol’a yöneltince Osmanlı filosu da onu takip ederek Sivastopol yakınlarında Balıklava açıklarında deniz savaşları yaşanmıştır. Bu savaşlarda Yavuz zırhlısı hasar almıştır. 10 Aralık’ta Osmanlı filosu Batum’u bombalamış, 25 Aralık’ta Yavuz, İstanbul Boğazı açıklarında mayın dolayısıyla zarar görmüştür. Zonguldak’ın bombalanmasına misilleme olarak Midilli, 7 Kasım’da Poti’yi bombardıman etmiştir. 23-24 Aralık gecesi Zonguldak açıklarında yaşanan muharebede iki Rus gemisi batırılmıştır. 18 Kasım’da Nilüfer Mayın gemisi kaybolmuştur. Diğer

43 BOA.DH.ŞFR. D: 48, V: 329.

44 BOA.DH.ŞFR. D: 49, V: 11.

tarafından Rus Donanması İstanbul Boğazı çıkışını ve yine kıyıda Zonguldak, Giresun ve Trabzon açıklarını defalarda mayınlamışlardır⁴⁵.

Rus donanmasının Osmanlı donanmasına üstünlük kurmasında iyi istihbarat alınması etkili olmuştur denilebilir. Çünkü ne kadar tedbir alınsa da Ruslara istihbarat gönderilmesinin önlenemediği ortaya çıkmaktadır. Nitekim Başkumandanlık Vekâleti'nin 13 Kasım tarihli tezkeresi üzerine 19 Kasım 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden İstanbul Valiliği ve İstanbul Polis Müdüriyetine gönderilen tezkerede; alınan tedbirlere rağmen gemilerimizin İstanbul Boğazı'ndan giriş ve çıkışları ile ilgili bilgilerin telsiz haberleşmesi ile Ruslara aktarıldığının anlaşıldığı, sadece yerleşim yerlerinde değil deniz kıyısındaki bütün ormanlık alanlarda da telsiz istasyonları olup olmadığı araştırılması gerektiği, bu çerçevede elektrik üretilebilecek bütün teçhizatın kayıt altına alınması ve neticede varlığından şüphe edilmeyen telsiz merkezinin bulunması emredilmektedir. Aynı tarihte aynı içerikli bir telgraf Trabzon, Kastamonu vilayetleri ile Canik, Bolu, İzmit ve Çatalca mutasarrıflıklarına da gönderilmiştir. Ayrıca bu birimlere böyle telsiz istasyonlarının nasıl araştırılacağına dair Başkumandanlık tarafından hazırlanan bir yönerge de gönderilmiştir. Buna cevaben Canik (Samsun) Mutasarrıflığından 7 Kasım'da gönderilen telgrafta, sancak dâhilindeki elektrik üreten bütün mahallerin ve binaların kontrol altına alındığı, Doktor Altunyan Efendi'nin röntgen cihazlarına el konulduğu bildirilmektedir. İstanbul Vilayetinden verilen cevapta ise Heybeliada'daki Rum Ticaret Mektebi'nde iki adet telsiz -telgraf makinesinin tespit edildiği ve el konulduğu bildirilmektedir⁴⁶. Aynı şekilde 15 Kasım 1914 tarihinde Samsun Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta Fransız Mektebi'ndeki telgraf cihazına el konulması emredilmiştir⁴⁷.

Karadeniz'deki faaliyetleri hakkında bilgi toplamak da önemli bir husustu. "Başkumandan Vekili Enver" imzasıyla 18/19 Kasım 1914 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen ve "*Başkumandanlık Karargâhınca Karadeniz'deki Rus filosu harekâtının dakikası dakikasına bilinmesine eşedd (şiddetle) ihtiyaç vardır*" ifadesiyle başlayan bir başka tezkerede; bu amaçla gözetleme için askeri personel görevliler bulunduğ ve bu konuda sivil görevlilerin de desteğine ihtiyaç olduğu

45 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C VIII (Deniz Harekâtı)**, s.80-86. Osmanlı Donanması'nın bu dönemdeki faaliyetlerine dair kroki Ek 2'de verilmiştir.

46 **BOA.DH.EUM.5.Şb.** D: 4, V: 21; **BOA.DH.ŞFR.** D: 47, V: 90; **BOA.DH.ŞFR.** D: 47, V: 89; **BOA.DH.ŞFR.** D: 47, V: 136.

47 **BOA.DH.ŞFR.** D: 47, V: 15.

belirtilmektedir. Elde edilen bilgilerin zaman geçirilmeksizin Başkumandanlık Karargâhına bildirilmesi ve yazışmalarda karmaşaya meydan verilmemesi istenilen tezkerede şu hususlara dikkat edilmesi rica edilmektedir:

1) *Zevali saat* (güneşin en tepede olduğu anın 12.00 kabul edilmesi) *kullanılmak şartıyla hangi zamanda, ne cihetten kaç gemi görülmüştür? (Cinsinin tayini müşkil olursa kaç bacalı kaç direkli ve büyük, küçük oldukları),*

2) *Toplu mu, müteferrik (aralıklı) mi gidiyorlar, aralarındaki mesafe ve sahile ne kadar uzak geçtikleri,*

3) *Hangi istikâmetten gelip nereye gittikleri ve ne zaman mahallin ufkundan gaib oldukları.”*

Bu tezkerede belirtilen hususlara dikkat edilmesi yönünde Dâhiliye Nezareti 19 Kasım'da İstanbul, Edirne, Trabzon, Kastamonu vilayetleriyle, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca mutasarrıflıklarına tamim telgraf gönderilmiştir⁴⁸.

Bu telsiz telgraf merkezlerinden aldıkları istihbaratın yanında, Rus torpidoları Osmanlı limanlarına gelerek balıkçılardan ve halktan bazı kişileri esir olarak gemilere götürüp tehditle onlardan istihbarî bilgiler aldıkları anlaşılmaktadır. Daha sonra bu kişileri serbest bırakmışlardır⁴⁹.

4) Rusların Karadeniz Kıyılarını Bombardıman Etmeleri

Rus donanması 6 Kasım'da Zonguldak'ı bombardıman etmiş, bir vapuru batırmış, kömür dekovil hattını, konsoloshane ve bazı binaları tahrip etmiştir. Oluşturulan komisyonun hazırladığı ayrıntılı raporda; limanda 2.170 lira ve şehirde 77.970 kuruşluk hasar meydana geldiği tespit edilmiştir⁵⁰. Bu bombardımanda en önemli amaç Osmanlı donanmasının ve İstanbul'un kömür ihtiyacını karşılayan bu limanın kullanımının engellenmesiydi. 17 Kasım'da bir Rus filosu Trabzon'u bombardıman etmiş, 3 resmi ve 18 özel binayı tahrip etmişlerdir. 18

48 **BOA.DH.EUM.5.Şb.** D: 4, V: 61; **BOA.DH.ŞFR.** D: 47, V: 82. Bu tamimde belirtilen hususları içeren ve Bolu Mutasarrıflığından aynı gün gelen cevabî telgrafın metni şöyledir: “Bugün alaturka saat onda Kuruçayı'nın otuz mil açıklarında ara sıra dumanları seçilebilen altı sefine görüldüğü ve yekdiğerine az mesafede olup İstanbul Boğazı'na süratle hareket etmekte oldukları ve keyfiyetin icab eden makamâta arz edildiği Kuruçayı Müdiriyeti'nin iş'ârına atfen Bartın Kaymakamlığı'ndan bildirilmiştir. Fi 16 Teşrinisani sene 330. Düzce'de Bolu Mutasarrıfı Ali Osman”

49 **BOA.DH.EUM.5.Şb.** D: 10, V: 2; **BOA.DH.ŞFR.** D: 49, V: 141.

50 **BOA.DH.EUM.5.Şb.** D: 9, V: 62.

Kasım, 17 ve 30 Aralık'ta Hopa ve civarı, 19 Kasım'da Amasra, 24 Aralık'ta Zonguldak Rus bombardımanlarının hedefi olmuştur⁵¹. 25-28 Ocak 1915'te Trabzon, Akçaabat ve Rize ağır bombardımana maruz kalmıştır. Trabzon'un bombardımanı sırasında "Vaşington" isimli ve Amerikan bandıralı bir gemi de batırılmıştır⁵².

Rusların sahillerdeki yerleşim yerlerini bombardımanında özellikle resmi binaları hedef almaları Osmanlı Hükümetini bazı tedbirler almaya sevk etmiştir. 24 Kasım 1914 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafla resmi kurumların, karargâhların, memurların ve özellikle de resmi evrakın dağdağaya meydan verilmeksizin daha güvenli yerlere ve binalara taşınması istenilmiştir⁵³.

Karadeniz'de Osmanlı ve Rus donanması arasındaki önemli çarpışmalardan birisi 4 Ocak 1915 Pazartesi günü Sinop açıklarında yaşanmıştır. Sinop Sancağı'ndan Kastamonu Vilayeti vasıtasıyla Dâhiliye Nezaretine gönderilen rapora göre; Hamidiye Zırhlısı öncülüğündeki Osmanlı filosu saat 8 sıralarında İnceburun açıklarından doğuya doğru ilerlemekte iken on altı parça gemiden oluşan bir Rus filosu tarafından taciz edilmiş, bunun üzerine Hamidiye Zırhlısı geri dönerek İstanbul'a doğru hareket etmişse de Rus filosundan ayrılan beş gemi tarafından takip edilmiş ve top atışıyla saldırıya uğramıştır. Hamidiye Zırhlısı da top atışı ile karşılık vermiş ve Rus filosundan bir gemiyi batırmıştır. Yaklaşık 3 saat süren mücadeleden sonra Rus filosu, bölgeden geçmekte olan yük gemilerini ve Sinop limanını bombardıman etmiş ve Sivastopol'a doğru hareket etmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda İtalyan bandıralı Maria Rozene isimli bir yük gemisinin battığı tespit edilmiş ve mürettebattan kurtarılanlar Sinop'a getirilmiştir⁵⁴.

Karadeniz'de üstünlüğün Rus donanmasına geçmesinden sonra Rus savaş gemileri Osmanlı limanlarına daha da yaklaşmaktan çekinmemeye başlamıştır. 7 Ocak 1915 tarihinde Samsun açıklarına gelen sekiz gemiden oluşan Rus donanmasından üçü Trabzon'a doğru hareket ederken diğer beşi kuzeye doğru gitmiştir. 12/13 Ocak 1915 gecesi beş gemiden oluşan Rus filosu Görele açıklarından geçerek Trabzon'a gitmiştir. Bir kısmı bu gemiler olması muhtemel ve bi-

51 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C VIII (Deniz Harekâtı)**, s.87.

52 **BOA.DH.EUM.5.Şb.** D: 9, V: 62; **BOA.HR.HMŞ.İŞO.** D: 114, V: 20.

53 **BOA.DH.ŞFR.** D: 47, V: 157.

54 **BOA.DH.EUM.2.Şb.** D: 3, V: 61.

risi nakliye gemisi olmak üzere on bir gemiden oluşan bir Rus filosu Trabzon'un 5-6 mil açıklarından geçerek batıya doğru gitmiştir (15 Ocak 1915)⁵⁵.

Rus donanmasının bombardımanında zarar görenlere tazminat ödenmesi yönündeki karar bazı şartlara bağlıdır, yani her batan gemi sahibine ödenmemiştir. Sinop'un 7 Şubat 1915 tarihli bombardımanı esnasında "Şahin-i Bahrî" isimli gemisi batan Lefter oğlu Dimitri'nin başvurusu buna örnek verilebilir. Dimitri Efendi 10 Şubat 1915 tarihinde Sinop Mutasarrıflığına verdiği arzuhalde; 34 tonluk gemisinin içindeki maden kömürü ile birlikte Rusların bombardımanında battığını belirterek haklarının korunması için gerekenin yapılmasını talep etmiştir. Bu arzuhal "Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Bahriye Tazminat Komisyonu"nda görüşülmüş ve limana girecek gemilere verilmek üzere kömür yüklenmiş olmakla birlikte liman haricine çıkmakla yükümlü olmayan, sadece kışlamak için limanda bulunan bu vapur düşman saldırısında batırılmış olsa da tazminat ödenmesinin mümkün olmadığına karar verilmiştir⁵⁶. Sinop, İnebolu ve benzeri limanlarda yine Rus saldırıları sonucunda batan veya zarar gören gemilere tazminat ödenmesi konusunda aynı kriterin işletildiği, yani gemi devlet hizmetinde ise veya devlet tarafından el konulmuşsa tazminat hakkı tanınmış, aksi takdirde ödeme yapılmaması kararlaştırılmıştır⁵⁷.

Rusların Karadeniz sahillerindeki bombardımanları neticesinde çok sayıda deniz aracı ile yerleşim yerlerinde ev ve ticarethane zarar görmüştür. Zarar gören Osmanlı vatandaşlarının müracaatları üzerine Hükümetçe bu konu ile ilgili "Tazmîn-i Hasârât Komisyonu" kurulmuş ve zararların karşılanması kapsamında neler yapılabileceği araştırılmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların sonucunda; düşman bombardımanları neticesinde oluşan vatandaşların zararlarının Harbiye Nezareti Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanmasına Meclis-i Vükela tarafından karar verilmiştir (Eylül 1915). Bu çerçevede ilk etapta deniz nakliye araçları zarar görenlerin zararlarının %45'inin adı geçen ödenekten ödenmesine başlanmıştır. Bildirinin kapsamını teşkil eden ve Rus bombardımanına hedef olan Trabzon ve Kastamonu vilayetleri ile Canik Sancağı dâhilinde zarar gören deniz taşıtlarının tazmini için toplam 10.868.000 kuruş ilgili yerel idarelere gönderilmiştir. Ayrıca Meclis-i Vükela kararıyla 11 Teşrinisani 1915 tarihinde İstanbul'daki Amerikan Sefareti aracılığıyla İngiltere, Fransa ve Rusya hükümetlerine bir nota gönderil-

55 BOA.DH.EUM.2.Şb. D: 3, V: 32.

56 BOA.DH.EUM.5.Şb. D: 11, V: 37.

57 BOA.DH.EUM.5.Şb. D: 9, V: 62.

miştir. Buna göre; bu devletlerin uluslararası hukuka aykırı bir şekilde Osmanlı limanları ve yerleşim yerlerine yönelik bombardımanı devam edecek olursa, bu bombardımanların sebep olacağı hasarların “mukabele-i bi'l-misil” ilkesi gereğince bu ülke vatandaşlarının Osmanlı topraklarındaki mal ve mülklerinden karşılanacağı bildirilmiştir⁵⁸. Ancak bu notaya rağmen benzeri taarruzlar son bulmamıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti tartışmalı bir şekilde girdiği I.Dünya Savaşı'nda maalesef istediği sonuçları alamamıştır. Amaçlar bakımından takdir edilebilecek hamleler yapmak istedi ise de, uygulamada yaşanan hatalar neticesinde bu savaştan zararlı çıkmıştır. Savaşa giriş olayı başta olmak üzere Sarıkamış ve Kanal harekâtlarında yapılan yanlışlar hiç de istenilmeyen bir sonuca götürmüştür.

Sarıkamış Harekâtına hazırlık anlamında Trabzon limanına denizyoluyla yapılacak nakliye büyük önem taşımaktaydı. Çünkü o dönem şartlarında demiryolu ve karayolu ile ulaşım imkânlarının kısıtlılığı ve kısa sürede yapılabilirliği nedeniyle Osmanlı Yönetimi denizyolu ile nakliyata öncelik vermiştir.

Bildiriye konu olan nakliyatı üç kategoriye ayırmak gerekir: a) İstanbul'dan Trabzon'a silah, mühimmat ve zahire nakli, b) Samsun, Sinop, Ordu, İnebolu'dan Trabzon'a erzak ve zahire nakli c) Samsun, Ordu ve Giresun'dan Trabzon'a asker ve silah nakli.

Daha savaşın ilk günlerinde Sinop, Samsun, Ordu ve Giresun'dan Trabzon'a yapılan başarılı nakliyat moralleri düzeltmiştir. Ancak 6 Kasım'da önemli bir kısmı Almanya'dan gelen mühimmat, elbise, ayakkabı ve zahireden oluşan yükü Trabzon'a götürürken Zonguldak açıklarında üç önemli nakliye gemisinin (Bahriahmer, Bezmiâlem, Mithatpaşa) Rus donanması tarafından batırılması büyük bir moral bozukluğuna neden olmuştur. Amiral Souchon'un tedbirsizliği ve istihbarat eksikliği bu olayda önemli sebeplerdir.

Rus donanmasının nakliye gemilerine ve kıyıdaki limanlara ve yerleşim yerlerine saldırıları denizyolu ile nakliyatın başarısını engellemiştir. Asker, silah ve erzak nakli bir ölçüde başarılı olsa da, zaman ilerledikçe artan düşman saldırıları tehlikesi nedeniyle denizyolu ile nakliyattan vazgeçilmek zorunda kalmıştır. Bu çerçevede demiryolu ile Ulukışla'ya kadar gelip, Kayseri-Sivas-

58 BOA.BEO. D: 4411, V: 330751.

Erzincan-Erzurum'a ulaşan güzergâh daha çok tercih edilmiştir. Bunun yanında Eskişehir-Ankara-Yozgat-Sivas ve Samsun-Amasya-Tokat-Sivas güzergâhları da ikinci derecede kullanılmıştır. Bütün gayretlere rağmen Sarıkamış Harekâtı ve sonrasındaki savaşlar için ordunun ve halkın erzak ihtiyaçlarının istenilen ölçüde karşılanamadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Fon, Dosya ve Vesika numaraları metin içerisinde verilmiştir.)

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C II/Kısım IV, TTK. Yay., Ankara, 1991.

———, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C III/Kısım I, TTK. Yay., Ankara, 1991.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C I (Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi), Genelkurmay ATASE Başk. Yay., Ankara, 1991, s. 167.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C VIII (Deniz Harekâtı), Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başk. Yay., Ankara, 1976.

Cemal Paşa, **Hatıralar**, Yay. Haz. Behçet Cemal, Selek Yay., İstanbul, 1959.

GAZEL, Ahmet Ali, **Osmanlı'nın Son Savaşları Nedeniyle Açılan Meclis Soruşturmaları (Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları)**, Pegem Akademi Yay., Ankara, 2013.

KARABEKİR, Kâzım, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, C II, Emre Yay., İstanbul, 1995.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C IX (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908-1918), TTK. Yay., Ankara, 1996.

ORBAY, Rauf, **Cehennem Değirmeni (Siyasi Hatıralarım)**, Emre Yay., İstanbul, 1993.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları, Yay. Haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul.

SÂBİS, Ali İhsan, **Birinci Dünya Harbi**, C II, Nehir Yay., İstanbul, 1992.

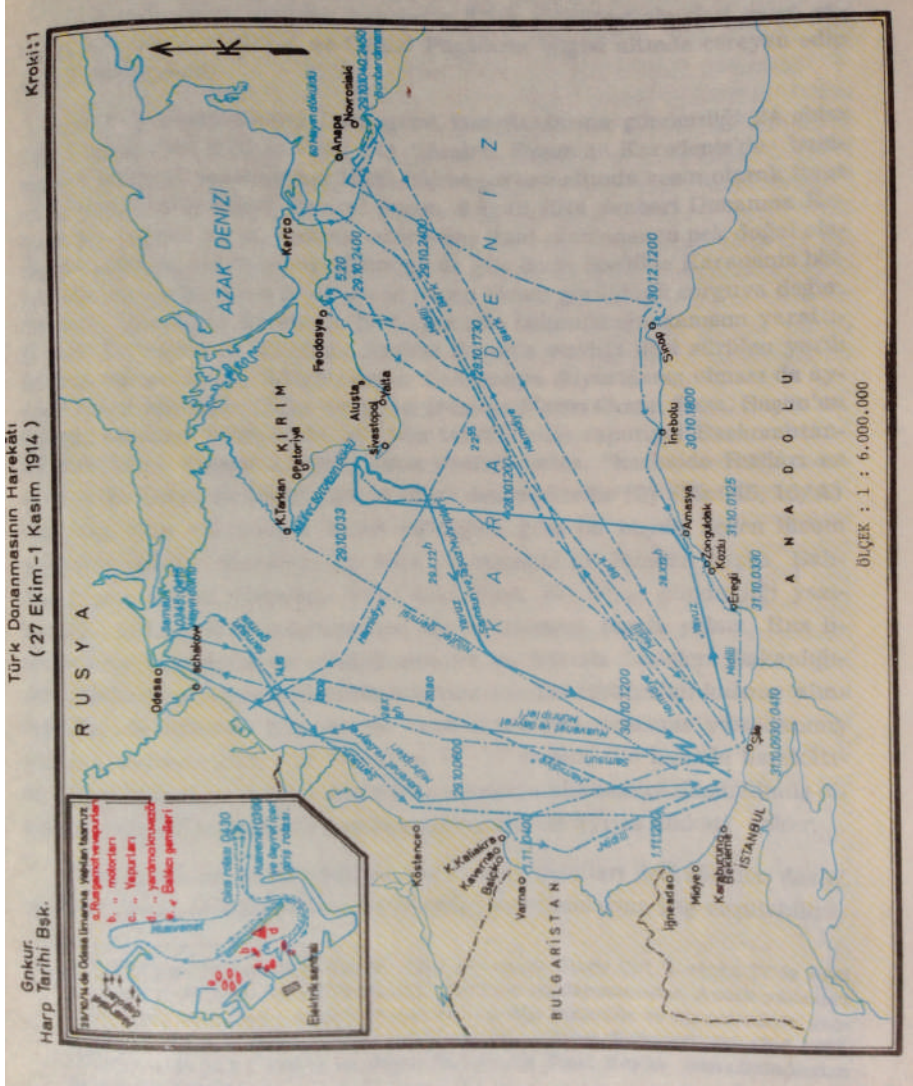
SANDERS, Liman von, **Türkiye'de Beş Sene**, Yay. Haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007.

TÜRKGELDİ, Âli Fuad, **Görüp İştittiklerim**, TTK. Yay., Ankara, 1987.

YILMAZ, Veli, **1 inci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, İstanbul, 1993.

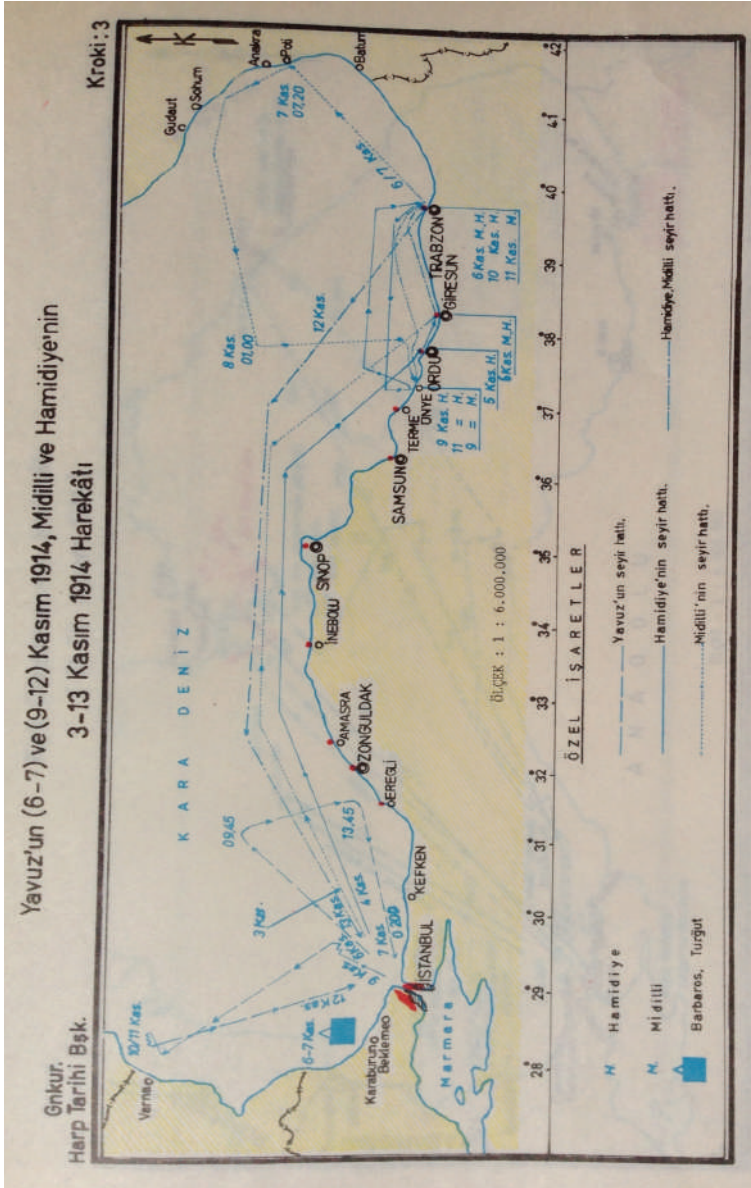
EKLER

Ek 1) Türk Donanmasının 27 Ekim - 1 Kasım 1914 Tarihleri Arasındaki Karadeniz Harekâtı

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C VIII (Deniz Harekâtı), Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başk. Yay., Ankara, 1976, s.64.

Ek 2) Osmanlı Donanması'nın Kasım 1914 Harekâtına Dair Kroki

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C VIII (Deniz Harekâtı), Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Başk. Yay., Ankara, 1976, s.81.

HALİL (KUT) PAŞA'NIN I. DÜNYA HARBİ BAŞLARINDAKİ KUVA-YI SEFERİYYE KOMUTANLIĞI

MEHMET EMİN DİNÇ*

ÖZET

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın safında girmiştir. Bu savaş bütün Avrupa coğrafyasını etkilediği gibi Afrika, Ortadoğu, Anadolu, Kafkasya ve Yakındoğu'yu da etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin özellikle doğuda kuzeyden Rusların Güneyden de İngilizlerin sıkıştırmasıyla büyük sıkıntılar yaşayacağı aşikar olunca, açık savaş tedbirleri yanında özel kuvvet operasyonlarına da başvurduğu görülmüştür. Bu çerçevede olmak üzere savaşın başlarında "Halil (Kut) Bey ve Kazım (Karabekir) Bey Kuvve-i Seferiyyeleri" oluşturularak orta ve güney İran topraklarına sevk edilmiştir. Olayların gelişimi ve konjonktür bu kuvvetlerin planlandığı şekilde yoğun ve aktif faaliyet göstermelerine imkân vermemiştir. Ancak o dönemin şartlarına göre oldukça stratejik bir proje olduğu dikkat çekmektedir.

Başkomutan ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın kendisinden iki yaş küçük amcası ve İttihat ve Terakki'nin fedai grubunun önde gelen elemanlarından olan Halil Bey, bu proje gündeme alınınca akla gelen ilk isim olmuştur. Bunda Halil Bey'in Enver Paşa'ya akrabalığı ve tam sadakati, deli dolu karakteri, Makedonya ve Trablusgarp'taki faaliyetleri ile bölgeyi daha önce buralarda yaptığı görevler dolayısıyla iyi tanıyor olması önemli rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Halil (Kut) Paşa, Kafkas Cephesi, Birinci Dünya Savaşı, Kuvve-i Seferiyye

---

* Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, mdinc@adiyaman.edu.tr

ABSTRACT

The Ottoman Empire joined the First World War as an ally of Germany. The Great War not only influenced the European geography but also had impact on Africa, the Middle East, Anatolia, Caucasus and the Near East. When it was made clear that the Ottoman State was going to experience big troubles as a result of the military pressures coming from Russia and Great Britain, special force operations were practised alongside the open military precautions. At the beginning of the war, two special mobile military force groups (Kuvve-i Seferiyye) were formed under the commandship of Halil (Kut) Bey and Kazım (Karabekir) Bey and sent to central and South Iran. The progress of the war and conjunctural developments did not allow those forces to perform their duties as effective as they were planned to. However, considering the wartime conditions and circumstances, the idea of forming those forces and dispatching them to a foreign land attracts attention.

The name of Halil Bey, who was the uncle of Enver Pasha the Supreme Commander and War Minister in the Cabinet and who was a member fedayeen group of the İttihat ve Terakki (Unification and Development Party), came to mind first, when this project was put into the government's agenda. His kinship and full loyalty to Enver Pasha, his reckless personality, his military activities in Macedonia and Western Tripolis, his experiences in Iran that had made him acquainted with the region played roles in that selection process.

Key Words: Halil (Kut) Pasha, Caucasus Front, the First World War, Kuvve-i Seferiyye (special mobile military force groups)

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişi

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının birçok sebebi bulunmakla birlikte, bunların en önemlilerinden birisi “*Balkanlar'daki politik durum nedeniyle Avrupa siyasetinde gruplaşmaların olması*”ydı. Avrupa ülkeleri “ÜÇLÜ İTTİFÂK” ve “ÜÇLÜ İTİLÂF” olarak iki gruba bölünmüşler ve karşı karşıya gelmişlerdi. Bu gerginlik neticesinde savaş patlak vermiştir.

Avrupa'da çeşitli cephelerde başlayan bu büyük savaşta izlenen seyre göre Osmanlı Devleti'nin coğrafi ve stratejik durumu çok önemli görünüyordu. Şöyle ki, bütün Avrupa devletleri ve özellikle de iki cepheyi meydana getiren devletler, Osmanlı Devleti'ni küçümsüyorlardı. Bunda en önemli etken de “*Osmanlı Devleti'nin Balkan savaşlarından çok yorgun ve büyük ölçüde toprak kaybına uğrayarak çıkmış olması*”ydı. Gerçekten de bu devrede Osmanlı Devleti'nin malî ve ekonomik durumu çok kritik bir halde idi.

Osmanlı devlet adamlarında, Avrupa ve Türkiye'nin mevcut konjonktürüne göre şekillenen ve iki cepheye ayrı ayrı meyil gösteren iki grup oluşmuştu. Birinci grubun eğilimi; “*Almanya ile Osmanlı Devleti'ni her durumda koruyarak kesin ve açık bir anlaşma yapmak*”; İkinci grubun eğilim ise “*Osmanlı Devleti'ni gelecek bir savaşta etkisi altına alacak olan devletlere, özellikle de Akdeniz devletlerine yakınlaşmak ve bu yakınlaşma sonucunda, başarı kazanıldığı takdirde bu devletlerle bir anlaşma yapmak*”tı.¹

Osmanlı Devleti, bu görüşlerden hareketle Avrupa devletleri ile ittifak antlaşması denemelerine girişmiştir. Rusya, Bulgaristan, Yunanistan ve Fransa ile girişilen ittifak denemelerinden bir sonuç alınamayıp, onlarla kapılar kapanınca yön üçlü ittifaka çevrilmiştir. Sonuçta, Almanya ile yapılan gizli bir antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin kaderi, bu büyük savaşta “Üçlü İttifâk” a bağlanmış oluyordu.²

1 Genkur. Atase, **Birinci Dünya Harbi Türk Harbi**, C III İran-İrak Cephesi: 1914-1918, 1.Kısım, Ankara 1979, s. 1-7, 34-40; Cemil Bilsel; **Lozan**, C I, s. 137; Y.Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C II, s. 55 (Üçlü İttifak devletleri; Almanya, Avusturya- Macaristan ve İtalya, Üçlü İtilâf devletleri ise İngiltere, Fransa ve Rusya idi.)

2 Enver Bolayır, **Talat Paşa'nın Hâtıraları**, s. 23-24 (Türkiye, ittifak gruplarından birisine girmenin yollarını ararken Sadrazam Said Halim Paşa, Wangenheim'in “Almanya'nın Türkiye ile müsâit şartlarda bir ittifâk akdetmek, istediğini bildirdi. Beni, Enver'i ve Halil

Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile imzalanan bu gizli antlaşmanın ardından ertesi gün 3 Ağustos 1914'te “*kendi emniyet ve güvenliği bakımından*” genel seferberlik ilân etmiş ve ilk faaliyet olarak da Boğazları askeri gemilerin geçişine kapatmıştır. Bunu takip eden günlerde yaşanan diğer bazı gelişmeler de Osmanlı Devleti’ni savaşın içine çekmiştir.³

10 Ağustos 1914'te Kuzey Afrika'daki Fransız limanlarını bombaladıkları için kendilerine takip eden İngiliz donanmasının önünden kaçan ve Çanakkale Boğazı'ndan Marmara'ya girerek İstanbul önlerine gelen iki Alman zırhlısı (*Goben* ve *Breslau*) Türkiye'yi savaşa sokan vesileyi oluşturmuşlardır. Başkomutan Vekili Enver Paşa, bu gemilere “*Yavuz*” ve “*Midilli*” adlarını vermiş, Türk bayrağı çekmiş, Alman mürettebat ve askerlerin yanına Türk askerlerini de katarak Ruslara ait Sivastopol limanını bombardımana tâbi tutturmasıyla, Osmanlı Devleti de fiilen bu büyük savaşa dâhil oluyordu.⁴

1- Osmanlı Devleti'nin Çeşitli Tedbirleri ve Halil Paşa'nın Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye Komutanlığı

Bu gelişmeler yaşanırken Halil Paşa, İstanbul Merkez Komutanlığı görevini yürütmekte ve olayları yakından takip etmektedir. Kendi ifadesi ile “*Savaş başlamıştır, o halde savaşılacaktır ve görevler en iyi şekilde yapılacaktır. Böyle bir büyük dönemde 'Merkez Komutanlığı' gibi ikinci derecede bir görevde kalmak doğru değildir. Ateş hattına koşmak ve orada vuruşmak gerekmektedir.*”

Bu duygu ve düşünceler içinde iken, beklediği fırsat ortaya çıkar. Bu fırsat, çok özel bir görevi de beraberinde getiren fırsattır. Enver Paşa'ya mutlak surette bağlı olan Halil Paşa, onun özel harekât planıyla ve özel kuvvetlerle özel bir göreve gönderilecektir: “*Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye ile İran'a gitmek*”. Tarih 1914 yılının Kasım ayı başlarıdır.⁵

(Menteşe)'i yanına çağırarak fikrimizi sordu. Biz, müşterek bir şekilde “varlığımızın korunmasını, ilim, sanat, sanayi ve ticarete ilerlemiş böyle bir devletin yardımı ile sağlayacağımızı” söyledik. Bunun üzerine Almanlarla antlaşma imzalandı.” denmektedir. Bu antlaşma, 2 Ağustos 1914'te imzalanmıştır.

3 **BDH.Türk Harbi**, C III, 1. Kısım, s. 9; **Bitmeyen Savaş**, s. 136.

4 **Bitmeyen Savaş**, s.136.

5 Aydemir, **a.g.e.** C III, s.116; Görgülü, **THTDAGKB**, s. 408; Kazım Karabekir, **Birinci Dünya Savaşı'na Nasıl Girdik**, C 2, s. 250.

1914 yılının Kasım ayı başlarında Osmanlı Devleti “*Kafkasya’daki Rus Ordusuna karşı* bölgedeki Üçüncü Türk Ordusunun *taarruz ettirilmesini*” düşünmüş ve bunun hazırlıkları yapılmaya başlanmıştır. İşte tam bu sırada, İstanbul’da Başkomutanlık Karargâhı’ndan habersiz olarak ve tamamen Enver Paşa ile Limon Von Sanders’in düşünceleri doğrultusunda önce “*Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye*” daha sonra da “*Birinci Kûvvâ-yı Seferiyye*” kurulmuştur. Önce kurulan Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye’ye Halil Paşa, daha sonra kurulan Birinci Kûvvâ-yı Seferiyye’ye ise Kâzım Karabekir Paşa’nın komuta etmesi bizzat Enver Paşa tarafından kararlaştırılmıştır.⁶

Enver Paşa’nın bu tümenleri teşkil etmesinin sebebi “*Üçüncü Ordu, Kafkasya’daki Rus ordusu ile uğraşırken, güneyden İran üzerinden bu orduyu sıkıştırmak; oradan Türkistan, Afganistan ve Hindistan’a yayılarak İngilizler ve Ruslar aleyhinde hareketler gerçekleştirmek*”⁷ şeklindeki geniş ufuklu ve ileriye dönük bir düşünce idi.

Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye, Beşinci Kolordu birlikleri arasından seçilmek suretiyle teşkil edildiğinden bu şekilde adlandırılmıştır. Bu tümen, Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın 15 Kasım 1914 tarihli emriyle kurulmuştur. Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye Komutanlığına getirilen Halil Paşa’ya verilen emir: “*Tebriz üzerinden Dağıstan’a giderek, Kafkasya’daki müslüman toplulukları Ruslar aleyhine harekete geçirmek*”tir. Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye’nin bünyesinde “*37. 40. ve 43. Piyade Alayları ile bir süvari bölüğü ve iki dağ bataryası*” vardır.⁸

Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa’nın, Halil Paşa’ya 13.12.1914 tarihi ile bildirdiği görev emri şöyledir:

“İstanbul’da Merkez Komutanı Yarbay Halil Bey’e

1. Göreviniz, tümeninizle Tebriz üzerinden Dağıstan’a yürüyerek, orada genel bir isyana esas olmak, yürüyüş esnasında Rus tren ve telgraf hatlarını, özellikle de

6 İ.Selçuk, **YSR**, C 1, s.72; Hamdi Gürler, **Kurtuluş Savaşı’nda Albay Bekir Sami Günsav**, s.13-14, A.İ.Sabis, **Harp Hatıralarım**, C 2, s.211-212 (Bu tümenin bol para ve hediyelerle İran’a doğru yola çıkarıldığını yazar.)

7 Karabekir, **Birinci Dünya Savaşına Nasıl Girdik**, C 2, s. 419-421; Rahmi Apak, **YBSH.**, (Bu Kûvvâ-yı Seferiyye’nin teşkilinin sebebini “Almanlar”ın Rusya’da yaşayan 30-40 milyon civârındaki Türk’ün yardımını ummak” olarak açıklamaktadır.

8 Sabis, **a.g.e.**, C I, s. 250; Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subay’ın Hatıraları**, s. 95; İ.Selçuk, **YSR**, C I, s. 101, Aydemir, **a.g.e.**, C III, s. 116; H.Gürler, **a.g.e.**, s. 14; Sabis, **a.g.e.**, C II, s. 211-212.

Bakü-Tiflis hattını tahrip etmek; Ruslar'ı Hazar Denizi batısından sürmek ve yol üzerindeki âşiretleri Ruslar'a karşı savaşa teşvik ve sevk eylemektir.

2. *Van Valisi ve oradaki kuvvetlerin komutanı ile haberleşerek Tebriz'e hareket işini ve Rumiye Gölünün kuzey ve güneyinden yürümek konusunu, bizzat tayin etmekte serbestsiniz.*

3. *Herakâtınız hakkında Üçüncü Ordu Komutanlığına bilgi veriniz.*

4. *Sizin birliklerinizin sevk edilmesinden sonra Yarbay Kâzım Karabekir komutasındaki diğer bir tümeni de (Birinci Kûvvâ-yı Seferiyye) sevk ederek Bağdat üzerinden İran'a hareket ettireceğiz. Bu tümene verilen görev "Tahran'a yürüyerek, burayı Ruslardan temizlemek ve işgal etmek"tir. Bu tümenle sürekli olarak bağlantı halinde olunuz. Tahran sefirimizle de haberleşme yapabilirsiniz.*

5. *Tümeninizin iaşesini, yol üzerindeki duraklara varmadan önce valilere bilgi vermek suretiyle kendiniz temin edeceksiniz. İaşe işinin kolaylaştırılması için bütün tümenin toplu halde bulunmamasını, küçük bölümler halinde yürünmesini, ancak düşmana yaklaşıldığı zamanlarda toplanılmasını tavsiye ederiz.*

6. *İran'a hâkim sıfatıyla değil, İran'ı Rus boyunduruğundan kurtarmak göreviyle geldiğinizi ve 'Rusların Avrupa ve diğer cephelerdeki savaşlarda hiç başarılı olmadıklarını' propaganda ediniz. Başkomutan Vekili ENVER" 9*

Bu görev emrini aldığı zaman henüz 22 yaşında genç ve gözü pek bir subay olan, savaş meydanlarında pişerek ve büyük tecrübe kazanarak bu günlere gelen Halil Paşa, hemen hazırlıklara başlar. Hazırlanan "*sevk ve harekât planı*"na göre yola çıkılır.

11 Aralık 1914 günü Haydarpaşa Garı'ndan başlatılan ve kademe kademe gerçekleştirilen sevkîyat, 20 Aralık günü saat 14.00'te Halil Paşa'nın ve tümen karargâhının sevkî ile son bulur. Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye tümüyle görevine doğru yola çıkmıştır.¹⁰

Nâkil planına göre; "*Haydarpaşa'dan Pozanti'ya trenle, Pozanti'dan Gülek Boğazı'na yayan, Gülek Boğazı'ndan İskenderun'a trenle, İskenderun'dan Katman'a yayan, Katman'dan Akçakale'ye trenle*" ulaşılacaktır.

Yol boyunca trendeki askerleri moralman takviye etmeye çalışan Halil Paşa, bu sefere, kadro dışı olarak "*İttihâd ve Terâkki'nin sivil komitacıları*" olan bazı

9 İ.Selçuk, a.g.e., C I, s. 74-75; **Bitmeyen Savaş**, s.136; Sabis, a.g.e., C II, s. 255-256.

10 Sabis, a.g.e., C II, s. 255-256; **Bitmeyen Savaş**, s.136-137.

arkadaşlarını da götürmektedir. Bunlar, 1908'deki İran ihtilâl görevine birlikte gittiği arkadaşlarıdır.¹¹ Belki de yarım kalmış bir işi, bu kez bütün yolları kullanmak suretiyle tamamlamak niyetindedir.

Bu sırada Halil Paşa'yı İran'a sevk eden Enver Paşa, ani bir kararla Erzurum'a gitmiş, Üçüncü Ordunun kumandasını bizzat üstlenmiş ve bilinen büyük Sarıkamış faciası yaşanmıştır. Bu durum, Doğu Cephesinin büyük yara almasına ve tehlikeye girmesine sebep olmuştur. Enver Paşa, Üçüncü Ordunun takviyesi için yeni tedbirler düşünmüş ve bu düşünce ile "*Halil Paşa'nın maiyetinde İran'a doğru gitmekte olan Beşinci Kuvvâ-yı Seferiyye kuvvetlerinin, Üçüncü Ordu'nun takviyesi için İran'a hareketten vazgeçerek Erzurum'a gelmesini*" kararlaştırmıştır.

Durum ve karar Enver Paşa tarafından Halil Paşa'ya Urfa'da iken tebliğ edilir. Bu emir gereğince "*Başkomutanlık Karargâhı ile buluşmak üzere Ulukışla'ya gelmesi*" istenir. Halil Paşa, Urfa'da emrindeki kuvvetlerin komutasını, çok sevdiği ve yarbaylığa terfi ettirdiği yardımcısı Bekir Sami (GÜNSAV) Bey'e bırakarak Diyarbakır üzerinden Ulukışla'ya döner.

Halil Paşa, Ulukışla'ya vardığında Enver Paşa'yı burada bulur. Yanında Boronzart Paşa ile Enver Paşa'nın eniştesi Kazım (ORBAY) Bey¹² de vardır. Burada bir durum değerlendirmesi yapılır, yeni planların hazırlanıp uygulanabilmesi için hep birlikte Başkomutanlık Vekâletine ait özel trenle İstanbul'a gelirler. Yol-da, gelinen noktadan duyduğu üzüntüyü belirten ve görevinin yarım kalmasına hayıflanan Halil Paşa'ya Enver Paşa: "*Bunun zarûrî olduğunu, İstanbul'a döndükten sonra yeni bir Kuvvâ-yı Seferiyye*" hazırlayarak, kendisini tekrar İran'a göndereceğini" söyler. Böylece, Halil Paşa'nın Beşinci Kuvvâ-yı Seferiyye Komutanlığı, bir eylem gerçekleştirilmeden sona ermiştir.¹³

11 **Bitmeyen Savaş**, s.136-137; Selçuk, **a.g.e.**, C I, s. 75-76; Gürler, **a.g.e.**, s. 15-16; Sabis, **a.g.e.**, C I, s.225.

12 '1887'de İzmir'de doğmuş, 1904'te Kara Mühendislik Okulu'nu, 1907'de de Harp Akademisi'ni bitirmiştir.1904'te Teğmen, 1905'te Üsteğmen, 1907'de Kurmay Yüzbaşı, 1909'da Kıdemli Yüzbaşı, 1914'te Binbaşı, 1916'da Yarbay, 1918'da Albay, 1922'de Tümgeneral, 1926'da Korgeneral ve 1930'da da Orgeneral olmuştur. Türk ordusunun çeşitli birimlerinde eğitimci ve idareci olarak görevler yapmış, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal savaşlarına katılmıştır. Jandarma Genel Komutanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı da yapan Kazım Orbay 1950'de emekli olmuş, 1961'de Kurucu Meclis Başkanlığı yapmış ve 1964'te İstanbul'da ölmüştür. Enver Paşa'nın kız kardeşi Mediha Hanımla evli olan Kazım Orbay'ın çok sayıda nişan ve madalyası vardır.

13 Apak, **a.g.e.**, s. 97; Aydemir, **a.g.e.**, C III, s. 117; **Bitmeyen Savaş**, s.137-138; Selçuk, **a.g.e.**, C I, s. 75-85; Gürler, **a.g.e.**, s. 15-16; Sabis, **a.g.e.**, C II, s. 300-310; Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s. 111; D.Fronkin, **Barışa Son Veren Barış**, İstanbul, 1989, s.110-111.

2- Birinci Halil Bey Kûvvâ-yı Seferiyyesi Komutanlığı

Halil Paşa, Enver Paşa ile birlikte İstanbul'a döndükten sonra, yeni bir Kûvvâ-yı Seferiyye'nin teşkili için hazırlıklara girişilir. 37. ve 38. tümenler ile bazı jandarma birliklerinin katılımı ile oluşturulan "*Birinci Halil Bey Kûvvâ-yı Seferiyye*"si 1915 yılının Şubat ayı başlarında, yine trenle ve yine İran'a doğru hareket eder. Halil Bey'in yeni kuvvetleri Birinci Kolordudan seçilerek teşkil edildiği için bu şekilde adlandırılmıştır.

Halil Bey Kûvvâ-yı Seferiyyesi'nin güzergâhı "*Erbil-Revandiz-Rayet yolu ile Tebriz*"dir. Enver Paşa, yeniden böyle bir harekâtı planlarken "*Sarıkamış fiyaskosuna rağmen Ruslara karşı yine de bir zafer kazanmak*" arzusundadır ve bunu gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Halil Paşa'nın yeni kuvvetlerle tekrar Tebriz'e doğru sevk edilmesinin altında bu düşünce yatmaktadır. Eğer, Halil Bey başarılı olursa "*Enver Paşa'nın Türk illerini fetih planının bir kısmı gerçekleşmiş*" olacak ve planın tam olarak gerçekleşebilmesi için de "*Kafkaslardaki Türk ve Müslüman unsurları harekete geçirme imkânı doğacak*"tır.¹⁴

Halil Paşa'nın İstanbul'dan İran'a doğru hareket ettiği sırada bölgede bulunan Kâzım Karabekir komutasındaki Türk kuvvetleri İran sınırını aşarak Hoy'un güneyindeki sırtları işgal ve tahkim etmişlerdi. Bu ortamda Halil Paşa'nın da İran Azerbaycanı'na doğru harekete geçmesi, Rusların karşı harekete girişmelerine yol açmıştır. Bölgedeki Rus Ordusu Komutanı Yudenic, İran Azerbaycanı'na Rus-Kazak birlikleri yığmış ve bu kuvvetler Rusların daha önce boşaltmış oldukları Tebriz'i yeniden işgal etmişlerdi. Tebriz'e yerleşen Ruslar, gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra Haziran 1915'ten itibaren "*Ermenistan içinde saydıkları Van, Muş ve Bitlis vilâyetleri ile bunların çevrelerini ele geçirmek için*" batıya doğru bir harekât başlatmışlardı.

Bölgedeki Ermenilerin rehberliğinde ilerleyen Rus kuvvetleri, Van'a kadar gelmiş ve burayı işgal etmişlerdir. Ancak bu, Ruslar için olduğu kadar Ermeniler için de yeterli değildir. Her ikisinin de müşterek emeli "*Çukurova ve İskenderun'a kadar varmak ve buralara kadar olan toprakları ele geçirmek*"ti.¹⁵

1915 yılının Nisan ayı sonlarında Hoy bölgesine ulaşan Halil Paşa'nın sey-yar kuvvetleri, Hoy'un güneyinde Rus kuvvetleri ile karşı karşıya gelirler. Halil

14 A.Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 284; Selçuk, *a.g.e.*, C I, s. 85-92; Sabis, *a.g.e.*, C I, s. 365.

15 Kurat, *a.g.e.*, s. 286-287; Selçuk, *a.g.e.*, C I, s. 112-113; Sabis, *a.g.e.*, C 2, s. 365-366.

Paşa kuvvetlerinin ilk taarruzları, Ermeni asıllı Rus Generali Nazarbekof¹⁶ komutasındaki Rus kuvvetleri tarafından geri püskürtülür. Bunun üzerine Halil Paşa, yeni taarruz hazırlıkları yapmak üzere Dilman'ın güneyindeki sırtlara çekilir ve burayı takviye eder.

Bu sırada Başkomutanlık Vekâleti'nden Halil Paşa'ya şu telgraf emri gelir: “*Van düşmüştür. Bitlis ve Irak istikâmeti tehlikeye girmiştir. Daha vahim tehlikeler içinde kalmamak için kısa yoldan geriye çekilip, bu istikâmetleri tutmak amacıyla Üçüncü Ordu emrine giriniz.*”

Bu emir “*Halil Bey Kûvvâ-yı Seferiyyesi*”nin bağımsız varlığını ve hareketini sona erdirmiştir. O ve kuvvetler artık Üçüncü Ordunun emrindedir. Bundan böyle kendi kararıyla değil, Üçüncü Ordu Komutanlığının emriyle hareket edecek ve verilen görevi yapacaktır.

Halil Paşa, Başkomutanlık emri üzerine düşmanla teması keserek, kuvvetlerini kademe kademe geri çekmiştir. Emrindeki yaklaşık 12.000 askerle, “*sarp ve dağlık arazi ile köprüsüz nehirleri geçmenin zorluğu içinde*” 12-13 gün boyunca durmaksızın yol alırlar. Yolculuk her bakımdan çok büyük zorluklar ve sıkıntılar içinde geçmektedir. Yolda askerin erzâkı biter. Yanlarındaki koyun ve sığırları kesmek suretiyle idare etmeye çalışırlar. Bin bir zorluk ve sıkıntı içinde Siirt-Bitlis üzerinden Tatvan'a ulaşılır ve Halil Paşa burada karargâhını kurar.

Bu sırada onları tâkip eden Rus kuvvetleri de Malazgirt'e ulaşmış ve burada karargâh kurarak yerleşmişlerdir. Tatvan'a geldiklerinde İstanbul'dan Başkomutanlık Vekâletinden gelen bir emirle, Halil Bey Kûvvâ-yı Seferiyyesi, artık “*51. Tümen*” adını almıştır.¹⁷

3- 51.Tümen Komutanlığı

Başkomutanlık Vekâleti bu sırada doğu bölgesindeki gelişmeleri yakından takip etmekte ve “*Rusları Van'dan atmak*” için tedbirler düşünmeye ve uygulamaya çalışmaktadır. Alınan tedbir kararı uyarınca Halil Paşa'nın komuta ettiği 51. Tümen, Abdülkerim Paşa'nın komutanlığındaki “*Dokuzuncu Kolordu*”ya

16 Bu zat, daha sonra 1918'de kurulacak olan Bağımsız Ermenistan'ın Harbiye Nazırı olacaktır. Selçuk, **a.g.e.**, C 1, s. 92-107; Sabis, **a.g.e.**, C 2, s. 401-404; (Mareşal Fevzi Çakmak, Harp Akademisi Konferansları, 1935, s. 95'te: “Halil Bey'in 13.000 kişilik kuvveti 20 Nisan 1915'de Rusları Dilman'dan geri attı” demektir.)

17 **Bitmeyen Savaş**, s.139-142; İ. Selçuk, **a.g.e.**, C 1, s. 107-113.

bağlanmıştı. Abdülkerim Paşa, Van'ın Ruslardan geri alınması için yürütülecek harekâtın organizasyonu ile görevlendirilmiştir.¹⁸

Tatvan'da karargâh kuran 51. Tümen Komutanı Halil Paşa, burada çok iyi bir savunma hattı oluşturmuştur. 16 Temmuz 1915'te Ruslar, Tatvan'a ilk saldırıyı gerçekleştirirler. Ancak, Halil Paşa'nın oluşturduğu savunma hattını yaramayan Ruslar, binlerce ölü bir tabur miktarı kadar da esir bırakarak geri çekilmek zorunda kalırlar. İlk saldırıları başarısızlıkla ve büyük kayıplarla sonuçlansa da Ruslar, boş durmazlar ve hemen hemen her gün taarruzlarını tekrarlarlar. En zor çarpışmalar 20-26 Temmuz arasındaki günlerde yapılır. Ancak Ruslar, hiç bir taarruzdan netice alamaz ve kırılıp kırılıp geri çekilirler. Bu durum, Türk askerinin moralini yükseltmiş, Rusların ise 17 Mayıs 1915'te işgal ettikleri Malazgirt'i 26 Temmuz 1915'te boşaltarak geri çekilmelerine sebep olmuştur.

Olayların geldiği bu noktayı değerlendirmek isteyen Halil Paşa, bir plân hazırlayarak Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa'ya sunar. Plân şöyledir: *“Kendi kuvvetleri, Rus kuvvetlerini ezmeye kâfi gelecektir. Bunun için 51. Tümeni Tatvan'dan taarruza geçirecektir. Onlar düşman üzerine saldırırken, düşmanı daha da şaşırtmak için başka bir Türk müfrezesinin Erzurum yönünden düşman gerilerine sevki gereklidir.”*

Mahmut Kâmil Paşa, bu planı ve teklifi memnuniyetle karşılar ve *“Bir müf-reze yerine, bütün mevcudu ile Dokuzuncu Kolorduyu Kılıçgediği istikâmetinden sevk edeceğini”* bildirir. Ayrıca, 51. Tümen ile 9. Kolordunun müşterek hareketinin organizasyonu içinde Abdülkerim Paşa'yı görevlendirir. Halil Paşa'nın emrindeki kuvvetler bir süvari tümeni ve bir piyade alayı ile takviye edilir.¹⁹

Halil Paşa tasarladığı plân için gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra 1915 yılı Temmuz ayının son günlerinde harekete geçer. Türk taarruzu karşısında tutunamayan Ruslar, kuzeye doğru çekilmeye başlarlar. Türk kuvvetleri de inatla onları tâkip eder. Bu tâkip ve taarruz sırasında Rusların önemli bir kuvveti esir alınır. Bu kaçış ve kovalamaca *“Doksan üç hududu”* da denilen eski Türk-Rus sınırına kadar sürer. Bu sınırın savaşız dönemde tahkim edildiğini bilen Halil Paşa, sınırı zorlamayı denemez ve kuvvetlerini Karakilise (Ağrı) hattında durdurarak, istirahate alır.

18 Kurat, **a.g.e.**, s. 287; Görgülü, **THTDAGKB**, s. 408-409.

19 **Bitmeyen Savaş**, s.144-145; Kurat, **a.g.e.**, s. 287; Görgülü, **OYHK**, s. 115; Sabis, **a.g.e.**, C 3, s. 39-40, 69-70.

Rus Abbasiyef Kolordusu, bir süre sonra aldığı takviye kuvvetlerle Karakilise hattındaki Türk mevzilerine yeni bir taarruz başlatır. Ancak, Türk direnişi ile karşılaşarak, büyük zayıat verir. Saldırıları, ilerleyen günlerde sürekli tekrarlanırsa da bir netice elde edilemez. Türk mevzileri çok iyi bir şekilde savunulmaktadır.²⁰

4- 18. Kolordu Komutanlığı ve Doğudaki Faaliyetleri

1915 yılı Ağustos ayı sonlarına doğru Halil Paşa'nın komutasındaki 51. Tümenin yanına yeni bir tümen katılarak her ikisine birden "18. Kolordu" adı verilmiş ve Kolordu Komutan Vekilliğine Halil Paşa getirilmiştir.²¹

Halil Paşa'nın Karakilise mevzilerinde Ruslarla yoğun çarpışmalar içine girdiği bir sırada Dokuzuncu Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa'dan şöyle bir haber gelir: "*Dokuzuncu Kolordu her taraftan sarılmıştır. Çekilmesine imkân kalmamıştır. On Sekizinci Kolordunun da aynı akıbete düşmemesi için önüne öncü arkasına artçı, iki yanına da yabancı müfrezeler ayırarak süratle geri çekilmesi gerekmektedir.*"

Halil Paşa, bu isteği yerinde bulmaz. Yerini terk etmediği gibi, kendi Kolordusuna destek için harekete geçmiş olan Dokuzuncu Kolorduyu da düşmana bırakmak istemez. Dokuzuncu Kolordu'yu bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için harekete geçer.

Abdülkerim Paşa'nın mektubunu aldıktan sonra bir teftiş gezine çıkan Halil Paşa "*Dokuzuncu Kolordunun Kılıçgediği dağlarında olduğunu onların gerisinde düşmanın yalnızca bir süvari tümeninin bulunduğunu, bu durumda onları kurtarmanın mümkün olduğunu*" tespit edince, hemen bir plan hazırlar. Plâna göre "*kendi Kolordusuna bağlı 52. Tümeni, Murat suyunun sağ kıyılarına geçirterek burada daha önce Rusların yaptırılmış oldukları mükemmel, terk edilmiş siperlere yerleştirir.*" Düşman bunu anlayınca saldırıya geçer. Ancak 52. Tümen kahramanca savunma yaparak düşmana büyük kayıplar verir ve düşmanı kuzeybatı yönünde geri çekilmeye mecbur eder. Böylece, Dokuzuncu Kolordu'yu imha olmaktan kurtaran Halil Paşa, kuvvetlerini yeniden mevzilerine çeker.

20 **Bitmeyen Savaş**, s.145-148; Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s. 111

21 18. Kolordu 19 Eylül 1915'te teşkil edilmiştir; Görgülü, **OYHK**, s. 111-115; Görgülü, **THDAGKB**, s. 408; Gürler, **a.g.e.**, s. 17-18; Sabis, **a.g.e.**, C 3, s. 70; Apak, **a.g.e.**, s. 120.

Halil Paşa bir süre sonra “*Kop mevzilerinde savunma tertibatı alarak, düşman taarruzlarını beklemekle*” görevlendirilir ve Kolordusuyla Kop’a gelerek, mevzi-
lere yerleşirler. Kısa süre sonra Rusların “*Üçüncü Türk Ordusuna saldırmak için
Kars bölgesinde büyük kuvvetler toplamaya başladıklarını*” haber alır ve Bitlis-Muş
istikâmetlerini örtme kuvvetlerine bırakarak, Kolordusu ile birlikte Hasankale’ye
hareket eder. 14 Eylül 1915’te Halil Paşa ve kuvvetleri Hasankale’de Üçüncü
Ordu’nun sağ cenâhına yerleşmişlerdir.

Hasankale’de Rus taarruzlarını karşılamayı beklerken Başkomutanlık
Karargâhı’ndan Halil Paşa’ya 9 Ekim 1915 tarihli şu emir gelir: “*Basra-Bağdat
istikâmetinden ilerlemekte olan bir İngiliz Tümeni, Bağdat’ı tehdit etmektedir.
On Sekizinci Kolordu, Üçüncü Ordu emrinden çıkarak İngilizleri karşılamak üze-
re Irak’a hareket edecektir.*”

Gelen bu emir Halil Paşa’yı hayli memnun etmiştir. Zirâ o, kendi ifadesiyle
“İmparatorluğu bölüşenlerden biri olan ve üzerinde güneş batmayan imparator-
luğun tam teçhizatlı ve *talimli ordularıyla dövüşmeyi*” çok istemektedir. Böylece,
Halil Bey’in Irak’a yolculuğu ve yeni macerası başlar.

SONUÇ

Osmanlı Devleti iddia olunduğunun aksine I.Dünya Savaşı’na beklenmedik
bir şekilde, ani bir kararla ve beklenmedik bir blokun içinde yer alarak girmiş
olmasına rağmen hazırlıksız da değildir. Üç kıta üzerinde toprağı ve hâkimiyet
hakkı bulunan bir devlet olmanın bilgisi ve bilinciyle hareket etmeye gayret gös-
termiştir. Savaşı açık cephelerde sürdürmek amacıyla gerçekleştirdiği faaliyet-
lerin yanında, durumu kendi lehine çevirme stratejisine dayalı ve günümüzde
“*küresel siyaset*” olarak tanımlanan tarzda teşebbüsleri de olmuştur.

İşte savaşın başlarında Enver Paşa’nın planı olarak devreye sokulan “*Halil
Bey ve Kazım Karabekir Kuvve-i Seferiyyeleri*” şeklindeki özel kuvvet operasyon-
ları bu çerçevede değerlendirilebilecek girişimlerdir. Bu özel kuvvet operasyonla-
rından umulan ve beklenen netice alınamamış olmakla birlikte o dönem açısın-
dan çok önemli bir askeri faaliyet açılımı olarak göze çarpmaktadır.

KAYNAKÇA

Genkur ATASE, **Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi.**

TTK. KOA: Türk Tarih Kurumu Kâzım Orbay Arşivi.

APAK, H.Rahmi, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK. Yay., Ankara, 1988.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, (3 Cild)**, Remzi Kitabevi, 3. Bsk. İstanbul, 1983.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C1, Ksm. 1, 3. Bsk. TTK Yayını, Ankara, 1983.

Talât Paşa'nın Hatırâları, Yay.Haz. Enver BOLAYIR, Güven Yay. İstanbul, 1952.

Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908), Yay.Haz. Halil Erdoğan CENGİZ, İletişim yay., İstanbul, 1991.

Genelkurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri-Birinci Dünya Harbi: İdari Fââliyetler ve Lojistik**, C X, Genkur Atase Yay., Ankara, 1985.

Genkur Atase, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C 3, (İran-Irak Cephesi: 1914-1918) Ankara, 1979.

Genkur Atase, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, C 2, 2. Kitap (Kafkas Cephesi: 1914-1918), Ankara, 1985.

GÖRGÜLÜ, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 (Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi)**, TTK. Yay. Ankara, 1993.

———, **Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanların Biyografileri**, Harp Akademileri Yay., İstanbul, 1983.

GÜRLER, Hamdi, **Kurtuluş Savaşı'nda Albay Bekir Sami -GÜNSAV-(Mayıs-Haziran1919)**, Genkur Atase Yay., Ankara, 1994.

KARABEKİR, Kâzım, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik? (2. Cilt)**, Emre Yay., 2. Bsk., İstanbul, 1995.

———, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik? (4. Cilt)**, (Sarıkamış, Kars ve Ötesi), Emre Yay., (2. Bsk.), İstanbul, 1995.

———, **Milli Mücadele'de Enver Paşa ve İttihâd-Terakki Erkânı**, Menteş Matbaası, İstanbul, 1967.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1990.

SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım (4 Cilt)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

SELÇUK, İlhan, **Yüzbaşı Selahattin'in Romanı (2 Cilt)**, İstanbul, 1992.

SORGUN, Taylan, **Bitmeyen Savaş: Halil Paşa'nın Hâtıratı**, İstanbul, 1972. (Ş.S.Aydemir, bu seriyi Akşam Gazetesi-İstanbul Ekim-Kasım 1967 tarihli sayılarında neşretmiştir.).

**CEPHEDEN CEPHEYE: KAFKAS CEPHESİ'NİN DONDURUCU
SOĞUĞUNDAN IRAK ÇÖLLERİNE 5. SEFERİ KUVVET'İN
(52. MÜRETTEP TÜMEN) SERÜVENİ**

ZEKERİYA TÜRKMEN*

ÖZET

XIX. yüzyılın son çeyreğinde devletler arasında giderek artan çıkar çatışmaları XX. yüzyılın başlarında çıkacak o büyük savaşın adeta habercisi gibiydi. Osmanlı Devleti, bu acımasız savaşta tarafsız kalmayı başaramadığı gibi, harbin daha başında kendini büyük bir yangının içerisinde bulmuş; kısa sürede yapılan seferberlik planlarına göre personel, ikmal-iaşe durumunu yarım yamalak tamamlayarak savaşa girmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı ordusu, Birinci Dünya Savaşı sürecinde (1914-1918) aynı anda pek çok cephede muharebelere katılmak zorunda kalmış; bu ise devletin iktisadî durumunu ilerleyen dönemde derinden sarsmış; cephedeki askerler harbin sonlarına doğru iaşe ve ikmal yönünden büyük sıkıntılar çekmiştir.

Kafkas Cephesi, Enver Paşa'nın bir yerde -Almanların da teşviki sonucu- 1914 yılı sonunda açtığı ve askerî taktik ve strateji açısından zamanlama hatasıyla başlatılmış olan muharebeler silsilesini içinde barındırır. Kafkas harekâtının daha başlangıç döneminde komuta kademesi arasında yaşanan bunalım ve iletişim kopukluğu, bölgede asker ve halka yönelik psikolojik harekât planının uygulanmasında da sıkıntılara yol açmıştır. Buna askerin iaşe ve ibate eksiklikleri de eklenince, bu durum çok kısa bir süre sonra ordunun yaşayacağı topyekûn çözümlenin adeta habercisi olmuştur.

---

* Dr.Öğ.Kd.Alb., Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürü, Yenilevent / İSTANBUL zturkmenbeyi@gmail.com

Kafkas Cephesi'nde III. Ordu emrinde görev yapan tümenlerden biri de o dönemdeki söyleyişle 5. Seferî Kuvvet adıyla da anılan 52. Mürettep Piyade Tümenidir. Piyade Kurmay Yarbay Halil (Kut) Bey'in tayiniyle 1914 yılı Kasım ayı ortalarına doğru İstanbul'da teşkil edilen mürettep tümen kısa sürede kuruluş ve kadrosunu tamamladıktan sonra bağlı birlikleriyle Erzurum'a gitmek üzere trenle hareket etmiştir. Tümenin İstanbul'dan hareketi sırasında vazife ve istikameti belirtilmemiş ancak İran'a gideceği bildirilmiştir. Tümen Komutanı Yarbay Halil Bey, yolda iken 15 Aralık 1914'te Enver Paşa'dan gizli bir emir almıştır. Bu emre göre Tümen, Tebriz'e gidecek oradan kuzeye Azerbaycan üzerinden Dağıstan'a yürüyecek bilahare Bakü-Tiflis yolu üzerinden sarkarak Rus ordularının çember altına alınmasını sağlayacaktı. Enver Paşa'nın bu muhayyel planı aslında Rus ordularının kesin imhasını amaçlıyordu. Ancak bu muhayyel planın, dönemin askerî, siyasî, toplumsal ve ekonomik şartları dikkate alındığında uygulanması pek muhtemel görünmüyordu. Rusların baskın taarruzu karşısında Sarıkamış'ta yaşanan çözülme, 52. Tümenin Diyarbakır üzerinden Bitlis, Malazgirt tarafına (o dönemdeki ifadeyle sağ kanat) yöneltilmesine yol açmış; bu bölgede icra edilen uzun yürüyüşler, sert kış ve uygun olmayan arazi şartları tümenin önemli ölçüde güç kaybettikten sonra 6 Şubat 1915'te Erzurum'a ulaşmasıyla sonuçlanmıştır.

III. Ordu Komutanlığı, 52. Tümen birliklerini, Hasankale-Erzurum yolunun güneyine konuşlandırmıştır. Tümen daha sonra bu bölgede cereyan eden muharebelere katılmış, kurşun yarısından çok, soğuk ve bulaşıcı hastalıklar Mehmetçiğin cephe hattında şehit olmasına yol açmıştır. Kop, Bitlis ve Ahlat bölgesindeki muharebelere katılan tümen, III. Ordunun sağ kanat grubu olarak muharebelere iştirak etmiş; yaralı, şehit ve esir olmak üzere pek çok kayıp vermiştir.

52. Tümen, III. Ordu Komutanlığının 24 Ekim 1915 tarihli emriyle Irak Cephesi'nde görevlendirilmiş; 27 Ekim 1915 tarihinden itibaren yaya olarak Musul üzerinden Bağdat'a gitmek üzere harekete geçilmiştir. Birlikler 17 Kasım'da Cizre'ye, 22 Kasım'da Musul'a, 3 Aralık'ta da Bağdat'a ulaşmış ve Irak ve Havalisi Komutanlığının emrine girmişlerdir. Bundan sonraki süreçte Irak Cephesi'nde Kutü'l-ammare, Şeyh Sait, Vadiyikelal, Felahiye, Sabis, Zimzir, Beyt-i İsa, İmam-ı Muhammet, Garaf muharebelerine katılan tümen, Kutü'l-ammare zaferinde de büyük pay sahibidir.

Birinci Dünya Harbi, cepheden cepheye koşan Mehmetçiklerin hikâyeleriyle doludur. 52. Mürettep Tümen gibi, pek çok Türk birliği dört yıl süren bu harp

boyunca birbirinden uzak pek çok cephede muharebelere katılmak zorunda kalmıştır. Bu muharebeler yaşanan her türlü sıkıntı ve meşakkate rağmen Mehmetçiğin metanetini sergilemesi bakımından harp tarihinde ders alınacak pek çok olayı içinde barındırmaktadır.

Bu bildiriye dönemle ilgili belge, gazete, hatırat ve araştırma türü eserlerden istifadeyle bir mürettep tümenin Kafkas harekâtındaki rolü, zabitan ve eratın psiko-sosyal durumları çerçevesinde meydana gelen gelişmeler, muharebelerde elde edilen sonuçlar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kafkas Cephesi, 52. Mürettep Piyade Tümeni, 5. Seferî Kuvvet, Halil (Kut) Bey, Enver Paşa, Irak Cephesi, Kutü'l-ammare Zaferi.

**FROM ONE FRONT TO ANOTHER: THE ADVENTURE
OF THE 52nd REORGANIZED DIVISION FROM THE FREEZING
COLDS OF THE CAUCASUS TO THE DESERTS OF IRAQ**

ABSTRACT

The growing conflicts among the states in the last quarter of the 19th century was likely a foreshadow of the great war which would start at the beginning of the 20th century. As well as failing to remain neutral in this cruel war, the Ottoman State found itself in a huge fire even at the beginning of the great war and was forced to enter the war by only putting together its personnel, supplies and subsistence incompletely and in a very short time according to its mobilization plans.

The Ottoman Army had to join the battles in many fronts simultaneously during the First World War (1914-1918) and this deeply shook the economic situation of the state in the following period; the soldiers at the fronts suffered great hardships in terms of subsistence and supplies towards the end of the war.

The Caucasus Front, which was opened at the end of 1914 by Enver Paşa due to the encouragement of the Germans, consists of the series of battles which were started with the timing error in terms of military, tactic, and strategy. The crisis and the lack of communication among the command level even at the start of the Caucasus Campaign caused problems in terms of psychological operations. When the lack of subsistence and accommodation also added, this situation soon led to the rapid drift towards the unraveling of the army.

One of the divisions, which served under the command of the Third Army in the Caucasus Front, was the 52nd Reorganized Division, also known as the 5th Expeditionary Force. The Reorganized Division, which was formed in İstanbul with the appointment of the Infantry Lieutenant Colonel Halil Bey on November 20, 1914, took off by train with its affiliated troops after completing

its formation and its personnel. At the time when the division left İstanbul, the mission and direction of the division was not stated but it was reported to go to Iran. The Commander of the Division, Lieutenant Colonel Halil Bey received a secret order from Enver Paşa on December 15, 1914, when the division was still on the road. According to this order, the Division was to go to Tebriz, then to Dağıstan on foot over Azerbaijan and then to make sure to encircle the Russian armies by dropping from the Baku-Tbilisi road. This order which was given according to the imagined plan of Enver Paşa aimed to fully destruct the Russian armies. However, the implementation of this imagined plan was not possible. Against the Russian raid attack at Sarıkamış front, the Third Army experienced unraveling and this unraveling caused the directing of the 5th Expeditionary Force toward Bitlis and Malazgirt over Diyarbakır (the right wing, as it was called at that time). The long walks and battles in the region resulted in the arrival of the forces in Erzurum on February 6, 1915 after losing significant power.

The Commandant of the Third Army stationed the troops of the 5th Expeditionary Force in the south of the Hasankale-Erzurum road. The Division, then, entered the battles occurred in the region and the cold and the infectious diseases caused more deaths in the Turkish troops than the bullet wounds caused. Joining the battles in the region of Kop, Bitlis and Ahlat, the Division took its part in the battles as the right wing of the Third Army and gave many losses as wounded, martyr and prisoner of wars.

With the order of the Commandant of the Third Army dated October 24 1915, the 5th Expeditionary Force was assigned to Iraqi Front under the name of 52nd Division. The Division took off on foot on October 27 1915 to Baghdad over Mosul. The troops reached Cizre on November 17, Mosul on November 22 and Baghdad on December 3 and then was taken under the command of Iraq and its surroundings. In the following period, the division entered Kutü'l Ammare, Şeyh Sait, Vadiyikelal, Felahiye, Sabis, Zimzir, Beyt-i İsa, İmam-ı Muhammet, and Garaf battles in the Iraqi Front and it held a great share in the victory of Kutü'l Ammare.

The First World War is full of the stories of the Turkish soldiers who rushed from one front to another. Just like the 52nd Reorganized Division, many Turkish troops were forced to fight in many battlefields which were far away from each other during the four - year war. Despite all kinds of difficulties and

hardships, these battles involve many events which are to be taken as lessons in the history of war in terms of resistance of the Turkish soldiers.

This paper shortly evaluates the role of the Reorganized Division in the Caucasus Operation, the developments that occurred within the framework of the psycho-social situation of the officers and soldiers, and the results of the battles by using period-related documents, newspapers, memoirs and surveys.

Key Words: 5th Expeditionary Force, 52nd Reorganized Division, Eastern Front, Lieutenant Colonel Halil (Kut), Iraqi Front, Kutü'l Ammare, First World War.

GİRİŞ

Birinci Dünya Harbi, Osmanlı ordularının ülke sınırları içinde olduğu kadar, müttefiklere destek amaçlı sınır ötesi askerî harekâtı da içeren cephe hikâyeleriyle doludur. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sürecinde (1914-1918) aynı anda pek çok cephede muharebelere katılmak zorunda kalmış; bu ise devletin iktisadî, siyasî, askerî ve toplumsal durumunu ilerleyen dönemde derinden etkilemiş; harbin sonlarına doğru cephe gerisindeki halktan başka cephedeki askerler de iâşe ve ikmal yönünden büyük sıkıntılara sürüklenmiştir.

Günümüzde dönemle ilgili belgelerin önemli bir kısmı araştırmacılara açıldığından savaşla ilgili gerçekler gözler önüne serilebilmektedir. Nitekim Kafkas cephesi, Enver Paşa'nın, -bir yerde de Almanların teşviki sonucu- 1914 yılı sonunda açtığı ve askerî taktik ve strateji açısından zamanlama hatasıyla başlatılmış olan muharebeleri bünyesinde barındırır. Kafkas harekâtının daha başlangıç döneminde komuta kademesi arasında yaşanan bunalım ve iletişim kopukluğu, bölgede asker ve halka yönelik psikolojik harekât planının uygulanmasında da sıkıntılara yol açmıştır. Buna askerinin iâşe ve ibate eksiklikleri de eklenince, bu durum çok kısa bir süre sonra ordunun yaşayacağı topyekun çözülmeye sürüklenişin -adeta- habercisi olmuştur.

Balkan Harbi'ni takip eden dönemde Osmanlı ordusunun kuruluş ve kadrosunda önemli teşkilat değişikliklerine gidilmiştir. Türkiye'ye davet edilen Alman İslah Heyetlerinin aşırı gururlu ve bir o kadar da kaprisli zabitanı tarafından başlatılan ıslah çalışmaları Osmanlı ordusundaki kimi kurmay subayların, Alman subaylarına karşı küçük çaplı tepkilerine rağmen devam ettirilmiştir.¹ Harbiye Nezaretinin bu sırada yaptığı düzenlemelerden belki de en önemlilerinden biri redif teşkilatının kaldırılması olmuştur. Yeni düzenlemeyle Osmanlı ülkesi, 13 kolordu bölgesine ayrılmıştır. Her kolordu bölgesinde bir asker alma dairesi, her tümen bölgesinde de bir asker alma kalemi, kazalarda da şubelerin kurulması kararlaştırılmıştır. Barış (Hazar) ordusu kuruluşunda bölge usulü kabul edilerek her birlik seferber olacağı bölgeye yerleştirilmiştir. Hâlbuki redif teşkilatı mevcut iken bunlar kendi bölgelerinde seferber oluyor, nizamiye birlik-

1 Veli Yılmaz, **Birinci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımları**, İstanbul, 1993, s. 46-66; Mahmut Muhtar, **Maziye Bir Nazar, Berlin Antlaşması'ndan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya İlişkileri**, Osmanlıca çev., Nurcan Fidan, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1999, s. 116-117.

leri de hudutlara yakın olan sahalarda bulunuyordu. Bunun harekât bölgesinde emniyetli ve kuvvetli bulunmak bakımından faydası vardı.² Bu yeni düzenlemeye göre kolordular üçer tümenli olacak sadece Irak'ta konuşlanan 12. ve 13. kolordular ile Yemen'deki 7. Kolordu ikişer tümenli kalacaktı. Hicaz ve Asir müstakil tümenlerinin de ilavesiyle 13 kolordudaki (36) tümenlerin toplamı 38 idi. Tümenler 3 piyade ve bir topçu alayından ibaret idi. Barış kadrosuna göre ordu komutanlıkları yerine ordu müfettişlikleri teşkil edilmiş, bir sefer durumunda bunların ordu komutanlığına dönüştürülmesi karara bağlanmıştır.³

Avrupa'da siyasî gerginlik başlayıp da seferberlik ilan edilmeye başlanınca Osmanlı Devleti de -güya kamuoyuna karşı tarafsızlığını korumak istediğini açıklamasına rağmen- 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanlarla yapılan gizli ittifak antlaşmasının⁴ ardından genel seferberlik ilan etmiştir. Harbiye Nazırı, askerî bürokrasinin ilgili birimlerine gönderdiği şifre telgrafında; Yemen'deki 7. Kolordu ile Asir'deki 21. ve Hicaz'daki 22. tümenler hariç kara ve deniz ordularında seferberlik ilan edildiğini ve 3 Ağustos gününün seferberliğin birinci günü sayılmasını istemiştir.⁵

Seferberliğin ilanından bir süre sonra Erkân-ı Harbiye Riyaseti II. Başkanı olan Kurmay Albay Hafız Hakkı Bey tarafından 4 Eylül 1914 tarihinde bir plan hazırlanmıştır. Almanların doğuda kazandıkları Tanenberg Zaferi, Batı'da Fransızlara karşı Marn'daki takip harekâtı devam ederken müttefik olarak Türk tarafı da boş durmaktansa Doğu Cephesi'nde bir şeyler yapmak fikrinde birleşmişlerdir.⁶ Hafız Hakkı Bey'in hazırladığı layihaya göre, başlangıçta Doğu Cephesi'nde büyük kuvvetlerin kullanımının mümkün olmadığı, sınır güvenliği için jandarma ve ihtiyat birliklerinin takviye edilmesi gerektiği belirtiliyor; ayrıca, Doğu Cephesi'ne daha dört kolordunun (I., II. V., ve X. kolordular) takviye

2 Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, Gnkur. Basimevi, Ankara, 1964, s. 36-37.

3 Fahri Belen, **a.g.e.**, s. 38.

4 Bahse konu antlaşma metni için bkz. Mahmut Muhtar, **Maziye Bir Nazar, Berlin Antlaşması'ndan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya İlişkileri**, s. 118-119. Sait Halim Paşa ile Wangenhaim arasında imzalanan ittifak antlaşması metni için bkz. Fahri Belen, **a.g.e.**, s. 205.

5 Fahri Belen, **a.g.e.**, s. 47.

6 Mahmut Muhtar, **Maziye Bir Nazar, Berlin Antlaşması'ndan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya İlişkileri**, s.132-133; ayrıca bkz. Mareşal Fevzi Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**.

olarak gönderilmesi isteniyordu. Bu plana göre Batum-Poti sahiline çıkarılacak birliklerle Kutayis-Tiflis istikametinde taarruz edilecek, Erzurum'daki III. Ordu da büyük kısmıyla Çoruh Vadisi'nden Ardahan istikametine taarruz edecek, XII. Kolordu, Van Jandarma Tümeni ve İhtiyat Süvari Tümeni de Güney Azerbaycan üzerinden Kafkasya'ya ilerleyecekti. Öte yandan Almanların Marn'da Fransızlar karşısında yenilgiye uğramaları, Avusturya'nın Sırbistan ve Galiçya'da mağlup olması, aslında uygulanması pek mümkün olmayan bu muhayyel planın tekrar gözden geçirilmesine yol açmıştır.⁷

Hafız Hakkı Bey, Avrupa cephelerindeki Eylül-Ekim ayındaki gelişmelerden sonra karargâhtaki Türk subaylarla toplantılar yaparak söz konusu planı yeniden gözden geçirerek 21 Ekim 1914'te ikinci bir layiha hazırlamış, bunda da genelde ülkenin batısının savunmasına yönelik hazırlıklara dikkat çekilmiştir. Diğer yandan Osmanlı karargâhında görevli bulunan Alman subayları ise Avrupa cephelerindeki gelişmeleri yeniden değerlendirerek Hafız Hakkı Bey'in bir önceki (4 Eylül tarihli) hayali planının uygulanması yönünde görüşler bildirmişlerdir. Karargâhtaki Boronzart Paşa bu planın en ateşli savunucularından biri olmuştur.⁸

1914 yılı Kasım ayına gelindiğinde Kafkas harekâtıyla ilgili planın uygulamaya konulması Doğu Cephesi'ndeki hareketliliği artırmıştır. Mevsim ve arazi şartlarının zorluğuna rağmen III. Ordu birlikleri Ruslara karşı taarruza kaldırılmış; ancak yaşanan sıkıntılar doğu cephesinin personel, silah, araç-gereç bakımından takviye edilmesinin zaruri olduğunu gözler önüne sermiştir.

a. 5. Seferî Kuvvetin (52. Mürettep Tümen) Teşkili ve Kafkas Cephesi'ne İntikali

Osmanlı askerî teşkilatında muharebelerde ihtiyaç olduğunda özel maksatlı askerî birliklerin teşkili her zaman gündeme gelmiştir. II. Meşrutiyet döneminden sonraki düzenlemelerde zaman zaman teşkil edilen, tek mil bütün savaş unsurları bir arada bulunan mürettep kuvvetler bu kabil birliklerdendir. Birinci Dünya Savaşı sırasında cephelerdeki ihtiyaca binaen oluşturulan özel birliklere "*kuvve-i seferiye*" adı verilmiştir. Aslında Birinci Dünya Harbi sırasında Osmanlı ordusunun sefer planları arasında yer alan "*kuvve-i seferiyeler*" (özel görev kuv-

7 Fahri Belen, **a.g.e.**, s. 60.

8 Fahri Belen, **a.g.e.**, s. 61-62.

vetleri) ile İran'da, İran coğrafyasından geçerek kuzeyde Dağıstan'da, doğuda Türkmenistan ve Afganistan'a yönelen ve böylelikle Kafkasya'daki Rus kuvvetlerinin gerisine düşmeyi, İran'ı İngiliz ve Rus işgalinden kurtarmayı, cihad-ı mukaddes ilanıya da Afganistan ve Hindistan'ı İngilizler aleyhine harekete geçirmeyi amaçlayan her hangi bir plana rastlanmaz. Bu tür hedeflere yönlendirilen planların arkasında genelde Alman askerî ıslah heyeti mensuplarının düşünce-lerinin olduğu tartışmasız bir gerçektir. Tam teçhizatlı, personel yönünden de kuvvetlendirilmiş birlikler olan "*kuvve-i seferiye*"ler Kafkas Cephesi'nden Avrupa cephesine kuvvet kaydırılmasını önleyeceği düşüncesiyle Osmanlı Genelkurmayına teşkili konusunda fikrî anlamda destek verilerek kurdurulmuş özel birlikler olduğu değerlendirilebilir.⁹ Doğrudan Başkomutanlık Vekâletine bağlı olan "*kuvve-i seferiye*"lerin buldukları cephedeki ordu komutanlığı ile de irtibatla bulunmaları hükme bağlanmıştır.

Enver Paşa'nın amcası İstanbul Merkez Komutanı Kurmay Yarbay Halil (Kut) Bey'e¹⁰ 5. Kolordudan mürettep bir tümenin komutanı olarak Doğu Cephesi'ndeki harekât alanına görevlendirildiğine dair I. Ordu Komutanlığı'nın yazısı 3 Aralık 1914 tarihinde ulaşmıştır. Halil Bey'e gönderilen emre göre mürettep tümenin eksik birlikleri diğer kolordulardan ikmal edilecekti. Ordu emrine göre, tümenin erleri iyi eğitim görmüş, disiplinli, askerlik bakımından iyi yetiştirilmiş kuvvetli birliklerden oluşacak ve seferî kadrodan ayrı olarak da

9 Hakkı Altınbilek-Naci Kır, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı**, C I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 570.

10 Korgeneral Halil (Kut) (1902-P.20): 1882 yılında İstanbul'da doğmuştur. Hafız Kâmil Bey'in oğlu, Enver Paşa'nın kendisinden bir yaş küçük amcasıdır. Kuleli Askerî Lisesini bitirmiştir. 13 Mart 1899 tarihinde girdiği Harp Okulundan 1902'de mezun olduktan sonra Harp Akademisine devam etmiş ve 11 Ocak 1905'te mümtaz (kurmaylıkları onanmayarak mümtaz kalanlar) yüzbaşı olarak okuldan çıkmış, ancak daha sonra eğitimine devam etmiş ve 28 Mart 1911'de kurmay olmuştur. Çeşitli askerî görevlerde bulunmuş, 1911-1912 Osmanlı-İtalya, 1912-1913 Balkan, 1914-1918 Birinci Dünya savaşlarına katılmıştır. 16 Mart 1916 tarihinde vekâleten atandığı 6. Ordu Komutanlığına 27 Nisan 1916'da asaleten, 30 Haziran 1918'den itibaren de Şark Orduları Grubu Komutanlığına atanmıştır. 18 Şubat 1920'de ordudan uzaklaştırılmış, 14 Temmuz 1923'te kendi isteği üzerine emekli olmuştur. 20 Ağustos 1957 tarihinde vefat etmiş, İstanbul Yahya Efendi Mezarlığı'na defnedilmiştir. Halil Kut Paşa'nın askerî ve siyasi hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Emin Dinç, **Halil (Kut) Paşa'nın Askerî ve Siyasi Faaliyetleri**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 1998. Ayrıca bkz. Hülya Toker- Nurcan Bal, **Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004, s.376-377.

%20 fazladan silahsız ikmal eri verilecekti.¹¹ Bu arada, Mürettep Tümen erlerine kıyışık kıyafet verilmiş, tümen karargâhının teşkiline hız verilmişse de İstanbul'dan hareket tarihi olan 11 Aralık 1914 tarihine kadar teşkilatlanması tamamlanamamış, ancak yolda eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. Bu arada 5. Kolordudan verilen bir adi ateşli dağ bataryası ile topçu taburu üç bataryalı olmuştur. 5. Seferî Kuvvetin kuruluşu ve kadrosuna bakıldığında komutanlığına Kurmay Yarbay Halil, Kurmay Başkanlığına Yüzbaşı Basri, tümene bağlı 37. Alaya Yarbay Abbas, 40. Alaya Yarbay Mesrur, 43. Alaya da Yarbay Bekir Sami Beyler komutan olarak atanmışlardır. Piyade alayları üçer taburlu olacak ve 2 makineli tüfekle teçhiz edilecekti. Topçu taburunun iki bataryası serî ateşli, bir bataryası da adi ateşli olacak şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca I. Kolordudan bir muhabere takımı, Harbiye Mektebinden 28 kişilik bir bando, 5. Kolordudan seyyar hastane bu yeni kurulan birlik için ayrılmıştır. Ağır kızak kolunun her biri 200 develi, 1. Kol İstanbul'dan, 2. ve 3. kollar Eskişehir'den, 4. Kol Konya Ereğli'den mürettep tümene katılacaktır.¹²

Kafkas Cephesi'ne gönderilmek üzere teşkil edilen mürettep tümen kuruluşuyla ilgili emir incelendiğinde Sarıkamış taarruzuna karar verildiği, Başkomandan Vekili Enver Paşa'nın taarruzu idare etmek üzere Köprüköy'e gittiği, yeni kurulan tümene tatbiki imkânsız hayali emirler verildiği anlaşılmaktadır. Hâlbuki İran ve Türkistan coğrafyasında İngiliz ve Ruslara karşı büyük bir halk kıyamını amaçlayan böylesi büyük bir askerî harekât icra edilecekse bunun psikolojik harekât boyutu daha önceden ele alınmış olması gerekiyordu. Bu bakımdan düşünüldüğünde mürettep tümenin harekât planında askerî yönden eksiklikler göze çarpmakta idi.¹³

Bu sırada Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın emriyle 11 Aralık 1914'te Bağdat cihetine gönderilmek üzere I. Kuvve-i Seferiyenin teşkili de gündeme geti-

11 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi (BDH)**, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F:1.

12 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-3, F: 1-7, Ds: H-1, F: 1-2. Ayrıca bkz. Hakkı Altınbilek-Naci Kır, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı**, C I, s. 571, Ekler, Kuruluş: 9; Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, Yay. Hz., Zekeriya Türkmen-Özlem Demireğen, Gnkur. ATASE Bşk. lığı yay., Ankara, 2006, s. 1-2.

13 Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 3.

rilmiş ve Yarbay Kazım (Karabekir) Bey komutanlığına atanmıştır. Bu tümenin de görevi Bağdat üzerinden İran içlerine oradan da Afganistan üzerinden Türkistan'a uzanıp halkı Rusya ve İngilizler aleyhine kışkırtmaktı.¹⁴

Kafkas Cephesi için düşünülen Mürettep Tümenin Komutanı Kurmay Yarbay Halil Bey, tümenin ilk kafilesiyle 11 Aralık 1914 tarihinde Haydarpaşa'dan trenle hareket ettiği sırada İran'a gitmekte olduğundan başka bir bilgiye sahip değildir. Tümen'in yol güzergâhı ve hedefi son derece gizli tutulmuştur. İlk emirde tümenin toplanma bölgesi Halep düşünülmüşse de birliklerin oradan tekrar Akçakale'ye (Telebyat) sevki 12 günlük bir gecikmeye yol açacağından tümenin doğrudan Akçakale'ye gönderilmesi uygun bulunmuştur. Bu sırada Yarbay Halil Bey, en kısa yoldan İran'a gidebilmek için Akçakale, Ceylanpınar ve Nusaybin'de erzak temini ve depolamakla meşgul olmuştur.¹⁵ Yapılan intikal planına göre Mürettep Tümen, Haydarpaşa'dan Pozantı'ya trenle, Pozantı-Külek Boğazı yolunu yaya, İskenderun-Katma arasını keza yaya olarak, Katma-Telebyat arasını da trenle tamamlayacaktır.¹⁶

5. Seferî Kuvvet Komutanı Yarbay Halil 15 Aralık 1914'de o sırada Erzurum Köprüköy'de bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan çok gizli kayıtlı bir emir almıştır. Bu emirde özetle, mürettep tümenin vazifesinin İrandan Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek orada bir ihtilali başlatması, Rus kuvvetlerini Hazar Denizi'nin batısından sürmesi ve Bakü-Tiflis demiryolu hattını kontrol altına alması isteniyordu.¹⁷ Aslına bakılırsa Seferî Tümenin İstanbul'dan hare-

14 Hakkı Altınbilek-Naci Kır, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı**, C I, s. 575-578.

15 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-11.

16 Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 4.

17 Yarbay Halil Bey'e verilen emirde şunlar yazılıydı: *"Vazifeniz tümeninizle İran'da Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek orada genel bir isyana esas olmak ve Rusları Hazar Denizi batısına geri sürmek ve yürüyüş esnasında Rus demiryolunu, telgraf hatlarını, özellikle, Bakü-Tiflis hattını tabrip eylemek ve hareketiniz esnasında yoldaki aşiretleri Ruslar aleyhine muharebeye kışkırtmak ve yöneltmektir. Tebriz'e hareket için Rumiye Gölü'nün kuzey ve güneyinden yürüme seçeneklerinden birini yeğlemekte, Van valisi (Tahsin Bey) ve oradaki kuvvetlerin komutanı ile haberleşmek konusunda serbestsiniz. Harekâtınız hakkında III. Ordu Komutanlığına daima bilgi veriniz. Sizin tümenin nakliyatı sona erince Yarbay Kazım (Karabekir) Bey komutasındaki diğer mürettep tümen (1. Kuve-i Seferiye) Bağdat üzerinden İran'a hareket etmek üzere nakle başlanacaktır. Bu tümene verilen vazife, Tahran'a yürüyerek orasını Ruslardan temizlemek ve işgal eylemektir. Bu tümen ile daima irtibatla bulununuz. Tahran sefirimiz ile haberleşebilirsiniz. Tümenin iaşesini, yolunuz üzerindeki yerlere varmadan valilere bilgi*

keti sırasında vazife ve istikameti belirtilmemiş ancak İran'a gideceği bildirilmiştir. Tümen Komutanı Yarbay Halil Bey, yolda iken 15 Aralık 1914'te Enver Paşa'dan aldığı emre göre Tümen Tebriz'e gidecek oradan kuzeye Azerbaycan üzerinden Dağıstan'a yürüyecek bilahare Bakü-Tiflis yolu üzerinden sarkarak Rus ordularının çember altına alınmasını sağlayacaktı. Enver Paşa'nın muhayyilesine göre hazırlanan bu plan Rus ordularının kesin imhasını amaçlıyordu. Ancak bu muhayyel planın uygulanması pek muhtemel görünmüyordu. Rusların baskın taarruzu karşısında yaşanan çözüme 52. Tümenin Diyarbakır üzerinden Bitlis, Malazgirt tarafına (o dönemdeki ifadeyle sağ kanat) yöneltmesine yol açmış; bu bölgede yaşanan uzun yürüyüşler ve muharebeler tümenin önemli ölçüde güç kaybettikten sonra ancak, 6 Şubat 1915'te Erzurum'a ulaşmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁸

Yarbay Halil Bey'in mürettep tümeni, 5. Kolordu tarafından teşkil edildiğinden Harbiye Nezaretinin 25 Aralık 1914 tarihli emriyle bundan sonraki yazışmalarda "5. *Kuvve-i Seferiye*" olarak adlandırılması hükme bağlanmıştır.¹⁹ 26 Aralık tarihinde bahse konu birliğin ilk kademesi Akçakale'ye ulaşmıştır. Van'ın Ruslar tarafından işgal ihtimalini büyük bir felaket olarak gören ve bu bölgeyi emniyete aldıktan sonra İran'ı işgal, daha sonra da Bakü istikametinde Kafkasya'ya girmeyi planlayan 5. Seferî Kuvvet Komutanı, tümeni 29 Aralık 1914 tarihinde Akçakale'den Urfa-Siverek-Diyarbakır-Bitlis istikametinde ha-

---

vererek sağlamanız gerekir. İaşenin kolaylığı için bütün tümenin toplu bulunmayarak birçok küçük kısımlar halinde yürümesi ve ancak düşmana yaklaşıldığında toplanılması tavsiye olunur. İran'a hâkim sıfatıyla değil, ancak İran'ı Rus boyunduruğundan kurtarmak vazifesiyle geldiğinizi ve Rusların Avrupa'da ve her taraftaki muharebelerde hiç muvaffak olamadıklarını söyleyiniz. Başkomutan Vekili Enver". Bkz. Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-6. Ayrıca bkz. Kur.Alb. Hulusi Baykoç, Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen), s. 2-3.

18 O dönemdeki olaylara bizzat şahit olmuş biri olan Hulusi Baykoç yazdığı kitapta şunları belirtmiştir: "Ruslarla bir savaş olduğu takdirde 13. Kolordudan bazı birliklerle takviye edilecek olan aşiret askerinin Azerbaycan'dan kuzeye doğru hareket etmeleri ve İsmail Fazıl Paşa komutasındaki İhtiyat Süvari Kolordusunun Karabağ taraflarına taarruz edecek Rusların gerisinde faaliyet göstermesi kararı alınmıştı. Ancak savaş başladıktan kısa bir zaman sonra aşiret ve ihtiyat askerinin hiç bir işe yaramadıkları ve ilk silah patlamasıyla beraber bir direnme göstermeden dağıldıkları görüldüğünden bunlara güven duyulmadı. Bu amaçla mürettep tümenler teşkil edildi." Bkz. Kur.Alb. Hulusi Baykoç, Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen), s. 1.

19 Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-13.

rekete geçirmiştir.²⁰ Tümen ilerleme istikametinde İran'a girinceye kadar kendi topraklarımızda hareket edeceğinden gerisi ve menzil hattı emniyette tutulacak, iâşe konusunda sıkıntılar giderilmiş olacaktı. Öte yandan III. Ordu muntıkasında bulunduğundan karşılıklı yardımlaşmayla harekât sırasında sıkıntı yaşanmayacaktı. Mürettep Tümenine bağlı birliklerin Urfa'dan Diyarbakır'a intikal esnasında büyük sıkıntılar yaşanmış; mevsimin yağmurlu olmasından dolayı yollar çamur ve yer yer bataklıklarla kaplı olduğundan yaya yürüyüşü konusunda tecrübesiz olan askerlerin maneviyatı sarsılmıştır. Diyarbakır'a kadar olan mesafede firarlar % 2 civarında iken bu daha sonra artış göstermiştir. Konak yerlerinde iâşe ve iskân konusunda da büyük sıkıntılar yaşanmıştır.²¹

5. Seferî Kuvvetin ulaşım imkânlarının kısıtlılığından dolayı belirlenen hedefe doğru ilerlemesi de zaman almaktadır. 10 Ocak 1915 tarihine gelindiğinde bahse konu tümenin kolbaşı Diyarbakır'da iken kol sonu Urfa'dadır. Bu sırada Sarıkamış Taarruzu felaketle sonuçlanmış, 9. ve 10. kolordular ilerleyen Rus birlikleri karşısında çözülmüşlerdir. 10 Ocak 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın emriyle Seferî Kuvvete bağlı 43. Alay Komutanı Yarbay Bekir Sami Bey²², 5. Seferî Kuvvet komutanlığına atanmış ve bu kuvvet III. Ordu Komutanlığı emrine verilmiştir. Bu sırada Kurmay Albay Halil Bey de, yeni teşkil edilen Mürettep 18. Kolordu Komutanlığına atanmıştır.²³ Bu emre göre Bekir

20 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-17.

21 Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 5.

22 Bekir Sami (Günsav) Bey, (1315-P.17), 1879'da Bandırma'da doğmuştur. 14 Mart 1897'de girdiği Harbiye Mektebinden 17 Ocak 1900'de mezun olmuştur. Aralık 1902'de mümtaz yüzbaşı olarak Erkan-ı Harbiye'den mezun olmuş; 6 Aralık 1902'de IV. Ordu emrinde göreve başlamış, 3 Şubat 1904'de 57. Alay, 1. Tb, 3. Bl komutanı olmuştur. 1912-1913 Balkan Harbi, 1914-1918 Birinci Dünya Harbi, 1919-1922 İstiklal Savaşına katılmış, birçok askerî görevde bulunmuştur. 10 Ocak 1915'te 5. Seferî Kuvvet, Irak cephesine intikalde 52. Tümen komutanlığına atanmıştır. 9 Ocak 1917'de Çatalca Savunma Hattı Komutanlığına, 12 Nisan 1918'de Harbiye Nezareti İhracat ve Siparişler Dairesi Başkanlığına, 4 Eylül 1920'de Muğla ve Antalya Havalisi Komutanlığına atanmıştır. Daha sonra Sovyet Rusya'ya gönderilen heyete Kuzey Kafkasya Askerî Mümessili olarak katılmıştır. 6 Haziran 1922'de 6. Depo Alay Komutanlığına atanmış, 9 Temmuz 1924'de emekli olmuştur. Katıldığı savaşlardan dolayı Osmanlı ve Avusturya-Macaristan devletlerince çeşitli madalyalarla, TBMM tarafından da İstiklal madalyası ve takdirname ile ödüllendirilmiştir. 9 Eylül 1934'de vefat etmiş, Karacaahmet mezarlığına defnedilmiştir. Bkz. Necati Ökse, Nusret Baycan, Salih Sakarya, **Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1989, s. 119.

23 İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993, s. 115.

Sami Bey'den ayrıca, 5. Seferî Kuvvete bağlı birliklerin topluca Bitlis-Malazgirt istikametine sevk edilmesi istenmiştir.²⁴ Ancak yapılan planlamaya göre 5. Seferî Kuvvete bağlı birliklerin öncülerinin 28 Şubat 1915'te Malazgirt'e ulaşabileceği, artçıların ise ancak erzak kolları hariç olmak üzere 13 Şubat'ta yetişebileceği belirtilmiştir.²⁵ Diğer taraftan III. Ordu mıntıkasında Kafkas Cephesi'nde yaşanan çözüme, birliklerin harekât planlarını ve alanını kısa sürede değiştirmelerine yol açmıştır. 5. Seferî Kuvvet komutanı ilerleme istikameti ve görevine dair III. Ordu'dan henüz ayrıntılı bir emir almamışken intikaldeki birliklerin kolbaşı Diyarbakır'ın 4 konak mesafe doğusunda iken Başkomutan Vekili Dâhiliye Nazırı Tal'at Bey'den alınan bir gizli yazı ile en kısa yoldan Erzurum'a hareket etmesi istenmiş ve Diyarbakır-Erzincan istikametinin uygun olacağı belirtilmiştir.²⁶

Yarbay Bekir Sami Bey, aldığı emir üzerine 16 Ocak 1915'te 5. Seferî Kuvveti Palu üzerinden Erzurum'a gitmek üzere harekete geçirmiştir. Diyarbakır'dan Bitlis'e ilerleyen birlikler Beşiri kaymakamı aracılığıyla Palu istikametine yönlendirilmiştir. En kestirme yol Diyarbakır-Palu-Kığı yolu ise de Kığı-Erzurum arasındaki yolun kış mevsimi şartlarında aşılmasının zorlukları ve iaşe temininde de sıkıntılar olabileceği belirtilmiştir. Menziller arasındaki mesafe 20-30 km. arasında değişmektedir. Yol şartları hiç de uygun olmadığından yaya intikalinde büyük sıkıntılar yaşanmaktadır. Yarbay Bekir Sami Bey'e göre intikal sırasında seferî kuvvet Kığı-Erzurum yolunu izlerse öncülerin (kol başı) 2 Şubat'ta, artçıların (kol sonu) 13 Şubat 1915'te Erzurum'a varabileceği hesaplanmıştır.²⁷ Diğer yandan Başkomutanlık Vekâletinin bildirdiği Diyarbakır-Elazığ-Erzincan yolu, mevsim ve iaşe durumu açısından uygun ise de bu yoldan tümenin kolbaşısının ancak 13 Şubat tarihinde Erzurum'a varması muhtemel olarak hesaplanmıştır.²⁸ Bu sırada tümen, Rusların muhtemel taarruzlarına karşı takviye kuvvet olarak cephe hattına ulaşmak için zamana karşı yarışmak durumunda kalmıştır.

24 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-19.** Ayrıca bkz. Hakkı Altınbilek-Naci Kır, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı**, C I, s. 573.

25 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-20.**

26 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-20.**

27 Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 6-7.

28 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-21.**

Bu sırada Köprüköy'ün doğusunda muharebe etmekte olan III. Ordu Komutanlığının şiddetle taze takviye birliklerine ihtiyacı vardır. Ordu komutanı 5. Seferî Kuvvetin Erzincan üzerinden değil de Bitlis-Muş-Hınıs yolu ile sür'atle orduya katılmasını istemektedir. Yapılan hesaba göre Palu-Kığı-Erzurum yolu Bitlis-Muş-Hınıs-Erzurum yoluna nazaran beş gün daha kısadır. Tümenin tekrar Bitlis-Muş-Hınıs yoluna çevrilmesi, 5. Seferî Kuvvete en az 4-5 gün kaybet-tirecektir. Yarbay Bekir Sami Bey, yolun sarp ve dağlık bir araziden geçmesine rağmen Erzurum'a ulaşan en kısa yol olarak Palu-Kığı-Erzurum hattını izlemeyi uygun bulmuştur.²⁹ Tümenin erzakını taşıyan deve ve nakil hayvanları ise Palu-Elazığ-Kemaliye-Erzincan yolunu takip etmek mecburiyetinde kalmıştır.

5. Seferî Kuvvetin Erzurum'a giderken takip ettiği Diyarbakır-Palu-Kığı-Erzurum yolu aslında III. Ordunun menzil hattı olmasından dolayı cepheden dönen hasta, yaralı, malullerin acıklı görüntüleri yanında, Ermeni çetelerinin yaydıkları söylentiler, yerli halkın perişanlığı, kimi Kürt aşiretlerinin yağma-lama ve çapulculuklarına sahne olmasından dolayı askerlerin moral-motivas-yonunu bozacak pek çok şeyin yaşanmasına yol açmıştır.³⁰ Bu acıklı durumu gören askerlerin kendi akıbetlerinin de böyle olacağı endişesine kapıldıkların-dan, artan kışın şiddeti, yürüyüşün yarattığı bıkkınlık, Kürtlerin elbise temin ederek firarlara yol açacak faaliyetlere zemin hazırlamaları gibi durumlar tüme-nin güçlükle Erzurum'a ulaşmasına yol açmıştır. Tümen komutanlığı firarların önlenmesi, bozgunculuk yapanların susturulması için karşı propaganda atağına girişmiştir.³¹

5. Seferî Kuvvet birlikleri, çok sıkıntılı bir yolculuktan yaklaşık 1000 kilo-metreden fazla yol yürütüldükten sonra yorgun ve bitkin bir vaziyette öncüle-riyle 2 Şubat 1915'te komutan ve karargâhı ise 8 Şubat 1915'de Erzurum'a ulaş-mıştır. III. Ordu mıntıkasında ve Erzurum'da ise tifüs hastalığı her yeri sarmış durumdadır. Yarbay Bekir Sami Bey 9 Şubat günü III. Ordu karargâhının bu-lunduğu Hasankale'ye gelmiştir. Tümenin Erzurum-Hasankale yolu güneyinde Çakmak-Hancıgaz-Güllü-Sigürlü köylerinin çevrelediği bölgeye konuşlanması

29 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-28.

30 Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 9.

31 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-2, F: 1-4. Ayrıca bkz. Hakkı Altınbilek-Naci Kır, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı**, C I, s. 574.

emrini almıştır. 5. Seferî Kuvvet karargâhı 20 Şubat 1915'te Karavelet köyüne yerleşmiştir. Seyyar hastane, cephane ve erzak kolları hariç emredilen bölgeye yerleşen tümen, 23 Şubat 1915 tarihinden itibaren muharebe eğitimine başlamıştır. 5. Seferî Kuvvetin konaklama bölgesine henüz ulaşmamış olan 700 ikmal efradı hariç personel ve silah durumu 248 subay, 10.920 er, 6 maksim makineli tüfek 12 dağ topundan ibarettir. 700 deveden oluşan 4 erzak kolu da 26 Şubat tarihinde intikalini tamamlamıştır. 5 Mart tarihli kuvve cetveline göre 5. Seferî Kuvvetin personel durumu 253 subay, 12.927 er olarak belirlenmiştir.³²

İstanbul'da ilk kuruluşundan itibaren yaklaşık 1000 kilometrelik bir yol kat ettikten sonra Erzurum'a ulaşan 5. Seferî Kuvvetin bu yolculuk sırasında epeyce zayıyatı olmuştur. Birlikte beraber giden askerin 2708'i hastalanmış, bunun 970'inin ise ayakları donmuştur, 1040 hasta er asıl birlikle beraber gidememiş, 1041 asker firar etmiş, 102 asker de hastalık, donma ve diğer rahatsızlıklardan vefat etmiştir. Deveboynu geçidinde 40. Piyade Alayı topçularından epeyce er aşırı tipi ve soğuktan dolayı telef olmuştur.³³ Alelacele yapılan intikal planlarından, diğer taraftan da yanlış güzergâh tespitinden dolayı 5. Seferî Kuvvetin İstanbul'dan Erzurum'a kadar süren uzun ve yorucu yolculuğu esnasında pek çok zayıyat verilmiştir. Demiryollarının yetersizliği bir kez daha gözler önüne serilmiştir ki, bu da ordunun cephe hattına ulaşmadan daha moral-motivasyon olarak çöküşüne zemin hazırlamıştır. Bunlara ilave olarak intikal esnasında askerin halkla olan temasında yapılan menfi propagandalar da küçük rütbelilerle neferleri derinden etkilemiş, yer yer toplu firarlara dahi yol açmıştır.³⁴

b. 5. Seferî Kuvvetin III. Ordu Mıntıkasında Katıldığı Muharebeler

27 Şubat 1915 tarihine kadar develi erzak kolları hariç 5. Seferî Kuvvetin bütün birlikleri Erzurum'daki konaklara yerleşmiştir. Birliklerin konaklara yerleşmesinden sonra hastalıklardan dolayı zayıyat sayısında artışı gözlemlenmiştir. 23 Şubat'tan 5 Mart'a kadar geçen kısa zaman zarfından zatürre hastalığından 106 asker vefat etmiştir. Havaların soğuk gitmesi yanında, konaklarda kalan

32 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-3, F: 1-4.

33 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-3, F: 1-977. Ayrıca bkz. Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 10.

34 Ayrıca bkz. Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 10-11.

askerin temizlik kurallarına uymaması bulaşıcı hastalıkların daha da artmasına yol açmıştır. Üst komutanlık tarafından özellikle tifüs salgınının yayılmaması için tedbirler alınmışsa da hastalığın önünü almak bir türlü mümkün olamamıştır.³⁵

5. Seferî Kuvvete bağlı 37. Alay, 16 Mart 1915'te Kılıç Geçidi'nin yanında bulunan Velibaba bölgesine görevlendirilmiş; diğer birlikler de Hasankale-Herto hattı ile Aras Nehri arasındaki konaklara yerleştirilmiştir. Burada Ruslara karşı yapılması tasarlanan taarruz hava muhalefetinden dolayı ertelenmiş, 23 Mart tarihinde Rusların Tahir ve Velibaba istikametinde yaptıkları taarruzda 37. Alayın 2. Taburu büyük zayıt vererek çekilmek durumunda kalmıştır. Ordu Komutanlığı bunun üzerine Aras Nehri güneyindeki birliklere destek amaçlı olarak 5. Seferî Kuvveti Köprüköy'ün güneydoğusuna yerleştirmiştir. Nisan ayında ise Van, Bitlis ve Muş vilayetlerinde Ermenilerin başlattıkları ihtilal hareketi III. Orduyu Ruslar karşısında zayıf duruma düşürmüştür.³⁶

Ruslar, 5 Mayıs 1915'te oldukça büyük kuvvetlerle 10. Kolordu cephesinden taarruza geçmiş, ancak Tortum'un doğu ve kuzeydoğusunda durdurulabilmişlerdir. Bu sırada 5. Seferî Kuvvet, III. Ordu ihtiyatı olarak Hasankale'de konuşlandıktan sonra verilecek göreve intizar etmiştir. Bu arada 11 Mayıs 1915'te teşkil edilen Aras grubuna bir piyade alayı ile takviyede bulunarak muharebelere iştirak etmiştir. Tümenin kimi birlikleri Tortum bölgesinde ve Aras Vadisi'ndeki muharebelere katılmışlardır.³⁷ Öte yandan Ruslar, Ermeni ihtilal hareketine dayanarak Malazgirt, Patnos, Erciş, Van ve Adilcevazı işgal etmişler; Tutakta bulunan Aşiret Süvari birliklerinden oluşan ihtiyat tümeni Rus taarruzu karşısında dayanamayıp dağılmış ve bölgede Rusları durduracak bir kuvvet kalmamıştır.³⁸ Enver Paşa, Rus ilerleyişini bu sırada takviye olarak teşkil edilen "Teşkilat-ı Mahsusa" birlikleriyle karşılamaya çalışmaktadır. Ancak bu tedbir, kaynak yetersizliği ve personel eksikliğinden dolayı yetersiz bir ikmal çaresi olarak değerlendirilmektedir.

35 Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 13.

36 Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 14.

37 Hakkı Altınbilek-Naci Kır, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı**, C I, s. 647-674.

38 Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 15.

Rusların müttefiki İngilizler, Doğu Cephesindeki gelişmeleri de yakından takip etmektedirler. Çanakkale Cephesi'nde askerin moralini bozmak için Osmanlı ülkesinin genel durumu ve diğer cephelerdeki başarısızlıklardan faydalanılmış; Çanakkale Cephesi'nin dışındaki cephelerle ilgili olarak gerçek veya gerçek olmayan yenilgi, bozgun vs. haberlerle askerin mukavemeti kırılmaya çalışılmıştır. 27 Mayıs 1915'te Çanakkale Cephesi'nde Yenişehir siperlerine müttefik uçaklarından atılan bir beyannamede bu konu işlenmekte ve: “*Van vilayeti şarkında Dilman ve Koçka geçitleri arasında Halil Bey'in taht-ı kumandasında hareket eden ve 18.000 askerden mürekkep olan ve üç gün devam eden muharebe neticesinde birlik kamilen mağlup olmuştur. Asâkir-i Osmaniye 3500 şehit vererek çekilmeye devam ediyor*”³⁹ denilerek psikolojik harekât açısından Türkleri yıpratmak üzere olumsuz propagandada bulunulmakta idi.

5. Seferî Kuvvet Komutanlığına 1 Haziran 1915'te verilen emirde Mescitli-Hınıs istikametinde hareketi ve Hınıs'ta toplanması emredilmiştir. 2 Haziran'da bütün birlikler Hınıs istikametinde harekete geçmiştir. Başkomutanlık Vekâleti 3 Haziran 1915'te III. Ordu Komutanlığına verdiği emirde; “*1 ve 5. Seferî Kuvvetin dağılık Rus müfrezelerinin gerilerini keserek kesin bir başarı elde edilmesine çalışılmasını ve asıl ordu cephesinde, hiç olmazsa ufak ve devamlı taarruzlarla Rusların serbest bırakılmaması*” isteniyordu.⁴⁰ 5. Seferî Kuvvetin görevi, sağ kanat grubu komutanı tayin edilen 1. Seferî Kuvvet Komutanı Albay Halil Bey Bitlis'e gelinceye kadar bölgedeki müfrezeleri emrine alarak Rus ilerleyişini engellemek şeklinde belirlenmişti. Bu sırada çaresizlik içinde bir takım tedbirler düşünün III. Ordu Komutanlığı, Van bölgesi ve Murat havzasındaki Rus kuvvetlerini geri atmak amacıyla 1 ve 5. Seferî Kuvvetlerle 36. Piyade Tümeninden oluşan Sağ Cenah Grubu Komutanlığına Albay Halil Bey'in atanmasını sağlamış ve Haziran başında bu teşkilatlanma tamamlanmıştır.⁴¹

Sağ cenah grubunda yer alan 5. Seferî Kuvvete verilen görev, Van gölü güney ve kuzeyinden ilerleyecek Rus kuvvetlerine karşı Bitlis ve havalisini örtmektir. Bu arada tümenin bir kısım birlikleri de İkinci Tortum Muharebesine

39 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Kls: 3438, Ds: 26, F: 5, 5-3. Halil Bey, 1 Mayıs'ta Dilman'da – Ruslar'a yenilmiş, Van yakınlarında büyük kayıplar vererek, 20 Haziran'da Bitlis'e varmıştır. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâp Tarihi**, III. Cilt, 3. Kısım, Ankara, 1938, s. 4-5; Ayrıca bkz. Ali İhsan Sâbis, **Harp Hatıralarım**, II. cilt, Ankara, 1951, s. 205.

40 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 1/1, Kls: 143, Ds: H-34, F: 1/100.

41 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 1/1, Kls: 143, Ds: H-34, F: 1/101.

katılmıştır. Sağ Cenah Grubu Komutanı Albay Halil Bey, 18 Haziran 1915'te Bitlis'e gelmiş; Bitlis ve Muş'taki Ermenilerin Ruslarla ortak hareketlerine engel olabilmek için hemen harekete geçilmiştir. Kop istikametini tutan 5. Seferî tümen, 29 Haziran'da başlayan Rus ilerleyişine karşı Kop doğu sırtlarında yapılan muharebelerde 1 subay, 82 er şehit vermiş, ancak bölgede Rusların tutunmasına da engel olabilmıştır.⁴²

1915 yılı Temmuz ayı başında cereyan eden muharebelerde Kop civarıyla Murat Nehri ile Haçlıgöl arasındaki bölgeyi savunan tümen, Rus kuvvetlerinin Malazgirt-Söğütlü-Kekerli istikametinde geri çekilmeye zorlamıştır.⁴³ Ancak takviye alan Rus kuvvetleri tekrar Murat Nehri'nin sol tarafından saldırıya geçmişlerdir. 11-17 Temmuz 1915 tarihleri arasında cereyan eden muharebelerde 5. Seferî Kuvvetin kaybı büyük olmuştur. Tümen 30 subay, 629 er şehit verirken, 519 er yaralanmış, 500 civarında er ise ne yazık ki esir düşmüştür. Bu kayıplar tümenin şimdiye kadar girdiği muharebelerdeki en büyük kayıplarından biri olmuştur.⁴⁴ III. Ordu Komutanlığı 17 Temmuz 1915 tarihinde Sağ Cenah Grubunda yeni bir düzenleme yapmak zorunda kalmıştır. Mirliya Abdülkerim Paşa grup komutanlığına atanmıştır. Öte yandan Başkomutanlık Vekâleti 14 Temmuz 1915 tarihli emrinde Rusların çok yönlü cephe taarruzuna geçtikleri belirtilerek, cephe hattında yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu ifade edilmekte⁴⁵, bir cephenin güçlü tutularak oradan taarruz edilmesinin uygun olacağı, cephenin genişliği dikkate alındığında evvela Malazgirt taraflarından Ruslara taarruzla buranın temizlenmesi istenmektedir. Ayrıca büyük kayıplara uğrayan seferî kuvvetin takviye edilmesinin elzem olduğu da belirtilmektedir. Bundan başka gönderilecek takviye kuvvetindeki erlerin Türk asıllı olmalarına da dikkat çekilmektedir.⁴⁶ 11-16 Temmuz 1915 tarihleri arasında cereyan eden Kop Muharebelerinde 5. Seferî Kuvvet mevcudunun hemen hemen 1/3'ünü kaybetmiştir.

Bu sırada Başkomutanlık Vekâleti Erkân-ı Harbiye Reisi Boronzart Paşa, III. Ordu Kurmay Başkanlığına gönderdiği mesajda *“III. Ordunun devamlı çe-*

42 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-10, F: 1/27.

43 Hakkı Altınbilek-Naci Kır, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı**, C I, s. 722-723.

44 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-15, F: 1/19.

45 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 4/3671, Kls: 2950, Ds: H-19, F: 1/47.

46 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 4/3671, Kls: 2950, Ds: H-19, F: 1/50, 31; ayrıca bkz. Nu: 1/1, Kls: 143, Ds: H-34, F: 1-145, 146.

kilmesini bir yenilgi sonucu mu yoksa bir oyun gereği mi olduğunu anlayamadıklarını sorduktan sonra Başkomutanlık Vekaletinin Kafkas hareketından zaferle çıkma ümidini Sağ Cenah Grubuna bağladığını, bunun sevk ve idaresinin önemli olduğunu, Lehistan'da yenilgiye uğrayan Rusların burada da aynı akıbete uğrayacaklarını umduğunu” ifade ediyordu.⁴⁷

Sağ Kanat Grubu içinde yer alan 5. Seferî Kuvvet 23 Temmuz 1915'te Ruslara karşı başlatılan taarruzda birliklerin merkezinde yer almıştır. Harabeşehir-Kop-Haçlı Göl hattında 2000 küsur metre yüksek rakımda devam eden muharebelerde üstünlüğü ele geçirmişlerdir. 25 Temmuz'dan itibaren de Ruslar takip edilmeye başlanmıştır. 25/26 Temmuz gecesi Ruslar Malazgirt'i boşaltarak kuzeydoğu istikametinde çekilmişlerdir. 5. Seferî Kuvvete bağlı öncüler tarafından bu takipte 200 mevcutlu bir Rus bölüğü esir alınırken bir seri ateşli top ile üç cephane arabası ele geçirilmiştir.⁴⁸ Temmuz ayı sonlarına doğru başlayan muharebeler takip harekâtı şeklinde devam etmiş, 31 Temmuz tarihinden itibaren de 5. Seferî Kuvvet Şehidan-Şolviran-Karakilise istikametinde yürüyerek Sağ Kanat Grubuna destek verecekti. Kuvvet, Ağustos ayı başında (2-3 Ağustos 1915) Sağ Cenah Grubu Karaköse-Eleşkirt hattını ele geçirmiştir. Daha sonra 5. Seferî Kuvvet karargâhını Karaköse'ye kurmuştur. Bu arada Ordu komutanlığı gruba Aras nehrine kadar ilerleme direktifi vermiştir.⁴⁹ Ağustos ayı Sağ Cenah Grubunun katıldığı mevzii muharebelerle devam etmiştir. Seferî Tümen Ekim ayına kadar bölgede savunmaya yönelik muharebe görevine devam etmiştir. 5. Seferî Kuvvet, 23 Temmuz'dan 13 Ağustos'a kadar devam eden muharebelerdeki zayıt şöyledir: 6 subay, 182 er şehit, 7 subay 444 er yaralı, 1 subay 226 er esir veya kayıp. Muharebe görevini tamamlayan Mürettep Kolordu teşkilatında yer alan 5. Seferî Kuvvet, 19 Eylül 1915'te Hasankale'ye ulaşmış; yapılan yeni düzenlemeyle 18. Kolordu kurulmuştur. 18. Kolorduya 1. Seferî Kuvvet 51.Tümen, 5. Seferî Kuvvet ise 52. Tümen adıyla bağlanmıştır.⁵⁰

47 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 1/1, Kls: 143, Ds: H-34, F: 1-145.**

48 Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 22-25.

49 Hakkı Altınbilek-Naci Kır, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı**, C I, s. 795 vdd.

50 Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 30-32.

c. 5. Seferî Kuvvet'in 52. Tümen Adıyla Irak Cephesi'ne İntikali ve Katıldığı Muharebeler

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İngiltere'nin Basra Körfezi ağzındaki Fav'a asker çıkarmasıyla, 6 Kasım 1914'te başlayan Irak harekâtıyla yeni bir cephe açılmış oldu. Irak'ın ele geçirilmesi İngiltere için hem petrol bakımından, hem de Hindistan yolunun kontrol altında tutulması bakımından önemli idi.⁵¹ Basra Körfezi ağzında zayıf Osmanlı birlikleri tarafından karşılanan İngiliz ordusu, kısa sürede kuzeye doğru ilerleyerek Şattülarap bölgesine hâkim olmuştur. Osmanlı Genelkurmayı bu cepheyi de güçlendirmek için çaba harcayarak Irak ve Havalisi Komutanlığı adıyla yeni bir teşkilatlanmaya giderek Irak Cephesi'ni takviye etmeye gayret etmiştir. 1915 yılı başından itibaren Hindistan'dan yeterince takviye aldıktan sonra Dicle ve Fırat boyunca kuzeye doğru ilerleyen İngiliz birlikleri yer yer başarı kazanarak Türk kuvvetlerinin daha kuzeye çekilmelerine yol açmıştır.⁵²

5. Seferî Kuvvet, III. Ordu Komutanlığının 24 Ekim 1915 tarihli emriyle Irak cephesine görevlendirilmiş; bu defa isim değişikliği ile yani 52. Tümen adıyla Yarbey Bekir Sami Bey komutasında 27 Ekim 1915 tarihinde Hınıs-Muş üzerinden yaya olarak Irak'taki yeni görev yerine hareket etmiştir.⁵³ 52. Tümenin kurmay başkanı ise Yüzbaşı Rahmi (Apak) Bey'dir.⁵⁴ Erzurum-Diyarbakır yolu yaklaşık 350 km olup tümenin bu yolu bütün birlikleriyle beraber kat etmesi ancak 50 yürüyüş günü süreceği, Diyarbakır'dan Musula yaya yüründükten sonra Dicle Nehri'nden keleklerle 23 günlük bir yolculuk yapılacağı ve toplam 73 günlük bir yolculuğun ardından tümenin Bağdat'a varabileceği hesaplanmıştır.⁵⁵ Ancak 52. Tümen hesaplanandan daha hızlı hareket etmiştir. Tümene bağ-

51 Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, **Hakkı-Dursun Yıldız Hatıra Sayısı**, S 35, İstanbul, 1994, s. 224; Ayrıca bkz. David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922**, İstanbul, 1994, s. 131.

52 Orhan Avcı, **Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918**, Vadi Yay., Ankara, 2004, s. 20-21, 28 vdd. 1915 yılında Irak Cephesi'nde Türk-İngiliz mücadelesine dair bilgi için ayrıca bkz. Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki Çarpışmalar (1915)", **Akademik Bakış**, C IV, S 7, Gazi Üniv. Yay., Ankara, Kış 2010, s. 133-152.

53 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi**, BDH, Nu: 6/4517, Kl: 5240, Ds: H-7, F: 1-2, ayrıca bkz. M. Taylan Sorgun, **Bitmeyen Savaş, Halil Paşa'nın Anıları**, 7 Gün Yayınları, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1972, s. 151.

54 İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s. 163.

55 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi**, BDH, Nu: 1/1, Kl: 143, Ds: 653, F:5, 5-1, 5-4.

lık birlikler 17 Kasım'da Cizre'ye, 22 Kasım'da Musul'a, 3 Aralık'ta da Bağdat'a ulaşmış ve 37 günlük yorucu bir yolculuğun sonunda Irak ve Havalisi Komutanlığının emrine girmişlerdir. Irak ve Havalisi Komutanlığına ait 16 Aralık 1915 tarihli kuvve cetvelinde 52. Tümen'in personel olarak 183 subay, 6442 ere sahip olduğu, 4606 tüfeğinin olduğu, 6 adet topunun da yolda olduğu, toplam 1389 yük hayvanı bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁶

52. Tümen'in öncüleri Bağdat'a ulaştığı sırada Irak ve Havalisi Komutanlığının o sırada İngilizlerin elinde bulunan Kutü'l-ammare kalesine yönelik 6 Aralık 1915'te başlayan kuşatma harekâtı devam ediyordu. Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin (Sakallı Nurettin Paşa) Bey⁵⁷ tarafından 9 Aralık 1915 tarihinde Başkomutanlık Vekâletine çekilen telgrafta 52. Tümen karargâhıyla 37. Alay ve Süvari bölüğünün Kut'a geldiği bildirildikten sonra, 10 Aralık sabahı saat 06.00'da Kutü'l-ammare'ye taarruz edileceği belirtilmiştir.⁵⁸ 52. Tümen birliklerinin 10 Aralık 1915 tarihinden itibaren Irak Cephesindeki muharebelere bilfiil katıldıkları anlaşılmaktadır.

56 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 4/10481, Kls: 3644, Ds: H-32, F: 1-31.

57 Albay Nurettin Bey (Sakallı Nurettin Paşa): Asıl adı Nurettin İbrahim (Konyar), 1873 yılında Bursa'da doğmuştur. Müşir İbrahim Paşa'nın oğludur. 1890 yılında girdiği Harbiye Mektebinden 1893 yılında mezun olmuş, 1895'de Erkân-ı Harbiye Mektebini bitirmiştir. 1897 Osmanlı-Yunan Harbine Müşir Ethem Paşa'nın yaveri olarak katılmıştır. Hassa Ordusunda, Üçüncü Orduda kurmay subay olarak görev yapmış, Makedonya'da çetecilerle savaşmıştır. Babasının karşı çıkmasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyetine girdi, 1909'daki tasfiye sırasında rütbesi Albaylıktan Binbaşılığa indirildi. 1911'de Yemen'de asilerle mücadele eden birliklerini başında buldu, 1913'de Balkan Harbinin son aşamasına katıldı. 14 Nisan 1915'de Irak ve Havalisi Genel Komutanı olarak atandı. Haziran'da komutanlığı devraldı. Aynı zamanda Basra ve Bağdat valiliği de ilave edildi. 22-23 Kasım 1915'de Selmanpak'ta General Townshend komutasındaki İngiliz kuvvetini yendi. 20 Ocak 1916'da yerine Halil Paşa atandı. Nurettin Bey, 9. Kolordu Komutanı ve III. Ordu Komutan vekilliğine getirildi. 1918'de mirliva (tuğgeneral) oldu. Mütareke döneminde İzmir'de vali ve 17. Kolordu komutanı idi. Kurtuluş Savaşında Merkez Ordusu komutanı idi. Büyük Taarruzda I.Ordu Komutanı olarak harekâta katıldı ve ferikliğe (korgeneral) terfi etti. 1923'te Yüksek Askerî Şura üyesi oldu. 1925'de askerlikten istifa edip milletvekili olarak mecliste göreve devam etti. 18 Şubat 1932'de İstanbul Kadıköy'deki evinde vefat etti. Bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Ankara, 1972, s. 31-33; Necati Fahri Taş, **Nurettin Paşa ve Tarihî Gerçekler**, Nehir Yay., İstanbul, 1997.

58 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 4/10481, Kls: 3644, Ds: H-32, F: 1-4.

Öte yandan Irak Ordusu Komutanı Nurettin Bey, 8 Aralık 1915 tarihinde General Charles Townshend'e⁵⁹ boşuna direnmemesini ihtar ederek Türk kuvvetlerine teslim olması yönünde bir mesaj gönderdi. Albay Nurettin Bey mesajında: *"Zayıf kuvvetiniz, üstün ordumuz karşısında ve dar bir sahada mahsur kaldı. Ciddi bir hareketimizin, mukavemetinizi kırması tabiidir. Bundan başka, meskun bir kasaba civarında muharebe etmek uygarlık koşullarına tamamen aykırıdır. Beyhude kan dökmekten sakınarak ve biçare masum halkı koruyarak sizi teslim olmaya davet ediyorum. Bu suretle biz insanlık görevimizi yaptığımız gibi, sizin de aynı medeni hislere ve insanlık görevine uyacağınızı ümit ederim..."*⁶⁰

22/23 Kasım 1915'te İngilizlere karşı kazanılan Selmanpak Muharebesi'nden sonra Irak ve Havalisi Komutanlığı yeni bir düzenlemeye tabi tutularak Kafkas cephesinden tümenlerin katılımıyla daha önceden teşkil edilmiş olan Albay Halil Bey komutasındaki 18. Kolordu bölgeye intikal etmiş; bir süre sonra da Irak cephesinde yeni birliklerin katılımıyla 18. ve 13. Kolordulardan oluşan VI. Ordu Komutanlığı teşkil edilmiştir.⁶¹ VI. Ordu Komutanlığına da Almanlarla yapılan askerî ittifak antlaşmasına uyularak Alman generali Colmar von der Goltz (Golç Paşa)⁶² getirilmiştir. Goltz Paşa 7 Aralık 1915'te VI. Ordu Komutanlığı görevi-

59 General Sir Charles Vere Ferrers Townshend (1861-1924): I. Dünya Savaşı öncesi büyük bir askerî kariyeri vardı. 1895 yılında Chitral'deki (Pakistan'daki İngiliz Garnizonu) başarılı komutanlığıyla ünlenmiştir. Mısır, Sudan ve Hindistan'daki İngiliz birliklerinde görev yaptı. 1914 yılı Nisan ayında Mezopotamya'daki 6. Hint Tümeni komutanlığına atanmıştır. 1915 yılından itibaren Basra'dan kuzeye doğru harekete geçen İngiliz Ordusunun komutanı olarak bulundu. 29 Nisan 1916'da Halil Paşa komutasındaki Türk ordusuna Kutü'l-Ammare'de bütün birlikleriyle beraber esir düştü. 1916-1918 tarihlerinde Bursa ve İstanbul Büyükkadada'da zorunlu ikamete tabi tutuldu. 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla serbest bırakıldı. 1920'de Ordudan emekli olup Avam Kamarasında parlamenter olarak görev aldı. Büyük Taarruz öncesi Anadolu'ya gelip Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş ve Türklere olan derin saygı ve sevgisini ifade etmiştir. 18 Mayıs 1924'de 63 yaşında ölmüştür. Kutü'l-Ammare müdafii Townshend öldü başlığıyla ölümü duyurulmuştur. İngiltere Norfolk'ta defnedilmiş mezar taşına *"Kut'lu Townshend..."* yazılmıştır. Charles Townshend, **Irak Seferi ve Esaret**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007; Edward J. Erickson, **I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-Ammare ve Filistin Cephesi**, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2009, s. 123-124; Tarık Saygı, İngiliz Generali **Townshend ve Türkler**, Paraf Yay., İstanbul, 2011, s. 253-254, 261-266.

60 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi**, BDH, Klasör: 3610, Dosya: 316/33, Fihrist: 44-4.

61 Şükrü Kanatlı, **Irak Muharebelerinde 3'üncü Piyade Alayı Hatıraları**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006, s. 8.

62 Colmar von der Goltz, Alman mareşali, 1843'te Doğu Prusya'da (Kaliningrad) doğmuştur. Osmanlı ve Alman ordularından Mareşal rütbesiyle görev yapmış bir asker ve yazardır.

ni devralmıştır. Teşkil edilen bu ordunun hedefi Irak coğrafyasındaki İngiliz işgal faaliyetine durdurmak, Irak ve Basra körfezi havalisinden İngilizleri söküp atmak, hatta -Goltz'un hayallerine göre- Hindistan'a kadar giderek İngilizlere en büyük darbeyi vurmaktır. Bundan sonraki belgelerde Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı, Irak Ordusu veya VI. Ordu adıyla anılmaya başlanmıştır.⁶³ Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin, VI. Ordu Komutanlığına 72 yaşındaki Goltz Paşa'nın, atanmasını pek hoş karşılamamış; Enver Paşa'ya hitaben yazdığı telgrafında sitemlerini şöyle dile getirmiştir: *"Buraya morali çökmüş, ümidini yitirmiş bir birliği karşında bularak geldim. Aşiretlere büyük paralar harcamış ve büyük ümitler bağlanmıştı. Oysa onlar her fırsatta Türk ordusunu soyuyorlardı. Irak'ta 20.000'den çok asker kaçağı vardı. Düşmanla açık veya gizli iş birliği yapan asi ruhlu bir halk kitlesi vardı... Bunlara karşılık yirmi beş yıldır her türlü araç ve gereçle donatılmış Irak içlerine kadar sızmış mağrur düşman vardı. İşte her şeyi elinden alınmış, Araplar tarafından soyulmuş, millî duygularını dahi kaybetmiş subaylardan ve askerlerden kurduğum teşkilatla altı aydır mücadele ediyorum. Selmanpak'a çekilme tabiidir, bunu sizin takdirinize bırakıyorum. Goltz Paşa'nın bana ilettiği teklifi kabul etmememin sebebi şahsî değil, millî olduğunu*

Von der Goltz, 1861 yılından itibaren Prusya ordusunda subay olarak değişik birliklerde bulunduktan sonra, 1878-1883 arasında Berlin'deki askeri akademide öğretmenlik yapmış, "Silahlanan Millet" adlı kitabını 1883 yılında yayımlamıştır. Kitabı "*Millet-i Müsellaha*" adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Haziran 1883'te Binbaşı rütbesindeyken askeri müşavir olarak Osmanlı Ordusuna katılmak üzere Alman askeri heyeti içinde yer almıştır. Bu iş birliği faaliyetiyle birlikte Osmanlı Devleti, Krupp ve Mauser gibi Alman şirketlerinden silah almaya başlamıştır. Goltz, Almanya'nın ve Osmanlı Devleti'nin Doğu'daki nüfuzunu garantilemek için Bağdat tren yolunun inşa edilmesini de desteklemiştir. Goltz, 1908 yılında tekrar Osmanlı Ordusu'nda görevlendirilmek üzere davet edilmiştir; 1911 yılında Mareşal rütbesine terfi ederek Osmanlı ordusunun Erkân-ı Harbiye Riyaseti İkinci Başkanlığına (Genkur II. Başkanı) kadar yükseltmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ağustos 1914'te Almanya'ya dönmüş, işgal edilen Belçika'nın askeri valiliğine atanmıştır. Goltz, 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman gizli ittifak antlaşması gereği Kasım 1914'te Sultan V. Mehmet'in Kurmay Başkanı olarak İstanbul'a gönderilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Ordusuna karşı Osmanlı ve Alman ordularının birlikte hücum etmesi fikrini Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Osmanlı Orduları Komutanı Otto Liman von Sanders'e beğendiremeyen Goltz Paşa'ya Irak'taki 6. Ordu Komutanlığı görevi verilmiştir. Goltz 6. Ordu bölgesine gelince Türk komutanlar tarafından bu atama pek hoş karşılanmadı. Bağdat'ta rahatsızlandı. 19 Nisan 1916'da yakalandığı tifüs hastalığı nedeniyle oluşan yüksek ateş sonucu vefat etti. Mezarı İstanbul'a nakledildi, Tarabya'da Alman elçiliği bahçesine defnedildi.

63 İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993, s. 164.

*arz ederim.*⁶⁴ Müttefik Alman ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan askerî yardım anlaşması gereği gelen zabitan ile Türk ordusu mensupları arasında zaman zaman yaşanan anlaşmazlık hemen hemen bütün cephelerde görülmekte idi. Almanların cephede en iyi şartların kendilerine sunulması yönündeki talepkâr tavırları iki taraf arasındaki gizli çekişme ve anlaşmazlıkların başlıca nedenlerini oluşturmaktadır.⁶⁵

Irak Cephesi'nde Kutü'l-ammare kalesinde sıkıştırılan İngiliz kolordusuna karşı yapılacak olan taarruz planlarında Yarbey Bekir Sami Bey komutasındaki 52. Tümen'e de sorumluluklar verilmiştir. 24 Aralık 1915 sabahı erken saatlerde Kudeyra kalesine yapılacak taarruza bütün kuvvetiyle katılan tümen ağır silahları eksik olduğundan kalede istenilen ölçüde gedikler açılmadığından piyade hücumu yapılamamıştır. Kudeyra Kalesi önünde yapılan muharebelerde İngiliz topçusunun şiddetli ateşinden dolayı 52. Tümen 12 subay, 378 er şehit verirken, 20 subay 545 er de yaralanmıştır. Irak ve Havalisi Komutanı Nurettin Bey, 25 Aralık 1915 günü verdiği emirle 52. Tümeni cepheden geri çekerek 18. Kolordunun ihtiyatı olarak tutmuştur.⁶⁶

Bu sırada VI. Ordu Komutanı Müşir Von Der Goltz Bağdat'a gelip komutayı devraldıktan sonra yayımladığı 21 Aralık 1915 tarihli bir numaralı ordu emriyle VI. Ordu kuruluşunda birtakım değişikliklere gidilmesini istemiştir. Buna göre Irak ve Havalisi Grubu, Bağdat Grubu ve Musul Grubu olmak üzere ordu üç kısma ayrılmıştır. Yapılan yeni teşkilatlanmaya göre, Irak ve Havalisi Grup Komutanı Albay Nurettin (Sakallı Nurettin Paşa) Bey, 18. Kolordu Komutanı Albay Halil Bey, 52. Tümen Komutanı da Yarbey Bekir Sami Bey idi.⁶⁷ Bir süre sonra VI. Ordu Komutanı Goltz Paşa ile Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin Bey arasında anlaşmazlık artınca, Nurettin Bey görevden ayrılmak zorunda kalmış 13 Ocak 1916'da Albay Halil (Kut) Bey, Irak ve Havalisi Komutanlığını devralmıştır.⁶⁸

64 Selçuk Duman, **II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak**, Berikan Yay., Ankara, 2010, s.125-126.

65 Orhan Avcı, **Irak'ta Türk Ordusu, 1914-1918**, s. 138-149.

66 Behzat Balkış-Nezihi Fırat, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III. cilt, Irak-İran Cephesi 1914-1918**, 1. Kısım, Gnkur Basımevi, Ankara, 1979, s. 465-481.

67 Behzat Balkış-Nezihi Fırat, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III. cilt, Irak-İran Cephesi 1914-1918**, 1. Kısım, s. 485-488.

68 Mahir Küçükvatan, "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kutü'l-ammare Zaferi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XIII/26, Bahar Sayısı, Dokuz Eylül Üniv. Yay, İzmir, 2013, s. 66.

Öte yandan İngilizler, 6-9 Ocak 1916 tarihleri arasında Kutü'l-ammare'deki kuşatmayı yarmak ve kalede sıkışan askerlerini kurtarmak üzere bir harekât başlamışlardır. Bu amaçla 3 Ocak'ta kuruluşu tamamlanan Dicle Kolordusunun başına Tümgeneral Aylmer'i getirmişlerdir. 13.300 kişilik bir tümenle saldırıya hazırlanan İngilizler Dicle'den nehir filosuyla da destek almışlardır.⁶⁹ Bunun üzerine Irak ve Havalisi Komutanlığı fazla kayıp vermeden akış istikametine göre Dicle'nin sol kıyısından 52. Tümen'e Şeyh Sait bölgesine taktik geri çekilme emri vermiştir. 6 Ocak'ta Vadiyikelal Deresi'ne doğru çekilmeye karar veren Türk birlikleri yol güzergâhı boyunca savunma tedbirleri olarak İngiliz birlikleriyle yer yer mevzii harpler yapmışlardır. Diğer taraftan Kutü'l-ammare ile Şeyh Sait arasındaki mesafe yaklaşık 50 km olduğundan 18. Kolordu ağırlıkları ve cephane burada tutulduğundan cephe hattına malzeme naklinde sıkıntılar da yaşanıyordu. Türk ordusuna bağlı birliklerin iâşesinde güçlükler çekiliyordu. Cephane ikmali ve iâşe sıkıntılarının yanında nehrin iki yakası boyunca devam eden muharebelerde Irak ve Havalisi Komutanlığı birliklerin tümünü kullanamadığından gerekli başarı sağlanamamıştır.⁷⁰ Öte yandan sol kıyıdan nehir filosunun desteğiyle ilerleyen İngilizler de istedikleri başarıyı elde edememişler; çok zayıt vermişler; Türk ordusunun Vadiyikelal Deresi gerisine çekilmesini pek fark edememişlerdir. 10 Ocak 1916'dan itibaren Vadiyikelal mevziinde İngiliz birlikleriyle Türkler arasında savunma muharebeleri yeniden başlamıştır. Arazi yapısı bakımından büyük sıkıntılar yaratan Süveyce bataklığı her iki tarafın kayıplar vermesine yol açmıştır. 14 Ocak tarihinde Türk birlikleri Felahiye mevziine çekilerek savunma düzeni almışlardır. Bu geri çekilişi Irak ve Havalisi Komutanlığına yeni atanan Albay Halil pek gururuna yediremediğini VI. Ordu Komutanı Von der Goltz'a yazdığı mesajda belirtince, Goltz bundan vazgeçmiştir.⁷¹ 14 Ocak'ta başlayan 20-21 Ocak tarihinde en şiddetli seviyeye ulaşan I. Felahiye Muharebesi'nde 52. Tümen büyük kahramanlıklar göstererek kazanılan zaferde pay sahibi olmuştur.⁷² Felahiye

69 General F.J. Moberly, **Irak Seferi**, C II, Çev. Binbaşı Cemal, İstanbul, 1928, s. 220-230.

70 Behzat Balkış-Nezihi Fırat, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III. cilt, Irak-İran Cephesi 1914-1918**, 1. Kısım, s. 541-554.

71 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi**, BDH, Nu: 4/10481, Kls: 3644, Ds: H-2, F:32-35.

72 I. Felahiye Muharebesi hakkında ayrıntı için bkz. Behzat Balkış-Nezihi Fırat, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III. Cilt, Irak-İran Cephesi 1914-1918**, 1. Kısım, s. 603-616.

Meydan Muharebesini kazanan Bekir Sami Bey'e Albay rütbesi ile muharebe madalyası verilmiştir. Diğer taraftan Sabis muharebeleri devam ederken tümen Felahiye'deki savunma görevini sürdürmüştür. Sabis Muharebesi'nde de yenilgiye uğrayan İngilizler, General Townshend'in da talebi üzerine Irak Dicle kolordusunu yeniden takviye etmek için çalışmalara başlamışlardır. 6 Nisan'da II. Felahiye, 9 Nisan'da III. Felahiye, 17-19 Nisan'daki Beytiisa muharebelerinde görev alan 52. Tümen birlikleri İngiliz birliklerinin yıpratılmasında ve Türk ordusunun zafer kazanmasında etkili olmuştur. III. Felahiye Muharebesi'nin başarısızlığının ardından İngiliz komutanlığı nehrin güneyinden sonuç almaya karar vererek ona göre planlar yapmıştır. 12 Nisan'dan 15 Nisan'a kadar Türk mevziilerine taarruz eden İngilizler bundan da bir sonuç alamadılar. 19 Nisan'da Alman generali Von der Goltz, Bağdat'ta tifüsten vefat etmiş, cenazesi İstanbul'a getirilerek Tarabya sırtlarındaki Alman elçiliği bahçesine defnedilmiştir. Goltz'un ölümü üzerine VI. Ordu Komutanlığına atanan Halil Bey bu sırada tuğgeneralliğe (mirliva) terfi etmiştir.

22 Nisan'da cereyan eden IV. Felahiye muharebesinde de başarılı olamayan İngilizler Kutü'l-ammare'de mahsur kalanları son bir ümit kurtarabilmek için Julnar adlı gemiyle yardım gönderme teşebbüsünde bulunmuşlardır.⁷³ Makasis denilen yerden geçerken nehirdeki engellere takılarak karaya oturan bu lojistik destek gemisi, 52. Tümene bağlı birlikler tarafından ele geçirilmiş, Türkler daha sonra buna "*Kendi Gelen*" adını vermişlerdir.⁷⁴ İngilizler, bunun üzerine hava yoluyla yani uçaklarla Kut'ta mahsur kalanlara yardım ulaştırmayı denemişler, ancak Türk topçusunun isabetli atışlarından dolayı bunda da başarılı olamamışlardır.⁷⁵

General Townshend, bu sırada Halil Paşa'ya gönderdiği mektupta Kutü'l-ammare'yi savunanların bitkin durumda olduğunu belirterek on günlük yiyecek temini ve serbestçe gitmelerini talep etmiştir. Townshend ayrıca, topların tahribi ve Türk ordusuna vermeyi düşündükleri tazminat konusunun da görü-

73 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 5/4579, Kls: 4490, Ds. H-33, F: 1-23, 26, 27, 30, 37, 49. Ayrıca bkz. General F.J. Moberly, **Irak Seferi**, C II, s. 450-451.

74 **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 4/10481, Kls: 3644, Ds: H-42, F: 1-31; **Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu: 5/4579, Kls: 4490, Ds. H-33, F: 1-35.

75 Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım**, C II, Nehir Yay., İstanbul, 1991, s. 166.

şülmesini istemiştir.⁷⁶ General Townshend, Kutü'l-Ammare'nin dört km. kadar yakınında bir mekânda 27 Nisan günü VI. Ordu Komutanı Halil Paşa ile tazminat konusunu görüşmüş; İngiliz generalinin teslim şartlarını görüşmek amacıyla kendini ve İngiliz ordusunu kurtarmak için yaptığı rüşvet teklifine Halil Paşa çok sert cevap vererek reddetmiştir.⁷⁷ Öte yandan İngilizler ünlü casusları Lawrens'i de bu amaçla Halil Paşa'ya göndererek tekliflerini iki milyon sterline çıkarmışlardır.⁷⁸ Bütün bu teklifler Türk tarafınca reddedilmiş, 28 Nisan günü muharebelerle geçmiştir.⁷⁹ Halil Paşa, Başkomutanlık Vekâletinden de aldığı emir üzerine, Kutü'l-ammare'de bulunan bütün personel, silah vs. malzemeyle teslim olmalarını, yoksa mütarekenin kesilip muharebeye devam edileceğini bildirmiştir. Townshend ise bütün silah ve malzemenin imha edilmesinden sonra teslim olacağını ifade etmiştir.⁸⁰ 29 Nisan 1916 günü öğleden sonra saat 14.30'da Türk ordusu bandonun çaldığı zafer marşları eşliğinde Kutü'l-ammare'ye girmiş, General Townshend ile birlikte topyekûn bütün kolordu efradı ve on binleri aşan sayıda İngiliz askeri esir alınmıştır.⁸¹ Halil Paşa VI. Orduya bağlı birliklere yayımladığı emirde zaferde payı bulunan 52. Tümenin de dâhil olduğu bütün

76 Charles Townshend, **Irak Seferi ve Esaret**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007, s. 570.

77 Halil Paşa, Townshend'in rüşvet teklifine çok sert bir cevap verirken şunları söylemiştir: "General, beş aydır sizinle, Aylmer ve Gorringe orduları ile dövüşüyorum. Türk ordularının maneviyatları için sizin ve ordunuzun esaretinin zarureti hâsıl olmuştur. İngiliz yapısı top, tüfek ve cephane de bizim ordularımızın modellerine uymaz, bu itibarla bana lazım değildir, serbestçe imha edebilirsiniz. Daha sonra benim tarafımdan en ufak bir saldırıya uğramanız ihtimali de olamaz. Şahsıma teklif edilen bir milyon sterlinlik çek meselesini de bir latife olarak telakki ediyorum... Biliyorsunuz Baltacı Mehmet Paşa (Prut Savaşında Rus Çarıçesi II. Katerina'dan rüşvet alıp da Büyük Petro'nun 160000 kişilik Osmanlı ordusundan kendisini ve ordusunu kurtarması olayını hatırlatarak) devirleri çok geride kaldı. Biz Baltacı değil, kazmacıyız!" Bkz. M.Taylan Sorgun, **Bitmeyen Savaş, Halil Paşa'nın Anıları**, s. 185; ayrıca bkz. Şükrü Kanatlı, **Irak Muharebelerinde 3'üncü Piyade Alayı Hatıraları**, s. 26.

78 **Tasvir-i Efkâr gazetesi**, 9 Mayıs 1916.

79 **Gnkur ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH**, Nu:A-5/4579, Klasör: 4490, Dosya: H-33, Fihrist:1-45.

80 General F.J. Moberly, **Irak Seferi**, C II, s. 476.

81 Kut muhasarası sırasında İngilizlerden alınan esirlerin sayısı Townshend'in verdiği rakamlara göre 5 General, 232 İngiliz subayı, 2.592 İngiliz askeri, 204 Hint subayı, 6.988 Hintli ve diğer askerler, 3.248 silahsız kişi olmak üzere toplam 13.309 kişidir. Bkz. Charles V.F.Townshend, **Irak Seferim**, Çev: Tarih-i Askeri Encümeni, Matbaa-yı Askeriye, İstanbul, 1327, s.428. Ayrıca bkz. Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 58-59.

18. Kolordunun subay ve neferleri tebrik etmiş ve bu günün “*Kut Bayramı*” olarak her yıl anılmasını emretmiştir.⁸²

Kütü'l-ammare Zaferi'nin kazanılmasından sonra 52. Tümen sol sahilde Benitemim civarında kendisine verilen muharebe görevini icra etmiştir. 52. Tümen, Irak ve Havalisi Komutanlığına bağlı 18. Kolordunun emrinde Aralık ayı ortasından 1916 yılı Mayıs başına kadar Irak Cephesi'nde Kütü'l-ammare, Şeyh Sait, Vadiyikelal, Felahiye, Beyt-i İsa, İmam-ı Muhammet, Garaf muharebelerine katılmış, Kütü'l-ammare zaferinin kazanılmasında büyük pay sahibi olarak Türk Harp Tarihine adını altın harflerle yazdırmıştır.⁸³ 1917 yılı Irak Cephesi'ndeki birliklerin genelde yenilgiyle sonuçlanan muharebelerinin hikâyeleriyle doludur. 10 Mart 1917'de VI. Ordu karargâh merkezi olan Bağdat'ı İngiliz birliklerine terk ederek kuzeye çekilmek zorunda kalmıştır. Albay Bekir Sami Bey komutasında Mayıs 1916'dan itibaren Irak Cephesi'ndeki muharebelerde görev

82 Halil Paşa mesajında şöyle seslenmiştir:

“Arslanlar! Bütün Türklere şeref ve şan, İngilizlere kara meydan olan şu kızgın toprağın güneşli semasında şehitlerimizin rubları sevinçle gülererek uçarken, ben de hepinizin pâk alınlarından öperek cümlelerinizi tebrik ediyorum.

Bize 200 seneden beri tarihimizde okunmayan bir olayı kaydettiren Cenâb-ı Allah'ü şükredirim. Allah'ın büyüklüğüne bakınız ki, 1500 senelik İngiliz devletinin tarihine bu olayı ilk defa yazdıran Türk süngüsü oldu. İki senedir devam eden Cihan Harbi böyle parlak bir olay daha göstermemiştir.

Ordum gerek Kut karşısında ve gerekse Kut'u kurtarmaya gelen ordular karşısında 350 subay ve 10.000 erini şehit vermiştir. Fakat buna karşılık bugün Kut'ta 13 general, 481 subay ve 13.300 er teslim alıyorum. 12 Bu teslim aldığımız orduyu kurtarmaya gelen İngiliz kuvvetleri de 30.000 zayıat vererek geri dönmüşlerdir.

Şu iki farka bakılınca, cihanı hayretlere düşürecek kadar büyük bir fark görülür. Tarih bu olayı yazmak için kelime bulmakta zorluk çekecektir.

İşte Türk sebatının İngiliz inadını kırdığı birinci zaferi Çanakkale'de, ikinci zaferi burada görüyoruz.

Yalnız süngü ve göğsümüzle kazandığımız bu zafer yeni gelişen savaş durumumuz karşısında gelecekteki başarılarımızın parlak bir başlangıcıdır.

Bugüne “Kut Bayramı” adını veriyorum. Ordumun her ferdi, her yıl bugünü kutlarken şehitlerimize Fatihalar okusunlar. Şühedamız ebedi hayatta göklerde kızıl kanlarla uçarken, gazilerimiz de gelecekteki zaferlerimizin bekçileri olsunlar.”

Ayrıntı için bkz. **Gnkur ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, Nu:A-5/4579, Klasör: 4496, Dosya: H-35, Fihrist:1-11; **Gnkur ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH**, 4/10481, Kls: 3644, Ds: H-42, F: 1-48. Ayrıca bkz. M. Taylan Sorgun, **Bitmeyen Savaş, Halil Paşa'nın Anıları**, s. 184-190.

83 Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 5'nci Seferi Kuvvetler (52. Tümen)**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006, s. 35 vdd.

alan 52. Tümen, 16 Aralık 1917 tarihinde lağvedilene kadar bu cephedeki görevine devam etmiştir.⁸⁴

Sonuç

Kafkas Cephesi, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusunun en çetin muharebelere giriştiği bir cephe olması bakımından çok önemlidir. Gerçek ve hayalî planların iç içe olduğu bu cephede Türk ordusu aşılması zor arazi ve iklim şartları karşısında teknik ve taktik bakımdan üstün Rus ordusu karşısında tutunamamıştır. 5. Seferî Kuvvet, Kafkas Cephesi'ne destek amaçlı kurulmuş bir mürettep tümen idi. Hedefleri büyük ve oldukça da hayali şekilde belirlenmiş; III. Ordu Ruslara karşı mücadele ederken, İran ve Türkistan üzerinden hem İngilizlere, hem de Ruslara karşı bir çevirme harekâtı yapmak üzere teşkil edilmiştir. Ancak Sarıkamış yenilgisi, muhayyel planın terk edilmesine, gerçeklerle baş başa kalınmasına yol açmıştır. Bunun üzerine III. Ordu ihtiyatı olarak Erzurum'a gelmesi emredilen 5. Seferî Kuvvet, Sağ Kanat Grubu emrine girerek Aras Vadisi boyunca yapılan muharebelere iştirak ederek başarı göstermiştir. Irak Cephesi'nde takviye kuvvet ihtiyacı gündeme gelince bu defa seferî kuvvet 52. Tümen adıyla uzun bir yaya yürüyüşünün ardından Bağdat'a ulaşmış, 1915 yılı Aralık ayından itibaren Irak ve Havalisi Komutanlığı emrinde muharebelere iştirak etmiş; Kutü'l-ammare Zaferî'nin kazanılmasında büyük pay sahibi olmuştur.

1. ve 5. Seferî Kuvvetler özel teşkil edilmiş birliklerdi. Gayr-i nizamî harp yöntemlerini uygulayabilecek personeli bulunan teşkillerd. Bunlar, bugünkü anlamda özel kuvvet komutanlığı denilebilecek yapıda birliklerdi. Diğer bir ifadeyle her türlü arazi ve iklim şartlarında mücadele edebilecek, günümüz askerî yapılanmasına göre de komando harekâtını yürütebilecek özelliklere sahip birliklerdi. 5. Seferî Kuvvetin İstanbul'dan başlayan yolcuğu Ulukışla istasyonuna kadar toplam 850 km.lik bölümü demiryoluyla gerçekleşirken, ondan sonraki bölümünün önemli bir kısmı (Katma-Telebyat 'Akçakale' hariç) yaya yürüyüşüyle sürdürülmüştür. İstanbul-Erzurum yolu 1800 kûsûr km.dir. Diğer taraftan Erzurum'dan Bağdat cephesine uzanan yolculuk da 1500 km'dir. 5. Seferî Kuvvetin 11 Aralık 1914 tarihinde İstanbul'da başlayan yolculuğu cepheden

84 İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, s. 172. Kur.Alb. Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, s. 132-133. 52. Tümen 1917 yılında lağvedildikten uzun yıllar geçip Türkiye'nin NATO ittifakına girişinden sonra 52. Tümen, yeniden teşkil edilmiştir. (Y.N)

cepheye sürdürülen mücadelenin ardından 3 Aralık 1914’de Kutü’l-ammare önlerinde tamamlanmış, bir yıllık süreçte toplam 3300 km’lik bir güzergâh takip edilerek aşılması zor engeller geçilmiştir.

Birinci Dünya Harbi, aslında rahmetli şairimiz Orhan Şaik Gökyayın da ifade ettiği gibi *“ardına bakmadan yollara düşen... cepheden cepheyi soranların”* meşakkatli serüvenlerini içinde barındıran hikayelerle doludur. Osmanlı orduları, iaşe-ikmal ve personel eksikliklerine rağmen büyük özveriyle cepheden cepheye koşan Mehmetçiklerin gayretiyle ülke savunmasındaki aslî görevini yerine getirmeye çalışmıştır. Nitekim Mehmetçik, Kafkas Cephesi’nin dondurucu soğuğuna dayandığı gibi, Irak çöllerinin kavurucu sıcağına da katlanarak destanımsı mücadeleler sergileyip tarihin altın sayfalarındaki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi (BDH), Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 1/1, Kls: 143, Ds: 653, F:5, 5-1, 5-4.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 4/10481, Kls: 3644, Ds: H-32, F: 1-31.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-11.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-6.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-3, F: 1-7, Ds: H-1, F: 1-2.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-13.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-17.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-19.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-20.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-21.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-1, F: 1-28.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-3, F: 1-4.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-3, F: 1-977.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Kls: 3438, Ds: 26, F: 5, 5-3.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4517, Kls: 5240, Ds: H-7, F: 1-2,

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 1/1, Kls: 143, Ds: H-34, F: 1/100.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 1/1, Kls: 143, Ds: H-34, F: 1/101.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-10, F: 1/27.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 6/4629, Kls: 5241, Ds: H-15, F: 1/19.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 4/3671, Kls: 2950, Ds: H-19, F: 1/47.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 4/3671, Kls: 2950, Ds: H-19, F: 1/50, 31.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 1/1, Kls: 143, Ds: H-34, F: 1-145, 146.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 4/10481, Kls: 3644, Ds: H-32, F: 1-4.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Klasör: 3610, Dosya: 316/33, Fihrist: 44-4.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 4/10481, Kls: 3644, Ds: H-2, F:1-31, 32-35.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 5/4579, Kls: 4490, Ds. H-33, F: 1-23, 26, 27, 30, 37, 49.

Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 5/4579, Kls: 4490, Ds. H-33, F: 1-35.

Gnkur ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu:A-5/4579, Klasör: 4496, Dosya: H-35, Fihrist:1-11. Gnkur ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, 4/10481, Kls: 3644, Ds: H-42, F: 1-48.

Gnkur ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu:A-5/4579, Klasör: 4490, Dosya: H-33, Fihrist:1-45.

B. YAYIMLANMIŞ ESERLER

ALTINBİLEK, Hakkı –KIR,Naci, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı**, C I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

AVCI, Orhan, **Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918**, Vadi Yay., Ankara, 2004.

BALKIŞ, Behzat – FIRAT, Nezihi, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III. Cilt, Irak-İran Cephesi 1914-1918**, 1. Kısım, Gnkur Basımevi, Ankara, 1979.

BAYKOÇ, Hulusi, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5 inci Seferî Kuvvetler (52. Tümen)**, (Yay. Hz., Zekeriya Türkmen-Özlem Demiregen), Gnkur. ATASE Bşk.lığı yay., Ankara, 2006.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâp Tarihi**, III. Cilt, 3. Kısım, Ankara, 1983.

BELEN, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1964.

DİNÇ, Mehmet Emin, **Halil (Kut) Paşa'nın Askerî ve Siyasî Faaliyetleri**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 1998.

DUMAN, Selçuk, **II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak**, Berikan Yay., Ankara, 2010.

ERASLAN, Cezmi, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Hakkı- Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, S 35, İstanbul, 1994, s. 224.

ERİCKSON, Edward J., **I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-Ammare ve Filistin Cephesi**, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2009.

FROMKİN, David, **Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922**, İstanbul, 1994.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Ankara, 1972.

GÖRGÜLÜ, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993.

KANATLI, Şükrü, **Irak Muharebelerinde 3'üncü Piyade Alayı Hatıraları**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006.

KÜÇÜKVATAN, Mahir, "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kutü'l-Ammare Zaferi", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C XIII/26, Bahar Sayısı,

Dokuz Eylül Üniv. Yay, İzmir, 2013, s. 66.

Mahmut Muhtar, *Maziye Bir Nazar, Berlin Antlaşması'ndan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya İlişkileri*, Osmanlıca çev., Nurcan Fidan, Gnkur. Basımevi, Ankara 1999.

MOBERLY, General F.J., **Irak Seferi**, C II, Çev. Binbaşı Cemal, İstanbul, 1928.

ÖKSE, Necati, BAYCAN, Nusret, SAKARYA, Salih, **Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1989.

SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, II. Cilt, Nehir Yay., İstanbul, 1991.

SAKİN, Serdar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", **Akademik Bakış**, C IV, S 7, Gazi Üniv. Yay., Ankara, Kış 2010, s. 133-152.

SAYGI, Tarık Saygı, İngiliz Generali **Townshend ve Türkler**, Paraf Yay., İstanbul, 2011.

SORGUN, M. Taylan, **Bitmeyen Savaş, Halil Paşa'nın Anıları**, 7 Gün Yayınları, Yayılcık Matbaası, İstanbul, 1972.

TAŞ, Necati Fahri, **Nurettin Paşa ve Tarihî Gerçekler**, Nehir Yay., İstanbul, 1997.

TOKER, Hülya - BAL, Nurcan, **Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004.

TOWNSHEND, Charles, **Irak Seferi ve Esaret**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007.

Tasvir-i Efkâr gazetesi, 9 Mayıs 1916.

TOWNSHEND, Charles V.F., **Irak Seferim**, Çev: Tarih-i Askeri Encümeni, Matbaa-yı Askeriye, İstanbul, 1327. (Osmanlıca)

TOWNSHEND, Charles, **Irak Seferi ve Esaret**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007.

TÜRKMEN, Zekeriya, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Ankara, 2001.

YILMAZ, Veli, **Birinci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımları**, İstanbul, 1993.

EK-1

5. Seferî Kuvvetin Cepheden Cepheye Süren Yolculuğunda Takip Ettiği
Güzergâh.

EK-2

1914 yılı Aralık ayında 5. Seferi Kuvvete verilen muhayyel harekât planı

GENCELİ EMİR ARSLAN HAN HOYSKİ VE İTTİFAK TEKLİFİ*

QIYAS ŞÜKÜROV**

ÖZET

Bu makalenin temel konusunu, 1915'in Şubat ayında Kafkas Cephesi'nde Osmanlı tarafına geçen Gence ahalisinden Emir Arslan Han Hoyski'nin Erzurum'daki Alman Konsolosu ve Erzurum Valisi ile görüşmeleri oluşturmaktadır. Bu görüşmelerde Kafkasya Müslümanları ile Osmanlı Devleti arasında ittifak kurulması meselesini gündeme getirmiştir. Hoyski, somut olarak, Almanya'nın bağımsız Kafkasya garantisi vermesini ve Osmanlı Devleti'nin yardımcı tümen tahsis etmesini istirham etmektedir. Böylece harekete geçen Kafkasya Müslümanlarının genel ayaklanma çıkarması taahhüdünde bulunmaktadır. Erzurum Vilayeti ile Osmanlı Dâhiliye Nezareti, Van Vilayeti ve *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi Başmuharriri Ahmed Ağaoğlu arasındaki yazışmalarda meselenin keyfiyeti araştırılmakta olup, Hoyski ailesinin kimliği ve güvenilirliği tahkik edilmektedir. Emir Arslan Han örneğinde Hoyski ailesinin Osmanlı'ya teveccüh etmesi ve Osmanlı devlet erkânının bu husustaki tahkikatları ve hassasiyetleri bu çalışma çerçevesinde araştırılan ek konular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Azerbaycan, Gence, Difai Teşkilatı, Hoyski Ailesi, Emir Arslan Han Hoyski

---

* Bu makalenin telifi sırasında bilgi ve düşüncelerine başvurduğum Prof. Dr. Selami Kılıç ve Prof. Dr. Mustafa Çolak'ın tavsiyeleri konu açısından sorun içeren bazı hususların açıklığa kavuşmasına yardımcı oldu. Ufuk açıcı tavsiyelerinden dolayı kendilerine müteşekkirim. Buna ek olarak, değerli düşünceleri ile çalışmaya katkıda bulunan ve Azerbaycan'da neşrolunmuş araştırmalara ulaşmamı temin eden akademisyen arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Vasif Qafarov'a teşekkür ederim.

** Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, qiyas.sukurov@bozok.edu.tr

AMIR ARSLAN KHAN KHOYSKI AND HIS PROPOSITION OF MILITARY ALLIANCE

ABSTRACT

The main subject of the study is composed of the contact of Amir Arslan Khan Khoysky with the Ottoman governor in Erzurum and the German council there. Khoysky is an envoy who is delegated the Caucasian Muslims in the Ottoman front in February of 1915. By means of his meetings with them he brought up the military alliance between the Ottoman Empire and Caucasian Muslims. Khoysky wanted a letter of German guarantee for the idea of the independent Caucasus, and attached Ottoman division to help Caucasian Muslims. Thus the Caucasian Muslims will come into action, and a general rebellion will happen. It is emerged the essential character of the problem through the close correspondences between the province of Erzurum, Ottoman Interior Ministry, the province of Van and Ahmed Agaoglu who is the chief-editor of the newspaper named *Tarjuman-i Haqiqat*. It shows that the family of Khoysky is accredited by Ottoman Government so that the insinuation of Amir Arslan Khan to Ottoman Empire and the extensive inquiry his position are the additional themes of the subject.

Key Words: Caucasus, Azerbaijan, Gyandja, Difai, Family of Khoysky, Amir Arslan Khan Khoysky

Önsöz

1937 senesinde Viyana’da Almanca olarak neşrolunan *Ali ile Nino* (Ali und Nino) isimli romanın konusu, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasya’da meydana gelen hadiselerdir.¹ Kurban Said müstear ismini kullanan roman müellifi, çağ açısından aktüellik arz eden Doğu-Batı tartışmaları bağlamında Kafkas milletleri arasındaki münasebetler ile istikbal hususundaki endişe ve kaygılarını eserine aktarır. Romanın kahramanı Karabağ beyzadelerinden Ali Han Şirvanşir’dir ve yüzyıl başlarındaki Kafkasya ileri gelenlerini temsil eder. Ali Han timsalindeki Müslüman Türk beyzadeler ansızın meydana gelen cihan muharebesi karşısında ikileme kalmışlardır: Hangi safta yer almalılar, kimi tercih etmeliler? Manen bağlı buldukları Osmanlı Halifesi’ni mi? Metbuu oldukları Rus Çarı’nı mı? İki cihan hükümdarının karşıt cephelerde bulunmaları onları çıkmaza sokmuştur. Savaşın ilk safhasında kimin safında yer alınması ve istikbalin nasıl biçimlenmesi hususundaki tereddüt ve tartışmalar onların gündemini işgal eder.

Bahse konu devrin hadiselerini mercek altına alan dikkatli araştırmacının edebî anlatı ile tarihî realitenin mükemmel uyum içinde olduğunu tespit etmesi pek zor değildir. Zira bu tespiti teyit eden bazı deliller vardır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki kesin Rus istilası sırasında Karabağ Hanı İbrahim Halil’in kerimesi Tuti Hanım’ın diğer bölgesel hanlarla ittifak oluşturup Osmanlı Devleti’ne teveccüh etmesi meselenin ilk somut örnekleri arasındadır.² Bu tür yönelimlerin geçici olduğu söylenemez ve oluşan her müsait ortamda benzer temayüller mükerreren gündemi işgal etmiştir. Mesela; 1905 tarihli Rus İhtilali’ni izleyen kargaşa ortamında vukua gelen Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında benzer talepler belirgin biçimde dillendirilmiştir. Bilhassa 1906 senesinin Mart ayında Muhammed Hüseyin Hacı Mirza Halil imzasıyla Kafkasya’dan gönderilen

1 Dünyanın otuzu aşkın diline tercüme edilen bu romanın Almanca ilk baskısı için bkz. Kurban Said, **Ali und Nino**, E.P. Tal, Vienna & Leipzig, 1937. Türkçe neşredilen ilk baskı için bkz. Kurban Said, **Ali ile Nino**, çev. Semih Yazıcıoğlu, Hürriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1971.

2 Tuti Hanım 1810 (h. 1225) tarihinde Arapça olarak gönderdiği mektubunda sultan hazretlerine itaatini arz etmiş ve askerî yardım talebinde bulunmuştur. Tuti Hanım’ın mektubu için bkz. **BOA, HAT**, No. 1108/44645-F. Tuti Hanım’ın mektubunun Türkçe çevrisi için bkz. **Osmanlı Belgelerinde Karabağ**, yay. haz. Kemal Gurulkan v.dğr., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 186-188.

bir arzuhalde, “kavanin-i beynedduvel ile siyaset-i örfiye” elde rehber tutularak, zor durumda bulunan Kafkasya Müslümanlarının halası için Hazret-i Hilafet-penahi'den istida talebinde bulunulmuştur.³ 1828 tarihli Türkmençay Muahe-desi ile Kaçarlar yönetimine bırakılan Tebriz merkezli tarihî Azerbaycan eyaletindeki durum ise Kafkasya'dakinden pek farklı değildi. Bilhassa İran'daki meşrutî hareket sırasında Tebrizli mücahitlerin talepleri gayet açıktı: Tahran Hükümeti ile tatminkâr anlaşma sağlanmazsa, şahın yerini sultan rahatlıkla tutabilir.⁴ Benzer eğilimleri 1911'de teşekkül bulan Müsavat Fırkası'nın siyasî çizgisinin evriminde de bulmak mümkündür. Bağımsızlık rüzgârlarının estiği son dönemeçteki genel trendi göz önünde bulundurularak milliyetçi fırka gibi lanse edilen Müsavat'ın kuruluş bildirgesi, milliyet ve mezhep farkı gözetmeksizin tüm Müslümanların birleşmesini muhtevi İslam birliği düşüncesini savunurdu. Müsavat'ın temsil ettiği çizgi Balkan savaşları sırasında belirginlik kazandı, savaş yanlısı Rus liberalleri ile araları açılan Müsavatçı aydınlar, Hilafet'in mevcudiyeti ile Türkiye'nin istiklalinin idamesini savunan siyasî çizgiyi takip etmeye başladılar.⁵ Balkan savaşları ile Cihan Savaşı arasındaki süreçte Osmanlı konusunda zikzak çizen Bakü matbuatı ise bazen Rus vatanseverliğini destekledi, bazen de Halife-i Müslimîn Hazretleri'ne meyletti.⁶ Bakü'de konuşlanan milli burjuvazi mümessillerinin durumu bundan pek farklı değildi. Bakü zenginlerinin önde gelenlerinden Hacı Zeynelabidin Tağıyev askerî hastanelerin masraflarını yüklenmeği, mevkidaşları ise Çar ordusuna bağlı gönüllü Müslüman birlikleri finanse etmeyi teklif etmişlerdi. Araştırmamıza konu olan dönemde Rusya Müslümanları her ne kadar askerî hizmetten muaf tutulmuş olsalar da, gönüllü olarak Çar ordusunda muvazzaf 200 civarında rütbeli Müslüman kurmay subay

3 **BOA, Y.PRK.BŞK**, No. 75/102. Bahse konu arzuhalin değerlendirmesi için bkz. Qiyas Şükürov, “Osmanlı Devleti'nin 1905-1906 Tarihli Kafkasya Olaylarına Yaklaşımı ve Alınan Önlemler”, **Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler**, ed. İbrahim Erdal ve Ahmet Karaçavuş, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 85.

4 Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920**, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s. 101.

5 Müsavat fırkasının kuruluşu ve çizgisindeki değişim hususunda geniş bilgi için bkz. Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi: Milli Azerbaycan Müsavat Halk Fırkası Tarihi**, Fırka Divanı Neşri, Berlin, 1938, s. 64-96; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı**, s. 106-109.

6 Balkan Savaşı yıllarında Bakü matbuatının tutumu konusundaki değerlendirmeler için bkz. Alfina Sibgatullina, **İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler**, çev. Zümrüt Şirinova, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2014, s. 146-148.

vardı. Onlardan biri olan General Hüseyin Han Nahçıvanski Azerbaycanlı ve Dağıstanlı gönüllülerden müteşekkil seçkin süvari birliğin komutanı idi.⁷

Cihan Savaşı'nın ilk aşamasında Rus ordusunun muhasımı konumunda Alman ve Avusturya-Macaristan orduları bulunduğu sürece Kafkasya Müslümanlarını tereddüde düşürecek pek mühim husus mevcut değildi. Ne zaman ki Halife-i Müslimîn Hazretleri savaşa katıldığını açıkladı ve "cihad-ı ekber" çağrısında bulundu, onlar da kıyasımukassem karşısında kaldılar. Doğrusu, tercihlerini rahatlıkla yapabilmeleri için onlara yönelik yoğun propaganda çalışmaları yürütülmekteydi. Şark Cephesi'ne konuşlanan 3. Ordu'nun hareket planı ile uyum içinde Kafkasya Müslümanlarının ayaklandırılması için Kafkasya ileri gelenleri ile irtibat sağlanması ve özel müfrezelerin teşkili gibi meseleler stratejik planın birer bileşenini oluşturmaktaydı. Bu bağlamda, araştırmamıza mevzu olan Emir Arslan Han Hoyski'nin teşebbüsleri ve ittifak teklifi muhtemel savaş planlarını organize eden Osmanlı-Alman strateji merkezlerinde derin heyecan uyandırmıştı. Dikkati calip husus şu ki Emir Arslan Han'ın teşebbüsleri ve teklifi hakkında şimdiye değin müstakil araştırma yapılmamıştır. Ama bu haliyle tamamen el değmemiş konu da değildir. Öyle veya böyle Kafkasya tarihinin cihan savaşı dönemindeki durumuna ve Kafkas cephesinde meydana gelen hadiseleri irdeleyen çalışmalarda meseleye kısmen temas edilmiştir. Örneğin; Alman Türkolog Gotthard Jäschke, "Der Turanismus der Jungtürken" ismiyle maruf meşhur makalesi ile Emir Arslan Han'ın teklifini tetkike layık bulan ilk batılı müelliflerden biridir.⁸ Jäschke'nin tespitleri çağdaş Azerbaycan tarihinin batılı araştırmacılarından Tadeusz Swetochowski'nin 1905-1920 senelerini konu edinen eserinin "Dünya Savaşı ve Azerbaycan" başlıklı bölümünde argüman olarak kullanılmıştır.⁹ Her iki müellif, Emir Arslan Han meselesini İttihatçıların Kafkasya ve Türkistan'da izledikleri Turancı siyaset bağlamında araştırma eğilimi taşırlar. Azerbaycanlı tarihçilerden Vasif Qafarov'un 1917-1922 tarihleri arasında Türkiye ve Rusya münasebetlerinde Azerbaycan meselesini tetkik eden eserinde

7 Milli Azerbaycan burjuvazisinin cihan savaşının ilk aşamasındaki tavrı hususunda bkz. Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı**, s. 110; Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 68.

8 Gotthard Jäschke, "Der Turanismus der Jungtürken: Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg", **Die Welt des Islams**, Bd. 23, H. 1/2 (1941), s. 16.

9 Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı**, s. 115.

ise İttihatçıların siyasetine ek olarak Almanların Kafkasya siyaseti hesaba katılmıştır.¹⁰ Bu meselenin muhteviyatını Türk tarih araştırmalarında ilk gündeme getiren müellifler arasında Akdes Nimet Kurat¹¹ ve Tahir Sünbül'ün¹² isimleri zikredilmelidir. Bu iki müelliften sonra S. Esin Dayı,¹³ Halil Bal,¹⁴ Betül Aslan¹⁵ ve Reha Yılmaz¹⁶ vb. müelliflerin bölgeyle alakalı çalışmalarında konumuza birkaç paragraf tahsis edilmiştir. Türk tarihçiliğinde meseleye ayrıntılı şekilde temas eden ilk müellif ise Mustafa Çolak'tır.¹⁷ Büyük oranda Alman arşiv belgelerine istinaden yazılan Çolak'ın eserinin temel konsepti, II. Wilhelm dönemindeki Şark siyaseti çerçevesinde Kafkasya meselesini irdelemekten ibarettir. Çolak'ın tespitlerine göre, cihan savaşı sırasında Alman siyaseti tamamen pragmatist unsurlar üstüne bina edilmiş olup, Kafkasya'nın ekonomik ve demografik potansiyelinin Alman çıkarları doğrultusunda kullanılmasını amaçlamıştır. Bunun için mümkün vasıtalarla müracaat edilmiştir; Halife-i Müslimîn Hazretleri'nden cihad fetvası temin edilerek, yüzyıl başlarındaki Alman genişlemeci siyasetine engel teşkil eden rakip devletlerden bilhassa İngiltere ve Rusya sömürgelerinde ayaklanmalar çıkarılması hedeflenmiştir. Binaenaleyh makalemizin odağındaki Emir Arslan Han'ın teklifleri ve faaliyetleri Çolak'ın eserinde Almanya'nın Kafkasya siyaseti çerçevesinde tetkik edilmiştir.

Konuyla alakalı çalışmaların tahlilinden sonra, cihan savaşı sırasındaki bloklaşma bağlamında ittifak devletlerinin Kafkasya siyasetinin temel para-

10 Vasif Qafarov, **Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, Azerneşr, Bakı, 2011, s. 28-63.

11 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 500.

12 Tahir Sünbül, **Azerbaycan Dosyası I**, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi, Ankara, 1990, s. 53.

13 S. Esin Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, (t.y.), s. 20.

14 Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 34.

15 Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)"**, s. 71-72.

16 Reha Yılmaz, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti", **OAKA (Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları)**, c. 3, Sy. 6 (Ankara 2008), s. 148.

17 Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 75-80, 85-86, 138, 140-141; Mustafa Çolak, **Enver Paşa: Osmanlı-Alman İttifakı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 101.

metrelerini gözden geçirmekte yarar vardır. Bloğun düşünen beyni ve matadoru konumundaki Almanya'nın savaş planı hızlı başarıya ulaşabilmek için mümkün olanakları kullanmayı amaçlamıştı. Alman Genelkurmayı, batı cephesinde Belçika ve Fransız ordularını beş-altı hafta zarfında yenilgiye uğrattıktan sonra İngiltere ile hesaplaşmayı, eş zamanlı olarak doğu cephesinde Rusya'ya çapı büyük darbeler vurmaya planlamıştı. İngiltere ve Rusya'nın yenilmesinin en rahat yolu ise Hindistan, Afganistan ve Mısır gibi Britanya sömürgeleri ile Kafkasya ve İran gibi Rusya istila ve nüfuz dairesinde bulunan bölgelerde ayaklanmalar çıkarmaktan geçmekteydi. Unutmayalım ki birleşik Almanya'nın tarih sahnesine çıkışı sırasında bilinen dünyanın büyük kısmı Britanya, Fransa ve Rusya'nın sömürgeleriydi. Alman genişlemeci siyasetine, öyle gözükmemektedir ki, doğuştan itibaren gem vurulmuştu. Cihan Savaşı öncesindeki son yarım asırda uluslararası arenada Osmanlı'nın yalnızlaştırılmış konumu, Almanya için dünyaya açılışın anahtarı niteliğindedir. İki asrın kavşağında Alman cihanşümül siyasetini biçimlendiren Kayser II. Wilhelm ise bu devleti kendi safına çekebilmek için Memalik-i Mahruse'ye ziyaretlerde bulunmuş ve "300 milyonluk İslam âleminin hamisi" olduğunu deklare etmişti.¹⁸ Kayser'in izlediği siyaset çerçevesinde reformlarını ikmal için Osmanlı ordusundaki Prusyalı zabitlerin sayısında artış meydana gelmiş, savaşın ilk aşamasında ise Osmanlı-Alman gizli antlaşması imzalanmıştı (2 Ağustos 1914). Akabinde "cihad-ı ekber" ilan edilmiş ve böylece Britanya ve Rusya nüfuz dairesindeki Müslüman Şark'ında ayaklanmalar çıkarılması için plan ve projeler uygulamaya konulmuştu.

Kafkasya siyaseti, ana hatları ile Alman siyasetine benzeyen Osmanlı, savaştaki konumunu her şeyden önce cihad olarak deklare etmişti. İttihat ve Terakki'nin yerel şubelerine gönderilen bildirgelerde ise "Moskof düşmanının yenilmesi ve İslam dünyasının kâfilerin tahakkümünden kurtarılması" vb. gibi meseleler temel amaç olarak belirlenmişti.¹⁹ Batum, Kars ve Ardahan gibi eski Osmanlı mülklerinden olduğu halde 93 Harbi'ni müteakip süreçte kaybedilen bölgelerin kurtarılması, Kafkasya, İran ve Türkistan'daki Rus nüfuzunun etkisiz hale getirilmesi türünden hususlar savaş planının temel bileşenleri olarak tespit edilmişti. Planın tahakkuku kapsamında bahsi geçen bölgelerde vukua

18 Birinci Cihan Savaşı yıllarında Almanya'nın Kafkasya siyaseti hususunda geniş bilgi için bkz. Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti**, s. 27-45.

19 Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı**, s. 110-111; Jäschke, "Der Turanismus der Jungtürken", s. 12.

gelecek ayaklanmaları desteklemek için “kuvve-i seferiyeler” örneğinde özel görevli müfrezeler ile gönüllü taburların oluşturulmasına hız verilmişti.²⁰ Bu çalışmaların en yakın muhatabı konumundaki İran ve Kafkasya Türkleri katındaki çağırısı ve faaliyetlerin uyandırdığı yankılar, muhakkak ki, özel önem arz etmekteydi. Binaenaleyh sonraki sayfalarda derinlemesine incelenmesi planlanan Emir Arslan Han’ın teklifi ve faaliyetleri, öyle gözükmektedir ki, Cihan Savaşı’nın ilk aşamasında Osmanlı-Alman ekseninde biçimlenen Kafkasya siyasetinin alt bileşeni olmakla birlikte Kafkasya Müslümanlarının tepki, talep ve beklentilerinin somut tezahürüdür.

1. Emir Arslan Han Hakkında Tahkikat

Şark cephesinde “kuvve-i seferiye” hareketleri ve gönüllü taburların organize edildiği günlerde Erzurum Valisi Tahsin Bey’den Dâhiliye Nezaret-i Celilesi’ne muhteviyatı bir hayli ilginç şifreli telgraf-name keşide edildi. Rumi takvimle 27 Kânunusani 1330 (miladi takvimle 9 Şubat 1915) tarihinde gönderilen bu telgrafta, Kafkasya’nın Gence şehrinden Emir Arslan Han veya nam-ı diğer Han Hoyski isimli bir şahsın Erzurum’a geldiği ve İran Karperdazi’na misafir olduğu deklare edilmişti. Valinin sözlerine göre, mevzubahis şahıs Trabzon tariki-ni takip etmiş ve 1915 senesi Şubat ayının ilk günlerinde Erzurum’a ulaşmıştı. Gelir gelmez ilk işi ise şehirdeki Alman Konsolosu ile doğrudan temasa geçmek olmuştu.²¹ Vali, telgrafında bu şahsın Osmanlı-Alman siyaseti çerçevesinde üzerinde durulması gereken güvenilir bir isim olup olmadığını merak etmiş olmalı ki tayin-i hüviyeti hususunda özel istirhamda bulunmuştu. Bulunduğu talepleri hasebiyle faaliyetlerini izlemeye alınan mezkûr şahsın referansları gayet güvenilir isimlerdi; Trabzon komiserlerinden İsfendiyar Bey ile Tercüman-ı

20 Birinci Cihan Savaşı yıllarında Osmanlı’nın Kafkasya siyaseti hususunda geniş bilgi için bkz. Qafarov, **Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, s. 28-63; Vahdet Keleşyılmaz, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I: XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2003, s. 223-233; Yılmaz, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Siyaseti”, s. 137-158.

21 Erzurum Valisi Tahsin Bey’in şifreli telgrafı için bkz. **BOA, DH.ŞFR**, no. 460/102, v. 1-2; **BOA, DH.EUM**, 2.Şb, no. 5/41, v. 4. Emir Arslan Han’ın Alman Konsolos ile görüşmelerini, 8 Şubat 1918’de Almanya’nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim tarafından Alman Dışişleri’ne gönderilen tahrirat da teyit eder. Bu konuda bkz. Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti**, s. 75.

Hakikat Gazetesi Başmuharriri Ahmed Ağaoğlu'nun kendisini tanıdıklarını bildirmişti. Dahası Difai Cemiyeti'nin Kuvve-i İcraiye Reisi olduğunu deklare etmişti.²² Sözü edilen cemiyet 1905-1906 senelerinde Kafkasya'da meydana gelen Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında teşekkül bulmuş olup, hücreler şeklinde yapılanmıştı ve kuruluş amacı Kafkas Müslümanlarını Ermeni çeteleri ve Rus memurların tasallutuna karşı korumaktan ibaretti.²³ Böylesine bir referans ile gelen şahısın hüviyeti ve güvenilirliği, muhakkak ki, araştırılmalıydı ve öyle de yapıldı. Telgrafın alınmasından sekiz gün sonra harekete geçen Emniyet-i Umumiye İstıtlat Müdüriyeti, Emir Arslan Han hakkında tahkikat başlattı, 17 Şubat 1915'te *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi* Başmuharriri Ağaoğlu Ahmed Bey'e gizli kod ile hususi sorgu gönderildi ve bilgi talebinde bulunuldu:

"Kafkasya'da Difâi Cemiyeti Kuvve-i İcraiye Reîsi olduğunu ve zât-ı âlîlerini tanıdığını ifade eden ve el-yevm Erzurum'da bulunan Gence şehri ahâlîsinden Emir Arslan ve yâhûd Han Hoyski isimindeki şahsın hüviyet ve mesleği, şâyân-ı i'timâd bir adam olup olmadığının serî'an iş'ârına himmet olunması mütemennâdır efendim."²⁴

Emniyet-i Umumiye'nin yanıtını aradığı sorular gayet belirgindi: Han Hoyski kimdir, ne işle iştigal eder ve güvenilir biri mi? Bir gün sonra bu sorulara yazılı olarak yanıt veren Ağaoğlu, önce Difai Cemiyeti meselesine açıklık getirir, örgütün 1906 senesinde kendisi tarafından tesis edildiğini ve iki sene süreli faaliyetin ardından politik baskılar nedeniyle dağıldığını, kurucularının ise öteye beriye dağıldıklarını bildirir. Kurucu kadronun deşifre olması, politik baskı ve takibat nedeniyle altı sene sonra Difai'nin mevcudiyeti, Ağaoğlu'na göre, mümkün değildir veya en azından şüphelidir. Hoyski ailesine gelince, bu hususta Ahmed Ağaoğlu'nun verdiği bilgiler bir hayli ilginçtir:

"Han Hoyski'ye gelince, Hoyski â'ilesi pek vasî'dir. Bunlardan Bakü'de da'vâ vekâleti ile meşgûl olan zât benim arkadaşımı ve mektûb-ı âlînizde

22 BOA, DH.ŞFR, no. 460/102, v. 1; BOA, DH.EUM, 2.Şb, no. 5/41, v. 4.

23 Difai Teşkilatı'nın kuruluşu ve faaliyetleri hakkında bkz. BOA, Y.A.HUS, no. 509/55; Eldar Ezizov, *Difai: XX Esrin Evvelerinde Ermeni-Azerbaycanlı Münaqişesinin İlk Tarixi Şertleri ve Sebepleri*, (y.y.), Bakı, 2009; Naki Keykurun, "Difai Fırkasının Doğuş Sebepleri", *Azerbaycan (Aylık Kültür Dergisi)*, Sy. 1 [97], (Nisan 1960), s. 14-15; Sy. 2-3 [98-99], (Mayıs-Haziran 1960), s. 16-17; Sy. 4-6 [100-102], (Temmuz, Ağustos, Eylül 1960), s. 22-23; Sy. 7-9 [103-105], (Ekim, Kasım, Aralık 1960), s. 22-24; Sy. 10-12 [106-108], (Ocak, Şubat, Mart 1961), s. 12-15.

24 BOA, DH.EUM.KLH, no. 1/22, v. 1.

kasdü'l-bahs olunan adam bu ise tamâmen i'timâd edebilirsiniz. Fakat Han Hoyski â'ilesine mensûb olanlar arasında Rus tarafdârlığını güdenler de vardır. O gibilerine bi't-tab'i i'timâd olunamaz. Ma'a-mâ-fih Han Hoyski â'ilesi Gence eyâletinde pek meşhûr olduğundan ve beyne'l-ahâlî sâhib-i nüfûz bulunduğundan bunlardan ihtiyâta ri'âyet etmek şartıyla istifâde kâbildir.”²⁵

Ağaoğlu'nun raporu Hoyski ailesinin çarlık düzenindeki konumu ile Gence eyaletindeki nüfuzunu açıklığa kavuşturur niteliktedir ve burada herhangi bir abartıdan bahsedilemez. Aslen Güney Azerbaycan'ın Hoy şehrinde olan bu ailenin Azerbaycan tarihindeki ilk büyük temsilcisi, 1806-1814 seneleri arasında Şeki Hanlığı'nın yönetimini elinde bulunduran Caferkulu Han'dır. Müteakip yüz sene zarfında aile üyeleri arasından General İskender Han Hoyski, General Cihangir Han Hoyski ve Yarbay Hüseyinkulu Han Hoyski gibi kurmay askerler çıkmıştır.²⁶ Dolayısıyla Hoyski ailesi hakkında Ağaoğlu'nun temin ettiği bilgiler gayet isabetlidir ve aile üyelerinden bazıları Rus ordusunda muvazzaf askerlerdir. Ama aile içinde Osmanlı'ya meyyal güvenilir kişiler de vardır. Bunlardan biri, 1918'de teşekkül bulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Fethali Han Hoyski'dir ve General İskender Han'ın oğludur.²⁷ Ağaoğlu'nun Bakü'de dava vekâleti ile meşgul olan itimada şayan dostu bizatihi Fethali Han'dır. Araştırmamızın temel figürünü oluşturan Emir Arslan Han ise Fethali Han'ın abisi General Cihangir Han'ın oğludur.²⁸ Ama onun durumu bir hayli karışıktır. Kendisini tanıdığı hususunda her ne kadar sarih beyanda bulunmuş olsa da, Ahmed Ağaoğlu'nun Emir Arslan Han'ı tanıması veya hatırlamış olması imkânsızdır. Çünkü 1888 doğumlu olan Emir Arslan Han, Ağaoğlu'nun Kafkasya'yı terk ettiği sırasında 18-20 yaşlarında genç bir delikanlıdır, muhtemelen Petersburg'da hukuk fakültesi öğrencisidir, bu yönüyle o dönemin Azerbaycan siyasî ve entelektüel sahnesinde bilinen bir şahıs değildir. Binaenaleyh Ahmed Ağaoğlu'nun

25 **BOA, DH.EUM.KLH**, no. 1/22, v. 2, s. 1-2.

26 Hoyski ailesinin şeceresi için bkz. E. E. İsmailov, “Xanı Xoyskie: Materialı K Rodoslovnoy i Biografiyam”, **Azerbaycan Tarixi Şecere Cemiyetinin Xeberleri: Dördüncü Buraxışılış**, (y.y.), Bakı, 2003, s. 35-58.

27 “Xoyski Feteli Xan İsgender Xan Oğlu”, **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası**, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 23.

28 İltifat Şahseven (Eliyarlı), Tahir Behbudov, **İstiqlal Fedaileri – Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Daxili İşler Nazirleri ve Silahdaşları**, Mütercim Neşriyyatı, Bakı, 2013, s. 333; “Xoyski Emiraslan Xan Cahangir Xan Oğlu”, **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası**, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 23.

Han Hoyski hususundaki koşullu referansı, öyle gözükmektedir ki, Osmanlı bürokrasisinin yanılığa düşmesine neden oldu. Bu yanılığın iki gün sonra Erzurum Valiliği'ne çekilen telgrafta müşahede etmek mümkündür. 20 Şubat 1915 tarihli Dâhiliye Nazırı'nın imzasını taşıyan 122 hususi numaralı şifreli telgrafta her şeyden önce Difai Cemiyeti hakkındaki bilgilere yer verilmedi ve belki de Emir Arslan Han hususunda tereddüt oluşmasına neden olması muhtemel kısım böylece es geçilmiş oldu. Hoyski ailesini konu edinen kısımda ise aile efradının bazıları Rus taraftarı olmakla birlikte, topyekûn Gence'nin nüfuzlu ve meşhur ailelerinden olduğu ve ihtiyata riayet edilmek koşuluyla bu ailenin imkânlarından istifade edilmesi tavsiye edildi.²⁹

İstanbul-Erzurum eksenindeki yazışmalardan yaklaşık yirmi gün sonra Başkale'den Emniyet-i Umumiye Müdüriyet-i Aliyyesi'ne Emir Arslan Han hakkında benzer içerikli telgraf çekildi. Van Valisi Cevdet Bey imzasıyla 13 Mart 1915 (Rumi takvimle 28 Şubat 1330) senesinde gönderilen bu telgrafın içeriği şöyleydi:

“Genceli Emir Arslan Han nâmında kumral bıyıklı, mâ'î gözlü, orta boylu bir şahıs buraya gelmiştir. İstanbul'a Kafkas murahhası olarak gittiğini beyan ediyor. Hakkında hürmet-i mahsûsada bulunulmaktadır. Ancak yedinde bir vesîka görülmediğinden hüviyetinin kendisini tanıdığını ifâde ettiği Ahmed Ağayev Bey'den bi't-tahkîk iş'âr buyrulması.”³⁰

Van Valisi'nin telgrafı Kafkas murahhası olduğunu ifade eden şahsın şekil semailini neredeyse tamı tamına tarif eder ve onun kumral bıyıklı, mavi gözlü ve orta boylu olduğunu ifade etmek suretiyle portresini ana hatlarıyla çizer. Dikkati calip husus şu ki Emir Arslan Han'ın kendine referans olarak kullandığı şahıs yine Ahmed Ağaoğlu'dur. Bu hususla ilgili Ağaoğlu'na tekrar başvurulsaydı, muhtemelen karışıklığa son verilmiş olurdu. Ama öyle yapılmadı ve Erzurum Valisi Tahsin Bey'e gönderilen cevabî telgrafın kopyası Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Bey tarafından bir gün sonra yani 14 Mart 1915'te Van Valisi Cevdet Bey'e gönderildi.³¹ Böylece Emir Arslan Han'ın gerçek kimliği ise, tahminlerimize göre, İstanbul seferine kadarki sürede muğlâklığını korumuş oldu.

29 BOA, DH.ŞFR, no. 50/44; BOA, DH.EUM, 2.Şb, no. 5/41, v. 3.

30 BOA, DH.EUM, 2.Şb, no. 5/41, v. 2.

31 BOA, DH.ŞFR, no. 51/13; BOA, DH.EUM, 2.Şb, no. 5/41, v. 1;

2. Emir Arslan Han'ın Planı

Emir Arslan Han nasıl kabul görmeliydi: Sıradan bir maceraperest mi yoksa belirgin plan ve proje ile gelen Kafkas Murahhası mı? Tahkikat safhasını müteakip günleri meşgul eden mesele bu tür sorular etrafında biçimlendi. Konumuzun kahramanı, önceki paragrafta zikri geçtiği üzere, Van Valisi Cevdet Bey'e kendisini "Kafkas Murahhası" olarak tanıtmıştı.³² Ama elinde kimi ve neyi temsil ettiğini gösterir herhangi bir itimatname mevcut değildi. Böylesine tartışmalı hüviyetine rağmen, teklifi hem Alman hem de Osmanlı mercilerinde derin merak uyandırmıştı. Han Hoyski, her şeyden önce, Kafkasya'da ayaklanma çıkarma taahhüdünde bulunmuştu. Taahhüdün realiteye dönüşmesi için önem arz eden birkaç şartı vardı: Hareketin vaki olduğu bölgelerin müstakbel statüsü hususunda Alman garanti belgesi temin edilmeli, ayaklanmaya katılanlar bir Osmanlı tümeni ile desteklenmeli, hareketi organize etmek amacıyla iki veya üç tane Alman subayı gönderilmelidir.³³ Bu taleplerin Alman dış politika cenahının ilgisine mazhar olduğu sarihtir. Zira 8 Şubat 1918'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na tüm bu talepleri aktaran Büyükelçi Wangenheim'e göre, Van'daki Osmanlı tümenini bu işler için kullanmak mümkündür; hatta ayaklanmayı organize için talep edilen muhtemel kişiler de İstanbul'da muvazzaf Alman subaylar arasından temin edilebilir. Osmanlı ülkesindeki Alman askeri misyonu temsilcileri ve bilhassa Sanders Paşa ise subay temini meselesine pek sıcak yaklaşmamıştır.³⁴ Böylesine tenakuz içeren manzaraya rağmen, Han Hoyski'nin İstanbul'a gelmesi, Alman ve Osmanlı mercileri ile müzakereler yapması icap etmiştir.

Tekliflerinin içeriğinden anlaşılacağı üzere Emir Arslan Han'ı düşündüren en önemli mesele, ayaklanmanın başarıya ulaşmasına mukabil Kafkasya'nın müstakbel statüsünün ne olacağı hususu idi. Onun statü talebi nasıl tanımlanabilir: Salt muhtariyet arayışı mı? Bağımsız devlet teşekkülü mü? Bu konunun görüşüldüğü mercilerde birbiriyle mütenakız talepler gündeme gelmiştir. Türkiye'deki Alman diplomatları ile gerçekleşen görüşmelerde, "Osmanlı ve Rusya'dan bağımsız ama Almanya ve Osmanlı ile askerî antlaşmaları olan

32 BOA, DH.EUM, 2.Şb, no. 5/41, v. 2.

33 Emir Arslan Han'ın talepleri hususunda geniş bilgi için bkz. Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti**, s. 75; Qafarov, **Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi**, s. 47.

34 Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti**, s. 75-76.

Kafkas devleti kurulması” önerisinde bulunmuştu.³⁵ “İsviçre modeli” denilebilecek bu tür bir talep, savaş senelerinde benzeri olan bir yönetim biçimiydi ve Alman diplomatlar açısından kabul edilebilir modeldi. Yalnız bu öneri yegâne statü talebi değildi ve 8 Şubat 1915’te Erzurum Valisi Tahsin Bey ile yaptığı görüşmede, “Hükümet-i Seniyye himayesinde Gürcü ve Dağıstan prensliklerinin teşekkülüne çalışacağını” söylemişti.³⁶ 1915’in Şubat ayında Enver Paşa’nın Erzurum karargâhına yaptığı ziyarette Osmanlı askerî cenahının onayına sunduğu plana göre, müstakbel devletin sınırları Bakü, Gence, İrevan eyaletleri ile Terek ve Dağıstan’dan müteşekkil olmalıydı.³⁷ Erzurum Konsolos Yardımcısı von Scheubner-Richter’in 19 Mart 1915’te Büyükelçi Wangenheim’e gönderdiği raporda ise Gürcülerin bulunmadığı bölgelerde çıkması tasarlanan ayaklanma sonunda kurtarılan bölgelerin yönetiminin kendi beylerine bırakılması ve bu beyler yönetimindeki bölgelerin ise Umum Kafkasya Federasyonu’nu oluşturmaları gerektiği deklare edilmişti.³⁸ Statü meselesi, nihayet-i kelam, Emir Arslan Han’ın 1915’in Eylül ayında gerçekleşen İstanbul seferinde açıklığa kavuştu. Büyükelçi Wangenheim ile yapılan müzakereler neticesinde ayaklanmanın başarılı olmasına mukabil bağımsız Kafkasya’nın teşekkülü hususunda teminat belgesi elde etti. Başarıya ulaşma koşulu ile Azerbaycan ve Dağıstan’ı muhtevi bağımsız Doğu Kafkasya Devleti’nin teşekkülü meselesi, böylece İstanbul Büyükelçiliği tarihiyle Alman dış politika mercileri tarafından onaylanmış oldu.³⁹

Ayaklanmaya katılması muhtemel kişi sayısı ile ilgili Han Hoyski, abartılı rakamlar telaffuz etmekteydi. Hatta miktar hususundaki beyanları çelişki içermekteydi; bazen 500.000, bazen de 300.000 civarında ayaklanmaya hazır kişiden bahsetmekteydi.⁴⁰ Dahası, Hoyski’nin ifadelerine göre, bu insanların el-

35 Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti*, s. 75; Qafarov, *Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 47.

36 BOA, DH.EUM, 2.Şb, no. 5/41, v. 4; BOA, DH.ŞFR, no. 460/102, v. 1-2.

37 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, s. 115; Sünbül, *Azerbaycan Dosyası I*, s. 53; Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardımları)”*, s. 72; Çolak, *Enver Paşa: Osmanlı-Alman İttifakı*, s. 101.

38 Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti*, s. 76; Qafarov, *Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 47.

39 Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti*, s. 77; Qafarov, *Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 48.

40 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti*, s. 75-76.

lerinde yeteri kadar silah ve cephane mevcuttu. Çarlık düzeninde tüm askerî mükellefiyetlerden muaf tutulan Kafkasya Müslümanlarından müteşekkil bu kadar insanın ayaklanmaya hazır bulunmaları ve hatta yeteri kadar cephaneye sahip olmaları gerçeklerle örtüşmemekteydi ve hatta mümkün değildi. Binaenaleyh rakamsal verilere hayali anlatı ve abartılı ifadeler hâkimdi.

Emir Arslan Han, projesi üstünde ince ayrıntısına kadar çalışmış olup, hareket planı ve taktikleri somut hale getirmişti. Onun muhtemel hareket planının içeriği şöyle idi: Ayaklanma fitili Azerbaycan'ın iki mıntıkasında eşzamanlı olarak ateşlenmeliydi. Şuşa şehrini çıkış noktası olarak kabul eden A hareket grubu, hızlı şekilde Nuha'ya kadar olan bölgelerin kontrolünü ele geçirmeli, Haldan'ın güneyindeki demiryolu köprüsü tahrip etmeli, Gence istikametinde saldırı düzenlenmeli ve şehir kurtarmalı, daha sonra Tiflis ve Vladikafkas'ın kurtuluşunu hedef alan operasyonlar yapmalıydı. Çenk'in güneyinden harekete geçen B grubu ise stratejik demiryolu köprülerini tahrip etmeli, Bakü şehrini kurtarmalı, Derbend taraflarındaki Rus ordusunun ilerlemesini durdurmalıydı. Sınırdaki Osmanlı tümeni ise cephedeki Rus ordusunu oyalamalı, ayaklanmanın başarısı için isyancılara zaman kazandırmalıydı.⁴¹

3. Emir Arslan Han'a Musul'da Tevdi Edilen Görevler

1915'in Eylül ayına denk gelen İstanbul seferi sırasında teklifleriyle ilgili Alman ve Osmanlı bakışlarını öğrenen Han Hoyski, Kafkasya'nın müstakbel statüsü hususunda teminat belgesi elde etti. Hem de İstanbul'daki Alman ve Osmanlı dış politika uzmanları ve harbiye erkânı ile tanışma fırsatı bulmuş oldu. Şimdi sıra harekete geçme aşamasına gelmişti. Binaenaleyh Almanya'nın Erzurum'daki Kafkasya İrtibat Subayı Schulenburg ile Kafkasya işlerinden mesul ajan Mosel ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın İran ile Kafkasya işlerine memur yetkili üyesi Ömer Naci ile koordineli çalışmalar yürütmesi gerekirdi. Erzurum'da İrtibat Subayı Schulenburg ile görüşen Han Hoyski, Kafkasya Müslümanlarının yeni dönemde Çar ordusunda hizmete alınmaya başladıkları için Ruslara kızgın oldukları ve bu öfkenin ayaklanma için müsait ortam oluşturduğu beyanında bulunmuş, hatta herhangi silah ve cephane eksikleri olmadığını ifade etmişti. Ondaki beklenen şey, Scheubner ve Ömer Naci müfrezelerinin hareket planı-

41 Emir Arslan Han'ın ayaklanma planı için bkz. Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti**, s. 76; Qafarov, **Türkiye-Rusiya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi**, s. 47.

na uygun olarak biran önce faaliyete geçmesiydi. Schulenburg ile görüşmede Bağdat-Tahran-Enzeli tarihiyle Bakü'ye gideceği ve genel ayaklanma başlatacağı hususunda beyanda bulunmuştu. Ama Emir Arslan Han bu rotayı takip etmedi, ansızın fikir değişti, Amasya'ya gitme kararı aldı. Buna gerekçe olarak da Amasya'daki Kafkasyalı muhacirlerin dinî liderlerinden mesajlar aldığını ve onların manevî gücünü kullanmak suretiyle Musul tarihiyle Kafkasya'ya gitme planı olduğunu deklare etti. Bu çerçevede ona refakat etmesi için Anadolu'daki Kafkas muhacirler üzerinde müessir ajan Mosel'e İrtibat Subaylığı'ndan özel talimat gönderildi. Ama anlaşılması zor bazı meseleler vardı; Emir Arslan Han hantal hareket etmekte, bekleme ve oyalama taktiğini benimsemiş benzemekteydi. Binaenaleyh ondan kuşku duyulmaya başlamıştı: "Emir Arslan Han özel misyonla Kafkas cephesine sızan bir Rus ajanı mıydı? Veya İttihatçıların yoğun propagandasına maruz kalmış maceraperest bir Pantürkist miydi?" Bu durumun sarahate kavuşması gerekmekteydi. 1915'in Kasım ayından itibaren Erzurum'daki Alman diplomatları ile harbiye erkânı ikinci görüşü benimsemiş gibi gözükmekteydiler. Ajan Mosel onu dolandırıcı olarak nitelemekteydi. Kafkasya İrtibat Subayı Schulenburg ise onu İttihatçıların etki alanına girmiş bir Pantürkist olarak görmekteydi.⁴² Her halükarda taahhütlerin tahakkuk edip etmediğini görmek için beklemek gerekirdi.

Kafkasya'da olup bitenlerle ilgili muhayyel anlatıların hükümferma olduğu böylesine kritik dönemde yapılacakların sayısı sınırlıydı. Çünkü Emir Arslan Han dışında Kafkasya ile irtibat sağlaması muhtemel şahıs sayısı çok azdı. Böylesine az sayıda şahıslardan ismi zikre layık Osmanlı muhibbi Kafkasyalılardan biri olan Mahmud Han Ağabey'in konumuz açısından özel önemi vardır. Berlin Büyükelçisi imzasıyla 4 Kasım 1915'te Enver Paşa'ya yazılan tahriratta esir olarak ele geçirilen Mahmud Han adlı Kafkasya hanedanına mensup mühim bir zattan bahsedilerek hüsnükabulü temenni edilmişti. Bu zat paşa hazretleriyle mülakattan sonra Almanya'ya avdet etmeli ve mecruh üsera mübadelesi tarihiyle vatanına iade edilmeliydi. Memleketine döndükten sonra cihat faaliyetlerinin organize edilmesinde fayda sağlayacağı ümit edilmekteydi.⁴³ Mahmud Han meselesi 17 Şubat 1916 tarihinde Almanya Sefaretinden verilen muhtıraya da mevzu teşkil etmişti. Bu muhtıradaki mezkûr şahsın Romanya tarihi ile Rusya'ya iltica ettikten

42 Emir Arslan Han'ın takip etmesi muhtemel rota ve hakkında oluşan tereddütler konusunda geniş bilgi için bkz. Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti**, s. 78-80.

43 **BOA, DH.EUM**, 2.Şb., no. 19/15, v. 6.

sonra şahsıyla tesis edilen tüm irtibatın inkıtaa uğradığı ifade edilmişti. 21 Şubat 1916 tarihinde Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Müsteşar Vekili imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen gizli kodlu tezkerede hem bu muhtıra hülasa edilmiş hem de bahse konu şahısla ilgili ilginç bir ayrıntıya yer verilmişti:

“... Mahmud Han dâ'imâ Arslan Han Hoyski tesmiye olunan kimse ile akrabalığından bahsetmiş olduğu cihetle el-yevm Musul'da bulunan şahıs-ı mezbûrun kemâl-i dikkatle tarassud edilmesi lâzım geleceği Viyana'daki Almanya Sefâreti'nin iş'ârâtına atfen ifâde olunmuştur.”⁴⁴

Mahmud Han vakası, öyle gözükmektedir ki, Emir Arslan Han hüviyeti ni tekrar tartışılır hale getirmiş ve ahvalinin dikkatle incelenmesine sebebiyet vermiştir. Hariciye Nezareti'ne bu konuyla ilgili yazılan cevabın muhteviyatı ise şöyledir: “Bu işin evveliyâtı Teşkilât-ı Mahsûsa'dadır. Teşkilât-ı Mahsûsa'dan celb ve tedkik olunacaktır.”⁴⁵

Han Hoyski meselesi Osmanlı'nın dış ve iç işleriyle meşgul kurumları arasındaki yazışmalarla sınırlı kalmadı, bilakis, 1916'nın 21 Şubat akşamı Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne bilgi verildi. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ise 2 Mart 1916 tarihinde Musul Vilayeti ve İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi'ne yazdığı gizli, şifreli ve benzer içerikli tahriratlarında konunun keyfiyeti hakkında bilgi talebinde bulundu.⁴⁶ Musul Vilayeti'ne gönderilen şifreli tahriratta şöyle denilmektedir:

“Arslan Han Hoyski nâmında bir şahsın el-yevm Musul'da bulunduğu ve ahvâlinin kemâl-i dikkatle tarassud edilmesi lâzım geldiği Hâriciye Nezâreti'nden bildiriliyor. Bu nâmda orada bir şahıs olub olmadığıнын ve var ise ahvâl ve harekâtı hakkındaki ma'lûmâtın inbâsı.”⁴⁷

Yukarıdaki pasaj, namı maruf şahsın bulunduğu yer ve faaliyetleri hususunda tahkikat başlatıldığının somut göstergesidir. Mesele hakkında yapılan tahkikatın neticelenmesinden sonra 5 Mart 1916'da Musul Vali Vekili Şerif Bey imzasıyla Dâhiliye Nezaretine şifreli telgraf çekildi. İlgili telgrafta Musul'da öyle bir şahıs olmadığı bildirilmekle birlikte, Musul Grubu Kumandanlığı nezdinde

44 BOA, DH.EUM, 2.Şb., no. 19/15, v. 7, s. 1.

45 BOA, DH.EUM, 2.Şb., no. 19/15, v. 7, s. 2.

46 İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi'ne gönderilen tahrirat için bkz. BOA, DH.EUM, 2.Şb., no. 19/15, v. 8, s. 1-2. İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi ise 8 Mart 1916'da Dahiliye Nezaret-i Celilesi'ne gereken cevabı yazmıştır. İlgili tahrirat için bkz. BOA, DH.EUM, 2. Şb., 18/41, v. 1, s. 1-2.

47 BOA, DH.EUM, 2.Şb., no. 19/15, v. 3.

yapılan gizli soruşturma neticesinde Emir Arslan Han'ın Ömer Naci müfrezesine iltihak ve firar ettiği rivayet edildiği hususu rapor edilir.⁴⁸ Osmanlı'nın iç işlerini tanzim eden kurumları arasındaki yazışmalar Emir Arslan Han hakkında bazı karanlık makamların sarahate kavuşmasına yardımcı olmaktadır. Bu yazışmalar, Han Hoyski'nin doğrudan Kafkasya'ya gitmek yerine Musul'a azimet etmiş olduğunu göstermektedir. Burada ise Musul Grubu Kumandanlığı katında itibar kaybına uğradığı ve firari konumuna düştüğü görülmektedir. Musul Valisi Haydar Bey'in 12 Mart 1916 tarihli telgrafı durumu özetler niteliktedir: "Nâcî Bey'in nezdine firâra muvaffak olmuştur. Arslan Han edepsizdir. Kezâ Nâcî Bey'le avdet ederse, der-dest olunacak ve arz edilecektir."⁴⁹ Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin tahkikatından önceki safhada, öyle gözükmektedir ki, Musul'da istenmeyen olaylar yaşanmıştı. Vukua gelen hadise ne olabilirdi? Musul'da Emir Arslan Han'ın başına neler gelmişti? Neden itibar kaybına uğramıştı? Bu durum sadece taahhütlerini yerine getirmemesi vakasıyla açıklanamaz. Bilhassa Musul Valisi Haydar Bey katında itibar kaybına uğramasının farklı nedenleri olmalıdır. Bu hadisenin muhteviyatı valinin 12 Mart 1916 tarihli ikinci şifreli telgrafı ile açıklığa kavuşmaktadır:

"...Arslan Han buraya Nâcî Bey'le gelmiş, Savuçbulak muhâfazası esnâsında mûmâ-ileyhin tensîbiyle süvari müfrezesi kumandanlığına ta'yîn edilmiş ve vazîfesini ifâ etmemesi esîr veya mahvedilmesi muhakkak olan Rusların firarına sebebiyet vermiştir. Miyandovab'da idâresizliği ve hod-serâne mu'âmelâtı görülmekle geri aldırılmış ve Savuçbulak'dan hareketinden sonra Nâcî Bey tarafından Sulduz'a gönderilmiştir. Sulduz'da kendisine Umûm Sulduz ve Havâlîsi Kumandanı unvânı verilmiş ve yanında külliyyetli aşîret bulunduğu halde Ruslarla müsâdeme etmeden firâr etmekle umûm aşâyirin kuvve-i ma'nevîyesinin kırılarak ric'atine, Sulduz ve Lahican ahâlîsinin mahvolmasına sebep olmuş ve paniğin önünü almak üzere kumandan ta'yîn olunan Edhem Bey'in emrini dinlemediği için mahfûzen Musul'a i'zâmı emri verilmişti. Bu esnâda Alman İmparatoru'nun nâme-i mahsûs götürmeğe me'mûr olduğu cihetle tevkîf sûretiyle haysiyetinin ihlâl edilmemesini ricâ etmiş ise de bi't-tab'î ısgâ olunmamış, ma'a-mâ-fih i'mâl-i vesâ'ile Nâcî Bey'in nezdine firâra muvaffak olmuştur. Arslan Han edepsizdir. Nâcî Bey'le avdet ederse der-dest olunacak ve arz edilecektir."⁵⁰

48 BOA, DH.EUM, 2.Şb., no. 19/15, v. 5; BOA, DH.ŞFR, no. 511/141.

49 BOA, DH.ŞFR, no. 512/28, v. 2.

50 BOA, DH.EUM, 2.Şb., no. 19/15, v. 4.

Emir Arslan Han'ın Musul'a azimetinden sonraki ahvali ve hakkında vaki olan suçlamaların mahiyeti böylece tüm çıplaklığı ile ortaya çıkmış sayılır. Vali beyin telgrafı, yabana atılmaması gereken bazı önemi haiz bilgiler içermektedir. Bu bilgilerin öznel ifadeler barındırma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Ama değişmeyen bir husus var ki o da Han Hoyski'nin Ömer Naci ile birlikte Musul'a gittiğidir. Musul'a azimetin muhtemel tarihini belirlemek mümkündür. Buradaki kilit isim Ömer Naci'dir. Onun Musul Grubu harekâtına katılması 1915 senesi Aralık ayının son haftasında vaki olmuştur.⁵¹ Öyleyse Emir Arslan Han da 1915'in Aralık sonunda Musul Grubu harekâtına katılmış olmalıdır.

Savuçbulak muhafazası esnasında Ömer Naci'nin tavsiyelerine kulak verdiğini beyan eden vali, Emir Arslan Han'ın süvari müfrezesi kumandanlığı vazifesine tayin edildiğini beyan eder.⁵² Onun Savuçbulak'ta bulunduğu günler kritik öneme sahiptir. Zira 1916 senesi Ocak ayının son on günü ile Şubat ayının ilk on gününe denk gelen Savuçbulak muhafazasında Ömer Naci komutasındaki Osmanlı kuvvetleri başarısızlığa uğramıştır. Savunmayı üstlenen müfrezelerin bu suretle maddi kayıplara uğraması bölgedeki aşiretlerin motivasyonunu da olumsuz etkilemiştir.⁵³ Savuçbulak havalisinde cereyan eden hadiseler sırasında, valinin ifadelerine göre, görevini icrada ihmalkâr davranan Emir Arslan Han, esir alınmaları veya mahvedilmeleri muhtemel Rusların firar etmelerine sebebiyet vermiştir. Onun başına buyruk davranışları ve idari eksiklikleri Miyandovab'da da devam ettiğinden geriye alınmasına karar verilmiştir. İlerleyen günlerde ilginç biçimde Emir Arslan Han'dan yine faydalanılma yoluna gidilmiş, Ömer Naci tarafından gönderildiği Sulduz ve havalisine genel komutan tayin edilmiştir. Bulduğu bölgede ikamet eden aşiretleri emri altına toplayan Emir Arslan Han, valinin ifadelerine göre, Ruslarla çarpışmaya girmeden firar etmiş ve böylece komutası altındaki aşiretlerin maneviyatına hem menfi tesir etmiş hem de Sulduz ile Lahican ahalisinin mahvına sebep olmuştur. İlaveten, yerine tayin edilen komutan Edhem Bey'in emirlerini dinlememiştir. Bu nedenle görevinden azledilmiş ve hapsedilerek Musul'a izam edilmesi emredilmiştir. Bu defasında Alman İmparatoru'nun hususi namesini götürmeye memur olduğunu ileri sürmüş ve

51 Ömer Naci müfrezesinin Musul Grubu'nun hareket planı çerçevesinde Savuçbulak savaşlarına katılımı için bkz. Sadık Sarısamam, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S 16 (Ankara,1997), s. 507.

52 **BOA, DH.EUM**, 2.Şb., no. 19/15, v. 4.

53 Savuçbulak muhafazası için bkz. Sarısamam, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", s. 509-510.

tutuklanmak suretiyle haysiyetine halel getirilmemesi ricasında bulunmuştur.⁵⁴ Elindeki özel mektubun İstanbul'da Büyükelçi Wangenheim'ın kendisine verdiği bağımsız Kafkasya projesini tescil eden teminat vesikası olduğu açıktır. Zaten bu belge, ihmalkâr davranışları ile oyalama taktikleri ortaya çıktığı ve İttihatçıların etkisine girdiği fark edildiği andan itibaren geri istenmişti.⁵⁵

Telgrafının son kısmında, mezkûr şahsın ricasına kulak verilmeyip sözüne itibar edilmediğini beyan eder vali. Böyle bir durumda kurtulabilmesinin yegâne yolu firardan geçmekteydi. Nitekim o da öyle yaptı ve Ömer Naci'nin yanına kaçmaya muvaffak oldu. Vukua gelen bu ve benzer hadiselerden dolayı Emir Arslan Han'ı edepsizlikle suçlayan Musul Valisi, mezkûr şahsın avdeti halinde hapsedileceği ve durumun arz edileceği hususunda bildirimde bulunur. Valinin telgrafı, görüldüğü üzere, ağır suçlamalar ve ithamları muhtevidir. Bu nedenle hapsedilme istemi gayet doğaldır. Ama burada hesaba katmamız gereken diğer bir mesele daha vardır. Musul'da olup bitenler hakkında bildiklerimiz büyük oranda vali beyin meseleye bakışını yansıtmaktadır. Elimizdeki kıt malzeme, ne var ki, Emir Arslan Han açısından meselenin mahiyetini açıklığa kavuşturur nitelikte değildir. Unutmamalıyız ki valinin 12 Mart 1916 tarihli telgrafından sonraki aylarda, önceki aylarda olduğu gibi, bahse konu şahıs hala Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya ve İran işlerine memur en yetkili üyesi olan Ömer Naci'nin koruması altındadır.

Emir Arslan Han'ın Musul'daki ahvali hakkındaki tahkikatın tamamlanmasından sonra 20 Mart 1916'da Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nde gizli kodla iki tezkere tahrir edildi, birisi Hariciye Nezareti'ne, diğeri ise Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderildi. Birinci tezkere, Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasiye Mühime Kaleminden miladi takvimle 21 Şubat 1916 tarihinde yazılan tezkereye cevap niteliğinde olup, Musul Grubu Kumandanlığı ve Musul Valiliği nezdinde yapılan araştırmalar sayesinde elde edilen tespitleri hülâsa etmiştir.⁵⁶ Meselenin dış işlerini ilgilendiren kısmı cevabi tezkere ile böylece kapatılmış oldu. Geriye kalan ise iç işlerini ilgilendiren kısmın çözüme kavuşturulmasından ibaretti. Meselenin bahsettiğimiz boyutunu hülâsa eden ikinci tezkere, birinci tezkerenin Hariciye Nezareti'ne tevdi edildiği gün içinde Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderildi. Muhteviyat açısından Hariciye

54 BOA, DH.EUM, 2.Şb., no. 19/15, v. 4.

55 Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti*, s. 80.

56 Hariciye Nezareti'ne yazılan tezkere için bkz. BOA, DH.EUM, 2.Şb., no. 19/15, v. 2.

Nezaretî'ne yazılan tezkerenin benzeri olan bu tezkerenin ekler kısmına, Musul Valisinden alınan telgraf-namenin sureti de iliştirilmişti.⁵⁷ Bu tezkere ile ekleri, şüpheli hakkında yapılması planlanan icraatların iç mekanizmada doğurması muhtemel pürüzleri giderme amacını güttüğü açıktır. Zira Emir Arslan denilen şüpheli şahıs, önceki paragrafta zikrettiğimiz üzere, doğrudan Başkomutan Enver Paşa'dan direktifler alan Ömer Naci'nin koruması altındaydı. Binaenaleyh şüpheli şahısla ilgili yapılması muhtemel muamelat hususunda başkomutanın bilgilendirilmesi gerekirdi ve öyle de yapıldı.

1916 senesinin Mayıs ayı başlarında Musul Valisi Haydar Bey'in emri ile Emir Arslan Han tutuklandı. Büyükelçi Wangenheim'in kendisine verdiği teminat vesikası da geri alındı.⁵⁸ Onun tutukluluk durumu uzun sürmedi, öyle tahmin ediyoruz ki, hadiselerin mahiyeti açıklığa kavuştuktan sonra serbest bırakıldı. Dahası Osmanlı Harbiye Erkânı katında hala kullanılabilir kredisi vardı. Etkisi altında bulunduğu Ömer Naci'nin 31 Temmuz 1916 tarihinde tifüs hastalığından vefat etmesinden sonra perakende halde bulunan müfrezenin toparlanması işi ona tevdi edildi. Emir Arslan Han komutasında 4. Piyade ve 1. Süvari Bölüğü halinde tertip edilen müfrezeye XIII. Kolordu'nun Müstakil Süvari Alayı'na tabi kılındı.⁵⁹ Bu tarihten sonraki olaylar Emir Arslan Han açısından hızlı gelişti, 1917'nin Şubat ayında meşhur Rus devrimi meydana geldi, Menşevikler muktedir oldular, Krenski Hükümeti işbaşına geçti. Kafkasya ise genel kargaşaya ve etnik çatışmalara teslim oldu. Böylesine kritik dönemde Emir Arslan Han'ın yapması gereken işler vardı ve misyonu tamamlanmış sayılmazdı. 1917'nin Eylül ayında Emir Arslan Han yeniden tarih sahnesine çıktı. Bu defasında Dâhiliye Nezaretî'ne başvurarak Musul'a gitmek için izin talebinde bulundu. Dâhiliye Nezaretî Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin 10 Eylül 1917 tarihli tezkeresinde Cihangir Bey oğlu Emir Arslan'ın Musul'a azimetine müsaade edilmesi Polis Müdüriyeti Umumiyesi'ne tavsiye olundu.⁶⁰ Kafkasya ve İran işlerinin koordine edildiği Musul Karargâhı'nda, öyle gözükmektedir ki, ona tevdi olunması muhtemel görevler vardı. 1917'nin Ekim ayında Rusya'da

57 Başkumandanlık Vekaleti'ne yazılan tezkere için bkz. **BOA, DH.EUM**, 2.Şb., no. 19/15, v. 1.

58 Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti**, s. 80; Qafarov, **Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi**, s. 50.

59 Sarısaman, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", s. 512.

60 **BOA, DH.EUM**, 5. Şb., no. 81/47.

meydana gelen ikinci devirim ve Brest-Litovsk müzakereleri sırasında eski Çarlık düzeninde yaşayan milletlere kendi mukadderatlarını tayin etme hakkı verilmesi hususundaki Bolşevik deklarasyonu ona yeni misyon yükledi. Zira 28 Mayıs 1918’de teşekkül bulan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Emir Arslan Han Hoyski’ni bekleyen mühim devlet görevleri vardı.

Sonsöz

Bağımsızlık döneminde Emir Arslan Han ne işle iştigal etti, başına neler geldi? Cumhuriyeti hükümeti döneminde ilk olarak Bakü şehri guvernör yardımcılığı görevini icra etti. Bu görevden sonra Gence şehri kaza reisi vazifesini üstlendi. 1919’un Ekim ayında çıkan hükümet kararı ile Kazah kazasına guvernör tayin edildi. 28 Nisan 1920 tarihli Bolşevik istilası sırasında Azerbaycan’ın Guba şehrinde kaza reisi görevini icra etmekteydi. 24 Mayıs 1920’de Gence’de Bolşevik istilasına karşı çıkan ayaklanmanın organizatörleri arasında Emir Arslan Han da vardı. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Türkiye’ye muhaceret etmek zorunda kaldı.⁶¹ Azerbaycan’ı terk edişi sırasında memlekette kalan eşi Afşan Hanım birkaç ay sonra vefat etti, 10 yaşlı oğlu Cafer Han ise Sovyet dönemindeki politik baskılar ve yıpratmalardan kurtulmak için Cihangirli soyadını aldı, ama takiplerden kurtulamadı, 1949-1956 seneleri arasında Sibiry’a da sürgün hayatı yaşadı. Emir Arslan Han’ın kendisi ise hayatını Türkiye’de muhacerette tamamladı. Türkiye’deki evliliğinden Remide isimli bir kız çocuğu dünyaya geldi. Remide hanım ise 1942’de ünlü radyo sanatçısı Cevdet Kozanoğlu ile evlendi ve bu evlilikte Ali Kozanoğlu isimli bir oğlu doğdu. 2011’de vefat eden Ali beyin Tülin isimli bir kızı vardır. Emir Arslan Han’ın kızı Remide hanım ise 90’lı yaşlarda olup, günümüzde Ankara’da yaşamaktadır.

61 Emir Arslan Han’ın cumhuriyet hükümeti döneminde icra ettiği görevler ve muhaceret hayatı hususunda ek bilgi için bkz. İltifat Şahseven, **İstiqlal Fedaileri**, s. 333-334; “Xoyski Emiraslan Xan Cahangir Xan Oğlu”, s. 23.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH.EUM, 2. Şb. (Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti İkinci Şube), no. 5/41.

BOA, DH.EUM, 2. Şb., 18/41.

BOA, DH.EUM, 2. Şb., no. 19/15.

BOA, DH.EUM, 5. Şb. (Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Beşinci Şube), no. 81/47.

BOA, DH.EUM.KLH (Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Kalem-i Husûsî), no. 1/22.

BOA, DH.ŞFR (Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemî), no. 50/44.

BOA, DH.ŞFR, no. 51/13.

BOA, DH.ŞFR, no. 460/102.

BOA, DH.ŞFR, no. 511/141.

BOA, DH.ŞFR, no. 512/28.

BOA, HAT (Hatt-ı Hümayun Tasnifi), No. 1108/44645-F.

BOA, Y.A.HUS (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), no. 509/55.

BOA, Y.PRK.BŞK (Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı), No. 75/102.

Kitaplar ve Makaleler

“Xoyski Emiraslan Xan Cahangir Xan Oğlu”, **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası**, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 23.

“Xoyski Feteli Xan İsgender Xan Oğlu”, **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası**, ed. Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı, 2005, c. II, s. 23-29.

ASLAN, Betül; **I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardımlı)” ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

BAL, Halil; **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2010.

ÇOLAK, Mustafa; **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

_____, **Enver Paşa: Osmanlı-Alman İttifakı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008.

DAYI, S. Esin; **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilâtlanma**, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, (t.y.).

EZİZOV, Eldar; **Difai: XX Esrin Evvellerinde Ermeni-Azerbaycanlı Munaqişesinin İlkin Tarixi Şertleri ve Sebepleri**, (y.y.), Bakı, 2009.

İSMAİLOV, E. E.; "Xanı Xoyskie: Materialı K Rodoslovnoy i Biografiyam", **Azerbaycan Tarixi Şecere Cemiyetinin Xeberleri: Dördüncü Buraxılış**, (y.y.), Bakı, 2003, s. 35-58.

JÄSCHKE, Gotthard; "Der Turanismus der Jungtürken: Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg", **Die Welt des Islams**, Bd. 23, H. 1/2 (1941), s. 1-54.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I: XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2003, s. 223-233.

KEYKURUN, Naki, "Difai Fırkasının Doğuş Sebepleri", **Azerbaycan (Aylık Kültür Dergisi)**, Sy. 1 [97], (Nisan 1960), s. 14-15; Sy. 2-3 [98-99], (Mayıs-Haziran 1960), s. 16-17; Sy. 4-6 [100-102], (Temmuz, Ağustos, Eylül 1960), s. 22-23; Sy. 7-9 [103-105], (Ekim, Kasım, Aralık 1960), s. 22-24; Sy. 10-12 [106-108], (Ocak, Şubat, Mart 1961), s. 12-15.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

MEHMETZADE, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi: Milli Azerbaycan Müsavat Halk Fırkası Tarihi**, Berlin, 1938.

Osmanlı Belgelerinde Karabağ, yay. haz. Kemal Gurulkan v.dğr., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2009.

QAFAROV, Vasif; **Türkiye-Rusiya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, Azərneşr, Bakı, 2011.

SAİD, Kurban, **Ali ile Nino**, çev. Semih Yazıcıoğlu, Hürriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1971.

—————, **Ali und Nino**, E.P. Tal, Vienna & Leipzig, 1937.

SARISAMAN, Sadık, “Ömer Naci Bey Müfrezesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S 16 (Ankara,1997), s. 501-513.

SİBGATULLİNA, Alfina; **İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler**, çev. Zümrüt Şirinova, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2014.

SÜNBÜL, Tahir; **Azerbaycan Dosyası I**, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi, Ankara, 1990.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz; **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920**, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.

ŞAHSEVEN, İltifat (Eliyarlı), Behbudov, Tahir; **İstiqlal Fedaileri – Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Daxili İşler Nazirleri ve Silahdaşları**, Mütercim Neşriyyatı, Bakı, 2013.

ŞÜKÜROV, Qiyas; “Osmanlı Devleti'nin 1905-1906 Tarihli Kafkasya Olaylarına Yaklaşımı ve Alınan Önlemler”, **Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler**, ed. İbrahim Erdal ve Ahmet Karaçavuş, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 81-102.

YILMAZ, Reha; “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti”, **OAKA (Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları)**, C 3, S 6 (Ankara 2008), s. 137-160.

SALON II
III. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Mustafa TURAN

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ'NDE 16'NCI KOLORDUNUN HAREKÂT PLANI, MUŞ VE BİTLİS'İN İŞGALDEN KURTULUŞU

HÜSNÜ ÖZLÜ*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı'nda 1916 yılında doğuda Kafkas Cephesi, batıda Çanakkale Cephesi olmak üzere iki büyük cephede çok şiddetli muharebeler yapılmıştır. Mustafa Kemal 10 Mart 1916 tarihinde Çanakkale'de 16'ncı Kolordu Komutanlığına atanmıştır. Çanakkale Cephesi'nde savaşın sona ermesinden hemen sonra 16'ncı Kolordu Komutanlığı Edirne'ye nakledilmiş, ancak 2'nci Ordunun Doğu Cephesi'ne hareket etmesi ile birlikte bağlı olduğu için Diyarbakır'a taşınmıştır. 16'ncı Kolordunun 8'inci Tümeni Muş'ta, 5'inci Tümeni Bitlis'te konuşlandırılmıştır.

Kafkas Cephesi'nde 1916 yılı Şubat ve Mart aylarında yapılan genel muharebe Türk ordusu için olumsuz sonuçlanmış ve Rus ordusu işgal alanını genişletmiştir. Bölgede bulunan 3'üncü Ordunun cephesini yaran Ruslar 16 Şubat 1916'da Erzurum'u, 17 Şubat 1916'da da Muş'u ve Bitlis'i ele geçirmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa (Mirliva) 2 Ağustos 1916 tarihinde hazırlıklarını tamamlayarak Rusları Muş'tan atmak için 16'nci Kolorduya bağlı 5'inci ve 8'inci Tümenleriyle taarruza geçmiştir.

Muş ve Bitlis'te şiddetli muharebelerden sonra Ruslar 6 Ağustos 1916 tarihinde çok ağır zayıat vererek mevcudunun yarıdan fazlasını kaybetmiştir. Bu durumda 7 Ağustos'ta Muş'u terk eden Ruslar Varto istikametine çekilmişlerdir. Bu başarı Kafkas Cephesi'nde önemli bir yer tutmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, 8'inci Tümen'in taarruzunda harekâtı yakından idare etmiştir. Nitekim 12 Ara-

* Dr. Öğ. Binbaşı, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE), Atatürk Araştırma ve Eğitim Merkezi (ATAREM) Genel Sekreteri.

lık 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Muş ve Bitlis'in Ruslardan geri alınışı sırasındaki başarısı nedeniyle Osmanlı Hükümetinin ikinci rütbeden Mecidiye nişanı ve Padişah V. Mehmet Reşat tarafından muharebe altın imtiyaz madalyasıyla ödüllendirilmiştir. 24 Aralık 1916'da da Bitlis ve Muş'un geri alınmasındaki hizmetlerinden dolayı bir sene "sefer-i kîdem zammı" verilmiştir.

Bu bildiriye hazırlamaktaki maksadım, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire (ATASE) Başkanlığı Arşivinde yer alan belgeler ışığında, Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi'nde 2'nci Ordu ve başlısı 16'ncı Kolordunun Muş ve Bitlis'i Rus işgalinden kurtarması ve Mustafa Kemal Paşa'nın bölgedeki harekât planı ve bu çerçevede yaşanan askerî olayları ve yapılan mücadeleleri ele alarak analiz yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu, 16'nci Kolordu, Muş ve Bitlis.

THE OPERATIONAL PLAN OF THE 16TH ARMY CORPS AT THE CAUCASIAN FRONT OF THE FIRST WORLD WAR, AND LIBERATION OF MUŞ AND BİTLİS FROM OCCUPATION

ABSTRACT

In the First World War in 1916, highly intense battles were fought at two great fronts, namely the Caucasian Front in the east and the Çanakkale Front in the west. Mustafa Kemal was assigned to the 16th Army Corps in Çanakkale on March 10, 1916. The 16th Army Corps Command was transferred to Edirne immediately after the end of the war at Çanakkale Front; however, being an affiliate of the 2nd Army, it moved to Diyarbakır together with the deployment of the 2nd Army to the Eastern Front. The 8th and 5th Divisions of the 16th Army Corps were deployed in Muş and Bitlis respectively.

The general battle, which was fought in February and March in 1916 at the Caucasian Front, ended in defeat of the Turkish army, and the Russian army expanded its area of occupation. Breaking through the front of the 3rd Army in the region, the Russians captured Erzurum on 16 February 1916, and Muş and Bitlis on 17 February 1916. Mustafa Kemal Pasha (*Mirliva*) [Brigadier General] completed his preparations on 2 August 1916 and started to attack with the 5th and 8th Divisions of the 16th Army Corps in order to oust Russians from Muş.

On 6 August 1916, after fierce battles in Muş and Bitlis, Russians suffered heavy casualties and lost more than half of their strength. In this case, the Russians, who left Muş on 7 August, withdrew in the direction of Varto. This achievement holds an important place at the Caucasian Front. During the assault of the 8th Division, Mustafa Kemal Pasha conducted the operation closely. Likewise, on 12 December 1916, Mustafa Kemal Pasha was awarded with the second-class Medjidie decoration of the Ottoman Government and gold medal of distinction by Sultan Mehmed Resad V due to his achievements during the recapture of Muş and Bitlis from the Russians. He was also awarded with “com-

bat valor raise” on 24 December 1916 for one year due to his services during the recapture of Bitlis and Muş.

My aim in preparing this paper is to examine and analyze, in the light of the documents in the archives of Military History and Strategic Studies (ATASE) Division of Turkish General Staff, the rescue of Muş and Bitlis from Russian occupation by the 2nd Army and its affiliate, namely the 16th Army Corps, at the Caucasian Front of the First World War, the operational plan of Mustafa Kemal Pasha in the region, and the military events and struggles that were experienced in this context.

Key Words: Mustafa Kemal Pasha, great fronts, 2nd Army, 16th Army Corps, Muş and Bitlis

GİRİŞ

19'uncu yüzyılda Avrupa'da başlayan sömürge yarışı 20'nci yüzyılın hemen başında dünyayı büyük bir felaketin eşiğine getirmiş ve 1914 yılına gelindiğinde bu felaketin ateşi yakılmıştır. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı başladık-tan kısa süre sonra savaşın içinde yer almış, Galiçya'dan Kanal'a, Çanakkale'den Kafkasya'ya kadar çok geniş bir coğrafyada ve her cephede bu savaşı sürdürmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa orta-larından Arabistan yarımadasının güney ucuna, oradan da Kafkaslar'a kadar uzanan olağanüstü geniş bir coğrafyada savaşmıştır. Kafkas Cephesi'nde Rus ordusuna karşı 3'üncü Ordu birlikleri mücadele etmiş, ancak işgale engel ola-mamıştır. Osmanlı ordusundaki birlikler bu savaşta bir cepheden diğer cepheye koşmuş ve mücadele etmiştir. Bu birliklerden biri de 3'üncü Ordu birliklerini takviye amacıyla Doğu Cephesi'ne nakledilen 2'nci Ordu ve bağlı 16'ncı Kolordudur.

Doğu Cephesi'ndeki muharebeler başlıca iki istikamet üzerinde cereyan et-miştir. Bunlardan biri Kars-Sarıkamış-Erzurum bölgesi, diğeri ise Murat Vadisi harekâtıdır. Türk ordusu 1914 yılı Aralık ayında başlayıp, 1915 Ocak ayının baş-larında sona eren Sarıkamış Muharebelerinde başarılı olamamış, Erzurum mev-zilerine çekilmek zorunda kalmış ve 16 Şubat 1915'te Erzurum işgal edilmiştir.

16 Ocak 1916 tarihinde Mustafa Kemal karargâhı Edirne'de bulunan 16'ncı Kolordu Komutanlığına atanmış, 22 Şubat 1916'da Başkomutanlık Vekâletinin karargâhı Çorlu'da bulunan ve 16'nci Kolordu Komutanlığının da bağlı oldu-ğu 2'nci Ordunun doğu bölgesine nakledilmesine karar verilmiştir. (Kocatürk, 2007:69-70) Bu kararın ardından 10 Mart 1916 tarihinde Mustafa Kemal'in komuta ettiği 16'nci Kolordunun Diyarbakır'a nakledilme kararı alınmış ve 27 Mart 1916'da Kurmay Başkanı İzzettin (Çalışlar) ile birlikte Mustafa Kemal Paşa Diyarbakır'a gelerek göreve başlamış ve 1 Nisan 1916'da general (mirliva) olmuştur. (Kocatürk, 2007:71)

16'nci Kolordunun harekât alanı içerisinde Muş ve Bitlis bölgeleri yer al-maktadır. Bu coğrafyada yer alan Muş Ovası; Van Gölü batısında, Muş'un gü-neyindeki Haçreş Dağı ile Solhan ve Varto dağları arasında ve doğu harekât alanının güney bölgesindeki en büyük ovalardan birisidir. Muş Ovası, Murat Vadisi ve Van Gölü havzaları üzerinde önemli harekât alanlarından birisidir. Muş - Varto - Hınıs - Erzurum yoluyla Elazığ - Palu - Muş - Tatvan yolu ve

Muş-Bitlis yolu ovanın içinden geçtiği için ova önemli bir doğrultu üzerindedir. (Akbay, 1991:22-23)

Doğu Cephesi'nde yaşanan en önemli sorunlardan biri sağlık sorunları ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusudur. Bu dönemde bölgede sağlık hizmetlerine bakıldığında, Doğu Cephesi'nde Erzurum'dan sonra Bitlis Hastanesi de ikinci derece öneme sahip bir menzil hastanesidir. Muş, Elazığ ve Diyarbakır hastaneleri ise daha çok sevkiyat askerlerini kabul edebilecek kapasitedeydi. (Sağlam, 1941:5-7) 10 Haziran 1915 tarihindeki ikinci Tortum Muharebesi sonrası ve Malazgirt Muharebesi hazırlığı sırasında, Bitlis ve Muş'ta birer sıhhiye deposu kurulmuştur. (Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, 2011:53)

Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Cephesi'nde 2'nci Ordu bölgesine giden ulaşım yolları; Siirt-Bitlis, Diyarbakır-Hani-Çapakçur, Diyarbakır-Ergani, Maden-Palu, Maraş- Malatya- Harput hattı olarak tespit edilmiş olup, bu hatların tamamı yüksek dağ silsilelerinden geçmektedir. 2'nci Ordu Lojistik İkmal Komutanı Yarbay Falkenhausen 1916 Ekim ayında ordunun büyük kısmının bu dağ silsilelerinin güneyine alınmasını teklif etmiş, ancak ordu komutanlığı buna karar verememiş ve dolayısıyla kış aylarında nakliyat yapılamamış, birlikler iâşe konusunda sıkıntı yaşamışlardır. (Guze, 2007:90)

Doğu Cephesi'nde Rus ordusunun işgal sürecinde bölgedeki Ermenilerin etkin rol aldığını belgelerden görmekteyiz. 1915 yılı Ocak ayında, Bitlis'in Hizan kazasının Sekür köyü Ermenileri, asker kaçağı aramaya giden jandarma müfrezesine Osmanlı Hükümetine asker vermeyeceklerini ve hükümeti tanımadıklarını söyleyerek silah kullanmışlar ve jandarmaları şehit etmişlerdir. Bu arada Başkomutanlıktan çıkan 25 Şubat 1915 tarih ve 8682 sayılı emirde "Bitlis'te Ermeni eşkıyasının türediği ve bazı Ermeni askerlerinin ordudan kaçarak eşkıyalığa başladıkları, Halep ve Dört Yol'da asker ve jandarmaya saldırdıkları, Kayseri'de çok sayıda bomba, Rusça, Fransızca ve Ermenice şifreler bulunduğu, bundan böyle Ermenilerin seyyar ordu ve silahlı hizmetlerde kullanılmayacağı bildirilmiştir. (Sakarya,1983:182) Ayrıca bu dönemde Ermeniler Muş'ta da ordu mensuplarına taarruz ederek bazılarını şehit etmişlerdir. 27 Şubat 1915 tarihinde Hasankale'den Başkumandanlık Vekâletine çekilen telgrafta bölgedeki ilk Ermeni olayının Muş yakınlarında 50 kişilik bir çetenin çatışmasıyla başladığı ve bu olayların yayılma tehlikesi gösterdiği, Bitlis vilayetinde de benzer olayların yaşandığı ancak bastırıldığı bildirilmektedir. (BDH., K.2820, D.69, F.2-23)

2'nci Ordu ve 16'nci Kolordu Komutanlığının Doğu Cephesi'ne Nakli ve Kuruluşu

Birinci Dünya Savaşı'nda cephelerin ikmali ve lojistiği mevcut demir yolu ve kara yolu ağı ile çok zor şartlar altında yapılmıştır. O dönemde doğu bölgesine giden demir yolu ağı Ulukışla'da son bulmakta, buradan 900 kilometrelik kara yoluyla Muş bölgesine ulaşılmaktadır. (Öğün, 1999:131) Bu sırada 3'üncü Türk Ordusu üç savunma bölgesine ayrılmıştır. Güneyde bulunan birinci bölgede; 16'nci Kolordu görev alanında, Van Gölü'yle Oğnut (Göynük) kuzeyinde Elmalı Dere'ye kadar 100 kilometre genişliği kapsıyordu. Bitlis'in güneyinde 5'inci Tümen, Muş'un batısında 17'nci Piyade Alayı (16'nci Tümen'in), Boğlan'da Çapakçur Müfrezesi ve Oğnut'ta da Oğnut Müfrezesi bulunmaktadır. (Erendil, 1992:106)

Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine Başkomutanlık Vekâleti doğudaki kuvvetlerin takviyesine karar vermiş, bunun için Çanakkale Muharebesi'nin sona ermesi dolayısıyla serbest kalan 2'nci Orduyu bu bölgede kullanmayı planlamış ve Komutanlığına Ahmet İzzet Paşayı atamıştır. 13 Mayıs 1916 tarihinde 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa Diyarbakır'a gelmiştir. (Kocatürk, 2007:69-70)

Alman Yarbay Felix Guze anılarında¹; *“Başkomutanlık Mart 1916'da Kafkas Cephesi'ni İzzet Paşa Komutasındaki 2'nci Ordu ile takviye etmeye karar vermiş, Kafkas Cephesi'ndeki orduların muharip kuvveti iase edilecek azami miktara ulaşmıştır. Geri irtibatlarının daha iyi olması nedeniyle Ruslar Türklere göre daha uygun durumda bulunuyorlardı. Bu itibarla Ruslar geniş insan kaynaklarından*

1 “Yarbay Felix Guze; Almanya'da doğmuştur. 23 Nisan 1914 tarihinde yarbaylığa terfi etmiş ve aynı tarihte Osmanlı ordusuna katılarak 3'üncü Ordu kurmay başkanlığına atanmıştır. 22 Aralık 1914 tarihinde 3'üncü Ordu kurmay başkan yardımcılığına getirilmiştir. Ancak Hafız Hakkı Paşa, Guze'yi görevden azlederek yerine Kara Vasıfı getirmiştir. 26 Aralık 1915 tarihinde sağlık durumundan dolayı 8 hafta süreyle Almanya'ya gitmiş, 7 Şubat 1916 tarihinde geri dönmüştür. 19 Temmuz 1917 tarihinde Kafkas Ordusu Grubu kurmay başkanlığına atanmıştır. 11 Ağustos 1917 de staj için Almanya'ya gitmiştir. 1 Ocak 1918'te Kafkas Ordu Grubunun lağvı üzerine Genel Karargâh emrine tayin edilmiştir. 1 Kasım 1918'de Türkiye'den ayrılmıştır. Almanya'ya döndükten sonra Machansen ordusunun kurmayında görev almıştır. 1920 yılında emekliye ayrılmıştır. 15 Aralık 1914 tarihinde Gümüş Liyakat Muharebe Madalyası, 2 Ocak1915'te Üçüncü Rütbeden Osmani Nişanı, 10 Ocak 1915 tarihinde Altın Liyakat Muharebe Madalyası ile ödüllendirilmiştir.” Felix Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Çev. Yarbay Hakkı (Akoğuz), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2007, s. VII.

daha fazla yararlanabiliyorlardı. Trabzon'un işgalinde Türk Ordusu Komutanlığı Rus kuvvetini 150.000 kişi tahmin ediyordu. Gerçekte ise Rus kuvveti daha fazlaydı. Rusların hududa kadar kendi bölgelerinde çeşitli yollar ve bir demiryolu vardı. Huduttan sonra Türk arazisinde mevcut olan yegâne Erzurum yolundan yararlanıyordu. Deniz hâkimiyetini sağladığından ve Trabzon'u işgal ettiğinden beri Ruslar kendi sağ kanatlarında eskiye oranla şimdi daha fazla kuvvet bulundurabiliyorlardı.” (Guze, 2007:74) 2'nci Ordu'nun büyük kısmı İstanbul'dan itibaren Anadolu demir yolu ile naklediliyordu. Bu hattın kapasitesi çok azdı. Nakliyat Toros, Amanos dağları üzerinden çok ağır yapılıyordu. Bu bölgedeki büyük Toros tüneli henüz inşa ediliyordu. Bu yüzden birçok yerlerde aktarma yapmak gerekiyordu. 2'nci Ordu'nun toplanması aylarca duracaktı. Bu süre içerisinde 3'üncü Ordu tek başına, üstün düşman taarruzuna maruz bırakılmıştı.² sözleri ile Rus ve Türk ordularının kıyaslamasını yapmıştır. (Guze, 2007:75)

Karagâhı Çorlu'da bulunan ve çeşitli tarihlerde İstanbul'a intikal eden 2'nci Ordu birlikleri Haydarpaşa'dan demir yolu nakliyatı ile Doğu Cephesi'ne nakledilmiştir. Nakil sırasında 28 Mayıs 1916 tarihinde 2'nci Ordu'ya bağlı birliklerin durumu şu şekildedir; (Maslofski 1935: 440)

16'ncı Kolordu: 5'inci Tümen Bitlis bölgesinde, 8'inci Tümen Muş bölgesinde, Mutki Gönüllüleri Mutki bölgesinde, Çapakçur Müfrezeleri ise Boğlan Ziyaret bölgesinde mücadele etmiştir. Bunun dışında, 7'nci Tümen Kolbaşısı ile Malatya'da, kol nihayeti ile Maraş'ta, 1'inci Tümen Kolbaşısı ile Pozantı'da, kol nihayeti ile İstanbul'da, 11'inci Tümen Kolbaşı ile Osmaniye'de kol nihayeti ile Edirne'de, 53'üncü Tümen Halep'te, 14'üncü Tümen Şam-Beyrut arasında Maallakada, 12'nci Tümen Kolbaşısı ile İstanbul'da kol heyeti ile Edirne'de, 47'nci Tümen İzmir civarında, 3'üncü Süvari Tümeni Kolbaşısı ile Mardin'de, Kol nihayeti ile Pozantı'da tertiplenmiştir. Ayrıca, 11 ve 1'inci Tümenler 20-30 Temmuz arasında, 14 ve 53'üncü Tümenler 3 Ağustos'ta, 12 ve 47'nci Tümenler 20 Ağustos'ta cepheye gelmişlerdir. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 1978: 34)

Başkomutanlıktan verilen emir gereği; 2'nci Ordu, Diyarbakır bölgesine intikal ederek Erzurum ve kuzeyinde bulunan Rus kuvvetlerinin güneyine taarruzla bölgeyi kurtarma görevini almış, bu maksatla 3'üncü Ordunun güney kanadı kıt'aları 2'nci Ordu emrine verilmiştir. 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İz-

2 Guze, a.g.e., s.75.

zet Paşa bu emir üzerine, Başkomutanlık Vekâletine ordunun yapacağı harekât hakkında şu bilgiyi vermiştir; (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 1978: 22)

“Elazığ elde bulunmak şartıyla, 2'nci Ordu Diyarbakır'dan itibaren Bitlis Çayı'nın Botan'la birleşip Dicle'ye karıştığı yere kadar Dicle Nehri güneyinde toplanmalıdır. Yığınak, demir yolu ve yol durumu dolayısıyla uzun süreceğinden, toplanma bölgesi o vakit gelişecek olan muharebe durumuna göre değiştirilir.

2'nci Ordu, Van Gölü ile Erzurum arasındaki bütün geçitlerden faydalanarak Karaköse - Hasankale hattına doğru (Erzurum doğusuna), yaklaşık olarak Kağızman genel doğrultusunda geniş bir cephe ile taarruz eder. Bu esnada; 3'üncü Ordu da irtibatı muhafaza ederek doğu istikametinde taarruza kendi cephesinde katılır. Bu harekât esnasında 2'nci Ordu sağ yanını Van ve Beyazıt istikametlerinde korumak amacıyla Erzurum'un doğu ve kuzey istikametinde taarruz eder.”

Mareşal Fevzi Çakmak, 1935 yılında Harp Akademisi'nde Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı üzerine verdiği konferansta 2'nci Ordunun Doğu Cephesi'ne intikalinden hemen sonra genel durumunu şu şekilde anlatmaktadır; “13 Mayıs 1916'da Ahmet İzzet Paşa'nın Diyarbakır'a gelişiyle birinci bölge, 16'ncı Kolordunun emrine yani 2'nci Ordu komutası altına geçti. 3'üncü Orduda ikinci ve üçüncü bölgeler kaldı. Önce Bingöl Boğazı, Oğnut civarı, Elmalı Suyu iki ordu arasında ara hattı oldu.

23 Mayıs 1916 tarihinde 12'nci Tümen, Harput'tan Palu'ya, 53'üncü Tümen Halep'ten Diyarbakır'a hareket ettiler. 14'üncü Tümenin de 28 Mayıs 1916'da Resülây'n'a nakline başlandı. 16 Mayıs 1916'da Bingöl Müfrezesi Oğnut'un kuzeyinde bir süvari alayı ile bir drojen taburunun hücumuna uğradı. 3 Haziran 1916'da Ahmet İzzet Paşa, Harput'a geldi. 9 Haziran 1916'da Rusların baskısı ile Oğnut Müfrezesi çekildi ve Haziran ayı ortalarında 3'üncü Kolordu Bingöl-Oğnut'a doğru yöneltildi. 14 Haziran 1916'dan itibaren Murat Nehri'nin güneyi 16'nci Kolordu'ya; Murat nehrinin kuzeyi de 3'üncü Kolorduya ayrıldı. 2'nci, 3'üncü Ordular arasındaki hudut, Kargapazarı - Tokluyan - Kartalık - Karamücek - Simhaç - Karabaş Deresi oldu. Musul grubu da 2'nci Ordu'ya verildiyse de daha sonra 6'ncı Ordu'ya iade edildi.” (Çakmak, 2005:150)

13 Mayıs 1916 günü Diyarbakır'da bulunan 2'nci Ordu Komutanlığına ayrılan bölgede ve bilahare muharebeler sırasında bu komutanlığın bünyesine katılan birlikler; 2'nci Kolordu ve bağlı birlikleri (11'inci Tümen, 12'nci Tümen), 3'üncü Kolordu ve bağlı birlikleri (1'inci Tümen, 7'nci Tümen), 14'üncü Tü-

men (53'üncü Tümen), 4'üncü Kolordu ve bağlı birlikleri (47'nci Tümen, 48'inci Tümen), 16'ncı Kolordu ve bağlı birlikleridir. (5'inci Tümen, 8'inci Tümen). (BDH., K.2692, D.H11, F.03-068a)

2'nci Ordu emrindeki 3'üncü Süvari Tümeniyle birlikte toplam olarak 10 piyade ve bir süvari tümeniyle ordu, kolordu ve tümen birlikleriyle milis ve gönüllü müfrezeleri bulunmaktadır. Bu suretle 2'nci Ordu mevcudu 104 piyade taburu, 23 süvari bölüğü, 137 top ve 38.236 tüfekten oluşmaktadır.

Bu dönemde bölgede yaşanan ve lojistik açıdan çekilen sıkıntılar ordunun ilerleyişini olumsuz etkilemiştir. İkmal ve geri hizmet işlerinde yaşanan sorunlar nedeniyle ve birliklerin teşkillerinin noksanlığı, ikmal işlerinde büyük aksaklıklar meydana getirmiş, özellikle kış mevsiminde bu zorluk daha da artmış, er ve hayvanlar açlıktan ve kış etkileri yüzünden büyük kayıplara uğramışlardır. Erlerin kıyafetleri kışa göre hazırlanmamış ve depolar, iaşe maddeleri ve diğer ikmal maddeleriyle doldurulmamış, iaşe işleri yerinden tedarik edilmeye çalışılmıştır. Kayıplar nedeniyle bölükler 10 ere kadar düşmüş, alayların dördüncü taburları bu zorluklar karşısında lağvedilmiş ve erler diğer taburlara verilmişlerdir. Ayrıca, 1916 Mart'ındaki salgın hastalıklar (tifüs, ishal ve özellikle iskorpit) ordu da % 24 nispetinde ölüme sebep olmuş ve büyük kayıplar verilmiştir. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 1978: 25)

Bu tarihte 2'nci Ordu emrinde 10'uncu Tayyare Bölüğü görev yapmakta ve ellerinde beş adet Almanların idaresinde Albatrus tayyaresi bulunmaktadır. Bu tayyarelerin kabiliyetleri, süratleri 140-200 kilometre, hareket sıraları 600-750 kilometre olup, iki pilotu ve bir makineli tüfeği vardır. Beşer kiloluk 10 adet bomba taşımaktadırlar. Bu bölüğe Van Gölü'nden Erzincan'a kadar 400 kilometrelik bir muharebe uçuş bölgesi verilmiş ve bölük 1917 başlarında Elazığ'da üslenmiştir. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 1978: 26)

1916 yılı başlarında 2'nci Ordunun bağımsız cephesi karşısında Doğu Cephesi'ni yaran ve güneye inen Rus Kafkas Ordusu kuvvetlerinin önemli bir kısmı karargâhı Karaköse'de (Ağrı) bulunan 4'üncü Rus Kolordusuna aittir. Bu kuvvetler içerisinde 2'nci Avcı Tümeni, 1'inci Müstahfaz Piyade Tugayı, 2'nci Süvari Tümeni ile Van Güney Müfrezesi bulunmaktadır. Buna göre 4'üncü Rus Kolordusu'nda; 22 piyade taburu, 42 batarya, 43 süvari bölüğü, üç istihkâm bölüğü kuvveti bulunmaktadır. Rusların piyade tümenleri ikişer tugaylı olup,

tugaylar ikişer alaylı, alaylar da dörder taburlu olmak üzere bir tûmende 16 tabur bulunmaktadır. Doğu Cephesi'nde başlangıçta Türk ve Rus ordularının genel harekât planı EK-1'deki krokide gösterilmiştir.

Erzurum'un işgalinden önce, 1916 yılı başlarında 2'nci Ordu'nun harekât bölgesinde bulunan 4'üncü Rus Kolordusu'nun karargâhı Karaköse'dedir. Kolorduya bağlı, 1'inci Müstahfaz Tugayı: Karaköse'de, 2'nci Avcı Tümeni: 5'inci, 6'ncı Alaylardan oluşan tugayı Tutak'da, 7'nci, 8'inci Alaylardan oluşan tugayı Mirgemir Dağı - Güzelbababa Dağı güneyi bölgesinde, 2'nci Kazak Süvari Tümeni: Malazgirt'te, Birlikler: Bulanık- Nazık-Ahlat hattında, Azerbaycan Süvari Kolordusu'ndan bir süvari alayı, iki Ermeni Taburu, iki Drojen Taburu ve altı toptan ibaret bir müfreze Van Gölü'nün güneyinde Reşadiye'nin doğusundadır.

Rus ordusunun lojistik durumuna baktığımızda; 4'üncü Rus Kolordusu, menzili için Şahgani- Diyadin- Karaköse dar demiryolu hattının inşasına büyük önem vermiş ve bu yol 14 Kasım 1916'da Karaköse'ye kadar açılmıştır. Rus ordusu ilerledikçe bir taraftan dekovil yolu yapmakta, diğer taraftan mevcut yolları onarmaktadır. Ruslar yaptıkları ileri harekât ve taarruzlarla 250 kilometre kadar ilerlemişlerdir. Van Gölü için Erciş'te tersane kurmuşlar ve vapur işletmeye başlamışlardır. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 1978: 27-28)

Savaşın başlangıcından itibaren bu cephede Rusların dört tayyare müfrezesi bulunmaktadır. Bunlardan 3'üncü Tayyare Müfrezesi Azerbaycan ve Van Müfrezesi emrinde olup, Hınıs'tadır. Bu tayyareler Godron ve Bristol tipinde olup az miktarda yakıt almalarından dolayı uçuş sahası sınırlıdır, ancak yükselme kabiliyetleri yeterlidir. Bu müfreze 2'nci Ordu Cephesi üzerinde keşif uçuşları yapmış ve zaman zaman etkisiz bombardıman gerçekleştirmiştir. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 1978: 29)

Bölgedeki Türk ordusu 2'nci Ordu'nun Doğu Cephesi'ne intikali sırasında Rus işgal cephesinin çeşitli yerlerine taarruz ederek düşmanı aldatmak, hazırlıklarını ihlal etmek ve başlayacak taarruzlarını ertelemek amacıyla taarruz planlanmış ve ilk taarruz hedefi olarak Mamahatun bölgesi seçilmiştir. Bu taarruz Yusuf İzzet Paşa Grubu tarafından 30-31 Mayıs gecesi başlamış, 9 ve 10'uncu Kolordular cepheden, Kiğı bölgesinden gelmiş olan 13'üncü Piyade Tümeni'nin yarısı ise güneyden kuşatıcı taarruz yapmışlardır. Ruslar bu taarruz karşısında baskına uğrayarak geri çekilmiş ve Türkler bu baskından sonra Tuzla Deresi ve Miryam Dağı hattına varmışlardır. (Guze, 2007:76)

Bu tarihte 2'nci Ordu yaklaşık olarak Siirt - Kop Boğazı - Çapakçur hattında ve Harput'un yaklaşık 20 kilometre kuzeyindeki bölgede toplanmıştır. Büyük kısmıyla Mardin üzerinden ve sol kanat kolordusu ile Toros Dağları'ndan Maraş - Malatya - Harput üzerinden toplanma bölgesine gelmiştir. Bu ordu 2, 3, 4 ve 16'ncı Kolordularla 3'üncü Süvari Tümeni'nden oluşmuştur. Bu kolorduların tümenleri 1, 5, 7, 8, 11, 12, 14, 47, 48 ve 53'üncü Tümenlerdir. (Guze, 2007:78)

16'nci Kolordunun Harekât Planı, Bitlis ve Muş'un İşgalden Kurtuluşu

Rus ordusu 1915 yılının Haziran ayından itibaren Doğu Cephesi'nde Bitlis bölgesini ele geçirip bir taraftan Musul civarındaki 6'ncı Orduyu kuşatma ve diğer taraftan da 3'üncü Ordu'nun sağ bölgesini kuşatacak şekilde harekât planı yapmış ve bu planı aşama aşama uygulamaya koymuştur. Rus ordularının Muş'a girdiği Başkumandanlık Vekaletine çekilen gizli telgrafla bildirilmiş, (BDH., K.136, D.636, F.035-01) (EK-2) ve 17 Şubat 1916'da Muş, 2 Mart 1916'da da Bitlis'i işgal edilmiştir. (Kocatürk, 2007:70) 9 Haziran 1916'da ise Ruslar Çapakçur (Bingöl) bölgesine taarruz yapmışlardır. (Kocatürk, 2007:78)

Bu işgal sürecinde EK-3'de verilen krokideki genel harekât planına göre 2'nci Ordunun harekât bölgesi içerisinde yer alan Bitlis'in güneyindeki boğaz ile Muş'tan Dicle Vadisi'ne, Batman Çayı bölgesindeki boğazın korunması ve Çapakçur Geçidi'nin işgal ve tahkimine çalışılması ve Erzurum ile Tercan'dan Palu ve Elazığ'a giden yolların kontrol altına alınmasını planlanmıştır. Ayrıca 2'nci Ordu'nun menzil hattı Resülayn, Diyarbakır ve buradan Bitlis, Muş, Elazığ istikametlerine giden yollar olarak belirlenmiştir. (BDH., K. 2692, D. H-6, F. 1-58) 2'nci Ordu bu taarruz planıyla, Rusların esas çekilme istikametleri olan Erzurum - Sarıkamış yolunu kesmeyi ve bu suretle Rusların büyük kısmını yok etmeyi amaçlamıştır.

İlk aşamada Rus ordusu bölgeye intikal eden 2'nci Ordu birliklerini dağıtmak ve bölgedeki Türk birliklerinin kuvvet miktarını anlamak için daha önce taarruza geçmişlerdir. Bu taarruz hareketi üzerine Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa Başkomutanlık Vekâletine mesaj çekerek; *"3'üncü Ordu Cephesi'nde Bayburt'ta düşmana karşı olan ve kuşatılmaya elverişli bulunan çıkıntıyı geri almak ve savunmaya devam etmek, 2'nci Ordunun birliklerini kuzeybatıya Elazığ ve Malatya bölgesini alarak buradan düşmanın sol yan ve gerisine taarruz etmek."* şeklinde bir teklifte bulunmuştur. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 1978: 32)

Rus ordusunun komuta heyeti, Türklerin 3'üncü Ordusu'yla Karadeniz kıyılarına kadar uzanan taarruzla Rus kuvvetlerini üzerlerine çekeceğini ve yeni gelen 2'nci Ordu kuvvetlerinin yüz kilometrelik bir sahadan Kiğı-Çapakçur arasından Hasankale istikametine taarruz edeceğini bekliyorlardı. Ruslar 2'nci Ordunun yığınak ve harekât planları hakkında bilgi sahibi olduktan sonra öncelikle Türk ordusunu iç hat manevrası ile daha batıya sürmeye ve 2'nci Ordunun taarruzu sırasında bu kuvvetlerin yanına taarruz ederek Türk ordusunun yığınağını bozmaya karar vermişlerdir. Bu karar ve tahminlere dayanarak, Rusların Nisan ve Mayıs 1916 aylarında hazırladıkları 1'inci ve 2'nci Kars Alayları ile 4'üncü Gürcü ve altı Ermeni Taburu, 66'ncı Rus Tümenini 4'üncü Kafkas Kolordusu emrine vermişlerdir. Bu suretle 4'üncü Rus Kolordusu Temmuz ayı başlarında 66'ncı Tümen, 2'nci Kazak Süvari ve 1'inci Tümen, 2'nci Kafkas Avcı Tümeni, iki Ermeni Taburu ve Ağustos ortalarında da 4'üncü ve 5'inci Avcı Tümenleriyle 2'nci Piyade Tümeni ve bir tugayı Vorobiyef Grubu olarak Oğnut-Çatak kuzey bölgesinde, 4'üncü Kolordu 2'nci Avcı Tümeni bir Tugay, 66'ncı Tümen ve 2'nci Kazak Süvari Tümenleriyle Varto bölgesinde Muş ve Bitlis'e karşı, 2'nci Tümen-den iki Tugay ve iki taburdan kurulu toplam olarak 16 Tabur Nazarbekof Grubu olarak 2'nci Ordu'ya taarruz için toplanmıştır. 12 Temmuz'da ve 19 Ağustos'ta yukarıda belirtilen maksatlar için 2'nci Ordunun cepheye ulaşan kuvvetlerine karşı taarruza geçmişlerdir. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 1978: 33)

Mustafa Kemal Paşa 16'ncı Kolordu Komutanlığına atandığında Rus ordusu Doğu Anadolu'da Van, Muş ve Bitlis'i işgal etmiş ve bölgeye hâkim olmuş, bunun üzerine Rus ordusunun Bingöl, Diyarbakır ve Elazığ bölgelerine sarkmaları önlenmeye çalışılmış ve bu görev 16'ncı Kolorduya verilmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 16'ncı Kolordu, Ahmet İzzet Paşa komutasındaki 2'nci Ordunun en önemli kolunu teşkil etmiştir. (Akçora, 1987:81)

2'nci Ordu Komutanlığı yayınladığı bir emirle, bölgeye yapılacak yığınak için 16'ncı Kolordu'ya gereken erzakın depolanması, taşınması için istediği kadar aracın tedariki hususunda gerekli tedbirlerin alınmasını bildirmiştir. Bu sırada 5 Nisan 1916 tarihinde 5'inci Tümen Bitlis'e ilerlemiş, Mutki'ye kadar gelen Rus kuvvetlerinin taarruzları üzerine geriye çekilmek zorunda bırakılmış, 17'nci Alay ise Resülayn'dan Diyarbakır'a hareket etmiştir.

8-9 Nisan 1916 tarihinde 7'nci Alay Makineli Tüfek Bölüğü ve topçu taburu, Şin bölgesine ve diğer kuvvetlerinde Genç bölgesine gönderildiği, ayrıca bu

müfrezenin elinde bulunan Güligüzan ve Kozma Gedikleri'nin Şin'in ilerisinden ve adı geçen geçitler üzerinde savunmaya devam edilmesi, Kozma Gedikleri'nin korunması hususu Kozma Müfrezeye Komutanına emredilmiş ve savunma tedbirleri alınmıştır. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 1978:52)

Bölgede yaşanan muharebe hakkında tutulan raporda durum şu şekilde özetlenmektedir: (BDH., K. 4466, D. H-13, F. 1-22) “... *Düşman dört taraflı dağlar arasında bulunan Bitlis'in savunması için silsileler arasındaki boğazları işgal ve tahkim etmiştir. Esirlerin ifadesine ve yapılan tetkikattan anlaşıldığına göre, düşman, burada bulunan iki müfrezesinden birini Hizan ve diğerini Mutki cihetinde bulundurmaktadır. Bunlarla ara sıra faaliyet göstererek hem kuvvetimizin mühim bir kısmını buralara çekmek ve Bitlis'e doğru ilerleyen kuvvetini de zayıflatmak istemektedir, ayrıca hangi cihetten taarruz edilirse bu müfrezeleri oralara alarak taarruz kuvvetini yandan tehdit etmek arzusunda. Hâlbuki Bitlis'e batıdan Kambos üzerinden yapacağımız taarruza karşı Kerp civarında bulundurduğu Mutki Müfrezesini, Mutkililerin savunmaları ve arazinin gayet sarp ve karlı bulunması dolayısıyla kolaylıkla kullanılamayacaktır. Olağanüstü gayret gösterse dahi asgari 5-6 günden evvel getiremeyecektir. Hizan'daki düşman müfrezesi de Hizan'da bulunan müfrezemizle angaje olacağından önemli bir etki yapamayacaktır...*”

16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, bölgeye intikal faaliyetlerini tamamladıktan sonra birliklerini denetleyerek tahkimata önem vermiş, eratın yazlık elbiselerini kışlık elbise ile değiştirmiştir. 16'ncı Kolordunun amacı taarruz hazırlıkları tamamlanıncaya kadar düşmanı tespit etmektir. Mustafa Kemal Paşa ilk iş olarak şu emri vermiştir: “*5'inci Tümenin Bitlis'i geri almak için gereken hazırlıkları bitinceye kadar, Bitlis doğusundaki Botan Vadisi ile Bitlis Boğazı arasındaki bölgeyi örtecek ve emniyete alacak ve özellikle Bitlis Boğazı korunacaktır. Tümen aynı zamanda Muş Ovası'ndan ve Muş güneyinde bulunan Kotik Dağı'nın doğusundan Sason bölgesine inen istikametleri de koruyacaktır.*” (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 1978: 47)

16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa Sason, Mutki bölgelerinde bulunan ve işgale karşı mücadele eden birlikler için 6 Nisan 1916 tarihinde şu talimatı vermiştir: (BDH., K. 4466, D. H-13, F. 1-25)

“1. Mutki bölgesindeki milisler, Hacı Musa Bey komutasında olarak, Kerp - Bitlis istikameti ile Tatvan'ın batısında Korsuvak - Hövüksüyan - Keşişan - Ezirget

istikametinde Mutki bölgesi içersinde ilerlemeye çalışacak, düşman çete ve kuvvetlerine karşı adı geçen istikametleri örtmek ve korumakla beraber düşmanın geri atılmasına çalışacaktır. Her fırsattan faydalanarak Bitlis ve Muş Ovaları'na doğru sarkan düşman taciz edilecektir. Hacı Musa Bey 5'inci Tümenin Duhan Boğazı'nın batısında bulunan kuvvetleriyle aralıksız olarak irtibatta bulunacak ve Bitlis'e karşı yapılacak harekâta katılacaktır.

2. Sason bölgesinde bulunan milis ve gönüllüler, Mahbuban ve Tabuk üzerlerinden Sason'a gelen istikametleri koruyacaktır. Ayrıca düşman çetelerini geri atmaya ve Bitlis - Muş ulaştırma hattı üzerine doğru ilerleyerek düşmanı taciz etmeye çalışacaklardır. Bu bölgedeki gönüllüler reislerinin emir ve komutasında bulunacaklardır. Sason Askerlik Şube Başkanı müfrezelerimizin harekâtını düzenlemek ve maksada göre sevk ve idare etmek hususunda emir ve talimat vermek ve Sason bölgesinin korunması hususunda gereken askeri tedbirleri almakla görevlidir.

3. Mutki ve Sason bölgelerindeki müfrezeler, 5'inci Tümen Komutanının emrinde olup, her hususta gereken emri kendisinden alacaklardır.

4. Mahallindeki en büyük mülkiye memurları dahi, müfrezelerimizin ihtiyacını sağlamak ve halkın moralini yüksek tutmak hususunda birliklerle iş birliği yapacaklardır.

5. Bu talimat, Bitlis Vilayeti'ne, 5'inci Tümen Komutanlığı'na Sason Kaymakamlığı'na, Sason Askerlik Şube Başkanlığı'na ve Şin Müfrezeler Komutanlığı'na gönderilmiştir."

16'nci Kolordu Komutanı
Tuğgeneral Mustafa Kemal

10 Nisan 1916'da 16'nci Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa 2'nci Ordu Komutanlığına verdiği raporda emrinde bulunan cephenin; 5'inci Tümen cephesi, 17'nci Alay bölgesi, Palu bölgesi olarak kısımlara ayrıldığını ve ayrıca emrinde bulunan cephenin kanatlarının aşağıdaki kuvvetlerle irtibat ve temasta olduğunu bildirmiştir. (BDH., K4466, D.H-16, F.1-3)

"Sağ kanattan Musul grubu ile irtibat yapılmıştır. Adı geçen gruba iki bölük piyade, iki adi toptan ibaret bir kuvvetle, Şemdinan ve diğer iki kolundan birisi Rayet diğeri Savuçbulak ile Tenaviz arasındadır.

Sol kanattan, 3'üncü Ordunun, Kiği-Oğnut arasındaki Mendellü-Çatma hatında bulunan 36'nci Tümen kanadı (200 kişiyi aşmıştı.) Elazığ'da büyük kısmıyla toplanan 13'üncü Tümen'le temas ve irtibatta bulunmaktadır.

Bundan sonra, 3'üncü Ordu ile temas muhafaza edilmekle beraber, alacağım tertibat ve önemli olaylar hakkında zaman zaman bilgi verilecektir.

Kolordu Karargâhı ve Süvari Bölüğü ancak Diyarbakır'a gelecektir.

Erzak depolama ve taşıma aracı tedariki emirlerinin temin ve uygulanması ve yollar hakkında gereken tedbirleri iki ila üç güne kadar ikmal ettikten sonra, Bitlis cephesini denetlemek ve tetkik etmek üzere hareket edeceğim. Hareket günümü ve yolda irtibat işini ayrıca arz edeceğim."

16'ncı Kolordu Komutanı
Tuğgeneral Mustafa Kemal

10 Nisan 1916 tarihli rapora göre; (BDH., K. 4466, D. H-16, F.1-2) *"5'inci Tümen bütün cephede taarruzunu kar ve tipi yüzünden güçlükle sürdürmektedir. Kolordu bölgesinin diğer kısımlarında sükûnet devam etmektedir. İleri giden keşif kolları, Murat Nehri kuzey bölgesi ilerisindeki köy ve kasabalar civarında düşman olmadığı, bölgede yaşayan bir kadının ifadesine göre düşmanın Boran cihetine çekildiği ve düşman büyük kısmının Kargapazarı'nda ileri birliklerinin ise Toklan'da olduğu öğrenilmiştir.*

Yapılan muharebeler sonucunda Kolit köyünün güney ve kuzeyi ile Merküük - Sürüm hattı 20 saat aralıksız devam eden taarruz sonunda ele geçirilmiş, Düşman sağ kanatta bir taburla, sol yanımıza taarruz etmiş ise de yapılan direnme ve karşı taarruzla geriye atılarak, Kerp mevki ele geçirilmiştir. Ele geçen esir ve yaralıların ifadelerine göre, tümen karşısındaki düşmanın 7'nci ve 8'inci Alaylarının bulunduğu ve Bitlis ile Muş arasındaki düşman kuvvetlerinin de Bitlis'e çekildiği anlaşılmıştır."

16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa Bitlis bölgesinde yapılacak taarruz harekâtı ile ilgili olarak 10 Nisan 1916 tarihinde komutası altındaki birliklere görevleri ile ilgili şu emri vermiştir: (BDH., K. 4466, D. H-16, F.1-3)

"1. Düşmanın son günlerde bazı çeteleriyle Mutki ve Sason bölgelerinde ve üç tabur piyade, bir miktar top, makineli tüfek ve süvariden kurulu bir müfrezesi ile Şin ve Oruh bölgelerine karşı bazı harekette bulunduğu anlaşılmıştır. 5'inci Tümen cephesine, Masalla Deresi batısında ve Sigi-Koldar hattında bulunan Çapakçur Müfrezelerine karşı dikkati çeken bir hareket göstermemektedir.

Düşmanın Şin ve Oruh karşısında hareket gösteren kuvvetinin, Buğlan Gediği, Çanlıkilise tarafında 27-30 Mart 1916 tarihlerinde taarruz yapan kuvvetlerin bir parçası olduğu kuvvetle sanılmaktadır.

2. 5'inci Tümen, Bitlis'e karşı yapacağı taarruz hazırlıklarına devam etmekle beraber, Hizan ve Mutki dolaylarından Bitlis istikametinde ve Mutki, Sason bölgelerindeki milis ve gönüllülerle düşmanın Bitlis-Muş ikmal yoluna karşı saldırı ve pusular düzenleyerek, düşmanın hareketlerini engelleyecektir.

3. 17'nci Alay Kulp bölgesinde bulunarak, Talori suyu (hariç) Murat'ın sol sahili boyunca Genç'ten Muş'a giden yol arasındaki bölgeyi ve önemli olarak Muş'tan Kulp'a gelen gedikleri, Kozma Dağı ilerisinden örtecek ve koruyacaktır. Şimdiye kadar Çapakçur Müfrezesi'ne bağlı olan Şin Müfrezesi'ni de emrine alacaktır. Bu alay, doğrudan doğruya kolorduya bağlı bulunacaktır. Alay 11 Nisan 1916'dan itibaren taburlar arasında bir gün ara ile Diyarbakır'dan hareketle Hazro üzerinden Kulp'a gidecektir.

1'inci Taburla beraber hareket edecek olan Alay Komutanı'nın Kulp'a varışına kadar Şin Müfrezesi Çapakçur Müfrezesi Komutanı'nın emrinde olacaktır.

17'nci Alay; gerek Sason bölgesinde bulunan gönüllü müfrezelerimizle ve gerekse Ardeşin'deki Çapakçur Müfrezesi'ne bağlı kuvvetlerle sürekli olarak bağlantı kuracaktır.

4. Çapakçur Müfrezesi sağ kanadı, Ardeşin'den başlamak üzere, Murat Vadisi'nde bulunacaktır. Müfreze; karşısında bulunan düşmanın ilerlemesini önleyecek ve yakın temas sağlayarak düşmanın asıl kuvvetleriyle yapacağı hareketleri meydana çıkaracak şekilde keşifler düzenleyecektir.

5. Bu emir, 5'inci Tümen, Şin Müfrezesi, Çapakçur Müfrezesi, Palu Müfrezesi ve 17'nci Alay Komutanlıklarına tebliğ edilmiştir.”

16'nci Kolordu Komutanı
Tuğgeneral Mustafa Kemal

16'nci Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa 10 Mayıs 1916 tarihinde Bitlis bölgesindeki harekât ile ilgili şu emri yayınlamış ve harekâtı bizzat takip etmiştir. (BDH., K.4466, D. H- 20, F.1, 1-1) 16'nci Kolordu'nun genel harekât planı EK-4'teki krokide gösterilmiştir.

“1. Düşmanın Bitlis'ten getirdiği 5'inci Avcı Alayı ile Kızılağaç'daki kuvvetlerini takviye ettiği 6 Mayıs 1916'da Kulp cephesinde meydana gelen muharebe sonunda, başka kuvvetlerinin dahi Muş'a gelmekte olduğu, esirlerin ifadelerinden anlaşılmıştır.

2. Şimdiye kadar Kulp bölgesinde 13'üncü Alay'a verilmiş olan Talori Suyu (dâhil) ile Murat Suyu'nun sol kıyısından geçen Muş yolu (dâhil) arasındaki bölgenin örtme ve savunması 16'ncı Kolordu'ya verilmişti. Diyarbakır'da toplanmakta olan 23'üncü Alayın iki taburu Hazro ile Şin arasında, yürüyüşte bulunan 8'inci Tümen'e verilmiştir. Bu bölgedeki 17'nci Alayla milis ve Jandarmalar 8'inci Tümen Komutanlığı'nın emrine verilmiştir. 17'nci Alay; 6'ncı Orduya katılan 22'nci Alay yerine 8'inci Tümen kuruluşuna dâhil edilmişti.

3. 8'inci Tümen Muş'tan Kulp'a gelen bütün istikametleri örtecek ve istikametler üzerindeki geçitleri elde bulundurarak düşmanın bu bölgeden ilerlemesini kesin olarak önleyecektir. Şin güneyinde bulunan Tarkoş Gedigi'nin her türlü ihtimallere karşı yedek olarak tahkimi büyük ehemmiyet taşıdığından cephe tahkimatının bitiminde burasının tahkimi çok lazımdır. Tümen Komutanı Şin'e geldiğinde Kulp bölgesinin emir ve komutasına eskiden olduğu gibi devam edecektir.

4. Tümenin 24'üncü Alayı ile 8'inci Alayın 1'inci, 2'nci Taburu Diyarbakır'da toplanacak ve 23'üncü Alay'ında 3'üncü Taburu ile makineli tüfek bölümünde alayına gidecektir."

16'ncı Kolordu Komutanı
Tuğgeneral Mustafa Kemal

10 Mayıs 1916 tarihli kolordu emri ise bölgedeki harekât planını şu şekilde özetlemektedir: (BDH., K. 4466, D. H-20, F. 1-1, 1-2)

"1. Azakpert Müfrezesi de dâhil olmak üzere 36'nci Tümen Kigi'nin 22 kilometre kuzeydoğusunda Elmalıderesi Vadisi'nde Melikan'da toplanacaktır.

2. Çapakçur ve Kigi istikametlerini örtme ve korumak üzere Sigi müfrezesi Oğnut'a kadar sürülerek ve orada icap eden mühim noktaların işgal ve tahkimi ile her iki istikametlinin örtme ve savunması temin olunacaktır.

3. Melikan bölgesinde kullanılacak olan 36'nci Tümenle haberleşme yapmak üzere Karakoçan'a bir irtibat postası gönderilecektir.

4. Emir hemen uygulanacak, neticeye ait bilgi 2'nci Bölge Komutanlığı'na da bildirilecektir.

5. 5'inci ve 8'inci Tümen, Çapakçur, Kulp Müfrezeleri Komutanlıklarına duyurulmuştur."

16'ncı Kolordu Komutanı
Tuğgeneral Mustafa Kemal

Rus ordusu 12-13 Temmuz 1916 tarihlerinde Muş'un güneyinde Kortik-Kozma mevziini savunmakta olan 8'inci Tümen'e taarruz etmiştir. Bu taarruz, iki gün devam etmiş ve 1'nci Kolordu ile 4'üncü Kolordu arasında Kazak tümeni keşif faaliyetinde bulunarak 13-14 Temmuz 1916'da Rus kuvvetleri Muş cephesini yarmıştır. 14-15 Temmuz 1916'da 8'inci Tümen üç kat üstün kuvvetler karşısında Kulp boğazına çekilmeye mecbur olmuş, Ruslarla bilhassa Kortik dağında çok kanlı muharebeler yapılmış ve Ruslar çok yıpranmıştır. Türkler arazinin sarplığından yararlanmışlardır. 30 Temmuz 1916'da Ruslar, üstün kuvvetlerle taarruz ederek Oğnut'u da zapt etmişlerdir.

Rus ordusu 15 Temmuz 1916'da Muş'ta Kozma Dağı Muharebelerinde, 16'ncı Kolorduya bağlı 8'inci Tümen'in mevziini yarıncı Mustafa Kemal Paşa, kuvvetlerini Rus ordusuna kaptırmamak için Kulp Boğazı'na çekmiştir. Artan düşman tazyiki karşısında Oğnut ve Çilligil Dağı düşmüş, takviye birliklerin bölgeye gelmesiyle düşman Masalla Deresi-Karir Dağı hattında durdurabilmiştir. Rus ordusunun Masalla Deresi mevzilerine taarruzunun gelişmesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa 2 Ağustos 1916'da Bitlis ve Muş'ta bulunan Rus kuvvetlerine taarruz etmiş, düşmanın Muş'ta bulunan kuvvetlerini Varto'ya çekilmek zorunda bırakmıştır. Muş'un ele geçirilmesi Mustafa Kemal Paşa'nın kuvvetlerine durum üstünlüğü sağlamış, bunun üzerine Bitlis'teki Rus kuvvetleri Ahlat'a kadar çekilmek zorunda kalmıştır. (Erendil, 1992:105) Mustafa Kemal Paşa'nın bu bölgedeki geri çekilme harekâtı ve stratejisi kuvvetlerin elde kalmasını ve daha sonrada durum üstünlüğü kazanmasını sağlamıştır.

16'ncı Kolordu Komutanlığı, 3 Ağustos 1916 tarihinde taarruz harekâtı hakkında şu raporu yazmıştır. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 1978:146)

"5'inci Tümen bölgesinde; 13 ve 14'üncü Alaylar ilerlemekte olup sağ tarafta düşmana rastlanmamıştır. Nebat Dağı'nın batısındaki düşman, ileri mevzileri ele geçirildi. Tümen sol kanadı Nebat Dağı kuzeyindeki düşman mevzilerine taarruza devam etmektedir.

8'inci Tümen bölgesinde; 23'üncü Alay Kop Tepesi'ni, 24'üncü Alay Şin köyü ve bunun güneyindeki Tarkoş hattını işgal etti. Bir kısım kuvvetlerde Şin suyu kuzeyine geçti. Çekilmekte olan düşman, Kozma sırtlarını bir tabur kadar kuvvetle elde tutmaya çalışmakta, Laçikan Deresi'nin kuzeyindeki sırtlarda bulunan bir düşman bataryası ara sıra ateş etmekteydi. Kop'un elde bulundurulması, Şerefhan'ın emniyete alınmasını ve taarruzun Kortik üzerinden yöneltilmesi, kolorduca emredildi."

1 Ağustos 1916 tarihinde Türk ordusu karşı taarruzla Rusları bölgeden uzaklaştırmakta başarılı oldularsa da 20 Rus taburunun ortak taarruzu üzerine Türk birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ruslar 7'nci Tümen'den 300 esir ile bir top ve üç mitralyöz almışlar, bu bölgede arazinin ve yolların uygun olmasından yararlanarak kuvvetlerini istedikleri yerde toplamışlardır. 2 Ağustos 1916'da 2'nci Ordu birlikleri bütün cephede karşı taarruza geçmiş ve 5'inci Tümen Bitlis'in güneyindeki Ruslara dokuz taburla taarruz etmiştir. (Çakmak, 2005:153)

16'ncı Kolordunun bölgedeki en önemli harekâtı Muş karşı taarruzu olmuş ve Ruslara büyük bir darbe indirilmiştir. 2 Ağustos 1916'da 8'inci Tümen, Muş istikametinde taarruz etmiş, muharebe birkaç gün şiddetle devam etmiş Kulp Boğazı'nın kuzey çıkışını savunan Kortik Dağı'ndaki 26'ncı Rus Alayı paniğe kapılmış ve Ruslar 6 Ağustos 1916'da Muş'u terk ederek Murat Nehri'nin girişine çekilmeye mecbur olmuşlardır. Bu muharebede 1000 kadar esir ve iki makineli tüfek ve iki top da ele geçirilmiştir. 7 Ağustos 1916'da 8'inci Tümen Muş'a girince Rusların bütün 4'üncü Kolordusu Hınıs yolunun kesilmesinden korkarak sağ tarafını Çarpurh tarafına geri çekmeye başlamış, Rus komutan Nazarbekof Muş'un Türkler tarafından geri alındığını haber alınca Bitlis'ten Tatvan'a çekilmiştir. (Çakmak, 2005:154)

16'ncı Kolorduya bağlı 8'inci Tümen'in 2 Ağustos'ta başlattığı taarruz üzerine Rus müfrezesi Kortik Dağı- Kozma Dağı hattına çekilmiştir. 3 Ağustos günü merkezi Kozma Dağı olmak üzere yapılan taarruz başarılı olamamıştır. Rus kuvvetleri 4 Ağustos günü öğleden önce ağır zayıat ve birçok esir vererek toplarını ve makineli tüfeklerini bırakmış ve Kozma Dağı'nı terk etmeye mecbur kalmıştır. 5 Ağustos'ta Kozma cephesinde yalnız 24'üncü Alay bırakılarak diğer iki alayla Kortik Dağı'ndaki Ruslara taarruz edilmiştir. Muş bölgesinde 8'nci Tümen birlikleri 8 Ağustos 1916 tarihinde yaptıkları taarruzla Muş'u işgalden kurtarmış ve Rus ordusu Murat Suyu'nun kuzeyine çekilmiştir. Bu çekilme harekâtı sırasında 5'inci Tümen birlikleri de Bitlis bölgesinde başlattıkları taarruz harekâtı ile Bitlis'i işgalden kurtarmışlardır.

Rus ordusunun stratejisi bu cephede Türk ordusunu parça parça yok etmektir. Ancak Mustafa Kemal Paşa Muş ve Bitlis'te iç hat manevrası uygulayarak Rusların bu taktiğini boşa çıkarmış ve böylece 2'nci Ordunun yenilmesini önlemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu cephedeki başarılarından birini Ali Fuat Bey (Cebesoy) şöyle anlatmaktadır:

“Ben komutanı bulunduğum 14'üncü Tümenle Çapakçur Boğazı'nı çok üstün Rus kuvvetlerine karşı savunurken tümenimin önemli bir kısmını kaybettiğim sırada Muş'taki 8'inci Tümeni alarak yardıma koşmuş olan 16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, yandan ve bütün şiddetiyle taarruza geçmiş; beni düştüğüm zor ve tehlikeli durumdan kurtarmış, böylece Çapakçur Boğazı'nın savunması başarıyla sonuçlanmıştır.” (Çakmak, 2005:155)

Muş ve Bitlis'in işgalden kurtulmasından sonra bölgedeki çatışmalar devam etmiş, 21 Ağustos 1916'da 16'ncı Kolordu, Harabe-Yekmal hattına çekilmiştir. 22 Ağustos 1916'da Rus kuvvetlerinin sürekli taarruzları karşısında 3'üncü Kolordu da Elmalı-Karir Dağı hattına çekildiğinden, 16'ncı Kolordu da Masalla Deresi gerisine çekilmiştir. Bu suretle 16'ncı ve 3'üncü Kolordular, Masalla Deresi'nin batısı - Elmalı - Ercük - Karir Dağı bölgesine yerleşmişlerdir. 24 Ağustos 1916'da Nazarbekof'un 10 taburla 5'inci Tümen'e yaptığı taarruz sonucunda 5'inci Tümen Bitlis'in kuzeyindeki Başhan'a çekildiyse de Nazarbekof Tatvan'dan daha ileri geçememiştir. (Çakmak, 2005:157)

Doğu Cephesi'nde bir taraftan Rus ordusu ile mücadele devam ederken, diğer taraftan da 1917 yılının başında yeni bir düzenleme yapılmış ve 7 Mart 1917 tarihinde 2'nci ve 3'üncü Orduları birleştirilerek Kafkas Orduları Grubu teşkil edilmiş ve bu grubun başına 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa atanmıştır. Bu yapılanma ile ilgili olarak 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa birliklerine yayınladığı emirde; 2'nci ve 3'üncü ordulardan kurulu olmak üzere Kafkas Ordular Grubu Komutanlığı'nın teşkil edildiğinin ve bu grup komutanlığının kendi emrine verildiğinin, 2'nci Ordu Komutanlığına Mustafa Kemal Paşa'nın atandığını ve gelinceye kadar ordu komutanlığı görevinin kendi tarafından yürütüleceğini, 16'ncı Kolordu'nun lağvedildiğini ve 5'inci Tümen'in bağımsız olarak 2'nci Orduya bağlı, 8'inci Tümen'in ise 2'nci Kolordu emrine verildiğini bildirmektedir. (BDH., K. 136, D. 626, F. 1)

16'nci Kolordu Komutanlığı'nın lağvedilmesi ile birlikte bu komutanlığın tasfiyesi şu şekilde gerçekleştirilmiştir. 16'nci Kolordu Komutanlığı'nın karargâhı Diyarbakır'a hareket edecektir. Bu karargâha bağlı birliklerden; Kolordu Katarlar Komutanlığı kadrosu ve kolordu emrindeki bütün geri hizmet kurumları ve karargâh ekmeççi takımı, seyyar hastane menzil müfettişliği emrine verilmiş, 4'üncü hafif erzak kolu ile benzin deposu 5'inci Tümen'e katılmış, kolordu sıhhiye deposu, memuru ile birlikte Silvan Hastanesi'nde kalmak üzere menzil emrine verilmiş, 5'inci ve 8'inci Tümenlerden Savur civarında bulundu-

rulacak olan birliklerden 5'inci Tümen'e ait olanlarda bu tümen emrine, 8'inci Tümeden olanlar da kendi tümeni emrine verilmiş, 1'inci Bağımsız Dağ Topçu Taburu ordu emrinde Beşiri civarında kalmış, 23'üncü Piyade Alayı 5'inci Tümen emrinde olarak Ziyaret'te bırakılmıştır. (BDH., K. 2692, D. H-14, F. 1-83)

Mustafa Kemal Paşa Kafkas Ordular Grubu Komutanlığı tarafından yayınlanan bu emirden sonra 13 Mart 1917 tarihinde Diyarbakır'a gelerek görevine başlamış ve kendi komutası altında bulunan 2'nci Kolordu Komutanı Albay Kazım Bey (Karabekir), 4'üncü Kolordu Komutanı Ali Rıza Paşa, 5'inci Tümen Komutanı Albay Ali Fuad Bey (Cebesoy) ile derhal toplanarak bölgedeki yapılacak harekât hakkında görüşmeler yapmıştır. (BDH., K.2675, D.184, F.1-9)

Sonuç:

Doğu Cephesi'ne nakledilen 2'nci Ordu birliklerinin asıl görevi başlangıçta Erzincan bölgesinde ilerleyen Rus ordusunu güneyden sararak Erzurum'un doğusunda imha etmektir. Ancak bölgedeki iklim şartları ve arazinin olumsuzlukları nedeniyle bu plan gerçekleştirilemedi ve Türk ordusu daha geri bölgelerde kalarak ikmal faaliyetlerini sürdürdü. 2'nci Ordu birliklerinin İstanbul'dan nakledildiği ve bu nakliyatın çok zor şartlar altında yapıldığı düşünüldüğünde bölgedeki yapılanmanın zaman alması doğal bir durum olarak değerlendirilmelidir.

Doğu Cephesi'nde tüm imkânsızlıklara ve zor şartlara rağmen 16'nci Kolordu'nun Bitlis ve Muş'un Rus ordularının işgalinden kurtarması Türk ordusunun moral gücünü artırmış, Erzurum'un işgali ve Sarıkamış sürecinde yaşananlardan sonra bir toparlanma gayreti uyandırmıştır. Bu mücadelede Mustafa Kemal Paşa harp malzemelerinin eksik olmasına rağmen Bitlis ve Muş'un geri alınacağı hususundaki ümitlerini hiçbir zaman kaybetmemiş ve askerî birlikleri taarruz kabiliyeti ve cesaret konusunda güçlendirerek harekete geçmiş, başından sonuna kadar cephenin içinde yer almış ve bizzat birlikleri sevk ve idare etmiştir.

16'nci Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa komutası altındaki 5'inci ve 8'inci Tümen Komutanlıklarına bütün hazırlıklarını tamamlaması için emir vermiş ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra iki cepheden aynı zamanda taarruza geçilmiştir. 5 Ağustos 1916'da 5'inci Tümen bütün cephe boyunca taarruz ederek düşmanı bölgeden çıkarmıştır. 8'inci Tümen bölgesinde ise Buyrukaltı mevkiinden taarruza geçilmiş ve Rus ordusu bölgeden çıkarılmış ve 7 Ağustos 1916 günü Muş işgalden kurtarılmıştır. Rus ordusu Bitlis'i elden çıkarmamak için büyük çaba sarf etmiş ancak başarılı olamamış ve 8 Ağustos 1916'da Bitlis Ruslardan geri alınmıştır.

16'nci Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa 2'nci Ordu Komutanlığı'na çektiği 8 Ağustos 1916 tarihli telgrafta; Muş ve Bitlis'in kurtuluşunu şu şekilde duyurmuştur; *“Muş dün ve Bitlis bugün kolordumuz tarafından zapt ve işgal edilmiştir. Mağlup edilmiş düşman kuvvetleri takip edilmektedir.”* (Akçora, 1987:79)

2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa aldığı bu haber üzerine Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndermiş ve şu sözler ile kendisini tebrik etmiştir;

“Bitlis'te 16'nci Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne:

Kumandanızda bulunan askerlerinizi hüsnü muhafaza ederek lüzumu zamanında gösterdiğiniz dâhiyane kudret ve hamasetle ifa buyurduğunuz kahramane hizmetten dolayı zatiâlinizi tebrik eder teşekkürlerimi bildiririm.” (Akçora, 1987:86)

Muş ve Bitlis'in geri alınması sırasında yapılan muharebelerde Mustafa Kemal Paşa, harekâtı bizzat idare etmiş, verdiği isabetli kararlarla ve uygulamalarda sorumluluğu üzerine alarak zaferin en önemli belirleyicisi olmuştur. 12 Aralık 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Muş ve Bitlis'in Ruslardan geri alınışı sırasındaki başarısı nedeniyle Osmanlı Hükümeti'nin ikinci rütbeden Mecidiye nişanı ve Padişah V. Mehmet Reşat tarafından muharebe altın imtiyaz madalyasıyla ödüllendirilmiştir. 24 Aralık 1916'da da Bitlis ve Muş'un geri alınmasındaki hizmetlerinden dolayı bir sene "sefer-i kıdem zammı" verilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

**Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE)
Arşivi; Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH)**

BDH., Klasör.136, Dosya.636, Fihrist.035-01.

BDH., K. 136, D. 626, F. 1.

BDH., K. 2692, D. H-6, F. 1-58.

BDH., K.2692, D.H11, F.03-068a.

BDH., K.2820, D.69, F.2-23.

BDH., K. 4466, D. H-13, F. 1-22.

BDH., K. 4466, D. H-13, F. 1-25.

BDH., K.4466, D.H-16, F.1-3.

BDH., K. 4466, D. H-16, F.1-2.

BDH., K. 4466, D. H-16, F.1-3.

BDH., K.4466, D. H- 20, F.1, 1-1.

BDH., K. 4466, D. H-20, F. 1-1, 1-2.

BDH., K. 2692, D. H-14, F. 1-83.

BDH., K.2675, D.184, F.1-9.

Kitap ve Makaleler:

AKBAY, Cemal; **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, C1, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1991.

AKÇORA, Ergünöz; "Bingöl Vilayeti'nin Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadelemizdeki Yeri", **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl 12, S 23, Ağustos 1987.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, 2'nci Cilt, 2'nci Kısım, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1978.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Yayına Hazırlayan: Özlem Demireğen, Alev Keskin, Fatma İlhan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2011.

ÇAKMAK, Fevzi; **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı, 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar**, Yayına Hazırlayanlar: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, Uzm. Sema Kiper Uzm. Ayşe Seven Uzm. Y. Serdar Demirtaş, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2005.

ERENDİL, Muzaffer; "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Dolaylarındaki Muharebeler, Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk", **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl 17, S 32, Şubat 1992.

GUZE, Felix; **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Çev. Yarbay Hakkı (Akoğuz), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2007.

KOCATÜRK, Utkan; **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2007.

Maslofski; **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1935.

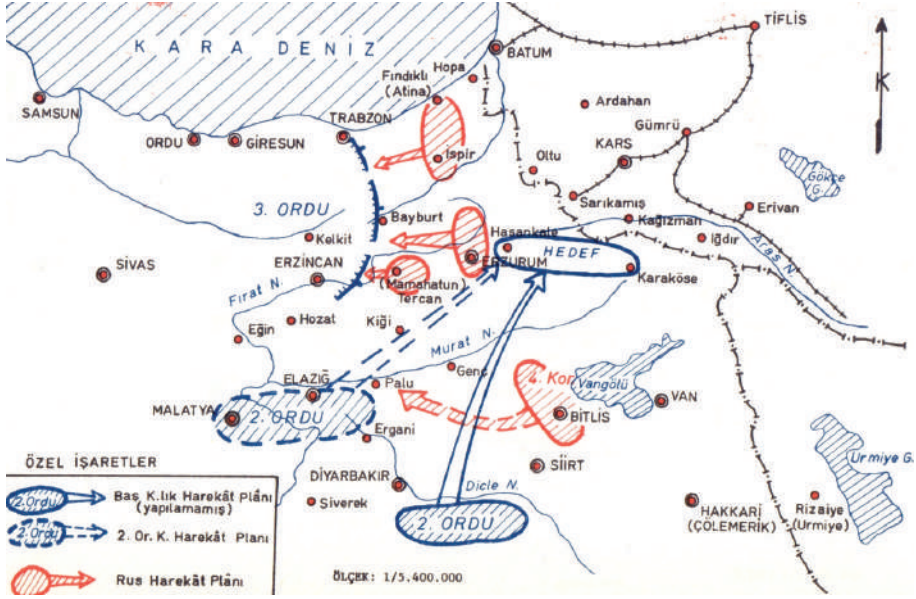
ÖĞÜN, Tuncay; **Kafkas Cephesi'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999.

SAĞLAM, Tevfik; **Büyük Harpte 3'üncü Orduda Sıhhi Hizmet**, Askerî Matbaa, İstanbul, 1941.

SAKARYA, İhsan; **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1983.

EK-1

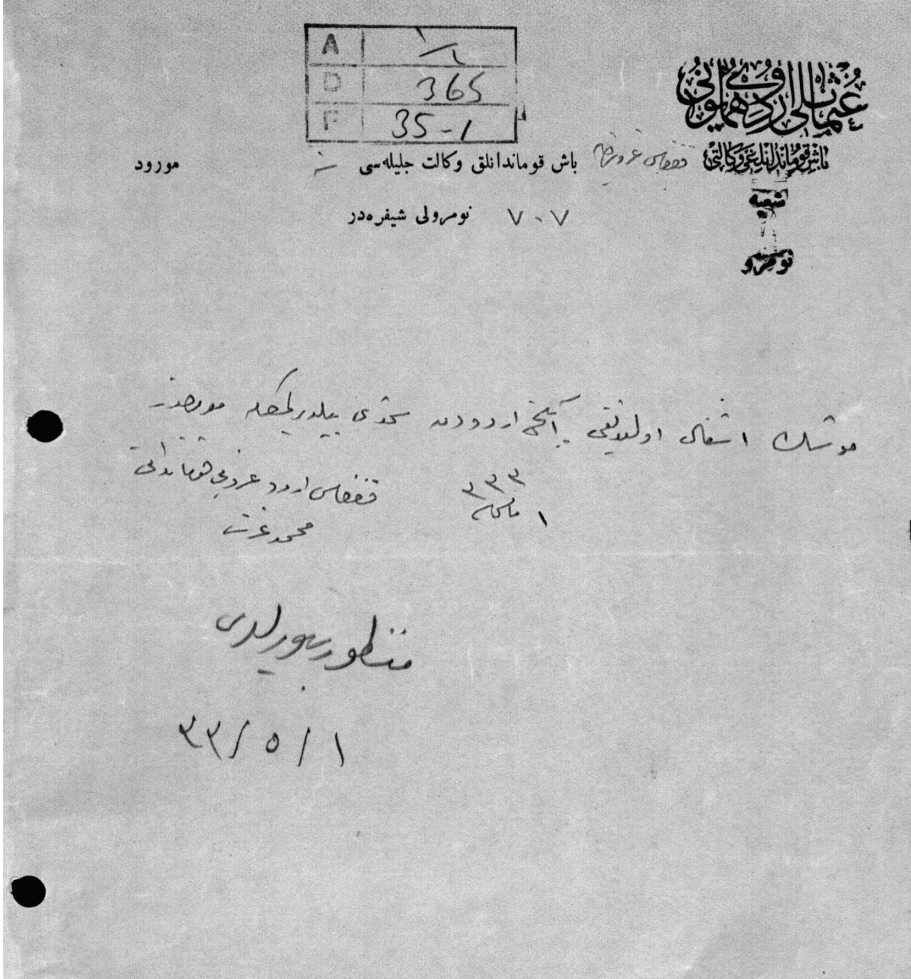
Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Türk ve Rus Ordusunun Harekât Planı.

Kaynak: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, (Kroki 1)

EK-2

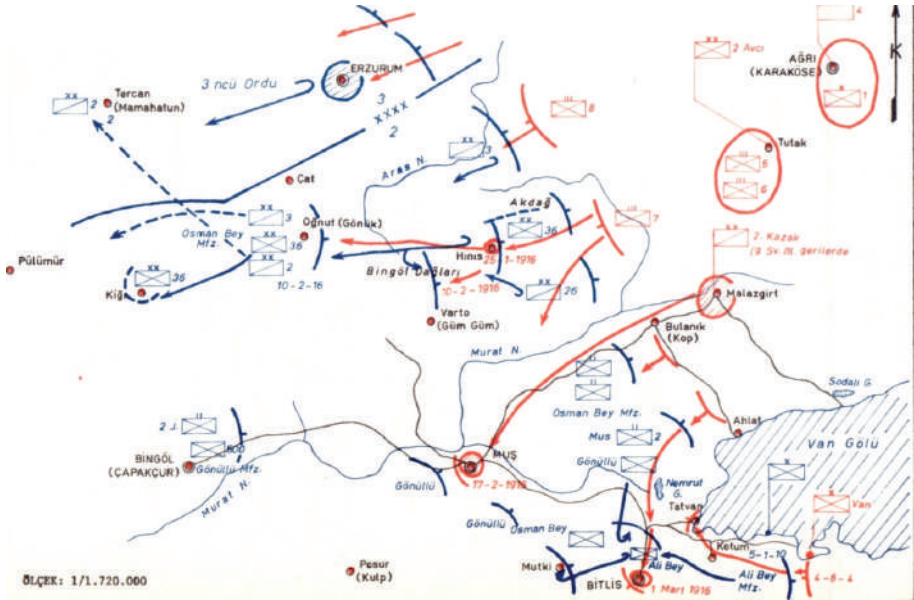

Kaynak: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi; Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu

EK-3

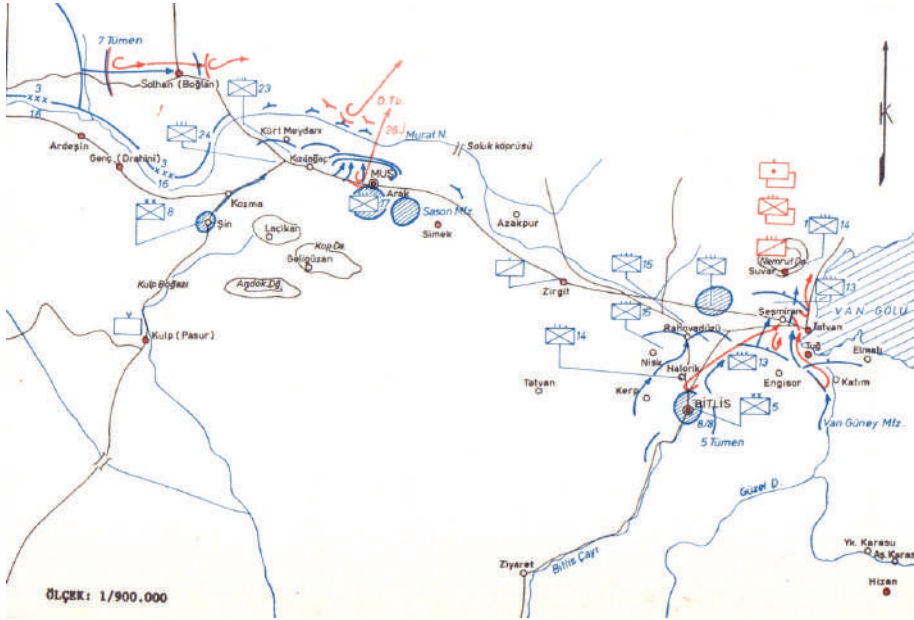
Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde 2'nci Ordu Bölgesindeki Harekât Planı. (8 Mart 1916'ya kadar)

Kaynak: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, (Kroki 4)

EK-4

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde 16'ncı Kolordu'nun Harekât Planı. (9- 16 Ağustos 1916)

Kaynak: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918, (Kroki 20b)

BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE ERZURUM'UN DÜŞMESİ SONRASI MEYDANA GELEN GELİŞMELER İLE BÖLGEDE CEREYAN EDEN MUHAREBELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

LEVENT ÜNAL*

ÖZET

Birinci Dünya Harbi'nde Sarıkamış Muharebeleri ve Erzurum'un işgali ile özdeşleşen Kafkas (Doğu) Cephesi harekâtında Türk ordusunun büyük yenilgiye uğradığına dair yanlış ve genel bir kanaat mevcuttur. Oysa Doğu Cephesi muharebeleri derinlemesine incelendiğinde pek çok başarılı manevranın yürütüldüğü görülür. Özellikle Erzurum'un düşmesi sonrası Karadeniz, Çoruh, Kop ve Mamahatun cephelerinde beş ay süreyle üstün düşman kuvvetlerine karşı kahramanca bir mücadele verilmiştir. Bu bölgelerde Türk askeri kendisinden sayıca beş-altı kat üstün düşmanın sayısız saldırılarını püskürtmüş, olabildiğince direnmiş ve bölgeyi savunmuştur. Türk ordusunun muharebelerdeki direnci düşmanı şaşırtmış, bu nedenle Ruslar savaştan birliklerimizin sayı ve gücünü hep olduğundan daha fazla değerlendirmiştir. Burada sürdürülen muharebelerin dikkat çeken bir başka yönü de düzenli birliklerin yanı sıra oluşturulan müfreze komutanlıkların yapısıdır. Ağırlıklı bölgedeki gönüllü ve milislerden oluşan bu birliklerin cephe hattının en önünde, en kritik bölgelerde savaşmaları bu cephe-
deki muharebelere ayrı bir anlam katmaktadır.

Ruslar 10 Ocak 1916'da başlattıkları taarruz harekâtında altı misli üstün kuvvetle sıklet merkezi teşkil ederek 3'üncü Ordu cephesini yarmayı başarmış ve 16 Şubat 1916'da Erzurum'u işgal etmiştir. Sarıkamış ve Erzurum muharebelerinde büyük yara alarak eriyen 3'üncü Ordu kalan az sayıdaki birlikle-
ri ve Çanakkale Savaşı sonrası bölgeye sevk edilen sınırlı sayıdaki takviyelerle 14 Mart 1916'dan başlayarak 15 Temmuz 1916'ya kadar Karadeniz, Çoruh, Kop

---

* Dr. Kur. Alb. Kara Harp Okulu Strateji ve Askeri Konular Ana Bilim Dalı Başkanı,
unallevant@yahoo.com

ve Mamahatun cephelerinde büyük bir mücadele vermiştir. Bu mücadelede savunma muharebelerinin yanı sıra geniş çaplı karşı taarruzlar da gerçekleştirilmiştir. Ne yazık ki sayısız kahramanlık öykülerini barındıran bu muharebeler karmaşıklıklarından dolayı yeterince bilinmemektedir. Bu muharebelerin daha sade ve anlaşılır şekilde açıklanmasına ve askeri stratejik yönden değerlendirilmesine ihtiyaç olduğu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Kafkas (Doğu) Cephesi, 3'üncü Ordu, Erzurum, Mıntıka Komutanlığı.

THE DEVELOPMENTS AFTER ERZURUM'S FALL IN THE EAST FRONT DURING THE WORLD WAR I AND THE EVALUATIONS OF THE BATTLES THAT HAPPENED IN THE REGION

ABSTRACT

There is a false general conviction that the Turkish army has been defeated in the battle of Sarikamish and Eastern (Caucasian) Front Campaign which is identified with the occupation of Erzurum. However, when the Eastern Front battles is examined thoroughly, it is seen that many successful maneuvers have been executed. Especially after the fall of Erzurum, in the Black Sea, Çoruh, Kop and Mamahatun Fronts, there has been a heroic struggle against the superior enemy forces for five months. In these regions, the heroic Turkish Military repelled countless enemy attacks, resisted as much as possible, and defended the region against an enemy who outnumbered them by five-six to one. The heroism of the Turkish army during these battles surprised the enemy, and therefore the Russians evaluated the power of our troops fighting 2-3 times more than it actually was. And the other noteworthy aspect of these ongoing battles is the nature of the detachment commander in addition to the regular troops formed. Especially the fact that the unions which consisted of volunteers and militia in the region fought at the very front lines and the most critical areas gives another meaning to these battles.

On 10 January 1916, the Russians managed to cut in the front of the 3rd Army Front with their offensive operations directed at the front of our forces with six times superior forces, and on 16 February 1916, they invaded Erzurum. The few remaining forces of the 3rd Army who took a large wound during the Battles of Sarıkamış and Erzurum, gave a great fight in the Black Sea, Çoruh, Kop ve Mamahatun Fronts with a limited number of reinforcement referred to the region after the Battle of Çanakkale until 15 July 1916, starting from 14 March 1916. In this struggle, there were also large-scale counter-offensive battles conducted as well as the defensive battles. Unfortunately, these countless stories

of heroism are little-known due to the complexities. The need of a more simple and understandable explanation and a strategic military evaluation of these battles is being considered.

Key Words: World War I, Eastern Front, 3. Army, Erzurum, Detachment Commandership.

Giriş

“1914 yılında Osmanlı ordusu birçok Avrupa ordusu tarafından zaaflı bir ordu ya da kolay bir hedef olarak görülüyordu. Bununla beraber Türkler dört yıl boyunca çok cepheli bir savaşta gelişmiş düşman ordularının karşısında dayanarak şaşırtıcı bir performans gösterdiler. 1918 yılının Kasım ayında Osmanlı ordusu hala ayakta ve savaşıyordu.”¹

İngiliz tarihçinin yukarıdaki sözleri herhalde Birinci Dünya Harbi'nde durumumuzu özetleyen ve bu harbe ilişkin Türklere dışarıdan bakış açısını ifade eden en yalın değerlendirmelerden biridir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) sonunda Osmanlı Devleti'ni sahip olduğu Balkan topraklarının çok büyük bir bölümünden yoksun bırakan Rusların Slav birliği hedeflerinden biri olarak yürüttüğü Balkan siyaseti, bölgede Cermen-Slav rekabetini yarattı.² Osmanlı Devleti de hem Rus Pan-Slavizmine karşı koymak hem de kendi uyrukları arasında daha güçlü bir dayanışma kurmak amacıyla zamanla Pan-İslamcı bir ideolojiyi benimsedi.³ Dolayısıyla milliyetlerin bu denli iç içe geçtiği dar bir alana dışarıdan ideolojik temelli bu kadar siyasi akımın körüklenmesi bölgedeki tansiyonu giderek yükseltti. Avusturya-Macaristan Velihtı Arşidük Ferdinand'ın Bosna'da yapılan askeri manevra sonrası 28 Haziran 1914'te suikast sonucu öldürülmesi bardağı taşıran son damla oldu. Almanya'nın desteğini alan Avusturya, 28 Temmuz 1914'te de Sırbistan'a harp ilan etti. Bunun üzerine 31 Temmuz'da Rusya seferberlik başlattı. Almanya 1 Ağustos'ta Rusya'ya ve 3 Ağustos'ta Fransa'ya, 4 Ağustos'ta da İngiltere Almanya'ya harp ilan etti.⁴

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda Osmanlı Devleti Trablusgarp ve Balkan savaşlarından yenilgi ve büyük toprak kayıpları ile çıkmış bulunmaktaydı. Osmanlı ittifak girişimlerini Rusya, Yunanistan ve Bulgaristan ile de denediye de hiçbirinden olumlu cevap alamadı. Bunun üzerine Enver Paşa İstanbul'daki Alman Büyükelçisine başvurdu.

Birçok Alman subayı Türkiye'yi askeri ve ekonomik bir yük olarak gördüğü için önce Enver Paşa'nın teklifi reddedildi. Buna karşın Alman İmparatoru

1 Edward J.ERICKSON, **I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.2.

2 Cemal AKBAY, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, C II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991, s.10.

3 Kemal H.KARPAT, **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.110-111.

4 AKBAY, **a.g.e.** s. 16-19

II.Wilhelm, Büyükelçi Wangenheim'in kararını hükümsüz kılarak Türkiye ile ittifakı onayladı.⁵

Almanya'nın Rusya'ya harp ilanından bir gün sonra 2 Ağustos 1914'te Almanya ile Osmanlı Devleti arasında İttifak Anlaşması imzalandı. Müttefikler Marn, Galiçya, Sırbistan cephelerinde peşi sıra başarısızlıklara uğrayınca Türk ordusunu bir an önce harbe sürüklemeye çalışan⁶ Almanya'nın Osmanlı Devleti'nden beklentisi, Kafkasya'da Ruslara ve Mısır'da İngilizlere karşı harekete geçirecek mümkün olduğu kadar Rus ve İngiliz ordusunu üzerine çekmek, böylece müttefiklerin Orta Avrupa'daki yükünü hafifletmekti.⁷ Zaten Almanya ittifak anlaşmasını, Osmanlı Devleti'ni Rusya ve İngiltere aleyhine askeri bir baskı unsuru olarak kullanmak için imzalamıştı. Harbiye Nazırı Enver Paşa Osmanlı filosuna katılan Almanya'nın Breslau ve Goeben (Yavuz ve Midilli) zırhlılarının 29 Ekim 1914'te Rusya'nın Karadeniz sahillerini bombalamalarına müsaade etti.⁸

Bu hadise üzerine Rus kuvvetleri 31 Ekim 1914'te Kafkas bölgesinde Doğu Beyazıt'ın kuzeyinden misilleme saldırısına girişti, 1 Kasım 1914'te Osmanlı-Rus sınırını geçerek Pasin ve Eleşkirt yönünde ilerledi ve 2 Kasım 1914'te de Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etti.⁹ Rusya'yı 5 Kasım'da İngiltere ve 6 Kasım'da da Fransa takip etti.

5 Kemal KARPAT, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.146-149.

6 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s.72.

7 Mustafa ÇOLAK, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 54,55.

8 Kemal H.KARPAT, **Kısa Türkiye Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 94-95.

9 Kemal ARI, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, s. 66-67. 20 Temmuz 1914 tarihinde Erzurum'da bulunan 9'uncu Kolordu Komutanlığına Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından "çok acele" ibareli şekilde çekilen şifrede kara ve deniz ordularının seferberliği ve tüm müstahkem mevkiilerinin silahlandırılması için padişah emri çıktığı, seferberliğin birinci gününün Temmuzun yirmi biri olan Pazartesi günü olduğu ve bu emrin hemen ve bütün süratiyle bağlı birimlere yayınlanacağı yazılıydı. Yine 24 Ağustos 1914 tarihli telgrafta da 9'uncu ve 11'inci Kolorduların tüm birlikleri, kolları ve menzil örgütleriyle 3'üncü Ordu Komutanlığına bağlandığı Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından emrediliyordu. Ancak 3'üncü Orduyu oluşturan birlikler seferberliklerini tamamlamadan önce Ruslar Kafkasya Ordusunu seferberlik durumuna geçirmişlerdi. Her yandan gelen haberler büyük Rus kuvvetlerinin Kars ve Sarıkamış çevresinde ve ikinci derecede bazı birliklerin de Erivan, Oltu, Batum bölgesinde toplandıklarını gösteriyordu. Merkezi Erzurum olan 9'uncu Kolorduya bağlı 17'nci Tümenin merkezi Bayburt idi. Bkz. Köprülülü Şerif İLDEN, **Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3.Ordu - Sarıkamış**, Yayına Hazırlayan: Sami ÖNAL, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s.21-28.

7 Kasım 1914'te ilk kez Köprüköy'de karşı karşıya gelen iki ordu arasında Aralık ayı ortasına kadar çeşitli muharebeler cereyan etti. 22 Aralık 1914'te Osmanlı ordusu Rus ordusunu kuşatma amacıyla Sarıkamış istikametinde ileri harekâta geçti. 25-27 Aralık 1914 tarihleri arasında Allahuekber Dağlarını geçerken 40.000 mevcutlu 10'uncu Kolordu soğuktan dolayı 37.000 şehitle büyük zayıat verdi. Ancak 3000 kişi ileri harekâtı tamamlayabildi.¹⁰

28 Aralık 1914'te mevcutları çok düşen üç kolordu ile icra edilen Sarıkamış taarruzunda Ruslar bölgeye getirdikleri takviye birliklerle 1 Ocak 1915'ten itibaren kuvvet üstünlüğünü ele geçirdi. 3 Ocak'tan itibaren de karşı taarruza geçti.¹¹ 5 Ocak'ta Türk birliklerine geri çekilme emri verildi. Rus karşı taarruzu 6 Ocak'tan itibaren takibe dönüştü. Takip harekâtı 18 Ocak'ta önceki mevzi hattına varıncaya kadar devam etti.¹² O dönemde uğranılan kayıplar karşısında Dâhiliye Nezaretinin gönüllü mahkûmların Kafkas Cephesi'ne gönderilmesi hususunda Hafız Hakkı Paşa'dan görüş istediği bilinmektedir.¹³ Bu sırada

10 Kemal ARI, **a.g.e.**, s. 88-90. 3'üncü Ordunun Sarıkamış İhata Manevrasına göre 11.Kolordu ve 2.Süvari Tümeni Aras Nehri'nin kuzeyinden ve güneyinden Rusları kendi üzerine çekeceklerdi. 9. Kolordu Kargapazarı Dağlarını kendisine siper alarak Bardız'a kadar gelecekti. Hafız Hakkı Paşa'nın komutasındaki 10.Kolordu önce Narman'a gidecek, Oltu'yu aldıktan sonra Bardız'a gelecekti. 9. ve 10.Kolordu 25 Aralık'ta Sarıkamış önlerinde buluşacaklar ve böylece büyük kuşatma tamamlanmış olacaktı. 10.Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa'nın kaçan Rus tugaylarının peşine düşmesi ile çember 100 km. genişlemiş oldu ve Kolordu kendisini bir anada Allahuekber Dağlarının eteklerinde buldu. 10.Kolordu Sarıkamış'a dört gün gecikme ile ulaşabildi, ama dağın öbür yüzüne geçen asker sayısı çok azdı. Bkz. Bingür SÖNMEZ-Reyhan YILDIZ, **Sarıkamış**, Omnia Yayınları, İstanbul, 2011, s.401.

11 Fevzi ÇAKMAK, **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 62.

12 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s. 191.

13 **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2013, s.131.

* 9'uncu Kolordu Komutanı Tümgeneral İhsan Latif (Sökmen) Paşa, savaşın en şiddetli ortamında ön safta çarpışırken Aralık 1914'te Ruslara esir düşmüş, Sibiry'a'daki esir kampından kaçmayı başarmış, Eylül 1915'te İstanbul'a dönmüştü. Ancak Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından "görevini layıkıyla ifa edemediği" gerekçesiyle esarete iken emekliye sevk edilmişti. Emekliliği reddeden İhsan Paşa Milli Mücadele döneminde 22 Ağustos 1919'da görevine geri döndü ve İstanbul Müdafaa-i Milliye Başkanı olarak İstanbul'dan Anadolu'ya silah ve cephane gönderilmesini sağladı. 1923'te tekrar emekli olan İhsan Paşa, ATATÜRK tarafından 25 Temmuz 1924'te İzmir Valiliğine atanmıştır. Daha sonra İstanbul ve Giresun

9'uncu Kolordu Komutanı İhsan Paşa* ile karargâhı Ruslar tarafından esir edilmiş, Hafız Hakkı Paşa da Enver Paşa'ya durumu özetleyen bir rapor göndermiştir: Bu raporda şu satırlar yer almaktadır: “*Oltu dün düştü. Ne yazık ki asker kalmadı. Ordunun elde kalan son çekirdeğini mahvederek Anadolu'yu büsbütün boş bırakmaktansa Köprüköy'e, Ruslar takip ederlerse Erzurum'a çekilmek lazımdır. Erzurum'da tutunabilmemiz taze kuvvetin gelmesine bağlıdır.*”¹⁴

1- 1915 Yılı Gelişmeleri

1915 yılı Nisan ayından itibaren Doğu Cephesi yeniden hareketlendi, Ruslar taarruza geçti. Sarıkamış Muharebesi'nde çok sarsılmış olmasına rağmen 3'üncü Ordu başlayan Rus taarruzlarına karşı direniyordu.¹⁵ Ruslar Türk ordusunu iki yandan kuşatarak imha etmeyi planlıyordu. Kuzeyde Oltu-Tortum istikametinden Erzurum'a doğru yapılan iki taarruz durduruldu. Güneyde Murat havzasından yapılan taarruz Malazgirt-Van hattına kadar ilerledi. 1915 yılı sonbaharında Doğu Cephesi'ndeki hareketler durakladı. Bu sürede Ruslar Kafkasya'da yeni birlikler teşkil etti.¹⁶ Diğer yandan Ruslar bu sürede taarruz hazırlıkları kapsamında Sarıkamış'tan Karaorgan'a doğru dar hat demiryolu döşedi, başlıca yolları ıslah etti, dağlık arazide kullanılmak üzere mekkâre kolaları oluşturdu, erlere kış teçhizatı ve kuşam giydirdi, cephe gerisine uzun bir muharebeye yetecek yiyecek ve cephane depo etti, irtibat ve muhabere işlerini tanzim etti.

2- 1916 Yılı Başında Gelişmeler

1916 yılı başında Kafkas cephesinde genel durum şu şekildeydi:

Ruslar Karadeniz sahilinde Arhavi, daha güneyde Narman-Azap-Horasan-Bulanık-Ahlat-Reşadiye hattına kadar ilerlemişti. Bu hattın doğusunda Rus

---

milletvekili olarak TBMM'de görev yapmıştır. Molla Gürani ailesinden Latif Bey'in oğlu olan İhsan Sökmen Paşa, diğer madyalarının yan ısıra İstiklal Madalyası sahibidir, 27 Aralık 1955'te vefat etmiştir.

14 Bingür SÖNMEZ-Reyhan YILDIZ, **Sarıkamış**, Omnia Yayınları, İstanbul, 2011, s. 247-248.

15 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 3.

16 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. XII

Kafkas Ordusu Karadeniz'de Sahil Müfrezesi ve güneye doğru sırasıyla 2'nci, 1'nci ve 4'üncü Kolordu ve 2'nci Süvari Tümeni ile tertiplenmişti.

Rus ordusunun karşısında 3'üncü Ordu da benzer şekilde savunma mevzilerine girmişti. Kuruluş ve teşkilatı benzer ve denk görünmekle birlikte 3'üncü Ordunun 83.000 mevcuduna karşı Rus ordusunun asker sayısı 220.000 kişi idi. 1915 yılı Kasım ayında İngilizlerin Çanakkale'den çekileceklerini haber alınca Çanakkale'de serbest kalan Türk birliklerinin Doğu Cephesi'ne geleceğini tahmin eden Yudenic¹⁷ derhal taarruz hazırlıklarına başladı. 3'üncü Orduyu etkisiz hale getirmek, Çanakkale'den yavaş yavaş gelecek Türk kuvvetlerini toplanmaya zaman ve mekân bulamadan mağlup ederek faydasız bir duruma getirmek istiyordu.¹⁸

3- Azapköy Muharebesi

Kış mevsiminde Rusların ileri harekât için elverişli iki istikamet vardı: Oltu-Erzurum istikameti ve Aras Vadisi. Rus taarruz planı; her iki istikametten taarruzla 3'üncü Ordu birliklerinin çoğunu cephede tespit ederken, Aras Vadisi kuzeyindeki sarp dağlık alanı aşarak en zayıf noktada cepheyi yarmak şeklinde oluşturuldu. Plan gereğince kuzeyden 2'nci Türkistan Kolordusu, doğudan 1'inci Kafkas Kolordusu taarruz edecek, her iki kolordunun arasındaki bölgeden yarma kuvveti (4'üncü Tümen, 66'ncı Tümen ve 3 Tugay) saldıracaktı. Yarma kuvvetine dar bir cephe tahsis edilerek ve ilave topçu desteği ile takviye edilerek sıklet merkezi oluşturuldu. Buna karşın 3'üncü Ordu kuvvet çoğunluğu Aras Vadisi'nde olacak şekilde mevzilenmişti. Rusların yarma planladığı sarp Çilligül Dağı bölgesinde 33'üncü Tümen bulunuyordu. Yarmanın hedefi Köprüköy'dü. Bu mevki süratle ele geçirildiği takdirde Aras kuzeyindeki birlikler tamamıyla kuşatılacak, Aras güneyindeki birliklerin en önemli çekilme yolu kesilecekti.¹⁹ Yudenic taarruzun baskın şeklinde yapılmasına önem verdi. Bunun için de taarruz zamanı olarak kutsal yortu gününü belirledi. İstanbul'dakiler böyle bir şeyi akıllarından bile geçirmiyor ve hemen her yerde, 3'üncü Ordu Komutanının-

17 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 5.

18 Fevzi ÇAKMAK, **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 111.

19 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 7.

dan en basit askere kadar herkes Rusların Noel tatiline rastlayan haftayı neşe ve sükûn içinde geçireceklerini zannediyordu.²⁰

10 Ocak 1916 günü 2'nci Kolordu ile Ruslar kuzeyden Oltu-Tortu mihverinden taarruza başladı. Ertesi gün de doğudan Aras mihverinden saldırdı. 12 Ocak günü 4'üncü Avcı Tümeni de yarma harekâtına başladı.²¹ Rusların bu ilk saldırıları pek başarılı olmadı. 3'üncü Ordu bölgesini savunuyordu. Hatta Aras Vadisi kuzeyinde yarma kuvvetinin güney yan emniyetini sağlamakla görevli birliği 33'üncü Tümen karşı taarruzla bozguna uğratarak geri püskürtüyordu. Fakat gerçek şuydu ki, cephe hattındaki Türk birlikleri tüm ihtiyatlarını muharebeye sokmuş, 3'üncü Ordu Komutan Vekili Rusların asıl taarruz bölgesinin Aras Vadisi olduğunu zannederek Ordu ihtiyatı 17'nci Tümeni Azapköy bölgesine sevk etmişti. Oysa Rusların yarma kuvvetinin büyük bölümü sarp kayalıkları tırmanmakta idi ve henüz muharebeye girmemişti. 13 Ocak gecesi genel taarruza kalkan Rus kuvvetleri 15 Ocak günü Çilligül Dağı bölgesinde yarmayı genişletti. 16 Ocak sabahı artık Rus yarma kuvvetinin çoğu Çilligül Dağını aşmış bulunuyordu.

Çok az mukavemetle karşılaşan Rus birlikleri karla kaplı dağ yollarından güçlkle ilerleyebiliyordu.²² Mamafih kuzeydeki mihverle doğudaki Aras Vadisi arasındaki birlikler arasında büyük bir gedik açılmış oldu. Dolayısıyla 3'üncü Ordunun karşı taarruzlarla zaten çok yıpranmış 33'üncü Tümen dışında Rus yarma kuvvetinin ilerlemesine müdahale edebilecek bölgede başka bir kuvveti kalmamıştı. 33'üncü Tümen kendisinden on kat fazla düşman karşısında direnmeye çalışsa da sonunda çekilmekten başka yapabileceği bir şey yoktu. Aras Vadisindeki birlikler düşmanın gerilerine sarktığını ancak 16 Ocak'ta fark edebildi. Artık cephe yarıldığından 3'üncü Ordu Komutan Vekili Abdülkerim Paşa derhal Sakaltutan Dağı-Hasankale-Tortum hattına çekilme emrini verdi.²³

20 W.E.D. ALLEN-Paul MURATOFF, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 305.

21 Fevzi ÇAKMAK, **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 116.

22 W.E.D. ALLEN-Paul MURATOFF, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 314.

23 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 11.

17 Ocak günü 4'üncü Avcı Tümeni Köprüköy'ü işgal etti. Fakat Türk birlikleri çekilmiş olduğundan Rus Ordu Komutanınının Türk Ordusunu çevirerek imha etme planı boşa çıkmış oldu. Yine de Azapköy muharebesi Rus Kafkas Ordusu için mühim bir zaferdi. Böylece Erzurum'u çeviren tahkimatlar yarılmış ve doğrudan taarruz olanağı belirmiş oldu. 3'üncü Ordu mağlup edilmiş ve ciddi kayıplar vermişti Harekât Ruslar açısından iyi düşünülmüş ve ustaca tatbik edilmişti.²⁴

4- Erzurum Muharebesi

Türk sınırınının kilit noktasını teşkil eden ve siperlerle çevrili bir savunma bölgesi olan Erzurum'un ele geçirilmesi Türkleri çeşitli kaynaklardan ve muhabere vasıtalarından yoksun bırakacak, ayrıca Kafkasya için sürekli bir tehdit unsuru yaratılmış olacaktı.²⁵ Azapköy muharebesi sonrası 3'üncü Ordu Gürcü Boğazı ile Palandöken Dağı arasında tertiplenmişti. Birliklerin kadroları muharebede verilen zayıt ve hastalıklar yüzünden yarı yarıya noksandı. Üç kolordu ve Müstahkem Mevki'den ibaret Erzurum'u savunacak kuvvet 39.000 kişi ve 112 toptu. Oysa Rus Kafkas Ordusunun Erzurum'a taarruz için topladığı muharip kuvveti 120.000 ve top sayısı 244 idi.²⁶

3'üncü Ordu Komutanlığını alan Mahmut Kamil Paşa, Deveboynu'ndaki 9'uncu Kolorduyu ve Gürcü Boğazındaki 10'uncu Kolorduyu toparlayarak savunma düzeni aldırdı. 11'inci Kolordu Sivişli'de ihtiyatı teşkil etti. Beş tabur Palandöken'i tutmakta, erişilmesi imkânsız olarak değerlendirilen Kargapazar'da zayıf bir garnizon bulunmaktaydı. Daha gerilerde Erzurum surlarında acemi erler, depolar ve ordunun mühimmat stokları yer almaktaydı. General Yudenic, daha önce ele geçirdiği bilgilerden 3'üncü Ordunun ve ordugâhlarının durumu biliyordu. Türk kuvvetlerini tutundukları cephe üzerinde kıpırdayamaz hale getirerek yenmeyi planlıyordu.²⁷

1916 Ocak ayı ortalarında Hasankale işgal edilmiş ve Türkler alelacele Erzurum'a çekildikleri için Rus ordusu herhangi bir direnişle karşılaşmamıştı.

24 W.E.D. ALLEN-Paul MURATOFF, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 316.

25 Maurice LARCHER, **Kafkas Harekâtı**, Hazırlayan: Bingür SÖNMEZ, Omnia Yayınları, İstanbul, 2010, s.97.

26 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 15.

27 Maurice LARCHER, **a.g.e.**, s. 102-103.

Casusların getirdikleri bilgilere göre Erzurum'da Türklerin moralleri bozuk ve kale bir hamle ile ele geçirilebilirdi.²⁸

Rus harekât planına göre 2'nci Türkistan Kolordusu Gürcü Boğazı'nın iki tarafından, 1'inci Kafkas Kolordusu Hasankale-Erzurum yolunun her iki tarafından Palandöken'e kadar geniş bir cephe üzerinden ilerleyecekti. Kargapazarı bölgesinden yarmaya 4'üncü Avcı Tümeni ile Don Tugayı ayrılmıştı.²⁹

Rus taarruzu 11 Şubat 1916'da başladı. Ruslar ilk olarak 12 Şubat'ta Dolangez Tabya ile Karagöbek Tabyasını ele geçirdi. 13 Şubat akşamına kadar kuzeyde Güngörmez-Tafta hattına kadar ilerledi. 4'üncü Avcı Tümeni Kargapazarı Dağı'nı aştı. Tümenin bu harekâtına karşılık 3'üncü Ordu ihtiyattaki 34'üncü Tümeni Tafta güneyine sevk etti. 14 Şubat'ta Tafta Tabyası altı taburla yapılmakta olan Rus taarruzlarına dirense de Kargapazarı Dağı'nı aşan kuvvetlerce geriden kuşatılma tehdidi nedeniyle akşam tahliye edildi. Tafta Tabyasının boşaltılması sonucu 10'uncu Kolordu Erzurum ovasına çekildi. Böylece Gürcü Boğazı da Rusların kontrolüne geçtiğinden bu bölgede tek kalan 34'üncü Tümen doğuda 4'üncü Avcı Tümeni ile muharebe ederken, kuzeyden de 10'uncu Kolordunun çekildiği bölgede ilerleyen Rus kuvvetlerince kuşatılma tehdidi ile karşı karşıya kaldı. Kargapazarı Dağı'nı aşan Rus kuvvetlerinin 34'üncü Tümene taarruzları devam ediyordu. Beş günden beri karla kaplı sarp dağlarda hareket ederek ağır zayiata uğrayan Rus Tümeninin bir müfrezesi 15 Şubat 1916 günü öğleye doğru 34'üncü Tümen cephesini yarmaya muvaffak oldu. Kuzeyden 2'nci Türkistan Kolordusu da Gürcü Boğazı'nı geçerek Erzurum ovasına doğru ilerliyordu.

3'üncü Ordu Komutanı cephenin yarıldığını öğrenince Erzurum'u tahliye ederek orduyu batıya doğru çekmeye karar verdi. Beş gündür vazifelerini parlak bir şekilde yapan tabyalar 15 Şubat akşamına kadar tahliye edildi. İlk Rus birliği şehre Kars kapısından girerken Türk artçı birlikleri de şehri terk etmişti. Şehirde yalnız hastanede 300 ağır yaralı bırakılmıştı. Erzurum'un tahliyesinde cepheden esaslı bir tazyike uğranılmamıştı. Fakat 15 Şubat akşamı kuzeyden Erzurum ovasına doğru ilerleyen Rus birlikleri önemli bir tehlike teşkil etmekteydi. Rus Ordu Komutanı ihtiyatındaki Sibirya Kazak Tugayını ileri yavaştırdı, cephedeki birliklere takip emri verdi. 3'üncü Ordunun büyük kısmı batıya doğru çekil-

28 A.B.ŞİROKORAD, **Rusların Gözünden Osmanlı-Rus Savaşları**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 511.

29 Fevzi ÇAKMAK, **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 122.

mekte idi. 17 Şubat günü Sibirya Kazak Tugayı muharebelerde çok sarsılarak zayıf veren 34'üncü Tümen baskın yaptı. Tümenin iki alayının kalan unsurlarını esir aldı. 39'uncu Tümen 17 Şubat 1916 gecesi Ilıca'ya, 22 Şubat gecesi Aşkale'ye girdi. Aynı gün Çoruh Vadisi'nden ilerleyen 3'üncü Koban Plaston Tugayı da İspir'i işgal etti. İspir-Aşkale hattına ulaştıktan sonra General Yudenic takip harekâtını durdurdu.³⁰

Stratejik öneme haiz Erzurum'un işgali karşısında Osmanlı Başkumandanlığından Enver Paşa imzasıyla Harbiye Nezaretine gönderilen "Gayet mahremdir" ibareli yazıda ise, "*Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Erzurum'un müstahkem bir mevki olmaması sebebiyle savunulmadığı, etrafındaki eski istihkâmların hiçbir askeri kıymeti olmadığı, bu münasebetle de muhafazasının düşünülmediği*" açıklaması yer almaktaydı.³¹

Diğer taraftan Rus Kafkas Orduları Başkumandanı Nicolas Nikolayevic Yudenic, Çar II.Nicola'ya gönderdiği 16 Şubat tarihli telgrafında, "*Güçlü bir savunma şehri olan Erzurum'un ve savunma amaçlı 18 tabyasının fırtına gibi bir taarruzla ve beş günlük sıcak çatışmalarla ele geçirildiğini*" bildirmişti. Yudenic'e göre, Erzurum'un ele geçirilmesi Trabzon, Tebriz ve Mezopotamya'ya ulaşma imkânı sağlayacak ve Kafkasya'da Rus askeri hareketinin etkisini artıracaktı.³²

5- 1916 Yılı Başında Murat Havzası'ndaki Gelişmeler

Rus ordusu Erzurum'a taarruza başladığı zaman Rus Ordu Komutanı, ordunun sol yanını korumak ve Murat havzasındaki Türk kuvvetlerini tutmak maksadıyla birliklerine Muş ve Bitlis'i zapt etmek vazifesi verdi. Bunun üzerine Rus 4'üncü Kolordu Komutanı birliklerini iki gruba ayırarak, birinci grupla Murat Nehri kuzeyinden Hınıs-Muş istikametinde, ikinci grupla Murat Nehri güneyinden Malazgirt- Kop- Tatvan- Bitlis istikametinde ilerledi. Türk tarafında kuvvetler, 36'ncı Piyade, 2'nci Nizamiye ve 3'üncü İhtiyat Tümenleri ile Hınıs doğusunda, Osman Bey Müfrezesi ile Kop-Ahlat hattı doğusunda ve Ali Bey Müfrezesi ile Reşadiye'de tertiplenmişti. Kuzeyden ilerleyen birinci grup

30 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 18-22.

31 **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, s.277.

32 Mehmet Sait DİLEK-M.Yasin TAŞKESENOĞLU, "Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları", **Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 30, S 50, Ankara, 2011, s.85.

Rus birlikleri 17 Şubat'ta Muş'u işgal etti. Güneydeki ikinci grup Rus kuvvetleri ise Muş'un işgali sonrası Osman Bey müfrezesinin Bitlis istikametinde çekilmesi ile 20 Şubat'ta Tatvan'a gelebildi. Muş ve Tatvan ele geçirildikten sonra Rus ordusu, 28 Şubat günü üç ayrı koldan taarruza geçerek 2 Mart günü Bitlis'e girdi. Rus birlikleri arasında bulunan iki Ermeni taburunun askerleri Türklere karşı katliam başlattı. Bu muharebeler sonrası Murat Nehri vadisi Van gölü arasında geniş bir bölgede pek az kuvvetimiz kalmış, Diyarbakır istikameti açılmıştı.³³ Bu cephede Osmanlı Devleti için tek başarılı gelişme; 1916 yılı Ağustos'unda Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 2'nci Osmanlı ordusunun Muş ile Bitlis'i geriye alması olmuştur. Mamafih daha sonra Bitlis yine elden çıkmıştır.³⁴

6- 1916 Yılı Başında Karadeniz Cephesi'ndeki Gelişmeler

Osmanlı Genelkurmayı, Kafkas Cephesi'nde yeterli yol bağlantısı olmadığı için savaşı birliklerinin takviye ve tedarikini donanmanın koruması altında Karadeniz yolu ile yapmaya mecburdu. Bu konuda Almanlardan alınan Yavuz ve Midilli gemilerine çok güveniliyordu. Uzun menzilli topları ve süratleri ile Rus donanmasındaki gemilere nispeten üstün olan bu gemilere rağmen Karadeniz'de Rus donanmasına karşı üstünlük sağlanamadı.³⁵

Rus Ordu Komutanı Erzurum'a yapılan taarruzun kuzey yan emniyetini sağlamak amacıyla Rus Sahil Müfrezesini 7 Şubat 1916'da Arhavi istikametinde taarruza geçirdi. Arhavi muharebesi 8 Şubat akşamına kadar devam etti. Rus taarruzları Rus donanmasının da topçu desteğinde gelişti. Taarruzu hızlandırmak amacıyla Ruslar sırasıyla 4 Mart'ta Pazar, 5 Mart'ta Çayeli ve 7 Mart'ta Rize doğusuna çıkarma yaptı. 8 Mart'ta Rize işgal edildi.³⁶ Böylece Rus taarruz harekâtının 1916 yılı kış dönemini kapsayan ilk safhası sonunda Kaf-

33 Fahri BELEN, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, s.18-22.

34 Justin McCARTHY, Ölüm ve Sürgün, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1995, s.198. Başkomutanlık Vekaleti 22 Şubat 1916 tarihinde karargahı Çorlu'da bulunan 2.Orduyu Doğu Bölgesine nakletme kararı almış, 16 Şubat 1916'da da Mustafa Kemal'in komuta ettiği ve karargahı Edirne'de bulunan 16.Kolordunun Diyarbakır'a nakledilmesi emredilmiştir. Bkz. Utkan KOCATÜRK, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2007, s.70-71.

35 Haşim ALBAYRAK, *1.Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi*, Babiali Kitaplığı, İstanbul, 2007,s. 21.

36 Fahri BELEN, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, s.27-28.

kas Cephesi'nde Ruslar Rize- Bayburt doğusu-Aşkale-Çat-Oğnut doğusu-Muş-Bitlis-Van Gölü'ne kadar olan bölgeyi ele geçirmiş oldu.

7- 1916 Yılı İlkbaharında Yaşanan Gelişmeler

Türk Başkomutanlık Karargâhı 1916 Ocak ayında 3'üncü Ordunun takviye edilmesini kararlaştırmıştı. Bu nedenle Çanakkale Muharebelerinin sona ermesi dolayısıyla Trakya'daki birliklerden 5'inci Kolordu 10 ve 13'üncü Tümenleriyle 3'üncü Ordu emrine girmek üzerine 18 Şubat 1916'da İstanbul'dan ayrıldı. Nakliyatın ağır ilerlemesi nedeniyle 5'inci Kolordu 3'üncü Ordunun yanına ancak Erzurum'un ele geçirilmesinden sonra ulaşabildi.³⁷

Ruslar için Anadolu içlerine doğru harekâtı genişletmek, harekât için gerekli yol ağlarının ele geçirilmesine bağlıydı. Bunun için de Trabzon-Erzincan hattının batısına kadar ilerlemek, öncelikle de cephede oluşan girmelerin düzeltilmesi gerekiyordu. Bu sebeple Rus Kafkas Ordusuna cephesini düzeltmek ve bu iki mevkie taarruz için uygun çıkış mevziileri olan Of-Bayburt-Tercan hattını ele geçirmek maksadıyla 14 Mart 1916'da harekete geçmesi emredildi. Ruslar Karadeniz sahilinde Rize'den harekete geçerken Bayburt cephesine doğru da İspir'den Çoruh havzası boyunca emrindeki 3'üncü Plaston Tugayı ve 4'üncü Türkistan Tümeni ile 2'nci Türkistan Kolordusu ilerliyordu. Öncü olarak bir süvari bölüğü 14 Mart 1916'da Norgah (Akyazı)'a ulaştı. Çoruh Müfrezesi 14 Mart 1916 gecesi yaptığı baskınla düşman bölüğünü perişan etti. Bir kısmını esir ele geçirdi. Rusların çoğu öldü ve birçok hayvan ganimet olarak alındı.³⁸ Bu baskınla Bayburt bölgesindeki muharebeler başlamış oldu. Bayburt bölgesinde 14 Mart 1916'da başlayan muharebeler ilk safhada 1916 yılı Mayıs ayı ortasına kadar sürdü. Bu dönemde sırasıyla;

Çoruh Havzası Muharebeleri

Kaledere Muharebeleri

Kop Dağı Muharebeleri yaşandı.

8- Çoruh Havzası Muharebeleri

Çoruh Havzası Muharebeleri iki safhada cereyan etti. Birinci safhada Rus taarruzu ile Çoruh Müfrezesi geri çekildi (Kroki-1), ikinci safhada karşı

37 Maurice LARCHER, a.g.e., s. 108.

38 Fevzi ÇAKMAK, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s.169-170.

taarruzla Ruslar geri atılarak önceki hatta getirildi (Kroki-2). Birinci safhada Ruslar 18 Mart 1916 gecesi Çoruh vadisinin güneyinden Bayburt istikametinde taarruza geçtiğinde karşısında tutunamayan Çoruh Müfrezesinin bölgeyi savunan 1 inci Alayı 10 km geriye çekildi. Böylece Ruslar Bayburt'un 25 km. yakınına ulaştı. Bu durum Bayburt'un düşmesi ve Trabzon yolunun kesilmesi tehlikesini doğurdu. 3'üncü Ordu Komutanlığı Doğu cephesine doğru intikal halinde olan 10 uncu Piyade Tümenininin bir alayının Çoruh müfrezesini takviye etmesini, Tümen Komutanının da bu bölgedeki tüm birliklere komuta etmesini emretti. Cepheye intikal için 35 gündür devamlı yürüyüşte bulunan 30 uncu Piyade Alayının ilk taburları 20 Mart 1916'da Bayburt'a ulaştı. Gelen taburlar henüz dinlenmeden, elbise, ayakkabı ve teçhizat noksanlığını gidermeden Rus kuvvetlerini karşılamak üzere cephe hattına doğru yürüyüşlerine devam etti. Bu arada Ruslar taarruzlarını sürdürüyordu. Rus birlikleri 22 Mart 1916'da Çoruh kuzeyinden ilerleyerek Yamalı Dağına ulaştı, ertesi gün de Çoruh güneyinden 16'ncı Türkistan Avcı Alayı, Deliktaş dağına işgal etti. Çoruh kuzeyindeki Rus taburlarının ilerleme girişimleri Çoruh Müfrezesinin 1 inci Alayı tarafından 25 Mart 1916'da süngü hücumu ile durduruldu.³⁹ İkinci safhada takviye edilen Çoruh Müfrezesi, 26 Mart 1916 günü karşı taarruza geçerek Rusları 6-8 km. geriye püskürttü. Aslında taarruza devamlı Ruslar, Çoruh havzasında daha geriye çekilmeye zorlanabilirdi. Fakat Ruslar güneyde 15 Mart 1916'da Tercan'ı, kuzeyde 26 Mart 1916'da Of'u almıştı. Bayburt cephesi güney mıntika cephesinden 40 km, kuzeyde Lazistan cephesinden 60 km ileride kalmıştı. Bayburt cephesinin özellikle kuzey yanı düşman saldırısına açık kalmıştı. Bu nedenle Fevzi Paşa tarafından taarruz bu safhada durduruldu. Düşman Çoruh'un iki tarafından çekilirken Masat deresi güneyinden ilerleyen iki Rus alayının tesiri başladı. Geniş bir cephede ilerleyen Rus alaylarının 27 Mart 1916'da giriştiği taarruz püskürtüldü. Böylece Çoruh havzası muharebeleri Ruslar sonuç alamadan sona erdi. Çoruh Havzası muharebelerinin önemi; iki aydan beri çekilen 3'üncü Ordu ilk defa üstün Rus kuvvetlerini durdurmayı başarmıştı. Bunda Bayburt'a takviye için gelen 10'uncu Tümenin, 30'uncu Piyade Alayının üç taburunun büyük etkisi olmuştu. Bu üç tabur, Çoruh Müfrezesinin çekilen zayıf üç taburu ile birlikte iki misli düşmana karşı taarruz yapmaya muvaffak olmuştu.

39 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekatı**, C II, 1993, s.168.

9- Kaledere Muharebeleri (Kroki-3)

31 Martta Rus kuvvetleri bütün Bayburt cephesinde tekrar taarruza başladı. Bu taarruzda sıklet merkezi Kaledere Tepesi bölgesi idi. Kaledere bölgesindeki 8 kilometrelik sahaya 10 Rus taburu tevcih edilirken bölgede sadece üç Türk taburu bulunuyordu. Rus taarruzu Kaledere tepesinin kuzeyinde ve Çoruh nehri boyunca gelişince Türk taburları 3 Nisan'da Çoruh vadisi boyunca güneyinde 8-10, kuzeyinde 10-12 km geriye Kaledere- Deliktaşbağı-Yamalıdağ hattına çekildiler. 7 Nisan günü 14'üncü Türkistan Alayı da cepheye sokulunca bölgedeki Rus kuvveti 14 tabur oldu. Kaledere tepe 8 Nisan'da üç yandan sarılmış durumda olmasına rağmen buradaki iki tabur düşman taarruzlarına direniyordu. Tepe üç taburla daha takviye olundu. Kaledere müdafaası bir kahramanlık destanıdır. Buraya yapılan Rus taarruzları, 13 Nisan gününe kadar devam ettiği halde bir başarı elde edilememiştir. 1,5 metre kar ile örtülü Kaledere bölgesini zayıf mevcutlu, çıplak denecek kadar yetersiz giyimli askerler tarafından savunulmuş,⁴⁰ Ruslar sonuçta 13 Nisan 1916'da cephe boyunca iki haftadır devam ettirdikleri taarruzlarını durdurmuştur. Bayburt cephesinde o güne kadar yapılan muharebelerde 2'nci Türkistan Kolordusu Çoruh Nehri'nin iki tarafında 15 km genişlikte ve 12 km derinlikte bir girme yapmağa muvaffak olmuştu ki 60 kilometrelik cephedeki bir aylık kazanç bundan ibaretti.⁴¹

10- Kop Dağı Muharebeleri (Kroki-4)

Ruslar 1916 yılı Mart ve Nisan aylarında Bayburt'u ele geçirmek üzere Çoruh cephesinde yaptıkları taarruzlarda esaslı bir başarı sağlayamayınca bu kez, Masat deresi ile Karasu arasında bulunan Kop dağı bölgesinden yarmayı denediler. Erzurum-Bayburt yolu üzerinde Bayburt'a yaklaşık 35 km uzaklıkta bulunan Kop dağı, bölgeye gelen yaklaşma istikametlerini tıkayan, Bayburt'un elde bulundurulması için mutlaka savunulması gereken hakim arazi kesimi idi. Kop dağı, kuzeyindeki Bahıtlı Dağı ve güneybatısındaki 2600 rakımlı Kenantepe ile birlikte bir blok oluşturuyordu. Bölgeyi iki hudut taburu ile takviyeli Çoruh Müfrezesine bağlı 2'nci Teşkilat-ı Mahsusa Alayı tutuyordu.⁴² Kenantepe'den

40 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı, C II, s.173.

41 Fahri BELEN, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri, s. 36-37.

42 Fahri Fahri BELEN, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri, s.37.

güneybatıya doğru cephe boyunca 30'uncu Tümen mevzilenmişti. Fakat onun da muharip mevcudu 1500 kişi olduğundan ancak iki tabur kadar kuvveti vardı. Dolayısıyla cephesinin bu kesimi de yetersiz kuvvetlerle tutuluyordu. Ruslar ise bu cepheye 27 taburluk büyük bir kuvvet tahsis etmişlerdi. Bölgedeki Çoruh Müfrezesi birliklerinin mevcudu, taarruz için burada tertiplenen Rus kuvvetlerinin beşte biri kadardı. Kop Dağı Muharebeleri 14 Nisan 1916'da başladı. Ruslar cephede ilk olarak 16 Nisan'da Kenantepe doğu kısmını ele geçirdi. Bir metre karla kaplı bölgede 17 Nisan'da yapılan karşı taarruz ile Kenantepe'nin Rusların ele geçirdiği doğu kesimi geri alındı. Türk birlikleri Kenantepe doğusuna karşı taarruz yaparken üstün Rus kuvvetlerine karşı savunulan Kop dağında buradaki bir bölük emirsiz çekildiğinden 17 Nisan 1916 sabahı Kop dağı düştü. Kenantepe'yi savunan 89 ve 90'uncu Alayların akşam olduğunda mevcutlarının üçte ikisi kaybedilmişti.⁴³ Kenan Tepenin 21 Nisan'da kaybedilen kesimini ele geçirmek görevi, cepheye takviye için gönderilen 33 üncü Tümeneye verildi. Tümen Kop bölgesine gelinceye kadar tipi altında birkaç gece yürüyüş yaptığından çok yorulmuş durumdaydı. Buna rağmen 22 Nisan sabahı en az dört misli üstün bir düşmana karşı, zaman zaman şiddetli tipide çok ağır zayıyla yaptığı karşı taarruz sonucunda Kenantepe ve kuzeyindeki Yassı Tepe'yi geri aldı. O günkü muharebede 99'uncu Alay Komutanı iki defa yaralandı. Birliklerimiz o gün Kop cephesinde 4-5 Rus taburu (yaklaşık 4-5 bin muharip asker) ile muharebe etmişti.

Kop cephesinde bölük mevcutları 40-50 kişiden 8-10 kişiye düşmüştü. Kenantepe'de bulunan üç alayın toplam mevcudu Rusların bir taburundan daha azdı. Zayıatların yerine İstanbul'dan beş yüzerli kabileler halinde ikmal erleri gönderilmeye başlandı. Fakat bunların 15 günden evvel bölgeye ulaşması beklenmiyordu. Dikkat çeken bir başka husus da tüfek adedine göre süngü miktarının az olması idi. Özellikle son dönemde Kop cephesinde yapılan muharebelerde daima süngü hücumu ile sonuç alınıyordu. Rus taarruzları aralıksız devam ederken 8 Mayıs 1916 sabahı cephede Kop dağı ve Kenantepe'nin doğusu Ruslar'da, Kenantepe'nin batısı ve Bahıtlı Dağ Türklerin elinde idi. Kop cephesindeki birliklere komuta eden 30'uncu Tümen komutanı, Kop dağına geri almak için sabah üç tabur kadar kuvvetle karşı taarruz yaptı. Taarruz kısa zamanda süratle gelişti. Beş Rus taburu ağır zayıata uğrayarak geri çekildi. Kop dağına karşı taarruz yapılırken, güneyde 33'üncü Tümen de bir tabur kadar kuvvetle Kenantepe

43 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı, s. 168-179.

istikametinde ilerledi ve buradaki düşmanı çekilmeye mecbur etti. Böylece cephenin tüm hâkim kesimleri birliklerimizin eline geçti. Rusların 10 Mayıs günü yaptıkları taarruzlar sonuç vermedi. Aşkale'den getirdikleri taze kuvvetlerden üç tabur ile 12 Mayıs sabahı yaptıkları baskınla Bahıtlı Dağ'ı tekrar ele geçirdiler ise de ertesi gün yapılan hücum ile 13 Mayıs 1916'da Bahıtlı Dağ'ı geri alındı. Cephe hattında Rus taarruzları sonucu kısmî çekilmeler olsa da kaybedilen mevziler ilk fırsatta karşı taarruzla geri alınınca Ruslar bu süreçte mevcut kuvvetlerle Bayburt bölgesinde sonuç alamayacaklarını anladılar. Nitekim 1916 Temmuz ayı başına kadar Kop cephesinde önemli bir taarruz faaliyetinde bulunmadılar.⁴⁴ Bu dönemi yeniden yapmayı planladıkları daha geniş çaplı taarruz için hazırlık yaparak geçirdiler. Mayıs ayı sonuna doğru cephe hattında hareketlenme arttı. 3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa havaların düzmesi ve genel kuvvetin artması üzerine Trabzon ve Erzurum'u ele geçirme hazırlıklarına başladı. Cephenin birçok yerinde düşmanın gücü hakkında bilgi elde etmek maksatlı taarruz keşifleri yapılıyordu. 30 Nisan 1916 günü, Kop cephesine takviye için yeni gelen 31 inci Tümenin 91 inci Alayına da bu maksatla taarruz emri verildi. Alay gecedden hazırlanarak sabah şafak sökerken Kop bölgesinde Rusların işgal ettiği çıkıntı yapan siperlere hücumla kalktı. Bu taarruzu 2 inci Tabur Tabibi Mehmet Derviş Bey anılarında şu şekilde tasvir etmiştir: “Biz geride heyecan içinde bekliyorduk. Birdenbire Allah, Allah sesleri her tarafı inletti. Bu zafer sesiydi. Rusların karşı koymasına rağmen siperler elde edildi. Topçuları oldukça bombardıman yaptıysa da onları püskürttük. Bu suretle Kop'ta bütün hâkim noktaları elde ettik. Bu savaş manevi kuvvetimizi çok arttırdı. Hep sevinç içindeyiz. Artık hedefe erişme ümidi çoğaldı. Sargı yeri yaralılarla dolu. Hem yara sarıyor, hem de gazilerin kahraman yüzlerini seyrediyorum. Bunlarda ne övünme, ne gururlanma var. Sadece vazifesini yapmış bir insan iç rahatlığıyla görünüyorlar.”⁴⁵

11- 1916 Yılı İlkbaharında Karadeniz Sahili ve Murat Havzasındaki Gelişmeler

Bayburt bölgesindeki muharebelere paralel olarak Ruslar Karadeniz sahilinde de taarruzlarına devam etti. Of girişinde Baltacı Deresi ve Kelali Tepelerinde

44 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı, C II, s.181-187.

45 Mehmet Derviş KUNTMAN, **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, Derleyen: Metin ÖZATA, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s. 116, 117.

Lazistan ve Havalisi Kumandanı Avni Paşa'nın oluşturduğu ve mahalli halkın da büyük bir gayretle katıldığı savaşlarda Rus birlikleri ciddi bir direnişle karşılaştı. Rus kuvvetleri büyük kayıplar vererek ancak 26 Mart 1916'da Of'a girebildi. Bu muharebelerde Çanakale'den gelen 28'inci Piyade Alayının bir taburu asker ve silahlarıyla Rusların eline düştü.⁴⁶

15 Nisanda Rus donanmasına Rus kuvvetlerinin taarruza başlayacağı bildirildiğinden gemiler sahile yaklaşarak Trabzon sahilini bombardımana başladı. Bundan sonra Ruslar tarafından yapılacak harekât için Alman denizaltılarının yerlerinin keşfedilmesi, denizaltı emniyetinin sağlanması gerekiyordu. Müteakiben Polathaneye (Akçaabat) asker çıkarılacaktı. Fakat harekâttan kısa bir süre önce Rus General Lyakhov, Türklerin Trabzon'u boşalttıkları haberini aldı. 18 Nisan'da da şehirdeki Rumlar Lyakhov'a bir delege yollayarak Türklerin şehri boşaltmış olması sebebiyle Trabzon'un topa tutulmamasını rica etti. Böylelikle Ruslar 18 Nisan akşamı hiçbir mücadeleye gerek duymadan şehri işgal etti.⁴⁷ 19 Nisan 1916'da Van gölünden Karadeniz'e kadar olan 3'üncü Ordu cephesi üç mıntıkaaya ayrıldı: Birinci Mıntıka; Van Gölü-Oğnut arası 16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, İkinci Mıntıka; Oğnut'tan Karasu Nehri'ne kadar 10'uncu Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa ve Üçüncü Mıntıka; Karasu'dan Karadeniz'e kadar 5'inci Kolordu Komutanı Fevzi Paşa'nın emir ve sorumluluğuna verildi.⁴⁸ Sahil boyunca ilerleyen Rus kuvveti Çoruh cephesinden uzaklaştığından yanı açık kalmıştı. Bu durumda Ruslar Trabzon'u müstahkem mevki haline getirmeye karar verdi. Diğer yandan da Erzurum'da da tahkimata başladılar. 21 Mayıs'a kadar Trabzon'a iki tümenli 5'inci Kolorduyu getirdiler.

12- 1916 Yılı İlkbaharında Dâhili Gelişmeler

1915 yılındaki Ermeni ve Nesturilerden sonra 1916 yılı ilkbaharında Canik'te (Birinci Dünya Savaşı dönemindeki idari yapılanmaya göre Canik; Bafra, Çarşamba, Fatsa, Ünye ve Terme'yi kapsayan sancaktır.) Rum eşkıyası türemişti ve Rus donanması ile irtibat kurarak Ruslara yardım ediyorlardı. Bu-

46 Haşim ALBAYRAK, a.g.e.,s. 86-87.

47 N. MONASTEREV, **Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi**, Çeviren: Dz.Kur. Alb.Afif Tuğrul, Gnkur.Bşk.lığı IX.Şube, 1948, s. 42.

48 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 31-33.

nun yanında Ruslar ilerledikçe bölgede yaşayanların bir kısmı Türk birliklerinin aleyhine dönmüşlerdi. Vehip Paşa Tunceli ağalarını çağırarak ve para ile ikna ederek kısmen yola getirdiyse de Tunceli'nin kuzeyindekiler isyan etmişti. 16 Nisan 1916'da 33'üncü Tümen Tunceli'nin ıslahı ile görevlendirildi. 33 Tümen Harput'tan takviye gelen 13'üncü Tümen ile Nazımiye civarındaki isyancılara hücum etti. 6 Mayıs'ta isyan bastırıldı. Bundan sonra 3'üncü Ordu bölgesel taarruzlarla Rusları durdurmaya ve 2'nci Ordunun toplanması için zaman kazanmaya çalıştı.⁴⁹

13- Mamahatun (Tercan) Cephesi'nde 3'üncü Ordunun Karşı Taarruzu

25 Mayıs 1916'ya kadar Doğu cephesinin merkezi 5'inci Kolordu, doğu karnadı 16'ncı Kolordu ile takviye edilmişti. Trakya'da bulunan 2'nci Ordunun da Diyarbakır-Elazığ bölgesine nakline de başlanmıştı. Komutanı Ahmet İzzet Paşa olan 2'nci Ordu, Oğnutan Van Gölü'ne kadar olan bölgeden sorumlu olacaktı. 2'nci Ordunun intikali sonrası Erzurum istikametinde genel karşı taarruza geçilmesi planlanıyordu. 3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa, dikkatini Trabzon cephesine çevirmişti. Rus ordusunun bu bölgeden 3'üncü Ordunun yan ve gerilerine taarruz edeceğini değerlendiriyordu. Trabzon cephesinde taarruz ederek tehdidi bertaraf etmek üzere bölgeye intikal halinde olan 9'uncu Tümeni bu istikamete çevirdiği gibi Kop cephesindeki 33'üncü Tümeni de toplanma bölgesine çekti. Vehip Paşa Trabzon'a taarruz öncesi Mamahatun'da cephede girinti yapan Rus müfrezesini atarak cepheyi kısaltmayı, buradan tasarruf edeceği kuvvetleri de Trabzon cephesine göndermeyi düşünüyordu.⁵⁰ 27 Mayıs'ta 9'uncu Kolordu, 2'nci Süvari Tümeni ve 36'ncı Tümen ile başlayan taarruzda Mamahatun ele geçirildi ve 4 Haziran'a kadar birlikler Maryam Dağı- Ağbadağı-Başköy hattına ulaştı. Ruslar karşı taarruz girişimde bulunduyorsa da netice alamayıp 7 Haziran'da buldukları hatta savunmaya geçtiler. Böylece Mamahatun muharebesi Türk kuvvetlerinin zaferi ile sonuçlandı. Bu muharebede Ruslar yaraalsa da kuşatıcı bir manevra yapılamadığından bölgedeki Rus birliklerini imha etmek mümkün olmadı.

49 Fevzi ÇAKMAK, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, s. 150-151.

50 Fahri BELEN, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 40-46.

14- Trabzon Cephesi'nde 3'üncü Ordunun Karşı Taarruzu

Rus Sahil Müfrezesi Trabzon'dan sonra Nisan ayı sonuna kadar Polathane gerisine çıkarma yapmak suretiyle İskefiye Deresine kadar ilerlemişti. Rusların bundan sonra Haziran ortasına kadar yaptığı taarruzlar başarılı olmadı. Vehip Paşa 2'nci Ordu ile yapılması planlanan genel karşı taarruz öncesi düşmanı Lazistan cephesinden atmayı zorunlu görüyordu. Bu maksatla İskefiye'den Çoruh cephesine kadar olan bölgede; İskefiye batısında Sahil Müfrezesi, Zigana Geçidi uzanımında batıda 18'inci Tümen, doğuda Zigana Müfrezesi, Polot Dağı güney uzanımında 11'inci Kolordu, Modor Dağı ve Yurt Tepe güney uzanımında 2'nci Kolordu ile tertiplendi. Taarruzun 21 Haziran 1916 gecesi Yurt Tepe- Modor Dağı- Polot Dağı üzerinden Sürmene istikametinde yapılmasına karar verildi. Başkomutanlık Trabzon'u hedef verdiğiinden bu ilk taarruz mahdut hedefli olacak, Polot ve Modor Dağları alındıktan sonra yeni bir tertip alınarak taarruz Trabzon istikametine tevcih edilecekti.⁵¹ 21 Haziran 1916 gecesi Lazistan ve Hart cephelerinden olmak üzere 5 ayrı koldan taarruz başladı: Hart cephesinde 2'nci Kolordu 9'uncu Tümenle Modor Dağı, 4'üncü Alayla Yurt Tepe ve 29'uncu Alay ile 2122 R.T., Lazistan cephesinde; 11'inci Kolordu 33'üncü Tümenle Polot Dağı ve 34'üncü Tümen Santa ve Kolosa istikametinde taarruz ediyordu. Taarruz başlayınca Sahil Müfrezesi Kurttepe'yi ve Zigana cephesinde 28'inci Alay da Gospotyos Manastırını ele geçirdi. 23 Haziran'da Polot Dağı- Modor Dağı- Yurt Tepe ve 2122 R.T. ele geçirildi. Bu suretle birliklerimiz iki günde emredilen hatta varmıştı.

24-25 Haziran'da Sürmene-Of istikametinde taarruza devam edildi. 26 Haziran'da düşmanın Modor Dağı kuzeyinden karşı taarruzu bertaraf edildi. 29 Haziran'da Hart cephesi karşısında savunan Rusların 2'nci Plaston Tugayı Sürmene'nin 15 km güneyine kadar çekilmeye zorlandı. Artık bundan sonra sonraki aşamada harekâtın ikinci safhasına, taarruzun Trabzon istikametine çevrilmesine geçilebilirdi. Trabzon'a taarruz 9 ve 34'üncü Tümenlerle yapılırken, diğer kuvvetlerle Sürmene'ye doğru taarruza devam edilecekti. 9 ve 34'üncü Tümenler taarruz için toplanmaya başladı.

Taarruz 2 Temmuz'da başlayacaktı. Ancak Ruslar o gün şafakla beraber Çoruh ve Kop cephelerinde taarruza geçti. Çoruh cephesi ikinci hatta çekilmeye mecbur oldu. Bunun üzerine Trabzon'a taarruz emri geri alınarak 9'uncu Tü-

51 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 48.

menin toparlanarak hızla Bayburt'a yetişmesi emredildi.⁵² Bu suretle Trabzon'u ele geçirmeye yönelik 3'üncü Ordunun başlattığı karşı taarruzu hiçbir somut fayda sağlayamadan yarım kaldı. Üstelik Rusların esas taarruz istikametindeki kuvvetler en kritik zamanda zayıf bırakılmış oldu.

15- 1916 Yazındaki Rus Taarruzları

Sürmene-Of istikametindeki Türk birliklerinin taarruzuna misilleme olarak Rus Başkomutanlığı derhal yeni bir taarruza karar verdi. Demiryolu ağının yetersizliğinden dolayı 2'nci Ordunun intikalinin gecikmesi Rus tarafına iyi bir fırsat vermektedir. Harekâtı planlarken Rus Kafkas Ordusu Komutanı Nikolay Yudenic esas taarruzu Erzincan ve Erzurum yaylaları ile Anadolu sahilindeki ana yolların merkezi olan Bayburt'a yöneltti. Böylece Bayburt'tan Gümüşhane'nin kuzeybatısına ve Kelkit'in batısına doğru ilerlemek suretiyle 3'üncü Türk Ordusu'nun cephesini iki yerden yarmak mümkün olacaktır.⁵³ Rus taarruzu 2 Temmuz 1916'da başladı ve Erzincan'a kadar 40 gün devam etti. Harekât üç safhada cereyan etti:

Birinci Safha (2-10 Temmuz 1916)

Ruslar bu safhada 2'nci Türkistan Kolordusu ile 3'üncü Mıntıka Komutanlığı bölgesinde Çoruh ve Kop cephelerinde taarruza başladı. Dört günlük taarruz neticesinde ancak 5 km derinlikte bir girme oluştuysa da Trabzon cephesinden intikale ettirilen 9'uncu Tümen ile takviye edilen birliklerimiz bölgesini savunmaya sebatla devam ediyordu. 2'nci Türkistan Kolordusundan sonra 1'inci Kafkas Kolordusu da 5 Temmuz gecesi 2'nci Mıntıka Komutanlığı cephesinde Tercan istikametinde taarruza geçirdi. Gece ilerlemek ve sabah erken hücum etmek suretiyle yapılan Rus taarruzları muvaffak olarak birliklerimiz 2-5 km kadar geride ikinci hatta çekildiler. Ruslar bu hattaki birliklerimize taarruzu sürdürse de mukavemete ve mukabil taarruzlara maruz kaldılar. 8 Temmuz'a kadar cephede önemli bir değişiklik olmadan muharebeler karşılıklı taarruz ve mukabil taarruzlar şeklinde yoğun olarak devam etti. 7 Temmuz'da Çoruh cep-

52 Fevzi ÇAKMAK, **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 150-198.

53 W.E.D. ALLEN-Paul MURATOFF, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 371.

hesinde 4'üncü Rus Tümeni Kaledere ve Ziyaret Tepe bölgesinde, 8 Temmuz'da 39'uncu Tümen Tercan güneyinde Ağabadağ ve kuzeyinde Maryam Dağı bölgesinde girme oluşturdu. 9 Temmuz'da Kop cephesinde taarruz etmekte olan 4'üncü Avcı Tümeni Kop kuzeyinden ihtiyatlarını muharebeye soktu. Bu suretle Kop cephesinde kuvvet muvazenesi daha da bozuldu. Kendisinden 4-5 kat üstün düşmanla mücadele eden birliklerimiz ihtiyatlarında muharebeye girmesiyle yer yer 6-10 kat üstün düşman karşısında tutunamayarak çekilmeye mecbur kaldı. 10 Temmuz'da Altıntaş-Coşan Dağı- İmalı Dağ hattında bir mevzi tutuldu. Çoruh cephesi, mevzilerinde sebat ediyordu. Mamahatun cephesi ise Maryam Dağı- Kızılca hattında ve güneyde Tuzla Dere batı yamaçlarında direniyordu. Düşman Tercan'ın 3-4 km önüne kadar ilerlemişti. Kop cephesi buhranlı bir duruma girdiği bu dönemde ihtiyatı kalmayan 3'üncü Ordu Komutanı geride bir ihtiyat oluşturmak maksadıyla takviyeli bir tümenin Engice Dağına gönderilmesini istedi. 31'inci Tümen 25'inci Alayla takviye edilerek Engice Dağı istikametine gönderildi.⁵⁴ Cephe Rus taarruzlarına güçlük direnen birlikler bir yandan Rusların cephe hattına sürdüğü taze ihtiyatlar, diğer yandan en hassas zamanda cepheden birlik çekilmesi sonucu tümüyle çaresiz kaldı.

İkinci Safha (11-16 Temmuz 1916)

Bu safhada ilk önemli gelişme Karasu güneyinde gerçekleşti. 11 Temmuz'da düşman Maryam Dağını ele geçirdi. Buradaki 32'nci Tümen çekilince Tercan'ı savunan 28'inci Tümen de kuzeyden kuşatılmamak için çekilmek zorunda kaldı. Ermeni taburu ile takviyeli Rus Alayı 11 Temmuz'da Tercan'ı işgal etti. 12 Temmuz'da Mamahatun güneyinde Tuzla Dere boyunca savunan 9'uncu Kordulu Rus taarruzlarına daha fazla dayanamadı ve Kötür Köprüsü- Höbek Dağı- Koşan Dağı hattına çekilmek zorunda kaldı. 12 Temmuz'a kadar Çoruh ve Kop cephesi cephe bütünlüğü bozulmadan sayıca çok üstün Rus kuvvetleri karşısında kahramanca mukavemet ediyordu. Fakat Karasu'nun güneyindeki 32'nci Tümenin çekilmesi ile iki mıntıka arasında büyük bir boşluk hâsıl olmuştu. 4'üncü Plaston Tugayı bu boşluktan yararlanarak Coşan Dağı'na doğru ilerliyordu. Kop Cephesi Komutanı mecburen 12 Temmuz akşamı birliklerini geri çekmek zorunda kaldı. 13 Temmuz'da Masat Deresi güneyindeki birlikler de çekilmeye mecbur oldu. Bu esnada aynı bölgeden Sibiry Kazak Tugayı Bayburt istikametinde ilerliyordu. Bu tugayın Bayburt'a girişi güçlükle önlendi. Savun-

54 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 58-60.

ma hattı artık Bayburt'un hemen doğusuna kadar yanaşmıştı. Son olarak 14 Mart'ta düşmana karşı mukavemet gösterilebildi. 15 Temmuz'da birliklere Zülfe Dağı-Engice Dağı-Şengül Dağı hattına çekilme emri verildi. 16 Temmuz'da 17'nci Türkistan Alayı Bayburt'u işgal etti.

Böylece General Yudenîç ordudaki takviye güçlerini harekete geçirerek yaklaşık 100 bin kişilik kuvvetle Bayburt ve Mamahatun'u 1916 Temmuzunda ele geçirmiş oldu.⁵⁵

Üçüncü Safha: Rus Ordusunun Takip Harekâtı

Ruslar Bayburt'un zapt edilmesinden çok memnun oldular. Artık bundan sonraki safha takip harekâtına dönüştü. Elde kalan mevcut kuvvetleri düşmana kaptırmamak için 3'üncü Ordu oyalama muharebeleri yaparak çekilmeye başladı. Çekilmenin zorunlu hale geldiği anlaşılınca 3 üncü Ordu Komutanı Vehîp Paşa Başkomutanlığa "*Topraklarını kendi isteği ile terk etmeye hiçbir vatan ferdi razı olmaz. Buna bizi sevk eden stratejik mecburiyettir. Durumu merhamet nazarlarına istirham ederim.*" şeklinde rapor etti⁵⁶, bu durumdan duyduğu ızdırabı dile getirdi. Rus ordusu 20 Temmuz'da Gümüşhane'yi, 22 Temmuz'da Kelkit'i, 25 Temmuz'da Erzincan'ı aldı. Bundan sonra da 9 Ağustos'a kadar muharebeler devam etti. Dağlık arazide Türk mukavemeti arttı, Rus taarruzları bazı yerlerde ancak mevzi başarılar sağlayabildi.⁵⁷

3'üncü Ordu 6 Ağustos'tan itibaren Nezîr Dağı- Kelkit batısı ve Kemah doğusu hattında tutundu. Karadeniz sahilinde de Ruslar Ağustos ayına kadar Görele'ye, Ekim ayına kadar da Tirebolu doğusunda Harşit Deresi'ne kadar ilerleyebildi. Rusların en fazla gelebildikleri derinlik bu hat oldu.

1917 kışı erken başladı ve çok şiddetli oldu. İki tarafın mevzileri çok yerde 2000-3000 metre yükseklikteki dağlarda bulunuyordu. Yüksek dağlarda, tipili havalarda nakliyat yapılamıyordu. Denilebilir ki kış aylarını Türk ve Rus orduları soğukla mücadele ederek geçirdi. Harekât; keşif faaliyetleri ve bazı yerlerde küçük ölçüde yapılan baskınlardan ibaret kaldı. Rusların Sinop, Sivas dâhil olmak üzere Doğu Anadolu'dan başka boğazları almak da emelleri idi. Ancak bu tasavvur hayalden ibaret kaldı. 1917'ye girilirken Doğu Cephesi'nde Rusla-

55 Maurice LARCHER; a.g.e., s.112.

56 Fahri BELEN, **XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1973, s. 293.

57 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 69.

rın 250.000 mevcuduna karşılık Türk Ordusunun toplam muharip mevcudu 60.000 idi.⁵⁸ Fakat kış bittiğinde soğuk ve soğuğa bağlı sebeplerden dolayı Ruslar 100 bin kişiyi kaybetti. Bu kadar kayıp Rus Kafkas Ordusunu takatsiz bir hale getirdi. 9 Mart 1917'de Rusya'da ihtilal başladı. 16 Mart'ta Çar tahttan indirildi. Fakat kurulan yeni hükümet müttefikleriyle birlikte harbe devam ediyordu. Ruslar kaybettikleri 100 bin kişi yerine Kafkas Ordusunu ikmal erleriyle takviye ettiler. İlkbahara doğru ordu mevcudu 250 bin insana çıkmıştı.⁵⁹ Bununla birlikte Bolşevik Devrimi Rus ordusu üzerinde yıkıcı tesirler meydana getirmiş, 1917 sonlarına kadar İtilaf Devletlerinin menfaatlerine azami hizmeti geçmiş olan ordu, moralini, disiplinini ve savaşa devam hususunda kararlılığını kaybetmişti. Kafkasya'daki Rus ordusunun Bolşevik propagandanın tesiri ile Ekim İhtilalinden önce cephede askeri operasyonlarını durdurduğu ve bu propaganda devam ettiği müddetçe askerin tekrar silaha sarılmasının zor olacağı rapor edilmişti. Ordu içerisindeki bu menfi propaganda faaliyetleri Petrograd'daki geçici hükümet tarafından durdurulmak istendi, fakat başarısızlıkla sonuçlandı. Hatta 200 bin civarında Rus askeri, Bolşevikler ile İttifak Devletleri Brest-Litovsk Antlaşması'nı (3 Mart 1918) imzalamadan önce Kafkas Cephesi'ni terk etmişti.⁶⁰

18 Aralık 1917'de Ruslarla imzalanan Erzincan Mütarekesi ile taraflar arasında üç sene bir buçuk ay müddetle devam etmiş olan savaşın artık sonuna gelindi. Ruslar işgal ettikleri bölgeleri yavaş yavaş terk etmeye başladı. Fakat bu kez de başka bir sorun açığa çıktı. Çarlık Rusyası gibi Bolşevikler de Doğu Anadolu'da Ermenilerin kuvvet kazanmasını istediğinden çekildikleri bölgeleri Ermeni birliklere ve çeteler bırakıyorlardı. Zaten iş başındaki Bolşevikler arasında üst kademelerde birçok Ermeni yönetici de bulunuyordu.⁶¹

Ermeni birlikleri ve çeteleri Türklere karşı bölgede harp boyunca tarihin görebildiği en kanlı katliamları gerçekleştirdi.⁶² Bu Ermeni taburlarının askerleri

58 Mahmut BOĞUŞLU, **Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 140.

59 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri**, C IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 190-194.

60 K. Tuncer ÇAĞLAYAN, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", **Bellekten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S 240, Ağustos 2000, Ankara, s.496-497.

61 Selma YEL, **Yakup Şevki Paşa ve Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s. 34.

62 Mustafa GÖRÜRYILMAZ, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Korza Yayıncılık, Ankara, 2009, s.205.

işgal edilen yerlerde Türk ve Müslüman ahaliye büyük zulümlerde bulundu.⁶³ Nitekim 9'uncu Kolordu Kumandan Vekili Rüştü Paşa'nın Doğu Cephesi Kumandanlığına gönderdiği 25/12 1337 tarihli telgrafta bu konudan bahsedilmekte, "Bayburt'un işgalinden kurtuluşuna kadar birçok mahalle ve köyde Ermenilerin Müslümanları öldürdükleri, kadınlara tecavüz ettikleri, mallarını yağmaladıkları, Müslümanlara ait dini ve resmi binalarla çarşı ve evleri yıktıkları"⁶⁴ şeklinde ifadeler yer almakta idi.

Ermeni birlikleri içinde, harbin başlangıcında Osmanlı ordusundan kaçıp düşman tarafına geçen Ermeni erler, hatta aralarında doktor olanlar bile vardı.⁶⁵ Ermeni askerlerin sayısına ilişkin olarak Rus General Karganof, 1918 yılı hareketlerine ait kitabında Kafkas cephesinden çekilen Rus kuvvetlerinin yerini alan Ermeni kuvvetlerini; bir avcı tümeni, üç süvari alayı ile toplam 36 piyade taburu olarak göstermektedir. Ermeni Kuvvetlerinin geri teşkilleri ile birlikte 50.000 kadar kişi olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁶ Rus alayları kuruluşunda teşkil edilen Ermeni taburlarından başka, yardım kampanyası düzenleyerek Ermeniler elde ettikleri 1.540.000 Ruble gelire gönüllülerden oluşan 5 Ermeni alayı daha kurdu.⁶⁷ Kazım Karabekir Ermeni askerlere ilişkin olarak "Cihan Harbi'nde Rus ordusundaki muntazam Ermeni subay ve askerlerin yekûnu 180.000 kişi idi. Ermeni kolordu komutanları da vardı. Filistin de bile 4000 Ermeni gönüllüsü bizimle harp etti. Bunun yarısından fazlası Amerika'dan gelmişti" şeklinde değerlendirme yapmıştır.⁶⁸

16- Türk Ordusunun İleri Harekâtı

1918 yılında Doğu Cephesi'nde yer alan olaylar, başlıca üç safhada cereyan etti:

63 **Bayburt Tarihi**, Bayburt Valiliği Yayınları, Bayburt, 2000, s. 74.

64 **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)**, C III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006, s.185-186.

65 Aziz Semih İLTER, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s. 30..

66 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri**, C IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.437-443.

67 Mustafa GÖRÜRYILMAZ, **a.g.e.** s.44, 46.

68 Kazım KARABEKİR, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik**, Emre Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 268.

- Birinci safhada; Rusların Doğu Anadolu'da 1914-1916 arasında işgal ettikleri toprakların kurtarılması ve 1877-78 Türk-Rus sınırına ulaşılması,

- İkinci safhada; 1877-78 sınırının doğusunda üç sancağın (Kars, Ardahan ve Batum) geri alınması ve daha doğuda Hazar Denizi'nin batı sahillerine varılması,

- Üçüncü safhada; Hazar Denizi sahilinden tekrar 1877-78 sınırına geri çekilmesi safhasıdır.⁶⁹

1918 yılı daha ziyade baskınlar ve karşılıklı keşif faaliyeti şeklinde geçti. Cephe hattında seyrekleşen ve azalan muharebelere karşılık Ruslar denizde ve havadaki faaliyetlerini arttırdı. Doğu Karadeniz sahillerindeki kasabaları denizden ve havadan bombardıman etti.⁷⁰ Ruslarla barış anlaşması görüşmeleri uzayıp, çekildikleri bölgelerde Ermenilerin bölge halkına mezalimleri artınca 12 Şubat 1918'de 3'üncü Ordu ileri harekâta başladı. 1 ve 2'nci Kafkas Kolorduları ile yürütülen ileri harekâta, 1'inci Kafkas Kolordusu Kemah-Erzincan-Erzurum istikametinde, 2'nci Kafkas Kolordusu iki kol halinde, bir kol ile Kelkit-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum, diğer kol Karadeniz sahili boyunca Trabzon-Of-Hopa istikametine ilerledi. 5'inci Kafkas Tümenin'in 13'üncü Kafkas Alayı 20 Şubat 1918'de Bayburt'a girdi. Ermeniler 15 Şubat 1918'de 200'den fazla Müslüman halkı öldürmüş ve yakmış, Madenhanlar üzerinden Erzurum'a çekilmişlerdi.⁷¹ 3'üncü Ordu Bayburt'tan sonra kuzeyde Erzurum-Sarıkamış-Kars-Gümrü miheri, güneyde Ağrı ve Van istikametlerinde ileri harekâtını sürdürdü. Yalnız bu harekât süresinde kısmi çatışmalar dışında Rus ordusu ile büyük çaplı bir muharebe yaşanmadı. Tüm muharebeler Ermeni kuvvetleri ve silahlı Ermeni çeteleri ile yapıldı. 25 Mart 1918'de 1877 sınırı açıldı. 3 Nisan'da Ardahan, 14 Nisan'da Batum zapt edildi. 25 Nisan'da da Kars ele geçirildi. Albay Kazım (Karabekir) Bey Erzincan, Erzurum ve Sarıkamış taarruzlarında enerjik tutumu, kararlı sevk ve idaresiyle geriden fazla bir destek görmeden, mevcut şartlardan yararlanarak ve çekilen düşmandan elde ettiği ganimetle 1'inci Kolordu'yu Kars'a kadar muzaffer bir şekilde taşımayı başarmıştı.⁷²

69 Mahmut BOĞUŞLU, **Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 161.

70 Mahmut BOĞUŞLU, **Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 143.

71 Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri**, C IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.451.

72 Nasır YÜCEER, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002, s. 24-25.

İleri harekâtın bundan sonraki bölümünde 1918 yılı Eylül ayına kadar Türk ordusu üç ayrı mihverde; kuzeyde Bakü, Derbent ve Mahaç Kale'ye, orta mihverde Nahçıvan üzerinden Tebriz ve güneyine, güney mihverde İran'da Rumiye Gölü güneyine kadar ilerledi (Kroki-5). Ne gariptir ki 1918'de 3 üncü Ordu 15 Eylül 1918'de Bakü'ye ulaşırken Suriye ve Irak cephelerinde 4, 6, 7 ve 8'inci ordular Misak-ı Milli sınırlarına doğru çekilmekteydi.⁷³ Aynı dönemde Avrupa'da ittifak devletleri artık savaşı kaybetmiş, mütareke arayışları başlamıştı. İtilaf Devletleri arasında ilk ateşkes anlaşmasını 29 Eylül 1918'de Bulgarlar, bir ay sonra 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti imzaladı. Böylece Osmanlı Devleti için Birinci Dünya Harbi fiilen sona ermiş oldu.⁷⁴

17- Sonuç ve Muharebelerin Değerlendirilmesi

- Kafkas Cephesi hareketinde Sarıkamış Muharebesi ile Mamahatun ve Trabzon karşı taarruzları hariç tüm hareket boyunca Türk ordusu savunmada, Rus ordusu taarruzda bulunduğundan inisiyatif genel olarak Ruslarda olmuştur. Türk ordusu hep Rusların hareketine göre kendi pozisyonunu ayarlamıştır. İnisiyatifini kullanma konusunda eline geçen sınırlı imkânları boşa harcamış, sonuç alıcı hareket tarzı geliştirememiştir.

- Savunma için tertiplenirken hava-arazi şartlarını dikkate alarak cephenin kritik kesimlerini daha fazla kuvvetle tutabilmek için bazı kesimlerde kuvvet tasarrufu yapılmadan birlikler tüm cephe boyunca yayılmıştır.

- Her seviyede ihtiyat bulundurmamak esas iken mevcut kuvvetlerin azlığı nedeniyle çoğu zaman komutanlar ihtiyata ayıracakları birlikleri de cephe hattında kullanmak zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda cephedeki gelişmelere müdahale etme imkânı da olmamıştır.

- Cephe hatları çoğu zaman 2000-2500 metre yüksekten geçtiğinden hava şartları baharda bile soğuk geçmiştir. Buna karşın birlikler kış teçhizatları noksan olarak muharebe etmek zorunda kalmıştır.

- Sarıkamış harekâtı planlandığı şekilde uygulanmamış, kuşatma çok geniş yapılınc ordunun büyük çoğunluğu soğuktan zayı olmuş, ağır yara alan 3'üncü Ordu bunun sıkıntısını harp süresince yaşamıştır.

73 Mahmut BOĞUŞLU, **Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 143.

74 Mahmut BOĞUŞLU, **a.g.e.**, s. 178.

- Bir plan dâhilinde değil, takviyelerin cepheye parça parça sevk edilmiş, 2'nci Ordunun bölgeye nakledilmesi gecikmiştir.

- Erzurum muharebesinde birlikler savunma için tertiplenirken düşman taarruzuna ilişkin hiçbir istihbarat temin edilmediği gibi Rus Ordu Komutanının cüretkâr tavrı da dikkate alınmamıştır. Rus Komutanın kuşatıcı ve beklenmeyen yerden baskın şeklinde taarruz etme şeklindeki temel yaklaşımı sarfı nazar edilmiş, birliklerin çoğu düşmanın en zayıf kuvvetlerinin karşısında tertiplenmiştir. Birlikler arasında geniş boşluklar bırakıldığından çekilen her birlik domino etkisi yaratmış, çekilen birliklerin yerine ilerleyen düşman kuvvetleri diğer savunan kuvvetleri kuşatma imkânı bulduğundan bu birlikler de çekilmek zorunda kalmıştır.

- Mamahatun ve Trabzon mukabil taarruzları kuşatıcı manevra yerine cephe taarruzu şeklinde icra edildiğinden bir parça arazi kazanımı hariç somut fayda sağlanamamıştır. Gereksiz zayıt verilmiş, düşman çekilme fırsatı bulduğundan imha edilememiş, düşmanın savaşıma azmi kırılmadığı gibi takviye birliklerle daha güçlü taarruz hırsının doğmasına sebep olunmuştur.

- Mevcut kuvvetler ile kendinden 6-10 kat üstün düşmanla muharebe eden Bayburt bölgesindeki kuvvetlerden, savaşın en kritik aşamasında üç alayın Ordu ihtiyatı oluşturmak maksadıyla cepheden çekilmesi cephenin yarılmasına sebep olmuştur.

- Harp esnasında yapılan stratejik hatalara ilişkin o dönem 3 üncü Ordu Komutanlığı Kurmay Başkanlığını yürüten Alman Yarbay Guze de savaş sonrası anılarını yazdığında;

-“Cepheyi düzeltmek için Mamahatun (Tercan) taarruzu yapıldı. Bu karşı taarruzda çok topçu cephanesi harcandı. Oysa karşıda Rusların zayıf birliklerinin (Muharebe İleri Karakolları) bulunduğu biliniyordu. Taarruzumuz üzerine bu zayıf kuvvetler zayıt vermeden çekildiler. Bu kadar kuvvetle böyle bir taarruza gerek yoktu.

-İkinci bir taarruz Karadeniz’de Sürmene istikametinde yapıldı. Düşmanın sol kanadımızda ileri çıkması güneyde Bayburt bölgesindeki kuvvetlerin gerilerini tehdit ediyordu. Fakat bu taarruzdan da istenilen sonuç alınamadı.

-Rusların er geç taarruza geçecekleri muhakkaktı. Karadeniz’deki taarruzumuz üzerine burada kuvvetli olduğumuz Ruslar tarafından anlaşılıyordu. Zayıf yerimiz Bayburt ve Mamahatun (Tercan) bölgeleriydi. Bu iki bölgeden de arazi

itibariyle en uygun olan Bayburt bölgesiydi. Bayburt bölgesinin ele geçirilmesi diğer iki grubun çekilmesiyle sonuçlandı.

-Ordu Komutanlığı Bayburt'u ikinci bir Plevne yapmak istiyordu. Fakat bunun için hiçbir hazırlık yapılmadı” şeklinde ifade etmiştir.⁷⁵

Yine Enver Ziya Karal da Rusların 1916 yılında durdurulamayışını, “Ordu düşmandan çok yetersizlikten, soğuktan ve açlıktan kırılmıştı. Asker kaçaklarının sayısı düşman karşısında ölenlerden fazlaydı” şeklinde yorumlamıştır.⁷⁶

---

75 Felix GUZE, **Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, Çev. Yarbay Hakkı (AKOĞUZ), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s. 81-82.

76 Enver Ziya KARAL, **Osmanlı Tarihi IX. Cilt İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 484.

KAYNAKÇA

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Arşivi.

AKBAY, Cemal; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, C II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991.

ALBAYRAK, Haşim; **1.Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi**, Babıali Kitaplığı, İstanbul, 2007

ALLEN, W.E.D.-Paul MURATOFF; **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Gnkur.Basımevi, Ankara, 1966.

ARI, Kemal; **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997

Bayburt Tarihi, Bayburt Valiliği Yayınları, Bayburt, 2000.

BELEN, Fahri; **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

.....; **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965

.....; **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965.

.....; **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri**, C IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

.....; **XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1973.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekatı, C II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, C II, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2009.

BOĞUŞLU, Mahmut; **Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990.

ÇAĞLAYAN, K.Tuncer; "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", **Bellekten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S 240, Ankara, Ağustos 2000.

ÇAKMAK, Fevzi; **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.

ÇOLAK, Mustafa; **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

DİLEK, Mehmet Sait -M.Yasin TAŞKESENOĞLU; "Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşününün Batı Kamuoyundaki Yankıları", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 30, S 50, Ankara, 2011.

ERICKSON, Edward J.; **1.Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

GÖRÜRYILMAZ, Mustafa; **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Koza Yayıncılık, Ankara, 2009.

GUZE, (Alman Yarbay), Felix; **Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Çeviren:Yarbay Hakkı (AKOĞUZ), Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2007.

İLDEN, Şerif; **Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3.Ordu-Sarıkamış**, Yayına Hazırlayan: Sami ÖNAL, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009,

İLTER, Aziz Samih; **Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007.

KARABEKİR, Kazım; **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik**, Emre Yayınevi, İstanbul, 1995.

KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi IX. Cilt İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, Baskı 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.

KARPAT, Kemal H.; **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010,

.....; **Kısa Türkiye Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

.....; **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

KOCATÜRK, Utkan; **Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2007

KUNTMAN, Mehmet Derviş; **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, Derleyen: Metin ÖZATA, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009.

LARCHER, Maurice; **Kafkas Harekatı**, Hazırlayan: Bingür SÖNMEZ, Omnia Yayınları, İstanbul, 2010.

McCARTHY, Justin; **Ölüm ve Sürgün**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1995.

MONASTEREV, N.; **Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi**, Çeviren: Dz.Kur.Alb.Afif Tuğrul, Gnkur.Bşk.lığı IX.Şube, 1948.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2013.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, C III, Ankara, 2006.

Osmanlı Tarihi El Kitabı, Grafiker Yayınları, Baskı 3, Ankara, 2013.

SÖNMEZ, Bingür-Reyhan YILDIZ; **Sarıkamış**, Omnia Yayınları, İstanbul, 2011.

ŞİROKORAD, A.B.; **Rusların Gözünden Osmanlı-Rus Savaşları**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

YEL, Selma; **Yakup Şevki Paşa ve Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

YÜCEER, Nasır; **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002.

EK-1

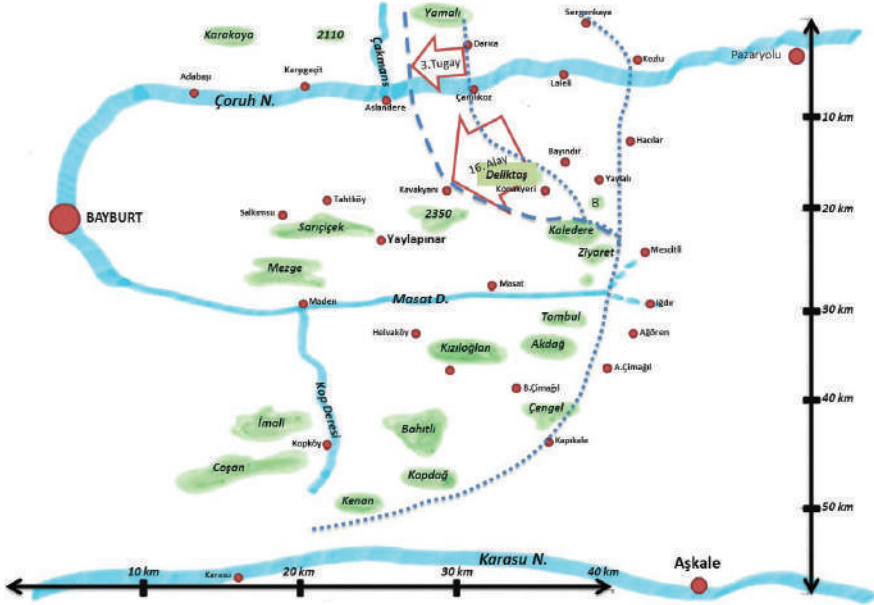

Erzurum Vilayeti

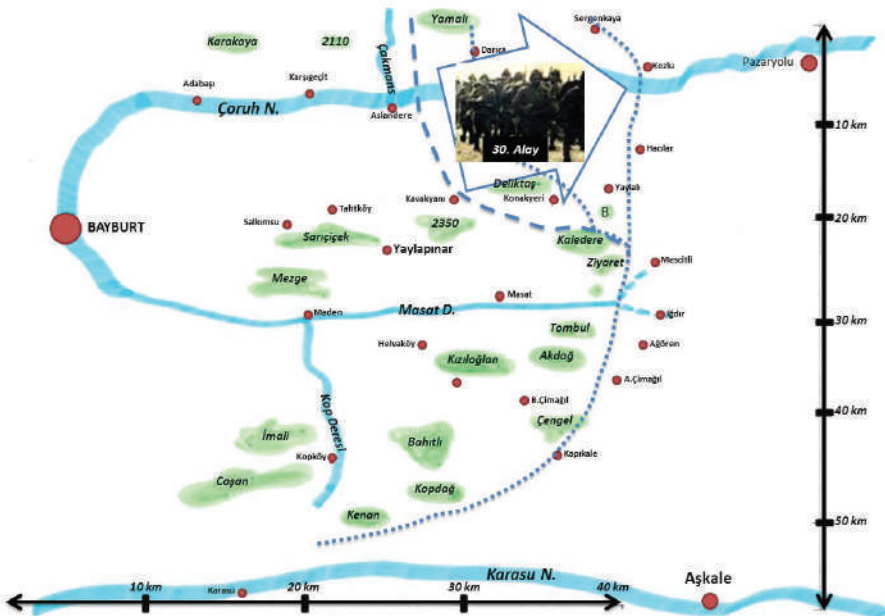

Kafkas Cephesi: Kargı Tepe'de Bir Mitralyöz Bölüğü Vazifede
ATASE Arşivi

Kroki-1 Çoruh Havzası Muharebeleri (18-25 Mart 1916)

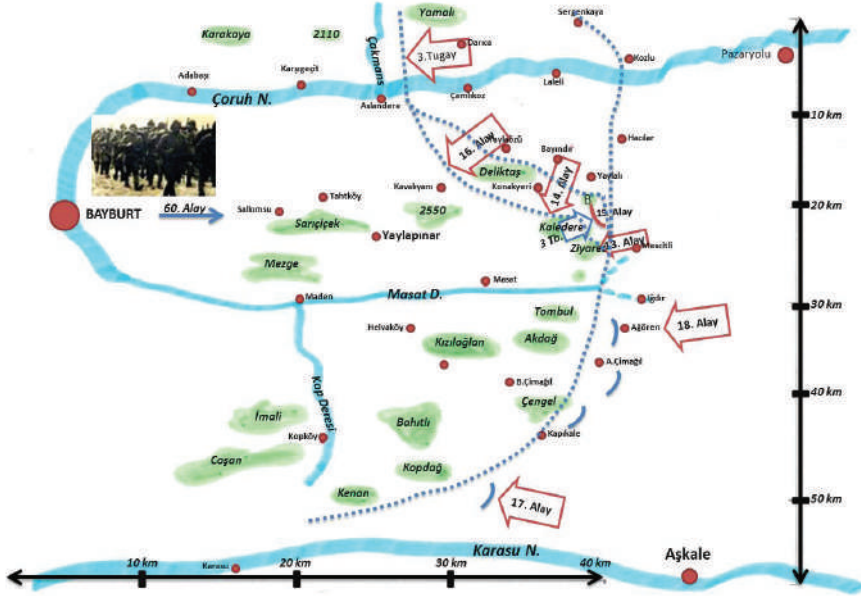

Kroki-2 Çoruh Havzası Muharebeleri (26-27 Mart 1916)

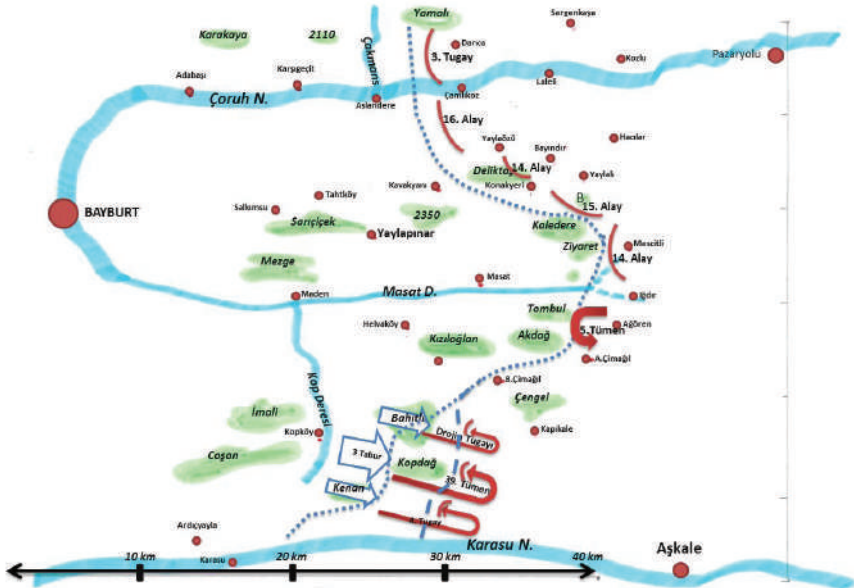

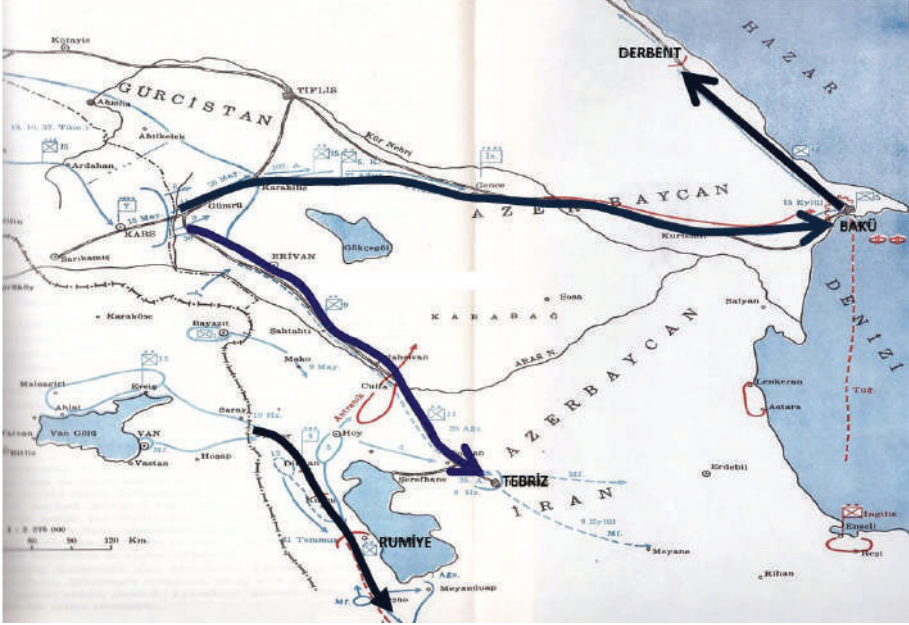
Kroki-3 Kalelere Muharebeleri (31 Mart-13 Nisan 1916)

Kroki-4 Kop Dağı Muharebeleri (14 Nisan-13 Mayıs 1916)

Kroki-5 İleri Harekât (Mayıs-Kasım 1918)

SALON I
IV. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ

**MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN SONRA KAFKASYA'DAKİ
GELİŞMELER VE NURİ PAŞA'NIN (KİLLİGİL)
KAFKASYA'DAKİ FAALİYETLERİ**

NEJDET KARAKÖSE*

ÖZET

Mondros Mütarekesi'nin gereği olarak Osmanlı ordusunun, Kafkasya'dan çekilmesinden sonra İngilizler, Kafkasya'da önemli merkezleri işgal ettiler. Bolşevik ordusu ile savaşıyan Denikin ordusunu desteklediler. Ayrıca Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile anlaşarak, Sovyet Rusya ile Türkiye'nin irtibatını kesecek şekilde Kafkas Seddini tesis etmeye çalıştılar. Bu sırada Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Kurtuluş Savaşı'nı yapan TBMM Hükümeti için Sovyet Rusya'nın yardımı çok önemliydi. Bu nedenle Kafkas Seddinin yıkılması gerekiyordu. Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İstanbul'a döndü. Burada İngilizler tarafından tutuklanarak Batum'da hapsedildi. Fakat buradan kaçarak Kazım Karabekir Paşa'nın yanına geldi. Aldığı talimat çerçevesinde Bakü'de faaliyette bulundu. Sonra Kuzey Kafkasya'ya geçerek, mahalli kuvvetlerle önce Denikin, daha sonra Bolşevik ordusuna karşı savaştı. Bundan sonra Karabağ'da Bolşevik ordusuna karşı savaşımaya devam etti. Bolşeviklere yenilmesinden sonra bir süvari alayı ve bir topçu bataryası ile Anadolu'ya geçerek Kazım Karabekir Paşa'nın Kolordusunda Milli Mücadeleye iştirak etti. Nuri Paşa'nın, Kuzey Kafkasya'da ve Karabağ'da Bolşeviklere karşı savaşıması, TBMM Hükümetinin politikalarına başlangıçta sorun yarattı. Daha sonra Nuri Paşa'nın Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılması bu sorunu ortadan kaldırdı.

---

* Dr., Gediz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Öğr. Gör.,
nejdet.karakose@gediz.edu.tr

Bu makalede, Mondros Mütarekesi'nden sonrasında Osmanlı ordusunun Kafkasya'dan çekilmesinden sonra meydana gelen güç mücadelesi ve Nuri Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetleri ile bu faaliyetlerin bölge ülkelerine ve TBMM politikalarına olan etkileri anlatıldı.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, İngiltere, Kafkasya, Karabağ, Nuri Paşa

**DEVELOPMENTS IN THE CAUCASUS AFTER ARMISTICE OF
MUDROS AND ACTIVITIES OF NURI PASHA
(KILLIGIL) IN THE CAUCASUS**

ABSTRACT

After the Ottoman Army's retreat from the Caucasus as a result of Armistice of Mudros, The British invaded important centers in Caucasia. They supported the Denikin Army, who were fighting against Bolshevik Army. Besides, they tried to establish the Caucasian Buffer Area to cut the connection between Soviet Russia and Turkey by reaching an agreement with Azerbaijan, Georgia and Armenia. Meanwhile, for the TBMM Government, fighting the Independence War under the leadership of Mustafa Kemal Pasha, the aid of Soviet Russia was vital. Therefore, the Caucasian Buffer Area had to be destroyed. Nuri Pasha, Commander of the Caucasian Islam Army, returned to Istanbul after the signing of Armistice of Mudros. In here, he was arrested by The British and jailed in Batum. However, he broke out of here and went to Kazım Karabekir Pasha. He was engaged in activities in Baku within the frame of the instruction he received. Afterwards, he went to North Caucasus and with local forces, fought against firstly Denikin Army and after the Bolshevik Army. After that, he kept fighting against the Bolshevik Army in Karabagh. After being defeated by Bolsheviks, he went to Anatolia with a cavalry regiment and a artillery battery and joined the Independence War within Army Corps of Kazım Karabekir Pasha. Nuri Pasha's fight against Bolsheviks in Karabagh, initially caused problems to the policy of TBMM Government, but after Nuri Pasha came to Anatolia and joined the Independence War, these problems were eliminated.

In this article, the power struggle which occurred after the Ottoman Army's retreat from Caucasus following the Armistice of Mudros and Nuri Pasha's activities in Caucasus and effects thereof to the countries in the region and to the policy of TBMM Government have been explained.

Key Words: Azerbaijan, England, the Caucasus, Karabagh, Nuri Pasha

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı devam ederken 1917 yılında Çarlık Rusya'sında meydana gelen Bolşevik Devrimi sonrasında iktidarı ele geçiren Lenin Hükümeti, 03 Mart 1918 tarihinde İttifak Devletleri ile Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak savaşa son verdi. Brest-Litovsk Antlaşması devam ederken Kafkasya'daki milletler de Lenin'in yayınladığı bildiriye dayanarak bağımsızlık faaliyetlerine giriştiler. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Bakü ve çevresinin Ermeni ve Bolşevik kuvvetlerin kurtarılması için Azerbaycan'ın askeri gücünün olmaması, onu Osmanlı Devleti'nden yardım almaya zorunlu bıraktı. 04 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan, Osmanlı Devleti ile yardım antlaşması imzaladı. Osmanlı Devleti Brest-Litovsk Antlaşması'na bağlı kalmak ve müttefiki Almanya'yı karşısına almamak için Bakü ve çevresinin adeta Azerbaycan'ın kendi kuvvetleriyle kurtarıldığı izlenimini vermek için Kafkas İslâm Ordusunu kurdu. Komutanlığına da Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa görevlendirildi. Nuri Paşa karargâhını Gence'de kurdu. Kısa zamanda Kafkas İslâm Ordusu ile ileri harekâta başlayarak Bakü'yü ve daha sonra da Karabağ ve Dağıstan'ı, Ermeni, İngiliz ve Rus kuvvetlerinden kurtardı. Savaşın sonu yaklaştığında Osmanlı Devleti diğer cephelerde başarısızlık yaşarken Kafkas Cephesi'nde başarılar kazanmıştı.

Eylül 1918 ortalarında Bulgaristan'ın İtilâf Devletlerinden ateşkes isteğinde bulunup, savaştan çekilmesinden sonra, yeni bir hükümetin ateşkes yapması için, Talat Paşa Hükümeti 08 Ekim 1918'de istifa etti. Yerine Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kuruldu. Albay Hüseyin Rauf Bey başkanlığında kurulan heyet Mondros Mütarekesi'ni imzaladı.

Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddeleri Kafkasya ile ilgili idi. Bu maddelere göre; Osmanlı Devleti Elviye-i Selâse ile beraber, Kafkasya harekâtı ile İran, Azerbaycan ve Dağıstan'da kazandığı toprakları terk etmeyi kabul ediyordu. İtilâf Devletleri Kafkas demiryollarını da tam bir denetim altına alıyorlardı. (Belen, 1973:379-381; Bayur, 1983:262)

Haberleşme vasıtalarının yetersizliği nedeniyle Kafkas Cephesinde Mondros Mütarekesi şartlarının birliklere duyurulması gecikti. 9. Ordu Komutanlığından Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığına gönderilen 05 Kasım 1918 tarihli ve 5412 numaralı yazı ile Mondros Mütarekesi'nin şartları bildirildi. (KO B IV-141) Bakü'de bulunan Nuri Paşa'da 11 Kasım 1918 tarihinde Hat Komiseri Yüzbaşı Hasan Bey ile gönderdiği emir ile en uzak yerde Mahaçkale'de bulunan 15.

Piyade Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'e Mondros Mütarekesi'nin imzalandığını ve Kafkasya'nın tahliyesini duyurdu. (Yeğin, 2006:231)

Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, 21 Ekim 1918 tarihli ve 8852 sayılı emrini yayınlayarak, Osmanlı Devleti'nin mağlup olduğunu, hudut dışı İslâmlara yardım edilemeyeceğini, Şark Orduları Grubu, Başmenzil Müfettişliği ve 1. Kafkas Kolordusunun lağvedildiğini, 6. ve 9. Orduların doğrudan Genel Karargâha bağlandıkları, Brest- Litovsk Antlaşması haricinde İran ve Kafkasya'da işgal edilen arazinin 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren altı hafta içerisinde tahliye edilmesini bildirdi. (Türk İstiklâl Harbi, 1992:221,226; Bayur, 1983:261) Ahmet İzzet Paşa, 26 Ekim 1918 tarihli ve 2/5287 sayılı emri ile de; Azerbaycan'da ve Kuzey Kafkasya'da kalmak isteyen subay ve erlerin kalacakları hükümet ile mukavele yapabileceklerini, üç seneye kadar tekrar Osmanlı ordusuna dönenlerin rütbe ve kıdemlerinde kayıp olmayacağını bildirdi. (MSB Arşivi; Birinci Dünya Harbinde, 1993:630; Bayur, 1983:261)

Bu emir üzerine Nuri Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklâlini devam ettirmesini de düşünerek, Başbakan Fethali Han Hoyski'nin de fikrini alarak Azerbaycan Hükümeti nezdinde çalışmak üzere Osmanlı ordusundan istifa etti. Azerbaycan'daki Osmanlı Kuvvetlerinin Komutanlığını en kıdemli subay olarak Mürsel Paşa'ya bıraktı. (MSB Arşivi; Budak, 1998:100) Yusuf İzzet Paşa da Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Ordusu Komutanı olarak kaldı. Nuri Paşa, kendisiyle beraber Azerbaycan'da kalacak subayların Azerbaycan Hükümetiyle yapacağı sözleşme metnini 04 Kasım 1918 tarihinde birliklere yayınladı. Sözleşme 14 madde olup, kalacak subayların lehinde çeşitli hakları ihtiva etmektedir. Osmanlı ordusundan çok sayıda subay kalmak için müracaatta bulundular. (Yeğin, 2006:214, 234; Yüceer, 2002:160; Swietochowski, 1988:190)

Osmanlı ordusunun Kafkasya'yı tahliyesi zorluklar içerisinde oldu. Birliklerin geniş bir sahada bulunması, ulaşım yollarının ve eldeki ulaşım araçlarının yetersizliği, mevsimin kış olmasıyla beraber İngilizlerin tahliyeyi aceleye getirmeleri Osmanlı ordusunu zor durumda bıraktı. Şark Orduları Grubu Komutanlığı lağvedildiğinden tahliye işleminin sevk ve idaresini 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa yaptı.

Osmanlı ordusu, 16 Kasım 1918'de Bakü'yü, 29 Kasım'da Kuzey Kafkasya'yı, 18 Ocak 1919'da Batum'u tahliye etti. Ocak 1919 sonu itibariyle Kuzey ve Güney Kafkasya'da birliklerin tahliyesi tamamlandı.

Bölge halkı, tekrar Ermenilerin zulmüne maruz kalacaklarını tahmin ettiklerinden Osmanlı Ordusunun ayrılmasını istemediler. Osmanlı Ordusunun ayrıldığı her yerde hüznü olaylar olmuştur. Halktan ağlayanlar ve askerinin gitmemesi için feryat edenler olmuştur. Bu olaylar karşısında halkla beraber askerler de ağlamıştır. (Yeğın, 2006:245; Musa, 2001:521; Aydemir, 1976:137)

Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya'yı tahliye etmesiyle, Enver Paşa'nın Turan hayalleri sona ermiştir. Kardeşi Nuri Paşa, Kafkas İslâm Ordusu Komutanı olarak, genç yaşına rağmen aldığı büyük sorumluluğu bütün imkânsızlıklara rağmen en iyi şekilde yapmaya çalışmış ve kısa zamanda Azerbaycan ve Dağıstan'da başarılar elde etmiştir. Kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güvenliğini sağlayarak, dünya devletleri içinde yer almasını temin etmiştir.

1- MONDROS MÜTAREKESİNDEN SONRA NURİ PAŞA'NIN AZERBAJCAN'DAKİ FAALİYETLERİ VE İSTANBUL'A DÖNMESİ

Nuri Paşa, Azerbaycan'da kaldığı süre içerisinde Azerbaycan ordusu Komutanlığına ilave olarak, Milli Şura'nın da Başkanlığını da yaptı. (Resulzade, 1990:54) Bu olay da göstermektedir ki Nuri Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde askerî yönünün yanında siyasi kişiliği de olan bir konumda bulunmaktadır.

Azerbaycan Hükümeti, Azerbaycan ordusu Komutanlığı vazifesini üzerine alması münasebetiyle, 10 Kasım 1918 tarihinde Nuri Paşa'nın şerefine, Bakü İctimaî Meclisinin Yay binasında ziyafet verdi. Burada, Mehmet Emin Resulzade, Fethali Han Hoyski, Ahmet Bey Ağayev ve diğer şahıslar konuşma yaptılar. Konuşmalarda Azerbaycan'ın istiklali için Osmanlı ve Azerbaycan Türklerinin kardeşliğini, dökülen kanların daha da kuvvetlendirdiği, Türk ordusuna karşı minnet duyguları dile getirildi. Nuri Paşa da, kendisinin ve Türk ordusu için söylenen övgü dolu sözlere teşekkür etti. Yaptığı konuşmada; *“Kardaş Azerbaycan Türkü'nün menafeyi (menfaat) her bir Türk için mukaddestir. Eğer Azerbaycan'ın istiklâli yolunda yeni kurbanlar lazım olursa ona da hazırız.”* Dedi. (Süleymanov, 2001:109- 110; Süleymanov, 1999:414)

Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesine göre Bakü'nün İngilizlere teslim edilmesi gerekirken, Türk Ordusu Bakü'yü hakiki sahibi olan Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetine teslim etti. Nuri Paşa, Azerbaycan ordusu Kumandanlığı görevini kabul ettikten sonra da Kafkas İslâm Ordusu'nun tahliyesi işlemleri ile ilgilenmeye devam etti. Bu arada Bakü'yü işgal etmeye hazırlanan ve Azerbay-

can Hükümetini tanımak istemeyen İngilizlere karşı da Azerbaycan'da hükümetin tek yetkili olduğu yönünde görüşmelerde bulundu.

Osmanlı Harbiye Nazırlığından Kafkasya'nın ve Bakü'nün tahliyesi emrini alan Nuri Paşa; 08 Kasım 1918'de Enzeli'de bulunan İngiliz Komutanlığı'na; tahliyenin başladığını, fakat nakliye vasıtalarının yetersizliğinden dolayı tahliyede zorluklar yaşandığını, Bakü'de meşru Azerbaycan Hükümeti olduğundan, Bakü'nün teslimini kendisinin yapmayacağını, Hükümet ile muhatap olmalarını, halen tesis edilmiş olan asayiş ve emniyetin devam etmesi için mevcut hükümeti tanımaları ve mevcudiyetini devam ettirmeleri gerektiğini belirten bir telgraf gönderdi (KO B VI- 152)

Bu arada İngilizler, Mondros Mütarekesi'nden 10 gün geçmeden İtilâf Devletlerinin Musul ve İskenderun üzerindeki haksız istekleri karşısında Osmanlı Hükümeti'nin gevşek tutumundan cesaret alarak, 11 Kasım 1918 tarihinde ilave nota verdiler. Nota'da Kars, Ardahan ve Batum'un da yerinde inceleme yapmadan boşaltılmasını ve Osmanlı Ordusunun 1914 yılı öncesindeki sınırlarına çekilmesini, Nuri Paşa ile beraberindeki subay ve erlerin Kafkasya'dan ayrılmalarını istediler. (Türk İstiklâl Harbi, 1992:229-230)

İngilizlerin bu istekleri Osmanlı Hükümetini hayal kırıklığına uğrattı. Nota'nın Nuri Paşa ile ilgili bölümü de İngilizlerin Nuri Paşa'nın Kafkasya'da kalmasından devamlı çekindiklerini göstermektedir. Buradan ayrılması için Osmanlı Hükümetine ve daha sonra Azerbaycan Hükümetine baskı yapmışlardır

Nuri Paşa'nın İngiliz Generali Thomson'a 03 ve 08 Kasım 1918 tarihlerinde yazdığı mektuba cevap olarak Thomson da, 10 Kasım 1918 tarihinde Halil Paşa'ya ve Nuri Paşa'ya bir mektup gönderdi. Mektubunda; 17 Kasım 1918 günü saat 10.00'da Bakü'de olacağını ve geldiğinde Türk ordusundan hiçbir kuvvetin olmamasını, Türk ordusunun ateşkes ihlâli yapmasının müttefik devletler tarafından kabul edilemeyeceğini, Türk Azerbaycan Hükümeti adı altında saklanmak gibi bir kurnazlıkla kendilerini kandıramayacaklarını, belirtmiştir. (KO B VI- 120)

Mektubu getiren İngiliz Askerî Heyeti Azerbaycan Hükümetini tanımadıkları için Osmanlı ordusu Kumandanı sıfatıyla Nuri Paşa ile görüştüler. Nuri Paşa, kendisinin ordudan istifa ettiğini ve Azerbaycan hizmetine girdiğini, bu nedenle Mürsel Paşa ile görüşmeleri lazım geldiğini heyete söyledi. Fakat heyet, Azerbaycan Hükümetinin oyuncak olduğunu ve tanımayacakları konusunda ısrar etti. İngiliz Heyeti, 17 Kasım'da Bakü'yü işgal edeceklerini, bu sebeple

Bakü'nün tahliyesini istiyorlardı. Nuri Paşa, Bakü'nün işgali konusunu Azerbaycan Hükümetiyle tekrar görüşmelerini, kendisinin Hükümetin emrinde olduğunu, Hükümet emrederse Bakü'yü müdafaa edeceğini heyete bildirdi. Nuri Paşa bu arada Batum'dan gönderilen 4 adet 15'lik uzun sahil topunu denize karşı yerleştirdi. Bazı tahkimat faaliyetleriyle uğraştı. (Budak, 1998:101)

İngiliz Generali Thomson 14 Kasım 1918'de Nuri Paşa'ya bir mektup daha gönderdi. Bu mektubunda; Bakü şehrinin 17 Kasım 1918 sabahı tahliye edilmesini, Kuzey Kafkasya'daki birliklerin Bakü'ye girmeden tahliye edilmesini, Nuri Paşa'nın da ayrılmasını istedi. (KO B VI -99) Mektubundan anlaşılacağı üzere Thomson, Kafkas İslâm Ordusu'nun tahliye süresinin uzatılmasını, Nuri Paşa'nın Azerbaycan ordusuna dâhil olmasını ve Azerbaycan'da kalmasını kabul etmemektedir.

İşgal gününden üç gün önce Azerbaycan Hükümeti, N. Y. Yusufbeyov, A. Agayev ve M. Rafibeyli'den meydana gelen heyeti General Thomson ile görüşmek üzere Enzeli'ye gönderdi. Enzeli'de yapılan görüşmeler Azerbaycan için hiç ümit verici olmadı. İngilizler Azerbaycan Hükümetini tanımak istemiyorlardı. Azerbaycan heyetine İngiliz generali Thomson; Azerbaycan Hükümetinin Türk Kumandanlığının entrikası ile kurulduğunu, Bakü'ye geldiklerinde inceleyip karar vereceklerini söylemiştir. (Resulzade, 1990:55; Sarıahmetoğlu, 2006:358; Swietochowski, 1988:190; Keykurun, 1998:115; Mehmetzade, 1991:99)

17 Kasım 1918 günü İngiliz gemileri ile Çarlık Rusya'sının bayrağını taşıyan filo Bakü limanına geldi. General Thomson'u Hariciye Nazırı Muavini karşıladı. İngilizler ile beraber Çarlık Rusya'sı taraftarı Albay Biçerekov ve askerleri ile Fransız ve ABD askerleri de Bakü'ye geldi.

Thomson'un, Bakü'ye geldikten sonra yaptığı açıklamalarda "Azerbaycan" kelimesini kullanmaması, Çarlık Rusya'sını tekrar ortaya çıkaracaklarını beyan etmesi, Bakü halkında hayal kırıklığına sebep oldu. Ayrıca Albay Biçerekov ve askerlerinin Bakü'ye gelmesiyle bundan cesaret alan Ruslar ve Ermenilerin taşkınlıklar yapması, halk üzerinde tedirginlik ve endişeye sebep oldu. Beyaz Rus askerlerinin gelmesiyle beraber, Denikin'in de Dağıstan'ı ve Bakü'yü ele geçireceğine dair konuşmalarının duyulması halkın huzursuzluğunu büsbütün artırdı. İngilizler geldikten sonra erzak pahalılaştı. Ekmek dükkânlarının önünde uzun kuyrukların oluşması, sabahtan akşama kadar bekleyip hiç bir şey alamadan evine gidenlerin olması, halkı mutsuz etmişti. (Süleymanov, 1989:276)

Başbakan Fethali Han Hoyski, Thomson'un yaptığı bu davranışları protesto ederek üç gün ziyaretine gitmedi. Daha sonra karşılıklı yaptıkları görüşmede Fethali Han Hoyski'nin kararlı duruşu sayesinde İngilizlerle anlaşmaya varıldı. (Sarıahmetoğlu, 2006:358-359; Budak, 1998: 101; Swietochowski, 1988: 190; Keykurun, 1998:115-117) Fethali Han Hoyski, yeni kurulan Meclis'te Rusların ve Ermenilerin belli oranda temsil edilmesini kabul ederek sorunu çözdü. Yeni Meclis ve Hükümet teşkil edildi. 7 Aralık 1918'de yeni Parlamento'nun açılışında Mehmet Emin Resulzade, yaptığı konuşmada Azerbaycan bayrağına hitaben: *"Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez."* dedi. General Thomson 18 Aralık 1918 tarihinde yayınladığı beyanat ile yeni hükümeti tanıdığını ilan etti. (Resulzade, 1990:57-58; Sarıahmetoğlu, 2006: 359-360; Mehmetzade, 1991:99-100)

17 Kasım 1918'de İngilizler Bakü'yü işgal ettiklerinde, Nuri Paşa da Azerbaycan Harbiye Nezareti ile birlikte Gence'ye taşındı. İngiltere Hükümeti, Türk subaylarının ve Türk kuvvetlerinin Kafkasya'da kalmasını kesinlikle istemiyordu. Bu konuda Osmanlı Hükümetine baskı yapıyorlardı. Bu arada Ahmet İzzet Paşa hükümette fazla durmamış, istifa ederek yerine Tevfik Paşa Hükümeti kurulmuştu. Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, 21 Kasım 1918 tarihinde 9. Ordu Komutanlığına gönderdiği emirde Kafkasya'da kalan subay ve erlerin iki ay içinde 9. Orduya teslim olmalarını istedi. (MSB Arşivi; Yeğin, 2006:243)

Harbiye Nazırlığının bu emri üzerine Nuri Paşa Azerbaycan Hükümeti adına, Yusuf İzzet Paşa'da Kuzey Kafkas Cumhuriyeti nezdinde hizmet etmeyi bırakarak İstanbul'a dönmeye karar verdiler. Osmanlı Hükümeti'nin son emri ile Azerbaycan'da kalmak isteyen subay ve er sayısı çok azaldı. İngilizler Türk subay ve erlerinin Azerbaycan'da kalmaması için Osmanlı Hükümetine yaptıkları baskıyı, Azerbaycan Hükümetine de yaptılar. Azerbaycan Hükümeti, İngilizlerin baskısı sonucu Nuri Paşa'ya doğrudan müracaatta bulunarak Azerbaycan'dan uzaklaşmasını istediler. (Budak, 1998: 103) Bu sıralarda Ermeni gazetesi "Hayrenik" 21 Kasım 1918 tarihinde Nuri Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürüldüğünün doğru olmayan haberini yazar. İkdam gazetesi de 22 Kasım tarihinde aynı haberi verir. (İmanov, 2003:133)

İngilizlerin, Türk subay ve erlerinin Azerbaycan'da kalmamasını ısrarla istemeleri üzerine Nuri Paşa, durumun tam olarak açıklığa kavuşması için 24 Kasım 1918'de Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine gönderdiği telgrafında; İngilizlerin Bakü'yü işgal ettiğini, bir kısım subay erlerin Azerbaycan ordusunda

kaldığını, fakat İngilizlerin Osmanlı subay ve erlerini istemediğini, bununla ilgili Hükümetin emrinin ne olacağını sormuştur.(İSH Kol. K. 3, D. 111)

Osmanlı subay ve erlerinin Azerbaycan ordusundan ayrılmaları, sevk ve idarede güçlük çıkaracağı nedeniyle Azerbaycan Ordusu Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanı'nında da endişeye sebep olmuştur. Bu konuda 2. Azerbaycan Tümen Komutanı Yarbay Nazım Bey'e müracaat ettiklerinde; kendilerine Azerbaycan Hükümetinin izin vermesi gerektiğini tavsiye etmiştir. (KO B II -326)

General Thomson Bakü'ye geldikten sonra ilk işlerinden biri bu kentin 15 Eylül'de Osmanlı ve Azerbaycan kuvvetleriyle alınması üzerine çıkan karışıklıklarla ilgili araştırmalarda bulunmak olur. Hâlbuki Mart 1918 sonunda Ermeni ve Bolşeviklerin binlerce Müslüman'ı öldürmüş olmalarıyla hiç ilgilenmez. 21 Kasım 1918'de Nuri Paşa'ya Fransızca olarak gönderdiği mektubunda; Türk askerinin Bakü'de yağma yaptığını, bunların tespiti için komisyonlar kurulacağını ve zararın Türkiye'den alınacağını belirtir. O sırada Azerbaycan'daki Osmanlı ordusuna Albay Mürsel (BAKÜ) Bey komuta ettiğiinden 29 Kasım'da verdiği cevapta; Türk askerinin yağma faaliyetinde bulunmadığını, bunun aksine yağmayı önleyerek huzuru sağladığını, yağma faaliyetinde bulunanların cezalandırıldığını bildirir. (Bayur, 1983:263-264)

Gence Belediyesi, Nuri Paşa, Gence'den ayrılmadan önce 29 Kasım 1918 saat 13.30'da Türk subayları adına kalabalık bir öğle yemeği verdi. Gence Belediye Başkanı yaptığı konuşmada; bu davetin Türk subayları adına bir veda yemeği olduğunu söyledi ve komutanlar hakkında övgü dolu sözler sarf etti. Bundan sonra Albay Mürsel Bey, Ruşen Eşref (ÜNAYDIN), Ahmet Ağaoğlu, Nuri Paşa ve Yarbay Süleyman İzzet Bey de konuşma yaptılar. Nuri Paşa'nın konuşması uzun ve Turancılıkla ilgili olmuştur. (Yeğin, 2006:246-247; Süleymanov, 1999:419)

Nuri Paşa, Aralık 1918'de birkaç arkadaşı ile birlikte Gence'den ayrılarak Batum'a geldi. Daha sonra kendisi Artvin, Ardahan üzerinden Kars'a, oradan Trabzon'a ve buradan da İstanbul'a geldi. İstanbul'da tutuklandı.

2- NURİ PAŞA'NIN İNGİLİZLER TARAFINDAN TUTUKLANMASI VE BATUM HAPİSAHANESİ'NDEN KAÇMASI

Nuri Paşa, Gence'den ayrıldıktan ve tutuklandığı İstanbul'a kadar olan seyahati, Batum, Artvin, Ardahan, Kars, Trabzon ve İstanbul yolu ile olmuştur.

Seyahatinin bu şekilde olduğu, kendisinin kaleme aldığı Kafkas İslâm Ordusu Hakkındaki Raporu ile 9. Ordu Komutanlığının Harbiye Nazırlığı ile yaptığı yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Harbiye Nazırlığına, 23 Ocak 1919 tarihinde 9. Ordu Komutanlığına gönderilen telgrafta; Nuri Paşa'nın Trabzon'a geldiğinin haber alındığını, bir evde gizlendiğini, takip edilerek yakalanması için İçişleri Bakanlığının Trabzon vilayetine verdiği tebligatla koordineli olarak çalışılmasını emretmektedir (İSH Kol. K. 182, D. 96). Bunun üzerine 24 Ocak 1919 tarihinde Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa tarafından Harbiye Nezaretine çekilen telgrafta; Nuri Paşa'nın Batum'dan Kars'a gelerek kendisi ile görüştüğünü, buradan Trabzon'a gittiğini, oradan da İstanbul'a gideceğini, İngilizlerin kendisine hakaret ve kötü muamele yapmasından çekindiği için bu güzergâhı kullandığını, zaten İstanbul'a dönecek olan Nuri Paşa'nın takibi ve yakalanması için gayret gösterilmesinin gereksiz olduğunu belirtilmiştir. (MSB Arşivi) Telgraflardan İngilizlerin, Nuri Paşa'dan çekindiklerinden dolayı, Osmanlı Harbiye ve Dâhiliye Nazırlıklarına yolculuğunu takip ettirdikleri anlaşılmaktadır.

Nuri Paşa, Trabzon'dan İstanbul'a deniz yolu ile gelir. Vapurdan indiğinde polisler tarafından tutuklanarak Harbiye Nezareti'ne götürülür. Bir gün Bekiraga Bölüğü'nde kalır. Ertesi gün İngilizlere teslim edilir. İngilizler, Nuri Paşa'yı Batum'a götürerek, beş ay Ardahan kışlarında, bir ay da İvanovka Tabyasında hapsederler. (Budak, 1998:103-104; MSB Arşivi; Süleymanov, 2001:141; Tansu, 1969:209, 216; Bayar, 1997:61) General Milne'nin 19 Şubat 1919 tarihli raporunda; Nuri Paşa'nın Batum'da bir İngiliz Divan-ı Harbi tarafından mahkûm edileceği belirtilmektedir. Bu durumda İngilizlerin Nuri Paşa'yı Şubat 1919 tarihinde Batum'daki Ardahan kışlasına hapsedtikleri anlaşılmaktadır. (Jaeschke, 1989:10)

Nuri Paşa hapiste iken Azerbaycanlılar ve Batumlular onu kaçırmaya karar verirler. Kaçırmaya Temel Bey isminde bir Azerbaycanlı rehberlik eder. 8 / 9 Ağustos 1919 gecesi yapılan kaçırma faaliyetinde çatışma çıkar. Bir subay ve iki er olmak üzere üç İngiliz ölür. Nuri Paşa'yı kaçırıcılardan bir Batumlu şehit olur. Nuri Paşa, bir hafta Batum'un içinde gizlendikten sonra Acara üzerinden tekrar Artvin, Ardaneç, Oltu yoluyla Erzurum'a gelir. Kâzım Karabekir Paşa ile görüştüktan sonra Nahçıvan ve Karabağ yoluyla Bakü'ye gider. (Budak, 1998:103-104; Süleymanov, 2001:113-114, 141) Jaeschke ve Yerasimos, Nuri Paşa'nın kaçış tarihini 7 Ağustos 1919 olarak vermektedir. Ayrıca Yerasimos, Nuri Paşa'nın

Batum Hapishanesinden Karakol Cemiyeti tarafından kaçırıldığını belirtmektedir. (Jaeschke, 1989:56; Yerasimos, 1979:111)

15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa da 12 Ağustos 1919 tarihinde Harbiye Nezaretine çektiği telgraf ile Nuri Paşa'nın 8/9 Ağustos 1919 gecesi kaçırılmasını bildirmiştir. Telgrafta; Nuri Paşa'nın kaçırılması esnasında muhafızı bulunan iki İngiliz subayı ile dört erin öldürüldüğü, Nuri Paşa'nın bilinmeyen bir bölgeye kaçırıldığı ve bütün aramalara rağmen İngilizler tarafından bulunamadığı belirtilmiştir. (İSH Kol. K. 194, D. 244)

Nuri Paşa, Batum'dan Artvin, Ardanuç yoluyla Oltu mıntikasında Urucu'ya geldiğinde 9 Eylül 1919'da 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya bir telgraf gönderir. Telgrafında; Elviye-i Selase'nin kurtarılacak bir Cumhuriyet idaresi kurulmasını, Ermenilerin tahliye ettiği bazı yerlerin Gürcülerden önce işgal edilmesini, kurulacak Üç İl Cumhuriyetinin Erzurum'un korunmasında tampon vazifesi yapacağını, ihtiyaç duyulan parayı Azerbaycan'ın karşılayacağını, Üç İl Cumhuriyetinin idaresi için idareci ve asker yardımı yapılmasını, istemiştir. Nuri Paşa, 10 ve 12 Eylül tarihlerinde de telgraf göndererek, Ermeni birliklerinin Bardiz Vadisi'ne inerek birkaç köyü tahrip ettiklerini, eğer teklifi kabul olmayacaksa Azerbaycan'a gitmek istediğini bildirmiştir.

Kazım Karabekir Paşa ise Nuri Paşa'nın dürüst bir insan olduğunu, fakat yanlış telkinlere ve hayale kapılabileceğini, bu düşüncelerin de İngilizlerin işine yarayacağını düşünerek, Nuri Paşa'ya verdiği cevapta; Üç İl Cumhuriyetinin kurulmasının Gürcistan ile ilişkileri bozacağından zararlı olduğunu, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'a gitmesini uygun olacağını tavsiye etmiştir. (Karabekir, 1967:3-6; Karabekir, 1969:180-183)

Nuri Paşa bundan sonra Oltu'dan Erzurum'a gelerek Kâzım Karabekir Paşa ile görüşür. Daha sonra Nahçıvan ve Karabağ yoluyla Azerbaycan'a geçerek Bakü'ye gider. Bakü'de Nesip Bey Yusufbeyli hükümeti vardır. (Budak, 1998:104)

3- MONDROS MÜTAREKESİ SONRASINDA İNGİLTERE VE TÜRKİYE'NİN KAFKASYA POLİTİKALARI

a- İngiltere'nin Kafkasya Politikası

Bolşevik İhtilali'ni takip eden günlerde, Don, Terek, Kuban, Ukrayna ve Kafkasya'daki mahalli idarelerin Bolşevikleri tanımaması sonucunda, İngiliz

Dışişleri Bakanlığı bu ülkeleri bir araya getirmek ve aralarına Romanya'yı da katarak Bolşeviklerin güneye inmesini engellemek, Almanlara karşı kullanmak ve Türk Ordusu'nun ilerleyişine mani olmak için Güney Kuşağı Projesini hedeflemiştir. Savaşın ilerleyen günlerinde Almanların Ukrayna'yı, Türklerin Azerbaycan'ı ele geçirmeleri, Beyaz Orduların Bolşevik Ordusu karşısında mağlup olmaları bu planın gerçekleşmesine mani olmuştur. (Çağlayan, 2001:497-500) Fakat savaş sona erdiğinde İngilizler Basra, Bağdat, Bakü ve Batum gibi merkezleri ellerinde bulundurarak, Hindistan yolunun güvenliği için önemli bir avantaj sağlamışlardır. Ayrıca mağlup olan İttifak Devletlerine istediği şekilde ateşkes antlaşması imzalatarak savaş sonunda güçlü bir duruma gelmişlerdir.

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sonunda Kafkasya'yı büyük ölçüde işgal etmesine rağmen, Lloyd George Hükümeti askerlerini Kafkasya'dan mümkün olduğunca erken çekmek kararındaydı. Bunun sebebi, İngilizlerin hem Boğazları ve Anadolu'yu hem de Kafkasya'yı kontrol etmeye gücünün olmamasıydı. Bunun yerine İngiltere, Bolşeviklerin güneye inmesini önlemek amacıyla, anti-Bolşevik güçleri desteklemek ve Güney Kafkasya ülkeleriyle birlikte Kafkas Sedini oluşturmak istiyordu.

İngilizlerin desteklediği anti- Bolşevik Rus kuvvetleri lideri Denikin ise Bolşevik kuvvetlerle çarpışırken aynı zamanda Kafkas Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını tanımıyor, "Tek ve Bölünmez Büyük Rusya" konusunda ısrar ediyordu. (Hale, 2003:41) Denikin'in Kafkasya üzerindeki istilacı tutumu Azerbaycan'ı rahatsız ettiği gibi, Denikin'in Kafkas ülkeleri ile uğraşmasını istemeyen İngilizleri de rahatsız ediyordu. Daha sonra Bolşevikler karşısında yenilen Denikin Ordusu Aralık 1919'da dağıldı.

İngiliz Hükümeti, Mart 1919'da Kafkasya'dan çekilme kararı aldıktan sonra; Ermenistan'a ABD'ni, Gürcistan ve Azerbaycan'a İtalya'yı mandater devlet olarak düşündü. Fakat her iki devlet bu görüşü kabul etmeyince İngiltere'nin durumu daha da zorlaştı. Buna rağmen İngiltere, Ekim 1919 tarihine kadar Kafkasya'dan askerlerini tamamen tahliye etti. Kafkasya'nın en karışık olduğu zamanda tahliye kararının alınmasında en önemli sebep ekonomik faktördü. Çünkü savaş sonunda galip çıkmasına rağmen ekonomik çıkmaza girmişti. Lord Curzon; "Eğer A.B.D. masrafları ödeseydi; bu karar alınmayacaktı." demiştir. (Kırkpınar, 2004:95-97)

İngiltere'nin Kafkas ülkelerinden Ermenistan ile ilgili düşünceleri, Türkiye'nin Doğu'daki vilayetlerini de kapsayacak şekilde büyük bir Ermenis-

tan Devleti kurmak; bu devleti ABD mandasına vermektir. Düşündüğü gibi olmayınca İngiltere, konuyu Milletler Cemiyeti'ne havale ederek, bu sorumluluktan sıyrılmaya çalıştı. Bundan sonra da Ermeni devleti kurma hayalleri yavaş yavaş söndü.

İngiltere, Kafkasya'da Gürcistan'a fazla güvenmiyordu. Bunun için Batum şehri başlangıçta serbest bir liman olarak otonom bir yapıda kalması, güvenliğinin İtilâf Devletlerinin askerleri tarafından korunması, gelecekte yapılacak konferanslarda durumunun kesinleştirilmesi düşünülüyordu. Bolşevik kuvvetler, güneye doğru ilerlediklerinde Batum'u koruyan küçük bir İngiliz ve Fransız kuvveti 7 Haziran 1920'de şehri terk etti.

İngilizler, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı Aralık 1918'den itibaren daha yakın davranmaya başladılar. General Thomson, 17 Aralık 1918'de kurulan hükümeti tanıdığını bir beyanname ile açıkladı. Karabağ'da Ermenilere karşı Azerbaycan'ı desteklediler. Azerbaycan ordusunun Şubat 1919'da Karabağ'a girmesine izin verdiler. (Van der Leeuw, 2000:151; Krikorian, 2001:103) İngilizler Ağustos 1919 tarihinde Azerbaycan'ı tahliye ettiler. Bundan sonra Azerbaycan, Ermenistan dâhil komşuları ile iyi ilişkiler kurmaya gayret etmiş, dış düşmanlara karşı savunmak amacıyla Maveray-ı Kafkas Konfederasyonu'nu önermiştir. Şimalî Kafkasya'da kurulan hükümete maddî yardımda bulunmuştur. (Resulzade, 1990:72-74)

Bolşevikler, Çarlık Rusya ordularını yenilgiye uğrattıktan sonra, İngiltere karşı devrimcilere doğrudan yardım yapamayacağını; Bolşeviklerle savaşanlara isterlerse silah satabileceğini bütün dünyaya 13 Aralık 1919 tarihinde duyurdu. Bu karar Kafkas ülkelerini hayal kırıklığına uğrattı. Bu karar bilhassa kurulmasına karar verilen Ermenistan'ın durumunu zora sokacaktı. (Kırkpınar, 2004:131-132) Paris Barış Konferansında İtilâf Devletleri, Kafkas ülkeleri temsilcilerine silah yardımı yapacaklarını bildirmelerine rağmen daha sonra bundan vazgeçtiklerini belirttiler. Zaten bu sıralarda 11. Kızıl Ordu Azerbaycan'a girerek 27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal etti. Bolşevikler sırasıyla Ermenistan ve Gürcistan'ı da ele geçirdiler. Kâzım Karabekir Paşa, 15. Kolordu ile Ermenilere karşı harekât icra etti. Böylece İngiltere'nin, Bolşeviklerle Anadolu'daki Kuvay-ı Milliyecilerin irtibatını kesmek için tasarladığı Kafkas Seddi yıkılmış oldu.

b- Türkiye'nin Kafkasya Politikası

Mustafa Kemal (Atatürk) Kurtuluş Savaşı'na başladığında Türkiye dört taraftan kuşatılmış vaziyetteydi. Dışardan yardım alamadığı takdirde Kurtuluş

Savaşı'nın başarısı tehlikeye giriyordu. Batılı ülkelerden hiçbirisi Türkiye'ye yardım etmeyeceğine göre, yardım alınabilecek tek ülke Bolşevik Rusya kalıyordu. Bolşevik Rusya o esnada tarihin bir cilvesi olarak, Türkiye gibi Batılı Devletlerle mücadele ediyordu. Ayrıca, dünya üzerindeki esir milletlerin emperyalizme karşı mücadelesini destekliyor, kendi rejimini Batılı ülkeler dâhil, dünyaya yaymak istiyordu. Türkiye'nin Bolşevik Rusya'dan yardım alabileceği tek kara yolu bağlantısı Kafkasya idi. İngiltere'de bu bağlantıyı kesmek için Kafkas Seddi politikasını yürütüyordu. Türkiye'nin birinci amacı; Kurtuluş Savaşı'nı kazanabilmek için Kafkas Seddini yıkmak, Bolşevik Rusya ile karadan bağlantıyı sağlamaktı.

Bolşevik ideolojisi, Türk milletinin özelliklerine uygun olmasa da, Mustafa Kemal önderliğinde Kurtuluş Savaşı veren Türkiye'nin uygulayacağı hareket tarzı, Misak-ı Milli'nin korunması için ideolojiye bakmadan kendisine yardım edecek Bolşevik Rusya'ya yanaşmak olmuştur. Mustafa Kemal, rejim farklılığının iki ülke arasındaki siyasi işbirliğine engel olmadığını, Bolşevik Rusya ile ittifak yapmakla Bolşevik olunmadığını ifade etmiştir. (Sönmezoğlu, 2001:58; TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1985:47-48)

TBMM açılmadan önce Sovyet Rusya ile gayri resmî görüşmeler yapılmıştır. Bunlardan önemlisi Halil Paşa'nın (Kut) yardım almak için Moskova'ya gitmesidir. TBMM açıldıktan sonra ilk resmî temas, Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı 26 Nisan 1920 tarihli mektup ile başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa mektubunda; Sovyet Rusya ile ittifak yapma zorunluluğunu, gerekli yardımın alınabilmesi için İngiltere'nin kurmaya çalıştığı Kafkas Seddi'nin yıkılması gerektiğini belirtmiştir. Ancak Sovyet Rusya'dan gelen cevapta; Misak-ı Milli'yi parçalamaya yönelik istekler bulunuyordu.

TBMM, Haziran 1920'de Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyeti Moskova'ya gönderdi. Moskova'da yapılan görüşmelerde Sovyetlerin, Van ve Bitlis'in Ermenilere verilmesini istemesi Türk Heyetinde şok etkisi yaptı. Görüşmeler kesildi. TBMM'de yapılan görüşmelerden sonra Sovyet Rusya'ya dili sert bir cevap verildi. (Erdaş, 1994:112-114; Gürün, 1991:36-37; Bilge, 1992:51-59; TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1985:158-157)

03 Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Antlaşmasından sonra Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ilişkiler tekrar başladı. Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) başkanlığında bir heyet Moskova'ya gitti. Ali Fuat Paşa (Cebesoy) ilk Moskova Büyükelçisi olarak görevlendirildi. Yapılan görüşmeler sonucunda 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması imzalanarak Türkiye ile Sovyet Rusya sınırı so-

nuca bağlandı. 13 Ekim 1921'de Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın da katılımı ile yapılan Kars Antlaşması ile Doğu Cephesinde güvenlik tamamen sağlanmış oldu.

Türk Heyeti görüşmeler sonucunda Sovyet Rusya'dan iki tümeni donatacak kadar silah, malzeme ve cephane yardımı almıştır. (Cebesoy, 1955:143-149, 246-248; Ateşer, 2003:529-531; Saray, 1987:84-85) Sovyetler, Türkiye'ye 11 milyon altın ruble para yardımı da yapmışlardır. Bu para da Buhara Cumhuriyeti tarafından 100 milyon altın ruble olarak toplanmış; Türkiye'ye verilmek üzere Lenin'e teslim edilmiştir. Sovyetler de paranın sadece 11 milyonunu Türkiye'ye vermişlerdir. (Saray, 1987:85-87; Ateşer, 2003:528-529; Erdaş, 1994:130)

Türkiye'nin Gürcistan ile ilişkilerindeki amacı, Elviye-i Selase'nin anavatanına katılmasını sağlamaktır. Bolşevikler 20 Şubat 1921'de Gürcistan'ı işgal etmeye başlayınca TBMM Hükümeti, Ardahan ve Artvin'in iadesi için nota verdi. Bilahare Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i işgal etti. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile Türkiye Batum'u Gürcistan'a bıraktı. Kars, Ardahan ve Artvin'i aldı. Gürcistan'da Bolşevik idaresi kuruldu. İngiltere'nin Kafkas Seddi politikası yıkıldı.

İngilizler, 19 Ağustos 1919'da Azerbaycan'ı terk ettikten sonra, Azerbaycan Hükümeti Sovyet tehlikesine karşı İngilizlerle iyi geçinmeye devam etmiştir. Bu sırada Türkiye, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde İtilâf Devletlerine karşı yaptığı Kurtuluş Savaşını kazanmak için Sovyet Rusya ile ittifak yaparken, Azerbaycan Hükümeti de Sovyet tehlikesine karşı İngiltere'ye yanaşmak durumunda kaldı.

Türkiye'nin bu dönemde Azerbaycan'dan iki isteği vardı. Birincisi, malî ve askerî yardım; ikincisi, Bolşeviklerle işbirliğini kolaylaştırmaktır. Sovyet Rusya'dan gelecek yardımı İtilâf Devletlerinin entrikalarıyla Gürcistan ve Ermenistan tarafından engellendiğinden Azerbaycan'ın yardımına özellikle ihtiyaç vardı. (Sonyel, 1987:179-180)

Kazım Karabekir Paşa, eserinde Azerbaycan'da iktidardaki Müsavat Hükümetinin, "Türkiye ölmüştür" diyerek yardım yapmak istemediklerini belirtmektedir. (Karabekir, 1969:287; Karabekir, 1967:7) Fakat Hüseyin Baykara ise eserinde Azerbaycan Hükümetinin Türkiye'ye yardım etmek istediğini, bu nedenle Rauf Bey'i (ORBAY) Bakü'ye davet ettiğini fakat Dr. Fuat Sabit'in Moskova ve Bakü'de bulunan Türk Komünist Partisi ile anlaşarak bu yardımı engellediğini yazmaktadır. (Baykara, 1975:298-304)

Azerbaycan Hükümeti, 1920 yılı başlarında Karabağ'da çıkan Ermeni isyanları ile uğraşmaktadır. Azerbaycan Ordusunun büyük kısmı Karabağ'a gönderildiğinden Bakü'yü savunacak kuvvet azdır. Mart 1920'den itibaren 11. Kızıl Ordu da güneye doğru ilerlemektedir. Bu sırada Bakü'deki Komünist Fırka, Müsavat Hükümetine bir ulti matom vererek iktidarı kendilerine teslim etmelerini istedi. Karşılıklı görüşmelerden sonra tespit edilen maddeler çerçevesinde iktidar Komünist Fırka'ya devredildi. (Rezultade, 1993:68-71)

Bakü'de bulunan Halil Paşa, Dr. Fuat Sabit ve diğer subaylar, Azerbaycanlıları Kızıl Ordunun gelişinden korkmamaya ve bu kuvvetlerin yardım amaçlı olarak Anadolu'ya geçeceği konusunda ikna etmeye çalışmışlardır. Kızıl Ordu 27 Nisan 1920 tarihinde Bakü'yü işgal ederek Azerbaycan'ın bağımsızlığını ortadan kaldırmıştır. Bundan sonra Rusların girdiği yerlerde yağma, öldürme ve vahşetler yapılmıştır. (Şimşir, 2006:20-21) Azerbaycan'da Bolşevik idaresi kurulduktan sonra Azerbaycan'ın iç ve dış politikasında Moskova'nın hâkim olduğu görülmektedir. TBMM Hükümeti de faaliyetlerini daha çok Sovyet Rusya ile işbirliğine yöneltmiştir. 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması ile Türkiye, Azerbaycan ilişkileri hemen hemen sona ermiştir.

Sonuç olarak, Türkiye- Azerbaycan ilişkileri her iki ülkenin sıkıntıda ve farklı politikalar yürütmek zorunda olduğu bir döneme rast gelmiştir. Türkiye, İtilâf Devletlerine karşı savaştığından Sovyet Rusya ile ittifak yapmak durumunda kalmıştır. Bunun aksine uzun yıllar Rus hâkimiyetinde yaşayan Azerbaycan da tekrar Rus hâkimiyetine girmemek için İngiltere yanlısı bir politika izlemiştir. Türkiye son derece sıkıntıda olduğu bu dönemde Azerbaycan'a gerektiği kadar yardım edememiştir.

4- NURİ PAŞA'NIN ARDAHAN KIŞLASI'NDAN KAÇTIKTAN SONRA KAFKASYA'DAKİ FAALİYETLERİ

İngilizlerin Kafkas Seddi siyaseti ile TBMM Hükümetinin Kafkas Seddini yıkma siyaseti arasında, Nuri Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Kâzım Karabekir Paşa, Azerbaycan'a ve Rusya'ya giderken yanına uğrayan Halil Paşa ile yaptığı konuşmada kendisinin, Nuri Paşa'nın ve Berlin'de bulunan İttihat ve Terakki mensuplarının Milli Mücadeleye zarar verecek faaliyetlerde bulunmamalarını tavsiye etmiştir.

Nuri Paşa da İngilizlerin kontrolündeki Batum Hapishanesi'nden kaçtıktan sonra Kâzım Karabekir Paşa'nın yanına gelerek kendisiyle görüştü. Kâzım Kara-

bekir Paşa, Elviye-i Selâse hakkında yapılacak işlerle ilgili bilgi verdikten sonra Azerbaycan Hükümetini ve halkını tanıması itibarıyla, Milli Mücadeleye para yardımı temin etmesi için Eylül 1919 sonlarına doğru Nuri Paşa'yı Azerbaycan'a gönderdi. (Karabekir, 1969:181) Nuri Paşa, Bakü'ye vardıktan sonra Kâzım Karabekir Paşa'nın talimatı doğrultusunda çalışmaya başladı. Bakü'de, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında aracılık yapan "Türkiye Halkının Temsilciliği" adlı yarı resmî bir örgüt kurdu. İktidarı ele geçirmek için Azerbaycan'daki bazı önemli makamlara Türkiyeli İttihatçıları gizlice yerleştirmeye başladı. Örgütün giderlerini işbaşındaki Müsavat Hükümeti karşılamasına rağmen bu örgüt ilerde bu hükümetin düşürülmesinde önemli rol oynayacaktı. Anadolu'daki Türk milliyetçileri bu örgütün üyeleri aracılığı ile Azerbaycan ile resmî olmayan ilişkiler kurdular. Azerbaycan'da da Türkiye'nin bağımsızlık savaşına sempati duyan İslamcı, Komünist ve Azerbaycan milliyetçiliğine karşı olan değişik gruplara mensup kimseler bulunmaktaydı. Azerbaycan Hükümeti her ne kadar İngilizlerden çekinerek Türkiye ile ilişki kurmaya ve yardım etmeye çekinse de, söz konusu grupların etkisi dolayısıyla Yusufbeyli'nin ikinci kabinesi iyi niyet gösterisi olarak Aralık 1919'da T.B.M.M. Hükümetine para yardımında bulundu. (Sonyel, 1987:180-181; Saydam, 1998:394-395; Karabekir, 1969:469; Swietochowski, 1988:213)

Nuri Paşa Bakü'ye geldiğinde, Müsavat Hükümeti tarafından iyi karşılandı ve korundu. Azerbaycanlı milliyetçilerin nazarında Nuri Paşa kahramandı. İngilizler Nuri Paşa'nın yakalanması için bir milyon ruble mükâfat koymuşlardı. Fakat Azerbaycan'da hiç kimse onu teslim etmeyi düşünmedi. İngiliz Dışişleri Bakanlığının Azerbaycan Başbakanı Yusufbeyli nezdinde yaptığı girişimlerde sonuç vermedi. Nuri Paşa bir müddet sonra Kuzey Kafkasya'yı Denikin kuvvetlerine karşı savunmak üzere Dağıstan'a gitti. (Qasimov, 1998:53; Resulzade, 1990:101)

Denikin ordularının Şimalî Kafkasya'yı işgal etmeleri üzerine, 10 Ağustos 1919'da Tiflis'te Gürcü, Azerbaycanlı, Kuzey Kafkasyalı Sosyalist ve Bolşeviklerle altı milliyetçi olmak üzere 52 kişilik bir heyet Ahmet Salikof'un başkanlığında toplandı. Bu toplantıda "Kuzey Kafkas Komitesi" kuruldu. Kuzey Kafkas Komitesi, Kuzey Kafkasya'da mücadele edecek kuvvetlerin başına aslen Kafkasyalı olan Osmanlı subaylarından Kâzım Bey'in (Kap) geçmesini kararlaştırdı. Cesur ve atılgan bir yapıya sahip olan Kâzım Bey, emrindeki Türk, Gürcü ve Kuzey Kafkasyalı subay ve erlerle birlikte Denikin ordusuna büyük zayıat ver-

dirdi. Kâzım Bey'in askerî faaliyetleri iyi gitmesine rağmen Bolşevik propagandası ve bazı şahsî ihtiraslar ortalığı karıştırıyordu. Bu nedenle Kâzım Bey sert davranmaya bazı kimseleri asmaya ve kurşuna dizmeye mecbur oluyordu. Bu davranışı Bolşevikleri sinirlendiriyordu. Eylül 1919'da Celal Korkmazov liderliğinde Kasımkent'te yapılan toplantıda Kâzım Bey'in görevden alınmasına ve idam edilmesine; yerine Osmanlı subayı Kurmay Binbaşı Baha Sait'in "Şimalî Kafkasya Başbuğluğu" namı ile göreve getirilmesine karar verildi. Fakat o sırada Derbent cephesinde Ruslarla çarpışan Kâzım Bey bunu haber alınca, bir süvari kuvveti yolladı. Toplantıyı yapanlar kaçtı. Baha Sait yakalanarak hudut dışına çıkarıldı. (Berzeg, 2004:144-145; Kafı, 1942:148-150)

Celal Korkmazov, bu sefer Nuri Paşa'yı milli gayeye sadık görünerek ve büyük vaatlerle ikna ederek Aralık 1919 başlarında "Kuzey Kafkasya Başbuğu" sıfatıyla milli kuvvetlerin başına getirdi. Nuri Paşa "Kafkas İslâm Ordusu Komutanı" olarak halk arasında ün ve saygı kazanmış kimseydi. Nuri Paşa, Kâzım Bey'e görevinin sona erdiğine ve karargâha dönmesine dair Albay Muhtar Bey vasıtasıyla emir gönderdi. Kâzım Bey cepheyi Ahmet Muhtar Bey'e teslim ettikten sonra karargâha dönmeyip, emrindeki piyade alaylarından biri ve süvari birliği ile Nuri Paşa'ya ve Bolşeviklere karşı mücadelesine devam etti.

Nuri Paşa, Lavaşi'de parlamento ve muntazam bir hükümet kurmaya çalışmasına rağmen Bolşevikler onun ve milli hareketin aleyhine ayaklanma yaptılar. Nuri Paşa, nezaket ve dürüstlüğü'nün başka maksatlar için kullanıldığını görünce Kâzım Bey'in yetkilerini geri verdi. Şimalî Kafkas Başbuğu Ferik Nuri imzasıyla 17 Aralık 1335 (1919) tarihli ve 159 numaralı "Binbaşı Kâzım Bey'e" hitaben şu emri gönderdi: "*Ordunun Azerbaycan'ı tahliyesinden sonra Azerbaycan'da Karabağ mıntakasında Ermenilere karşı yaptığımız muharebeler şayan-ı takdirdir. Bu defa Dağıstan'da Ruslara karşı faaliyet ve gayretinizden dolayı binbaşılığa terfinizi icra ettim. Dağıstan ordusunun şimal cephesi kumandanı ve binbaşısınız.*" (Kafı, 1942:150-151; Berzeg, 2004:198-200)

İngiliz Hükümetinin Kafkasya'daki temsilcisi Oliver Wardrop, 3 Ocak 1920 tarihinde Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bir telgraf göndererek, Denikin ordularının çökmesi ihtimalinde, Bolşevik ordularının Güney Kafkasya'ya güçlü bir saldırı başlatacaklarını belirterek; Gürcistan ve Azerbaycan'ın maddî, malî ve manevî bakımından desteklediği takdirde iyi çarpışacaklarını, bölgede kendilerini hiç sevdirmeyen Nuri Paşa ve Türkleri sınır dışı etmesi için Dağıstan'ın da ikna edileceğini; İngiltere'nin çıkarları açısından Dağıstan'ın da istiklâlinin

tanınması gerektiğini belirtir. 4 Ocak 1920 tarihinde ise Gürcistan Dışişleri Bakanı Yevgeni Gegeçkori, Azerbaycan temsilcisi Vekilof ile yaptığı görüşmede Kuzey Kafkasya'yı Bolşeviklere karşı desteklemenin zorunlu olduğunu söylerler. Vekilof, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığına çektiği telgrafta Nuri Paşa'nın Bolşeviklerle dayanışma ve iş birliği içerisinde olduğunu belirtir. (Berzeg, 2004:205)

Kuzey Kafkasya'da Denikin orduları Bolşevik ordusu karşısında yenilirken, İtilâf Devletlerinin 12 Ocak 1920 tarihinde, Azerbaycan ve Gürcistan'ın istiklâlini tanımaları üzerine, Kâzım Karabekir Paşa, yaptığı değerlendirmede; Azerbaycan ve Gürcistan'ın zayıf orduları ile Kızıl Orduya karşı bir şey yapamayacağını belirtmektedir. Bu tarihte Nuri Paşa Dağıstan'da, Halil Paşa Bakü'de bulunmaktadır. Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'da yaptığı tavsiyelere güvenererek Halil Paşa'nın Azerbaycan ordusu ile Bolşeviklerin karşısına çıkmayacağını zannetmesine rağmen, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ı kurtaracağım diye tesire kapılacağından endişe etmektedir. Böyle bir faaliyetin Milli Mücadeleye ve Azerbaycan halkına zarar vereceğini düşünmektedir. (Karabekir, 1969:422- 423)

Saime Yüceer, ATASE Arşivlerine dayanarak, 20 Ocak 1920 tarihinde Nuri Paşa'nın Bakü'den Kâzım Karabekir Paşa'ya bir mektup gönderdiğini belirtmektedir. Mektup şöyledir: *“Türkleri kurtarmak için Azerbaycan Hükümeti tarruzdan ma'sun bulundurmak ve bunun için Şimalî Kafkasya'yı temizlemek ve İngilizlerin İran ve Azerbaycan'da yerleşmesine engel olmak Türkistan teşkilâtını kuvvetlendirmek için çok sayıda insan göndermek gerekiyor. Amaç doğrultusunda Bakü'de Bolşeviklerle temasa başlayarak fikirleri öğrenilmeye ve kendileriyle ilişkiye girmeye çalışıyorum...”* (Yüceer, 1995:48-49) Nuri Paşa, Aralık 1919 ortalarından itibaren Dağıstan'da olmasına rağmen, Bakü'den böyle bir mektup göndermesi; Nuri Paşa'nın Azerbaycanlı yetkililer ve Bakü'deki temsilci subaylarla görüşmek üzere bu tarihlerde Bakü'ye gittiğini ve mektubu oradan kendisinin veya Bakü'deki temsilcisi vasıtasıyla gönderdiği değerlendirilmektedir. Mektuptan anlaşılacağı üzere Nuri Paşa, başlangıçta Kâzım Karabekir Paşa'nın talimatı doğrultusunda çalışmaktadır.

Şubat 1920 başlarından itibaren, Nuri Paşa ile Kuzey Kafkas Komitesi arasında güven bunalımı başladı. Kuzey Kafkas Komitesi'nin 02 Şubat 1920 ve Derbent Cephesi Komünistlerinin 11- 12 Şubat 1920 tarihlerinde yaptıkları toplantılarda, Nuri Paşa ve Türk subayları çeşitli konulardan suçlanarak, Dağıstan sınırları dışına atılmaları kararlaştırıldı. 18 Şubat 1920 tarihinde, Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi'nin talimatı ile tutuklanan bir şahsı serbest bırakmak

için, Mecalis'te Nuri Paşa'nın emrinde olan birliğin, Konseye ait iki jandarmayı öldürmesi ve şahsı kurtarması üzerine, Bolşevik denetimine geçmiş olan Savunma Konseyi ile Nuri Paşa'nın arasındaki güven bunalımını daha da büyüttü. 19 Şubat 1920'de Savunma Konseyinde bulunan Bolşevik üyeler Nuri Paşa ile tüm Türk subaylarının Dağıstan'dan çıkarılmalarını isteyen bir karar sureti sundular.

Bölgedeki Bolşevikler tarafından Nuri Paşa, İngilizlerle anlaşmakla suçlanmaktadır. Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi'nde Sovyet Rusya'nın casusu konumunda görev yapan Rus Bolşevik Şeboldayev 20 Şubat 1920'de Terek bölgesinde Rus isyancı birlikler komutanı Nikolay Gikalo'ya gönderdiği mektupta ; *"Burada Türklerle skandal içindeyiz. Nuri Paşa ve çetesi, Azerbaycan üzerinden İngilizlerle anlaşmış olup bir yandan Uzun Hacı (Saltınski) ile işbirliği halindedir. Kafkasötesinde İngiliz altınları çalışıyor ve gaye Kuzey Kafkasya'da Bolşeviklere karşı beyaz bir cumhuriyet kurmaktır."* diye yazmakta ve Nuri Paşa'yı suçlamaktadır. (Berzeg, 2004:230-231)

21 Şubat 1920'de Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Savunma Konseyi, komünist üyelerin girişimiyle, Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi'nin emirlerine itaatsizlik eden Nuri Paşa'nın Başkomutanlık sıfatı ve yetkilerinin iptal edilmesine ve elindeki paraların malî raporla geri alınmasına karar verdi. Fakat bu karar uygulanamadı. (Berzeg, 2004:233)

Aralık 1919'dan itibaren meydana gelen olaylardan anlaşılmaktadır ki; Nuri Paşa ve beraberindeki subaylar, Şubat 1920'ye kadar Denikin ordusuna karşı mücadeleye ederken, Bolşeviklerle iş birliği yapmalarına rağmen, Denikin ordusunun yenilmesinden ve Bolşeviklerin Kafkasya'da güçlenmesinden sonra Bolşeviklerle aralarında fikir ayrılıkları olmuş, silahlı çatışmalar meydana gelmiştir. Bunun üzerine Kuzey Kafkasya Komitesini ele geçiren Bolşevikler, kendilerinin göreve getirdiği Nuri Paşa'yı ve beraberindeki Türk subaylarını istememeye başlamışlardır. Bu durumda silahlı çatışmalar ve karşılıklı öldürmeler artmıştır. Bilhassa Kâzım Bey'in cezalandırmaları şiddetli olmuştur.

Kuzey Kafkasya Savunma Konseyindeki Sovyet yanlısı grup, Binbaşı Kazım Bey'i öldürmek amacıyla, Konsey Başkanı Sultan Said Kazbek imzasıyla bir mektup gönderdi. Binbaşı Kazım Bey, Konseyin niyetini anladığından önlem aldı. Sultan Said Kazbek, Celal Korkmazov dahil Konsey'in ileri gelenlerini yakaladı. 25 üyeyi öldürdü. Serbest bırakılan Celal Korkmazov, Binbaşı Kazım Bey aleyhine isyanlar çıkardı. Kazım Bey yaralanarak Mecalis'i köyüne çekildi.

Bu olaydan sonra Nuri Paşa'nın itibarı sarsıldı, Türk subayları Bolşevikler tarafından öldürülmemek için saklanmak veya Azerbaycan'a gitmek zorunda kaldılar. (Berzeg, 2004:237-239,244-245; Kafı, 1942:151; Butbay, 1990:15) Nuri Paşa'nın bu şekilde anti- Bolşevik tutumu Kâzım Karabekir Paşa'yı da kızdırdı.

Mustafa Kemal Atatürk'ün bilgisi dâhilinde Kuzey Kafkasya'da inceleme yapmak üzere Kara Vasıf Bey tarafından teşkil edilen Kurmay Albay İsmail Berkuk başkanlığındaki heyet, Tiflis üzerinden Bakü ve sonra Dağıstan'a geldiler. Binbaşı Kâzım Bey'i, yaralandıktan sonra çekildiği Mecalis köyüne gelerek ziyaret ettiler. Fakat Kâzım Bey'in heyette bulunan Bolşevik üyelere karşı olumsuz tutumundan dolayı iyi bir anlaşma sağlanamadan buradan ayrıldılar. (Butbay, 1990:6-7, 16-17; Berzeg, 2004:240) Türk Heyeti, Mecalis'ten Ahuşa kentine geldi. Burada Ali Hoca ve Nuri Paşa ile görüştükten sonra Levşe'ye gitmek üzere ayrıldılar. Heyetin araç ve gidiş masrafları Nuri Paşa tarafından sağlandı. Heyette bulunan Mustafa Butbay eserinde Nuri Paşa'nın Ahuşa'daki faaliyetleri hakkında; Nuri Paşa'nın genç, zeki, sevimli birisi olduğu, güzel sanatlara karşı bir eğilim ve yeteneği olduğu, olayların kendisini Dağıstan Dağlarına getirdiğini, masrafların Azerbaycan Hükümeti tarafından karşılanarak Bolşevizm tehlikesine karşı bir engel oluşturmaya çalıştığını, emrinde yerli kuvvetlerle bir kısım Türk askerinden oluşan bir kuvvetinin olduğu, Bolşevizm hareketine karşı duramayacağını bildiği halde Türkiye'nin durumunun belirsizliği nedeniyle şimdilik Dağıstan'da vakit geçirmek zorunda kaldığını yazmaktadır. (Butbay, 1990:18-19)

Kuzey Kafkasyalı bazı aydınlar tarafından, ayrı bir "Dağlılar Komünist Partisi" kurma girişimi üzerine Kafkasya Bölge Komitesi'nin, Dağıstan Bölge Komitesi'ne yazdığı kınama yazısında Nuri Paşa ile ilgili değerlendirmelerinde; Celal Kormazov'un, Nuri Paşa'yı Azerbaycan Hükümeti'nin ajanı olarak gösterdiğini; Kafkasya Bölge Komitesi'nin en baştan beri Nuri Paşa'ya güvenmediğini, halkın Nuri Paşa ve Türk komutanlara karşı güvensizliğinin derinleştirilmesini ve Nuri Paşa'nın ortadan kaldırılmasının zorunlu olduğunu belirtmektedir. (Berzeg, 2004:241-243)

Dr. Fuat Sabit Bey de Bakü'den Kâzım Karabekir Paşa'ya, 7 Mart 1336 (1920) tarihinde gönderdiği mektubunda, Azerbaycan Hükümetinin İngilizlerden emir aldığını, Kuzey Kafkasya'ya yaptığı yardımı, Bolşeviklere karşı savaşmak şartıyla yaptığını, Nuri Paşa'nın da bunu kabul ettiğini yazmaktadır. Mektubu getiren Yarbay Gani Bey, Nuri Paşa'nın Azerbaycan Hükümetinin Da-

Dağıstan hakkındaki teklifini kabul ettiğinden Dağıstan halkında kendisiyle ilgili memnuniyetsizlik hâsıl olduğunu, yakında Nuri Paşa'nın burayı terk edeceğini, yerine Halil Paşa'nın geleceğini duyduğunu söylemiştir. Kâzım Karabekir Paşa, Nuri Paşa'nın Azerbaycan Hükümetinin kararı doğrultusunda Dağıstan'da Bolşeviklere karşı savaşması üzerine, 12 Mart 1920 tarihinde Halil ve Nuri Paşalara mektup göndererek; Bolşeviklere karşı savaşmanın İngiltere'nin işine yarayacağını, Milli Mücadeleye zarar vereceğini hatırlatmıştır. (Karabekir, 1969:492-495) Bu arada Berlin'de bulunan Enver Paşa'da İstanbul'da bulunan kardeşi Kâmil Bey'e yazdığı mektupta, Nuri Paşa'ya bildirilmek üzere kendisinin Moskova'ya gideceğini, Kuzey ve Güney Kafkasya ile Türkistanlıların müstakil olmak şartıyla hatta icabında Sovyet Hükümeti ile bir sulh veya ittifak yapmak üzere anlaşmalarına çalışacağını yazmıştır. (Enver Paşa'nın Özel Mektupları)

Dağıstan Bölge Komitesi ve Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi üyesi Rus Bolşevik Boris Şaboldayev, Kuzey Cephesi'ndeki Rus arkadaşı A.F. Khorošev'e yazdığı 12 Mart 1920 tarihli mektupta Dağıstan bölgesindeki olayları anlatmakta ve kendi düşüncelerini açıklamaktadır. Mektupta Nuri Paşa ile ilgili değerlendirmeleri şöyledir:

- Nuri Paşa'nın, Binbaşı Kâzım Bey'in yenilgisinden sonra kayıplarını gidermek için her yolu deneyeceğini, elinde sınırsız olanaklar bulunduğu söylemektedir.

- Nuri Paşa'nın başlıca kozu Uzun Hacı olduğundan, bu şahıs baskı altına alınmalı, mümkünse ortadan kaldırılmalıdır.

- Belki Çiçerin'in, Nuri Paşa'nın Kızıl Dağıstan'dan geri çağırılması ve Azerbaycan'ın Kızıl Dağıstan'ın işlerine karışmaması konusunda bir anlaşma sağlayabileceğini veya Nuri Paşa'yı da propaganda malzemesi olarak kullanma yolunu bulabileceğini, belirtmektedir. (Berzeg: 2004:244-247) Bu mektuptan, güney istikametinde ilerlemek isteyen Bolşeviklerin Nuri Paşa'yı kendilerine engel gördükleri ve etkisiz hale getirmek için çeşitli çareler düşündükleri anlaşılmaktadır.

Kâzım Karabekir Paşa, 16 Mart 1920 günü İngilizler tarafından İstanbul'un işgali üzerine, Halil ve Nuri Paşalara 17 Mart günü bir mektup göndererek, İstanbul işgaliyle son durumu ve bundan sonra İtilâf Devletlerinin baskılarının artacağını anlatarak, Bolşeviklerin en kısa zamanda Türk sınırına ulaşması gerektiğini, bunun için Bolşeviklere engel olunmamasını istemiştir. Kâzım Karabekir Paşa, 27 ve 28 Mart 1920 tarihlerinde Halil ve Nuri Paşalara iki mektup daha

gönderir. 27 Mart tarihinde gönderdiği mektupta, Azerbaycan'dan para yardımı temin edilmesini ister. Fakat gerçekleşemez. 28 Mart 1920 tarihinde gönderdiği mektupta da daha iyi muhabere edilebilmesi için Gence'ye bir telsiz istasyonu kurulmasını ister. (Karabekir: 1969:508-509, 544, 550)

Kuzey Kafkasya'nın her geçen gün Bolşeviklerin eline geçmesine rağmen Nuri Paşa, başını koyduğu işten başını vermeden ayrılmayan birisi olduğu için Dağıstan'da mücadelesine devam etti. Halil Paşa, yeğeni Nuri Paşa'nın Bolşevikler karşısında mağlup olacağını ve öldürüleceğini anladığından Dağıstan'a giderek, dönmesi için ikna etti. Bakü'ye getirdi. (Aydemir, 1967; Sorgun, 1997:321-322)

Nuri Paşa'nın Dağıstan'dan Bakü'ye ve oradan Karabağ'a geliş tarihi, Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderilen raporlardan anlaşılmaktadır. 28 Mart 1920'de Kızıl Ordu, Kuzey Kafkasya'yı işgal etmesine rağmen, Nuri Paşa'nın Kasımkent civarında; Binbaşı Kâzım Bey'in Gunip, Kızılyar ve Petrovsk cephelerinde Bolşeviklere karşı mücadeleye devam ettikleri anlaşılmaktadır. Kâzım Karabekir Paşa tarafından Halil ve Nuri Paşalara mektup göndermek için görevlendirilen Topçu Mülazımı İbrahim Efendi'nin raporuna göre; 01 Nisan 1920 itibariyle Halil Paşa Karabağ'a gitmiştir. İbrahim Efendi, 05 Nisan'da Bakü'den ayrılmış ve Dağıstan'da Nuri Paşa ile görüşmüştür. Yine 3. Tümenin, Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği raporda Nuri Paşa'nın 11 Nisan 1920'de Gence'ye geldiği bildirilmektedir. Bu suretle 5- 11 Nisan 1920 tarihleri arasında olayların hızla geliştiği ve Nuri Paşa'nın, amcası Halil Paşa tarafından ikna edilerek, önce Bakü'ye oradan da Gence'ye geldiği; sonra Karabağ'a geçerek buradaki kuvvetlerin başına geçtiği anlaşılmaktadır. (Karabekir, 1969:573, 577, 590; Yerasimos, 1994:333)

Ermenistan Hükümeti de Karabağ'daki olaylar ile beraber, Nuri Paşa'nın Mart 1920'de Karabağ'da olduğunu iddia eden bir ultiमतому Azerbaycan Hükümetine vermiştir. Azerbaycan Hükümeti de 16 Mart 1920'de verdiği Nota'da Nuri Paşa'nın Karabağ'da olmadığını belirtmiştir. (Başbakanlık Devlet Arşivleri, 2001:90)

Halil Paşa, Nuri Paşa'yı ikna edip Dağıstan'dan getirdiği sıralarda Kâzım Karabekir Paşa, Halil Paşa'ya çektiği telgrafta şöyle diyordu: "*Sovyet Rusya ile doğrudan temas edebilmek, Türkiye için hayati önem halindedir. Bu durumda Nuri Paşa'nın Bolşeviklere karşı Dağıstan'da cephe alması teessüfe şayandır...*" Halil Paşa bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa'ya Nuri Paşa'nın durumunu bildirir. Arkasından Kâzım Karabekir Paşa şu telgrafi çeker: "*Sizin, Enver ve Nuri Paşa-*

*ların şimdi başta gelen vazifeleriniz, Sovyet idaresini Türk hududuna kadar ulaştır-
mak olmalıdır. Bu yolda yürünmesi lazımdır, aksi takdirde hareket edilecek olursa,
bu başkalarının durumuna yarayacaktır.”* Bu telgraf üzerine Halil Paşa, Kâzım
Karabekir Paşa'nın kendisini, Enver ve Nuri Paşaları yeterince tanıyamadığını
belirtmekte; istiklâli ve istikbali için emek sarf ettiği Azerbaycan'ı Rus idaresine
bırakmayı Azerbaycan'a ihanet saydığını söylemektedir. (Sorgun, 1997:323-324)

Kâzım Karabekir Paşa, 13 Nisan 1920 tarihinde Heyet-i Temsiliye'ye gön-
derdiği değerlendirme yazısında; Nuri Paşa'nın Bolşevik aleyhtarı faaliyetlerine
sebeup olarak; Bakü'ye gittiği zaman Müsavat Partisi tarafından kendisine yüz
verilmediğini, Batum'dan kaçışında fedakârlık yapmış olan Müsavat Partisine
bir şükran mukabelesi olmak üzere, kendisi de bu şekilde hareket ettiğini ve
Müsavat Partisine alet olduğunu, tahmin ettiğini belirtmektedir. (Karabekir,
1969:587) Kâzım Karabekir Paşa, her ne kadar böyle bir değerlendirmede bu-
lunsa da Nuri Paşa, Bakü'ye gittiğinde hem hükümet ve hem de halk tarafından
kahraman olarak karşılanmış ve muamele görmüştür. İngilizlerin baskılarına
rağmen kendisi teslim edilmemiştir. Azerbaycan'ın müstakil bir devlet olmasın-
da kendisinin rolü büyük olduğu için, Kuzey Kafkasya'da önce Denikin kuv-
vetleri, sonra Bolşevik kuvvetlerine karşı Azerbaycan'ın istiklâlini korumak için
savaşmak durumunda kalmıştır.

Kâzım Karabekir Paşa, 05 Mayıs 1920 tarihinde TBMM Başkanlığına
gönderdiği değerlendirme yazısında, Enver, Talat, Halil ve Nuri Paşalar ile di-
ğer arkadaşlarının Anadolu'ya gelerek Milli Mücadeleye katılmalarının zararlı
olacağından bahsetmiş, bu şahısların Doğu'da ve İslâm âlemindeki ünlerinden
istifade edilmesini, yurt dışında faaliyet göstermelerini tavsiye etmiştir. (Kara-
bekir, 1969:659-661)

23 Mart 1920'de Karabağ'da Erivan Hükümetinin desteklediği bir ayak-
lanma başladı. Azerbaycan Hükümeti isyanı bastırmak için hemen hemen bü-
tün orduyu Karabağ'a gönderdi. Milis ve askerî teşkilât yapmak üzere Halil
Paşa Karabağ'a gidip yardım etti. Karabağ Valisi Hüsrev Sultanov ile görüştü.
Ermenilerin isyanı, Azerbaycan'a doğru ilerleyen 11. Kızıl Ordu'nun karşısın-
daki Azerbaycan kuvvetlerini Karabağ'a çektiğinden, 11. Kızıl Ordu'nun işi kolay-
laştı. Nuri Paşa'nın Gence'ye gelmesinden iki hafta sonra Kızıl Ordu Bakü'ye
girerek, Azerbaycan'ın Bolşevik Rusya saflarına katılmasını sağladı. 11. Kızıl
Ordu Bakü'ye hâkim olduktan sonra, Bakü'deki Türk subaylarını uzaklaştırdı.
Azerbaycan ordusunu da Kızıl Ordu'nun bir parçası sayarak, dağılmayan kısmı-

nı kendi kuvvetleri arasına katarak Gürcistan ve Ermenistan sınırlarına gönderdi. Bir taraftan da Bolşevik planının uygulamasına geçilerek geniş ölçüde hapis, sürgün ve yağma işlerine başlandı.

Azerbaycan halkının Bolşevik idaresine karşı millî ve dinî hislerinin uyanması, Azerbaycan idaresinin Rusların ve Taşnakların eline geçmesi, bütün memleket ileri gelenlerinin ve yüksek rütbeli subayların hapsedilmesi, ordunun dağılması ve memleket servetinin Rusya'ya taşınması Azerbaycan halkında Kızıl Orduya karşı ihtilâl yapma sebeplerini oluşturuyordu. 28 Mayıs 1920 gecesi 18.000 kişilik Gence garnizonu ayaklanarak, şehrin Müslüman mahallesini ele geçirdi. Kızıl Ordu'nun demiryolu intikalini sağlayan ve bu nedenle demiryolu istasyonunda bulunan Rus kuvvetleriyle çarpışmalar yoğunlaştı. 20. Kızıl Tümene ait birlikler 29 Mayıs'ta karşı saldırı yaptılarsa da ağır zayıat verdiler. İsyanın bastırılması bir hafta kadar sürdü. Sonuçta Rusların üstün topçu kuvvetleri ve Gence Ermenilerinin yardımıyla isyan sert ve acımasız bir şekilde bastırıldı. 1000 civarında ayaklanan öldürüldü, yüzlerce kişi idam edildi ve Nargin Adası'na sürgün edildi. (Türk İstiklâl Harbi, 1965:99; Swietochowski, 1988:248)

Gence isyanı devam ederken, Karabağ'da bulunan Nuri Paşa, 2000 kadar Azerbaycanlı Türk kuvvetiyle Yevlak istasyonu ile Ağdam arasında toplanarak, Bolşeviklere karşı ikinci bir isyan başlattı. Nuri Paşa kuvvetleri Şuşa'yı ele geçirdi. Buradaki Azerbaycan kuvvetleri de kendilerine katıldı. Gürcistan sınırında bulunan 32. Kızıl Tümeden bazı birlikler alınarak Nuri Paşa'ya karşı gönderildi. 09 Haziran 1920'de yapılan Ağdam Muharebesi'nde Nuri Paşa kuvvetleri yenilerek bir piyade taburu, bir süvari alayı, bir miktar top ve makineli tüfekle İran sınırında Aras nehri üzerinde Hüdaafrin Köprüsü'ne kadar Kızıl Ordu Süvari Tugayı tarafından takip edildi. 15 Haziran 1920'de Kızıl Ordu, Şuşa'yı geri aldı. (Türk İstiklâl Harbi, 1965:99-100; Swietochowski, 1988:249; Swietochowski, 1995:101-102; Karabekir, 1969:755-757)

Musa Qasımlı eserinde Karabağ ayaklanmasına kendisini "Karabağ Hâkimi" ilan etmiş olan Nuri Paşa'nın komuta ettiğini, ayaklanma kuvvetini; Azerbaycan ordusunun Karabağ'daki birlikleri, Şeki, Cevanşir, Ağdam atlı birlikleri, Bakü Yaya Alayı ve iki topçu birliğinin teşkil ettiğini; askerî birliklerin toplam sayısının 6.000 kadar olduğunu belirtmektedir. Ayaklanma kısa sürede Ağdam, Berde ve Terter'de etkili olur. Ayaklanmada Karabağ'ın din adamları da büyük rol oynar. Yapılan dinî propagandalarda Bolşevikler, "Yezidî ve Allahsızlar" ve benzeri tanımlamalarla kötülenir. Özellikle Şuşa'nın Boyahmedi ve

Hindarh köyleri ayaklanmanın merkezi durumundadır. Şuşa'daki Azerbaycan ordusunun eski komutanı Albay Zeynelov ve yardımcısı Ali Fasyab Ağalarbeyov, Nuri Paşa ile birlikte Şuşa'da hâkimiyeti kurduktan sonra, Ağdam ve Yevlah'da yerleşen 28. Rus Alayı'na saldırırlar. Rus Alayı mağlup edilerek Ağdam ele geçirilir. Ele geçirilen yerlerde askerî mahkemeler kurularak, Bolşevikler yargılanır ve kurşuna dizilir. Kızıl Ordu birlikleri ile Şeki Alayı arasında Berde'de yapılan çarpışmalar bir hafta boyunca devam eder. 10 Haziran'da Kızıl Ordu birlikleri ayaklanmacılara karşı topyekun saldırı başlatırlar. Berde top ateşine tutulur. Bunun üzerine direnişçiler şehri terk etmek zorunda kalırlar. 10 Haziran'da Terter, 11 Haziran'da Ağdam, 14 Haziran'da Hankenti, 15 Haziran'da Şuşa 11. Kızıl Ordu birliklerince işgal edilir. Ayaklanmacılara karşı savaşlarda Ermeniler, 11. Kızıl Ordu'ya yardım ederler. İsyân bastırıldıktan sonra ayaklanmacılara karşı ceza uygulamalarında çok sayıda kişi öldürülür ve hapsedilir. Ceza uygulamalarında Sovyet askerî birliklerinin yanında yer alan Ermeniler, Azerbaycan halkına zulmeder. Arazisi ve mallarını yağma eder. Halk panik içinde dağlara kaçmak zorunda kalır. (Qasımlı, 2006:110 -113.)

Nuri Paşa, Hüdaafrin'e çekildikten sonra Tiflis'te sürgünde bulunan Azerbaycan Hükümeti azalarına 14 Haziran 1920'de bir mektup yazarak; Bir kısım Azerbaycan askeri ile Hüdaafrin Köprüsü'nde bulunduğunu, askerin durumunun iyi olmadığını, isterlerse bu askeri Avrupa Devletlerinden birinin yardımıyla Nahçıvan üzerinden Tiflis'e gönderebileceğini belirtir. (Karabekir, 1969:756)

Kâzım Karabekir Paşa, Nuri Paşa'nın Karabağ isyanını ve Tiflis'teki sabık Azerbaycan Hükümeti âzalarına yazdığı mektubu onaylamaz. Halil Paşa'nın Bolşeviklerle bir an önce irtibat temin etmek için uğraşırken ve Batı Anadolu'da Yunanlılara ve isyanlara karşı mücadele devam ederken, Nuri Paşa'nın bu olayları yapmasını doğru bulmaz. Mektubunda Avrupa Hükümetlerinden birinin yardımını istemesini de Milli Mücadeleye uygun bir davranış olarak görmez. Bunların sonucunda Nuri Paşa'nın ağabeyi Enver Paşa tarafından rütbece bir hamlede yükseltildiğini bu nedenle tecrübesiz olduğunu ve yanlış kararlar verdiğini düşünmektedir.

Nuri Paşa ile ilgili bu olayları duydukça Kolordu Kurmay Başkanı, aynı zamanda Nuri Paşa'nın eniştesi Kurmay Albay Kâzım Bey (Orbay) üzülmekte ve Kâzım Karabekir Paşa'ya mahcup olmaktadır. Sonuçta Kâzım Karabekir Paşa, Albay Kâzım Bey'e emir vererek; Nuri Paşa'ya derhal elindeki kuvvetlerle kendisine katılmasının bildirilmesini ister. Ayrıca Halil Paşa'ya da telgraf çekerek

Nuri Paşa'nın kendisine katılması yönünde nüfuz ve kuvvetini kullanmasını ister. Bundan sonra Nuri Paşa, emrindeki Azerbaycan Süvari Alayı, bir batarya ve dört makineli tüfek ile beraber Temmuz 1920 sonlarında Ordubat – Nahçıvan üzerinden Türkiye'ye dâhil olmuş; Bayezit – Karaköse – Velibaba – Horasan yoluyla Erzurum'a gelerek, 15. Kolordu Komutanlığı emrine girmiştir. Daha sonra bu alay 15. Kolordu emrinde, 15. Süvari Alayı olarak Sarıkamış'ın kurtarılmasına iştirak etmiştir. (Türk İstiklal Harbi, 1965:99; Karabekir, 1969:756-757; MSB Arşivi; Cebesoy, 1955:34)

Bakü'den kaçarak İstanbul'a gelen bazı subayların ifadelerine dayanarak İstanbul Emniyet Müfettişliğine sunulan 27 Haziran 1920 tarihli bir raporda; Nuri Paşa'nın Bolşeviklerle aralarında çıkan siyasi problemlerden etkilenerek bazı Bolşevik liderlerini idam ettirmesi üzerine Bolşeviklerin Gence 'de sekiz bin kişiyi öldürdükleri; Nuri Paşa'yı İran'a firar etmeye zorlayarak idama mahkûm ettikleri; bunun üzerine amcası Halil Paşa'nın Moskova'da Lenin nezdinde hareket ettiği bildirilmektedir. (Başbakanlık Devlet Arşivleri, 2009: 253- 254.) Gence 'deki isyanı ile Nuri Paşa'nın, Bolşevikleri meşgul ettiği ve yaptığı faaliyetlerin Sovyet Hükümetini kızdırdığı, bunun telafisi ve yeğenini kurtarmak için, amcası Halil Paşa'nın Lenin nezdinde girişimde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu tarihlerde TBMM Hükümetinin de Sovyet Rusya ile resmî ilişkileri başlamıştır. Enver Paşa dâhil bazı İttihat ve Terakki üyelerinin de Moskova'ya giderek gayri resmî temaslara başlamaları üzerine Mustafa Kemal Atatürk, Kâzım Karabekir'e 30 Mayıs 1920 tarihinde bir telgraf göndererek; Enver Paşa ve arkadaşlarının bağımsız olarak ve kendiliklerinden memleket ve millet işlerine müdahalesine müsaade edilmeyeceğini, bu kişilere dışarıda tarafımızdan tayin olunacak vazifeler verilebileceğini ve yetkilerinin sınırlandırılacağını, kendilerinden bu şartlarda istifade edilebileceğini, Bolşevik kuvvetlerinin başında geldiklerinde kendilerinden istifadenin tayini ise yine hale göre tarafımızdan tayin olunacağını belirtir. Mustafa Kemal Atatürk, yine İttihatçıların Rusya'daki faaliyetleri hakkında 20 Haziran 1920 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği yazıda daha keskin ifadeler kullanarak; Talat, Cemal ve Enver Paşaların Büyük Millet Meclisi namına hiç bir siyasî teşebbüste bulunmaya yetkileri olmadığı, Halil ve Nuri Paşalara yeni vazife vermek üzere bugüne kadar ifa ettikleri vazifeler hakkında bir raporun süratle Büyük Millet Meclisi Başkanlığına gönderilmesini, ister. (Yüceer, 1995:49-50; Yerasimos, 1979:158)

TBMM Hükümetinin Sovyet Rusya ile başlattığı diplomatik münasebette, Nuri Paşa'nın Karabağ isyanı da gündeme gelmiştir. 04 Ağustos 1920 tarihinde yapılan görüşmede Sovyet Hariciye Komiseri Yardımcısı Karahan, Türk Heyeti üyelerine; Nuri Paşa'nın Karabağ'daki faaliyetinin akılsızca bir iş olduğunu söylemiştir. Heyet üyeleri de Nuri Paşa'nın akıl hocalığını yapan Manastırlı Bahattin'in, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından tutuklandığı cevabını vermişlerdir. Bundan sonra yapılan görüşmelerde de Nuri Paşa'nın Karabağ isyanı, Türk Heyetini birçok suallerle karşı karşıya bırakmıştır. Bolşevik heyeti, eğer Nuri Paşa Türkiye'ye geçmişse muhafaza altında bulundurulmasını, eğer geçmemişse Türkiye'ye celbinin sağlanmasını istemişlerdir. (Cebesoy, 1955:66-67) Ağustos 1920'de yapılan bu görüşmeler esnasında Nuri Paşa, beraberinde getirdiği kuvvetlerle Erzurum'a gelerek 15. Kolordu Komutanlığının emrine girmiş bulunuyordu.

5- SONUÇ

Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı ordusunun en başarılı olduğu cephe Kafkasya Cephesi olmasına rağmen antlaşma hükümleri gereğince 1914 yılı öncesi sınıra çekilmek ve bütün ulaşım sistemlerini İngilizlere teslim etmek zorunda kaldı. İngilizler, Batum ve Bakü başta olmak üzere önemli merkezleri işgal ettikten sonra Kuzey Kafkasya'da Bolşevik ordusuna karşı savaşan Çarlık yanlısı Denikin ordusunu desteklediler. Bu sıralarda Anadolu'da da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Kurtuluş Savaşı başlamıştı. Bolşevik ideolojisi, Türk milletinin özelliklerine uymasa da İtilâf Devletlerine karşı yapılan Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması için Sovyet Rusya ile iş birliği yapılması gerekiyordu. Şimdiye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı İngiltere'yi denge unsuru kullanmasının aksine Mustafa Kemal Paşa, İngiltere'ye karşı Sovyet Rusya'yı denge unsuru olarak kullandı. İngilizler de Denikin Ordusunu desteklemelerine ilave olarak, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile anlaşarak, Sovyet Rusya ile Türkiye'nin irtibatını kesecek şekilde Kafkas Seddini tesis etmeye çalıştılar. Böylece Anadolu'da Kurtuluş Savaşı'nı başarısızlığa uğratmayı düşünüyorlardı.

Bu dönemde Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetleri önem arz etmektedir. Mondros Mütarekesinden sonra İstanbul'a dönen Nuri Paşa'yı İngilizler tutuklayarak Batum'da hapsedtiler. Nuri Paşa, 8/9 Ağustos 1919 gecesi kaçarak Kazım Karabekir Paşa'nın yanına geldi. Aldığı ta-

limatlar çerçevesinde Milli Mücadeleyi destekleyecek şekilde Bakü'de faaliyette bulundu. Daha sonra Kuzey Kafkasya'ya geçerek önce Denikin ordusuna karşı, daha sonra da Bolşevik ordusuna karşı mahalli kuvvetlerle savaştı. Bundan sonra Karabağ bölgesinde Bolşevik ordusuna karşı savaşmaya devam etti. Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ı korumak amacıyla Kuzey Kafkasya ve Karabağ'da Bolşevik ordusuna karşı savaşıması, Kafkas Seddinin yıkılmasını isteyen TBMM'nin politikalarına aykırı bir durum yarattı. Nuri Paşa'nın Karabağ'da Bolşevik ordusuna yenilmesinden sonra Anadolu'ya geçerek, Kazım Karabekir Paşa'nın Kolor-dusu ile Milli Mücadele'ye katılması bu sorunu ortadan kaldırdı.

KAYNAKÇA

I- ARŞİV BELGELERİ

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 100, **Osmanlı Belgelerinde Karabağ**, İstanbul, 2009, s. 253- 254, Belge Nu. **DH. EUM. SSM, 43/18** <http://www.devletar-sivleri.gov.tr/icerik/364/yayinlar/> - (Erişim Tarihi: 09.07.2014, saat: 14:50)

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 28, **Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918- 1920)**, Ankara, 2001. Belge Nu: **B.C.A.: 930 01.4-70-8**

M.S.B. ARŞİVİ, Nuri Killigil'in Şahsî Dosyası.

GENELKURMAY ATASE BAŞKANLIĞI ARŞİVİ

İSH Kol. K. 3, D. 111; İSH Kol. K. 182, D. 96; İSH Kol. K. 194, D. 244.

TTK Kâzım Orbay Arşivi

KO B VI -99; KO B VI -120; KO B IV -141; KO B VI -152; KO B II -326.

II- KİTAPLAR, MAKALELER, ANILAR VE ANSİKLOPEDİLER

ATEŞER, A. Rıfki, "Millî Mücadele Döneminde Sovyet Yardımı ve Türk-Rus İlişkilerinde Kafkasya'nın Yeri" **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, (24 -26 Ekim 2001 İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları**, Akşam Gazetesi, 10 Ekim – 29 Aralık 1967.

_____, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.

BAYAR, Celal, **Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş**, 5. Cilt, Sabah Yayınları, İstanbul, 1997.

BAYKARA, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi**, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: III, 1914 -1918 Genel Savaşı, Kısım: 4, Savaşın Sonu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

BELEN, Fahri, **20'nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3'üncü Ordu Harekâtı Cilt II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

BERZEG, Sefer E., **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922, Bağımsızlık Mücadelesi- II. Cilt**, Birleşik Kafkasya Derneği, İstanbul, 2004.

BİLGE, Suat, **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920 -1964) Güç Komşuluk**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.

BUDAK, Mustafa, **Nuri Paşa'nın Kafkas İslâm Ordusu Hakkındaki Raporu**, Kafkasya Araştırmaları, S IV, İstanbul, 1998.

BUTBAY, Mustafa, **Kafkasya Hatıraları**, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Cevdet Canbulat), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

CEBESOY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları (21. 11. 1920 – 2. 6. 1922)**, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1955.

ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", **Belleten**, C LXIV, Ağustos 2000, S 240, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.

ERDAŞ, (AKGÜL) Nilgün, **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917 -1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

Enver Paşa'nın Özel Mektupları, (Yayıma Hazırlayan: Arı İnan), İmge Kitabevi, Ankara 1997.

GÜRÜN, Kâmuran, **Türk – Sovyet İlişkileri (1920 -1953)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

HALE, William, **Türk Dış Politikası 1774- 2000**, (Çeviren: Petek Demir), 2003 Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.

İMANOV, Vügar Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934), **Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2003.

JAESCHKE, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918- 11 Ekim 1922)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

KAFLI, Kadircan, **Şimalî Kafkasya**, Vakit Matbaası, İstanbul, 1942.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, Menteş Matbaası, İstanbul, 1967.

KEYKURUN, Naki, (I. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Müdürü), **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları (1905- 1920)**, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

KIRKPINAR, Kenan, (Yard. Doç. Dr.), **Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye (1919- 1922)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.

KRİKORİAN Robert O. “**The Anguish of Karabagh: Pages Form the Diary of Aramais (Misak Ter-Danielyan) April 26-July 26 1919**”, **The Making Of Nogorno-Karabagh: From Secession to Republic**, (Edited by Levon Chorbajian), New York, Palgrave, 2001.

MEHMETZADE, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, (Yayına Hazırlayan. Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No: 40, Ankara, 1991.

MUSA, İsmayıl, “Azerbaycan- Osmanlı Siyasi- Askerî İlişkileri”, **Belle-ten**, C LXIV, S 240, Ağustos 2000, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.

QASIMLI, Musa (Prof. Dr.), **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920 – 1945)**, (Türkçesi: Ekber N. Necef), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.

QASIMOV, Musa, **Azerbaycan-Türkiye Diplomatik-Siyasi Münasebetleri (Aprel 1920-ci il – Dekabr 1922-ci il)**, Mütercim Neşriyat, Bakû, 1998.

RESULZADE, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, (Hazırlayanlar: Dr. Yavuz Akpınar – İrfan Murat Yıldırım – Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: 1, İstanbul, 1990.

RESULZADE, Mehmet Emin, **Kafkasya Türkleri**, (Hazırlayanlar: Dr. Yavuz Akpınar- İrfan Murat Yıldırım- Sabahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul,1993.

SARAY, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Acar Yayınları, İstanbul, 1987.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin, **Azeri- Ermeni İlişkileri (1905- 1920)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi – Sayı: 92, Ankara, 2006.

SAYDAM, Abdullah, “Millî Mücadele Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri”, **Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Riyaset**, Derya Kitabevi, Trabzon 1998.

SONYEL, Salâhi R.(Dr.), **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika- I (Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

SORGUN, Taylan, **Halil Paşa, İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, **"Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi" Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yayınları, İstanbul, 2001.

SÜLEYMANOV, Mehman, **Nuru Paşa**, Harbi Neşriyat, Bakû- 2001.

———, **Qafqaz İslâm Ordusu ve Azerbaycan**, Harbi Neşriyat, Bakû, 1999.

SÜLEYMANOV, Menaf, **İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1989.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905 -1920**, (Türkçesi. Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz **Russia and Azerbaijan, A Borderland In Transition**, Columbia University Press, New York, 1995.

ŞİMŞİR, Sebahattin, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

TANSU, Samih Nafiz, **İki Devrin Perde Arkası (Anlatan: Emekli Süvari Albay Hüsametdin Ertürk, Teşkilâtı Mahsusa Başkanı)**, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1969.

Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi 1919- 1921, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1965.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C 1, 23 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1992.

VAN DER LEEUW, Charles, **Azerbaijan A Quest For Identity, A Short History**, St. Martin's Press, New York, 2000.

YEĞİN, Süleyman İzzet, (E. Kurmay Yarbay), **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15nci Piyade Tümeni**, (Yayı-

na Hazırlayanlar: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik – Arş.Uzm. Mehmet Korkmaz),
Gnkur. ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.

YERASİMOS, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar- Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu** (Çeviren: Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

———, **Türk- Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.

YÜCEER, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002.

YÜCEER, Saime, **Millî Mücadele Döneminde Türk Sovyet İlişkileri 1919 -1923**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1995.

BİRİNCİ DÜNYA HARBİ SIRASINDA KAFKAS CEPHESİ'NDEKİ CASUSLUK FAALİYETLERİ (1914'TEN 1918'E KADAR)

F. REZZAN ÜNALP*

ÖZET

1914-1918 yılları arasındaki Kafkas Savaşları, genel tanımıyla Kafkas Dağlarının güneyi ile Anadolu'nun doğu bölgesi içinde yer alan topraklarda gerçekleştirilen askeri harekâtlardır. 20'nci yüzyıl başlarında büyük devletleri bir dünya savaşına sürükleyen siyasal şartların ortaya çıkardığı durum ve hedeflenen planların gerçekleştirilebilmesi, bu cephede istihbarat çalışmalarının önemini çok daha fazla ön plana çıkarmıştı. Bu nedenle taraflar kurdukları istihbarat ağlarını savaş öncesinde geniş alanlara yaymışlardı. Nitekim Rusya, Türkiye'de sahip bulunduğu casusluk şebekesiyle kuvvetli bir konuma sahip idi. Bu hususta Rum ve Ermeni ahalinin gönüllü işbirliği söz konusu olduğu gibi, Rusya siyasi hedeflerine ulaşabilmek Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte Kürt aşiretlerini konsolosları vasıtasıyla kullanmaya çalışmış ve isyan çıkarmalarını teşvik etmiştir. Birinci Dünya Harbi sırasında iktisadi ve siyasi istihbarat servisine sahip olmayan Rus Genelkurmayının amacı, sadece askeri hedefler ve hizmetler konusunda bilgi sahibi olmaktı. İstanbul'daki Rusya Sefareti, Rus istihbaratının merkezi durumundaydı. Bu noktada Karadeniz, Rus casusluğunun dikkate değer bir güzergâhıydı. Harbin ilerleyen safhasında Karadeniz'de Rus donanmasının hakimiyet kurmuş olması, Rus casusların daha kolay hareket etmesini, bunları takip edecek ve yakalayacak motor bulunmasında sıkıntı yaşanması ise casusların daha kolay firar etmelerini sağlıyordu. Bu nedenle Kafkas harekât

---

* Dr.Hv.Öğ.Alb., Genelkurmay ATASE D.Bşk.lığı Askeri Tarih Ş. Md., Türk Askerî Tarih Komisyonu Genel Sekreteri rezzanunalp@gmail.com / runalp@tsk.tr

Dr.Air Force Ins.Col. Gen.Sec.of TCMH & Chief of Military History Branch, Department of ATASE, TGS.

sahasının içinde yer alan Karadeniz'de casusluğa meydan vermemek için savaş süresince Osmanlı Devleti, gayrimüslim ahalinin Karadeniz'de seyrüsefer etmesini ve gemi satın almasını yasaklamıştır. Kafkas Cephesindeki Türk birlikleri arasındaki yazışmalara bakıldığında da yapılmak istenen casusluk faaliyetlerinin tamamen askeri istihbarata yönelik olduğu görülmektedir. Bu bildiride Birinci Dünya Harbi'nin önemli cephelerinden biri olan Kafkas Cephesindeki casusluk faaliyetlerine ilişkin olaylar, 1914-1918 yılları arası ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti ve Rusya yönüyle ATASE Arşivinde yer alan mevcut belgeler kapsamında açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Harbi, Osmanlı Devleti, Kafkas Cephesi, Ruslar, Casusluk.

ESPIONAGE ACTIVITIES DURING THE FIRST WORLD WAR ON THE CAUCASIAN FRONT (FROM 1914 TO 1918)

ABSTRACT

The Caucasian wars between 1914-1918, in general meaning, are military operations occurred in the south of Caucasian Mountains and the eastern Anatolia. In the early 20th century, in times where countless events and conditions emerged that led the powerful nations into the WWI, made the magnitude and importance of intelligence activities even higher than before. For this reason, the sides widened the coverage of their network of intelligence during the pre-war era. Russia held a strong position with her espionage organization inside Turkey. There were also voluntary Greek and Armenian support and cooperation involved. Until the events that ignited the WWI, Russia was keen on using her ambassadors to use the Kurdish tribes to start riots within the Empire. The main purpose of the Russian General Staff, who did not possess any financial or political intelligence service, was to gather information concerning the military targets and activities. The Russian embassy in İstanbul, was the center of Russian intelligence service at that time. At this point, The Black Sea was a route worth to be taken into consideration for the Russian spies. In the latter stages of the war, the domination of the Russian Fleet in the Black Sea provided the Russian spies to move freely and easily, and also the lack of boats to track and capture these spies ensured them to bail out easier. For this reason, The Ottoman Empire banned the purchase and voyage of all the non-muslim citizens within the Black Sea, where the Caucasian operation area encompassed, in order to avoid espionage. Looking at the correspondence between the Turkish troops in the Caucasian Front, the espionage activities trying to be conducted were all military related. In this report, one of the most important fronts of the First World War, the Caucasian Front, and the espionage activities that occurred between 1914-1917, will be shed light upon mainly from the Ottoman and Russian perspectives with the help of the archives kept in the Turkish Military History and Strategic Studies Department.

Key Words: First World War, Ottoman State, Caucasian Front, Russians, Espionage.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu geniş bir coğrafi alan içinde Balkanlardan Orta Asya'ya kadar geniş bir istihbarat ağı ile Batılı müttefiklerin karşısında mücadele etmiştir. Bu süreçte batılı devletler, gerek Osmanlı tebaası vatandaşlardan elde ettikleri casuslar yoluyla, gerekse Osmanlı ülkesine diplomat, yazar, arkeolog, Türkolog kimliğiyle gönderdikleri kişiler vasıtasıyla casusluk çalışmalarını geniş bir alana yaymışlardır. Bu bakımdan resmi kanalları başarılı bir şekilde kullandıkları görülen Batılı devletler, özellikle İstanbul'a ve Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine gönderdikleri elçi ve konsoloslarına önemli görevler yüklemişlerdir.¹

1914 yılının ilk aylarında gerek Doğu Anadolu'da ve gerekse İran hududundaki hareketlilik artmıştı. II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı Hükümetinin bölgede uyguladığı politikalar Kürt-Ermeni dengelerini bozmuş, bunun neticesinde başlarında din adamlarının bulunduğu Kürt unsurların rahatsızlığı, bölgedeki Rus ajanları ve konsoloslukları tarafından istismar edilmiştir. Rus konsolosluğu "Ermeni Islahatı" konusuyla Osmanlı hükümetinin Ermenilere taviz verdiği, Müslümanları ihmal ettiği şeklinde Kürtlere telkinde bulunarak isyana teşvik etmiştir.²

Birinci Dünya Harbi sırasında Avrupa'nın her tarafında ajanları bulunan Rus Çarlığı'nın teşkilatı Okhrana*, askeri istihbarat servisine yardım etmekte, iktisadi ve siyasi istihbarat servisine sahip olmayan Rus Genelkurmayının hedefleri sadece askeri konuları kapsamaktaydı. Rusya'nın dağınık bir halde çözülmesinin arkasından yabancı ülkelerdeki, özellikle İskandinavya'daki istihbarat

1 Ergun HİÇYILMAZ, **Osmanlı'dan Günümüze Gizli Teşkilatlar**, Altın Kitaplar Yayınevi, 1.Baskı, İstanbul, 1994, s.18.

2 Fatih ÜNAL, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", **Karadeniz Araştırmaları**, C 5, S 17, 2008, s. 148.

* Okhrana: 19. ve 20. Yüzyılda Rus Çarlığına bağlı gizli polis servisedir. Kurum devrimci faaliyetleri izlemek için her türlü yöntemle başvuruyordu; gizli baskınlar yapıyor, örgütlerin içine ajanlar sokuluyor, kişisel mektuplar okunuyordu. Okhrana'nın faaliyetlerine Dışişleri Bakanlığı da kolaylık sağlıyor ve yurtdışı görevlere ajanlar farklı kimliklerle yollanıyordu. Bkz. tr.wikipedia.org/wiki/Okhrana. Rus Çarlığı'nın teşkilatı 'Okhrana' bütün Avrupa başkentlerinde yoğun bir faaliyet içindeydi. Başkentlerde olayların başında bulunanlar genellikle askeri ataşelerdi ve genellikle Çar rejiminden kaçanlarla ilgileniyorlardı. Almanlar için Rusya içine ajan yerleştirmek zor olduğundan, genel olarak Yahudileri kullanıyorlardı. Bkz. Hasan KÖNİ, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat", **Avrasya Dosyası**, İstihbarat Özel, C 8, S 2, 2002, s.155.

servisinin büyük bir kısmı İtilaf Devletlerinin istihbarat servislerine, çoğunlukla İngilizlere katıldı.³

1- Savaşın Başlangıcından 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Kafkas Cephesi'ndeki Casusluk Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin dünya savaşına gireceğini Rus tarafının üç gün önceden öğrenmiş olduğu bilinmektedir.⁴ Halbuki Rusya bu sıralarda Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri safında savaşa gireceğini düşünmemektedir. Kafkasya'ya yerleştirilen askeri birliklerin görevi, iç düzeni sağlamak ve sınırları korumak olarak planlanmıştı. Prensip olarak barış zamanı oldukları yerde kalacak ve bölgeyi terk etmeyeceklerdi. Kuşkulu bir bekleyişin hâkim olduğu bu süreçte yaşanan sessizlik, 1914 yılının Ağustos ayında İstanbul Rus Konsolosluğu tarafından ele geçirilen bir haberle bozulacaktır. Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını İtilaf Devletleri aleyhine bozduğu bildirilmekte, diğer yandan doğu vilayetlerinde bulunan Rus konsolosları Türk ordularının savaş hazırlıkları içinde olduklarını ve harekât düzeni içinde seferberlik ilan edildiği bilgisini vermektedirler.

Rus Genelkurmayınca Osmanlı Devleti'ne karşı savaşın artık kaçınılmaz olduğu kararına varıldığında savaşa hazırlanan Rus ordusunun bu cephede yönetimi, Kafkasya Genel Valisi olan (Kral Naibi) Kont Vorontzof Daşkof'un emrine verilmişti. Kont Vorontzof Daşkof ise bu görevi, Kafkas Cephesi'ni düzenleyen askeri danışmanı General Mişlayevski aracılığı ile yürütmekte idi. Karargâhı Tiflis'te olup, Kurmay Başkanı General Nikolay Yudenic idi.⁵

3 W.Walter NIKOLAY, **Birinci Dünya Savaşında Alman İstihbaratı**, Çev: Emrullah TEKİN, Berikan Yayınları, Ankara, 2001, s.46.

4 Kazım KARABEKİR, **Gizli Harp İstihbarat**, Yayına Hazırlayan: Emrullah TEKİN, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s.71. Kazım Karabekir savaş başladığında İstanbul'da Genel Karargâhta İstihbarat Şube Müdürü olarak görev yapmaktadır. 6 Mart 1915'te 5'inci Korduya bağlı İstanbul Kartal'da bulunan 14'üncü Tümen Komutanlığına atanmıştır. Bkz. Ölümünün 62'nci Yıl Dönümünde Kazım Karabekir, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2010, s.3.

* Transkafkasya veya Kafkasya terimleri, İngilizler tarafından Kafkasya'nın güneyindeki dağlık alanların bulunduğu coğrafi bölgeyi ifade etmek için birbirinin yerine kullanılmıştır. Bkz.Gökhan BOLAT, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I.Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu", **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı/Middle East Special Issue, 2010, s.49.

5 Maurice LARCHER; **Kafkas Harekâtı**, Yayına Hazırlayan: Bingür SÖNMEZ, Omnia Yayınları, İstanbul, 2010, s.60-64.

Türkiye'nin İstanbul'daki Rus elçiliğinin bir casusluk merkezi olarak oynadığı rolün⁶ dışında, yabancı elçiliklerde de Rusya adına casusluk yapan bazı kişilere ilişkin ipuçlarına belgelerde tesadüf edilmektedir.⁷ Ancak savaş iki taraf arasında fiilen başladığında Rusya, Osmanlı Devleti'nin savaş durumu hakkında bilgi edinmekte zorluk çekmiştir. Nitekim İstanbul'daki Rus Büyükelçiliğinin hükümete geçtiği bilgiler siyasi içerikli olup, Osmanlı Devleti sınırları içindeki konsolosluklarda görevli Rus Genelkurmayı görevlileri ülkeyi terk etmek zorunda kaldıkları için haber alma faaliyetleri aksamıştır. Gizli servislerin gerekli bilgileri toplamak için ayırdıkları fon yetersiz bir düzeye inmiş, Kafkasya'dan Türkiye'ye sızmak isteyen casuslar ise sınır boylarında Türk müfrezeleri tarafından yakalanmışlardır.⁸

Müteakiben Çar'ın emri doğrultusunda, Ermenilerle Rusya'nın Kafkaslar Genel Komutanlığı arasındaki iş birliği hızla arttı. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov, Vorontzov Daşkov'a Kafkaslar bölgesinde teşkil edilecek Ermeni ve Kürt grupların eğitimi için 25 bin tüfek ve on iki milyon mermi gönderdi. İlk iş olarak, Kafkas Cephesi'nde Türklere karşı savaşmak üzere Ermeniler silah altına alınmaya başlandı. Vorontsov Daşkov, Ermeni ve Kürt grupların silahlandırılması ve eğitimi için gizliliğe büyük önem verilmesine, çalışmaların yalnızca konsoloslar ve askeri görevliler tarafından yürütülmesine ve Rusların talimatı olmadan harekete geçilmemesi gerektiğine ilişkin emirlerin ilgililere bildirildiğini kaydetmiştir.

Türklere karşı savaşacak Ermeni gönüllü birliklerine katılanların sayısı, beklenenden çok olmuştu. Rusya Azerbaycan'da bir yandan Osmanlı Devleti'ne karşı isyan çıkarmak ve terör eylemlerinde görev almak üzere Ermeni ve Kürtlerden oluşan ayrı ayrı askeri birlikler kuruyor, diğer yandan da bölgedeki Er-

6 Burhan SAYILIR, "Çanakkale Kara Savaşı Sırasında Casusluk Olayları ve Türklerin Casusluk Olaylarına Karşı Aldıkları Tedbirler", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, S 8, Ağustos 2006, Ankara, s.99.

7 Mithat AYDIN, "19-20. Yüzyıllarda Osmanlı Balkanlarında Rusya'nın Casusluk Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 32, S 53, Ankara, 2013, s.43-44. Savaş süresince Karadeniz, Rus casusluğunun gerek Balkanlar ve gerekse Kafkas Cephesi yönüyle önemli bir güzergâhı idi. Ruslar buradaki istihbarat çalışmalarında özellikle Rum ticaret gemilerinden yararlanmaktaydılar. Bu nedenle Osmanlı Devleti, savaş sırasında Karadeniz'de gerek casusluğa meydan vermemek ve gerekse Osmanlı ticaret gemilerinin Rusların eline geçmesini önlemek için savaş süresince Osmanlı gayrimüslim mürettebatın İslam ahaliden gemi almasını yasaklamıştır.

8 Maurice LARCHER, *a.g.e.*, s. 64.

meniler vasıtasıyla kendileri için çok önemli istihbarat bilgileri topluyordu. Bu ajanları vasıtasıyla toplanan istihbari bilgilerde Astara (Hazar Denizi kıyısında, Azerbaycan-İran sınırında bir şehir) halkının Rus ve İngilizlerden nefret ettikleri, Osmanlı Devleti'nin bu savaştan galip çıkmasını istedikleri, Enzeli'de* ise halkın ve tüccarın Rus savaş gemilerinin şehre gelmesini istemedikleri, Gilan ve Reşt halkının yardım kampanyaları düzenledikleri ve toplanan paraları Osmanlı Devleti'nin bölgedeki konsolosuna her gün ilettikleri kaydediliyordu. Osmanlı Devleti vatandaşlığına geçerek pasaport aldıkları belirtiliyordu.

Rusya Hükümeti, Ermeni casusların hazırladığı raporlara güvenemiyordu. Rusya hesabına çalışan Ermeni casusların derlediği bilgilerin, kendi elemanları tarafından da araştırılması için istihbarat merkezinden Lenkeran (Azerbaycan'ın güneyinde bir şehir) bölgesi yetkilisine gizli bir yazı gönderilmişti. Bu yazıya verilen Ekim 1914/900 tarih ve sayılı cevapta şu satırlar yer almaktaydı:

*“Türk casusların bölgedeki faaliyeti güçlüdür. Bazı Türk vatandaşları tutuklandı. Türkiye'nin Tebriz'deki Konsolosu gözaltına alınarak Culfa'ya (Azerbaycan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde bir şehir) gönderildi. Almanların ise bölgede hiçbir ağırlığı yoktur. Bu çalışmalarda İran hükümetinin bize büyük yardımı olmaktadır. Reşt şehrinde 10'u Türkiye'den, 10'unu da Azerbaycan Türklerinden ibaret olan ve bir savaş halinde kullanılmak üzere iane toplayan komite üyeleri hapsedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Reşt Konsolosu Rum asıllıdır ve tutuklamalar konusunda hiçbir girişimde bulunmamış ve bir açıklama yapmamıştır.”*⁹ Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere, istihbarat ve teşkilatlanma gibi birtakım faaliyetlerde bulunmak üzere Türk casusları bölgede görev yapmaktadır.

Enver Paşa, Osmanlı Devleti savaşa resmen girmeden önce, ihtilâl çıkarmak üzere Kafkasya'ya adamlar göndermişti.¹⁰ Enver Paşa'nın Kafkasya'ya gönderdiği bu adamların görevi şüphesizdir ki, istihbarat ve bölgedeki muhtelif unsurlarla işbirliğine yönelik çalışmalar yapmakla ilgiliydi. Kafkasya'ya yönelik Teşkilât-ı Mahsûsa faaliyetleri bölgenin özellikle Türk ve Müslüman

* Enzeli: İran'ın Gilan eyaletinde bir şehirdir. Nufusu genel olarak Azeriler oluşturur. Reşt: İran'ın kuzeybatısında Gilan eyaletinin yönetim merkezi olan Hazar Denizi kıyısında bir şehirdir.

9 Mustafa GÖRÜYILMAZ, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Korza Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 44-47.

10 Vahdet KELEŞYILMAZ, “Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Süreci”, **Erdem**, C 11, S 31, Mayıs 1999, s.141.

halklarıyla bağlantılı olarak gerçekleştirilmiştir. Geleneksel istihbarat çalışmalarının yanı sıra Teşkilât-ı Mahsûsa bağlantılı olarak gerçekleştirilen faaliyetlerin amacı Kafkasya'da yaşayan çeşitli unsurları Rusya'ya karşı harekete geçirmektir.¹¹

Ermeni-Rus iş birliğinden en çok etkilenen vilayet Erzurum olmuştur. Çoğu asker firarisi olan pek çok Ermeni, Erzurum ve havalisinden Rusya'ya göç etmekte ve Ruslar tarafından oluşturulan çetelere katılmaktaydılar. Diğer taraftan Eleşkirt Hudut Tabur Komutanlığı, 30 Ağustos'ta Rusların sınıra yakın Türk köylerini aradıklarını, buldukları silahları Ermenilere dağıttıklarını, Erzurum'daki Seyyar Jandarma Tümen Komutanı da 5 Eylül'de Rusların Ermenilerden asker topladığını, Kars bölgesindeki düşman askerlerinin çoğunun Ermenilerden oluştuğunu bildiriyordu. Ayrıca, Ruslar'ın Van'daki Ermenilerle haberleştikleri istihbaratı da alınmıştı.¹²

Türk ordusu hakkında bilgi edinemeyen General Mişlayevski, Rus sınırlarını koruma altına almak için kuş uçuşu 500 km.olan sınır hattına asker yayılmasını emretmiştir. Barış döneminde Azerbaycan'da bulunan avcı tugayının İran'da kalması, Transkafkasya garnizonunda yer alan silahlı kuvvetlerin sınır bölgelerindeki geçitlerde görev alması sağlanmıştır. Batum ve Artvin'de alıkonan garnizonlar, siyasi emniyetin korunmasıyla sorumlu tutulmuştur. General Mişlayevski yer değiştiren tabur ve karma tugaylardan oluşan birbirinden kopuk on sekiz kuvvetin komutanlığını üstlenmiştir. 1'inci Ordu'nun başındaki generalin emrinde askeri düzene uygun tek kuvvet bulunmaktadır.

1914 Kasım ayı başlarında Rusya'nın Sarıkamış 1'inci Ordu Komutanı General Berckman'ın komutasındaki 39'uncu Tümen, 20 ve 66'ncı Tümenlerin dağıtımıyla belirli bir oranda yeniden düzene sokulmuş, Rus ordusu biri diğerinden 50 ya da 100 km. uzaklıkta dört ayrı gruptan oluşmuştur: Oltu, Sarıkamış, Kağızman ve Erivan...¹³

Aynı tarihlerde Teşkilât-ı Mahsûsa'nın sınır ötesi faaliyetleri için Rize'nin faaliyet merkezi olduğu Teşkilât-ı Mahsûsa'nın o dönemdeki başkanı olan Süley-

11 Vahdet KELEŞYILMAZ, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVI, S 47, Ankara, Temmuz 2000, s.278-279.

12 Yusuf HALAÇOĞLU, **Ermeni Tehciri**, Babiali Yayınları, İstanbul, 2014, s.52-53.

13 Maurice LARCHER, **a.g.e.**, s.64.

man Askeri'ye bildirilmiş ve bundan sonrada sınırlara ve sınır ötesine sevkıyat, müfrezelerin donanımı, silah gereksinimi gibi konularda yoğun bir uğraşı içine girilmiştir. Bu durum savaş başladıktan sonra da devam etmiştir.¹⁴

Kafkas Cephesi'nde savaş, General Berckman'ın birliklerinin 2 Kasım 1914 günü Türk hudunu aşmasıyla başladı.¹⁵ Ruslar kolay bir başarı sağlayacaklarını umuyorlardı. Ancak 3'üncü Ordu'ya bağlı 9 ve 11'inci Kolordu birlikleri Rus taarruzunu durdurmayı başardı. 17 Kasım'a kadar süren muharebelerde Rus ordusu muvaffak olamadı ve arkasında 7000 ölü bırakarak geri çekilmek zorunda

14 Vahdet KELEŞYILMAZ, a.g.m., s.286-287. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın ilk başkanı olan ve 1884 yılında Prizren'de doğan Süleyman Askeri ise, 13 Nisan 1915'te Irak cephesinde İngilizlere karşı verdiği Şuayyibe Muharebesi'ni kaybedince üzüntüsünden tabancasıyla kendini alnından vurarak intihar etmiştir. Süleyman Askeri Bey, Cemal Paşa'nın tarifıyla iyimser, biraz aceleci, atılgan bir idareci ve fedakâr bir subaydır. Bkz. Mustafa BALCIOĞLU, **Teşkilât-ı Mahsûsa'dan Cumhuriyete**, Nobel Yayınları, İstanbul, Mayıs 2001, s. 13-14. Süleyman Askeri'nin (1902-P.28) mezarı, Basra Berceziye'dedir. Bkz. **Balkan Savaşına Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayını, Ankara, 2004, s. 391. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kuruluş tarihi ve sonrasındaki süreçte başkanları şöyledir: Teşkilât-ı Mahsûsa Dairesi'nin ibtidâ teşkili (17 Teşrin-i sâni 329), Süleyman Askeri Bey'in Irak'a azimeti (Teşrin-i evvel 330 nihayesi), Hâilil Bey'in I. Kuvve-i Seferiye ile hareketi (6 Kânûn-ı evvel 330), Cevad Bey'in infirâketi (ayrılması) (Mayıs 331 içinde), Ali Bey'in teslim alması (Mayıs 331 içinde), Ali Bey'in hastalanması (24 Teşrin-i evvel 334), Ali Bey'in vefatı (31 Teşrin-i evvel 334), Hüseyin Tosun Bey'in memuriyeti (31 Teşrin-i evvel 334), Dairenin ilgası (15 Teşrin-i sâni 334). Bu verilere göre 30 Kasım 1913 tarihinde kurulan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başkanlık görevinde sırasıyla Süleyman Askeri Bey, Halil Bey (Enver Paşa'nın amcası), Cevad Bey (Kızanlıklılı), Ali Baş Hambe (Tunuslu) bulunmuşlardır. Mütareke dönemindeki tasfiye sürecinde ise Hüseyin Tosun Bey görev almıştır. 29 Eylül 1913 tarihinde imzalanan Türk-Bulgar antlaşmasının sonrasındaki zaman diliminde Batı Trakya'nın Bulgarlara teslimi gönülsüzce gerçekleşmiş ve bu bırakma sonrasında, bir zamanlar Osmanlı topraklarını Bulgaristan'a ya da Yunanistan'a katmak için çalışan komiteler gibi örgütlenen Türk Komitesi faaliyete geçmiştir. Bunun kuruluş tarihi ise 30 Kasım 1913 olmalıdır. Özeldde Batı Trakya, genelde ise Balkanlarla ilgili olarak kurulan örgüt, 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman İttifakının ardından daha geniş ölçekli faaliyetler için Teşkilât-ı Mahsûsa adıyla Harbiye Nezareti bünyesine alınmıştır. Yeni baştan kurulmuş herhangi bir örgüt söz konusu değildir. Yalnızca Harbiye Nezareti'nde resmî olarak bir devlet dairesi hâline geçiş olmuştur. Teşkilât-ı Mahsûsa ilgi ve faaliyet alanı Meriç'in ötesiyile sınırlı olarak ortaya çıkmışken, bir anda Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Harbiye Nezareti bünyesine alınarak önceden hazırlıklı olunmadığı açıkça anlaşılabilir olan etkinlikleri gerçekleştirebilme uğraşına girişmiştir. Örgütün kurucusu olarak Enver Bey'in adı konusunda tam bir ittifak vardır. Bkz. Vahdet KELEŞYILMAZ, "Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C 13, Ankara, 2002, s. 316 -319.

15 W.E.D.ALLEN-Paul MURATOFF, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Gnkur.Basımevi, Ankara, 1966, s.227.

kaldı. Bu başarı, 3'üncü Ordunun moralini yükseltmiş, Enver Paşa'nın bir baskın taarruzu başlatma fikrini sağlamlaştırmıştı.¹⁶

Enver Paşa'nın felakete sonuçlanan Kafkasya harekâtı, 1914 Aralık ayının son günlerinde başladı. 1915 Ocak ayının ortasına gelindiğinde Osmanlı birlikleri yenilmiş ve askerlerinden dörtte üçünü yitirmiş bulunuyordu. Osmanlıların bu büyük kaybı ile Ruslara Anadolu yolu açılmış bulunuyordu.¹⁷

1915 Ocak ayının ikinci haftasında 10 ve 11'inci Kolordular Rus ordusu karşısında baskıdan kurtulmak için geri çekilmek zorunda kaldıklarında Hafız Hakkı Paşa, "*Batum yönüne bir alay yetiştiriniz. Donanma faaliyet göstereyin*" diye feryat ediyordu.¹⁸ Çoruh Vadisi'nden Ardahan ve Batum'a kadar ilerleyen Stange Bey Müfrezesi* ve Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ile hudut taburundan ibaret olan Türk kuvvetleri taarruza geçen Rus kuvvetleri karşısında Artvin, Borçka ve Hopa'ya çekilmişlerdi. Borçka'da bulunan Rıza Bey Müfrezesi ise karadan ve denizden düşman ateşi altında kalmış ve bu sayede Ruslar piyadelerini ileri taarruza geçirmişlerdi. Buna rağmen buldukları mevkiye sebat ederek düşmanın siperlerini işgal ve oradaki istihkam edavatını zapt etmişler ve çok sayıda telefata verdirmişlerdi.¹⁹

Aynı tarihlerde Ruslar yararına çalışan ve Müfrezeye Kumandanını (Stange Bey'i) vurmak isteyen üç Kürt casus tevkif edilmiş ve divan-ı harpte durumları görüşüldükten sonra asılarak idam edilmişlerdi.²⁰ Yine müfrezede görev yapan gönüllülerden de Rus tarafına sığınıp ihanet edenler olmuştur. Örne-

16 Nasır YÜCEER, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2002, s.9.

17 Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1998, s.195

18 Fevzi ÇAKMAK; **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2005, 68.

* Stange Bey, Türk ordusunun ıslah edilmesi, Alman sevk ve idare, eğitim usullerine göre yetiştirilmesi amacıyla ve Mahmut Şevket Paşa'nın girişimiyle 52 Alman subaydan oluşan bir İslah Heyeti ile 14 Aralık 1913'te İstanbul'a gelmiştir. Kafkas Cephesi'nde görev almıştır. Türkiye'den ayrıldıktan sonra Almanya'da binbaşı rütbesinde 8. Yaya Topçu Alayında görev yapmıştır. 1920 yılında yarbay iken emekli olmuştur. Bkz. "Türkiye'de Alman Askeri Misyonu Subaylar-Generaller-Heyetler", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 24, Şubat 1987, s. 52.

19 **ATASE Arşivi**, BDH, K. 128, D: 634, F: 19.

20 Hatice YALÇIN, **Harp Ceridesi (1.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)**, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2008, s.113.

ğin Rusçayı iyi bilen, Rus-Japon Muharebesi'nde Rus ordusuna hizmet etmiş ve savaştan sonra da Osmanlı devletine sığınmış olan Canbolat isimli şahıs, Teşkilat-ı Mahsusa'ya dâhil edilmişti. Savaş sırasında Ruslara iltica eden Canbolat, karargâhı göremeyip bombalayamayan Rus topçularına kılavuzluk yaparak Luma'yı ve müfrezenin karargâhını bombalamalarını sağlamıştı. Bunun üzerine Lazistan ve Havâlisi Kumandanı Mirlivâ Ahmed Avni Paşa, Lazistan Müfrezesi Kumandanlığına gönderdiği 18 Mayıs 1915 tarihli telgrafta casus olmasından şüphe edilen kişilerin bir an evvel ortaya çıkarılmasının mühim olduğunu belirtmiş, Acıgöl ve Soğuksu Tepesi civarındaki Rus taburunun nereye gittiğine ilişkin malûmat toplanmasını emretmiştir.²¹

Van kentini 13-14 Nisan 1915'te Osmanlıların elinden alan Ermeni çeteler, Bitlis'ten ve Rus cephesinden hızla getirilen Osmanlı birliklerinin yaptığı kuşatmaya rağmen kenti ellerinde tutabilmişlerdi.. Bu durumdan yararlanan Ruslar, çoğu Kafkasya'dan gelen Ermeni gönüllü birliklerini ve bir Kazak Tugayını bölgeye gönderdiler. Mayıs ortasına gelindiğinde bu birlikler Van'a ulaşmıştı ve Bitlis'i tehdit etmekte idi. Van'ı kuşatan Osmanlı birlikleri, Bitlis savunmasını güçlendirmek için geriye çekildiğinde, Rus birlikleri 31 Mayıs 1915'te Van'a girdi. Onları yerel Ermeni halk büyük bir coşku ile karşıladı. Ancak aynı yılın temmuz sonunda Osmanlı ordusu Ruslarla Ermenileri Van ve çevresinden çıkardı, ne var ki daha ileriye gidilemedi. Durum 1915 yılının geri kalanı boyunca değişme göstermeksizin böyle sürüp gitti.²²

Kafkaslarda görevli Rus istihbarat servisi, Ermenilerin faaliyetleri konusunda sağlıklı bilgiler alabiliyordu. Bu konuyla ilgili olarak Rusya'nın 1916 yılı başında Kafkasyalı Ermenilere Müslüman pasaportu vererek Osmanlı Devleti'ne gönderme teşebbüsünde bulunduğu ve bu faaliyetin haber alınması üzerine Osmanlı Dahiliye Nezareti tarafından Erzurum, Trabzon Musul, Bitlis, Edirne vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığına, "*Rusya'dan gelecek olanların Müslüman olup olmadıklarının ve davranışlarının sıkı bir biçimde kontrol edilerek, kimliği belirsiz ve Ermeni oldukları anlaşılan kişilerin sahte pasaportla girişlerine izin verilmemesi gerektiği*" bildirilmiştir.²³ Ermenilerin içine yerleştirilmiş

21 Hatice YALÇIN, a.g.e., s. 324. 9 Nisan 1915 tarihinden itibaren Lazistan ve Havalisi Komutanlığı'nın da teşkiliyle Stange Bey Müfrezesi bu komutanlığın emrine verilmiş olup müfrezesine de Lazistan Müfrezesi adı verilmiştir.

22 Justin McCarthy, a.g.e., s.195-196.

23 **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi

casuslardan alınan bilgilere göre hazırlanan 21 Ocak 1916 tarihli ve 353 sayılı raporda; *“Ermenilerin Türkiye’ye karşı yürütülen savaşın yavaş ilerlemesinden rahatsız oldukları, savaşı bir an önce sonuca ulaştırmak istedikleri, Türkleri mağlup edip Doğu Anadolu’nun altı vilayetinde muhtariyet kurmak için çalışmalarına hız verdikleri”* belirtiliyordu.²⁴

1916 yılının Ocak ayında Rus ordusu ileri harekâta geçti, 19 Ocak’ta Erzurum yakınına gelmişlerdi. Rus ordusunun savaş planına göre; dört yol ağzı, siperlerle çevrili savunma bölgesi Erzurum, Türk sınırının kilit noktası idi. Bu coğrafi hedefin Ruslar tarafından ele geçirilmesi Türkleri çeşitli kaynaklardan ve iletişim yollarından yoksun bırakacak ve de ayrıca Transkafkasya için sürekli bir tehdit unsuru yaratılmış olacaktı. Ani ve yoğun hamleler halinde girişilecek harekâtlar, 3’üncü Ordu’nun dağılmasını sağlayacak, Rus Kafkas ordusunun başarısı ölçüsünde Rus demir yollarının irtibat noktaları beş altı kademe daha öteye gidecek, Trabzon, Erzincan ve Muş’a dayanacaktı.

1915’te Vorontzov’un yerine Kafkasya’nın kral vekili olarak atanan²⁵ General Nikola Nikolayeviç Yüdeniç, hazırlanan bu harekât planını benimsemiş ve derhal hazırlıklara girişilmesini sağlamıştır. Ancak tüm Kafkasya’nın üzerine çöken yoğun kar yağışı nedeniyle Rus Genelkurmayı Kafkas cephesinde tasarladığı harekâttan vazgeçtiğini açıklayacak, Avrupa cephesinde yer alan Rus askerlerinin ihtiyaç içinde beklemelerine rağmen elindeki askeri malzemeyi Kafkas kuvvetlerine ek yardım olarak aktaracaktır.

Bu sırada Türk tarafında 3’üncü Ordu yokluk içindedir. Askerlere iletilecek savaş talimatları ve uygulanacak düzen sürekli şekilde cüretli emirlerle değiştirilmekte, bir yandan yeni gruplar oluşturulurken diğer taraftan bir araya getirilen kuvvetlerin dağıtılmasına karar verilmektedir. Orduya yiyecek ve malzeme ikmali, Karadeniz kıyılarından gemi vasıtasıyla ya da araba geçebilecek müsait yollardan yapılmaktadır. Ankara’dan Erzurum’a bir obüs nakli üç ay almaktadır. Kış mevsimi ağır geçmekte, öyleki soğğun öldürücü etkisi düşman saldırılarını ikinci plana düşürmektedir. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa

---

Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 80, C III, Ankara, 2006, s.56.

24 Mustafa GÖRÜYILMAZ, **a.g.e.**, s. 47-48.

25 Maurice LARCHER, **a.g.e.**, s. 97-98. Kont Vorontzov sağlık sorunları nedeniyle Çar tarafından görevden alınmış ve yerine Nikola Nikolayeviç Kafkasya Olağanüstü Kral Vekili olarak Başkomutanlığa atanmıştır. Çar, 5 Eylül 1915’te başkomutan olmuş, Petrograd’a uğramadan doğrudan doğruya Tiflis’e geçmiştir.

İstanbul'a gitmiş, Kurmay Başkanı Alman Binbaşı Guse ise Almanya'da bulunmaktadır. Bu arada Enver Paşa 3'üncü Ordu kuvvetlerinden 51'inci ve 52'nci Tümenlerin Irak'a gönderilmesini emretmiş, zira Trakya'da yaşananlar Enver Paşa'yı doğu cephesinden daha fazla ilgilendirmekte idi. Bu nedenle ihtiyat kuvvetlerini, Trakya ve Boğazlar üzerinde yoğunlaştırmıştı. Diğer yandan müttefik kuvvetlerin Gelibolu'yu tamamen boşaltmaları (Ocak 1916), General Yüdeniç'i büyük endişeye düşürecektir. Öyle ki ilkbaharda Kafkas Cephesi'ni gözle görülmüş biçimde takviye eden Osmanlı Büyük Karargâhının hazırlıkları adeta ikinci planda kalmıştır. Bu hazırlıklar sonucu askerlerin kış koşulları altında karşılaşacakları yaşamsal güçlüklerle rağmen derhal Türk tarafınca saldırıya geçme kararı alınacaktır.²⁶

Sarıkamış muharebelerinin hemen akabinde tifüsten vefat eden Hafız Hakkı Paşa'dan 3'üncü Ordu Kumandanlığını devralan Mahmut Kamil Paşa, Deveboynu'ndaki (Hasankale) 9'uncu Kolorduyu ve Gürcü Boğazi'ndeki 10'uncu Kolorduyu toparlayarak savaş düzenine sokmuş, 11'inci Kolordu ise Sivişli'de (Deveboynu'nun batı çıkışı) takviye gücü olarak alıkonulmuştur. Beş tabur Palandöken'i tutmakta, erişilmesi imkansız olarak değerlendirilen Kargapazar'da zayıf bir garnizon bulunmaktadır. Daha gerilerde kalan Erzurum surlarında acemi erler, depolar ve ordunun mühimmat stokları yer almaktadır.

General Yüdeniç, daha önce ele geçirdiği bilgilerden 3'üncü Ordunun ve ordugâhlarının durumunu bilmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda planı, Türk kuvvetlerini tuttuğu cephe üzerinde kıpırdayamaz hale getirmek ve gerçekleştirilecek saldırılarla yenilgisini sağlamaktır.

* Türk kaynaklarında Mahmut Kamil Paşa'nın İstanbul'a izinli gittiği yazılıdır. 3'üncü Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa, Azap Muharebesinden evvel ordunun her bakımdan takviyeye muhtaç olduğu hakkında Başkomutanlığa birçok yazılar yazmış, ordu komutanı bunların tesirini görmeyince çok soğuk ve yüksek bir iklimde, yiyecek, elbise, mesken ve hatta cephanesi noksan olan ordunun durumunu görmek için Dahiliye Nazırı Talat Paşa'yı cepheye davet etmişti. Mahmut Kamil Paşa'nın durumu anlatabilmek için İstanbul'a gitmek lüzumunu duyarak izin istemesi üzerine bu isteği kabul edilmişti. Fakat onun ayrılmasından sonra Rus taarruzu başlayarak Azap Muharebesi, vekil bırakılan 11'inci Kolordu Kumandanı Abdülkerim Paşa tarafından idare edildi. Erzurum Muharebesi başladığı zaman Mahmut Kamil Paşa vazifesi başına gelmişti. Bkz. Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1965, s.22-24.

Bu plana göre Rus ordusu tarafından 12 Şubat 1916'da Erzurum'a saldırıya geçildi. 15 Şubat'ta Rus birlikleri Erzurum yakınlarına geldiği sırada duyulan patlama sesleri ve görünen yangın dumanları, Türklerin buradan çekildiğini gösteriyordu. Mahmut Kamil Paşa 16 Şubat günü askerlerini Ilıca'ya çekmiştir. İnsan ve malzeme kaybının çok yüksek rakamlara ulaşmasına rağmen, daha da kötü duruma düşmemek için batı istikametinde Erzurum yaylasına doğru güvenli bir şekilde çekilmeyi uygun görmüştür. Ancak peşlerine takılan Rus Raddatz Süvari Tugayı tarafından 15 Şubat günü Ilıca yakınlarında 2000 asker tutsak alındı. Ruslar Dumlu Dağı'nı katederek Ilıca yolunu kesmek istemişlerse de bunda geç kalmışlardır.

Erzurum, 1916 yılının 16 Şubat günü işgal edilmiştir. Rusların kaybı 17 bin askere ulaşmıştır. İçlerinden beş bini donarak ölmüştür. Resmi kaynaklardan elde edilen bilgiler çerçevesinde dünyaya yayılan haberlerde Rus kuvvetlerinin "100 bin tutsak ve 300 top" elde ettikleri belirtilmiştir. Müslüman propaganda kurumlarının verdiği haberlerde ise bu rakamların üç katına çıkartılarak aktarıldığı bilinmektedir. Enver Paşa Erzurum'un ele geçirilmesini saklı tutmuş, 16 Şubatta "Journal de Geneve" gazetesine şu açıklamada bulunacaktır. "*Soğuk hava ve yoğun kar yağışına rağmen üç gün süren Kafkasya'daki savaşta düşman, beş bin kayıp vermiş, 60 tutsak ele geçirilmiştir*".²⁷

Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesiyle birlikte Ermeniler beklentilerinin karşılanacağını düşünerek büyük sevinç duymuşlardı. Öyle ki "Eco de Paris"te yayınlanan bir yazıda, "*Türklerin güçlü kalesi Erzurum'da yapılan çarpışmalarda cesur Rus Kazak birliklerinin yanı sıra Ermeni gönüllü birlikleri Rus ordusuna paha biçilemez bir hizmet sundular*" ifadesi kullanılarak ayrılıkçı Ermenilerin oynadığı role dikkat çekilmekteydi.²⁸

Rus ordusunun batıya doğru işgalleri ilerledikçe -Trabzon'un Ruslar tarafından işgalinden sonra buradaki cephe çok genişlemiştir- casusluk faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı belgelerden anlaşılmaktadır. Erzincan'dan Başkumandan Vekili namına müsteşar imzasıyla 3'üncü Ordu Kumandanlığına gönderilen emirde, gerek sansür ve gerekse casus meselelerine ilişkin acil işlerde Başkumandanlık Genel Karargâhına doğrudan bağlı kumandanlıklara verilecek emirlerin

27 Maurice LARCHER, *a.g.e.*, s. 102-106

28 Mehmet Sait DİLEK-M.Yasin TAŞKESENLİOĞLU, "Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 30, S 50, Ankara, 2011, s. 87.

izin istemeye gerek bırakılmayarak derhal yerine getirilmesi ve müteakiben sıra ile üst makamlara durumdan malûmat verilmesi istenmiştir.²⁹

Başkomutan Vekili Enver Paşa, memleketteki casusluğun ne şekilde ve nasıl bir teşkilat dahilinde faaliyette bulunduğunu layıkıyla anlayarak ona göre karşı tedbirleri alabilmek için bu tarihten itibaren karşı casusların takip ve tutuklanmalarıyla sorgularının hangi çerçevede icra edileceği konusunda 3'üncü Ordu Kumandanlığına hitaben bir emir yayınlamıştı. 12/9/32 (12 Eylül 1916) tarihli bu emirde, “*casusluğun engellenmesi, lehimize casus kullanılması ile düşman hakkında bilgi toplamaya ilişkin genel tedbir ve düzen alınmasından doğrudan doğruya Genel Karargâhın istihbarat şube müdürünün ve her ordu karargâhında da karargâhın istihbarat subayının sorumlu olacağı*” yazılıdır.

Emrin devamında; “*orduların kendi savaş gücü ve elde edeceği malumatı harekât şubelerinde toplayacakları ve istihbarat subayı ile karşılıklı bilgi alışverişinde bulunacakları, esir ile mültecilerin sorgulamalarının istihbarat subayları tarafından yapılacağı ve sonuçlarının derhal hem genel karargâha ve hem de bir suretinin bağlı oldukları karargâha verecekleri, kolordu karagahlarında da harekât şubelerinde bir istihbarat subayı bulunacağı, ayrıca lüzumuna göre doğrudan doğruya genel karagaha bağlı olmak üzere müstahkem mevki komutanlıklarına istihbarat subayı tayin olunacağı ya da mevcutlardan seçileceği, istihbarat subaylarının ödül ve terfilerinin teklifinde genel karargâhın kararının alınacağı*” belirtilmiştir.

Oldukça ayrıntılı bir şekilde kaleme alınan emirde, “*ordu istihbarat subaylarının gerek genel karargâhtan aldıkları ve gerekse kendiliklerinden gördükleri lüzuma binaen bu vazifelerde icraata başlamak için kurmay başkanları vasıtasıyla ordu kumandanlarının muvafakatlarını almaya zorunlu oldukları ve bütün tedbir ve düzeni ilk vasıta ayrıntılı olarak posta ile ve acele yazılı şifreli telgrafla genel karargâha bildirecekleri, casusların takip ve tevkiflerinin istihbarat subaylarının emir ve talimatı dahilinde icra edileceği, istihbarat subaylarının bu hususta istihdam ettikleri memurların yetersizliğine hükmettikleri zaman talep ettikleri yardımların askeri ve mülki memurlar tarafından hiç danışmadan derhal yerine getirileceği*” emredilmiştir.

“*Ordu mıntıklarında istihbarat subaylarının, genel karargâh İstanbul'da bulundukça İstanbul ve Bilad-ı Selase (Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleri) genel*

29 ATASE Arşivi, BDH (Birinci Dünya Harbi), K (Klasör):2983, D (Dosya):380, F (Fihrist):7.

karargâh istihbarat şube müdürünün bilgisi ve bu hususta emirleri alınmadıkça gerek askeri ve gerekse mülki hiçbir memurun; casusluğundan şüphe edilen bir şahsın takip ve tevkifine yetkili olmadığı, ancak suç üstü bir durum karşısında bulunupta mevcut vesikaların casus tarafından imhasının muhtemel olduğu görünen hadisele- rin bu duruma dahil olmadığı” belirtilmiştir. Yine söz konusu emrin casusların sorgulanmasına ilişkin maddesinde; *“ordu mıntıkasında ele geçirilecek casusların sorgularıyla mahkemelerinin o ordu mıntıklarında mevcut divan-ı harb-i örfilerinden yalnız bir veya mıntıkanın önemine göre iki divan-ı harp tarafından icra olunacağı, sorgu heyetleri tarafından ilk sorguları yapılan casusların daima belirlenmiş olan bu divan-ı harplere sevk olunacağı”* direktifi verilmiştir.³⁰

“Casusların sorgulanmasında en önemli hususun casusların suçlarının ortaklığı var mıdır, bunlar ne suretle ne usul ile haberleşme ve ne gibi vasıtalarından yararlanmakta olduklarının öğrenilmesine gayret edilmesi, buna bağlı olarak casusların sorgularında gayet dikkatli ve ketum olunması, tevkif olunan şahsın ne sebeple tevkif, sorgu ve mahkemesinin bulunduğu kesinlikle dışarıya sızdırılmaması” emredilmiştir.³¹

Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın bu emrine bağlı olarak 3'üncü Ordu Kumandanlığı, *“Casus Heyet-i İstintakiyye (sorguya çekme) Talimatnamesi”*ni hazırlamış ve 3'üncü Ordu İstihbarat Zabıtlığı bu talimatnameyi 1 Ekim 1916'da 1'inci, 2'nci Kafkas Kolordu Kumandanlıklarına (3'üncü Ordunun bu tarihte 1 ve 2'nci Kafkas Kolordusu şeklinde teşkilatlandığı anlaşılmaktadır), 3'üncü Ordu Menzil Müfettişliğine, Trabzon ve Sivas Vilayeti ile Canik ve Niğde Mutasarrıflıklarına yayımlamıştır.³²

Bunun üzerine Trabzon Valisi Cemal Azmi 3'üncü Ordu Kumandanlığına Ordu'dan gönderdiği 15-16/10/32 (28-29 Ekim 1916) tarihli şifre telgrafında öncelikle emirlerin icap edenlere tebliğ edilip takip edileceğini belirttiikten sonra ilgili bölgedeki mevcut durumu açıklarken, *“İstanbul'dan itibaren Karadeniz sahilinden ara sıra kayıklarla gayet açıktan Rusya'ya firar eden şahısların çoğunluğunu Batum ve Hopa havalisi mültecilerinin teşkil ettiğine dair elimde delil olmamakla beraber bundan eminim”* demektedir. Bu hususu açıklarken, *“Çünkü Rusların gerek Batum ve gerekse Hopa sakinlerinin ahlakını harpten önce*

30 ATASE Arşivi, BDH, K:2901, D:415, F:2. Belgenin aslı Ek'te yer almaktadır.

31 ATASE Arşivi, BDH, K:2901, D:415, F:2-1.

32 ATASE Arşivi, BDH, K:2901, D:415, F:4, 4-1, 2,2a..

pek ziyade bozduğu ve bazı Hopaluların iki ruble karşılığında tedbir olarak Rus pasaportu temin ettikleri ağızdan ağıza dolaşmaktadır. Bazı akraba ve veya zayı olmuş çocukları araştırma bahanesiyle Trabzon ve Sivas vilayetleriyle Canik Sancağı dahilinde dolaşan mültecilerden hangilerinin gerçek bir mazarete ve hangilerinin kötü bir fikre istinaden dolaştıklarını tayin ettirmek hele kadınların şeytanca oyunlarına set çekmek yerinde olacaktır. Bu suretle emir buyurulduğu üzere sahil gayet sıkı gözetleme altında bulundurulmakla beraber savaş hattının on beş yirmi kilometre gerisinde kesinlikle mülteci bulundurulmamasına ve sahildeki mültecilerden dahi halleri şüpheli görülenlerin peyderpey dahile nakilleri uygun olacaktır.” sözlerine yer vermiş ve “gereken uygulamanın devletin kararına bağlı olacağını” ilave etmiştir.³³

Cemal Azmi bu telgrafının üzerinden bir hafta geçmeden 3'üncü Ordu Kumandanlığına gönderdiği diğer bir şifrede, “Karadeniz sahilinde bulunan tüm kayıklarla Marmara'dan Karadeniz'e sefer edecek taşıt mürettebatının Harbiye Nezaretiyle haberleşerek kefalet sözleşmesine bağlandıktan sonra kendilerine mürettebatın eşkal ve damgalarını gösteren vesikalar verilmesini, bundan kaçınanların seyrüseferden men edilmesini” ve ayrıca “Rumlardan tabliye olunan köyler ile civarının tenha bırakılmamasının eşkiyanın serbestçe dolaşmasına imkan vermeyeceğini ve kayıklar intizam altına alındıktan sonra firar etmenin mümkün olamayacağını, buna bağlı olarak Hopa, Batum havalisi mültecilerinin tamamen, sahilde bulunan diğer mültecilerden sadece durumu şüpheli olanların harp hattından 50 kilometre kadar dahile sevk edilmelerini” arz ve teklif etmiştir.³⁴

Cemal Azmi, müteakiben “kaza kaymakamlarıyla jandarma kumandanı ve polis müdürü ve maiyetlerinin dahile nakledilecek Rumlarla ilgili emirleri tatbik etmekte olduklarından; kayıklarla mülteciler hakkındaki emirleri Rumlardan naklinden sonra yerine getirmek üzere müsaade buyurulmasını, hatta kefalet usulünün askeriyenin hizmetinde olan kayıkçılara da uygulanmasını” içeren bir telgrafi 3'üncü Ordu Kumandanlığına bildirmiş³⁵ ve bu arada “kayıkçılar ve mültecilere ilişkin işlerin yerine getirilmesinde aciz kalan Perşembe nahiye müdürünün de değiştirildiği” bilgisine de telgrafında yer vermiştir.³⁶

33 ATASE Arşivi, BDH, K:2902, D:423, F:1-6.

34 ATASE Arşivi, BDH, K:2902, D:423, F:1-7.

35 ATASE Arşivi, BDH, K:2902, D:423, F:1-8.

36 ATASE Arşivi, BDH, K:2902, D:423, F:1-10.

Trabzon valisinin gönderdiği söz konusu telgraflara 3'üncü Ordu Kumandanlığından gelen cevabi yazıda, "*Rumların dahile sevklerinden sonra kayıklar ve mültecilerle ilgilenilmesinin uygun olduğu, ancak verilen kararın uygulanmasında uzun müddet ertelemenin kesinlikle uygun olmayacağı*"na dikkat çekilmiştir.³⁷

Müteakiben 25/10/32 (7 Kasım 1916) tarihinde, Tahkik Heyeti Reisi (Yüzbaşı) imzasıyla Ordu'dan 3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya gizli ve kişiye özel ibareli olarak gönderilen şifrede, düşmanın işine yarayan usul ve uygulamalar hakkında yapılan tahkikat ve bu tahkikat heyetinin başında bulunan yüzbaşının yapmış olduğu istihbaratın sonuçları arz edilmiştir. Bu rapora bakıldığında bölgede bulunan Rum ve Ermenilerin savaş süresince Rusya'ya destek verdikleri, onların yanında gönüllü olarak fiilen yer aldıkları açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Söz konusu raporda alınan istihbarat neticesinde şu tespitlerde bulunulmuştur: "*Trabzon vilayeti, Samsun ve tüm Osmanlı memleketinde ikamet eden Rumlar, Venizelos taraftarı olup açıkça düşman tarafında yer almışlardır. Etniki Eterya Cemiyeti'nin Ordu'da bir merkezi ve şubesi olup komite üyeleri acil durumlarda, müdürü ticaretle meşgul olan Rum tebaasından Kaliyodi'nin Reji idarehanesinde toplanmakta idi. Masrafını ticari bir şekilde Samsun Metropolitliği ve İstanbul Patrikliği tarafından gönderilen para ile çıkarmakta ve ahaliden muhtaçlara yardım şekli altında papazlar vasıtasıyla her haneden nüfus başına azami iki kuruş toplamakla para kaynağını artırmaktadır. Yine aynı komitenin mensubu Doktor Tanaşaki kasadar olup elinin altında her zaman iki yüz lira bulunmakta idi. Komitenin içeriyle haberleşmesi katırcılar, dışarıyla irtibatı kayıkçılar vasıtasıyla olmaktadır. Ermenilerin himaye ve iaşesi ile düşman tarafına firarlarının kolaylaştırılması, asli vazifelerini teşkil etmekte idi. Erkekleri düşman tarafına firar eylemiş Rum kadınları çamaşır yıkamakla, fındık mağazalarında çalışmakla geçimlerini sağlamaktadırlar. Mülteci Müslüman kayıkçıları kayıklarını biraz kuytu ve تنها bir yere çekerek birkaç gün için bir yere gittiklerinde kayıkları kaybolmakta, düşman donanmasının seyri esnasında kayıklar firariler tarafından zapt edilmekte ve yüzdürülmektedir.*"³⁸

Başkomutanlıkça verilen emir ve yayımlanan talimatlar çerçevesinde, genişleyen Rus işgaline bağlı olarak bu dönemde Rus kuvvetlerinin durumu hakkında bilgi almak maksadıyla düşman cephesine gönderilecek casus kişilerin bulunması hususunda çalışmalar yoğunluk kazanmıştır.

37 ATASE Arşivi, BDH, K:2902, D:423, F:1-9.

38 ATASE Arşivi, BDH, K: 2888, D: 662, F: 1, 1-a.

2'nci Kafkas Kolordusu İstihbarat Zabitliğinden (Şakir Muzaffer) 11/11/32 (24 Kasım 1916) de 3'üncü Ordu İstihbarat Zabitliğine gönderilen yazıdan³⁹ casus sevki hususunda emir alındığı anlaşılmaktadır. Buna göre “2'nci Kafkas Kolordusu İstihbarat Subayı Şakir Muzaffer, söz konusu emre bağlı olarak teşebbüste bulunmuş ve Giresun eşrafından Osman zade Eşref Bey'in yaptığı teklif çerçevesinde bir casus tedarik ederek isim ve hüviyetinin ivedi yazıyla bildirilmesi konusunda 3'üncü Kafkas Fırkası İstihbarat Zabitliğine yazmıştır. Eşraftan olan mevki sahibi ve nüfuzlu kişileri getirtmek ve bir casus teklif etmek gibi önemli bir vazifeye sevk için yeterli derecede mevki ve yetki sahibi olmadığını bildiren fırka istihbarat zabitliğine kendisine bu işin asli vazifesinden olduğu ve icraatlarının 3'üncü Ordu tarafından takip edildiğini bildirdiğini yazmaktadır. Ve yine casus istihdamı hakkındaki teşebbüsün bir an önce uygulamaya geçirilmesi için mesai sarf olunması gerektiğinin de vurgulandığını ve tayin olunacak zatın isim ve hüviyetinin bildirilmesinin bir kez daha tebliğ edildiğini” söylemektedir. Dolayısıyla 3'üncü Ordu ile 2'nci Kafkas Kolordusunun casus tefriki ve sevki konusunda yoğun bir faaliyet içine girdiği yapılan yazışmalarda da görülmektedir.

3'üncü Ordu İstihbarat Şubesinde 27 Kasım 1916 (14/11/32) da İkinci Kafkas Kolordusu İstihbarat Zabitliğine gönderilen yazıda da belirtildiği gibi, “Kafkas Cephesi'nde genişleyen Rus işgali karşısında düşman ordusu hakkında bilgi sahibi olmak maksadıyla işgal bölgelerine casus sevki yapılmaya çalışılmakta, 3'üncü Ordu İstihbarat Şubesi Müdürü casusluk faaliyeti için her türlü yardımı vaad etmekte, casus sevkinden evvel isim ve hüviyet hakkında kendilerine malumat verilmesini, izin tezkiresiyle casus sevk edilmesini rica etmektedir.”⁴⁰

Bunun üzerine 2'nci Kafkas Kolordusundan bir casusunun sevkini sağlandığı 3'üncü Ordu İstihbarat Zabitliğine bildirilmiştir.⁴¹ Müteakiben Şakir Muzaffer imzasıyla 27/11/32'de (10 Aralık 1916) gönderilen şifre yazıda ise “37'nci Fırkadan bir şifre alındığı ve buna göre fırkaca itimat edilen Ulu Köylü Osman Ağazade Hakkı Ağa isminde birinin 110'uncu Alayın 1'inci Taburu cephesinden araziye tanıyan kişilerin vasıtasıyla düşman tarafına geçirileceği ve Hakkı Ağa'nın verilen özel talimat dairesinde gerekli bilgileri ele geçirmek üzere Ulu Köyünden ayrıca bir başka casus sevk ederek on gün sonra geri döneceği ve diğer gönderilen şahsın adının ayrıca bildirileceğinin anlaşıldığı” ifade edilmektedir. Ancak 2'nci

39 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D:408, F:1-1.

40 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1.

41 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-2

Ordu İstihbarat Zabiti Şakir Muzaffer şifre yazının devamında, “*bu durumun, yani alınan tertibat ve tedarikin arasında çok farklar gördüğünü* belirttikten sonra kendisinin Giresun’da Osman Ağa veya Dizzarzâde Eşref Bey’in teklifleri doğrultusunda görerek, tanıyarak bir casus sevkinin içinde bulunulan zamana daha uygun bulmuş olduğunu” ifade etmektedir. Ona göre, “*talep edilen bilgiyi elde etmek için bunu bir başka birisine yükleyecek kişinin gerekli şartları taşımayacağını, bu hususu pekçok kez fırka zabıtlığına yazdığını, Osman Ağa’ya fırkaca elli lira vaad edildiği gibi iki lirasının da peşin verildiğini*” söylemektedir. Sonunda da “*istihbarat işlerinin maksada uygun surette uygulanması için geçerli olacak talimatın süratle yerine ulaştırılması için dikkat buyurulmasını*” birkez daha rica etmektedir.⁴²

Bu şifrenin üzerinden bir hafta geçmeden 2’nci Kafkas Kolordusu Kumandanı Mirliva Fevzi (Fevzi Çakmak) imzasıyla 3’üncü Ordu Kumandanlığına gönderilen şifreden düşman tarafına iki casusun gönderildiği öğrenilmektedir. Bu iki casustan biri Uluköy (Kürtün-Torul-Gümüşhane) karyesinden Yakup oğullarından 90 (1874) tevellüdü Ahmet oğlu Osman ile yine aynı kasabadan 304 (1889) tevellüdü İbrahim oğullu Salih olup, 1/12/32 (14 Aralık 1916) de 37’nci Fırkanın sağ cenahından Uluköy istikametinde düşman tarafına sevk olunmuşlardı. Bu casuslar -o dönemde Rus işgali altında olan- Trabzon’a kadar giderek gerekli bilgileri toplayıp on gün sonra döneceklerdi. Söz konusu casusların aile fertleri fırkaca iâşe edilecek, dönüşlerinde de kendilerinin 50 lira ile mükafatlandırılacakları vaad edilmişti. Yine aynı sırada deniz yoluyla da bir casusun sevki için hazırlıkta bulunmaktadır.⁴³

Bir hafta sonra 2’nci Kolordu İstihbarat Zabiti Muzaffer imzası ile 3’üncü Ordu İstihbarat Şubesine acele ibareli gönderilen şifrededen anlaşılacağı üzere; 37’nci Fırka Kafkas Fırkası Kumandanı casus sevki hakkında Giresun’da bulunan Feridunzade Osman Ağa’dan yardım istemeye başlamıştır. Osman Ağa da 11 neferden oluşan bir casus heyetini, sekiz kürekçi ile sevk olunan bir kayıkla 22 Aralık 1916’da Tirebolu’dan hareket ettirerek düşman hattının gerisinde uygun bir yere çıkartarak geri döneceğini kolordu kumandanlığına bildirmiştir.

Ancak aynı yazıda 2’nci Kolordu İstihbarat Zabiti Muzaffer, “*11 neferin silahlı olup üç yüzer fişengi hamil bulduklarını*” belirttikten sonra “*istenilen bilgiyi toplamak ve bir karşı koyma ile karşı karşıya kaldıkları taktirde teslim olmayarak*

42 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-3.

43 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-4.

çete tarzında faaliyet gösterecekleri açıklanan on bir neferden oluşan bir çetenin, düşmanın ordusunu beslediği iase mıntıkasında silahlı dolaşmasını casusluk değil çetecilik addettiğini” söylemektedir.⁴⁴

Müteakiben 2'nci Kafkas Kolordusu Kumandanı Fevzi'nin 3'üncü Ordu Kumandanlığına 10/12/32 (23 Aralık 1916)'de gönderdiği şifrede açıkça beyan edildiği gibi, Feridunzade Osman Ağa söz konusu tarihte Tirebolu'dan hareket etmiş, ancak hava muhalefetinden dolayı Karaburun açıklarından daha ileriye gidemeyerek geri dönmüştür. Karaburun ile Görele burnu arasında sahil boyunca ateşler yanarak sesler işittiğini ifade etmiştir. Hareketi, havanın uygun olduğu bir başka zamana ertelenmiştir.⁴⁵

Aynı tarihlerde casusluk faaliyeti ile düşman sahasına adam gönderilmesi faaliyetinin sürdürüldüğü, 3'üncü Ordu ile 2'nci Kolordu istihbarat şubeleri arasındaki yazışmalardan anlaşılmakta, hatta Ulu Köylü olup dönüşleri kararlaştırılmış olan casusların⁴⁶ dönüş yaptığı 2'nci Kafkas ordusunun 6/3/32 (19 Mart 1916) tarihli şifresinden anlaşılmaktadır. Ulu Köy'e sevk edilen Ulu Köylü Yakupoğullarından Ahmet oğlu Osman ve aynı köyden İbrahim oğlu Salih namındaki casuslardan biri Erik Yolu tarikiyle Maden'e, diğeri Alacadağ'ı aşarak Görele Deresi vadisinden Görele-Eynesil-Şarlı üzerinden Vakfikebir'e gitmişler, kendilerinden bölgedeki (Maden, Çanakçı, Görele) piyade asker sayısı hakkında bilgi alınmıştır. Ayrıca bu casuslar, haber toplama faaliyetinde gezdikleri yerlerde top görmediklerini, Polathane'ye (Akçaabat) gelen erzak ve cephanenin mekkarilerle kıtalara sevk olunduğunu, Vakfikebir-Görele-sahil yolunun tamir edildiğini ancak bu yolun koşulu top geçişine müsait olmadığını söylemişlerdir.⁴⁷

Casusların verdiği bilgilere bakıldığında düşman hakkında asker sayısı, birlik bilgileri, yol durumu gibi durum tespitinde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Yine Rusların işe yarar Ermenileri inşaat işlerinde istihdam ettiklerini belirtirken verilen malûmatta bazı tespitlere bizzat tanık olarak eriştikleri, bazı bilgilerin ise dolaylı yoldan edinilen bilgiler olduğu görülmektedir. Bazı bilgilere ise ulaşamadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Ulu Köyden görevlendirilen bu casusların buldukları cephedeki Kafkas firkalarının Avrupa cephesine sevk

44 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-5.

45 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-6.

46 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-8.

47 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-10.

edilip edilmediklerine ve yine Trabzon-Hamsiköy dekovil hattının tamamlanıp tamamlanmadığına ilişkin bilgi alamamışlardır.⁴⁸ Bu casusların Trabzon'a gitmeleri emredilmişse de Yozoz Burnu doğu mıntıkası sıkı bir güvenlik altında bulunduğundan Trabzon'a gidememişlerdi.⁴⁹

Bu arada (9/3/33 – 9 Mart 1917) İkinci Kafkas Kolordusu İstihbarat Zabiti Avni imzasıyla 3'üncü Ordu İstihbarat Şubesi Müdüriyetine gönderilen rapor niteliğindeki şifreden casusluk faaliyetinin henüz muntazam yerine getirilemediği, yeterli eleman ve kaynağa sahip olunamadığı, gerçek bir hüviyete kavuşmadığı anlaşılmaktadır. Şöyleki bu yazıda, “*ordunun istihbarat faaliyetinin muntazam ve esaslı surette ifa ve devamı için daimi bir casus heyeti teşkilinin elzem ve bu heyetin şimdilik Giresun'da bulunmasının uygun olduğu, bu heyet için tavırları mazbut, duruma vakıf, askeri maksada müdrik, ketum, namuslu, vatansever iki-üç kişiden teşkili ve bu kişilere yeterli para, motor, kayak gibi vasıta verilmesini ve buldukları mıntıkadaki askeri mülki memurların yardımlarına mazhar olabilmeleri için ordu kumandanlığının vesikalarına sahip olmalarının gerektiği, bu şekilde gerçek teşkilattan sonra yavaş yavaş teşkilatın tertip ve tevsi edileceği*” belirtilmiş ve “*uygulamaya geçmek için konuya ilişkin emir ve talimatın bekleneceği*”⁵⁰ ifade edilmiştir.

Bunun üzerine 3'üncü Ordu karargâhından casus heyeti teşkili için Giresun'da beyan edilen şartlara haiz kimselerin bulunmasının mümkün olup olmadığı, mümkün ise bu iş için düşünülen şahısların olup olmadığı ve varsa isimlerinin bildirilmesi kolordudan talep edilmiştir.⁵¹ Kolordu da konuya ilişkin olarak 37'nci Fırkaya görüş sormuş, fırkadan alınan cevap, “*istihbarat da şimdiye kadar muhbirlik ve buna benzer işlerde istihdam edilenlerden bir casus heyeti teşkil edilebileceği muhtemel olmakla birlikte bazı tecrübe ve ilişkilerden sonra hasıl olacak kanaata göre kesin cevap verebilecekleri*”⁵² şeklinde olmuştur. Dolayısıyla net bir yanıt alınmamıştır. Bu sırada 29 Mart 1917'de 37'nci Fırka mıntıkasından düşman tarafına özel görevle sevk edilenlerden başka iki kişi daha gönderilmiştir. 5 Nisan 1917 tarihinde 3'üncü Orduya bildirilen bu şif-

48 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-11.

49 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-12.

50 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-13.

51 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-14.

52 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-15.

re, 2'nci Kafkas Kolordusu Kumandan Vekili Miralay Selahaddin'in imzası ile gönderilmiştir.⁵³

22 Nisan 1917'de 3'üncü Ordudan 1 ve 2'nci Kafkas Kolorduları Kumandanlıklarına gönderilen şifrede; "6'ncı Ordudan alınan bir raporda mülteci bir müslüman subayın ifadesine göre 9 ve 10'uncu Rus Kafkas Kolordularının Kafkas cephesinde teşkil edilmiş olduğu ve 2'nci Ordunun raporuna nazaran da cephesindeki Rus kuvvetlerinin 8'inci Kafkas Kolordusu tarafından değiştirileceğinin zikredildiği" belirtilmiştir. Aynı şifrede, "Rus 7'nci Kafkas ve 6'nci Türkistan Avcı Fırkalarının Kafkasya'daki ihtiyatlardan teşkil edildiğine dair bilgilerin bazı mülteciler tarafından verildiği, ancak 3'üncü Ordunun Avrupa cephesinde Rus ordusuna uygulanan yeni teşkilatın kendi cephelerindeki Rus ordusuna ne derece yansıdığı hakkında yeterince bilgi sahibi olamadığı, 2'nci Ordudan bir binbaşının Rus cephesi gerisine sevk edilip hayli malumat aldığı ve tekrar aynı binbaşının Erzincan'a kadar gitmek üzere yeniden hareket ettiği" ifade edilmiştir.

Ordu Kumandanlığı bu konuda durumu anlayıp geri dönecek pek çok müteşebbis ve cesur subayın bulunduğu ve bu fedakarlığın hakkını vererek yerine getirileceğinden emindir. Gerek 1'inci ve gerek 2'nci Kolordular sağ ve sol cenahlarının Gürcü ve Laz kıyafetlerinde olmak üzere fedakar subaylarından veya subay derecesinde maharet sahibi astsubay (küçük zabıt) veya ahaliden birer casus sevk etmelerini uygun görmüştür. Bu hususta hizmeti yerine getirecek olanların para ile ödüllendirileceğini söylemiştir.⁵⁴

3'üncü Ordu Karargâhının o tarihe kadar gönderilmiş olan casuslardan yeterli malumat alamadıkları ve bundan şikayetçi oldukları açıkca bellidir. Şimdiye kadar gönderilmiş olan başı bozuk casus şahısların yeterince akıllı olmadıklarından esaslı ve ayrıntılı bilgi getiremedikleri ve yeni gönderilecek casus subaylardan özellikle şu konularda malumat getirilmesi istenmiştir:

* 6, 7, 8, 9, ve 10'uncu Kafkas Kolordularıyla 6'nci Türkistan Avcı Fırkası teşkil edilmiş midir? Edilmiş ise hangi katalardan tabur ve alaylar alınarak vücuda getirilmiştir?

* Karşımızdaki (3'üncü Ordu cephesindeki) Rus ordusuna yeni teşkilat tatbik edilmiş midir? Alayların dördüncü taburları alınarak başka kıtalar teşkil edilip edilmediğinin ve alayların kaç tabur olduğunun,

53 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-16.

54 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-17.

* *Yeni teşkil edilen kolordu ve fırkaların numaraları nedir? Alaylar kaçar taburludur?*

* *Top, mitralyöz ve diğer kıtalarda ihtiyatları ne kadardır ve nerelerden alınmıştır?*

* *Yeni teşkil edilen kıtalar nerelerdedir, nerelere sevk edilmesi muhtemeldir?*⁵⁵

3'üncü Ordu ile 2'nci Kolordu arasındaki yazışmalardan anlaşıldığı üzere yapılmak istenen istihbarat tamamen askeri istihbarata yönelik olup, düşman kuvvetlerinin konuş, asker sayısı, silah ve teçhizatlarına ilişkin bilgilerin edinilmesi kapsamında icra edilmeye çalışılmıştır.

Yukarıda açıklanan istihbarat taleplerine bağlı olarak 1917 Nisan ayı sonlarında 3'üncü Ordudan 37'nci Fırka (2'nci Kafkas Kolordusuna bağlı) Kumandanlığına çekilen şifrede, bu hususların ne kadar önemli ve gerekli olduğunun altı çizilmiş ve casus sevkinin yapılması istenmiştir. Uygulamaya geçilmesi için gerek 109'uncu Alay Kumandanı Ali Rıza Bey'in maiyetinde bulunmuş ve çetecilik etmiş Laz ve Gürcülerden ve gerekse Ali Rıza Bey'in itimadını kazanmış fedakar ve bu hizmete elverişli çete efradı veya saireden uygun miktarda şahsın Rusların şüphe etmeyecekleri bir tarz ve kıyafette sevk edilmesi rica edilmiştir. Bunlardan muvaffakiyetle dönenlere nakdi mükafat verileceği gibi Rusya'da bir felakete maruz kaldıkları taktirde aynı mükafatın ailelerine verileceği tekrarlanmıştır.⁵⁶ Bu miktar o günün parasıyla yüz Osmanlı lirasıdır.⁵⁷ Daha sonra 3'üncü Ordudan kolordulara, casus olarak sevk edilecek subaylar düşman tarafından yakalanıp idam edildikleri taktirde daha önce vaad edilmiş olan nakdi mükafattan başka ailelerine rütbelerinin bir derece üstünden yetim maaşı bağlanacağı bildirilmiştir.⁵⁸

3'üncü Ordu Kumandanlığı 37'nci Fırkadan casus sevkinin yapılmasını istediğini bildirdiğinde Fırka Kumandanı Hacı Hamdi Bey (Kurmaya Albay Pirselimoglu Hacı Hamdi Bey)* 3'üncü Ordu Kumandanlığına gönderdiği cevabi

55 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-17a.

56 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-19.

57 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-22.

58 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-23.

* 1876 yılında Trabzon'da doğdu. Harp Okulundan 1898'de teğmen (1898-23), Harp Akademisinden 1902'de kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu ve Şam'da bulunan 5'inci Ordu emrinde görevlendirildi. 12 Ocak 1915'te rütbesi kurmay yarbaylığa yükselmiş olan Hacı Hamdi Bey, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Kafkas cephesinde Süvari Tugay ve

şifresinde, “*casus sevki için teşebbüse geçtiğini, ancak daha önce gönderildiği halde henüz dönmeyen dört askeri bulunduğunu, böyle önemli bir vazifeyi yerine getirecek küçük zabıt ve kimseler bulunabilse de bu şahısların vazifeyi istekle yerine getireceklerinin şüpheli olduğunu, yine de efrattan tekrar casus sevki emredilirse derhal icabına bakılacağını*” yazmıştır.⁵⁹

Hacı Hamdi Bey'in bu cevabının üzerinden üç-dört gün sonra bu kez Başkomutan Vekili Enver Paşa imzalı 3'üncü Ordu Kumandanlığına bir şifre telgraf, 28/29 Nisan 1917 tarihinde gönderilmiştir. Bu telgrafta Enver Paşa, “*2'nci Ordu'dan düşman hatları gerisine gönderilen bir subayın düşman hakkında verdiği bilgilerin çok faydalı olduğunu, bu gibi harekâtın 3'üncü Ordu tarafından da yapılmasını ve özellikle Erzurum civarına yapılacak keşifte özellikle birliklerin nakliyatının olup olmadığını ve cephemizden kuvvet alıp başka taraflara gönderilip gönderilmediğinin ve düşmanın geri vaziyetinin tespit ve bildirilmesini*” emretmiştir.⁶⁰

Tümeni K.lıklarında bulunmuştur. Daha sonra Sahil Müfrezesi Komutanı olarak atandı. Trabzon'un işgalini önlemek ve Rus ilerlemesini durdurmak için mücadele etti. Trabzon'un işgalinden sonra birliğini Harşit gerisine çekerek mevzi tuttu. Sahil Müfrezesi 5 Kasım 1916'da 37'nci Kafkas Fırkası (Tümeni) adını aldı. Tümen Komutanı olarak görevini sürdürdü, 14 Aralık 1916'da Albaylığa yükseldi. Rus kuvvetleriyle yaptığı mücadeleleriyle tanınmasına rağmen, hakkında yapılan şikayetler üzerine 2'nci Kafkas Kolordusundan alınarak Kazım Karabekir Paşa komutasındaki 1'inci Kafkas Kolordusuna bağlı, Dersim çevresinde görev yapan 36'ncı Fırka K.lığına atanmıştır. Ermeni harekâtına katılan Hacı Hamdi Bey, hakkında yürütülen soruşturmalar gereği 3 Ekim 1918'de 5'inci Ordu emrine verilmiş, 23 Kasım 1918 tarihinde ise ordudan terhis edilmiştir. İstanbul Hükümeti tarafından Trabzon vali vekaletine atanmasına rağmen halkın tepkisi ve Kazım Karabekir'in aldığı tedbirler neticesi görevine başlayamayan Hacı Hamdi Bey, İstanbul'a dönmüştür. Kazım Karabekir tarafından Milli Mücadeleye karşı olduğu belirtilen Hacı Hamdi Bey, kendi ifadesinde Milli Mücadelede görev almak istediğini, ancak o garazkar kumandan dediği Karabekir'in buna mani olduğunu iddia etmiştir. Hacı Hamdi Bey, 11 Ekim 19123 tarihinde emekli edilmiştir. Milli Mücadeleye karşı cephe aldığı için mahkeme kararı ile 4 Şubat 1924 tarihinde askerlikle ilişkisi kesilmiştir. Milli Mücadeleden sonra Trabzon'a dönmüştür. Yaklaşık 19 yıl emekli haklarından mahrum kalan Hacı Hamdi Bey, 1938'de çıkarılan af kanunu sayesinde emekli maaşı hakkına kavuşmuştur. Hayatının geri kalan kısmını Trabzon'da geçirmiş, bundan sonra ne siyasi ve sosyal faaliyetlere katılmış ne da hakkında ileri sürülen ithamlara cevap vermiştir. 2 Mart 1967'de vefat etmiş ve Asri Mezarlığa defnedilmiştir. Askeri başarılarından dolayı Gümüş Liyakat Madalyası, Demir Salıp Nişanı ve Muharebe Gümüş İmtiyaz Madalyası sahibidir. Bkz.İsmail Hacı FETTAHOĞLU, “Erkan-ı Harp Miralayı Pirselimoğlu Hacı Hamdi Bey”, **Karadeniz Tarihi**, Trabzon, 14 Eylül 2008.

59 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-24.

60 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-25.

Bu tarihlerde aslında Başkomutanlıkça öğrenilmek istenilenin, Çarlık rejimine karşı vuku bulan 1917 Şubat Devrimi sonrasında Kafkas cephesindeki Rus ordularının durumunu öğrenmeye yönelik bir istihbarata ihtiyaç duyulduğu konusu olduğu şüphe götürmemektedir. Çünkü aynı dönemde Filistin, Irak, Suriye cephesinde İngilizlerle sıcak muharebeler yapılmakta, şiddetle takviye birliklerine ihtiyaç duyulmakta idi. Kafkas Cephesinden Rus ordusunun çekilmesi bir parça Türk ordusunun durumunu rahatlatılabildi. Ama Enver Paşa'nın ne düşündüğü bir süre sonra verdiği direktif ve emirler çerçevesinde daha rahat anlaşılabilirdi.

Düşman tarafına bilgi toplamak üzere gönderilen casuslardan başka Rusların elinde esir olup firar etmeyi başaran askerlerin geri dönüşlerinde verdikleri bilgiler, ilgili komutanlıklarca dinlenirken bu askerler şüpheli görülmeseler de güvenlik maksadıyla gözlem altında tutuluyorlardı. Örneğin Karadeniz Ordu kazası Teyneli köyünden Şamil oğullarından Ahmetoğlu Osman 54'üncü Alayla birlikte esir olmuş, kendisi on beş aya varan esaretten sonra düşman tarafına gönderilip dönüş yapan casuslarla birlikte firar eylemiş,⁶¹ ailesini uzun süredir göremediğinden 3'üncü Ordu Kumandanlığınca memleketine yakın bir noktada istihdam edilmesi uygun görülürken her ne kadar şüpheli görünmese de ihtiyatlı davranılıp gözlem altında tutulması buyurulmuştur.⁶²

Rusya'da Bolşevik Devriminin günden güne kendini daha yakından hissettirdiği sırada Kafkas cephesindeki Rus kuvvetlerinde bazı birlik kaydırmaları ve sevkleri yaşanmıştır. Nisan 1917'de Erzurum civarına gönderilen Başçavuş yardımcısı Recep ile 2'nci Kolordu tarafından yapılan baskın sırasında esir edilen iki subayın ifadelerinden Erzurum civarında bulunan 40 bin kişilik bir kuvvetin bir söylentiye göre Rusya'daki ihtilali bastırmak üzere, diğer bir söylentiye göre de Alman cephesine sevk edilmek üzere Rusya içlerine sevk edildiği, Erzurum ile Erzincan arasında yoğun otomobil kollarının işletildiğinin bilgisi alınmış, alınan esir subayların ifadelerinden ise 4, 5, 6 ve 7'nci Rus Kafkas Fırkalarının hangi bölgede konuşladıkları öğrenilmiştir. Bu alınan malumat, 8 Mayıs 1917 tarihli şifre yazı ile 3'üncü Ordu Kumandanlığı Türk 1 ve 2'nci Kafkas Kolorusu Kumandanlıklarına bildirilmiştir.⁶³

61 **ATASE Arşivi**, BDH, K:2899, D: 408, F:1-27.

62 **ATASE Arşivi**, BDH, K:2899, D: 408, F:1-28.

63 **ATASE Arşivi**, BDH, K:2899, D: 408, F:1-30. Belgede adı geçen Recep Çavuş, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümetinin kurulmasına öncülük eden ve Cihangiroğlu İbrahim Bey'in

Rusya'daki ihtilalin hız kazanması karşısında müteakip günlerde Türk cephesi karşısında bulunan kuvvetlerin halihazırdaki durumunu öğrenmek adına casus sevki artmıştır. Bu dönemde 36'ncı Fırkada vazifeli iki subaydan biri Tunceli (Dersim) yoluyla Erzincan, Erzurum istikametine, 10 gün sonra da bir başka casus gönderilmiştir.⁶⁴

Birinci Dünya Savaşı sırasında yedek subay olarak Kafkas cephesinde bulunan Vasfi Şensözen, casus olarak şüphelendiği bazı kişiler hakkındaki bilgilere hatıralarında yer vermiştir. Şöyleki; *"...Bir gün kendisine geri inzibat bölüğünü teslim etmiş olduğum Şahap Bey, Kelkit Jandarma Kumandanlığına tayin edilmiş olarak oraya geldi. Aynı evin birkaç odasında kalıyorduk. Gelen emir icabı, Ermenice bilen subay ve erlerden, ilerideki Ermeni köylerine kılık değiştirerek gönderilecek kimseler tertip ediliyordu. Bu, bir çeşit haber alma ve casusluk teşkilatı idi. Karısı Ermeni olduğu için Ermenice öğrenen Fransızca öğretmeni bir yedek subayın da böyle bir işe memur olarak, kömürcü bir köylü kılığında konulup ileriye gönderildiğini hatırlıyorum. Bu gibi casusluk teşkilatlarını konuştuğumuz bir akşam, Şahap Bey, önümüzdeki kağıt üzerine, benim emir erini kastederek, "Sait kimdir" diye yazdı. Ben de onun, Ermenak ilçesinin İznabol Köyü'nden ve Babae-fendioğullarından olduğunu söyledim. O, yine "Hayır, Sait kimdir" diye soruyordu. Belliydi ki biraz eli ve ayağı temiz, efendi gibi olan benim erden şüphe ediyordu. O devirde, Enver Paşa'nın özel teşkilatı olduğu da bilindiği için, bu kuşkuya hak vermemek olanaksızdı. Acaba ben de kendi erim tarafından kontrol altında mıydım? Sait er kılığında, bir haber alma subayı mıydı? Şahap, biraz sonra kağıt üzerine, "Biz Hobek Dağı'nda üç kişiydik. İki öldü. Ben kaldım." diye yazdı. Benim buna verilecek bir cevabım yoktu; fakat gerçek olan şuydu ki tüm ordu bir haber alma örgütü içinde idi. Genç bir kurmay subayın dahi, zabıt vekili rütbesiyle bölüklerde bulunduğu söyleniyordu. Hatta bunun adı bile, bazılarınca biliniyordu. Bu, Lütfullah Efendi idi. Kendisini hafiften tanıyıp yanında ihtiyatla konuşanlar olduğu*

Cumhurbaşkanı olduğu hükümette hariciye nazırlığını üstlenen Fahrettin Erdoğan'ın hatıralarında adı geçen Recep Çavuş ise Rus ordusu çekildikten sonra Pozat köyünde kalarak Ermeniler hesabına casusluk yapmıştır. Aynı kitapda Sarıkamış'taki Ermeni alayının komutanı Albay Mirimanov'un Recep Çavuş'a Sarıkamış Jandarma Komutanlığını vaat ettiğini, Recep Çavuş'un Kosor'da evlerden soygunculuğa başladığında Recep Çavuş'u kendisine rakip gören Sarıkamış Jandarma Komutanı Arşak ve adamları tarafından yakalanarak kurşuna dizildiği yer almaktadır. Bkz.Fahrettin ERDOĞAN, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Mevsimsiz Yayınları, Ankara, 2007, s.183-185.

64 ATASE Arşivi, BDH, K:2899, D: 408, F:1-32.

*bile söyleniyordu.*⁶⁵ şeklinde ifade edilen sözler casusluk ya da haber alma faaliyetinin mevcudiyetini gözler önüne sererken aynı zamanda bu işte görevlendirilen kişilerin sadece düşmana karşı değil aynı zamanda içerde de haber toplama faaliyetiyle meşgul olduklarını ortaya koymasından önemlidir.

Bu nakledilen olaydan başka yine Vasfi Şensözen'in hatıratında, Rusya tarafına çalıştığı zannedilen ve o yüzden şüphelerle yaklaştığı Nevres Bey, Sezai Bey gibi kişilerin sonraki dönemlerde yaptıklarına baktığında düşüncesinde yanıldığını, ancak Milli Mücadele'ye Marmara bölgesinde katılan, milletvekili olduğu 1930'lu yıllarda kendisine yazdığı mektuptan İran sınırındaki Pervari ilçesine jandarma kumandanı olarak atandığını öğrendiği Sezai Bey hakkındaki şüphelerinin hep canlılığını koruduğunu, onun hayatındaki esrarı erken vefat etmesi nedeniyle çözemediğini belirtmektedir.⁶⁶ Hatıratında casusluk faaliyetinden bahsedilen dönem, Yakup Şevki Paşa'nın komutanlığı dönemine rast gelmektedir ki bu dönem Ağustos 1917'den sonraki dönem olmalıdır. Çünkü Yakup Şevki Paşa 2'inci Kafkas Kolordu K.lığına 10 Ağustos 1917'de atanmış ve 11 Ekim 1917'e kadar iki ay bu görevde kalmıştır.⁶⁷ Bu tarihlerde Rusya'da Bolşevikler tarafından geçici Kerensky hükümetine son verilmiş, Bolşeviklerle Çarlık yanlısı Beyaz Rus ordusu arasında 1922'de Sovyetler Birliği'nin kuruluşuna kadar devam edecek iç savaşın başladığı dönemdir.

2. Bolşevik Devrimi'nden Erzincan Mütarekesi'ne (18 Aralık 1917) Kadar Olan Dönemde Yaşanan Gelişmeler

Bolşevik Devrimi Rus ordusu üzerinde yıkıcı tesirler meydana getirmiş, 1917 sonlarına kadar İtilaf Devletlerinin menfaatlerine azami hizmeti geçmiş olan ordu, moralini, disiplinini ve savaşa devam hususunda kararlılığını kaybetmişti. Kafkasya'daki Rus ordusunun Bolşevik propagandanın tesiri ile Ekim İhtilalinden önce cephede askeri operasyonlarını durdurduğu ve bu propaganda devam ettiği müddetçe askerinin tekrar silaha sarılmasının zor olacağı rapor edilmişti. Ordu içerisindeki bu menfi propaganda faaliyetleri Petrograd'daki geçici hükümet tarafından durdurulmak istenmiş fakat başarısızlıkla sonuçlanmış

65 Vasfi ŞENSÖZEN, **I.Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları**, Yayına Hazırlayan: Saro DADYAN, Okuyan us Yayınları, İstanbul, 2013, s.125.

66 Vasfi ŞENSÖZEN, **a.g.e.**, s.171-172.

67 **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, C II, Ankara, 2009, s.271.

tır. Hatta 200 bin civarında Rus askeri, Bolşevikler ile İttifak Devletleri Brest-Litovsk Antlaşması'nı (3 Mart 1918) imzalamadan önce Kafkas cephesini terk etmişti. Sadece bir kısım Rus askeri kuzey İran'da varlığını devam ettirmekte, fakat ilk fırsatta Rusya'ya dönmenin gayreti içerisindeydi.⁶⁸

Bu durum ise İngiltere'yi korkutmuştur. Çünkü İngiltere 1917 Martında büyük kayıplardan sonra ele geçirdiği Bağdat'tan sonra Osmanlı'nın Ortadoğu topraklarında savaşın sonuna kadar ciddi bir toprak veya şehir ele geçirememiş, Rusların çekilmesiyle rahatlayan Osmanlı Kafkas ordularının güneye yönelme korkusunu derinden hissetmiştir. Fakat İstanbul Hükümeti'nin Kafkasya cephesindeki ordusunu Kafkasya'da operasyonlar için tutması İngiltere'nin korkularını bertaraf edecektir.

Türklerin Kafkas Cephesi'nde Rus ordusundaki çözülme hakkında zamanında istihbarat alamadığı ve toplanan bilgileri gerektiği gibi değerlendiremediği anlaşılıyor. Nitekim yeterli istihbarat bilgisine sahip olabilseydi Rusların rahatça geri çekilmesine imkan verilmeyebilirdi. Ayrıca çekilen Rus askeri birliklerinin yerini Ermeni silahlı çetelerinin alması önlenebilirdi.

Rus Kafkas Orduları Komutanlığına Yüdeniç'ten sonra atanan General Perjevalski, elinde kalan askeri birliklerin Türk ordusu tarafından imha edilmesine fırsat vermeyecek şekilde geri çekilme hazırlıklarına başladı. Ruslar Kafkas Ordusundaki çözülmenin, Türkler tarafından zamanında haber alınmadığını kesin olarak anlamış, geri çekilme hazırlıklarının gizlenmesi amacıyla aynı günlerde mütareke yapılması için Türk askeri makamlarına başvurmuşlardı. Nihayet 18 Aralık 1917 tarihinde Osmanlı Devleti'nin hiçbir kazanç elde edemediği Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır.⁶⁹ Gerçi savaşın son yılında Enver Paşa, Bolşevik ihtilali sonrasındaki gelişmelerden de yararlanarak Kafkas İslam Ordusu ile Bakü'ye kadar ulaşabilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra, savaşın genel gidişinin bir sonucu olarak imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ilgili maddesi gereğince Türk ordusunun 1914 sınırlarına çekilmesi yükümlendiğinden Kafkas Cephesi'nde savaşın son yılındaki kazanımlar nihai bir sonuca ulaşamamış ve Sarıkamış faciasının izleri hafızalardan silinememiştir.⁷⁰

68 K. Tuncer ÇAĞLAYAN, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", **Bellekten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S 240, Ağustos 2000, Ankara, s.496-497.

69 Mustafa GÖRÜRYILMAZ, **a.g.e.**, s.77.

70 Vahdet KELEŞYILMAZ, **a.g.m.**, s. 277.

Sonuç

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Harbi süresince Kafkasya'dan Galiçya'ya, Çanakkale'den Hicaz, Filistin, Yemen'e, Irak, Suriye, Sina'dan Kuzey Afrika'ya geniş coğrafyalarda ve merkezden binlerce kilometre uzaklıktaki cephelerde savaşmıştır. Bu harpte kazanılan zaferler olduğu gibi insan, silah ve toprak bakımından ağır kayıplar verilmiş, sonuçta savaş altı asırlık Osmanlı Devleti'nin tasfiyesiyle sonuçlanmıştır.

Osmanlı Devleti savaşa resmen dahil olduğunda savaştığı ilk cephe Kafkas Cephesi olmuştur. Bu cephe hem içinde bulunduğu bölgenin coğrafi ve fiziki şartlarıyla ve hem de lojistik imkanların yetersizliği dolayısıyla orduları olumsuz etkilemiş, muharebe kabiliyetlerini sınırlamıştır. Bu duruma komutanların taktik ve stratejik anlamda vermiş oldukları yanlış karar ve emirler ile bölgedeki meskûn ayrılıkçı gruplar, isyankar gayri müslim unsurların Rusya yanında işbirliği içinde olması eklendiğinde cephedeki durum daha da tehlikeli bir hal almıştır. Dolayısıyla tarihin her evresinde geçerli olan casusluk faaliyeti bu harpte de Kafkas Cephesi'nde çarpışan hem Türk ordusu ve hem de Rus ordusu için öncelikle yapılacak askeri harekâtları takviye etmek ve her iki devletin siyasi, sınır ötesi hedefleri için önem teşkil etmiştir.

Savaş başlamadan önce İstanbul'daki Rusya Sefareti önemli bir istihbarat merkezi, Karadeniz ise casusluk faaliyetinde önemli bir güzergah durumundaydı. Özellikle Doğu Anadolu'da Rus ordularının ilerlemesi ve Nisan 1916'da Trabzon'un işgal edilmesiyle Karadeniz'in kontrolü tamamen Rusların eline geçmişti. Ama Rus istihbaratını asıl destekleyen unsur, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan, başını Rumlar ve Ermenilerin çektiği gayrimüslim tebanın yardım ve gönüllü işbirliği olmuştur. Bu yardım orduya asker ve para yardımları, Türk ordusu hakkında haber sızdırma şeklinde görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti'ne karşı isyana varan eylemlere kadar uzanmıştır.

Savaş öncesi Rusya gayri müslim unsurlara tedbirli yaklaşımda bulunurken yine de onları kendi kontrolleri altında silahlandırmaktan uzak durmamış, sınır bölgesindeki Kürt aşiretleri ile Ermeni çetecilere gerekli yardım ve siyasi vaadlerde bulunup onları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırdıkları gibi Ermenileri ve Kürtleri birbirlerine karşı kullanmışlardır. Bu faaliyetleri Hoy ve Urmiye'de olduğu gibi bölgedeki konsolosları ve askeri personel vasıtasıyla yürütmüşlerdir. Bundan başka Rusya, Anadolu'daki Ermeni işbirlikçileri vasıtasıyla gelen ra-

porlara itimat etmediğinden, kendi topraklarında yaşayan Ermeniler arasından Müslüman pasaportu vererek casusluk yapmak üzere Anadolu'ya göndermeye teşebbüs ettiği kişiler olmuştur.

Osmanlı Devleti tarafından bakıldığında henüz savaş başlamadan önce Enver Paşa tarafından Kafkasya'ya ihtilal çıkarmak üzere adamlar gönderilmiştir. Teşkilât-ı Mahsûsa bağlantılı bu şahısların görevi istihbarat ve bölgedeki Türk-Müslüman unsurlarla işbirliğine yönelik çalışmalar yapmakla ilgiliydi. Ayrıca hudut bölgelerinde görevlendirilmiş subaylar ve bunlara bağlı yerel çetecilerden oluşan müfrezeler, taburlar vardı. Savaş başladığında bu müfrezeler 3'üncü Ordunun hareketini desteklemek üzere operasyonel faaliyetlerde bulunuyorlardı.

Savaş devam ederken Rus ordularının Doğu Anadolu'da Erzurum'dan batı ve güney istikametinde işgallerini genişletmesiyle birlikte casusluk faaliyetine daha fazla ihtiyaç duyulduğu, haber alma faaliyetinin öncelikle askeri maksatlı düşünüldüğü arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Türk birliklerinin karşısında bulunan düşman cephesi ve birlikleri hakkında ayrıntılı bilgi alabilmek maksadıyla kimi zaman bu işe gönüllü ve cesur subaylar, askerler seçilip gönderildiği gibi kimi zamanda bölgedeki eşraf ve yerel güç unsurlarından yardım talep edilmiştir. Casusluk yapmak üzere görev alan kişiler ve aileleri nakdi yardımlarla ödüllendirilmeye çalışılmıştır. Yine arşiv belgelerinden Karadeniz kıyılarındaki Rumların kayıklarla düşman tarafına firar ederek casusluk yapmalarının bu kayıkları yakalayacak motorların mevcut olmaması ve tedarik edilememesi yüzünden engellenemediği, istihbarat faaliyetlerini kolordu ve ordu karargahları düzeyinde koordine eden yetkili şahıslar arasında casusluk ile çetecilik faaliyetinin birbirine karıştırıldığı, gerekli donanımdan yoksun kişilerin yaptığı istihbaratın çoğu zaman işe yaramadığı, yeterli ve düzenli işleyen bir istihbarat teşkilatının mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Oysaki aynı dönemde İngilizlerin Mısır ve Arabistan coğrafyasında güçlü bir istihbarat ağı bulunmakta, güçlü haberleşme vasıtalarıyla İngilizlerin bütün Türk karargâhlarının şifrelerini ele geçirdiklerine dair bilgiler, İngiliz istihbarat raporlarında yer almaktaydı.

Bununla birlikte savaş süresince Osmanlı Devleti karşı casusluk faaliyetini engelleyebilmek için mevcut imkanlar doğrultusunda gerekli tedbirleri almaya çalışmış, Rusya'dan Anadolu'ya yapılmaya çalışılan sızma hareketleri hudut bölgelerindeki birlikler tarafından engellenmiş, yakalanan casuslar olmuştur. Ancak tüm çabalara rağmen, Rusya'da Bolşevik Devrimin patlak vermesi ve Çarlık

rejiminin yıkılmasıyla çözülen ve geri çekilen Rus orduları hakkında yeterli istihbarat elde edilememiştir. Hatta bu durum, savaşın sonlarına doğru karargâhı Sivas Suşehri'nde bulunan 3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın Rusya'daki esaretten kaçmayı başarak Trabzon'a gelen Süvari Teğmen Hüsamettin (Tuğaç)'in kendisine sunduğu ayrıntılı rapordan sonra, "*cephe gerisinden böyle kapsamlı bir raporu ilk defa aldığını*" söylemesiyle daha rahat anlaşılabilir.

KAYNAKÇA

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi, **Birinci Dünya Harbi Kataloğu Belgeleri**.

ALLEN, W.E.D. -Paul MURATOFF; **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966.

AYDIN, Mithat; "19-20. Yüzyıllarda Osmanlı Balkanlarında Rusya'nın Casusluk Faaliyetleri", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 32, S 53, Ankara, 2013.

BALCIOĞLU, Mustafa; **Teşkilât-ı Mahsûsa'dan Cumhuriyete**, Nobel Yayınları, İstanbul, Mayıs 2001.

BELEN, Fahri; **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Gnkur Basımevi, Ankara, 1965.

BOLAT, Gökhan; "İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I.Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu", **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı/Middle East Special Issue, 2010.

DİLEK, Mehmet Sait -M.Yasin TAŞKESENLİOĞLU; "Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 30, S 50, Ankara, 2011.

ERDOĞAN, Fahrettin; **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Mevsimsiz Yayınları, Ankara, 2007.

FETTAHOĞLU, İsmail Hacı; "Erkan-ı Harp Miralayı Pirselimioğlu Hacı Hamdi Bey", **Karadeniz Tarihi**, Trabzon, 14 Eylül 2008.

GÖRÜYILMAZ, Mustafa; **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Korza Yayıncılık, Ankara, 2009.

HALAÇOĞLU, Yusuf; **Ermeni Tehciri**, Babıali Yayınları, İstanbul, 2014.

HİÇYILMAZ, Ergun; **Osmanlı'dan Günümüze Gizli Teşkilatlar**, Altın Kitaplar Yayınevi, 1.Baskı, İstanbul, 1994.

KARABEKİR, Kazım; **Gizli Harp İstihbarat**, Yayına Hazırlayan: Emrullah TEKİN, Kamer Yayınları.

KELEŞYILMAZ, Vahdet; "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVI, S 47, Ankara, Temmuz 2000.

_____, “Belgelerle Türkiye’nin Birinci Dünya Savaşı’na Giriş Süreci”, **Erdem**, C 11, S 31, Ankara, Mayıs 1999.

_____, “Teşkilât-ı Mahsûsa’nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C 13, Ankara, 2002.

KÖNİ, Hasan; “Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat”, **Avrasya Dosyası**, İstihbarat Özel, C 8, S 2, 2002.

LARCHER, Maurice; **Kafkas Harekâtı**, Yayına Hazırlayan: Bingür SÖNMEZ, Omnia Yayınları, İstanbul, 2010.

McCARTHY, Justin; Ölüm ve Sürgün, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1998.

NIKOLAY, W. Walter; **Birinci Dünya Savaşında Alman İstihbaratı**, Çev:Emrullah TEKİN, Berikan Yayınları, Ankara, 2001.

SAYILIR, Burhan; “Çanakkale Kara Savaşı Sırasında Casusluk Olayları ve Türklerin Casusluk Olaylarına Karşı Aldıkları Tedbirler”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, S 8, Ankara, Ağustos 2006.

ŞENSÖZEN, Vasfi; **I.Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları**, Yayına Hazırlayan:Saro DADYAN, Okuyan us Yayınları, İstanbul, 2013.

YALÇIN, Hatice; **Harp Ceridesi (I.Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi)**, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2008.

YÜCEER, Nasır; **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2002.

ÜNAL, Fatih; “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, **Karadeniz Araştırmaları**, C 5, S 17, 2008.

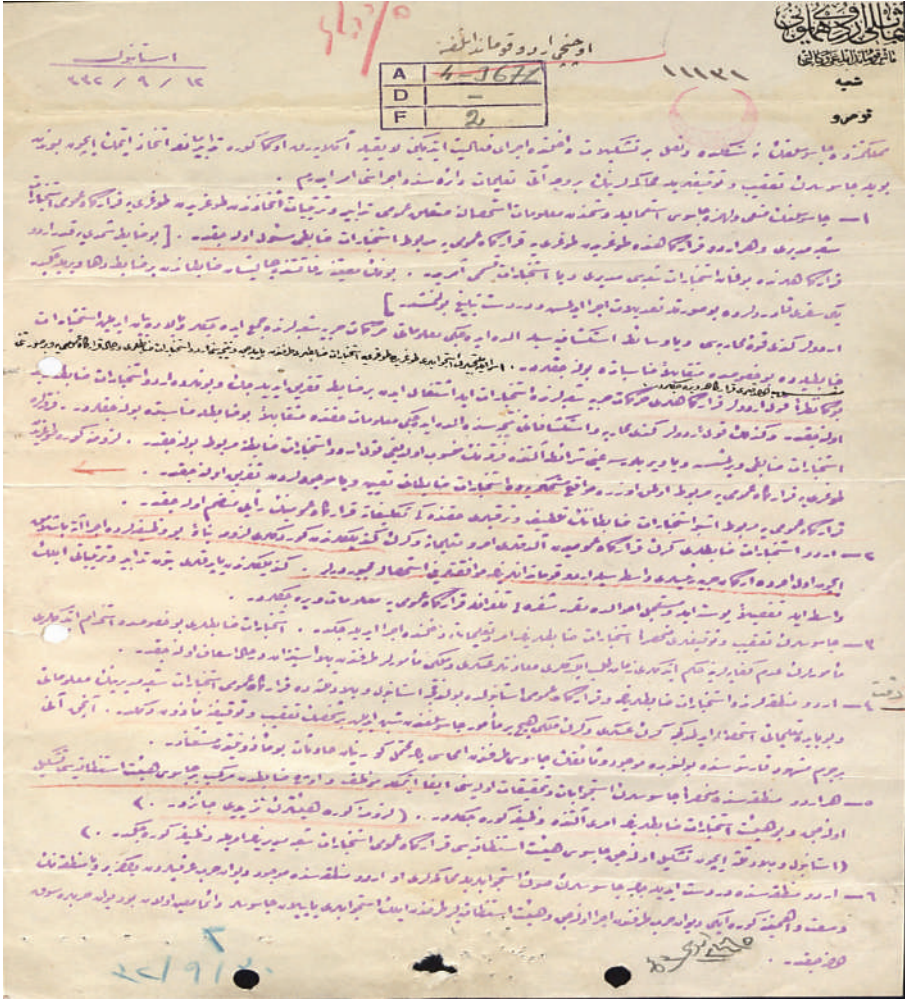
Balkan Savaşına Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayını, Ankara, 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 80, C III, Ankara, 2006.

Ölümünün 62’nci Yıl Dönümünde Kazım Karabekir, Gnkur.ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2010.

EK-1⁷¹

71 Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın 12/9/32 (12 Eylül 1916) tarihli ve Casusluk Faaliyetlerine İlişkin 3'üncü Ordu Kumandanlığına Hitaben Göndermiş Olduğu Emir Yazısı.

EK-1 Devamı

A	4-367Z
D	-
F	2-2

شماره
 نومرو
 تاریخ
 تاریخ
 شهر - قصبه
 شهر - قصبه
 تاریخ
 تاریخ

در این کتابخانه مشتمل بر کتب و اسناد و نسخه خطی و مطبوعه و غیره می باشد که در این کتابخانه نگهداری و حفظ می گردد. این کتابخانه در این مکان واقع شده و در این کتابخانه می توان به کتب و اسناد و نسخه خطی و مطبوعه و غیره دسترسی داشت. این کتابخانه در این مکان واقع شده و در این کتابخانه می توان به کتب و اسناد و نسخه خطی و مطبوعه و غیره دسترسی داشت.

صورتها
 نسخه خطی
 نسخه چاپی
 نسخه تصویری
 نسخه صوتی
 نسخه دیجیتال

EK-2

**3'üncü Ordu Komutanı Vehip Paşa Düşman Mevzisini Gözetlerken /
ATASE Arşivi**

Kafkas 6'ncı Süvari Alayı / ATASE Arşivi

EK-2 Devamı**3'üncü Ordu Karargah Flaması/ATASE Arşivi**

SALON II
IV. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Ömer TURAN

I. DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİ RUS MİZAH VE KARİKATÜRÜNDE OSMANLI İMAJI

ALFINA SIBGATULLINA*

ÖZET

Bir propaganda vasıtası olan mizah ve karikatür I. Cihan savaşı döneminde Rus süreli yayınında geniş bir şekilde işlenmiş ve çeşitli gazete ve dergilerde yer almıştır. Bunlar arasında Osmanlı Türkiye' sinin Almanya tarafında savaşa katılmasını eleştiren birçok manzum eser ve karikatür vardır. Biz bu metinde onlardan bazı örnekler getirerek Rus mizahında Osmanlı imajının genel çizgilerini vermeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Rus süreli yayını, mizah ve karikatür, I. Cihan savaşı, Osmanlı.

THE IMAGE OF THE OTTOMAN EMPIRE IN RUSSIAN SATIRE AND CARICATURES DURING THE WORLD WAR I

ABSTRACT

During the First World War Russian periodicals actively used satire and caricature pictures as important means of propaganda. In that way various newspapers and magazines made the Ottoman Turkey often an object of derision for taking the side of Germany in the war. This paper provides some examples of that kind of publications and analyses the main features of the image that the Ottoman Empire had in the Russian periodicals.

Key Words: Russian periodicals, satire and caricature, the First World War, the Ottoman Empire.

* Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Şark Tarihi, alfina2003@yandex.ru

Askeri karikatür genel olarak düşman hakkındaki fikirleri konsantre şeklinde üreten, ifade eden ve kamuoyununa yansıtan bir türdür. Savaş sırasında, karikatür daha çok propaganda için kullanılmış, karikatürist özellikle mevcut kalıplaşmış klişelere dayanmıştır. Biz bu tebliğimizde gazeteciliğin bir türü sayılan karikatürde ve süreli yayında yer almış mizah eserlerinde I. Cihan Savaşı döneminde Rus okuruna sunulan genel Osmanlı-Türk imajını kısaca anlatmak istiyoruz.

Birinci Dünya Savaşı olaylarını yakından izleyen Rus basını, Türkiye'nin tarafsızlık beyan etmesine rağmen, Almanya baskısı altında 1914 yılı Ekim ayında savaşa girmesine derhal büyük bir tepki gösterdi. Merkez ve taşra gazetelerinde analitik makale yığını ile birlikte, Türkiye Hükümetindeki durumu, iktidar partisi olan "İttihat ve Terakki"nin iç ve dış politikalarındaki hataları eleştiren birçok hiciv yazısı ve karikatürler de çıktı. Mesela «*Вечерние известия*» (Akşam Haberleri) (Moskova), «*Новая всеобщая газета Петрограда*» (Petrograd'ın Yeni Umumi gazetesi), «*Колокол*» (Çan) (Петроград), «*Одесская почта*» (Odessa Postası) gibi gazeteler Türk konulu başlıklarla doldu taşı. «*Allah'ın ülkesi*» (Odessa Postası, 1915, №2183), «*Türk Evliyası*» (Çan, 1915, №2547) «*Türk Tavuğu*» (Odessa Postası, 1915, №2261) «*Sultan'ın Rüyası*» (Odessa Postası, 1915 №2271), «*Tarascon Tartarin (Türk versiyonu)*» (Akşam Haberleri, 1915, № 837), «*Türklerden Kurtulma Çaresi*» (Odessa postası, 1915, № 2313) v.s. yazılarda 'Türk' kelimesi tüm Osmanlı İmparatorluğu için, 'Ahmed', 'Mehmed', 'Mahmud', 'Abdul' isimleri de Osmanlı kişisi veya Sultanı için kullanılıyordu. Bu gazetelerin birçoğunda profesyonel mizah yazarları ve karikatüristler çalışıyordu, örneğin, «*Hidalgo*» lakabı ile "Akşam Haberleri" nde, «*Faust*», «*Mister Harri*» ve «*Dudin*» lakapları ile "Odessa Postası"nda, «*Dole*» lakabı ile «*Yeni Umumi gazete*»de yazanlar, usta mizahçılar olup, işlerini çok güzel biliyorlardı. Onlar sadece "Osmanlı" konusunda değil, Dünya Savaşı'nın başka cepheleleri ile ilgili siyasi konularda da mizahlı şiir ve resimler yayınlamışlardı.

Genel olarak Rus mizah edebiyatında ve karikatüründe Osmanlı Türkiye'sinin imajı birkaç yönden ele alınıp incelenebilir. İlk olarak Ruslar kendilerini Batılı sayarak, Türkiye'yi egzotik bir Doğu ülkesi olarak algılıyorlardı. Egzotik olan unsurlar genelde Sultan'ın muhteşem sarayı, haremdeki «Fadima ve Züleyhalar», kahve ve nargile dükkânları, kubbeleri, hilalli camiler ve dans eden dervişler vs. ile belirleniyordu. Eskiden beri Türkleri bu sembollerle tanı-

mıştı Ruslar. Onların birçoğu I. Cihan Savaşı dönemine kadar da Rus mizahında aktif şekilde kullanılmış ve klişe haline gelmişti. Savaşla ilgili eserlerde bu klişelerin kullanımı daha da aktif şekilde arttı, çünkü bunlarla mizahtaki okurlara verilecek siyasi mesajlar kolay ve sorunsuz, hemen anlaşılabilir idi. Mesela, Odessa'dan *Faust*'un yazdığı '*Türkiye Tarihi*' adlı şiiri eserde bu semboller vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu neredeyse beyler ve paşalar, sultanlar ve halifeler, harem ve bahşişler diyarı olarak nitelenmiştir. Yazar, Bizans döneminden Sultan II. Abdulhamid saltanatına kadar siyasi tarihi 'kendince' anlattıktan sonra, II. Abdulhamid'in despot bir sultan olduğunu ve halkına olan zulmünü İslamla bağlayarak yaptığını söyler ve: '*Kuran okurdu, göğe bakardı, ama her sene kaç tane Türk'ü asardı*' diye tenkit eder. Genç Türkler gelince, ezici sultanı tahtından indirdiler, Abdulhamid yerine V.Mehmet Reşat sultan geldi ama onun da ülkeye hiçbir faydası olmadığını diyor: '*Şişman ve tembel erkek... fakat onu semiz Alman mahvetti olsa gerek*' diye sözünü kendi dönemine bağlar ve Osmanlı'nın savaşa girişini eleştirir (Odessa Postası, 1915, № 2264).

Savaş ilanları yapıldıktan sonra Rus mizahında Türkiye ile ilgili yeni detaylar da ortaya koyulur. Bu ilk önce 'Türk' konusuna 'Alman' konusunun eklenmesi ile alakalıdır. Bir hilafet diyarı olan Osmanlı'nın 'kafir' sayılan Almanya Devleti ile anlaşma yapması ve onun için kendini büyük bir tehlikeye sokarak savaşa girmesi, o zaman Rus basınında çeşitli mizahi yorumlara neden oldu. Karikatürlerde Osmanlı Sultanı V.Mehmet Reşat ile Alman Kayseri II. Willhelm birlikte yer almaya başladı. Sultan genelde bu resimlerde fesli, büyük burunlu, yıpranmış vaziyetteki ihtiyar olarak verilir, yaralı ve sakat olmasının nedeni de başarısız Balkan savaşlarının etkisi olarak algılanıyordu. Rus basınında Türk sultanı iradesiz, zavallı, korkak olarak tasvir edilerek, düşmanlıktan daha çok acıma duygusu uyandırılıyordu. Almanların ve Enver Paşa'nın yalanlarına safça inanan, düştüğü berbat durumunu çok geç anlayan, ülkesini kurtarmak uğruna elinden hiçbir şey gelmeyen bir biçare adamdır artık büyük Sultan. Bu yüzden resimlerde boynu bükük, ağlayan, ayaklarını zor sürükleyen ve kaçmak üzere olan bir suratı vardır.

ДОСТОЙНЫЕ ДРУЗЬЯ!

Последний резерв.

Рис. Эн-Эн.

Bazen sultanın portresi Osmanlı İmparatorluğu'nun genel imajını temsil etmektedir. Mesela, resim3.

Türkiye'nin savaşa girmesinin asıl suçlusu Almanya olduğundan emin Rus ressamı Türkiye'yi bir ayağı topal, yamalı elbise giymiş zayıf bir ihtiyar olarak vermiş, onun sırtına kasketli Alman Kayseri oturmuş vaziyette, onları da Avusturya Kralı sırtlarından iterek sürüklemiş şekilde tasvir etmiş. Resmin yazısı da şiir şeklinde acı bir mizah içermektedir:

*Kayser, Türk'e altın ve şöret vaat etmiş,
Şimdilik kaparo diye Goben ve Breslau' u vermiş.
Her şeye direnmyi emir etmiş
Ve rahatça onun sırtına binmiş.
Böyle gözümüz önünde tuhaf bir tablo çizilmiş:
Dövülmüş dövülmüşe binmiş, Frans sırtından itmiş...
İleride ne bekliyor, bunu kimse bilmiyor.*

Anlaşıldığına göre, tam Osmanlı'nın savaşa girdiği süreci yansıtan bu resimde, Türk bayrağı altında Karadeniz'e çıkmış *Goben* ve *Breslau* gemileri kaleme alınmış, bilindiğine göre Osmanlı bu savaşta onlara büyük umutlar bağlamıştır. Bu gemileri oyuncak kadar küçük yaparak, ressam onların zavallı ve yaralı bu ülkeyi kurtaracak güce sahip olmadığını vurgulamıştır.

Sıradaki resimde *Goben* ve *Breslau* gemilerini Türkiye'ye vermiş gibi yapıp kandıran, ülkeyi hazırlıksız şekilde savaşa sokan Almanya, yılan olarak ve onun tatlı yalanına inan Türk saf bir adam olarak tasvir edilmiştir.

Вечернее Время

10 коп.

Изд. Б. А. Суворина.

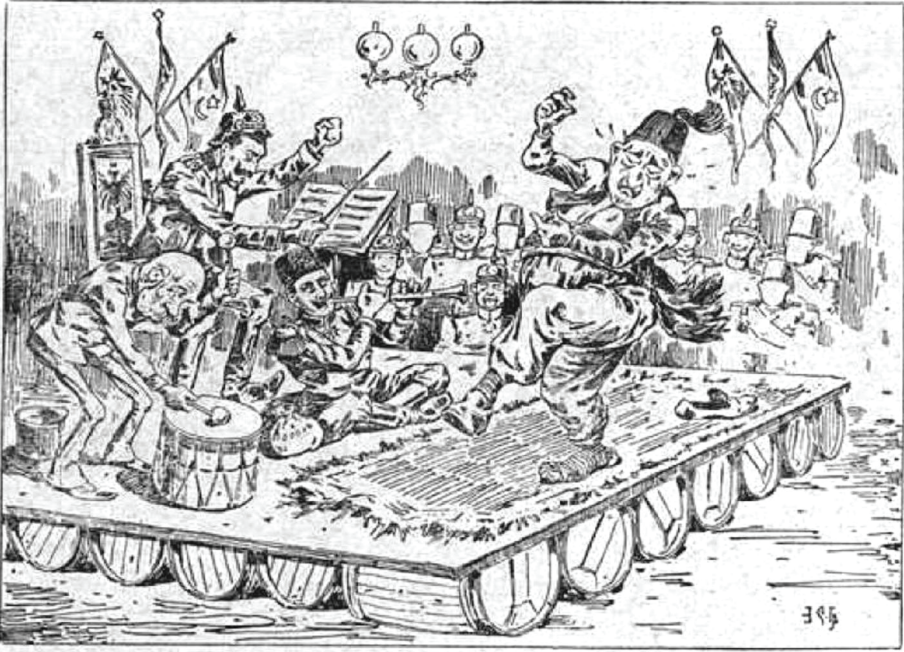
ИСКУШЕНИЕ СО ВСЬМИ ПОСЛЕДСТВИЯМИ.

Поддается.

Aşağıdaki resim *Novoye Vremya* gazetesinde yer almış” Volkan üzerinde dans” karikatürüdür ve Türkiye’nin savaşa girişinin ne kadar tehlikeli olduğunu yorumlamaktadır. Ressam yaşlı Sultanı bir barut fiçisi üzerinde dans ederken tasvir ediyor. Seyirciler, Alman ve Türk generalleri, çok mutlular. V. Mehmet tarihte oluşan yeni bir orkestra eşliğinde dans ediyor: II. Wilhelm – orkestra şefi; Franz Joseph - davul ve Enver Paşa zurna çalıyorlar.

Dikkat edersek, resimlerde Kayser, genelde büyük bıyık ve sivri kask sahibi olarak veriliyor ve bu şekilde kolayca tespit edilmektedir.

Rus mizahında Alman-Türk ittifakını, askeri rütbeleri sıkça değiştirme konusunu ele alarak söz oynatma usulü yaygınlaşmıştır:

Ah! Sofya'nın sütunları

Almanlara satılıyor üç kuruşa!

Tüm paşalar *Fon* oldular

Fonlar ise oldu *Paşa!* .. (Akşam Haberleri, 1915. N 764).

Aynı şekilde *bey* ve *herr* gibi hitap kelimeleri de mizahçılar tarafından bilerek karıştırılıyor, mesela, 'Çan' gazetesinde basılan *Herr-bey sefere çıkıyor* adlı mizah eserinde (1915 № 2560) *Almanlaşmış* Sultan artık *Herr-bey* olmuş ve savaşa gitmek üzere tasvir edilmiş. Sultan, haremine girip, oradaki Yunan, Rum, Çerkes, Gürcü, Fransız, Ermeni, Alman, Türk güzelleri ile vedalaşmak istiyor. Ama onlar o kadar çok ve güzeldirler ki, Sultan hareme niye girdiğini unutmuş, orada yatakalmış. Bu sırada Türk askeri, vatanını savunmak için yola çıkmıştır:

Güzel şarkının oğlanı

Eline tutup Kuranı,

Mehmet Beşe ant içip,

Öleceğini bilip,

Onurla gitti savaşa,

diyerek şair, bu şekilde Türk askerinin savaşta suçsuzluğunu, yanlış siyasetin kurbanı olduğunu da vurgulamaktadır.

Mizah yazarlar ve karikatüristler tarafından Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya-Macaristan ile anlaşması Hilal ve ikiyüzlü Yanus'un, Müslüman ve kâfirin, İslam'ın domuz ve bira ile dostluğu olarak da nitelenmiştir. 'Kutsal Savaş' diye Rusya Müslümanlarını kışkırtamayan ve onlardan destek alamayan Osmanlı, Almanya ile dostluğunu aklamak için yeni yalanlara yol açmış ve II. Wilhelm'in soyunun Peygamber'in kız kardeşine kadar ulaştığını öne sürmüş diye haberler alan Rus mizahçılara yepyeni bir konu belirlenmiş oldu ve onlar da bu iddialar üzerine ballandıra ballandıra ironik şiirler, hatta piyesler bile icat ettiler. Mesela, '*Çaresizden Türk olanlar*' (Odessa Postası, 1915№ 2209), '*Muhammed'in hatası*' (Noviy Priboy, 1915№19), '*Allah hadimi*' (Akşam haberleri, 1915, № 660) v.s.

Bu tuhaf arkadaşlığın çok çabuk bozulmasına tarih şahit olmuştur. İlk olaylar Osmanlı'ya hediye edilmiş gibi gözükken Alman gemilerinde yaşanmıştır. 300 Alman bahriyecisinin Goben'de Türk askeri ile dövüşmesi sonucunda Almanya'ya gönderilmesi haberini Rus yazarlar hemen kaleme alırlar ve müjdeliler:

Erte mi, son mu bir zaman

Bitecekti bu roman:

Boşuna mı demiş Kuran:

Domuzdan sakın, ey Müslüman!

[Rus Haberleri, 1915, № 755].

Aşağıdaki karikatürde Sanders Paşa'ya artık Türklerin güvenmediği tasvir edilmiş.

САНДЕРСЪ-ПАША.—Я нахожу, что турки слишком внимательны ко мнѣ.

Sıradaki karikatürde savaşın ilk senesinden sonra Osmanlı'nın ne kadar zor duruma düştüğü yansıtılmıştır. Her tarafı yara, delik ve cerahatlerle dolu olan Sultan, o dönem Türkiye'nin iktisadi halinin berbat olduğunu simgeliyor.

Ekonomik konuyu devam eden başka bir resim de Almanların savaşa giren Osmanlı'yı kendi kaderine bırakmasını anlatıyor. Para istemiş 'Ahmed'e Alman, benim kesemin büyüklüğüne bakma, kendime de yetmiyor lokma', diyor.

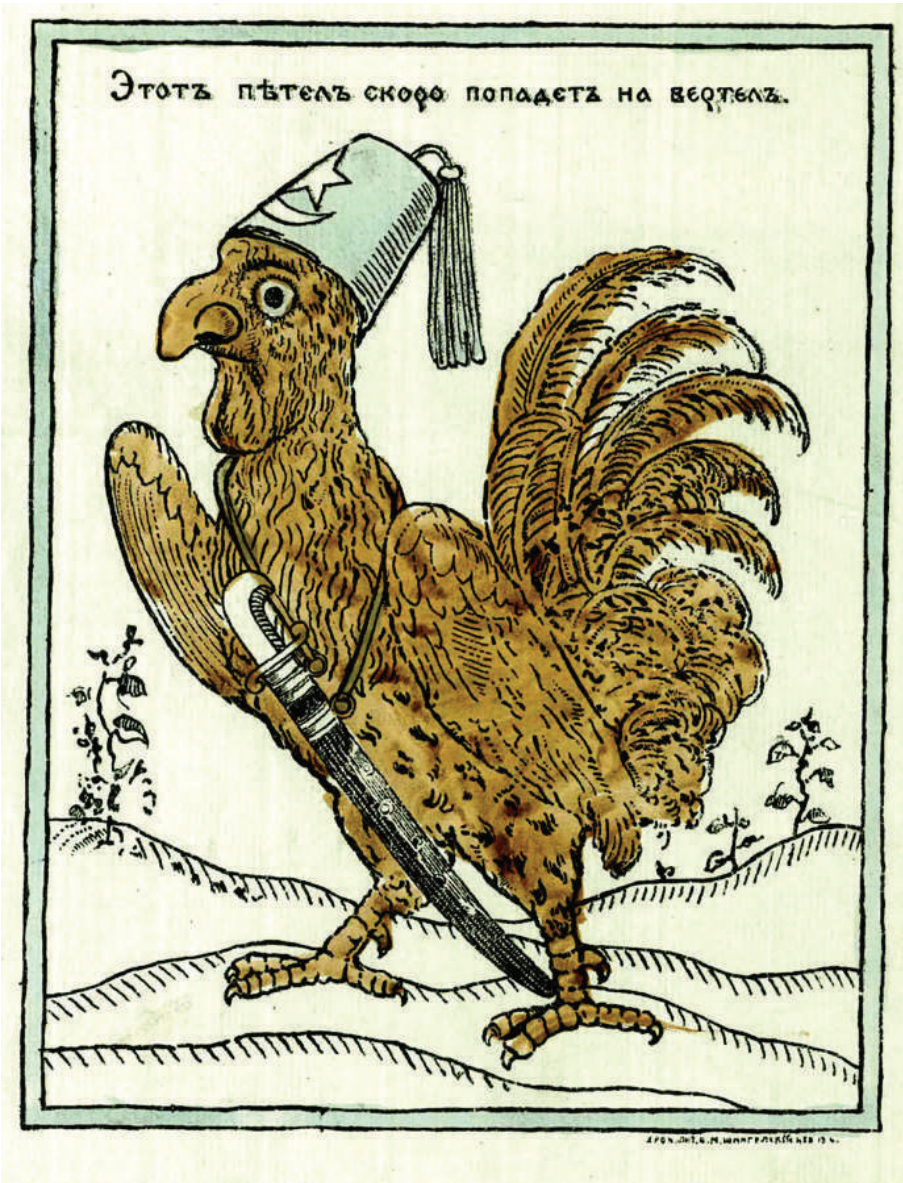

‘Son çare’ adlı bu karikatürde ‘saf Mahmud’u iki taraftan şişirmekle uğraşan Alman ve Avusturyalı çizilmiş. Rus dilinde ‘şişirmek’ kelimesinin mizahi anlamı da ‘aldatmak’ tır.

Altteki resimde de arkadaşların yalanına inanan ‘Mahmudka’nın göğsü kabarmış ve kendini Horoz gibi cesur hissedен Osmanlı’nın bir şekli. Resimdeki yazı ‘Horoz çok tezden şişe takılacaktır’ diyor.

У этого попугая голова пуста; попугай
этотъ - драчунъ, - заддадутъ ему карачунъ.

Papağan kılığında çizilen Osmanlı portresi. ‘Papağanın beyni yok, ne derse onu yapıyor. Dövüşmeye giden bu kuş çok yakında canından olacak’, diyor yazı.

Propaganda usulünde çizilen karikatürlerde Rusya imajını da bulmak mümkündür. Bu resimlerde Rus, dinç ve güçlü Mujik, cesur asker, Rus masallarındaki Pehlivan olarak verilmiştir.

ТУРОКЪ. — Меня выставляютъ изъ рая. Связался съ чортомъ-Вильгельмомъ, — вотъ теперь и придется отпра- вляться въ адъ.

Yazı 'Türk: Beni cennetten kovuyorlar. Şeytan olan Wilhelm'le dost ol- dum, şimdi cehenneme gitmek zorundayım'.

Трехэтажный фокусъ.

№10.

Бить предъ нами сучий кавайя
Фокусъ являешъ презымайнай,—
Важъ исприши на узау,
Пшавъ свакъ понавъ въ фаву,
Соблазониши бронею савою,
Хоррѣ Вилдсвабъ, повай Фрайя,
Вадутъ на спиритъ-Франца съакъ,—
На неваъ «вѣхвалъ» хонфалъ...

И лонна путъ неуваче:
Не лодъ свакъ старой каучѣ
Вѣхвалитъ на сѣмѣй Хель,
Пѣваю каувъ лодъ свой дѣлать...
Но уграшъ германскій воронъ,
И крушии вѣнчій боронъ,
Спарцо-Франца осѣмьвалъ
И на битву похвалявалъ.

Вадутъ Фрайя къ немъ на спину
Нашъ созданиъ бѣспришно съакъ
И Крымскъ: «Вѣнъ къ Берлинъ,—
«И», вѣнъ, полавъ абалъ».
И вѣнъ испроствалиши,
Прокляновъ свои убалъ,
А веселыи итальянцѣ
Сѣбу хвалитъ: «Лодко съакъ».

М. Нурова.

Karikatür ve mizah şiirlerinde Osmanlı'nın çökmesi ve ölüme doğru gitmesi konusu da işlenmiştir. Rus marşını değiştirerek Osmanlı'ya matem marşı yazılmış aşağıdaki resimde Avrupa Türkiye'sinin tabutunu Asya'ya doğru taşınmasını görmekteyiz.

Sonuç

Biz burada örnekler vererek, I. Cihan Savaşı dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus mizahındaki imajı ile ilgili birkaç konuya ancak dokunabildik:

1. Rus mizah ve karikatüründe XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Türkiyesi'nin genel görünümü.

2. 1914 yılı Alman-Türk anlaşmasının Türkiye için ölümcül zararı.

3. Hilafet ülkesi olan Osmanlı'nın 'kâfir' Almanlarla kurduğu ittifak sonucunda girdiği savaşı kutsal ilan ederek, Rusya Müslümanlarından yardım beklemesinin tuhaflığı, II. Wilhelm'in 'Müslümanlığı' iddiası.

4. Osmanlı'ya karşı duran Rusya'nın karikatürdeki imajı.

Elbette, bu konular daha derin araştırılacak ve yeni örneklerle zenginleştirilecektir. Bununla beraber daha başka mizahi konuların da mevcut olduğunu söylemem gereklidir. Mesela, elimizde Enver Paşa konusuyla ilgili Rusça yazılan birçok mizah şiiri bulunmaktadır, onlarda Paşa'nın Osmanlı'yı satışı çıkarması ve çok ucuza Almanlara vermesi, Sultan'ın bunlardan haberi olmaması, İttihat ve Terakki hükümetinin daima Sultan'ı aldattığı ve kendi amaçlarında kullandığı v.s konular işlenmiştir. 'Goben' gemisinin mayında patlaması ve savaştan çekilmesi konusunda yazılmış Rusça matem marşları da vardır.

Bugüne kadar Türkiye'de Rus mizah ve karikatüründeki Osmanlı imajının hiç kaleme alınmadığını hatırlatarak, bu yöndeki araştırmaların ne kadar verimli olacağını düşünüyorum. İki yakın komşu olan Rusya ve Türkiye, savaşlar döneminde bile birbirlerine sadece düşman gözü ile bakmamışlar, yüzlerinde tebessüm ve dostça ifadeler de eksik olmamıştır.

KAYNAKÇA***Rusça Gazete ve Dergiler.***

Kolokol. Petrograd, 1914-1915.

Novaya Vseobşhaya Gazeta Petrograda. Petrograd, 1914-1915.

Noviy Priboy. Petrograd,1914-1915.

Novoye Vremya. Petrograd,1914-1915.

Odesskaya Poçta. Odessa.1914-1916.

Russkiye Vedomosti, Moskva. 1914.

Russkoye Znamya. Petrograd,1914.

Veçerneye Vremya. Petrograd,1914-1915.

Veçerniye İzvestiya. Moskova. 1914-1915.

Voyna. Petrograd,1914-1915.

**KAFKAS CEPHESİ'NDE BOLŞEVİK İHTİLALİ'NDEN SONRA
ERZİNCAN MÜTAREKESİ'NE KADAR TARİHİ SÜREÇ HAKKINDA
GÜRCÜ BASINI VE VİKTOR TEVZAİA'NIN ERZİNCAN
MÜTAREKESİ İLE İLGİLİ HATIRALARI**

ROİN KAVRELİŞVİLİ*

ÖZET

XX. asrın birinci çeyreğinde Gürcü gazetecileri, Rusya İmparatorluğu'nda ve Kafkas Cephesi'nde cereyan eden gelişmelerle oldukça fazla ilgilenmişlerdir.

Rusya Sosyal-Demokrat Partisi'nin Maveray-ı Kafkas Sosyal – Demokrat İşçi Partisi yayın organı olan “Ertoba” ve Milli Demokrat Partisi yayın organı olan “Sakartvelo” gazetelerinde çeşitli başlıklar altında Bolşevik İhtilali, İhtilalden sonra meydana gelen gelişmeler ile Bolşevik Hükümeti tarafından savaşa katılan devletlere teklif ettiği “İlhaksız ve Tazminatsız” barışın ayrıntıları irdelenmiştir.

“Ertoba” gazetesinde Erzincan Mütarekesi'ne katılan ve Maveray-ı Kafkas Komiserliğinin heyetinde yer alan Doç. Dr. Viktor Tevzaia'nın Erzincan Mütarekesi hakkında olan anıları mevcuttur. Bu anılar gazetenin birkaç sayısında yer almakta ve dönemin gelişmelerini incelemek açısından önem taşımaktadır. Anılarda Komiserlik Heyetinin Tiflis'ten Erzincan'a kadar yaptığı yolculuktan, mütareke müzakereleri başlamadan önce komiserlik heyeti üyeleri arasında konu ile ilgili tartışmalardan, müzakereler esnasında her iki heyet arasında dile getirilen konuların çözüm yollarından, heyetlerin mütareke maddelerine dair görüşlerinden etraflıca bahsedilmiştir. V. Tevzaia'nın hatıraları ektedir.

Aynı gazetelerde Maveray-ı Kafkas Komiserliğinin kuruluşu, onun siyasi ilişkileri ve Bolşevik Hükümeti ile münasebetleri hakkında bilgiler mevcuttur.

---

* Prof. Dr., Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi/GÜRCİSTAN, roinkav@rambler.ru

Ayrıca bu gazetelerde Maveray-ı Kafkas Komiserliğinin geçici barış hakkındaki görüşleri de mevcuttur. Burada Vehip Paşa tarafından General Prjevalskyi'ye mütareke teklifinde bulunulması ve General Prjevalskyi tarafından bu teklifin kabul edilmesi konusu tetkik edilmiştir. Maveray-ı Kafkas Komiserliğinin beyannamesinde Komiserlik bütün Rusya cephesinin korunmasına önem vermekte ve en kısa sürede barış görüşmelerine girmesini uygun görmektedir. Beyanname Komiserliğin attığı bütün adımların Kafkasya'nın yerli halklarının menfaatlerine dayalı olacağı, aynı zaman yerlilerin yaşam tarzları ve Batı Cephesi'ndeki durum da göz önünde bulundurulacağı dile getirilmiştir.

Yukarıda adı geçen gazetelerde Komiserliğinin Kafkas Cephesi askeri birliklerine yaptığı hitap metni de bulunmaktadır. Metinde, bütün Rusya tarafından Bolşevik Hükümetinin tanınmadığından, Maveray-ı Kafkas Komiserliğinin bütün Rusya ile daimi münasebetlerde bulunacağından ve buna göre hareket edeceğinden bahsedilmektedir.

“Sakartvelo” gazetesinin birkaç sayısında yer alan “Osmanlı İle Barış” başlıklı makalelerde Maveray-ı Kafkas Komiserliğinin geçici barıştan sonra hareket edeceği plan etrafıca tetkik edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ertoba, Sakartvelo, Basın, Tevzaia, Komiserlik, Kafkasya.

MEMOIRS OF VICTOR TEVZAIA AND DOCUMENTS IN GEORGIAN PRESS ABOUT THE CAUCASUS FRONTIER FROM BOLSHEVIK REVOLUTION UNTIL ERZİNCAN TREATY

ABSTRACT

In the first quarter of the 20th century, Georgian press paid much importance to events taking place in the Caucasus frontier and Russian Empire.

In the Russian Social Democratic Party, South Caucaus Social-Democratic Labor's Party's press organ "Ertoba" and "Sakartvelo", the press organ of the National Democratic Party; topics such as Bolshevik revolution, issues following the revolution and details of the "non-occupation or compensation" peace offer made by the Bolshevik government to the states taking part in the war were dealt with in detail.

Ass.Prof. Dr. Victor Tevzavia, who took part in the commissary of South Caucasus and who also participated in the Erzincan Treaty, wrote about his impressions about these events in "Ertoba", which we have now. His memoirs were published in a few issues of the newspaper and have very important documentary values as regards the period. In the memoirs, how the delegation of the Commissary made a journey from Thibilisi to Erzincan, what the delegates discussed about the treaty during the journey, what was offered as solution during the discussions between both sides, and the opinions of delegates from both sides about the articles signed in the treaty are given a large amount of space. V. Tavzavia's memoirs are presented in the index part.

In the same newspapers, some information about the establishment of the South Caucasus Commissary, their political relationship and their connection to the Bolshevik government is also presented.

Besides, views of the South Caucasus Commissary about the transitory peace are also given coverage in the papers. Here, the treaty offer made by Vehip Pasha to general Prjevalskiy and its acceptance is analysed. In the declaration

made by the South Caucasus Commissioner, the Commissioner paid attention to the protection of all the Russian frontiers and agreed to make talks about peace agreements in a short time. In the declaration, all the attempts and decisions made by the commissioner were decided to be beneficial to the native people of the Caucasus region, and that the life conditions of the people in the region and the case in the Western frontier would be taken into consideration.

In the above mentioned papers, the address text made by the Commissioner to the troops of the Caucasus Frontier is also covered. In the text, it is mentioned that not all the Russians accepted the Bolshevik government, that South Caucasus Commissioner would maintain its connection with all Russia and that it would act according to the decisions made in line with the relationship.

In the articles titled “Peace with The Ottoman”, in “Sakartvelo”, the plan to be followed after the transitory peace agreement is analysed in detail.

Key Words: Ertoba, Sakartvelo, Press, Tevzavia, Commissioner, the Caucasus

22 Ekim 1917 tarihli “Ertoba” gazetesinde Rus Şubat İhtilalinden sonra Güney Kafkasya'nın idari şekli hakkında ilgi çekici bir haber mevcuttur. Habere göre, 20 Ekim 1917 yılında Tiflis'te Kafkasya'nın İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Şurası Merkezinde, Ev. Gegeçkori başkanlığında OZAKOM'un (Kafkasya Özel Komitesi) yeniden düzenlenmesi ve yerine Kamu Savunma Komitesinin kurulmasını görüşmek için bir toplantı yapıldı. Alınan ortak karara göre “Petersburg'dan Kafkasya için bir general-komiserin tayin edilmesi kabul edilemezdi ve yerel yönetim ise ortaklaşa sağlanacaktı. OZAKOM'un yeniden düzenlenmesi konusuna gelince, Şura Merkezinde yapılan oylamaya göre (46 oy kabul, 26 oy ret) Komiteye siyasi parti temsilcileri dışında yerel halk temsilcileri de dâhil edilecekti (Ertoba, 1917:N177).

Aynı gazetede bir başka habere göre yeniden düzenlenen OZAKOM'da yer alacak olan yerel halk ve yerel parti temsilcilerinin sayısı belirlenmiştir. Üyelerin listesi Şura Merkezi tarafından onaylanacaktı. OZAKOM'da Petrograd'dan yalnız bir kişi görevlendirebilirdi (Ertoba, 1917:N177).

Bu haberden anlaşıldığı kadarıyla Bolşevik Devriminden önce Güney Kafkasya Petersburg yönetiminden fiilen ayrılmış durumda kendisini göstermekte ve bağımsız olarak hareket etmeye çalışmaktadır.

“Ertoba”nın 3 Kasım tarihli sayısında yer alan “Ordu Barış Arzusundadır” başlıklı makalede Rus ordusunun durumu verilmiştir. Habere göre “Savaş üç yıldan fazla devam etmektedir. Askerler için bu durum çekilmez haline gelmiştir ve bunlar savaşın en kısa zamanda bitmesini arzulamaktadırlar.” (Ertoba, 1917: N187).

Aynı yerde genel barış, Bolşevikler tarafından askerlerin bu durumdan kaynaklanan olumsuzluklarının ve psikolojik hallerinin kendi menfaatleri doğrultusunda kullanılması hakkında yorumlar vardır. Makalede “Devam eden savaşın hemen bitmesi gerek, barışın gündeminde ilk olarak demokratik bir hükümetin teşkil edilmesi konusu ileri sürülecektir. Bu hükümet barışla birlikte Kurucu Meclisi'nin toplanmasını sağlayacaktır. Umuyoruz ki, bütün Rusya'nın demokrasisi Kurucu Meclisi'ni destekler ve böylelikle Bolşeviklerin askeri komplosuna son verilir” gibi ifadeler mevcuttur (Ertoba, 1917: N187).

4 ve 5 Kasım'da çıkan “Ertoba” sayılarında Rusya İşçi ve Askeri Şurası Kurultayı tarafından 26 Ekim'de savaşan taraflara “İlhaksız ve Tazminatsız Barışın” teklif edildiği haberi verilmektedir. Ayrıca savaşa katılan devletlerin menfaatleri de şöyle değerlendirilmiştir: “Savaşı açanlar bunu çeşitli milletlerin kurtuluş sa-

vaşı olarak ilan ettiler, ancak en kısa zamanda onların davranışlarının yapmacık olduğu ortaya çıktı. Bu yalnız Almanya'nın küçük milletleri yok ettiğini değil aynı zamanda Rusya'nın da kendi sınırları içerisinde yaşayan küçük milletleri ezdiği anlaşılmaktadır. Son olarak, utanmadan, açıkça savaş sebebini açıkladılar. Bu da İstanbul ile Boğazların ele geçirilmesidir...

“Tabi ki, barış iyi bir şeydir, çünkü bu zaman içerisinde genel barış hakkında müzakereler yapılabilir. Barış iyidir, ancak iyi olan her şeyin gerçekleştirilmesi mümkün mü? Eğer barış müzakerelerini, ya da ön görüşmeleri kabul etmezlerse, o zaman ne yapılabilir? Bolşevikler de birkaç ülke menfaatlerinin birbirine bağlandığını iyi bilirler ve barışın dile getirilmesi henüz barışın yapılması değildir tabi.” (Ertoba, 1917: N189).

Petersburg'da meydana gelen olaylar devam ederken Güney Kafkasya yöneticileri ülkenin geleceğini kurtarmak için gerekli adımları atıyorlardı. “Ertoba”da bu mesele hakkında Ev. Gegeçkorı'nın Kafkas Cephesi gerisinde faaliyet gösteren bütün şuralara yaptığı çağrısı bulunmaktadır. Çağrıda “Rusya'nın tek kurtuluşu Rusya'da yaşayan bütün halklara dayalı yetkili bir hükümetin kurulmasındadır. Bu hükümet bütün demokrasi parçalarını birbirine bağlamış bir Kurucu Meclis olabilir. Bu Meclis savaşan tarafları barıştırır ve ülkeye huzur ve özgürlük getirir. Kurucu Meclis'in zamanında toplanması için seçimleri organize eden her bir kurumu teşvik etmek bütün vatandaşlarımızın vazifesi sayılır. Bu kurumlar son güçlerini birleştirerek seçimleri zamanında yapacaklardır” gibi kelimeler mevcuttur (Ertoba, 1917:N191).

“Ertoba” Rusya'da gelişen olaylar hakkında tespitler yapıp mevcut durumdan kurtulmak için gerekli tavsiyelerde bulunmuştur. Kendisi en kısa zaman içinde asayışı sağlayabilen, ekonomiyi düzelten ve yerel imkânlarla savaş masraflarını karşılayabilecek Kafkasya Hükümetinin kurulmasını tavsiye eder (Ertoba, 1917:N193).

Ekim Devriminden sonra Bolşevikler tarafından savaşın durdurulması ve savaşan taraflarla barış müzakerelerinin başlatılması konusu, Rus Ordusu Komutanlarına verilen emirler ile bu emirlere dair ordu komutanların cevapları, 11 Kasım 1917 tarihli “Ertoba” gazetesinde yer almaktadır. Bu sayıda Kafkasya Ordusu Başkomutanı General Prjevalskyi'nin General Dukhonin'e gönderdiği telgraf mevcuttur. Burada Prjevalskyi Halk Komiserleri Şurasınca görevinden ayrılması istenen General Dukhonin'in ayrılmama niyetini desteklemektedir. Dukhonin tarafından Güney Kafkasya Askeri ve İşçi Merkezine gönderilen

telgrafın tam metni bulunmaktadır. Dukhonin'e göre, bir gün önce kendisinden, Halk Komiserler Şurasınca ilk defa telgraf vasıtasıyla, daha sonra ise şifahen geçici barış yapması ve barış şartları için görüşmeler yapması ve bir an önce barış delegelerinin gönderilmesi talep edildi. Kendisi Ordu Genel Komitesi Temsilcileri huzurunda Halk Komiserleri Şurası Temsilcilerine birkaç soru yönlendirdi. Özel olarak belirttiği suallerin ikisi şunlardır:

1) Halk Komiserler Şurası tarafından savaştan ülkelere gönderdiği deklarasyonun cevabı alındı mı?

2) Genel barış mı yapılacak yoksa Rusya tek başına mı barış yapacaktır?

Dukhonin'e göre kendisi Lenin, Stalin ve Krilenko'dan cevap alamadı. Tam tersi anılan şahıslar ondan verdikleri vazifenin hemen yerine getirilmesini istediler. Dukhonin'in düşüncesine göre barış yalnız bütün ülke tarafından tanınan hükümetçe imzalanabilirdi. Bundan dolayı Dukhonin görevinden alındı ve yerine assubay Krilenko tayin edildi. Dukhonin kendi ifadesinde halk için barışın ne kadar önemli olduğundan bahsediyor, ancak kanuni hükümet kurulmadan görevinden ayrılma niyetinde olmadığını ve bu işte ordu komutanlarının desteğini bekliyor (Ertoba, 1917:N194).

"Ertoba"nın 15 Kasım tarihli sayısındaki Mavera-yı Kafkasya Komiserliğinin kuruluşu hakkında bilgiler veren gazete, bu gelişmeyi olumlu değerlendirmektedir. (Ertoba, 1917:N197).

16 – 18 Kasım sayılarında ise 14 Kasım'da Kamu Savunma Komitesi toplantısında Mavera-i Kafkas Hükümeti'nin kuruluşundan, hükümet temsilcilerinden ve görevlerinden bahsedilmiştir (Ertoba, 1917: N198, 199).

19 Kasım sayısında Mavera-yı Kafkas Komiserliğinin beyannamesi etraflıca değerlendirilmiştir. Değerlendirmenin esas kısmı barış konularıyla ilgilidir. Gazete barış konusunda Mavera-yı Kafkasya'yı Kuzey Kafkasyalıların destekleyeceklerini ümit ediyor. Gazetenin sayfasındaki mevcut ifadelerle göre Komiserliğin Batı Cephesi durumunu, müttefiklerin adımlarını göz önünde bulundurarak nihai kararı alacağı anlaşılmaktadır (Ertoba, 1917:N200).

23 Kasım sayısında "Geçici Barış" başlıklı makale mevcuttur. Makalede Vehib Paşa tarafından General Prjevalsky'ye gönderilen barış mektubu ve Komiserlikçe tekliflerin kabul edildiği konusu tetkik edilmiştir. Haberde "Kafkas Cephesi konusu bütün Rusya çapında çözülecek. Attığımız bu adımın Rusya'nın umumi cephe ordularının devrimci organları tarafından kabul edilmemesi du-

rumunda Maveraya-yı Kafkasya başlattığı çabalarını derhal durduracak ve savaşa aynen devam edecektir” gibi ifadeler mevcuttur (Ertoba, 1917:N202).

12 Aralık sayısında Bolşeviklerin barış politikası eleştirilmiştir. Burada ileri sürülen ifadelerle göre Bolşevikler Stokholm Barış Konferansı'na karşı çıkıyorlar ve görüşmelerin Brest-Litovsk'ta yapılmasını tercih diyorlarmış. Makalede “Yalnız bu barış, uluslararası barış olamaz, tek taraflı barış olur, çünkü yalnız merkezi hükümetler ile Bolşevikler arasında yapılır. Bu barış ne ilhaksız ve tazminatsız ne de milletlerin kendi mukadderatını kendileri tayin etme prensiplerine dayalı barış olabilir. Böyle bir barış Rusya'nın ekonomisini ve siyasetini tehlikeye sokar” gibi kelimeler mevcuttur (Ertoba, 1917:N214).

Yapılan değerlendirmelere göre Stokholm Konferansı döneminde Rusya askeri gücü açısından güçlü bir devletti ve o zaman karşısında duran bütün ülkelerin hükümetleri kendi emperyalist emellerinden daha kolay vazgeçebildiler. Ancak, şimdi Rusya Devleti zayıf durumda ve uluslararası barış yerine ayrı bir barış kabul etmek zorundadır. Bu barış ise Almanya için elverişlidir (Ertoba, 1917:N214).

23 Aralık sayısında Halk Komiserler Şurası tarafından Kafkas Ordularına, ihtilalci askerlere, askeri komitelere ve Askeri Devrimci Komitelere gönderdiği telgraf bulunmaktadır. Telgrafta barış müzakerelerinin anlamı etraflıca açıklanmış, Çarlığın müttefikleri olan İngiltere ve Fransa politikaları eleştirilmiştir. Telgraftaki habere göre Almanlar ilhaksız ve tazminatsız tek barış değil, genel barış için savaşa katılan bütün ülkelere ilhak edilen topraklardan askeri güçlerinin çekilmesini istiyorlar ve bu durumda barışı imzalamak için hazır olduklarını beyan ediyorlardı. Ayrıca, Almanlar savaş döneminde yok edilen bütün küçük devletlerin yeniden kurulmasını, savaş başlamadan önce başka devletlerin sınırları içerisinde olan ülkelerin bağımsızlığının tanınmasını da kabul ve olumlu görüyorlar. Fakat, bütün bunları gerçekleştirmek için ilhaksız ve tazminatsız barış, yalnız Rusya tarafından değil, savaşan bütün ülkelerin katılımıyla yapılacaktı. Bolşeviklerin telgrafında “Biz bu şartları müttefiklerimize kabul ettirmek için barış müzakerelerimizi on gün süre ile kestik. Biz bunu İngiltere'den ya da Fransa'dan korktuğumuz için yapmadık, bunu bütün halkları barışa kavuşturmak için ihtilalimiz vazifelendirdiğinden dolayı yapıyoruz” gibi ifadeler mevcuttur (Ertoba, 1917:N224).

Güney Kafkasya Geçici Hükümetinin kuruluşu hakkında “Sakartvelo” gazetesinde de ilgi çekici bilgiler mevcuttur. Bu bilgilere göre 11 Kasım'da, Tiflis'te, Güney Kafkasya Geçici Hükümeti kurulması için özel bir toplantı yapıldı. Bu-

rada toplantıya katılan bütün kuruluşların adları verilmiştir. Toplantıda üç maddeden oluşan bir karar alındı. İkinci madde üç paragraftan oluşmaktadır. Birinci maddeye göre Kurucu Meclis seçimler bitinceye kadar Güney Kafkasya'yı, bölgede faaliyet gösteren bütün kuruluşlar dahil olmak üzere Kamu Muhafaza Komitesi yönetecekti. İkinci maddenin a) paragrafına göre bütün Rusya'nın demokrat cemiyeti ile bağlantıda bulunarak yerel siyaset devam edecek ve meseleler devlet menfaatlerine dayalı çözülecekti. b) paragrafında Güney Kafkasya Hükümeti, Kurucu Meclis seçimlerine veya Devrimci - Demokratik Hükümet kuruluncaya kadar faaliyet gösterecekti (Sakartvelo, 1917:N252).

19 Kasım "Sakartvelo" gazetesinde Maveray-ı Kafkas Komiserliği tarafından ilan edilen deklarasyon yer almaktadır. Deklarasyonda Komiserliğin amaçları belirlenmiştir: Maveray-ı Kafkas Komiserliği bütün Rusya cephesi menfaatlerini savunacak, barış yapmak için önemli adımlar atacak, yapacağı bütün işlerini Rusya'nın Batı Cephesi'ndeki genel durum ile Kafkasya'nın yerel yaşam tarzlarını göz önünde bulundurarak Kafkasya'nın yerli halklarının kabulü ile yapılacaktır (Sakartvelo, 1917:N256).

24 Kasım sayısında Maveray-ı Kafkas Komiserliğinin Kafkas Cephesi askerlerine yaptığı çağrı ve barış hakkındaki düşünceleri yer almaktadır. Makalenin asıl ifadesinde Komiserlik tarafından Bolşevik İktidarını tanımaması, barıştan sonra gecikmeden Kurucu Meclis'in toplanması, barış akdedilinceye kadar cephedeki askeri birliklerin yerlerinde kalması teklif edilmiştir (Sakartvelo, 1917:N259).

30 Kasım sayısında Vehib Paşa tarafından Prjevalsky'ye gönderilen mektubun içeriği açıklanmıştır. Burada Vehib Paşa Brest-Litovsk'ta imzalanan geçici barıştan, Kafkas Cephesi'nde yapılacak müzakerelere katılacak olan Osmanlı Heyeti temsilcilerinden, Van'dan Karadenize kadar uzanan savaş cephesine verdiği talimattan, cephede Rus delegelerinin Osmanlı delegeleri ile buluşacağından bahsedilmektedir (Sakartvelo, 1917:N264).

13 Aralık sayısında ise Erzincan'da imzalanan geçici barışın bütün maddeleri ve barışın ne kadar önemli olduğu hakkında yorumlar mevcuttur (Sakartvelo, 1917:N271).

Sonuç olarak denilebilir ki, Gürcistan'da basılan dönemin muhtelif gazetelerinde yer alan Kafkas Cephesi'nde meydana gelen gelişmeleri anlatan haberler o devir tarihini araştırmak için zengin bir kaynak sayılır ve meselenin yeniden tetkik edilmesi için gerekli imkânlar sağlayabilir.

Ek**Viktor Tevzaia****Osmanlı Devleti İle Yaptığımız Geçici Barış
(Delegenin Hatıraları)**

5 Aralık'ta, Erzincan'da, Osmanlı temsilcileri ve biz bir antlaşma imzaladık. Bu antlaşmaya göre Kafkas Cephesi ile Karadeniz'de askeri hareketler nihai barışa kadar durduruldu. Böylelikle, benim kanaatime göre, Kafkasya sınırları içinde savaş durdurulmuş oldu ve barış sürecine geçtik. Ne bizim ne de Osmanlı'nın askeri hareketlere başlamak ve antlaşmayı bozmak için yeterli gücümüz yoktur. Her iki tarafın zayıflaması antlaşmaya göre üstlendiklerinin yerine getirilmesi için bir garanti sayılır. Osmanlı temsilcisi ve karargâh komutanı olan Ömer Lütfi Bey görüşmeler esnasında "Hükümetimiz sizinle ilhaksız ve tazminatsız barış yapmak istiyor. Rusya demokrasisinin teklifimizle ilgileneceğini umuyoruz" diye açıklamada bulundu. Biz diplomatlar tarafından doğal olarak gerçek düşünceleri saklamayı iyi biliriz. Verdikleri söz, yaptıklarından farklıdır. Ancak bu durumda ben Lütfi Beyin beyanatına inanıyorum, çünkü ifadeleri Osmanlı'nın bugünkü siyasi ve ekonomik durumundan kaynaklanıyor. Osmanlı'da savaş öncesindeki siyasi duruma hâkim olan bir grup savaşa karşı çıkıyordu. Yalnız galip gelen Rusya tarafından İstanbul'un ele geçirilmesi ve Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını kaybetmesi korkusu savaşa taraftar olan partilerin kazanmasına yol açtı. Bugün Osmanlı'nın haklı olan korkusunu kimse inkâr edebilir mi? Tabi ki, onlar hem Rusya'nın eski hükümetinin hem de bizim liberal burjuvalarımızın emellerini iyi bilirlerdi. Elbette, Osmanlı Hükümeti Tsimmervald'ın fikirlerine katılmıyordu. Kendisini korumak için bildiği yol ile hareket etti ve merkezi imparatorluklarla bağlandı.

Rus devrimi, bize karşı savaşan devletler arasında en fazla merhameti Osmanlı yönetiminden gördü. Onların resmi basınında devrim olumlu bulundu ve kendi varlığının devam edebilmesi için, asıl garanti olarak demokrasimizin kazançlarını gösterdi. Bana, her burjuva hükümeti Osmanlı Hükümeti de dâhil olmak üzere, kendi emellerinden vazgeçmez ve eğer sahipsiz görürse başkalarının topraklarını ele geçirmek için her türlü gayrette bulunur gibi ifadelerde bulunacaklarını bilirim. Ancak, burada denilebilir ki, başkalarının topraklarını ele geçirmek için güç lazım. Bugün ise Osmanlı'nın buna yeterli gücü yoktur.

O bütün güçlerini Mezopotamya ve Suriye cephelerinde İngilizlerin aşırı askeri hareketlerine karşı koymuştur. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, aldığımız bilgilere göre, Osmanlı ordusu eski savaş kabiliyetini kaybetmiş durumda ve diğerlerden geri kalmayarak barışı hayal ediyor. Osmanlı'nın yorulmuş ordusu tarafından cephemize doğru yeni askeri hareketlerin başlatılması ve bir faydanın elde edilmesi mucizeye benzer. Kendisi de iyi bilir ki, Kafkasya'nın demokrasisi bütün güçleriyle devrim kazançlarını muhafaza eder ve Osmanlı'nın yarı karışık ordusunun yaptığı hataları kolayca düzelttirir. Bununla birlikte, Osmanlı'nın yöneticileri yeni toprakların kazanılmasını yalnız hayal edebilirler. Bilmeleri gerekiyor ki, Avrupa ülkelerinden hiçbiri Osmanlılar tarafından yeni kolonilerin kazanılmasını kabul etmez. Bütün XIX. asır boyunca Osmanlı kendi topraklarını kaybetmiştir. Biz bu savaş döneminde Osmanlı'nın şu an var olduğu sınırlar içerisinde kalabileceğine de emin değiliz. Avrupa ülkeleri görüşmelerinde, savaş bittikten sonra, fazlasıyla kritik durum meydana koyabilirler ve burada emperyalistler yanlış bir durumdan kendilerini kurtarmak için zayıf devletleri parçalama-ya başlarlar. Bu durumda Avrupa emperyalistleri Asya'nın geri kalmış ülkelerine karşı bütün güçlerini birleştirebilirler. Tabi ki, Osmanlı yöneticileri şunu iyi bilirler ki temsilcileri tarafından beyan edilen ilhaksız ve tazminatsız barış, ellerinde var olan gerçek güce dayanır. Bu kısa girişten sonra Erzincan Mütarekesi'nin nasıl geçtiğini değerli okurumuza sunmaktan kendilerimizi borçlu biliriz. Biz, gizli diplomasinin taraftarları değiliz. Ayrıca haklı olarak Kafkasya demokrasisini bu mütareke sırasında temsilcilerinin nasıl davrandıkları ve menfaatlerin nasıl savunduklarına dair haberdar etmemiz gerekiyor. Gerçeği söylemek gerekir ki, bizim için Osmanlı demokratik şuraları ve Devrim Temsilcileri yerine Osmanlı subayları ile buluşmak hoş değildi. Yalnız Cizvitler, görüşmelerimizi kabul etmeyenler, diyebilirler ki, savaş döneminde enternasyonalist olarak hayallerimiz tamamen bundan ibaretti. Ancak bu durumda bulunmamız bizim hatamız değil, biz bu şartlar için savaşıyorduk (Ertoba,1917:N219).

29 Kasım gece saat birde özel bir trenle Osmanlı Cephesi'ne doğru hareket ettik. Kafkas heyetinde benden başka askerler merkezinden Al. Smirnov, köylüler merkezinden Arşak Cemalyan, Kafkasya Askeri karargâhından Albay Berzenguri idik. Karargâhın temsilcisi Tuğgeneral Vişinskyi, heyetimize Erzurum'da katılacaktı. Eksper ve görüşmelerde tecrübeli bir uzman olarak yanımızda askeri tarihçi Albay Esadze de bulunuyordu. Görüşmeler bizim askeri sınırlarımız içinde olacağı için Osmanlı temsilcileri, misafirlerimiz sayılırdı.

Bundan dolayı dışarıdan birisi, heyetimizce birkaç adet şampanya götürülmesini ve görüşmelerden sonra gelen heyete ikramda bulunmamızı söylemişti. Belki de gerçekten bunun bu şekilde yapılması gerekiyordu ancak demokratik bir heyet olarak buna karşı itirazda bulunduk ve şampanyaları Tiflis'te bıraktık. Heyet temsilcileri olarak birbirimizi önceden tanıımıyorduk ve birbirimizle istasyonda tanışmış olduk.

Erzurum'a kadar yaptığımız seyahatte önemli olan bir şey yoktu. Yalnız askerler arasında, görüşmelerin bizim topraklarımızda yapılacağına dair uzun tartışmaları oldu. Karargâh Albayı Berzenguri'ye göre (onu, Erzurum'a giderken, tesadüfen karşıladığımız Askeri İşler Komiseri Donskoyi destekliyordu) biz Kafkasya Cephesi'nde galip bir taraf sayılırız. Osmanlılar bize gelecekti. Albay Esadze'nin yanında bolca kitap vardı ve onlar bu kitapları okuyup araştırdılar. Fakat müzakere örnekleri birbirine zıt geliyordu. Öte yandan heyetimiz işe konusunu merak etmişti. Konuşulanlara göre cephede işe sıkıntısı vardı ve Tiflis'ten götürmemiz gerekiyordu. Ancak heyetimiz çok kısa bir zaman içinde belirlendi ve yolculuk için hazırlanmamıza yarım saat verildi. Arşak Cemalyan ise ihtiyatlı davranmış ve çeşitli yemeklerle donanmıştı. Gerçi biz şaka yapıyorduk ancak onun yemeklerinden sık sık faydalanıyorduk. Bazısı yolda askerler tarafından özel trenimizin durdurabileceğinden ve bineceklerinden endişeleniyordu. Gerçekten, Aleksandropol (Gümrü) ve Kars arasındaki bir istasyonda vagonumuzu onlarca asker sardı ve binmek için yer istedi. Tren reisi yolculuğumuzun amacını açıklayınca onları ikna etti ve yolculuğumuzda başarılar dileyerek trene binmekten vazgeçtiler. Erzurum yolunda bunlara benzer askerlere fazlasıyla rast geldik. Onların yüzlercesi izinden dönüp cepheye gidiyorlardı. Ancak gidecekleri askeri birlikler gerisin geriye, evlerine dönmüştür artık. Böylelikle Rus askerleri manâsızca dolaşıyorlar. 29 Kasım akşam saat dokuzda Sarıkamış'ta Erzurum'un dar raylı trenine geçeriz. Bu trene "kukuşka" denir. O çok küçüktür. İnsanlar ona acırlar. Bazen onun için "zavallı kukuşka, bu kadar çalışmaya dayanamaz ve çalışmasına çok çabuk son verilir" derler. Bu kadar acımaya rağmen bizim "kukuşkalarımız"ı aşırı yormaya devam ederler ve tamir ve bakımı için kimse ilgilenmez. En kısa zaman içinde tamamen hurdaya çıkacak gibi. Bizim "kukuşkamız" küçüktür, ancak bazen yolcuların hayatını tehlikeye atıyor. Erzurum yakınlarında, bir inişte trenimize başka bir tren yetiştii ve çarpıtı. Vagonumuz zedelendi, yolculara zarar gelmedi.

30 Kasım akşam saatlerinde Erzurum'a vardık ve biraz dinlendikten sonra Kafkas Heyeti'nin Osmanlı Heyeti'ne sunacağı proje hakkında toplantı yapıldı.

İlkin geçici barış sürecine dair tartışmalar oldu. Askeri temsilcilere göre geçici barış usullerinden hareket ederek süresiz, üç ya da beş ay süreli bir barış yapılacaktı. Biz eski usullerden vazgeçmek ve siyasi ön görüşlerden faydalanarak süresiz geçici barışın yapılmasını ısrarla istiyorduk. Bütün heyet düşüncelerimizi kabul etti ve daha sonra Erzincan'da Osmanlı Heyeti de bu maddeyi kabul etti. Bununla birlikte bir başka konu da her iki tarafın askeri sınırına (demarkasyon hattı) yakın sivil toplumun yerleşmesine izin verilmesi hakkında yapılan tartışmalardır. Temsilcilerden birisi “buralara en kısa zamanda Kürtler yerleşebilir ve diğer millet ise kendi topraklarına dönme şansını kaybeder” kaygısını dile getirdi. (Burada kendisi Ermenileri düşünüyordu). Ben şahsen her iki taraftan göç edenlerin tarafsız bölgeye dönmelerine izin verilmesi düşüncesindeydim. Daha fazlası, göç eden Acaralılara kendi memleketine geri dönmek için izin verilecekti. Heyet düşüncelerimi kabul etmedi ve ben de çoğunluğun fikirlerine katıldım. Okurun bildiği kadarıyla işgal edilen topraklarda bu bölgeyi yöneten bir komiserlik var. Heyet temsilcilerinden birisi anılan yerel idari makamların aynen devam etmesini teklif ediyordu. Biz, çoğunluk olarak bunu kabul etmedik. Eğer geçici barış uzun sürecekse günümüz yerel idaresinde gerekli değişiklikler yapılmalıydı. Bize göre işgal edilen topraklarda komiserliğin yanı sıra bir istişare şurasının kurulması da gerekiyordu. Bu şura Ermeni ve Kürt temsilcilerinden oluşacaktı. Böylelikle bu iki millet arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi sağlanabilirdi ve yerel idaremizin işleri de kolaylaştırılırdı. Buradan hareket ederek yerel idarenin aynen kalması tarafımızca reddedildi. Diğer maddeler aynen kabul edildi. Daha sonra askeri haritanın incelenmesi konusuna geçtik. Heyet temsilcilerimiz bizim ve karşı tarafın askeri birliklerinin buldukları yerleri bilmeliydiler. Ansızın ortaya çıkan bu brifing esnasında heyet temsilcilerimiz çeşitli dağlarının isimlerini hevesle tekrar ediyorlardı. Bu brifingden şimdilik yalnız “Şeytan Dağın” adı aklımda kaldı. Bu isim ona üzerinde askeri hareketlerinin zorla yapıldığından ve zapt olunmaz olduğundan dolayı verilmiştir.

1 Aralık'ta Erzurum Karargâhı tarafından bize verilen gocukları giyerek Erzincan yoluna çıktık. Yol bozuktu. Yolda bozulmuş kamyon ve otomobillere sık sık rast ediyoruz. Bunların yapılması kolay, ancak devlet malı için şimdi kim uğraşır. Yol kenarında ölü at ve evcil hayvanlara da sık sık rastlıyoruz. Meğer bunların derilerini 40 rubleye Kürtler alıyormuş. Anılan hayvanlarla uğraşanlar için bu bir gelir kaynağıdır. Bilinen Fransız yazarı Anatole France'ye göre her savaş dolandırıcılıktır, terakki için yapılan savaş da aynıdır. Anatole France haklı-

dır, çünkü sosyal mücadele anlamına gelen iç savaş zamanında da dolandırıcılar için içine çok kolay karışırlar ve kapalı işlerini yapıyorlar. Gerçekten, istersen savaş cennette melek grupları arasında da olsun dolandırıcıların karışmasına çok kolay alışıyor. Bahusus ki, cehennemde olan bu savaş da benzeri unsurlardan kurtulamazdı.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Erzurum-Erzincan yolu bütün Rusya gibi bozuktur. Arabamız kazadan kurtulamadı ve bir yerde battı. Buna benzeri olaylarda şoförler yolculara “görüştük üzere” derler ve diğer arabayı beklemek zorunda kalırsınız. Ancak, şoförümüz ve yardımcısı çok iyi bir insan çıktılar. Eksi otuz beş derecede şoförümüz dört saat içinde arabamızı tamirini başardı ve donmuş heyetimiz aynı gün Erzincan’a varabildi.

Sabah saat 02.00’de yerel demokratik örgüt temsilcisi ve birinci kolordu komutanıyla tanıştık. Bize doğru gelen ve hazır ol durumda bekleyen Kolordu Komutanı Lyakhov’u gördüğümde doğal olarak hayret içinde kaldım. İran Devrimi tarihi ve meclisin dağıtılması olaylarıyla Albay Lyakhov’un adını herkes duymuştur. Ben bu kadar “ünlü” insanın önümde durduğuna inanamıyordum. Bu Rusya’nın bugünkü durumuna layık değildi. Bir kaç gün içinde bu insanın bütün hareketlerini takip ediyor, sözlerini dinliyordum ve onun güçlü karakterinden, cesaretinden, askeri işleri çok iyi bildiğinden emin oldum. Demokratik örgütlere zahiri bağlılığını gösteriyor. Ancak, buna rağmen, eminim ki, eğer fırsat verilirse daha bir meclisi de dağıtır ve özür de dilemez. Ben Erzincan’da başka “Mart Demokratları” denilen askerlerle de tanıştım. Ancak, onlardan hiç etkilenmedim, çünkü onlar “bugün bizimidirler, yarın ise başkasının”.

Sabah saat beşte karargâh binasına Osmanlı Heyeti’nin iki arabası geldi. Ansızın Erzincan’ın her mahallesinden insanlar geldi ve arabayı sardılar. Kürtler, Ermeniler, askerler, küçükler ve büyükler merakla yabancı misafirlerin etrafını sardılar. Osmanlı Heyeti Erzincan’ın karışık halkını genel olarak selamladı ve güçlkle askeri karargâhın merdivenlerine doğru hareket etti (Ertoba, 1917:N223).

Görüşmelerde Osmanlı heyetini Karargâh Komutanı Ömer Lütfi Bey, Karargâh Binbaşı Hüsrev Bey ve Yüzbaşı Yakub Bey temsil ediyorlardı. Yakub Bey Rusça çok güzel konuşuyordu. Daha önce Rusya’da yaşıyormuş, Kazan Tatarlarından, belli bir sebepten dolayı Osmanlı’ya göç etmiş ve bugün de orada askerlik yapıyor. Binbaşı Hüsrev Beye gelince, kendisi uzun boylu, gösterişli bir adamdır. Almancayı çok güzel konuşuyordu, Fransızcası da çok iyiydi. Heyet

başkanı Lütfi Bey çık ağırbaşlı bir adamdı. Bütün kelimelerini ağızından kötü bir şey kaçmasın diye sanki tartıyormuş gibi konuşuyordu. Bizimle Türkçe konuşuyordu ve tercümanı çeviriyordu. Fransızca zor konuşuyordu. Toplantının son gününde onun Rusça anladığı belli oldu, çünkü son toplantıda teklifimizden birisini beğendiğinde mutabakatını Rusça olarak “luçşi, luçşi” kelimeleriyle bildiriyordu.

2 Aralık'ta akşam saat 09.00'da her iki tarafın heyet temsilcileri ilk defa bir araya geldiler. General Vişinsky'yi verdiğimiz vazifeye göre ilk toplantıda itimatnamelerimizi Osmanlı Heyetine verecekti ve onlardan da aynen itimatnamelerini isteyecekti. Tanıştıktan sonra masaya geçtik ve Vişinsky projemizi okumaya başladı. Bu zaman verdiğimiz vazife aklına geldi ve heyetimizin itimatnamelerini verdi. Bizim itimatnamelerimiz mühürlüydü. Osmanlı Heyetinininki ise mühürlü değildi. Doğal olarak bu bizim dikkatimizi çekti. Lütfi Beyin açıkladığına göre onun itimatnamesinde Başkomutanın imzası vardı ve bu durumda mühre gerek yoktu. Bizim için yeni olan bu haberi öğrendikten sonra projenin çözümlenmesine geçtik.

Osmanlı Heyetine göre genel olarak projemizi kabul ediyorlardı. Ancak maddelerine gelince gerekli düzeltmeler yapacaklardı. İlk toplantıda geçici barış maddesini taraflarca kabul ettik, çünkü konuşmalar esnasında her iki tarafın en kısa zaman içerisinde barışın olması arzusu belli oldu. Herkesin isteğini sözleşmeye aktardık ve son barışa kadar geçici bir barış yaptık.

Bu açıdan attığımız adımın Bolşevikler tarafından Brest-Litovsk'ta yapılan anlaşılmasız davranışlardan daha iyi olduğunu düşünüyoruz. Onlar Almanlarla üç ocağa kadar barış yaptılar. Acaba bunu kim teklif etti, Bolşevikler mi yoksa Alman Generali Einkerhorn mu? Yorgun olduğumuzdan dolayı biz ve Osmanlılar diğer maddelerin görüşülmesini ertesi güne erteledik. Aynı akşam aldığımız habere göre bizim alaylarımız cepheyi terk edip Erzurum'a doğru gitmeye başlamışlar.

Bolşeviklerin “Kafkazskiy Raboçi” adlı gazetesinde yazılanlara göre Bolşeviklerin lideri olan Şaumyan, sık sık gıda maddelerinin olmadığından dolayı cephedeki askerlerin açlık çekeceğini bildiriyor ve bunun için de Kafkas Hükümetini suçluyormuş. Şaumyan'a diyeceğim şudur ki, Cephede askerler aç değil ve bugün sahipsiz kalan yiyecek maddeleri askerlerimize üç ay yeter. Alaylar cepheden açlıktan yahut güya Kafkasya'nın Rusya'dan ayrıldığından dolayı çekilmiyorlar. Bu delil yalnızca cepheden askerlerin çekildiğini görmeyen insan

için geçerli olur. Askerler üç yıl süren savaştan yoruldu ve çekiliyorlar. Çünkü geçici veya da son barışı fark etmiyor onlar için. Onlar için barış, savaşın sonu anlamına gelmektedir ve eve dönüyorlar. Ben bu yorgun insanlara iyi yolculuklar diliyorum. Onları Petrograd'ın Cumhurbaşkanı olan Lenin de durduramaz.

Bizi ise, heyet temsilcileri olarak askerlerin bu davranışı çok fena duruma bıraktı. Özellikle (numarası belirtilmeyen) alayın cephesini terk etmesi tehlike yarattı. Aldığım haberlere göre bu alayda bolca Gürcü asker vardı ve onlardan müzakerelerin sonuçlanmasına kadar beklemelerini istedim: “Geçici Barış müzakerelerini yaptığımız sürede cepheyi terk etmeniz işimizin bozulmasına neden olur. Birkaç gün içinde sizleri ziyaret edeceğim”-yazılı halinde ifadede bulundum. Bilmem, benim yazım mı etkiledi onları, ancak bu alay yerinde kaldı.

3 Aralık, sabah 11.00'de, heyetler bir araya geldiler. Askeri birliklerin başka bir cepheye aktarılması konusu uzun tartışmalara neden oldu. Biz Osmanlılardan Kafkasya'dan askeri birliklerinin İngiliz cephesine, Mezopotamya'ya, aktarmamalarını talep ediyorduk. Heyetimizin bazı temsilcileri Osmanlılara “İngilizler müttefikimizdir ve onları zor duruma bırakamayız” diyorlardı. Bana göre merkezi hükümetlerini güçlendirmek ve böylelikle müttefiklerimizi ezdirmek Kafkasya halklarının menfaatlerine değildi. Diğer taraftan barış antlaşmasına askeri birliklerin aktarılmaması maddesini koyarak Osmanlı askerlerine barış isteğiyle dolma fırsatını sağlamak istiyorduk ve eğer başkomutanları Mezopotamya'ya doğru harekete geçmek için emir verir ise, askerler geçici barış maddesi gereğince yerinde kalmamaları gerektiğinden dolayı gitmeyecekler.

Osmanlı Heyeti bize “İngiltere sizlerin savunmasına layık değil ve İngiltere'nin Rusya ile bağlantısı gariptir, Osmanlı ile bağlantınız daha uygundur. Bizim Kafkas Cephesi'nden askeri birliklerimizi götürmemiz sizler için daha iyi olacaktır” diyorlardı. Bu konuda hiç birimiz tavizde bulunmadık, bu maddeden geçici olarak vazgeçtik ve diğer konulara geçtik.

Kürtlerin konusu tartışmalar yarattı ve bundan dolayı küçük bir “hadise” de oldu. Kürtler silahlı ve Osmanlı ordusunda hizmet ediyorlar. Ancak subay ve askerlerimizden aldığımız bilgilere göre onlar sık sık Osmanlı Hükümetine itaat etmiyorlar ve bu savaş döneminde dahi silahlı ayaklanmada da bulunmuşlar. Bu durumda onlar tarafından antlaşmamızın maddelerinin ihlal edilmesi beklentisi vardı ve böylelikle barışımız da bozulabilirdi. Biz Osmanlı Heyeti'nden Kürtler yerine sorumluluklarının üstlenmelerini istedik. Buna cevaben Hüsref Bey “Kürtler çapulculukla uğraşıyorlar ve genel disipline uymuyorlar, dolayısıyla

onlar tarafından barışın bozulması beklenebilir” dedi. Biz onlara Kürtlere karşı gerekli tedbirlerin alınmasını teklif ettik. Kürtler tarafından sınırımız ihlal edildiğinde, davranışları çapulculuk sayılacaktı ve askerlerimiz gereğini yapacaklardı. Osmanlı Heyeti bu teklifimizi kabul etti. Ancak bu zaman bizden bir temsilci olan Cemalyan adlı birisi kalktı ve “Kürtlere karşı her türlü kati tedbirlerin alınması caiz olacak. Kürtler bizim sınırımıza geçtiklerinde bu çapulcuları takip etmek için Osmanlı sınırını geçmemize ve onları yok edene kadar izin verilmesi gerektiğini” ileri sürdü. Buna cevaben Lütfi Bey “Ben aynı maddenin çapulculukla bilinen bir boy için de uygulanmasını teklif ediyorum” dedi. Cemalyan’ın “Osmanlı temsilcisi kimleri kastediyor” sorusuna, cevaben “Ermenilerden “ denildi. Cemalyan “Deliller, deliller” diye bağırды. “İstedğin kadar” diye Lütfi Bey cevap verdi. Genel olarak müzakerelerimiz barış ortamında devam ediyordu ve bu olay bizi müşkül bir duruma soktu.

Ben kendime izin verdim ve “Siz kendiniz Kürtler bize tabi olmayabilirler, dediniz, ama biz Ermeniler hakkında bunu demedik. Ermenilerin kavgası tarihi bir kavgadır ve biz bunu burada çözemeyiz. Lütfen konuyu gerginleştirmeyin ve müzakerelerimizi çabuk bitirelim” diye Osmanlılara söyledim. Lütfi Bey biraz düşündü ve sonra alışıla gelen “luçşi” kelimesini söyledi.

Bu toplantıda Osmanlı Heyeti bizden Brest-Litovsk Antlaşması’nın asıl maddelerinin tanınmasını istedi. Bizim bu antlaşmanın içeriği, onun hangi şartlarda hazırlandığı ve konu hakkında bilgimiz yoktu. Tabi ki, bu durumu Osmanlılara açıkladık. Onlar bize bu antlaşmanın Rusya ve merkezi hükümetler arasında en kısa zaman içerisinde imzalayacağını söylediler. Biz buna “Bu antlaşmanın içeriğini bilmemiz gerek ve körü körüne uluslararası bir antlaşmayı kabul etmemiz mümkün değil” diye kati cevap verdik.

Bu cevap Osmanlı Heyetini düşünceye daldırdı. Aynı konu hakkında heyetimizin temsilcisi olan Albay Berzenguri konuşmalarda bulundu. Kendisi Osmanlılara Rusya’nın bugünkü siyasi durumunu açıklamaya çalıştı. Konuşması demokrat temsilcileri olumsuz etkiledi. Daha sonra, aramızdaki görüşmelerde yersiz konuşmalardan dolayı Albay temsilcimizi iyice rezil ettik.

Uzun süren müzakerelerden sonra biz şu madde üzerine anlaşmaya vardık: “Bizler, yani Kafkasya için yalnız Rusya Cumhuriyeti temsilcisi tarafından imzalanan antlaşma zorunlu olabilirdi”. Rusya Cumhuriyeti’nin ne olduğunu kim nasıl isterse öyle anlasın (Ertoba, 1917:N225)

Aynı toplantıda, dört Aralık’ta, Osmanlı Heyeti bizden geçici barış antlaşmasına Karadeniz Rusya Filo’su hareketlerinin kesilmesine dair maddesinin

konmasını katiyen talep etti. Bu konu uzun tartışmalara sebep oldu. Biz genellikle buna taraftardık, ancak bizi tek bir mesele müşkül duruma sokuyordu. Biz Kafkasya Heyeti olarak Karadeniz Filosu adına konuşmaları yapmak için yetkili değildik. Ancak biz yine de Osmanlılara “Osmanlı Filosunun da hareketlerini kesmek için garanti verebilir misiniz?” diye sorduk. Aralarında görüşme yaptığımız sonra “Evet, bizim bu hakkımız var” diye cevap verdiler.

Kafkasya Heyeti konuyu Tiflis’e sorma kararını aldı. Alınan cevaba göre genel olarak filoların hareketlerine dair görüşmelerin yapılmasına izin verildi. Böylelikle, antlaşmaya “Her iki devletin filolarının askeri hareketlerinin kesileceğine” dair bir madde konuldu.

Osmanlı ve aramızda çizilen askeri hat büyük tartışmalar olmadan kabul edildi. Karargâh subayları bir harita çizip etraflıca olarak bizim ve karşımızdaki Osmanlı askerlerinin buldukları yerlerini gösterdiler. Hiçbir taraf bu hattı aşamaz. Van vilayetinde bu hattı çizdiklerinde Osmanlı temsilcileri “Orada Rus askerleri yoktur” gibi ifadeye bulundular. Onların düşüncesi tam delilsiz değildi. Buna cevaben General Vişinskyi “aldığım haberlere göre bu bölgede Osmanlı ordusu çok zayıfmış” dedi. Lütfi Bey ise gülümseyerek “doğrudur” şeklinde cevap verdi. Bundan anlaşıldığı kadarıyla geniş bir mesafede hiçbir tarafın yeterli askeri güçlerinin olmadığı belli oldu ve askeri güçler hakkında az önce yapılan beyanatlar her iki tarafın heyet temsilcilerini bir türlü keyiflendirdi.

Daha önceki gazete haberlerinde belirttiğimiz gibi, iki askeri hat (bizim ve Osmanlı'nın) arasında tarafsız bölge kalacaktır. Bu bölgede Ermeniler ve Kürtler yaşıyorlar. Bu bölgede bir yolsuzluğun, örneğin ölüm suçu işlendiğinde nasıl davranacağımıza dair bir soru ortaya çıktı. Az fikir alış-verişinden sonra heyetler buna benzeri olaylarda ortak komisyonun kurulmasına karar verdiler. Anılan meseleyi görüştüğümüz zaman ben biraz cahil davrandım ve antlaşmaya cinayet işleyenlerin ölüm cezasına mahkûm edilmemesi maddesinin konulmasını istedim. Ben istemeyerek teklifim Osmanlı Heyetini müşkül bir duruma soktu. Onlardan birisi teklifimin diplomatik olarak kapatmak istedi ve başka bir konuya geçti. Ancak ben sualimi daha bir kere “Osmanlı Heyeti tarafsız bölgede cinayet işleyenlerin ölüm cezasına mahkûm edilmemesi maddesini kabul ediyorlar mı etmiyorlar?” diye tekrarladım, ancak cevap alamadım. O zaman biz “daha sonraki komisyonun Rusya temsilcileri alınan ölüm cezası kararını imzalayamazlar” gibi ifadeye bulunduk. Bu beyanatımızla ortak komisyon tarafından daha sonraki ortak komisyon tarafınca alınacak kararı imzalamayız dedik.

5 Aralık'ta antlaşmayı imzalamak için son kez bir araya geldik. Herkes neşeliydi, çünkü bu günden itibaren cephemizdeki savaş kesilecekti. Birisi şöyle bir şaka da yaptı: II. Nikola savaşı imzalayarak halkı cehenneme attı, Kafkasya halkları barışı imzalayarak cennet olmazsa da düzenli bir hayata girmemizi sağlıyor. İmza töreni uzun sürdü. Biz Rusça imzalıyorduk, Osmanlı temsilcileri kendi dilinde. Az kaldı unutacaktım, Albay Esadze'nin fotoğraf makinesi vardı ve sık sık fotoğraf çekiyordu. Kendisi her bir temsilciye birkaç fotoğraf hediye etti. Osmanlılar kendi fotoğrafların üzerine isimlerimizin yazmamızı istediler. Biz memnuniyetle kabul ettik. Bazısı Rusça, bazısı Fransızca imzaladı. Bendeniz Gürcüce imzaladım. Yanılmıyorsam Gürcü harflerini görmek Osmanlı Heyet Temsilcilerinde bir nevi memnuniyet yarattı. Ancak bu memnuniyetin mistik duygusunu tabi ki anlayamazdım. Çalışmalarımızı bitirdikten sonra, tecrübeli adamlara göre, Osmanlı Heyetine güzel bir yemek vermemiz gerekiyordu. Maalesef bu yemek çeşitsiz oldu. Sanki bu güne mahsus, kahve tatsızdı ve şarap da bitmişti. Kısıtlı şartlarla yapılan müzakereler zayıf yemekle bitmiş oldu. Ancak ortam yine de armonik kaldı.

Erzurum'dan Erzincan'a kadar Osmanlı Heyeti ile görüşmek için bir gün gerekliyse de, geriye dört güne döndük, çünkü arabamız dört kez bozuldu. Ben okurumuzu seyahatimizi anlatmakla yormayacağım. Belki de daha sonra bu seyahat hoş bir anı da olabilir. Yol da çok soğuktu, eksi otuz-kırk derecedeydi ve üşüyorduk. Bazen bizi bu iş için görevlendiren Tiflis'teki yoldaşlarımıza sitemler ediyorduk. (Ertoba, 1917:N226).

KAYNAKÇA

- Ertoba, 1917, 22 Ekim, N177,
Ertoba, 1917, 3 Kasım, N187,
Ertoba, 1917, 5 Kasım, N189,
Ertoba, 1917, 8 Kasım, N191,
Ertoba, 1917, 10 Kasım, N193,
Ertoba, 1917, 11 Kasım, N194,
Ertoba, 1917, 15 Kasım, N197,
Ertoba, 1917, 16 Kasım, N198,
Ertoba, 1917, 18 Kasım, N199,
Ertoba, 1917, 19 Kasım, N200,
Ertoba, 1917, 23 Kasım, N202,
Ertoba, 1917, 12 Aralık, N214,
Ertoba, 17 Aralık, 1917, N219
Ertoba, 22 Aralık, 1917, N223
Ertoba, 1917, 23 Aralık, N224,
Ertoba, 24 Aralık, 1917, N225,
Ertoba”, 28 Aralık, 1917, N226,
Sakartvelo, 1917, 14(17) Kasım, N252,
Sakartvelo, 1917, 19(2) Kasım, N256,
Sakartvelo, 1917, 24(7) Kasım, N259,
Sakartvelo, 1917, 30(13) Kasım, N264,
Sakartvelo, 1917, 13(26) Aralık, N271.

TURAN YOLUNDA BİR SERAP: ARDAHAN'IN ELE GEÇİRİLMESİ VE OSMANLI BASININDAKİ YANSIMALARI

TUNCAY ÖĞÜN*

ÖZET

Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı-Rus savaşının ağırlık merkezi büyük kuvvetlerin toplanmış olduğu Aras Vadisi'nde bulunuyordu. Cephenin sol cenahındaki Çoruh Vadisi'yle sağ cenahındaki İran Azerbaycanı'nda ise daha çok sınır birlikleriyle Teşkilât-ı Mahsusanın organize ettiği çetelerden ibaret küçük kuvvetler yer alıyordu.

Cihad-ı Ekber ilân eden Osmanlı yönetimi, Rus boyunduruğu altındaki Müslümanları ayaklandırarak Çar hükümetini içeriden de vurmak istediğinden kanatlardaki harekâta büyük önem atfediyordu. Kanatlardan Kafkasya ve İran içlerine doğru yönelecek bir harekâtın İslâm dünyasını uyandırarak Rusya ve İngiltere'ye karşı harekete geçireceğine inanıyordu. Bu nedenle daha savaşın ilk günlerinde, bir gece baskınıyla Rus karakollarını ele geçirerek Çoruh Vadisi'nde ilerlemeye başlayan Türk birliklerinin 29 Aralık 1914 günü Ardahan'ı ele geçirmesi geleceğe dair büyük ümitler uyandırmıştı.

Kamuoyunda sevinç gösterileriyle karşılanan bu başarılar üzerine Osmanlı gazeteleri de Rusların mağlup edildiğini, Kafkas halkının Türk askerlerine kucak açtığını, bundan böyle Osmanlı sancağının bütün Kafkasya'da dalgalanacağını, Turan yolunun açıldığını, yazmaya başladılar. Ancak aynı günlerde merkezdeki aslı kuvvetlerin Sarıkamış'ta ağır bir yenilgiye uğraması üzerine bu coşku yerini derin bir sessizliğe terk etmeye başladı. Zira kendilerine büyük ümitler bağlanan Ardahan kahramanları da bu Sarıkamış yenilgisi üzerine sadece beş gün kalabildikleri kasabayı 3 Ocak 1915 günü terk ederek çekilmeye başlamışlardı.

---

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, tuncayogun@mu.edu.tr
Associate Professor Dr., Muğla Sıtkı Koçman University.

Turan serabından Sarıkamış hezimetıyla uyanan Osmanlı basını, yeni duruma hemen uyum sağlayarak bu defa da kamuoyunun heyecanını ve beklentilerini yavaş yavaş düşürerek yenilginin hazmedilmesini kolaylaştıracak bir yayın politikası izlemeye başladı. Halkın mücadele azminin kırılmaması için hezimetin kamuoyundan saklanması için elinden gelen çabayı ve özeni gösterdi.

Osmanlı basınının önemli bir yekûn teşkil eden bu yazıları Ardahan'da son bulan Çoruh Vadisi'ndeki harekâtın arka planını, amaçlarını, seyrini ve kamuoyundaki etkilerini ortaya koyan önemli ayrıntılar içermektedir. Ayrıca bu dönemde basın hayatı sıkı bir sansüre tabi tutulduğundan bu yazılar gazetelerin kendi düşünceleri olmaktan çok hükümetin görüşlerini yansıttıklarından Kafkasya ve Rusya konusundaki devlet politikasını anlamak ve anlamlandırmak açısından da ayrıca önem arz etmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Ardahan, Kafkas Cephesi, 1. Dünya Savaşı, Türkçülük-Turancılık

A MIRAGE ON THE WAY TO TURAN: THE CAPTURE OF ARDAHAN AND ITS REFLECTIONS IN OTTOMAN PRESS

ABSTRACT

On the Caucasian front, the center of the weight of Ottoman-Russian war was on the valley of Aras which a great number of troops were situated. On the left of the frontline, Çoruh Valley and the right of the frontline, Iranian Azerbaijan mainly the border troops and the small amount of militia which was organized by Teşkilât-ı Mahsusa (Ottoman Intelligence) were situated.

The Ottoman Government, who declared great Jihad, was attaching great importance to the operation on the flanks, because it was aimed to revolt the Muslims, who were living under the yoke of Russia, against the Czar. It was believed that an operation that will head to the Caucasus and the inner parts of Iran on the flanks would awake Muslim World and cause them to revolt against Russia and Great Britain. Therefore, the capture of Ardahan on 29 December 1914 by Turkish troops, who seized the Russian posts in a night raid and moved forward in the valley of Çoruh, awoke great hopes about the future.

Due to the achievements which was welcomed by demonstrations of joy, Ottoman press started to write that Russians were defeated, Caucasian people embraced Turkish troops, from then the Ottoman flag would flap over the Caucasus and the way of Turan was opened. But, owing to the massive defeat that the main forces in the center had in Sarıkamış, excitement left the place to a deep silent and grief. Because of the defeat in Sarıkamış, the heroes of Ardahan, who were pinned great hopes, abandoned the town, which they could stay only for five days, and started to retreat.

The Ottoman press, who awoke from the mirage of Turan with the trashing of Sarıkamış, adapted to the situation immediately; this time they started new publication policy that would lower the excitement and expectations of the public opinion thus, the massive defeat would be easier to put up with. In order

not to break the determination of the people, the press showed all the efforts and attention as much as possible to hide the defeat from the public opinion.

Those publications of Ottoman press, which add up to great amount, contain important details that show the background, purposes, progress and the effects on the public opinion of the military operation in the valley of Çoruh which ended in Ardahan. Moreover, because of the fact that the press was heavily exposed to censorship in that period, those publications mostly reflect the opinion of the government instead of the publishers, for this reason those publications have importance to understand and evaluate the governmental policy about the Caucasus and Russia.

Key Words: Ardahan, Caucasian Front, First World War, Turkism, Pan-Turanism

Osmanlı Devleti'nin 11 Kasım 1914 günü cihat-ı ekber ilân ederek İtilâf Devletlerine karşı resmen savaşa girmesi üzerine Lazistan, yani Trabzon vilayeti sınırlarındaki Türk kuvvetleri bir gece baskınıyla Rus karakollarını ele geçirip Çoruh vadisinde ilerlemeye başladılar¹. 13 Kasım'da Hopa'dan acil koduyla alınan telgrafta *Askerimiz Lazistan mıntıkasındaki düşman hududunu her noktadan tecavüz etti. Ruslar savlet-i diliranemize mukavemet edemeyerek perişan bir halde firar ediyorlar. Askerimiz kemal-i muvaffakiyetle ilerlemektedir*, deniliyordu. Hükmümetin yarı-resmi yayın organı Tanin gazetesinin *Ruslar Her Tarafta Perişan*² başlığıyla yayınladığı bu haberi ertesi gün karargâh yaptığı resmi açıklamayla doğruladı, Ruslara ağır kayıplar verdirildiğini bildirdi³. Daha sonra Batum'a doğru çekilmek zorunda kalan Rusların geride yüzden fazla esir, bir sancak, dört top, bir otomobil, birçok hayvan ve bol miktarda erzak bıraktıkları açıklandı⁴.

İki tarafın asıl kuvvetleri merkezde, Kars-Erzurum arasında bulunduğu cephesinin kuzey kanadını oluşturan Çoruh Vadisi'ndeki bu harekâtın aslında askerî açıdan büyük bir önemi yoktu. Harekât, sınır taburunun 400 askeriyle Teşkilât-ı Mahsusa reisleri tarafından organize edilen 4.000-4.500 kadar çeteciden ibaret küçük bir kuvvet tarafından icra ediliyordu. Çetecilerin 1.000-1.500 kadarı Bahaeddin Şakir Bey ile Yakup Cemil Bey'in, diğerleri Rıza Bey'in emri altındaydı⁵. Bahaeddin Şakir Bey 1914 Ağustos'unda Kafkasya'ya geçerek Kafkas halkını Ruslara karşı silahlandırmak üzere *Kafkas İhtilâl Cemiyetini* kurmuştu. Cemiyetin nizamnamesinde de belirtildiği üzere amaç Kafkas halklarını Çarlık idaresine karşı ayaklandırarak Rus ordusunun harekâtını güçleştirmek, Kafkasya'yı ele geçirecek Türk ordusunun işini kolaylaştırmaktı⁶. Türklerin ve Müslümanların yanı sıra Hıristiyan Gürcülerle de bağlantı kurulmuştu⁷. Cephenin güney kanadında, yine Teşkilât-ı Mahsusa reislerinden olan Ömer Naci

1 “Son Haberler Batum’a Doğru”, **Turan**, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

2 **Tanin**, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914).

3 “Lazistan Hududunda Muharebeler”, **Tanin**, 3 Teşrinisani 1330 (16 Kasım 1914).

4 “Kafkasya’da Yeni Muvaffakiyetlerimiz”, **Turan**, 6 Teşrinisani 1330 (19 Kasım 1914).

5 Hatice Yalçın, **Harp Ceridesi (1.Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi)**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2008, s. 52, 59.

6 Alaattin Uca, **İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Bahaeddin Şakir Bey**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2009, s. 238.

7 Bkz. Vahdet Keleşyılmaz, “Kafkas Harekâtının Perde Arkası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XVI/47 (Temmuz 2000), s. 277-304.

Bey'in girişimleriyle İran Azerbaycanı'ndaki Rus kuvvetlerine karşı da benzer bir harekât icra ediliyor⁸, Cihad-ı Ekber ilânının İran ve Afganistan topraklarında da etkili olmasına çalışılıyordu⁹.

Bu özelliğinden dolayı Osmanlı basını, Kafkas Cephesi'ndeki kanat hareketlerini yakından takip ediyor, elde edilen en küçük başarıları bile coşkulu bir dille aktarıyor, kamuoyunda büyük bir heyecan yaratıyordu. Ruslarla yapılan savaşı, 93 Harbi'nin rövanşı olarak görüyor¹⁰, Kafkas Cephesi'nin Turan'a giden yol olduğunu yazıyor¹¹, Rusya'nın her tarafında milyonlarca Türkün ve Müslümanın Rus zulmünden kurtulmak için Osmanlıları beklemekte olduğunu dile getiriyor,¹² dünyanın her tarafındaki bütün Müslümanların cihat çağrısına uyaçağını öne sürüyordu¹³. Meclis-i Mebusan da orduya hitaben yayınladığı bir bildiriyle Osmanlılığın ve Müslümanlığın en büyük düşmanı olan Moskoflardan intikam alınmasını istiyordu¹⁴.

Seferberliğin ilanından sonra Başkumandanlık Vekâletinin bir emriyle basın hayatı sansüre tabi tutulduğundan gazetelerin resmî açıklamalar dışında savaşla ilgili haber yapmak ya da görüş bildirmek imkânı kalmamıştı¹⁵. Gazeteler

8 “Kafkasya'da Yeni Muvaffakiyetlerimiz”, **Turan**, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914).

9 Osmanlı kuvvetlerinin İran topraklarındaki harekâtı hakkında bkz. **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, I, s. 134-136, 149-150; Percy Seykes, **İran Tarihi (Harbi Umumi'de İran)**, çev. Yüzbaşı Mehmet Cemal, İstanbul, 1341, s. çev. Mehmet Cemal, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1341 s. 5-9; M. Larcher, **Büyük Harbde Türk Harbi, II, Esas Türk Cephesindeki Harekât ve Muharebat**, çev. Mehmed Nihad, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Onuncu Şubesi, İstanbul, 1928, s. 409-410; Melike Sarıkçioğlu, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İran”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 25 (Kasım 2012/2), s. 53-63.

10 “Son Osmanlı-Rus Seferindeki Kars Muharebe Meydanı”, **Tanin**, 10 Teşrinisani 1330 (23 Kasım 1914); “Göğsümüzde Bir Mezar Taşı”, **Turan**, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914); “Vaziyet-i Askeriye”, **Sabah**, 23 Kânunuevvel 1330 (5 Ocak 1915); “Kars'taki Boynu Bükük Hilâl”, **Turan**, 18 Teşrinisani 1330 (31 Kasım 1914).

11 “Turan Yolunda”, **Turan**, 30 Teşrinievvel 1330 (12 Kasım 1914).

12 “Kafkas Türkleri”, **Turan**, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914); “Âlem-i İslâm”, **Turan**, 2 Teşrinisani 1330 (13 Kasım 1914).

13 Hamdullah Suphi, “Cihad-ı Ekber Önünde Büyük Vatan”, **Turan**, 4 Teşrinisani 1330 (17 Kasım 1914).

14 **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: III, İçtima Senesi: 1, C 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 26.

15 **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 2013, s. 31-32.

yasağa boyun eğmiş, hatta sansür lehinde yayın yapmaya başlamışlardı¹⁶. Savaşa dair yazılanlar, artık basının özgür fikirlerinden çok hükümetin kamuoyuna açıklamak istediği görüş ve düşüncelerdi.

Halide Edip, hükümetin yarı resmi yayın organı olan Tanin gazetesindeki başyazısında, Slavlığa karşı sayıca az olan Cermenliğin bekasını sağlamak ve Rusya'nın Batı Avrupa'yı bütünüyle ele geçirmesine engel olmak için tek çarenin Rusya'yı kalbine doğru dilim dilim keserek kuvvetli bir Türk birliği, bağımsız ve güçlü bir Turan yaratmak olduğunu yazıyordu. Böylece Türk birliği düşüncesinin müttefik devletlerinin çıkarlarına da uygun olduğunu vurgulayarak Türk ordusunun üç yüz yıldır yenildiği Moskofları bu inançla dövmeye başladığını söylüyor ve şöyle devam ediyordu¹⁷:

“Bu muzafferiyet yalnız atılan kurşunlarda değil genç zabitlerin göğüslerinde çarpan kalplerindedir. Bu muzafferiyeti temin için çalışan ordunun zabitanı şüphesiz bu müşterek büyük istikbalin ve ülkenin yolunu açmak için bu kadar şiddetle çarpışıyorlarsa efrat da Moskof boyunduruğu altında inleyen ve Türk ordusunu bekleyen Kafkasya'da, Kars'ta Türk kardeşleri ve Türk toprakları için dövüşüyor.”

Yine Tanin gazetesindeki başka bir yazısında Rusya Türklerinin her yıl atlarının arpasını bile hazırlayarak Türk ordusunu beklediklerini yazıyor, *“Alman dostlarımız bizim can alıcı noktamız olan Moskof'taki bize en yakın ve hembudut eski ülkelerimizi bize kazandırmayı temin etmelidirler”* diyor¹⁸.

Kafkasya'da Batum ile Sohum arasındaki Çamçıla'dan savaşın ilk günlerinde İstanbul'a gönderilen yüz elli imzalı bir mektup da Rusya Müslümanlarının Türk askerlerinin gelişini sabırsızlıkla beklediklerini bildiriyordu. Tanin gazetesinde yayınlanan bu mektup günümüz Türkçesiyle şöyleydi¹⁹:

“Halimiz öncekinden fenadır. Ruslar ne kadar Çerkez, Moğol, Kıyret varsa kendilerine hiçbir zaman ısınmadıklarını bildiklerinden Müslüman abalının bir ihtilale girişmelerinden çok korkuyorlar. Oradan gelecek hayırlı haberleri gözlemekteyiz. İnşallah Cenabı Hak fırsat verir de Osmanlılar buraları geri alırlar. Bizim

16 Örneğin bkz. Yunus Nadi, “Yalan Haberlere Karşı”, **Tasvir-i Efkâr**, 11 Kânunuevvel 1330 (24 Aralık 1914); “Ahalimizin Kulaklarında Küpe Olsun”, İkdâm, 23 Teşrinievvel 1330 (5 Kasım 1914).

17 Halide Edib, “Harb-i Hazırda Türklük Cereyanı”, **Tanin**, 15 Teşrinisani 1330 (28 Kasım 1914).

18 Halide Edib, “Halas Muharebesi”, **Tanin**, 28 Teşrinisani 1330 (11 Aralık 1914).

19 “Rusya'daki Müslümanların Ahvali”, **Tanin**, 1 Kânunuevvel 1330 (14 Aralık 1914).

için hayırlı düşün o zamandır. Çerkezlerden, Moğollardan başka Gürcü Hıristiyanlar bile tetik üzerindedirler. Zira onlar da Ruslardan nefret etmektedir. Hepimiz pekâlâ biliyoruz ki fırsat bu fırsattır, sıra bu sıradır. Osmanlı hükümetinin bizi kurtarmayı başaracağına inancımız tamdır. Biz her haneden yedi, sekiz kişi çıkıyoruz. Osmanlılar Kafkasya'yı istilâ edince Çerkez, Tatar, Moğol ve Gürcü Hristiyan'ı beş altı milyon savaştı ayaklanarak onların tarafına geçecektir. Hepimiz elimizden geleni yapacağız. Canımız feda olsun.”

İlk günlerde gazeteler, Çoruh Vadisi'ndeki harekâtın ilk hedefinin Batum olduğunu yazıyorlardı²⁰. Alınan haberlere göre Türk birliklerinin ileri harekâtı karşısında Batum'daki Ruslar panik içerisinde şehri boşaltmaya başlamış, hükümet daireleri ve banka şubeleri paralarını kurtarma derdine düşmüşlerdi. Petrol stokları daha güvenli olduğu düşünülen başka yerlere nakledilmişti²¹.

Kışın gelmesi ve aşırı soğukların başlaması yüzünden kasım ayı sonlarından itibaren ana cephedeki çarpışmalara ara verildiği halde Çoruh Vadisi'ndeki harekât tüm hızıyla devam ediyordu. Üç koldan ilerleyen birlikler sağ kolda Artvin, merkezde Borçka, sol kolda ise Acara'yı ele geçirerek Batum istihkâmlarının top menziline kadar girmişlerdi (Bkz. Ekler, Harita 1)²².

Artvin Kalesi, Ruslar tarafından inşa edilen Kağızman-Artvin-Batum savunma hattının önemli müstahkem mevkielelerinden biriydi. Çoruh Nehri'nin sol sahilinde yaklaşık yedi bin nüfusa sahip olan bu kasaba bahçeleri, zeytinlikleri, bakır ve tuğla fabrikalarıyla meşhurdu. Osmanlı basınında buranın ele geçirilmiş olmasına büyük önem veriliyordu. Sabah gazetesi *Osmanlı bayrağını bu kıymetli kaleme yeniden rekz eden (diken) kahramanları bütün mevcudiyetimizle alkışlıyoruz*, diye yazıyordu²³.

Her ne kadar asıl hedef Batum gibi gözüke de çok iyi tahkim edilmiş olan bu şehrin ele geçirilmesinin kolay olmayacağı anlaşıldığından aralık ayı başlarından itibaren dikkatler Batum'dan çok Ardahan üzerinde toplanmaya başlamıştı. Rus sınırından 80 km içeride Çoruh, Kür ve Aras nehirlerinin mecralarını birbirine bağlayan yollara hâkim durumda bulunan Ardahan, yaklaşık 10 bin nüfuslu büyükçe bir kasabaydı. Etrafı aşılması güç yüksek dağlarla çevrili olan şehir

20 “Batum’a Doğru Zafer Hatveleri”, **Turan**, 3 Teşrinisani 1330 (16 Kasım 1914).

21 “Batum’da”, **Turan**, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

22 “Türkiye-İtilâf-ı Müselles Muharebesi”, **Turan**, 16 Teşrinisani 1330 (29 Kasım 1914).

23 “Artvin Kalesi ve Çürük Su”, **Sabah**, 10 Teşrinisani 1330 (23 Kasım 1914).

eskiden müstahkem bir mevkiydi. 93 Harbi'nde dönemine göre en iyi topraklarla donatılmış²⁴ iki istihkâma sahipti. Ancak Ruslar, burayı ele geçirdikten sonra istihkâmlarını yenilemediklerinden nerdeyse müstahkem bir mevki olmaktan çıkmış bulunuyordu. Bu nedenle mevsimin ve coğrafyanın engellemelerine rağmen Ardahan'ın pek yakında ele geçirileceğine inanılıyordu²⁵. Artvin'den ilerleyen kuvvetlerin 2 Aralık'ta Ardanuç'u ele geçirerek Ardahan'a 50 km mesafeye kadar sokulmaları bu konudaki ümitleri iyiden iyiye artırmıştı²⁶.

Karargâhtan yapılan 4 Aralık 1914 tarihli resmi açıklamaya göre Ardahan yakınlarında meydana gelen bir muharebede yenilgiye uğrayan Ruslar birçok silah ve bir makineli tüfek bırakarak Ardahan'a doğru firar etmişlerdi²⁷. 6 Aralık'ta Batum'un 20 km doğusunda büyükçe bir yerleşim yeri olan Geda'yı ele geçiren birlikler Batum şehrinin elektrik şebekesini tahrip etmişlerdi²⁸. Sabah gazetesi bu haberler üzerine "*Çoruh Vadisi'nden daha şanlı daha büyük muzafferiyet haberleri alacağımıza bütün kuvvet-i kalbimizle kanaat ediyoruz,*" diye yazıyordu²⁹.

Yine karargâhtan yapılan bir açıklamaya³⁰ göre Ardanuç'tan güneye doğru birkaç gün içerisinde 35 km kadar ilerleyen başka bir müfreze 9 Aralık'ta Oltu'nun 30 km kadar kuzeyindeki Tavuskerd'i ele geçirmişti. Askerî uzmanlara göre bu kuvvetlerin iki kol halinde Ardahan ve Oltu istikametinde ilerleyerek Kars'la bağlantı sağlayan yollara yaklaşması, Rus ordusunun sınır hattındaki ana kuvvetlerini tehdit etmeye başlamıştı. Bu tehdit karşısında Rusların Kars'ı dayanak noktası yaparak geri çekilecekleri, bunu yapmadıkları halde çok tehlikeli bir duruma düşecekleri öne sürülüyordu³¹.

24 Osmanlı Devleti'nin Ardahan kalesindeki tahkimat çalışmaları hakkındaki belgeler için bkz. **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan**, yay. haz. M. Taner Koltuk-S. Talha Sağlam, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 121, 162.

25 "Vaziyet-i Umumiye", **Turan**, 24 Teşrinisani 1330 (7 Aralık 1914).

26 "Yeni Muvaffakiyet", **Turan**, 20 Teşrinisani 1330 (3 Aralık 1914); "Kafkasya Darü'l-Harekâtında Yeni Muvaffakiyetler", **Tanin**, 19 Teşrinisani 1330 (2 Aralık 1914); "Rusya'da ne Kadar Yer İşgal Ettik?", **Tasvir-i Efkâr**, 23 Teşrinisani 1330 (6 Aralık 1915).

27 "Batum ve Ardahan Civarında", **Turan**, 21 Teşrinisani 1330 (4 Aralık 1914).

28 "Batum Civarındaki Muvaffakiyat-ı Osmaniye", **Ahenk**, 2 Kânunuevvel 1330 (15 Aralık 1914).

29 "Geda'nın Zaptı", **Sabah**, 24 Teşrinisani 1330 (7 Aralık 1914).

30 "Tebliğ-i Resmî", **Turan**, 26 Teşrinisani 1330 (9 Aralık 1914).

31 "Vaziyet-i Umumiye", **Turan**, 27 Teşrinisani 1330 (10 Aralık 1914).

Gazetelerin yazdıklarına bakılacak olursa Türk kuvvetleri girdikleri her yerde yörenin Müslüman ahalisi tarafından büyük bir sevinç ve memnuniyetle karşılanıyordu. Eli silah tutan bütün gençler akın kendilerini Rus zulmünden kurtarmaya gelen Türk birliklerine katılıyorlardı³². İhtiyarlar, kadınlar, askerlere ikramlarda bulunarak istirahat etmeleri için ellerinden geleni yapıyorlardı. Uzun bir ayrılıktan sonra yeniden hilâle kavuşup özgürlük havası teneffüs etmeye başlayan Artvin’de 93 Harbi’nde şehit düşen bir sancaktarın ailesi tarafından saklanan alay sancağı törenle çıkarılmış, bu mukaddes yadigâr etrafında toplanan binlerce kişi ordu ve donanmanın muvaffakiyetine, Halife’nin ömür ve şevketlerine dualar etmişlerdi³³.

Kimi yerlerde Rus kuvvetlerine saldırarak Osmanlı ordusunun ilerlemesine yardımcı olmaya çalışıyorlardı. Artvin’den püskürtülen Ruslar, gizlice silahlanan Şavşatlıların saldırısına uğramışlardı. Osmanlı kuvvetlerinin saldırısına uğradıklarını zanneden Ruslar, erzak depolarını ateşe vererek apar topar Ardahan’a doğru kaçmışlardı. Rusların çekilmesinden ancak üç gün sonra ufukta görünen öncü Türk kuvvetleri büyük bir sevinçle karşılanmış, kurbanlar kesilmiş, şenlikler yapılmış, Şavşat imamı Şemsettin Efendi askerlere hitaben heyecanlı bir konuşma yapmıştı³⁴.

Askerler Artvin’in ilerisindeki Murgul önlerine geldiklerinde kadınlar, avcı hatlarına kadar sokularak cephaneye taşımışlardı. Bu kadınlardan biri kocasının yolda yaralı olarak yatmakta olduğunu görmüş fakat Osmanlı askerlerinin hizmetinde bulunmanın kocasının yardımına koştuktan daha önemli bir dinî ve millî görev olduğunu düşünerek *şu cephaneyi askerlere vereyim de gelirim* diye kocasının yarasına bile bakmamıştı. Tavuskerd’de, Tiskird’de, Zegüle’de, Pançut’ta da benzer sahnelere tanık olunmuş, kurbanlar kesilmiş, askerlere ikramlarda bulunulmuştu³⁵. Otuz hanelik Çörçil (?) köyü sakinleri iki bin askeri

32 Şavşat, Artvin, Ardanuç ve Yusufeli yöresinden Türk birliklerine katılan ve Ardahan baskınında yer alan gönüllülerden bazılarının köyleri ve isimleri için bkz. Halit Özdemir, **Artvin Tarihi**, Egem Matbaacılık, Artvin, 2002, s. 137-140.

33 “Kahraman Kafkasya Müslümanları”, **Sabah**, 9 Kânunuevvel 1330 (22 Aralık 1914); “Eslâftan Ahlâfa Yadigâr”, **Tanin**, 9 Kânunuevvel 1330 (22 Aralık 1914); “Artvin’de İhtifal”, **Ahenk**, 10 Kânunuevvel 1330 (23 Aralık 1914).

34 “Ordumuz Nasıl İstikbal Olunuyor”, **Turan**, 12 Kânunuevvel 330 (25 Aralık 1914).

35 “Ordumuz Nasıl Karşılanıyor”, **Turan**, 21 Kânunuevvel 330 (3 Ocak 1915). Aynı haber: “Rehakâr Ordumuz”, **Sabah**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

kendi arzusuyla bir gece misafir etmişler, askerlerin çamaşırlarını bile yıkamışlardı³⁶.

Viyana'da çıkan *Neue Freie Presse* gazetesinden aktarıldığına göre Rus asıllı savaş karşıtı heterodoks bir Hıristiyan topluluk olan Malakanlar³⁷ bile Osmanlı ordusuna yardımda bulunmuşlardı. Artvin'in Malakan köyü olarak da bilinen Şarşan köyündeki Malakanlar, kendilerine bir buçuk saat mesafede bulunan Osmanlı karargâhına kızaklarla bir heyet göndererek kendilerinin Rusların meza-liminden korunmalarını talep etmiş ve nakliyat konusunda değerli hizmetlerde bulunmuşlardı³⁸. 93 Harb'inden sonra ordunun nakliye hizmetlerinde kullanılmak amacıyla Rus hükümetince bölgedeki bazı köylere yerleştirilmiş olan Malakanların³⁹ bu tavrı kendilerine sempati duyulmasına neden olmuş, Moskof ceberrutluğu altında zorla Hıristiyanlaştırılmış Müslümanlar oldukları bile yazılmıştı⁴⁰.

Türk ordusuna katılan Mercan Çavuş isimli Kafkasyalı bir gönüllünün ifadelerine bakılacak olursa Kafkas halkının Ruslara karşı mücadelesi Türklerin oraya girmesinden önce başlamıştı. Ruslar, bazen tehdit ve şiddetle, bazen de çeşitli vaatlerle Müslümanları Rus hükümetine ısındırmaya çalışmış iseler de başarılı olmamışlardı. 37 yıldan beri Türk askerlerinin gelmesini beklemekte olan Çoruh bölgesi halkı, 40 bin kişilik bir ordu kurmak düşüncesiyle gizlice teşkilatlanmış, Rusya'nın savaşa girmesi üzerine saldırıya geçerek Rus kuvvetlerinin yarısını imha etmişlerdi. Buna karşılık Rusların köyleri topa tutması isyanın daha da büyümesine yol açmış, bütün havalı kıyam eden İslâmların eline geçmişti. İşte tam da bu sırada cihat ilân eden Osmanlı kuvvetlerinin Lazistan sınırını

36 "Ardahan Gazilerinden Biriyle Mülâkatımız", **Tasvir-i Efkâr**, 15 Kânunusani 1330 (28 Ocak 1915).

37 Malakanlar hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Türkoğan, **Kars'ta Bir Etnik Grup/ Malakanların Toplumsal Yapısı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005; Senyenov İ. Y.-Erkan Karagöz, **Sürgün Bahçesinin Solan Renkleri Molokanlar/Kafkas Ardındaki Molokanların ve Dukhoborların Tarihi**, çev L. Denisenko-N. K. Gökçek, Su Yayınları, İstanbul, 2009.

38 "Kafkasya Türklerinin Ordumuza Muavenetleri", **Tanin**, 24 Kânunusani 1330 (6 Şubat 1915).

39 Candan Badem, Çarlık **Rusyası** Yönetiminde Kars Vilayeti, Bîrzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 76; Sonya Mirzoyan-Candan Badem, **Tiflis-Gümrü-Kars Demiryolunun İnşası (1895-1899)**, Institute for Historical Justice and Reconciliation, Danvers (ABD), 2013, s. 19.

40 "Malakan Köyleri", **Tasvir-i Efkâr**, 17 Kânunusani 1330 (30 Ocak 1915).

geçerek bölgeye girmesi üzerine *padîşahım çok yaşa* nidasını işitmek ümidiyle Türk ordusuna katılarak Ruslara karşı omuz omuza savaşmaya başlamışlardır⁴¹.

Basın, bir yandan da Rusya Müslümanlarının ve oradaki Osmanlı tebaasının kötü muamele gördüğünden şikâyet ediyordu. İfade edildiğine göre Osmanlı Devleti'yle savaş başladıktan sonra 17-50 yaş aralığındaki Osmanlı tebaasından bütün Müslümanlar toplanarak hapishanelere doldurulmuştu. Bu uygulama, önceki Osmanlı-Rus savaşında isyan eden Tatarlara da teşmil edilmiş, Türkiye'yle ilişkisi bulunan ya da şüpheli görülen herkes toplanmıştı⁴². Kafkasya Genel Valisi, Müslümanların sıkı denetim altında bulundurulmasını, Osmanlı tebaasına şiddetle muamele edilmesini emretmişti. Bu emir üzerine Müslümanların malları eşkiya çetelerini aratmayacak derecede zulüm ve haksızlıklar yapılarak müsadere ve yağma edilmişti. Kafkasya eşrafından otuz kadar Müslüman, mallarını Moskof şakilerine vermektense kendi elleriyle imha etmeyi tercih ettiklerinden idam edilmişlerdi⁴³.

Türk ordusunun Kafkasya'da ele geçirdiği yerlerde sevinç ve memnuniyetle karşılanması baskıların daha da artmasına neden olmuş, Şavşat'tan çekilirken Ruslar, Türklerle işbirliği yapmakla suçladıkları Hoca Zeynel Efendi ile kasaba eşrafından sekiz kişiyi daha beraberlerinde götürmüşlerdi⁴⁴. Acara'nın işgalinden sonra Osmanlı kuvvetlerine katılan eşraftan Cemal Bey'in Tiflis'teki kardeşi Binbaşı İsmail Bey tutuklanarak ihtilâl hazırlığı içerisinde olmak ithamıyla Kerç'e gönderilmiş, onunla münasebette olan yaklaşık 70 kişi de aynı akıbete uğramıştı. Kafkasya'dan getirilen 18 bin kadar Türk yol yapımında çalıştırılmak üzere Novorosisk ve Kerç'e gönderilmişti. Novorosisk'te 70 Türk ihtilâl hazırlığında buldukları gerekçesiyle kurşuna dizilmiş, Maksudof Efendi'nin Kazan'daki iplik fabrikasına el konulmuştu.

Cemiyet hayatının her alanı sıkı kontrol altına alınmış, Müslümanlara seyahat yasağı getirilmiş, askerlik hizmetinde bulunanların mektuplarının kontrolden geçirilmesine başlanmıştı. Türk ailelerinin cephedeki evlâtlarına koli içerisinde eşya göndermelerine bile izin verilmiyordu. Bütün İslâm Cemiyet-i Hayriyeleri kapatılmış, Bakü Tedrisat Cemiyet-i İslâmiyesi üyeleri tutuklanarak

41 "Bir Kafkas Gönüllüsünün Beyanâtı/Acaralı Mercan Çavuş", **Turan**, 23 Kânunuevvel 330 (5 Ocak 1915); "Bir Kahramanın Menakıbı", **Sabah**, 24 Kânunuevvel 1330 (6 Ocak 1915).

42 "Rusya'daki Kardeşlerimiz", **Tanin**, 16 Teşrinisani 1330 (29 Kasım 1914).

43 "Kafkasya'da Rus Mezalimi", **Tanin**, 19 Teşrinisani 1330 (2 Aralık 1914).

44 "Kafkasya Ahalisinin Kahramanlığı", **Tanin**, 13 Kânunuevvel 1330 (26 Aralık 1914).

Vladikafkas'a sürgün edilmiş, cemiyetin kütüphanesi aranarak Türklüğe ait ne varsa hepsine el konulmuştu. Rusya Türklüğünün sesi olan Tercüman gazetesi kapatılmış, İsmail Gasprinski'nin eserleri toplatılmış, bu eserleri bulunduranlara 500 rubleye varan para cezaları kesilmeye başlanmıştı. Orenburg'da çıkan Vakit gazetesi de İstanbul'dan aldığı Osmanlı ordusunun harekâtından bahseden bir mektubu yayınladığı için Tercüman'la aynı akıbete uğramış, müdürü üç bin ruble para cezasına çarptırılmıştı. Ayrıca harbe dair destan yazarların Sibiryaya sürgün edileceği ilân edilmişti⁴⁵.

Krakova'da çıkan *Nova de Forma* gazetesinden alınan bir habere göre Türk ve İslam karşıtlığı o derece ileri boyutlara ulaşmıştı ki Rus askerleri bazı yerlerde Rus ordusunda hizmet etmekte olan Müslüman arkadaşlarına, Çerkez ve Türklere saldırmaya başlamışlardı⁴⁶. Tanin gazetesi suçsuz insanlara yapılan bu muamele ile medeni ülkelerde geçerli olan değerlerin ayaklar altına alındığını yazıyordu⁴⁷.

Suçlamalar bu şekilde devam edip giderken Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın istekleri doğrultusunda aralık ayı başlarında Rus ordusuna karşı büyük bir kış taarruzu (Sarıkaş Harekâtı) icra edilmesine karar verildi. Bu kapsamda Çoruh Vadisi'ndeki birliklerin de takviye edilmesine gerek duyuldu. Alman Topçu Yarbayı Stange Bey komutasında iki tabur asker, bir miktar süvari, cebel bataryalarıyla birlikte 6 Aralık 1914 tarihinde Haydar Paşa İskeleyi'nden vapurlara bindirilerek cepheye sevk edildi⁴⁸. Başkumandan Vekili Enver Paşa da onlarla aynı gün karargâhıyla birlikte Yavuz zırhlısına binerek gerekirse taarruzu bizzat komuta etmek üzere Kafkas Cephesi'ne hareket etti⁴⁹. 10 Aralık'ta Rize'de kara-ya çıkarılan takviye birlikleri Çoruh Vadisi'nde harekât halinde bulunan diğer kuvvetlerle birleştirilerek Stange Bey'in komutasında bir müfreze çatısı altında toplandılar. Müfreze 3. Ordu'ya bağlı 10. Kolordu emrine verildi⁵⁰. Stange Bey

45 Bkz. "Rusya'daki Müslümanların Ahvalı", **Tanin**, 1 Kânunuevvel 1330 (14 Aralık 1914); "Kafkasya'da Rus Mezalimi", **Sabah**, 18 Kânunuevvel 1330 (31 Aralık 1914); "Rusya'daki Türk Kardeşlerimiz", **Turan**, 17 Kânunuevvel 330 (30 Aralık 1914).

46 "Cihat ve Rus Ordusu", **Tanin**, 11 Kânunuevvel 1330 (24 Aralık 1914).

47 "Rusların Vahşiyane Tedabiri", **Tanin**, 10 Kânunuevvel 1330 (23 Aralık 1914).

48 H. Yalçın, 49.

49 Şevket Süreyya Aydemir, **Orta Asya'dan Makedonya'ya Enver Paşa**, III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s.128.

50 H. Yalçın, 50-52.

bölge halkı tarafından İbrahim Bey olarak biliniyordu⁵¹. Muhtemelen icra edilen harekâtın Türkçü-Turancı-İslamcı ruhuna zarar vermemek için gerçek kimliği saklanmıştı.

Bu arada Osmanlı basını Rusya'nın ve Rus ordusunun perişan halde olduğunu yazıyordu. Sabah gazetesinin özel istihbaratına göre soğuk bir memleket olan Rusya'da askerlerin kışlık eldiven, çorap vesaireleri yoktu. Sefalet içerisinde bulunan askerler düşmana teslim olmak için can atmaktaydılar. Kıtalara subay rütbesiyle gönderilen harp okulu öğrencilerine askerî dürbün dahi verilememişti. Gazetenin görüşüne göre bütün bunlar, Rus hükümetinin savaş alanına gönderdiği insan sürülerini donatıp silahlandırmaktan aciz olduğunu gösteriyordu⁵².

Turan gazetesinin bir görgü tanığına dayanarak verdiği malumat da benzer içeriğe sahipti. İfade edildiğine göre çoğunlukla üniformasız olarak eğitim gören Rus askerlerinin tüfekleri eski sistem olup bir kısmının kasaturaları bile yoktu. Yeni kurulan tümenlerin çoğunda topçu alayları yoktu. Askerî nakliyat çok kötü şartlar altında yapıldığından askerler istasyonlarda haftalarca paltosuz olarak bekletilmekteydiler. Rus ordusu mevcudunun neredeyse yarısını salgın hastalıklardan kaybetmişti. Lehistan cephesine gönderilen Kırgız, Türkmen ve Başkırd Türkleri top mermilerinin altına sürülerek boşu boşuna yok edildiklerinden askerlerin komutanlarına güveni kalmadığı gibi aralarında nefret ve düşmanlık bulunan komutanların da hükümete itimadı kalmamıştı. Üniversitelerde ihtilâl emareleri görülmeye başlanmış, Kiev'de küçük çaplı şiddet olayları meydana gelmişti. Grevler nedeniyle Baltık sahillerinde fabrikalar kapanmış, hapishaneler ağzına kadar dolmuştu. Rus ordusunun Lehistan'da aldığı mağlubiyetler halkın maneviyatını iyiden iyiye bozmuştu.

Gazeteye göre Almanya ve Avusturya'dan yedikleri dayakların acısını Osmanlılardan çıkarmak isteyen Ruslara Kafkasya'da vurulacak darbenin etkisi yıkıcı olacaktı. Çar II. Nikola'nın 1914 Aralık ayı başlarında gerçekleştirdiği Kafkasya ziyareti de bu kapsamda değerlendiriliyor, Rusların *Küçük Baba* dedikleri Çar'ın yaklaşmakta olan bu felâketin önüne geçebilmek için Kafkasya Müslümanlarının aklını çelmek üzere Tiflis'e kadar geldiği yazılıyordu. Orada Sünni ve Şiilerin camilerini de ziyaret eden ve 2 bin ruble hibe eden Çar hakkında sırf Müslümanların teveccühünü kazanmak için kasten gizli bir din ta-

51 Enver Konukçu, **Ardahan Tarihi**, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Ankara, 1999, s. 190.

52 "Rus Ordusunda Levazım Noksanı", **Sabah**, 18 Kânunuevvel 1330 (31 Aralık 1914).

şıldığına dair rivayetler çıkarıldığı iddia ediliyordu⁵³. Tiflis'ten ayrılırken Çar'ın bir beyanname yayınlayarak gördüğü sıcak ilgiden dolayı teşekkür edip Kafkas halkının bu harp esnasında da hükümete bağlı kalacağına emin olduğunu bildirmesi de aynı şekilde bir kandırmaca olarak görülüyordu⁵⁴.

Osmanlı gazeteleri Rus Hükümetinin bu hamlesini boşa çıkarmak için büyük çaba gösteriyorlardı. Tanin gazetesinin Berliner Tagblatt'tan aldığı habere göre cami ziyaretleri sırasında memurlar tarafından kendilerine verilen nutukları okumak zorunda kalan müftüler bu ziyareti kısa dualar okuyarak geçiştirmişlerdi⁵⁵.

Özellikle Çar'ın ziyareti sırasında Bakü, Tiflis ve Derbent'te sekiz bin Türk'ün tutuklandığına dikkat çekilerek Rus hükümetince Müslümanlara gösterilen ilginin samimi olmadığı ifade ediliyordu. Kafkasya Müslümanlarının tatlı sözlere aldanacak kadar gafil olmadıklarını belirten Turan gazetesi şöyle diyordu⁵⁶:

“...Ruslar bu zavallı kardeşlerimizi tevkif etmekle belki ani bir ihtilalin ve yahut bir suikastın önünü almaya muvaffak olmuşlardır. Fakat herhalde oradaki kardeşlerimizin kalplerinde çarpan hisler, Rusya'ya merbutiyet duyguları değil, kin ve nefret hisleridir ve Rusya bu gayz ve kini hiçbir vakit söndürmeye muvaffak olmayacaktır.”

Yine aynı gazetenin yayınladığı bir habere göre Türkiye'nin savaşa girdiği günden itibaren gelişmeleri büyük bir dikkat ve heyecanla takip etmekte olan Kuzey Rusya Türkleri Türkiye'nin oralara kadar giderek kendilerini kurtaramayacağını bilmekle beraber, Kafkasya'nın kurtuluşunu kendi bağımsızlık mücadelesi için de bir başlangıç olarak görmekteydiler⁵⁷.

Kafkasya'ya dair bu ümitvar bekleyiş devam ederken Türk ordusu 22 Aralık'ta büyük bir taarruz başlattı. 24 Aralık'ta karargâh, Oltu'da büyük bir başarı kazanıldığını, düşmandan bin esir, altı top, bol miktarda cephane ve teç-

53 R(e). S(at). “Rusya'nın İntizamsızlıkları ve Sıkıntıları” **Turan**, 6 Kânunuevvel 330 (19 Aralık 1914).

54 “Kafkasya'daki Kardeşlerimiz”, **Turan**, 9 Kânunuevvel 1330 (22 Aralık 1914).

55 “Çar'ın Tiflis Seyahati-Mecburi Nümayişler”, **Tanin**, 5 Kânunuevvel 1330 (18 Aralık 1914).

56 “Kafkasya'daki Kardeşlerimiz”, **Turan**, 9 Kânunuevvel 1330 (22 Aralık 1914).

57 “Rusya Ahvali ve Türkler”, **Turan**, 10 Kânunuevvel 1330 (23 Aralık 1914).

hizat ele geçirildiğini açıkladı⁵⁸. Bu açıklama kamuoyunda büyük heyecan yarattı. Turan gazetesi Çar'ın Kafkasya ziyaretinin bir işe yaramadığını belirterek Oltu'da *galip gelenler otuz sene evvel mağlup olan Türklerin evlâtlarıdır* diye yazdı. Tanin'in başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın)'in o günkü yazısının son satırlarında şu cümleler vardı⁵⁹:

“Demek Osmanlılar da Moskofları bozabilir, dövebilir, ezebilirmiş. Bugünü gören bizler, artık huzur-ı vicdan ile istikbali bekleyebiliriz. Beş on sene evvel hülyamızın bile yetişemeyeceği bu saadet, bu gaye-i milli bugün işte karşımızda parıldıyor. Bugün Kafkasya cephesinde düşmana saldıran her Osmanlı Moskofların asırlardan beri devletimize sardıkları kefenin bir parçasını yırtıyor demektir.”

Bunun daha ilk adım olduğunu belirten Hüseyin Cahit, ertesini gün kaleme aldığı oldukça uzun bir yazıyla ileriye dönük beklentilerini açıkladı. Osmanlı ordusunun nazarlarını Türkistan ve Buhara'ya çevirmeden önce bütün Kafkasya'yı istilâ edeceğini, Kafkas Müslümanlarının hatta Hıristiyan Gürcülerin Osmanlı ordusunun yanında yer alarak petrol kuyularını, boru hatlarını ateşe verip, Rus trenlerini raydan çıkararak Türk ordusunun işini kolaylaştıracaklarını öne sürdü. Bakü petrolünün Tuna yoluyla Avusturya ve Almanya'ya ihraç edileceği, Rusların önemli bir askerî mevki olan Viladikafkas'tan geçen demiryolunu kaybederek sıkıntıya düşecekleri gibi uzak ihtimaller üzerinde durdu⁶⁰. Cephedeki askerler de aynı duygular içerisindeydiler. Harekete geçmek için sabırsızlanan birliklere 22 Aralık'ta taarruz emri verildiğinde askerler sanki yepyeni bir hayata uyanmışlardı. Kimse geri kalmak istemiyor, hastalar bile yataklarından kalkıp taarruza katılmak istiyordu⁶¹. Moskofla dövüşmek, Turan'a gitmek aşkı o kadar güçlüydü ki hiçbir engel dinlemiyordu. Türkistan'a gidecek, oradaki Türklüğü silahlandırarak, büyük Turan davası için çalışacaklardı⁶².

58 “Kati Muzafferiyet”, **Sabah**, 12 Kânunuevvel 1330 (25 Aralık 1914).

59 Hüseyin Cahit, “Beklenen Gün”, **Tanin**, 13 Kânunuevvel 1330 (26 Aralık 1914).

60 “Batum'dan Bakü'ye”, **Tanin**, 14 Kânunuevvel 1330 (27 Aralık 1914).

61 Ziya Yergök, **Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları/Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, yay. haz. Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 86.

62 Örneğin bkz. Faik Tonguç, **1. Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları**, İş Bankası Yayını, İstanbul, 2001; Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK Basımevi, Ankara, 1998.

Müfrezenin harp ceridesi kayıtlarından anlaşıldığına göre⁶³ henüz kamuoyuna açıklanmamış olmakla birlikte Stange Bey müfrezesi de aynı harekât kapsamında Ardahan'a doğru ilerlemekteydi. 22 Aralık 1914 için 3. Ordu'ya genel taarruz emri verildiğinde müfrezeye düşmanın sağ cenahını Oltu üzerinden tehdit etmesi emredilmişti. Ancak Oltu istikametinde yoğun kar bulunduğundan müfrezenin Oltu yerine Ardahan üzerine yürümesi kararlaştırıldı. Müfrezenin asker sayısı 3 bin civarındaydı. Çete kuvvetlerinin mevcudu harekâtın ilk günlerine oranla bir hayli azalmış olup 1.000-1.500 kadardı. Ağır silah olarak sadece 3 cebel topu ve 2 mitralyöz vardı. Ardahan'daki Ruslar sayıca daha azdılar. 300 piyade, bin Kazak, 6 sahra topu ve 2 mitralyözleri vardı. Hıristiyan çetecilerle birlikte toplam 2 bin kişi oldukları tahmin ediliyordu. Harekât başladığında hava aşırı derecede soğuktu. Askerlerin saç ve sakalları, hayvanların kılları buz içerisindeydi. Yolları kapatan şiddetli tipi yüzünden özellikle ağır silahların nakledilmesi kolay olmuyordu. Kimi yerlerde toplar, çevreden gelen köylülerin yardımıyla parçalara ayrılarak taşınabiliyordu. Bu yüzden birlikler harekâtın altıncı günü yani 28 Aralık akşamı ancak Ardahan'a iki saat mesafeye kadar ulaşabildiler. Burada Kazaklarla küçük bir çarpışmaya girildikten sonra ertesi sabah Ardahan'a dört bir yandan taarruz edildi. Siperlerde bulunmanın avantajından yararlanan Ruslar, akşam saatlerine kadar direndiler. Nihayet şehrin önemli yerlerini, cephanelikleri ve erzak depolarını ateşe verip yöre halkından birçok günahsız insanı süngüledikten sonra geride 16 esir, bir kolorduyu bir yıl besleyecek kadar bol erzak ve çeşitli savaş malzemesi bırakarak geri çekildiler. Böylece Ardahan 29 Aralık 1914 akşam saatlerinde Türk kuvvetlerinin eline geçti. Kanlı çarpışmalarda 170-180 civarında şehit verilmiş, yaklaşık 500 kişi de yaralanmıştı. Kolundan hafifçe vurulan Müfrezeye Komutanı Stange Bey de yaralılar arasındaydı.

Ardahan'ın ele geçirilmesi askerler kadar çevre halkı arasında büyük sevinç yarattı. Harekâta katılan subaylar ve orduyla birlikte cephede bulunan mebuslar çektikleri telgraflarla Ardahan'dan İstanbul'a selamlar yolladılar⁶⁴. Buna rağmen günün koşullarında Ardahan'ın ele geçirildiği haberi ancak dört gün sonra İstanbul'a ulaşabildi. Lazistan mebusu Sudi Bey'in Meclis-i Mebusanın 2 Ocak

63 Harp ceridesi kayıtları için bkz. H. Yalçın, 59-87. Ardahan baskını hakkında ayrıca bkz. Süleyman Tekir, "Sarıkamış Harekâtı Esnasında Ardahan Baskını", **Şehadetin Adı: Sarıkamış**, Özel Sayı Yıl: 4, Sayı: 4 (Ocak 2012), s. 53-56.

64 H. Öztürk, 235.

1915 tarihli oturumunda okunan ve *Ardahan'dan arkadaşlara hürmetler* ifade-sinden ibaret olan telgrafi şiddetli alkışlar ve *inşallah Kars'tan da gelir* sedalarıyla karşılandı. Erzurum mebusu Seyfullah Bey'in yine aynı oturumda okunan ve bölge halkının Osmanlı hâkimiyetine girmekten duydukları memnuniyeti bil-diren telgrafi ise şu ifadelerle sona eriyordu⁶⁵:

“37 seneden beri kanlı gözyaşları dökerek Türkiye tarafına bakmakla boyunları eğilmiş, zalim Moskofların pençe-i kahr ve istibdadı altında belleri bükülmüş ve hamd olsun avn-ı Rabbanî ile maşuka-i vicdanları olan zir-i cenah-ı Osmanîyeye dâhil olmak şerefini idrak ile taze can bulmuş olan bu havalide meskûn bilumum din kardeşlerimizin meserret ve sadakatle Hilâfet-i İslâmiyyeye akd-ı rabitalarını ve kemal-i tazimatla selamlarını meclis-i âlilerine ulaştırmaya bendenizi vasıta ettik-lerini arzla kesb-i şeref eylerim.”

Elini çabuk tutan bazı gazeteler bu heyecan verici gelişmeyi karargâhın resmi açıklamasını beklemeden aynı gün okuyucularına duyurdular. Tanin son havadis olarak *Ardahan Zapt Olundu* başlığı attı. Ardahan gibi ticarî ve askerî bir merkezin zaptının Kafkasya'daki harekâtın geleceği açısından önemli oldu-ğunu bildirdi⁶⁶. Turan gazetesi *Ardahan Alındı* şeklinde haberi manşetten verdi⁶⁷. Ertesi gün karargâhın resmî açıklaması bütün gazeteler tarafından yayınlandı:

“20 Kânunuevvel 330 (2 Ocak 1915) tarihiyle karargâh-ı umumiden tebliğ olunmuştur:

Çoruh mıntıkasında icra-yı harekât eden kıtaatımızdan bir müfreze Ardahan'a doğru ilerlerken mah-i halin on beşinci gecesini şerh-i mezkûrun garbında Rus kazak kıtaatına tesadüf ederek püskürtmüştür. Ardahan'ın düşman tarafından General Zabe'nin kumandası altında 3.000 piyade, 1.000 kazak, 6 sabra topu ve iki makineli tüfekten mürekkep bir kuvvetle işgal edilmiş olduğu haberine rağmen [adeden pek dun bir miktarda bulunan müfrezemiz] mah-i halin on altıncı günü sabahı düşmanın kuvvetli bir surette tahkim ve topçu ile takviye edilmiş mevazi'ine taarruz etmekten çekinmemiştir. Muharebe çok kanlı olmuş ve akşama doğru Rus-ların büyük zayıyla fîrâr halinde çekilmeleriyle neticelenmiştir. Zayıyatımız azdır. Rus kıtaatı fîrâr etmezden evvel şehrin büyük bir kısmıyla kendi cephane depoları ve

65 Telgrafların tam metinleri için bkz. **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: III, İçtima Senesi: 1, C 1, s. 90. Seyfullah Bey'in telgrafi ertesin gün İstanbul basınında da yer aldı. Bkz. “Ardahan'dan Selâm”, **Tanin**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

66 **Tanin**, 20 Kânunuevvel 1330 (2 Ocak 1915).

67 **Turan**, 20 Kânunuevvel 1330 (2 Ocak 1915).

erzak depolarının bir kısmına ateş vermiş ve Müslüman ahalinin emvalini yağma etmiş ve bunların hakkında her türlü muamelât-ı gaddaraneyi irtikâp eylemiştir. Silahsız birçok erkek ve kadın süngülenmiş ve din kardeşlerimizden birinin öldürülmeden evvel gözleri oyulmuştur. Mühim miktarda cephane ve edevat-ı harbiye ile düşmanın nakliye kollarından bir kısım-ı azimi tarafımızdan iğtinam edilmiştir. Tahlis edilen ahali-i mahalliyenin şevk ü şadisi ve Ardahan'da pek parlak bir surette kıtaatımızla omuz omuza harp eden gönüllülerin âsâr-ı merdaneği ve hissiyat-ı cengâveraneleri gayri kabil-i tasvirdir.”

Görüldüğü gibi karargâhın açıklamasında gerçekte Türk kuvvetlerinin yarısı kadar olan Rusların sayıca çok üstün oldukları ifade edilmişti. Şehit ve yaralı sayısı saklanarak çok az kayıp verildiği, buna karşılık Rusların kayıpları abartılarak ağır zayiata uğradıkları açıklanmıştı. Diğer hususlar müfrezenin raporlarına uygun olarak yazılmıştı. Elde edilen başarıyı olduğundan değerli göstererek kamuoyuna moral vermek amacıyla yapılan bu tür açıklamaları savaş şartları içerisinde normal karşılamak gerekir.

Sonradan çıkan bazı haberlere göre Ardahan köprüsünü tahrip etmek için önceden her türlü hazırlığı yapıp elektrik pillerini bile yerleştiren Ruslar, Türk kuvvetlerinin önünden kaçarken bu düzeneği ateşlemeye bile fırsat bulamamışlardı. Esirlerden alınan bilgilere göre Rus askerleri arasında isyan emareleri görülmekte, alınan yenilgiler karşısında maneviyatları sarsılan askerler *siz bizi Türklere sattınız* diye subaylarını suçlamakta, bu yüzden kendi askerlerinden korkar hale gelen subaylar görev yapamayacak durumdaydılar⁶⁸. Savaşa katılan gönüllülerden birinin İstanbul'a döndükten sonra yaptığı açıklamaya göre Türk askerleri Ardahan'a girdiklerinde iki şey dikkat çekiyordu; biri Müslüman ahalinin uğradığı zulüm ve vahşet, diğeri ağzına kadar erzakla dolu olan mağaza ve depolar. Ardahan'da Rus süngüleriyle yaralanmamış tek Müslüman ailesi bile kalmamıştı⁶⁹. Hayvanları ve işe yarar eşyaları ellerinden alınan ahalinin önemli bir bölümü Rusların takibinden kurtulmak için dağlara çekilmişti⁷⁰.

Buna rağmen Rus hükümetinin resmî ajansı, Türk ordusunu suçlayarak Kars, Ardahan ve Oltu civarında Rus halkının zulmüne uğradıklarını öne sürüyordu. Osmanlı Heyet-i İstihbariyesi tarafından bu iddialara cevap olarak ya-

68 “Kafkasya Haberleri”, **Tasvir-i Efkâr**, 14 Kânunusani 1330 (27 Ocak 1915).

69 “Ardahan Gazilerinden Biriyle Mülâkatımız”, **Tasvir-i Efkâr**, 15 Kânunusani 1330 (28 Ocak 1915).

70 “Kafkasya Haberleri”, **Tasvir-i Efkâr**, 14 Kânunusani 1330 (27 Ocak 1915).

yınlanan bildiride Osmanlı ordusunun henüz Kars civarına ulaşmadığı halde, Rus ajansının orada Osmanlı mezaliminden bahsetmekle kendi yalanını bütün dünyaya ilân ettiği ifade edildi. Kafkasya'da ve İran'da yenilgiye uğrayan Rusların savaşın başından beri Müslüman ahaliye karşı yaptıkları bitmez tükenmez vahşilikleri örtbas etmek için bu tür iftiralara başvurdukları öne sürüldü. Rus ordularının Kafkasya ve havalisinde yaptıkları gaddarlık ve hunharlıkların belgeleriyle yayınlanacağı açıklandı⁷¹. Zaten daha önce de yine basın yoluyla yapılan resmî bir açıklamayla ricat eden Rusların kırk kadar Müslüman köyünü tümüyle yaktığı, erkeklerin bir kısmını öldürdüğü, diğerlerini esir aldığı, sadece üç köyde yetmiş beş ceset tespit edildiği bildirilmişti⁷².

Ardahan galibiyeti kamuoyunda büyük bir sevinç ve heyecan yarattı. Gazeteler çarşaf çarşaf Ardahan zaferini yazmaya, Ardahan'ın stratejik önemini belirtmeye, Ardahan Kalesi'ni tanıtmaya başladılar. Ardahan'daki Rus savunması ve oradaki istihkâmların özellikleri konusunda ilk anda kafalar biraz karıştı. Sabah gazetesi Kafkasya ile Doğu Anadolu arasındaki yegâne büyük askerî güzergâh olan Kars-Erzurum yolu üzerinde bulunan Ardahan Kalesi'nin, Batum ve Kars'tan sonra bölgenin en önemli mevkii olduğunu beş büyük ve mükemmel istihkâm ile müteaddit tabyalara sahip olduğunu yazıyordu⁷³. İyi tahkim edilmiş böyle bir kalenin kışın şiddetine rağmen sayıca az bir kuvvet tarafından, 24 saatten daha kısa bir zaman içerisinde ele geçirilmesini Osmanlı fedakârlığının ve kahramanlığının bir örneği olarak sunuyordu⁷⁴. Tanin gazetesi de ilk gün Ardahan'ın büyük istihkâmlara ve tabyalara sahip olduğunu yazdıysa da⁷⁵ ertesi gün daha detaylı bilgilere yer vererek aslında Ardahan'ın müstahkem bir mevki olmadığını açıkladı⁷⁶:

"Ardahan, Osmanlı sınırının en yakın noktasına seksen kilometre mesafede, Güney Kafkasya'yı geçerek Hazar Denizi'ne dökülen Kura Nehri'nin yukarı kısmında sekiz, on bin nüfuslu büyük bir kasabadır. Oltu, Artvin, Kutayis, Tiflis, Kars yollarının toplandığı bir yerdedir. Etrafı yüksek dağlarla çevrilmiş nispeten geniş

71 "Rusların Tezviratı, **Sabah**", 22 Kânunusani 1330 (4 Şubat 1915).

72 "Rus Mezalimi", **Tanin**, 22 Kânunuevvel 1330 (4 Ocak 1915).

73 "Ardahan Kalesi", **Sabah**, 20 Kânunuevvel 1330 (2 Ocak 1915).

74 "Vaziyet-i Askeriye", **Sabah**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

75 "Ardahan Zapt Olundu", **Tanin**, 20 Kânunuevvel 1330 (2 Ocak 1915).

76 "Kafkas Menazırı", **Tanin**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

fakat engebeli bir vadide dağların eteği üstündedir. Kars'a uzaklığı kuş uçuşu altmış kilometre kadarsa da çok engebeli olan bu yörede yollar büyük kavisler çizdiğinden yürüyüş mesafesi daha uzundur. Ardahan eski bir mevki-i müstahkemdir. Fakat Batum, Kars derecesinde müstahkem olmadığı ve hatta istihkâmları pek eski şeylerden ibaret olduğundan şimdi savunma açısından ciddi bir değere sahip değildir. Hatta birçok askerî haritalar müstahkem olmaktan çıkarmıştır.”

Turan gazetesi bütün bölgeye hâkim bir noktada bulunan bu mevkiin ele geçirilmesiyle Kars etrafında toplanmak isteyen Rus kuvvetlerinin tehdit altına alındığını, bundan böyle daha rahat hareket etmek imkânına kavuşacak olan merkezdeki aslî Türk kuvvetlerinin Sarıkamış'ı da geçip Kars önlerine kadar ilerleyeceklerini yazdı⁷⁷. Gazete, Ardahan'ı ele geçirerek *Turan yolu* açan kahraman Türk ordusuna gönülden binlerce selam gönderiyor⁷⁸, öz vatani bildiği topraklarda senelerden beri Moskof zulmü altında inleyen, namus ve şerefiyle beraber diri diri gözleri oyulan, ırzları helâk edilen, namusları kirletilen kan ve din kardeşlerinin intikamının alınmasını istiyordu⁷⁹:

“Halaskâr ordu! Kanın pahasına kazandığın muzafferiyet tebşîrâtıyla (müjdeleriyle) beraber bizim uzaktan işittiğimiz bu faciaları sen gözünle gördün, bu faciaların kurbanı olan kardeşlerinin gönül yakıcı, yaralayıcı feryatlarını kendi kullaklarıyla işittin ve bittabi hüküm ve kararını verdin; fakat duyduğumuz acılar bizi de söyletiyor, biraz da beri tarafı dinle bir kelimedede toplanan ricalarımıza, istirhamlarımıza kulak ver: İntikam...”

Rus Çarını Türk askerinin ayakları altında gösteren bir resim yayınlayan (Bkz. Ekler, Resim 1) Tasvir-i Efkâr, bölge halkının ruhen, kalben, manen ve maddeten Osmanlıların yanında olduğuna dikkat çekerek küçük bir müfreze tarafından icra edilen Ardahan operasyonunun askerî bakımdan çok manevî açıdan değer taşıdığını bildiriyordu. Bölge halkının katılımıyla çığ gibi büyüyen kuvvetlerin Kafkasya'daki Rus hâkimiyetini hurdahaş edeceğini yazıyordu. Bir yandan da Ardahan'ın zaptını askerî ve stratejik açıdan analiz ediyor, Ardahan'ın Kafkasya'yı kalpgâhından vurabilecek bir mevki olduğunu belirtiyordu. Ardahan'ın hâkim olduğu yolları (1) *Ardahan-Ahışa yolu takriben 80 km*, (2) *Ardahan-Ahılkelek yolu takriben 80 km*, (3) *Ardahan-Kars yolu takriben 80*

77 “Vaziyet-i Umumiye”, **Turan**, 20 Kânunuevvel 1330 (2 Ocak 1915).

78 “Vaziyet-i Umumiye”, **Turan**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

79 “Ardahan Alındı”, **Turan**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

km, (4) Ardahan-Oltu yolu takriben 100-120 km (4) Ardahan-Artvin yolu takriben 100-110 km şeklinde sıraladıktan sonra şu tespiti yapıyordu⁸⁰:

“Ardahan’da bulunacak bir kuvvet, yukarıda belirtilen yollardan yararlanarak uygun göreceği istikamette taarruz edebilir. Ve taarruza uğradığı zaman da kendi hâkimiyetindeki yollardan yararlanarak yardım kuvvetleri alabilir; en önemlisi de lojistik hizmetlerini kolaylıkla ifa edebilir.”

Gazete Ardahan’ın stratejik önemini vurgulamak için bölgenin kuşbakışı bir krokisini de yayınlamıştı (Bkz. Ekler, Harita 2). Düşmanı sağ cenah ve gerisinden tehdit edebilecek konumda olan Ardahan’ın ele geçirilmesiyle Çoruh havalisindeki birliklerle Erzurum’dan ileri giden asıl kuvvetler arasında irtibat sağlanarak Kars’ın ciddi surette tehdit altına alındığı ifade ediyordu⁸¹. İzmir’de çıkan Ahenk gazetesinde ise Mehmet Zühdü’nün *“Tarih-i Zafer”* şiiriyle Ardahan’ın fethine tarih düşüyordu⁸²:

*“Gûş edince söyledim tarih-i tam
Nasr-ı Hakla feth olundu Ardahan”*

Ardahan’da şehit düşen Topçu Yüzbaşı Asım Bey bu zaferin sembol ismi olmuştu. Tasvir-i Efkâr, *Ardahan’ı aldık fakat Asım’ı kaybettik!* diye yazmıştı⁸³. Bu ifade, anlaşıldığı kadarıyla Asım Bey’in şehadetinden büyük üzüntü duyan Ba-haeddin Şakir Bey’in Meclis-i Mebusan’a çektiği telgraftan⁸⁴ alınmıştı. Henüz 34 yaşında olan Asım Bey, Tırnova’da dünyaya gelmiş, Manastır’da başladığı eğitim hayatını İstanbul’da Mühendishane-i Berr-i Hümayun’da tamamlamıştı. Meşrutiyet’in ilânından önce İttihat ve Terakki Cemiyetine girmiş, ilk görev yeri olan Makedonya’da bir süre hizmet gördükten sonra Afgan ordusunun ıslahı için Afganistan’a giden askerî heyette bulunmuş, orada uzun süre görev yaptıktan sonra geri dönmüştü. Bu aralık askerlikten istifa ederek İttihat ve Terakki müfettişliğine tayin edilmiş ise de Balkan Harbi’nin çıkması üzerine yeniden askerlik mesleğine dönmüş, gösterdiği kahramanlıklarla ön plana çıkmıştı. Sırp-larla yapılan bir muharebede topunun bütün neferleri şehit düştüğü halde ken-

80 “Ardahan’ın Sükûtu ve Ehemmiyet-i Askeriyesi”, **Tasvir-i Efkâr**, 23 Kânunuevvel 1330 (5 Ocak 1915).

81 “Kafkasya’da İlerliyoruz”, **Tasvir-i Efkâr**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

82 **Ahenk**, 23 Kânunuevvel 1330 (5 Ocak 1915).

83 “Cihat-ı Kebir Yolunda İlk Şehidimiz”, **Tasvir-i Efkâr**, 26 Kânunuevvel 1330 (8 Ocak 1915).

84 A. Uca, 280.

disi ateşe devam etmiş, ricat emredilince topunu bizzat sürükleyip götürmüştü. Seferberlik ilânı üzerine bir kez daha orduya davet edilen Asım Bey, Ardahan'a hücum ederken kahramanca bir muharebenin ardından şehit düşmüştü⁸⁵.

Ardahan'a girdikten sonra orada kurulan ilk hastaneyeye⁸⁶ ve daha sonra memleketin birçok yerinde açılan okullara, hastanelere ve caddelere Asım Bey' adı verilmişti. Samsun'un caddelerinden biri ile Merzifon'daki yetimhaneye, Trabzon, Rize ve Ankara açılan okullara da onun adı verilmiş, elbiseleri şehit düşen arkadaşlarınıninkilerle birlikte askerî müzeye hediye edilmek üzere İstanbul'a gönderilmişti⁸⁷.

Ardahan'ın ele geçirilmesi müttefik ülkelerde de büyük heyecan ve sevinç yaratmıştı⁸⁸. Berlin'de, Hamburg'da, Viyana'da gazeteler, Osmanlı ordusunun başarılarını duyurmak için özel ilaveler çıkarıp otomobillerle şehrin her tarafına ücretsiz olarak dağıtıyorlardı. Postdam meydanında toplanan kalabalığın kalpten gelen sedalarla *Yaşasın Türkiye! Yaşasın Osmanlılar!* diye bağırıldığı haber veriliyordu⁸⁹.

Viyana'da çıkan *Viz Allgemeine Zeitung Türklerin Rus düşmanlarını ezmek için bütün kuvvetleriyle çalıştıklarını anlıyoruz* diye yazmıştı⁹⁰. Yine Viyana gazetelerinden *Framendblatt ve Aleksaniye Zeitung* Osmanlı ordusu tarafından Kafkasya'da elde edilen parlak başarıları büyük bir memnuniyetle selamlamakta, askerî, siyasî ve manevî açıdan büyük önem taşıdığını zikretmekteydi⁹¹.

85 "Bir Şehit", **Tanin**, 22 Kânunuevvel 1330 (4 Ocak 1915).

86 "Ardahan Gazilerinden Biriyle Mülakatımız", **Tasvir-i Efkâr**, 15 Kânunusani 1330 (28 Ocak 1915).

* Tespit edebildiğimiz kadarıyla bugün Ardahan'da Asım Bey adını taşıyan ne bir okul, ne de bir cadde vardır. Bu ismin bir köy okuluna veya küçük bir sokağa verilmesi bile Ardahan şehitlerinin aziz hatırasını yaşatmak adına önemli bir hizmet olacaktır.

87 "Asım Bey Namına Mektep ve Hastaneler", "Ardahan Şehitlerinin Elbiseleri", **Tasvir-i Efkâr**, 17 Kânunusani 1330 (30 Ocak 1915).

88 "Vaziyet-i Askeriye", **Sabah**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

89 "Muzafferiyatımız ve Müttefiklerimizin Meserreti", **Tanin**, 28 Kânunuevvel 1330 (10 Ocak 1915).

90 "Sonuna Kadar Harp", **Sabah**, 24 Kânunuevvel 1330 (6 Ocak 1915).

91 "Kafkasya Muvaffakiyatı ve Müttefiklerimiz", **Tanin**, 24 Kânunuevvel 1330 (6 Ocak 1915); "Kafkas Darü'l-harbi Hakkındaki Muvaffakiyat-ı Osmaniyeye Dair", **Tasvir-i Efkâr**, 28 Kânunuevvel 1330 (10 Ocak 1915).

Berlin’de çıkan *Deutsche Tageszeitung* ise Türk ordusunun Ardahan’da elde ettiği başarıdan şöyle söz ediyordu⁹²:

“Ardahan’ın muzaffer ve kahraman Türk ordusu tarafından zaptını, Almanya büyük bir sevinç ile selamlar. Asır dide düşmanın şimdi, evvelce kaybettiği araziden çekilmesi Türkler için en büyük ve en güzel bir muvaffakiyettir. Ardahan’ın zaptı müttefikimiz Türklerdeki muvaffak olmak azminin kendilerini Süveyş Kanalı’nda da zafere isal edeceğine delildir.”

Osmanlı basını *Neue Freie Presse*’in yazdıklarını okuyucularına gururla takdim ediyor, Türk harekâtının sürati karşısında Rusların şaşkına döndüklerini ifade eden⁹³ gazetenin Ardahan’ın zaptıyla ilgili şu yorumunu naklediyordu⁹⁴:

“...Ardahan’ı zapt etmekle Osmanlı ordusu kendisine Kars yolunu açmıştır. Ardahan’ı zapt eden Osmanlı askerlerinin miktarı pek az olduğu halde Rusların ricata mecbur olmaları Türkler için bir muvaffakiyet teşkil etmektedir. Sarıkamış ve Oltu’nun zaptı büyük bir başarı olmakla birlikte Ardahan muvaffakiyeti ile kıyas dahi kabul etmez. Zira Ardahan Osmanlı ordusu için Kars ve Batum arasında gayet uygun bir dayanak noktasıdır.”

Aynı gazete Türk ordusunun son günlerde kazandığı başarıların memleket-te büyük bir sevinç yarattığını ve bunun özellikle Kafkasya Müslümanlarının daha ziyade süratle Türk ordusuna katılmasına vesile olacaktır diye yazıyordu⁹⁵. Alman Müttefik basınıyla aynı görüşte olan Osmanlı gazeteleri ise sayıları büyük bir yekûna ulaşan Rus ordusundaki Müslümanların ve Türklerin cebren silahaltına alınarak cephelere sürüklendiklerini öne sürüyor ve ilk fırsatta Rus ordusundan firar etmekte olan⁹⁶ bu askerlerin *Biz cebren ölüme götürüyoruz. Fakat Rusya emin olsun ki bizden bir fayda görmeyecektir. Çünkü biz silah atmaya-çağız ve ilk fırsatta düşman tarafına geçeceğiz* dediklerini yazıyordu⁹⁷.

Ardahan’ın zaptının Osmanlı ordusunun şimdiye kadar elde ettiği başarı-ların en büyüğü ve en önemlisi olduğunu kaydeden *Frankfurter Zeitung*, olayın

92 “Alman Matbuatı”, **Turan**, 23 Kânunuevvel 330 (5 Ocak 1915); “Almanya’da Şevk ve Meseret”, **Sabah**, 24 Kânunuevvel 1330 (6 Ocak 1915).

93 “Kafkas Darü’l-harbi Hakkındaki Muvaffakiyat-ı Osmaniye’ye Dair”, **Tasvir-i Efkâr**, 28 Kânunuevvel 1330 (10 Ocak 1915).

94 “Ardahan’ın Zaptına Dair”, **Turan**, 26 Kânunuevvel 330 (8 Ocak 1915); “Ardahan’ın Zaptı ve Ehemmiyet-i Askerisi Hakkında” **Tasvir-i Efkâr**, 27 Kânunuevvel 1330 (9 Ocak 1915).

95 “Kafkasya Darü’l-Harekâtına Dair”, **Turan**, 27 Kânunuevvel 1330 (9 Ocak 1915).

96 “Kafkas Ahvalı”, **Ahenk**, 23 Teşrinisani 1330 (6 Aralık 1914).

97 “Kırgızlar ve Şimal Türkleri”, **Turan**, 29 Kânunuevvel 1330 (11 Ocak 1915).

siyasî boyutuna da işaret ederek bundan sonra tarafsız devletler de muharebenin hakikaten Rus toprağı üzerinde cereyan etmekte olduğunu anlayacaklardır di-yordu. 93 Harbi'nden sonra Türkiye'den gasp edilen bu havalide yaşayan Müs-lümanların Osmanlı ordusu bir kurtarıcı olarak karşılımlarının gayet doğal bir şey olduğunu ilave ediyordu⁹⁸.

Gazeteler, Osmanlı kamuoyunun yakından tanıdığı Sultan'ın yaver-i harbi Von der Goltz Paşa'nın bir cümleden ibaret olan ve *Ardahan'ın Osmanlı askeri tarafından geri alınmasının memnuniyet verici bir gelişme olduğunu* beyan eden açıklamasına da özellikler yer vermişlerdi⁹⁹. Evvelce ordunun ıslahı için görevlendirilmiş olan Alman subaylarından İmhoff Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki başarılarını dile getiren Neue Freie Presse gazetesine verdiği de-meç de Osmanlı basınında yer bulmuştu¹⁰⁰.

Ülke Ardahan zaferinin sevinciyle çalkalanırken karargâhtan bu sevinci bir kat daha artıran yeni bir açıklama geldi. 3 Ocak 1915 tarihli bu açıklama merkezdeki aslı kuvvetlerin Sarıkamış'ta kesin bir zafer kazandıklarını müjdeliyor-du¹⁰¹:

“Kafkasya ordusu kumandanlığından bugün gelen malumata nazaran kıta-atımız muzafferane ilerli harekâtına devam etmektedir. Ordumuzdan bir kısım kuvvet Sarıkamış'a kadar ilerleyerek burada mu'annidâne muharebâtı müteakip bir muvaffakiyet-i kâmile kazanmıştır.

Mah-ı halin on ikisinden itibaren kıtaatımız Ruslardan 2.000'i mütecaviz esir alarak sekiz top, 13 makineli tüfek, birçok esliha ve azim miktarda cephan ve her türlü malzeme-i harbiye iğtinam eylemiş ve keza hayli erzak elimize geçmiştir. Sarıkamış ile Kars arasında tek mil muhteviyatıyla iki dolu askerî tren zapt olunmuş ve Sarıkamış-Kars demiryolu tahrip edilmiştir. Daha şimalde icra-yı hareket eden kıtaatımız yeni bir muvaffakiyet iktisabıyla kesp-i temeyyüz etmiştir. Tavuskert'ten Rus arazisi dâhiline ilerleyen bir kol bir Rus taburunu bir boğazda mühellak bir ateş altına almıştır. Düşman taburu 200 maktul, 400 esir vermiş ve mütebaki kısmı darmadağım olmuştur”.

98 “Ardahan'ın Ehemmiyeti”, **Tanin**, 28 Kânunuevvel 1330 (10 Ocak 1915).

99 “Von der Goltz Paşa'nın Beyanâtı”, **Turan**, 26 Kânunuevvel 330 (8 Ocak 1915); “Von der Goltz Paşa'nın Beyanâtı”, **Ahenk**, 31 Kânunuevvel 1330 (13 Ocak 1915).

100 “Vaziyet-i Askeriyemiz”, **Turan**, 8 Kânunusani 1330 (21 Ocak 1915).

101 Bkz. “Sarıkamış Muzafferiyeti - 2.400 Esir”, **Sabah**, 22 Kânunuevvel 1330 (4 Ocak 1915); “Büyük Zafer”, **Tanin**, 22 Kânunuevvel 1330 (4 Ocak 1915).

Sabah gazetesi bu açıklama üzerine Kafkasya'da asıl ordunun bu şekilde ilerlemesinin Ardahan'ın küçük bir müfreze tarafından ele geçirilmesinden daha önemli olduğunu yazdı¹⁰². Turan, Oltu, Ardahan ve Sarıkamış'ta elde edilen başarılarından sonra Rusların Kars'ta küçük bir kuvvet bırakarak çekileceklerini öne sürdü¹⁰³. Tanin ise *Büyük Zafer ve Kars'a Doğru* başlıklı yazılarında Otuz yedi sene evvel kahramanca dövüştükten ayrıldığımız topraklara tekrar kavuştuk dedikten sonra *itiraf ederiz ki üç gün önce bu netayici keşif ve tahmine çalışırken neticenin bu kadar parlak olacağını düşünmüyorduk* ifadesiyle ilân edilen zaferin büyüklüğü karşısında şaşkınlığını gizlemiyordu¹⁰⁴. Tasvir-i Efkâr da benzer şekilde 93 Harbi'nde Ruslara verilen yerlerin yarısının geri alındığını yazıyordu¹⁰⁵.

Zafer haberlerinin kısa süre içerisinde yurdun her tarafına yayılması, Kafkasya'daki hezimetten, verilen binlerce şehitten habersiz olan kamuoyunda büyük bir sevinç ve heyecan yarattı. Yunus Nadi, Tasvir-i Efkâr'daki başyazısında ülkeye hâkim olan bu bayram havasını şöyle tanımlıyordu¹⁰⁶:

“Osmanlı ordusunun Kafkas sınırında elde ettiği zaferler elektrik şerareleri üzerinde şimşek gibi bir hızla memleketi dolaştı ve bütün milleti çağlayıp coşan bir kitle halinde ayaklandırdı. Birkaç günden beri memleketin en ücra köşelerinden akıp gelen telgraf selleriyle dilediği ve beklediği güne yetişmiş bir milletin sonsuz sevinçleri içinde yüzüyoruz.”

Her yerde sevinç gösterileri, zafer kutlamaları yapılıyordu. Her taraftan gazetelere tebrik telgraflar yağıyordu. Konya, Kudüs, Beyrut, Adana, Mamuretülaziz, Anamur, Mersin, Gelibolu, Çeşme, Zor, Edirne, Kastamonu, Diyarbekir ve Malatya'da binlerce kişinin katıldığı coşkulu törenler yapıldığı bildiriliyordu. Gazeteler yer darlığı nedeniyle telgrafların bir kısmını yayınlamayacaklarını bildirerek okuyucularından özür diliyorlardı¹⁰⁷.

Kastamonu'dan 2 Ocak 1915'te çekilen telgraf, *“Ardahan'ın zaptı haberi büyük bir sevinç yarattı, bütün şehir donandı, sevinç gösterileri yarı geceye kadar de-*

102 “Vaziyet-i Askeriye”, **Sabah**, 22 Kânunuevvel 1330 (4 Ocak 1915).

103 “Vaziyet-i Umumiye”, **Turan**, 22 Kânunuevvel 330 (4 Ocak 1915)

104 **Tanin**, 22 Kânunuevvel 1330 (4 Ocak 1915)

105 “93'te Kafkasya'da Ne Kadar Yer Vermiştik?”, **Tasvir-i Efkâr**, 25 Kânunuevvel 1330 (7 Ocak 1915).

106 “Yunus Nadi, Harp ve Millet”, **Tasvir-i Efkâr**, 24 Kânunuevvel 1330 (6 Ocak 1915).

107 “Vilayetda Şevk ve Sürur”, **Tanin**, 24 Kânunuevvel 1330 (6 Ocak 1915).

vam etti, kahraman ordumuzun muzafferiyetine dualar edildi,” diyordu¹⁰⁸. Ertesi gün Adana'dan gelen telgraf ise günümüz Türkçesiyle şöyleydi¹⁰⁹:

“Muzaffer ordumuzun Ardahan'ı ele geçirdiği müjdesi Adana'da sonsuz bir sevinç yaratmıştır. Gündüz saatlerinde sevinç gösterilerine başlayan binlerce kişi geceleyin öğrencilerin de katılımıyla önlerinde mızıkalar, ellerinde meşalelerle millî marşlar söyleyerek bir nur kafilesi şeklinde hükümet önünde toplanmış, hararetle konuşmalar yapmışlardır. Bu sevgi gösterisine karşılık veren Vali Hakkı Bey, içten bir konuşma yaparak daha büyük ve şanlı zaferlerin kazanılacağından emin olduğunu söylemiştir. Seferberlik ilânından beri Adana halkının canları ve mallarıyla ortaya koydukları büyük fedakârlıklara teşekkür etmiştir. Bu nur kitlesi daha sonra daire-i askeriye ile Almanya ve Avusturya konsolosluklarının önünde de dostluk gösterileri yaparak müttefik orduların elde etmekte oldukları başarıları alkışlamış ve selamlamışlardır.”

Karargâhın, Sarıkamış'ta zafer kazanıldığına dair bu açıklaması, işin sonunun nereye varacağı beklenmeden yapılmıştı. Gerçekten de harekât başlangıçta Türkler lehine cereyan etmişti, ancak ilk anda şaşırıp bocalayan Rus kuvvetleri hızla toparlanarak 1 Ocak'ta karşı taarruza geçmişlerdi. Böylece merkezdeki aslı kuvvetlere üstünlük sağladıktan sonra, Ardahan üzerine yeni kuvvetler sevk ederek sadece beş gün önce terk ettikleri şehri 3 Ocak'ta geri aldılar. Kanlı çarpışmalarda ağır kayıplara uğrayan Türk kuvvetleri, Ardahan'da 500 yaralı ve hasta bırakarak Şavşat üzerinden Ardanuç'a doğru çekilmek zorunda kaldılar. Ardahan'ın zaptından önce 3 bin mevcuda sahip olan düzenli birliklerin sayısı Ardahan'dan çekildikten sonra 1.200'e düşmüştü. Askerlerin bir kısmının ayaklarında donuklar vardı. Zaten disiplinden uzak olan çeteler ise neredeyse tümüyle dağılmış, geride sadece birkaç yüz kişi kalmıştı¹¹⁰. Ertesi gün Sarıkamış önlerinde ağır kayıplara uğrayan merkezdeki asıl kuvvetlere de ricat emri verilmişti. Yani Osmanlı, Almanya ve Avusturya basını 4 Ocak'tan itibaren büyük bir heyecanla Sarıkamış'ta zafer kazanıldığını yazmamaya başladıklarında Türk ordusu ağır bir yenilgiye uğrayarak geri çekilmeye başlamış bulunuyordu¹¹¹. Bu

108 “Ardahan'ın Zaptı Münadebetiyle Vilayatta Sürur”, **Tanin**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

109 “Ordumuzun Muzafferiyatı-Vilayatta Şevk ve Meserret”, **Tanin**, 23 Kânunuevvel 1330 (5 Ocak 1915).

110 H. Yalçın, 95-120.

111 Köprülü Şerif, **Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1338, s. 192-193; Arif Baytın, İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi/Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 161-162.

yüzden, işin aslını Rus basınından öğrenmiş olan İngilizlerin The Times gazetesi Müttefik ülkeler basınının bu tavrını alay konusu yapmıştı¹¹².

Buna rağmen Osmanlı Karargâhı, hem Sarıkamış yenilgisini, hem de Ardahan'ın elden çıkışını ısrarla kamuoyundan saklamaya devam etti. 10 Ocak 1915 tarihli bir bildiriyle Türklerin yenildiğine dair Rus basınında çıkan haberleri resmen yalanladı. Harekâtın kar ve soğğun şiddetiyle duraksadığını açıkladı¹¹³. Bu açıklamalar karşısında Kafkasya'daki hezimetten habersiz olan ya da sansür nedeniyle habersiz gibi görünmek zorunda kalan Osmanlı basını bir süre daha zaferin tadını çıkarmaya devam etti. Ardahan'a telgraf hatları çekilmekte olduğu, yakında bu şehirle haberleşmeye başlanacağı bildirildi¹¹⁴. Kamuoyunu ordunun hâlâ sınır ötesinde olduğuna inandırmak için Artvin'de kurulan Osmanlı Posta ve Telgraf Merkezi vasıtasıyla İstanbul'a geldiği ifade edilen bir kartpostal bile yayınlandı (Bkz. Ekler, Resim 3)¹¹⁵.

Fakat bir süre sonra gazeteler, heyecanın dozunu azaltarak kamuoyunun tansiyonu düşürmeye başladılar. Avrupa cephelerinde olduğu gibi Kafkasya'da da şiddetli kış nedeniyle bahara kadar harekâta ara verilmesinin doğal olduğu, Ardahan civarının kış aylarında aşılması zor geçitlerle dolu olduğu yazılıyor, ordunun kesinlikle muzaffer olacağı, fakat bunun için biraz sabırlı olmaya ihtiyaç duyulduğu ifade ediliyordu¹¹⁶. Ocak ayı sonlarından itibaren Kafkasya'da Türk taarruzundan artık bahsedilmiyordu¹¹⁷. Onun yerine Ruslara karşı Urmiye Gölü civarında yapılan harekât ön plana çıkmaya başlamıştı. Tıpkı Çoruh vadisindeki gibi Teşkilât-ı Mahsusa önderlerinin organize ettiği yerel güçlerle birlikte¹¹⁸ icra edilen bu harekât o sırada başarılı bir şekilde devam ediyordu. Sarıkamış taar-

112 Enis Şahin-Fikretin Yavuz, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", **Atatürk Dergisi**, V/3 (Ocak 2007), s. 27.

113 "Kafkasya Azerbaycan ve Basra'da", **Turan**, 28 Kânunuevvel 330 (10 Ocak 1915).

114 "Ardahan ile Muhabere", **Tanin**, 22 Kânunuevvel 1330 (4 Ocak 1915).

115 "Tasvir'e Kafkasya'dan Selam", **Tasvir-i Efkâr**, 28 Kânunuevvel 1330 (10 Ocak 1915).

116 "Kafkasya Darü'l-Harbinde", **Turan**, 2 Kânunusani 330 (15 Ocak 1915).

117 Selçuk Ural, "1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Askerî Olayların Türk Basınındaki Yankıları", **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, IV/4 (2005) s. 86.

118 Barış Metin, **Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, 72; Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 95-97.

ruzu üzerine İran'daki Rus kuvvetlerinin bir kısmı geri çekmek zorunda kaldığından¹¹⁹ sınırını aşan Türk kuvvetleri, eskiden beri Osmanlı Devleti'ne sempati duyan¹²⁰ Kürt aşiretleriyle birlikte Tebriz'e doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bu kuvvetlerin hemen her gün yeni bir başarı elde ettikleri, bir kasaba ya da köyü ele geçirdikleri yazılıyor, bütün dikkatler İran harekâtı üzerinde toplanıyordu¹²¹. Böylece İran harekâtı Sarıkamış ve Ardahan mağlubiyetlerini kamuoyundan gizlemek gibi bir işlev daha üstlenmiş bulunuyordu. Özellikle 13 Ocak 1915'te Tebriz ve Salmas'ın ele geçirilmesi bu açıdan kamuoyunu hayli rahatlatıcak nitelikteydi¹²². Bilindiği üzere bu durum da uzun süre devam etmeyecek, baharın gelmesiyle birlikte İran'a dönen Rus kuvvetleri Ermeni çetelerinin yardım ve desteğiyle sınırı aşıp Mayıs ayı ortalarında Van'a kadar ilerleyeceklerdi.

Sonuç olarak Türk askerlerinin Ardahan'ı ele geçirmesi, Osmanlı basınında ve kamuoyunda büyük bir sevinç yaratmış, Turan idealinin ete kemiğe bürünmeye başladığı zannedilmiştir. Ancak Sarıkamış yenilgisi üzerine bu kasabanın sadece beş gün sonra yeniden Rusların eline geçmesi, Kafkas Dağları'nın ardından beliren Turan hülyalarının bir serap gibi çabucak gözden kaybolup gitmesine neden olmuştur.

---

119 Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi**, çev. Nazmî, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1935, s. 113.

120 Azizi Samih İlter-C. H. D. Ryder, **Osmanlı-İran Sınırlarından Anılar**, yay. haz. Ali Murat Kurşun, Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları Derneği Yayınları, İstanbul, 2014, s. 99.

121 Örneğin bkz. Şinasi, "Çok Şükür", **Ahenk**, 27 Kânunuevvel 1330 (9 Ocak 1915).

122 Bkz. **Turan**, 1 Kânunusani 330 (14 Ocak 1915); **Sabah**, 1 Kânunusani 1330(14 Ocak 1915); **Tanin**, 2 Kânunusani 1330 (15 Ocak 1915); **Ahenk**, 3 Kânunusani 1330 (16 Ocak 1915).

Harita 2: Ardahan ve Çevresinin Kuşbakışı Haritası¹²⁴

124 *Tasvir-i Efkar*, 24 Kânunuevvel 1330 (6 Ocak 1915).

Resim1: Ardahan'ın Zaptını Sembolize Eden ve Rus Çar'ını Türk Askerinin Ayakları Altında Gösteren Bir Resim¹²⁵

125 **Tasvir-i Efkar**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

Resim 3: Kafkasya'nın Ele Geçirildiğine Kanıt Olarak Yayınlanan Artvin'den Gönderilmiş Kartpostalın Ön ve Arka Yüzü¹²⁷

127 "Tasvir'e Kafkasya'dan Selam", *Tasvir-i Efkar*, 28 Kânunuevvel 1330 (10 Ocak 1915).

KAYNAKÇA

Gazeteler:

Ahenk

İkdam

Sabah

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Turan

Kitap ve Makaleler:

APAK, Rahmi, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK Basımevi, Ankara, 1998.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Orta Asya'dan Makedonya'ya Enver Paşa**, III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.

AYDOĞAN, Erdal, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

BADEM, Candan, **Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti**, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2010.

BAYTIN, Arif, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi/Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

Halide Edib, "Halas Muharebesi", **Tanin**, 28 Teşrinisani 1330 (11 Aralık 1914).

_____, "Harb-i Hazırda Türklük Cereyanı", **Tanin**, 15 Teşrinisani 1330 (28 Kasım 1914).

Hamdullah Suphi, "Cihat-ı Ekber Önünde Büyük Vatan", **Turan**, 4 Teşrinisani 1330 (17 Kasım 1914).

Hüseyin Cahid, "Beklenen Gün", **Tanin**, 13 Kânunuevvel 1330 (26 Aralık 1914).

İLTER, Azizi Samih -C. H. D. Ryder, **Osmanlı-İran Sınırından Anılar**, yay. haz. Ali Murat Kurşun, Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları Derneği Yayınları, İstanbul, 2014

KELEŞYILMAZ, Vahdet, “Kafkas Harekâtının Perde Arkası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XVI/47 (Temmuz 2000), 277-304.

KONUĞÇU, Enver, **Ardahan Tarihi**, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Ankara, 1999.

Köprülü Şerif, **Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1338.

LARCHER, M., **Büyük Harbde Türk Harbi, II, Esas Türk Cephelerindeki Harekât ve Muharebat**, çev. Mehmed Nihad, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Onuncu Şubesi, *İstanbul*, 1928.

Maslofski, **Umumî Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi**, çev. Kaymakam Nazmî, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1935.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: III, İçtima Senesi: 1, C 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991.

METİN, Barış, **Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

MİRZOYAN, Sonya -Candan Badem, **Tiflis-Gümrü-Kars Demiryolunun İnşası (1895-1899)**, Institute for Historical Justice and Reconciliation, Danvers (ABD), 2013.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan, yay. haz. M. Taner Koltuk-S. Talha Sağlam, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 2013.

ÖZDEMİR, Halit, **Artvin Tarihi**, Egem Matbaacılık, Artvin, 2002.

R(e). S(at). “Rusya'nın İntizamsızlıkları ve Sıkıntıları”, **Turan**, 6 Kânunuevvel 330 (19 Aralık 1914).

SARIKÇIOĞLU, Melike, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İran”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 25 (Kasım 2012/2), s. 45-68.

SENYENOV, İ. Y.-Erkan Karagöz, **Sürgün Bahçesinin Solan Renkleri Molokanlar/Kafkas Ardındaki Molokanların ve Dukhoborların Tarihi**, çev L. Denisenko-N. K. Gökçek, Su Yayınevi, İstanbul, 2009.

SEYKES, Percy, **İran Tarihi (Harb-i Umumi'de İran)**, çev. Yüzbaşı Mehmet Cemal, İstanbul, 1341, s. çev. Mehmet Cemal, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1341.

ŞAHİN, Enis -Fikrettin Yavuz, “İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)”, **Atatürk Dergisi**, V/3 (Ocak 2007), s. 15-51.

Şinasi, “Çok Şükür”, **Ahenk**, 27 Kânunuevvel 1330 (9 Ocak 1915)

TEKİR, Süleyman, “Sarıkamış Harekâtı Esnasında Ardahan Baskını”, **Şehadetin Adı: Sarıkamış**, Özel Sayı Yıl:4, S 4 (Ocak 2012), s. 53-56.

TONGUÇ, Faik, **1. Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları**, İş Bankası Yayını, İstanbul, 2001.

TÜRKDOĞAN, Orhan, **Kars'ta Bir Etnik Grup/Malakanların Toplumsal Yapısı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005.

UCA, Alaattin, **İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Bahaeddin Şakir Bey**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2009.

URAL, Selçuk, “1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Askerî Olayların Türk Basınındaki Yankıları”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, IV/4 (2005) s.65-89.

YALÇIN, Hatice, **Harp Ceridesi (1.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2008.

YERGÖK, Ziya, **Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları/Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, yay. haz. Sami Önal, İstanbul, 2005.

Yunus Nadi, “Yalan Haberlere Karşı”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Kânunuevvel 1330 (24 Aralık 1914)

SALON I
V. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU

ÜSTEĞMEN HÜSEYİN AVNİ (GENÇAĞA) BEY'İN HATIRALARINDA DOĞU CEPHESİ'NDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT*

MEHMET ÇANLI**

ÖZET

Üsteğmen Kayserili Hüseyin Avni (Gençoğlu) Bey'in hatıraları çerçevesinde Doğu Cephesi ile ilgili genel bilgilerin yanında özellikle Bitlis ve Siirt bölgeleri hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Bununla birlikte bölgenin demografik yapısının yanında sosyal ve ekonomik hayatı hakkında da detaylı bilgiler verilmiştir.

THE SOCIAL AND ECONOMIC LIFE IN THE EASTERN FRONT IN THE NOTES OF FIRST LIEUTENANT HÜSEYİN AVNİ (GENÇOĞLU)

ABSTRACT

In first lieutenant Hüseyin Avni's notes (Gençoğlu), who was originally from Kayseri, there is general information on the Eastern Front and also detailed information about the Bitlis and Siirt regions. Social and economic life has also been mentioned as well as information on its population of this region.

---

* Hüseyin Avni Bey'in Hatıratı 2007 Yılında tarafımdan kitap olarak yayınlanmıştır. Mehmet Çanlı, **Çanakale'den Doğu Cephesine Hüseyin Avni Gençoğlu'nun Hatıraları**, Murat Kitapevi, Ankara, 2007.

** Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, mehmetcanli@hitit.edu.tr

GİRİŞ

Hüseyin Avni Bey'in Hayatı

Hüseyin Avni Bey, 1890'da Kayseri'nin İncesu kazasında doğmuştur. Çocukluğu ve gençliği babasının yanında küçük çapta ticaretle uğraşarak geçmiştir. Hüseyin Avni Bey, medrese öğrencisidir. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Temmuz 1914'te öğrenciliği bırakarak, kısa süreli olarak askere alınmıştır. Bu alınış, 1929 yılına kadar aralıklarla devam etmiştir. Harbiye'ye 26 Eylül 1914'te kaydolmuştur. 15 Mayıs 1915'te Çanakkale bölgesinde bulunan 5. Fırka 1. Tabur 2. Bölüğe tayin edilmiştir. Birliğinin, Çanakkale bölgesinde görevi bittikten sonra İstanbul yoluyla Anadolu'ya yani Doğu Cephesi'ne geçmiştir. Doğu Cephesi'nde Bitlis ve Siirt bölgesinde bulunmuştur. 8 Haziran 1916 Yılında Asteğmen, 5 Mayıs 1917'de de teğmen olmuştur.

Birliği, Filistin ve Suriye cephesine gidince burada 30 Ekim 1918'de İngilizlere esir düşmüştür. İki yıl (19 Ekim 1920'ye kadar) esir olarak Basra'da kalacaktır. Esaretten döndükten kısa bir süre sonra askerlikten terhis edilen Hüseyin Avni Bey, bir süre memleketinde kalmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Milli Mücadele yıllarında üsteğmen olarak hizmet edecektir. Daha sonra kısmi seferberlik çerçevesinde iki defa askere alınacaktır. 1924 yılında evlenen Hüseyin Avni Bey'in dört oğlu, bir kızı vardır.

Hatıratın edindiğimiz bilgilere göre Hüseyin Avni Bey, İttihatçı düşünceye yakın biridir. İttihatçı subaylara ve yöneticilere saygı ve sempatisi büyüktür. Subaylara ve yöneticilere karşı herhangi bir kötü söz kullanmamaktadır. Diğer taraftan Hüseyin Avni Bey'in ticarete ve çevreye ilgisi savaş şartlarına rağmen büyüktür. Her gittiği yerdeki olayları ve çevreyi gözlemleyerek yansıtmaya çalışmıştır. Savaş sonrasında ticaret hayatına başlayan Hüseyin Avni Bey, bir süre Antalya'da iş yapmıştır. 1934'te İncesu Belediyesinde katip olarak çalışan Hüseyin Avni Bey, genç yaşta şeker hastalığından 19 Temmuz 1938'de vefat etmiştir.

1. Hatıratın Değerlendirilmesi

Hüseyin Avni Bey'in yazmış olduğu hatıra defteri, yüz elli sayfadan oluşan küçük defteridir. Hatırat, Temmuz 1914 yılında askerliğe sevki ile başlayıp, 9 Ekim 1916 tarihine kadar olan zaman sürecini kapsamaktadır. Muhteva yönünden değerlendirmek gerekirse bu hatırat, askeri açıdan, fazla bir önem taşımazken, askeri ve sivil sosyal ve ekonomik tarih açısından önemli ipuçları vermektedir.

Başlangıçtan itibaren Hüseyin Avni Bey, her gittiği bölgenin sosyal ve ekonomik yapısını gözlemleyerek detaylı bilgiler vermektedir. Bunun yanında savaş ortamındaki askerlerin genel psikolojik durumlarını da yansıtmaktadır. Örneğin askeri birlikle gittiği Ankara-Eskişehir-İstanbul-Niğde-Antep-Halep-Bitlis ve Siirt hakkında genel bilgiler vermektedir. Bir diğer dikkat çeken özellik de, gittiği her bölgenin demografik yapısını değerlendirerek bölge halkının, devlete karşı bakışını irdelemesidir. Bununla birlikte askeri birliklerde yapılan eğitimler, yenilen yemekler ve birliklerde yapılan sosyal ve kültürel faaliyetler hakkında bilgiler bulmaktayız.

2. Hatıratı Yazılı Sosyal ve Ekonomik Olayların Değerlendirilmesi

Bu hatıratı birçok sosyal ve ekonomik gözlemler dikkati çekmektedir. Bu gözlemler, bir taraftan yol anıları şeklinde görülürken, diğer taraftan da gezdiği yerlerdeki halkın yaşantısı, demografik yapısı ve ekonomik ilişkileri hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Bu durumu bizzat görüp, aynı dönemde kaleme alması açısından bu hatırat önemlidir. Bu döneme ait resmi bilgiler az olmakla beraber araştırmacılar tarafından da fazlaca işlenmemiştir.

Hüseyin Avni Bey, Temmuz 1914'te İncesu'dan çıktığından itibaren verdiği bilgilere göre: Her gittiği bölge hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bu bölgelerin hepsini vermek yerine Hüseyin Avni Bey'in birliğinin Çanakkale Cephesinden, Doğu Cephesi'ne intikal sürecini kendi ifadelerinden takip edelim.

Birliği Çanakkale Cephesi'nden sonra Doğu Cephesi'ne görevlendirilmiştir. Fırkanın doğuya yolculuğu sırasında Ulukışla'da bir handa kışlamıştır. Ulukışla halkı çok fakirdir. Ancak bölge, bağlık ve bahçeliktir.

Fırkanın daha sonraki molalarının birisi de Antep bölgesinde Hasan Beyli'dir. Hasan Beyli, büyük ve güzel bir yerdir. Halkı Ermeni'dir. Aynı zamanda muhacir de bulunmaktadır. Gavur Dağlarının eteklerinde ise kamu işi yapan birçok işçi çalışmakta ve bunların içinde kadınlar da bulunmaktadır. İslahiye taraflarındaki Tahta Köprü'de ise suyun bol olduğunu belirten Hüseyin Avni Bey, bu suyun otuz değirmeni çalıştıracak güçte olduğunu yazmaktadır. Ancak boşa akmaktadır.

Re'sü'l-ayn halkı, Türk, Arap, Kürt, Çerkez ve Ermeni'dir. Buranın etrafında ise Mutki Ermenileri, muhacir olarak bulunmaktadır. Yine Re'sü'l-ayn yakınlarındaki Ara Dede halkının hepsi gayri müslimdir. Arap ve Kürt de bulun-

maktadır. Türkçe bilmezler vahşi insanlardır. Ancak Kürtler, askere görünürde saygılı davranmaktadırlar. Arazileri düz ovadır. Ağaç ekmemektedirler.

Rusların, doğu bölgesini işgal etmesiyle Bitlis ve Siirt halkı, şehirden göç etmiştir. Bu göç kabileleri, Hasankeyf'e kadar gelebilmiştir. Göçmenlerin yalın ayak, üzerlerinde sadece keçe, yorgan ve kilim bulunmaktadır. Askerin geldiğini gören bazı göçmenler, askerin ayaklarına kapanarak askerlerle birlikte şehre geri dönmüştür. Göçmenlerin beraberinde götürdükleri hayvanların büyük bir kısmı telef olmuştur.

Bitlis ve Siirt bölgesindeki bazı aşiretler, askerle birlikte Rus ve Ermenilere karşı savaşmaktadır. Bu aşiretlerin köylerinden her türlü gıda maddesi karşılanmaktadır. Rus askerleri erzaklarını, Ermenilere yakın köylerden temin etmektedirler. Geride kalan kadın ve çocuklar, Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Bölgedeki dere içlerinde ve köprü altlarında sayısız Kürt ve Ermeni cesetleri bulunmaktadır.

Bitlis bölgesinde hastalanan Hüseyin Avni Bey, çay içmek için şeker bulamamaktadır. Karaborsadan şekerin yirmi beş dirhemini, beş kuruştan satın almıştır.

Siirt bu dönemde 8000 haneden oluşan bir ildir. Halkı Kürt, Arap ve Türklerden oluşmaktadır. Hastanesi de iyidir. Burada para ile ekme satın almak mümkün değildir. Çünkü ekme, sadece asker için üretilmektedir. Siirt'te ekme yapan Fırınca Mehmet'in ürettiği ekmeği, Fırka Komutanı Mustafa Kemal Paşa çok sevmektedir.

Ruslardan ve Ermenilerden haber almak amacıyla burada bulunan Beserabyalı Rus mültecilerden ve yerli Ermenilerden casus kiralanmıştır.

Bitlis ve Siirt bölgesinde cephede askerle birlikte Ruslara karşı savaşan bölge aşiretleri (Hacı Musa Bey ve Haydaranlı aşiretleri) elemanları, yaralı ve ölmüş düşman Ermeni askerlerinin tekrar tekrar süngülemektedirler. Bununla birlikte ölümlerin kulaklarını ısırmaktadırlar. Komutanlar tarafından yapılmaması için ikaz edildiklerinde, karşılık olarak "Aman efendi bunlar Ermeni'dir. Kanını içsem yine hararetim sönmez." diye cevap vermişlerdir. Bölgedeki bu tür bir hareket tarzı, bir tür intikam alma yöntemi olarak günümüzde dahi devam etmektedir.

3. Hatıratı Yazılı Askeri Olayların Değerlendirilmesi

Savaş yıllarında askerlerin cephedeki psikolojik durumunu yansıtan ve günlük hayattaki yaşantılarını yansıtmaları bakımından da Hüseyin Avni Bey'in

yazdığı bu hatırat önemlidir. Bu da o dönemin pek işlenmeyen konularından biridir. Savaşın ilk yıllarında askeriye veya askerlerin kullandıkları arabaların (her türlü) propaganda amaçlı gösterişli olmasına özen gösterilmiştir. Örneğin Hüseyin Avni Bey ve arkadaşlarının İncesu'dan, Ankara'ya kadar kiralamış oldukları at arabasının eski olmasından dolayı Kırşehir'de polisler tarafından el konulmuştur.

Öğrenciliği bitip, kıtaya çıktığında karşılaştığı manzara ve yaralıların feriyatları, Hüseyin Avni Bey'i çok etkilemiştir. Yaralılardan söz ederken detaylı bilgiler vermektedir. Hayatında silah kullanmayan Hüseyin Avni Bey, silahların gürültüsünden korkmaktadır. Bu ortamda bir de cephe gerisinde tabur imam-ları ve alay müftülerinin ezan ve tekbir seslerini duyunca herkes gibi kendisi de çok etkilenmiştir. Birliğine katıldığının yedinci gününde yaralanarak, hastaneye gönderilen Hüseyin Avni Bey, hastane ortamındaki yaralılar hakkında genel bir bilgi vererek yaralıların hastanede iyi bakıldığını belirtmektedir.

Askerde hemşehriciliğin çok yaygın olduğunu belirten Hüseyin Avni Bey, her tarafta iltimasın yaygın olduğunu yazmaktadır. Birliklerinden firar eden askerler, idam edilmektedir.

Doğu Cephesi'nde askeri kıtalarda humma hastalığı yaygındır. Bu hastalığa yakalananlar, ne söylediğini ve ne yaptığını bilmemektedir. Çoğu zaman çadırdan kaçmaktadırlar. Birliklerde günlük 3-4 kişi ölmektedir. Açlık yaygındır. Aynı zamanda da çamaşır sıkıntısı vardır. Birlikler, cephe gerisine geldiklerinde temizlik ve sağlık konularının üzerinde titizlikle durulmaktadır. Cephede, cep-hane eksikliği olup, yemekler de iyi çıkmamaktadır.

Rus topçusundan övgü ile bahseden Hüseyin Avni Bey, topçuların mermisini delikli taştan bile geçirdiklerini yazmaktadır. Rus ordusunda bulunan Müslüman komutanların Topçu Halilof ve Piyade Yzb. İsmailof'un, bilinçli olarak Türk askerlerine ateş ettirmediklerini söylemektedir. Bu kişiler daha sonra Alman cephesine sürülmüşlerdir. Ruslardan esir alınan veya iltica eden askerler sorgulanmaktadır.

Askerlere, cephede olmadıklarında ya da boş zamanlarında güreş yaptırılmaktadır. Geceleri ise tiyatro ve yarışmalar düzenlenmektedir.

Fırka Komutanı Mirliva Refet Paşa, İzmir Bölgesine tayini çıktığında bütün birlikleri ziyaret ederek herkesle helalleşmiştir. Yerine gelen Mustafa Kemal Paşa da göreve başladığında alayları tek tek ziyaret etmiştir.

4. Bitlis'in Kurtuluşu ve Göç

Hüseyin Avni Bey'in yazmış olduğu bu hatırat, Bitlis bölgesindeki savaşların bir kısmını konu edinmektedir. Doğu Cephesi'ne ya da Bitlis bölgesine nakilleri ve bu bölgedeki cephele hakkında bilgiler baştan sona tutulmuştur. Bir bakıma bir birliğin Anadolu'nun bir ucundan, diğer bir ucuna savaş ortamı içinde nakli, cepheledeki hazırlık ve mücadelesinin bir yedek subayın kaleminden aktarılması ilginçtir.

Hüseyin Avni Bey'in başından sonuna kadar bizzat kendisinin bulunduğu Bitlis bölgesindeki mücadelenin daha iyi anlaşılabilmesi için Bitlis Bölgesinde yapılan savaşların genel bir değerlendirilmesini yapmak yerinde olacaktır. Öncelikli olarak Bitlis hakkında genel bilgi vererek, bölgedeki askeri cephelelerden söz edeceğiz. Bunun yanında bölgede Ermeni ve Rus katliamı ve tahribatları karşısında göç eden binlerce Bitlislinin dramını çok kısa da olsa vermeye çalışacağız.

1908 Yılında Osmanlı idari taksimatına göre Bitlis Vilayeti, bugün Bitlis, Muş, Siirt ve Bingöl illerini kapsamaktadır.¹ Vilayetin genel nüfusu I. Dünya Savaşı Yıllarında 437 479'dur. Bunun 119 132'si Ermeni, 8.348'i de diğer gayri Müslimlerdir.² Coğrafi konumu itibarıyla Bitlis, Van Gölü havzasının cazibe merkezidir. Bitlis, kuzeyden güneye Diyarbakır'a, Tebriz ve İran demir yollarına kadar batıdan doğuya giden ticari ve askeri hatların başlangıcı olması hasebiyle önemlidir. Vilayetinin % 25'i dağlık, % 10'u mezra ve % 65'i ekilebilir geniş ovalardır. Bunun yanında bölgede hayvancılık gelişmiştir.³

I. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde savaş Rusların, 1 Kasım 1914'te sınırı geçmesiyle başlamıştır. Osmanlı Devletinin, silahlı tarafsızlığını ilan etmesiyle Ruslar, bir miktar askerini Avrupa cephesine kaydırmışlar ve daha sonra tekrar geri getirmişlerdir. Başlangıçta kuvvet dengesi itibarıyla Türk ordusu, fazla gibi görünse de büyük bir kısmı eğitimsiz ve malzemece yetersizdir. Rus ordusu ise ağır silah, topçu ve teknik birlikler açısından çok üstün durumdaydılar.

1 1908 idari taksimata göre Bitlis'e bağlı ilçeler Ahlat, Hizan ve Mutki'dir. Muş'a bağlı ilçeler Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason'dur. Siirt'e bağlı ilçeler Şirvan, Pervari, Erüh ve Garzan (Kurtalan)'dır. Bingöl'e bağlı ilçeler Genç, Ardışın, Çapakçur (Bingöl) ve Kulp'tur. Mehmet Nasrullah- Mehmet Rüşti-Mehmet Eşref, **Memalik-ı Mahrusa-ı Şahaneyeye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas**, İstanbul, 1325, s. 82,83.

2 **Tableaux İndiquant le nombre de divers elements de la population dans l'Empire Ottoman au 1 Mars 1330 (14 Mars 1914)**, Constantinople, İmp. Osmanie, 1919, s. 7

3 **1925-1926 TC. Devlet Salnamesi**, 1926, İstanbul, Matbaa-ı Amire, s. 517.

Savaşın Avrupa'da mevzi savaşına dönüşmesiyle Galiçya'da Avusturya'nın, Ruslar karşısında zor durumda kalması üzerine Enver Paşa, Almanlarında teşvi-kiyle Rusları zor durumda bırakmak amacıyla Doğu Cephesi'ne taarruz etmeye karar verdi. 22 Aralık 1914 tarihinde başlayıp, 15 Ocak 1915 tarihine kadar sürecek olan ve yakın tarihimizde Sarıkamış Harekatı diye adlandırdığımız bu taarruzda, iklim şartlarından dolayı iki kolordumuz yok olmuştur.

Bu yenilgi ile Doğu Anadolu'nun kapıları Ruslara açıldı. Nisan 1915'te Ruslar, Erzurum istikametinden taarruza geçip, Van Bölgesinde Ermenileri ayaklandırdı. Ermeniler, Türk Ordusunu arkadan vurmaya başladılar. Bu durum karşısında Osmanlı Hükümeti, Ermeni azınlığı başka bölgelere göç ettirerek, Türk ordusunun gerisini güvence altına almaya çalışmıştır.

Birinci (27 Nisan 1915-12 Mayıs 1915) ve İkinci (10-12 Haziran 1915) Torum Muharebelerinde Türk ordusu başarılı olurken, Malazgirt bölgesindeki muharebelerde Ruslar başarılı oldu. 11 Mayıs'ta Malazgirt'i, 16 Mayıs'ta da Van'ı işgal ettiler. Kuvvetlerini takviye eden Ruslar, Türk ordusunun takviyesine fırsat vermeden ve kış şartlarına rağmen 16 Şubat 1916'da Erzurum'u ele geçirdi.⁴

Erzurum'un düşmesiyle teşkilat değişikliğine giden Türk ordusu, 2. Orduya bağlı 2. 3. ve 16. Kolorduyu kurarak, 16. Kolordu Komutanlığına Mustafa Kemal'i atamıştır. Bu arada Ruslar, ileri harekate geçerek 17 Şubat 1916'da Muş'u, 2 Mart 1916'da da Bitlis'i işgal edecektir. Başlangıçta Bitlis'i, Ruslara karşı Piyade Yarbay Ali Bey'in komutasındaki Van Cenup Müfrezesi savunmuştur.⁵

2. Ordunun amacı, kısa sürede Aras Nehri güneyinden, kuzeydoğu istikametinde taarruz ederek Hasankale-Karaköse bölgesini ele geçirmektir. Bunun ya-

4 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s. 283; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı**, III/III, Ankara, 1991, s. 63.

5 İşgal sırasında Ruslara esir düşen Topçu Asteğmen Rüştü (Tümgeneral Rüştü Pekdemir) hatıralarında şöyle bahsetmektedir. "Bizi bir kıtanın muhafazasında Paşın Hanı'nda topladılar. Yaralı, hasta, sağlam olarak 15 kadar subay ile 200 kadar asker ve sivil memur ve halktan bazı kimseler vardı. Vilayet Polis Müdürü İrfan Bey de bunlar arasındaydı. Ermeniler, kin ve garaz dolu bakışlarla dolaşıyordu. Süngülerini göğsümüze batırmak için fırsat gözlüyorlardı. Ruslar, bunun farkına vardılar ve Ermenilere karşı gayet haşın muamele yaparak etrafımızdan uzaklaştırdılar. Daha sonra temas edebildiğimiz Ruslarla, Ermeni istiklali meselesi bahsi açıldığı zaman galiz küfürler savurarak istiklal mi? Mensup olduğu devlete en nazik zamanında ihanet edenlerin hakkı uşaklıktır. Derlerdi." Diye yazıyordu. H. Fahri Çeliker, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, III/8, (8 Mart 1987), s. 385.

nında Rus Ordusunun güney ve yan gerisini tehdit ederek Rusların, Erzurum'u boşaltıp doğuya çekilmesini sağlamaktı. Ancak 2. Ordunun Diyarbakır'a geç nakledilmesi, istenilen sonucu verememiştir. Mecburen parça parça savaşa girebilmiştir.

Mustafa Kemal bölgeye geldiğinde Ruslar, Trabzon-Bayburt doğusu Oğnut-Muş-Bitlis'in 10-15 km. güneyindeki Şeyh Ömer-Hürmüz-Yukarı Ölek hattına ulaşmıştı. Türk ordusu da Kamboş-Şetek-Şeyh Cuma hattında savunmadı. Mustafa Kemal'in bu cepheye atanmasıyla bölge halkı ve askerler üzerinde büyük moral kaynağı olmuştur. Bu dönemde bölgedeki Türk birliklerinin sayısı 13 741 er, 9297 tüfenk, 7 ağır makinalı tüfenk ve 19 toptan ibaretti. Buna karşılık Ruslar, Ermeni birlikleriyle birlikte bu sayının kat kat üstündeydi.

Mustafa Kemal'in ilk amacı Rus ilerlemesini durdurmak, hazırlıklar yapılmıncaya kadar Bitlis'in doğusundaki Botan Vadisi ile Bitlis Boğazı arasındaki bölgeyi emniyete almaktı. 31 Mart 1916 tarihi itibarıyla 16. Kolordunun durumu şöyle idi:

-Van Gölü Müfrezesi: Hizan'dan kuzeye doğru ilerlemekte,

-5. Tümen: Bitlis'e doğru ilerlemektedir. Bitlis Boğazından düşmanı atmıştır. Gönüllü aşiret birlikleri de Nebat Dağını işgal etmiştir.

-Mutki Müfrezesi: Mutki civarında olup, taarruz eden bir kısım düşman kuvvetini Kerp istikametinde geriye atmayı başarmıştır.

-Silvan Müfrezesi: Şin Köyünde olup, gönüllülerden oluşan bir kısım kuvveti Geligüzen-Kozma Dağı-Oruh hattındadır. Genç ve Ardışin'de de bir miktar kuvvet bulunmaktadır.

-Çapakçur Müfrezesi: Bir kısım kuvvetiyle Masalla Deresi gerisinde olup, Ardışin'deki kuvvetle irtibattadır. Oğnut'tan çekilen Kuvvetler, Sigi Bölgesinde toplanmışlardır. Müfreme karargahı Bingöl'dedir.

Kısaca Mart 1916 sonunda Bitlis bölgesinde 5. Tümenin 13.⁶ 14. ve 15. piyade alayları ve bir kaç müfreme bulunmaktadır. Rusların ise üç alayı ve bir Ermeni Taburu bulunmaktadır.

16. Kolordu Komutanı'nın 6 Nisan 1916 tarihinde Sason, Mutki bölgelerinde bulunan milis kuvvetlerine verdiği bir emirde:

1. "Mutki bölgesindeki milisler, Hacı Musa Bey komutasında olarak Kerp-Bitlis istikametiyle Tatvan'ın batısında, Korsuvak- Hövükşiyen- Kemişan- Ezir-

6 Hüseyin Avni Bey de bu alaydadır.

get istikametinde, Mutki Bölgesi içersinde ilerlemeye çalışarak, düşman çete ve kuvvetlerine karşı adı geçen istikametleri örtmek ve korumakla beraber düşmanın geri atılmasına çalışacaktır. Her fırsattan faydalanarak Bitlis ve Muş ovalarına doğru sarkan düşman taciz edilecektir. Hacı Musa Bey,⁷ 5. Tümen'in Dühan Boğazı'nın batısında bulunan kuvvetleriyle aralıksız olarak irtibatla bulunacak ve Bitlis'e karşı yapılacak harekate katılacaktır.

2. Sason bölgesinde bulunan milis ve gönüllüler, Mahbuban ve Tabuk üzerinden Sason'a gelen istikametleri koruyacaktır. Ayrıca düşman çetelerini geri atmaya ve Bitlis-Muş ulaştırma hattı üzerine doğru ilerleyerek düşmanı taciz etmeye çalışacaklardır. Bu bölgedeki gönüllüler, reislerinin emir ve komutasında bulunacaklardır. Sason Askerlik Şube Başkanı, müfrezelerimizin hareketini düzenlemek ve maksada göre sevk ve idare etmek hususunda emir ve talimat vermek ve Sason bölgesinin korunması hususunda gereken askeri tedbirleri almakla görevlidir.

3. Mutki ve Sason bölgelerindeki müfrezeler, 5. Tümen Komutanlığının emrinde olup, her hususta gereken emri kendisinden alacaklardır.

4. Mahallindeki en büyük mülkiye memurları dahi, müfrezelerimizin ihtiyacını sağlamak ve halkın moralini yüksek tutmak hususunda birliklerle işbirliği yapacaklardır.

5. Bu talimat Bitlis Vilayetine, 5. Tümen Komutanlığına, Sason Askerlik Şube başkanlığına ve Şin Müfreme Komutanlığına gönderilmiştir. 16. Kolordu komutanı Mustafa Kemal⁸

Bu talimat, Güneydoğu Anadolu'da ilk savunmanın düzenlenmesi açısından önemlidir. 5. Tümen Komutanın, 10 Nisan 1916 tarihli Kolorduya gönderdiği raporda komutanlığının sorumluluk bölgesini dört bölgeye ayırdığını bildirmektedir. (Hizan-5. Tümen Bölgesi-Sason ve Mutki bölgeleri) Kolordunun aynı tarihli cevabi yazısında "5. Tümenin, Bitlis'e yapacağı taarruz hazırlıklarına

7 Bitlis'teki Amerikalı misyoner G.P.Knapp'ın, 30 Aralık 1913 tarihli Erzurum'daki İngiliz Konsolos P.J. Mc Gregor'a gönderdiği raporda, 1913 yılında Hacı Musa Bey veya kardeşlerinin, Molakan'ta Ermeni bakkalını yağmaladıklarını ve bir kişiyi öldürdüğünü yazmaktadır. Musa Bey'in kendisi de 6 Ağustos 1913'te de Van Gölü'nün güney batısındaki Karcigan İlçesine bağlı Kindrantz ? Köyüne yakın bir yerde Daşnak Ermeni örgütüne öldürülecektir. İngiliz Devlet Arşivi, FO, 371/1484/555: Marling'ten Grey'e yazı no: 963, İstanbul, 30.12.1913.

8 **I. Dünya Harbinde Türk Harbi, II. Cilt, 2. kısım, Kafkas Cephesi, 2. Ordu Harekatı 1916-18**, Genkur. Atase Başkanlığı Yayını, Genkur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 54.

devam edeceği, Hizan Mutki dolaylarından Bitlis istikametinde ve Mutki, Sason bölgelerindeki milis ve gönüllülerle, düşmanın Bitlis-Muş ikmal yoluna karşı saldırı ve pusular kurarak düşmanın engelleneceği” bildirilmiştir.⁹

Haziran 1916’da Türk Ordusu ve düşman ordusu hazırlıklarını yapıyordu. Bu arada Mustafa Kemal, karargahını Silvan’a taşımıştır. Temmuz 1916’da yapılan Kulp Muharebeleri ile düşman, biraz geri çekilmiştir. Bu durumdan faydalanan Mustafa Kemal, 3 Ağustos 1916’da Bitlis ve Muş’a taarruza geçmiştir. Bu taarruzda 5. Tümen: Nebat Dağının batısındaki düşman ileri mevzilerini ele geçirmiştir. 4 Ağustos 1916’da birlikler, Şeyh Ömer Müfrezesi ile taarruza devam edildi. Bu arada Haydaranlı Aşireti de düşman siperlerine girmiştir. Bitlis Çayının batısındaki birlikler de, düşman siperlerini zapt ederek, Van Güney Müfrezesi 13. Alayla irtibat sağlamıştır. Şeyh Ömer Müfrezesi de, Nebat Dağına taarruz ederek birçok bölgeyi işgal etmiştir. Savur’dan ilerleyen 13. Alay, Koltik’teki düşman siperlerini işgal etti.

6 Ağustos 1916’da 5. Tümen, taarruza geçerek Bitlis’in etrafındaki tepeleri işgal etmiştir. 8. Tümen de, 8 Ağustos 1916 sabahında Muş’a girmiştir. Muş’un kurtarılması karşısında Ruslar, aynı günün akşamında Bitlis’i de boşaltmak zorunda kalmıştır. Ancak Bitlis, 25 Ağustos 1916’da tekrar Rusların işgaline uğrayacaktır. 30 Nisan 1917’de Kerensky Hükümeti döneminde savaşın devam ettiği sırada Bitlis, ikinci defa Ruslardan kurtarılmıştır.

Bölgedeki askeri hareketi kısaca özetledikten sonra savaş döneminde gerek Rusların ve gerekse Ermenilerin bölgede yaptıkları katliam ve tahribatlar üzerinde kısa da olsa durmak istiyorum.

Rusların, Kürtlerle veya Doğu Anadolu ile ilgilenmeye başlaması 1820’de İran ile yapmış olduğu savaşla başlamıştır. 1828-29 Türk-Rus Savaşı ve 1853-56 Kırım Savaşı’nda Kürtlerin savaşçı bir topluluk olduğunu gören Ruslar, bunların kendisine karşı pasif ve İran ve Osmanlı’ya karşı kullanmak amacıyla yakından ilgilenmeye başlamıştır. Doğu Anadolu’da ise Türkler, Ermeniler ve Kürtler bir arada yaşadıkları için bu üç unsuru birbirlerine karşı kırdırarak, bölgeye hakim olmak istiyordu. Bunu yaparken de Ermenilere göz kırparak, bölgede bağımsız bir Ermeni devleti kurma sözü vermiştir. Ermeniler, bunu gerçekleştirmek için 1880’lerden itibaren bölgede anarşi ortamı yaratmaya başlamıştır. Bu ortamda Kürtler de, Ermeni mallarına el koyarak ve karşı mukabele göstererek bölgeden kaçmasını sağlamaya çalışmışlardır. 1908 II. Meşrutiyetin vermiş olduğu serbest

9 a.g.e., s. 59.

ortam ve Osmanlı vatandaşı gayri müslimlerin, Müslümanlarla eşit olduğu ilkesi Kürtleri, çılgına çevirmiştir. Nitekim 1911 Yılında Muş ve Bitlis bölgesindeki Kürtler, Ermenilere karşı genel bir saldırıya geçeceklerdir.

Bölgede daha önce kurulmuş olan Hamidiye Alayları ile resmi ve silahlı konumda olan Kürtler, 1908-1914 yılları arasında bölgede Ermeniler üzerinde baskı kurmuşlardır. İttihatçıların, Osmanlılık politikasını bırakıp milliyetçiliğe yönelmesi Rum ve Ermeni azınlıkların hedef haline gelmesine neden olacaktır. Ekonomik hayatı ellerinde tutan Rum ve Ermenilere karşı İttihatçıların, boykot düzenleyerek Müslüman girişimciler yaratmaya çalışması Kürtleri, daha da cesaretlendirecektir. İşte bu ortamda I. Dünya Savaşı çıkmış ve savaş ortamında iki taraf birbirlerine karşı amansız bir düşmanlık beslemişlerdir.

Ruslar, Doğu Anadolu'ya girdiklerinde Ermeniler, bunun kendileri için kaçınılmaz bir fırsat olduğuna inanmışlardır. Ancak kurmayı hayal ettikleri Ermenistan topraklarında Müslüman bölge halkının ezici nüfus üstünlüğü vardı. 1914 Osmanlı nüfus istatistiklerine göre Bitlis, Erzurum, Trabzon ve Van vilayetlerinde 2.173.716 Müslüman'a karşılık, 452.560 Ermeni ve 166.439 Rum bulunmaktaydı. Bu rakam içersinde Ermeniler, nüfusun sadece %16.26'nı oluşturmaktaydı.¹⁰ Bu durumu kendi lehlerine ortadan kaldırmak amacıyla savaş ortamını fırsat bilerek, başlangıçtan itibaren katliamlara girişmişlerdir. Bununla da kalmayıp, halk arasında menfi propaganda yaparak bölge halkının başka yerlere göç etmesini sağlamışlardır. Ruslar da, Müslüman halkın bölgeden kaçmasını sağlamak amacıyla "Ermeniler geliyor. Sizi keserler." diye menfi propaganda yapmışlardır.¹¹

Savaşın devam ettiği yıllarda Rus ordusu içindeki Ermeni milisleri ve yerli iş birlikçisi Ermeni halkı, en küçük köylere kadar giderek katliam yapmışlardır. Bitlis bölgesindeki Ermeni hareketlerini Van Milletvekili O. Papasyan yönlendiriyordu.¹² Bu katliamların binlercesini yerli ve yabancı kaynaklarda bulmakta-

10 C.B. Norman, **Ermenilerin Maskesi Düşüyor**, (Haz. Yavuz Ercan) Ankara, 1993, s. 65; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1985, s. 83-113; Cevdet Küçük, "XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, İzmir, 1983, s. 75-95.

11 **Ermeniler Tarafında Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921) II**, Ankara, 2001, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, s. 17.

12 **Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar**, İstanbul, 1337, Matbaa-ı Ahmet İhsan ve Şürekası, Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdiriyyet-ı Umumiyesi Neşriyatından: 6, s. 31.

yız. Bunlarla ilgili örnekleri, ele aldığımız hatıratıda da Hüseyin Avni Bey, detaylı bilgiler vermektedir. Resmi kayıtlardan tespit edildiği kadarıyla 363.141 Müslüman vatandaş, Ermeniler tarafından katledilmiştir.¹³

Ermeniler, bu şekilde kurmayı hayal ettikleri Ermenistan için Müslüman katliamları yaparken Ruslar ise, bölgeyi Ermenilere bırakma niyetinde değildiler. Bu durum Rus çıkarlarına aykırıdır. Ruslara göre, bölgenin demografik yapısı buna izin vermemektedir. Rusların amacı, bölgeye Don ve Kuban Kazakları yerleştirerek burasını koloni haline getirmektir.¹⁴ Bu amaçtan dolayı Ermenilerin Müslüman katliamlarına göz yummuştur. Zaten bölgedeki Ermenilerin büyük bir kısmı, 1915 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından geri bölgelere gönderilmiştir. Geri kalan 250.000 Ermeni ise Ağustos 1915'te Rus komutanının emriyle Kafkasya'ya göç ettirilmiştir.¹⁵ Boşaltılan bir bölgede koloni kurmak Rusların işine gelmektedir. Ruslar, Ermenilerin katliamlarına görünürde karşı çıkarken, diğer yandan işgal sahaları genişledikçe Ermeni katliamlarına göz yummuşlardır.

Bitlis işgal edildiğinde Ermeni Atranik'in gönüllü birlikleri, korkunç katliamlar gerçekleştirdiler. Bu katliamları tasvip etmeyen Müslüman asıllı Rus Komutan Abasiyev, Atranik'i bölgeden uzaklaştırmıştır. Rapor olarak da üst makamlara sunmuştur. Raporda: Bitlis Bölgesinde Atranik'in, 5500 sivil öldürdüğünü ve bu ölen kişileri haftalarca gömemediklerinden bahsedilmektedir.¹⁶ Ancak sonuçta bu kişiyi Ruslar, her hangi bir cezalandırma yoluna gitmemiştir. Boşalan bölgede askerlerin iâşe ve gıda ihtiyaçlarının karşılanmasında sıkıntılar baş göstermeye başlayınca Ruslar, Ermeni katliamlarının önüne almada etkin tedbirler almaya başlamıştır. Örneğin, Rus komutan, Van bölgesinde Müslüman köylerinde katliamlara katılan on iki Ermeni'yi idam ve Rus askerlerini de cezalandırmıştır. Bu hareketle de bölge halkını teskin etmeye çalışmıştır.¹⁷

13 **Ermeniler Tarafında Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919) I**, Ankara, 2001, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, s. 375-377

14 Orhan Türkdoğan, **Malakanların Tarihçesi ve Türk Kültürü İçinde Malakanlar**, Erzurum, 1970; Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, I, İstanbul, 1953, s. 553; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987, s. 626, 627

15 Stanford Shaw- Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II** (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1983, s. 380; Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İstanbul, 1995, s. 287.

16 Atranik Çelebyan, **Atranik Paşa**, (Çev. M. Arpi-N. Arek), İstanbul, 2003, s. 197.

17 Azmi Süslü, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara, 1987, s. 27.

Ruslar açısından görevleri tamamlanan Ermeni Taburları ve gönüllüleri, Eylül 1916'da Kafkasya Genel Valisi Grandük Nikola Nikolayeviç'in emri ile dağıtılmıştır. Bunların yerine bölge imar edilerek, 50 bin kadar Rus Kazağının yerleştirilmesi düşünülmüştür.¹⁸

Rus ve Ermenilerin katliamları karşısında işgal bölgelerinden Anadolu'nun birçok yerine kaçan veya göç edenlerin sayısı bir buçuk milyon kişi kadardır. Bu konuda araştırma yapan Tuncay Ögün,¹⁹ dönemin resmi kayıtlarından, gazetelelerinden ve bu dönemde yaşayan kişilerle yapmış olduğu görüşmelerden elde ettiği bilgilerden, bu sayının kat kat üstünde bir rakamdan söz etmektedir. Örneğin 16 Nisan 1920 tarihli İleri gazetesi, resmi kaynaklara dayandırılarak verdiği haberde, Bitlis bölgesinden 128.288 kişi başka yerlere göç etmiştir. Ocak 1919 tarihli Bitlis Vilayetince yapılan istatistiklerde, yukarıdaki sayının kat kat üstünde bir rakam çıkmaktadır. Bu istatistiğe göre sadece Bitlis Vilayetinin bir livası olan Muş'tan 150.000 kişi göç etmiştir. Başta da belirttiğimiz gibi Bitlis Vilayetinin nüfusu savaştan önce yaklaşık 400.000 civarındaydı. Yukarıdaki sayıları göz önüne alırsak, bölge nüfusunun ortalama % 60-70 gibisi resmi makamların tespitine göre on bir vilayete göç etmiştir.²⁰ Diğer taraftan Doğu bölgesinde işgal edilen şehirlerin nüfusu devamlı değişmektedir. İşgalden kurtulan yerlere başka yerlerden göçmen gelmektedir.

Savaş bittikten sonra bu mülteciler, geri dönmeye başladılar. Mülteci oldukları süre içerisinde dönemin hükümetinin almış olduğu bir karar gereği, mültecilerin bir kısmını hayatlarını sürdürebilmeleri için daha elverişli olan Orta ve Batı Anadolu'ya sevk edilmiştir. Yine hükümet, geri dönmeye çalışan bölge halkının Kürt olanları hakkında dikkatli davranıyordu. İltica olayından faydalanmak isteyen hükümet, yıllardan beri disiplin altına alamadığı ve birtakım idari, sosyal ve ekonomik sorunların kaynağı olarak gördüğü geleneksel aşiret sistemini bozmak istiyordu. Bu yüzden mülteci Kürt halkını, aşiret hayatını sürdüremeyeceği yerlere sevk edilmesini istemekteydi.²¹ Hatta Mayıs 1916'da vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen emirde, aşiret ileri gelenlerinin şehir merkezlerinde, aşiret mensubu kişilerin ise aşiret geleneğinin yaşanmadığı yerlere gönderilmesi istenmektedir. Orta ve Batı Anadolu'da iskan edilen Kürtlerin, kayıtlarının bu böl-

18 Çelebyan, s. 198

19 Tuncay Ögün, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkıye Mültecileri (1915-1923)**, Ankara, 2004, s.38.

20 **1925-1926 TC. Devlet Salnamesi**, İstanbul, 1926, Matbaa-ı Amire, s. 516.

21 Feroz Ahmad, **Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev. Y. Alogan), İstanbul, 1999, s. 57.

gelerde yapılması ve başka yerlere gitmelerine izin verilmemesi istenmektedir.²² Buna karşılık ise Türk mülteciler ise savaştan sonra durumlarının belli olacağı belirtilmektedir.

Hükümet, bu politikayı hayata geçirememiştir. Gerçekleşmemesinin birçok sebebi vardır. Öncelikli olarak mültecilerin sayısı tespit edilememiştir. Mültecilerin büyük bir kısmı, yetkililerin bilgisi dışında hareket etmiştir.²³ Diğer taraftan bürokratik engeller, komuta kademesindeki bazı görevlilerin, emirleri yerine getirmede isteksiz davranmaları ve İttihatçılardan sonra gelen hükümetin de bu politikadan vazgeçmiş olması, bu politikayı başarısız kılmıştır.

Bitlis'e geri göç, 8 Ağustos 1916'da şehrin kurtuluşu ile başlamıştır. Şehir, kısa süre işgal görmesine rağmen Rus ve Ermeniler tarafından büyük tahribata uğratılmıştır. Gelenlerin büyük bir kısmı, açlık ve yerleşecek ev bulamadıkları için büyük sıkıntılarla yüz yüze kalmışlardır. 1919 Yılında bölgeye gelen Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Heyeti'nin temsilcilerinin hazırladığı rapora göre, Bitlis'te tahribat sadece şehir merkeziyle kalmayıp, köy ve kasabalar da tamamen imha edilmiştir. Raporda, Bitlis'te Müslümanlara ait 6500 evin tamamen yıkıldığı belirtilerek, Muş'ta da savaştan önce 6000 hanenin bulunduğunu, savaştan sonra oturulabilir sadece 13 ev kaldığı yazılmaktadır.²⁴ Göçmenlerin büyük bir kısmı, gerek memleketlerini terk ederken ve gerekse geri dönüşü sırasında açlıktan, hastalıktan ve yollarda düşman katliamlarından ölmüştür. Nitekim Nisan 1920 tarihine kadar Bitlis'e toplam 48.070 kişi dönebilmiştir.²⁵ Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında Ankara Hükümeti de, bu mültecilerin yerleştirilmesi ile yakından ilgilemiştir. En son 1923 yılı içerisinde Ankara Hükümeti, memleketlerine dönmek isteyen doğu mültecilerinin büyük bir kısmını yerleştirmiştir. Bunlar içerisinde 50-60 bin kişi kadar bir nüfus da, batı bölgelerinde yerleşmeyi istedikleri için istekleri doğrultusunda iskan edilmişlerdir.

Osmanlı Hükümeti ve Ankara Hükümeti, bu mültecilerin yolculukları sırasında ve bölgelerine yerleştikten sonra bir süre kendilerine gıda ve iaşe yardımı yapmıştır. Bununla birlikte kısa süre içerisinde kendilerine yetecek duruma gelmeleri ve ekonomiye kazandırılması amacıyla tarım aletleri ve tohumluk verilmiştir. Esnaf olanlarına ise malzeme ve az da olsa para verilmiştir.

22 Ögün, s. 42, 43.

23 Fuat Dündar, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)**, İstanbul, 2001, s. 148.

24 Ögün, s. 94.

25 Ögün, s. 78.

SONUÇ

Hüseyin Avni Bey'in yazmış olduğu hatırat, Temmuz 1914'ten, 9 Ekim 1916'ya kadar olan zaman sürecini kapsamaktadır. Muhteva yönünden askeri açıdan, fazla bir önem taşımazken, askeri ve sivil sosyal ve ekonomik tarih açısından önemli ipuçları vermektedir. Her gittiği bölgenin sosyal ve ekonomik yapısını gözlemleyerek detaylı bilgiler verilmektedir. Bunun yanında savaş ortamındaki askerlerin genel psikolojik durumları yansıtılmaktadır. Hatıratta dikkat çeken bir özellik de Hüseyin Avni Bey, gittiği her bölgenin demografik yapısını değerlendirerek bölge halkının, devlete karşı bakışını irdelemiştir. Bununla birlikte askeri birliklerde yapılan eğitimler, yenilen yemekler ve birliklerde yapılan sosyal ve kültürel faaliyetler hakkında bilgiler bulmaktayız.

KAYNAKÇA

BAYUR, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılabı**, III/III, Ankara, 1991

1925-1926 T.C. Devlet Salnamesi, 1926, İstanbul, Matbaa-ı Amire

I. Dünya Harbinde Türk Harbi, II. Cilt, 2. kısım, Kafkas Cephesi, 2. Ordu Harekatı 1916-18, Genkur. Atase Başkanlığı Yayını, Genkur. Basımevi, Ankara.

ÇANLI, Mehmet; **Çanakkale'den Doğu Cephesine Hüseyin Avni Gençoğlu'nun Hatıraları**, Ankara, 2007.

ÇELEBYAN, Atranik; **Atranik Paşa**, (Çev. M. Arpi-N. Arek), İstanbul, 2003

Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, İstanbul, 1337, Matbaa-ı Ahmet İhsan ve Şürekası, Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdiriyet-ı Umumisi Neşriyatından: 6.

DÜNDAR, Fuat; **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)**, İstanbul, 2001.

Ermeniler Tarafında Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919) I, Ankara, 2001, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.

Ermeniler Tarafında Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921) II, Ankara, 2001, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.

Feroz Ahmad; **Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev. Y. Alogan), İstanbul, 1999.

GÜRÜN, Kamuran; **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1985.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; **Kars Tarihi**, I, İstanbul, 1953.

KURAT, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990.

Mehmet Nasrullah- Mehmet Rüştü-Mehmet Eşref; **Memalik-ı Mahrusa-ı Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas**, İstanbul, 1325.

NORMAN, C.B.; **Ermenilerin Maskesi Düşüyor**, (Haz. Yavuz Ercan) Ankara, 1993.

ÖĞÜN, Tuncay; **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)**, Ankara, 2004.

SHAW, Stanford-Ezel Kural SHAW; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II** (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1983.

SÜSLÜ, Azmi; **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara, 1987.

Tableaux İndiquant le nombre de divers elements de la population dans l'Empire Ottaman au 1 Mars 1330 (14 Mars 1914), Constantinople, İmp. Osmanie, 1919.

TÜRKDOĞAN, Orhan; **Malakanların Tarihçesi ve Türk Kültürü İçin-de Malakanlar**, Erzurum, 1970.

URAS, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987.

YERASİMOS, Stefanos; **Milliyetler ve Sınırlar**, İstanbul, 1995.

MAKALE:

ÇELİKER, H. Fahri; "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, III/8, (8 Mart 1987).

KÜÇÜK, Cevdet; "XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, İzmir, 1983.

İNGİLİZ GENERALİ MARSEN'İN KAFKASYA VE ŞİMÂLÎ İRAN'A AİT NOTLARI (1914 - 1918)

AHMET KÖKSAL*

ÖZET

Bu çalışmada, İngiliz İstihbarat Generali Marsen'in I. Dünya Savaşı'nda görevli bulunduğu Kafkasya ve Kuzey İran'a ait notları ele alınmaktadır. Marsen, bölgedeki askerî duruma dair çalışmalar yapmıştır. Bu bağlamda söz konusu alanların topoğrafyası üzerine de ciddi bilgi sahibi olduğu görülmektedir. Gerek Türkler gerekse Ruslara ait lojistik durum ve cepheleer hakkında istihbarat toplayan Marsen, savaşın seyrettiği güzergâhlar ve çatışma bölgeleriyle ilgili de açıklamalarda bulunmaktadır. Başarı veya başarısızlık durumlarını da kendi açısından ele alan Marsen, bu süreçte Grandük ve üst düzey subaylarla birlikte ve sürekli iletişimde bulunmuştur. Bahsi geçen notlar Yüzbaşı Mehmed Cemal tarafından çevrilmiş ve Askerî Mecmua'da yayınlanmıştır. Notların detayında Rusların Erzurum ve Trabzon'a geliş süreci ele alınmış, belli kesitlerle değerlendirilmiştir. İhtilal sonrası Rusya'daki askerî ve siyasî duruma da değinen Marsen'in ifadeleri İngilizlerin savaş ortamında önemli bir müttefiklerini kaybetmelerinden duydukları üzüntüyü de yansıtmaktadır.

---

* Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Atatürk İlk. ve İnk. Tar. Böl. Trabzon.
ahmetkoksall40@gmail.com

NOTES OF ENGLISH GENERAL MARSEN BELONGING TO THE CAUCASUS AND NORTH IRAN (1914-1918)

ABSTRACT

In this study, the notes of English General Marsen that belong to the Caucasus and North Iran when he was on duty during I World War is handled. Marsen made studies about military situation in the region. In this context it is seen that he has knowledge of the said area's topography. Marsen, who is gathering intelligence about logistic situation and fronts that belong to either Turks or Russians, is also presenting explanations about war coursing routes and conflict regions. In this frame he handles success and failure situations in his respect. Marsen in this period had been together with Granduk and senior officers and continuously had communicated. The said notes are translated by Lieutenant Mehmed Cemal and published in Askeri Mecmua. Coming period of Russians to Erzurum and Trabzon is handled in the details of notes, assessed with certain sections. Marsen's expressions that mention military and political situation in Russia after revolution reflected the sorrow because of losing an important ally of the English at war atmosphere.

GİRİŞ

Kafkasya, I. Dünya Savaşı öncesinde ve hemen başlarında Osmanlı Devleti için her zamankinden daha fazla stratejik bir bölge haline gelmiş, yapılacak başarılı bir harekâtle savaşın genel gidişatını etkileyebilecek bir konum kazanmıştı. Bu dönemde bölgedeki güç mücadelesinde Rusya ve İngiltere de Osmanlı Devleti kadar etken ve aktif olmaya çalışmaktaydı. Söz konusu mücadele savaş boyunca gerek askerî alanlar gerekse siyasî sahada tüm hızıyla ve yoğunluğuyla sürmüştür. I. Dünya Savaşı'nın bu karışık ortamı, 1914-1918 yıllarını da aşan ve günümüze kadar süregelen politik askerî tartışmalar çerçevesinde problemleriyle beraber bu coğrafyanın siyasî, sosyal sınırlarını çizmiştir.

İngiltere, XIX. yüzyılda olduğu gibi XX. yüzyıl başlarında da Kafkasya'da, Rusya'nın güçlü bir şekilde varlığından genel olarak tedirgindi. Zira bölgede rahat bir hareket alanı elde etmek istiyordu. Bu mücadelenin ortasında Ermeniler dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne karşı ortak bir tavır da gelişmişti. Kuşkusuz dünya savaşının kaotik ortamında İngiltere ve Rusya'yı bir araya getiren ana etken ise Almanya'nın ciddi bir tehlike arz etmesiydi. Nitekim bu ortak düşmana karşı önemli bir nüfuz mücadelesi alanı da Kafkasya idi.

Bu bildiri söz edilen mücadele çerçevesinde, Kafkas Rus ordusunda görevli İngiliz istihbarat subayı Marsen'in 1914-1918 yıllarına ait Kafkasya ve İran'ın kuzeyine dair notlarını ele almaktadır. Marsen, İngiltere'nin bakış açısıyla gerek bölgedeki askerî duruma dair bazı özel bilgiler vermekte gerekse savaşın seyrettiği güzergâhlar ve durum hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. Marsen'in, Grandük Nikola ve üst düzey subaylarla birlikte bulunması görevinin önemi hakkında bir fikir vermektedir. Bahsi geçen notlar Yüzbaşı Mehmed Cemal¹ tarafından çevrilerek yayımlanmıştır. Buradaki notlarda İngiliz Kraliyet Muhtelif

1 Mehmed Cemal'in benzer yayınları da vardır. "1925 Rif Harbinde Fransız Hava Kuvvetlerinin Tarz-ı İstihdamı", **Mecmua-i Askeriye**, C VIII, S 65, Haziran 1927, s. 55-102; "1919'da Cenubi Kürdistan'da Yapılan Sefer", **Mecmua-i Askeriye**, Mart 1926, s. 97-105; "Bir Zalime Dair (İstihbarat Hikâyesi)", **Mecmua-i Askeriye**, Mart 1926, s. 161-166; "Cihan Harbinin Son Safhası Zarfında Garb Cephesindeki Berado Karargâhında İstihbarat Hizmeti", **Mecmua-i Askeriye**, Kanun-ı Evvel 1926, s. 548-554; "Hava Sevkü'l-ceyşi Hakkında Konferans", **Mecmua-i Askeriye**, 31 Ağustos 1340, s. 210-221; "İngiliz İstihbarat Hikâyelerinden, Manş Denizi'nde İngiltere İle Fransa Arasında Mürur Ve Ubur", **Mecmua-i Askeriye**, 31 Mayıs 1341, s. 67-76; "İstihbarat Hikâyelerinden - Tehlikeli Bir Vaftiz Ana", **Mecmua-i Askeriye**, 31 Mayıs 1341, s. 182-190; "Kuva-yi Havaiyye Teşkilatı Hakkında İngiliz Efkarı, Havadaki İstikbalimiz, Yeni Usul-i Harp, Kuva-yi Havaiyyenin Müstakil Bulunması Elzemdir, İlk Hatt-ı Müdafaa Yoktur", **Mecmua-i Askeriye**, 31 Mayıs 1339, s. 102-106.

Sınıflar Mecmuasının Teşrin-i Sani 1925 nüshasından nakledildiği belirtilmektedir.

Marsen'in "Kafkasya ve Şimal-i İran'da Bazı Vakayi 1914-1918" başlığıyla çevrilen notları², bölge hakkında izlenimlerle başlamaktadır.

I. Dünya Savaşı'ndan önce alelade bir İngiliz'in, Kafkasya'yı, ancak Bakü'den, yani dünyanın en büyük petrol kaynaklarından birine haiz olan ve Rusya ile İran arasında bulunan bir dağ silsilesi zannedeceğini söyleyen Marsen, Kafkasya, Türk Ermenistanı³ ve Kuzey İran'ın, İngilizlerin ziyaret ettikleri sahaların haricinde kaldığını, petrol ve halı ile alâkadar birkaç kişi müstesna olmak üzere bu havaliye ancak birkaç seyyah ve pek az miktarda asker gittiğini ifade etmektedir.

Öncelikle Meşhed hakkında bilgiler veren Marsen, Meşhed'in İran'ın kuzeydoğu köşesinde ve Türkistan-ı Rusî⁴ ve Afganistan hudutlarından takriben aynı mesafede olduğunu belirtmekte, birkaç yüz mil yarıçapında bir saha dâhilindeki bu meşhur şehrin, İslam tarihinde en büyük evlialardan biri olan İmam Rıza'nın defnedildiği mahal olmasından dolayı Müslümanlar, özellikle de Şii Müslümanlar için mukaddes bir mevki bulunduğunu zikretmektedir.

Savaştan önce Afganistan'a bir İngiliz veya diğer bir ecnebinin girmesine müsaade edilmediğini, Türkistan-ı Rusî'ye gitmesinin de pek zor olduğunu dile getiren Marsen, Afganistan ile Türkistan-ı Rusî'de cereyan etmekte olan hadiseleri bilmenin İngiliz Erkân-ı Harbiyesi için çok önemli olduğunu belirtmektedir. Bunun için de Meşhed'i İngiliz konsoloslukuna bağlı ve kendisine bırakılmış olan istihbarat karakolu için en münasip bir mevki olarak ele almaktadır.⁵

2 Liva General Marsen, "Kafkasya ve Şimal-i İran'da Bazı Vakayi (1914 - 1918)", **Mecmua-i Askeriye**, Çev. Yüzbaşı Mehmet Cemal, Kanun-ı Evvel 1926, S 63 s. 139-158.

3 Bu tabir batılılar ya da Ruslar tarafından kullanılmakta olup, bölgeyi kendi tanımlamalarına göre Türklerde kalan kısmı ifade etmektedir.

4 Türkistan-ı Rusî veya Rus Türkistanı, esasen Ruslar açısından Türkistan'da sahip oldukları bölgeyi idari anlamda tanımlayan valilik sınırlarını ifade etmektedir. Genel olarak ise bölgenin Rusya ve Çin arasındaki dağılımında Rusya'nın elinde kalan batı kısma verilen isim olup Batı veya Sovyet Türkistan'ı da denilmektedir. Selçuk Çolakoğlu, "Çin'in Orta Asya Politikası (1991-2007)", **Orta Asya & Kafkasya Güç Politikası**, Derleyen M. Turgut Demirtepe, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara 2007, s. 147; Ahmet Taşağıl, "Türkistan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C XLI, İstanbul 2012, s. 557.

5 Marsen, Merkezi Meşhed olan Horasan Vilayetinin, Büyük Harp'ten önce birkaç yıl kadar Rus kıtaatı tarafından işgal edildiğini, bu kıtaat ile İranlılar arasında birçok çarpışmalar

1914 Ağustos'unda "Büyük Harp" başladığında Meşhed'deki ikametinin bir yıla yaklaştığını söyleyen Marsen, Rus ve Afgan hudutlarına kadar uzanan araziye ve Zülfikar mıntikasını dolaştığını, güzergâh bölgelerindeki malumatını arttırdığını, toplar, kamyonlar ve benzeri bilgiler yanında müsait olan veya müsait kılınabilecek bir halde bulunan güzergâhlar hakkında raporlar göndermiş olduğunu belirtmektedir. Bundan başka pek önemli olmak üzere şehirdeki Rus muhafaza kuvvetlerinin zabitanıyla ve bilhassa kendisi gibi istihbarat vazifesiyle meşgul olan, aynı sebeple civar arazide devirler icra etmiş bulunan, Rusların güzergâh hatlarındaki malumatı arttıran Rus askerî mümessili olan ve ismini vermediği bir miralay ile samimi münasebet sürdürdüğünü beyan etmektedir.

Bu esnada Türk kuvvetlerinin Şarkî Asya-yı Suğra'da, şark hudutlarındaki iki müfettişlik mıntikasına taksim edilmiş ve Kafkas Cephesi'ndeki 9., 10., 11. Kolordularla Irak'taki 13. ve 18. Kolordulardan mürekkep bulunduğunu da ilave etmektedir.⁶ Rus kuvvetleri hakkında da şu bilgileri vermektedir:

Bu sahadaki Rus kıtaatı, Türkistan-ı Rusî'de bulunan 1. ve 2. Türkistan Kolorduları ile Kafkasya'da bulunan 1., 2. ve 3. Kafkas Kolordularından ibaret idi. 4. Kafkas Kolordusu henüz teşkil edilmekte idi. Rus zabitanının kumandasında bulunan ve İran Kazaklarından tereküb eden küçük bir kuvvet de İran'ın şimal-i garbisinde bulunuyordu. Büyük Harb zühura geldiği zaman 1. ve 2. Türkistan Kolorduları tevsi edilerek 1., 2., 3. ve 4. Türkistan Kolorduları haline inkılab etdiler. Bilahare Kafkasya'ya gönderilen 2 Türkistan kolordusu hariç olmak üzere bu kuvvetlerin kâffesi derhal Rus cebhe-i aslıyesine alındı. Kafkasya'da da aynı hâl vaki oldu. En iyi kıtaat yani 3. Kafkas Kolorduları ve Rusya'daki en iyi süvari fırkalarından biri olan meşhur Kafkas Süvari Fırkası, darül-harekât-ı aslıye yani Alman cephesine nakledildi.⁷

---

meydana geldiğini, Rusların Meşhed'deki İmam Rıza Türbesi'ni bombardıman ettiklerini ayrıca şehirde bir muhafaza kuvveti bulundurduklarını da ilave etmektedir. Marsen, a.g.m., s. 139.

6 Savaş başladığında Rus ordusu, bir tugay Batum'da olmak üzere Sahil Grubu, Sarıkamış-Oltu bölgesinde 1. Kolordu, Erivan'da 4. Kolordu, Tiflis'te Türkistan Kolordusu ve Sibirya Kazak Süvari Tugayı, ayrıca bir de İran'da bulunan bir kolordudan müteşekkildi. Türk ordusu ise Hasan İzzet Paşa komutasındaki 3. Ordu; 9. ve 11. Kolordularla, aşiretlerden oluşan ihtiyat süvari kolordusu, 2. Nizamiye Süvari Tümeni ve Van Jandarma Tümeninden kurulu idi. Fahri Belen, **XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s. 217.

7 Marsen, a.g.m., s. 140.

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile Avusturya'ya katılarak Aralık 1914'te Kafkasya ve İran'ın kuzeyine girdiği zaman, Rusların, Türklere karşı koymak için pek az kıtaata sahip olduğundan söz eden Marsen, Türklerin bu harekâtını daima Rus hududunda bulunmuş olan üç kuvvetli kolordu ile (9., 10. ve 11. Kolordular) icra ettiğini ve Kafkasya'yı tamamen zapt edebilecek bir vaziyette olduklarını kaydetmektedir. Fakat ona göre Kafkas ordusu Erkan-ı Harbiye Reisi General Yudenic⁸ ordu kumandanının muharebeyi kaybetmiş ad eylediği bir zamanda Türkleri Ardahan ve Sarıkamış'ta şiddetli bir surette mağlup etmiş ve vaziyeti kurtarmıştır. Bununla birlikte durumun yine pek nazik olduğunu vurgulayan Marsen, Türklerin Tebriz'i işgal ettiğini, İran'ı Tahran'a kadar istila edecek bir vaziyet elde etmiş gibi görünmekte olduklarını ifade etmektedir. Buna karşılık İngiliz erkân-ı harbiyesinin İran'ın kuzeybatısı ile Kafkasya'da cereyan etmekte olan gelişmeleri öğrenmek için bu ana kadar bir vasıtaya sahip olmadığını, bu durumdan dolayı Ocak 1915'te vaziyeti tetkik etmek ve Londra ile Hindistan'a malumat vermek için Kafkasya Umumî Valisi ve başkumandanının karargâhı olan Tiflis'e gitme emri aldığını söylemektedir.

Haritalara bakıldığında Tiflis'in ne derece merkezî bir vaziyette olduğu derhal göze çarpar diyen Marsen, Tiflis'te tam kuzeye doğru uzanan Rus telgraf hatından başka Londra'dan Karaçi'ye (Hindistan batı sahiline) giden ve Tiflis'ten geçen mükemmel bir İngiliz telgraf hattı (Hint – Avrupa telgraf hattı) mevcut olduğunu belirtmektedir. Marsen, bu Londra-Karaçi hattının savaş esnasında denizden ulaşan dairevi bir güzergâh vasıtasıyla bile Tiflis'in Londra'dan telgrafla ancak bir saat mesafede olduğundan söz etmektedir.

Bu bilgilerden sonra Tiflis'e yolcuğuna dair bilgiler vermektedir:

Bir Kanûn-ı Sâni sabahı saat üç evvelde yanıma muhafız alarak aldığım iki Kazak ile Meşhed'den hareket ettim ve bu yolda atları birkaç defa tebdil etmek suretiyle hareket edip geceleyin "Elburz" silsilesinin eteğinde kâin Koçan'a vardım. Bu silsile, Türkistan-ı Rusî ile İran arasında tabii bir hudut teşkil eder. Bu silsilede araba yolları veya demir yolları için pek az geçid vardır. Dağlardaki yol üzerinde "Durb Adam" namı verilen bir Kazak karakolunda bir gece daha geçirdikten sonra Gadan'da hududu geçip üçüncü günün akşamı Aşkabad'a vasıl olduk. Meşhed'den itibaren kat ettiğimiz mesafe takriben (250) mil idi. Aşkabad'da trene binerek Bahr-i Hazar sahilindeki Kraznorosk'a⁹ ve oradan vapurla Bakü'ye ve badehu tren-

8 Nikolai Nikolayeviç Yudenic (Judenich).

9 Kraznovodsk: Hazar Denizi kıyısında bugünkü Türkmenistan'da bulunan liman şehri.

*le Tiflis'e muvasalat ettim. Meşbed'den takriben 1000 mil mesafede bulunan Tiflis'e yedinci gün varmış bulunuyordum.*¹⁰

Tiflis'e gelişinden sonrasına ait Marsen'in verdiği ilk bilgiler Kafkasya Umumî Valisi Kont Vorontsef (Vorontsov) Daşkof'a¹¹ dairdir. Daşkof'u pek ihtiyar ve kimseyi yanına kabul etmeyecek kadar hasta olarak tarif eden Marsen, onu birkaç aylık bir süre zarfında müteaddit defalar görmeğe teşebbüs etmişse de resmen asla göremediğini fakat Tiflis'te bulunan Ordu Kumandanı General Yudenîç'in kendisini kabul ederek oradaki erkân-ı harbiyenin istihbarat şubesinde bir sandalye ve masa verdiğini ifade etmektedir.

Kendi görevinin öncelikle ve özellikle esirler ya da ajanlardan Kafkas Cephesi'nde temin edilen belge ve deliller vasıtasıyla düşman hakkında yani Kafkasya, Irak, Mısır, Trakya savaşlarının herhangi birindeki Türk kıtaatının kuvvet, hazırlık ve harekâtına dair malumat toplamak olduğunu dile getiren Marsen, bu bilgileri enine boyuna tetkik etmek ve emin olduğu, önemli gördüğü kısımları kendi harbiye nezaretine telgrafla bildirmekle mükellef olduğunu beyan etmektedir.

Rus erkân-ı harbiyesinden düşman hakkındaki bütün malumatı, hatta pek fazla bir derecede olmak üzere aldığını ifade eden Marsen, vazifesin en zor kısmının bir gün verilen bilgiyi ertesi gün aldığı ile telif etmek olduğunu vurgulamaktadır. İkinci vazifesini ise harbiye nezaretini Rus kollarının tertibat ve kuvvetlerinden haberdar kılmak olarak dile getirmektedir. Fakat Rusların bu hususta pek ketum bulunduğunu kaydetmektedir. İlaveten "Ruslarla İngilizler dünyanın bu kısmında birçok yıllar yekdiğeri hakkında büyük bir şüphe hissetmişlerdir" demektedir.¹²

10 Marsen, a.g.m., s. 140-141.

11 Kafkasya Genel Valisi Vrontsov Dachkof aynı zamanda ordu komutanıydı. Üç yardımcısı olup bir dönem hasta olduğu için askerî yardımcısı General Michlayevski orduyu yönetiyordu. Genelkurmay Başkanı olan Yudenîç ile bir yönetim karışıklığı da vardı. Belen, a.g.e., s. 217; Fevzi Çakmak, **Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı**, Yayına Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 33.

12 Bu ifadeleri destekler nitelikte olarak İngiltere'nin, müttefiki olmasına rağmen Rusya'nın askeri başarılarının sınırlı olmasını istediği görülmektedir. Kafkasya'da Rus ordusunun Musul bölgesine yaklaşmasından dolayı İngiltere acilen bir anlaşma ile gelecekteki kazançları belirlemek istiyordu. Diğer taraftan İngilizlerin Bağdat ordusunun başına değerli bir komutanları olan Mud'ı getirmesi bu güvensizliğin bir tezahürü olarak ele alınmaktadır. E.E. Adamof, **Çarlık Belgelerinde Anadolu'nun Paylaşılması**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001, s. 108.

Cephede yanında bulunduğu ilk kumandanlardan biri, o zaman 2. Türkistan Kolordusunun kumandanı ve bilahare Kafkasya Başkumandanı olan General Perjevalski (Nikolay Przhevalsky) olmuştur. Onun vaktiyle on beş sene kadar Erzurum'da Rus Mümessil-i Askerîsi olarak hizmet ettiğini belirten Marsen, bu tecrübeleri sayesinde 1916 Şubat'ında, Erzurum civarındaki araziye ait malumatından pekiyi istifade etmiş ve kolordusunu dağlar üzerinden ve derin kar tabakalarından geçirerek Erzurum istihkâmlarının sol cenahına sevk etmiş olduğunu hatırlatmaktadır. Marsen aralarında geçen bir diyalogu şöyle ifade etmektedir:

Bir akşam yemekte Ceneral Perjevalski bana dönerek şöyle dedi: "Siz Meşhed'de bulunurken hududun karşı yakasından bu kolorduyu tedkik etmekte idiniz değil mi? Badehu göz kırptı ve güldü. Mumaileyh herhalde hiçbir şeyi gizlemiyordu. Ve bana kolordusunun cephesini göstermek için en fazla malumat verebilen erkân-ı harp zabitlerinden birini memur etti. Filhakika mumaileyh bizim Rus kumandanları arasında malik olduğumuz en iyi dostlardan biri idi."¹³

Marsen, Rus ordularının 1915 Kanun-ı Sani'sindeki durumu hakkında bilgiler de vermektedir. 2. Türkistan Kolordusunun Rus hududu dâhilinde bulunan Oltu'da; 1. Kafkas Kolordusunun Sarıkamış'ta; 4. Kafkas Kolordusu ve toplanabilen ve bu esnada takriben iki fırka kuvvetinde olan bütün Kazak süvarisinin Rus hududu haricinde (bu kuvvetin karargâhı Eleşkirt'te ve ileri kıtaatı Van gölü civarında idi) Kafkasya'da Rus kıtaatı tarafından tutulmakta olduğunu belirtmektedir. Her iki tarafın da (Ruslar ve Türkler), 1915 Kanun-ı Evvel ve Kanun-ı Sani'de meydana gelen muharebelerle yorulduklarını, 1915 yılının ilk altı ayında hiçbir tarafın faaliyete geçmediğini ilave eden Marsen, bazı Türk zabitanının kendi hatlarından dışarı çıkıp tarafeyn hatları arasına giderek Rus zabitanı ile konuştuklarını da kaydetmektedir.

Gelibolu Harplerine de bir atıf yapan Marsen, İngilizlerin burada Türkiye'ye karşı pek şiddetli bir muharebeye girişmiş olduklarını ve bu suretle Kafkasya'yı tecavüz ve işgalden kurtarmakta bulduklarına şüphe edilemeyeceğini iddia etmektedir. Bu esnada Rus erkân-ı harbiyesinin Kafkasya'da mümkün olduğu kadar fazla kıtaat teşkil etmekte olduğunu, aynı zamanda Rus cephe-i asliyesine gönderilmiş olan iki Kafkas kolordusu ile üç Türkistan kolordusundaki zaiyatın yerlerini de doldurmak mecburiyetinde bulunduğunu dile getiren Marsen,

13 Marsen, a.g.m., s. 142-143.

“Kafkas cephesi talî bir darülharb telakki ediliyordu ve bittabi böyle idi. Bu darülharb için yeni bir ordu teşkil etmek maksadıyla insan veya top veyahut malzeme temin etmek müşkil idi” demektedir. Marsen ayrıca Kafkasya’da bütün hareket sahasının merkezinin denizden 1800 metre yüksekte bulunan ve 1918 Nisan’ında Türkler tarafından 860 top ile beraber zapt edilen büyük Kars Kalesi olduğunu belirtmektedir. Kars’ın Kırım Harbi esnasında bir İngiliz, General “Wilyams (Williams) tarafından Ruslara karşı yapılan önemli bir müdafaa dolayısıyla kendi tarihlerinde meşhur olduğunu hatırlatan Marsen, Kars’ı “Şimal-i garbiye doğru “Evleni”ye, cenub-ı garbiye doğru “Sarıkamış”a (demiryolu büyük harbden bir az evvel ikmal idilmişdi), cenub-ı şarkiye doğru “Kağızman”a, “Eleşkirt” vadisine ve İran hududuna (İran’a giden demiryol, Kars’ın bir az şimalinde kâin “Aleksandropol”de¹⁴ cenub-ı şarkiye ayrılır) giden yollardan mürekkebe bir şebekenin merkezi” olarak tanımlamaktadır.¹⁵

Bilgi verdiği yerlerden biri de 2. Türkistan Kolordusunun karargâhı olan Oltu’dur. Kars’tan Merdanek’e¹⁶ gitmek için takriben 65 millik bir mesafenin, küçük ve atlı bir tramvay ile kat edildiğini ifade etmektedir. Marsen, Merdanek’de Ardahan’dan Oltu’ya giden bir şosedden bahsetmekte, Oltu’yu Batum ile Trabzon arasında Karadeniz’e akan Oltu Çayı kıyısında bulunan eski bir Türk kalesi olarak tarif etmektedir. Bölgeye dair diğer ifadeleri şu şekildedir:

Cephenin bu mıntıkası; Karadeniz sahili ile Ermenistan yaylası arasındaki kesik pek sarp dağlar derunundadır. Pek az ağaç ve fakat mebzul su vardır. Dağlar; vadilerin pek yakınında cesim bir irtifa kesb etmek üzere yükselirler. Mesela “Oltu” sath-i bahirden ancak 1500 kadem (450 metre) yüksek olan bir vadi içinde bulunduğ halde, bu esnada tepesi ikinci Türkistan Kolordusunun taht-ı işgalinde bulunan Gay? Dağı 10,000 kadem (3000 metre) irtifaındadır. Bu irtifadaki bir yere alışınca kadar burada fazla hareket icra etmek müşkildir. Bu mıntıkadaki avcı hendekleri; ancak kayalar arasında vücuda getirilmiş setrelerden ve bazen Hindistan’ın şimal-i garbî hududunda yapıldığı vech ile taş ile inşa edilmiş siperlerden başka bir şey değil idi. Arazi suret-i umumîde Hindistan’ın şimal-i garbî hududu gibidir. Ancak Kafkasya’da mebzul su vardır. 23. Türkistan Nişancı Alayınının Gay? Dağı eteğinde ve bir çay kenarındaki ordugâhı bana Hindistan’daki “Tibra” seferinde Ali Mescid’de bulunan ordugâhları hatırlatıyordu. Mevzide bulunan cebel

14 Alexandropol: Gümrü.

15 Marsen, a.g.m., s. 143-144.

16 Doğrusu Merdinik olup Ardahan-Göle’nin eski adıdır.

bataryası Hindistan'ın şimal-i garbi hududundaki bataryalar gibi hareket ediyordu. Mahfuz mahaller her nefer tarafından dağ yamacında açılan ve portatif çadır ile örtülen mağaralardan ibaret idi. Kars'ın cenub ve cenub-i garbisindeki arazi Oltu civarındaki arazi kadar çıplak değildir. Sarıkamış'ta iyi çam ormanları bile vardır. Kışın cereyan eden muharebeden sonra ağaçlar arasında birkaç kadem derinliğinde kar altında kalan Türk ecsadı bu ormanlardan ancak birçok aylar sonra kaldırılabilmıştır. Burada bulunan mebzul miktarda çam ağaçlarından bilahare garba doğru Erzurum'a kadar temdid edilen demiryolun traversleri ile ahşap inşaatı için istifade edilmiştir.¹⁷

Marsen notlarında Rusların ahşap inşaatta ve ağaçtan yapılacak bir şeyi çabucak vücuda getirmekte mahir oldukları üzerinde durmaktadır. Buna çocukluktan itibaren alışmış olduklarından söz eden Marsen, örnek olarak taş köprülerin Türkler tarafından tahrip edildiği yerlerde ağaç istiflere müstenid köprüler, 4. Kolordu karargâhının bulunduğu, Eleşkirt Vadisi'ndeki Karakilise gibi ağacın bol olduğu yerlerde kaba ve fakat çok rahat kışlaklar vücuda getirmiş olmalarını göstermektedir.

Marsen'in söz ettiği ilginç hadiselerden biri de Rusların, Karakilise'nin pek yakınında olmak üzere Fırat üzerine kurulan köprüde, ilkbahar esnasında su tesviyesindeki terfi hakkında bir kayıt defteri tutmakta olmasıdır. Suyun son tesviyesinin terfiine ait bilgiler, telgrafla Irak'taki İngiliz karargâhına bildirilmekteydi. Bu yükselişin karların erimesinden ve Fırat'ın kaynağını teşkil eden küçük ırmakların kabarmasından ileri gelmekte olduğunu belirten Marsen, kabaran suların Fırat'ın aşağı kısımlarında taşkınlara sebebiyet verdiğini ve o civardaki İngiliz kıtaatı için büyük zorluklar çıkardığını beyan etmektedir. Bu hususta İngilizlerin Rumiye güneyindeki arazide yaptığı kayıtların daha önemli olduğunu söyleyen Marsen, bunların Dicle'ye ait olduğunu suyun aşağı inmek için Fırat'a nazaran daha az mesafe kat ettiğini, bu sebeple Rumiye civarındaki arazide sular kabardıktan bir iki gün sonra Amare sahasındaki kıtaatın taşkından müteessir olduğunu dile getirmektedir.

Kars'ın batı ve güneyindeki arazi hakkında bazı notlar sunan Marsen bölgenin coğrafi yapısı hakkında şu yorumları yapmaktadır:

Karsın garb ve cenubundaki arazi, Oltu mıntıkası kadar sarp değildir. Oldukça cesim birkaç uçurum mevcut olmağla beraber dağlar Oltu mıntıkasında olduğu

17 Marsen, a.g.m., s. 144-145.

kadar dik olarak yükselmezler. Mevcud birkaç uçuruma aid olmak üzere Başker'den Karakurt'a giden yolu hatırlayabiliyorum. Bir gece geç vakit Karakurt'daki birinci Kazak Süvari Fırkasının ordugâhına avdet ediyordum. Arabacı uyuklamış ve şoseyi takip edecek yerde şaşırarak dağ yamacındaki keçi yoluna sapmıştı. Keçiyolunu takip ederken pek müthiş bir uçurum kenarında arabayı güç hâl ile durdurabildi. Yanımıza baktığımız zaman ay ışığının yardımıyla bin kadem (300 metre) kadar aşağıda Aras'ın coşkun sularını görebiliyorduk.¹⁸

Marsen, Kafkasya'nın güney sınırında Rusya'yla kendi tabiri ile Türk Ermenistanı arasında kuzeyden güneye iki geçit ile geçilen büyük bir dağ silsilesinden bahseder. Bu geçitlerden biri, silsilenin merkezinde bulunan Aktı Geçidi'dir. Bu geçit, Rusya'dan Eleşkirt Vadisi'ne gitmektedir. Halil Bey (Kut'da General Towsend'i esir alan Türk Generali) 1915 Temmuz'unda bir yarma harekâtı ile Kafkasya'ya girmek için bu geçitte bir girişimde bulunmuşsa da mağlup olmuştur. Bu vadide bulunan Çılhan'da 5. Kafkas Nişancı Alayı ile biraz zaman geçirdiğini bildiren Marsen, bu mevkiin, o zaman Rusların hizmetinde bulunan bir Ermeni olan Nazaryekof kumandasındaki 2. Kafkas Nişancı Fırkasının da karargâhı olduğunu belirtmektedir. Burada Kafkas Süvari Fırkasının diğer üç alayı ile beraber silsilenin kuzey yamacına istirahat etmek için Aktı Geçidi'ni geçerek Rusya'ya geri dönmekte bulunan I. Tevereskoy Dragon Alayına da tesadüf ettiğinden söz eden Marsen, diğer geçidin silsilenin doğu ucunda bulunan Çilingil Geçidi olduğunu ifade etmektedir. Bu geçitte Van'daki Ermenilere muavenet etmek üzere hareket edip Rus Ermenistan'ındaki kasabalardan biri olan İğdir'dan çıkan ve küçük atlara sahip olan bazı Maverayı Baykal Kazak Topçusuna rastlayan Marsen, dağ silsilesinin Rusya, Türkiye ve İran hudutlarının birleştiği Ağrı Dağı'nda son bulduğunu söylemektedir.¹⁹

Tekrar askerî durum hakkında bazı bilgiler veren Marsen, Kafkasya'nın 1915 sonbaharına kadar savaşa katkı sağlayacak bir derecede olmadığını belirtir. Kafkasya'dan Rus aslı cephesine iyi ve muntazam kıtaat göndermek suretiyle yapılan hizmeti ise ayrı tutmakla birlikte müttefiklere az yardım edildiğini öne sürmektedir. Türklere karşı icra edilen savaşın en ağır yükünün Gelibolu, Sina Yarımadası ve Irak'ta İngilizlere yüklendiğini iddia eden Marsen, "Takriben bu esnada Tiflis'teki büyük telsiz telgraf istasyonu, Basra Körfezi resinde sefaini nakliyemiz kapudanlarıyla Basra'daki karargâh şubabatı arasında cereyan iden

18 Marsen, a.g.m., s. 145-146.

19 Marsen, a.g.m., s. 146.

mükâlimatdan haberdar olmağa başladı ve bu senenin son baharında Kafkasya ve Irak'taki harekât arasında ve daha sıkı bir irtibat tesis eyledi" demektedir.

Bu sırada bir başka gelişme meydana gelmiş, Temmuz'da bir yarım harekâtı ile Kafkasya'ya giremeyeceğini anlayan Halil Bey iki fırka ile Kafkas cephesinden hareket edip son baharda Dicle'deki İngiliz cephesi karşısında görünmüştür. Bu ortamda Kafkas ordusu içinde bir faaliyet devri başladığını belirten Marsen, Grandük Nikola'nın²⁰ Rusya'dan gelerek Kafkas Cephesi'nin başkumandanlığını²¹ almasından bahsetmekte, hakkında "Grandük Nikola kelimenin tam manasıyla büyük bir adamdır. Kendisinin ehliyetli bulmadığı ceneraller ile sair kimsele arasında şiddet ve huşuneti ile şöhret kazanmıştır" sözlerini sarf etmektedir.

Ardından Nikola'nın askerî hamlelerinden de söz etmekte, Grandük'ün, Irak'taki İngiliz kıtaatıyla daha sıkı ve faal bir surette ortak hareket lüzumunu takdir ederek bu fikrini tatbik ettiğini hatırlatmaktadır. Ona göre amacı Türklerin dikkatini Dicle'deki İngiliz cephesinden ayırmak ve İran jandarmasıyla İran'ın batı hudutlarındaki Kürt aşairi arasında oldukça başarılı bir propaganda icra etmekte olan Alman ajanlarından İran'ın kuzey batı kısmını temizlemektir. Bu amaçla Enzeli yoluyla İran dâhilindeki Hamedan'a bir süvari müfrezesi ve bu esnada ayırabildiği kadar piyade kuvveti göndermiştir. Bu Rus kuvveti 1. Kafkas Fırkası kumandanı Baratof'un kumandasındadır.²²

Grandük, bu arada yeni kıtaat teşkil ve eğitmeye yeni fırkalarıyla kolordusu için Rusya'dan top ve malzeme celbine başlamıştır. Marsen, "O günlerde Grandük, alelade bir generalin ne derece ısrar ile talep ederse etsin, temin edemeyeceği top, tombaz, demiryolu malzemesi ve benzeri malzemeyi temin edebilirdi"²³ demektedir. Marsen'in dikkat çektiği hususlardan biri de askerî istihbaratın teatisi

20 Ayrıntılı bilgi için bkz. Paul Robinson, "A Study of Grand Duke Nikolai Nikolaevich as Supreme Commander of the Russian Army, 1914-1915", **The Historian**, Volume 75, Issue 3, Fall 2013, pp. 475-498.

21 Kafkasya Başkomutanı Dashkov'un hastalığı nedeniyle 7 Eylül 1915'te Grandük Nikola, Kafkasya Genel Valisi ve Başkomutanı olmuştur. Çakmak, **a.g.e.**, s. 177; Paul Robinson, "Decision at Erzerum", **The Historian**, Volume 76, Issue 3, Fall 2014, p. 466; Halit Dündar Akarca, **The Russian Administration Of The Occupied Ottoman Territories During The First World War 1915-1917**, The Institute Of Economics And Social Sciences, Bilkent University, Master Thesis, September 2002, p. 6.

22 Marsen, **a.g.m.**, s. 147.

23 Grandük, 24 Eylül 1915'te Kafkas ordusunun başına gelmiş, Rusya'dan malzeme, dekovil, uçak, kamyon, zırhlı araç silah, cephane getirilmesini sağlamıştır. Çakmak, **a.g.e.**, s. 180, 568.

hakkında o ana kadar mevcut olan her türlü müşkülâtın Grandük'ün hiçbir zorluk meydana gelmeyeceğini kati bir surette bildirmesi üzerine tamamıyla halledilmesidir. Grandük Nikola'ya övgülerini sürdüren Marsen, "Kafkas ordusunun bütün zabitan ve efradında da bir tebdil hâsıl oldu ve suret-i umumîde hayata daha fazla bir faaliyet geldi filhakika mumaileyh, her şube-i idareye (sürat-i hâl) fikrini idhal eyledi" demektedir.²⁴

Grandük'ün getirdiği değişimin orduyu ciddi surette etkilediğini belirten Marsen, bu şekilde Türklerin tamamıyla baskına uğratıldığını vurgulamaktadır. Bahsettiği hareket Rusların 8 Ocak'ta Hasankale hattındaki Türk tahkimatına karşı ilk darbelerini indirmesidir. Bu konuda Türklerin 14 gün kadar ümitsiz bir savaş icra ettiklerini, Rusların birkaç bin kişi kaybetmeleriyle beraber on beş gün zarfında bizzat Erzurum'u muhasara edebilecek kadar müsait bir vaziyet elde ettiklerini ortaya koymaktadır.

Marsen, bu sıralarda İran'da Kazvin'e varmış olan Baratof kuvvetinden söz etmektedir. Ocak 1916'da onun karargâhına gitmek, onu görmek ve onun Irak'taki İngiliz kıtaatıyla telgraf ve telsiz telgrafla doğrudan doğruya muhabere edebilmesi için karargâhına mensup zevattan birine bazı şifrelerin kullanılması hakkında talimat vermek emrini aldığını söyleyen Marsen, Rus ileri kıtaatının, Hamedan'a vardıklarından ve oradan Türklerle temasta bulduklarından vaziyeti anlamak için Hamedan'a doğru yoluna devam etmiştir. Yolculuk esnasında Baratof'un liva kumandanlarından Kolpaçof da bulunduğu otomobildedir. Yoldaki kar kümelerinin amele taburları tarafından temizlenmesine kadar birkaç gün, Kazvin'de beklemeye mecbur olup, Hamedan'a giden yol üzerinde Kafkas süvari fırkası kumandanı Karpantiye'yi bir kar yığını altından çıkarttıklarını belirtmektedir. İfadelerine göre Hamedan'dan otomobil ile takriben dört saatlik bir mesafede bulunan ovayı geçtiklerinde güneşin batışından kısa bir süre sonra otomobillerinin boruları donmuş ve bunları ısıtmak epeyce bir zaman almıştır.²⁵

Hamedan'da ileri karakolların Miralay Yakovlef kumandasındaki 1. Uman Kazak Alayından çıkarıldığından söz eden Marsen, Miralay'ın Tiflis'de erkân-ı harbiyenin bir şubesini idare ettiğini kendisinin de onun odasında çalıştığını söylemektedir. Bilahare bu süvari alayından Peşt Küh Dağlarını geçmek üzere Dicle'deki İngiliz karargâhına bir bölük gönderildiğini ekleyen Marsen, bu

24 Marsen, a.g.m., s. 147.

25 Marsen, a.g.m., s. 148.

bölüğün hemen hiçbir suretle erzak temin etmeyen fena bir araziden hareket etmekle beraber vazifesini muvaffakiyetle ifa ettiğini ve bölük kumandanının İngiliz askerî salib nişanını kazandığından bahsetmektedir.

Marsen, Hamedan'da bulunduğu zaman Rusların Hasankale'de elde ettikleri başarıyı ve Erzurum'a doğru ileri harekete geçtiklerini²⁶ haber almış, kendisinin İran'daki vazifesi son bulduğundan 800 millik (1290 kilometre) bir mesafeyi kat etmek suretiyle bir gece sefiriyle görüşmek için Tahran'da kalarak Tiflis'e geri dönmüştür. Hasankale'ye vararak tam vaktinde Grandük ile sabık Rus Erkân-ı Harbiye Reisi General Yanuskeviç'in de dâhil olduğu karargâh heyetine iltihak etmiştir. Bu sırada Grandük ile karargâh heyeti Erzurum'a hareket etmek üzeredir. Marsen bu kısım anılarını şu şekilde anlatmaktadır:

Ben bu safha hakkında Grandük'ün ekseriya kıtaatı ziyaret ederek onları tebrik ve takibe teşvik eylemesinden ibaret olan canlı hatıratı maliğim. Mesela Türklerin bir dümdar²⁷ muharebesi yapmakda buldukları Aşkale'de (Erzurum'un 30 mil (45 kilometre) kadar garbinda) Grandük'ün kıtaatı takibe teşvik hususundaki mesaisi son derece şayan-ı dikkat idi. Yolu takip ederken geriye gönderilen binlerce Türk ve Kürt üserasının yanından geçiyorduk. Bu hatıratın en canlı kısmı, Grandük'ün – o ana kadar gördüğüm en mehib bir çehre – buzlu havada temevvüç iden siyah ve sırma şeridli (sin cürub) – Rus ize-i askerîyesinden – bayrağı hamil otomobilinde ayakda durarak muzaffer kıtaatının teşkil eyledikleri hatlar önünden geçerken onlara hitabda bulunması ve kıtaatın da bandolar (Yaşasın Çar) marşını çalarken “hurra” diye bağrırmaları idi. Bundan sonraki vakayı nazar-ı dikkate alınırsa bu oldukça mübeyyic bir manzara teşkil eder. Kafkas ordusundaki efradın birçoğu ancak bir iki hafta evvel silahaltına gelmişlerdi.²⁸

Bahsettiği askerlerin %75'inin isimlerini bile yazmaktan aciz ve etraflarında cereyan eden ahvalden tamamıyla bihaber olduğunu belirten Marsen, onların yüzde onunun elleri veya yüzleri veyahut ayakları donmuş olarak, yüksek kar tabakalarıyla örtülü dağlardaki geçitlerden geçmek üzere hareket ettiklerini, aç ve yorgun olduklarını, cereyan eden ahval hakkında bir şey bilmediklerini, buna rağmen alıştıkları bu disiplin ve asayişin kendilerini başarıya götürmesinden do-

26 Ruslar, 1916 yılı başlarında karşı taarruza girişmiş, ilk olarak Şubat 1916'da Erzurum'u ardından Rize'yi, Nisan'da da Trabzon'u ele geçirmişlerdir. Fikri Güleç, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 2nci Ordu Harekatı 1916-1918**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayını, C II/II, Ankara 1978, s. 240.

27 Dümdar: Askerlikte ordunun arkasından giden arka tarafı kollayan, geriden gelen askeri toplayan birlik.

28 Marsen, a.g.m., s. 149.

layı intizama azami dereceye kadar riayet ettiklerine dikkat çekmektedir.

Rus kıtaatlarının bu başarısını, hareket kuvvetini, birkaç amile bağlayan Marsen, öncelikle karargâh heyetine daha sonra Grandük'ün tesir edebileceği bütün daireleri ya bizzat veyahut kendi maiyeti erkânı vasıtasıyla yönetmesine bağlamaktadır. Maiyeti erkânını kar içinde oturarak sıra ile dinlemesi ve gelişmeler hakkında bilgi alması gibi durumları birinci amil olarak ele almaktadır.

“İkinci amil Ceneral Yudenîç'in dimağı idi” diyen Marsen, gerek bu muvaffakiyeti gerek yekdiğerini takip etmek üzere Trabzon ve Erzincan'a yapılan iki sıçrayış hareketini onun tertip ettiğini hatırlatmaktadır. Bundan sonraki amili Percevalski'nin ahval-i mahallîye vukufu” olarak ifade etmektedir. İlaveten bu vukuf sayesinde 2. Türkistan Ordusunu dağ yollarından geçirmek suretiyle Türklerin sol cenahına sevk edebildiğini ve sonrasında kuzeyden Erzurum'a yüklendiğini belirtmektedir.

Sonuncu ve fakat daha ehemmiyetsiz olan amil olarak da Rus zabitanının sevk ve idare kabiliyetinden söz etmektedir.²⁹ Rus zabitanı diğher herhangi bir hususta, ne derece adem-i muvaffakiyet gösterirlerse gösterebilirler, cesaret ve metanet hususunda şayan-ı takdir idiler” diyen Marsen, örnek olarak 5. Kafkas Nişancı Alayının kumandanının, bazı yerlerde altı kadem (1,80 metre) derinliğindeki kar içinden kendisine yol açtığını, hareketin nasıl yapılacağını gösterdiğini, ileridekilerin de kaputlarını önlerine atarak sert bir sath vücuda gelinceye kadar karı çığnediklerini bu hareketi adım adım tekrar ettiklerini göstermektedir.³⁰

Marsen, çizdiği bu tablonun, onun ifadesiyle bu *güzel makinenin* takriben bir sene sonra meydana gelen siyâsî sarhoşlukla parçalandığını iddia etmekte, ilaveten “Kuvve-i maneviyeleri bozulmuş olan ve kudurmuş hayvanlara benzeyen askerler, mukabil ihtilalden korkarak, zabitlerinin aleyhine döndüler ve hareket ve serbestlik namına harbden vazgeçmek ve doğru yoldan sapmak suretiyle mütefiklerine ihanet etdiler” demektedir.³¹

29 Marsen'in bu ifadeleri ile birlikte Rus ordusunun, özellikle Dashkov'un hastalığı ve kararsızlığı neticesinde meydana gelen yönetim karışıklığından dolayı iyi yönetilmediğine dair bir görüş de mevcuttur. Yine moral durumunun da Çarlık sisteminin sallantıda olması ve yine aslında Marsen'in de ifade ettiği şekilde farklı milletlerden mürekkebe olan ordudaki bazı düşünce ayrılıkları nedeniyle iyi durumda olmadığı öne sürülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Altınbilek, Naci Kır, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekatı**, Genelkurmay Basımevi, Cilt II, Ankara 1993, s. 66-68.

30 Marsen, a.g.m., s. 150.

31 Marsen, a.g.m., s. 150-151.

Grandük'ü batıya doğru ve ilerlemekten men eden yegâne arızanın, iaşe müşkülâtı³² olduğunun altını çizen Marsen, onun sağ ve solundaki kıtaatı da iaşeye mecbur olduğunu belirtmekte, Erzurum'daki karargâhtan geçen tek bir kara yolu ile bu iaşenin tamamıyla temin edilemediğini, sol taraftan da (Van Gölü'ne doğru) çok bir şey yapılmadığını öne sürmektedir. Bu noktada sadece Karadeniz filosundan istifade edilebileceğini vurgulayan Marsen, Grandük'ün de o istifadeye karar verdiğini, Trabzon'u zapt etmek suretiyle ordusunu iaşe için Batum ve Kırım'dan yeni bir deniz yolu açtığını vurgulamaktadır. Trabzon'u almakla diğer bir iyi şose de elde edilmiştir diyen Marsen, bu şosenin iaşe tertibatını daha fazla ıslah ettiğini, bundan başka Trabzon'dan içe doğru giden takriben 40 mil (60 kilometre) uzunluğundaki Türk dekovil hattının da ele geçirildiğini söylemektedir.

Grandük'ün, Erzurum'da elde ettiği muzafferiyetten sonra ana cephelerden bir miktar kıtaat daha talep edebilecek bir vaziyet elde ettiğini açıklayan Marsen, birkaç yıl önce cebhe-i asliyeye gönderilmiş olan, 2. ve 3. Kafkas Kolorduları kadar iyi olmayan iki fırkanın deniz yoluyla Trabzon yakınındaki sahile gönderildiği bilgisini vermektedir. Rus karargâh-ı umumîsinde bulunan İngiliz Bahriye Zabitine (Amiral Filimor) gönderilen bir telgrafın, ona bu yeni kolordunun (5. Kafkas Kolordusu) Kırım'daki ve Türk sahilindeki hareketini tetkik etme imkânını bahsettiğini beyan eden Marsen, Trabzon'a karşı icra edilen harekâtın, Rusların hudut askerleri arasında ileri gelenlerden biri olan ve "yüksek bir seciyeye malik bulunan Liyakof'un (Lyahov) uhdesinde olduğundan da söz etmektedir.

Bundan sonra Grandük ile beraber Erzurum-Trabzon-Erzincan hatlarına seyahatini anlatan Marsen, bunun Trabzon'a ikinci gelişi olduğunu dile getirmektedir. Marsen, daha önce Batum'dan Trabzon'a iki torpidobotun muhafazasında bulunan bir Rus gemisine binerek ve amiral Filimor'un refakatinde bulunarak hareket ettiğini ve onları General Lyahov'un ağırladığını ifade etmektedir.

Trabzon'u ikinci defa ancak Erzurum'dan kara yoluyla ve Bayburt'tan geçmek suretiyle ziyaret ettiğini hatırlatan Marsen, bu ziyareti, Grandük'ün Temmuz sonunda Erzincan dâhil olmak üzere Kafkas cebhe-i asliyesinde, (Trab-

32 Grandük'ün Kafkasya Kumandanlığı esnasında özellikle iaşe konusunda yaptığı bazı yazışmalar için bkz. Binbaşı Sadık, "1916'da Grandük Nikola Nikolayeviç'in 'Sarıkamış'da' Kafkas Kumandanlığı Zamanındaki Muhaberatı", **Mecmua-i Askeriye**, Haziran 1928, Sayı 69, s. 103-132.

zon-Erzurum) hattındaki mevzilerini takviye etmesinden sonra bu defa işe tertibatının, karargâhını Erzincan'a iletirmek için müsait olduğunu hissettiği bir zamanda yaptığını belirtmekte, bu hareketi üçüncü sıçrayış olarak nitelemektedir. Her sıçrayışın takriben 100 mil (150 kilometre) uzunluğunda olduğunu kaydetmekte ve böyle bir arazide bu sıçrayışları fevkalade bir muvaffakiyet addetmektedir. Bu hareket esnasında birçok harpler cereyan ettiğini, bu harplerin en şiddetlisinin Trabzon'un güney ve güneydoğusunda vukua geldiğini de söylemektedir. Burada 2. Türkistan Kolordusunun teşkil ettiği hattın yeni 5. Kolordu hattıyla birleştiği bilgisini veren Marsen, burada Türklerin bir ay kadar çok iyi bir surette savaştığını, Rus zayıtının pek ağır olduğunu belirtmektedir. Buna örnek olarak her biri 1000 mevcutlu dört taburdan mürekkep bir alayın herhangi bir muharebede mevcudunun dörtte birinden daha az bir kısmını kaybetmişse o alayın çok kötü bir biçimde hareket etmiş olduğunun kabul edilmesini göstermektedir.³³

Marsen Erzurum Trabzon seyahatini devamını şu şekilde anlatmaktadır:

Bu seyahate Sarıkamış'dan otomobille başladık. Ben bu esnada Rusya'da en büyük Fransız mümessili olan Ceneral Marki Dolagiş ile bir otomobilde idim. Sekiz günde 840 mil (1260 kilometre) kat ettik. Bu hareket dünyanın bu kısmında parlak bir muvaffakiyet idi. Çünkü bu muntıkadaki şoseler ancak iki sene evvel pek az bir tamir görmüşlerdi. Ve suret-i umumîde yollar şose değil idiler.

Grandük her sabah ekseriya altıdan evvel kalkardı. O zaman bir bardak hafif çay içebilir ve fırsat bulabilirsek etmekden ve çok kaynamış yumurtadan mürekkep bir kahvaltı yapabilirdik. Bir ikametgâha girinceye kadar – ekseriya saat 6 sonrada – bu yemekle iktifaya mecbur idik. Ancak o zaman mükellef bir taam bulabilirdik – şarkta bir kolordu kumandanının müstebit bir başkumandan için sofraya koyabileceği yemeğin nevi suhuletle tasavvur edilebilir. Seyahate iştirak eden zevat için beş otomobil var idi. Yolların fenalığından iki üç saatten bir irtifa ve derece-i hararetin tebdil etmesinden ve tekerler lastiklerinin Riga'dan gelen fena cins lastiklerden ibaret bulunmasından dolayı her otomobilde günde takriben altı lastik patlıyordu.

Erzurum'da çok kalmadık. Çünkü Grandük, bir an evvel Trabzon'a gitmek emelinde idi. Sabah torpillerle taht'ül-bahirlerden mütevellid tehlike tamamıyla izale edilemediğinden mumaileyhin Trabzon'a deniz tarikiyle gitmesine asla mü-

33 Fevzi Çakmak, bu ifadelere dayanarak bu taarruzlarda Rusların en azından yüzde 20 kayıp verdiklerinin kabul edilebileceğini söylemektedir. Çakmak, **a.g.e.**, s. 417.

saade edilmemişti. Esna-yı harekette bir gece, Ceneral Percevalski kumandasındaki 2. Türkistan Kolordusunun karargâhı olan Bayburt'ta kaldık. Bayburt ile Trabzon arasındaki yolun, dünyadaki en latif bir manzarayı haiz olduğuna şübhe edilemez. Ben Bavvera Alpleri'nde ve Himalaya'da bulundum ve Gürcistan'daki askerî yolu takip etmek suretiyle en büyük Kafkas silsilesinden geçtim. Fakat yolun bu parçasındaki manzaraya müşabih bir şey asla görmedim. Bu yol, tarih nokta-i nazarında da son derece şayan-ı dikkattir. (Ksenofon) ile maiyetindeki 10 bin Yunanlı bu yolu takiben avdet etmişlerdir. Yunanlılar birçok aylardan sonra denizi ilk defa Trabzon'un üstündeki tepelerden gördüler. Bu mıntıkada henüz yıkılmamış olan kadim Bizans kaleleriyle köprüleri mevcuttur. Bu yüzlerce sene zarfında arazinin sathı ihtimal ki değişmiştir. Fakat tuğla kemerler elan şekillerini muhafaza etmektedirler.

Trabzon'da Grandük, meşhur Rus istihkâm zabiti olan Ceneral Şorats'ın Trabzon etrafında yani limanın 7: 8 mil (11-13 kilometre) garb ve cenub-ı garbinde vücuda getirilmiş olduğu yeni tahkimat hatlarını teftiş etti. Bundan başka Boztepe'de bazı eski bataryaları ((eski 6 posluk (15 santimetre) kurup topları)) ve Trabzon yakınında ve deniz tesviyesinde bulunan bazı yeni sahil bataryalarını da teftiş ettik. Rum Metropolitidi bizi istikbal ederek Trabzon'daki muhtelif ve kadim kiliseleri gezdirmek için bize rehberler gönderdi. Bu kiliselerden bazıları İstanbul'daki Ayasofya gibi Türk camilerine tahvil edilmiş idi. Ve şimdi, tekrar Ortodoks kiliselerine kalp edileceklerdi.³⁴ Bu hâl Rusları son derece memnun ediyordu. Çünkü Rusların mezhepleri, Rum cemaatinin mezhebine hemen tamamıyla müşabihdir.

Trabzon'dan Bayburt'a avdet ettik. Ve oradan da adi araba yollarını takiben Erzincan'a gittik. Seyahatin bu kısmında 16. Türkistan Nişancı Alayı'nın yanından geçtik. Grandük mezkûr alayı da teftiş etti. Mumaileyh, son muharebede takriben 900 kişi kaybetmiş olan bu alaya "Gelecek Defâ Daha İyi Hareket Etmelisiniz" diyor ve askerler de acemi iken öğrendikleri ve her fırsatta tekrar ettikleri cümleyi müttehiden söylüyorlar yani "Çalışacağız, Asaletmeab" cevabını veriyorlardı. Erzincan'a varmadan biraz evvel yol, büyük bir silsilenin yamacından aşağı döner, yolun bu kısmı motorlu vesait-i nakliye için tamamıyla müsaid bir yol değildir. Bu sebeple bazı yerlerde otomobillerimizin harici tekerlekleri yol kenarından takriben

34 Akarca'nın ifade ettiği şekilde Rusların bu faaliyetleri şehirde Ortodoks-Rus kimliğini vurgulamak amacına yönelikti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halit Dündar Akarca, "İşgal Döneminde Rus Politikaları 1916-1918", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S 7, Güz 2009, s. 149.

bir buçuk pos (3,75 santimetre) mesafede bulunuyorlardı. Kenardan aşağı kaymak için bu mahalleri iyi bir süratle geçmeğe mecbur oluyorduk. Bu yolu bilahare İngiliz bahriye otomobilleri için keşf eden zabıt, bana buradan yaya olarak geçtiğini söylemiştir. Mumaileyh otomobil bölüğünü bu yoldan geçirmek istemişse de mezkûr arızadan dolayı Erzincan'a asla gitmemiştir.

Grandük birkaç gün sonra Sarıkamış'da korvet kapdanı Loker Lemson³⁵ kumandasında bulunan İngiliz bahriye zırhlı otomobillerini teftiş etti. Bu otomobiller, Muş istikametinde Van Gölü'ne doğru iyi hizmet ifa etmişlerdir. Fakat yollar veya daha doğrusu yol fikdani bu otomobillerin Kafkas cebhe-i askiyesinde istimaline mani olmuştur. Bu sebeple biz bunları pek az görebildik. Bu otomobiller, Kafkasya'da geçirdikleri üç ay zarfında herhalde büyük bir tecrübe görmüşlerdir. Onların Viladi Kafkas'dan Tiflis ve Kars tarikiyle hareketleri büyük bir muvaffakiyet idi. Muharebe hatlarındaki hizmetleri de şayan-ı takdirdir.

Bu seyahatten tamamıyla yorgun olarak avdet ettik. Yolda pek güçlüklerle hareket ediyor, mütemadiyen sarsılıyorduk. Bundan başka güneş pek şedid bir tesir icra ediyor ve otomobiller her gün saatlerce bir toz bulutu tevlid etmek suretiyle hareket eyliyorlardı. Grandük'ün maiyetinde bulunanlardan her biri bir cins hastalığa tutuldu. Birisi mide hummasına ikisi veya üçü dizanteriye yakalandı. Ben de sarı ishal namı verilen bir hastalığa tutuldum. Yatağa düşmeyen yegâne zat Grandük idi – mamafih mumaileyhin doktoru – ki bana da bakıyordu – onun birkaç gün kadar bir fiyever geçirdiğini söyledi.³⁶

Bu seyahatten sonra, altı yılın ardından izin alıp 1916 sonunda İngiltere'ye dönen Marsen, 1917 yılı Mart ortasında Rusya'da ihtilal başladığında Grandük'ü bulmak ümidiyle tekrar İngiltere'den Tiflis'e hareket ettiğini ifade etmektedir. Fransa'dan Grandük'ü cesaretlendirecek her cins muharreratı almış bulunuyordum” diyen Marsen Petrograd'dan demir yoluyla çok zorluklar çektiğini askerlerin posta trenlerini dahi doldurduğunu ve durumun karışık olduğunu belirtmektedir. O zaman Petrograd kumandanı olan General Kurnilof'a ancak İngiliz atışe militeriyle müracaat etmek suretiyle bir iki gün sonra trende kendine bir yer bulabildiğini söyleyen Marsen, asayişin, kuvvet vasıtasıyla değil ancak askerleri pekiyi bir surette idare edebilen silahlı siviller tarafından iade edildiğini vurgulamaktadır.

35 Locker Lampson.

36 Marsen, a.g.m., s. 152-154.

Petrograd'dan sonra daha az zorluk çektiğini kaydeden Marsen, güneye gitkiçe durumun daha sakin ve daha muntazam görüldüğünü, Kafkasya'yı oradan ayrıldığı zamanki ahvale çok benzer bir vaziyette bulunduğunu ancak Tiflis'te hükümet konağı üzerinde dalgalanan Grandük bayrağının artık orada olmadığını dile getirmektedir.

İhtilalci yeni meclis hakkında da bilgi veren Marsen, ihtilal sonucunda 16 Mart'ta neşredilen ve askerlere zabitleriyle aynı derecede hukuk-ı siyasiyeye malik olduklarını ve bu sebeple artık zabitlerine selam vermek mecburiyetinde bulunmadıklarını bildiren bir emir geldiğini söylemektedir. Soviyet (veya asker ve amele murahhasları meclisi) olarak adlandırdığı meclisin; başlangıçtan itibaren geçici hükümeti kontrol altında tutmak suretiyle harekette ısrar eden ihtilalci bir teşkilattan ibaret olduğunu belirtmektedir.³⁷

İngiltere'nin siyasî menfaatleri dolayısıyla ihtilalden oldukça rahatsız olduğu, ifadelerinden anlaşılan Marsen, düşüncelerini şu şekilde beyan etmekteydi:

Siyasî tabrikât; bölük ve taburdan kolordu ve orduya kadar ordu ve donanmanın her cüz ü tammında teşekkül iden ve Rusya'da Alman modeline göre tesis edilmiş ve fakat şiddetli tatbik edilmemiş bir zabt u rabtı imha eyleyen bu meclisler tarafından idame ediliyordu. Efradın yüzde 75'i hiçbir suretle tahsil görmemiş idiler. Medenî mesuliyet hakkında bir fikri ve memleket için bir alakayı haiz değil idiler. Bu zabt u rabt; bir vatanperverlik hissi tevliid etmiyordu. Ermenilerin ekseriya söylediklerini işitmiştim: "Niçin Leh cephesinde muharebe edelim; Almanlar Ermenistan'ı zabt etmeyip Lehistan'ı zapt ederlerse bize ne zararı var?" Binaenaleyh Rusya gibi birçok devletler ve ırklardan mürekkebe; cesim ve gayr-i mütecanis kitlenin müşterek bir gaye için müttehiden muharebe etmesi; ancak maarif ve vatanperverlik ile mümkün olabilirdi.

Rusların bu zabt u rabtı; ancak Çar'a ve bir hükümet-i mütallakaya bila itiraz sadakat taleb ediyordu. Bu hükümet ve zabitleri; efradı muzafferiyete sevk ettiği müddetçe her şey yolunda cereyan ediyordu. Fakat rezalet bizzat sarayı telvis ettiği; dini propagandacılar mahud Rasputin'in³⁸ milyonlarca fotoğrafını ve bu fotoğraflarla beraber pek müstekre hikâyeleri neşr eyledikleri; saf köylü askerleri çarın

37 Marsen, a.g.m., s. 155.

38 Rasputin, Sibiryalı bir köylüdür. Rusya'da uzun yıllar dinî vaazlar vermiştir. Çar Nikola'nın oğlunu iyileştirdiği düşüncesiyle halk nazarında ve sarayda itibarı artmıştır. I. Dünya Savaşı esnasında Rusya'nın siyasî hayatına yön vermeye başlamış, 1916 yılında öldürülmüştür. Belen, a.g.e., s. 312; Çakmak, a.g.e., s. 645.

tahtından indirildiğini ve dünyevi Allahlarının parçalanmış olduğunu işitdikleri zaman; kendilerine rehber olmak üzere kime iltica edeceklerdi? Birçok cüz ü tammlardaki zaiyatın yerleri sekiz on defa doldurulmuşdu. Efrad; harbden usanmışlardı; fena bir suretde iâşe ediliyorlar ve asla maaş almıyorlardı. Teşkilatın bozukluğu; makamat-ı aliyedeki irtikab ve irtişa dolayısıyla efradın kuvve-i maneviyeleri mütemadiyen azalıyordu. Binaenaleyh Soviyetlerin yeni tahrikât-ı siyasîyesi bu za'f kesb itmiş muhitde serbest bir saha-i intişar buldu.

Grandük bir hile ile Kafkasya'dan uzaklaştırıldığı zaman orada da ifsaat başladı, gevşeklik yeniden yüz gösterdi ve her firari askeri Soviyetlere iltihak edip "İlhaksız tazminatsız sulh" diye bağırıyordu. Bu askerlerin yüzde doksanı bu uzun kelimelerin manasını bilmiyorlardı. Ancak şimdi boş gezebiliyorlar ve askerler gibi giyiniyorlardı. Fakat artık muharebe yapmağa mecbur değil idiler; iyi tayinat alıyorlar ve temiz bir yakalığı ve kıymetli bir malı olan herhangi bir kimseyi tahkire, soymağa ve hatta öldürmeye muktedir bulunuyorlardı. Rus zabıt sınıfı, efradı yola getirmek için ellerinden geldiği kadar çalıştılar. Onları muharebeye teşvik için ileriye çıktılar ve tabur Soviyetleri kendilerini takib itmedikleri zaman yalnız başlarına ileri harekete devam eylediler. Yüzlerce Rus zabiti, Rus cebhesi boyunca umumî bir şekil kesbetmeğe başlayan bu bozguna iştirak etmeyerek meydan-ı harbde ölmeği tercih ettiler.

Bu bozgunluk bidayette Kafkas cebhesinde daha az hissedildi. Burada kıtaatın beşde biri Kazak diğer beşde biri de Ermeni ve Gürcü idi. Bunların cümlesi kendi hududlarını müdafaa ve Türk'ten kazandıkları şeyi muhafaza hususunda bir az alaka gösteriyorlardı. Fakat burada da inzibatsızlık tedricen tevsî itdi. Gerideki demiryolların teşkilatında intizamsızlık başladı. Batum'a zahire getiren gemileri tahliye için amele bulunamadı. Cebhedeki erzak azalmağa başladı. Sui tagaddiden dolayı cebhedeki kıtaatdan birkaç bin kişi iskorpit hastalığına tutularak hastahaneye gittiler. Rusya'da geçirdiğim son senenin ilk aylarından itibaren şu aşikâr idi ki Kafkas ordusunda pek az bir kuvve-i maneviyye kalmış idi ve bu ordunun, her dürlü mevaidine rağmen Irak'taki kıtaatımızla meydan-ı harbde müesser bir suretde teşrik-i mesai etmesi hususunda pek az bir ümid mevcud idi.³⁹

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere İngiliz-Rus ittifakının devamı hususunda artık pek az umut kalan Marsen, 1917 yılının Mayıs ayında 7. Kafkas Kolordusunun yeni kumandanı Prens Vadbuşski (Vadbulski) ile Tebriz'e ve daha

39 Marsen, a.g.m., s. 156-157.

sonra Rumiye Gölü'nün batı yakasına geçmiştir. Burada Vadbulski kendisinden 4. Kobban Kazak Fırkası kıtalarına bir hitapta bulunmasını ve onlara General Mud'ın Bağdat'a doğru icra ettiği parlak ileri harekâttan bahsetmesini istemiştir. Kıtaların, kendisini hürmetle ve hatta heyecanla dinlediklerinden söz eden Marsen, buna karşın yol boyunca artık ciddi şekilde savaşıma kabiliyetlerini kaybetmiş ve bir az evvel pek çok miktarda içki içmiş gibi görünen insanlar gördüğünü, ordu mensuplarının manevi kuvvetlerinin bittiğini kaydetmektedir. Mitingler ve siyasetten başka bir şey düşünülüyordu" diyen Marsen, bu seyahatten sonra artık Rus müttefiklerinden daha fazla bir şey bekleyemeyeceklerine kani olduğunun altını çizmektedir. Marsen, bu noktadan sonra Rus ordusundaki dağınıklığa işaret etmektedir. Ayrıca Vadbulski'nin Temmuz'da Süleymaniye'de teşebbüs ettiği ileri hareketin bunu ispat ettiğini 2 Ermeni taburunun ağır bir şekilde mağlup edildiğini belirtmektedir.⁴⁰

Bu şekilde genel ahvâlin gittikçe daha fena bir şekilde girdiğini, büyük kumandanların birer birer mevkiyelerinin tehlikeli olduğunu gördüklerini söyleyen Marsen, "Karargâh-ı umumîden gayr-i kabil-i tatbik emirler alıyorlar ve fakat vesait-i nakliyyeye aid bir şey elde edemiyorlardı; erzakın tenakısından dolayı daima müşkülata uğruyorlar ve her hususda komiserlerin (veya Soviyetlerin mümessilleri) murakebesine tâbî bulunuyorlardı. Bittabi bu hâl gayr-i kabil-i tahammül idi" demektedir.

Son olarak General Yudenich'in Ağustos'da Kafkas kumandanlığından çekildiğini ifade eden Marsen, halefi olan Perçeveski'nin de aynı zorluklara uğradığını,⁴¹ bu sebepler dolayısıyla İngiliz Harbiye Nezaretiyle, hükümetinin Rusya'da irtibat hizmeti için mümessiller bulundurmanın bir gereksizlik olacağına tamamıyla kâni olduklarını, çünkü artık Rusya'da teşrik-i mesaiye lüzum gösterecek bir şey ve kendisiyle görüşülebilecek mesul bir şahıs kalmadığının düşünüldüğünü belirtmektedir. İngiltere'ye dönerken İngilizleri kaybettiklerinden dolayı üzgün görünen Bolşevikler tarafından, bir müddet daha Petrograd'da tutulduğunu kaydeden Marsen bu suretle bir yıl önce yaptığı seyahatin bu defa altı hafta sürdüğünü ifade ederek sözlerini noktalamıştır.

40 Marsen, a.g.m., s. 157-158.

41 Kerensky Hükümeti kurularak Çar iktidardan uzaklaştırıldığında, Rusya henüz savaştan çekilmemişti. Kısa bir süre sonra Grandük Nikola görevden alındı ve Kafkas Ordusu Başkumandanlığına Yudenich atandı. Ancak o da ihtilalci olmadığı için daha sonra Perçevalski ordu komutanlığına getirilmiştir. **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekatı**, İkinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, C II/II, Ankara 1993, s. 422; Çakmak, a.g.e., s. 422-423.

SONUÇ

İngiltere'nin Kafkasya bölgesinde istihbarat amacıyla görevlendirdiği General Marsen, sıradan bir Avrupalı için Kafkasya'nın coğrafi olarak ifade ettiği anlamı dışında bir karşılığı olmadığını belirterek sözlerine başlamakta, savaş öncesi ve sonrasında bölgenin stratejik öneminin ne derece ciddi bir değişim geçirdiğine değinmektedir. Marsen, I. Dünya Savaşı'ndan bir yıl kadar önce Meşhed'e gelip burada Rus ve Afgan hudutlarına kadar uzanan bölgeleri dolaşmış, gerek askerî lojistik gerekse güzergâhlar hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamıştır.

Savaşın başlarında Rusların bölgede çok az bir kuvvete sahip olduğunu kaydeden Marsen, Yudenîç'in Ardahan ve Sarıkamış'ta durumu kurtardığını beyan etmektedir. Ocak 1915'te Londra ve Hindistan'a bilgi vermek için merkezî durumdaki Tiflis'e geçen Marsen, kendi görevinin öncelikle Kafkas Cephesi'nde ajanlardan ve esirlerden Türk kıtalarının kuvveti ve durumu hakkında bilgi toplamak olduğunu ifade etmektedir. Genel olarak ifadelerinden Rusların Kafkasya'da savaşın gidişatına çok fazla katkı sağlamadığı ve İngilizlerin Sina, Gelibolu ve Irak dolayısıyla en ağır yükü çektiği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

Grandük Nikola'dan övgüyle söz eden Marsen, Irak'taki İngiliz kıtalarıyla daha sıkı ve faal çalışmasını takdirle karşılamaktadır. Onun şiddetini ve sertliğini ön plana çıkartmakta, Grandük'ün Kafkas Cephesi'ne gelmesiyle kıtalara ciddi bir disiplin ve hareket geldiğini ifade etmektedir.

Rus ordusunu disiplinli, asayiş yerinde, intizamlı olarak ele alan Marsen bunu birkaç faktöre bağlamaktadır. Grandük'ün yönetim kabiliyetini birinci sıraya koyan Marsen, ikinci olarak General Yudenîç'in zekâsını ortaya koymaktadır. Ardından General Perçevelski'nin bölgeye hâkim olmasını ve son olarak Rus zabitanının sevk ve idare kabiliyetini göstermektedir. Bununla beraber tarif ettiği bu durumun yaklaşık bir yıl içinde siyasî olarak parçalandığını dile getirmektedir.

Çarın tahttan indirilmesi ve ihtilal sonrası izlenimlerini de beyan eden Marsen, siyasî müdahalelerin ordunun düzenini bozduğunu, övgüyle söz ettiği Rus disiplininin bozulduğunu söylemektedir. Nitekim bu husustaki ifadelerine, İngiltere'nin menfaatleri doğrultusunda ihtilalden yaşanan rahatsızlık açıkça yansımaktadır.

KAYNAKÇA

ADAMOF, E.E., Çarlık **Belgeleri'nde Anadolu'nun Paylaşılması**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001.

AKARCA, Halit DüNDAR, **The Russian Administration Of The Occupied Ottoman Territories During The First World War 1915-1917**, The Institute Of Economics And Social Sciences, Bilkent University, Master Thesis, September 2002, p. 6.

—————, “İşgal Döneminde Rus Politikaları 1916-1918”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 7, Güz 2009, s. 141-152.

ALTINBİLEK, Hakkı; Kır, Naci, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı**, Genelkurmay Basımevi, Cilt II, Ankara, 1993.

BELEN, Fahri, **XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 217.

Binbaşı Sadık, “1916'da Grandük Nikola Nikolayeviç'in “Sarıkamış'da” Kafkas Kumandanlığı Zamanındaki Muhaberatı”, **Mecmua-i Askeriye**, Haziran 1928, S 69, ss. 103-132.

ÇAKMAK, Fevzi, **Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı**, Yayına Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.

ÇOLAKOĞLU, Selçuk, “Çin'in Orta Asya Politikası (1991-2007)”, **Orta Asya & Kafkasya Güç Politikası**, Derleyen M. Turgut Demirtepe, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara, 2007.

General Marsen, “Kafkasya ve Şimalî İran'da Bazı Vakayı (1914 - 1918)”, **Mecmua-i Askeriye**, Çev. Yüzbaşı Mehmet Cemal, Kanun-ı Evvel 1926, ss. 139-158.

GÜLEÇ, Fikri, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi İinci Cilt, 2nci Kısım Kafkas Cephesi, 2nci Ordu Harekâtı 1916-1918**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayını, Ankara, 1978.

Komisyon, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı**, İkinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, C II/II, Ankara, 1993.

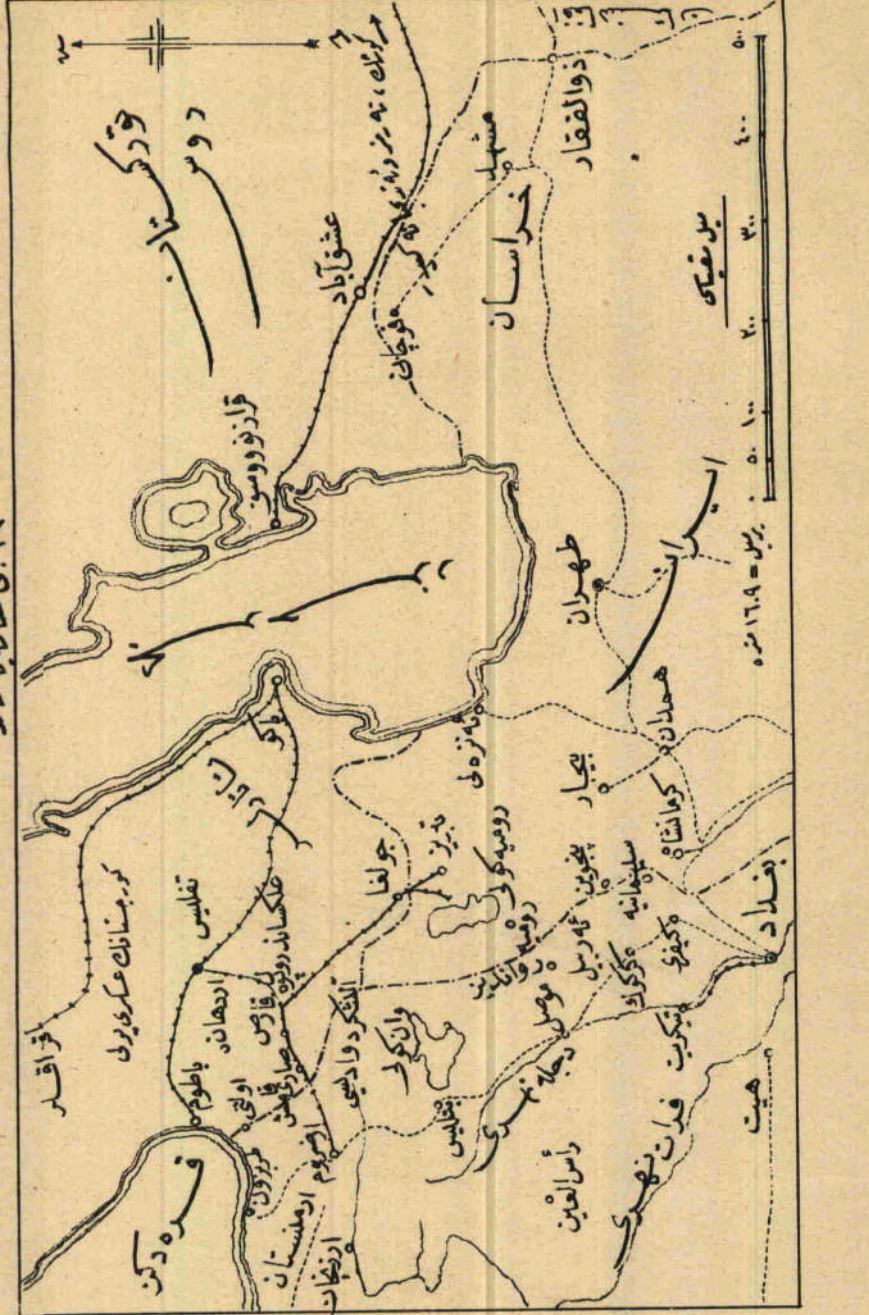

Paul Robinson, "A Study of Grand Duke Nikolai Nikolaevich as Supreme Commander of the Russian Army, 1914-1915", **The Historian**, Volume 75, Issue 3, Fall 2013, pp. 475-498.

—————, "Decision at Erzerum", **The Historian**, Volume 76, Issue 3, Fall 2014, pp. 461-478.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Türkistan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C XLI, İstanbul, 2012, ss. 556-560.

Ek 1 : General Marsen'in Bulunduğu Mahaller

HATIRALAR IŞIĞINDA KAFKAS CEPHESİ'NDE YAŞANAN TEMEL SORUNLAR VE GÖZLEMLER

SADIK ERDAŞ*

ÖZET

Sosyal bilimlerde özellikle de tarih yazımında ve değerlendirmelerinde önemli bir kaynak olan hatıratlar, metodolojik açıdan iyi değerlendirildiklerinde araştırmacılar açısından paha biçilmez birer kaynak niteliğindedirler. Zira onlardan resmi belge ve kaynaklar dışında olaylar ve olgular hakkında daha insani bilgiler edinme fırsatı vardır. Yakın dönem Türk tarihinin en önemli savaşlarına ve olaylarına sahne olan Kafkas Cephesi hakkında da hatıraların ve günlüklerin önemi tartışılmaz mahiyettedir. Bu nedenle bildirinin amacı hatıralardan yola çıkarak Kafkas Cephesinde yaşanan temel sorunları tespit etmek ve tartışmalara ışık tutmaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşında Kafkas ya da Doğu Cephesi olarak adlandırılan harekât alanı Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve İran Azerbaycanı'nı içine alan oldukça geniş, dağlık araziye ve sert iklime sahip, ulaşım imkânları yetersiz ve sahip olduğu kaynakları büyük makyaslı orduların harekâtına elverişli olmayan bir alandır. Yaklaşık 1000 kilometrelik bir alana yayılan bu cephede 1914 Kasım ayı itibarı ile yaklaşık 185.000 insan ve 60.000 hayvan ile başlayan cephe mevcudu savaşın seyrine ve orduların başarısına bağlı olarak değişiklik arz etmekle beraber bir takım sorunlar yaşanmasına neden olan en önemli faktörlerin başında gelmektedir.

Bu geniş alanda yaşanan yığınak, lojistik, ulaşım sevk ve idare, salgın hastalıklar, isyanlar, esaret günleri gibi temel sorunlar bildirinin kapsamını oluşturacaktır. Farklı zaman dilimlerinde genel karargâhta ve cephelerde görev alan

---

* Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
serdas@hacettepe.edu.tr

Fevzi akmak, A. İhsan Sabis, , İ. alışlar, K. Karabekir, Alman Yarbay Guse, R. de Nogalis, Aziz Samih başta olmak üzere bölgede bulunanların hatırat ve günlükleri bildirinin temel kaynağını oluşturmaktadır.

Başta Sarıkamış felaketinin nedenleri ve bu felaket hakkında yapılan gözlemler, planlama aşamasında başlayan sıkıntılar ve yapılan yanlışlar, ulaşım başta olmak üzere yaşanan lojistik sorunlar, Rus ordusunun ilerleyişi karşısında bölgesel güç ve muhacirlerin durumu, tifüs, lekeli humma, dizanteri gibi salgın hastalıklar ve bunların orduya etkileri, bölge ikliminin ve coğrafyasının ordunun sevk ve idaresine etkileri, cephe gerisinde yaşanan başta Ermeniler olmak üzere yapılan isyanlar ve asayiş sorunlarının cephedeki yenilginin nedenleri olduğu tebliğin muhtemel bulguları arasındadır.

GİRİŞ

Bir kimsenin kendi başından geçenleri ya da kendi yaşadığı dönemde ortaya çıkan olay ve gelişmeleri gözlem ve bilgilerine dayanarak anlattığı yazı türüne hatıra¹, bunların bir eser haline getirilerek yazıya dökülmesine de hatırat adı verilmektedir. Hatıra ve hatırat günümüz manasıyla ilk defa Muallim Naci'nin lügatine girmiş ve daha sonra bu türün ismi olmuştur². Özellikle yakın dönem Türkiye tarihinin en hareketli, tartışmalı, kavgalı ve trajik döneminin yaşandığı 1908 sonrasında birazda politik ve askeri açıdan kendini ve yapıları savunma, başka hatıratlara cevap verme ve kendi önemini hatırlatma gibi nedenlerle bir hatırat patlaması yaşandığı görülmektedir³. Anılar ya da hatıralar sadece tarih araştırmaları bakımından kıymetli değildir. Hatıraları yaşamış kişinin şahsi hislerini, düşüncelerini, büyük vakalarda rolünü oynarken ne gibi tesirler altında kaldığını hem olayları anlama ve değerlendirmede önemli bir anahtar hem de yeni nesiller için bulunmaz bir ibret aynası olacaktır. Anılar / hatıratlar hayatı en canlı tarafı ile gösterdiği için yazıldığı dönemler hakkında doğru bir bakış açısı verebilir. Tarih kitaplarının, resmi vesikaların unuttuklarını, kayda değer görmediklerini veya görmek istemediklerini hatıra kitaplarında görmek mümkündür.

Yaşandıktan az veya çok bir süre sonra yazılan, hatta bazen yaşlılıkta kaleme alınmış çocukluk hâtıraları gibi yaşanmasıyla yazılması arasında uzun zaman girmiş olan hâtırat yılların biriktirdiği yeni intibaları, yeni değer yargılarını ve yeni hayat tecrübelerini de ihtiva ettiğinden farklı bir özellik taşır⁴. Bazı hâtıratlarda günlük parçaları, mektuplar ve belgeler de yer almaktadır. Bunların varlığı hâtıratdaki bilgilerin güvenilirlik derecesini artırır ve ona tarih araştırmaları için belge olabilecek bir değer kazandırır. Bir kısım hâtıratlar ise dönemin sosyal hayatını ve folklorik yapısını aksettirmede başarılı olduğu için bu konularda kaynak değerine sahiptir.

Harp ceridesi yazma alışkanlığından kaynaklandığını söyleyebileceğimiz, askerî şahısların yazdıkları belgelere dayanan, hatta birliklerin kuvvet dağılımı

1 Emin Özdemir, "Anı ve Anı Dilimiz Üzerine", **Türk Dili Anı Özel Sayısı**, C XXV, S 246 Mart 1976,s.398.

2 Ali Birinci, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XIV, Sayı 41'den ayrı basım, s.611

3 Emin Özdemir, **a.g.e.**, s.401 ve Mübahat Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usul**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul ,1991, s.24.

4 M. Orkun Okay, "Hatırat", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XVI, İstanbul, 1997, s.445.

ve harekât şemalarını, hava durumundan zayıt sayılarını ihtiva eden bilgiler içeren harp hâtıratları askeri tarih incelemelerinde oldukça önemlidir ve bunlar, gerek sahip oldukları yalın dilleri ve gerekse diğer hatıralara nazaran objektif bir ifadeyle kaleme alınmaları dolayısıyla diğerlerinden ayrılırlar. Ancak asker kökenli kişilerin hatıratlarında da hatırat sahibinin çoğunlukla bir savunma kaygısı ile bunları kaleme aldığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

Günlükler ise bir hatırat türü olmakla beraber olaylar karşısında o anki hislerle günün gününe tutulmuş notlar ve gözlemler oldukları için, hatıratlarda görülen daha sonradan yazılmadan kaynaklanan bilgi ve duyguları barındırmadığı için daha objektif bir mahiyet arz etmektedir. Hatıratlarda görülen savunma, izah etme ve detaylandırma eğilimi günlüklerde yoktur. Zira günlük tutan yazar da gözlem yapma, düşünme ve bunları kaydetme düşüncesi ön plandadır⁵. Öte yandan hatırat türünün bir alt bölümü olarak değerlendirilebilecek günlükler, genellikle kişinin tamamen şahsi hatta mahrem hayatını, düşünce ve duygularını, çevresindeki insanlar hakkında samimi kanaat ve intibalarını aksettirdiği için daha tabiidir⁶.

Sosyal bilimlerde özellikle de tarih yazımında ve değerlendirmelerinde önemli bir kaynak olan hatıratlar, metodolojik açıdan iyi değerlendirildiklerinde araştırmacılar açısından paha biçilmez birer kaynak niteliğindedirler. Zira onlardan resmi belge ve kaynaklar dışında olaylar ve olgular hakkında daha insani bilgiler edinme fırsatı vardır.

Hatıratlar aynı zamanda olaylar karşısında şahısların tanıklıklarıdır. Tarihin ancak şahitliklere dayalı olarak yazılabileceği⁷ nazariyesi dikkate alınırsa bu paha biçilemezliğin önemi kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Ancak unutulmalıdır ki, müşahedeler umumiyetle zamanın fikir cereyanlarına, milletlerin medeniyet seviyelerine ve modaya bağlı kalıyor. Müşahede de dikkat her zaman şahısların ve camiaların medeni seviyelerinin yüksekliğinin delili olmuştur. Medeni seviyeleri aşağı olan insanların müşahedeleri her vakit bir taraflı ve eksiktir⁸.

5 Fatma Acun, **Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2008, s.78-79

6 Orhan Okyay, **a.g.e.**, s.448

7 Leon.E.Halkin, **Tarih Tenkidinin Unsurları**, Çeviren; Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yayını, Ankara, 1989, s.3.

8 A. Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usûl**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981,s.37

Yakın dönem Türk tarihinin en önemli savaşlarına ve olaylarına sahne olan Kafkas Cephesi hakkında da hatıraların ve günlüklerin önemi tartışılmaz mahiyettedir. Bu cephede bulunmuş birçok asker günlük ve hatıralarını kısa bir süre sonra yayınlamaya başlamışlar ve yapılan her yayın beraberinde bir takım kanaat ve suçlamalar dolayısıyla yeni yayınları da getirmiştir. Bu çalışmada Kafkas cephesinde bulunan 3. ve 2. Ordularda veya merkez karargâhta olmasına rağmen gelişmelerden haberdar olan kişilerin anıları etrafında cephede yaşanan temel sorunlara değinmeye çalışacak ve genel gözlemlere değineceğiz.

ÇALIŞMADA KULLANILAN HATIRAT VE GÜNLÜKLER

1- Fevzi Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı, İstanbul, 1936. Aslında 1935 yılında Harp Okulu'nda verilen konferansları ihtiva etmekle beraber, Mareşalin, 19 Nisan 1916'da Kafkas Cephesi'nde 3. Mıntıka Komutanı olarak göreve başlaması ve bu cephede Çoruh-Kaledere-Tercan Muharebelerinde Rus kuvvetlerine karşı savaşmasından bahsedilmektedir. Eylül 1916'da Kafkas Kolordu Komutanı, Temmuz 1917'de merkezi Diyarbakır'da bulunan 2.Ordu Komutanı olarak bölgede bulunması⁹ ve 3.Ordu komutasında vekâleten görev yapması hasebiyle olayların içinde bulunmuş biridir ve bu konferanslarında kendi hatıralarına da yer vermektedir. Bu nedenle bu konferans metninin kitaplaştırılmış halini "hatırat" olarak değerlendirilebileceği kanaati nedeniyle ele almaktayım.

2- Nilüfer Hatemi, Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri, 1.Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

3- Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım, C II, İstanbul Tan Matbaası, İstanbul 1951.

1.Dünya Savaşı'nda Umumi Karargâhta 1. Şube Müdürlüğü, 2.Ordu Kurmay Başkanlığı görevlerinde bulundu. Şubat 1915'ten itibaren Kafkas Cephesi'nde bulunan 3.Orduda görev aldı ve bir ara 11.Kolordu Komutan Vekilliği yaptı. Haziran 1915'te sonradan 51.Tümen adını alacak olan Birinci Kuvve-i Seferiye Komutanlığında, Şubat 1916'da da Irak Cephesi'nde bulunan 13.Kolordu Komutanlığında bulundu ve burada sonraları soyadı olarak alacağı Sabis muhare-

9 HülyaToker-Nurcan Aslan, **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, C III, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2009,s.131.

belerini kazandı. Ekim 1917'de yeniden Kafkas Cephesi'nde bulunan 4.Kolordu Komutanlığında bulundu¹⁰. 1951 yılından itibaren hatıralarını kaleme aldı ve yayınladı. Hem merkez karargâhta hem de cephede görev alması açısından hatıratları önemli olmakla beraber hayatta olmayan veya artık iktidardan düşmüş kişi ve devlet adamlarına karşı bir söyleme sahip olduğu da unutulmamalıdır.

4- Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)* 2 cilt, Hazırlayan: Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

5- Kazım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, Sarıkamış, Kars ve Ötesi, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Erzurum, 1990.

Kazım Karabekir, Genelkurmay 2.Şubede müdür yardımcılığı ve sonrasında Genel Karargâh 2.Şube İstihbarat Müdürü olarak görev aldı. Birinci Kuvve-i Seferiye Komutanı ve sonrasında da farklı tümen ve kolordu komutanlıklarında bulundu. Aralık 1917'den sonra 1. Kafkas Kolordu Komutanı olarak görev yaptı¹¹. Özellikle Günlüklerin ilk cildinde 15 Nisan 1917 tarihinde Mardin'e gelmesinden 1 Eylül 1918'de Nahcivan'dan Tebriz'e gitmek üzere ayrılmasına kadar olan kısmı (s.462-546) Şark cephesi ile ilgili olup hava şartları gibi detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür. Yine bölgedeki gelişmelere yön veren ve kurtuluşu gerçekleştirenlerden biri olması hasebiyle önemli bir hatırat olarak kabul edilmelidir.

6- Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*,1.cilt, Nehir Yayınları, İstanbul 1992.

Balkan Savaşları esnasında Başkomutan Vekilliği uhdesinde kalmak üzere Harbiye Nazırlığı yapmış, Şubat 1916'da 2.Ordu Komutanı ve Mart 1917'de de Kafkas Ordular Grup Komutanı olarak Kafkas cephesinde bulunmuştur¹².1924 yılında tamamladığı hatıraları oğlu Süheyl İzzet Furgaç tarafından yayınlanmıştır. Hatıratın II. bölümü ve bu kısımlar için ekler Kafkas Cephesi için önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

7- Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, Zivinden Peteriç'e, Büyük Erkânıharbiye Matbaası, Ankara 1934¹³.

10 a.g.e., s.233.

11 a.g.e., s.241

12 a.g.e., C I,s.14

13 Hatırat son olarak "Aziz Samih İlter, **I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları. Zivinden Peteriç'e**, Yayına Hazırlayanlar: Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 2007" künyesi ile yayınlanmıştır. Bu yayında Kafkas Cephesi ile ilgili yer adları açısından önemli bilgiler bulmak mümkündür.

Umumi Harb'in başlamasından itibaren Kafkas cephesinde muhtelif vazifelerde ve daha çok ordu erkân-ı harbiyesinde kurmay subaylık görevinde bulunmuştur. Kafkas Cephesinde birçok olayın tanıklarından biri olması nedeniyle hatıraları oldukça önem arz etmektedir.

8- Liman von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, İş Bankası Kültür Yayınları, Çeviren Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, 2010.

Alman ordusunun Osmanlı kuvvetlerine eğitim ve lojistik destek hizmeti vermek üzere görevlendirilen "Alman İslah Heyeti" başkanlığına atanarak 1913'de Türkiye'ye gelen von Sanders, Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde bulunmamakla beraber bulunduğu konum nedeniyle birçok olaya tanıklık etmiştir. Liman Paşa'nın hatıraları Askeri Tarih Encümeninin açıklamaları ve düşünceleri eklenerek dilimize kazandırılmış olup farklı baskıları vardır. Biz bu çalışmada hatıratın son baskısı olan ve İş Bankası yayınlarından çıkan örneği kullandık.

9- Orgeneral İzzetin Çalışlar'ın Günlüğü, On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları, Hazırlayanlar, İsmet Görgülü-İzzeddin Çalışlar. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997.

I. Dünya Savaşında tümen, kolordu ve ordu kurmay başkanlığı yapmış olan İ. Çalışlar'ın günlüğünde 16 Mart 1916 - 5 Temmuz 1917 tarihler arası Kafkas cephesini içermektedir (s.151-228)

10- Tevfik Sağlam, Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet, İstanbul: Askeri Matbaa, 1941.

1915'te İstanbul'da bulunan 2. Orduya Başhekim olarak atandı ve birkaç ay sonra da Kafkas Cephesinde bulunan 3. Orduda görevlendirildi. Sarıkamış Harekâtı'nda soğuktan ve salgın hastalıklardan büyük kayıp veren orduda tifüs aşısı ile ilgili önemli araştırmaları yaptı ve 1916'da Erzurum ve Trabzon'daki kolera salgını ile mücadele etti.

III. Orduda görev yaptığı yıllara ilişkin anılarını "3. Ordu'da Sıhhi Hizmet" başlıklı kitabında yayımlamıştır. Bu eser özellikle Kafkas Cephesinde yaşanan sağlık sorunları ve salgın hastalıklar ve bunlarla mücadele yöntemleri ve uygulamaları açısından oldukça önemli bilgiler içermektedir.

11- Dr. Mehmet Derviş Kuntman, Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları, Derleyen; Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

Kuntman'ın anıları daha önce Silahlı Kuvvetler Dergisinin 215.sayısının eki olarak yayınlanmış, bu anılar sonra Metin Özata tarafından derlenerek kitaplaştırılmıştır. Askeri hekim olan Mehmet Derviş'in içinde bulunduğu tümenin 12 Kasım 1914'te Ünye'den yaya olarak Reşadiye-Koyulhisar-Suşehri-Refahiye-Erzincan-Tercan üzerinden Erzurum'a uzanan 32 gün süren yolculuğundan itibaren Mondros mütarekesinin yapılmasına kadar olan kısımları Kafkas cephesinde geçen olayları içermekte olup, özellikle sağlık ve bulaşıcı hastalıklarla ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

12- Arif Baytın, İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi. 29.Tümen III.Alay Sancağı (Hatıralar),Vakit Basımevi, İstanbul, 1946.

4 Ocak 1915'de Sarıkamış Savaşı esnasında Ruslara esir düştü. Esarete bulunduğu Sibiry'a dan firar ederek 9 Ağustos 1920'de yurda döndü¹⁴.

13- Felix Guse, Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler, Çeviri: Kaymakam Hakkı,79.Numaralı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı,1 Kânunusani 1931,Beşinci yıl, Sayı:20. Büyük harpte Kafkas Cephesi'nde 3.Ordu Erkân-ı Harbiye Reisliği görevinde bulundu. Hatıralarına ve bu tarihe kadar yayınlanmış eserlere dayanarak Kafkas Cephesi muharebelerini kaleme almış ve İsviçre'de yayınlanan bir askeri dergide tefrika halinde yayınlamıştır. Yazar bu cephede cereyan eden bütün harekâta katılmış biri olarak hatıraları önemlidir.

14- Köprülü Şerif (İlden),Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1338¹⁵. 1921 senesinde Akşam Gazetesinde tefrika halinde yayınlanan bu hatıralar 1922 yılında kitaplaştırılmıştır. Hatıratında artık iktidarda olmayan İttihat ve Terakki ve Enver Paşa karşıtlığı dikkat çekmektedir. Zira Şerif Bey'in anıları bir savunma psikolojisi ile kaleme alındığı dikkati çekmektedir.

15- Rafael de Nögalis, Hilal Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap, Çeviren ve Tenkit Eden; Kaymakam Hakkı, Büyük Erkânıharp Riyaseti X. Şube, Askeri Matbaa, İstanbul 1931.

Venezuela'lı Rafael de Nögalis savaş başladıktan sonra gönüllü olarak katılmak amacıyla Fransa, Belçika ve İngiltere hükümetlerine müracaat etmiş, kabul

14 **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, C I,s.271.

15 Bu hatırat son olarak "Köprülü Şerif (İlden),**Birinci Dünya Savaşı Başlarında 3.Ordu Kuşatma Manevrası ve Sarıkamış Meydan Savaşı**, İş Bankası, İstanbul, 2003" künyesi ile yayınlanmıştır.

görmeyince, benzer girişimlerine Sırbistan'da da devam etti ise de burada da kabul görmemiş ve İstanbul'a gelmiştir. Burada Başkomutanlık Vekâletine müraaet etmiş ve süvari yüzbaşı olarak orduya kabul edilmiştir.3.Ordu karargâhında bulunmuş, Van'da yaşanan Ermeni isyanına ve burada yaşanan çarpışmalara tanıklık etmiş, Halil Bey komutasında bulunan 1.Kuvve-i Seferiye birliklerinde yer almıştır.

Anılarını “Vier Jahre unter den Halbmond” adıyla Berlin'de yayınlamıştır. Bu eser Erkânıharp Kaymakamı Hakkı Bey'in tenkidi ve çevirisi ile Hilal Altında Dört Sene ve Buna ait Bir Cevap başlığı ile yayınlanmıştır. Eserin objektifliği tartışılmakla beraber Van muhasarası, Ermeni isyanı, tehcir, Kürtler ve Ermeniler hakkında etnografik malumatlar bulmak mümkündür.

KAFKAS CEPHESİ'NİN AÇILMASI

Birinci Dünya Savaşı içerisinde Kafkas veya Doğu cephesi olarak adlandırılan cephe Karadeniz olayını müteakiben 1 Kasım 1914'te Rus ordularının sınırı geçmeleri ile başlamıştır. Başlangıçta bu cephede sadece III. Ordu bulunmakta ve Ordu Kumandanlığını Hasan İzzet Paşa yapmakta idi. IX. ve XI. Kolordularla aşiretlerden kurulu İhtiyat Süvari Kolordusu, II. Nizamiye Süvari Tümeni ve Van Jandarma Tümeninden kurulu idi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya savaşında Kafkas ya da Doğu Cephesi olarak adlandırılan harekât alanı Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve İran Azerbaycanı'nı içine alan oldukça geniş, dağlık araziye ve sert iklime sahip, ulaşım imkânları yetersiz ve sahip olduğu kaynakları büyük makyaslı orduların harekâtına elverişli olmayan bir alandır. Yaklaşık 1000 kilometrelik bir alana yayılan bu cephede 1914 Kasım ayı itibarı ile yaklaşık 185.000 insan ve 60.000 hayvan ile başlayan cephe mevcudu savaşın seyrine ve orduların başarısına bağlı olarak değişiklik arz etmekle beraber bir takım sorunlar yaşanmasına neden olan en önemli faktörlerin başında gelmektedir.

Birinci Dünya savaşında Türkiye dört büyük cephede savaşmıştır. Bunlardan üçü (Çanakkale, Suriye ve Irak) dar cephede mevzii muharebesi halinde gelişmiş iken Şark/Kafkas cephesi harekâtı ise takriben Karadeniz'den Hamedan'a kadar 1000 kilometrelik bir cephe üzerinde Çakmak'ın ifadesiyle “gerçek bir operatif hareket muharebesi” olarak cereyan etmiş¹⁶ ve iki tarafta buraya büyük

16 F. Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1936.s.1.

kuvvetler göndermişlerdir. Gerçekten de bu geniş alana yayılan Kafkas cephesi diğer cephelerde görülemeyen büyük kuvvetlerin harekâtına sahne olmuştur

KAFKAS CEPHESİ'NDE YAŞANAN TEMEL SORUNLAR

A-Planlama ve Komuta Hataları

Ali İhsan Sabis, Başkumandan Vekilinin (Enver Paşanın) 3.Ordu ile Rusları cepheden sıkıştırarak İran'dan ve Karadeniz'den sevk edilecek kuvvetlerle iki yanına ve gerilerine vurmak fikrini takip ettiğini belirtmektedir¹⁷. Fevzi Çakmak, Hafız Hakkı Paşanın "Tannenberg Sendromu" olarak tanımlayabileceğimiz bir psikoloji ile hareket ettiğini ve "Düşman arkasında adam görünce kaçar. Rusların tabiatı budur. Almanlar Tannenberg'de böyle yapmıştır." düşüncesiyle büyük bir çevirme hareketi planladığını belirtmektedir¹⁸.

Her iki komutanda, Kafkas cephesinde Osmanlı kuvvetlerinin alabildiğine geniş bir alana dağıtarak üstünlüğü elden kaçırdıklarını belirtmektedirler. Gerçekten de Karadeniz'den Tebriz'e kadar uzanan bir genişlikte dağılan Osmanlı kuvvetleri yapılan bu komuta ve planlama hatası sonucu bölge iklimi ve coğrafi yapısı da dikkate alındığından birbirlerinden uzaklaşmış ve iaşe, ikmal ve iskân sorunları başta olmak üzere ciddi sorunlarla karşılaşmışlardır.

Yine F. Çakmak Hasan İzzet Paşa'yı pasif, Hafız Hakkı ve Enver Paşayı ultra aktif olarak değerlendirerek Sarıkamış felaketini, iş başında ikisinin ortası bir adam bulunmamasına bağlar¹⁹. Aziz Samih ise; Enver Paşa'nın ordu komutanlığını zamanını, komutayı üzerine almasıyla yeni bir askerlik usulü icat ettiği konusunda dâhilde ve hariçte, büyük, küçük her taraftan şımartılıp kendi dehasına inandırılan Başkomutan vekilinin hiçbir kaideye, muharebe usulüne uymayan, hiçbir hükümetin millet, mektebin tabiye ve sevkulceysi kitaplarında yeri olmayan sevk ve idare zamanı olarak değerlendirir ve eleştirir.

Hafız Hakkı Paşanın çok kısa süren komutanlığını ise "atılğanlıktan, şımarıklıktan bil mecburiye mantık ve usule dönmek için gururlara sükûnet emri veren bir devir" olarak ele alırken, Mahmut Kamil Paşanın komutanlığı zamanını, "yorulmuş, hırpalanmış, zayıflamış ordunun maddi ve manevi kuvvetlerinin

17 Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım**, C II, İstanbul Tan Matbaası, İstanbul, 1951, s.90.

18 F. Çakmak, **a.g.e.**,s.47.

19 **a.g.e.**, s.48.

takviesiyle memleketin elde kalan kısmının müdafaasına hazırlanma dönemi” olarak değerlendirmektedir²⁰.

Enver Paşa'nın siyaseten hızlı yükselişi ona mesleki kariyerinde de yükselme imkânı sunmuş ama kıta hizmeti tecrübesi yapma imkânı bırakmamıştır. Bu nedenle orduların sevk ve idaresinde ihtiyaç duyulan pratik bilgi ve tecrübeden mahrumdu. Bu mahrumiyet ikmal ve iâşe gibi ordunun savaş esnasında hayati öneme haiz planlama ve sorunlarını beraberinde getirmiştir.

Liman von Sanders Kafkas Harekâtı hakkında şunları ifade etmektedir: Bu hareket büsbütün imkânsız olmasa bile yapılabilmesi çok zordu. Bu hareketin sahası içindeki yollar haritadan anlaşıldığına ve araştırmalarıma göre ekseriyetle çok dar dağ yolları veya yüksek sırtlardan geçen patikalardan ibaretti. Bu mevsimde büyük ihtimalle hepsi karla kaplıydı. Yürüyüş esnasında Türk nakliye araçlarıyla yalnız cephane ve erzak naklinin ne şekilde tanzim edileceği hususu başlı başına incelenecek ve düşünülecek bir konu idi.

Vazifem gereği olarak bu önemli mahzurları Enver'in dikkatine çektim, ancak bunların hepsinin göz önünde bulundurulduğunu ve bütün yolların keşfedildiğini veya edileceğini iddia etti. Enver görüşmemizin sonunda tamamıyla hayali fakat dikkate değer görüşler beyan etti ve ileride Afganistan üzerinden Hindistan'a yürümek emelinde bulunduğunu bana söyledi²¹.

Yine F. Çakmak'a göre en azından, 300 km'lik bir sahada hareket Batum'a dayandırılmalı, bunun içinde Karadeniz'de donanmanın daima hâkimiyeti sağlanmalı ve sağlaştıırılmalıdır. Öte yandan demiryollarından ve şoselerden mahrum Anadolu'nun kara yollarıyla böyle büyük bir hareketi beslemesi düşünülemezdi. Bu nedenle Hafız Hakkı'nın planını eleştirir ve bu planın hesaba değil arzuya dayandığını hâlbuki askeri harekâtın daima hesaba dayanması gereğine işaret eder²².

Öte yandan cephede yaşanan bir başka planlama ve komuta hatası savaşın Batı cephelerinde neticeleneceği inancı ile yapılan acelecilik ve Avrupa cephelerine kuvvet sevk edilmesi olmuştur. Nitekim 3.Ordunun kışı bulunduğu yerde geçirip ilkbaharda taarruz etme fikri ortaya atılınca Hafız Hakkı Paşa “İlkbaharda

20 Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.39.

21 Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, İş Bankası Kültür Yayınları, Çeviren Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, 2010,s59

22 F. Çakmak, **Büyük Harpte**, s.14.

sulh olma ihtimali var. Böyle olursa sulh masasına hangi işimizle oturacağız. Çorbada pirinci çok olanın hissesi de çok olur. Binaenaleyh taarruz yapmalıyız “cevabını vermiştir”²³.

Felix Guze de, Aralık ayında 10.Kolordu muharebe yerinde kendisinin de içinde bulunduğu bir olayı anlatırken, Enver Paşa, Hafız Hakkı ve Bronzart’ın bir müddet vaziyeti münakaşa ettikten sonra 10 dakika içinde birbiriyle çelişkili iki ayrı kararın durumunda hiçbir değişiklik olmamasına rağmen 9.Orduya gönderildiğini ve yanlış verilen kararlar bahsi geçen ordunun esarete düştüğünü bildirmektedir²⁴.

Ahmet İzzet Paşa, Komutası altında bulunan 2.Ordu için ayrılan ödeneğin azlığından şikâyet ederek, ”neden sonra bu miktarın ayda 12.000 liraya çıkarıldığını söylemekte ve kendilerine ayrılmış kamyon kollarının 6.orduya gönderildiğini hâlbuki bunların zamanında gelmesi durumunda yazın yolların müsait olduğu zamanlarda ve tam hasat mevsiminde toplanma mıntıkasına hayli erzak sevk edilerek ordu hareketli ve faal bir duruma getirilebileceğini ve kışın birçok ölümlere sebep olan ve kazanılan zaferin sonucunu bile fedaya mecbur eden erzaksızlıktan kurtulabiliriz”²⁵ demektedir. Yine 2.Orduya ayrılan uçaklarında ellerinden alınarak Hicaz Araplarını bombardıman ederek korkutmak ve bu suretle Şerif isyanını bastırıp söndürmek hayal ve bahanesi ile ellerinden alındığını belirtir²⁶.

Planlama hataları sadece cephede değil merkez karargâhta da kendisi göstermektedir. Bu planlama hatasının tipik bir örneğini Sanders şöyle ifade etmektedir. “Türk Genel Karargâhı İngilizlerin Gelibolu’dan çekilmelerini takiben 2.Orduyu hiç olmazsa Ulukışla’ya kadar Anadolu hattı boyunca ileriye doğru kaydıracağı yerde bu Orduyu 1915 Ekim ayından beri Trakya’da hareketsiz bir şekilde bırakmıştı. Bu tedbirler alınmadığı için Şubat ayında 3 Türk ordusunun hiçbir düşmanın bulunmadığı Trakya’da toplanması gibi acayip bir şekil ortaya çıkmıştı”. Bu ordular İstanbul’da Esat Paşa komutasında 1.Ordu, Çorluda önce Vehip Paşa sonrada İzzet Paşa komutasında 2.Ordu, Lüleburgaz’da benim

23 Aziz Samih, **a.g.e.**, s.9

24 Felix Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, Çeviri: Kaymakam Hakkı,79.Numaralı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı,1 Kânunusani 1931,Beşinci yıl, S 20,s.56-57.

25 Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, I. Cilt, Nehir Yayınları. İstanbul, 1992, s.251.

26 Aynı yer.

komutamda 5.Ordu idi. Bu sırada memleketin doğusunda Ruslar ve İngilizler Türk topraklarında içeriye doğru çok fazla ilerlemişlerdi.

B-Orduda Bulunan Alman Subaylar Sorunu

Osmanlı ordusunda Alman subaylarının varlığı 19.yüzyıla kadar götürülebilmekle beraber asıl yoğunluk Balkan savaşlarının ağır bir yenilgiyle sonuçlanmasından sonra orduyu ıslah etme çerçevesinde kendini göstermektedir.

Kazım Karabekir Günlüklerinde 13 Kasım 1914 tarihinde Enver Paşa ile yaptığı görüşmede, "Mademki cihat ilan edildi karargâh-ı umumide Almanları çıkarınız. Tam bir Türk Erkân-ı Harbiyesi yapın dediğini, ancak Enver Paşa'nın, kontrato yapıldığını ve memleketimize hizmete mecbur olduklarını söylediğini bildirir ve Enver Paşanın yavaş yavaş karargâhtan Türkleri attığını ve tamamıyla Almanlara yaslandığını ilave eder²⁷. Merkez karargâhta ve Kafkas Cephesinde Alman subaylarının varlığından şikâyet eden bir başka komutan Ali İhsan Sabis'tir. Ona göre Almanlar kendi tasavvurlarına engel olan Türk kurmay subaylarını birer birer Başkomutanın yanından münasip bahanelerle uzaklaştırmak ve ondan sonra istedikleri gibi harbin idaresine müdahale etmek istemekte idiler²⁸.Yine Ali İhsan Sabis'e göre en mühim kararlar Enver Paşa ile Liman Paşa, Bronzart Paşa ve Yarbay Tovoney arasında düşünüldüğü verilmektedir²⁹.

Yine Ali İhsan Sabis'e göre Türkiye'deki Almanlar, Alman ordularının Ruslarla çarpıştıkları bir zamanda müttefikleri Türklerin atıl durmalarından daima şikâyet ettiklerini ve akdedilen muahede mucibince Ruslara taarruz etmekteğimiz için sık sık tahrikler ve tazyikler yaptıklarını belirtmektedir³⁰.

Sadece merkez karargâhta değil ordunun en uç noktalarında da Alman subaylar bulunmaktadır ve birçok hatıratında bu subaylardan duyulan rahatsızlıklar doğrudan veya dolaylı olarak dile getirilmektedir. Nitekim Köprülü Şerif 3.Ordu komutanı Hasan İzzet Paşanın Kurmay Başkanı Yarbay Guse'nin yabancı bir unsur olduğunu ve Ordu Kurmay heyetinin içinde bu yabancı unsurların sürekli olarak Ordu Kurmayları arasında rahatsızlık yarattığını bildirir³¹.

27 Kazım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, 1. Cilt, Hazırlayan Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s.411

28 Ali İhsan Sabis, **a.g.e.**, C II,s.196.

29 **a.g.e.**, s.225.

30 **a.g.e.**, s.246

31 Köprülü Şerif (İlden), **Birinci Dünya Savaşı Başlarında 3.Ordu Kuşatma Manevrası ve Sarıkamış Meydan Savaşı**, İş Bankası, İstanbul, 2003, s.51.

Başkumandanlık yaverlerinden Feldman'ın ayaklarının donması üzerine Aziz Samih, Feldman'ın "Türkler için turnağımı kesmem dediğini işitmiştim. Talih galiba ona ayağını kestirecek³²demektedir. Aslında bu cümleler yukarıda değinilen rahatsızlığın dışavurumundan başka bir şey değildir.

C- Kafkas Cephesi'nde Görev Alan Orduların İkmal, İaşe ve İskân Sorunları

Sarıkamış harekâtı öncesinde orduya malzeme götüren Bezmialem, Mithatpaşa ve Bahriahmer adlı üç ticaret gemisi Karadeniz açıklarında Rus donanması tarafından batırıldılar³³. Bu gelişmelerden sonra Karadeniz yolu ile Trabzon'a yapılan sevkiyat güvenli olmadığından 3.Ordunun yiyecek stoku ile diğer levazımı tükenmekte olduğundan Başkomutanlıkça Ulukışla-Sivas-Erzurum menzil hattı devreye sokuldu. Ancak Kafkas Cephesi'nin yanı sıra Suriye ve Irak'ta bulunan ordular için de lojistik ve ikmal merkezi olan İstanbul'dan gönderilmekte olan her türlü levazım ve ağırlıklar bu tek hatlı demir yolu ile gönderildiğinden burada yığılmalar ve aksaklıklar yaşanmaktadır³⁴.

Bölgenin demiryollarından mahrum bulunması Kafkas Cephesi'ndeki çözümlüşün ve büyük toprak kayıplarının de başlıca sebebi olmuştu. Cepheye en yakın Ulukışla istasyonu 3.ordunun yaklaşık 900 km. kadar arkasında bulunuyordu. Bu nedenle Kafkas cephesine yapılacak sevkiyat Ulukışla'ya kadar trenle Ulukışla'dan Erzurum'a kadar olan ulaşım ise karayolu ile yaklaşık bir ayda ve zahmetli ve yorucu bir yolculuktan sonra mümkün oluyordu.

Rus Kafkas Cephesi ise ülke içindeki demiryolu şebekelerine bağlanmış, yer yer Osmanlı sınırına kadar şose yollar yapılarak askeri nakliyat şartlar hazırlanmıştı. Erzurum'un işgali sonrasında dekovil hatlarıyla demir yolu ulaşımı buraya kadar getirilmişti.

Bu koşullar altında Erzurum'a gelen Başkomutan vekili Enver Paşanın ilk icraatı menzil ve ikmal sorunlarını görmüş olmalı ki, Menzil müfettişi Miralay Refik Bey'i maaşsız emekliye sevkle yerine Poselt Paşanın tayin edilmesi ve dok-

32 Aziz Samih, s.12

33 Arif Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29.Tümen III. Alay Sancağı (Hatıralar)**,Vakit Basımevi, İstanbul, 1946, s.62.

34 **Orgeneral İzzetin Çalışlar'ın Günlüğü, On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları**, Hazırlayanlar, İsmet Görgülü-İzzeddin Çalışlar. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997. s.151 vd. Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C I, s.249-250.

tor kaymakamlardan birinin rütbesi neferliğe indirilerek ilk hatta sevk edilmesi olmuştur³⁵. Cepheyi teftişinden sonra Enver Paşa yayınladığı emirde “ayağınızda çarığınız, sırtınızda paltonuz olmadığını gördüm. Lakin karşınızdaki düşman sizden korkuyor. Yakın zamanda taarruz ederek Kafkasya’ya gireceksiniz. Orada her türlü nan-ı nimetle karşılaşacaksınız³⁶” demektedir ki, burada Rus ordusundan ele geçecek ikmal malzemesine güvenildiği sonucu çıkarılabilir. Zaten Köprülü Şerif’te, ”Baskın şeklinde düzenlenecek olan bu hareket sırasında birliklerin Rus depolarından ele geçireceği tahmin edilen yiyecek maddeleri ile iâşe edilmesi kararlaştırılmıştı. Zaten kış mevsiminin en şiddetli bu günlerinde bu yetersiz menzil kollarıyla orduya erzak yetiştirmek de mümkün değildi³⁷” demekle bu hükmü doğrulamaktadır.

Menzilin ve Ordunun hesabına nazaran Erzurum havalisinde ancak Orduyu on gün besleyecek kadar yiyecek ve on iki günlük yem kalmıştır. Diyarbakır, Sivas ve diğer uzak yerlerden yiyecek taşımak için 300.000 nakliye vasıtası lazım, bunun da tedariki imkânı yok. Mısır seferi için 80.000 deve topladığı rivayet olunuyor. Konya’da satın alınmış develerin 3.orduya verilmesini istedik. Reddolundu, Ordu iâşe membarlarına doğru çekilmek yahut dağılmak veya açlıktan erimek şıkları arasında kalacaktır³⁸. Nitekim 1915–1916 kışında toplanma bölgesinde hem yollar hem de eldeki ulaşım araçları bir kış esnasında tümenlerin iâşesini sağlamaya hizmet edecek biçimde olmadığından bazı tümenler iâşe sorununu nedeniyle kışı Bayburt gibi yerleşim merkezlerine yakın yerlerde geçirmeleri planlanmıştır³⁹.

Askerin en önemli yiyeceği olan ekmeğin hazırlanması diğer yiyeceklere göre daha zahmetli olmakla beraber çabuk bayatlaması hasebiyle de uzun süre muhafaza edilemiyordu. Bölge halkı günlük ihtiyacını giderecek kadar ekmek bulundurduğundan harekât bölgesinde ekmek ihtiyacının karşılanması söz konusu olamamıştır. Bu bağlamda anılarda sıkça görülen ekmezsiz kaldık/aç kaldık ifadelerine rastlamak mümkündür. Başkomutan vekili Enver Paşa dahi aç kalmış olduğundan yanındaki bir mülazımdan ekmek istemek zorunda kalmış-

35 Aziz Samih, a.g.e., s.9; Köprülü Şerif, **Birinci Dünya Savaşı Başlarında 3.Ordu Kuşatma Manevrası ve Sarıkamış Meydan Savaşı**, İş Bankası, İstanbul, 2003, s.168.

36 Köprülü Şerif, a.g.e., s.121

37 a.g.e., s.122.

38 Aziz Samih, a.g.e., s.38.

39 Köprülü Şerif, a.g.e., s.61.

tır⁴⁰. 1916 Ocak ayında Köşk tabyalarında bulunan askerlere, bağlı buldukları tümen tarafından ekmek yerine buğday gönderilmiş, askerlerde bunu yenilir bir şekilde sokmak için saman ateşinde kavurğa yaparak açlıklarını gidermeye çalışmışlarsa da, bu durum birkaç defa tekrarlanınca hemen hemen hepsinde ishal başlamış ve asker zayıf düşmüştür⁴¹. Askerlerin zayıf düşmeleri ve sık sık hasta olmaları üzerine zayıf erata içirilmek üzere alkollü pekmez kuvvet ilacı olarak gönderilmiş alkolden dolayı içilemeyen bu karışımla önemli bir enerji kaynağı olabilecek pekmez de boşa giderilmiştir⁴².

Seferberliğin ilanı ile birlikte çok miktarda işlemeye başlayan yük hayvanları ve kağnı arabaları zaten iyi olmayan yolları bir kat daha bozmakta idi. Kağnıların ince tekerlekleri yolları adeta bıçak gibi kesip harap etmekteydi⁴³.

11.Kolordu erzak kalmadığından çabuk yetiştirilmesi için feryat ediyor, menzil vasıtaları kâfi değil. Vali Bey (Erzurum Valisi) bir defalık 150.000 kilo erzakı ahali sırtında taşımaya üzerine aldı. Erzurum ahali denemiş vatan sevgileriyle bu yükü taşımaya seve seve kabul ettiler. 30 kiloluk torbalar yaptırıldı. Mektep çocuklarının sırtlarında un torbalarıyla hükümet konağı önünden etmelerindeki fedakârlık ve hamiyet numunesi herkesi ağlattı⁴⁴.

Soğuklar her günkü yürüyüşler askeri acıktırıyordu. Ancak bizim en büyük eksiğimiz askeri beslemektir. Et bol miktarda bulunurken birlikler sebze bulamıyordu. Bu bol miktardaki eti de pişirip yedirecek kişi yoktu. Birlikler genellikle Türk askerinin kanaatkârlığına ve dayanma gücüne güvenip genellikle peksimetten başka yiyecek taşımaya fazla yük sayıyordu⁴⁵.

Erlerden birisini taş gibi bir peksimeti gevelerken gördüm. Peksimeti niçin ıslatıp yemediğini sordum. Hazin bir gülüşle dedi ki, tayınımız bundan ibaret. ıslatırsam iki lokmada biter. Böyle geveleyerek midemi avutuyorum⁴⁶.

İzzettin Çalışlar de günlüğünün 26 Ocak tarihli sayfasına, "Vaziyet berbat, iâşe mefkut, vesaiti nakliye sifıra inmiş. Ordunun her bir kıtası gayri kabil-i

40 Köprülü Şerif, **a.g.e.**, s.170

41 Dr.Mehmet Derviş Kuntman, **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, Derleyen; Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s.106.

42 **a.g.e.**, s.108.

43 Felix Guse, **a.g.e.**, s.4-6.

44 Aziz Samih, **a.g.e.**, s.11 ve Felix Guze, **a.g.e.**, s.6.

45 Aziz Samih, **a.g.e.**, s. 19

46 **a.g.e.**, s. 34

hareket bir halde” derken, 8 Şubat 1917 tarihli sayfasına “Fıkdanı iaşeden vaziyet daima fena. Kıymetli askerlerimizden bu sebeple çok zayıf oluyor.” notunu düşmekte⁴⁷ ve günlüklerin birçok sayfasında benzer iye ve nakliye sorunlarına işaret eden ifadeler görmek mümkündür.

Kar ve buzla kaplı patikalarda iaşenin ikmal için gerekli nakliye vasıtalarının noksanlığı dolayısıyla daha sonra acı neticeler ortaya çıkardı ve 2.Ordu insan ve hayvan mevcudunun büyük kısmını kaybetti. Bu taarruzda diğer taarruz hareketleri gibi uzun ve elverişsiz irtibat hatları yüzünden başarısızlığa uğradı⁴⁸. 3.Ordu ricat ve paniklerle mevcudunun büyük bir kısmını kaybetti. Çünkü birliklerdeki binlerce er izin almaksızın geriye savuşmuşlardı. Ağustos ayında ordu 13.000 yakaladığını bildiriyor, Sivas Valisi ise kısa bir sürede 30.000 firari toplanabileceğini bildiriyordu.

1917’de ordu iye darlığından bunaldığı bir zamanda Giresun ile Karahisar arasında 65 lik ninelerle 10 yaşındaki çocukların sırtlarında torbalarla orduya erzak taşıdıklarını gördüm. Çocuk ve ihtiyarlardan mürekkep bir halk kafilesinin başında kaza kaymakamı olduğu halde Koyulhisar’dan Suşehri’ne sırtlarında erzak dolu torbalarla yaya geldiklerini, Suşehri kapısında menzil kurmay başkalarının ihtiyar bir ninenin sırtından aldığı buğday torbasını yüklenerek Yeniköy’e yollandığını yaşlı gözlerimle seyrettim⁴⁹. Kafkasya bölgesinde kış erken başladığından bölgede bulunan 3. ve 2.Ordu birliklerinin durumları nakliye vasıtalarının yetersizliği ve bu yüzünden ikmal edilemeyen malzemenin noksanlığı dolayısıyla gittikçe kötüleşiyordu. İleri hatlarda yapılan küçük muharebelerin sebep olduğu zayıf önemsizdi. Birliklerin mevcudunu asıl eriten sebep açlık ve soğuktu⁵⁰.

Rafael de Nögalis iye maddeleri çok azaldığı için güzel kokulu otların kökünü yemeğe mecbur olduk⁵¹ derken F.Çakmak 2.Orduda 1916-1917 kışında

47 İsmet Görgülü-İzzettin Çalışlar, **On Yıllık Savaşın Günlüğü**, s.206 ve 208.

48 Liman von Sanders, **Türkiye’de Beş Yıl**, İş Bankası Kültür Yayınları, Çeviren: Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, 2010, s.160.

49 Tevfik Sağlam, **Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet**, İstanbul Askeri Matbaa, 1941, s.1.

50 Liman von Sanders, **a.g.e.**, s.160.

51 Rafael de Nögalis, **Hilal Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap**, Çeviren ve Tenkit Eden: Kaymakam Hakkı, Büyük Erkânıharp Riyaseti X. Şube, Askeri Matbaa, İstanbul, 1931, s.46.

iaşe vaziyeti pek sıkıştığından beygirlerin yenmesine müsaade olundu demektedir⁵².

Liman von Sanders anılarında ikmal, iaşe ve iskân sorunlarına ilişkin önemli bir rapora yer vermektedir.

“Yiyecek yokluğundan ve sıcak tutacak elbisenin olmamasından büyük zayıyat meydana geliyor. Birçok Türk eri ince yazlık elbise ile kaputsuz ve ayakkabısızdır. Ayakları ekseriyetle paçavra ile sarılmış ancak parmakları yine de dışarıdadır. Erzak ortalama olarak günlük miktarın üçte biri oranında verilebileğinden askerler zayıf düşmüştür.

Koşum hayvanlarına hiç yem verilmiyor. Binek hayvanlarına ise günlük 1-1.5 kilo arpa veriliyor. Bundan dolayı günlük hayvan telefâtı çok büyük olup esasen yetersiz olan hayvan sayısı beslenememe sebebiyle yük taşımaya elverişsiz hale geldiğinden nakliyat vasıtası sayısı sürekli azalmaktadır.

Bu şartlar altında bir kar boranı veya buna benzer bir fırtınadan sonra bazen bütün bir birliği dağ başında açıklıktan ölmüş veya soğuktan donmuş bulmak şaşırtıcı olmaz. Hiç zannetmem ki bu zavallı insanların kahramanlığı Şıpka geçidinde kardan ölen Rus Kazaklarınınkinden az olmasın⁵³”.

Liman Paşa, Kafkas cephesine 1916 yılının ikinci yarısında gönderilen 2.Ordunun hareket kabiliyetini azaltan nedenler arasında, dağlık arazide piyadenin himayesine muhtaç olduğu yerlerde ancak emniyetle götürülebilecek dağ toplarına 2.Ordunun yeterince sahip olmamasını gösterir⁵⁴. Ordu emrinde bu toplardan 18 tane vardı ve cephanesi de çok azdı. Aynı şekilde iaşe malzemesini her yere götürebilecek yeterli sayıda katır ve özellikle deve kolları yoktu. Kararlaştırıldığı üzere kağnılar için toplanma mıntıkasında para ile öküz tedarik etmek suretiyle nakliye vasıtası hazırlanmak ihtiyacı karşılamazdı. Çünkü kağnılar daracık dağ yollarında hareket edemediğinden işe yaramıyordu. Bundan başka mülki memurlar tarafından toplanma bölgesindeki hayvan sayısı hakkında verilen bilgiler yanlış ve abartılı idi.

İki senelik tecrübe ile gözlerimizle görüyorduk ki Rus kıtalarının buldukları köylerde sabah erkenden bacalar tütmeye başlıyor saat 9'a kadar herkes bu soğuk mevsimin o günkü savletine karşı vücudunu takviye ediyor. 9'dan

52 F.Çakmak, a.g.e., s.178

53 L.Sanders, a.g.e., s.162

54 a.g.e., s.159.

sonra harekât başlıyor ve öğleden sonraki saat 4'te 5'te alelusul kesiliyor. Alınan esirlerin üzerindeki melbusat evvela sağlam bir kat elbise sonra yün çorapların üzerine giyilmiş mükemmel bir çizme ve onun üzerine geçirilmiş diğer bir keçi çizme ve kalın bir kaputtan mürekkeptir. Bizim efradımızın üzerinde eski bir elbise ile yırtık bir çarıktan başka bir şeyleri yoktu. Bu efrat -26 derece soğukta yaşamaya ve dövüşmeye mecburdu.⁵⁵

Öte yandan ordunun geniş bir cepheye yayılması ve engebeli, dağlık bir alanda gerilemesi iâşe problemini daha da artırmıştır. Öyle ki muharip kuvvetler toplamı ordunun iâşe kuvvet toplamının dörtte birine kadar gerilemiştir. F. Çakmak 3.Ordu Komutanlığı Vekâletinde bulunduğu 5 aylık zaman zarfında efradı iyi iâşe ve iskân ederek, hastalıkları azaltarak zayıfları kısa sürede iyileştirip güçlendirerek, mahalli mahsulatın artırılmasına önem vererek, nakliyatı ahali vasıtalarıyla temin ederek askeri tasarruf etmiş ve muharip oranını iâşe mevcudunun 3/1'ine çıkarmayı başarmıştır⁵⁶. Ruslarla yapılan Erzincan mütarekesinden sonra Karadeniz'de bir tehlike söz konusu değildi. Bu nedenle ordunun ihtiyacı olan sevkiyat deniz yoluyla yapılması kararlaştırıldı. Öte yandan bu sıralarda sınır bölgesinde ani baskınlarla bol miktarda erzak ele geçirildi ve birlikler bu ganimetlerle beslenerek muzaffer bir şekilde ilerlediler⁵⁷.

D-Aşiret Alayları ve Diğer Gönüllü Birlikler Sorunu

Trablus ve Bingazi bölgesinde 1911 ve 1912 yıllarında İtalyanlarla yapılan müdafaa savaşında Bingazi kumandanlığı görevini üstlenmiş olan Enver Paşa gönüllü kuvvetlerle ve mücahitlerle İtalyanlara karşı bir mukavemet temin ederek ve onları yıldırılmış idi. Balkan savaşında da Süleyman Askeri Bey Batı Trakya'da yerli savunma teşkilleri yapmış ve başarılı olmuştu. Bu tecrübeler nedeniyle olmalı ki Başkomutan Vekili, Birinci Dünya Savaşı'nda da gönüllü ve Teşkilat-ı Mahsusa işleriyle meşgul olmak üzere Harbiye Nezaretinde hususi bir şube teşkil ettirmişti⁵⁸.

Kafkas Cephesi'nde savaşın başlamasıyla beraber daha önceki dönemlerde tecrübe edilen Aşiret Alayları "İhtiyat Süvari Alayları" adıyla örgütlenmişlerdi.

55 Aziz Samih, **a.g.e.**, s.77

56 F. Çakmak, **a.g.e.**, s.356.

57 Kazım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Erzurum, 1990, s.81 vd.

58 Ali İhsan Sabis, **a.g.e.**, s.213.

Tamamen harekât bölgesinin yükümlülerinden oluşan bu Alaylar, seferberlik planlaması gereği Beyazıt, Karaköse ve Köprüköy mıntıklarında görevlendirilmişlerdi⁵⁹.

Köprülü Şerif Beye göre Enver Paşa, Anadolu'nun bu dağlık taşlık bölgesini belki ancak coğrafya kitaplarında eksik biçimde okumuştur. Hele Aşiret örgütünün ne kadar esassız bir şey olduğunu hiç bilmiyordu⁶⁰.

Toplanma dönemlerinde Aşiret tümenlerinin değersizliği kanıtlanmıştı. Hiç bir Alay kendi erlerine hâkim değildi. Aşiret Alaylarında bulunan süvariler gece olunca atlarına bindikleri gibi köylerine savuşuyor, ertesi gün yem ve yemek zamanında toplanıyorlardı. Hiç bir aşiret tümeni iyi denilecek biçimde silahlı değildi. Tümenlerde ne top nede mitralyöz vardı. Oysa bu tümenler çok iyi donanımlı Kazak tümenleri ile boy ölçme iddiasında idiler⁶¹.

Kürtlerden mürekkep Aşiret Alayları Rus orduları ve Ermeni çetelerinin topları ve mitralyözleri karşısında pala ve kılıçla iş görmeyen olanaksız olduğunu derhal anladılar ve dağıldılar. Ermeni çeteleriyle ve Rus bataryalarıyla karşı karşıya kalan Kürt, İstanbul'a doğru alaycı bir bakış yönelerek atını geriye mahmuzladı ve yolda bizim zavallı piyadelerimizin güçsüzlerini yakalayarak ayağından yırtık çizmesini ve sırtından yamalı paltosunu aşırıp ve kendi köyüne doğru atını sürüp gitti. Velibaba civarında yapılan saldırıya bir tek milisin katıldığını görmek nasip olmadı⁶².

Özellikle Van yöresindeki aşiretler bölük ve alay halinde reisleri ve beyleri ile birlikte Ruslara sığınmışlardır⁶³. Kürtlerde gerek cehalet gerekse teşvik neticesinde kaçıyorlar. Süvari kolordusunda 33.ve 34 fırkalarda bizzat gördüm ki hiçbirisi gönülden harbe sokulmuyor, ilk fırsatta kaçıyorlar. Bunların halini o sırada orduya nasihat için gelen Şeyh Said'i Kürdi 'ye gösterdim. Dedi ki, her şeyi söyledim, fakat nasihat kar etmiyor. Bu halleri gördükçe Kürt olduğuma utaniyorum. Arap efrat zaten harpçi değil. Hele bu mıntıkada hareket iktidarları bile yok. Yine gayret ve fedakârlık Türk efradına kalıyor⁶⁴.

59 F.Çakmak, **a.g.e.**, s.24-25.

60 Köprülü Şerif, **a.g.e.**, s.123.

61 Köprülü Şerif, s.69.

62 Köprülü Şerif, s.117-118.

63 **a.g.e.**,s.120.

64 Aziz Samih, **a.g.e.**, s.33.

Aziz Samih hatıratında, Enver Paşa'nın Teşkilat-ı Mahsusa belalarından sonra Yakup Cemil Alayının teşkil ve Orduya gönderilmemesini merkez karargâhtan temenni ettiklerini belirttikten sonra birde Bektaşî Alayının zuhur ettiğine değinir⁶⁵. “Hiçbir kitapta yeri olmayan bu ruhani teşkilat çetecilik ruhunun mahsusatından zannederim. Mevlevî alayı Suriye'ye gidince Bektaşî tarikatını da siyaseten böyle bir alay çıkartmakta görmüştü. Hacıbektaş Çelebisi Efendinin kumandasındaki bu alaya Galip Bey adlı bir binbaşının askeri müşavir olarak atandığını” belirten Aziz Samih, Alayın yürüyüşünden Galip Bey'in şikâyet telgrafları sayesinde haber aldıklarına işaret ederek, onun Çelebi Efendinin yolda bütün köylülerin mallarını aldığını yazıp durduğunu söylemektedir. Alayın Erzurum'a gelişinden sonra Çelebi Efendiye bir hane tahsis edildiğini ve erzak gönderilerek istirahati temin edildiğini açıklayan Aziz Samih, Galip Efendinin söylediklerini aktarır. Buna göre, Çelebi Efendi geçerken bütün köylüler yollara çıkarak koyunlarını, sığırlarını, mallarını Çelebi Efendinin hakipayına takdim ediyorlar, Çelebi Efendi de bunları diğer yerlerde satarak nakte tahvil ediyor. Meselede bir cebir ve tazyik olmayarak hediye olduğuna hükmolunarak meselenin kapandığını, bu olaydan sonra Çelebi Efendinin, artık Galip Efendiyi istemediğini, bu nedenle kendisi de Bektaşî olan Sabri Bey'in görevlendirildiğini açıklamaktadır. Efrada en ziyade muhtaç olduğumuz bu zamanda zaten çoğu bakaya, firari ve esnan erbabından olan bu Alayı hemen talimgâha göndererek, eğitime başlatıldıklarını, Çelebi Efendi'ye bir muharebe madalyası verilerek ondan muharebenin fazileti, amirlere itaatin farzı hakkında bir nasihatname yazdırılarak bunların orduya dağıtıldığını ve onun yine asker toplayıp getirmek vaadiyle geri döndüğünü açıklar⁶⁶.

Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır müftüsü ve eşraftan iki kişi Mustafa Kemal'i ziyaret ederek, gönüllü toplayıp muharebeye iştirak etmek istediklerini ifade etseler de, M. Kemal bu tekliflerini “yalnız gayri mükellef ve muallim olan efradı kabul edebileceğini, mükellef olanların kâmilten talimgâhlara gitmeleri lazım geldiğini” belirterek teklifi geri çevirmiştir⁶⁷.

e-Sağlık Sorunları ve Salgın Hastalıklar

Kafkas Cephesi'nde yaşanan felaket ve alınan yenilgilerin temelinde cephe-
de yaşanan sağlık sorunları ve özellikle salgın hastalıklardır. Salgın hastalıklar-

65 a.g.e., s.83.

66 a.g.e., aynı yer.

67 İsmet Görgülü-İzzettin Çalışlar, a.g.e., s.156.

dan tifüs, lekeli humma, dizanteri, hummai racia hastalıkları orduda, menzilde, memleketin birçok şehirlerinde bilhassa Erzurum'da şiddetle hüküm sürüyordu. Bu hastalıkların menzildeki büyük nakliyattan mı hâsıl olduğu yahut hudut-taki çete savaşlarından mı alınmış olduğu bilinmiyorsa da doğuda temizliğe özenilmemesi bu hastalığın ortaya çıkmasında etkili olmuş, fazla mesai yüzünden yorgun düşmüş neferler bu hastalık için müsait bir zemin teşkil etmişlerdir. Hastanelerin adedi ve büyüklüğü yeterli değildi. Mevcut hastaneler çok kirliydi, çamaşır ve yatak noksandı. Doktor sayıları da ihtiyaçla mütenasip değildi.⁶⁸

Dr. Kuntman,17 Şubat 1915'te Narman'da açılan hastaneyi ziyareti esnasında hastane kapısı önünde büyük bir arabada ve hastane içerisinde birbiri üstüne yığılmış cenazeleri gördüğünü, bunların her taraf buzdan taş kestiği için defnedilemediğini aktarır⁶⁹. Benzer bir tanıklığı Aziz Samih de aktarmaktadır.11 Aralık'ta Hasankale'den Erzurum'a dönüşte köy evlerinin birinde odun tomruk-ları gibi üst üste yığılmış istif edilmiş cesetler. Soğuktan kazma işlemez gerekçe-siyle bekletiliyor. Mezara kavuşamamış şehitler gördüm⁷⁰.

Ordu kumandanına kadar sirayet dairesini genişleten tifüs ve hummayı racia çok adam öldürüyor. Hasankale'nin şimalinde uzun ve derin hendekler açılmış. Her gün arabalar buralara mütemediyen ölü taşıyor. Karargâh doktor-ları Adil ve Şükrü Beyler tifüse yakalandı. Bitle geçen fakat tedavisi bilinmeyen bu hastalık her tarafta kurbanlar buluyor. Erzurum'da emrazı entaniye doktoru kalmadı.20 doktor hasta yatıyor⁷¹.

1915 sonbaharında yaklaşan kışa hazırlık olarak Erzurum'da birçok bina hastane haline konulup hekimler görevlendirilerek kapasitenin 10.000'e çıkarıl-masına çalışılmaktadır⁷².

Doktor Liebert adlı bir Alman tabibi o zaman Elâzığ'dan şöyle yazıyordu: "Zayıf düşmüş askerlerin ne kadar az dayanıklı oldukları en basit müdahaleler-de bile ortaya çıkıyor. Ameliyat yapılmazlarsa ölüyorlar, ameliyat yapılırsa yine ölüyorlar."⁷³

68 Guze, s.60-61.

69 Dr. Mehmet Derviş Kuntman, **a.g.e.**, s.97-98.

70 Aziz Samih, **a.g.e.**, s.10.

71 **a.g.e.**, s.35.

72 Kuntman, s.101-102.

73 Liman von Sanders, **a.g.e.**, s.193.

F- Muhaceret Sorunu

3.Ordunun her gerilemesinde Rus işgaline uğrayan şehir ve bölgelerin halkı geriye doğru bir göçe başlamıştır.1916–1917 senelerinde bilhassa Trabzon, Bayburt ve Erzincan düştükten sonra pek büyük mikyasta ve fevkalade mühim bir muhaceret meselesiyle karşılaşıldı. Bölge halkı, namuslarını kurtarmak endişesiyle yükte hafif pahada ağır eşyalarını alarak yollara düşmüşler ve perişan bir halde kimisi atlı kimisi yaya ineklerinin kuyruğuna yapışmış bir vaziyette yollara düşmüşler, bu kargaşada çocuğunu, eşyasını, buzağısını kaybedenlerin feryatları ayyuka çıkıyor, manzaranın korkunçluğu yürekleri parçalamaktadır⁷⁴. Aziz Samih Bey de; yolda kalpleri yakan göç manzaraları vardı. Zavallı kadınlar, çocuklar yalınayak bir kağnyaya veyahut bir öküze biniyorlardı. Kirli birkaç yorgun yüklenmiş bir iki zayıf inek ve danayı önüne katmış meçhul bir ufka doğru gidiyorlardı. Ordunun her çekilişi bu göç manzaralarını yeniliyordu⁷⁵ demektedir ve muhacirlerin sorunlarına dikkat çekmektedir. Malul, ihtiyar anasını sırtına almış erkekler, çocuklarını yorgana sarmış, omuzlamış, kucaklamış kadınlar, kağnyaların arkasından yürümeye çalışan yavrular. Nereye gittiklerini onlarda bilmiyor. Rus askerinden, Ermeni taarruzundan canını, namusunu kaçırıyor. Bu sürü sürü zavallıların kim bilir her gün ne kadarı boş köylerin yıkık damları altında can veriyor. Erzurum Valisi şimdye kadar ölenleri 15.000 tahmin ediyor⁷⁶.

Yolda yine muhacirler dolu. Bir sene evvelki dehşet ve sefalet ve felaket manzaraları yine tazelandı. Herkes hayatından bıkmış kendisini sürüklemekten aciz çocuklarını gelip geçenlere uzatıyor, al bunu kurtar diyorlar. Kimse dinlemiyor ve herkes geçiyor. Biz bile kızak içinde sıkışıkken donmuş denecek bir halde Erzurum'a geldik.⁷⁷

Bu muazzam insan kitlesinin sıhhat ve iaşesi ve iskânı ayrı bir meseledir.

52/28 Temmuz 1916 dan 14 Şubat 1917'ye kadar 23 muhacirin istasyonunda;

328.051 kişi muayene edilmiş, bunlardan 111.761 kişiye 1.kolera aşısı,79.380 kişiye 2.kolera aşısı,116.824 kişiye çiçek aşısı ve 6.974 kişiye de tifo

74 Kuntman, **a.g.e.**, s.112.

75 Aziz Samih, s.17.

76 **a.g.e.**, s.19-20.

77 Aziz Samih, s.73.

aşısı yapılmıştır⁷⁸. Buradan hareketle Kafkas cephesinin yayıldığı geniş alan dikkate alınarak göçmen durumuna düşmüş bölge halkının sayısı hakkında bir tahmin yürütülebilir.

G- İhtilal Çıkarma Girişimleri ve Ermeni İsyanı Sorunu

Birinci Dünya savaşı içerisinde Başkomutanlık Vekâleti tarafından Harbiye Nezareti içerisinde gönüllü ve Teşkilat-ı Mahsusa işleriyle meşgul olmak üzere hususi bir şube tesisi edildiğine yukarıda değinilmişti. Burada, Binbaşı Fevzi Bey'in de aralarında bulunduğu bir grup, İran, Afganistan ve diğer şark akvamıyla, mücahitlerle, düşman gerisinde ayaklandırılması düşünülen ve ümit edilen Türk ve Müslüman halk ile iştigal ediyorlardı⁷⁹. Bu şubeye ilaveten Musul, Van, Erzurum ve Trabzon Valileri de bu işlere memur edilmişlerdi.

Bu çerçevede, Gürcistan'dan İran'a kadar olan bölgede çoğu İttihat ve Terakki'nin Teşkilat-ı Mahsusa'sı öncülüğünde başlatılan ve bölge halkını Ruslara karşı ayaklandırmayı amaçlayan girişimler ve oluşumlar planlanmış ve bu bağlamda birçok çeteler kurmuşlardı. Bu tür örgütler zararlı ve anlamsızdı. Çeteler olsa olsa barış dönemlerinde hükümetlerin açıkça izleyemeyecekleri bazı siyasal amaçları eyleme geçirmek için el altından kurduracağı bir takım gizli müfrezelerdir. Savaş ilanından sonra bu gizli müfrezeleri kılavuzluk etmek keşif ve tahrip görevlerinde kullanmak üzere ordulara eklemek gerekir⁸⁰.

Trabzon'da Rıza Bey'in Çoruh havzasında Yakup Cemil Bey'in komutasında çeteler Aralık ayı başlangıcına kadar orduya bağlı değillerdi. Bu nedenle Rus topraklarına girerek birçok yararlılıklar gösterdilerse de bireysel olarak ezilerek perişan edildiler. Erzurum'da Bahattin Şakir Bey'in oluşturduğu çetelere Hasan İzzet Paşa'nın emriyle 9.Kolordu birliklerinden en seçkin subay ve Erzurum'un en babayiğit erleri verilmişti. Ben daha sonra bu çetelerin bizim ilerimizde değil gerimizde dolaştıklarını ve köyleri yağma etmekle uğraştıklarını gördüm. Bu atlı erler süvari tümenimizde ve bu seçkin subaylar kendi bölüklerinde görev yapsalardı daha verimli ve daha soylu bir iş görürlerdi.

Çete örgütü 9.Kolorduya Sarıkamış ileri harekâtı sırasında giderilmesi olanaksız bir zarar vermişti. Köylüler aracılığıyla Narman havzasında konaklayan

78 Sağlam, s.52.

79 Ali İhsan Sabis, **a.g.e.**, s.213.

80 Köprülü Şerif, s.164-165.

birliklerin erlerini firara özendirerek kaçtırmış ve kendi erleri arasına yazdırmıştır. Bana öyle geliyor ki savaş ilanından sonra çete oluşturmak İttihat Terakkinin bazı ünlü er ve subaylarını askerlikten kurtarmak gizli amacından başka bir işe yaramazdı. Çetelerin Acara halkına da çok büyük zararları dokundu. Ruslar daha sonra Acaralı'lardan çetelere yardımla suçladıkları birçok ileri gelen insanı kurşuna dizdiler⁸¹.

Sene başında kurulan Gürcü müfrezesi hakkında 3.Orduda bazı anlaşmazlıkların çıktığı görülmektedir. Yaklaşık bir tabur kuvvetinde olan bu müfrezeye son muharebelere sokulmamış ve Karadeniz sahilinde bırakılmıştı. Bu müfrezenin kuruluş amacı 3.Orduya küçük bir takviye birliği vermekle beraber özellikle Gürcü İhtilal Komitesi eline mühim bir propaganda aracı vermektir. Gürcü müfrezesinin vazifesi askeri olmaktan çok siyasi idi. Diğer bütün özel teşkilatlar ve gönüllü kuvvetler gibi bu da Alman irtibat subayları tarafından İstanbul'da kurulmuştu. Vehip Paşa ise bu müfrezeye güvenmiyor ve sıradan bir Türk taburu gibi kullanmak istiyordu. Trabzon çevresinde birçok Müslüman ve Hristiyan Gürcü olduklarını iddia ederek bu komiteye yazılmaya başlamış ve Alman Konsolosu da bu komiteye silah ve erzak yardımında bulunuyordu⁸².

Türk tarafının bu konuda hesaba katamadığı benzer uygulamanın Ruslar tarafından Osmanlı toprakları içinde yapılabileceği idi. Gerçekten de tabiri caiz ise "dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan ola" durumunda kalınmış, elbette başka saiklerle de bölgede bulunan Ermeniler devlete karşı isyan etmişlerdir. F. Çakmak bu konuda Kafkas Cephesi muharebelerinde "2-3 milyonluk Kafkas Türklerini ayaklandırarak ordumuzu takviye edeceğiz" deniliyordu. Bunlar düşünülebilir. Fakat bizim lüzumu kadar efradımız vardı. Silah ve cephanemiz yoktu. Şu halde efradın değil silah ve cephanenin fazla bulunması lazımdı⁸³ demektedir. Rusların Mamahatun'a ilerledikleri sırada Ermenileri ve firari Mustafa'yı Dersim'e gönderip Balabanlı, Kureyşanlı ve Koçuşağı aşiretlerine silah vererek Türklerle mücadeleye teşvik etmişlerdir. Şarki Dersimde Nazımiye Kürtler tarafından zapt olunmuş, Hozat muhasara edilmiş, Mazgirt, Pertek, Çarsancak köyleri yağma edilmiştir. Mayıs 1916'dan itibaren Galatalı Şevket komutasındaki 13.fırka Darboğaz ve Kutu deresinde eşkiyaya yüzden fazla ka-

81 Köprülü Şerif, s.165-166.

82 Gürcü İhtilal Komitesi hakkında ve Osmanlı Devleti ile Gürcistan arasında bu konuda yapılan anlaşmalar hakkında Aziz Samih, a.g.e., s.63 vd.

83 Çakmak, Konferans, s.14.

yıp verdirerek dağıtmıştır. Bundan sonra aşiretler tedricen Ruslardan ayrılarak Türklere yanaşmıştır. Bilhassa Rus ordusunda yaşanan ihtilalinde etkisiyle Der-simliler Ruslarda ümidi tamamen keserek Türklere yanaştılar⁸⁴.

Bu çerçevede Ermeniler de aleni düşmanlıklarını gösterdiler. Muharebe'nin daha başlangıcında kıtalardaki Ermeni neferler kaçıp düşman tarafına gittiler. Hatta Ermeni doktorlardan bile kaçanlar oldu. Hâlbuki ordu bunları kendi öz evlatlarından ayırmamış, taburlarda onbaşı ve çavuşların epeycesi Ermenilerden nasbolunmuştu⁸⁵. 7 Nisan'da Van şehrindeki Ermeniler banka, duyunu umumiye ve postane binalarını yakarak isyan ettiler. Sair yerlerde ve kazalarda da jandarmalarla müsademeye başladılar.⁸⁶

Çatışma başladıktan sonra Erzurum mebusu Pastırmacıyan 3. Ordudaki hemen bütün Ermeni zabitan ve neferleriyle Rus tarafına geçmiş ve Müslüman köyleri ahalisini bilarahmü şefkat yakmak, katletmek için Ruslarla birlikte Türk arazisine girmişti. Bunun üzerine Türk hükümeti ermeni neferlerini toplayarak yol inşaatında yahut dağlık yerlerde erzak naklinde kullanmaya mecbur oldu.⁸⁷

Ermeni isyanı memleketin içerisinde de tesirini göstermişti. Cephenin 300 km gerisinde bulunan Şebinkarahisar'da da büyük bir isyan başladı. Bu aralık Türkiye Hükümeti Haziran'dan beri Ermenileri tehcir ediyordu.

Cephe gerisinde yaşanan bu olay ve ayaklanmalar cepheden çekilen askeri kuvvetlerle yatıştırılmaya çalışılmak durumunda kaldığı için cephedeki kuvvetlerin azalması yenilginin alınması nedenleri arasında gösterilebilir. Böylelikle Rus'lar bir nebze olsun amaçlarına bu yolla ulaşmış oldular.

---

84 F.Çakmak, **a.g.e.**, s.261.

85 Aziz Samih, s.33.

86 Aziz Samih, 41.

87 Rafael De Nogalis, **a.g.e.**, s.4.

Sonuç

Yakın dönem Türkiye tarihinin en önemli olaylarından biri olan Kafkas cephesi savaşları ve bunların sonuçları hakkında bu süreçte bölgede bulunan veya merkez karargâhta olanların hatıratları ve günlükleri oldukça önemli bir kaynaktır. Özellikle bu hatıra sahiplerinden çoğunun sonraki yıllarda milli mücadele tarihinin farklı cephelerinde yer almaları ve bu yeni mücadelede karşılaştıkları bir takım sorunlara bu cephedeki tecrübeleriyle çözüm bulmuşlardır. Zira tarih bir ibret aynası ve ders çıkartma, çıkarabilme işidir. Türk tarihinde derin ve unutulmaz izler bırakan Kafkas Cephesi tecrübeleri özellikle Büyük Taarruz esnasında hep akılda tutulmuş, gerek cephe komutanları tarafından yapılan yazışmalarda ve gerekse Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanaklarında⁸⁸ hep Sarıkamış felaketinin yeniden yaşanabilmesi kaygısına tesadüf edilmektedir. Bu ifadeler bu felaketten yeterince ders alındığının göstergeleridir.

---

88 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları II**, C 15,126.İnikat, 2.Celse,12 Kânunuevvel 1921.

KAYNAKÇA

ACUN, Fatma, **Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2008.

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, 1. Cilt, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992.

Arif Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen III. Alay Sancağı (Hatıralar)**, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1946.

Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriç'e**, Büyük Erkânıharbiye Matbaası, Ankara, 1934.

Aziz Samih İlter, **I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriç'e**, Yayına Hazırlayanlar: Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara, 2007.

BİRİNCİ, Ali, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XIV, Sayı 41'den ayrı basım.

Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı**, İstanbul, 1936.

de NÖGALİS, Rafael, **Hilal Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap**, Çeviren ve Tenkit Eden; Kaymakam Hakkı, Büyük Erkânıharp Riyaseti X. Şube, Askeri Matbaa, İstanbul, 1931.

GÖRGÜLÜ, İsmet -İzzeddin ÇALIŞLAR (Hazırlayanlar), **Orgeneral İzzet'in Çalışmalarının Günlüğü, On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.

GUSE, Felix, **Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, Çeviri: Kaymakam Hakkı, 79. Numaralı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, 1 Kânunusani 1931, Beşinci yıl, S 20.

HALKIN, Leon.E., **Tarih Tenkidinin Unsurları**, Çeviren; Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yayını, Ankara, 1989.

HATEMİ, Nilüfer, **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

(İlden), Köprülü Şerif, **Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1338.

(İlden), Köprülü Şerif, **Birinci Dünya Savaşı Başlarında 3.Ordu Kuşatma Manevrası ve Sarıkamış Meydan Savaşı**, İş Bankası, İstanbul, 2003.

SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, C II, İstanbul Tan Matbaası, İstanbul, 1951.

SAĞLAM, Tevfik, **Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet**, İstanbul Askeri Matbaa, 1941.

OKAY, M. Orkun, "Hatırat", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XVI, İstanbul, 1997.

Emin ÖZDEMİR, "Anı ve Anı Dilimiz Üzerine", **Türk Dili Anı Özel Sayısı**, C XXV, S 246 Mart 1976, s.398-402.

KARABEKİR, Kazım, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Erzurum, 1990.

KARABEKİR, Kazım, **Günlükler (1906–1948) 2 Cilt**, Hazırlayan: Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

KUNTMAN, **Dr. Mehmet Derviş Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, Derleyen; Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Tarih Araştırmalarında Usûl**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1991.

TOGAN, A. Zeki Velidi, **Tarihte Usûl**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

TOKER, Hülya -Nurcan ASLAN, **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, C III, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara, 2009.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları II, C 15, 126.İnikat, 2.Celse, 12 Kânunuevvel 1921.

von SANDERS, Liman, **Türkiye'de Beş Yıl**, İş Bankası Kültür Yayınları, Çeviren: Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, 2010.

SALON II
V. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Mustafa TURAN

GÜNEY KAFKASYA RUSYA İMPARATORLUĞU'NUN İŞGALLERİ DÖNEMİNDE İNGİLOYLAR

İRRADE ALİYEVA*

ÖZET

XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başlarında Safevi Devleti'nde merkezi yönetimin zayıflamasından sonra bölge nüfusu, Azerbaycan'ın kuzeybatısında öncelikle müstakil, gittikçe tamamen bağımsızlaşan siyasi kurumlar – Car-Balaken camaatlığı ve İlisu Sultanlığını oluşturdular. Bu askeri-siyasi kurumlar XVIII. yüzyıl boyunca sadece Güney Kafkasya'da, bütün Kafkasya'da cereyan eden siyasi süreçlerde önemli rol oynamış, bölgede mevcut olmuş feodal hakimlere ciddi askeri-siyasi etki göstermiştir.

Kuzeybatı Azerbaycan'ın Rus işgali arifesinde sosyo-ekonomik ve siyasi durumundan bahsederken öncelikle onun iç hayatı, yönetimi, nüfusu, mesleği ve komşuları ile ilişkileri gibi konuların üzerinde durmak istiyoruz.

---

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi aliyevai@rambler.ru

GİRİŞ

Tetkik edilen dönemde Car-Balaken camaatlığı ve İlisu Sultanlığı'nda Azerilerin (Muğallar) yanında, Avarlar, Saxurlar, İngiloylar yaşıyordu. XIX. yüzyıl Rusya kaynaklarına göre, Car-Balaken camaatlığında Avarlar ve kısmen Saxurlar, İlisu Sultanlığı'nda ise sultan ve Saxurlar yönetim sisteminde belirleyici role sahiptiler. Esasen Alazan Vadisi'ne yerleşmiş, tarım ve hayvancılıkla uğraşan İngiloylar ve Muğallar ise tüm haklardan ve yetkilerden mahrum edilmiş, bağımlı duruma getirilmişlerdi. Gerçi son dönemde yapılan çalışmalardan anlaşıldığı üzere, Rusça kaynaklarda bölge nüfusunun sosyal içeriği gösterilirken daha çok etnik yönler öne çıkarılmıştır. Kanaatimizce, nüfusun sosyal bünyesine böyle bir yaklaşım doğru değil. XIX. yüzyıla ait Rusça kaynaklarda Muğal ve kısmen de İngiloy köylerinde yaşayan çok sayıda beylerin, mülkedarların (ev sahiplerinin) adlarına rastlanmaktadır.

Esasen Büyük Kafkas dağlarının güney yamaçlarında ve kanyonlara yerleşmiş, savaşçı ruhlu Avarlar ve Saxurlar onları yiyecek sağlayacak vadi sakinlerini kendi himayelerine alarak güvenliklerini sağlıyorlardı. Muğal ve İngiloy köylerinin iç yönetim sistemini değiştirmeden, onların iç işlerine müdahale etmeden, yanlış keşkel vergisinden kufayetlenmişler.

Anılan dönemde Car-Balaken camaatlığı ve İlisu Sultanlığı'nda feodal-ata erkil yapı mevcut olmakla, tamamen bağımsız yönetilen topluluklar ittifakından oluşmuştur. Car, Tala, İlisu gibi üç bölünen bölgede her yerin kendisi de ayrı özgür topluluklar birliğinden ve bu topluluklardan birinci bölge Car, Katex, Balaken, ikinci bölge Tala, Muxax, Cınıx, üçüncü bölge ise İlisu Sultanlığı'ndan ibaretti [8, 378]. Her bir topluluk birkaç dokuya ayrılıyordu. Tüm erginlik çağına ulaşmış erkekler tohumun eşit üyesi olarak kabul edilir, tohum toplantısında, oylamaya tohum başkanı ve toplumun başka görevlilerinin seçiminde katıldılar. Tohum üyeleri kolektif keşkel sahibi idiler [3, 18].

Bir veya iki köyde yaşayan iki ve ondan artık tohum bir köy topluluğunu teşkil ediyordu. Köy topluluğu idari birim olmakla, her bir topluluğun kendisinin mahkemesi ve idare organı vardı.

Her toplumda yönetim tohumların altındaki olmakla kovxa, kethüda ve kazitan ibaretti. Onlar topluluklarda hem dini, hem de dünyevi hakimiyeti hayata geçiriyorlardı. İcmalardaki baş idare organının işlevinde şunlar mevcuttu: yüksek yargı ve onun kararlarının icrası; toplum içinde düzenin ve toplumsal kuralların korunması; topluluk nüfusunun himayesi; şikayetlerin incelenmesi,

onların çözümü; sınırların ve genel yaylakların korunmasını sağlamak; vergilerin belirlenmesi; fakirlerin, yetimlerin ve yaşlıların himayesi; kanun ihlallerine, görevli kişilerin yetkilerini kötüye kullanımına yol vermemek; acil durumlarda toplulukların toplantısını çağırarak.

Düşük veya köy mahkemeleri de toplum baş yöneticiliğine uymakla kovxa, imam ve her tohumun başkanından oluşur, polis fonksiyonunu da yerine getirir.

Kethüdaların yetkileri ise kovxalara nispeten daha sınırlı olsa da o, kendi tohumları tarafından seçilen kişi olarak temsil ettiği doku ait sorunların çözümünde hatta kovxanın faaliyetine de kontrol ediyordu. Eğer görevinin icrası sırasında kovxa tarafından kusur görülürse kethüda bu konuda bilgi veriyor, kendilerinin haklarını kullanarak her bir tohum görevini kötüye kullanmış kovxanı vaktinden önce görevinden alınıyordu. Tabunbaşı kovxa yardımcısı gibi onun emirlerini yerine getirir, toplumun ekonomik işlerine bakıyordu. Çavuşlar halkı toplantılara çağırır, mükellefiyetler yerine getirilmesi konusunda bilgi verirler. Rusça konuşan kaynakların “görevlileri” adlandırdığı grup başkanları hizmeti çalışmalara gönderilmek için kovxanın yanında oluyorlardı. Genel olarak köy idare organı topluluktaki tohum başkanlarının kontrolü altındaydı. Onlar köy toplantısını toplayıp bu veya diğer kovxanı ve tabunbaşını görevinden uzaklaştırıp onun yerine yenisini seçmek yetkisine sahiptiler [12, 37].

Topluluk yönetim organında görevler seçimli olmakla gazı üç seneliğine, imam iki, kovxa ve tabunbaşı ise bir seneliğine seçilirdiler. Camaatlığın hayatında özellikle önemli önem taşıyan konular ise ortaklık temelinde ittifak oluşturan özgür toplulukların genel toplantısında -karşılıklı rıza temelinde toplanan genel toplantıda- çözüm ediliyordu. İ.P. Petruşevskinin “Halk mı” adlandırdığı halk toplantısı Muxax yakınlarındaki Ağdam denilen yerde toplandı. Genel kovxa, gazı ve özgür toplulukların tohum ileri gelenlerinden oluşan yürütme organı bu toplantının işine komuta ediyordu. Halk toplantısı savaş, barış, komşularla ilişkiler gibi konulara bakıyordu [12,53].

XVIII-XIX. asırların sınırları, bölgenin Çarlık Rusyası tarafından işgali sırasında yaşanan siyasi süreçler camaatlığın iç hayatında belli değişikliklerin yaşanmasına neden olur. Bu da öncelikle meta-para ilişkilerinin gelişmesi sonucunda sosyal ilişkilerde yaşanan değişikliklerle ilgili idi. Topluluklarda meydana gelmiş tohum görevlileri zümresi tohum topraklarının büyük bir bölümünü yavaş yavaş ellerinde toplamaya başlamış, köylüleri kendilerinden bağımlı duruma düşürmeye başlamıştı. Artık kethüdalar tohumların zengin tabakasından seçil-

meye başlanmıştı. Tüm mülkiyetin yöneticisi gibi olan kethüda formal şekilde doku ait, aslında ise zenginlerin ellerinde toplanmıştır, yine de tohum toplantısının başkanı olmak üzere, tüm önemli işlere karar verme hakkına sahipti. Önemli konular ise yine de tarafların belirledikleri vekiller tarafından çözülmüyordu.

Topluluklarda sınıf tabakalaşmasının artmasıyla gittikçe camaatlerde genel toplantıların rolü azalmaya, konular çoğu zaman cemaat başkanı, iri tohumların kethüdaları ve kazıtan oluşan organ tarafından çözüm ediliyordu [3, 20].

Âli hakimiyet ve baş yöneticilik altı özgür toplumda - Car, Tala, Muxax, Cınıx, Katex ve Balaken toplumlarında halka mahsus olduğu halde, İlisu Sultanlığı sultanın elinde idi. Fakat sultanların mutlak hakimiyeti yoktu. O, toplum tohumlarının başkanı ve seçimlerde önemli bir rol oynayan güçlü beylerden idi. Sultan Saxur köylerinden vergi toplamazdı. Onun sadece birkaç İngiloy - Qaxingiloy, Alibeyli, Meşebaş gibi köylerin üzerinde tam hakimiyet hakkı vardı.

Diğer önemli organ olan yargı ise yüksek (baş) dini ve düşük topluluk mahkemelerine ayrılıyordu. Tüm tartışmalı konular şeriat ve artık kanun gücüne sahip gelenek temelinde çözüm ediliyordu. Her toplumun kendi yönetim organı ile birlikte mahkemesi de vardı. Köy mahkemesi kethüdadandan, tohum başkanlarından, veya her bir tohumun belirlediği temsilcilerden, imamdan oluşan oluşuyordu. Kararlar âdet ve şeriat temelinde yargı üyelerinin tamamının oy birliği ile kabul ediliyordu. Düşük mahkemede davacı ve davalıdan biri onun kararından memnun kalırsa iş incelenmek üzere camaatlığın baş mahkemesine veriliyordu. Fakat baş mahkemeye özel önemli çalışmalar çıkarılıyordu. Eğer burada da kabul etmek mümkün olmasaydı, bu zaman böyle işlere bu topluluğun diğer tohum başkanlarının da katılımı ile bakılıyordu. İcmalar arası tartışmalar incelendi ise her iki topluluktan seçilmiş temsilciler de çağırılırdı [7, 381].

Son aşama ise toplulukların hepsinin katılımı ile toplanan camaatlığın olağanüstü toplantısı, ya da halk toplantısıydı. Hem toplum idare organları, hem mahkeme, hem de camaatlığın genel idare ve yargı organları seçimli idi. İşte bu yüzden de tarihi literatürde Car-Balaken camaatlarında mevcut olmuş yöneticilik ata erkil-demokratik olarak verilir [9, 213].

Kuzeybatı Azerbaycan burada mevcut olan tarım ilişkilerinin müstesnalığı ile de seçilirdi. Öyle ki, bölgenin batı kısmında - Car-Balaken camaatlığında mevcut olmuş keşkel enstitüsüne Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde tesadüf değildir. Burada mevcut olan tarım ilişkilerini incelemiş araştırmacılara göre keşkelin birkaç anlamı olmuştur. O, keşkeli alanlar için topraktan alınan vergi, onu

ödeyenler için ise “dikildi ekili toprak” anlamı taşımışlardır [13, 105-106; 4, 46]. Ayrıca keşkelin tarihi ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Örneğin, H.B.K. Şirvanski 1908 yılında “Güney Kafkasya” gazetesinde yayınlanan “Göç - Gel” makalesinde keşkeli “göç-gel” kelimesinin başkalaşmış seçeneği düşünün. Yazara göre, bir zamanlar Zagatala dairesinin verimli bölümünde yaşayan yerli nüfus dağlık, sert Dağıstan taşınıp gelenleri kabul etmiş ve onlara “göçün-gelin” demişler. Müslüman dini geleneğine uygun olarak yeni gelmiş komşularına özel hayır vergisi olan “zekât” ödemişler. Önceleri gönüllü olarak ödenen bu verginin zamanla mahiyeti değişerek “göç-gel” vergisi şeklinde zorunlu forma alınmıştır [1, 92-92 arka].

Keşkelin mahiyetine gelince belirtmek gerekir ki, bu sorunla ilgili yapılan çalışmalardan elde edilen sonuca göre o, bölge nüfusu arasında mevcut olan toplumsal emek bittiğine göre düzen arazide yaşayarak teserrüfatla uğraşan Muğal ve İngiloy nüfusun bölgenin dağlık ve dağ bölgelerinde yaşayan esasen askeri işle uzmanlaşmış Avarlara onların güvenliğinin sağlanması karşılığında ödediği vergi türü olmuştur. İşte bu yüzden de belli miktarda olan bu verginin ödenmesi onu ödeyen nüfus için öyle sıkıntı işlememiş. Car-Balaken camaatlığında 21 keşkel ödeyen köy vardı [1, 97-97 arka].

Genellikle keşkelin birkaç sahibi oluyordu. Formal olarak keşkelin sahibi özgür topluluklar (hakim topluluklar), aslında ise tohum aristokratyası, onun zengin parçasıydı. Keşkeller İrsen geçiyor, bazen ise hizmet karşılığında da verilebilirdi. Keşkel sahipleri sahip oldukları keşkellerin sayısına göre iri, orta ve küçük olmak üzere üç gruba bölünürdüler. Kılcal keşkel sahiplerinin 3-4 keşkeli, orta keşkel sahiplerinin 5-10, iri keşkel sahiplerinin ise 10'dan fazla keşkeli vardı [4, 46].

Her keşkelin ayrı boyutu da aynı olmayıp çeşitli idi. Bu hususta Ö.İ. Konstantinov, keşkellerin alanı çeşitli büyüklükte olmak üzere 75, 100, hatta 150 şnur alana eşit olduğunu yazıyor. Her şnur 10 sajen olduğundan 75 şnur olan keşkelin alanı 251 desyatine eşitti [7, 383]. Büyük aileler komple keşkel, nispeten küçük aileler keşkelin yarısını, daha küçük aileler ise keşkelin dörtte birini, yahut daha küçük bölümünü alıyorlardı [6, 595]. Ayrıca her bir köylü ailesi için ayrılmış alanda onun evi, bağı, dirriyi ve ekin bulunuyordu.

Bölge nüfusunun ödediği vergi ve yükümlülüklerden bahsederken belirtmek gerekir ki, Car-Balaken camaatlığında nüfus keşkel vergisini, İlisu sultanlığına ise bende vergilerini ödüyordu. Ö.İ. Konstantinov keşkel vergisi hakkında

yazıyor, keşkelin boyutu aynı olmadığı gibi, keşkelden ödenen vergi de büyüklüğü ve bulunduğu toprağın verimliliği ve kalitesinden bağlı olarak değişiyordu ve boyutu bir keşkel için 4-12 tağar arasında olmuştur [7, 383].

Reiyyetlerden vergi toplama İlisu sultanlığının 17 köyünde yerine getiriliyordu [1, 98]. İster tarım ürünleri ile ödenen vergilerin karakteri, gerekse topraktan kullanıma göre tüm bende köylüleri iki dereceye - töycü veren ve malcehet ödeyen köylülere ayrılmışlardı.

Töycü veren köylerde pay ve bu toprak için köylünün vereceği töycü tek belli edilmişti. Töycü tek tespit edilmiş evlerin sayısına göre veriliyordu. Köylülerin verimlilik bakımaksızın her yıl ekmekle ödediği malcehet vergisi ise sabit belirlenmiş miktarda idi. Malcehet köylerinde beyler köylülerin becermesi için her yıl arazi ayırır ve bu topraklardan kullanmak karşılığında onlardan ürünün yedide birini, çoğu zaman ise onda birini alıyorlardı.

Bu temel töycü, malcehetten ek bende köyleri üzerine birtakım başka doğal, para ve kişisel mükellefiyetler de düşüyordu. Para veya sığır ile ödenen bağçabaşı denilen vergi türü dut bağlarından kullanarak karşılık veriliyordu. Malcehet köylerinde ürünle darğalıq denilen vergi köy kontrol aparatını tutmak için karşılanırdı. Ayrıca köylülerin kişisel mükellefiyetlerine beylerin bir yerden başka bir yere göçü sırasında araba biyarı ve hasat sırasında beylere yardım amacıyla düzenlenen imeci yardım gibi mükellefiyetler de dahil oldu.

Köylülerin üzerine birtakım küçük ve son derece çeşitli özel vergiler de düşüyordu. Köylüler bey için tavuk, yumurta, ot veya saman, kızılıcık kurusu, soğan vb. getirmeli idiler. Rayetler evlendikleri zaman bunun için 5 lira para ve bir kafatası şeker vermeliydi [13, 383]. Ayrıca her Muğal ve İngiloy ailesi tarafından duman başına yıllık 50 kuruş miktarında olan dağ tepkisini bakım için ödenen özel vergi de vardı [7, 382].

Kuzeybatı Azerbaycan'ın nüfusundan bahsederken belirtmek gerekir ki, Rusya tarafından işgali sırasında Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinin nüfusu S.M Bronevski'ye göre bazı yazılı ve sözlü bilgilere göre 8 bin evden ibaret olmuştur [5, 59]. M.A Kotsebu da, yaklaşık buna yakın rakam göstererek Car vilayetinin 5 topluluğunda 8181 ev olduğunu belirtir [10, 257]. Car vilayetinin askeri gücü hakkında bilgi veren diğer bir yazarın getirdiği rakam da bu bölgenin söz konusu dönemde nüfusu konusunda tahmini de olsa hayal yaratmaya izin verir. Bu kaynaklarda kayıt olunduğuna göre Carlılar Dağıstanlıların ve diğer komşularının katılımı olmadan tek başına 5-6 bin kadar asker çıkarmayı başardılar [11,

133]. Dikkate alırsak, her duman yaklaşık bir asker ürettiyordu ve bu bilgi sadece Car-Balaken camaatlığına aitti. İlisu Sultanlığı'nı da buraya eklersek yukarıda getirilen bilgiye yakın bir rakam alınacak.

Güney Kafkasya'da süren feodal ara savaşlarında yer alan Car bundan yeterince büyük gelir elde ediyordu. Özellikle Gürcülerin üzerine olan yürüyüş sırasında ele geçirilen Gürcü esirlerinin satılmasından hayli gelir alan Car XVI-II. yüzyılın sonuna doğru Kafkasya'da yaygın iki kul pazarından birine dönüşmüştü. Esirler İran ve Türkiye'ye satılıyordu [12, 44]. Tanınmış Kafkas uzmanı S.M Bronevski'nin bu konuda yazdığı, XVIII yüzyılda Kafkasya'da iki ünlü köle pazarı vardı. Bunlardan biri Dağıstan Aksayev vilayetindeki Enderi, diğeri ise Car oldu. Dağıstanlılar, Çeçenler, kulları - esirleri satmak ya da almak için Cara geliyorlardı. Carlılar kulları gizli yollarla Ahalsıxa, oradan da Batum ve Poti limanlarına götürüyorlardı. Geri dönerken onlar yeniden Gürcü esirleri ele geçirecek Cara dönüyorlardı. Bazen ise Carlılar Gürcüleri yağma etmelerine paşanın engel olmaması kaydıyla Ahalsıx paşalığında paralı hizmete giriyorlardı. Gürcistan, İmereti ve Mingreliya Carlıların temel yürüyüş yerleri idi. S.M Bronevski de gösterilen, J.Şardenin verilerine göre bu iki köle pazarında her yıl 12 bin köle satılıyordu. S.M Bronevski ise bu piyasalarda yılda en az 3-4 bin kulun satıldığını aktardı [5, 314-315]. Ö.İ. Konstantinov ise kaydeder ki, onların seferlerinden sadece Gürcistan her yıl 300 aileyi esir gibi kaybediyordu [7, 395].

Söz konusu dönemde Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinin Güney Kafkasya'nın siyasi hayatında aktif rolü olan bir siyasi kurum olduğunu kaynakların bilgileri de teyit etmektedir. M.A Kotsebu, Car vilayetinin 5 topluluğunda 8181 ev vardı ki, her evin 3 asker çıkardığını düşünürsek vilayetin çıkarabileceği askeri gücün sayısının 24543 e eşit olduğu görünüyor. Carlılar Dağıstanlılar ücretle 6 bine kadar savaşçı da tutabilirlerdi. Olağan zamanlarda ise onlar zorlanmadan 10 bine kadar savaşçı toplamayı biliyorlardı [10, 257]. Tabii ki, biz bu rakamı gerçekliği yansıtmayan, biraz da abartılı bilgi olarak kabul ediyoruz. Fakat diğer bir kaynağın verdiği bilgiyle karşılaştırıldığında ortak bir rakam almak mümkün oluyor. Aynı kaynağın verdiği bilgiye göre Carlılar tek başına 5-6 bin asker çıkarabilir ki, bu da XVIII. yüzyılın sonu için yeterince büyük bir rakamdır [11, 133].

Georgiyevsk sözleşmesinden sonra Doğu Gürcistan'da sıkılan Rusya İmparatorluğu [2, 327-329] Kuzey Azerbaycan'a girmek için bir bahane arıyordu. Kartli-Kaxetiya Çarı II. İrakli'nin (1762-1798) ölümünden sonra taht uğruna

onun varisleri arasında mücadelenin başlanmasıyla oluşan karışıklıktan yararlanmak isteyen Carluların Gürcistan topraklarına defaatle seferler yapması İmparatorluk generallerine kendi planlarını gerçekleştirmek için ortam yarattı. İrakli'den sonra iktidara gelen oğlu XII. Georgi (1798-1800) de babası gibi kendisinin zayıf hakimiyetini korumak için Carlulardan oluşan paralı asker tutmak zorunda kalmıştı. Onun iktidarda olduğu dönemi Çar Rusyası'nın Güney Kafkasya'ya müdahalesinin başlangıcı olarak düşünülebilir. Georgiyevsk sözleşmesi ile çarizmin Güney Kafkasya'da siyasi varlığının dayanağı qoyulmuşdusa, XVIII yüzyılın sonlarından itibaren Rusya'nın askeri müdahalesi ve bölgenin bilinçli olarak işgali başlar.

KAYNAKÇA

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi F.15, s.1, iş 32

Mahmudov Y.M., Şükürov K.K., **Azerbaycan beynelxalq münasibetler ve diplomatiya tarixi.1639-1828.**

Dövletlararası müqavileler ve digər xarici siyaset aktları, I. Cilt, Bakı, 2009. 512 s.

Mustafazade T.T., **Son Orta Esrlerde Azerbaycanın Şeki-Zaqatala Bölgesinde Sosial-İqtisadi Ve Siyasi Münasibetlerin Seciyyevi Xüsusiyyətləri, AMEA Tarix İnstitutunun Elmi eserleri, 20-ci cild, 2007, s.18-23.**

Алескеров Ю.Ю., **К истории Закатальского округа в первой половине XIX века и восстание 1863 г.** Диссерт. на соиск. канд. ист. наук, Баку, Институт Истории АН Азерб. ССР, 1950.

Броневский С.Б., **Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч. II, Москва, типография С.Селивановского, 1823, 465с.**

Дубровин Н.Ф., **История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I, кн. I, Спб. 1871, с.595.**

Константинов И., **Джаро-белоканцы до XIX столетии. Сборник газеты “Кавказ” на I и II полугодие 1846 г.,** Тифлис, типография канцелярии Наместника Кавказского, 1847.

Константинов И., **Смерть генерал-майора Гулякова. Сборник газеты “Кавказ” на I и II полугодие 1846 г.,** Тифлис, типография канцелярии Наместника Кавказского, 1847.

Косвен М.О., **Этнография и история Кавказа, Москва, Вост. Лит.,1961., 260 с.**

Коцебу М.А., **Сведения о Джарских владениях 1826 г. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв., Москва, изд-во Вост. Лит., 1958, с.252-263.**

Меликсет-Беков А.Б., **Описания сопредельных с Грузиею стран второй пол. XVIIIв., Тб.1941, с.133.**

Петрушевский И.П., **Джаро-белоканские вольные общества в первой половине XIX в.,** Махачкала, типография Дагестанского Научного Центра Российской Академии Наук (ДНЦ РАН). 1993, 166с.

Писаревский Г.Г., **Уничтожение в Закатальском округе зависимых отношений к бекам и к кешкело владельцам.** Труды Института Истории им. А.А. Бакиханова АН Аз. ССР. Т.1. Баку, 1947. с.94-106.

CİHAD-I EKBER İLÂNININ KAFKASLARDAKİ YANKILARI

SADIK SARISAMAN*

ÖZET

Bilindiği üzere Kafkaslar Anadolu, İran ve Rusya arasında bağlantı noktasındadır. Burası tarih boyunca geçiş yolu olarak kullanılmıştır. Yine bu bölge Osmanlı Devleti, Rusya ve İran arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Bölge demografik açıdan dil, din, mezhep ve etnik yapı çeşitliliği göstermektedir. Coğrafi olarak kuzey-güney geçiş bölgesinde iç denizlerin arasında bulunan bu coğrafya Hazar Denizi vasıtasıyla da Orta Asya'ya bağlanmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Kafkasya'nın büyük bölümü Rusya'nın kontrolü altında idi. Bu coğrafyada yaşayan Müslüman topluluklar arasında Azeriler, Çerkezler, Acaralar, Dağıstanlılar, Abhazalar, Karaçaylar, Nogaylar, Kabartaylar, Balkarlar, İnguşlar ve Osetler yer almaktadır. Bu Müslümanları ayaklandırarak savaşta etkili kılmak Osmanlı Devleti'nin temel politikası oldu. Bunun için İttihad-ı İslam ve Cihad-ı Ekber politikaları etkili kılınmaya çalışıldı. Bu sayede Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu kırmak, Kafkaslardan uzaklaştırmak, Rusya kontrolündeki diğer bölgelerdeki Müslümanlara da cesaret vermek amaçlanmıştır. Yine bu sayede Rusya'nın İran üzerindeki etkisinin kırılmasına yardımcı olunabilirdi.

Osmanlı Devleti bu planlarını uygulamak için bölgede fetva ve beyannameler dağıtarak ayaklanmalar çıkartmaya çalışmıştır. Bu bildiride arşiv kaynakları, dönemin gazeteleri, anılar, diğer belge ve bilgilerin ışığında Cihad-ı Ekber ilanının yankıları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Cihadı Ekber, Kafkasya, Teşkilatı Mahsusa

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ssadik@aku.edu.tr

THE IMPACT OF THE GREATEST JIHAD ANNOUNCEMENTS IN CAUCASIANS

ABSTRACT

As it is known, Caucasians are on the connection point between Anatolia, Iran and Russia. This point has been used as a thoroughfare throughout history. Moreover, this region witnessed the struggles for domination between the Ottoman Empire, Russia and Iran. Demographically, this region shows variety in terms of language, religion, religious sect and ethnicity. Among inland seas in the north-south transition zone geographically, this area is also connected to the Central Asia through the Caspian Sea.

In the beginning of World War I, most of the Caucasus was under the control of Russia. Azeris, Circassians, Ajaris, Dagestanis, Abkhazians, Karachays, Nogais, Kabardins, Balkars, Ingushetian and Ossetian are among the Muslim communities living in this geography. Causing these Muslims to revolt and making them effective in the war became the policy support of the Ottoman Empire. Therefore, policies of Islamic Solidarity (İttihadı İslam) and The Greatest Jihad (Cihad-ı Ekber) were tried to be efficient. Thus, it was aimed to decrease Russian dominance over the area, to move them away, and to give courage to Muslims living in the other areas controlled by Russia. In this way, it might help to decrease the efficiency of Russia over Iran.

The Ottoman Empire tried to cause a revolt by distributing fatwas and declarations around the area in order to implement those plans. In this report, it was tried to reveal the reflections of the Greatest Jihad announcement in consideration of archival resources, newspapers of those days, memories, and other sources and information.

Key Words: Ottoman Empire, the Greatest Jihad, the Caucasus, Teşkilat-ı Mahsusa

Giriş

19. yüzyılın sonlarında Avrupa devletleri arasında giderek artan rekabet, bloklaşmalara yol açtı. Bir tarafta İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yer aldığı İtilaf Devletleri, diğer tarafta ise Almanya, İtalya ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun bulunduğu İttifak Devletleri vardı. Osmanlı Devleti bu bloklaşmada birkaç defa İtilaf Devletlerinin yanında yer almak için teşebbüs etti ise de kabul edilmedi. Bunun üzerine İttifak Devletleri tarafına yöneldi.

Diğer taraftan dünyadaki bu gerginlik Saraybosna'yı ziyaret eden Avusturya Macaristan İmparatorluğu Veliahdı Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914 tarihinde bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi ile zirveye ulaştı. Bütün diplomatik faaliyetler savaşın önüne geçilmesini temin edemedi. Suikast olayından tam bir ay sonra 28 Temmuz 1914 tarihinde Avusturya Sırbistan'a savaş açtı.

Osmanlı Devleti ise bu süreçte 1 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile gizli bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti Almanya Rusya ile savaşa girerse Almanya yanında savaşa dâhil olma sözü vermiştir. Birkaç gün sonra Almanya ve Rusya birbirlerine savaş ilan etti. 29 Ekim 1914 tarihinde Goben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) adlı savaş gemilerinin Rus limanlarını topa tutması Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine yol açtı. Osmanlı Devleti 11 Kasım 1914 tarihinde Rusya, İngiltere ve Fransa'ya harp ilân etti. Bu savaşta çok sayıda cephede mücadele etmek durumunda kaldı.

1. Cihad İlanı

Cihad Arapça bir kelime olup, *“din uğrunda düşman ile muharebe”*, *“gayret etme”*, *“bütün gücünü kullanma”* anlamlarını içerir. Kuran-ı Kerim'de birçok ayette cihad teşvik edilmiştir. Örnek vermek gerekirse Nisa Suresi 95. ayette *“Mü'minlerden, özür olmaksızın oturanlar ile Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenler eşit değildir. Allah, mallarıyla ve canlarıyla cihad edenleri oturanlara göre derece olarak üstün kılmıştır”* denilmiştir. Yine Tevbe suresi 41. ayette *“Hafif ve ağır savaşa kuşanıp çıkın ve Allah yolunda mallarınızla ve canlarınızla cihad edin. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır”* denilerek Müslümanlar cihada çağrılmıştır.

Bazı İslam hukukçuları ise cihadı büyük cihad ve küçük cihad olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Büyük cihad, insanın içinde barındırdığı kötülüğe ve dünyevi zevklere karşı verdiği mücadele olarak tanımlanmıştır. Küçük cihad ise, din adına savaşılmasıdır.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olduğunda Şeyhülislam Hayri Efendi tarafından 5 adet cihat fetvası yayınladı. Bu fetvalardan birincisinde İslam topraklarının gasp, yağma ve Müslümanların esir edilmeleri durumunda Halifenin cihat ilanına bütün Müslümanların malen ve bedenen katılmalarının farz-ı ayn olduğu belirtilmiştir.

İkinci fetvada ise hilafet makamına ve Osmanlı topraklarına karadan ve denizden saldırarak düşmanlık gösteren, İslam'ın nurunu söndürmeye çalışan Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri ile onlara yardım eden hükümetlerin idareleri altında bulunan Müslümanların da bu hükümlere karşı cihat ederek savaşa koşmalarının farz olduğu vurgulanmıştır.

Üçüncü fetvada tüm Müslümanların cihada koşmaları gerektiği, geri duranların çok büyük günaha girecekleri, Allah'ın gazabına müstahak olacakları üzerinde durulmuştur.

Dördüncü fetva İslam hükümetine savaş açan devletlerin Müslüman halkları ile ilgilidir. Buna göre bu Müslümanlar ölüm ve hatta bütün aileleriyle birlikte yok edilme tehdidinde tabi tutulsalar dahi halife askerleriyle savaşmaları şeran haramdır. İslam hükümetinin askerleriyle savaşırken ölenler cehennem ateşine müstahak olurlar.

Son fetva ise Halifenin müttefiki olan gayrimüslim hükümetlerle ilgilidir. Burada İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan ve Karadağ hükümetleriyle yardımcılarının idareleri altında yaşayan Müslümanların İslam hükümetine yardımcı olan Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşmaları halinde büyük azabı hak edecekleri üzerinde durulmuştur¹.

Yine aynı gün Sultan Mehmet Reşat tarafından Cihad-ı Ekber ilânına dair bir beyanname yayımlandı. Harbiye Nazırı Enver Paşa da yayınladığı beyanname "Zincirler altında inleyen 300 milyon İslâm ve eski vatandaşlarımız hep bizim muzafferiyetimize dua ediyor"² ifadesini kullandı

21 Kasım 1914 günü de başta Şeyhülislâm olmak üzere 29 din âliminin imzasını taşıyan Meclis-i Ali-i İlmi Beyannamesi yayımlandı. Bu beyanname de cihadın farz ve faziletlerinden bahsedildikten sonra bu görevin dünyadaki

1 **Tanin**, 2 Teşrinisani 1330/ 15 Kasım 1914, Numro:2119, s.1.

2 Miralay Baki, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi**, C II, İstanbul, 1933. s 370; Kâzım Karabekir, **Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik**, C II, İstanbul-1937, s.526, 527.

bütün Müslümanlar için farziye-i diniye olduğu, eğer bunlardan İslâm ordularına karşı savaşmaya zorlananlar olursa her türlü baskıya karşı sabır göstermeleri istenilmişti³.

2. Osmanlı Savaş Planlarında Kafkaslar

İttihat ve Terakki yönetimi mevcut savaşı Rusya hâkimiyetindeki Kafkasya'yı elde etmenin bir fırsatı olarak değerlendirmiştir. Bu yüzden Osmanlı Devletinin savaş planları içerisinde Kafkaslar da yer almıştır. 4 Eylül 1914 tarihinde Hafız Hakkı Paşa tarafından hazırlanan plana göre Osmanlı Devleti'nin bütün ordusu ile İran ve Kafkasya'ya yürüyerek Rusları buralarda bir an evvel mağlup ederek Hazar Denizi'ne ve Afgan sınırlarına dayanması gerekmektedir⁴.

Yine bu tarihte Osmanlı Devleti'nin Genelkurmay Başkanlığı görevini yürüten Friedrich Bronsart von Schellendorf'un Alman Karargâh-ı Umumisî'ne gönderdiği 21 Ekim 1914 tarihli projede ise şunlar yazılıdır:

"1) İlân-ı harpten sonra zât-ı şahane müttefiklerin düşmanlarına karşı harb-i mukaddes ilân edecektir.

*2) Kafkas Hududu'ndaki Osmanlı Ordusu oradaki Rus Ordusunu işgal edecektir"*⁵

Bunlara ilaveten V. Kuvve-i Seferiye Kumandanı Halil Bey'e Verilen 14 Aralık 1914 tarihli talimatnamede de Kafkaslar hedef olarak gösterilmiştir. Talimatnamenin ilgili kısımları şöyledir:

"Harbiye Nezareti Dersaâdet Merkez Kumandanı Halil Bey'e Şifre1 Kanunu evvel 1330 (14 Aralık 1914)

İstanbul'dan hareketi halinde kendisine derhal îsâl edilecektir.

1- Vazifeniz firkanızla İran'da Tebriz üzerinden Dağistan'a yürüyerek orada umumî bir isyâna esas olmak ve yürüyüş esnasında Rus şimendifer ve telgraf hatlarını, hassaten Bakü-Tiflis hattını tahrib eylemek. Rusları Bahr-i Hazer garbından

3 M. Larşer, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C I, (Çev. Kaymakam Mehmet Nihat), İstanbul, 1927, s.55,57; Karabekir, **a.g.e.**, C II, s.529-535.

4 Miralay Baki, **Büyük Harple Kafkas Cephesi**, C I, İstanbul, 1933, s.75-80; Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Şark Vilâyetlerimizde Kafkasya'da ve İran'da**, Ankara, 1936, s.13; Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi**, C I, Ankara,1964, s.60.

5 Baki, **a.g.e.**, C I, s.92,94.

*sürmek ve bu esnâ'-yı hareketinizle, yoldaki aşairi Ruslar aleyhine muharebeye teşvik ve sevk eylemektir*⁶.

3. Kafkasları Cihada Dâhil Edebilmek İçin Yürütülen Faaliyetler

Kafkasları cihada dâhil edebilmek Osmanlı Devleti'nin temel politikası oldu. Bunun için bölgeye cihat fetvaları gönderildi, Teşkilatı Mahsusa elemanları sevk edildi. Bu yapılırken gönderilecek kişilerin ve çete mensuplarının Kafkas kökenli halklardan olmalarına özen gösterildi. Bunun için Kafkasya'da çetecilikte istihdam olunmak üzere Laz ve Çerkezlerden elverişli kişilerin tedarik olunması hakkında Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Edirne, Hudavendigar, Ankara vilayetleri ile Bolu, İzmit, Çatalca, Kale-i Sultaniye ve Karesi mutasarrıflıklarına bir telgraf çekilmiştir⁷. Ayrıca çeşitli suçlardan tutuklanan veya takip olunan bazı kişilerin de Kafkasya'ya gönderilecek çetelerde gönüllü olarak görevlendirilmeleri istenilmiştir⁸.

Kafkaslara gönderilen casuslar Rusya esaretinde bulunan Müslümanları ayaklanmaya, halifeye bağlılığını göstermeye ve savaşa maddi yardımda bulunmaya çağırarak bazı broşürler dağıtmışlardır. Bu broşürlerden birinin metni şöyledir: "İnançsız Rus idaresinden kurtulmanın zamanı gelmiştir ve halifenin güçlü müttefikleri bulunmaktadır. Gücünüz yettiğince yardım ediniz. Bu fırsatlar Müslümanlara bizzat Allah tarafından ihsan olunmuştur; bu sebeple yardımda bulunmaktan sakınan kimse *Allah'ın düşmanı* olacaktır. Eğer hürriyetimize *ka-
vuşmak için şimdi kuvvete başvurulmayacak olunursa bir daha asla hür olamayaca-
ğız demektir*"⁹.

Diğer taraftan Türk subay ve aydınlarında Birinci Dünya Savaşı'nın Türk ve Müslümanların Rus esaretinden kurtarılması için bir fırsat olduğu düşüncesi egemen idi. Örneğin V. Kuvve-i Seferiye'de görevlendirilen Teğmen Selahattin görev mahalline gitmek üzere kız kardeşi ile vedalaşırken ona verdiği fotoğrafın altına "*Esir kardeşleri kurtarmaya gidiyorum. Kurtarır gelirim bu resim bir hatıra, kurtarıırken orada kalırsam yadigâr olur*" diye yazmıştı¹⁰.

6 **ATASE**; K:17, D.819/83, F:3; İlhan Selçuk, Yüzbaşı Selahattin'in Romanı I, (On Birinci Baskı), İstanbul, 2004, s. 97.

7 **BOA, DH.ŞFR**, 08 Muharrem 1333, Dosya: 47, Gömlek: 196.

8 **BOA, MV**, 13 Muharrem 1333, Dosya: 195, Gömlek: 28.

9 Metin Hülagü, **Pan-İslamizm Osmanlının Son Umudu**, İstanbul, 2006, s. 154.

10 İlhan Selçuk, **a.g.e.**, s.98.

İslam ordusu Kuzey Kafkas kumandanı Yarbay İsmail Berkok tarafından 21 Haziran 1918 tarihi ile Kuzey Kafkas halkına hitaben yayınlanan bir bildiri de dünyadaki bütün Müslümanlardan kendisini sorumlu sayan Osmanlı Devleti'nin 600 yılı aşkın zamandır ehl-i salibin saldırılarına karşı durduğu ve bu yüzden binlerce evladını şehit verdiği ifade edilmiştir. Bildiride Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na da aynı gaye ile girdiği belirtilmekte, asırlardan beri esaret altında inlemiş olan Kuzey Kafkas Müslümanlarına birlikte hareket etme önerilmektedir. Tarih boyunca kuranı yırtmak ve İslam dinini ortadan kaldırmak gayreti içerisinde olan Rusya'nın çöktüğü, bu devletin yeniden dirilmesi ihtimali karşısında Kafkas halklarının varlıklarını muhafaza edebilmek için Osmanlı Devleti ile yan yana olduklarını bütün dünyaya göstermeleri lazım geldiği üzerinde durulmaktadır¹¹.

Öte yandan Ruslar da boş durmadılar bu savaşın din savaşı olmadığı pro-paganda ettiler. Bu propagandalar etkili de oldu. Alınan esirler arasında bulunan Kazanlı Türklerin: “*Bu, din kavgası değil gün kavgasıdır. Bu işin halifenin cihat ilanı ile alakası yoktur. Bugün bir Müslüman devletler birliği ve onun başında İmam'ül Müslimin idaresi veya ümmet rejimi yoktur*”¹² şeklindeki ifadeleri bu durumu gayet güzel bir şekilde ortaya koymuştur.

Diğer taraftan daha 1914 Eylülünde Türk basınında yer alan haberlerde Kafkasya Müslümanlarının Ruslara karşı kıyam ettikleri iddia edilmiştir. Örneğin 17 Eylül 1914 tarihli Sebilürreşad'da yer alan bir haberde Bakü, Tiflis, Acara, Çürüksu, Batum ve Rusya'nın idaresi altında bulunan bütün İslam memleketlerinde Müslümanların ayaklanma teşebbüsü içerisinde oldukları, Rusların bir kaç kasabayı bombaladıkları halde ihtilalin önünü alamadıkları ifade edilmiştir. Habere göre ayaklanmanın Türkistan'a sirayet etmesini önlemek amacıyla Rusya Hükümeti Aşkabad, Köşk taraflarına kuvvet göndermek mecburiyetinde kalmıştır. Müslümanlar Rus ordusunda askerlik yapmamak için, Rus memurlarının bazılarını öldürmüşlerdir. Bakü şehri muhafızı da Müslümanlar tarafından öldürülenler arasındadır. İlaveten Ruslar İran ve Türkmen kabilelerinin Aras köprüsü üzerinden Kafkasya'ya hücumlarını engellemek için bu köprüyü havaya uçurarak bağlantıyı kesmişlerdir¹³.

11 Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Ertüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s.201.

12 Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım**, C II, Ankara 1951, s. 57; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C III, Ankara, 1953, s. 331.

13 **Sebilürreşad**, 4 Eylül 1330/17 Eylül 1914, C 12, S 311, s. 435.

Türk basınına göre Rusya Devleti Müslümanlara karşı dışlayıcı, baskıcı ve zalimdir. Bir haberde “*Mekteblerini, medreselerini, camilerini, kulüb ve müessesatı ictimaiyelerini kapattıran, evkafını zabt, mahsuldar tarla ve çiftliklerini gasb ile onları Ruslar’a teslim ve kendi hevesatlarına sarf etiren Rusya müslümanlardan sadakat beklenebilir mi?*” denilmiştir¹⁴. Bir başka haberde de Rusya’nın müstebit idaresinden örnekler verilmiştir. Buna göre İslamların dini, milli ve mezhebi müesseseleri kapatılmış, silahları ellerinden alınmıştır. Ayrıca Müslümanların paraları, zahireleri, değirmenlerine cebren el konulmuştur. İlaveten Müslümanların mektupları açılmakta, Evlerine Rus yaralıları yerleştirilmekte, kimse ile görüşmelerine izin verilmemektedir. Bütün bu baskılar yüzünden Müslümanlara ait bir çok ticarethane kapanmış, zengin Müslümanlar İran’a ve diğer memleketlere hicret etmişlerdir. Bu yüzden Bakü’de, Çürüksu’da, Tiflis’te her gün ayaklanmalar cereyan etmektedir¹⁵.

Basında ilerlemekte olan Osmanlı ordusuna Çerkesler ile Gürcülerin fevc fevc iltihak ettikleri haberleri yer almıştır¹⁶. Yine Azerbaycan’daki Rusları geri atan Osmanlı askerlerinin oralardaki din kardeşleri, müctehidler ve mahalli eşraf tarafından “*kemali hararet ve samimiyetle*” istikbal edildikleri belirtilmiştir¹⁷.

Ancak, basında yer alan ilginç haberlerden birisi Kafkasya’da ayaklanan Müslümanlara Ermenilerin de iltihak ettikleri, komiteleriyle, silahlarıyla, bomba ve dinamitleriyle ihtilal çıkardıklarıdır¹⁸. Oysa bu haberin gerçeği yansıtmadığı netlik kazanmıştır. Bu haber gazetelerin kaynak olarak kullanırken ne kadar dikkatli olunması gerektiğini bir kez daha hatırlatmıştır.

3.1. Azerbaycan, Dağıstan Taraflarında Yürütülen Faaliyetler

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa Kafkaslara yönelik faaliyetlerin tetikleyicisi oldu. Enver Paşa 7 Ağustos 1914 tarihinde IV. Ordu Kumandanı Cavit Paşa’ya gönderdiği telgrafta İngiltere ile harp etmek ihtimalinin söz konusu olduğunu belirterek aşiretlerden oluşturulacak kuvvetlerle Kafkasya-

14 **Sebilürreşad**, 4 Eylül 1330/ 17 Eylül 1914, C 12, S 311, s. 435.

15 **Sebilürreşad**, 16 Teşrinievvel 1330/ 29 Ekim 1914, C 12, S 312, s. 447.

16 **Sebilürreşad**, C XII, Aded: 318, 4 Kanunuevvel 1330/ 17 Aralık 1914, s.47.

17 **Sebilürreşad**, C XII, Aded: 318, 4 Kanunuevvel 1330/ 17 Aralık 1914, s.47.

18 S. M. Tevfik, “Alemler İslam Bütün Müslümanlar İtilafı Müselle Aleyhinde Ayaklandılar», **Sebilürreşad**, 20 Teşrinisani 1330/ 3 Aralık 1914, C 13, S 316, s. 29.

lı Müslümanları kurtarmak, oralardaki Müslümanları ayaklandırmak meselesinin tetkikini yazdı¹⁹.

Cavit Paşa ise 10 Ağustos tarihli cevabında Süleymaniye, Musul ve Batı İran aşiretlerini “*harb-i mukaddese*” hazırlamak için tedbirler alınacağını, Mehmet Fazıl Paşa'nın aşair kumandanlığına tayin edileceğini bildirdi²⁰. Bahsi geçen Dağıstanlı Mehmet Fazıl Paşa Musul'a gönderildi²¹. Mehmet Fazıl Paşa Musul'da iken Afganistan'a gidecek olanlardan Şeyh İbrahim Reşit Efendi ile karşılaştı. İbrahim Reşit Efendi'nin maiyetine Binbaşı Ali Bey'de verilmiş idi. Mehmet Fazıl Paşa heyeti Kafkasya'ya sevk etmek istedi. O, böylece Rus cephelelerinin gerisinde ayaklanmalar çıkartılarak III. Ordu'ya yardım edilebileceğini düşünmüştü. Hatta, bu görev değişikliğine Enver Paşa da onaylamıştır. Ancak, İbrahim Reşit Efendi hastalandığından Erzurum'a dönmek zorunda kalmıştır²².

Enver Paşa'nın İran üzerinden Hindistan'a ulaşmakla görevlendirdiği Rauf Bey Kuvve-i Seferiyesi'nin de Güney İran'da ilk hedefi Kirmanşah-Hanikin-Bağdat yoluna hâkim olmak oldu. Çünkü bu yolun İran'ın Güney Kafkasya'nın ve hatta merkezi Türkistan'ın ticari, dini, siyasi ve askeri köprüsü olduğu düşünülüyordu²³. Ancak bu yola hâkim olmak muhakkak ki Kirmanşah'ı ele geçirmekle mümkündü. Rauf Bey bu sebeple Kirmanşah üzerine yürüdü.

Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Süleyman Askeri Bey de Kafkasya halklarını Rus idaresine karşı ayaklandırabilmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Bu çalışmalar Osmanlı ve Rusya devletlerinin savaşa girişi ile başladı. Süleyman Askeri Bey tarafından savaşın ilk günlerinde 14 kod numaralı Şuayb oğlu Ali Mürteza²⁴ ve 15 kod numaralı Muhyiddin Bottay Kafkasya'da ve Teymur Han da

19 Mehmet Kenan, C I, **Büyük Harpte İran Cephesi**, İstanbul, 1928, s.60-61; Mirliva Cavid, **Irak Seferi ve İttihad Hükümeti'nin Hayalât ve Cehalât-ı Siyasisesi**, İstanbul, 1334, s.44.

20 M. Kenan, **a.g.e.**, s.60-61; Mirliva Cavid, **a.g.e.**, s.44.

21 **BOA**, DH.EUM. 2. Şube, 22 Z 1336, Dosya: 62, Gömlek: 55.

22 Aziz Samih, **Büyük Harple Kafkas Cephesi Hatıraları Zivin'den Peteriç'e**, Ankara, 1934, s.7-8. Mehmet Fazıl Paşa Irak Aşair Kumandanlığı sırasında şehit düştü. Onun dokuz nüfustan ibaret bulunan dul ve yetimlerine devlet tarafından maaş tahsis edilmiştir. **BOA**, BEO, 09 L 1334, Dosya: 4424, Gömlek: 331788.

23 **ATASE Arşivi**; K:7, D:42/37-A,F:4.

24 Ali Murteza 1908 yılında İstanbul'a gelmiş olup Darü'lalame ve Talim Mektebi'nde 5. sınıfa kadar tahsil gördükten sonra Darülfünun'un Edebiyat Bölümü'nde öğrenci oldu. 1913

Şuray havalisine propaganda yapmak üzere görevlendirildi. Ali Murteza Eylül 1919'de Odesa yolu ile sevk edilirken²⁵ diğerleri 14 Kasım 1914 tarihinde yola çıkarılmışlardır²⁶. Daha sonra yine teşkilat tarafından Kafkasya'ya gönderilenler arasında Hacı Hüseyin oğlu Nur Mehmed Bey²⁷ ile Adapazarlı Cemal Efendi de bulunmaktadır²⁸.

Dağıstan havalisinin teşkilatlandırılması için görevlendirilen kişilerden bir başkası da Hilmi Bey'dir. Hilmi Bey Ekim ayı başında Bayezid'e gönderilmiştir. O, Sivas'tan getirilecek olan 50 Dağıstanlı ile birlikte hareket edecektir²⁹.

1 Eylül'de Odesa yolu ile hareket eden Ali Murteza ise görev alanı olan Dağıstan'da özellikle nüfuz sahibi kişiler ile irtibata geçmeye gayret etti. Bu maksatla Eynhaf Köyü'nden Seraceddin'in dostluğunu kazandı. Honzak Kalesi'nin yakınındaki Haraki Köyü'nde oturan bölgenin Avar hanlarını ziyaret etti. Avar hanları ancak isyanın büyümesinden sonra harekete geçebileceklerini ifade ettiler.

Murteza Efendi ayrıca Çüngütay Köyü'nde 15 kişilik bir komite teşkil etti. Yukarı Argun, Dilim ve İyhali köylerinde de çeteler oluşturdu. Yanına almayı başarabildiği arkadaşları ile birlikte Dağıstan'daki köprüleri tetkik ederek önemli 4 köprüden demiryolu üzerinde bulunanını havaya uçurmaya karar verdiler. Teşkilatı Mahsusanın vaat etmiş olduğu para, silah ve cephane aradan uzun zaman geçmiş olmasına rağmen gelmeyince, deri ve kösele tüccarı imiş gibi şifreli telgraflar çekilerek istekler yeniden merkeze ulaştırılmaya çalışıldı. Ancak 7-8 ay geçmesine rağmen bir cevap alınamayınca Murteza Efendi burada bir şey yapamayacağını anladığından Bakü'ye geçmeye karar verdi. Bakü'de Şerif Bey ile buluştu. Petrol kuyularını yakma kararı aldılarsa da yeterince patlayıcı madde temin edilemediği için teşebbüse geçilemedi. Bunun üzerine Murteza Efendi İran'a dönerek yeniden talimat almak ihtiyacını duydu. Onun hazırladığı rapora göre Kafkaslarda ihtilal çıkarmak, köprüleri uçurmak, hatta

---

yılında Süleyman Askeri Bey ile irtibata geçerek hizmet etmek istediğini bildirdi. O da Ali Murteza'yı Teşkilatı Mahsusua'ya dâhil ederek memleketi olan Kafkasya'da çete teşkili vazifesiyle görevlendirdi. (**ATASE Arşivi**; K:1931, D: 835/17, F: 1-79)

25 **ATASE Arşivi**; K:1931, D: 835/17, F: 1-47

26 **ATASE Arşivi**; K:1931, D: 835/17, F: 1-79

27 **ATASE Arşivi**; K:1931, D: 835/17, F: 1-46,1-47

28 **ATASE Arşivi**; K:1931, D: 835/17, F: 1-78.

29 **ATASE Arşivi**; K: 276, D:705/1022, F:1-26,1-36.

Bakü petrollerini yakmak mümkündür. Yeter ki para açısından gerekli yardım yapılabilsin³⁰.

Murteza Efendi Tahran Ataşemiliteri Ömer Fevzi Bey'in talimatıyla beraber Hacı Hüseyin oğlu Nur Mehmed ve Muhammed Efendiler olduğu halde 30 Kasım 1915 tarihinde Tahran'dan ayrıldı. Adı geçen iki arkadaşı ile Birlikte Bakü'ye geldi. Gruptan Muhammed Efendi Viladıkafkas'a gönderilerek Said Gabiyev'in Rus tahakkümünden kurtulmak maksadıyla oluşturduğu cemiyeti ile ilişki kurmakla görevlendirildi.

Diğer taraftan Bakü'de ise Müsavaat Cemiyeti ile irtibat kuruldu. Buna göre cemiyet Rus Kafkas ordusunda bulunan bir Gürcü subayı vasıtasıyla Rus orduları hakkında bilgi toplayarak Tahran Sefirine ulaştıracak, İran üzerinden Bakü'ye silah kaçırmaları için gerekli tedbirleri alacaktı.

Öte yandan bu tarihlerde Müsavaat lideri Mehmet Emin Resulzade'nin Osmanlı Tahran Büyükelçiliğine iki rapor gönderdiği dikkati çekmektedir. Resulzade raporlarında Rus orduları hakkında bilgi vererek kendilerine silah yardımı yapılmasını istiyor ve İran sınırında tespit etmiş oldukları tesellüm noktalarını açıklıyordu. O, Tahran'ın Türk kuvvetleri tarafından tazyikini de istemiştir. Öyle anlaşılıyor ki Resulzade böylece Tahran Hükümeti'nin tarafsızlığını bir tarafa bırakarak Osmanlı Devleti'nden yana tavır takınacağını ummaktadır.

Bu arada Ali Murteza ve Mehmet Efendiler askeri ve stratejik önemi bulunan köprüleri havaya uçurmak, askeri erzak depolarını yakmak, Bakü'den Dağıstan taraflarına silah geçirebilmek için gerekli olan tedbirleri almak üzere Dağıstan'a gitmişlerdir. Bunlar Dağıstan'da ileri gelenlerden Murteza, Hacı ve Farz Ali adlı kişileri çete teşkili için Çeçen ve Ahtı taraflarına gönderdiler.

Ali Murteza ve Nur Mehmet Efendiler yine Dağıstanlı nüfuzlu kişilerden olan Taceddin Efendi ile birlikte Kafkas Demiryolları'ndaki köprüleri gözden geçirerek Grozni ve Çiryort köprülerini dinamitlemeye karar verdiler. Müsavaat Cemiyeti'nin Almanya'dan getirtmiş olduğu dört adet bombadan üç tanesini bu köprülerin uçurulmasında kullanmaya karar verdiler. Çiryot köprüsünü bombalama hazırlıkları yapılmaya başlandı. Bombalardan bir tanesi köprü civarına getirildi. Ancak diğer bombaların getirilmesi hazırlıkları devam ederken Müsavaat Cemiyetinin bombalamadan vazgeçilmesini istediği görüldü. Bunun nedeni Doğu Cephesi'nde Osmanlı ordusunun mağlup olması ve kendilerine şimdilik

30 ATASE Arşivi; K:1931, D: 835/17, F: 1-80, 1-81.

Osmanlı Devleti tarafından yardım edilmesinin imkânsızlığının kesin bir dille ifade edilmiş olması idi. Cemiyet ileri gelenleri eldeki mevcut bir kaç silahla teşekkül ettirilecek çetelerin de halkı sıkıntıya sokmaktan başka bir şeye yaramayacağını bildirdiler.

Bunun üzerine Ali Murteza Bey, Nur Mehmet Efendi'yi Dağıstan'da bırakarak İran'a döndü. Yanına Tebrizli Hüseyin Efendi, Mülazimievvel Tahir Bey³¹ ve Erzurumlu Mehmet Bey'i de aldı. Murteza Bey bir ara İran Hükümeti tarafından göz altına alındı ise de bir süre sonra kaçmayı başararak 1916 yılı haziranı sonlarında Gilan'da Mirza Küçük Han'a sığınmayı başardı. Bir süre sonra Dağıstan'da bıraktığı arkadaşı Mehmet Efendi de Küçük Han'ın Ruslara karşı yaptıkları baskınlarına bizzat katıldı. Enzeli yolu üzerinde bulunan Zimam menziline yapılan bir baskın sırasında Mehmet Bey şehit düştü.

Dört aya kadar Küçük Han'ın yanında kalan Ali Murteza Bey kaçakçılardan silah satın alarak bir çete teşkil etmek maksadıyla Mülazim Tahir Bey ile birlikte Bakü'ye döndü. Ancak bu teşebbüslerinde bir başarı sağlayamadılar. Bunun üzerine Ali Murteza Bey Horasan-Tahran yoluyla 31 Ocak 1917 günü Kirmanşah'a ulaştı³².

Bursa Darümuallimin eski müdürü Şerif Efendi de Tahran'a gelerek Osmanlı Büyükelçisi Asım Bey ile irtibata geçenlerdendir. Kafkasya'da Rus ordusunun önemli askeri noktalarını tahrip etmekle görevlendirilmiş olan Şerif Efendi 1915 yılı Mart ayında Tahran'a ulaşmıştır.

Bölgeye gönderilen Teşkilatı Mahsusa elemanlarından bir tanesi de Dağıstanlı Necmeddin Efendi'dir. Necmeddin Efendi'nin bu sıralarda Tahran'a gelerek önemli bazı köprülerin ve Bakü petrol kuyularının tahribi için dinamit ve para temini maksadıyla Asım Bey'e başvurduğunu görülmüştür. Asım Bey Necmeddin Efendi'ye 200 lira para verdiği gibi dinamit teminine de çalıştı. Büyükelçi köprülerin tahribinin ordunun ileri hareketi zamanına rast getirilmesini Harbiye Nezareti'ne tavsiye etti³³.

31 Tahir Bey Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Rus ordusundan firar etmiş Türk ordusuna katılmıştır. Sarıkamış Harekâtı sırasında Ruslar'a esir düşmüş ve yeniden firar etmiştir. **ATASE Arşivi**; K:1931, D: 835/17, F: 1-80, 1-81.

32 **ATASE Arşivi**; K:1837,D: 44/41, F: 1-26.

33 **ATASE Arşivi**; K:250, D: 28/ 1040, F: 9.

3.2. Gürcistan ve Acaristan Taraflarında Yürütülen Faaliyetler

Bütün bunlara ilaveten Gürcistan ve Acara bölgesine yönelik Teşkilatı Mahsusa faaliyetleri de önemlidir. Trabzon Bölgesi Teşkilatı Mahsusa Mıntıka Sorumlusu Rıza Bey'in bu hususta önemli hizmetleri olmuştur. Teşkilatı Mahsusa Başkanlığı Rıza Bey'e 1/ 400.000 ölçeğinde 6 adet Kafkasya haritası göndermiştir³⁴. Bu haritalardan faydalanarak casusluk, sabotaj ve teşkilatlanma faaliyetlerinin yürütülmesi planlanmıştır.

Rıza Bey öncelikle Gürcistan'a bir miktar silah sevk etti³⁵. Bu arada 150 manat³⁶ vererek Batum'a Hasan Efendi adında Gürcü asıllı bir yüzbaşıyı gönderdi. Bu yüzbaşının yanında bir de Gürcü kadın vardı. İlaveten bir kişi daha göndererek Batum'da Gürcü İhtilal Heyeti Merkeziyesi'nin kurulmasını temin etti³⁷.

Yine Çamçıra Sohüm havalisinde teşkilat yapmak üzere bu bölgede nüfuz sahibi olan ve akrabaları bulunan emekli Jandarma Yüzbaşlarından Koç Bey ile Emir Süleyman Bey görevlendirildiler. Kendilerine İstanbul'dan teşkilatlanma ile ilgili olarak bir talimatname ve 40 lira para verildi. Bunlar özel talimatı ise Rıza Bey'den alacaklardı³⁸. Dikkati çekmeyecek kadar küçük yaşta olanlardan Cemal Bey de Sohüm'a gönderildi³⁹.

Tiflis ve havalisinde teşkilat yapmak üzere ise Haydar Bey görevlendirildi. Haydar Bey'in beraberinde iki kişi daha bulunuyordu. Haydar Bey'e de bir umumi talimatname verilmiş olup 40 lira da para ödenmiştir. Haydar Bey'e de özel talimat Rıza Bey tarafından verilecekti⁴⁰. Yine Haydar Bey ile beraber çalışmak üzere Miralay Yusuf ve Yüzbaşı Saadeddin Beyler de bilahare Tiflis'e sevk edildiler⁴¹. Ekim ayı içerisinde de Fahri ve Suzi Beyler Gürcistan'a gönderilmişlerdir⁴².

34 ATASE Arşivi; K: 249, D:505/1036, F:21-2.

35 ATASE Arşivi; K: 1838, D:68/45,F: 1-2.

36 Teşkilatı Mahsusa elemanlarının Rusya'daki faaliyetleri sırasında şüphe çekmemeleri ve sıkıntı yaşamamaları için Rus parası temin etme yoluna gidilmiştir. ATASE Arşivi; K: 249, D: 505/1036, F. 21-9.

37 ATASE Arşivi; K: 249, D: 505/1036, F: 2, 3, 5; Arif Cemil, **Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilatı Mahsusa**, İstanbul, 1997, s.35-36.

38 ATASE Arşivi; K: 249, D: 505/1036, F:1-8.

39 ATASE Arşivi; K: 249, D: 505/1036, F:1-10, 1-12.

40 ATASE Arşivi; K: 249, D: 505/1036, F: 1-9.

41 ATASE Arşivi; K: 249, D: 505/1036, F:1-14.

42 ATASE Arşivi; K: 249, D: 505/1036, F:1-16.

Diğer taraftan Süleyman Askeri Bey Ekim ayı başında Kafkasya ihtilali ile ilgili çalışmaların bir merkezi umumiye bağlanması görüşünü ortaya attı. Böylece Kafkasya'ya yönelik olarak faaliyet gösteren Erzurum, Van ve Trabzon bölgelerindeki Teşkilatı Mahsusa faaliyetleri arasındaki koordinasyon eksikliği giderilmiş olacaktır⁴³.

Bu görüşler çerçevesinde 12 Ekim tarihinde Kafkasya İhtilal Cemiyeti kuruldu⁴⁴. Cemiyetin gizli tutulan ve yabancıların eline geçmemesine özen gösterilen bir de nizamnamesi vardı. Buna göre Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin yukarıda adı geçen merkezlerde birer Mıntıka Heyeti (Merkez-i Mutavassıt) bulunacaktır. Sorumluluk sahaları belirlenmiş olan Mıntıka Heyetleri Kafkasya Kafkasya'da oluşturulacak olan İhtilal Merkezleri (Dâhili Merkezler) ile bağlantılı olacaktır. Cemiyetin en alt birimini ise şubeler oluşturmaktadır. Mıntıka heyetleri kolordu, Dâhili Merkezler tabur, şubeler ise bölük merkezi olarak kabul edilmektedir. Mıntıkalarda bomba, son sistem silahlar ve fedai teşkilatı bulunacak, şahsen fedakârlık edecek kişiler burada yetiştirileceklerdir. Cemiyete üyelik için iki kişinin şahitliği gerekmektedir. Üye adayları yemin metnini okuyarak üyeliğe kabul edileceklerdir. Personel mürşit, rehber, muhbir, fedai ve yardımcı adlarıyla beş şubeye ayrılmıştır.

Kafkas İhlal Cemiyeti'nin merkezi Erzurum idi. Cemiyetin "*Kafkas İhlal Cemiyeti Merkezi Umumisi*" yazısını taşıyan bir de mührü vardı. Erzurum'da Merkez Heyet-i İdaresi oluşturulurken Trabzon ve Van'da birer mıntıka Heyet-i İdaresi teşkil edilmiştir⁴⁵.

Kafkas İhtilal Cemiyeti talimatnamesine göre cemiyet bütün Kafkasya'da umumi bir ihtilal çıkarabilmek için gerekli hazırlıkları yapacaktır⁴⁶. İhtilal bölgelerinde ayaklanma ve hücum emrini verme yetkisi Teşkilatı Mahsusa Başkanlığı'na aittir⁴⁷.

Trabzon Heyet-i İdaresi'nin görevi Batum-Kutays-Tiflis-Vilad-ı Kafkas-Sankerlistan-Sohum ve kuzeyi ile Lezki bölgelerinde teşkilat yapmak, ihtilal

43 ATASE Arşivi; K: 276, D:705/1022, F:1-29.

44 ATASE Arşivi; K: 249, D: 505/1036, F: 16.

45 ATASE Arşivi; K: 249, D: 505/1036, F: 16, 16-1.

46 ATASE Arşivi; K: 276, D:705/1022, F:1-22.

47 ATASE Arşivi; K: 276, D:705/1022, F:1-13.

hazırlamak ve tatbik etmek idi⁴⁸. Van Mıntıkası Heyeti ise Kars, Van, Elizatibol, Bakü ve Dağıstan bölgelerinde teşkilat ve ihtilal hazırlığı yapmakla mükellefti⁴⁹. Bunun dışında Bakü'de ve Dağıstan bölgesinde teşkilat yapmak ve ihtilal hazırlıklarını düzenlemek üzere Azerbaycan içerisinde de bir mıntıka heyeti idaresinin kurulmasına karar verildi⁵⁰. Bu karar üzerine İran'da Emir Haşmet'in başkanlığında bir Azerbaycan komitesi oluşturuldu⁵¹. Ancak, İran'da başarı sağlamadan Azerbaycan teşkilatını geliştirmenin mümkün olmadığı anlaşıldı⁵².

Teşkilat Yapmak üzere Acara taraflarına gönderilen Yüzbaşı Kamil Bey 1.000 kişilik bir milis kuvveti oluşturmayı da başarmıştır. Kamil Bey'e Çürüksu'ya kadar gidip Batum-Kutays hattını kesme görevi verilmişti⁵³. Bu sayı ileride 2.000'e ulaştı. Ancak bilahare Rus taarruzları üzerine geri çekilme sırasında Acaralılara dağıtılmış olan 2.000'e yakın silah elden çıktı⁵⁴. Bu olumsuz gelişmeler üzerine Kafkasya ve İran İşleriyle Meşgul Erkân-ı Harp Yüzbaşısı namıyla anılan Rıza Bey 15 Mart 1915 günü hastalığını bahane ederek cepheden ayrıldı⁵⁵.

Bununla birlikte Kafkaslara yönelik çok sayıda planın yapılmasında kuşkusuz Kafkas halklarının abartılı destek vaatleri de etkili olmuştur. Örneğin Türk Ordusu Kafkasya'ya girdiği zaman 300.000 silahlı adamıyla orduya katılacağını söylemiş olan Batumlu Aslan Bey Kuvve-i Seferiyye Kumandanı Halil Bey'in yanına sadece 10 kişilik maiyetiyle gelmişti⁵⁶.

48 **ATASE Arşivi**; K: 249, D: 505/1036, F: 16,16-1; K: 246, D: 705/1022, F:1-60.

49 **ATASE Arşivi**; K: 276, D:705/1022, F:1-53.

50 **ATASE Arşivi**; K: 276, D:705/1022, F:1-60.

51 **ATASE Arşivi**; K: 276, D:705/1022, F:1-98.

52 **ATASE Arşivi**; K: 276, D:705/1022, F:1-39.

53 **ATASE Arşivi**; K: 249, D:505/1036, F:35-1.

54 **ATASE Arşivi**; K: 249, D:505/1036, F:50.

55 **ATASE Arşivi**; K: 249, D:505/1036, F:1-27, 1-30, 1-31, 1-34, 45, 58-1.

56 İlhan Selçuk, **a.g.e.**, s. 146.

SONUÇ

Hilafet kurumu tarafından yapılan cihat daveti genel olarak Rus idaresindeki Müslümanlar üzerinde fazla bir etki yapmamıştır. Aksine Kafkas Müslümanları büyük oranda Rus idaresine bağlı kalmışlardır. Hatta Kafkas Cephesi'nde savaşa iştirak eden Kazak Türkleri gibi, kendi istekleri ile Rus safında savaşa katılan ve bu katılımın imtiyazlarından faydalanan Müslümanlar olmuştur⁵⁷.

Cihat faaliyetlerinin başarısız olması sebeplerinden en önemlisi bunun için ayrılan maddi kaynakların yetersizliği ya da bu kaynakların muhataplara ulaştırılamamasıdır. Teşkilatı Mahsusa elemanlarının bırakın buralarda oluşturdukları çetelerine dağıtacak para, silah ve mühimmata sahip olmalarını, zaman zaman kendi güvenlik ve ihtiyaçlarını karşılayacak maddi imkânlardan da yoksun olduklarını görmüştür. Öyle ki Müsavaat Cemiyeti ve Mirza Küçük Han zor durumda kalan Osmanlı casuslarına para yardımıyla bulunmuşlardır⁵⁸.

Bu tür faaliyetlerde başarı sağlayabilmek için gerekli şartlardan birisinin de maddi imkânları sağlamak olduğunu kabul etmek zorundayız. Eğer bu topluluklar Türkiye'nin her an kendilerine ulaşabileceği ve yardım edebileceğine inanmış veya inandırılmış olsa idiler durum daha farklı olabilirdi.

57 Larşer, **a.g.e.**, C I, s. 29.

58 **ATASE Arşivi**; K:1837, D: 44/41, F: 1-26.

KAYNAKÇA

1.Arşivler ve Süreli Yayınlar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Genelkurmay Askeri Tarih Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)

Sebilürreşad Dergisi

Tanin Gazetesi

2. Kitaplar

Aziz Samih, **Büyük Harple Kafkas Cephesi Hatıraları Zivin'den Peteriç'e**, Ankara,1934.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, C III, Ankara, 1953.

BELEN, Fahri, **Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi**, C I, Ankara, 1964.

ÇAKMAK, Fevzi, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Şark Vilâyetlerimizde Kafkasya'da ve İran'da**, Ankara, 1936.

HÜLAGÜ, Metin, **Pan-İslamizm Osmanlının Son Umudu**, İstanbul, 2006.

KARABEKİR, Kâzım, **Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik**, C II, İstanbul, 1937.

LARŞER, M, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C I, (Çev. Kaymakam Mehmet Nihat), İstanbul,1927.

Mehmet Kenan, **Büyük Harpte İran Cephesi**, C I, İstanbul, 1928.

Miralay Baki, **Büyük Harple Kafkas Cephesi**, C I, İstanbul,1933.

Miralay Baki, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi**, C II, İstanbul, 1933.

Mirliva Cavid, **Irak Seferi ve İttihad Hükümeti'nin Hayalât ve Cehalât-ı Siyasiyesi**, İstanbul, 1334.

SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, C II, Ankara, 1951.

SELÇUK, İlhan, **Yüzbaşı Selahattin'in Romanı I**, (On Birinci Baskı), İstanbul, 2004.

YÜCEER, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

I. DÜNYA SAVAŞI'NIN SONLARINA DOĞRU KAFKASYA'DA ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN OLUŞTURULMASI

NİGAR CAMALOVA ABUŞOVA*

ÖZET

Kafkasya'da Ermenistan Cumhuriyeti'nin oluşturulması günümüzde de güncel konulardan olup I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru hem Azerbaycan, hem de Türkiye için dünya politikasında yaşanan önemli olaylardan bir tanesidir. Sözde "Ermeni Soykırımı"nı dünyaya duyurmaya çalışan, şu an buldukları arazinin yanı sıra, Kafkasya ve Türkiye'deki diğer bölgelerin de kendilerine ait olduğunu iddia eden Ermeniler için 1918 senesinde bir devlet oluşturan da Azerbaycan ve Türkiye Devletleri olmuştur. İster Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye makamları ile yazışmalarında, isterse de Batum görüşmelerinde konuyla ilgili belgeler bulunmaktadır. 29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Konseyinin toplantısında alınan bir resmi kararla Revan (İrevan) Ermenilere verildi. 30 Mayıs 1918'de ise Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edildi. Ermenilerin bir devlet kurması için kendi topraklarının dahi olmadığı arşiv belgelerinden belli oluyor. Makalenin yazılmasında Azerbaycan Milli Devlet Arşivinin, Almanya Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivinin, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivinin belgeleri, Yagub Mahmudov, Cemil Hesenli, Vasif Qafarov gibi tarihçilerin eserleri, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisinin makaleleri kullanılmıştır.

Önceleri bilinen Zakafkasya Konseyinin iptali ve Kafkasya'daki siyasi gelişmelerin (Rus İmparatorluğu'nun çöküşü) zemininde kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin aslında diğer devletlerin isteği doğrultusunda oluşturulduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda bu devletin saldırgan ve Türklere karşı soykırım yapan bir devlet olduğu görülüyor.

---

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, n.abushova@gmail.com

THE FORMATION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN THE CAUSASUS TOWARDS THE END OF WORLD WAR I

ABSTRACT

Establishment of the Republic of Armenia in the Caucasus towards the end of World War I is one of the important events for Azerbaijan and Turkey. Armenian state was established by Azerbaijan and Turkey On May 29, 1918 At the meeting of the Azerbaijani National Council received a formal decision Revan (who in Yerevan) was given to the Armenians. On May 30, 1918 the establishment of the Republic of Armenia was proclaimed. To establish Armenians there is no own territory, even where there is clear from archival documents. In the writing of this article documents from the Azerbaijan National State Archive, Germany Ministry of Foreign Affairs of the Political Archive, the Republic of Turkey Prime Ministry Ottoman archive documents, historians Yagub Mahmudov's, Cemil Hesenli's, Vasif Qafarov's works, articles of the Azerbaijan People's Republic Encyclopedia were used.

Before known the cancellation of the Council of Transcaucasian and known political developments in Caucasus (the collapse of the Russian Empire) was established on the basis of the fact that the Republic of Armenia was created at the request of other emerging states. At the same time it shows this state's aggression and engagement in genocide against Turks.

Bildiğimiz gibi, Ermeniler 1918 yılının Mayıs ayında kendi devletlerini Azerbaycan toprakları üzerine kurmuştur. Öyle ki, 26 Mayıs 1918'de Transkafkasya Seyminin dağılması ile Güney Kafkasya'da 3 bağımsız cumhuriyet kuruldu. Ermenistan'ın ise başkenti yoktu. Gümrü Türkler tarafından tutulduğundan bile değerlendirmelerde bulunuldu ki, Erivan Ermenilere taviz gedsin. Erivan'da henüz Nisan başlarında Ermeniler artık Türk-Azerbaycanlıları sıkıştırmaya, soykırıma başlamıştırlar. (Bkz: Zaqafqaziya, 2006, 11, 60-61) 29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Ulusal Konseyi kararı ile Erivan Ermenilere verildi ve Ermenistan'ın başkenti oldu.

Erivan'ın verilmesi meselesi Türkiye yetkilileri ile tartışılmıştır. Azerbaycan'ın Batum'daki Heyet üyeleri, Türkiye hükümet yetkilileri Enver Paşa, Talat Paşa, Halil Bey ve Vehib Paşa ile mektuplaşmalar bu meselenin müzakere edildiğini kanıtlamaktadır.

Batum Konferansı'nın 11 Mayıs 1918'de yapılan ilk oturumunda Osmanlı Heyeti Başkanı Halil Bey Mentşe Brest sözleşmesinin koşullarını şimdiki görüşmeler için temel olarak kabul etmediğini söyledi, Türkiye'nin askeri operasyonlar sebebiyle verdiği kurbanların bedeli olarak bir takım yeni araziler ve ayrıcalıklar talep etti. Bu yerlere Tiflis guberniyasının Ahıska ve Ahılkelek kazaları, Erivan guberniyasının Gümrü (Gümrü) ve Sürmeli kazaları, Eçmiedzin kazasının Serdarabad bölümü, Erivan kazasının güney ve güneybatı bölümünü oluşturan Kemerli (Gernibasar), Uluhanlı (Zengibasar) ve Vedibasar bölgeleri, Şerur-Dereleyez kazasının Şerur bölümü ve Ordubad hariç Nahçıvan kazası, ayrıca Kars-Gümrü-Culfa demiryolu dahildi. (Qafarov, 2011, 157)

Osmanlı Devleti'nin taleplerini yansıtan 11 Mayıs tarihli ultiatomun verilmesinin üzerinden iki hafta geçmesine rağmen cevap gelmedi. Bu nedenle Osmanlı Heyeti Başkanı X. Mentşe 26 Mayıs 1918 tarihinde Kafkasya kadrosuna yeni ve son ultiatomunu sundu. ultiatomda şöyle deniyordu: "... Kafkasya'nın durumu çok kritik ve karışık, çözünmeye muhtaçtır. Bakü ve çevresinde yüz binlerce Türk ve Müslüman kendilerine devrimci diyen vicdansız haydutların kanlı pençesinde inliyor. Bu zavallıları tehdit eden katlanılması imkansız felaket günden güne artmaktadır. Sayısız organize korsan toplulukların tecavüzüne uğrayan Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki Türk ve Müslüman halkın durumu da bir türlü cesaret verici değildir ... Kafkasya'yı mahveden bu anarşi dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu Hükümetinin durumu çok ince. Çünkü bu anarşinin Osmanlı nüfusu ile aynı ırk ve dine mensup bir nüfusun asayışı ile ilgisi vardır." (Qafarov, 2011, 159-160)

Bu belgeden anlaşılacağı gibi, Türkiye Kafkasya'daki anarşinin, katliamların bitmesi taraftarı idi. Erivan'ın Ermenilere verilmesinin soykırımları da etkileyeceği ümidiyle bu adım atılmış, Erivan verilmişti.

24 Mayıs 1918 tarihinde Osmanlı sadrazamı Talat Paşa Batum Konferansı'ndaki Türk Heyeti Başkanı Halil Bey'e gönderdiği teleqramında şunu yazıyordu: "Ermenilerin bir hükümet halinde teşekkül etmesine kesinlikle taraftar değilim ... gelecekte Hıristiyan Gürcülerle ve çok kolay Acemlerle birlikte bizim aleyhimize hareket edecekler." (Qafarov, 2011, 160-161)

Yukarıda belirtildiği gibi Türkler Azerbaycan'a karşı bir dizi toprak talepleri ileri sürüyorlardı. Bu araziler içerisinde Ermenilerin başkent olarak gördükleri Gümrü (Aleksandropol) de vardı. Bu arazinin Türkiye'yle birleştirilmesi Azerbaycan'ın yeni arazi itkisine neden olabilirdi. Ermeniler tarafından Azerbaycanlılara karşı yapılan katliamlar devam ediyordu. Böyle bir ortamda Erivan'ın verilmesi kaçınılmaz oldu. Soykırımların önlenmesi için Türkiye'nin yardımı gerekiyordu. Fakat Türkiye de bu yardım karşılığında elbette talepler koyacaktı, bu talepler de arazi tavizi idi. Türkiye kendi devlet çıkarları açısından bu adımı atmalı idi. Aksi takdirde Ermeni Devleti Türkiye topraklarında oluşturularak büyük tehlikeye neden olabilirdi. Halil Bey ve Vehib Paşa Erivan'ın verilmesinin lehine, Enver Paşa ve Talat Paşa aleyhine idiler. Azerbaycan temsilcileri ise (M.E.Resulzade, M.H.Hacınski vb.), eğer Ermenilerin kendi devletleri olmazsa, Türklere geçen bölgelerden çok sayıda Ermeni'nin Azerbaycan topraklarına geleceğinden ve soykırımın şiddetini artıracığından korkuyorlardı.

Azerbaycan temsilcileri 23 Mayıs 1918'de Batum'dan Enver Paşaya yazılı bir başvuru da gönderdiler. Başvuruda şöyle deniyordu: "... Osmanlı Hükümetinin tashih-i hudut hakkındaki teklifi ile müttehid Kafkas fikri yok oluyor. Üç - Gürcü, Müslüman ve Ermeni kantonu yerine sadece iki Kanton kalıyor. Çünkü Ahılkelek, Gümrü, Eçmiedzin, Sürmeli sancakları ile Erivan sancağının bir kısmının ilhakından sonra Ermenistan kantonunun kısım-i küllisi Türkiye'ye geçmiş oluyor. İsmi geçen kantonun da Güney Kafkasya kapsamında kalan kısmı ise o kadar sınırlı ve az bir şeydir ki, bu hudut dahilinde bir Kanton teşkili kesinlikle söz konusu olamazdı. Sayıca Ermeniler Güney Kafkasya'da çok bulunuyorsalar da, onlar ufak ufak kıtalarla Müslüman arazi meyanına serpilmiş bir halde olup, bu ayrı parçalardan bir Ermeni kantonu oluşturmak ne coğrafi olarak mümkün, ne de fiilen tasavvur edilir. Müslüman nüfus böyle bir teklifi dinlemek bile istemez. İki kantonlu müttehid Kafkas Hükümetine gelince, buna

da Gürcüler kesinlikle razı değiller. Onlar için böyle müşkül bir şekilde müncer olacağı ile hasıl olacak ihtilalat-ı dahiliyeyi kâmilen takdirle kendi yüklerini sudan çıkarmak için ika olunacağını tahmin eyledikleri yangına katılmaması, Ermenilerle ilişkiyi kötüleştirmemek ve aynı zamanda da kendi topraklarını bir sel gibi gelecek olan Ermeni göçüne karşı savunmak üzere kendi bağımsızlıklarını ilan ile Kafkas vahdaniyetinden hariç bağımsız bir siyaset ittihazına karar vermişlerdir. İş bu dereceye gelince, doğaldır ki, biz de Kuzey Kafkasya ile birlikte Kafkas Müslümanlarının istiklalini ilan etmeliyiz. Fakat şimdiki halde meselenin böyle bir şekil alması uygundurmu? Bize öyle geliyor ki, bu, Trabzon'da irae olunub da Batum'da bir daha tezazzüh eden mulahazat ile pek de uygun olamaz. Acaba Türkiye, küçük kardeş bulunan Azerbaycan ve genellikle büyük Türk politikasından dolayı bakalım hangi yol uygundur. Kendi kapsamında hüsn-i intiqamla meşyu, daima fırsat ardından koşan ve ilk fırsat bulunca arkamızdan hançeri vurmak zeruriyetinde kalan Ermeni arzu-yı millisi münker ve her zaman Türk siyaseti aleyhinde mudahelat-ı ecnebiyeyi ihtar eden entrikalara araç olacak bir buçuk milyonluk bir Ermeni kitlesi bulundurmaqmı, yoksa Türk akvamı ile muhat, sevkülceş nokta-yı nazarınca zararsız ve amal-ı milliyesine temin edilmiş küçük bir Ermeni kantonumu? Siyaset-i milliyemiz nokta-yı nazarında bizce ikinci resim daha yararlı ve uygun olsa gerek ... Biz daha Ermeni kantonu tesisinden bahsederken amacımız Ermenileri savunmak değil, kendi politikamız, Türk siyaset-i umumiyesi nokta-yı nazarından bakıyor ve meseleyi bu siyaset kaidesine çözmek istiyoruz ... “ (Qafarov, 2011, 163-164)

Muraciatnamenin sonuna M.H.Hacınski, M.E.Resultzade, Ahmet Bey (Can Baba), A.Sefikürdski, E.C.Pepinov, M.Y.Ceferov, F.X.Xoyski, N.Yusifbeyli ve H.Hasmemmedov imza atmışlardı. Bu muraciatnamenin gönderilmesinden bir gün önce 22 Mayıs'ta A.Hüseynzade ve A.Ağaoğlu da Talat Paşa'ya ve Enver Paşaya aynı içerikli bir müracietname göndermişlerdi. (Qafarov, 2011, 164)

Ermeni temsilcileri sert Türk talepleri karşısında çıkış yolu olarak en azından Azerbaycan topraklarından belli bir arazinin Ermenilere verilmesini teklif ediyorlardı. Bunun karşılığında Ermenilerle Müslümanlar arasında düşmanlık da ortadan kalkacak ve Ermeniler Bakü'deki Müslüman nüfusun güvenliğini sağlamayı kendi üzerlerine alacaklardır. (Qafarov, 2011, 165)

Böylece, Azerbaycan temsilcileri Osmanlı'nın askeri yardımı, Bakü'nün kurtarılması karşılığında Erivan'ın verilmesine razı oldular.

Halil Bey Talat Paşaya gönderdiği 26 Mayıs tarihli teleqramında yazıyordu: “... Müslüman temsilciler bugün sabah yanıma geldiler. Bakü'deki durumla

ilgili çok kaygılıdırlar. Zira, bu şehir Ermenilerin elindedir. Bunun için bize terk edilecek arazinin ötesinde Ermenileri kısmen sağlayacak bir kanun (ocak, yurt) kendilerine ayırmak istediler. Sonradan Taşnaksütyunların dışında olup da bugün Tiflis'te arz-ı önem eden temsilciler, bir Ermeni fırkasının reisi geldi. O da bu şekilde sonucun taraftarı görüldü. Bize öncelikle vukubulan işar-ı devletlerine dayanarak Osmanlı Hükümetinin böyle bir kanunun ayrılmasına karşı olmadığını bildirdim. Bunun için birkaç gün süre istedi. Ve ultiमतom verilecekse bunun en azından üç gün süre ile verilmesini rica etti. Bu, böyle bir anlayış gerçekleşirse, adı geçen (Ermeni temsilcisi) İstanbul'a bir heyet gönderilerek Hükümet i seniyyeye sadakat arz edileceğini de ekleyerek biraz da bizim tarafa lütuf ve hoşgörü gösterilmesini rica etti. Ermeniler tarafına bu suretle vukubulacak tezahürün Avrupa ve Amerika'da yapacağı etki çok iyi olacaktır. (Qafarov, 2011, 166)

Enver Paşa 27 Mayıs 1918'de Vehib Paşa'ya telgraf yollayarak bu adımın tamamen yanlış olduğunu bildirdi. O, bugün Ermenilerin elinde olan ve Müslümanlar yaşayan Erivan topraklarının de tutularak, bu suretle Müslümanlar yaşayan yerlerin Ermenilerin elinden kurtarılmasına özellikle gayret gösterilmesini önemli saydı. Enver Paşa hem Osmanlı hükümetinin, hem de Kafkasya'daki Müslümanların şimdiki ve gelecekteki menfaatlerinin ancak bu suretle tehlikeden kurtarılabilceğini de bildirdi. (Qafarov, 2011, 166 -167)

İtirazlara rağmen Halil Bey'in başında bulunduğu Batum'daki Türk Heyeti Erivan şehrinin de dahil olduğu Yeni Bayezid ve Eçmiedzin bölgelerinden oluşan bir Ermenistan devletinin kurulmasını onayladı. (Qafarov, 2011, 168)

Hasan Bey Ağayev'in başkanlığında, M.Mahmudovun katipliğini gerçekleştirdiği Müslüman Ulusal Konseyi'nin 29 Mayıs 1918'de Tiflis'te geçmiş Kafkas Canişi'nin sarayında (Zaqafqaziya, 2006, 21) yapılan oturumunda eski Azerbaycan toprağı Erivan'ın Ermenilere verilmesi meselesi tartışıldı. Oturumda H.Ağayev (Başkan), M.Mustafayev (Sekreter), F.X.Xoyski, M.Y.Ceferov, M.H.Hacınski, A.B.Mahmudbeyov, F.B.Köçerlinski, C.Melik-Eqanov, R.B.Vekilov, Q.B.Şahtaxtinski, A.Axundov, M.K.Memmedbeyov, A.Şeyxülislamov, M. Meherremov, X.B.Xasmemmedov, X.B.Melikaslanov, C.B.Hacınski, S.A.Ağamalov, Şerifov bulunmaktaydı.

Konsey üyesi F.X.Xoyski oturumu açarak Ermenistan ile Azerbaycan arasında sınır konuları hakkında Konseyin üyeleri ile Ermenistan Milli Konseyi'nin üyeleri arasındaki konuşmaların sonucu hakkında rapor sundu. F.X.Xoyski ken-

di raporunu böyle bir görüşle tamamlamaktadır; Ermenistan devletinin kurulması için ona siyasi merkez gerekir, Aleksandropolun Türkiye'ye geçmesinden sonra böyle bir merkez sadece Erivan olabilir, bu yüzden de Erivan'ın Ermenilere ödül edilmesi kaçınılmazdır. Konuyla ilgili X.B.Xasmemmedov, M.Y.Ceferov, Şeyhülislamov (sonuncusu "Himmet" partisi adına), M.Maharramov (Sosyalist Müslüman bloku adına) konuşarak bildirdiler ki, Erivan'ın Ermenilere verilmesi tarihi zorunluluk ve kaçınılmaz bir yanıdır. Bu konuyla ilgili oylama sonucundan 28 Konsey üyesinden 16 tanesi Erivan'ın verilmesinin lehine, 1'i aleyhine oy verdi, 3'ü çekimser kaldı. (Zaqafqaziya, 2006, 82)

Daha sonra Ermenilerle konfederasyon meselesi tartışılmıştır. Mesele etrafında kısa fikir takasından sonra gelecek yapısı Azerbaycan ve Ermenistan Konseyleri tarafından belirlenmiştir. Bu mesele oy birliği ile kabul edilir. (Zaqafqaziya, 2006, 82)

Görülüyor Erivan'ın taviz gidilmesi meselesi Ermenilerle önce müzakere edildiğinde ortak konfederasyon yaratmak meselesi de tartışılmıştır ve karara gelmişti ki, Erivan Ermenistan'a veriliyorsa o zaman Azerbaycan'la ortak konfederasyon yaratılsın. Çünkü Erivan Azerbaycan arazisi ve bölgenin nüfusu da bu gerçeği bilir. Nüfusun iradesine karşı böyle bir adım atmak olmazdı. Eğer ortak konfederasyon yaradıldıysa Erivan bir devletin (federasyonun) arazisi olacaktı. Bununla Azerbaycan hükümeti Erivan'ın taviz gidilmesine karşı çıkabilecek camianı (Azeri halkı) da ikna edebilirdi. Fakat Erivan'dan olan milletvekilleri bu karara itiraz ediyorlar.

Hasan Bey Ağayev'in başkanlığında ve M.Mahmudovun Sekreterliği ile yapılan Müslüman Ulusal Konseyinin 1 Haziran 1918 oturumunda Erivan'ın Ermenilere verilmesi meselesi yeniden ele alındı. Toplantıya H.Ağayev (Başkan), M.Mustafayev (Sekreter), X.B.Xasmemmedov, F.X.Xoyski, C.Melik-Eqanov, M.Y.Ceferov, Hacıbababeyov, C.Hacınski, N.B.Usubbeyov, R.Vekilov, Ş.Rüstembeyov, M.S.Axundzade, A.Qardaşov, A.Mahmudbeyov, Ağacanova, H.Memmedbeyov, F.B.Köçerlinski, M.Q.Seyidov, B.Rzayev, S.M.Qeniye, S.A.Ağamalov, Melikaslanov, A.Şerifov, M.Maharramov, N.B.Nerimanbeyov, T.B.Makinski, Q.B.Şahtahtinski katıldı.

Oturumda ikinci mesele olarak Erivan'ın Ermenistan Cumhuriyeti'ne verilmesi ile ilgili Erivan'dan olan Ulusal Konsey üyeleri Mir Hidayet Seyidov, Bağır Rzayev, N.Nerimanbeyov'un itirazı ilan edildi. Ulusal Konsey bu konuyu ele almadı. Konsey itiraz belgesini protokole ekleme kararını verdi. Sonra Konsey

üyeleri Erivan'ın Ermenistan Federasyonu'na (Cumhuriyeti'ne) verilmesi ve mültecilere yardım edilmesi konuları ile ilgili Erivan'a temsilci heyetinin gönderilmesini tartıştılar. Teklif kabul edildi ve M.H.Seyidov, B. Rzayev, M.Y.Ceferovdan oluşan heyet düzenlendi. (Zaqafqaziya, 2006, 83-84)

Sonra oturum Yelizavetpol guberniyasındaki durumu müzakere etti. Bu konuda Gence'den dönen N.Usubbeyov ve Ş.Rüstembeyov bilgi verdiler. Oturumda Batum'daki Azerbaycan temsilcilerini cumhuriyetteki durumla yakından tanıştırmak için N.Usubbeyov'un Batum'a gönderilmesine karar verildi. Batum'da bulunan Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri arasında da sınır sorunları ile ilgili görüşmeler yapıldı ve rıza elde edildi ki, Azerbaycan "Gümrü guberniyası" sınırları içerisinde Ermeni Devleti'nin kurulmasına razı, şu şartla ki, Ermeniler Yelizavetpol guberniyasının bir bölümüne (Karabağ) olan iddialarından vazgeçsinler. Azerbaycan temsilcileri Türkiye ile Ermenistan arasında anlaşmanın oluşturulmasına yardım göstereceklerini de vaad ettiler. (Həsənli, 2009, s. 79)

Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin Başbakanı Feteli Han Hoyski 29 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacınskiye "Biz Ermenilerle tüm tartışmalara son koyduk, onlar ultimatomu kabul edecek ve savaşı kurtaracaklar. Biz Erivan'ı onlara verdik" yazıyordu. (Azerbaycan, 2004, 61; Həsənli, 2009, 77)

Böylece, Erivan Ermenilere verildi ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti oldu. Azerbaycan toprakları hesabına tarihte ilk kez Ermenistan adlı devlet oluşturuldu.

Azerbaycan Hükümetinin Erivanı vermekte birkaç amacı vardı: Hükümet umuyordu ki, arazi vermekle Ermenilerin Azerbaycan'ın diğer arazilerine olan iddialarına son koyulacak, diğer yandan temel amacı Bakü'yü Taşnak-Bolşevik rejiminden özgür etmekten ibaret olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti batıdan kendi güvenliğini sağlayacaktı; Ermenilerin Azerbaycan'a karşı husumetine son konulacak ve gelecekte oluşabilecek askeri müdahalede Ermeniler Azerilere yardım edecek; Erivan bölgesindeki Azerbaycanlıların soykırımına son verilecek; dünya kamuoyu Azerbaycan'ın lehine değişecek (Ermeniler dünya basınında gerçeğe uygun olmayan, Azerbaycan'ın nüfuzunu düşüren bilgiler saçıyorlardı ki, güya Azeriler Ermenileri kırıyor, işgal ediyor); bu ödül Paris Konferansı'nda Azerbaycan'a barışçı bir ülke otoritesi kazandıracak ve de hukuktan tanınmasına yardımcı olacaktır.

Olayların sonraki seyri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümetinin umutlarının boşa çıktığını gösterdi. Erivan'ı Ermenilere ödül olarak vermede ve

Ermenilere inanmakla Hükümet büyük hata yapmış oldu. Azerbaycan yaklaşık %8'lik oranda toprağını kaybetti. (İrean, 2010, 26)

Bu bölgede Ermeni Hıristiyan Devleti oluşturuldu. Bundan sonra Erivan bölgesindeki Azeriler daha büyük tehlike ile karşı karşıya kaldılar, Ermeniler onları kovalamaya, sıkıştırmaya ve kırmaya başladılar. Erivan ve çevre arazilerin taviz gidilmesi ile oluşturulan Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycanlılara karşı soykırım ve etnik temizlik politikasını devlet düzeyinde hayata geçirmeye başlamış oldu. Avrupa devletleri ve politikacıları Hıristiyan Ermenilerin tarafını tuttular, Paris toplantısında Azerbaycan hukuken değil, de facto tanındı ve nihayet Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Rusya tarafından işgaline göz yumuldu. İşgal sırasında Ermeniler Bolşevik Rusyası'nın teşviki ile Karabağ'da ayaklanma başlatarak Azerbaycan askeri güçlerinin bölgeye gönderilmesini başardılar. Bununla kuzey sınırları savunmasız kalan Azerbaycan Ermenilerden umut ettikleri yardımı "gördüler". Ermeniler Azerbaycan'ın işgal edilmesine aktif şekilde yardım ettiler. Azerbaycan'ın Bakü'yü kurtarmaya çalıştığını gören Ermeniler sadece Erivan, ayrıca Karabağ, Zengezur, Nahçıvan ve Ağrıdağ civarında olan diğer alanlarda tahribatlar işlemeye, katliamlar gerçekleştirmeye, etnik temizlik yapmaya başladılar.

KAYNAKÇA

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası İki cildə, II cild, Bakı, 2004.

İrəvan xanlığı Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi, Bakı, 2010.

HƏSƏNLI, Cəmil; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920), Bakı, 2009.

QAFAROV, Vasif; Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi 1917-1922, Bakı-Azərbaycan, 2011.

Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, 1918-ci il, Bakı, 2006.

SALON I
VI. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Esin DERİNSU DAYI

RUS TARİHÇİLERİN ARAŞTIRMALARINDA I. DÜNYA SAVAŞI'NDA RUS-TÜRK CEPHESİ

LAZZET DINASHEVA*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden bu yana yüzyıl geçmesine rağmen, onun hakkında yapılan bilimsel çalışmalar tarih araştırmalarında hâlâ önemli konulardan biri olarak kalmaya devam ediyor. Bu savaşın tüm meselelerine olan yüksek ilgi, ellerinde silahla farklı milli kimliklerden on milyonlarca insanın birikmiş olan politik, ekonomik, dini ve diğer problemlerini çözmeye teşebbüs ettiği bu savaşın, dünya ve ülke tarihlerinde belirgin bir kırılma noktası olmasıyla açıklanmaktadır. Savaş dolayısıyla Rusya'da meydana gelen büyük sarsıntıdan kaynaklanan sosyal hayatın tüm alanındaki köklü değişiklikler halen daha ortak bir yoruma sahip değildir.

Birinci Dünya Savaşı konusu Rus araştırmacıların çalışmalarında yeterince geniş yer buldu.

Bu makalenin konusuna göre eserleri üç büyük gruba ayırmak mümkündür:

- 1) Rus-Sovyet eserleri,
- 2) Yakın dönem Rusyası,
- 3) Rus göçmenleri eserleri.

Birinci Dünya Savaşı konusu ülke ve dünya tarihçilerinin araştırmalarında yeterince geniş yer bulmuştur. Ancak Avrupa'daki başlıca cephelerde meydana gelen büyük çarpışmaların ve savaşların ışığında, bazı olaylar gölgede kalmıştır. Bu olaylardan bir tanesi, Birinci Dünya Savaşı sırasında (Ekim 1914- Aralık

---

* Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Genel Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
dinash_lyazzat@mail.ru

1917 yılları) Rus-Türk cephesinin açılması ve sonrasındaki sürecin tarihi, diğeri, savaş sırasında Çarlık Rusyası'nda meydana gelen olayların tesiridir (milli kurtuluş hareketleri, Es-er ve Bolşevik hareketleri, Rus ordusunun ekonomik durumu ve bunun gibi).

Rus araştırmacıların çoğu tarafından Birinci Dünya Savaşı konusu çok incelenmesine rağmen, çıkarımlar tek taraflı olmuştur. Rus araştırmacılara göre, kullanılan güç ve araçlara ve çarpışmanın yoğunluğuna göre Rus-Türk cephesi diğer cephelere göre geri planda kalmıştır. Halbuki, Rus-Türk cephesinde bulunan Kafkasya Özel Kuvvetler Birliği Osmanlı İmparatorluğu birlikleriyle mücadelede esas yükü taşımıştır. Bununla birlikte Rus – Türk cephesi, Birinci Dünya Savaşı'nda Rus kuvvetlerinin hiçbir ciddi bozguna uğramadıkları yegane cephe olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Rus Tarihçileri, 1.Dünya Savaşı, Rus Türk Cephesi.

ABSTRACT

In spite of the fact that since the moment of the end of World War I almost a century has passed, its scientific studying still remains as one of the most important directions of historical science. High degree of interest in all problems of this war, in many respects is explained by that war during which tens of millions of people of different nationalities up in arms tried to resolve the collected political, economic, religious and other contradictions, became a certain critical boundary in the world and in national history. The grandiose shocks caused by World War I in Russia, basic changes in all spheres of public life still didn't receive unambiguous treatment.

The perspective of World War I is rather widely reflected in research of the Russian researchers.

As it is represented, all historiography on a subject of our article can conditionally be divided into three big groups:

- 1) the Russian-Soviet latest Russian,
- 2) the latest Russian Russian emigrant,
- 3) Russian emigrant.

The perspective of World War I is rather widely reflected in research of domestic and foreign historians. However against the grandiose fights and battles happening on the main fronts in Europe some events remained in the shadow. Among them are history of emergence and existence of the Russian-Turkish front of World War I (October 1914 December, 1917), influence an event occurring at that time in imperial Russia (national liberation the movements of and Bolshevik movements, national liberation the movements, economic provisions of the Russian army, etc.).

Multistudy of a question most of the Russian researchers drew one-sided conclusions. They consider that by number of the involved forces and means, intensity of fights, the Russian-Turkish front significantly conceded to other Russian fronts. Nevertheless, the troops of the Caucasian separate army operating on the Russian-Turkish front bore the main loading in fights with armies of the Ottoman Empire. Thus the Russian-Turkish front was the only front of World War I where the Russian troops didn't suffer a little serious defeat.

Key Words: Russian Historians, The First World War, Russian Turkish Front

Sovyetlerin savaş tarihi biliminde Doğu-Avrupa cephesi kapsamında Kafkasya Cephesi, konusunda uzman olan A.M.Zayonçkovskiy tarafından ele alınmıştır [Зайончковский А.М. Мировая война 1914-1918. Т. 1-3. М., 1938-1939. Т. 1-3.]. Sonuçlarla değerlendirmelerin genel özelliklerine bakmaksızın yazar, I. Dünya Savaşı'nda Rus-Türk cephesindeki belli başlı askeri operasyonların etaplarını ve kronolojisini son derece gerçekçi yansıtabilmiştir. Savaş yıllarında 2.bölükte başından itibaren Baş Komutanlık Genel Başkanlığında görevde olup, daha sonra Kafkas Cephesi'nde görev alan M.V.Frunze Harp Akademisi öğretim üyesi Prof.N.G.Korsun'un monografilerinde yer almıştır. Başarılı bir savaş uzmanı, bunun yanı sıra Türkiye ve Yakın Doğu uzmanı olan N.G.Korsun Kafkas Cephesi'ndeki başarılı ve önemli operasyonlarını konu alan birçok araştırmayı kaleme almıştır.

Bu çalışmalarda ilk defa Rus savaş tarihi bakımından Kafkasya'daki savaş son derece detaylı ve açıklayıcı olarak işlenmiştir.

N.G.Korsun'un çalışmalarına değer katan da yazarın eklediği savaş olaylarını tek taraflı değerlendirmeden kaçınan Türk komutanlarının hatıralarıdır [Корсун Н. Г. Сарыкамышская операция. М., 1937; Его о/се. Эрзерумская операция. М., 1938; Его о/се. Алашкертекая и Хамадапекая операции на Кавказском фронте мировой войны в 1915 году. М., 1940; Его о/се. Первая мировая война на Кавказском фронте. М., 1946.].

Kafkas Cephesi'ndeki Rus ordusunun faaliyetlerinin bazı teferruatları XX. yüzyılın 30'lu yıllarının sonu ve 40'lı yıllarının başında yayınlanan bazı makalelerde ele alınmıştır. 1937 yılında askeri-tarihi dergi olan "Kırmızı Atlı Ordu"da D.Fomin'in I.Dünya Savaşı yıllarında atlı ordunun harekâtının anlatıldığı iki makalesi yayınlanmıştır. Yazar, Sarıkamış operasyonunda (1914 Aralık-1915 Ocak) ve 1915 yılının baharında Urmiye Gölü kenarını bekleyen Sibiry Kazak birimlerinin başarısına dikkat çekmiştir. Belgelere dayalı yazılan bu iki makale de o zamana kadar son derece başarılı kabul edilen Rus ordusu harekâtına eleştirel bakılmasına neden olmuştur. [Фомин Д. Рейд конницы вокруг Урмийского озера весной 1915 г. // Красная конница. 1937. № 1. С. 23-35; Его же. Действия конницы зимой на горном театре войны // Красная конница. 1937. № 3. С. 37-45].

Askeri bilimler dalında uzman olan Prof.Dr. A.İ.Gotovtsev'in 1940 yılında yayınlanan makalesi I.Dünya Savaşı yıllarında Rus ve İngiliz ordularının Me-

zopotamya (günümüzdeki Irak) ve Pers ülkesindeki (İran) hareketlerini konu almıştır. Makalenin çöllük arazi şartlarında ordunun savaş taktiği ve ordunun ihtiyacını karşılama ile ilgili yazar tarafından yapılan derin analiz ve sonuçlardan dolayı herkesten önce harp uzmanları için ilgi çekici olduğu şüphesiz. Makalenin eksik yanı ise her şeyden önce başlıca sonuçların arşiv materyallerine başvurmaksızın birkaç araştırmaya ve hatıralara dayanarak yapılmasıdır. Bunun sonucu olarak da tarihe yeni bir bakış açısından yoksun ve bilimsel değeri düşük bir araştırma ortaya konmuştur [Готовцев А. И. Борьба за Месопотамию и Персию в войне 1914-1918 гг. // Военная мысль. 1940. № 8. С. 87-101.].

XX. yüzyılın 40'lı yıllarının sonunda araştırma konusunu hayli genişleten iki makale daha yayınlanmıştır. Makalelerin biri (yazarı Rusya'da tanınmış oryantalist A.F.Miller) Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na müdahil olma sebeplerini konu almıştır. [Миллер А. Ф. Вступление Турции в мировую войну // Известия АН СССР. Сер. ист. и философия. 1946. № 4. С. 321-340.]. Çalışma sonunda varılan sonuçlar önyargılıdır. Örneğin yazarın "Almanlar İstanbul'da, Boğaz'da ve Dardanel'de açıkça ev sahipliği yapmıştır" [A.g.m.S. 337] ifadesi abartılıdır. Durumu bu şekilde değerlendirme eskimiş ve Türklerin savaşta daha güçlü olduklarını kabul ettikleri askeri-siyasi bloğun tarafında savaşa dâhil olma ilgisi dikkate alınmamaktadır. Bu doğrultuda T.Korotkova'nın XX. yüzyılın başında İran'ın savaşa girme sebeplerini inceleyen çalışması oldukça tarafsızdır. Makalede 1914-1915'te ülkenin kuzeybatısında (Güney Azerbaycan) ve ülkenin başkenti Tahran'da gelişen olaylar irdelenmiştir. Bu çalışma bilimsel bakış açısından kapsamlı olmayan bir konunun oldukça teferruatlı araştırılması olarak kalmaktadır. T.Korotkova'nın bu çalışmasının başarılı yönü tarafsız olan İran'ın iç siyasetini etkilemesi açısından ele alınmasıdır. [Короткова Т. Германотурецкое вторжение в Иранский Азербайджан (1914-1915 гг.) // Вопросы истории. М., 1948. № 1. С. 84-98.].

1950-1980 yıllarında konuyla doğrudan ve uzaktan ilgili olan yeni araştırmalar yayınlanmıştır. 1966 yılında E.F.Ludşuveyt'in, mevzusu I.Dünya Savaşı yıllarındaki Türkiye tarihi olan kitabı çıkmıştır. Yazar büyük bir çaba göstererek bilim dünyasına büyük oranda arşiv belgelerini kazandırmakla beraber hatıra eserlerle yabancı müelliflerin araştırmalarından da yararlanmış. Çalışmada daha önce değinilmemiş olan konu Rus-Türk cephesi Yakın Doğu'daki diğer cephelemlerle iç içe ele alınmıştır. Fakat I.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki askeri hareketlerin analizinin oldukça yüzeysel yapılması üzücüdür. [Лудшувейт Е.В.

Türция в годы первой мировой войны 1914-1918 гг. Военно-политический очерк. М., 1966]. Oldukça fazla kaynak eserlerden yararlanıldıktan sonra çıkarılan sonuçların daha detaylı ve kapsamlı olması beklenirdi. E.F.Ludşuveyt'in çalışmasından sonra 1969 yılında A.P.Steklov'un 1917 yılında Rus-Türk cephesinde gelişen dramatik ve farklı yorumlara yol açan olayları ele alan ilgi çekici bilimsel çalışması yayınlanmıştır.[Стеклов А.П.Революционная деятельность большевистских организаций на Кавказском фронте те [1914-1917 гг. Тбилиси, 1969]. Bu kitap yazarın diğer çalışmalarıyla birlikte [Стеклов А. П. Русская армия Кавказского фронта накануне февральской буржуазно демократической революции // Труды Тбилисского гос. пед. института им. Пушкина. 1950. Т. 8. С. 241-270; Его эюс. Кровавые события в районе станций Шамхор-Елизаветполь в январе 1918 г. // Труды Тбилисского гос. пед. института им. Пушкина. 1957. Т. 12. С. 227-243; Его же. Сарикамыш - центр большевистского движения Кавказского фронта в декабре 1917 - январе 1918 г. // Вестник Военно-научного общества при ТОДО ЗакВО. 1960. № 2. С. 124-148; Его же. Борьба солдатских масс Кавказского фронта против корниловщины // Военно-исторический журнал Министерства Обороны СССР. 1967. № 8. С. 165-186] söz konusu mevzunun o zamana kadar bulunan açıklarını kapatmıştır. Genel bağlamda yazar birçok önemli noktanın aydınlatılmasındaki önyargılardan son derece uzak kalmaya çalışarak devrim olaylarının cepheyle ilişkisini incelerken tarafsız yaklaşım sergilemiştir. Böylelikle 1917 yılındaki Şubat devrimini ele alırken A.Steklov cephe ve cephe dışında hükümet düzeninde sosyal-devrimcilerin temsilcilerinin baskın olma nedenini şu şekilde açıklıyor: "Kökenleri köylere dayanan asker, çiftçi ve işçileri cezbeden sosyal-devrimcilerin sunduğu, doğrusu bu doğrultudaki kararları toplantı çağrısına kadar erteleyen toprak zenginlerinin mülküne el koyma meselesiydi." [3 См.: Стеклов А. П. Революционная деятельность большевистских организаций на Кавказском фронте 1914-1917 гг. Тбилиси, 1969. С. 63].

1971 yılında çıkmış Prof. A.O.Artunyan'ın monografisi de ilgi çekici birçok bilgi içermektedir. [Арутюнян А. О. Кавказский фронт. 1914-1917 гг. Ереван, 1971]. Diplomatik ve askeri sorunların yanı sıra yazar ilk defa arşiv belgelerine dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarındaki (Batı Ermenistan) Çarlık Hükümetinin siyasetini eleştirmiştir. I.Dünya Savaşı'ndaki Rus-Türk cephesi tarihini önemli derecede yansıtmayıp, çıkarılan sonuçlara bakıldığında

çalışmanın ebadı ve konulan hedef çalışmanın başlığıyla uyuşmamaktadır. Savaş harekâtının gidişatı yazar tarafından daha çok N.G.Korsun'un yukarıda zikredilen eserleri doğrultusunda yüzeysel olarak anlatılmıştır. Örneğin, 1916 yılında gelişme gösteren dönüm noktası olan askeri harekâtla ilgili yazar 382 sayfalık monografiyi 23 sayfada genelleştirerek anlatmıştır. İran cephesindeki olayları A.O.Artunyan önemsiz sayarak onlardan hiç bahsetmemektedir. Araştırmacıların dikkatini 1917 yılındaki devrim olaylarında Bolşeviklerin faaliyetleri daha çok çekmiştir. Bu konu Şubat 1917 ile Şubat 1918 tarihleri arasını kapsayan dönemi ele alan R.A.Manukyan'ın çalışmasında yer almıştır. [Манукян Р. А. Революционная работа большевиков в Кавказской армии (на арм. яз.). Ереван, 1969]. Araştırmacının birçok önemli noktada aşırılığa kaçmakla beraber büyük bir çalışmaya imza attığını belirtmek gerekir. Bizce kitapta Kafkas Cephesi'ndeki askeri personelin içinde Bolşeviklerin etkisi ve rolü abartılmıştır. Yazara göre Sosyal-devrimcilerle Menşeviklere siyasi zaferi sağlayan Kafkas Ordusu'nun 1.Kongresinden hemen sonra (23 Nisan-22 Mayıs 1917) Kafkasya Bolşevikleri kongrede alınan kararları hiçe sayarak onlardan ayrı askeri yapılarını korumaya devam etmişlerdir. Bununla beraber R.A.Manukyan ancak Kafkas Ordusu'nun 2.Kongresinden sonra (10-17 Aralık 1917) Bolşeviklere arka çıkan askeri bölükleri de sıralamıştır. Buna benzer eksiklikler G.S.Melikyan'ın çalışmalarına da hastır. [Меликян Г.С. Октябрьская революция и Кавказская армия. Ереван, 1989].

Bölgede oluşan siyasi durumu inceleyen yazar kanaatimizce Kafkasya'daki devrim harekâtı ve mücadelenin özelliklerinden dolayı "Ekim devriminden sonra Kafkas Ordusu'nun bölgedeki sosyalist devrimi korumaya hazır olduğu" doğrultusundaki çok basit bir sonuca varmıştır. [A.g.e. s.408]. Gerçeklerin ve belgelerin gösterdiği gibi, yazar tarafından devrim bilinci olarak nitelendirilen askeri personelin büyük çoğunluğunun tavrının asıl nedeni Kafkasya bölgesinden ayrılıp, memleketlerine dönmeleriydi. XX. yüzyılın 70'li yıllarında I.Dünya Savaşına özel basılan akademik çalışma (Rostunova'nın başkanlığında yapılan) Kafkas Cephesi olayları N.G.Korsun ile E.V.Maslovski'yin eserlere dayanarak hazırlanmıştır. Böylelikle ilk defa Rusya tarih biliminde söz konusu cephede gelişen olaylar üzerine daha çok otoriter araştırmacıların çalışmalarını kullanarak detaylı ve tarafsız sonuçlar çıkarılmıştır.[История первой мировой 1914-1918 / Под. ред. И. И. Ростунова. М., 1975. Т. 1-2].

Tarih biliminin günümüzdeki gelişmiş etabında (1991 - 2005 rr.) Kafkas Cephesi'ndeki faaliyetleri öyle veya böyle ele alan sadece birkaç tane monografi ve makale yayınlanmıştır. Bu çalışmalar daha çok Rus-Türk cephesinde çok başarılı bir şekilde gerçekleşen kapsamlı operasyonlara komutanlık yapan Tuğgeneral N.N.Yudeniç'in askeri geçmişi ile ilgilidir. Her şeyden önce R.M.Portugalskiy, P.D.Alekseyev ve V.A.Runov gibi savaş tarihçilerinin grup çalışmasını anmadan geçemeyiz. [Португальский Р. М., Алексеев П. Д., Рупов В. А. Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников. М., 1994].

Çalışmada daha önce bilim dünyasınca bilinmeyen arşiv belgeleri ve çağdaşların hatıralarıyla I.Dünya Savaşındaki Rus komutanlarının portresi yeniden betimlenmiştir. Onların içinde gayet tabii olarak Kafkas Ordusu'nun komutanı (daha sonra Kafkas Cephesi komutanı) olan N.N.Yudeniç de gösterilmiştir. Zengin açıklayıcı bilgiler, taktik şemaları, ender fotoğraflar içeren kitabın önemli bilimsel araştırma olduğu şüphesizdir.

Bununla beraber kanaatimizce bazı müstesna olayların netleştirilmesi gerekmektedir. Özellikle Sarıkamış operasyonunu anlatırken "...ancak 17 Aralık sabahı bölüğün komuta merkezine gelen Yudeniç'in emriyle arka sıra birkaç karşı hücumu geçilerek Türklerin ilerlemesi durdurulabilmiştir. Aynı gün öğlen saatinde Kafkas Ordusu'nun karargâh nöbetçisi genel merkezden telgraf almıştır. Bu telgrafta Tuğgeneral Yudeniç'in orduya komutanlık etmesi yazılmıştır. Kont Vorontsov-Daşkoff genel karargâhın rezervine geri çağırılmıştır." [a.g.e. s. 221]. Belgesel materyallerin analizi anlatılan olayları netleştirme imkânı sağlamaktadır. 1914 yılı 12 Aralık tarihinden itibaren Sarıkamış bölgesinde Albay Bukretov ile Albay Barkovski sırayla komutanlık etmiştir. Onlardan sonra Korgeneral Prjevalskiy, 18 Aralıkta ise bölgeye Sarıkamış grubu başkanı tuğgeneral G.E.Berhman intikal etmiştir. Bütün bu zaman dilimi içinde Tuğgeneral N.N.Yudeniç 11.Türk Bölüğünün saldırılarını geri püskürten 2.Türkistan Bölüğünün komutanlığını yaparak Sonamer köyünde bulunmaktaydı. Sadece 1914 23 Aralık tarihinde ona Sarıkamış grubunun komutanlığı verilmiştir. [Масловский Е. В. Мировая война на Кавказском фронте 1914 - 1917 гг. Париж, 1933. С. 86-87. (См. также: Приложение 3. Документ № 1)

Tuğgeneral N.N.Yudeniç'in şahsını araştırmaya yönelik A.V.Şişov'un çalışmasında yazar daha önce bir araya getirilmiş bilgileri esas alarak bu komutanın askeri faaliyetini üstün başarılı olarak değerlendirmektedir. [Шишов А.В. Юденич. М., 2002; Его же. Юденич. Генерал суворовской школы. М., 2004].

Genel olarak yazarın bu doğrultudaki ifadelerine katılmakla beraber bu tarihçinin bazı eserlerinde kaynaklara atıfta bulunmamasının üzücü olduğunu belirtmek gerekir.

I.Dünya Savaşı sırasında Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik mücadele ünlü Rus doğubilimcisi V.İ.Şeremet'in çalışmasında ele alınmıştır. [Шеремет В. И. Босфор: Россия и Турция в эпоху первой мировой войны по материалам русской военной разведки. М., 1995]. Monografi esas olarak İstanbul'daki Rus deniz-harp ajanı A.S.Şeglov'un hatıralarına kurulmuştur. Söz konusu kitapta kendine özgü renkli üslupla ulu imparatorlukların yıkıldığı dönemde (1914-1918 y.) Rus-Türk ilişkilerinin gizli yönleri ifşa edilmiş, günümüzdeki Kafkasya, Balkanlar ve Yakın Doğu'daki birçok anlaşmazlıkların asıl nedenleri gösterilmiştir.

2002 yılında "Rodina" (Vatan) dergisinin Rus-İran ilişkileri özel sayısında A.Pronin'in I.Dünya Savaşında İran'da Rus askeri-araştırma bölüklerinin faaliyetlerini konu alan makalesi yayınlanmıştır. [Пронин А. Поход на Хамадан. Экспедиционный корпус генерала Баратова на персидском фронте // Родина. 2002. № 5. С. 99-106.]. Bu çalışmada anlaşmazlıkların ön tarihçesi ve Rus işgalci harekâtının başlıca etapları sıralanmıştır. Çok genel sonuca bağlamasına rağmen yazar, General N.N.Baratov'un ordusunun İran'a gelişindeki askeri-siyasi sonuçları son derece tarafsız bir şekilde değerlendirmiştir. Yazar, bölgedeki Rus askerleri hakkında "...onların yabancı bir ülkede bulunmalarına toz pembe bakmak tarihi gerçeklere aykırı olurdu, fakat Rus komutanlığı politikasının genel yaklaşımından ülkedeki sivil vatandaşlar gayet memnundu" demekle gerçeklerin altını çizmektedir. [a.g.e. s.106.].

Aynı mesele P.N.Strelyanov'un (Kalabuhov) monografisinde irdelenmiştir. [З См.: Стреляное (Калабухов) П. Н. Корпус генерала Баратова. 1915-1918 гг. М.,2004]. Bu çalışmada I.Dünya Savaşı yıllarında İran topraklarında faaliyet gösteren Kazak askeri gruplarının tarihi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda anlatım Tuğgeneral N.N.Baratov'un komutanlığında askeri-araştırma bölüğünün ülkeye giriş yaptığı tarihten (1915'in sonu) çıkış yaptığı tarihe (1918 sonu) kadar sürmektedir. Yalnız 1914 yılının sonu ve 1915 yılının başında Kazak askerlerinin de rol aldığı İran'ın kuzey batısında gerçekleşen dramatik olaylar araştırmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

Bu alandaki çalışmaların ikinci grubu da Rus göçmenlerinin araştırmalarıdır. Dünyanın çeşitli ülkelerinde basılan çalışmaların büyük çoğunluğunun

yazarlarının I.Dünya Savaşı yıllarında Kafkasya'da görev alan eski Çarlık Rusya subayları ve üst düzey memurları olması gayet doğaldır. Zikredilen grubun yayınlarından en erken döneme ait olanı 1925 yılında basılan K.Z.Ahatkin'in Sarıkamış operasyonu (6-22 Aralık 1914) ile ilgili çalışmasıdır. [Ахаткин К. 3. Сарыкамыш // Военный сборник Общества ревнителее военных знаний и кружков высшего военного самообразования. 1925. Кн. 6. С. 105-128]. О dönemde 2.Türkistan Bölüğünün karargâhında görevde bulunan yazar konuyla ilgili bilgilere hâkimdi. İşte bu nedenle onun makalesi doğru belgelerin sayıca üstünlüğünden dolayı kaliteli ve tarafsız çalışma olarak değerlendirilmektedir. Tarafların askeri gücü konusunda K.Z.Ahatkin sürekli tekrarlanan Sarıkamış'ta Türklerin Ruslardan sayıca çok fazla olduğu kanısını yalanlamaktadır. Bundan sonra çalışmada yer alan sonuçlar ve veriler çarpıtılarak Rus göçmen-araştırmacılarının çalışmalarında görülmektedir. 1920'li yılların sonlarında yayınlanan bir araştırma da Kafkas Ordusu tarihinin önemli dönemini aydınlatan В.А.Şteyfon'un çalışması olmuştur [Штейфон В. А. Штурм Эрзерума // Военный сборник Общества ревнителее военных знаний и кружков высшего военного самообразования. 1929. Кп. 10. S.49-66]. Çalışmada Erzurum operasyonu ele alınmıştır (28 Aralık 1915-12 Mart 1916). Kafkas Ordusu'nun karargâh subayı olan В.А.Şteyfon Erzurum Kalesi'ni kuşatma hazırlığındaki çok ilgi çekici teferruatlardan söz etmektedir. Örneğin, yazar konuya hâkim kişi emniyetiyle "Operasyonu başlatırken Yudeniş Türkleri bozguna uğratmak için birkaç küçük darbenin yeterli olacağını sanmıştır. Erzurum'u almanın açık veya gizli imkânından söz bile edilemezdi." demektedir [a.g.e. s.56]. Çalışmanın eksik yanları gerçek bilgilerin (asker gücü sayısı ve tarafların askeri araçları, kayıpları vs.) yetersiz denecek derece az olması ve Erzurum operasyonunun ilk etabının oldukça yüzeysel olarak anlatılmasıdır. Rus göçmenlerinin yaptıdığı araştırmaların içinde Kafkas Ordusu'nun bütün askeri faaliyetlerini yansıtan biricik çalışma General E.V.Maslovskiy'in monografisi denilebilir. [Масловский Е. В. Мировая война на Кавказском фронте 1914 - 1917 гг. Париж, 1933]. Genel olarak çalışma, tarihi bir çalışma olmayıp, askeri özellik taşımaktadır. İşte bundan dolayı kronolojik çerçeve aktif askeri harekâtlar dönemiyle (Ekim 1914-Şubat 1917) sınırlı kalmaktadır. Bu çalışmada Kafkas Ordusu'nun bütün askeri operasyonların en ince detayları ve olayların geçtiği bölgenin doğal-iklimsel özellikleri anlatılmıştır. Olayların bir kısmı yazarın şahsi hatıralarıyla tamamlanarak çalışmaya değer katmıştır. Arşiv materyallerinin kullanılma kısıtlılığı yazarın askeri faaliyetlerin bir kıs-

mını yeteri kadar aydınlatamamasına neden olmuştur. Bu anlatılanlar daha çok Rus Ordusu'nun İran'daki faaliyetleriyle ilgilidir (425 sayfanın sadece 12 sayfası mevzuuyla alakalıdır). Bunun yanı sıra askeri faaliyetlerin önemli hususlarının analizinde yazar önyargılardan kaçınmamıştır. Bunlar daha çok Sarıkamış operasyonunda görev alan 1.Kafkas Ordusu Tuğgenerali G.E.Berhman'ın kararsızlığıyla alakalıdır [A.g.e.S.102-104]. Bu çok şaşırtıcıdır çünkü araştırmacı çalışma esnasında G.E.Berhman'ın eski eşinin sunduğu belgelerden yararlanmıştır. Bu belgeler tamamen incelendiğinde yazarın Tuğgenerali suçlamalarının asılsız olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahsedilen eserle aynı zamanda Genel Karargâh Korgenerali V.P.Nikolskiy'in Kafkas Cephesi tarihinde Sarıkamış operasyonunu şüphesiz en başarılı şekilde konu edinen monografisi yayınlanmıştır. [Никольский В. П. Сарыкамышская операция 12-24 декабря ст. 1914 года. София, 1933]. Kanaatimizce bu çalışma bilimsel olarak bu alandaki en tarafsız eserdir. Çalışmada yer alan gerçekler ve çıkarılan sonuçlar elimizdeki arşiv belgeleriyle ve Türk komutanlarıyla Alman harp danışmanlarının hatıralarıyla bağdaşmaktadır. E.V.Maslovskiy'in öne sürdüğü gibi Sarıkamış zaferinin sadece General N.N.Yudeniç'in askeri başarısına bağlı olduğu görüşünden farklı bir yaklaşımı vardır yazarın. Kafkas Ordusu'nun genel başarısında N.N.Yudeniç'in büyük payını inkar etmeksizin V.P.Nikolskiy birçok belgeyi esas alarak bilinmeyen sebeplerden dolayı Sarıkamış zaferinin asıl mimarı G.E.Berhman'ın şandan yoksun bırakıldığını dile getirmektedir. Bu doğrultuda V.P.Nikolskiy üzülererek "General Berhman askerlerini kritik durumdan kurtarır kurtarmaz Genel Komutan Vrontsev-Daşkoff 23 Aralık 1914 tarihinde № 3547 telgrafla General Berhman'a zaferi getiren emeği için teşekkür ederek Grup Komutanlığından uzaklaştırmış; onun yerine Ordu Meydan Karargâhı Tuğgenerali Yudeniç'i Sarıkamış operasyonu süresince General Berhman'ın komutanlığında bulunan 2.Türkistan Bölüğünün başına getirmiştir." [Никольский В. П. Указ. соч. С. 9] şeklinde ifade etmektedir. Rus göçmenlerinin kaynaklarında I.Dünya Savaşı ile ilgili çalışmaların hayli çok olmasına rağmen genel bağlamda Rus-Türk cephesindeki askeri olaylara hemen hemen hiç değinilmemiştir. Bu alanda hoş bir istisna olarak ünlü savaş tarihçisi A.A.Kersnovskiy'in eserinden bahsedilebilir [Керсновский А. А. История русской армии. М., 1994. Т. 1-4].

Şüphesiz yazar Kafkas Cephesi tarihini yazmayı hedef etmemiş, sadece asıl amacına ulaşmaya çalışmıştır. Fakat beklendiği gibi mantıklı olarak ve ulaşma-

bildiği kaynaklara eleştirel yaklaşarak araştırmacı Kafkas Ordusu'nun başarısına bağlı olarak ulaşılan askeri-siyasi sonuçları tarafsız bir şekilde değerlendirememiştir. Göçmen araştırmaları sayı bakımından fazla olmamasına rağmen bu çalışmalarda kullanılan belgelerle olayların analizi yazarların konu üzerinde geniş bir bilgiye sahip olduklarını göstermesiyle dikkat çekicidir. Bu fark onlara arşiv materyallerinin kullanım imkânını sağlamamasına rağmen Kafkas Cephesi'ndeki askeri faaliyetlerin asıl etaplarını kaliteli bir şekilde yorumlamasına fayda sağlamıştır.

Yabancı tarih biliminde I.Dünya Savaşı üzerine çalışmalar çok olmasına karşın Kafkas Cephesi ile doğrudan ilgili bilimsel eserler pek azdır. Bu durum genel olarak uzun süre Rus arşivinin yabancı tarihçilere (başta Türk tarihçilere olma üzere) kapalı olmasıyla açıklana gelmiştir. Bu nedenle günümüzde elimizde bulunan bilimsel kaynaklar Kafkas Cephesi'ni Yakın Doğu genel tarihi kapsamında I.Dünya Savaşı öncesi ve savaş yıllarını kısmen aydınlatmaktadır. Bu tür yayınlardan I.Dünya Savaşı yıllarında bölgede görev yapan iki bloğun da askeri uzmanlarının araştırmaları dikkate değerdir. Bu çalışmalar arasında daha çok bilim dünyasının ilgisini çeken Fransız Yarbay M.Larcher'nin monografisidir [Larcher M. La guerre Turque dans la guerre mondiale. Paris, 1926.]. M.Larcher yeterli derece tarihi kaynakları kullandığı gibi Fransız ve Türk arşivlerini de inceleyen bir Yakın Doğu uzmanıdır. Onun eserini önemli kılan sadece askeri açıdan sınırlanmayıp Türkiye'nin I.Dünya Savaşı yıllarındaki ekonomik ve siyasi tarihini yansıtan gerçek bilgileri de kullanmasıdır. Buna rağmen M.Larcher'nin çalışmasında bazı nüansların kitabın yayınından sonra geçen 80 yıllık süre içerisinde basılan birçok Rusça ve yabancı çalışmalarla netleştirilmeye ve tekrar gözden geçirilmeye ihtiyacı vardır.

Alman savaş tarihçilerinin eserlerinden zamanında Alman araştırmacıların dahi ulaşamadığı Potsdam'daki kara silahlı güçlerinin Almanya Devlet Arşivi'ndeki belgeler üzerinde çalışan Yarbay K.Muhlmann'ın (Liman von Sanders'in yardımcısı) araştırmasından da bahsetmek yerinde olacaktır [Muhlmann Carl. Deutschland und die Türkei 1913-1914. Berlin, 1929.]. Muhlmann'ın çalışmasındaki Alman-Türk ilişkilerinin son derece gevşek olduğunu kanıtlayan birçok olayın arşiv belgelerine dayanarak detaylı bir şekilde anlatılması dikkate değerdir. Bunun yanı sıra hayli tarafsız olan M.Larcher'den farklı olarak Muhlmann yorumlarında oldukça tarafsızdır. Örneğin Alman-Türk birliğinin taraftarı Enver Paşa'nın (Harbiye Nazırı ve o dönemde iktidarda olan İttihat ve Terakki

Cemiyeti'nin liderlerinden biri) tavrını savunurken şöyle yazmıştır: “Türkiye için olduğu gibi Almanya için de Türkiye'nin savaşa girmemesi, uzun süre tarafsız kalması Türkiye'nin yararına olmaz mıydı meselesi sık sık gündeme gelmiştir. Bu imkânsızdı, çünkü Türkiye bulunduğu durumdan dolayı I. Dünya Savaşı'nın herkesin menfaatini gözetmesi açısından istese de istemese de savaşa sürüklenecekti.” [2 Ibid. S. 77]

Güzel çalışmalardan biri XX. yüzyılın 50'li yıllarında yayınlanan İngiliz araştırmacıların grup çalışmasıdır [Allen IV. E. D. and Muraloff Paul. *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921.* Cambridge, 1953.]. Bu bilimsel çalışmanın özgünlüğü XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başında dünya devlerinin bölgeye hâkimiyeti için çabaları bağlamında Kafkas halklarının tarihini ele almasıdır. Üstelik I.Dünya Savaşı olaylarına Kafkasya'daki durum açısından yazarlar tarafından son derece yüzeysel ve önyargılı yaklaşmıştır. Özellikle 1916 yılındaki Rus Ordusu'nun başarıları (Erzurum Kalesi'nin alınması) Dardanel Boğazı ve Süveyş Kanalı'ndaki İngiliz ve Fransız ordularının aktifliğine bağlanmaktadır. Yazarlara göre İngiliz ve Fransız orduları Türk ordusunun büyük bir kısmını oyalayınca durumdan yararlanan Rus komutanlığı doğudaki cepheden saldırmaya karar vermiştir [Ibid. P. 138-139]. Bu arada yazarlar İngiliz-Fransız komutanlığı Dardanel operasyonunu 1915 yılının Aralık ayında tamamlayıp askerleri Gelibolu yarımadasına taşımıştır.

Sonuç

Genel olarak elimize geçen yabancı tarihçilerin çalışmaları yukarıda zikredilen Rus araştırmacılarının eserleriyle karşılaştırıldığında araştırma konusu olayları etraflıca inceleme imkânı sağlamıştır. Bu çalışmalar karşı tarafla tartışmalı olan meseleyi yansıtıran mevzunun birinci dereceden önemli olaylarının tek taraflı yorumlanmasına engel olmuştur. Yukarıda verilen tarihi kaynaklara bakıldığında I.Dünya Savaşı'nda Rus-Türk cephesinin tarihi günümüze kadar Rus tarihçiliğinde teferruatlı bir biçimde incelenmemiştir. I.Dünya Savaşı öncesi Türkiye'nin kamuoyu ve iktidar çevresinin savaşa girip girmeme konusundaki farklı görüşleri genel olarak bilinmemektedir. Söz konusu zaman diliminde İran'da gelişen olaylar da araştırmacılar tarafından gereken ilgiyi görmemiştir. Nihayetinde üzerinde durulan mevzu olan Kafkas Cephesi'ndeki askeri gelişmeler farklı yorumlara maruz kalmıştır. Böylelikle asırlardır karşı karşıya gelen Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun arasındaki son silahlı anlaşmazlık tarihini yansıtan olayların yeteri kadar tarafsız ve eksiksiz resmi çizilememiştir.

КАУНАКҶА

Зайончковский А.М, **Мировая война 1914-1918. Т. 1-3. М., 1938-1939. Т. 1-3**

Корсун Н. Г, **Сарыкамышская операция. М., 1937; Его о/се. Эрзерумская операция. М., 1938; Его о/се. Алашкертская и Хамадапская операции на Кавказском фронте мировой войны в 1915 году. М., 1940; Его о/се. Первая мировая война на Кавказском фронте. М., 1946.**

Фомин Д, **Рейд конницы вокруг Урмийского озера весной 1915 г. Красная конница. 1937. № 1. С. 23-35; Его же. Действия конницы зимой на горном театре войны // Красная конница. 1937. № 3. С. 37-45.**

Готовцев А. И, **Борьба за Месопотамию и Персию в войне 1914-1918 гг.**

Военная мысль. 1940. № 8. С. 87-101

Миллер А. Ф, **Вступление Турции в мировую войну // Известия АН СССР. Сер. ист. и философ. 1946. № 4. С. 321-340.**

Короткова Т. Германо-турецкое вторжение в Иранский Азербайджан (1914-1915 гг)

Вопросы истории. М., 1948. № 1. С. 84-98.

Лудшувейт Е.В, **Турция в годы первой мировой войны 1914-1918 гг.**

Военно-политический очерк. М., 1966

Стеклов А.П., **Революционная деятельность большевистских организаций на Кавказском фронте те 1914-1917 гг. Тбилиси, 1969**

Военно-исторический журнал Министерства Обороны СССР. 1967. № 8. С. 165-186

3 См.: Стеклов А. П., **Революционная деятельность большевистских организаций на Кавказском фронте 1914-1917 гг. Тбилиси, 1969. С. 63**

Арутюнян А. О, **Кавказский фронт. 1914-1917 гг. Ереван, 1971**

Меликян Г.С., **Октябрьская революция и Кавказская армия.** Ереван, 1989

История первой мировой 1914-1918 / Под. ред. И. И. Ростунова. М., 1975. Т. 1-2

Португальский Р. М., Алексеев П. Д., Рупов В. А., **Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников.** М., 1994

Масловский Е. В., **Мировая война на Кавказском фронте 1914 - 1917 гг.** Париж, 1933. С. 86-87.

Ахаткин К. З., **Сарыкамыш** // **Военный сборник Общества ревнителей военных знаний и кружков высшего военного самообразования.** 1925. Кн. 6. С. 105-128

Штейфон Б. А., **Штурм Эрзерума** // **Военный сборник Общества ревнителей военных знаний и кружков высшего военного самообразования.** 1929. Кп. 10. S.49-66

Масловский Е. В., **Мировая война на Кавказском фронте 1914 - 1917 гг.** Париж, 1933

Никольский В. П., **Сарыкамышская операция 12-24 декабря ст. 1914 года.** София, 1933

Керсновский А. А., **История русской армии.** М., 1994. Т. 1-4

Larcher M. **La guerre Turque dans la guerre mondiale.** Paris, 1926

Muhlmann Carl, **Deutschland und die Türkei 1913-1914,** Berlin, 1929.

LOZAN BARIŞ KONFERANSI'NA KADAR CEMİYET-İ AKVAM'DA ERMENİ MESELESİ

MEHMET ŞÜKRÜ GÜZEL*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Paris'te İtilaf Devletlerince kurulan Barış Konferansı Yüksek Konseyi 12 Mart 1920 tarihinde Cemiyeti Akvam'a Ermenistan Devleti'ni koruması altına alıp alamayacağını sormuştur. Bu soru ile birlikte Cemiyet-i Akvam, Ermeni sorununa resmi olarak müdahil olmuştur. Cemiyet-i Akvam Konseyi tarafından verilen cevapta, Akvam'ın bir devlet olmadığı ve kendisine ait finansal kaynaklarının bulunmadığı belirtilerek, bu istek ret edilmiştir.

Cemiyet-i Akvam'ın 6 Ekim 1920 tarihindeki Konsey toplantıları sırasında Barış Konferansı'na katılan Ermeni delegasyonu, Türkler ile yapmış oldukları savaş için acil yardım talebinde bulunmuşlardır. 11 Ekim 1920 tarihinde Ermeni delegasyonunun başvurusuna Cemiyet-i Akvam hukuk bölümünden M. Aghnides, Sevr Antlaşması onaylanmadığı için Cemiyet-i Akvam'ın yetkisiz olduğuna dair hukuki görüş vermiştir.

Cemiyet-i Akvam'ın 1.Genel Kurul toplantısı sırasında 18 Kasım 1920 tarihinde alınan bir karar ile Cemiyet-i Akvam Konseyi Ermenistan Devleti'nin geleceğinin korunması ile görevlendirilmiştir. 16 Aralık 1920 tarihinde ise Ermenistan'ın Cemiyet-i Akvam'a üyeliği reddedilmiştir.

4 Mart 1921 tarihinde Barış Konferansı Yüksek Konseyi, Türkiye'nin doğu sınırları içerisinde Türk Ermenileri için bir Ermeni Ulusal Evi'nin kurulması kararını almış ve Cemiyet-i Akvam tarafından oluşturulacak olan bir komisyon tarafından belirlenecek sınırları kabul ettiklerini açıklamışlardır. Cemiyet-i

---

* Araştırmacı –Yazar, msukruguzel@gmail.com

Akvam'ın 2.Genel Kurulu'nun da 21 Eylül 1921 tarihinde Türkiye Ermenista'ı olarak tarif edilen toprakları içerisinde, Türkiye'den bağımsız bir Ermeni Ulusal Evi'nin kurulması kararı alınır. Sadece Fransa bu karara çekince koyar.

Lozan Barış Konferansı öncesinde 25 Eylül 1922 tarihinde 3.Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu'nda, Türkiye ile yapılacak olan Barış Antlaşması'nda Ermenilere bir Ulusal Ev'in sağlanmasının öncelikli olduğuna dair bir karar alır ve Cemiyet-i Akvam Konseyi'ni gerekli adımları atması konusunda görevlendirmiştir.

Cemiyet-i Akvam'ın, kendisine üye olmayan 2 devlet arasındaki ilişkiler konusunda almış olduğu tüm kararlar kendi hukuk bölümünün verdiği yorum çerçevesinde hukuki dayanağı bulunmayan, politik kararlar olarak tarihe geçmiştir.

ARMANIAN PROBLEM IN THE LEAGUE OF NATIONS UNTIL THE LAUSANNE PEACE CONFERENCE

ABSTRACT

The Supreme Council of the Peace Conference in Paris asked on 12 March 1920, the Council of the League whether League of Nations could undertake the protection of an independant Armenia. The Council of the League of Nations pointed out that the Legue itself had neither a state nor financial resources to do so and the demand was refused.

During its session on 6 October 1920, the Council of the League received urgent appeals from Armenian representatives to the Paris Peace Conference for help against the war with Turks. Legal section of League of Nations gave the opinion that as Sevres treaties being not ratified, Armenian delagation must go to the Peace Conference Council, not the League of Nations.

The First Assembly by a resolution adopted on November 18, 1920, entrusted the Council with the duty of safeguarding the future of Armenia. On December 16, 1920, the membership of Armenian state was refused to the League of Nations by the General Assembly.

On 4, March 1921, the Supreme Council decided to recognize in the eastern borders of Turkey the rights of Turkish Armenians to form an Armenian National Home and agreed to accept the decision of a committee which would be appointed by the Council of the League of Nations to examine the question of the territory to be transfered for this purpose to Armenia.

In the 2nd General Assembly of League of Nations on 21 September 1921 took the decision of forming an "Armenian National Home" in the places described as Turkish Armenia, independent from Turkey. Only Government of France opposed to this decision.

Before the Lausanne Peace Conference, on 25 September 1922, League of Nations 3rd General Assembly took the decision that in any peace with Turkey,

it should be an essential condition that an Armenian National Home should be provided for the Armenians and requests to Council of the League of Nations to take all steps which it may use to secure these results.

League of Nations's decision between two non-member states had no legal basis according to the legal department of the League of Nations.

Giriş

I. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Cemiyet-i Akvam, yasallığını savaş sonrasında imzalanan barış antlaşmalarının giriş kısmına Cemiyet-i Akvam'ın sözleşmesinin yerleştirilmesi ile kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu temsilcileri tarafından imzalanan ama onaylanmayan Sevr Barış Antlaşması'nın ilk 26 maddesini Cemiyet-i Akvam'ın sözleşmesi oluşturmaktadı.

I. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da yeni devletler barış antlaşmaları ile kurulmuştu. Çekoslovakya, Polonya, Macaristan yeni devletler olarak kurulurken, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mondros Ateşkes Antlaşması sırasında İtilaf Devletlerince işgal edilmiş topraklarında Cemiyet-i Akvam'ın sözleşmesinin 22. maddesine göre İtilaf Devletlerinden İngiltere ve Fransa'nın manda yönetiminde yeni devletler kurulmuştur. Hicaz Krallığı¹ bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesinde kısa süreliğine de olsa yerini almıştır.

Sevr Antlaşması ile Türkiye'nin doğusunda bir Ermeni Devleti'nin kurulması planlanmıştı. Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlayan İstiklal mücadelesi ile Türkiye'nin doğusunda bir Ermeni devleti kurma planı ortadan kalmıştır.

Her ne kadar Cemiyet-i Akvam'a üye olmamış olsa da Paris Barış Konferansı'na katılan Ermeni delegeleri, Cemiyet-i Akvam'da yoğun diplomatik girişimlerde bulunmuşlardır. Cemiyet-i Akvam ile İtilaf Devletlerinin temsilcileri ile kurulması planlanan Ermeni devleti konusunda yoğun bir diplomatik trafik yaşanmıştır. Cemiyet-i Akvam kendi hukuk bölümünün üye olmayan devletler konusunda Cemiyet-i Akvam'ın yetkisiz olduğuna dair görüş bildirmesine rağmen, Türkiye'de bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasına ilişkin hukuk dışı bir karar almıştır. Lozan Barış Konferansı'na kadar Cemiyet-i Akvam'da Ermeni meselesi, Cemiyet-i Akvam arşiv belgelerine dayanarak incelenmiştir.

Paris Barış Konferansı'nda Ermenistan

Paris Barış Konferansı'nda iki ayrı Ermeni heyeti bulunmaktaydı. İtilaf Devletleri tarafından resmi olarak tanınan heyet Bogos Nubar Paşa başkanlığında bulunan Türkiye'deki Ermenileri ve dünyanın değişik yerlerinde bulunan Ermenileri 1912 yılından itibaren Avrupa'da temsil etmekteydi. İkinci Ermeni heyeti ise Avetis Aharonian başkanlığında, Rusya'daki ihtilal sonrasında Rusya

1 NEDEN HİCAZ KRALLIĞI

Ermenistan'ının da 30 Mayıs 1918 yılında kurulan Ermeni devletini temsil etmekteydi. Her iki heyet arasında ki çekişmeye Paris Barış Konferansı sırasında meydana gelmiş, Ecmiyazin Ermeni Kilisesi aralarındaki çekişmeye müdahale etmiş ve iki heyet birleşerek Paris Barış Konferansı sırasında beraber hareket etmek zorunda kalmıştı.²

İki Ermeni Barış Konferansı Heyeti ortaklaşa hazırladıkları 9 Şubat 1919 tarihinde memorandum ile Paris Barış Konferansı'nda kendi çizdikleri kurulacak olan Ermenistan devletinin sınırlarını iletmışlerdir. Buna göre kurulacak olan Ermeni devletinin sınırları kuzeyde Batum şehrinin batısından, Tirebolu'nun (dâhil) batısına buradan aşağıya, Sivas'ın batısından Kayseri'nin doğusundan Tarsus (dâhil)'a incek, İskenderun (dâhil) güneyinden, Urfa ve Diyarbakır'ın kuzeyinden İran sınırına, Doğu Beyazıt dâhil buradan da Rusya Ermenistan'ı ile birleşen bir devlet planı tasarısını Paris Barış Konferansı'na sunmuşlardır.³ Her iki heyet 26 Şubat 1919 tarihinde görüşlerini sözlü olarak Barış Konferansı'nda sunmuşlardır.⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak basmasından 9 gün sonrasında 28 Mayıs 1919 tarihinde Ermenistan Devleti, Kafkaslarda bulunan Ermeni Devleti ile Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Ermeniler'in tek devlet çatısı altında birleştiklerini ve yeni bir devlet olarak bağımsızlıklarını ilan eder. Bağımsızlık Deklarasyonu metninde, Erivan'daki Ermenistan Parlamentosunun, 2 Nisan 1919 tarihinde aldığı karara istinaden bağımsızlık bildirgesinin verildiği belirtilmiştir.⁵ Bağımsızlık bildirgesinde belirtilen sınırlar 9 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'na iletilen sınırlardır.

28 Haziran 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'nın ilk etabı Versay Barış Antlaşması'nın Almanya'ya sunulmasının akabinde kapanmıştır.

2 Paul C.Helmreich, **From Paris to Sevres**, Ohio State University Press, Columbus, 1974, s.48.

3 Richard G. Hovannisian, **The Republic of Armenia**, C 1, University of California Press, California, 1971, s.276.

4 Richard G. Hovannisian, **a.g.e.**, s.281 .

5 Cemiyet-i Akvam 1920 Genel Kurul Dokümanı, numara 56, 1920 Ek 4. Bağımsızlık bildirgesinde Şubat 1919 tarihinde Erivan' da gerçekleştirilen Türkiye Ermenistan'ı Ermenilerinin gerçekleştirdikleri 2. Kongrelerinde alınan Kafkasya Ermeni devleti ile birleşme kararına gönderme yapılmıştır.

1920 yılının başında Paris Barış Konferansı'nda İtilaf Devletleri Ermeni Devletini fiili devlet (gouvernement de fait⁶) olarak tanıdıklarını belirtmişlerdir. Paris Barış Konferansı Sekretaryası tarafından 27 Ocak 1920 tarihinde Ermenistan Devleti Barış Konferansı Delegasyonuna gönderilen mektupta, 19 Ocak 1919 tarihinde Barış Konferansı Yüksek Komisyonu'nun aldığı bir karar bildirilmiştir. Karara göre Ermeni Devleti, “filli devlet” (de facto) olarak kabul edilmekte ve filli tanımaya, Ermeni Devleti'nin gelecekte değişecek sınırları dâhil edildiği belirtilmiştir.

28 Ocak 1920 tarihinde Paris Barış Konferansı Sekretaryası tarafından gönderilen ikinci bir mektup ile alınan kararın Fransa, İngiltere ve İtalya temsilcileri tarafından alındığı belirtilmiştir. 7 Mart 1920 tarihinde gönderilen 3.mektup ile Japon Devleti'nin de Ermenistan Devleti'ni “fiili hükümet” (gouvernement de fait) olarak tanıdığı belirtilmiştir.⁷

Cemiyet-i Akvam' ın Ermeni Meselesine Dâhil Olması

12 Mart 1920 tarihinde Londra Konferansı sırasında Lord Curzon tarafından Paris'te bulunan Lord Derby'e gönderdiği telgraf aracılığı ile Cemiyet-i Akvam'ın kurulacak olan Ermenistan devletini koruması altına alıp alamayacağı sorusunu yöneltmiştir. Lord Curzon Paris Barış Konferansı'nın Yüksek Konseyi olarak Londra Konferansı sırasında oy birliğiyle Ermenistan devletinin kurulması kararını aldıklarını bildirmiştir. Savaşın değişik aşamalarında ve savaş sonrasında Ermenilere bağımsız devlet kurmaları konusunda taahhütte buldukları hatırlatılmış, Amerika Birleşik Devletleri veya başka bir Avrupa ülkesinin Cemiyet-i Akvam gözetiminde Ermenistan mandasını alacaklarını umduklarını belirtmiştir. Herhangi bir büyük devletin Ermeni mandasını kabul etmemesi

6 De facto veya de fakto, “gerçekte”, “uygulamada”, “fiilen”, “fiili” ya da “pratikte” anlamında kullanılan Latince deyim. “Kanuna göre” veya “hukuki olarak” anlamına gelen de jure ile karşıt olarak sıkça kullanılır. Yasal bir durumu tartışırken de jure konu hakkında kanunların ne söylediğini, de facto ise gerçek hayatta uygulamanın nasıl olduğunu belirtir. Bu uygulama yasal olabilir ya da olmayabilir.

De facto teriminin oldukça geniş bir kullanım alanı vardır. Evlilikten, devletler hukukuna kadar birçok konuda kullanılır. Ayrıca geçerli bir kanun ya da standardın olmadığı fakat genelleşmiş bir uygulamanın söz konusu olduğu herhangi bir durumu belirtmek için kullanılır.

7 Andre Mandelstam, **La Societe Des Nations et les Puissances devant le Probleme Armenien**, L'imprimiere Hamaskaine, Beyrut, 2. Baskı 1970, s.71 -72.

durumunda ise Türkler ile yapılacak barış antlaşmasında gelecekte kurulacak olan Ermeni devletinin Cemiyet-i Akvam'ın koruması altına olacağına ilişkin bir metin yazılmasının Barış Konferansı Yüksek Konseyi tarafından arzu edildiğini belirtmiştir. Kurulacak devletin sınırları konusunda şimdilik bir yorum yapmak istemediklerini ama eğer Cemiyet-i Akvam ister ise bilgi verebileceklerini iletmiştir.⁸

Lord Curzon'un telgrafının Cemiyet-i Akvam'a iletilmesinden sonra Cemiyet-i Akvam Genel Sekreteri Eric Drummond, Lord Curzon tarafından telgrafın içeriğine ilişkin Cemiyet-i Akvam üye ülkelere bir bilgi notunu 17 Mart 1920 tarihinde gönderilmiştir. Bilgi notunda Cemiyet-i Akvam'ın, Türkler ile yapılacak barış antlaşmasına gelecekte kurulacak olan Ermeni devletinin Cemiyet-i Akvam'ın koruması altına alınması talebini yorumlamıştır. Eric Drummond, gönderilen telgrafın içeriğinden net bir sonuç çıkarmanın mümkün gözümediğini belirtmiştir. Kurulacak olan Ermeni Devleti'ne Cemiyet-i Akvam olarak bütçesine yardım yapılması konusuna ancak Cemiyet-i Akvam'ın Genel Kurulu'nun karar verebileceğini aynı şekilde kurulacak olan Ermeni devletinin korunmasına ilişkin karar için de Genel Kurul kararının alınması gerektiği belirtilmiştir. Cemiyet-i Akvam'ın uluslararası bir askeri gücü olmadığı hatırlatılarak, Ermeni Devleti'nin korunması için güç kullanımı konusunun iyice incelenmesi gerektiği bilgi notunda yazılmıştır. Cemiyet-i Akvam olarak Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin önerisini hemen reddetmek istemediklerini belirtmiş ve bu konuda daha ayrıntılı bilgilerin iletilmesini veya özel bir toplantı düzenlenmesi gerektiğini düşündüklerini yazmıştır.⁹

19 Mart 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam yetkilileri ile Türk Barış Antlaşması'nı hazırlayan İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri ile bir araya gelmişlerdir. Toplantı sonrası hazırlanan bilgi notunda İtalya'nın kurulacak Ermeni devletine maddi yardımda bulunamayacağı açıklaması üzerine, Cemiyet-i Akvam temsilci Paul Montoux, İtilaf Devletlerinin maddi yardım yapmaması durumunda Ermeni devletinin kurulması umutlarını terk etmeleri gerektiğini iletildiğini yazmıştır.¹⁰

8 11.3421.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

9 11.3421.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

10 11.3538.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

20 Mart 1920 tarihinde Londra'da Ermeni Delegasyonu adına A. Aharonian ve Bogos Nubar tarafından ortaklaşa kaleme alınan bir mektup Cemiyet-i Akvam'a gönderilmiştir. Mektupta İtilaf Devletleri Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin, Ermenistan Devleti'ni Cemiyet-i Akvam'ın koruması altına almak kararı verdiği yazılmıştır. Ermeni Delegasyonu Cemiyet-i Akvam'dan 7 maddeden oluşan bir idari yardım projesi talep etmiştir. Buna göre Cemiyet-i Akvam sözleşmesinin manda yönetimini düzenleyen 22. maddesi kapsamında idari yardım 20 yıl boyunca talep edilmiş, bu sürenin karşılıklı olur ile iki defa beşer yıl uzatılması mümkün kılınmıştır. Cemiyet-i Akvam'ın temsilcisi ülke başkentinde bulunacak ve Ermeni Devleti Cemiyet-i Akvam'a üye olacaktır.¹¹

24 Mart 1920 tarihinde ABD Dışişleri Bakanı tarafından İngiltere, Fransa ve İtalya'ya gönderilen notayla, Osmanlı Devleti ile yapılacak olan barış antlaşmasının bazı şartları hakkında ABD Hükümetinin değerlendirilmeleri aktarılmıştır. Buna göre, ilk olarak ABD, Osmanlı Devletiyle imzalanacak barış antlaşmasında bulunmasa da bu konuda söz söyleme hakkının olduğunu ayrıca kendisinin yalnız Amerikan çıkarları bakımından değil aynı zamanda da Orta Doğu'da adil bir düzenin yaratılması amacıyla bu hakkını kullanması gerektiğini açıklamıştır. İkinci olarak, ABD'ye göre "Açık Kapı Politikası"¹² sürdürülmeliydi. Üçüncü olarak ise bu açık kapı politikası ne ABD'ye ne de başka ülke zararına ya da yararına bir ayrıcalık getirmeliydi. Son olarak mevcut Amerikan çıkarlarının devamlılığı da gözetilmeliydi. Bununla birlikte ABD, Ermeniler lehine kararlar alınması ve Trabzon'un da denize çıkış kapısı olarak Ermenistan'a verilmesini istemekteydi. ABD Ermenistan konusunda tarafını belli etmiş fakat kendisini bağlayıcı ifadelerden de uzak durmayı bu nota ile başarmıştı.¹³

29 Mart 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam Genel Sekreteri Eric Drummond tarafından Cemiyet-i Akvam Konsey toplantısına sunulmak üzere bir rapor hazırlanmıştır. Genel Sekreter raporunda, Lord Curzon'un telgraf ile Barış Kon-

11 11.3567.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

12 Açık Kapı Politikası: Ticaret, göç ve vatandaşlık gibi konularda bütün ülkelere eşit haklar tanıma politikası. Bkz. Ahmet Emin Dağ, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü**, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s.338.

13 Mehmet Sait Dilek – Evren Küçük, "San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Ermeni Politikası", **Turkish Studies**, C 7/3 Yaz 2012, 959-971, s.963; Laurance Evans, **Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914 – 1924)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s.286-287.

feransı Yüksek Konseyi olarak Cemiyet-i Akvam'a başvurmasının sebebi olarak şu an için hiçbir devletin Ermeni mandasını kabul etmek istemediğini yazdığı belirtilmiştir.

Cemiyet-i Akvam Genel Sekreteri Eric Drummond, Lord Curzon'un telgrafında Ermenistan Devleti'ne verilecek olan Türk topraklarındaki düzenli ve düzensiz askeri Türk birliklerinin nasıl ve ne şekilde bu toprakları tahliye edeceklerinin belirtilmediğini yazmıştır. Türk askerlerinin bu toprakları tahliye etmesi konusunda Cemiyet-i Akvam'a bir sorumluluk verilmesinin düşünüldüğüne inanmanın çok güç olduğu ve barış antlaşmasının sınırlar ile ilgili maddelerinin hayata geçirilmesi için Cemiyet-i Akvam ile birlikte nasıl bir çalışma yürütebilecekleri sorusunun bu durumda ortaya çıktığını raporunda yazmıştır.¹⁴

Cemiyet-i Akvam Konseyi, 9 Nisan 1920 tarihinde Ermenistan'ın durumunu görüşmek üzere toplanmış ve bir memorandum hazırlamıştır. Cemiyet-i Akvam 11 Nisan 1920 tarihinde yayımladığı memorandumunda, gerek Ermeni delegasyonu ile görüşmeden gerekse de Paris Barış Konferansı Yüksek Komisyonu adına Lord Curzon'un telgrafından çıkardıkları sonucun, Cemiyet-i Akvam Sözleşmesinin 22. maddesine göre Cemiyet-i Akvam'ın Ermenistan mandasını kabul etmesi olduğudur. Cemiyet-i Akvam Konseyi yayınlamış oldukları memorandumun devamında, Cemiyet-i Akvam'ın bir devlet olmadığı belirtilerek, kendisine ait bir ordusu ve finans kaynaklarının olmadığı hatırlatılmıştır. Ayrıca Cemiyet-i Akvam'ın kendi sözleşmesinin 22. maddesine göre Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde kurulacak olan manda yönetimlerinin üst yönetimi olacağı ve kendisinin bir manda sahibi olamayacağı belirtilmiştir. Cemiyet-i Akvam, sonuç olarak Ermeni Devleti'nin, Cemiyet-i Akvam üyesi bir devletin veya başka bir devletin manda yönetimini kabul etmesi sonrasında 22. maddesi çerçevesinde manda yöneticisi olacağını belirtmiştir.

Memoranduma, Cemiyet-i Akvam dört soru eklemiştir. Birinci olarak kurulacak olan Ermeni devletinin finansal olarak kendine yeterli olmaması sebebi ile manda yönetimini alacak ülkeden maddi fedakârlık beklemenin adil olmayacağı ve bu sebeple hiçbir ülkenin manda yönetimine talip olmayacağı belirtilmiştir. Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu'ndan, Cemiyet-i Akvam'a üye devletlerden, kurulacak olan Ermeni devletine verilecek bir krediye garantör olmalarını

14 **Proces-Verbal of the Fourth Session of the Council of the league of Nations Held in Paris on 9th,10th and 11th April 1920**, Basım yeri ve yılı Belirtilmemiş, C 1-4, s.15.

talep edebileceklerini belirtilmiştir. İkinci olarak memorandumda, kurulacak olan Ermeni devletinin şu an büyük bir kısmının Osmanlı sınırları içerisinde olduğu ve şu an Türk ordusunun bulunduğu belirtilmiş, hiçbir askeri gücü bulunmayan Cemiyet-i Akvam'ın bu bölgelerin boşaltılması için bir etkisinin olmayacağı belirtilmiştir. İtilaf Devletlerinin kurulacak olan Ermenistan devletine verilecek topraklardaki Türk askeri varlığının tahliye edilmesi için gerekir ise askeri yardıma hazır olup olmadıklarını bilmek istediklerini belirtmiştir. Üçüncü olarak kurulacak olan Ermeni devletinin mandasına talip olacak devletin, barış antlaşmasında yeni Ermeni devletinin sınırlarının denizlere serbest açılmasına imkân verip vermeyeceğini bilmek isteyeceklerini belirtmiştir. Cemiyet-i Akvam, Batum şehrinin Ermenistan sınırlarına dâhil edilmesini önermiştir. Dördüncü olarak Cemiyet-i Akvam eğer herhangi bir medeni devletin veya kendisine üye devletin manda yönetimine talip olmaması durumunda Cemiyet-i Akvam'ın kurulacak olan Ermeni devletine ilgisini bitirmeyeceği ve Ermenistan devletinin korunması için başka yollar arayacağı yazılmıştır.¹⁵

23 Nisan 1920 tarihinde ABD Ermenistan'ı tanımıştır.

26 Nisan 1920 tarihinde San Remo Konferansı sırasında bir mektup, Cemiyet-i Akvam'a İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi tarafından gönderilmiştir. İtilaf Devletleri, 11 Nisan 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam tarafından Ermenistan konusunda yayımlanan memorandumda belirtildiği üzere, Cemiyet-i Akvam'ın bir devlet olmadığı, kendisine ait bir ordusu ve finans kaynağı bulunmadığını tekrar edilmiştir. Barış Konferansı Yüksek Konseyi olarak Cemiyet-i Akvam'ın memorandumda belirtildiği gibi en doğru çözümün Ermenistan mandasını kabul edebilecek Cemiyet-i Akvam'a üye bir devletin veya başka bir devletin bulunması bağlı olduğu yazılmıştır. Savaşa katılan devletler arasında yer alan Amerika Birleşik Devletlerinin imkânlarının çokluğu ve Ermeni meselesine olan sempatisinin bilindiği yazılmıştır.

Barış konferansı görüşmeleri sırasında sık sık ABD Başkanı Wilson'a Ermenistan mandasının ABD tarafından kabul edilmesi dile getirildiği, Ermenistan mandasının ABD tarafından kabul edilmesi önerilerinin Wilson tarafından net edildiği ne de kabul edildiği belirtilmiştir. Bu sebeple Yüksek Konsey olarak 25 Nisan 1920 tarihinde;

15 11.3810.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

1- ABD Başkanı Wilson'a, ABD'nin Ermenistan mandasını Osmanlı İmparatorluğu ile hazırlanan taslak barış antlaşmasının kabul etmesi önerilmesi,

2- Ermenistan Devleti mandasının ABD tarafından kabul edilmesi şartına bağlı olmaksızın, kurulacak olan Ermenistan devletinin sınırlarının ABD başkanı Wilson tarafından barış antlaşmasında yazılacak olan bir madde çerçevesinde tespit etmesi,

3- Barış Antlaşması'nda yer alacak bir madde ile Ermenistan ve Türk devletlerinin, Türkiye ile Ermenistan sınırlarını Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerini kapsayacak şekilde ABD Başkanı'nın vereceği kararı kabul edecekleri ve bu karar verilene kadar sınırların var olduğu şekli ile kalacağını kabul etmektedirler. ABD başkanı Wilson'a gönderilen mektupta, kurulacak Ermenistan devletinin sınırlarına Kilikya'nın dâhil edilmediği ve Akdeniz'e açılmasının fikrinden pratik (metinde geçen kelime) olmaması sebebi ile terk edildiği belirtilmiştir.

İtilaf Devletleri tarafından gönderilen mektubun devamında halen Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde olan Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerinin hangi kısımlarının şu an Erivan'da var olan Ermenistan Devleti toprakların dâhil edileceği ve kendi kendisine yeterli bir Ermenistan Devleti'nin var olabilmesi için denize ulaşabileceğinin tespit edilecek sınırlar içerisinde belirtilmesi talep edilmiştir. Ermenistan Devleti'nin kuzey batı- kuzey ve kuzeydoğu sınırlarının Gürcistan ve Azerbaycan devletleri arasında varılacak olan bir antlaşma ile tespit edileceği belirtilmiştir.

Ermenistan Devleti'ne silah ve mühimmat desteğinde bulunulduğunu ama bununla birlikte İtilaf Devletleri'nin askeri olarak savaş sonrasında Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki var olan sorumluluklarından dolayı her hangi bir askeri destekte bulunamayacakları belirtilmiştir. Bunun ile birlikte Ermenistan Devleti'ne destek olmak için gönüllülerden oluşturulacak askeri yapıların oluşturulmasını ise memnuniyet ile karşılayacakları yazılmıştır.¹⁶

26 Nisan 1920 tarihinde San Remo'dan ABD Başkanı Wilson'a gönderilen mektubun bir örneği de Cemiyet-i Akvam' a gönderilmiştir.¹⁷

13 Mayıs 1920 tarihinde A. Aharonian, Ermenistan Devleti Delegasyon Başkanı imzası ile Fransa, Paris'ten İtalya Roma'da toplantı yapan Cemiyet-i

16 11.4212.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

17 11.4212.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

Akvam'a göndermiş olduğu telgraf ile Ermenistan'ın Cemiyet-i Akvam'a resmi üyeliği için başvuruda bulunmuştur.¹⁸

Aynı gün A. Aharonian ikinci bir telgrafı Cemiyet-i Akvam Konsey toplantısına göndermiştir. İkinci telgrafında A. Aharonian, Ermenistan'dan almış olduğu resmi bilgilere göre, Azerbaycan'ın Sovyet yönetiminin kurulduğu ve Ermenistan'dan Karabağ ve Zengezur'u boşaltmalarını talep ettiklerini, Ermenistan tarafından bu isteğin kabul edilmemesi halinde ise bunun Rusya'ya savaş ilanı olarak kabul edileceğini yazdıklarını belirtmiştir. Türklerin Erzurum istikametinden saldırıya hazırlandıklarını ve Enver Paşa'nın kardeşi ve yeğeni Halil ve Nuri Paşa komutasında Azerbaycan ordusunun bulunduğu belirtilmiştir. Bolşeviklik pelerini altına gizlenen Pan-Turanist hareketin Ermeni Devleti'ni yok etmek üzere olduğu belirtilmiştir. Ermeni Delegasyonu olarak son on beş aydır sürekli olarak bu tehlikenin varlığını bildirdiklerini ve İtilaf Devletlerine boşuna başvuruda bulduklarını telgrafında A. Aharonian yazmıştır. Silahı ve mühimmatı bulunmayan Ermenistan'ın, bugüne kadar bir tek kartuş¹⁹ yardım almadığı ve yardım almaz ise 1915'teki katliamların bu sefer daha büyük ölçekte gerçekleşeceğini iddia etmiştir.²⁰

24 Mayıs'ta Wilson tarafından Senatoya sunulan Ermenistan mandası önerisi ilk olarak Senato Yabancı İlişkiler Komitesi tarafından 11/ 4 oranı ile ret edilmiş ve nihai karar için Senatoya gönderilmiştir.²¹

26 Mayıs 1920 tarihinde New York Times, Wilson'ın öneriyi kabul etmesinin Senatoda ABD halkının çoğunluğunun görüşü tarafından ret edilen Cemiyet-i Akvam Sözleşmesi'nin kabul edilmesi manasına geleceği için karşı çıkmıştır.²²

1 Haziran 1920 tarihinde, ABD Senatosu tarafından Ermenistan Mandası tasarısı reddedilmiştir.

18 **Proces-Verbal of the Fifth Session of the Council of the League of Nations held in Rome From 14th to 19th May, 1920**, Basım yeri ve yılı belirtilmemiş, Cilt 5-6 s.167.

19 Kartuş metinde yazıldığı şekilde yazılmıştır. Tüfeklerde kullanılan mermi kutusu manasına gelmektedir.

20 **Proces-Verbal of the Fifth Session of the Council of the League of Nations held in Rome From 14th to 19th May, 1920**, Basım yeri ve yılı belirtilmemiş, Cilt 5-6, s.169.

21 Antranik Masis, **The Question of the American Mandate Over Armenia**, Proodos Printing Co, Lefkoşe, Güney Kıbrıs Rum Kesimi 1980, s. 148.

22 **New York Times** 26 Mayıs 1920, http://spiderbites.nytimes.com/free_1920/articles_1920_05_00002.html, Erişim tarihi 01.08.2014.

7 Temmuz 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ermenistan'a göndermiş olduğu bir nota ile Ermenilerin Oltu ilinden çekilmelerini istemiştir. Ermenistan Devleti ise Oltu'nun bir Ermeni ili olduğunu belirterek çekilmemiş, bununla da yetinmeyip Müslümanlara mezalimlerine devam etmişlerdir.²³

10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Barış Antlaşması imzalanmıştır.

28 Ağustos 1920 tarihinde eski Ermenistan Başbakanı Hatissian'ın Yunanistan'daki Eleftheros Typos gazetesine vermiş olduğu demeçte, Atina'ya görevli olarak geldiği ve şu an Ermenistan ile Mustafa Kemal ile arasında herhangi bir iletişimin bulunmadığı belirtilmiştir. Ermenistan Devleti olarak, Sevr Barış Antlaşması ile Ermenistan Devleti'nin sınırlarını belirlemek için atanan ABD Başkanı Wilson'un kararını beklediklerini belirtmiştir. ABD Başkanı Wilson tarafından Ermenistan Devleti'nin sınırlarının belirlenmesi sonrasında Ermenistan'ın verilecek olan toprakları işgal edeceğini belirtmiştir. Ermenistan'ın Sevr Antlaşması imzalanır imzalanmaz, ABD Başkanı Wilson'a bir telgraf göndererek, sınırları bir an önce belirlemesini istediklerini, Karadeniz'de ise deniz limanı olarak Trabzon veya Rize'yi tercih ettiklerini bildirmiştir.²⁴

25 Eylül 1920 tarihinde Ermenistan Devleti'nin Paris Barış Konferansı Başkanı imzası ile Cemiyet-i Akvam' a göndermiş olduğu mektup ile ikinci kez Sevr Antlaşması'ndaki imzacı devlet olarak Cemiyet-i Akvam'a Ermenistan'ın kabul edilmesi talebinde bulunmuştur.²⁵

24 Eylül 1920 tarihinde büyük bir Ermeni saldırısı Doğu Anadolu'da Türklerle karşı başlamıştır.²⁶

28 Eylül 1920 tarihinde Ermeni çetelerinin saldırıları üzerine TBMM'si adına harekete geçen Türk orduları bir gün sonrasında Sarıkamış'ı Ermeni işgalinden kurtarmışlardır.²⁷

23 Cemal Avcı, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/810/10296.pdf>, Erişim tarihi 13.07.2014.

24 11.6491.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

25 **Cemiyet-i Akvam 1920 Genel Kurul Dokümanı, numara 56**, s.5, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

26 Cemal Avcı, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/810/10296.pdf>, Erişim tarihi 13.07.2014.

27 Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C 2, Sayı 3 Kış 208, ss.125- 138, s.130.

Ermenistan Devleti'nin Barış Konferansı Başkanı, A. Aharonian imzası ile Cemiyet-i Akvam'a 6 Ekim 1920 tarihinde bir mektup gönderilmiştir. Mektupta, 2 Ekim 1920 tarihinde hükümetlerinden bir telgraf aldıklarını ve gönderilmiş telgrafta, düzenli Türk birliklerinin komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın Kars'a doğru ilerlediği ve gönderdiği memorandum ile Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarına göre Oltu, Kars ve Ardahan'ı boşaltmasını istediği yazılmıştır.

A. Aharonian, Brest-Litovsk Antlaşması'nda Kars ve Batum'un Türklere verildiğini hatırlatarak bunun Sevr Antlaşması'nın ihlali olduğunu belirtmiştir. Ermenistan karşısında askerî olarak sayıca üstün olan Türklere karşı Ermenistan Devleti'nin Cemiyet-i Akvam'a acil olarak başvuruda bulunarak mümkün olabilecek her koşulda müdahil olması talep edilmiştir.

Yardım talep etmelerinin sebebi olarak ise Ermenistan Devleti olarak Kazım Karabekir'e karşı ülkeyi savunmakta güçlük çekmeyeceklerini ama Ermenistan'ın aynı zamanda Azerbaycan Tatarları²⁸ ve Bolşeviklerin tehdidi altında bulunduğu mektupta yazılmış.

A. Aharonian, İtilaf Devletlerinin gerekli tüm diğer önlemleri almalarını istemiştir. A. Aharonian, mektubunda ilk olarak İtilaf Devletlerinin Trabzon'u işgal ederek, Türklere karşı ikinci bir cephe açmalarını talep etmiştir. Sevr Barış Antlaşması şartlarına göre Türklerin halen İstanbul'da kalmalarını sağlayan maddeye gönderme yapmış ve Halifenin Padişahın İstanbul'dan gönderilmesinin gündeme alınmasını talep etmiştir.²⁹ A. Aharonian üçüncü öneri olarak da Yunan ordularının Anadolu'da ilerlemesini istemiştir.

Cemiyet-i Akvam, A. Aharonian'ın göndermiş olduğu mektup sonrasında Cemiyet-i Akvam içerisinde H. Aghnides'ten hukuki görüş istemiştir. H. Aghnides, 11 Ekim 1920 tarihli raporunda Sevr Antlaşması'nın henüz onaylanmaması sebebi ile antlaşmanın hukuken ihlal edilmediği bu sebep ile Ermenistan

28 Metinde geçtiği şekilde birebir tercümesi yapılmıştır.

29 Sevr Antlaşması 36. Maddesi; İşbu Antlaşmanın hükümleri saklı kalmak koşuluyla, Bağlı Yüksek Taraflar, Osmanlı Hükümetinin İstanbul üzerindeki haklarına ve sıfatlarına dokunulmaması ve bu Hükümetle Majeste Padişah'ın²⁸ bu kentte oturmak ve bu kenti Osmanlı Devletinin başkenti tutmak bakımından özgür olduklarında görüş birliği içindedirler. Bununla birlikte, Türkiye, işbu Antlaşma ile bunu tamamlayan antlaşmaların ve sözleşmelerin hükümlerine, özellikle soy, din ve dil azınlıklarının haklarına dürüst, bir biçimde saygı göstermekte kusur ederse, Müttefik Devletler, yukarıda belirtilen hükmü değiştirmek hakkını kesinlikle saklı tutarlar ve Türkiye, bu bakımdan alınacak bütün kararları kabul etmeği şimdiden yükümlenir.

adına A. Aharonian'ın Cemiyet-i Akvam'a değil Sevr Antlaşması'nda imzacı olan İtilaf Devletlerine başvurması gerektiği belirtilmiştir.³⁰

Cemiyet-i Akvam, Sevr Antlaşması'nın onaylanmaması sebebi ile var olan durumun Cemiyet-i Akvam'a üye iki devlet arasında gerçekleşmemesi sebebi ile herhangi bir sorumluluk altında olmadığını kabul etmiştir. Barış Konferansı'nın, Yüksek Konseyi ile Cemiyet-i Akvam arasında yapılan görüşmelerin Cemiyet-i Akvam'a Ermenistan Devleti'nin korunması konusunda herhangi bir sorumluluk vermediği belirtilmiştir.

Cemiyet-i Akvam, Ermenistan delegasyonunun mektubunu Konsey üyelerine dağıtmak ve bu dağıtım konusunda Ermenistan delegasyonunu bilgilendirmek konunun Cemiyet-i Akvam'ın sorumluluğu konusunda bir taslak metin hazırlanması ve Cemiyet-i Akvam'ın Konseyine sunma kararını almıştır.³¹

12 Ekim 1920 tarihinde A.Aharonian Cemiyet-i Akvam'a ikinci bir mektup göndererek, 5 Ekim tarihinde Ermenistan Devleti tarafından gönderilen resmi telgrafta, Ermeni ordusunun Sarıkamış ve Kağızman'dan çekildiğini, Kars'a saldıran Türklerin ise geri püskürtüldüğünü yazmıştır. A. Aharonian, Cemiyet-i Akvam'dan Ermeni Devleti Delegasyonu olarak acil olarak müdahil olmasını talep edilmiştir. A. Aharonian, Cemiyet-i Akvam'ın müdahil olmasının sadece Ermenistan açısından değil aynı zamanda İtilaf Devletlerinin Kafkaslar ve Anadolu'daki çıkarları açısından da önemli olduğunu vurgulamıştır.³²

A. Aharonian'ın mektubunun bir örneğinin, Milletler Cemiyeti'ne üye devletlere dağıtımını 17 Ekim 1920 tarihinde yapmıştır.³³

20 Ekim 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam'ın Brüksel'de gerçekleştirilen 10.dönem toplantısında İngiltere'yi temsilen A.J. Balfour, İngiltere'nin düşmanları ile savaşa devam edebilmesi için Ermenistan'ı silah ve mühimmat olarak destekleyeceklerini ama bunun İngiltere'nin Ermenistan'a verilecek olan bir krediye garantör olacağı manasına gelmeyeceğini belirtmiştir. Ermenistan'ın 6 Ekim ve 12 Ekim tarihlerinde Türk saldırılarına karşı Cemiyet-i Akvam Konseyi'ne

30 11.7539.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

31 **Cemiyet-i Akvam Sözleşmesi madde 10.**

32 11.7507.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

33 11.7359.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler, Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

yapmış olduğu acil başvurular konusunda ise İngiltere'yi temsil eden Balfour, konunun Cemiyet-i Akvam Genel Konseyi'nin yetkisine girmediği ve Cemiyet-i Akvam Genel Konseyi'nin üye devletler arasındaki uluslararası ilişkileri düzenlemek ile yetkili olduğunu belirtmiştir. Balfour, Cemiyet-i Akvam olarak halen Ermenistan mandasını kabul edecek olan bir devleti bulmak için çaba gösterebilecekleri ve bunun Cemiyet-i Akvam'ın gelecek Genel Kurulu'nda görüşüleceğini Ermenistan için bir şeylerin yapılması konusunda Genel Konsey olarak Genel Kurul'da destekleyici olacaklarını belirtmiştir.³⁴

23 Ekim 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam tarafından, Cemiyet-i Akvam Konseyi Başkanı Hymans imzası ile A. Aharonian'a gönderilen mektupta, Cemiyet-i Akvam'ın Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi sonrasında yetkili olduğu, Sevr Antlaşması'nın uygulanmasının sorumluluğunun Cemiyet-i Akvam'da değil imzacı devletlerde bulunduğu belirtilmiştir. Cemiyet-i Akvam Konseyi olarak bu devletlerin var olan durum içerisinde Ermenistan'a mümkün olabilecek her türlü yardımda bulunmaları konusunda çağrıda bulunmayı bir görev olarak kabul ettiğini belirtmiştir. Aynı zamanda Cemiyet-i Akvam'ın 11 Nisan 1920 tarihli kararının kendilerine hatırlatılacağı ve Ermenistan'ın geleceğinin garantiye alınması için gerekli olan önlemlerin gecikmeden tespit edilmesi konusunda bir çağrıda bulunacaklarını belirtmiştir.³⁵

27 Ekim 1920 Tarihinde Paris Barış Konferansı'na A. Aharonian tarafından gönderilen mektupta, 20 Ekim tarihinde Erivan'dan gönderilen telgrafta Kars etrafındaki çatışmaların Türkler ile devam ettiği, diğer cephelerin sakin olduğu, Türklerin üstün sayısına rağmen halkın ve askerlerin morallerinin yerinde olduğu yazılmıştır. A.Aharonian mektubunun devamında 13 Ekim tarihinde Sovyet Devleti'nin Ermenistan'dan Türkiye'ye serbest geçiş izni talep ettiğini ama bunun reddedildiğini yazmıştır. Bolşeviklerin Ermeni Devleti'ni kuşatmaları sebebi ile Ermenistan İtilaf Devletlerinden Polonya ile Bolşevikler arasında yaptıkları gibi iyi niyetli arabuluculuk faaliyetinde bulunmasını talep etmiştir. Bu isteğin Cemiyet-i Akvam'a da aktararak Cemiyet-i Akvam'ın talep ve önerilerin beklendiği belirtilmiştir.³⁶

34 **Proces- Verbal of the Tenth Session of the Council Held in Brussels, 20Th October – 28th October, 1920**, Basım yeri ve yılı belirtilmemiş, Cilt 9-10, s.3.

35 **Proces-Verbal of the Fifth Session of teh Councilk of the League of Nations held in Brussels, 20th October 1920 – 28th October 1920**, Basım yeri ve yılı belirtilmemiş, Cilt 9-10 s.73.

36 11.9354.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

Türk ordusu, 30 Ekim 1920 tarihinde Kars Kalesi'ni ele geçirmiştir. Ermeniler 6 Kasım tarihinde mütareke için başvuruda bulunmuştur. Doğu Cephesi Kumandanlığının ileri sürdüğü şartlar Ermenilerce kabul edilince ertesi gün mütareke ilan edilmiştir.

7 Kasım tarihli bu mütarekeden sonra 8 Kasım'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin barış şartları Ermenilere iletilmiştir.³⁷ İletilen şartlara göre; Türk-Ermeni sınırının saptanması: Halk, milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmeleri ilkesi gereğince kendi istikbalini bizzat tayin etmeye çağrılacaktır. Türkiye komşu soyun özgür olarak güvenlik içinde gelişmesi için her türlü yardımda bulunacak. Yanlar, yurttaşlarının ve mallarının bir yerden diğer bir yere taşınmalarına izin verecektir. Türkiye Harbî Umumi sırasında kendi topraklarından göç eden Ermenilerin yurtlarına dönerek yerleşmelerini ve uygar ülkelerdeki azınlıklara tanınan haklardan yararlanmalarını taahhüt etmektedir. Türkiye, kendi güvenliği için Ermenistan'ın fiili güvence vermesini talep eder.³⁸

15 Kasım 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam'ın birinci Genel Kurul toplantısı İsviçre Cenevre şehrinde başlar.

17 Kasım 1920 tarihinde, Ermenistan Delegasyonu adına A. Aharonian tarafından Cemiyet-i Akvam'a gönderilen mektupta Erivan'dan almış olduğu resmi telgrafa göre 7 Kasım 1920 tarihinde ortak düşmanlarına karşı yalnız bırakılmış ve bitkin düşmüş Ermenistan Devleti'nin Türk milliyetçileri ile ateşkes antlaşması imzalamak zorunda kaldığını yazmıştır.

A. Aharonian mektubunda Cemiyet-i Akvam'ın dikkatini ateşkes antlaşması veya imzalamak zorunda olduğu Ermenistan'ın kalabileceği bir barış antlaşmasına çekmiştir. A. Aharonian, Türk milliyetçileri ile imzalanmak zorunda kalınabilecek bir barış antlaşması ile Sevr Barış Antlaşması'ndaki Ermenistan konusunda kazanılmış uluslararası haklardan olabilecek kısmi veya tamamen bir kaybı protesto edeceklerini bildirmiştir.

17 Kasım 1920 tarihinde A. Aharonian tarafından yazılan ikinci mektupta, Ermenistan'dan ellerine geçen ikinci bir telgrafı Cemiyet-i Akvam'ın bilgisine sundukları belirtilmiştir. 17 Kasım 1920 tarihinde Ermenistan'ın Tiflis temsilciği tarafından gönderilen telgrafta Paris Barış Konferansı heyetinden, Türk-

37 Atatürk, **a.g.e.**, s.326.

38 Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969, s.843-844.

lere karşı baskı uygulanması için gerekli adımları atmalarının talep edildiği, Cemiyet-i Akvam'a gönderdiği mektupta yazmıştır.³⁹

18 Kasım 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam 1. Genel Kurulu Ermenistan Devleti'nin geleceğinin korunması konusunda Cemiyet-i Akvam Konseyi'ni görevlendirmiştir.⁴⁰

22 Kasım tarihinde ABD Başkanı Wilson Sevr Antlaşması'nın 89.maddesine göre Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerini Ermenistan'a vermiştir.

22 Kasım 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu'nda alınan kararda; Ermeniler ve Kemalistler arasında ki düşmanlıkları bir an önce bitirebilmek ve Ermenilerin trajedisine son verebilmek amacı ile gerekli adımları atacak bir arabulucu devletin bulunması gerektiği belirtilmiştir.⁴¹

24 Kasım 1920 tarihinde ki Cemiyet-i Akvam'ın Konsey toplantısında 22 Kasım tarihinde Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu tarafından Ermenistan için alınan kararı üye tüm devletlere iletme kararı alınmıştır. Cemiyet-i Akvam Konseyi, -her ne kadar ABD Cemiyet-i Akvam'a üye olmasa da- ABD Başkanı'nun Ermenistan Devleti'nin sınırlarını belirlemek konusunda yetkilendirildiği ve ABD'nin Ermenistan mandasını kabul etmemesi ile insancıl sebepler ile Kemalistler ile Ermenistan arasındaki düşmanlıkları bitirebilmek için aracı olmasına ters düşmediği yazılmıştır.⁴²

29 Kasım 1920 Peru herhangi bir detay belirtmeden Cemiyet-i Akvam ile iş birliğine hazır olduğunu belirtmiştir.⁴³

30 Kasım 1920 tarihinde ABD Başkanı Wilson, kendisinin Ermenilere herhangi bir askeri güç göndermek konusunda yetkisiz olduğunu ve bunun için Kongre kararının gerektiğini belirtmiştir. Kongre'nin alacağı karar konusunda ise bir tahminde bulunamayacağını belirtmiştir. Kendisinin moral ve diplomatik destekte bulunabileceğini, iyi niyetli arabuluculuk faaliyetleri konusunda bir

---

39 11.8592.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

40 C.378.M268.1921VII, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

41 11.8815.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

42 **Proces – Verbal of the Eleventh Session of the Council, Held at Geneva, 14th November to 18th December, 1920**, Basım yeri ve yılı belirtilmemiş, C 11-12, s.10.

43 11.9077.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

temsilcisi vasıtası ile yerine getirebileceğini belirten cevabi bir telgraf göndermiştir.⁴⁴

30 Kasım 1920 tarihinde İspanya Başbakanı M.Dato tarafından Cemiyet-i Akvam'a gönderilen telgrafta, her ne kadar Genel Kurul kararından tam neyin talep edildiğini anlayamamış olsalar da Pasifik ilkeleri çerçevesinde moral veya diplomatik arabuluculuk noktasında yardıma hazır olduklarını bildirmiştir.⁴⁵

Brezilya Dışişleri Bakanı Azevedo Marques tarafından 30 Kasım 1920 tarihinde gönderilen telgrafta Brezilya'nın tek başına veya diğer devletler ile birlikte Ermenilerin kötü durumuna son vermek için yardıma hazır olduklarını bildirmişlerdir.⁴⁶

2 Aralık 1920 tarihinde⁴⁷ TBMM ile Ermenistan arasında Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır. Gümrü Antlaşması'nın içeriğinde Ermenistan'ın Sevr Antlaşması'nı tanımayarak Avrupa'daki temsilcilerini geri çağırılmayı ve İtilaf Devletlerinin temsilcilerini, bu devletler Kemalist Türkiye ile Barış Antlaşması imzalayınca dek Erivan'a sokmamayı kabul etmekteydi.

3 Aralık 1920 tarihinde İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri tarafından ortak kaleme alınarak Cemiyet-i Akvam'a gönderilen mektupta, Cemiyet-i Akvam'a ABD başkanı Wilson tarafından çizilen Ermenistan Devleti sınırlarının çok geniş olarak belirlendiğini konusunda şikâyetle bulunulmuştur ve henüz Sevr Barış Antlaşması'nın onaylanmadığı hatırlatılmıştır.⁴⁸

4 Aralık 1920 tarihinde Panama desteklediklerini ve bu amaç ile yapılacak olan heyetin masraflarına üye devletlerin nüfus oranına göre belirlenmesi halin-

44 11.9038.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

45 11.9038.3421 **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

46 11.9038.3421 **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

47 Cemal Avcı, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/810/10296.pdf>, Erişim tarihi 13/07/2014

48 Edita Hzoian, "The Question of Admitting the Republic of Armenia to the League of Nations", **Central and Eastern European Review**, Cilt 4 s.10, Kaynak olarak Edita Hzoian, 1991 Ermenice Erivan da basılan G.Lazian, "**Armenia and the Armenian Quesiton at the searchlight of Armenian- Russian Relations**" kitabının 213. sayfasına gönderme yapmaktadır.

de katılacaklarını belirtmiştir.⁴⁹

15 Aralık Siam Ermenistan konusunda Cemiyet-i Akvam tarafından alınacak her türlü karara uyacağını ve Cemiyet-i Akvam' a üye devletlerin nüfuslarına göre belirlenecek bir oranda katkıda bulunacaklarını belirtmiştir.⁵⁰

16 Aralık 1920 tarihinde ABD'den Başkan Sekreteri imzası ile Norman Davis, Cemiyet-i Akvam' a gönderilen bir telgraf ile ABD Başkanı Woodrow Wilson'un eski İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau'yu şahsi temsilcisi olarak Ermenistan konusunda aracılıkta bulunmak üzere görevlendirildiği bildirilmiştir.⁵¹

16 Aralık 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam' ın Genel Kurul görüşmelerinde Ermenistan Devletinin üyeliği görüşülmüştür. Cemiyet- i Akvam Genel Kurulu'nun 5 numaralı Cemiyet-i Akvam'a üyelik başvurularını inceleme komitesi 20 Kasım 1920 tarihinde ilk toplantısını gerçekleştirmiştir. 5 Numaralı Komite kendi içinde 3 ayrı alt komite oluşturmuştur. Ermenistan'ın başvurusunu inceleyen komite ayrıca Azerbaycan, Kosta Rika, Ukrayna ve Gürcistan'ın başvurularını da incelemiştir.⁵²

Komite raporunda raporun da, her ne kadar tüm üye devletlerin Ermenistan'ın üyeliğini istemiş olsa da belirli sınırları ve istikrarlı bir hükümeti olmayan Ermenistan'ın, Cemiyet-i Akvam'a üye olması durumunda ise Ermenistan'da bir manda yönetiminin kurulamayacağını ekleyen komite, Sevr Antlaşması'nın onaylanması durumunda Ermenistan'ın üyeliğinin söz konusu olabileceğini söylemiştir.

Ermenistan'ın Cemiyet-i Akvam'a üyeliği Genel Kurul'da yapılan konuşmalardan sonra oylanmıştır. Oylamaya katılan 29 ülkeden 8 ülke Ermenistan'ın Cemiyet-i Akvam'a üyeliği konusunda evet oyu vermiştir. Ermenistan'ın Cemiyet-i Akvam 'a üyeliğini kabul eden devletler, Kanada, Peru, Portekiz, Romanya, Salvador, İsviçre, Uruguay, Venezuela'dır. 13 ülke ya toplantıya ka-

49 11.10040.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

50 11.10324.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

51 11.10527.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

52 Actes de la premiere Assemblée, Seances des Commissions Cilt 2 sayfa 159, Journal de la premiere Assemblée de la Societe des Nations, sayı 8, 23 Kasım 1920, sayfa 62.

tılmamış ya da çekimser oy kullanmıştır. 21 ülke ise Ermenistan'ın Cemiyet-i Akvam'a üyeliği konusunda hayır oyu kullanmıştır. Hayır oyu kullanan ülkeler, Avustralya, Bolivya, Brezilya, İngiltere, Şili, Kolombiya, Küba, Danimarka, İspanya, Yunanistan, Hindistan, İtalya, Japonya, Liberya, Norveç, Yeni Zelanda, Panama, Paraguay, Hollanda, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı ve İsveç'tir.⁵³

17 Aralık 1920 tarihinde Romanya tarafından Cemiyet-i Akvam'a gönderilen mektupta, Romanya Devleti'nin Uluslararası üye devletlerin nüfus oranına göre katılacakları ve toplam 40 bin kişiden oluşabilecek bir askeri gücün kurularak Ermenistan'a gönderilmesi önerilmiştir. Romanya'nın para, asker ve malzeme vermeye hazır olduğu belirtilmiştir.⁵⁴

2 Ocak 1921 tarihinde ABD başkanı Wilson'un Sevr Antlaşmasınının 89. Maddesine göre tespit ettiği Ermenistan'ın sınırları Washington'da yayımlanan gazetelerde yer almıştır.⁵⁵

3 Ocak 1921 tarihinde İstanbul'da ki İngiliz İşgal Güçleri Yüksek Komiseri Horace Rumbold tarafından 20 Aralık 1920 gönderilen Doğu (Kafkasya) başlıklı ve gizli damgalı rapor, Londra'da Lord Curzon'a ulaşmıştır. Raporun girişinde Horace Rumbold, raporun yılın büyük kısmını Erivan'da geçiren Lord Mayor of London's Relief Committee'de görevli Rev.H.W.Harcourt tarafından kaleme alındığı belirtilmiştir. Raporun bir örneği de Cemiyet-i Akvam'a gönderilmiştir. Raporda İtilaf Devletleri tarafından 1920 yaz sonuna doğru Ermenistan'a silah desteği yapıldığı ve Kanada Ross tüfeklerinin gönderildiği belirtilir iken Ermeni gönüllülerinden oluşturulan çetelerin ele geçirilen Türk topraklarında yaşayan Türklere karşı çok sayıda zulüm ve katliamlardan dolayı suçlu oldukları yazılmıştır. Ermeni gönüllü çetelerinin sadece Ermeni olmayanlara değil Ermenilerden de haraç aldıklarını ve zulüm ettiklerini yazmış, örnek olarak da Zengazur ve Karabağ'da yaşayan Ermenileri Rus ordusunu destekledikleri için cesur savaşçı olmasına rağmen ilkesiz bir alçağın önderliğindeki bir Ermeni çetesi verilmiştir.⁵⁶

Erivan yönetimini kabul etmeyen Ermeni-Gürcistan ve Karabağ,

53 **League of Nations, The Records of the First Assembly Plenary Meetings**, Cenevre, yayınevi belirtilmemiş, 1920 s.586-599.

54 11.9718.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler, Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

55 11.10527.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

56 Ermenistan Cumhuriyeti'nin bugün ulusal kahraman olarak kabul ettiği Şebinkarahisarlı Andranik Ozanyan kast edilmektedir.

Nahçıvan'da çatışmaların olduğu ve tarafların birbirlerine karşılıklı katliamlarının işlendiği raporda yer almıştır. Raporda Ermenistan'ın Türklere karşı kendisini savunmak konusunda barış durumunda bile bir ordu kuracak kapasiteye sahip olmadığı, Ermenistan'ın İtilaf Devletlerinin yörüngesinde kalacak ise bir İtilaf Devletlerinden birisi tarafından gönderilecek askeri danışmanlar sayesinde Ermenistan'ın savunulmasının mümkün olabileceği ve Ermeni olmayan nüfusun Ermenilere karşı güvenliğinin sağlanabileceği belirtilmiştir.⁵⁷

20 Ocak 1921 tarihinde Ermenistan devleti adına A. Aharonian tarafından Cemiyet-i Akvam'a gönderilen mektupta, kendilerinin aldıkları bilgilere göre Ermenistan'da kurulan Bolşevik iktidarın, ülke içerisinden değil, Rus Bolşevikler ile Türk Milliyetçilerinin iş birliği sonrasında gerçekleştiğini iddia etmiştir. A. Aharonian, Ermenistan tarafından Paris Barış Konferansı Ermenistan delegasyonu olarak kendilerine gönderilen 2 Kasım 1920 tarihli telgrafta, Ermenistan'ın imzalamak zorunda kalabileceği her türlü antlaşmaya karşın Ermeni delegasyonunun Sevr Antlaşması'na kesinlikle bağlı kalmaları konusunda görevlendirildiklerini belirtmiştir.⁵⁸

22 Ocak 1922 tarihinde ABD Başkanı Wilson tarafından gönderilen telgrafta Ermeni sorununun Sevr Antlaşması'nı kabul etmeyenler ve bu antlaşmayı uygulatamayanlarda bulunduğunu belirterek, Ermeni sorununun ancak Rusya'nın sınırları sorunu ile birlikte çözülebileceğini belirtmiştir.⁵⁹ Bu telgraf sonrasında ABD Başkanı Wilson Ermeni meselesinden çekilmiştir.

25 Ocak 1921 tarihinde Ermeni Deklarasyonu'ndan Vahan Papasian ve Gabriel Naoradounghian, Cemiyet-i Akvam Genel Sekreteri Eric Drummond'u ziyaret ettiler. Ermeni Delegasyonu 17 Kasım 1921 tarihinde Romanya'nın Ermenistan'a yardım için önerdiği 40 bin kişilik uluslararası askeri gücün fazla olduğunu ve 20 bin kişilik uluslararası bir askeri gücün Türklere karşı yeterli olduğunu belirtmişlerdir. ABD Başkanı Wilson'un Kongre'den Ermenistan için 25 milyon dolarlık kredi talebinde bulunduğunu ve bu kredi sayesinde Ermenistan mandasını kabul edecek bir devletin bulunabileceğini belirtmişlerdir.⁶⁰

57 11.10770.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi Cenevre, İsviçre.

58 11.10433.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

59 11.10655.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

60 11.11313.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

7 Ocak 1921 tarihinde Armenian American Association Başkanı George R. Montgomery tarafından Cemiyet-i Akvam'a gönderilen mektup ile kendilerinin hazırladıkları Ermenistan konusundaki bir karar tasarısını iletmişlerdir. Karar tasarısında ilk kez ABD veya diğer ülkelerle birlikte ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu içinde yer alan Ermenistan topraklarında bir Ermeni Ulusal Evi'nin kurulması ve korunmasının Cemiyet-i Akvam tarafından talep edilmesi istenmiştir. Mektupta kurulacak olan Ermeni Ulusal Evi'nin zaman içerisinde Sovyet Ermenistan'ı ile birlikte bir Ermeni Devletler Topluluğuna dönüşebileceği belirtilmiştir.⁶¹

18 Şubat 1921 tarihinde ABD'de bulunan Phil-Armenian League Cemiyet-i Akvam'a bir mektup gönderilmiştir. Mektupta başlayacak olan Londra Konferansı sırasında Cemiyet-i Akvam'ın, Ermenilerin Türkiye'de sadece güvenliklerinin sağlanmasının garantiye alınmasının dışında ayrıca belirlenecek olan topraklarda Ermenilerin kendi faaliyetlerini barış içerisinde sessizce sürdürebilecekleri bir bölgede Ermeni Evi'nin kurulmasının sağlanması istenmiştir.⁶²

21 Şubat – 12 Mart 1921 tarihinde gerçekleştirilen Londra Konferansı sırasında İtilaf Devletleri temsilcilerinin, gerek Ankara Hükümetine gerekse de İstanbul Hükümetine Wilson tarafından belirlenen sınırların içerisinde kurulacak Ermenistan devleti fikrinden kurulacak olan bir “ Ermeni Ulusal Evi” karşılığında vazgeçtiklerini bildirmişlerdir.⁶³

25 Şubat 1921 tarihine Cemiyet-i Akvam Konseyi'nin Paris'te gerçekleştirdiği toplantıda Genel Sekreter'in Ermenistan konusunda hazırlamış olduğu rapor kabul edilmiştir. Raporda Cemiyet-i Akvam'ın siyasi ilişkide olduğu Ermeni Hükümetinin ortadan kalktığını ve Rusya Bolşeviklerine az ya da çok bağlı bir hükümetin kurulduğu belirtilirken, Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni delegasyonu başkanı A.Aharonian'a göre bu sadece Ermenilerin ülkelerini ve ırklarını korumak için yaptıkları bir değişikliktir. Genel Sekreter bu değişikliğin

61 11.10647.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

62 11.10964.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

63 Lt-Col. Lawrence Martin, **The Treaties of Peace 1919 -1923**, Cilt 1, New Jersey, 2007, s.XXXIII.

Ermenistan'ın batılı devletler ile ilişkilerini zora soktuğunu belirtmiştir. İkincil olarak Genel Sekreter, Ermenilerin 2 Aralık'ta Kars Antlaşması'nı imzalamaya zorlandıklarını 1878'den beri Rusya Ermenistanı'na ait olan toprakların Türklerin eline geçtiğini ve bu toprakların geleceğinin referandum ile belirleneceğinin kararının alındığını belirtmiştir. İtalyan kaynaklardan aldıkları bilgilere göre Ermenilerin bu antlaşmayı protesto ederek Sovyetlerin müdahil olmasını istediklerini ve Moskova'ya bir konferans için Ermeni, Azeri ve Türklerin davet edildikleri belirtilmiştir.

Wilson 2 Aralık 1920 tarihinde sınırları belirlediği, bu kararında çok büyük toprakların Ermenilere verildiğini ve 22 Ocak'ta Wilson'ın göndermiş olduğu telgrafta Ermeni sorununun Sevr'i uygulatamayan Büyük Güçler'den kaynaklandığını ve aynı zamanda Rusya'nın sınırların ile yakında ilgili olduğunu yazdığını belirtmiştir. Londra'da Türkler ve büyük güçlerin yapacağı toplantı öncesinde Cemiyet-i Akvam'ın bir şey dile getiremeyeceği ve Sevr uygulanacak mı yoksa değiştirilecek mi bunun bilinmediğini, bu sebep ile konseyin Ermenistan'a yardımının ne olacağı konusunun ancak konunun netleşmesi ile mümkün olabileceğini belirtmişlerdir.⁶⁴

26 Şubat 1921 tarihinde Bogos Nubar Paşa Londra Konferansı'nda yapmış olduğu konuşmasında Sevr Antlaşması'nın şartlarının yerine getirilmesini istemiş ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bolşevikler tarafından işgal edilmesinin Türkiye'deki Ermenilerin özgürleştirilmesine engel olamayacağını belirtmiştir. Kemalistler tarafından 4 vilayetin işgal edilmiş olduğunu ama İtilaf Devletleri tarafından askerî işgal altında olan bölgelerin bulunduğunu ifade etmiştir. Bogos Nubar Paşa, Fransa'nın işgal ettiği Kilikya bölgesinde ateşkesten sonra geri dönen 150 bin Ermeni'nin bulunduğunu ve karma bir Jandarma gücü ile Kilikya'da Ermenilere otonomi verilmesini istemiştir.

A. Aharonian ise yapmış olduğu konuşmasında, Rusya Ermenistanı'nın Sovyetler tarafından işgal edilmesinin ne Türkiye Ermenistanı'nın özgürleştirilmesine ne de Rusya Ermenistanı'nda bulunan 300.000 bin Türkiye Ermenistan'ı mültecilerinin geri dönüşüne engel olması için bir sebep teşkil etmediği dile getirmiştir. Ermenistan Devleti'nin Gümrü Antlaşması'nı imzalamadan önce kendilerine gönderdikleri talimatta Sovyetler ve Kemalistler ile yapmak zorunda kalacakları antlaşmaları tanımamaları emrini verdiklerini belirtmiştir.

64 11.11187.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

İngiltere adına Lord Curzon Rusya Ermenistan'ındaki Bolşevizm ve Türkiye Ermenistan'ının Kemalist güçler tarafından işgal edilmesi sonrasında, İtilaf Devletleri'nin Ermenistan'a yardım etmek için büyük askeri güçler gönderemeyeceklerini ayrıca ABD Başkanı Wilson tarafından gerçekleştirilmesi çok güç sınırlarında belirlediğini bunun içinde Trabzon limanının da sınırlara dâhil edilmesini örnek göstermiştir. Lord Curzon kendi görüşüne göre Ermenilerin Trabzon'u istememeleri gerektiğini ama denize ulaşacak bir yeri isteyebilecekleri belirterek, Ermenilerin genel olarak fedakârlıkta bulunmak zorunda olduklarını belirtmiştir.

Kilikya konusunda Fransa adına M.Berthelot, Ermenilerin Sevr Antlaşması'nı da yer almayan özel bir rejimi gelecekte alamayacaklarını bununla beraber Fransa'nın Kilikya bölgesinden çekilmesi ile birlikte Ermeni azınlığın korunması için garanti sağlayacağını, bunun Fransız subayların kontrolü altında karma jandarma veya başka önlemlerle sağlanabileceğini belirtmiştir.⁶⁵

4 Mart 1921 tarihinde İtilaf Devletleri hazırladıkları taslak barış antlaşması maddesine "Türk Devleti'nin Türkiye'nin doğu sınırları içerisinde Türkiye Ermenilerinin, 'Ermeni Ulusal Evi'⁶⁶ hakkını tanıyacaklarını ve Cemiyet-i Akvam

65 Andre Mandelstam, **La Societer des Nations et Les Puissances Devant le Problem Armenien**, Association Libanaise des Universitaires Armeniens , 2 Baskı 1970, Lübnan, s.197 – 199.

66 "Ulusal Ev" teriminin ilk kez 2 Kasım 1917 tarihinde Althour Balfour tarafından Yahudilerin Filistin'e geri dönüşlerinin sağlanabilmesi için kullanılmıştır. Althour Balfour tarafından yayımlanan deklarasyon ile Dünya' da ki Yahudiler için bir " Ulusal Ev " kurulması ve Yahudi, diasporasının Filistin'e geri dönüşü için İngiltere'nin en iyi çabayı göstereceğini ilan etmiştir. **Anglo- American Committee of Inquiry, American Zionist Emergency Council**, ABD, 1946, s.6. 24 Nisan 1920 tarihinde gerçekleştirilen San Remo konferansı sırasında Filistin (Ürdün dahil) ve Irak İngiliz mandası altına bırakılması kararlaştırılmıştır. Balfour Deklarasyonu' nun Filistin mandası için geçerliliği konusunda İtilaf Devletleri ortak karar almışlardır. Norman Bentwich, **The Mandate System**, Logmans Greenand Co. New York, ABD, 1930, s. 83 Sevr Antlaşması'nın 95.maddesinde Filistin'de bir Yahudi Ulusal Evi kurulması yer almıştır. Sevr Antlaşması 95.Madde; Bağlı Yüksek Taraflar, 22. Madde hükümlerinin uygulanmasıyla, Başlıca Müttefik Devletlerce saptanacak sınırlar içinde Filistin'in yönetimini, sözü edilen Devletlerce seçilecek bir Manda yöneticisi devlete vermeği kararlaştırmışlardır. Manda yöneticisi devlet, Yahudi halkı için Filistin'de bir ulusal yurt kurulmasından yana İngiliz Hükümetince daha önce 2 Kasım 1917'de açıklanan ve öteki Müttefik Devletlerce kabul edilen bildirinin uygulanmasından sorumlu olacaktır; şu kadar ki, Filistin'deki Yahudi olmayan toplumların yurttaşlık [medenî] haklarıyla dinsel haklarına ve başka herhangi bir ülkedeki Yahudilerin yararlandıkları haklara ve siyasal statüye zarar verecek hiçbir şey yapılmayacaktır. Manda yöneticisi Devlet, çeşitli dinsel toplumlara ilişkin bütün sorunları ve istemleri in-

tarafından tespit edilecek bir komitenin bu amaç ile Ermenilere verilecek toprakları tayin etmesini Türkiye'nin kabul edeceğini" yazmışlardır.⁶⁷ İtilaf Devletleri Londra Konferansı sırasında aldıkları bu karar ile Sevr Antlaşması'nda da Wilson tarafından çizilen sınırları belirten 89. maddeyi fiilen ortadan kaldırmışlardır.

İtilaf Devletlerinin 4 Mart 1921 tarihinde almış oldukları karar ile Sevr Antlaşması'nın 88. ve 89.⁶⁸ maddelerini fiilen ortadan kaldırmıştır. 88. maddede belirtilen bağımsız ve özgür Ermenistan'ı İtilaf Devletleri ortadan kaldırmış ve 89. maddede belirtilen 4 vilayet sınırları içerisinde belirlenen sınırlar ABD Başkanı tarafından ortadan kalkmış bulunmaktaydı.

16 Mart 1921 Moskova Antlaşması imzalanır.

15 Eylül 1921 tarihinde Cemiyet-i Akvam'ın 2. Genel Kurulu'na Ermeni konusunda gelişmeleri incelemesi için 6 numaralı alt komisyona göndermiştir. Bu görüşmeler sırasında Türkiye Ermenistanı konusunda Güney Afrika adına Lord Robert Cecil tarafından hazırlanan bir metin üye devletler tarafından oy birliği ile kabul edilmiştir.

Kabul edilen metinde Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin Sevr Antlaşması'nda değişiklik yaparak, bir Ermeni Ulusal Evi'nin kurulması kararı aldığı belirtilmiştir. Türkiye ve İtilaf Devletleri arasında yapılabilecek olası bir barış antlaşması sırasında Osmanlı Yönetiminden bağımsız bir Ermeni Ulusal Evi'nin kurulması için Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu olarak Konseyin gerekli adımları atması konusunda görevlendirmiştir.⁶⁹

---

celemek ve bunların çözümünü sağlamak için en kısa sürede bir Komisyon kurmak yükümlülüğünü kabul eder. Bu Komisyonun kuruluşunda ilgili dinsel çıkarlar göz önünde tutulacaktır. Komisyon Başkanı, Cemiyet-i Akvam Konseyince atanacaktır.

67 Andre Mandelstam, *a.g.e.* s,200 -201.

68 **Sevr Antlaşması Madde 89;**

Türkiye, öteki, Müttefik Devletlerin yapmış oldukları gibi, Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir Devlet olarak tanıdığını bildirir.

Sevr Antlaşması Madde 89;

Öteki Bağıtlı Yüksek Taraflar gibi, Türkiye⁵⁴ ile Ermenistan da, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinde, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın saptanması işini Amerika Birleşik Devletleri Başkanının hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır.

69 **League of Nations Index to the Records of the Second Assembly, Plenary Meetings**

21 Eylül 1921 tarihinde Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu'nda 6 numaralı komitede kabul edilen tasarı görüşülmüştür. Fransa adına konuşan Bourgeois, bağımsız bir Ermenistan kelimesinin metinde yer almasına karşı çıkmış ve bağımsız Ermeni devletinin sınırlarını belirlemek yetkisinin veya Ermenistan devletini kurmak yetkisinin Cemiyet-i Akvam'ın Genel Kurulunda veya Cemiyet-i Akvam Konseyi'nde bulunmadığını belirterek, bu cümleye Fransa olarak çekince koyduklarını belirtmiştir. Yapılan oylama sonrasında metin Fransa'nın çekincesi ile birlikte oy birliği ile kabul edilmiştir.⁷⁰

21 Eylül 1921 tarihinde Cemiyet-i Akvam 2.Genel Kurul toplantısında bağımsız bir Ermenistan'ın Türkiye toprakları içerisinde kurulması kabul edilmiştir.

20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Fransa, Anadolu'da işgal ettiği bölgelerden çekilmiştir.

22 - 26 Mart 1922 tarihinde İtilaf Devletleri temsilcileri, Paris Barış Konferansı sırasında İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından alınan bir karar ise, Ermenilerin geleneksel taleplerinin karşılanabilmesi için bir Ermeni Ulusal Evi'ne sahip olmaları gerektiği belirtilmiştir.⁷¹

26 Mart 1922 tarihinde Ermeni Ulusal Evi konusunda alınan kararda, Ermenilere savaş sırasında İtilaf Devletlerince verilen taahhütler sebebi ile çektikleri acılardan dolayı özel dikkate alındığı ve Ermenilerin geleneksel özlemlerini karşılayabilmek amacı ile bir Ermeni Ulusal Evi'nin kurulması için Cemiyet-i Akvam'dan yardım istenmesine karar verilmiştir.⁷²

Cemiyet-i Akvam Genel Sekreter yardımcısı Phillip Baker, Paris Konferansı sonrasında, 9 Nisan 1922 tarihinde Arnold Toynbee ile iletişime geçerek, kurulacak olan Ermeni Ulusal Evi konusunda kendisinden görüş istemiştir. Arnold Toynbee, 12 Nisan 1922 tarihinde göndermiş olduğu cevabi mektubunda Eri-
van'daki Müslüman nüfusun varlığı konusunda Ermenistan'dan yeni dönmüş olan Cemiyet-i Akvam adına görevli Norveçli Nansen'e bağlı olarak çalışan Harold Buxton'dan bilgi alacağını ve birkaç gün içerisinde kendisini bu konu-

---

and Records, Cenevre, yayınevi belirtilmemiş, 1921, s. 294, 11.159467.3421 **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Cenevre, İsviçre.

70 **Journal officiel de la Societe des Nations**, Mart- Nisan 1921, S 2, sayfa 153.

71 Lt-Col. Lawrence Martin, **a.g.e.**, s.XXXIII.

72 11.21525.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletleri Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

da bilgilendireceğini yazmıştır. Arnold Toynbee, kurulacak olan Ermeni Ulusal Evi'nin olası sınırları konusunda birinci olarak, var olan Ermeni Devleti'nin kuzey ve doğu sınırlarından genişlemesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Sovyetlerin, Ermenilere Azerbaycan'dan maksimum toprak verdiğini, tamamen Müslümanların yaşadığı toprakların Ermenilere verilmesini Azerbaycan'ın kabul etmesinin beklenmemesi gerektiği belirtilmiştir. Toynbee ikinci olarak Ermenistan'ın ancak batıda Türkiye'ye genişleyebileceğini ve bunun ise ancak diplomatik yolla mümkün olduğunu belirtmiştir. İngiltere ve büyük güçlere karşı Türklerin tepkisini belirten Toynbee, diplomatik yol ile toprak kazanımının Cemiyet-i Akvam ile başarabileceğini mektubuna yazmıştır. Türkiye'nin Cemiyet-i Akvam'a üye olmasının, diğer devletler ile eşit statü sağlanması ile birlikte, kazanacağı hakların yanında görev ve sorumluluklar da vereceğini ve bunun Cemiyet-i Akvam'ın pazarlık gücünü artırabileceğini belirtmiştir. Toynbee, Ermeni Ulusal Evi için ilk olarak küçük Nahçıvan Cumhuriyeti'nin katılmasını önermiştir. Nahçıvan konusunda Azerbaycan ve Türkiye'de yaşayan Ermeniler ile nüfus değişim antlaşmasının yapabileceğini belirten Toynbee, Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ile en son kendisinin Londra Konferansı için gelmiş olduğu zaman yapmış olduğu görüşmede Türkiye'nin Erivan ile bir nüfus değişim antlaşması yapmaya hazır olduklarını söylemiştir. Toynbee, Türkiye'nin Kars'ın doğusunu Ermenistan'a vermeye ikna edilebileceğini ve bunun Ermeni Ulusal Evi'nin kurulması açısından Nahçıvan'ın topraklarının kazanılması ile birlikte vazgeçilmez olduğunu belirtmiştir.

Toynbee, Kars'ın doğusunun alınması ile birlikte Van bölgesinin, I.Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'ye ait olan kısmının da Ermeniler'e verilebileceğini, burada önemli olan konunun Türklerin İran ile sınır bağlantısının sağlanmaya devam etmesi ve eğer Türkler, Ermeniler'i silahsızlandırmak isteler ise yeterli sayıda Jandarma askerinin kabul edilmesinin yeterli olacağını belirtmiştir. Toynbee İran'ın kuzeyinden bir bölgenin de İran'dan kiralanabileceğini yazmıştır.⁷³

19 Nisan 1922 tarihinde tarihin de İngilizlerin Kafkaslara Yardım Misyonunda⁷⁴ görevli Harold Buxton tarafından Cemiyet-i Akvam'da görevli Phillip Baker'a gönderilen mektupta Erivan'da görevli İngiliz Komiseri G.F.Gracey'en aldığı bilgiye göre çoğu Nahçıvan'da olmak üzere Erivan'daki Türk nüfusunun savaş sonrasında 25.000 kişi olduğunu bildirmiştir.

73 11.20454.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

74 British Relief Mission in TransCaucasia, yazarın notu.

20 Nisan 1922 Harold Buxton tarafından Cemiyet-i Akvam' da görevli Phillip Baker'e gönderilen ikinci mektupta, Arnold Toynbee'nin hazırladığı memorandumda Erivan Cumhuriyeti'nin genişlemesi ile ilgili ekonomik yönü yeterince incelediğini düşünmediğini belirtmiştir. Erivan Cumhuriyeti'nin yaşayabilmesi için Kars ve Sarıkamış'ın Erivan'a dâhil edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Sarıkamış'ın yakacak ihtiyacını karşılayacağı ve Kars'ın ise hayvancılık açısından gerekli olduğunu belirtmiştir.⁷⁵

22 Nisan 1922 tarihinde Arnold Toynbee tarafından Cemiyet-i Akvam, Phillip Baker'a gönderilen ikinci mektupta, Ermenistan'dan yeni dönen Harold Buxton'dan Erivan'da bulunan Müslüman nüfusun istatistik bilgilerini direkt olarak Cemiyet-i Akvam'a göndermesini istediğini yazmıştır. Toynbee, Erivan Cumhuriyeti'nde var olan Müslüman nüfusun sayısının tahmin ettiğiinden daha az olduğunu, az olmasından dolayı Türklerin bir kısmının öldürülerek yok edildikleri yazmıştır.

Toynbee, Kars platosunun odun enerji ihtiyacının karşılanması açısından Erivan için ekonomik olarak önemli olduğunu belirtmiştir.

Toynbee, Erivan Cumhuriyeti'nde yaşayan Müslüman nüfusun sayısının tahmin ettiğiinden az olması sebebi ile Van bölgesinin Ermenilere verilmesini daha zorlaştırdığını belirtmiştir. Toynbee, Ermeni sorunun diplomatik yolla Rusya ve Türkiye'nin ikna edilerek ancak çözülebileceğini, Büyük Güçlerin artık Ermeniler için kan dökmeyeceklerini yazmıştır.⁷⁶

28 Nisan 1922 tarihinde Harold Buxton tarafından Cemiyet-i Akvam'da görevli Philip Baker'a gönderilen üçüncü mektupta, Nahçıvan'daki Türk nüfusunun 1914 yılında 70.000 olduğu ama bugün için Türk nüfusun bu sayının çok altında olduğunu yazmıştır.⁷⁷

Toynbee'nin, 29 Nisan 1922 tarihli 3. mektubunda Türkiye ve Rusya'nın üçüncü bir ülkenin, Ermeni mandasını alması durumunda özellikle büyük bir güç olur ise, buna karşı birleşeceklerini belirtmiştir. Ermenilerin Rusya ile yakın ilişki kurmasını öneren Toynbee, Rusya'nın her zaman Bakü ile Türkiye arasın-

75 11.20454.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

76 11.20454.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

77 11.20454.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

da Ermenileri bir engel olarak görmek istediklerini, ayrıca Türkiye'den toprak istekleri konusunda Bitlis'in olmaması gerektiğini zira bunun Mezopotamya'ya inmek ve İran ile Türkiye'nin irtibatını keserek bir çevreleme politikası olarak Türkler tarafından düşünebileceğini yazmıştır.⁷⁸

3 Mayıs 1922 Harold Buxton tarafından Cemiyet-i Akvam'da Phillip Baker'a gönderilen üçüncü mektupta, kendisinin herhangi bir devletin Ermeni mandasını kabul edeceğine inanmadığını, en son Kafkaslara yaptığı ziyaret sonrasında Erivan Sovyet Cumhuriyeti'nin Kars ve Sarıkamış'ın dâhil edilerek genişletebileceğini sonucuna vardığını yazmıştır. Harold Buxton eğer Cemiyet-i Akvam veya başka Avrupa devletlerinin Ermeniler için bir şeyler yapmak istiyorlar ise Kilikya bölgesinde Cemiyet-i Akvam'ın denetiminde özel bir rejimin kurulmasını önermiştir.⁷⁹

9 Mayıs 1922 tarihinde Cemiyet-i Akvam Genel Sekreteri tarafından yayımlanan memorandumda, 7 Nisan 1922 A. Aharonian ve 15 Nisan 1922 Naradounghian, tarafından gönderilen mektuplarda, Ermeni Ulusal Evi sorunu ile Cemiyet-i Akvam'ın bir an önce ilgilenmesini talep ettiklerini yazmıştır. Cemiyet-i Akvam Genel Sekreteri tarafından memorandum üye devletlere ve Konsey üyelerine "Ermeni Ulusal Evi Sorunu" başlığı ile göndermiştir.⁸⁰

26 Ağustos 1922 tarihinde Batı Cephesi'nde de Mustafa Kemal Paşa'nın komutasında Büyük Taarruz başlamış ve 8 Eylül tarihinde fiilen Yunan ordusu yenilerek Anadolu topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır.

18 Eylül 1922 tarihinde gerçekleşen Cemiyet-i Akvam'ın 3. Dönem Genel Kurul toplantısında Güney Afrika adına Robert Cecil, Türkiye ile imzalanacak bir barış antlaşmasında Ermenistan konusunda bir taslak karar metnini iletmiştir.⁸¹

Hazırlanan taslak metin 22 Eylül 1922 tarihli Cemiyet-i Akvam'ın Genel Kurul toplantısında kabul edilmiştir. Kabul edilen metnine göre; Cemiyet-i Ak-

78 11.20454.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

79 11.20454.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

80 C.254.1922. VII, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

81 **Index to the English Edition of the Records of the Third Assembly, Pleanry Meetings and Committees**, Cenevre 1922, yayınevi belirtilmemiş, sayfa 125.

vam Genel Kurulu, bugüne kadar Ermenistan konusunda Cemiyet-i Akvam'ın çalışmalarını takdir ile andığını belirtmiştir. Genel Kurul, Türkiye ile yapılacak olan barış görüşmeleri sırasında, Ermenilere "Ulusal Ev" sağlanmasının gerekliliğinin göz ardı edilmemesi gerektiğini önererek, Cemiyet-i Akvam Genel Konseyi'nden ulusal ev konusunda sonuç alabilmek için gerekli gördüğü adımları atması konusunda yetkilendirmiştir.⁸²

11 Kasım 1922 tarihinde İsviçre'nin Lozan şehrinde barış görüşmeleri başlar.

2 Aralık 1922 tarihinde A. Aharonian, Cemiyet-i Akvam Genel Sekreteri Eric Drummond'ı ziyaret ederek, ABD temsilcilerinin Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu'unun son kararından haberlerinin olmadığını söyleyerek, Genel Kurul tarafından alınan Ermeni Ulusal Evi ile ilgili kararın Lozan Konferansı'na katılan devletlere dağıtımının yapılmasını talep etmiştir. Eric Drummond ise Genel Kurul kararının dağıtımını 7 Aralık tarihinde Cemiyet-i Akvam'a üye devletlere gerçekleştirir.⁸³

Cemiyet-i Akvam Genel Sekreteri Eric Drummond, Cemiyet-i Akvam içerisinde yapmış olduğu iç yazışmada ancak Lozan Barış Konferansı Sekretaryasının istemesi halinde belge göndereceğini yazmıştır.⁸⁴

82 A.102.1922 VII, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

83 11.24977.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

84 11.24977.3421, **Cemiyet-i Akvam Arşivi**, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi, Cenevre, İsviçre.

Sonuç

Cemiyet-i Akvam, kendi yasallığını, I.Dünya Savaşı sonrasında yapılan barış antlaşmalarının giriş kısmında Cemiyet-i Akvam 'ın 26 maddeden oluşan sözleşmesinin yer alması ile kazanmıştır.⁸⁵ Osmanlı İmparatorluğu ile imzalana Sevr Barış Antlaşması'nın da ilk 26 maddesini Cemiyet-i Akvam Sözleşmesi oluşturmaktadır.

Cemiyet-i Akvam'ın, sadece Ermeni meselesinde değil herhangi bir konu ile ilgili olarak gerek Osmanlı İmparatorluğu ve 1920 tarihinde kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne karşı herhangi bir yaptırım gücü, Sevr Antlaşması'nın onaylanmaması sebebi ile bulunmamakta idi.

Cemiyet-i Akvam'da Ermeni meselesinin Lozan Barış Konferansı'na kadar olan seyrinin başlangıcı 12 Mart 1920 tarihinde Barış Konferansı'nın, Ermenistan Mandasını kabul edecek ülke bulamaması sebebi ile Cemiyet-i Akvam'dan Ermenistan Devleti'ni koruması altına alıp alamayacağı sorması ile başlamıştır. Cemiyet-i Akvam'ın gerek bir devlet olmaması sebebi ve gerekse askeri gücü ve finans kaynağı olmamasını ileri sürerek bu başvuruyu reddetmiştir. Ayrıca Cemiyet-i Akvam yayımlamış olduğu 11 Nisan 1920 tarihli memorandumda kendisini manda sahibi ülkeleri denetleyen üst kurum olarak sözleşmesinin manda yönetimini düzenleyen 22. maddesine gönderme yapmıştır.

Cemiyet-i Akvam'da Ermeni meselesinin ikinci aşaması Ermenistan Barış Konferansı Deklarasyonu'nun 6 Ekim 1920 tarihinde Sevr Antlaşması'nı uygulamak amacı ile Türklere karşı yardım talebi konusunda Cemiyet-i Akvam'a başvurusu ile başlamıştır. Cemiyet-i Akvam kendi içerisinde. H. Aghnidees'ten hukuki görüş istemiştir. 11 Ekim 1920 tarihinde verilen H. Aghnidees tarafından yazılan raporda Sevr Antlaşması'nın henüz onaylanmaması sebebi ile antlaşmanın hukuken ihlal edilmediği bu sebep ile Ermenistan adına A. Aharonian'ın Cemiyet-i Akvam'a değil Sevr Antlaşması'nda imzacı olan İtilaf Devletlerine başvurması gerektiği belirtilmiştir.

20 Ekim 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam'ın Brüksel'de gerçekleştirilen 10.dönem toplantısında İngiltere'yi temsilen A.J. Balfour, Ermenistan'ın 6 Ekim ve 12 Ekim tarihinde Türk saldırılarına karşı Cemiyet-i Akvam Konseyi'ne yap-

---

85 Bu antlaşmalar; Almanya ile yapılan Versay Barış Antlaşması, Avusturya ile yapılan Saint Germain Barış Antlaşması, Bulgaristan ile yapılan Barış Antlaşması Neuilly –sur-Seine Barış Antlaşması, Macaristan ile yapılan Trianon Barış Antlaşmasıdır.

mış olduğu acil başvurular konusunda görüş bildirmiştir. Konunun Cemiyet-i Akvam Genel Konseyi'nin yetkisine girmediği ve Cemiyet-i Akvam Genel Konseyi'nin üye devletlerarasındaki uluslararası ilişkileri düzenlemek ile yetkili olduğunu belirtmiştir.

23 Ekim 1920 tarihinde, Cemiyet-i Akvam Konseyi Başkanı Belçika temsilcisi Paul Hymans imzası ile Ermenistan Barış Delegasyonu'na gönderilen mektupta, Cemiyet-i Akvam'ın Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi sonrasında yetkili olduğu, Sevr Antlaşması'nın uygulanmasının sorumluluğunun Cemiyet-i Akvam'da değil imzacı devletlerde bulunduğu belirtilmiştir.

Cemiyet-i Akvam'da Ermeni Meselesinin üçüncü aşaması ise Ermenistan'ın yapmış olduğu üyelik başvurusudur. San Remo Konferansı sonrasında Ermenistan mandasının ABD' ne önerilmesi sonrasında, ABD'nin bunu kabul etmeyeceğini gören Ermenistan hemen akabinde 13 Mayıs 1920 tarihinde Cemiyet-i Akvam'a Ermenistan'ın Cemiyet-i Akvam'a resmi üyeliği için başvuruda bulunmuştur. 25 Eylül 1920 tarihinde Ermenistan Devleti Cemiyet-i Akvam'a, ikinci kez bu sefer Sevr Antlaşması'ndaki imzacı devlet olarak başvuruda bulunmuştur.

Cemiyet-i Akvam Sözleşmesi'nin 10. ve 11. maddeleri üye devletlerin siyasi bağımsızlıklarını güvence altına almaktaydı.⁸⁶ Ermenistan Cemiyet-i Akvam'a üye olarak Sevr Antlaşması çerçevesinde belirlenecek sınırlar içerisinde askeri ve siyasi güvenliğinin garantörlüğünü Cemiyet-i Akvam'a vermeyi amaçlamaktaydı. 16 Aralık 1920 tarihinde yapılan oylama sonucunda Ermenistan'ın üyelik başvurusu Cemiyet-i Akvam tarafından ret edilmesi sonrasında Ermenistan'ın

---

86 **Cemiyet-i Akvam Sözleşmesi 10.madde;**

Cemiyet Üyeleri, bütün Cemiyet üyelerinin ülke bütünlüklerine ve şimdiki siyasal bağımsızlıklarına saygı göstermeği ve bunları dışarıdan gelecek herhangi bir saldırıya karşı korumayı yükümlenirler. Saldırı, saldırı tehdidi ya da tehlikesi durumunda, Konsey, bu yükümlülüğün yerine getirilmesini sağlayacak yolları belirtir.

Cemiyet-i Akvam Sözleşmesi 11.madde;

1. Cemiyet Üyelerinden birine doğrudan doğruya dokunsun ya da dokunmasın, her savaşın ya da savaş tehdidinin bütün Cemiyet'i ilgilendirdiği ve Cemiyet'in ulusların barışını etkin bir biçimde korumaya özgü önlemleri almakla yükümlü olduğu kesin olarak açıklanır. Böyle bir durumda, Cemiyet'in herhangi bir Üyesinin istemesi üzerine, Genel Sekreter, Konseyi hemen toplantıya çağırır.

2. Bundan başka, Cemiyet'in herhangi bir Üyesinin, uluslararası ilişkileri etkileyecek nitelikte olan ve sonuç olarak uluslararası barışı ve bantın dayandığı iyi geçinmeyi bozacak bir durum üzerine Genel Kurulun ya da Konseyin dikkatini dostça çekmek hakkı olduğu da açıklanır.

yasal olarak tanınması (de jure) gerçekleşmemiştir. Ermenistan Devleti Cemiyet-i Akvam' ın sorumluluğu kapsamına girmemiştir.

Cemiyet-i Akvam'da Ermeni Meselesinin son şekli ise 7 Ocak 1921 tarihinde *Armenian American Association* Başkanı George R. Montgomery tarafından Cemiyet-i Akvam'a gönderilen mektup ile Osmanlı İmparatorluğu içinde yer alan Ermenistan topraklarında bir Ermeni Ulusal Evi'nin kurulması ve korunmasının Cemiyet-i Akvam tarafından talep edilmesi başlamıştır. Bu mektubun ertesinde 4 Mart 1921 tarihinde İtilaf Devletleri Londra Konferansı sırasında aldıkları karar ile Sevr Antlaşması'nda da Wilson tarafından çizilen sınırları belirten 89. maddeyi fiilen ortadan kaldırmışlardır. İtilaf devletleri hazırladıkları barış antlaşması karar tasarısına "Türk Devleti, Türkiye'nin doğu sınırları içerisinde Türkiye Ermenilerinin, 'Ermeni Ulusal Evi' hakkını tanıy ve Cemiyet-i Akvam tarafından tespit edilecek bir komitenin bu amaç ile Ermenilere verilecek toprakları tayin etmesini kabul eder" metnini yazmışlardır.

21 Eylül 1921 tarihinde ise Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu İtilaf Devletlerinin 4 Mart 1921 tarihli Londra Konferansı kararını değiştirerek, kendi sözleşmesinin yetkilerini aşmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde bağımsız bir Ermeni Ulusal Evi'nin kurulması kararını Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu almıştır. Genel Kurul, ilgili kararı almadan önce Fransa adına konuşan Bourgeois Ermeni Ulusal Evi kararında, bağımsız bir Ermenistan kelimesinin metinde yer almasına karşı çıkmıştır. Bağımsız Ermeni devletinin sınırlarını belirlemek yetkisinin veya Ermenistan devletini kurmak yetkisinin Cemiyet-i Akvam'ın Genel Kurulunda veya Cemiyet-i Akvam Konseyi'nde bulunmadığını belirterek, bu cümleye Fransa olarak çekince koyduklarını belirtmiştir.

Yapılan oylama sonrasında metin Fransa'nın çekincesi ile birlikte oy birliği ile kabul edilmiştir. İngiltere ve İtalya'nın Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu'nda Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız bir Ermeni Ulusal Evi'ne karşı çıkmamaları ise 4 Mart 1921 tarihli Londra Konferansı kararı ile çelişmekteydi.

Cemiyet-i Akvam'da Ermeni Meselesi Lozan Barış Konferansı öncesinde son olarak, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk İstiklal Harbi'nin kesin askeri zaferi sonrasında 22 Eylül 1921 tarihinde 3. Dönem Genel Kurulu'nda almış olduğu kararda geçmiştir. Türkiye ile yapılacak olan barış antlaşmasında, Türkiye'de Ermeni Ulusal Evi sağlanmasının güvenceye almak için kendi Konsey'ini gerekli adımları atması konusunda görevlendirmiştir.

Cemiyet-i Akvam'ın barış antlaşması yapmak yetkisi bulunmamakta idi bu sebep ile de Türk devleti ile yapılacak olan barış antlaşmasına müdahalede bulunmak için hukuki bir yetkisi bulunmamakta idi. Barış Antlaşması yapmak yetkisi İtilaf Devletleri'nin Yüksek Konseyi'nde bulunmaktaydı. Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu kendi sözleşmesini çığnemiş bulunmaktaydı.

Cemiyet-i Akvam idari kadrosu ise Türklere yapılan katliamlarla ilgili belgeleri üye devletlere göndermekten imtina etmiştir. Ahlaki olarak Cemiyet-i Akvam'ın bu bilgileri paylaşması gerekmekte idi.

Unutulmaması gereken önemli bir husus ise 28 Ağustos 1920 tarihinde eski Ermenistan Başbakanı Hatissian tarafından Yunanistan'da ki Eleftheros Typos gazetesine vermiş olduğu demektir. Ermenistan devletinin Sevr Barış Antlaşması ile Ermenistan devletinin sınırlarını belirlemek için atanan ABD başkanı Wilson'un kararını açıklaması sonrasında Ermenistan'a verilecek Türk topraklarını işgal edecekleri açıklamasıdır. Ermenistan saldırgan devlet statüsünde bulunmaktaydı.

Cemiyet-i Akvam'ın Barış Konferansı Ermeni Delegasyonu ile olan ilişkisinin de hukukiliği tartışma konusudur. Özellikle, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması sonrasında yetkisiz konuma gelen Paris Barış Konferansı Ermenistan Delegasyonu, kendi meşruiyetini sözde 2 Kasım 1920 tarihli telgraf ile Ermenistan'ın imzalamak zorunda kalabileceği her türlü antlaşmaya karşın Ermeni Delegasyonunun Sevr Antlaşması'na kesinlikle bağlı kalmaları konusunda görevlendirildiklerini iddia ederek sağlamaya çalışmasını Cemiyet-i Akvam kabul etmiştir. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması sonrasında kendisine üye olmayan Ermenistan'ın, Sevr Barış Antlaşması'ndan çekilmesine rağmen Ermenistan heyeti ile resmi ilişki içerisinde bulunmasın da hukuki yönü tartışma konusudur.

KAYNAKÇA

Bentwich Norman, **The Mandate System**, Logmans Greenand Co. New York, ABD, 1930.

DAĞ, Ahmet Emin, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü**, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.

EVANS, Laurance, **Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914 – 1924)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.

HELMREICH, Paul C. **From Paris to Sevres**, Ohio State University Press, Columbus, 1974.

HOVANNİŞIAN Richard G., **The Republic of Armenia**, C 1, University of California Press, California, 1971, s.276.

KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969.

MANDELSTAM, Andre, **La Societer des Nations et Les Puissances Devant le Problem Armenien**, Association Libanaise des Universitaires Armeniens, 2 Baskı 1970, Lübnan.

MARTİN, Lt-Col. Lawrence, **The Treaties of Peace 1919 -1923**, C 1, New Jersey, 2007, s. XXXIII.

MASİS, Antranik, **The Question of the American Mandate Over Armenia**, Proodos Printing Co, Lefkoşe, Güney Kıbrıs Rum Kesimi, 1980.

SONYEL, Salahi, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1986.

Makaleler

Mehmet Sait DİLEK – Evren KÜÇÜK, “San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Ermeni Politikası”, **Turkish Studies**, C 7/3 Yaz 2012, 959-971, s. 963.

Süleyman BEYOĞLU, “Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu”, **Gazi Akademik Bakış**, C 2, Sayı 3 Kış 208, ss.125- 138, s. 130.

Edita HZOYAN, “The Question of Admitting the Republic of Armenia to the League of Nations”, **Central and Eastern European Review**, C 4.

İnternet

New York Times 26 Mayıs 1920, http://spiderbites.nytimes.com/free_1920/articles_1920_05_00002.html, Erişim tarihi 01.08.2014

Cemal Avcı, “Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/810/10296.pdf>, Erişim tarihi 13.07.2014.

Cemiyet-i Akvam Yayınları

Actes de la premiere Assemblée, Seances des Commissions C 2, **Journal de la premiere Assemblée de la Societe des Nations**, S 8, yayınevi belirtilmemiş, 23 Kasım 1920, sayfa 159.

Index to the English Edition of the Records of the Third Assembly, Plenary Meetings and Committees, Cenevre 1922, yayınevi belirtilmemiş.

Journal officiel de la Societe des Nations, Mart- Nisan 1921, S 2.

League of Nations General Assembly, Document no 56, 1920, yayınevi belirtilmemiş.

League of Nations Index to the Records of the Second Assembly, Plenary Meetings and Records, Cenevre, yayınevi belirtilmemiş, 1921.

The Records of the First Assembly Plenary Meetings, League of Nations Cenevre, Yayınevi belirtilmemiş, 1920.

Proces- Verbal of the Tenth Session of the Council Held in Brussels, 20th October – 28th October, 1920. Basım yeri ve yılı belirtilmemiş, C 9-10.

Proces-Verbal of the Fifth Session of the Council of the League of Nations held in Rome From 14th to 19th May, 1920, Basım yeri ve yılı belirtilmemiş, C 5-6.

Proces-Verbal of the Fourth Session of the Council of the league of Nations held in Paris on 9th, 10th and 11th April 1920, Basım yeri ve yılı Belirtilmemiş, C 1-4.

The Ninth Plenary Meeting of the Assembly of the League of Nations, Cenevre, 1920, Basım yeri ve yılı belirtilmemiş, C 11-12.

Cemiyet-i Akvam Arşivi Belgeleri, Birleşmiş Milletler Kütüphanesi Cenevre, İsviçre

11.3421.3421, 11.3538.3421, 11.3567.3421, 11.3810.3421,
11.4212.3421, 11.6491.3421, 11.7359.3421, 11.7507.3421,
11.8592.3421, 11.8815.3421, 11.9038.3421, 11.9077.3421,
11.9354.3421 11.9718.3421, 11.10040.3421, 11.10324.3421,
11.10433.3421, 11.10527.3421, 11.10647.3421, 11.10655.3421,
11.10770.3421, 11.10964.3421, 11.11313.3421, 11.11187.3421,
11.15967.3421, 11.20321.3421, 11.20454.3421, 11.21525.3421,
11.24977.3421

A.102.1922 VII C.60.Mic.1922.VII C.378.M268.1921VII, C.254.1922. VII,

SALON II
VI. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Betül ASLAN

**ERMENİ DEVLETİ KURMA POLİTİKASININ ACI SONUCU:
DOĞU ANADOLU, NAHÇIVAN VE İREVAN BÖLGELERİNDE
ERMENİLERİN TÜRK-MÜSLÜMAN NÜFUSA KARŞI
YAPTIKLARI MEZALİMLER**

GÜNTEKİN NECEFLİ*

ÖZET

Çar Rusyası 19. yüzyılının ilk yarısından başlayarak Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına tehcirini yapmakla bu bölgenin tarihi dönemlerden beri süregelen geleneksel etnik siyasal ve dini manzarasını zorla değiştirdi. Kuzey Azerbaycan'ın İran ve Türkiye'yle sınır topraklarına Güney Kafkasya için tamamen yabancı olan yeni Hıristiyan milleti yerleştirildi.

1828 yılının Mart'ında İmparator I.Nikolay'ın fermanıyla Azerbaycan işgal edilmiş; İrevan ve Nahçıvan hanlıkları kaldırılmıştı. Bu hanlıkların topraklarında İran ve Türkiye'den tehciri yapılmakta olan Ermeniler için Ermeni Vilayeti kuruldu. Bununla Kuzey Azerbaycan topraklarında Ermeni devleti kurmak için ilk adım atıldı.

Ermenilerin tehcirinden sonra Güney Kafkasya kanlı katliamlar dönemine girdi. Rus sömürgecileri tarafından silahlandırılan ve her taraftan savunulan Ermeni eşkiya çeteleri Azerbaycan halkına karşı soykırımlara başladılar. Büyük devletler kendi Kafkasya'yla ilgili jeopolitik planlarını gerçekleştirmek için Ermenileri bir araç olarak kullandılar.

I.Dünya Savaşı'nın oluşturduğu karışık durumdan faydalanan Ermeniler komşu halkların hesabına kendi ulusal devletlerini kurma iddialarını gerçekleştirmeye başladılar. Bu ideanın gerçekleşmesi içinse tek çıkar yol, bu topraklarda

---

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, guntekin.cemil@gmail.com

yaşayan yerli nüfusun mahviydi. 1918-1920’li yıllarda Azerbaycan’ın değişik bölgelerinde ve Doğu Anadolu’da Ermeni Taşnakların Türk – Müslüman nüfusa karşı yaptıkları soykırımlar insanlık tarihinin en kanlı cinayetlerinden birisidir.

1918 – 1920’li yıllarda Ermenilerin Doğu Anadolu, Nahçıvan ve İrevan bölgelerinde Türk-Müslüman nüfusa karşı gerçekleştirdiği soykırım Büyük Güç Devletlerinin Azerbaycan, İran ve Doğu Anadolu topraklarında Ermeni devleti kurmak için yüzyıllar boyu düşündükleri ve planlı şekilde gerçekleştirdiği sinsi politikasının kanlı sonuçlarından birisidir. Belirtilen dönemde Doğu Anadolu, Nahçıvan ve İrevan bölgelerinde Türk – Müslüman nüfusa karşı Ermenilerin yaptığı soykırımları kanıtlayan çok sayıda değerli belgelerin bir kısmı da Başbakanlık Osmanlı Arşivinde (BOA) korunmaktadır. Bu belgelerin belirli bir kısmı Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarınca hazırlanarak iki cilt halinde yayınlanmıştır. Arşivden elde edilen bu belgeler kanıtıyor ki; 1918 – 1920’li yıllarda Ermenilerin Doğu Anadolu (Kars, Iğdır, Beyazıt, Muş, Van, Erzurum, Trabzon, Kağızman vs.), Nahçıvan ve İrevan bölgelerinde on binlerce masum, silahsız Türk-Müslüman nüfus -Azerbaycan Türkleri, Anadolu Türkleri- o sıradan çocuklar, kadınlar, yaşlılar etnik kökeni yüzünden acımasızca katledilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Doğu Anadolu, Çar Rusyası, Türk Müslüman nüfus, soykırımlar

**THE BITTER RESULTS OF THE POLICY PURSUED FOR CREATION
OF AN ARMENIAN STATE: MASSACRES COMMITTED BY
ARMENIANS AGAINST THE TURKISH-MUSLIM POPULATION
IN EASTERN ANATOLIA, NAKCHIVAN AND IRAVAN**

ABSTRACT

Beginning from the 20-30s of the XIX century, Tsarist Russia through resettling the Armenians in the territory of North Azerbaijan had changed the traditional ethnic, political and religious views of the region existing from the ancient times there. In the areas of North Azerbaijan bordering with Iran and Turkey was settled new Christian ethnos, completely alien in the territory of the South Caucasus.

In March, 1828, by the decree of Emperor Nicholas I was liquidated the occupied Iravan and Nakhchivan khanates of Azerbaijan. Through resettling Armenians who were moved from Turkey and Iran was created the so-called "*Armenian province*" for them. Thus, the first step was made to create an Armenian state in North Azerbaijani lands.

After the relocation of the Armenians South Caucasus entered the period of bloodsheds. Armed and supported by the Russian invaders the Armenian gangs began a policy of genocide against the Azerbaijani people. Great powers began to use the Armenians as a tool to implement their geopolitical plans relating to the South Caucasus.

Using the complex situation created by World War I, the Armenians began to realize their claims for cration of their national government at the expense of neighboring peoples. And the only way to implement this crazy idea was to destroy the local population living in the areas. Genocide committed by the Armenian Dashnaks in 1918-1920, against the Turkish-Muslim population of different regions of Azerbaijan and in Eastern Anatolia is one of the bloodiest crimes in the history of mankind.

Crimes of genocide committed by the Armenians against the Turkish-Muslim population in Eastern Anatolia, Iravan and Nakhchivan in 1918-1920 are one of the bloodiest results of the great powers' insidious policy planned for centuries and realized to establish an Armenian state on the lands of Azerbaijan, Iran and Eastern Anatolia. At this time, Eastern Anatolia, Armenia, and Yerevan in the genocide committed by Armenians against the Turkish-Muslim population, a large number of valuable documents that prove some of the Prime Ministry Ottoman Archives of the Turkish Republic (BOA) is preserved. A part of numerous documents proving the genocide committed by Armenians against the Turkish-Muslim population at the afore-stated period, are preserved in the Republic of Turkey, in the "*Bashbakanlig Ottoman Archieves* (Prime Ministry Ottoman Archives) (BOA)".

A part of these documents having been prepared by the staff of the Bashbakanlig Ottoman Archieves were published in two volumes. Actual facts obtained from the archieval documents prove that, in 1918-1920, tens of thousands of peaceful, unarmed Turkish-Muslim people -Azerbaijani Turks, Anatolian Turks-including children, women and the old people were ruthlessly killed by Armenians in Eastern Anatolia (Kars, Igdir, Bayazid, Mush, Van, Erzurum, Trabzon, Kagizman etc.), Nakhchivan and Iravan because of their ethnicity.

Key Words: South Caucasus, Eastern Anatolia, tsarist Russia, Turkish-Moslem population, genocide

Daha 18. yüzyılın başlarından itibaren Rusya İmparatorluğu Güney Kafkasya'yı bölgenin en eski halkı olan Azerbaycan Türklerinden, bütün olarak Türk Müslüman nüfustan arındırıp bu topraklara Ermenileri göç ettirerek Osmanlı İmparatorluğu'na ve Safevi Devleti'ne karşı gelecekteki işgalleri gerçekleştirmek için Azerbaycan topraklarında "Güvenilir Hıristiyan dayanağına" dönüştürülecek yapay Ermeni devleti kurma politikası takip etmeye başladı. Bu amaçla I.Petro (1682 – 1725) 10 Kasım 1724 tarihinde verdiği fermanla General Matyuşkin'e Ermenileri Azerbaycan Türklerinin yaşadığı topraklara yerleştirmek için özel direktif vermişti¹.

18. yüzyılın 2.yarısı – II.Katerina'nın yönetimi döneminde (1762 – 1796) Azerbaycan topraklarında Hıristiyan devleti kurmak politikası daha da aktifleşse de onun ölümü sonucu yarım kalmış oldu².

19. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan toprakları Rusya İmparatorluğu ve Kaçarlar İrani arasında kanlı savaşlar meydana dönuştü. Rusya sömürücüleri İrani ve Türkiye'yi yendikten sonra, Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) antlaşmalarıyla Güney Kafkasya'da Kaçarlar İrani ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gelecekteki işgal planlarını gerçekleştirmek için bu devletlerin topraklarında yaşayan Ermenilerin toplu şekilde Kuzey Azerbaycan topraklarına, genellikle İrevan, Nahçıvan, Karabağ hanlıklarının topraklarına ve şimdiki Gürcistan Cumhuriyeti'nde Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgelere tehcirini gerçekleştirdi³.

Rusya çok geçmeden Azerbaycan halkının devletçilik geleneklerini ve bağımsızlık bilincini mahvetmek için coğrafi idari reformları yapmaya başladı. 1828 yılının Mart ayında İmparator I.Nikolay'ın fermanıylA Azerbaycan'ın İrevan ve Nahçıvan hanlıkları kaldırıldı ve bu hanlıkların topraklarında İrani ve Türkiye'den tehcirleri yapılan Ermeniler için "Ermeni Vilayeti" kuruldu⁴. Bu-

1 Bkz. **Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRİ)**, Fon SRA, op.100/1, 1724 g. dok.2, v. 46-46 arka, 47, 63-63 arka.

2 Bkz. Güntekin Necefi, **XVIII asırda Azerbaycan arazisinde Ermeni devleti yaratılması cehleri**, Bakü, 2007.

3 **Akti Sobranniye Kavkazskoy Arheografişesкой Komissiey (AKAK)**, C VII, v tipografii glavnogo upravleniya namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1878, belge 829, s.845; **AKAK**, t.VII, belge, 586, s.619-620; Sergey Glinka, **Opisanie Pereseleniya Arмян Aderbidjanskikh V Peredelı Rossii**, Moskova, 1831, s.107; Bkz. **İrevan Hanlığı: Rusya İşgali Ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi**, Çaşıoğlu, Bakü, 2009.

4 **Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ)**, sobr. Vtoroye, t. .III. 1828, Sankt-Petersburg, 1830. s.272-273; **AKAK**. t.VII, belge.437, s.487.

nunla Güney Kafkasya'daki Azerbaycan topraklarında, özellikle de İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarında Ermeni devleti kurmak için zemin oluşturuldu.

Zaten 19.yüzyılın son çeyreğinden başlayarak Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak için "Ermeni Kozu"nu kullanmaya başladılar. Çar I.Nikolay'ın fermanıyla başlayarak da Osmanlı Devleti'nin Doğu eyaletlerinde Ermeni devleti kurmayı tasarlıyorlardı. Ermeni komitelerinin (Hınçak, Taşnaksütyun, Ermeni İnkılap Cemiyetleri Federasyonu) önemli politik amacı Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurarak bunu Rusya ve İran Ermenilerinin yaşadıkları topraklarla birleştirmektir. Ermeni milliyetçileri I.Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin ağır duruma düşmesini Büyük Ermenistan kurma hül-yalarının gerçekleşmesi için fırsat bilip Doğu Anadolu'nun birçok yerinde halka karşı toplu soykırım yapmışlardır.

Ne yazık ki belirtilen sorunlarla ilgili ülkemizin arşivlerinde korunan birçok değerli belgeler Sovyet yönetimi yıllarında halktan gizli tutulmuş, Azerbaycan tarihinin değişik dönemleri ve sorunlarına ait, "sahte tarih" yazılmıştır.

Haydar Aliyev'in 26 Mart 1998 yılında imzaladığı "Azerbaycan'ın Soykırımı" hakkında fermanı tarihimizin bu karanlık sayfalarına yıllar sonra ışık tutan ilk resmi belge olarak büyük önem taşımaktadır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in bilime verdiği büyük desteği sonucu Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü bugün bir tek ülkemizde değil, hatta Büyük Britanya, Fransa, Almanya, Rusya, Türkiye, Hindistan ve Gürcistan'ın arşiv ve kütüphanelerinde korunan birinci el kaynakları, Ermenilerin Türk-Müslüman nüfusa karşı yaptığı soykırımla ilgili belgeleri Azerbaycan'a getirerek yayınlanması gibi önemli bir projeyi gerçekleştiriliyor.

Bunun sonucu olarak da Tarih Enstitüsü'nde bugün Ermenilerin Türk Müslüman nüfusa yaptığı soykırımları kanıtlayan çok sayıda araştırma yapılmış Azerbaycan'ın ve çeşitli yabancı ülkelerin arşivlerinden kaynaklar toplanarak Tarih Enstitüsü'ne getirilmiş ve belgeler toplu bir şekilde basılmıştır⁵. O sırada da Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin (BOA) çeşitli fonla-

5 **Azerbaycan Halkına Karşı 1918 Mart Soykırımı**, I. Cilt, Bakü, 2009; **Azerbaycan Halkına Karşı 1918 Mart Soykırımı**. III.Cilt Hatıralar, Belgeler Toplusu, Bakü, 2010; **Azerbaycan Halkına Karşı 1918-1920 Soykırımı**. II. Cilt, I. Kitap. Gence Guberniyası, Bakü, 2010; **Azerbaycan Halkına Karşı 1918-1920 Soykırımı**, II. Cilt, 2. Kitap. İrevan Guberniyasında Soykırımı, Bakü, 2010 vs.

rından sağlanan arşiv belgeleri çok ciltli olarak baskıya hazırlanmaktadır. Bu makaleyi hazırlarken enstitümüze getirilmesine bizzat katıldığım arşiv belgelerinden ve BOA'nın çalışanlarınca hazırlanarak iki cilt halinde basılmış kaynaklardan faydalandım⁶.

Mevcut belgeler 1914-1920'li yıllarda Ermenilerin tüm Türk-Müslüman nüfusa karşı yaptıkları soykırımın tam manzarasını ortaya koyma fırsatı sunuyor.

I. Dünya Savaşı'nın oluşturduğu karışıklıktan yararlanan Ermeniler komşu halkların hesabına ulusal devlet kurma iddialarını gerçekleştirmeye başladılar. Bu düşüncenin gerçekleştirilmesi içinse tek yol bu topraklarda yaşayan yerli halkın mahvedilmesiydi.

Belirtilen belgelerde Doğu Anadolu, Nahçıvan ve İrevan bölgelerinde Türk-Müslüman halka karşı Ermenilerce yapılan cinayetlerle dolu soykırım anlatılmıştır.

Sınırları araştırırken Ermenilerin Türk-Müslüman nüfusa karşı yaptıkları soykırım cinayetlerini kapsama alanına göre üç gruba ayırmak olur.

1- Doğu Anadolu Bölgesinde Ermenilerin Türk-Müslüman Nüfusa Karşı Yaptığı Soykırımlar:

I. Dünya Savaşı yıllarında Doğu Anadolu'yu ele geçirmek isteyen Rusya ordusunda çok iyi askeri eğitim almış 150 bin Ermeni askeri ve aşağı yukarı 10 bin silahlıdan oluşan 4 Ermeni gönüllü birlikleri vardı⁷. Rusya'da 1917 yılı devriminden sonra Rus ordularının arasında Kafkasya Cephesi'nde Türkiye'ye karşı savaşan Ermeni asker ve subayları silahlarıyla beraber Güney Kafkasya'ya dönüyorlardı. Üstüne üstlük Ermenilerin *Batı Ermenistan* olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu topraklarından o dönemde 260 bin civarında Ermeni mülteci de Güney Kafkasya'ya gelmiş, genellikle de İrevan Guberniyası'na sığınmışlardı⁸.

Doğu Anadolu'nun önemli stratejik bölgelerinden olan Erzurum, Ermenilerin özellikle dikkat verdiği bölgelerdendi. Rusya Ermenileri buradan Türkiye'ye

6 **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri.** (1914-1919) C I; (1919-1921) C II, Ankara, 2001.

7 A.O. Arutyunyan, **Kavkazskiy Front**, 1914-1917 gg. Ayastan, Yerevan, 1971, s. 296.

8 **İstoriya Armyanskogo Naroda**, İzdatelstvo Yerevansogo Universiteta, Yerevan, 1980, s. 285.

geçerek, bölgede kendi merkezlerini kurmuşlardı. Trabzon-Van yolunun ortasına yerleştiğinden Erzurum'a Ermeniler özellikle önem veriyorlardı. Erzurum hem karada Kafkasya'dan, hem de Trabzon yoluyla denizden Batum, Göstençe ve diğer yerlerden sürekli bilgi almak, vilayetlere silah, cephane göndermek için oldukça uygundu. Savaş çıktığında vilayet merkezinde ve Beyazıt'ta yaşayan ve ordudan firar eden Ermenilerin büyük bir kısmı Rusya'ya geçmiş, silahlandırılıp kurulan gönüllü bölükler Rus ordusuyla beraber Osmanlı ordusuna karşı savaşmaya başlamış ve bölgenin Müslüman nüfusuna karşı katliamlar, yağmalar yapmışlar. 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum, Rus orduları tarafından işgal edildi. ABD tarihçisi St.C.Şou yazıyordu: "*Bunun arkasından tüm savaş sırasında en feci katliam yapıldı: milyondan fazla Müslüman köylüsü kaçmak zorunda kaldı. Onlardan binlercesi Erzincan'a çekilen Osmanlı ordusuyla beraber kaçmaya kalkınca tike tike doğranıldı*"⁹.

1919 yılının yazında bir tek Erzurum'da 426 Türk-Müslüman uyruklarına göre Ermenilerce özel işkencelerle, boğularak, yakılarak mahvedilmişti¹⁰.

Ermenilerin Erzincan'da yerli halkı mahvetmesi hakkında Berlin şehrindeki Almanya Dışişleri Bakanlığının Politik Arşivinde de değerli bilgiler vardır. Almanya'nın Güney Kafkasya'daki temsilcisi Bernstroff'un Almaya Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 27 Şubat 1918 tarihli telgrafında belirtiliyor: "*Erzincan'da Ermeni gönüllü çetelerinin yaptığı vahşiliklere büyük önem verilmeli. Köylerde nüfus tümüyle mahvedilmiş*"¹¹.

Daha I.Dünya Savaşı sırasında Kağızman'da büyük bir kısmı firar eden askerlerden oluşan Ermeniler Ruslarca silahlandırılmıştı. 800'den fazla Ermeni toplanmış, buraya Ermenilerden oluşan Rus gönüllü bölüğü de gelmiş, böylece bölgelerdeki silahlı Ermenilerin sayısı 15.000 kişiye ulaşmıştır. 1919 yılının Temmuzunda eski Kağızman mutasarrıfı Arslan Bey ve İsmailzade Ahmet Efendi aileleriyle beraber Kağızman'dan Kars'a giderken yolda Ermeni askerleri tarafından burun ve kulakları kesilerek feci bir şekilde katledilmişler. Ermenilerin Kağızman'a olan saldırıları fazlaştığı için Türk-Müslüman nüfusun çoğu öz topraklarını bırakarak dağlara çıkmış, onların mal ve mülkleri Ermenilerce yağ-

9 **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi**, C II, Bakü, 2005, s.373-374.

10 **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri**, (1914-1919) C I, s.377.

11 **Politisches Archiv des Auswärtigen Amts**. R.11042, Telegramm. A. 8961. Pera, den 27. Februar 1918.

malanmıştır¹². 1919 yılının yazında Ermeniler Kağızman'da Türk Müslüman halkı vahşice katlederek Araz Nehri'ne dökmüşlerdi¹³.

1914-1921'li yılların başlarına kadar Ermeniler Kars ve Ardahan'da 30.000 sivil mahvetmişler. 1919 yılının başlarında Kars'ta 9 milletvekili katledilmişti¹⁴. Bir tek 1920 yılında Kars'a ait köylerde Ermeniler tarafından 3945 Türk-Müslüman acımasız işkencelerle soykırıma uğramıştı¹⁵.

Ermenilerin ve onların Avrupalı yandaşlarının en çok propaganda ve yapılanma çalışmaları yaptıkları bölgeyse Van idi. Ermeni komiteleri bölgedeki konsoloslukları, okulları, kiliseleri ve dernekleri kullanarak hızla silahlanmış ve eşkıyalığa başlamışlardı. Bölgenin Taşnak liderleri arasına Kafkasya'da, o sırada Karabağ'da işledikleri cinayetlere göre Rusya Hükümeti tarafından idam cezasına çarptırılmış İshak ve Aram da katılmışlardı. Van Gölü'nün Akdamar Adası'ndaki dini okul, teşkilatın merkezine dönüşmüştü. Van ve Muş'taki Ermeni nüfusunun ayaklanmasını Van milletvekili Papazyan yönetiyordu.

27-28 Şubat 1915 yılında Adilcevaz'dan Van'a giden 300 kadar asker Arın adlı Ermeni köyünde geceleme isterken Ermeniler silahla direnmişler ve gönüllü askerlerin sekizini öldürmüşler. Osmanlılar Van'ı terk ettikten birkaç gün sonra Rusların öncü kuvvetleri buraya gelerek Ermeni çeteleriyle birleşmişler. Van'ın yeni valisi Aram Manukyan şehrin anahtarını Rus komutanı Nikolayev'e sunmuş, Nikolayev ise onu Van'ın resmen valisi tayin etmiştir¹⁶.

Bir tek 1915 yılında Van'ın Reşadiye ilçesinin Aynak köyünde 15 kişi, Ab-basağa ilçesinin aynı isimli köyünden 14 kişi, Hasanlı aşiretinden 2000 kişi, Van ve çevresinden 5.200 kişi acımasızca, değişik işkencelerle Ermeniler tarafından soykırıma uğramışlar. 1916 yılındaysa Van ve köylerinden 44.233 Türk-Müslüman insan Ermeniler tarafından görülmedik vahşilikle katledilmişler¹⁷.

Muş ve çevresinde 7000 Ermeni silahlandırılarak köylere dağıtılmıştı. Or-dudan firar eden Ermeniler de onlara katıldılar ve Sasun'da büyük eşkiya çeteleri kuruldu. Taşnak çeteleri ve Hınçak grupları bölgeye gelen Ruslara "*sadakatini ve*

12 Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, HR. SYS. 2877/39.

13 **BOA**, HR. SYS. 2877/73.

14 Bkz. **Ermeniler Tarafından...**, C I, s.375-376.

15 Bkz. **Ermeniler Tarafından...**, C II, s.1054.

16 **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti...**, C II, s.373-375.

17 Bkz. **Ermeniler Tarafından...**, C I, s.375-377

kahramanlıklarını” göstermek için cephe boyunca Türk köy ve kasabalarındaki kadın, çocuk ve yaşlılara akıl almaz işkenceler yapıp katlediyorlardı. Muş viran edilirken Ermeni eşkıyaları karşlarına çıkan Müslümanları acımasızca katlediyor, kadınlara tecavüz ederek, yaşlıları canlı canlı yakıyorlardı. Ayaz ilçesinde 15 köy halkı ayaklarına ağır at nalları çivilenerek Hazal Gölü’ne atıldılar¹⁸.

Bir tek 1915 yılında Muş’un köylerinde 300 kişi, Muş ve çevresinde 800 kişi acımasızca -Anak Manastırı önünde 10 kişi, Akçan köyünde 19 kişi- canlı canlı kuyulara doldurularak Ermeniler tarafında mahvedilmişti¹⁹.

1917 yılının Ekim Devrimi sonrası Rusya’da Bolşevik rejiminin kurulması, Brest–Litovsk Anlaşması ile Rusya’nın savaştan çekilmesi bile Sovyet Rusyası’nın Türkiye’nin iç işlerine karışması ve Ermeni yanlısı politika yapmasını engellemedi. Bu sinsi politika 29 Aralık 1917 tarihinde (11 Ocak 1918) Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyetinin verdiği “*Türkiye Ermenistanı*” *Hakkında Kararnamesine* de yansdı. Bu kararname 15 (28) Ocak 1918 yılında 3.Genel Rusya Sovyetler Kurultayı tarafından onaylandı. Kararnameyi HKS Başkanı V.Ulyanov (Lenin), Milletler Meselesi Üzere Halk Komiseri I.Cığaşvili (Stalin), HKS’nin İşler Müdürü V.Bonç – Bruyeviç, HKS’nin Sekreteri N.Gorbunov imzalamıştı.

Sovyet Rusyası eski imparatorluk tarafında Güney Kafkasya’ya tehirci yapılan ve burada meskûnlaştırılan Ermenilerin çıkarını her türlü savunuyor, devlet ve parti görevlerinde onlara her türlü güveniyorlardı. V.İ.Lenin tarafından Kafkasya İşleri Üzere Olağanüstü Komiser atanmış Stepan Şaumyan’a Rusya Halk Komiserleri Sovyetinin 29 Aralık 1917 yıl (11 Ocak 1918) tarihli kararnamesiyle Rusya tarafından işgal edilmiş Doğu Anadolu’da (Türkiye Ermenistanı’nda) Ermeni Halk Milisi ve Bağımsız Ermeni Devleti kurma görevi de verilmişti. Taşnaklar dönemin büyük devletlerinin, o sıradan Bolşevik Rusyası’nın yardımını kullanarak Doğu Anadolu’nun ve Azerbaycan’ın Türk Müslüman nüfusu toplu şekilde katledilerek Büyük Ermenistan kurmaya çalışıyorlardı. Stepan Şaumyan ve çevresine topladığı Taşnak katillerin önemli amacı Azerbaycan’ın ulusal politik kuvvetlerinin sosyal temeli olan Türk-Müslüman halkı hepten katledip tüm Azerbaycan’ı ve Doğu Anadolu’yu ele geçirerek Büyük Ermenistan kurma zamanlamasını yapmaktı²⁰.

18 **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti...**, C II, s.373-375.

19 Bkz. **Ermeniler Tarafından...**, C I, s.375-377.

20 Ayrıntılı bilgi için bak: **Genosid azerbaydjanskogo naroda 1918 goda: organizatorı i palaçi.** Bakü, 2013.

Fakat Rusya Federasyonu Hükümeti bununla yetinmeyerek, Türkiye’de yaşayan Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmişti. Sovyet Hükümeti Ermenileri kullanarak Türkiye’nin iç işlerine karışmaya kalkmış, tehlikeli dış politika hattı tercih etmişti. Türkiye Ermenistanı hakkında belgenin kararname şeklinde ortaya çıkması da bu dış politikanın belirtisiydi. Kararnamede Rusya HKS Ermeni halkının Rusya’nın işgal ettiği Türkiye Ermenistanı’nda tam bağımsızlaşarak kendi kaderini belirlemek hakkının tanındığını belirtiliyordu. HKS şöyle hesap ediyordu ki bu hakkın gerçekleştirilmesi *Türkiye Ermenistanı hudutlarından orduların çıkarılması, mürteci ve tehirci yapılmış Ermenilerin engelsiz geri döndürülmesi, Ermeni halkının milletvekilleri Sovyeti şeklinde Türkiye Ermenistanı’nın geçici Halk İdaresinin kurulması* vs. gibi garantiler gerekiyor ki Ermeniler özgür şekilde referandum yapsınlar. Kararnamenin uygulanmasında önemli görev S.Şaumyan’a veriliyordu.

Büyük devletlerin Güney Kafkasya bölgesini “denetleme” politikası kuvvetlendikten sonra onların yardımına güvenen Ermenistan (Ararat) Cumhuriyeti’nin Nahçıvan ili, İrevan iliyle beraber Doğu Anadolu’da -genellikle de Araz Nehri çevresinde yaşayan Türk Müslüman nüfusa karşı- soykırım politikası daha da yoğunlaştı. 1919 yılının Temmuz ayında Ermeniler Araz Nehri çevresinde yerleşen Deşti, Afşar, Kınalık, Karalar, Şirazlı, Cadde, Görevan, Tavat vs. köylerine saldırarak yerli halka görülmedik işkenceler yapmışlar. Ermeni cellâtları yerli halkı canlı canlı yakmış ve canlı canlı gömmüşler. Kurtulabilen halk öz evlerini, barklarını bırakarak dağlara çıkmış. Adı geçen köylerdeki tüm ürünler ve halkın malı Ermeniler tarafından yağmalanarak götürülmüş. Tüm bunlar tanıklar tarafından 3 Temmuz 1919 yılına ait belgeye²¹ yansımıştır.

30 Haziran 1920 tarihli bir belgede Ermenilerin Karaorgan, Kağızman, Erzurum, Beyazıt, Sarıkamış ve Araz çevrelerinde kadın ve çocuklar dâhil sivil halktan herkesi keserek tek tek katlettikleri, kadınlara saldırdıklarını ve tecavüz ettikleri, köylere yapılan baskınlar ve halkın canlı canlı yakılması vs. olaylarla ilgili İngiliz temsilcisine de bilgi verildiği yer almaktadır. Bu belgede Nuruşlu köyünden 60 yaşlı Muhammet oğlu Ali, Hile köyünden 13 yaşlı Ağa oğlu İdris, İsalı köyünden 50 yaşlarında Aziz oğlu Rüştü’nün cesetleri Rusya sınırları karşısındaki İhtiyar Deresi denilen yerde bulunmuştur. Bunlardan birincisi bir tek kafasından vurulmuş, ikincisiyse silah ve bıçakla vurulmuş ve kulakları

21 BOA, HR. SYS. 2877/16.

kesilmiştir. Üçüncüsü kafatasında birkaç silah ve bıçak yarası ve beden azaları kesilmiş halde bulunmuştur²².

1920 yılının sonunda Ermeniler Kars bölgesinin Taşnik, Subatan, Ani ve Danyalık köylerindeki halkı acımasızca katletmişlerdi.²³.

6 Mart 1920 tarihine ait bir belge²⁴ 15. Kolordu Komutanlığına postalanmıştır. Karşılı Meşhedi Samet'in imzalı ve mühürlü bu mektubunda Ermenilerin tekraren Zerşat iline saldırarak 2 bin Türk Müslüman halkı korkunç bir şekilde mahvettiği yazıyor. Bu belgede: *"Müslümanların maneviyatını hepten yok etmek için Müslüman kızları 12 zangre doldurarak Gümrü'ye götürmüş ve 6 zangriliyi de Kars'ta saklayarak Ermeni evlerinde yerleştirmişler. Kars'ta olan Ermeniler Pazar açarak orada Zerşat'ın yağmalanması zamanı kanlarını döktükleri Müslüman kadınların mücevherlerini, giysilerini acilen satmaktalar. Zerşat köylerinden alınan 15 bin sığırın Ermeniler tarafından Kızıl Sakal istasyonuna götürdüklerini ve bu haberin Müslümanlara büyük bir etki yaptığını"* yana yakıla yazıyor.

2- Nahçıvan Bölgesinde Ermenilerin Türk-Müslüman Halka Yaptığı Soykırımlar:

Nahçıvan bölgesinde Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptığı soykırımlar daha önce başlamıştı. Özel Kafkasya Komitesi (Mart-Kasım 1920) ve Ön Kafkasya Komiserliği (Kasım 1917-Nisan 1918) bu katliamı önlemeye kalkışmadı. Osmanlı ordusunun bölgeye girmesi Nahçıvan'ın hayatında önemli bir olaydır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması (28 Mayıs 1918) devletin top- rak birliği uğruna mücadelesini kuvvetlendirdi. Fakat Mondros Mütarekesi'ne (30 Ekim 1918) göre Türk ordusunun Azerbaycan'ı, o sırada da Nahçıvan'ı terk etmesi durumu yeniden zorlaştırdı.

Bölge halkını katliamdan kurtarmak amacıyla Nahçıvan-Şerur-Dereleyez ve Ordubad illerini, o sırada da Serderabat, Uluhanlı, Vedibasar, Gamerli, Mehri ve başka bölgeleri kapsayan mahalli Araz-Türk Cumhuriyeti (Kasım 1918 – Mart 1919) kuruldu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bölgedeki durumu düzeltmek amacıyla 28 Şubat 1919 tarihli kararıyla Güney Batı Azerbaycan General Gubernatorluğu kurdu. Osmanlı Türklerinin bölgeyi terk etmesinden sonra bu-

22 BOA, HR. SYS. 2877/13.

23 BOA, HR. SYS. 2878/81.

24 BOA, HR SYS. 2878/22

rada aktifleşen İngilizler Nahçıvan'da neredeyse iki ay süresine (Mayıs-Temmuz 1919) Ermeni Yönetimi kurmayı başardılar, fakat halkın azimli direnci sayesinde onun fiilen çalışmasını sağlayamadılar²⁵.

Bölge halkının iradesine karşı olan bu yönetim Nahçıvan ilini Ermenistan (Ararat) Cumhuriyeti'ne katmayı amaçlıyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti ve bölge halkı, tarihi Azerbaycan toprağı olan Nahçıvan'ın elinden koparılması tehlikesi karşısında gereken önlemler almak zorunda kaldı, Ermeni yönetimine yol vermemek talepleriyle Paris Barış Konferansı'na (1919), müttefik devletlerin Kafkasya'daki temsilciliğine defalarca başvurdu. Fakat bu başvurulara aldırılmadığından yerli halk Ermeni yönetimine kendisi son vermek kararını verdi; eli silah tutan erkek nüfus arasında seferberlik yapıldı. Yapılan gerekli askeri eğitimden sonra 15-18 Temmuz'da Nahçıvan'ı ve çevresini işgalci Ermeni silahlı çetelerinden temizlemek ve Ermeni yönetimine son vermek amacıyla kanlı çarpışmalar yapıldı. Sonunda 25 Temmuz 1919 tarihinde Ermenilerin siyasal, askeri ve ekonomik konumlarına büyük darbe vuruldu.

Ermenilerin Nahçıvan'ı kısa bir süreliğine yönetme çabası bölge için oldukça ağır sonuçlar verdi ve burada sayısız soykırımlara neden oldu. Toplanan belgeler kanıtıyor ki Ermeniler Nahçıvan ilinde kendi amaçlarına ulaşmak için sivil halkın canlı canlı yakılması, toplu şekilde canlı canlı gömülmesi, acımasız işkencelerle sonuncu insana kadar katlederek Araz Nehri'ne dökülmesi gibi en gaddar ve akıl almaz cinayetler işlediler. Tek Nahçıvan ve Şerur'da bir gün boyunca 45 köy tamamen mahvedildi²⁶.

Eğer 1918 yılının Mayıs'ına kadar Azerbaycanlı nüfusa karşı toplu yağmalanmalar ve amansızlıklar I.Dünya Savaşı'na katılmış Ermeni askeri birlikleri ve yerli Ermeni eşkıya çetelerince yapılıyordusa, Ararat Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Türk Müslüman nüfusun soykırımını resmi İrevan'ın devlet politikasına dönüştü ve bu işte devletin düzenli askeri kuvvetleri aktif çalışmalara başladı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinin belgeleri arasında Nahçıvan ilinde Ermeni yönetimi döneminde Ermeni askeri birliklerinin gerçekleştirdikleri soykırımları yansıtan kaynaklar daha fazladır. 1919 yılının Temmuzu'nda yazılan bir belgede Ermeni askeri birliklerinin Nahçıvan ilinin Yengice, Gıvrak köylerine silah

25 **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti.**, C II, s.373-374.

26 **BOA**, DH. KMS. 53-3/15.

toplamak bahanesiyle saldırıp yerli nüfusa görülmedik işkenceler anlatılmıştır. Canını kurtaran insanlar kendi köylerini bırakarak dağlara çıkmışlar. Bunun dışında adı geçen köylerdeki ürünün ve tüm eşyaların Ermeniler tarafından yağmalanması belirtiliyor²⁷.

Öte yandan Birleşik Devletler Güney Kafkasya, İran ve Türkiye'nin keşim noktasındaki Nahçıvan'ı özel askeri strateji önemi olan yer olarak gördü. Kafkasya'da otorite kazanmaya çalışan ABD'nin uygun strateji konumu olan Nahçıvan bölgesinde işi sağlama alma planları Antant Devletlerinin Ermenistan'a baş komiser atadıkları Amerikalı Albay V.Haskel'in 1919 yılının Eylül ayında düzenlediği "*Haskel Projeleri*" olarak adlandırılan belgeye yansımıştır. Projede Azerbaycan toprakları olan Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez illerinin özerk tarafsız alan ilan edilmesi ve bu topraklarda Nahçıvan Gubernatorluğunun kurulması öngörülmüyordu.

ABD temsilcisi artık Nahçıvan'a sahiplenmeye çalışan Ermeni Taşnak Hükümeti "*Haskel Projeleri*"nin gerçekleştirilmesi için işgüzarlık yapıyordu. 1919 yılında V.Haskel'in Azerbaycan ve Taşnak Ermenistan'ı hükümetlerine gönderdiği direktifte belirtiliyordu ki Nahçıvan diyarında ve Şerur-Dereleyez ilinde başta Amerikan General Gubernatorü olmakla *Nötr Yönetim Alanı* kuruluyor. Aynı zamanda Albay Haskel demiryollarının ve İrevan'la Culfa arasındaki telgraf hattının Birleşik Devletlerin denetimine verilmesini talep ediyordu.

Fakat Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümetinin karşı çıkması ve Nahçıvan halkının ciddi direnişiyle Ermenilerin Nahçıvan'ı ABD'nin yardımıyla işgal etme planı bu kez de suya düştü. 1920 yılının Ocak ayında sonuncu Amerikan askeri Nahçıvan toprağını terk etti²⁸.

6 Mart 1920 tarihinde yazılmış bir belgede²⁹ Şerur, Çıldır ve Akbaba'da Ermenilerin Türk-Müslüman halka yaptığı zulüm ve katliamlar sonrası Albay Haskel'in diğer Amerikalı ve İngiliz memurlarla bölgeye gelerek halkı sakinleştirmeye çalışmasını yazıyor. Bu zaman Ermeniler aynı çevredeki 28 köye tekrar saldırarak daha feci katliamlar yapmış, genç kadın ve kızları beraberlerinde götürmüşler. Bu 15.Kolorduya resmi mektuptur.

27 BOA, HR SYS. 2877/16.

28 Bkz. *Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920)*; İ. Musayev, *Azerbaycanın Nahçıvan Ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyeti Ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1920'li Yıllar)*, Bakü, 1996.

29 BOA, HR SYS. 2878/22.

1918-1920'li yıllarda Nahçıvan'ın Şerur ve Sederek bölgesinde Ermeniler tarafından 56 köyde yapılan soykırım sonucu 428 kişi katledilmiş, 2.286 ev yerle bir edilmiş, 7.178 kişi evsiz kalmış, bunun sonucu da 6.740 kişi sefil olarak mahvolmuş, 24 kadın Ermeni tecavüzü kurbanı olmuş, 3.971 200 pud erzak, 731.500 pud pamuk, 169.250 koyun ve 47.367 baş sığır Ermeniler tarafından yağmalanmıştı. Dereleyez bölgesinde Ermeni askeri birleşmelerinin yaptıkları soykırım sonucu 54 köyde 57.240 kişi katledilmiş, 9.735 ev yıkılmıştır³⁰. Toplam mahvolan insan sayısı 64.408 kişidir.

Bu soykırımlar Nahçıvan'ın Sovyetleşmesinden sonra da sürmüştü. 1921 yılında Nahçıvan ilinde Ermeniler tarafından işkenceyle 12 kişi öldürülmüştü³¹.

3- İrevan Bölgesinde Ermenilerin Türk-Müslüman Halka Yaptığı Soykırımlar:

Güney Kafkasya'yı, aynı zamanda Doğu Anadolu'yu Türk-Müslüman nüfustan "temizlemek" için Büyük Devletlerin desteğine güvenen Ararat Cumhuriyeti'nin yaptığı soykırım politikası sonucu tarihi Azerbaycan toprağı olan İrevan bölgesinin Azerbaycanlılar yaşayan köyleri yok edilmiş, bölge halkı kendi evlerini barklarını bırakarak mülteci durumuna düşmüştü. Ermenilerin ve onların taraftarlarının I.Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da bağımsız Ermeni devleti kurma amaçlarının gerçekleşmemesinden ve Rusya'da 1917 Ekim Devrimi sonucu Rus ordularının Türkiye topraklarından çekilmesinden sonra İrevan ili topraklarına Ermeni devleti kurma fikri gündeme oturmuştu.

5 Aralık 1917'de Erzincan'da Güney Kafkasya Komiserliğiyle Türkiye Askeri Komutanlığı arasında mütareke imzalandı. Aralık ortalarından başlayarak Rus ordularının Doğu Anadolu'dan kendi başına geri çekilmesini fırsat bilen Ermeniler komutanlığı ve cephaneyi ele geçirmeye başlamışlardı. Geri çekilen Rus Ermeni birlikleri Müslüman nüfusu hunharca katlederek, köyleri ateşe verdiler. Tiflis'te basılan dönem gazeteleri terhis edilmiş Rus ordusunun "yamyamlar çetesine" dönüşerek Sarıkamış'tan Gümrü'ye geçtikleri yerleri viran ederek, yıktıklarını yazıyordu³².

29 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan topraklarında kurulan Ermenistan (Ararat) Cumhuriyeti'nin resmi devlet kurumları tarafından silah gücüyle etnik

30 BOA, HR SYS. 2878/93

31 BOA, HR SYS. 2878/93.

32 A.Pogosyan. **Karsskaya oblast v sostave Rossii**. Yerevan, 1983, s. 192.

temizleme politikası gerçekleştirildi. Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı yaptıkları vahşilikler, Azerbaycanlıların oturdukları yerlerin silah zoruyla yıkılması, Müslümanlara karşı yaptıkları zulümler ve bu zulümlere son verilmesi talebiyle halkın Doğu Cephesi Komutanlığından yardım istemesi mektuplara, dönem arşiv belgelerine yansımıştır³³.

3 Temmuz 1919 tarihli “Ermenilerin Sevan (Göyce) Nüfusuna Reva Gördükleri Mezalimlerim İcra Edildiği Mıntıkların Tasviri” olarak adlandırılan haritada aynı zamanda Ağbulak, Zeruşad, Şöreyel, Gemerli, Sultangala, Kars vs. bölgeler de tanıtılır³⁴. 1919 yılının Temmuzu’nda yazılmış bir belgede Araz Nehri boyunca soykırımların yapıldığı bölgelerin tasvir olduğu daha bir harita verilmiştir. Burada İrevan, Büyük Vedi, Karalar, Şirazlı, Halise, Sederek, Elisar, Turab Elçisi vs. bölgeler tasvir olunmuştur. Hatta bu haritaya sığmayan köy adları -Şiti, Giran, Naytem, Karvan- ayrıca belirtilmiştir³⁵.

Siyasal gücü olmayan Ermeniler “Yeni Vatan” oluşturmak için şiddet uyguladılar. 20 Haziran 1920 tarihli belgede Ermenilerin Karaorgan, Kağızman, Erzurum, Kars, Beyazıt, Sarıkamış, Nahçıvan ve Araz çevresinde kadın ve çocuklar dâhil sivil halkın çeşitli azalarının kesilerek değişik şekillerde katlettikleri, kadınlara saldırı ve tecavüzleri, halkın canlı canlı yakılması gibi korkunç haberler İngiliz temsilcisine gönderilmiştir³⁶.

1920 yılının Şubatı’nda İrevan Guberniyasının Şöreyel ilinde 1350 silahsız halk köylerini terk ederken Ermeniler tarafından katledilmiştir. Aynı yılın Mart ayında yine de Şöreyel ilinde 2000 kişi Ermeniler tarafından çeşitli vahşilikle katledilmiştir³⁷. Hem de bu belgelerin genelli tanıkların imzasıyla bölgedeki İngiliz temsilcisine ve Osmanlı Devleti’nin 15.Kolordu Komutanlığına postalanmıştı.

1920 yılının Temmuz ayında Ermeni silahlı birlikleri Uluhanı (İrevan) çevresindeki – Garaoğlu, Leleoğlu, Novoselim, İğdır, Akpınar, Kırkpınar, Akçakale, Çukurlu köylerini kundaklayarak halkını mahvetmişler³⁸.

33 BOA, HR SYS. 2878/81; BOA, HR SYS. 2878/85.

34 BOA, HR SYS. 2877/13.

35 BOA, HR SYS. 2877/16.

36 BOA, HR. SYS. 2877/13.

37 Ermeniler Tarafından..., C II, s.1053.

38 BOA, HR SYS. 2877/42.

1920 yılının sonunda Ermeniler İrevan bölgesinin Gızılkilse köyünde 50 çocuk ve yetişkini baltayla doğrayarak öldürmüş, gözlerini kızgın şişlerle çıkar-mış ve cesetlerini kazanlarda yakmışlardı. Sabuncu köyünden 142 kişinin ağız ve burunlarını keserek gözlerini oymuş, genç kız ve kadınlara tecavüz etmişler. Ermeni cellâtları yeni doğan bebekleri anneleriyle beraber kocaman kazanlarda yakmışlar, yakılan bu kadınların kocalarını bunu izlemeye zorlanmış ve bundan sonra onları da yakılmışlar. Garagola, Tirik, Pozbir köylerindeki tüm halk feci bir şekilde katledilmiş, tüm malvarlıkları yağmalanmıştır³⁹.

28 Ocak 1921 tarihinde yazılmış bir belgede⁴⁰ 1920 yılında İrevan ve Iğdır arasında yerleşen köylerin Türk Müslüman nüfusunun Ermeniler tarafından tarihte görülmedik bir vahşilikle yaptıkları soykırıma uğradıkları anlatılmıştır. Bulakbaşı, Nevruz, Uluhanlı, Gemerli, Cileban, Şeyhler, Kacak, Fegirler, Elimemmed ve Hızırılı köylerinin kurtulan halkının ifadesine dayanarak düzenlenmiştir. Adları belirtilen köylerin insanları Ermeni askeri saldırıları sonucu köylerini bırakmış, İngilizlerin Kars'a gelmesi ve Ermenilerle barış sağlanmasından sonra kendi evlerine dönerken yolda Ermeniler tarafından görülmedik işkenceler yapılarak soykırımlara uğramışlardı. Ermeniler kimseye acımayarak karşularına çıkan herkesi – *kadın, ihtiyar, çocuk süngüye takılarak delik deşik edilmiş, halkın genelini top ve ateşli silahla toplu şekilde mahvedilmiş, kundaktaki bebeklerin bacaklarını ayırarak başlarını taşla ezerek mahvetmiş, hamile kadınların rahmini yararak daha doğmadık bebekleri süngüye takmışlar. Ermeni cellâtları Kacak köyünden olan kadın ve çocukları parçalayarak üzerilerine gazyağı dökerek yakmış, ihtiyarların sakallarını kopararak canlı canlı yüz derilerini yüzmüşler, bazı çocukların balta ve hançerle başlarını parçalayarak gözlerini çıkarmış, bazılarını şişe takmışlar. Araz Nehri kesilen ve boğulan insanların cesetleriyle dolmuştu.*

Bu soykırım sonucu Ermeniler tarafından mahvedilenlerin toplam sayısı 5 307 kişidir⁴¹.

Arşivden edinilen belgeler incelendiğinde 1914-1920'li yıllarda İrevan, Nahçıvan, Şerur, Gümrü ve Doğu Anadolu'da (Erzurum, Kars, Kağızman, Ordu, Sarıkamış, Iğdır, Trabzon vs.) ve hatta Tiflis, Şöreyel ve Borçalı ilinde

39 BOA, HR. SYS. 2878/81.

40 BOA, HR SYS. 2878/79.

41 BOA,HR SYS. 2878/79; Bak: **Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri**, C II, s. 983-984,1054, (kitapta İrevan bölgesine ait köyleri yanlış olarak Nahçıvan bölgesine ait edilmiştir).

on binlerce masum, sivil Türk-Müslüman nüfus -Azerbaycan Türkleri, Anadolu Türkleri-, çocuklar, yaşlılar ait olduğu uyruğuna göre acımasızca katledilmiş, yüzlerce yaşam alanları, köyler yağmalanarak kundaklanmış, yıkılmış, tek kelimeyle yeryüzünden silinmiştir.

3 Temmuz 1919 tarihinde düzenlenmiş bir belgede Ermenilerin Vedi'nin çevresini dört yandan kuşatarak burayı durmadan top ateşine tuttukları, Araz çevresinde yerleşen Deşti, Afşar, Karalar, Şirazlı, Cadde, Yengice, Kıvrak, Görevan, Tavat, Küçük Vedi vs. köylerine saldırarak halka görülmedik işkenceler yaptıkları belirtiliyor. Bu belgede adları geçen köylerin halkının canlı canlı yakılmaları ve canlı canlı gömülmeleri, kurtulabilenlerin köyleri bırakarak dağlara çıktıkları, adı geçen köylerdeki ürünlerin ve tüm eşyaların Ermeniler tarafından yağmalandığını belirtiliyor. Ermeni askerlerin halktan silah toplamak bahanesiyle katliama başladıkları, 15.Kolordu Komutanlığı o zaman Erzincan'dan Sivas'a giden Amerikalı subayla Erzurum'da İngiliz temsilcisi Ravlinson'a bildirmiştir. Belgede belirtiliyor ki *“Ermeniler tarafından mahvedilen 5 Müslüman köyünün merkezi olan Büyük Vedi’yi 8 topla 4 bin kişilik Ermeni askeri kuşattı. Onlar İğdir, Akpınar, Kırkpınar, Akçakale, Çukurlu köylerini yakarak halkının tümünü katlettiler”*. Bu belge genelde adları geçen köylerdeki öldürme, canlı canlı yakma, tek kelimeyle Ermenilerin sivil halka yaptıkları zulümleri, onların eşkıyalık çalışmalarını, Terek köyü halkını toptan mahvettikleri, Odalar köyünü yağmaladıkları vs. hakkında 2.Fırka Komutanlığına gönderilen bilgiden oluşmaktadır⁴².

1914-1920’li yıllarda Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde ve Doğu Anadolu’da Ermeni Taşnaklarının Türk-Müslüman nüfusa karşı yaptıkları soykırım insanlık tarihinin en kanlı cinayetlerinde biridir.

1914-1929’li yıllarda Ermenilerin Doğu Anadolu, Nahçıvan ve İrevan bölgesinde Türk-Müslüman nüfusa yaptığı soykırım Büyük Güç Merkezlerinin Azerbaycan, İran ve Doğu Anadolu topraklarında Ermeni devleti kurmak için yüzyıllar boyu düşünülmüş ve planlı olarak gerçekleştirdiği politikasının kanlı sonuçlarından biridir.

Ermeni milliyetçileri insanlığa karşı yaptıkları bu korkunç soykırım cinayetlerini örtbas etmek için Ermeni soykırımını iddia ettiler ve Ermenileri dünyanın “Mağdur Halkı” olarak tanıttılar.

42 BOA, HR. SYS. 2877/16.

KAYNAKÇA

- Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRİ)**, Fon SRA, op.100/1.
- Akti Sobrannıye Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissıey (AKAK)**, C VII., v tipografii glavного upravleniya namestnika Kafkazskogo, Tiflis, 1878.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi**, C II, Bakü, 2005.
- Azerbaycan Halkına Karşı 1918 Mart Soykırımı**, I. Cilt, Bakü, 2009.
- Azerbaycan Halkına Karşı 1918 Mart Soykırımı**, III. Cilt Hatıralar Belgeler Toplusı, Bakü, 2010.
- Azerbaycan Halkına Karşı 1918-1920 Yılları Soykırımı**, II. Cilt, I. Kitap, Gence Guberniyası. Bakü, 2010.
- Azerbaycan Halkına Karşı 1918-1920 Yılları Soykırımı**. II. Cilt, 2. Kitap, İrevan Guberniyasında Soykırımı, Bakü, 2010.
- Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920)**.
- A.O. ARUTYUNYAN, **Kavkazskiy Front**, 1914-1917 gg. Ayastan, Yerevan, 1971.
- A.POGOSYAN, **Karsskaya Oblast V Sostave Rossii**, Yerevan, 1983.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, DH. KMS.
- BOA**, HR SYS.
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri**, (1914-1919) C I; (1919-1921) C II, Ankara, 2001.
- Genosid Azerbaydjanskogo Naroda 1918 Goda: Organizatorı İ Palaçi**, Bakü, 2013.
- Güntekin NECEFLİ, **XVIII Asırda Azerbaycan Arazisinde Ermeni Devleti Yaratılması Cehleri**, Bakü, 2007.
- İrevan Hanlığı: Rusya İşgali Ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi**, Bakü, 2009.
- İstoriya Armyanckogo Naroda**, İzdatelstvo Yerevansogo Universiteta, Yerevan, 1980.
- İ.MUSAYEV, **Azerbaycanın Nahçıvan Ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyeti Ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921'li Yıllar)**, Bakü, 1996.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amts**. R.11042, Telegramm. A. 8961.

Polnoye Sobraniye Zakonov Possiyskoy İmperii (PSZRI), sobr. Vtoroye, t. III. 1828, Sankt-Petersburg, 1830.

Sergey GLİNKА, **Opisaniye Pereseleniya Armyan Aderbidjanskih V Peredelı Rossii**, Moskova, 1831.

URMİYA BÖLGESİ'NDE ERMENİLERİN TÜRK-MÜSLÜMAN NÜFUSA KARŞI YAPTIKLARI MEZALİMLER (1918)

AYNUR AMANOVA*

ÖZET

1918 yılında Urmiya bölgesinde Ermenilerin Türk Müslüman nüfusa karşı gerçekleştirdikleri mezalimler Büyük Güç Merkezlerinin Azerbaycan, İran ve Doğu Anadolu topraklarında Ermeni devleti kurmak için yüzyıllarca düşündükleri ve planlı şekilde yaptıkları sinsi politikanın kanlı sonuçlarından birisidir.

I.Dünya Savaşı sonunda oluşmuş uygun ortamdan faydalanan Ermeniler, Büyük Ermenistan idealarını Bolşevik bayrağı altında gerçekleştirmeye başladılar. Ermeniler 1918 yılında Güney Azerbaycan'ın Urmiya bölgesinde önceden özel çalışmalar yaparak, düşünülmüş ve planlı şekilde Azerbaycan halkına, o sırada da Türk Müslüman nüfusa karşı toplu soykırım cinayeti işlediler.

1918 yılının Şubatı'ndan Haziranı'na kadar en azından 130 bin Güney Azerbaycanlıyı katletme pahasına bölgeyi kendi yönetiminde tutan Ermenilerin amacı bölgeden geri çekilmiş Rus kuvvetlerinin yerine geçerek Osmanlı birliklerinin ilerlemesini engellemek ve büyük devletlerin de yardımıyla bağımsız bir devlet kurmaktı. Güney Azerbaycan'ın adı geçen bölgelerinde Ermeniler kendi sinsi amaçlarına ulaşmak için Rusların Hıristiyan yandaşlığıyla Güney Azerbaycan topraklarında yerleştirilen Süryanileri kullandılar. Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi büyük devletlerin himayesine güvenen Ermeni-Süryani askerî birlikleri önce Urmiya civarlarında askerî konum alarak yerli nüfusu yağmalıyor, gündüzleri barış sözü verseler de, geceleri şehrin çeşitli mahallerini ateşe verip yıkıyorlardı. 7 Mart 1918'de Ermeni Taşnakları ve Süryaniler Ur-

---

* Dr., Aynur Mensim kızı Emenova, Azerbaycan Milli Bilimler adına Tarih Enstitüsü, aynur.alibeylil@gmail.com

miya şehrinde 500'den fazla evi yakıp, 10 binden fazla Azerbaycanlıyı vahşice katlettiler.

Osmanlı ordusu bölgeyi Ermenilerden geri alarak yerli Azerbaycan Türklerinin Ermenilerce katliamına son vererek Ermenilerin korkunç hayallerini suya düşürdü.

Belirtilen dönemde Urmiya bölgesinde Türk Müslüman nüfusa karşı Ermenilerin yaptığı soykırımları kanıtlayan çok sayıda değerli belgeler bugün Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivinde (ATASE) korunmaktadır. Arşivden elde edilen belgelerdeki belgeler kanıtıyor ki 1918 yılında Ermenilerin Urmiya bölgesinde on binlerce sivil, masum, silahsız Türk Müslüman nüfus acımasızca katledilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Urmiya bölgesi, 1.Dünya Savaşı, Güney Azerbaycan, Süryaniler, Ermeni Taşnakları

GENOCIDE COMMITED BY ARMENIANS AGAINST THE TURKISH-MUSLIM POPULATION IN THE URMİYA REGION (1918)

ABSTRACT

Crimes of genocide committed by Armenians against the Turkish-Muslim population in the *Urmia region* in 1918, was one of the bloodiest consequences of the insidious policy of the great powers, planned for centuries and realized to establish an Armenian state on the lands of Azerbaijan, Iran and Eastern Anatolia.

Taking advantage of the favorable conditions at the end of the First World War, Armenians began to realize their crazy ideas about "Greater Armenia" under the banner of Bolshevism. In 1918, Armenians making preparations in advance, committed the planned crime of genocide against the Azerbaijani people, including the Turkish-Muslim population in the Urmia region of South Azerbaijan.

In order to achieve their evil intentions they also used Assyrians that were settled in the areas of South Azerbaijan due to Christian love of the Russians. Backed by great powers like Russia and the United States and under the protection of these powers the Armenian-Assyrian military forces taking military positions around the city of Urmia plundered the local population, and promising armistice in day time, were burning and devastating seperate quarters of the city at night. On March 17, 1918, Armenian Dashnaks and Assyrians burned more than 500 houses, ruthlessly slaughtered more than 10.000 Azerbaijanis in the city of Urmia.

Keeping the region under their control at the expense of slaughtering at least 130.000 South Azerbaijanis from February to June 1918, Armenians aimed to take the position of Russian forces that had pulled back out of the region, to prevent the promotion of the Ottoman troops in the region and with the help of the great powers to establish an independent state. However, in June 1918, taking the mentioned regions of South Azerbaijan back the Ottoman army put an

end to the massacre of the local Azerbaijani Turks by the Armenians and did not allow their crazy ideas to be realized.

A large number of documents that prove the genocide committed by Armenians against the Turkish-Muslim population at the afore-stated period, are preserved in the Republic of Turkey, in the Archives of “*Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı*” (ATASE).

The actual documents gained from the archives prove that in 1918 tens of thousands of civilians, unarmed Turkish-Muslim population, including children, women, elderly people were killed by the Armenians in the region of Urmia only because of their ethnicity.

Key Words: the Urmiya Region, the First World War, South Azerbaijan, Assyrians, Armenian Dashnaks

GİRİŞ

1918 yılında Urmiya bölgesinde Ermenilerin Türk Müslüman nüfusa karşı gerçekleştirdikleri mezalimler Büyük Güç Merkezlerinin Azerbaycan, İran ve Doğu Anadolu topraklarında Ermeni devleti kurmak için yüzyıllarca düşündükleri ve planlı şekilde yaptıkları sinsi politikanın kanlı sonuçlarından birisidir.

19.yüzyılın ilk çeyreğinde Çar Rusyası'nın Kaçarlar İrani ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yaptığı savaşlar sonucu Güney Kafkasya'nın çoğu kısmı Rusya'ya ilhak olundu ve Ermenilerin toplu şekilde İran ve Türkiye'den Kuzey Azerbaycan topraklarına tehciri yapıldı. Bu dönemden başlayarak Azerbaycan halkının parçalanmasının temeli atıldı, ona karşı soykırımlar dönemi başladı.

19.yüzyılın 2.yarisından sonra yapılanmaya başlayan Ermeniler I.Rus Devrimi (1905 – 1907) döneminde durumdan yararlanarak Azerbaycanlılara karşı geniş çaplı kanlı eylemler yaptılar. 1905 – 1907'li yıllarda bu amaçlarına ulaşamayan Ermeniler I.Dünya Savaşı'nı (1914 – 1918), Rusya'da yapılan Şubat Devrimi'ni (1917) ve Ekim Devrimi'ni (1917) fırsat bularak Büyük Ermenistan ideasını Bolşevik bayrağı altında gerçekleştirmek hayalini kurdular. Ermeniler önceden özel hazırlık yaparak, düşünülmüş ve planlı olarak Azerbaycan halkına, o sıradan Türk Müslüman nüfusa karşı toplu soykırım cinayeti işlediler.

Azerbaycan halkı dünyanın en korkunç soykırımına uğramış halklardandır. Kuzey Azerbaycan'ın çoğu bölgeleri -Bakü, Şamahı, Guba, Karabağ, Nahçıvan; Güney Azerbaycan'ın birçok bölgeleri -Selmas, Hoy, Karadağ, Tebriz, en önemlisi Urmiya bölgesi, Doğu Anadolu ve şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti'nin yerleştiği alanın büyük bir kısmı, özellikle Zengezur ve İrevan bölgeleri ve bu bölgelerde yaşayan Azerbaycanlılar, o sırada tüm Türk Müslüman nüfus, 1917 – 1921'li yıllarda Ermenilerin dünyada benzeri olmayan soykırımına uğramışlardı.

Maalesef belirtmemiz gerekir ki söz konusu problemle ilgili ülkemizin arşivlerindeki birçok değerli belgeler Sovyet döneminde halktan gizli tutulmuş, Azerbaycan tarihinin değişik dönemleri ve sorunlarına ait sahte tarih "yazılmıştır". Bugün tarih biliminin en önemli görevlerinden birisi de zaman zaman Azerbaycanlıların uğradıkları soykırımı ve tehcirleri, kaybettiğimiz topraklar hakkında bir zamanlar tahrif olunmuş tarihî gerçekleri ortaya çıkararak ülke ve dünya kamuoyunun dikkatine sunmaktır.

I.Dünya Savaşı'nın oluşturduğu karışık durumdan yararlanarak Ermeniler komşu halkların hesabına ulusal devlet kurma iddialarını gerçekleştirmeye başladılar. Bu ideanın gerçekleşmesinin tek yoluysa bu topraklarda yaşayan yerli nüfusun mahvedilmesiydi. 1918 yılının Şubat-Mart aylarında Güney Azerbaycan'ın Urmiya bölgesinde Ermenilerin Türk Müslüman nüfusa karşı yaptıkları soykırım, insanlık tarihinin en kanlı cinayetlerinden biridir.

Sunduğumuz bildiride dönemin olaylarını yansıtan Farsça kaynaklar ve arşiv belgeleri kullanılmıştır. Bu arşiv belgeleri Ankara'daki Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivinin (ATASE) Birinci Dünya Harbi ve İstiklal Dönemi fonlarından sağlanmıştır.

1917 yılının sonu – 1918 yılının başlarında Urmiya bölgesinde gerçekleştirilen Ermeni ve Süryanilerin kanlı eylemlerini Osmanlı Devleti yakından izlemiş ve bu olayları önlemek için yapılacak tüm görevleri genellikle 6.Ordu Komutanı Halil Paşa üstlenmişti. Osmanlı subayları Rus ordularının geri çekildiği sırada yapılan kanlı olaylara ait izlenimi, istihbarat bilgilerini Osmanlı Başkomutanlığına sürekli rapor ve telgraf şeklinde göndermişler.

Bu kaynaklardan yararlanma sırasında Güney Azerbaycan'da, genellikle de Urmiya bölgesinde Azerbaycanlılara karşı gerçekleştirilen soykırıma önyak olan etkenleri, bu soykırımın yapılmasında Büyük Devletlerin amaç ve rolleri, Güney Azerbaycan'da, genellikle de Urmiya bölgesinde Azerbaycanlılara karşı yapılan soykırımın önlenmesinde Osmanlı ordusunun çalışmalarını belirlemek mümkün olmuştur.

1905-1911'li yıllarda İran'da yapılan devrim sırasında yabancı vatandaşları korumak adıyla 1902 yılında Tebriz'e giren Çar Rusyası'nın orduları yavaş yavaş Güney Azerbaycan'ın diğer bölgelerini de işgal etti. Daha sonra Güney Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'yle olan sınırları boyunca Rus askerî birlikleri yerleştirildi. I.Dünya Savaşı sırasında Güney Azerbaycan toprakları Rus ve Osmanlı askerî kuvvetlerinin çarpışma meydanına dönüştü. 1915 yılının başlarında Osmanlı kuvvetleri Enver Paşa'nın komutasında bölgeyi Rus ordularından temizlemek için operasyona başlasalar da, Sarıkamış trajedisi ve Enver Paşa'nın Erzurum'un Allahuekber Dağlarında binlerce askerini kaybetmesi bu operasyonu yarım bıraktı. 1916 yılında Güney Azerbaycan'ın tüm topraklarının Rus ordularınca işgal olduğunu söyleyebiliriz.

Belirtilen dönemde Osmanlı Devleti'nin Rus ordularını Güney Azerbaycan topraklarından çıkarmak için sonuncu çaba -Dilman Çarpışması (Nisan-Ma-

yıs 1916)- da başarısız oldu. Aynı yıl Osmanlı Devleti'nin Hakkâri bölgesinde yaşayan Süryaniler Rusya'nın desteğine güvenerek kendi devletlerine karşı ayaklandılar. Fakat onlar Osmanlı kuvvetleri karşısında fazla direnemediler. Rusya'nın yardımıyla on binlerce Süryani (yerli halk onları Cilov olarak adlandırıyor) aileleriyle beraber Güney Azerbaycan'ın Urmiya ve Selmas bölgelerine göç ettirildiler. Davetsiz ve aç misafirlerin gelmesi yerli halk için ağır bir yükü. Fakat buna rağmen Güney Azerbaycan halkı onların yaşaması için uygun ortam sağlayıp, ekmek ve ocaklarını onlarla paylaştılar. Fakat Cilovlar bu iyiliğin bedelini ölüm, kan ve kurşunla verdiler¹.

1917 Ekim Devrimi'ne ve Rusya'nın I.Dünya Savaşı'ndan çıkmasına kadar Süryaniler pazar yerlerinin yakılması, halkın yağmalanması ve öldürülmesi gibi barbarlıkları Ruslarla beraber yapıyorlardı. 3 Mart 1918 yılında Brest-Litovsk'ta Rusya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSR) ile Dörtler Birliği (Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan) arasında barış imzalandı. Antlaşmanın koşullarına göre İran'ın tek taraflı politikaya uyması ve toprak birliğini koruması (bununla da İngiltere ve Rusya arasında 1907 yılında imzalanmış ve İran'ı üçe parçalayan antlaşmanın yürürlükten kaldırılması düşünüldü A.E.) konusu onaylandı. Tüm bunların sonucu olarak Rusya kendi askerini terhis etmeli ve İran'ın kuzeyindeki -Güney Azerbaycan'daki askerî birliklerini- geri çekmeliydi. Antlaşmaya göre Rusya hem Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye geri verilmesini onaylıyordu, hem de Rusya ile Türkiye arasında imzalanmış diğer bir anlaşma gereği olarak Rus ordularının savaş sırasında işgal ettikleri tüm Osmanlı topraklarında, o sırada Kuzey İran'da ve Rusya sınırlarında da kurulmuş olan, Ermeni Taşnak çetelerini silahsızlandırma sorumluluğunu üstüne alıyordu.

Brest-Litovsk Antlaşması'nda İran'ın tahliyesine ait verilen karardan memnun kalan Şah, "Osmanlı Devleti'nin izhar eylediği hissiyat-i dostaneden duyduğu memnuniyeti" Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta belirtmiştir². Fakat Rusya ordularının Kuzey İran'dan, yani Güney Azerbaycan'dan geri çekmeye başlaması 1917 yılının Ekim Devrimi sonucu ülkede başlayan iç savaş ve siyasal kargaşa dönemine rastlıyordu. Bu dönemde Kaçarlar İran'ında bulunan hükümetin asayiş kurumlarının da güçsüzlüğü Rus

1 Bkz. T. Dilmegani, **Güney Azerbaycan Birinci Dünya Muharebesi Yıllarında**, Çev. C. Mirzeyeva, AMEA Z.Bünyadov adına Şarkiyat Enstitüsü, Bakü, 2011, s.4-5.

2 **Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)**, Klasör. 484, Dosya. 1896, Fihrist. 001-11.

ordularının yerleştiği Güney Azerbaycan'ın çeşitli şehir, kasaba ve köylerinde kargaşaya, asayişin bozulmasına neden oluyordu. Böyle bir durumda düzeni ve birliği bozulan, hatta sıradan günlük ihtiyacını bile sağlayamayan Rus askerleri çapulculuğa başlamışlardı. Rusya'da devrim sonrası birliği bozulan Rus askerleri geri çekilirken Güney Azerbaycan'da geçtikleri bölgeleri yağmalayarak evleri kundaklıyor, halka zarar veriyorlardı.

Rus ordularının İran'dan çekilmesi Rusya işgali altında olan Güney Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Rus, İngiliz, Ermeni ve Süryani tehlikesini daha da arttırdı. İngilizler Rus ordularının İran'dan çekildikten sonra bir yandan Urmiya bölgesindeki Ermeni ve Süryanilerle birleşerek Osmanlı Devleti'ni engellemeyi planlıyor, öte yandan Tahran-Gazvin yoluyla Reşt bölgesini, oradan da Hazar Denizi kıyılarına yerleşen Enzeli İskeleyi ele geçirerek denizyoluyla Bakü'ye girmek ve o sıralarda şehri ellerinde tutan Ermenilerle birleşerek şehri işgal etmeyi tasarlıyorlardı. Uygun fırsatı kollayan İngiltere Rus ordularının boşalttığı bölgeye ordu çıkarma kararını verdi. Bir taraftan Hindistan'ı denetlemek ve Bakü petrolünün diğer müttefiklerinin eline geçmesinden sakınan İngiltere Rus ordularının geri çekildiği bölgelere hemen askerî birliklerini çıkardı. Öte taraftansa İngiltere, Rus ordularının boşalttığı bölgenin Osmanlı ordusunun eline geçmesini önlemek için ABD ve Fransa konsolosluklarının yardımıyla Ermeni ve Süryanileri destekledi. ATASE belgeleri arasında çeşitli kaynaklardan alınan bilgiler ilginçtir. Belgede İngilizlerin Bağdat ve Musul'un ulema ve ileri gelenlerini kendi taraflarına çekemedikleri, Urmiya'daki Amerikan Konsolosluğunun İran ve Van çevresinde kargaşa çıkarmak için çalışmalar yaptıklarına ait bilgi verilir³. İngilizlerin İran sınırları boyunca yerleşen askerî bölükleri dışında İran'ın kuzeyine gönderilecek yeterli askeri kuvveti olmadığından en iyi İngiliz bölüklerinin olduğu Bağdat'ın da Güney Azerbaycan'a uzak olması yüzünden, ilk andan başlayarak Osmanlı ordusunun saldırılarını önlemek ve Türkleri durdurmak amacıyla İngilizler bölgede iş birliği yaptığı Ermeni ve Süryanilerle iletişime geçmişlerdi. Onlar Rus ordusundan kaçan subay ve askerleri yapılandırmak, eğitim ve öğretim için bir askerî heyetin gönderilmesine karar vermişler ve bu heyetin başına General Dunsterville getirilmişti⁴. Onlar Zencan ve Miyane'yi işgal ettiler. Hoy ve Urmiya'ya İngiliz subaylarının komutasında polis ve ordu grupları

3 ATASE, K. 4-10481, D.306, F. 51-4.

4 Bkz. N.Hudiyev, "Cenubi Azerbaycan'da Ermenilerin Törettdiyi Soykırımı", **Dirçeliş - XXI Asır Dergisi**, Bakü, 2003, № 61.

yerleştirildi. Müttefikler Rusların yerine Azerbaycanlı ve Osmanlılara karşı Ermeni ve Süryanileri silahlandırarak 6 tabur (4 tabur Süryani ve 2 tabur Ermeni), 4 batarya, 300 kişilik atlı, Rus, İngiliz, Fransız subaylarının komutasında da bir makineli tüfek bölüğü kurdular⁵.

Bu dönemde 6.Fırka Komutanlığına çekilen telgraftaysa *Urmiya ve Selmas çevresinde bir Rus albayın komutanlığında biri Ermeni, üçü Süryanilerden oluşan 4 kara taburunun, ayrıca da 5 bin kadar silahlı Ermeni ve Süryani birliklerinin, 12 dağ bataryası ve çok sayıda ateşli silahın olmasına* ait bilgi verilmiştir. Bunun dışında belgede Urmiya'da Ermenileri yöneten Rus, Fransız ve İngiliz subaylarının bir kısmının Tebriz'e geçmesi, Şerefhana'da (Urmiya Gölü'nde iskele – A.E.) Ruslar tarafından terk edilmiş cephane ve telgrafın olması hakkında da bilgi verilmiştir. Tebriz'e gelen İngiliz ve Fransız subayların bir kısmıysa Culfa'ya geçmiş ve silahlarını Ermenilere teslim etmişler⁶.

Urmiya bölgesinde Ermeni ve Süryanileri yapılandırma konusunda ABD ve Büyük Britanya konsolosluklarıyla beraber çalışmalara başlamış, özellikle de askerlerden oluşan bölükler kurmuşlar. İran'ın Osmanlı Devleti'ndeki büyükelçisi İhtişam Üs Seltene'nin belirttiğine göre⁷ İngilizler İran'daki Rus ordularının komutanı General Baratov'dan Rus ordularının daha önce işgal ettiği bölgenin İngilizlerce işgal olunmasına kadar Rus ordularının İran'dan çekilmesi için yardım etmesini istemiştir. Baratov Rusya'daki devrimden sonra Urmiya'da kalarak subay ve askerlerin askerî donatımıyla ilgilenmiş ve Bolşeviklerden korktuğu için kendi heyetiyle beraber İngiliz askerî birliklerinde görev yapmıştır. Baratov'un heyetindeki subaylar Ermeni ve Süryanilerin eğitim ve öğretimiyle ilgilenmişler.

Urmiya'dan Karadeniz'e kadar silahlanan Ermenilerse⁸ kendi amaçlarına ulaşmak için Rusların Hıristiyan torpiliyle Güney Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Süryanileri kullanmışlar. Hatta Anadolu bölgesinden geri çekilen Rus ordusundaki Ermeniler de Urmiya bölgesine gelerek buradaki Ermeni ve Süryanilerle birleşmişler. Onlar Rus ordusuna ait silahları ele geçirerek Urmiya, Selmas, Hoy ve Güney Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yerli nüfusa saldırarak onları katletmeye başladılar.

5 T.Dilmegani a.g.e., s.5.

6 ATASE, K. 1/16, D.8, F. 105.

7 ATASE, K. 1848, D. 99, F. 001-68.

8 ATASE, K. 1/16, D.8, F. 105.

Rus ordularının İran'ı tahliye etmesi uzun bir süre hem Osmanlı, hem de İran topraklarında bağımsız devlet kurma fırsatını kollayan Ermeni ve Süryanilerin hayallerinin suya düşmesine neden oldu. 1918 yılının başlarından itibaren Ermeni ve Süryani silahlı birlikleri Güney Azerbaycan'da Türk Müslüman nüfusa yönelik görülmedik vahşiliklerle yaptıkları katliamlar daha da yoğunlaştı. İlk toplu katliam 1918 yılının Şubat başlarında Urmiya şehrinde birleşik Hıristiyan ordusu tarafından Azerbaycanlıların mahvıyla başladı. 22 Şubat Cuma günü Urmiya nüfusunun aralıksız 3 günlük katliamı başladı. Katliamın ilk günü Urmiya şehrinin Eşgerhan Mahallesi yok edildi. Hıristiyan ordusu Azerbaycanlıların evlerine saldırıyorlardı. Dönem kaynaklarına dayanan Dilmegani bu olayı şöyle anlatıyor: *“Böyle bir hızlı ve vahşice saldırıyı beklemeyen Müslümanlar boş bulunarak yakalandılar. Onlar eve saldırdıktan sonra ev sahibini öldürüyor, evin eşyalarını yağmalıyor, sonra da ateşe veriyorlardı... Urmiya'nın Novgeçer, Yurtşah ve şehrin güney kısmındaki mahallelerinde oturan Müslümanların büyük bir grubu mahvedildi. Toplarla yakılan şehir viran oldu, insanların feryatlarından kulak tutuluyordu...”*⁹.

Ermeni ve Süryanilerden oluşan Hıristiyan çeteleri¹⁰ Ermeni Ağa Petros, Süryani Marşimon ve diğer liderleriyle beraber Selmas'tan Urmiya'ya geldiler. Ermeniler Urmiya'da sokakları dolaşiyor, masum Müslümanları öldürüyorlardı. Urmiya'daki Ermeniler Müslüman evlerine girerek yağmalıyor, sonra evleri ateşe veriyorlardı. Onlar şehri top ve kiralık Rus topçularıyla ateşe tutuyor, masum yaşlı, çocuk, kadın ve erkekleri vahşilikle katlediyorlardı. Onlar tarafından Urmiya'da 500 ev yakıldı. Günlerce süren bu katliamda binlerce kadın ve çocuk katledildi. 1918 yılının Martı'nda -yılın son Çarşamba günü (Nevruz)- şehir halkı bir yandan açlık, öte yandan korku içinde evlerinde oturdukları sırada Ermeniler kapıları kırarak evlere sokulup küçük kız çocuklarına tecavüz ederek, tüm aileyi öldürdüler. Kaçmak isteyenleri sokaklarda kurşuna diziyorlardı. Çocuklarını alarak kaçmak isteyen ve kucaklarındaki bebeklerini kanlar içinde gören annelerin göklere yükselen, iç yakan feryat seslerini insan yazıp anlatamaz¹¹. Böyle zulüm ve vahşilik hiçbir yüzyılda yapılmamıştı.

9 Bkz: Dilməqani T, a.g.e., s.117-118.

10 « ن ا ج ا ب ر د آ د ل ا س 18 خ ي ر ا ت » ي و ر س ك د م ح ا د ي س 1350، 919 ن ا ر ه ت ، ر ي ب ك ر ي م ر ش ن ، 5 پ ا چ « ن ا ج ا ب ر د آ د ل ا س 18 خ ي ر ا ت » ي و ر س ك د م ح ا د ي س .s.763 (Seyid Ahmet Kesrevi. "Tarih-e 18 sale Azerbaycan" çap 5, neşr-e Amir Kebir, Tahran 1350, s.919, s.729.

11 Ahmet Kesrevi, a.g.e, s. 732-733.

Bu sırada Urmiya'da 150 bin nüfus vardı. Hıristiyanlar bir gecede 1500 Müslümanı katlettiler. Günlerce süren bu katliamda 10 bin kadar Müslüman öldürüldü. Onların arasında ünlü bilim adamları, seyit ve din adamları da vardı¹².

1918 yılının Şubat-Mart aylarında Ermeni-Süryani birliklerinden kurulan Hıristiyan ordusu Savuçbulag bölgesinde geri çekilen Rus ordularının silahlarını ele geçirdiler¹³. Silahlanmış çeteler genellikle Urmiya ve Dilman bölgesinde toplanmaya başladılar. Dönem belgelerinde İngilizlerin Alaçatı çevresinde gizli yollardan katır satın aldıkları ve 5000'e kadar Ermeni muhacirin Dilman çevresindeki köylere yerleştirilmesine ait de bilgi verilir¹⁴. Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi büyük devletlere güvenen Ermeni-Süryani askerî birlikleri Urmiya şehri çevresinde askeri konum alarak, yerli halkı yağmalıyor, gündüzleri barış sözü verseler de, geceleri şehrin değişik mahallelerini kundaklıyor, mahvediyorlardı.

Hatta Van bölgesinden, Osmanlı askerî bölüklerinden kaçan Ermeni ve Süryaniler de Urmiya Gölü çevresinde birleşerek yerli Türk-Müslüman nüfusa ve Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşmak için hazırlıklara başlamışlardı. Bunu engellemek amacıyla Osmanlı kuvvetleri hem Van bölgesinden Urmiya'ya doğru, hem de Erbil ve Revandüz bölgesinden Azerbaycan ve Güney Kafkasya'ya doğru ilerlemeye başlamışlardı.

O feci olaylar sırasında yüzlerce masum Azerbaycanlı hunharca katledilmişti. Soykırımın yapıldığı dönemde yaşayan Ahmet Kesrevi olaylar sırasında 130 binden fazla insanın Ermeni ve Süryanilerden oluşan Hıristiyan ordusunca katledildiğini yazıyor¹⁵.

Ermeni ve Süryanilerin Urmiya bölgesinde Azerbaycan Türklerini katletmeleri Osmanlı Devleti'nin 6. ve 3.Ordusuna ait askerî bölüklerinin Urmiya'ya doğru batı yönünden ilerlemesine neden oldu. Osmanlı Devleti Urmiya bölgesinde her gün daha da artan Ermeni ve Süryanilerin kanlı çatışmalarını gözlemiş ve bunu engellemek için tüm yetkileri vererek 6.Ordu Komutanı Halil Paşa'yı görevlendirmiştir. Halil Paşa'nın merkeze çektiği telgrafta 6.Fırka Komutanlığına ait Urmiya'ya yönelmiş Osmanlı ordusunun sayısı hakkında

12 Ahmet Kesrevi, **a.g.e.**, s. 734-735.

13 **ATASE**, K. 4334, D. 573A, F. 237-024.

14 **ATASE**, K. 1/3, D. 18, F. 22; K.1/1, D 151, F 42.

15 Ahmet Kesrevi, **a.g.e.**, s. 763.

bilgi veriliyor. O sırada da Hıristiyan ordusunun Urmiya çevresinde toplanmaya başladığı, Tebriz üzerinden güneydoğuya İngilizlerin mevkillerine doğru çekilmesi haberi geldi. Bu yüzden de Halil Paşa "... *Urmiya çevresinde olan Ermenilerin kuvvetlerini zayıflatmak, 4.Kolorduyu yeniden Hoy'a kadar götürmek için bizim de Tebriz yönüne yürüyerek Hor-Tebriz yolunu ele geçirmemizin uygun olacağını düşünüyorum*"¹⁶ diye belirtiyordu.

Halil Paşa'nın 22 Ocak 1918 yılında Musul'dan Revandüz Grubu Komutanlığına çektiği telgrafta¹⁷ çeşitli istihbarat kaynaklarından alınan bilgiye göre Sakız ve Sovuçbulag'daki Rus ordularından tahliye edilmesi ve Urmiya'nın da tahliye olunacağı belli oluyor. Bunun dışında belgede Urmiya bölgesine emniyet kuvvetlerinin atanması ve gönderilmesi, "*Ermeni ve Süryanilerin kuvvetleri ve şimdiki durumu hakkında alınan haberlere ciddi önem verilmesi*" isteniyordu. Halil Paşa'nın yine de 22 Ocak 1918 tarihli 2.Ordu Komutanlığına gönderdiği diğer bir şifreli telgrafında¹⁸ Sakız ve Savuçbulag'ın Rus ordularınca boşaltılmasına ait haberler, bölgedeki Ermeni ve Süryanilerin çalışmalarına ait bilgiler verilmişti. Belgede belirtiliyor ki "*15 Aralık 1917 yılında İttifak Devletleri ile Rusya arasında imzalanan barışın koşullarına uygun olarak erzak tedarik eden Şemdinan çevresinde yerleşen köylerimiz Ruslar tarafından hoş görülse de, Ermeni ve Süryaniler tarafından mahvedilmişlerdi. Kurtulabilenin söylediklerine göre Urmiya'nın güney tarafında 2 bin kadar Ermeni ve Süryani vardı*".

Katliamın ikinci günü gece yarısı Çalbaş ve Dikenli mahallelerinde top sesleri duyuldu. ... Masum insanların bağırtısından kulak batıyordu... Şehrin merkezindeki Hacı Müşteşar'ın hanına toplanan katiller sokaktan geçen herkesi öldürdüler. Hıristiyan ordusunun bir grubu geceleyin Urmiya Kalesi'nin kıyısındaki evlere saldırarak kadın ve erkekleri öldürmüş, evleri yağmalamış, genç kadınlara tecavüz etmişler. Amerikan Konsolosu Dr.Şod, Hükümet Binası olan Çeharbürc Köşkü'nün Amerikan misyoner kurumuna ait olması sebebiyle tekitle binadaki koruyucuları çıkartarak binayı boşalttırmıştı. 25 Şubatta ateşe ara verildi ve 48 saat içinde Müslümanlara ait tüm silahlar toplandı. Halk, yakınlarını gömmeye başladı. Ölülerin sayısı o kadar çoktu ki onları sarmaya kefen yetişmiyordu. Cenazeleri gömmek birkaç gün sürdü. Günde 200 kadar cenaze

16 ATASE, K. 3632, D.136, F. 026-26A

17 ATASE, K. 3632, D.136, F. 003.

18 ATASE, K. 3632, D.136, F. 003-01.

kaldırılıyordu¹⁹. Martın başlarında tüm Urmiya şehri Hıristiyan ordusunca işgal edildi.

Fakat soykırımlar Urmiya'nın köylerinde devam ediyordu. Çehirge ve Nazlıçay köylerinin halkı Hıristiyan ordusundan uzağa yerleşen, sıkı duvarlarla çevrelenmiş Kahramanlı köyüne sığınmışlardı. Bu haberi alan Hıristiyan ordusu martın ortalarından başlayarak köye saldırmaya başladı. Nisanın başlarında 2 dağ topu getirerek Elipenceli olarak adlandırılan yamaçtan Kahramanlı köyünü top ateşine tuttular. Öğleye yakın tüm köy işgal edildi. 334 masum köylü katledildi. Köyden bir kişi bile kurtulamadı. İki üç sene bu köy şehitlerinin kemikleri sokaklarda, bahçelerde, evlerde, avlularda öylece kalakaldı²⁰. Kahramanlı halkına karşı soykırım yapan Hıristiyan ordusu 5 Nisan'da muzaffer gibi Urmiya şehrine girdi.

Urmiya civarında olan diğer köyde -Esgerabad'da- 30 Mayıs 1918 Cuma günü Azerbaycanlı nüfus Hıristiyan ordusu tarafından katledildi. Günlerce Hıristiyanlar katliamlar ve yağmalar yaparak Müslümanların evlerini ateşe verdiler, çevredeki Müslüman köylerine saldırarak halkı acımasızca katlettiler, köyleri yağmaladılar. Diğer köylerdeki Müslümanlar Hıristiyanların zulmünden kaçarak Eskerabad köyüne sığınmışlardı. Eskerabad'ın duvarları sağlamdı. Köy her taraftan kuşatıldı. 24 Mayıs 1918 Cumartesi günü Hıristiyanların Hoy'a saldırımları haberi çıkıyor. Urmiya, Selmas, Sulduz vs. yerlerden halk yardım için toplandı. Diğer köylerdeki Müslümanlar Hıristiyanların zulmünden kaçarak Eskerabad'a sığındılar. 30 Mayıs 1918 Cuma günü Hıristiyanların iyi silahlanmış bölükleri Eskerabad'a saldırdı. Sahra toplarının güçlü ateşi Eskerabad'ın düşmesine neden oldu. Cesurluk ve mertlikle savaşan savunmacılar şehit oldular. Kale surları yıkıldı. Kale halkı hepten şehit oldu. Hatta yaşlılar, kadınlar ve çocuklar da mahvedildi²¹.

Fars dilli yazar Muhammed Temeddön olayları anlatarak yazıyor: *"Köy camisine sığınanlara da acınmadı. Onları kıyma kıyma ederek öldürdüler. Caminin içinden dışarıya kan akıyordu. Sokaklarda, yollarda ve bahçelerde saklanan Müslümanların hepsi kurşuna tutuldu. Eskerabad mezarlığa dönüştü. Onları gömecek kimse kalmamıştı"*²².

19 Bkz. a.g.e., s.119-133.

20 Bkz, a.g.e., s.173-174.

21 Bkz: یتاعوب بطم هس سوم تاراش تن، هیئ اضار خیرات ای لوا گنج رد نارای اعاضوا، ندمت دم حم، ندمت یتاعوب بطم هس سوم تاراش تن، ص 444، هی مروا، 1350، ندمت

22 Bkz. Muhammed Tameddon, a.g.e., s.178-180.

6. Ordu Komutanı Halil Paşa'nın 3.Ordu Komutanlığına 26 Mart 1918 tarihli bir telgrafı²³ dikkat çekiyor. Belgede verilen bilgiden anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti Urmiya Gölü çevresinde Ermenileri engellemek için Güney Azerbaycan'daki halktan toplanacak kuvvetlerle 6. ve 3.orduların beraber gerçekleştirecekleri Kars – İrevan yönünde bir yürüyüş başlatmayı tasarlamıştı. O sırada İran Veliahdi'nin komutasında Tebriz'den ilerleyen askerî bölükle Ermeniler arasında Hoy'da yapılan çatışmada Ermeniler yenilerek kaçmışlardı. Bu yerli halkın katillere karşı mücadelesinin bir başka kanıtıdır.

Halil Paşa 13 Şubat 1918 tarihinde Revandüz Bölüğü Komutanlığına çektiği altı maddelik telgrafında²⁴ Rusların Üşnü, Pave, Savuçbulag bölgelerini boşaltması ve Urmiya bölgesinde Ermenilerin yapılanmasına ait yeni bilgilerin alındığını belirterek: *“İngilizlerin önerisiyle yapılanmış Ermenilerin faaliyetleri, İran'ın Osmanlı sınırına yakın bölgelerindeki durum ve erzak tedariki hakkında belli başlı bilgi almak için Revandüz grubu Pave, Üşnü, Mergever yönünde kuvvetli istihbaratı olan subaylar grubu seferber etmelidir”* emrini vermiştir. Bunun dışında belgede bir keşif kolu seferleri sırasında Ruslarla karşılaşırlarsa onlara beyaz bayrak çıkararak genel durumu kolaçan etme amacıyla gönderildiklerini söylemeli, döndüklerinde Ermeni çetelerinin tuzak kurma ihtimalini de dikkate almaları gerektiği söyleniyordu. Miyandoab, Urmiya hattına kadar ayrıca keşif kolu gönderilerek onlardan Ermeni teşkilatları, ordu bölükleri hakkında dolgun bilgi edinmeleri istenmişti.

Halil Paşa'nın 13.Kolordu Komutanlığı ve 6.Fırka Komutanlığına çektiği telgrafta²⁵ Başkomutanlık Vekâlet-i Celilesinin emriyle 3.Ordu tarafından Van yönüne gönderilen ve başında Ali İhsan Paşa'nın bulunduğu 4.Kolordunun Van'ı ele geçirmesi, Saray ve Başgala yönlerinde Ermenileri takip etmekte olmasına ait bilgi veriliyordu. Bunun dışında belgede 6.Ordudan Urmiya yönüne yürümek için kurulan gerilla gruplarından oluşan bir taburun da 5 Nisan 1918'de Rayat'tan sınırı geçerek Üşnü yönünde, öteki üç taburunsu Erbil ve Revandüz arasında ilerlediği belirtiliyordu. Özel gerilla grubu Üşnü'de toplandıktan sonra Urmiya'nın kurtarılması için ilerleyecekti. Van bölgesinden geri çekilen Ermenilerin Urmiya çevresindeki Ermenilerle birleşmesi, onları takipte olan 4.Kolordunun, cephaneye yetersizliği nedeniyle zorlanabileceği ve bu yüzden de 6.Fırkanın acil olarak

23 ATASE, K. 3632, D.136, F. 012.

24 ATASE, K. 3632, D.136, F. 006-006A.

25 ATASE, K. 3632, D.136, F. 021-02.

Urmiya'yı ele geçirmesi istenmişti. 6.Fırka Komutanı Hayri Paşa Urmiya'daki Ermenilerin şehri teslim etmemek için toplantı yapmalarına ait bilgi aldığını belirtmiş ve Halil Paşa'dan Savuçbulag'a bir bölük göndermesini istemişti.

Halil Paşa'nın 3.Ordu ve bu orduya bağlı 4.Kolordu Komutanlığına 13 Nisan 1918 tarihli çektiği telgrafa²⁶ Urmiya bölgesindeki durumla ilgili ilginç bildiler yansımıştır. Belgede Urmiya'daki İngiliz ve Fransız subayların komutasında 4 topa, bayağı bir sayıda ateşli silaha sahip 3-4 binlik Ermeni olduğu, Urmiya'nın 20-30 kilometre güneyine doğru olan Reşathan, Hezmler, Maşan, Salvatı'da da Ermenilerin özel gerilla gruplarının olmasına ait bilgi verilir.

6. Ordu Komutanı Halil Paşa 6.Fırka Komutanlığına 13 Nisan 1918 tarihli telgrafında²⁷ "... Ruslardan beklediği yardımdan merhum kalan Ermenilerin İran'daki İngiliz, Fransız ve Amerikalılar tarafından himaye olunacaklarına umut ettikleri ve onlarla birleşmek için fırsat kolladıkları" haberi vardı. 1918 yılının başlarına Türk askerî birliklerinin Azerbaycanlılara karşı yapılan Ermeni vahşiliklerini engellemek için Güney Kafkasya'ya ve Güney Azerbaycan'a girmesi durumu değiştirdi. Türk orduları Maku Hanlığını, Urmiya, Selmas ve Tebriz'i aldılar. Fakat Osmanlı Türkiyesi'nin Dünya Savaşı'nda yenilmesi Türk ordusunun hem kuzey, hem de güneyden çıkarılmasına neden oldu. Onların yerini İngiliz orduları aldı.

Pave'de olan askerî komutanlıktan 3 Haziran 1918 tarihli 6.Ordu Komutanlığına gelen telgrafa göre²⁸Osmanlı Devleti'ne ait askerî bölüklerin Tebriz'e yönelmesiyle İngiliz ve Fransız konsolosları şehri terk etmiş, Tebriz'deki Ermeniler de kaçmaya başlamışlardı. Osmanlı orduları kısa bir süre içinde Tebriz'i İngilizlerden önce ele geçirmiş, daha sonra Miyane, Deymetaş, Garaçam, Türkmençay mevkiğinde İngilizleri perişan ederek sonuçta onları güneydoğu yönüne geri çekilmeye zorlamıştı.

Ermeniler 1917-1918'li yıllarda Güney Azerbaycan'ın batı bölgelerindeki onlarca şehir ve köyleri yıkmış, yağmalamış, erkek, çocuk ve yaşlılara acımadan, toplam olarak 190 bin kadar Azerbaycan Türkü'nü katletmişlerdir.

ATESE Arşivinden edinilen belgeler Urmiya bölgelerinde Azerbaycanlılara karşı Hıristiyanlar tarafından yapılmış insanlık tarihinin en kanlı cinayetlerinden birini –soykırım cinayetini- onaylıyor.

26 ATASE, K. 3632, D.136, F. 028-04.

27 ATASE, K. 3632, D.136, F. 029-04.

28 ATASE, K. 400, D.1575, F. 003-10.

KAYNAKÇA

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATA-SE), Klasör. 484, Dosya. 1896, Fihrist. 001-11.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATA-SE), K.484, D 136, 148, 573 A vs.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATA-SE), K. 4-10481, D.306, F. 51-4.

N. Hudiyev, *Cenubi Azerbaycanda ermenilerin töretdiyi soyqırımı, Dirçeliş - XXI asr jurnalı*, Bakü, 2003, №61.

، ری بکری ما رشن ، 5 پاچ « ناچ ی ابردا هلاس 18 خیرات » یورسک دمجا دیس ، ص 919 ، 1350 نارهت .

(Seyit Ahmet Kesrevi. **Tarix-e 18 sale Azerbaycan**. Çap 5, neşr-e Amir Kebir, Tahran 1350, s. 919).. مل اعا هب راجم رد ه میورا ، هرازول ادمت عم ناخ ه ل لا تمحر . ص 585 ، 1379 نارهت ، هزاریش هوژپ رشن ، ت ایب هواک ششوک هب ، زوس .

(Rahmetullah xan Motemet-ül-vüzera. **Urmiye der muharebe-ye alem-suz, be kuşuş Kave Bayat**, Tahran, 1379, s. 585).

هس سوم تاراش تن ا ، هئ اض ر خیرات ای لوا گنج رد نارای اضاوا ، ندمت دمحم ص 444 ، ه میروا ، 1350 یتاعوبظم .

(Muhammed Temeddön. **Ovza-ye İnan der ceng-e evvel ya tarix-e Reza-iyeye. Entesarat-e muassese-ye metbuati**. Urmiye, 1350. 444 s.).

Tohid Melikzade Dilmeqani. **Güney Azerbaycan Birinci Dünya muharebesi illerinde - soykırım**, tercüme eden: C. Mirzeyeva, Bakü yayınevi, 2011, 260 s.

Seyidağa Onullahi. **Ermeni milletçileri ve İnan**, Bakü, 2002, 44 s.

TRABZON'DA RUS İŞGALİ VE MUHACİRLİK (1916-1918)

VOLKAN AKSOY*

ÖZET

Kafkaslar ve Balkanlar'daki gelişmeler, 18. ve 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin aleyhine işlemiş, süreç sonunda 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğine gelinmiştir. Bu yıldan önce meydana gelen göç hareketleri Anadolu'nun dışında gerçekleşirken, artık göç hareketleri bizzat Anadolu halkı için de geçerli bir durum haline gelmiştir. Yeni ortaya çıkan Anadolu içi göç hareketlerinin en önemli sebebini, Rus işgalinin Doğu Karadeniz'e ve Doğu Anadolu'ya doğru yayılmasıyla insanların kendilerini emniyette hissetmemeleri, can ve mal güvenliklerinden emin olamayışları oluşturmuştur. Doğu Karadeniz'in merkezi olması bakımından Trabzon'un ise Osmanlı Devleti için, bilhassa Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren vazgeçilmez önemi vardır. Çünkü bölgenin hem ticaret hem de askeri açıdan taşıdığı önem ve Kafkas Cephesi'nin 3. Orduyu besleyen en büyük ikmal merkezi durumunda olması, Rusların bölgeyi ele geçirmek istemelerine neden olmuş ve bu doğrultuda Rusya, Doğu Karadeniz'de taarruzlarını sıklaştırmıştır. Ruslar bu isteklerini gerçekleştirmeye öncelikle Artvin ve Rize'yi alarak başlamış ve 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon'a girerek hedeflerine ulaşmıştır. Neticede Doğu Karadeniz halkı, büyük çoğunlukla, kendi deyimleriyle muhacir çıkmışlardır. Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'nin en önemli uğraşlarından biri, belki de en önemlisi, işte bu muhacirlik meselesi olmuştur. Zira iskân edilmeleri, sevk mahallerine varışlarına kadar can güvenliklerinin sağlanması, bulaşıcı hastalıklara karşı korunmaları, yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının giderilmesi devletin ve muhacirlerin en önemli meselelerini oluşturmaktaydı. Süreç sonunda 1916-1918 yılları arasında Doğu

---

* Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, v_aksoy@ktu.edu.tr

Karadeniz'in merkezi olma özelliğini taşıyan Trabzon, yaklaşık yirmi iki ay işgal altında kalmış ve yüz binlerce insan evlerinden göç etmek zorunda kalmıştır. Bu noktada yazımızın amacı işgali, meydana gelen göç hareketinin seyrini, muhacir iskân bölgelerinin nereler olduğunu ve muhacirlerin içinde buldukları şartları ortaya koyabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Trabzon, Rusya, İşgal, Göç

RUSSIAN OCCUPATION AND BEING AN IMMIGRANT IN TRABZON (1916-1918)

ABSTRACT

The course of the developments taking place in the Balkans and the Caucasus turned against the Ottoman Empire in the 18th and 19th centuries and the brink of the First World War was reached at the end of the process. While migrations were taking place outside Anatolia before this year, after it they started to take place within Anatolia. The most important reason of the inter-Anatolia migrations was that the people of the Eastern Blacksea and Eastern Anatolia regions didn't feel secure after the spread of Russian invasion. Trabzon is of significance to the Ottoman Empire after the First World War in that it is the center of the Eastern Black Sea region. Its commercial and military importance and its being the base of supplies to the 3rd Army near the Caucasus front made the Russians want to take this area and for his purpose Russia intensified its attacks on this area. Russia began to fulfil this target by invading Artvin and Rize first and completed it by entering Trabzon on 18 April 1916. As a result, the majority of the population of the Eastern Black Sea region became as they call it 'Immigrants'. During the First World War one of the most important struggles, maybe the most important one, of the Ottoman Empire was this problem of immigration. As their residence, life security during their transportation, protection against infectious diseases, the problem of nutrition and clothing were the greatest struggles of the immigrants and the state. As a result, Trabzon, the center of the Eastern Black Sea region, was under occupation for almost 22 months between 1916-1918 and hundreds of thousands of people had to leave their homes. The purpose of this study is to give information about the occupation, the process of the migration movement, where the immigrants went to and the conditions which they lived under.

Key Words: World War I, Trebizond, Russia, Invasion, Immigration

Giriş

Doğu Karadeniz'in merkezi olması bakımından Trabzon vilâyetinin, Osmanlı Devleti için bilhassa Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren vazgeçilmez önemi vardır. Çünkü Kafkas Cephesi'nin Ruslara karşı mukavemetinde başlıca amil olan 3. Orduya gerekli mühimmat, teçhizat ve sair malzeme Trabzon üzerinden temin edilmekteydi. Rusya da bunu bildiği içindir ki, savaşın ilk günlerinden itibaren Trabzon'u ablukaya alarak zayıf düşürmeye çalışmış, nakliyatları engellemeye teşebbüs etmiştir¹. Sarıkamış'ta Osmanlı Devleti bölgenin kaderini değiştiren bir yenilgiyle karşılaşmıştır.² Türk ordusunun bu mağlûbiyeti ise Çarlık Rusyası'na asırlardan beri hayalini kurduğu sıcak denizlere inme projesini gerçekleştirme fırsatını vermiştir. Bu doğrultuda Rusya, Doğu Karadeniz'de taarruzlarını sıklaştırmıştır. Zira bölgenin hem ticaret hem de askerî açıdan taşıdığı önem ve Kafkas Cephesi'nin en büyük ikmal merkezi durumunda olması, Rusların da aynı maksatla bölgeyi ele geçirmek istemelerine neden olmuştur³. Sonuçta yaşanan Rus işgali bölge insanının yerlerini terk ederek göç etmelerine sebep olmuş ve bölge uzun bir süre işgal altında kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'un Önemi ve Rus İşgali

Konumuzla ilgisi olması bakımından Rusya'nın Türkiye üzerindeki emellerini biraz açacak olursak; Rusya, müttefikleri İngiltere ve Fransa ile Almanya'ya karşı zaferi muhakkak kazanacağından emindi ve Osmanlı Devleti savaşa ister girsin ister girmesin Boğazlar meselesinin kendi istediği bir şekilde halledileceğine inanmaktaydı⁴. Ayrıca Doğu Anadolu'yu istila ederek güneyde İskenderun'dan Akdeniz'e, Dicle-Fırat Havzası'ndan Basra Körfezi'ne uzanmaktı. Bir de Karadeniz'de Trabzon'u aldıktan sonra kıyı yolu ile İstanbul'a kadar ulaşabilmektir⁵. Başta Rusya olmak üzere İngiltere, Türkiye'yi askerî bir kuvvet olarak önemsiz görmekle beraber, Almanya tarafında harbe katılmasını istemi-

1 Sabahattin Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, TTK, Ankara, 1991, s. 7.

2 Geniş bilgi için bkz. Yavuz Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)**, Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum, 2003.

3 Selçuk Ural, "Kurtuluşun Mütarekeye Kadar Trabzon Vilâyeti'nin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, Trabzon, 3-5 Mayıs 2001. s. 567.

4 Akdes N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s.239.

5 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C 9, TTK, Ankara, 1999, s.415.

yorlardı. Osmanlı Devleti harbe girdiği takdirde, Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde bir miktar kuvvet bırakması mecburiyeti hâsıl olacağından, Türkiye'nin harbe girmesi asla arzu edilmiyordu. Dolayısıyla Rusya'nın Türkleri endişe ettirecek, kuşkulandıracak hareketlerden kaçınması istenir gibi bir siyaset takibine başladığı görüldü. Fakat bununla Rusya'nın "tarihi" emellerinden vazgeçmesi hiçbir şekilde düşünülemezdi. Rus siyasî ve askerî yöneticileri, savaşın nasılsa kazanılacağına inandıklarından, savaştan sonra müttefiklerle Türk meselesinin mutlaka Rusya'nın dilediği bir şekilde halledileceğinden emindiler⁶.

Osmanlı Devleti'nin durumuna gelince; Avrupa, Birinci Dünya Savaşı'na doğru adım adım ilerlerken, Trablusgarp Savaşı'nın üzerinden iki yıl, Balkan savaşlarının üzerinden henüz bir yıl geçmişti. Bu savaşlarda Osmanlı Devleti başarısız olmuş, devlet kayıplara uğramıştı ve özellikle Balkan savaşlarındaki yenilginin etkisi ile ordu ve donanmasını ıslah etme işlerine girişirken, bir yandan da iki bloğa ayrılmış Avrupa'da, kendisini yalnızlıktan kurtarmak için birtakım ittifak teşebbüsünde bulunmuştu. Çünkü Osmanlı Devleti askerî güç bakımından muhataplarından geri durumdaydı ve malî durumu ise hiçte iyi değildi⁷. Bu amaçla ilk ittifak teşebbüsünü İngiltere nezdinde yapmışsa da İngiltere "şimdilik yeni siyasî bağlar altına girmeyiz" diyerek ittifak teklifini reddetmişti. Osmanlı Devleti'nin ikinci ittifak teşebbüsü Fransa nezdinde oldu. Fakat Fransız Hükümeti Rusya razı olmadıkça ittifakın gerçekleşemeyeceğini söyledi⁸. Gerek askerî ve siyasî, gerekse kredi bulabilme arayışları hüsrarla sonuçlandı. Osmanlı Devleti'nin İtilâf Devletleri bloğuna katılmak için yaptığı teşebbüslerin gerçekleşmemiş olması ve 1907'den sonra İngiltere ile Rusya arasındaki yakınlaşma da devleti ister istemez Almanya'nın yanına itti.

Balkan savaşları sonunda Rusya başta olmak üzere İtilâf Devletleri'nin Türkiye'ye karşı düşmanca tavırları ve basında Türkiye aleyhine yazıları, Osmanlı'nın Almanya'ya yaklaşmasında ayrıca tesiri olmuştur. Fakat en büyük sebep Rusya karşısında duyulan endişedir. Rus tehlikesinden kurtulmak için yegâne çarenin Almanya ile anlaşmak olduğu görüşü üstün gelmiştir. Enver Paşa ve Talat Bey gibi dönemin ileri gelenleri, Almanya'nın muhakkak savaşı kazanacağına inanmışlar ve dolayısıyla Alman yardımı sayesinde ebedi ve ezeli

6 Kurat, **a.g.e.**, s. 229.

7 Mustafa Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 68.

8 Fahir Armaoğlu, **20. yy Siyasi Tarihi**, Ankara, 1988, s.107-108.

düşman olan Rusya'dan kurtulmanın tek çaresinin Almanya ile birlikte hareket etmekte olduğuna hükmetmişlerdir⁹. Ayrıca Alman İmparatorluğu'nun desteği ve rehberliğiyle Osmanlı liderleri, sürdürülebilir bir devletin kurulması için gerekli radikal dönüşümleri gerçekleştirmeyi, yabancı denetimini kaldırıp devlete sadık bir yurttaşlık geliştirerek siyasi ve ekonomik olarak bağımsız, modern bir ülkeye dönüşmeyi amaçlıyorlardı.¹⁰ Gerçekten Türkiye açısından Birinci Dünya Savaşı'nın en mühim sonuçlarından biri Rusya'nın yenilgiye uğratılabilmesidir. Çünkü Rusya, savaşa İstanbul ve Boğazlar ile Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirmek amacıyla girmekteydi. Diğeri ise bahsettiğimiz değişim ve dönüşümü hayata geçirebilmektir.

İtilâf Devletleri Osmanlı Devleti'nin Almanya safında savaşa girmesinden yine de endişe duymaktaydılar. Zira Osmanlı savaşa girerse Rusya, Kafkasya ve Karadeniz kıyılarında iki yeni cephede savaşmak durumunda kalacaktı. İngiltere Süveyş Kanalı üzerine yapılacak bir Osmanlı saldırısı ile Hindistan'dan Avrupa'ya taşıyacağı askerî birliklerin ciddi güçlüklerle karşılaşacağını gözden uzak tutmuyordu. Fransa ise birinci derecede Alman tehdidi altındaydı ve bu tehdidin azalması ise ancak İngiltere ve Rusya'nın tüm güçleriyle Avrupa'da Almanlara karşı savaşması ile mümkündü. Eğer Osmanlı Devleti savaşa girerse bu iki devletin kuvvetlerinin önemli bir kısmı Asya ve Afrika'da kalacaktı ki, bu Fransa açısından kötü sonuçlar doğuracaktı. Bu amaçla İtilâf Devletleri savaş sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını istiyorlardı¹¹. Oysaki bu devletlerin ve Osmanlılarla ilgili olan diğerlerinin, devlet üzerinde emperyalizm esasına göre düzenlenmiş bir programları ve amaçları vardı. Almanya, "barışsız sızma" yoluyla Osmanlı Devleti'ni ekonomi yönünden sömürme yoluna gitmiştir. İngiltere, fiilen Kıbrıs'a ve Mısır'a zaten yerleşmiş bulunuyordu ve ayrıca Arabistan ile Suriye'ye de yerleşmeyi tasarlamıştı. Fransa, Osmanlı sınırları içinde diğer devletlere göre üstün ekonomik ve kültürel çıkarlara sahipti. Bunları genişletmeyi ve devletin paylaşımı halinde de Suriye ile Lübnan'ı ele geçirmeyi düşünmekteydi. Bulgaristan, Edirne ile İstanbul'u Yunanlılar, Doğu Trakya ile Batı Trakya'yı, İstanbul'u ve Batı Anadolu'yu hedef seçmişlerdi. Rusya ise malum olduğu üzere İstanbul'la birlikte Boğazlar ve Doğu Anadolu'yu istemektedir¹². Bütün bu gelişmeler ve İtilâf Devletleri nezdinde yapılan ittifak teklif-

9 Kurat, **a.g.e.**, s.239.

10 Aksakal, **a.g.e.**, s.16.

11 Karal, **a.g.e.**, s.387-388.

12 Karal, **a.g.e.**, s.374.

lerinin geri çevrilmesi, 2 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti'ni Almanya ile gizli bir ittifakın imzalanmasına getirdi¹³. Aynı tarihte seferberlik ve tarafsızlık ilânı da yapıldı. Eylül ayında ise kapitülasyonlar ve diğer ticaret antlaşmaları iptal edildi. Seferberlik hazırlıkları ve tarafsızlık ilânı yolunda gelişmeler ise Rusya'yı kuşkulandırmış ve taraflar arasında yoğun diplomatik ilişkiler başlamıştır. İngiltere, Fransa ve Rusya elçileri Ağustos ortalarında Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak tarafsızlığını savaş boyunca koruduğu takdirde, Osmanlı topraklarının bütünlüğü konusunda güvence vermeye hazır olduklarını bildirmişlerdir. Ancak Almanya, bir an önce Osmanlı'nın savaşa katılmasını istiyordu. Çünkü Osmanlı sayesinde Boğazlar kapatılmış olacak ve böylece İtilâf Devletleriyle Rusya arasında bağlantı sekteye uğrayacaktı¹⁴. Diğer taraftan Osmanlı Devleti savaşa girerse Ruslar Kafkas bölgesinde daha fazla asker bulundurmaya zorunda kalacaktı. Üstelik Almanlar Marne Hattı'nda Fransızlar tarafından durdurulmuş, beklenen başarıları sağlayamamıştı.

Savaşın Osmanlı Devleti açısından en büyük tehlike olarak görülen hususu da Rusya'nın Boğazlar ile Anadolu'nun doğusuna yönelik muhtemel planlarıydı. Dolayısıyla savaşın en çok Ruslara karşı yapılacağı açıktı. Zaten seferberliğin başlangıcından sonra Rus hududunda 3. Orduya ait 9. ve 11. Kolordular takviye edilmişti ve sayıları doksan bine yaklaşıyordu. Ruslar için artık Osmanlı Devleti'nin savaşa gireceği beklenmedik bir şey değildi. Zaten Rus elçisi Giers, bir müddetten beri Türklerin Alman tazyiki altında bulduklarını ve savaşa doğru gittiklerini yazmıştı. Rusya, Osmanlı ile savaşa girmeyi henüz zamansız

13 Antlaşma maddeleri şu şekilde oluşturulmuştur:

1-Bugünkü Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki anlaşmazlık karşısında bu anlaşmayı imzalayan iki devlet, kesin bir tarafsızlık gözetmeyi yüklenir.

2-Rusya'nın aldığı askerî tedbirler sonunda, Avusturya ile Rusya savaşa tutuşur ve Almanya'da Avusturya'ya yardıma gitmek zorunda kalırsa bu durum Türkiye için de yararı olacaktır. (Yani Osmanlı Devleti de savaşa katılacaktır.)

3-Osmanlı Devleti'nin harbe girmesi halinde Almanya, askerî heyetini Osmanlı'nın emrine bırakacaktır.

4-Almanya, Osmanlı topraklarının tehdit edilmesi halinde Osmanlı Devleti'ne yardım etmeyi üzerine alır.

5-Anlaşma yetkililer tarafından imzalanır imzalanmaz yürürlüğe girecek ve aynı karşılıklı taahhütlerle 21 Aralık 1918 tarihine kadar yürürlükte kalacaktır. Kurat, **a.g.e.**, s.630-632.

14 Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimattan 1. Dünya Savaşına**, 7. Baskı, C 2, Belge Yayınları, İstanbul, 2001, s. 474-481; Fuat Dündar, İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.24-25.

görmekle birlikte bu savaştan faydalanarak İstanbul ve Boğazlar meselesini arzu ettikleri gibi halledebileceklerini düşünmekteydi¹⁵. Nitekim 29 Ekim 1914'te Yavuz ve Midilli'nin de içinde bulunduğu Osmanlı filosu Odessa ve Sivastopol'daki askerî tesisleri bombalayınca savaşın içerisine Osmanlı Devleti de girmiş oldu. Fakat savaş gittikçe Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmeye başladı. Özellikle Sarıkamış felâketinden sonra Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus işgaline açık hale geldi.

1916 yılı Trabzon'un doğusuna doğru Batum'a kadar olan bölgelerin düşman eline geçtiği yıl oldu. Bu bölgenin işgalinden önce Ruslar, Doğu Anadolu'ya gelmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı esnasında, İtilaf Devletleri Çanakkale Boğazı'nı ele geçirememişlerdi. Oysa Rusya, Boğazları kendine kapayan Osmanlı Devleti ile savaşı bir an önce bitirmek istiyordu. Nitekim Ermenilerin yardımıyla 20 Mayıs 1915 tarihinde Van'ı işgal eden Ruslar¹⁶ Aram Manukyan'ı geçici vali tayin ettiler. Bununla yetinmeyen Ruslar Erzurum'a doğru ilerleyince şehir halkı tahliye edildi. Rusların, Sarıkamış muharebelerinde Türk kuvvetlerini yenilgiye uğrattıktan sonraki en önemli hedefleri Erzurum idi. 11 Şubat 1916 tarihinde ileri harekâta geçmeleri ile başlayan savaş, 16 Şubat 1916'da Erzurum'un Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve Ermeni taburlarını şehre sokmalarıyla son buldu. Henüz şehri terk etmemiş olan ve Ermeni saldırılarından korkan¹⁷ halk evlerini bırakarak aç ve perişan bir halde batıya doğru kaçmaya başladı¹⁸.

15 Kurat, **a.g.e.**, s.246.

16 Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)", ayrıca bkz. Azmi Süslü, "Van-Zeve'deki Türk Katliamı", **Yakınçağ Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1990.

17 Ermeniler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "milliyetçi" ideolojinin ve ayrılıkçı hareketlerin etkisinde kalmıştır. Tıpkı Balkanlarda olduğu gibi, başta Çarlık Rusya olmak üzere, İngiltere, ABD ve Fransa da bu hareketleri, dış politikalarının bir aracı olarak kullanmış, sürekli tahrik etmiştir. 4 yüzyıl Balkanlarda, nasıl çok farklı etnik gruplar Türklerle barış içinde yaşadıysa, 19. yüzyıla kadar aynı barışçı yaşam Anadolu'da da sürmüştür. Fakat milliyetçi Ermeni özelemleri, dıştan destek arayan ayrılıkçı Ermeni hareketleri, Birinci Dünya Savaşı içinde Türklerle Ermenileri hasım olarak karşılaştırmıştır. Bkz. Gülten Kazgan, "Milli Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C 30, İstanbul, 1974, s. 319; Ayrıca Ermenilerin faaliyetleri ve mezalimleri hakkında bkz. **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Editör: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000; Azmi Süslü, **Ruslar'a Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara, 1987.

18 Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", **19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu**, Samsun, 20 Mayıs 1994, s.57.

Erzurum'un işgali sonrası hedef olarak Trabzon'u belirleyen Ruslar, bu bölgeyi de ele geçirerek hem Erzurum cephesinde harekât yapan Türk ordusunun ikmal yolunu kesecek, hem de ileri harekâtlarında bir ikmal limanına kavuşmuş olacaktı. Ayrıca Rus donanmasının Karadeniz'deki egemenliği de tamamlanmış olacaktı¹⁹. Zira Rus donanması Karadeniz'deki Türk maneviyatını şiddetle engellemekteyse de, henüz bu nakliyatı tamamen kesememişti²⁰. Trabzon aynı zamanda Karadeniz kıyısında tek modern liman özelliği taşıymaktaydı. Burası ele geçirilirse Trabzon-Bayburt yoluyla Rus ordusunun tüm sağ kanadı Rusya'dan ikmal ve iâşe edilebilecekti. Kafkas sınırlarını geçen bir ordu için Doğu Anadolu'da yol, araç ve taşıma gücünü vardı. Cephe genişledikçe, birlikler birbirlerinden kopma durumunda kalmaktaydı. Sınıra kadar demiryolları, şoseler ve dekovillerle düzenlenmiş bir ulaşım şebekesi, burada çetin arazi şartlarıyla karşılaşmaktaydı. Buraya kadar bütün süratiyle malzemesini nakleden Ruslar, o zamanki Türk sınırından itibaren tahtalardan ve canlı vasıtalarından oluşan ilkel bir menzilin içine düşüyordu. İşte bu durumda Trabzon Ruslar için fevkalade önem kazanmıştı. Ruslar ayrıca bu konudaki siyasî hazırlıklarını da tamamlamışlar, Mart 1916'da Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için yapılan gizli anlaşmalar çerçevesinde imzaladıkları Petrograd Protokolü'yle Erzurum, Van ve Bitlis'in dışında Trabzon'a kadar Doğu Karadeniz kıyılarını kendi payları olarak müttefiklerine kabul ettirmişlerdi²¹.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Trabzon'u Türkiye açısından önemli kılan sebep ise askerî ve stratejik açıdan çok önemli bir konuma sahip olmasıydı. Anadolu'nun içlerini İstanbul'a bağlayan demiryolları olmadığından Trabzon 3. Ordu için askerlik açısından büyük önem taşıymaktaydı. İstanbul ile Erzurum arasındaki en kısa yolun üzerinde bulunuyordu²². Yine Kafkas Cephesi için çok önemli bir ikmal limanı idi. Kafkas Cephesi'ne gidecek olan tüfek, cephane, giyecek ve sağlık işlerine ait her türlü ihtiyaç maddeleri İstanbul'dan deniz yolu

19 Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", **Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu, (16-18 Mayıs 2006)**, 1. Baskı, C 1, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, 2011, s. 404-405.

20 Birinci Dünya Savaşı esnasında Karadeniz'de kayıklarla yapılan nakliyat, bu nakliyatın zorlukları ve devletin almaya çalıştığı tedbirler hakkında geniş bilgi için bkz. Önder Duman, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Karadeniz'de Osmanlı Kayık Taşımacılığı", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 1 (2), (2007), s. 137-147.

21 Özel, **a.g.e.**, s.3-4.

22 Özel, **a.g.e.**, s.1.

ile Trabzon'a gelir ve oradan çok zor şartlar altında katır ve deve sırtlarında, yük arabalarıyla Erzurum'a gönderilirdi. Eğer deniz yolu tamamıyla kesilecek olursa, başka yol olmadığından Kafkas Cephesi'ni ayakta tutmak mümkün olmayacaktı²³. Çünkü arazi yapısı oldukça engebeli olan Doğu Karadeniz'de yollar yeterli olmadığından özellikle deniz yoluyla taşımacılık önem kazanıyordu. Deniz taşımacılığının zora girmesiyle Trabzon ve 3. Ordu için gerekli olan eşya ve zahirenin sağlanması için kara yolu kullanımının önemi daha da arttı. Fakat kara yolu taşımacılığı eşek, at, öküz arabaları veya develerle yapıyordu. Mevcut araba ve yük hayvanlarının azlığı ile engebeli yol ve arazileri aşma zorluğu, insan gücünün taşımacılıktaki önemini bir kat daha arttırıyordu. 1915 yılı başlarında Trabzonlular her gün 100.000-150.000 kilo erzak ve levazımı 3. Orduya taşıyordu²⁴. Trabzon şehrinin ve Doğu Karadeniz'in ihtiyaçlarını karşılayan Samsun'dan²⁵ zahire naklini gerçekleştiren kayıkların Ruslar tarafından bombardıman edilmesi yüklerin ve kayıklarda çalışan insanların zarar görmesine sebep oluyordu. Trabzon vilâyetinin günlük 40 ton zahireyi 3. Orduya sevk etmesi kararlaştırılmıştı. Bu arada yine Trabzon'daki 18.000 askerin ihtiyacı da deniz yoluyla şehre geçiriliyordu. 3. Ordunun kaput, elbise, ayakkabı, çamaşır, ceket gibi ihtiyaçlarını karşılayan imalathanelerden biri de Trabzon'daydı²⁶. Doğu Karadeniz bölgesi bazen iki üç parça bazen de kabile halinde, ancak sürekli Rus bombardımanı altında kalmaktaydı.²⁷ Bu sebeple kıyı gözcüleri Rus savaş gemilerinin nerelerde görünmüş olduklarını ve nereye doğru yol almakta olduklarını Trabzon vilâyetine bildirir, vilâyet de bunu halka duyururdu. Halk dükkânını bırakır, okullar evler boşanır ve top ateşinin ulaşamayacağı yüksek tepelere çıkılırdı. Akşam olunca Rus savaş gemileri geri çekilir, halk yeniden evlerine dönerdi²⁸. İşte Doğu Karadeniz Bölgesi işgal öncesinde bu gibi zorluklarla yani iâşe darlığıyla, Rus bombardımanlarıyla, hastalıklarla boğuşmak zorunda kalıyordu.

23 Mustafa R. Tarakçıoğlu, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Trabzon, 1986, s.11.

24 **BOA, DH.İ.U.M.** nr. E-6/7.

25 Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Osman Köse, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Canik'in İaşe Durumu (1914-1918)", **Bellekten**, Sayı. 238, Aralık 1999.

26 Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919)", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, Trabzon, 1998, s.480-481.

27 Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s.7.

28 Mesut Çapa, "Trabzon'da Rus İşgali ve Sonuçları", **Türk Kültürü**, Sayı 433, Mayıs 1999, s.267.

Gelişmelerin Osmanlı Devleti aleyhinde olması neticesi Mart 1916 yılında Rize'yi ele geçiren Ruslar, Of'ta önemli bir direnişle karşılaşmışsalar da 26 Mart'ta adı geçen bölgeyi, 14 Nisan'da Sürmene'yi ele geçirdiler. 13 Nisan 1916'da, 18 gemiden oluşan Rus donanması Trabzon limanına geldi. Resmî binalar top ateşine tutuldu²⁹. Trabzon'a yapılan bombardımanlardan Rum Metropolithanesi de etkilenmiştir. Metropolit Hrisantos³⁰, İstanbul Rum Patrikliğine yazdığı bir telgrafta, Rusların Metropolithane'yi de vurduklarından ve ona önemli miktarda zarar verdiklerinden bahsetmiştir. Jimnazyumdaki öğrencilerin ise kendisinin onları uyarması ve jimnazyumun alt katına inmeleri ile kurtulduklarını, aksi takdirde buradaki üç yüz öğrencinin de hayatını kaybedeceğini belirtmiştir. Ayrıca Hrisantos verdiği bilgilerde, içerisinde önemli miktarda yaralı ve hasta bulunan Hilal-i Ahmer müesseselerinden birinin de bombardımandan nasibini aldığını ifade etmiştir. Son olarak ahalinin bu top mermilerinden ölmektense soğuktan, açlıktan, hastalıktan ölmeyi tercih ederek köylere ve dağlara firar ettiklerini, bu acıklı durum hususunda gerekenin yapılmasını istemiştir³¹.

Ruslar, işgal ettikleri mevkilerde bulunan ve ordu karargâhlarına yakın Türk köylerini boşaltarak köylüleri zorla gerilere sevk ediyorlardı. Her şeylerini terk ederek düşmanın çeşitli zulümlerinden perişan olan halk, namus ve canını bir derece emniyete alabilmek düşüncesiyle Trabzon'a gelerek boş buldukları evlere sığınmışlardı³². Fakat buranın işgalinin de yaklaşmakta olduğunu gören halk için yeni bir muhaceret uzak değildi. Stratejik bir liman olan Trabzon'u ele geçirmek üzere harekete geçen General Yudenic komutasındaki Rus kuvvetleri, 15 Nisan 1916'da şehre 18 km kadar yaklaştı. Ruslar, Türk birliklerini arkadan vurmak için Akçaabat'a asker çıkarmak üzereyken Trabzonlular şehri boşalttılar. Şehir 15-16 Nisan gecesi Türk halkının büyük çoğunluğunca terk edilmişti. Yerli Rumlar 18 Nisan'da Rus komutanlarına bir haber göndererek Türklerin şehri boşalttığını haber vermişler, dolayısıyla Trabzon'un topa tutulmamasını rica et-

29 Trabzon Metropoliti Hrisantos Gümülcinelidir. Heybeliada'daki meşhur ruhban ve ihtilalci okulundan mezun olmuş, dört yıl kadar İsviçre ve Almanya'da öğrenim görmüştür. Pontus meselesinde patrikhaneden sonra dâhilindeki teşkilâtın başkanıdır. Bkz. Özel, a.g.e., s. 7.

30 **Bir Ömür Bir Şehir Trabzonlu Gazeteci CEVDET ALAP'ın Anıları**, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon, 2008, s. 31-32.

31 **BOA, DH. EUM. 3.Şb**, Dosya no: 4, Gömlek no: 17,

32 Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, Ankara, 1975, s.259; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, Genelkurmay Başkanlığı yayını, C 8, Ankara, 1976, s. 332.

mişlerdi.³³ Ruslar böylece 18 Nisan akşamı herhangi bir direnişle karşılaşmadan Trabzon'a girmişlerdi.³⁴ Şehirdeki Rum ve Ermeniler ise Rus askerlerini büyük bir coşku içerisinde karşılamışlardı. Hatta Rumlar, Rus karargâhına bir heyet göndererek onları şehre davet etmişler ve Trabzon Rum Metropoliti Hrisantos hemen harekete geçerek Rus komutanının da müsaadesiyle şehirde, çoğunluğu Rum olan yeni bir "Belediye Meclisi" kurmuştu.³⁵

Rusya, Trabzon'u ele geçirdikten sonra askerî açıdan bölgeye hâkim olabilmek için çalışmalarda bulunduğu gibi şehir merkezine ilişkin yoğun bir araştırma, inceleme ve tespit çalışması başlatmıştır. Amaçları uzun vadede neler yapabileceklerini planlamaktı.³⁶ Trabzon'u Anadolu işgalinin köprübaşı olarak gören Ruslar şehri buna uygun olarak yeniden imar ederek, büyük bir ikmal merkezi haline dönüştürmeye başlamışlardır. Bu plâna uygun olarak şehrin içinden geçirdikleri ve Rus Caddesi adını verdikleri yol için 900 evi yıkmışlardır.³⁷ Diğer yol çalışmalarının yanı sıra askerî düzenlemeler sebebiyle yıktıkları ev sayısı 3.000'i aşmıştır. Bu yıkımda en dikkati çeken husus, yıkılan evlerin tamamına yakınının Türk mahallelerinde olmasıdır. Bu da yıkımların tesadüfî değil, bilâkis büyük bir titizlikle hazırlanan imha projesinin bir parçası olduğunu göstermektedir.³⁸

33 Şehrin büyük kısmı terk edilmiş olduğu halde bombalanması geride kalan insanların bir kısmının yaralanmasına ve yıkıma sebep olmuştur. Diğer taraftan Trabzon'un Müslüman Türklerce tahliye edilmesinden Rusların şehri işgal ettiği güne kadar ortaya çıkan iki-üç günlük boşluktan faydalanan Rumlar şehri yağmalamışlardır. Bkz. Veysel Usta, "Rus İşgali, İşgal Günlerinin Trabzon'u ve Muhacirlik", **Trabzon**, 10, (2009), s. 66.

34 Çapa, a.g.m., s. 268

35 Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s.10.

36 Bu tespit ve incelemeler amacıyla Ruslar, başkanlığını İstanbul'da Rus Eski Eserler Müzesi Müdürlüğü yapmış Arkeolog Prof. Fedor İvanoviç Uspenski'nin çektiği bir heyeti Trabzon'da görevlendirmiştir. Bu heyet Trabzon'da arkeolojik kazılarda bulunmuş, mevcut tarihi eserlerden topladıkları kitap, belge vb. eserler için Orta Hisar Camisi'ni depo olarak kullanmışlardır. Bu yapılan faaliyetler hakkında geniş bilgi için bkz. Veysel Usta, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürelen Eserler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 153, (2004), s. 11-24.

37 Yakov Kefeli, **Anılar (1916-1919)**, Çev. Erdoğan Altınkaynak, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 128-129.

38 Kefeli'ye göre bu yıkılan evler harabe olan evlerdi ve o dönemde Trabzon'da 2000 tane bu şekilde kayıtlı ev vardı. Devamında Kefeli şunları ifade etmekteydi: "Bu evler tarafımdan kurulan özel mühendis komisyonu ve yerli halk temsilcileri tarafından tespit edilmişti. Fakat bu evlerin tümü sokaktan geçenler veya komşular için tehlikeli değildi. Bazı evlerde hâlâ yaşanılmaktaydı. Çoğu ev temelden yıkılmıştı. Onun için idare kararıyla bu evlerin

Ruslar, bu yolla bir yandan şehirdeki Türk kimliğini yok ederken, diğer yandan yıkımlar sonucunda evsiz kalan Türkleri şehri terk etmeye zorlayarak uzun vadede bölgeyi Ruslaştırılmayı hedeflemekteydiler. Şehirdeki mahalle ve sokak isimlerinin Rusça isimlerle değiştirilmesi Ruslaştırma hareketinin bir diğer göstergesiydi.³⁹ Bu kıyımlardan sadece evler değil, cami, türbe, okul ve mezarlar da paylarına düşeni almışlardı. Şehir, komitacılar tarafından yakılıp yıkılmıştı. Müslümanlara ait camilerin içine gübre doldurulmuş olup, duvarlarına Türk kadınlarını tahkir eden resimler ve yazılar yazılmıştır. Minber ve mihrapları tamamen yıkılmıştır⁴⁰. Zira Ruslar, Trabzon'u ele geçirdiklerinde Metropolit Hrisantos ile iş birliği yaparak şehrin yönetimini devralmışlardı. Hrisantos, Rusların desteğiyle belediye meclisini dağıtmış ve belirttiğimiz üzere Rus ve Rumların hâkim olduğu bir meclis kurmuştu. Bu nedenle Rus işgali tamamen Rumların lehine bir ortam yaratmıştı. Rumların yaptıkları taşkınlıklar, daha az sayıda bulunan Ermenilerin yaptıklarını unutturmuştu.⁴¹ Nitekim Türklerin birçoğu kurtuluşu şehri terk etmekte bulmuştu⁴².

Muhacirlik ve Bölgeye Etkisi

Ruslar, Trabzon'a doğru yaklaştıkça işgal ettikleri bölgelerin ahalisi onların zulmünden kaçıyorlardı. Halk; can, namus ve mallarından endişe duydukları için hızla göç ediyorlardı. Göç istikameti Trabzon üzerine ve oradan sahil boyu Canik'e doğru sefil ve perişan bir halde olmaktadır. Mart 1916'da Ruslar; Erzurum, Van ve Bitlis dışında Trabzon'a kadar olan bölgeyi kendi kontrollerine

---

tümünün yerinden kaldırılmasına karar verilmişti. Bu evlerden kalan kereste veya ağaçlar yakıt olarak kullanılacaktı." Kefeli, *a.g.e.*, s. 127.

39 Rahmi Çiçek, **Trabzon'da Yerel Yönetim**, Trabzon, 1998, s.26.

40 Ahmet Refik Altınay, **Kafkas Yollarında (Hatıralar ve Tehassüsler)-Ermeni Mezalimi**, 1. Baskı, Fikir Yayınları, İstanbul, 1992, s. 8-9.

41 Trabzon'daki Rum ve Ermeni faaliyetlerine yönelik geniş bilgi için bkz. Selma Yel, "I. Dünya Savaşı'nda Trabzon'daki Rum ve Ermeni Faaliyetleri", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, 1, (2001), s. 237-244; Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki", **OTAM**, 4, (1993), s. 91-97; Muzaffer Tepekaya ve Ramazan Çalık, "Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanması", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C 20, 1, (2005), 169-195.

42 Mesut Çapa, **Pontus Meselesi, Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 6.

almalarını müttefiklerine kabul ettirince Trabzon'a baskıyı yoğunlaştırdılar⁴³. Erzurum'un düşmesi Trabzon ahalisinin göç hareketini hızlandırdı. Bu sıralarda Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Yoroza kadar tüm iskân ünitelerinin tahliyesi emrini vermişti. Ahali panik içerisinde ziraat ve rahatını terk ederek kısmen kayıklarla denizden ve kısmen de yaya olarak karadan büyük oranda göç etmeye başlamıştır⁴⁴.

Vali Cemal Azmi Bey, Ordu'da geçici Trabzon vilayetini kurmuştu. Trabzon vilayetine ait en lüzumlu dosyalar, defterler sandıklara yerleştirilip kayıklarla Ordu'ya taşınmaya başlanmış, Trabzon'dan daha önce Yoroza kadar vermiş olduğu tahliye emrini Giresun tarafına kadar genişleterek isteyen halkın şehri boşaltmalarını bildirmişti. Fakat yol imkânları hiç iyi değildi. Bu sebeple mağazalarda ve evlerdeki eşya, mal oldukları yerlerde bırakılmış, çıkarılamamıştı. Mallar yok pahasına satılmak zorunda kalınmasına rağmen alıcı çıkmamaktaydı. İnsanlar da yükte hafif, pahada ağır alabildikleriyle göçüyordu. Halk yalnız canını alıp kaçırmaktan başka çare düşünmüyordu. Her neye mal olursa olsun gitmek, yolda can vermek şehirde kalmaktan hayırlı düşünülmekteydi. Hali vakti yerinde olanlar at ve kayık tedarik ederek çoluk çocuklarını ve ufak tefek ev eşyalarını kaçırabiliyordu. Oysa kocaları, evlerinin erkekleri askere gitmiş olan fakir ailelerin kadınları, çocukları kimsesiz kalmıştı. Bunlar sevkîyat merkezlerinden dahi bütün feryatlarına rağmen faydalanamıyorlardı⁴⁵.

Amaçsızca batıya giden insanların nakli birçok güçlüğü beraberinde getirdi⁴⁶. Özellikle deniz yolunu tercih edenlerin kayık bulmakta güçlük çektikleri görülmektedir. Halk, varlıklı ailelerin ev eşyalarının taşınmasına rağmen kendilerinin taşınmadığından şikâyetçiydi. Taşımacılık yapan kayıkçıların da fahiş fiyat uyguladıkları ve yolculara kötü davrandıkları anlaşılmaktadır. Muhacirlerin deniz yoluyla sevk işinin izdihama yol açtığı görülmektedir⁴⁷. Netice olarak Rusların bölgeyi işgalleri Türk ahalisinin yeni bir muhaceretine yol açmış, bu muhaceret kabileler halinde halkın emniyetli kesimlere doğru sevkini gerektirmiştir. Bir kısmı deniz yoluyla Trabzon'dan itibaren kıyı kasabalarındaki iske-

43 Özel, **a.g.e.**, s. 4.

44 Lermioğlu, **a.g.e.**, s. 225-260.

45 Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s. 8-10; **Bir Ömür Bir Şehir Trabzonlu Gazeteci CEVDET ALAP'ın Anıları**, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon, 2008, s. 32-33.

46 **BOA, DH.İ.U.M.**, nr. 78-3/24.

47 **BOA, DH.İ.U.M.** nr. 89-9/1-35.

lelere uğrayarak giderken, önemli bir kısmı karadan, son derece sarp ormanlık yollara saparak perişan ve sefil bir halde Samsun ve Sinop'a kadar uzanmıştır.

Rus işgali gerçekleştiğinde muhacir durumuna düşen insanların gidecekleri yerler hakkında önceden kararlaştırılmış ve hazırlanmış bir plân bulunmamaktaydı. Evlerinden barklarından ayrıлып bir yere göçüyorlar, Ruslar ilerleyinceye kadar orada kalıp sonra yine yollara düşüyorlardı. Trabzon ve Trabzon dışından gelen muhacirlerin ilk göçtükleri mıntıklar Trabzon'un batısında kalan ve Rus işgaline uğramamış olan Giresun, Ordu, Ünye, Çarşamba, Bafra ve Samsun gibi sahil kesimleriydi⁴⁸. Karadağ ile Derinoba arasındaki direnişe rağmen⁴⁹ Rusların Harşit Deresi'ne kadar ilerlemeleri üzerine Giresun ve Ordu işgal tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bunun üzerine yöredeki muhacirler ve yerli ahali yeni bir felâketle karşılaşmamak arzusuyla deniz ve kara yoluyla Samsun'a kadar çekilmeyi tercih ettiler. Rusların tacizleri ve kayıkların azlığı sebebiyle deniz yolundan istenilen ölçüde faydalanılamadı. Muhacirlerin büyük bir çoğunluğu zorunlu olarak Terme-Çarşamba yolunu kullandı. Bu bölgede ise humma salgını vardı. Salgın hastalığa karşı aşılanan muhacirler daha ziyade dağ köylerine yerleştirilmeye çalışıldı. Geride kalanlar Samsun'a sevk edildiler⁵⁰. Kısa bir müddet zarfında Ordu-Ünye arası muhacirlerle dolmuş ve izdiham meydana gelmiştir. Bunun üzerine 10.000 muhacirin işe açısından ve yukarıda zikrettiğimiz sebep yüzünden iskâna elverişli olan Ünye, Terme ve Çarşamba'nın dağ köylerine sevk edilmeleri kararlaştırıldı⁵¹.

Bu arada Samsun'daki muhacirlerin bir kısmı da kayıklarla Sinop'a gidiyordu. Hâlbuki muhacirleri Sinop'ta işe etmek bir hayli zordu. Öyle ki varlıklı muhacirler dahi satın alacak erzak bulamıyordu. Bu nedenle Sinop'taki yönetici-

48 Erol Kaya, "I. Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (Trabzon, 3-5 Mayıs 2001), Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2002, s. 537.

49 Ruslara karşı Of'ta verilen savunma savaşından başka önemli bir direniş, Akçaabat Karadağ ile Tonya Derinoba arasında gerçekleşti. Gönüllü birliklerden oluşan Türk kuvvetleri, bölgede Mülazım Adil Bey'in komutasındaki Teşkilât-ı Mahsusa Alayının da katılımıyla Rusların ilerleyişini üç ay geciktirdi. Özellikle tahrip gücü yüksek silah araç gereçlerinin yokluğuna ve Rus kuvvetlerine göre sayıca çok az neferin bulunmasına rağmen bu önemli direniş, muhacirlerin batıya çekilişine zaman kazandırdı. Bkz. Lokman Yıldız, **Trabzon'un İşgalinde (1916-1918) Karadağ Savunması ve Kadızâde Muhammed Hafız**, 1. Baskı, Kıyı Dergisi Yayınları, Trabzon, 2013, s. 95-115.

50 İpek, a.g.m., s. 62-63.

51 **BOA, DH.ŞFR.** nr. 71/117; Dahiliye Nezaretinden Trabzon Vilâyetine şifre telgraf.

ler, ya yeter miktarda buğday gönderilmesini veyahut muhacirlerin başka bir yerde iskân edilmelerini merkezden talep etmek zorunda kaldı⁵². Fakat muhacirin batıya sevki ulaşımın elverişsizliği sebebiyle daha çok iç bölgelere yönelmiştir. Çünkü Samsun, Sinop ve İnebolu muhacirlerle dolup taşmıştı. Zira sancak merkezinde bulunan muhacirler, salgın hastalık, yiyecek maddelerinin kıtlığı, izdiham ve benzeri problemlerden kurtulabilmek amacıyla yukarıda zikrettiğimiz yerlere ve ayrıca İzmit, Amasya ve Çorum'a gitmeye başlamışlardı⁵³. Bu meyanda muhacirlerin bir kısmı Sinop ve Bolu sahili üzerinden güneye inmişlerdi. Bu gibilerin belirtilen muayyen iskân mıntıkasına iadeleri külfet ve perişanlığa sebep olacağından Kastamonu, Sinop ve Bolu⁵⁴ livalarında geçici olarak yerleştirmek hususu zorunlu olarak tasvip ediliyordu. Fakat kısa süre sonra buralarda da sıkıntılar baş göstermeye başlamış ve bu bölgeler muhacir trafiğine kapatılmıştır⁵⁵. Bu talimata rağmen Merzifon'a iskân edilmeleri kararlaştırılan 58 kişilik on bir hane Trabzonlu muhacir İzmit'e gelmiştir⁵⁶.

Muhacirlerin göç ettikleri yerlerden birisi de gerek deniz yolunun müsait olması ve gerekse başkent olması sebebiyle İstanbul'du. İstanbul'la birlikte İzmit ve Adapazarı göçmen kabilelerini ağırlayan bölgelerdi. Muhacirlerin bir kısmı ise Merzifon, Çorum, Yozgat, Ankara, Niğde ve Konya gibi İç Anadolu'ya sığınmışlardı. Bunların işgal bölgelerine uzak oluşları ve tarıma elverişli topraklara sahip bulunmalarından dolayı geçim sıkıntısı diğer bölgelere nispetle daha az hissedilmiş ve buralara gelen muhacirler arasında açlıktan ve hastalıktan ölenlerin sayısı fazla olmamıştır⁵⁷.

Doğu Karadeniz'de Rus işgalinin başlamasıyla birlikte insanlar tarihsel hafızalarında tutmuş oldukları Rus mezaliminden kurtulabilmek için Trabzon ve batısına daha sonrada İç Anadolu'ya doğru yollara düşerek muhacir çıkmışlardır. Bu şekilde iskân mıntıklarına ilk gelenler mescit, cami, mektep gibi umuma ait

52 **BOA, DH.ŞFR.** nr. 72/130.

53 **BOA, DH.ŞFR.** nr. 70/87.

54 Muhacirlerin yoğunlukta buldukları kazalardan biri de Bolu idi. Bir ara bu muhacirlerin sayısı o kadar artmıştır ki, Bolu daha fazla muhaciri kabul edemeyeceğini ve artık buraya muhacir gönderilmemesi hususunu İstanbul'da ilgililere tebliğ edecektir. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), **Toprak İskân**, Dosya no: 480.

55 **BOA, DH.ŞFR.** nr. 70/31.

56 **BOA, DH.ŞFR.** nr. 65/64.

57 Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s. 17.

binalara veyahut Sevk ve İskân Kanunu'na tabî tutulan Ermenilerin terk ettiği meskenlere yerleştirildiler.⁵⁸ Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in şahsî gayretleri ile iskân işleri Ordu ve Giresun'un belli yerlerinde bir dereceye kadar tanzim edildiği halde, diğer yerlerde büyük güçlüklerle karşılaşıldı. En çok zorluk ise muhacirlerin kesif bir şekilde yerleştirildikleri işgal sahasına yakın iskân birimlerinde meydana geldi. Birkaç ailenin iskânına elverişli meskenler hemen hemen yüksek dereceli memurlara tahsis olundu. Fakir ve kimsesiz aileler ise daha ziyade hanlarda, medrese ve cami köşelerinde barındırılmaya çalışıldı. Bu ahval karşısında durumu iyi olanlar kiraladıkları evlerde kalmayı yeğlerken, fakir muhacirlerin çoğu, sokak ortasında, yalı kenarlarında açıkta kaldılar⁵⁹.

Bütün meseleler bununla da bitmiyordu. Göç bölgelerinde muhacirin en büyük meselelerinden biri de giyim ve yakacak ihtiyacı idi. Ordu ve Giresun'da bulunan muhacirlerin giyimlerini temin amacıyla valinin hanımının başkanlığında memur ve eşraf ailelerinden muhacirin elbise dikiş komisyonu oluşturuldu. Öte yandan kazalardaki yaşlı ve meyvesiz ağaçların kesilip, tüccardan fındıkkaşığı toplanarak, bunlar muhtaç ailelere dağıtıldı. Bütün bunlarla 1916 yılının soğuk kışında muhacirlerin korunması amaçlanıyordu⁶⁰. Trabzon muhacirlerinin daha yoğun olarak buldukları Samsun'da da durumları hiç iyi değildi. Muhacirleri ağırlamakta büyük güçlüklerle karşılaşılmaktaydı. Muhacir sayısının fazlalığı sebebiyle bu insanların ihtiyaçlarının tamamen mahallî imkânlarla karşılanması mümkün olamıyordu. Bu nedenle üretim yapacakları arazilerde, sanatkârlıklarına uygun yerlerde iskân edilmeleri yoluna gidilmiştir⁶¹. Sinop'taki muhacirlerin para ile dahi olsa erzak tedarik edemedikleri ve sefalet içinde buldukları haber veriliyordu⁶². Yine Bolu civarındaki muhacirlerin ayrı ayrı yerlerde iskân edilmeleri bazı meselelere yol açmakta idi. Bunun önlenmesi için Düzce ormanlarına yerleşen muhacirlerin bir arada iskân edilmeleri sağlanmaya çalışılmıştır ve vergiden de muaf tutulmuşlardır⁶³.

58 BOA, DH. HMŞ, nr. 12/28.

59 Lermioğlu, a.g.e., s. 261.

60 Beyoğlu, a.g.m., s. 483.; ayrıca vilâyet dahilindeki muhacirlerin giyim ihtiyaçlarının emval-i metruka depo ve mağazalarından karşılanması yoluna da gidilmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR nr. 61/244.

61 BCA, Toprak İskân, Dosya no: 460.

62 BOA, DH.ŞFR. nr. 72/130.

63 BCA, Toprak İskân, Dosya no: 1111, 768.

Belli başlı iş tutup barınacak yer ve geçinecek para elde edememiş olan muhacirlerin durumları pek fenaydı. Muhacirin çoğu işsiz, parasız, yersiz ve yiyeceksizdi. Savaş öncesi seferberlik ilânı ticarî faaliyeti tamamen durdurmuş, ziraî işler ise kadın ve ihtiyarlara kalmıştı. Öte yandan, mevcut stoklarının mühim bir kısmı ordunun emrine tahsis edilmişti. Bu gibi nedenlerden dolayı ülke genelinde iaşe zorluğu başlamış, savaş yılları içinde yurdun mühim bir kısmı açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı⁶⁴. Karadeniz sahil kasaba ve köylerinde özellikle Trabzon'da nüfus yoğunluğunun yüksek olması açlık tehlikesinin daha fazla hissedilmesine yol açıyordu. Muhacirlerin daha ziyade bu bölgede buldukları göz önüne alınırsa sıkıntıların çoğalmasa kaçınılmazdı⁶⁵. Nitekim öyle de oldu ve bu bölgeye muhacirlerin yığılması ile beraber geçim sıkıntısını iyice arttı. Bu nedenle açlık ve türlü hastalıklardan ölüp gitmekte idiler. Yiyecek o denli azalmıştı ki, askere dahi mısır ekmeği verilmeyip yağı çıkarılmış olan fındığın posasından yapılan ekmeği yedirmek zorunda kalınmıştı. O sırada gazyağı da bulunmamaktaydı. Ahali fındığın çürüklerini demir çubuklara geçirip geceleri çıra gibi yakarak odalarını aydınlatmaya çalışıyordu. Giresun fındık bahçelerine yayılan aç göçmenlerin bazı otları ayıklayarak yedikleri görülmüştü.

Savaşın muhacirler için en kötü sonuçlarından biri de yaşanan sağlık sıkıntılarıydı. Kir ve pislik içinde, yarı aç, soğuktan, rüzgârdan, yağmurdan korunamayan bu insanlar her türlü hastalığa yakalanmaktaydılar Gerekli tedbirlerin alınmadığı durumlarda salgın hastalıklar göçmen kitleleri arasında büyük tahribata sebebiyet veriyordu. O kadar ki Trabzon'dan 20 kişi olarak çıkmış bir aileden ancak 5-6 kişi dönebilmişti. Karadeniz sahilleri İstanbul Boğazı'na kadar uzayan dar, fakat pek uzun bir mezarlık haline gelmişti⁶⁶. Gıdasızlık, meşakkat ve izdiham göçmenlerin hastalığa karşı direncini kırıyordu. Dolayısıyla bu gibi problemlerin ciddi tedbirler alınmak suretiyle önlenmesi gerekiyordu. Çünkü iltica mahallindeki izdihamın meydana getirdiği pislik ve bakımsızlık sebebiyle muhacirler birçok salgın hastalığın tehdidi altında kalmışlardı. Sıtma bu hastalıklardan birisiydi. Neticede Bafra'dan Of'a kadar uzanan bölgede halkın %20-30'u sıtmaya tutulmuştu⁶⁷. Göçmenlerin iskân mahallindeki iklime

64 Lermioğlu, **a.g.e.**, s. 208-209.

65 Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev: Bilge UMAR, İstanbul, 1998, s. 115.

66 Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s. 16-17.

67 Özel, **a.g.e.**, s. 23.

ayak uyduramamaları, yani hava değişikliği muhacirin hastalığına karşı direnci kıran hususlar arasında yer almaktaydı. Meselâ Çarşamba, Terme ve Samsun gibi havası ağır ve sıtması meşhur olan yerlerde yerleşenler arasında hastalık ve ölüm vakaları daha ziyade kendisini gösterdiği halde, havası ve suyu iyi olan Ünye ve İnebolu'ya iltica edenler arasında ölüm oranı nispeten azdı⁶⁸. Sıtmanın dışında özellikle kolera, tifüs ve uyuz muhacirlerin belini bükten hastalıklardı.

Muhacirlik günlerini görmüş baba adı Mehmet, anne adı Fadime olan ve yaşı 90'ı geçmiş Rıza isimli Akçaabatlı muhacir o zor günleri şöyle anlatmaktadır:

“Muhacir çıktığımızda babam Yemen Savaşı'ndan kaçıp geldi. Ruslar buraya dağlardan gelerek, evimize doğru yanaşmaktayken bize kurşun attılar. Fakat kız kardeşimle beraber kaçarak diğer ev halkıyla dokuz göç olarak Büyükkaya Mağarası'na sığındık. Oradan Çal Yaylası'na çıktık. Artık aç, susuz, garip, sefil bir vaziyette muhacir gidiyorduk. Hayvanlarımızın bir-iki tanesi yanımızdaydı. Fakat yolda onları çaldırdık. Çünkü insanlar aç bir haldeydi. Ordu'ya geldiğimizde muhacirlere tahıl verildiğini duyduk ve büyük bir caminin yanına gittik. Fakat burası ağlayan, bağırarak dolmuş vaziyetteydi. Nitekim tahıl da almadık. Açlık o kadar artmıştı ki artık ben yolda açlığa dayanamayıp ağlamaya başladım. Muhacirlik bizim için yaklaşık üç sene kadar sürdü. Sonra Rus işgalinin sona erdiğini duyarak Trabzon'a doğru yola koyulduk. Sahilde Ermeni ve Rum çetelerinin saldırıları olduğundan, dağdan dağa aşarak Trabzon'a döndük. Döndüğümüzde de sıkıntılar çektik. Lâkin çok çalıştık, gayret ettik ve biraz olsun durumumuzu düzeltebildik”⁶⁹.

Kısaca belirtmek gerekirse, bu muhacirlik esnasında yatacak yer, pişirmeye yemek, kap, kakac bulunmadığından insanlar samanlıklarda, mağaralarda, cami avlularında yata kalka yollarına devam etmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Bazı muhacirler yollara düştüklerinde yanlarına inek, koyun gibi hayvanlarını da almışlardı. Bunları kimi zaman satmak, kimi zaman da kesip yemek zorunda kalmışlardı. Ayrıca açlık sebebiyle hayvanı olan ailelerden bu hayvanların çalınması da muhacirlik yıllarında sıkça görülüyordu. Döndüklerinde de muhacirler çok zorluklarla karşılaştılar. Anne babasını kaybedenler komşularında veya çobanlık yapmak suretiyle bazı mal sahiplerinin yanlarında kaldılar. Döndüklerinde evler yıkık perişandı.

68 Lermioğlu, a.g.e., s. 261-262.

69 Volkan Aksoy, 16.01.2003., Akçaabat Düzköy'de yapılan mülakat.

Kaybın özellikle hayvancılık açısından en çarpıcı sonuçlarını, İşgal zamanı Trabzon'da bulunan Rus komutanlardan Sergei Rudolfoviciç Mintslov'un, Değirmendere'yi merkez noktası olarak Doğu ve Batı diye ayırdığı Trabzon yöresinde gerçekleştirdiği istatistikî çalışmada görmekteyiz. Mintslov'un kaydettiği rakamları, 1913 (1329) yılı Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi tarafından tutulan istatistikle karşılaştırmak bizlere önemli bir fikir vermektedir. Veriler aşağıda tablo halinde gösterilmiştir:

Tablo 1: 1913 (1329) Yılı Trabzon'da Büyükbaş Hayvan Sayıları

	İnek	Dana	Öküz	Boğa
Trabzon	1.500	7000	2000	400
Akçaabat	4.000	500	14.000	—
Of	15.000	750	20	130
Sürmene	16.000	820	640	270
Maçka	—	—	—	—
Vakfikebir	12.000	8.000	200	—
Toplam	48.500	17.070	16.860	800

Kaynak: Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, s. 642-651.

Tablo 2: 1913 (1329) Yılı Trabzon'da Küçükbaş Hayvan Sayıları

	Koç	Koyun	Kuzu	Teke	Dişi Keçi	Oğlak
Trabzon	500	20.000	10.000	300	15.000	8000
Akçaabat	100	6.000	1.000	1.000	2.000	500
Of	—	12.416	—	—	3.000	2.038
Sürmene	898	11.825	7.300	518	6.985	3.200
Maçka	4873	15.000	—	—	—	—
Tbl. Devamı	Koç	Koyun	Kuzu	Teke	Dişi Keçi	Oğlak
Vakfikebir	471	3.500	1.000	150	3.500	500
Toplam	6842	68.471	19.300	1968	30.485	14.238

Kaynak: Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, s. 642-651.

Tablo 3: Sergey Rudolfoviç Mintslov'un İşgal Yıllarına Ait Hayvan İstatistiği

	Nüfus	Köy Sayısı	İnek	At	Koyun	Eşek
Trabzon Bölümü	37.009	124	9274	110	2274	140
Platana Bölümü	25.690	83	5.846	46	1.606	99
Toplam	62.699	207	15.120	156	3.880	239

Kaynak: Sergey Rudolfoviç Mintslov, **Trabzon Yöresinde İstatistik Çalışma**, Trabzon, 1916, Veysel Usta Özel Arşivi.

Bu sayılar içerisinde özellikle daha önemli bir yeri olan inek ve koyun sayıları yukarıda verilen 1913 (1329) istatistiğindeki toplam sayılarla karşılaştırıldığında işgalin bölgede meydana getirdiği yıkım daha iyi anlaşılmaktadır. İşgalin sona ermesinin ardından ise tekrar Trabzon'a dönmeye başlayan insanları, ziraat alanında olduğu gibi hayvancılık alanında da büyük zorluklar beklemektedir. Zira ekilemeyen topraklar, iyi beslenemeyen, ıslah edilemeyen hayvanlar ve yok olan yüz binlerce nüfusun olumsuz sonuçları yetmezmiş gibi önce Rus işgalinin ve ardından Millî Mücadele'nin yıkım ve sıkıntıları tüm ülkenin, dolayısıyla Trabzon'un bir müddet daha yakasını bırakmamıştır.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi, Osmanlı Devleti için hiç iyi gelişmemiş ve Ruslar karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz yolları Ruslara açık hale gelmiştir. Ruslar ise kendileri için önemli bir ikmal merkezi olan Trabzon'a doğru ilerleyişine hız vermiştir. Sarıkamış'ta Osmanlı ordusunun başına gelen felâket, Rusların bu hızlı ilerleyişinde birinci derece de rol oynamıştır. Çünkü Ruslara karşı durabilecek bir düzenli kuvvet kalmamıştır. Bölge insanları düzensiz olan kuvvetleriyle ellerinden geldiğince direniş göstermişler de Rus ilerleyişinin hızını biraz kesmekten öteye gidememişlerdir. Bütün bu gelişmeler, bölge insanı için geri çekilmekten ve işgal görmemiş olan batıdaki merkezlere doğru gitmekten başka çare bırakmamıştır. Artık Doğu Karadeniz halkı muhacir olarak, çilelerle dolu, yokluk içinde ve işgal sonrası tekrar geri dönüşleri dâhil yaklaşık üç yıl sürecek göçlerine de başlamıştır. Bu göç hareketleri başta Trabzon olmak üzere Doğu Karadeniz halkı için yıkım getirmiştir. Tasvir-i Efkar gazetesinin 4 Kânûn-ı Sâni 1335 (4 Ocak 1919) tarihli sayısında, Trabzon vilayetine ait göçle ilgili dökümden Trabzon'un 1.100.624 nüfusa sahip olduğu, bu nüfustan 304.142 kişinin muhacir olarak yerini yurdunu terk ettiği ve bu göçen nüfustan 224.143 kişinin hayatını kaybettiği bilgisi bu yıkımın en önemli delilidir⁷⁰. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı olumsuzluklardan en çok etkilenen milletlerin başında Türkler gelmektedir. Trabzon ise savaş öncesi sahip olduğu ticarî ve sosyal konuma bir daha ulaşamamıştır.

---

70 Kaya, a.g.m., s. 539.

KAYNAKÇA

BCA, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Toprak İskân Kataloğu

BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH. EUM, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umum.

DH. HMŞ, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği.

DH. İ.UM, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umum.

DH. ŞFR, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi.

AKSAKAL, Mustafa, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

ALTINAY, Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında (Hatıralar ve Tehassüsler)-Ermeni Mezalimi**, 1. Baskı, Fikir Yayınları, İstanbul, 1992.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. yy Siyasi Tarihi**, Ankara, 1988.

BALCIOĞLU, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz’de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki”, **OTAM**, 4, (1993), 91-97.

BEYOĞLU, Süleyman, “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon (1914-1919)”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, Trabzon, 1998, s. 479-488.

Bir Ömür Bir Şehir Trabzonlu Gazeteci CEVDET ALAP’ın Anıları, (Haz. Hikmet Aksoy), Trabzon, 2008.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Genelkurmay Başkanlığı yayını, C 8, Ankara, 1976.

ÇAPA, Mesut, “Trabzon’da Rus İşgali ve Sonuçları”, **Türk Kültürü**, S 433, Mayıs 1999, s. 267-274.

ÇAPA, Mesut, **Pontus Meselesi, Trabzon ve Giresun’da Milli Mücadele**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993.

ÇİÇEK, Rahmi, **Trabzon’da Yerel Yönetim**, Trabzon, 1998.

DUMAN, Önder, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Karadeniz’de Osmanlı Kayık Taşımacılığı”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 1 (2), 2007, s. 137-147.

DÜNDAR, Fuat, İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

GOLOĞLU, Mahmut, **Trabzon Tarihi**, Ankara, 1975.

IPEK, Nedim “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler”, **19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu**, 20 Mayıs 1994, Samsun, s. 54-111.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C 9, TTK, Ankara, 1999.

KAYA, Erol, “I. Dünya Savaşı’nda Trabzon Muhacirleri”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, (Trabzon, 3-5 Mayıs 2001), Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2002, s. 531-547.

KAZGAN, Gülten, “Milli Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C 30, İstanbul, 1974, s. 313-319.

KEFELİ, Yakov, **Anılar (1916-1919)**, Çev. Erdoğan Altıncaynak, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

KONUKÇU, Enver, “Van’ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)” **Yakınçağ Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1990.

KÖSE, Osman, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Canik’in İaşe Durumu (1914-1918)”, **Bellekten**, S. 238, Aralık 1999, s. 775-812.

KURAT, Akdes N., **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990.

Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu, Editör: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000.

MİNTSLOV, Sergey Rudolfoviç, **Trabzon Yöresinde İstatistik Çalışma**, Trabzon, 1916, Veysel Usta Özel Arşivi.

McCARTHY, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev. Bilge UMAR, İstanbul, 1998.

ÖZEL, Sabahattin, **Milli Mücadelede Trabzon**, TTK, Ankara, 1991.

ÖZDEMİR, Yavuz, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)**, Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum 2003.

SÜSLÜ, Azmi, **Ruslar’a Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara, 1987.

———, “Van-Zeve’deki Türk Katliamı”, **Yakınçağ Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1990.

ŞAHİN, Enis, “İngiliz The Times Gazetesine Göre Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali (1916)”, **Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu**, (16-18 Mayıs 2006), 1. Baskı, C 1, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, 2011, s. 399-419.

TARAKÇIOĞLU, Mustafa R., **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Trabzon, 1986

TEPEKAYA, Muzaffer ve ÇALIK, Ramazan, "Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanması", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C 20, 1, (2005), 169-195.

Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, Osmanî Matbaası, Dersaadet, 1332.

URAL, Selçuk, "Kurtuluştan Mütarekeye Kadar Trabzon Vilâyeti'nin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, Trabzon, 3-5 Mayıs 2001. s. 567-577.

USTA, Veysel, "Rus Bilimler Akademisi Heyeti Tarafından İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 153, (2004), s. 11-24.

———, "Rus İşgali, İşgal Günlerinin Trabzon'u ve Muhacirlik", **Trabzon**, 10, (2009), s. 64-67.

YEL, Selma, "I. Dünya Savaşı'nda Trabzon'daki Rum ve Ermeni Faaliyetleri", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, 1, (2001), s. 237-244.

YERASİMOS, Stefanos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimatı 1. Dünya Savaşına**, 7. Baskı, C 2, Belge Yayınları, İstanbul, 2001.

YILDIZ, Lokman, **Trabzon'un İşgalinde (1916-1918) Karadağ Savunması ve Kadızâde Muhammed Hafız**, 1. Baskı, Kıyı Dergisi Yayınları, Trabzon, 2013.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA ERZURUMLU MÜLTECİLERİN İSKÂN VE İAŞESİ

ERGÜL BALLI*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı'nda uygulanan savaş ekonomisi koşulları hem ekonomiler ve hem de toplumlar üzerinde uzun vadede yıpratıcı ve öğretici etkiler yaratmıştır. Savaş yıllarında uygulamaya konan iktisadî, toplumsal ve demografik projeler, savaş sonrası dönemde uluslararası ilişkilerin ve dünya ekonomisinin yeniden şekillenmesinde belki de en önemli faktör olmuştur. Birinci Dünya Savaşı, savaştan tüm ülkelerde olduğu gibi Osmanlı topraklarında da cephe ilerisi ve gerisiyle topyekûn bir mücadele ortamı yaratmıştır. Savaş, özellikle iâşe konusunda ülke çapında çözülmesi güç sorunları beraberinde getirmiştir. İâşe meselesiyle birlikte savaş mağdurlarının iskânı, sıcak savaşın fiilen yaşandığı bölgelerde tam anlamıyla bir ölüm kalım mücadelesine dönüşmüştür.

Kafkas Cephesi, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında savaştığı iki taarruz cephesinden biridir. Kafkas Cephesi'nin açılmasıyla birlikte Rusların esas hedefi Erzurum olmuş ve tüm taarruz stratejilerini Erzurum'u ele geçirmek üzerine kurmuşlardır. Rus ordularının Erzurum yönüne doğru ilerlemeye başlamalarıyla birlikte hem Rus hem de Ermeni saldırılarından korunmak isteyen Erzurum halkı, batı istikametine bir göç dalgası başlatmıştır. Erzurum'dan özellikle Erzincan, Sivas, Adana, Elazığ, Diyarbakır, Halep yönüne göç eden mültecilerin sevk ve iskânı ile iâşe meselesinin çözümü güç bir sorun haline almıştır. Süreç içinde mülteciler iktisaden üretici olmaktan çıkıp sadece tüketicî bireyler haline gelmişlerdir. Bundan dolayı öncelikle hayatta kalmaları ve yaşamaya devam edebilmeleri için iktisaden üretici niteliğine kavuşturul-

* Öğr. Gör., Gedik Üniversitesi, İstanbul, ergul.balli@gedik.edu.tr; Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Doktora Öğrencisi

maları gerekmiştir. Bu amaçla Dahiliye Nezareti bünyesinde bulunan Aşâir ve Muhacirîn Müdiriyyet-i Umumiyesi tarafından eldeki malî olanaklar çerçevesinde birtakım tedbirler alınmıştır. Esasen iktisad bir mesele olan göçmen meselesi ve Erzurum orijinli göç dalgası, savaş ekonomisi koşullarında hazine kaynakları ve millî ekonomi üzerinde çok önemli bir iktisadî baskı yaratmıştır. Rusların çekilmesiyle birlikte tekrar yaşadıkları yerlere dönmeye niyetlenmişlerdir. Bu sefer de işgal sırasında gerçekleşen yıkım ve yağmadan ötürü mesken, iaşe yokluğu ve asayiş sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Savaş öncesi yaşam standardını yakalamaları ise ancak Cumhuriyet yıllarında mümkün olabmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Erzurum, Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti Umumiyesi, İaşe, İskân

THE SETTLING AND SUBSISTENCE OF THE REFUGEES FROM ERZURUM DURING WORLD WAR I

ABSTRACT

The war economy conditions which existed during the World War I (WWI) created long term effects which are corrosive as well as instructive both on economies and societies. The economic, societal and demographic projects which were adopted during the war constituted possibly the most important factor in the re-shaping of international relations and the world economy. The WWI created an atmosphere of altogether struggle both at the battle fronts and behind the front lines for the Ottomans, like it did for other fighting parties. The war brought particularly difficult problems related to subsistence at the national level. In addition to subsistence, relocation and settlement of the victims of the war brought along a life-or-death struggle for the regions directly affected by the fighting.

The Caucasian Front is one of the two offensive fronts which the Ottomans fought at WWI. With the opening of the Caucasian Front, the main target for the Russians became the city of Erzurum and the whole offense strategy of the Russians was centred on taking control of this city. When the Russian troops started advancing towards this city, the people of Erzurum created a migration wave towards the West. In consequence, the settlement and subsistence of the refugees who moved towards the cities of Erzincan, Sivas, Adana, Elazığ, Diyarbakır, Halep became very difficult problems. In this process, the refugees stopped being producers and became mere consumers. Therefore, it became necessary for these individuals to be made economically active producers for them to survive. For this purpose, the General Directorate of Tribes and Refugees (*Aşâir ve Muhacirîn Müdiriyyet-i Umumiyesi*) which was under the Ministry of Interior took certain precautions using its available financial resources. The issue of migration and migrants from Erzurum created a considerable strain on the Treasury and national economy under the conditions of war economy. When the Russians retreated, they intended to return to where they used to live. They

faced the adverse conditions this time concerning the lack of subsistence and public order created by the destruction and looting during the occupation. They were only to able reach their pre-war living standards in the Republican years.

Key Words: World War I, Erzurum, General Directorate of Tribes and Refugees, Subsistence, Settling

1- GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'na giden yolda etkili olan asıl sebep, Fransız Devrimi'yle birlikte Avrupa'da hanedana dayalı devlet sisteminin yerini ulus devletin alması konusunda duyulan özlemde. Bu hayale ulaşılması için seçilmiş olan yegâne vasiya ise ulusçu bir söylem üzerine oturtulmuş emperyalist siyasetti. Almanların Germen ırkı, Rusların Slav ırkı ve İngilizlerin Anglo-Sakson ırkının üstünlüğü üzerine inşa ettiği politikalarla 1914 yılı öncesinde Balkanlar adeta bir barut fıçısı halini almıştı. Balkan devletlerinin patronları olan Avrupalı büyük devletler, sadece bu bölgede değil Afrika, Orta Doğu, Kafkasya gibi tüm stratejik coğrafyalarda sonsuz bir mücadele halindeydiler. İstanbul ve Boğazlar ise, emperyalist çıkarlar açısından savaşmadan çözülmesi imkânsız bir kördüğümüne dönüşmüştü. Emperyalist devletlerin hiçbiri diğerini tam anlamıyla yutabilecek ya da savaş tehlikesi belirlediğinde tek başına ayakta kalabilecek kadar güçlü değildi. Bu durum, dünya üzerindeki en büyük emperyalist güçleri iki ayrı blok halinde örgütlenmeye itti. 1 Ağustos 1914 günü geldiğinde ise epeydir silahlanan iki ayrı blok, birbiri üzerinde hegemonya kurmak ve dünyayı yeniden paylaşmak için sıcak savaşa girdi. Bu tarihten itibaren dünyanın gördüğü en yıpratıcı savaşlardan biri başlamış oluyordu.

Birinci Dünya Savaşı, yaratacağı iktisadî, siyasî, sosyolojik, demografik, çevresel etkilerle 20. yüzyılın geri kalanını şekillendirecekti. Bu bağlamda milyonlarca insanın ölümüne sebep olan bu yıkım, ayrı ayrı savaşan ülkelerin tamamını etkilemiştir. Savaşan taraflar, 19. yüzyıl savaşlarından farklı olarak savaş ekonomisi koşulları içinde tüm insan gücü ve iktisadî kaynaklarını kullandıklarından siviller de cephedekiler kadar savaştan etkilenmişlerdir. Savaşın meydana getirdiği en önemli sorunlardan biri de göçmen meselesi olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Erzurum'dan iç bölgelere doğru yaşanan göç dalgasını yönetmek durumunda olan İttihat ve Terakki hükümetleri ile özellikle İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi (Mart 1916'dan itibaren Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi)'nin iskân ve iaşeye dair faaliyetlerini analiz ederek sıcak savaşın yarattığı zorlayıcı iktisadî ve sosyal sorunları ortaya koymaktır.

Çalışmamızın önemi, genelde Cihan Harbi özelde de Kafkas Cephesi'nin Osmanlı ekonomik ve sosyal hayatında yarattığı etkilere dair var olan boşluğun doldurulmasına katkı sağlamasıdır. Araştırma, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan Zabıt Cerideleri ile dönemin süreli yayınlarından elde edilen verilerle desteklenmiştir.

Çalışmada öncelikle Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ve Osmanlı Devleti'nin savaşa sürüklenmesiyle sonuçlanan sürecin genel bir çerçevesi çizilmiştir. Ardından Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki iki tararuz cephesinden biri olan Kafkas Cephesi'nin açılma sebepleri ana hatlarıyla ortaya konmuştur. Bunu takiben Kafkas Cephesi'nde sıcak savaşın başlamasıyla birlikte buldukları bölgeden hareketle önce civardaki vilayet ve sancaklara ardından Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılan Erzurum mültecilerinin hayatta kalma mücadelesine yönelik olarak merkezî devletin faaliyetleri Osmanlı Meclis tutanakları ve dönemin yazılı basınından elde edilen veriler aracılığıyla tartışılmıştır. Sonuç ve değerlendirme bölümünde ise mülteci akınının had safhaya ulaştığı bu süreçte İttihat ve Terakki hükümetlerinin kriz yönetimi konusundaki yeterliliği/yetersizliği hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

2- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRİŞİ

Ünlü tarihçi Eric Hobsbawm'a göre 19. yüzyıl, Avrupa kıtası için oldukça uzun sürmüştü. Serbest rekabetçi kapitalizmin 19. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında Avrupa'da doruk noktasına ulaştığı sıralarda, yüzyılın geri kalanında hem ekonomileri hem de hükümetleri kontrolü altına alacak olan karteller, Avrupa ekonomik hayatında henüz belli belirsiz olgular şeklindeydi. 1873 krizinden sonra istisnaî biçimde ekonomik yapıda varlık kazanmaya çalışan kartellerin 20. yüzyılın başlarından itibaren ekonomik hayattaki temel aktör haline gelmesiyle birlikte Lenin'in deyimiyle kapitalizmin en yüksek aşaması olan emperyalizme¹ geçilmiş oluyordu. Bundan böyle dünyanın geleceğini, Avrupa devletlerinin ve sermayedarlarının bitmek tükenmek bilmeyen kazanç hırsı şekillendirecekti.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletler ve toplumlar tarafından savaşlara daha farklı anlamlar yüklenir olmuştu. Avrupa kıtası, Avrupa sanayi sermayesine dar gelmeye başlayınca, ticaret emtiasında ortaya çıkan arz fazlasını eritmek için Avrupa dışında çok daha büyük ve yeni pazarlara ihtiyaç duyulmaya başlandı. Avrupalı üretici güçler arasındaki rekabet, maliyet avantajı elde etmek maksadıyla ucuz işçi ve ham madde kaynaklarına en hızlı biçimde ulaşmayı gerektiriyordu. Bu güç ve sömürgeleştirme yarışında öne geçmek isteyen her ülke,

1 V. İ. Lenin, **Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm**, Çev. Olcay Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2008, s. 44-45.

güçlü bir orduya sahip olmak ve ayrı bir emperyalizm teorisi kurmak suretiyle kendi politikasını şekillendirmek durumundaydı. İngiltere bu yarışa bütün devletlerden önce başlamış, çoktan “*üzerinde güneş batmayan krallık*” halini almıştı. Sanayileşme ve dünya ticaretine hakim olma sürecine İngiltere’den hemen sonra katılan Fransa da benzer şekilde dünyanın pek çok bölgesinde sömürgeler edinmişti.

İktisaden diğer Avrupalı güçlerin gerisinde kalmış olan Rusya’nın emperyalist fikirlerinin göz bebeği ise İstanbul’du. İstanbul ve Boğazlar, Rusya’ya sahip olduğu coğrafyanın kapısını açıp açık denizlere inme ve dünya ticaretini haki-miyeti altına alma imkânı sunan bir simge halini almıştı. Devasa topraklara sahip olan Rusya, bununla yetinecek değildi. Emperyalist hedefleri onu ekonomik zenginlik açısından önemli olan topraklar –Türkiye, Kafkasya ve İran- istikame-tinde yayılmaya yönlendiriyordu.

Bu ülkelerin arasında en agresif yayılmacı siyaseti benimseyen ülke ise, ekonomik kaynakların kontrolü konusunda İngiltere, Fransa ve Rusya’ya göre yarışa geç başlamış olan Almanya’ydı. Benimsemiş olduğu doğu politikası gereğince Osmanlı Devleti ile yakınlaşan Almanya, Berlin-Bağdat arasında inşa edeceği demiryolu, başka bir deyişle açacağı koridor sayesinde emperyalist hedeflerine ulaşmayı planlıyordu.

Emperyalizm yarışına sonradan katılan bir diğer millet olan İtalyanlar ise 1870’ten sonra Akdeniz’den “Bizim Deniz” diye bahsetmeye başlamış; henüz Batıların eline geçmemiş bir toprak olan Trablusgarp’a göz koymuşlardı.²

20. yüzyıl yaklaşırken Avrupalı büyük devletler arasındaki rekabet, doruk noktasına ulaşmıştı. 19. yüzyılın sonlarına doğru en ürkütücü ortak düşman olan Almanya’ya karşı güvenlik tedbirlerini arttırmak için bir araya gelen İngiltere, Fransa ve Rusya ikili çekişmelerin olduğu bölgelerde eski düşmanlıklarının üzerini örterek bir uzlaşma bloğu oluşturmuşlardı. Almanya ise Ruslara karşı desteklediği Avusturya-Macaristan ve Fransızlara karşı tuttuğu İtalya ile diğer bloğa oranla daha sıkı bağları içeren bir ittifakın içine girmişti. Artık dünya birbirine düşman iki kampa ayrılmış, nefesler tutulmuş, büyük Avrupa savaşı beklenir olmuştu. Nihayet Balkanlar’da patlayan bir kurşunla, iki perdeli bu emperyalist oyunun ilk perdesi açılmış oldu.

2 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918)**, C IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 359.

28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan tahtının varisi Arşidük Fransuva Ferdinand'ın, ordu manevraları için hazır bulunduğu Bosna'da milliyetçi bir Sırp olan Gavrilo Princip tarafından eşiyle birlikte otomobilinde öldürülmesi üzerine beklenen fırsat ortaya çıkmış oldu. Viyana Hükümeti tarafından yapılan soruşturmalarda Sırp Hükümetinin olmasa da Sırp ordusunda görevli bir albayın müsaadesiyle silahın temin edildiği anlaşılınca Avusturya, 23 Temmuz tarihli bir ultiimatomla Sırbistan'dan gerçekleşmesi güç isteklerde bulundu. Ardından 28 Temmuz sabahı Sırbistan'a savaş ilan etti.³ Böylece Üçlü İtilaf (uzlaşma) ve Üçlü İttifak (antlaşma) Devletleri arasında savaş başlamış oldu. İlk aylarda bir Avrupa savaşı görüntüsüne sahip olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin katılımıyla birlikte savaş Asya ve Afrika kıtalarına da sıçradı. 1917 yılında Amerika'nın savaşa katılmasıyla birlikte tam anlamıyla bir dünya savaşı haline geldi. Bir yıl sonra 1918 yılında İtilaf Devletleri'nin galibiyetiyle de son buldu.

Almanya'nın desteklediği Avusturya ile Rusya'nın desteklediği Sırbistan arasında savaş başladığında ve çok kısa bir sürede Avrupa savaşı halini aldığı anda, Osmanlı kamuoyu süreci takip etmekle yetiniyor; Trablusgarp ve Balkan savaşlarında yaşanan yenilginin verdiği bıkkınlıkla hükümetin savaşa girme yönünde bir karar almayacağına inanıyordu. Oysa geç dönem Osmanlısında her ne pahasına olursa olsun iktidarı eline almış olan İttihat ve Terakki liderleri, kamuoyundan farklı olarak Osmanlı Devleti'nin bu savaşın dışında kalamayacağını düşünüyordu. İttihatçı yönetim, iktisadî ve siyasî bağımsızlığı ele geçirip güçlü bir ekonomi ve devlet kurma hedefini benimsemişti. Balkan savaşlarının yarattığı travmatik toprak kayıplarının ardından neredeyse Türkçülüğü resmi ideoloji haline getirmiş olan İttihat ve Terakki Hükümeti, Enver-Talat-Cemal paşaların yönlendirmesiyle savaşı, kapitülasyonların kaldırılması ve millî ekonominin tesis edilmesi için bir fırsat olarak değerlendiriyordu.

İktisadî bağımsızlıkla siyasî bağımsızlık ikiz kardeş gibi olduğundan İttihat ve Terakki, emperyalist emellere sahip devletlerin karşısında bağımsız olabilmek için kısa vadede en gerekli alan olan silahlı kuvvetleri modernleştirmeye savaştan önce karar vermiş bulunuyordu. İronik biçimde emperyalistlere karşı bağımsızlık mücadelesinde, emperyalistlerden yardım istemek zorundaydı. Çünkü bilim ve endüstri Osmanlı topraklarında kendine Avrupa'daki örnekleri gibi yer bulamamıştı. Osmanlı hem savunma sanayi ürünleri hem de askerlik

3 Karal, a.g.e., 367-369.

teknîği açısından Avrupalı devletlerin yardımına muhtaçtı. Fakat burada bile büyük devletler arasındaki güç dengesini göz önünde tutması gerekliydi. Bu maksatla II. Meşrutiyet sıralarında Amerikalı Amiral Limpus başta olmak üzere İngiliz danışmanların donanmaya getirilmesiyle Sultan Abdülhamid zamanında çürümeye terk edilen Osmanlı deniz gücünün kuvvetlendirilmesi planlanmıştı. Benzer şekilde 1908'de General Baumann başkanlığındaki Fransız heyetine Osmanlı jandarma kuvvetlerinin modernleştirilmesi görevi verilmiş ve Fransız General, Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu görevde kalmıştı.⁴ Bu gelişmelerin ardından 1913 yılında Liman von Sanders nam-ı diğer Liman Paşa başkanlığında 42 subaydan oluşan Alman askerî heyetine de Osmanlı silahlı kuvvetlerinin en önemli parçası olan kara kuvvetlerinin ıslahı görevi verilmişti. Liman Paşa'nın İstanbul'u ve Boğazları korumaktan sorumlu I. Ordu Komutanlığına getirilmesi İngiltere, Fransa ve Rusya'nın elbette tepkisini çekmişti. Bunun üzerine Liman Paşa'ya II. Ordu'nun kumandanlığı teklif edilmiş; kabul etmediği için de Liman Paşa, Türk ordusunun başmüfettişliğine atanmıştı. Almanya ile yapılan sözleşme gereği kendisine Alman ordusunda sahip olduğu bir üst rütbe verileceğinden mareşal olmuştu.⁵ Böylelikle Alman etkisinin İstanbul'da giderek yükselmesi Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kurulmuş olan güç dengesini Almanya lehine bozmuş oluyordu. Gerçi bu denge iktisadî konularda zaten epey zamandan beri İngiltere-Almanya mücadelesine dönmüş ve Almanya, açıktan açığa İngiliz çıkarlarını tehdit eder hale gelmişti.

Savaşın yaklaştığını sezinleyen ve devletin varlığını koruyabilmesi için mutlaka müttefik edinmek zorunda olduğuna inanan İttihatçılar, henüz savaşın arifesindeyken İtilaf Devletleri'ne başvurmuş fakat olumlu karşılanmamışlardı. Başka bir deyişle uzlaşma devletleri, Osmanlı'yı göz göre göre Almanya'nın kucağına itmişti. Fakat İttihat ve Terakki'nin ittifak teklifine Almanya da iltifat etmemişti; ta ki Avrupa'da savaş çanları çalana ve Rusya'yla savaşa tutuşana kadar.⁶ Osmanlı'nın Almanya yanında savaşa katılması, Almanya'yı Talat Paşa'nın bahsettiği çemberin içinde kalmaktan kurtarabilirdi. Boğazların kontrolünü

4 İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 119-120.

5 Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 7-14.

6 Talat Paşa, **Hatıralarım ve Müdafaam**, Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu (hızl.), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 176-177.

elinde bulundurmak hasebiyle Rusya ile müttefikleri arasındaki lojistik kanallarını kapatabilir; Rusya'yı güneyden devamlı biçimde tehdit altında bulundurabilirdi. Üstelik Halife'nin cihat ilan etmesiyle beraber Mısır ve Hindistan'da ayaklanmalar çıkmasını sağlayıp İngiltere'yi iki önemli noktadan vurabilirdi. Başka bir deyişle Almanya'nın doğu siyaseti için Osmanlı artık mutlaka kazanılması gereken bir müttefikti.

Osmanlı Hükümeti, Almanlarla yapılan ittifak anlaşmasına bir savunma antlaşması nazarıyla bakarken Almanlar zaten Rusya'ya karşı savaşa girdiklerinden, ittifak antlaşmasını cephede kendilerine destek verecek savaşçıları temin etmeye yarayan bir antlaşma olarak görüyorlardı. Ama antlaşmadan Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver Paşa, Talat Paşa ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil (Menteşe) Bey'den başka kimsenin haberi yoktu. Antlaşma 2 Ağustos'ta imzalanmıştı.⁷ Almanya, 1 Ağustos'ta zaten Rusya'ya savaş açmış bulunuyordu.

İttifak antlaşmasının imzalanmasıyla birlikte Almanlar, hukuken haklı bir taleple Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmesi konusunda baskıda bulunmaya başladıkları için 3 Ağustos'ta seferberlik ilan edildi. Öte yandan Osmanlı Devleti savaş hazırlıkları bakımından yetersiz durumdaydı ve savaş siyasetini, olabildiğince geç bir anda savaşa katılma üzerine tasarlamıştı. 4 Ağustos günü sözde bir tarafsızlık açıklamasıyla zaman kazanmaya çalışıyor; bilindik bir oyalama taktiği uyguluyordu.⁸

Donanmasını güçlendirmek isteyen Osmanlı Devleti, savaş başlamadan önce 1911 yılında İngiltere'ye iki zırhlı sipariş etmişti: Reşadiye ve Sultan Osman dretnotları.⁹ Osmanlı yetkilileri tam da savaşın başladığı günlerde yapımı tamamlanan gemileri teslim almak üzere İngiltere'ye doğru yola çıkmıştı. Fakat İngiliz Bahriye Nezareti, savaşın başladığı 1 Ağustos 1914 günü son taksiti yarım saat önce ödenmiş olan Sultan Osman'a Osmanlı flamasının çekilmesine engel olmuştu. Hem Sultan Osman hem de Reşadiye'ye ambargo uygulamıştı.¹⁰ Gemiler için ödenmiş olan para da alıkonulmuştu. Kamuoyu bu duruma son derece tepkiliydi.

7 Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitapevi, İstanbul, 2011, s. 414.

8 Karal, **a.g.e.**, s. 382.

9 Karal, **a.g.e.**, s. 384.

10 Cemal Paşa, **Anılarım 1913-1922**, hzl. Fahri Parin, Paraf Yayınları, İstanbul, 2010, s. 143; **Servet-i Fünun**, "Yavuz ve Midilli Zırhlılarımız", C 47, S 1210, 31 Temmuz 1330 (13 Ağustos 1914), s. 208.

Bununla birlikte Goben ve Breslau isimli iki Alman zırhlısı 3 Ağustos günü Cezayir limanlarını bombaladıktan sonra aldıkları emir üzerine Çanakkale doğrultusunda yol almaya başlamışlardı. Gemilerin süvarisi Amiral Souchon'a Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması'nın imzalandığı haberi ulaştırılmıştı. Gemi-lerin Çanakkale istikametinde yol aldığını öğrenen Enver Paşa, Alman Elçisi'ne zırhlıları Boğaz'dan geçirebileceğini belirtmişti.¹¹

Fakat bu iki savaş gemisini Çanakkale Boğazı'ndan içeriye almak, İttihat ve Terakki Hükümetini siyasal bir krizle karşı karşıya getirmişti. Osmanlı tarafsızlığını ilan ettiğinden tarafsızlık kurallarına göre Osmanlı Devleti'nin ya 48 saat içinde bu savaş gemilerini kendi kara sularından çıkarması ya da silahsızlandırarak savaş sonuna kadar bu limanda gözetim altında bulundurması gerekiyordu. Osmanlı Devleti, Almanları gücendirmekten fazlasıyla çekiniyordu. Zaten bu iki tedbir de Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması'nın muhteviyatına aykırıydı. Diğer taraftan hiçbir şey yapılmaz ise bu da Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığının sonu anlamına gelir ve bir oldu-bittiyle kendini fiilen sıcak savaşın içinde bulurdu. Meclis-i Vükela üyeleri arasında yapılan müzakere neticesinde zaman kazanmak maksadıyla Alman Elçisi'yle görüşmeye karar verildi. Alman Elçisi Wangenheim ile görüşmeye Talat Paşa ile Halil Bey gitmişti. Wangenheim, Halil Bey'in gemilerin Osmanlı Hükümeti tarafından satın alınması teklifini kabul etti.¹² Bu siyasî krizin çözülmesi için aldatmacaya başvurulmuş, kamuoyuna ve İtilaf Devletleri'ne aslında bu iki geminin Almanya'dan 80 milyon mark karşılığında satın alındığı bildirilmişti. Osmanlı sancağı altında Goben'e "Yavuz Sultan Selim", Breslau'ya da "Midilli" isimleri verilmişti. Boğaz'dan geçen Alman gemilerinin bu şekilde Osmanlı donanmasına katılması, kamuoyu tarafından Reşadiye ve Sultan Osman'ın diyeti olarak yorumlanmıştı. İngiltere'ye bu iki gemi sipariş edilirken Hükümet, halkın yardımına başvurmuş olduğundan Yavuz ve Midilli'nin Osmanlı donanmasına katılması, kamuoyunu biraz olsun teselli etmişti. Servet-i Fünun'da çıkan bir makalede bu iki Alman zırhlısının teknik özelliklerinden bahsedilirken özellikle Goben'in ne derece mükemmel bir savaş gemisi olduğunu belirtiliyor; İngiltere'nin insafsızlığına karşın Almanların gemileri satma şeklindeki hoş teklifi memnuniyetle karşılanıyordu.¹³

11 Karal, **a.g.e.**, s. 384-385.

12 Talat Paşa, **a.g.e.**, s. 35.

13 **Servet-i Fünun**, "Yavuz ve Midilli Zırhlılarımız", C 47, S 1210, 31 Temmuz 1330 (13 Ağustos 1914), s. 208.

Yeni isimleriyle Yavuz ve Midilli'nin Osmanlı donanmasına katılmasıyla, Osmanlıların askerî gücü ve morali yükselmişti. Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması'ndan habersiz olan İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin savaşa gireceğini sezinliyorlardı. Bu sebeple İtilaf Devletleri, Osmanlı'yı olabildiğince uzun süre tarafsız tutmak için elçilikleri vasıtasıyla İttihat ve Terakki Hükümeti'yle pazarlığa tutuşuyor; ısrarla Alman askerî gücünün Osmanlı topraklarından gönderilmesini talep ediyorlardı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle hem Boğazların kapanması ihtimali hem de Asya ve Afrika'da açılacak yeni cephelere pek çok askerinin yerleştirilmesi zorunluluğu, İtilaf Devletleri için karamsar bir tablo yaratmaktaydı.

İtilaf Devletleri Osmanlı'nın tarafsızlığını sağlamaya çalışırken Almanya da sürekli biçimde Hükümete savaşa girmesi yönünde baskıda bulunuyordu. İttihat ve Terakki Hükümeti ise Bulgaristan ve Romanya'nın durumu netlik kazanmadan derhal savaşa girmenin, Osmanlı Devleti dolayısıyla da müttefiklerinin çıkarına aykırı olduğunu düşünüyor; müttefik devletlerin sefirlerini bu konuda ikna etmeye çalışıyordu. Osmanlı'nın cephedeki yükünün daha da artmaması için Bulgaristan ve Romanya'nın İttifak Devletleri yanında savaşa girmesi elzemdi. Hatta Talat Paşa ve Halil Bey bu amaçla Sofya'ya bir siyasî seyahatte bulunmuşlardı. Osmanlı'nın savaşa girmek için Bulgaristan'dan emin olmayı istemesine benzer biçimde Bulgarlar da Romanya'nın kendi taraflarında savaşa gireceğinden emin olmak istiyorlardı. Bunun üzerine Romanyalılarla görüşmek için Halil Bey'le birlikte Bükreş'e giden Talat Paşa, herhangi bir yazılı ittifak vaadi alamadan eli boş dönmüştü.¹⁴

Siyasî ve iktisadî açıdan bağımsızlık hedefinde olan İttihat ve Terakki Hükümeti'nin bir oldu-bittiyle 9 Eylül 1914 günü kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını ilan etmesi, büyük devletlerin tamamını ama en çok müttefik Almanya'yı kızdırmıştı. Alman Hükümeti bu olay karşısında adeta köpürmüştü. Biraz da bunun etkisiyle olsa gerek Osmanlı'yı savaşa sürüklemenin vaktinin geldiğini hatta geçtiğini düşünüyordu. Osmanlı Devleti'ni savaşa sürükleme stratejisinin, kapitülasyonların kaldırılması meselesine ilişkin olarak sergilenecek agresif bir tavırdan daha rasyonel bir hamle olacağını varsayıyordu. Tam da kapitülasyonların kaldırıldığı gün olan 9 Eylül'de belki de bir sus payı mahiyetinde Amiral Souchon, Osmanlı Donanması Birinci Komutanlığına ge-

14 Talat Paşa, **a.g.e.**, s. 33-36.

tirilmişti. Fakat Amiral, her fırsatta Bahriye Nazırı Cemal Paşa'dan bağımsız hareket etmek niyetinde olduğunu belli ediyordu. Osmanlı Hükümeti ise bu sıralarda Amiral Souchon'un donanmayı Karadeniz'e çıkarıp bir oldu-bittiyle Osmanlı Devleti'ni savaşa sürüklemesinden endişe ediyordu.¹⁵

5 Ekim'de Enver Paşa'nın Amiral Souchon'a Osmanlı donanmasını talim yaptırmak için Karadeniz'e çıkartma izni vermesiyle beklenen olup-bittinin zamanı yaklaşmaya başlamıştı. Enver Paşa ile Alman Genelkurmay Başkanlığının görüş birliği neticesinde Osmanlı donanmasının savaş ilan etmeden Karadeniz'de Rus filosunu batırarak deniz üstünlüğünü ilan etmesine karar verilmiş; saldırının zamanı Amiral'e bırakılmıştı.¹⁶

Karadeniz'e açılan Amiral Souchon'un nihayet 29 Ekim 1914'te Rus filosunu vurmasıyla Karadeniz çatışması başlamış oldu. Fakat meselenin özü kamuoyuna basın aracılığıyla farklı biçimde yansıtılmıştı. Buna göre Osmanlı donanması Karadeniz'de talim yaparken Rus savaş gemilerinin düşmanca manevraları karşısında kendini savunmak zorunda kalmış; yaşanan mücadelede Rus tarafı epeyce zayıf vermişti. Osmanlı Hükümeti'nin başındaki isim olan Sait Halim Paşa, Karadeniz çatışmasının üzerine çıkması muhtemel savaşı önlemek amacıyla 31 Ekim'de Rusya'ya bir nota vermişse de artık ok yaydan çıkmıştı. Osmanlı notasının Rus başkentine gönderildiği gün, Rus Elçisi İstanbul'dan ayrılmış ve siyasal ilişkiler kesilmiş bulunuyordu. 1 Kasım'da Ruslar Kafkas sınırında düşmanca hareketlere başlamışlardı. 2 Kasım'da da Rus Çarı, Osmanlılara karşı savaş açtığını tüm Rus milletine bildiriyordu. 5 Kasım'da İngiltere ve Fransa da Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmıştı. Artık savaşı kabullenmekten başka bir çare kalmadığını gören Hükümetin, Osmanlı Meclisi'nden güvenoyu alması üzerine 11 Kasım'da İttifak Devletleri'ne karşı savaş açıldı.¹⁷ Bu savaş Osmanlı Devleti için artık bir ölüm kalım savaşıydı.

Öte yandan Karadeniz olayının gerçekleşmesinden önce Osmanlı Kafkas Ordusu nam-ı diğer 3. Ordu, Rusların bir taarruzu karşısında Erzurum-Kars yolunu kapamak amacıyla Erzurum civarında yapılacak bir savunma savaşı için hazırlıklarını sürdürüyor; taarruz için de bazı alanlarda tahkimde bulunuyordu.

15 Karal, **a.g.e.**, s. 391.

16 Tuncay Öğün, "Türklerin ve Rusların Gözüyle 100'üncü Yılına Giren Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na Girişi", **History Studies, Special Issue on Balkan Wars**, Volume. 5, Issue. 6, 2013, 92.

17 Karal, **a.g.e.**, s. 397-399.

Buna rağmen Başkumandanlık Vekâlet'inden 11 Eylül'de gelen bir telgrafta yazanlara göre Osmanlı kara ordusu tarafından kışın bir taarruz düşünülüyor, sadece müdafaası gereken bazı mevzilerin tahkim ve tanzimiyle yetiniliyordu.¹⁸

3- KAFKAS CEPHESİ'NİN AÇILMA NEDENLERİ

Kafkasya denilen ve doğal kaynaklar bakımından zengin olan bölge, pek çok Müslüman Türkü bünyesinde barındırması buna rağmen Rusya'nın siyasî sınırları dahilinde olması hasebiyle Türkler ve Ruslar arasında uzun süreden beri bir çatışma sahası halini almıştı. Türkler daha evvel sahip oldukları bu toprakları adım adım terk etmişler fakat bölgedeki Türklere olan ilgilerini hiç kaybetmemişlerdi.¹⁹

Kafkasya Cephesi'nde karşı karşıya gelen bu iki devletin hedeflerini şu şekilde açıklamak mümkündür; Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı Kafkasya'da başlattığı savaşın üç aşamalı bir amacı vardı. Birinci aşamada Doğu Anadolu'yu işgal ederek güneyde İskenderun'dan Akdeniz'e ulaşacaktı. İkinci aşamada ise Karadeniz'de Trabzon'u ele geçirdikten sonra kıyı boyunca ilerleyerek yüzyılların rüyası olan İstanbul ve Boğazlara sahip olacaktı. Elbette bu aşamalara ulaşmak için yürüdüğü yolda engellerin aşılması maksadıyla Ermenileri kullanmayı ihmal etmeyecekti. Üçüncü ve son aşamada ise Doğu Anadolu yönünden ve Dicle-Fırat havzasından Basra Körfezi'ne çıkacaktı. Anlaşılabacağı üzere bu son aşamada Rus hamleleri, İngiliz çıkarlarını tehdit ediyordu. Birinci Dünya Savaşı arifesinde uzlaşmaya vardığı İngiltere'yi rahatsız etmemek adına Rusya, şimdilik bu amaçtan vazgeçmiş gibi görünüyordu.²⁰

Bu arada Ermeniler sadece Ruslardan değil İngilizlerden de destek görmekteydi. Doğu vilayetlerinde Ermenilerin ayrıcalıklı bir konuma getirilmesi ve nihaî olarak bağımsızlıklarını elde etmesi, her iki devletin de ortak çıkarına hizmet etmekteydi. Rusya, Osmanlı Ermenistanı denilen Doğu vilayetlerini Rusya Ermenistanı ile birleştirerek daha güneye, Basra ve İskenderun körfezlerine doğru yayılmayı umuyordu. İngiltere de benzer şekilde Osmanlı topraklarında

18 Erkanı Harbiye Binbaşlılarından Hidayet, "Erzurum Civarında Bazı Tertibat-ı Tedafüyye", **Mecmua-i Askeriye**, C 1, S 4, 1 Temmuz 1335 (1 Temmuz 1919), s. 136.

19 "Haftalık Havadis: Kafkasya'da Yeni Bir İdare", **Halka Doğru**, C 1, S 49, 13 Mart 1330 (26 Mart 1914), s. 392.

20 Karal, **a.g.e.**, s. 415.

bağımsız bir Ermenistan kurulması taraftarıydı. Bu sayede Ermenistan'ı kendi hegemonyası altında tutarak Rusya'nın güneye sarkma ve açık denizlere ulaşma hedefine engel olacaktı. Amaçları farklı olan bu iki devlet, Ermenilerin geleceği konusunda görünüşe göre geçici bir ittifaka yönelmişlerdi.²¹

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da giriştiği savaşın benzer biçimde üç aşamalı bir amacı vardı. Öncelikle 1877-1878 Savaşı sonunda Ruslara bırakılmış olan Batum, Ardahan ve Kars geri alınacaktı. Bunun ardından o zamana kadar yapılmış olan savaşlarda Ruslara kaptırılmış olan Kafkas halkı ama en çok da Müslümanlar, Rus boyunduruğundan kurtarılacaktı. İkinci aşamadan sonra Hazar Denizi dolaylarında Orta Asya'da yaşayan Türklerle temasa geçilerek Pan-Turancılık planı tatbik edilecekti.²² Oysa bu art arda gelen hedeflerden sadece ilki, Anadolu'nun kalesi konumunda olan Erzurum ve diğer Doğu vilayetlerinin savunmasına yönelik olduğu için günün realitesine uygun ve elzemdi.²³ Oysa diğer amaçlar, emperyalistler arası bir savaşta ölüm-kalım mücadelesi veren ve savaş sonrasındaki mirası çeşitli anlaşmalarla çoktan paylaşılmış olan bir devletin bu savaştan sağ çıkacağı belirsizken emperyalist hülyalar peşine takılmasından başka bir şey değildi.

Ermeni liderleri, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde düzenledikleri kongre ile renklerini belli etmişler ve Osmanlı ordusunun yanında olmayacaklarını belirtmişlerdi. Bu yüzden Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Devleti'nin sadece Ruslara karşı değil aynı zamanda Ermenilere karşı da mücadele etmek zorunda kalacağı daha baştan belliydi. Savaş boyunca Ermeniler, Rus ordusuna tüm varlıklarıyla destek vereceklerdi. 12.000 ile 15.000 arasında Ermeni, Rus ordusu içinde Türklerle karşı olanca güçleriyle çarpışacaklardı.²⁴

21 Karal, **a.g.e.**, s. 377.

22 Enver Paşa'nın Kafkasya politikası hakkında daha fazla bilgi için bkz. Reha Yılmaz, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti", **Orta Asya ve Kafkas Araştırmaları Dergisi**, C 3, S 6, 2008, s. 137-160, <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/qdv6CcechStIHDkckok6uQ7sr6fIX4f.pdf> (03.07.2014)

23 Karal, **a.g.e.**, s. 414.

24 Tan gazetesinin Rus ordusunda görevli bir Ermeni olan General Antranyan ile yaptığı mülakatta Ermeni general bu durumu şu sözlerle ifade ediyordu:

"Biz Ermeniler harbde elimizden geldiği kadar Türkler aleyhinde çalıştık. Siz biliyorsunuz ki Fransa'ya yardım etmiş olmak için gençlerimizin çoğu Suriye'ye giderek Osmanlı ordusuna karşı harb etmiştir. Rusya ordusunda 180.000 Ermeni vardı ve bunların ekserisi Alman cephesine gönderilmişti. 12.000'den 15.000'e kadar Ermeni de Rus üniformasını labisen Kafkasya

Ruslar savaşın kısa süreceğine ve galibiyeti belirleyecek savaşların Avrupa'da yapılacağına inandıkları için Kafkasya'da önemli bir askeri kuvvet bulundurmuşlardı; ta ki Osmanlı Devleti'nin savaşa gireceği kuşkusu oluşana kadar. Rus Kafkas Ordusu görünürde Genel Vali Varantsov Dashkov'un komutasındaydı. Gerçekte ise komutan, Kafkasya'yı çok iyi tanıyan Kurmay Başkanı General Yüdeniç'ti. Rus ordusu içinde Ermenilerin yanı sıra Gürcüler de bulunuyordu. Genel Vali'nin karargâhı ve kurmay heyeti Tiflis'te idi. Osmanlı Kafkas Ordusu diye bilinen 3. Ordu, Aralık 1914'te 4 kolordudan oluşmaktaydı. Kolorduların bölgeleri Erzurum, Hasankale, Pasinler ve Giresun-Samsun'du. 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Kurmay Başkanı da Gazi Bey'di. Ordugâh Erzurum'daydı.²⁵

Kafkas Cephesi'nde Osmanlı ordusuyla karşı karşıya gelen Rus ordusunun başından beri hedefi Erzurum'du. Tüm taarruz stratejisini, Erzurum'u ele geçirmek üzerine kurmuştu.²⁶ Erzurum, Trabzon ile İran arasında gerçekleşen mal ticareti dolayısıyla çok önemli bir ticaret merkeziydi. Fakat Ruslar, 1856'da yapımına başladıkları 600 kilometrelik Kafkasya demiryolunu 1865'te tamamlayıp 1872'de de tamiratını gerçekleştirdince Erzurum üzerinden geçen bu ticaret yolunun önemi azalmıştı. Ticarî önemini kaybeden yol, askerî açıdan önemini korumaya devam ediyordu. Bu sebeple savaş başlamadan birkaç yıl önce Meclis-i Mebusan'da yapılan müzakereler sırasında bazı mebuslar her şeyden evvel Vilayat-ı Şarkiye yollarının yapılmasında ısrarcı olmuşlardı. Anadolu'nun kalesi veyahut Memalik-i Osmaniye'nin İsviçresi konumunda olan Erzurum'un etrafı yüksek dağlarla çevriliydi. Lojistik koşulların güçlüğü, bu bölgede yapılacak savaşı oldukça zorlayıcı bir hâle getiriyordu.²⁷

Osmanlı ve Kafkas orduları, 1829 yılında yapılan savaştan beri biri 1855 diğeri 1877 olmak üzere Birinci Dünya Savaşı'nda dördüncü kez karşılaşıyorlardı.

---

cephesinde yine Türklere karşı barb etti. Rus Kafkas ordusunun en ağır işlerini ve en tehlikeli hücumlarını biz Ermeniler deruhte etmiştik. Rusya bu cepheye Ermenilerden çok istifade etti."

Bkz. "Ermenilerin Harbi Umumideki Hizmetleri" **Sebilürreşad**, C 18, S 449, 20 Teşrinisani 1335 (20 Kasım 1919), s. 84.

25 Karal, **a.g.e.**, s. 408-416.

26 Rusların Erzurum'u işgal etmelerinin ardından bölgedeki faaliyetleri için bkz. Mevlüt Yüksel, "Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 37, 2008, s. 259-287.

27 "Kafkasya Saha-i Harbi", **Servet-i Fünun**, C 48, S 1225, 13 Teşrinisani 1330 (26 Kasım 1914), s. 46.

Bölge arazi yapısı itibariyle kumandanlara pek de tercih hakkı tanımadığından Rus generaller için harekât güzergâhı evvelkilerle oldukça benzerdi. Yine aynı mevkilerin isimleri zikrediliyordu: Köprüköy, Hasankale, Karakilise.²⁸ Öyle de olmuştu.

Savaşın ilk haftalarında elde edilen kısa süreli başarılarla rağmen 3. Ordu'nun Rus kuvvetlerini yok etmekteki başarısızlığı Enver Paşa'yı ve ona güvenen bölge valilerini oldukça üzmüş; Almanları da hayal kırıklığına uğratmış olmalıydı. Başarısızlık Enver Paşa'nın daha da hırslanmasını beraberinde getirdi ve buradan Kafkasya'yı istila etme planı canlandı. Söz konusu planın esasları şu şekilde belirlenmişti: Kafkas Rus Ordusu, 3. Ordu tarafından İran ve Karadeniz üzerinden gönderilecek kuvvetlerle iki yandan sarılacaktı. İran kuvvetlerinden bir kısmı ile Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri Kafkasya'daki Müslüman Türkleri ayaklandırmak suretiyle Rus kuvvetlerini arkadan vurmuş olacak ve Osmanlılara destek verecekti. Enver Paşa bizzat Erzurum'a gelerek Sarıkamış Harekâtı olarak adlandırılan savaş planını 22 Aralık'ta uygulamaya koymaya başladı. Büyük ümitlerle girişilen saldırı savaşı, üç hafta kadar sürmüş ve büyük kayıplarla sonuçlanmıştı. Harekât öncesinde 3. Ordu Komutanlığını üstlenmiş olan Enver Paşa, 8 Ocak'ta komutanlık görevini Hafız Hakkı Paşa'ya bırakarak Erzurum üzerinden İstanbul yolunu tutmuştu.²⁹ Enver Paşa uzun yıllar Sarıkamış hakkında haber yapılmasına sansür uyguladığından kamuoyu Sarıkamış trajedisine dair gerçekleri çok sonraları öğrenebilmişti.³⁰

Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra 3. Ordu'ya biçilen rol de değişmişti. Osmanlı Kafkas Ordusu artık saldırgan niteliğini bir kenara bırakıp Doğu Anadolu'nun savunulmasından sorumlu olacaktı. Osmanlı kara ordusunun yaşadığı hezimet üzerine Rus Kafkas Ordusu, Erzurum üzerine yapılacak bir saldırının hazırlıklarına başlamıştı.

Bir yıl sonra 11 Ocak 1916'da baskın şeklinde başlayan Rus saldırısı kolay biçimde gelişti. 18 Ocak'ta Köprüköy, 19 Ocak'ta da Hasankale'yi alan Ruslar, Erzurum üzerine yürüyerek 16 Şubat'ta Erzurum'u da ele geçirdiler. Ruslar,

28 "Kafkasya Saha-i Harbi", **Servet-i Fünun**, C 48, S 1225, 13 Teşrinisani 1330 (26 Kasım 1914), s. 46.

29 Karal, **a.g.e.**, s. 418-422.

30 Tuncay Ögün, "Turan Gazetesi Örneğinde Osmanlı Basınında Kafkas Cephesi'nin İlk Ayları ve Sarıkamış Harekâtı", **TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 4, S 11, Mayıs 2014, s. 69.

Erzurum'u almakla Osmanlıların moralini bozacaklarını ve onları barışa zorlayacaklarını hesap ediyorlardı. Oysa Enver Paşa'nın uygulattığı sansür yüzünden halk olup bitenlerden ve Erzurum'un kaybedildiğinden habersizdi. Ruslar, Erzurum'dan sonra bir yandan Doğu Karadeniz bölgesinde diğer yandan da Van doğrultusunda saldırılarına devam ettiler. 8 Mart'ta Rize'yi, 16 Nisan'da Sürmene'yi aldıktan sonra 18 Nisan'da Trabzon'a girmeyi başardılar. Van doğrultusunda ilerlerken 19 Şubat'ta Ahlat'ı, 13 Mart'ta Van ve Muş'u, 16 Mart'ta ise Bitlis'i ele geçirmişlerdi. Rusların bu ilerleyişi karşısında 3. Ordu birlikleri bazı bölgelerde saldırıya geçmişseler de Rusları durdurmayı başaramamışlardı.³¹

1917 yılının başlarında Rusya, artık savaşın ağırlığını taşıyamayacak duruma gelmiş; iki buçuk yıldır süren savaşta fazlasıyla yıpranmıştı. Rus toplumunda yaşanan bloklaşmalar dolayısıyla Çar Hükümeti'ni zor günler beklemekteydi. 8 Mart'ta St. Petersburg'da başlayan bir grev iki gün sonra kentteki askerlerin de katılımıyla siyasî bir devrim halini aldı. Çar tahtından çekildi; Çarlık yıkıldı ve geçici bir hükümet kuruldu. Halk ve askerler yıllardır devam eden savaştan usanmışlardı. Yıllardır beklenen devrimci hareket nihayet gerçekleşmiş; sıra artık sosyal ve ekonomik devrimi yapmaya, toplumu dönüştürmeye gelmişti. Esasında Rus Devrimi'nin gerçekleşmesinin Almanya'nın Doğu politikasıyla doğrudan bağlantısı vardı. Çarlık Rusya'sının kendi Doğu politikası için yarattığı engelleri bertaraf etmek isteyen Almanya, Petersburg'da rejimin değişmesi için Bolşeviklerle iş birliği yapmıştı. Rusya'da devrimin ateşlenmesi konusunda Almanların en önemli yardımcıları Dr. Alexander Helphand nam-ı diğer Parvus'tu.³² Almanlar, barış yanlısı olan Lenin ve arkadaşlarının Almanya üzerinden Rusya'ya geçmesini sağladılar. Lenin, Rusya'ya girişinin ardından devrimci bir programla kontrolü ele geçirdi. Çarlık Hükümeti'nin İtilaf Devletleri'yle imzalamış olduğu gizli antlaşmaları yayımlayan Bolşevik Hükümeti, barıştan yanaydı. Başka bir deyişle 1917 yılındaki Bolşevik Devrimi, Kafkas Cephesi'nde Türkler için

31 Karal, **a.g.e.**, s. 483-484.

32 Winfried B. Scharlau, ve Zbyněk A. Zeman, **İttihat ve Terakki'nin Bolşevik Teorisyeni: Parvus Efendi (Devrim Taciri)**, Çev. Süheyla Kaya, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 272-273. Dr. Alexander Israel Helphand, Osmanlı ve Türk tarih yazımında daha çok bilinen ismiyle Parvus Efendi, 1867'de Rusya'da doğmuş ardından gittiği Almanya'da doktora yapmıştır. 1910 yılının Kasım ayı başlarında İstanbul'a ulaşan Parvus'a Jön Türk liderleri tarafından yarı-resmî bir görev verilmiştir. Alexander Helphand, kimine göre Alman, kimine göre Rus kimine göre de Türk ajanıdır. Oldukça ilginç bir karakter olan Parvus, en nihayetinde milyoner bir sosyalist, Yahudi asıllı bir devrim taciridir. Bkz. Winfried B. Scharlau ve Zbyněk A. Zeman, **a.g.e.**, s. 17-20.

elverişli bir ortamın oluşmasını sağladı. Nihayet 18 Aralık 1917'de Ruslar ile Osmanlılar arasında Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Türk-Rus savaşı son bulmuş oldu.³³ Fakat bu sefer de aynı cephede iki müttefik devlet Almanya ve Osmanlı, karşı karşıya geleceklerdi. Savaşın son yılında Osmanlı Devleti'nin tekrar Kafkas ötesine geçişi ve bölgeye yönelik emellerini aşırı bulan Almanlar, kısa süre içinde müttefik rolünü bırakıp Türklere karşı savaşan bir düşman ordusu halini alacaktı.³⁴

İşte tam da bu sıralarda yani Ruslar tarafından Doğu Anadolu vilayetlerinin işgal edilmeye başlandığı Mart 1916'dan Bolşeviklerin iktidarı ele geçirip savaştan çekilme kararı alması ve Rusların cepheyi terk etmesine kadar geçen süreçte Osmanlı topraklarında en büyük insanlık dramlarından biri yaşanmıştı. Doğu vilayetlerinde yaşayan ve Rus işgalinden kaçan Müslüman halk, mülteci konumuna düşmüştü. Doğu cephesinde savaşın bitmesinin ardından Rus askerlerinin Kafkas Cephesi'ni terk ederken silahlarını Ermenilere bırakmaları, mülteci sorunun bir süre daha devam etmesine sebep oldu.

4- ERZURUMLU MÜLTECİLERİN İSKÂN VE İAŞESİ

1916 kışında ileri harekâta geçen Rus ordusunun hızlı biçimde Osmanlı topraklarının Doğu vilayetlerini işgal etmesi üzerine savaş bölgesinden ülkenin iç kısımlarına doğru yoğun bir iltica süreci başlamıştı. Doğası itibarıyla son derece sancılı bir süreç olan göçün en az kayıpla yönetilmesinden sorumlu olan devlet kurumu, Aşâir ve Muhacirîn Müdiriyyet-i Umumiyesi idi. Bu kurumun kısa bir tarihçesine bakmak, Hükümetin göçmen politikasını anlamak açısından anlamlı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde göçmen meselesi aslında yeni bir mesele değil tersine iki yüz yıldır uğraşmak zorunda kalınan mühim bir meseleydi. Osmanlı Devleti, askerî başarısızlıkların ardından her toprak kaybedişinde adeta bir göçmen tufanı ile karşı karşıya kalıyordu. Meselenin önemine rağmen İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen sürede daha ziyade tali komisyonlar vasıtasıyla muhacir işleri idare edilmeye çalışılmıştı. Tabii bu geçici komisyonlar,

33 Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 17, S 28, 1995, s. 217.

34 Mütেকaid Miralay Frayher Fun Dergolç/Yüzbaşı Rahmi, "Harp Tarihinden Alınan Dersler/1918'de Mavera-yı Kafkasa Ne için Gittik?", **Mecmua-i Askeriye**, 25 Teşrinisani 1928 (25 Kasım 1928), s. 43.

göçmenlerin toplumsal statüleri, yaşam tarzları ve iktisadî yetileri konusunda bilgi sahibi olmadıkları ve göçmenlerin yerleştirilecekleri bölgelerin iskân koşullarını incelemedikleri için muhacirler sağlık ve iklim koşullarının elverişli olup olmadığına bakılmaksızın sadece öteye beriye dağıtılıyordu. İster istemez böyle bir politika daha doğrusu politikasızlık³⁵, muhacirlerin çoğunun ölümüne sebep olmaktadır. Meşrutiyetten sonra Dahiliye Nezareti'nin meseleye biraz daha önem vermesine rağmen göçmenlerle doğrudan doğruya ilgilenen bir teşkilata sahip olunmadığı için yine değişen pek bir şey olmamıştı. Balkan savaşlarının ardından yaşanan muhacir sorununun, bu konuda yeni bir teşkilatın oluşturulmasını zorunlu kıldığı anlaşılınca 1913 yılında İskân Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti (İAMM) oluşturuldu. İAMM önceki dönemden farklı biçimde göçmen meselesinin, özünde iktisadî bir konu olduğunu kabul ederek göçmenleri ülkenin iktisadi gücünü harekete geçirecek yeni bir kuvvet olarak görmeye başlamıştı. Gelen göçmenleri birer üretici haline getirmek maksadıyla çiftçi olanlara bir ev, bir miktar arazi ve zirai araç ve gereçler ile sanatkâr olanlarına da bir hane ve mesleklerini ifa etmelerine imkan verecek araç gereçler tahsis etmeye çalışılıyordu.³⁶ Bu kurum 13 Mart 1916'da yeniden organize edilerek Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi (AMMU) adını almıştı.³⁷ Kurumun Genel Müdürü önce Suad Bey ardından Şükrü Bey olmuş; 8 Şubat 1917 tarihinden itibaren göreve gelen Hamdi Bey ise Osmanlı Devleti tarih sahnesinden silininceye dek görevde kalmıştı.³⁸

AMMU'nin benimsemiş olduğu ve yukarıda bahsi geçen politikayı tatbik etme konusunda karşılaştığı en büyük sorun, savaş yıllarında Vilâyât-ı Şarkiyye mültecilerinin³⁹ yaptığı gibi göçmen topluluklarının çoğunlukla Hükümetten

35 Bu konuda bkz. **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre. 3, C 3, İçtima Senesi 3, 5 Mart 1333 (1917)

36 "Muhacirin Meselesi", **İktisadiyyat Mecmuası**, C 1. Sene 2, S 50, 29 Mart 1333 (29 Mart 1917), s. 1.

37 Ahmet Efiloğlu, "24 Mayıs 1920 Tarihli Raporuna' Göre Aşâir Ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Ve Faaliyetleri", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S 19, Yıl. 2011, s. 112-113; Teşkilat kanunu hakkında bkz. **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre. 3, C 1, İçtima Senesi 2, 30 Kânunusâni 1331 (1915), s. 575-576.

38 Volkan Marttin, "Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, C 2, S 5, Aralık 2011, s. 22.

39 Osmanlı kaynaklarında mülteci ve muhacir kavramları birbirinden farklı olarak değerlendirilmiş olmasına rağmen iki kavram arasındaki farkın, her zaman ve herkes için net olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu konuda yaşanan kavram kargaşası üzerine duruma açıklık getiren Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumisi Hamdi Bey durumu şöyle ifade etmiştir:

habersiz biçimde ve bir anda gelmeleri idi. Bu koşullarda AMMU de anlık çözümler üretiyor ve mültecileri üretici haline getirmek yerine kayıt altında olanlara yardım ederek açlıktan, sefalet ve salgın hastalıklardan ölmelerini engellemek için çabalıyordu.⁴⁰

Rus saldırılarının başlamasından itibaren tüm Doğu vilayetlerinde olduğu gibi Erzurum vilayetinde de başlayan iltica süreci hakkında daha spesifik bilgilerle ulaşmak için ilk olarak kabileler halinde iç bölgelere yönelen mülteci sayılarına bakmak anlamlı olacaktır. İttihat ve Terakki Hükümeti'nin son derece hazırlıksız yakalandığı bu mülteci akınında gerçeği tam anlamıyla yansıtacak istatistiklere ulaşmak zordur. Basından ve resmî ağızlardan ulaşılan istatistikler maalesef ki sadece kayıt altına alınabilen mültecilere ilişkindir. Dolayısıyla Hükümetin muhafazasına dahil olmadan kendi imkanlarınca ayakta kalmaya çalışanların ne kadarının bunu başarabildiği konusunda kesin yargılarda bulunmak mümkün değildir.

Bölgenin işgale uğramasından 7 ay sonra mültecilerin iskân ve iaşesinden sorumlu olan Dahiliye Nezareti tarafından düzenlenen bir belgede Vilâyât-ı Şarkiyeye'den gelen mültecilerin toplam sayısı 659.100⁴¹ olarak gösteriliyordu. Trabzon ve Erzurum'un doğusundan Samsun'a 79.000 kişi iltica etmişti. Sivas'ta

---

“Düşman istilasına maruz kalan Memalik-i Osmaniye'den yani huduttaki vilayetlerden aksam-ı dahiliyeyi vatana, düşman istilası dolayısıyla gelen abaliye mülteci diyoruz. Bâ ahitname diğer bir devlete terk edilmiş topraklardan gelenlere, mesela bugün Yanya'dan, Toyran'dan, manastır'dan gelenlere de muhacir diyoruz.”

Bkz. **Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi**, Devre. 3, C 1, İçtima Senesi 4, 3 Kânunusâni 1334 (1918), s. 207. Erzurum ve diğer Doğu vilayetleri Rus işgalinin ardından hukuken henüz Rusya'ya bırakılmadığı için söz konusu hukuki ve siyasi kriter açısından savaş mağdurları için muhacir yerine mülteci nitelmesi uygun görülmüştür. Osmanlı Hükümeti, Rus işgaliyle kaybettiği bölgeleri tekrar geri kazanmayı hedeflediği için Doğu Anadolu'dan gelenlerin iskânının geçici olacağını düşünüyordu. Göçmen meselesinin çözümü, özünde iktisadi politikalara dayandığı için yapılan masrafların boşa gitmesini istemiyordu. Bu sebeple muhacir-mülteci ayrımı, yapılacak yardımların, tanınacak muafiyetlerin ve iskân şekillerinin farklılaşması açısından önem arz etmektedir.

40 “Muhacirin Meselesi” **İktisadiyyat Mecmuası**, C 1. Sene 2. S 50, 29 Mart 1333 (29 Mart 1917), s. 2.

41 AMMU'nin kayıtlarına göre 1916 yılının baharında Anadolu'nun çeşitli bölgelerine sığınmış olan mültecilerin sayısı 707.504 kişiydi. Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey, 24 Mart 1918 günü Meclis-i Âyan'da yaptığı bir konuşmada kurumun kayıtlarına göre mülteci sayısının 825.991'e ulaştığını belirtmiş; AMMU kayıtlarına girmeyenlerin de eklenmesi halinde bu sayının bir buçuk milyona ulaşacağını itiraf etmişti. Bkz. **Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi**, Devre. 3, C 2, İçtima Senesi 4, 24 Mart 1334 (1918), s. 217.

da 300.000 Erzurumlu savaş mağduru vardı. Erzurum'un doğu ve güney tarafları ile Van'dan Mamuretülaziz'e ulaşan mülteci sayısı 80.000 idi.⁴²

Tasvir-i Efkâr'ın 11 Mayıs 1919'da okurlarıyla paylaştığı istatistiğe göre, Müslüman nüfusu 704.573 olan Erzurum vilayetinden 448.277 kişi iltica etmişti. Ermeni mezaliminin en fazla yoğunlaştığı yer olan Erzurum'da 207.105 Müslüman telef olmuştu. 10 Nisan 1920 tarihli İleri gazetesinin AMMU kayıtlarına dayandırdığı istatistiğe göre toplam sayısı 843.396 olan mültecilerin 287.474'ü Erzurum'dan iltica etmişti.⁴³

Erzurum vilayetinin 1919 yılının başlarında yaptırdığı bir incelemenin sonucuna göre ise işgal sırasında bu vilayetten iltica edenler 448.607, geri dönenler 173.304, dönmesi muhtemel olanlar ise 108.098 kişiydi.⁴⁴

Erzurum mültecileri⁴⁵, en çok Sivas vilayetine gitmekle birlikte Osmanlı topraklarında korunaklı olduğuna inandıkları her bölgeye sığınmışlardı. Adana

42 Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, Bilge Umar (çev.), İnkılap Yayınları, İstanbul, 1998, s. 265.

43 Tuncay Ögün, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)**, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 36; Fuat Dündar, **İttihat ve Terakkî'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 239; Erol Kaya, **Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri-Vilayât-ı Şarkîye ve Aydın Vilayeti Mültecileri (1915-1923)**, Ebabel Yayınları, Ankara, 2007, s. 27.

44 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî, 82/55.

45 Erzurum'dan diğer Osmanlı vilayetlerine iltica edenler arasında yedi kişilik bir Rus mülteci grubu da vardı. Dönemin Erzurum Valisi Reşid Bey tarafından Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'ne çekilen 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914) tarihli telgrafta Konya'ya gönderilecek olan Rus mültecilerinin masrafları için şimdilik en az 700 kuruşluk sevk masrafının gerektiği belirtiliyor ve mütemadiyen mülteci gelmekte olduğundan diğer mülteciler geldikçe kullanılmak üzere 10.000 kuruşluk bir tahsisat gönderilmesi talep ediliyordu. Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'nden gelen cevaba göre, içinde bulunulan senenin bütçesinin altıncı faslının birinci maddesine 700 kuruşluk bir ilave tahsisatta bulunulmuştu. Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.EUM.MH., Dosya No: 87, Gömlek No: 95, 26 Şaban 1332 (19 Temmuz 1914); **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.EUM.MH. Dosya No: 253, Gömlek No: 56, 24 Haziran 1330 (7 Temmuz 1914). Ayrıca Erzurum vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Teşrinisani 1330 (28 Kasım 1914) tarihli şifreli telgrafta göre Erzurum'da ikamet eden 48'i erkek 54'ü kadın 102 kişiden oluşan bir Rus tebaası nüfusu vardı. Erzurum'un savaş bölgesi haline gelmesinden ötürü tıpkı Konya'ya sevk edilen Rus tebaasından olan diğer mülteciler gibi bunların da iç bölgelere sevkine karar verilmişti. Erzurum Vilayeti, Dahiliye Nezareti'ne sadece erkeklerin mi yoksa bütün aile bireylerinin mi nakledileceğini soruyordu. Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.EUM. 5. Şb. Dosya No: 4, Gömlek No: 58, 15 Teşrinisani 1330 (28 Kasım 1914).

Valisi Cevdet Bey'in 1 Kanunisani 1332 (14 Ocak 1917) tarihinde gönderdiği bir telgraftan anlaşıldığına göre Erzurum mültecilerinin bir kısmı Adana'dan Suriye vilayetine bağlı Baalbek'e sevk ediliyorlardı. Vilayet, mülteci meselesinin hassasiyetini dikkate alarak yevmiyesi 10 kuruş hesabıyla maaş tahsis edilmesini talep etmişti.⁴⁶

Erzurum mültecilerinin iltica ettiği vilayetlerden biri de Halep'ti. İslahiye'de toplanmış ve çamur içinde bulunan mülteciler buradan Halep'e sevk edilmişlerdi. Halep'ten Baalbek'e sevk edilmeleri için vagon tahsisine imkan olmadığı, karadan nakilleri de son derece zor olduğu için Suriye Valisi Tahsin Bey, mültecilerin Halep vilayetinde iskân edilmelerinin daha uygun olduğunu belirtiyordu. Bunun üzerine Halep valisi, Halep'e gelen Erzurum mültecilerini emlak-ı emiriyeye yerleştirme girişiminde bulundu. Mülteciler, emlak-ı emiriyeye yerleştirilebilirlerdi fakat emlak-ı emiriyeye statüsünde olan kulübeler tamamen tek kapılı piramit biçimindeki kulübelere ibaretti. Daha kötüsü bu kulübeler doluydu. Bir gün sonra gönderilen telgraftan anlaşılıyor ki, Erzurum mültecilerinin iskânı için Halep'ten dört günlük mesafede deniz kenarında emlak-ı metrukeden bazı bahçeli evler bulunmuştu. Ayrıca emlak-ı emiriyede yapılan incelemeler sonucunda seksen hanenin mültecileri yerleştirmeye müsait olduğu anlaşılmıştı.⁴⁷ Mültecilerin iskânı için yapılan bu tahkikat süresince mültecilerin sefaletleri daha da artıyor; biraz olsun umutla geldikleri yeni memleketlerde bu duygu yerini hızla bıkkınlığa bırakıyordu.

Osmanlı topraklarının neredeyse en doğusundan yola çıkan Erzurum mültecilerinin bir kısmı da Aydın vilayetine kadar ulaşmıştı. İzmir ve civarında iskân edilmiş olan Erzurum mültecilerinin sayısı 19 idi.⁴⁸ Uzun ve yıpratıcı bir göçle ülkenin en batı kesimine ulaşan bu mülteciler, bir süre sonra Yunan işgalinden kaçacak ve benzer bir iltica sürecini yeniden yaşayacaklardı.

Mülteciler yukarıda sayılan yerlerin dışında Osmanlı topraklarında çeşitli vilayet ve sancaklara yerleşmişlerdi. Bunların arasında Ankara, Halep, Hüdaven-

46 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.ŞFR., Dosya No: 543, Gömlek No: 27, 1 Kanunisani 1332 (14 Ocak 1917).

47 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.EUM.4. Şb. Dosya No: 24, Gömlek No: 17, 14.11.1332 (27 Ocak 1917), 17.11.1332 (30 Ocak 1917), 19.11.1332 (1 Şubat 1917) ve 22.11.1332 (4 Şubat 1917) tarihli telgraflar.

48 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.ŞFR., Dosya No: 577, Gömlek No: 80, 11 Şubat 1334 (11 Şubat 1914).

digar, Diyarbakır, Sivas, Konya, Mamuretülaziz vilayetleriyle Eskişehir, Urfa, Bolu, Karesi, Karahisar-ı Sahip, Kayseri, Maraş, Menteşe, Niğde ve Canik sancaklarını saymak gerekir.⁴⁹

Daha evvel belirtildiği üzere Erzurum harp bölgesinden kaçan mülteciler, daha ziyade Sivas vilayet merkezine gelmişlerdi. Pek çok mültecinin burada toplanması üzerine iaşe ve barınma açısından vilayetin yükünün iyice artması, İAMM nezdinde bir izdiham korkusu yaratmıştı. Vilayetin yükünün hafifletilmesi için mültecilerin bir kısmının Anadolu'nun iç kesimlerine doğru kaydırılmasına karar verildi. Talat Paşa tarafından Sivas vilayetine çekilen telgrafta, memlekette büyük bir izdihamın yaratılmasına engel olabilmek adına mültecilerin Yozgat, Kayseri, Niğde ve Kırşehir ile iskâna uygun diğer bölgelere sevk edilmesi gerektiği bildiriliyordu. Ahalinin kabul ve iaşe ile iskânlarına ait işlemleri mahallinde düzenlemek ve gerçekleştirmek üzere Heyet-i Teftişiyeye Müdür-i Umumisi Hamid Bey görevlendirilerek Sivas'a hareket etmişti. Sevk işlemlerinde kullanılmak üzere şimdilik 5.000 lira nakit gönderilmişti. Ayrıca emval-i metruke⁵⁰ arasında bulunan zahire, elbise ve eşya da bu amaç doğrultusunda kullanılabilirdi.⁵¹ Öte yandan yetişkin erkekler silah altına alındığı için mülteci kafileri çoğunlukla eli silah tutmayan yaşlı erkekler, çocuklar ve kadınlardan oluşuyordu.⁵² Bu durum Sivas vilayetinden iç bölgelere doğru yapılması icap eden yolculukta ortaya çıkabilecek can kaybının daha da artmasını beraberinde getirmekteydi.

Mültecilerin yiyecek ve barınma sorunlarının çözümü sadece İstanbul'da merkezden alınacak tedbirlerle mümkün olamazdı. Bu sebeple hem merkezden müfettişler gönderilmiş hem de Sivas ve Erzurum valileri tarafından mültecilerin iskân ve iaşeleriyle ilgilenmek üzere özel heyetler oluşturulmuştu. Erzurum Valisi Mithat Bey, Müfettiş-i Umumi sıfatıyla mültecilerin bulunduğu bölgeleri

49 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.ŞFR., Dosya No: 87, Gömlek No: 23, 4 Mayıs 1334 (4 Mayıs 1918).

50 Emval-i metruke kavramı, 1915-1923 yılları arasında Osmanlı topraklarından başka bölgelere nakledilen, yabancı ülkelere giden veya kaybolan kişiler bilhassa Ermeni ve Rumların başta gayrimenkuller olmak üzere terk etmiş oldukları malları tanımlamak için kullanılır.

51 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.ŞFR., Dosya No: 61, Gömlek No: 124, 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916); **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.ŞFR., Dosya No: 61, Gömlek No: 112, 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916).

52 **Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi**, Devre. 3, Cilt. 1, İçtima Senesi 3, 22 Kanunuevvel 1332 (1916), s. 227.

gezmekle görevlendirilmişti.⁵³

Görüldüğü üzere Osmanlı Hükümeti, mülteci akınına kayıtsız kalmıyor; elden geldiğince süreci planlamaya ve yönlendirmeye gayret ediyordu. Bu amaçla mültecilerin iskân ve iaşesine yönelik bir takım tedbirler almıştı. Elbette bu tedbirlerden ilki AMMU'ye tahsis edilen ödeneklerle mültecilerin iskân ve iaşelerinin sağlanmasıydı. Devlet bütçesinin ciddi bir mali baskı altında olduğu bu yıllarda mülteciler için tahsis edilen ödeneğin yeterli gelmesini beklemek elbette mümkün değildi. Mültecilerin tamamı kayıtlı olmadığından ve mülteciler de sürekli hareket halinde olup yer değiştirdiklerinden yardıma muhtaç olanların gerçek sayısı belirlenemiyor; ihtiyaç duyuldukça Meclis-i Umumi'nin onayıyla AMMU bütçesine ek ödenekler konuluyordu.⁵⁴

Savaş bölgesinden kaçan mülteciler için kısa vadede alınan ilk tedbir muhacirin tahsisatından yapılan yardımlarla iskân ve iaşelerine destek olmak oluyordu. Bu maksatla mültecilerin sığındıkları bölgelerde tasfiye komisyonları oluşturulmuştu. Tasfiye komisyonları mülteciler için gerekli olan erzak ve eşya bedellerini belirleyerek muhacirin ödeneğinden karşılanmak üzere merkez teşkilata bildirmekle görevliydi. Yapılan müracaatlar üzerine Aşâir ve Muhacirîn Müdiriyyet-i Umumiyesi tarafından uygun miktarda para gönderiliyordu.⁵⁵

Mültecilerin günlük ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için sığındıkları vilayetlerce kendilerine belli bir miktar para yevmiye olarak ödeniyordu. Mültecilere yevmiye tahsis edilmişti ama savaş ekonomisinin yarattığı koşullarda enflasyon -o günkü deyimiyse gala-i esar- o kadar yüksekti ki, verilen yevmiyelerle mültecilerin hayatlarını idame ettirmeleri mümkün olmuyordu.

İaşe meselesi sadece sıcak savaşın yıkımına maruz kalan mültecileri ilgilendiren bir sorun olmaktan çok öteydi. Ülkedeki tüm kaynakların ordu için seferber edildiği savaş yıllarında hem cephedeki askerlerin hem de cephe gerisindeki sivillerin ve payitahttaki İstanbul halkının iaşesi en önemli sorun haline almıştı⁵⁶;

53 **Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi**, Devre. 3, Cilt. 2, İçtima Senesi 3, 12 Mart 1333 (1917), s. 214.

54 **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre. 3, Cilt. 1, İçtima Senesi 4, 29 Teşrinisani 1333 (1917), s. 145.

55 Tuncay Ögün, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 317-318.

56 İstanbul'un iaşesi sadece Birinci Dünya Savaşı yıllarına mahsus bir sorun değildi. 1787 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda da mal kıtlığı, yüksek fiyatlar ve nihayet faydadan çok zarar getiren narh tedbirleri, İstanbul halkını bezdirmişti. Çok da yeni olmayan bu olguya Osmanlı basını savaş yıllarında fazlasıyla ilgi gösteriyor, yeni yürürlüğe giren İaşe

kıtlığın getirdiği fiyat artışlarıyla enflasyon oranı 1917 yılında %300'e ulaşmıştı.⁵⁷ Karayolu ulaştırma ağının çok zayıf olduğu Osmanlı topraklarında savaşın başlamasıyla birlikte uluslararası ticaret yollarının kapanması ve eskiden ithalat yapılan bazı ülkelerle ticari bağlantıların kopması üzerine Osmanlı Devleti'nde büyük bir iâşe darboğazı ortaya çıkmıştı. Bu yüzden Osmanlı Devleti, ordu ve halkın tüm tüketim ihtiyacını iç piyasadan temin etmek zorunda kaldı. Fakat hem üretken yaştaki erkeklerin silah altına alınması dolayısıyla üretimin düşmesi hem de dahili ulaştırma vasıtası olarak da kullanılan hayvanların önemli bir bölümüne ordunun el koyması yüzünden iâşe sorunu, savaş yılları boyunca varlığını korudu. Köylülerin askere alınması ve hayvanlara el konulması aynı zamanda tarımsal üretimde ciddi azalmalara sebep oldu. İâşe buhranı dolayısıyla cephe ve cephe gerisinde pek çok kişi açlıktan hayatını kaybetti.

Diğer yandan Hükümet, savaşın başlamasıyla birlikte ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan mallara ve çeki hayvanlarına Tekalif-i Harbiye adı altında el koymuş; karşılığında da ilgililere bir mazbata vermişti. Buna göre el konulan malların ve hayvanların bedelleri savaşın bitiminden sonra mazbata sahiplerine geri ödenecekti. Mültecilerin bu uygulamadan muaf tutulmasına karar verilmişti. Buna göre Tekalif-i Harbiye Kanunu'nun 4. maddesine ek olarak yürürlüğe konulan 6 Şubat 1332 (19 Şubat 1917) tarihli kanun gereğince mültecilerin elinde bulunan tekalif-i harbiye mazbatalarının 10.000 kuruşa kadar olanlarının tamamı ve 10.000 kuruştan fazla olanların 10.000 kuruşun tamamı ve geri kalanının yarısı, vilayetçe her ay Harbiye Nezareti'nden talep edilecek havaleye dayanarak mültecilere ödenecekti.⁵⁸ Söz konusu kanun hükmünün uygulamasını kolaylaştırmak maksadıyla 7 Mart 1333 (7 Mart 1917) tarih ve 227 numaralı umûm telgrafla vilayetler ve müstakil livaların mülkiye memurlarına tebligatta bulunulmuştu. Ankara vilayetine bağlı Haymana'da iskân edilmiş olan Erzurum mültecilerinden Binbaşı Sadık Bey'in dilekçesi üzerine yapılan işlemden anlaşıldığına göre, Tekalif-i Harbiye mazbatasına sahip olan mültecilerin iskân edildikleri mahallin mal sandığına başvurmaları gerekiyordu. Mülkiye

---

Kanunu hakkında ayrıntılı analizler yapıyorlardı. Bkz. Kazım Şinasi, "Şuun-İâşe İşleri", **Yeni Mecmua**, C 2. C 1. Sene, S 41, 25 Nisan 1918, s. 298.

57 Zafer Toprak, **İttihad – Terakki ve Cihan Harbi – Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik (1914-1918)**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 197.

58 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İ.UM., Dosya No: E-41, Gömlek No: 54, 30 Teşrinievvel 1333 (30 Ekim 1917) tarihli tezkire.

memurları vasıtasıyla Harbiye Nezareti'nden talep ve celp edilecek havaleye dayanarak mültecilere gerekli ödeme yapılabilecekti.⁵⁹

Tekalif-i Harbiye mazbataları karşılığında alınan bedel, mültecilerin yaşam koşullarını iyileştirmese de kısa bir süreliğine geçim sıkıntısının giderilmesine katkı sağlıyordu. Erzurum Valisi Ahmed Midhat Bey, 1916 yılının Ekim ayında, ağır kış koşulları başlamadan hemen önce, Kayseri'de bulunan Erzurum mültecilerinin vesait-i nakliye mazbataları karşılığında 200.000 kuruşluk alacaklarını elde edebilmeleri için Dahiliye Nezareti'ne Kayseri'den bir telgraf çekmişti.⁶⁰

Benzer biçimde ertesi yıl, Kayseri'de bulunan Mülteciler Müfettiş-i Umumi ve Erzurum Valisi Sabit Bey de oldukça zor koşullarda yaşayan mültecilerin daima sızlanmakta olduğu ve Tekalif-i Harbiye mazbataları karşılığında tahakkuk eden 460.269 kuruş 5 paranın bir an evvel mültecilere ödenmesi gerektiğini bildiriyordu.⁶¹

Mültecilere malî yükümlülükler konusunda da bazı kolaylıklar sağlanmıştı. Savaş bölgesinden memleketin daha korunaklı olan iç bölgelerine sığınan Müslüman mültecilerin, iskân ve iaşeleriyle ilgili olarak Hükümet dairelerine verecekleri dilekçeler, Resm-i Damga Kanunu'nun muafiyet faslına eklenen fıkralar hakkındaki kanun gereğince damga resminden istisna tutulmuştu.⁶² Bu istisna elbette Erzurum mültecileri için de geçerli olacaktı.

Savaş sırasında Hükümet emekli, dul, yetim ve memur maaşlarını ödemedeki büyük sıkıntılar yaşamıştı. Savaşın sonuna doğru bahsi geçen mağdurlara birikmiş maaşlarını ödemek için harekete geçen Hükümet, memleketlerinin işgaliyle birlikte iki kez mağdur edilen Erzurumlular için ufak bir adım daha atmıştı. Dahiliye Nezareti, Maliye Nezareti ve Erzurum Vilayeti arasında yapılan yazışmalar neticesinde Rus istilası sırasında Erzurum'dan kaçarak iç bölgelere sığınan Erzurum mültecileri arasında bulunan mülkiye, askeriye ve ilmiye mensupları,

59 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İ.UM., Dosya No: E-37, Gömlek No: 75, 14 Temmuz 1333 (14 Temmuz 1917) tarihli tezkire.

60 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İ.UM., Dosya No: E-24, Gömlek No: 70, 15 Teşrinievvel 1332 (28 Ekim 1916) tarihli tezkire.

61 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İ.UM., Dosya No: E-33, Gömlek No: 76, 14 Şaban 1335 (5 Haziran 1917).

62 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İ.UM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-47, 8 Nisan 1334 (8 Nisan 1918) tarihli tezkire.

işinden azledilmiş olanlar ile emekli ve yetimlerin birikmiş maaşlarına mahsuben üçer maaş verilmesine karar verilmişti.⁶³

Mültecilerinin iskân ve iaşelerinin hızlandırılması hakkında merkezî hükümet tarafından verilen her türlü emir ve yapılan tebligata rağmen pek çok Erzurumlu mülteci dayanılmaz bir sefaletin içinde yaşam mücadelesi veriyordu. AMMU tarafından Urfa Mutasarrıflığı'na çekilen bir şifreli telgrafın içeriğinden livada bulunan Erzurum mültecilerinin iskân ve iaşelerinin temin edilmemesi yüzünden uğradıkları sefaletin dayanılmaz bir noktaya ulaştığı, mevcut durumun önce Erzurum mebuslarına ardından Sadarete telgraflarla bildirildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴

Yaşadıkları yerlerin düşman işgaline uğraması üzerine can havliyle buldukları yerleri terk ederek şayet hayatta kalabildilerse ulaşabildikleri ve korunaklı gördükleri en yakın yerlere yerleşip bir ölüm-kalım mücadelesine girişen Erzurum mültecileri, terk ettikleri bölgelerin kurtarılmış olduğu haberini alır almaz 1918 yılı bahar aylarından itibaren geri dönmek için AMMU'ne müracaat etmeye başladılar. Fakat gözden kaçırdıkları bir nokta vardı ki, o da işgale uğrayan bu bölgelerin tahrip edilmiş ve yağmalanmış olmasıydı. Erzurum ve Erzincan şehirleri kısmen, merkez köyleri ile kaza merkezinin de büyük kısmı tahrip edilmişti. Tahribat, kısmen Ruslar tarafından yapılmış olmakla birlikte daha ziyade Rusların çekilmesinin ardından Ermeniler tarafından gerçekleştirilmişti. Rus askerlerinin cepheyi terk etmeye başlamalarından itibaren Erzurum vilayetinin kontrolü tamamen Ermenilere kalmıştı. Özellikle Erzurum'un geri alınmasından bir iki gün önce bile Ermenilerin sivil halka yönelik saldırıları iyice artmıştı. Sokaklarda pek çok erkek cesedine tesadüf ediliyordu. Gelen haberlere göre 385 kişi de Ermenilerin süngü ve kurşunlarıyla ağır surette yaralanmıştı.⁶⁵ Rusların çekildiği günden bu yana Erzincan'da erkek, kadın ve çocuk toplam 1.300 kişi feci surette katledilmişti. Erzurum'da ise Rusların çekildiği tarihten bölgenin geri alındığı güne kadar katliam devam etmiş, bu süre içinde kadar sokaklarda ve mezarlar arasında bulunan naaşların sayısı 2.500'ü aşmıştı. Özellikle Erme-

63 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-69, 19 Mayıs 1334 (19 Mayıs 1918) ve 27 Mayıs 1334 (27 Mayıs 1918) tarihli tezkireler.

64 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.ŞFR., Dosya No: 76, Gömlek No: 243-42, 27 Mayıs 1333 (27 Mayıs 1917).

65 "Erzurum'da Ermenilerin Yaptıkları Mezalim", **Ceride-i Sofiye**, C 5, S 137, 9 Nisan 1334 (9 Nisan 1918), s. 373.

nilerin geri çekildikleri güzergah üzerinde kalan ve kaçmaya muvaffak olamayan köylüler, tamamen imha edilmişlerdi.⁶⁶

Buna rağmen Erzurum mültecileri bir şekilde buldukları yerleri terk ederek memleketlerine gitmekteydi. Oysa vilayetin mevcut durumu Erzurum'a geri dönen mültecilerin iskân ve iâşesine kesinlikle müsait olmadığından ister istemez herhangi bir yardım görmeden yollara düşen bu insanlar, büyük bir sefalet içinde kalıyor hatta bir kısmı da kaçış yolunda olduğu gibi dönüş yollarında telef oluyordu. Bu sebeple Talat Paşa tarafından Erzurum mültecilerinin bulunduğu Adana, Ankara, Aydın, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Konya, Mamuretülâziz vilayetleriyle Eskişehir, Urfa, Bolu, Karesi, Karahisar-ı Sahip, Kayseri, Maraş, Menteşe, Niğde ve Canik mutasarrıflıklarına çekilen şifreli telgrafta mültecilerin kaçmalarına kesinlikle izin verilmemesi önemle bildiriliyordu.⁶⁷

Mültecilerin anayurtları olan Erzurum'a döndüklerinde kendilerini başka bir sefalet dalgasının içinde bulmaları kaçınılmaz görünüyordu. Erzurum Vali Vekili Kaymakam Receb imzasıyla gönderilen tezkirede 18 Nisan 1918 itibarıyla Erzurum vilayetinin ihtiyaçları şöyle sıralanıyordu:

Sadece Erzurum kasabasında günlük yiyecek ihtiyacını tedarik edemeyen ve iâşe ihtiyacı içinde olan 8.000'i aşkın bir nüfus vardı. Bu miktar günden güne artıyordu. Vilayetin henüz tahkikatı tamamlanmamış kısımları da dikkate alınca bu nüfusun, 35.000-40.000 civarında olacağı tahmin ediliyordu.

Nüfus mevcudunu, ölenleri ve kaybolanları tespit etmek, ziraî keyfiyeti sayısal ve niteliksel açıdan tespit etmeye yarayacak sayımları yapmak, ne kadar tohuma ve nakliye vasıtasına ihtiyaç duyulduğuna dair tespitlerde bulunmak çok zordu. Çünkü vilayet dahilinde henüz ihtiyaca cevap verecek sayıda jandarma, polis ve mülki memur yoktu.⁶⁸ Memur eksikliği ve malî olanakların yetersizliği karşısında eğer ordu avans olarak bir miktar para vermeyecek olsaydı sokaklardan cenazeleri toplamak bile mümkün olamayacaktı.⁶⁹

66 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-15, 22 Mart 1334 (22 Mart 1918) tarihli tezkire.

67 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.ŞFR., Dosya No: 87, Gömlek No: 23, 4 Mayıs 1334 (4 Mayıs 1918).

68 24 Mart 1334 (24 Mart 1918) tarihli bir tezkireden anlaşılmaktadır ki, Erzurum vilayetine gidecek olan mülkî memurlar tayin edilmiş fakat sevkleri için bir ulaşım aracı tedarik edilemediğinden henüz Erzurum'a ulaşamamışlardır. Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-15, 24 Mart 1334 (24 Mart 1918).

69 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-15, 22 Mart 1334 (22 Mart 1918) tarihli tezkire.

Vilayetin geçirdiği buhran çok büyük olduğundan merkez ve mülhakatta bulunan binaların ve meskenlerin yarısından çoğu kullanılmaz hale gelmiş, köyler harap olmuştu. Karşı karşıya kalınan mesken sorunu, yeniden kurtarılmış bu şehre girer girmez ahaliyi çok zor günlerin beklediğinin haberini veriyordu. Evsiz kalan köylüler kısa bir süreliğine nispeten yaşanılabilir köylere yerleştirilmişlerdi. İmar ve ihyası zaruri olan köylerin sakinlerine devlet tarafından yardımda bulunulması zorunluydu. Aksi takdirde kendi başlarına inşa ettikleri meskenler son derece ilkel tarzda ve sağlık koşulları dikkate alınmadan yapılıyordu. Hükümet şu an sağlık koşullarına uygun meskenlerin inşasına yardımda bulunmazsa ilerleyen yıllarda bu sağlıksız yapıların yerine yenilerinin yapılması için daha büyük masraflara katlanmak zorunda kalacaktı. Bu sebeple vilayete hem maddi yardımda bulunulması hem de mühendislerin gönderilmesi gerekiyordu.

Ziraat mevsimi gelmesine rağmen ahalinin elinde ne tohumluk ne de nakliye vasıtası vardı. Mevcut ulaşım vasıtalarının üçte ikisi askeriye elindeydi. İlaşe sorununa çözüm olması açısından bir an evvel yetiştirilmek üzere üçte ikisi arpa ve üçte biri buğday ve patates olmak üzere 200 ton tohumluğun gönderilmesi gerekiyordu.

Bu koşullar altında Erzurum mültecilerinin iskân edildikleri bölgelerden Erzurum'a geri dönmeleri onların sefaletlerini arttıracaktı. Geçen seneye göre 2.500.000 kadar daha az tohum ekildiğinden hasat mevsimi gelinceye kadar mültecilerin geri gelmeleri daha uygun olurdu. Ne zaman geri dönebileceklerinin kararı ise ancak hasat zamanında verilebilecekti.⁷⁰

Mültecilerin geri dönme sürecini planlı bir biçimde yürütmek isteyen İttihat ve Terakki Hükümeti, bu konuda bir talimatname yayınlamıştı. Buna göre mültecilerin dönüşlerinin bir izdihama yol açıp fazla zayıat verilmesine sebep olmaması açısından mülteci kabilelerinin sevki tedricen gerçekleşecekti. Günde en fazla altı saat yol alınacaktı. Sevkiyat sırasında memleketlerine dönmek isteyip de müracaatta bulunanlara öncelik verilecek, kendi rızasıyla dönmek istemeyen hiç kimse zorla memleketine iade edilmeyecekti. Şayet memleketine dönme arzusunda bulunanlar yüksek miktarda olursa bir öncelik sıralamasına göre işlemler yapılacaktı. İlk olarak ulaşım vasıtasına sahip olanlar, sonra memleketinde emlak ve dükkanı olup da hükümetten yardım talep etmemiş olanlar ardından erkekli aileler ve son olarak da henüz iskân edilememiş olanlar tercih edilecekti.

70 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-39, 18 Nisan 1334 (18 Nisan 1918) tarihli tezkire.

Yurtlarına dönmeye başlayan mültecilere muhacirin tahsisatından yevmiye ve masarif-i seferiye adı altında yardımda bulunulacak; toplanma yerlerinde çorba dağıtılacak ve mültecilere tahsis edilen vapurların ücretleri hükümet tarafından ödenecekti.⁷¹ Bu kişilere durumlarını gösteren birer vesika verilerek yolculuk esnasında gerekirse ilgilere ibrazı sağlanacaktı. Tüm bu çabalara ve idari düzenlemelere rağmen hükümet, yurtlarına dönmek isteyen mültecilerin sayısını sınırlı tutmakta başarılı olamıyordu.

AMMU, Suriye vilayetine çektiği bir şifreli telgrafla Erzurum mültecilerinden kudret sahibi olanların memleketlerine iade edilmesi, iaşe ihtiyacı içinde olanlardan bütün aile bireylerinin Erzurum'a iadelerine imkan olmadığı kararını bildiriyordu. Bu sebeple mültecilerin buldukları mahallerde iskân ve iaşeleri zorunluymdu. Fakat bir an evvel anayurtlarına dönme konusunda oldukça şiddetli bir istek duyan mülteciler, bütün hukuki düzenlemelere, idarî sınırlamalara rağmen firar ederek memleketlerine dönmek isteyeceklerinden yollarda veya gittikleri yerlerde açlıktan ve salgın hastalıklardan ölmeleri kaçınılmaz olacaktı. Bu sebeple AMMU, kendi başına yollara düşenlerin önüne geçilerek iaşe temini meselesinin halledilmesi ve kaçmak isteyen mültecilere karşı silah kullanılması gibi diğer bir felaketi doğuracak aşamaya gelmeden meselenin halledilmesini tebliğ ediyordu.⁷²

AMMU, Sivas, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Musul, Halep vilayetleriyle Urfa ve Maraş mutasarrıflıklarına çektiği 27 Mayıs 1918 tarihli bir şifreli telgrafla memleketlerinde iaşe talebinde bulunmayacak olan ve Erzurum'a sevk edilmeyi isteyen kudret sahibi Erzurum mültecilerinin isimlerini içeren defterlerin muntazam biçimde gönderilmesini istiyordu.⁷³ Görülüyor ki, Hükümet öncelikle iktisaden kendi kendini besleyebilen ve sevk masrafı dışında herhangi bir maliyet yaratmayacak olan mültecilerin memleketlerine dönmesine öncelik veriyordu.

1918 yılının ziraat mevsimi yaklaşırken düşman işgalinden kurtarılmış olan Erzurum vilayeti dahilinde çözümlenmesi gereken ve yukarıda sayılan sorunların içinde halen en acil sorun, iaşe meselesiydi. Rus işgali sırasında Ruslar,

71 Dündar, a.g.e., s. 240-244.

72 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.ŞFR., Dosya No: 87, Gömlek No: 108, 11 Mayıs 1334 (11 Mayıs 1918).

73 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.ŞFR., Doysa No: 87, Gömlek No: 324, 16 Şaban 1336 (27 Mayıs 1918).

Kafkasya'dan karadan dekoville, denizden de vapurlarla zahire getirmişler; iâşe ve tohumluk olarak kullanmışlardı. Oysa Rus işgalinden kurtarılan bölgede halkın bugün ne yiyeceği ne de tohumluğu vardı. Rusların çekilmesinden sonra kalan zahire de ancak bir hafta ahaliyi doyuracak kadardı. Ondan sonra açlığın başlaması kaçınılmazdı. Üçüncü Ordu Kumandanı Ferik Vehib'in ifadesine göre kendisini idare etmek için her türlü sıkıntıya katlanan ordunun halkın iâşesi namına zaten eksik olan zahire mevcudundan ayırması ve halka dağıtması da mümkün değildi. Şu halde düşman zulmünden kurtulan Erzurum halkının açlıktan ölmesi durumuyla karşı karşıya kalınmıştı. Düşman istilası altındayken beslenme kaygısı taşımayan bu insanların kendi hükümetlerinin idaresi altında yaşam endişesine düşmeleri oldukça hazin bir durumdu. Son derece mühim ve acil bir sorun olan iâşe meselesinin çözümü şarttı. Hasat zamanına kadar en basit hesapla yani kişi başına günde 400 gr hesabıyla 30.000 ton zahireye ihtiyaç vardı. Memleket dahilinden bunu temin etmek mümkün olmadığı için bu büyük derdin yegane çözümü, gereken zahirenin Rusya'dan satın alınması ve Trabzon yoluyla Erzurum'a nakledilmesiydi. Trabzon'dan yapılacak nakliyat için de en az 100 yük otomobilinin İstanbul'dan Trabzon'a gönderilmesi gerekiyordu. Erzurum'un ve Erzurum halkının düşman işgalinden kurtulur kurtulmaz açlıktan telef olmasını engellemenin tek yolu buydu.⁷⁴

Yukarıdaki yazışmadan bir ay sonra yani Nisan 1918'de Erzurum Vali vekili tarafından Dahiliye Nezaretine çekilen telgrafta ahalinin yiyeceğe olan ihtiyacının tahammül edilemez hale geldiği, birkaç köyde açlıktan ölümlerin başladığı ve acil tedbir alınmazsa ölüm vakalarının daha da artacağı bildiriliyordu. Ziraat mevsimi geldiği halde köylüye tohumluk dağıtılamıyordu. Bu sebeple vali vekili, iâşe ve tohumluk için gönderilecek zahirenin bir an evvel Trabzon'a sevk edilmesi ve vilayete de durumla ilgili bilgi verilmesini istiyordu.⁷⁵ Yaklaşık bir ay sonra Erzurum vilayeti için Minahorik vapuruyla 800 ton ekmeçlik ve 306 ton tohumluk gönderilmişti. Fakat ekmeğin tamamına tohumluğun da yarısına ordu tarafından el konulunca Erzurum vilayeti için sadece 153 ton tohumluk kalmıştı. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Enver Paşa'ya yazdığı tezkirede vilayetin iâşe ve tohumluk ihtiyacının karşılanması için Kafkasya'da mevcut dekovilden istifade

74 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-11, 12 Mart 1334 (12 Mart 1918) tarihli telgraf.

75 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No:12-34, 3 Nisan 1334 (3 Nisan 1918) ve 16 Nisan 1334 (16 Nisan 1918) tarihli tezkireler.

etmek suretiyle gerekli ekmek ve tohumluğun Kafkasya'dan getirtilmesinden başka çare olmadığını belirtiyordu. Vilayetin ekmeklik ve tohumluk ihtiyacı çok şiddetli olduğundan yakın zamanda önemli miktarda zahire yetiştirilemeyecek olursa açlık yüzünden maruz kalınan zorluklar ve ölümlerde büyük bir artış olacağı belirtiliyordu. Oysa vilayetin Kafkasya'dan ekmek ve tohumluk getirtecek ne bir ulaştırma vasıtası ne de teşkilatı vardı.⁷⁶

Erzurum'da iâşe olanaksızlığı yüzünden köylülerin büyük bir kısmı açlıklarını bastırmak için edelek denen bir otu yiyorlardı.⁷⁷ Refahiye'de aç olan kadın ve çocukların gübre içerisinde arpa tanesi aramak suretiyle beslenmeye çalıştıklarına tesadüf edilmişti.⁷⁸ Beslenme koşullarının bu derece ilkelleşmesi ister istemez pek çok ölüm vakasını beraberinde getiriyordu. Yetersiz beslenme ya da beslenememe sorunu, epeyce bir süre tüm doğu vilayetlerinde varlığını korumayı sürdürdü.

1918 yılının Mayıs ayı geldiğinde Erzurum mültecilerinin bir kısmı eski yaşam alanlarına dönmüş bir kısmı da dönmek üzereydi. Elbette savaşın yaralarını sarmak için zaman ilerledikçe daha etkili tedbirler alınıyordu. Vilayetteki memurlardan oluşturulan Ziraat Komisyonları vasıtasıyla iktisadi hayatın normalleştirilmesi adına halka tohumluk dağıtılmaya başlanmıştı. Ağustos ayı sonlarında çiftçilere tevzi edilen tohumluk arpa ve buğday miktarı 321 tona ulaşmıştı. Erkeklerin silah altına alınması ve çeki hayvanlarına ordunun tekalifi harbiye adı altında el koyması üzerine savaş yıllarında tarım makineleri ile aletlerinin talebinde önceki dönemlere kıyasla büyük artışlar gerçekleşmişti. Erzurum vilayet merkezinde de 8.220 adet araba ve bazı tarımsal aletler dağıtılmıştı. Hasat mevsimine kadar da ihtiyaç sahiplerine 100 ton buğday ve 50 ton arpa dağıtılmıştı. Hükümetin desteğiyle de 19 adet fırın açılmış ve ekmek çıkartılmaya başlanmıştı.⁷⁹

Ayrıca Erzurum merkezinde 100 yataklı bir mülteci hastanesi ve bir acezehane inşa ettirilmişti. Böylelikle hasta, yaralı, yetim, kimsesiz, ihtiyar, kadın ve çocukların bir bölümü buralara yerleştirilmiş; Erzurum'a dönen mültecilerin

76 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-51, 16 Mayıs 1334 (16 Mayıs 1918).

77 Kaya, **a.g.e.**, s. 116.

78 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-15, 22 Mart 1334 (22 Mart 1918) tarihli tezkire.

79 Öğün, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, s. 325.

büyük bir kısmı için mesken sorunu çözülmüştü.⁸⁰ Ama geri dönemeyenler ve yollarda telef olanlar için yapacak maalesef hiçbir şey yoktu.

Rus işgalinden kaçıp iç bölgelere sığınan ardından tekrar memleketlerine dönen Erzurum mültecilerine yönelik bazı muafiyetler ve istisnalar, savaş sırasında olduğu gibi savaş sonrasında da devam etmişti. Şöyle ki, fakirlik ve çaresizlik içinde yaşayan Erzurum mültecilerinin iskân talebi ve düşman istilası ve istiladan kurtuluş esnasında uğradıkları yağmaya ilişkin dilekçeleri, damga pulundan istisna tutulmuştu. Zaten pul bulmak, satın almak da pek mümkün değildi. Erzurum'a dönen ahalinin pul satın alacak gücü zaten yoktu. O yüzden ahali tarafından verilen arzuhaller pulsuz olarak kabul edilecek ve Erzincan muhasarlığına başvurusu üzerine gerçekleştirilmesine karar verilen bu uygulama vilayette yaşam koşulları normalleşene kadar devam edecekti.⁸¹ Erzurum vilayetinin ahali 1918 yılının Temmuz ayında alınan bir kararla, Tekalif-i Harbiye adı altında orduya hayvan satma zorunluluğundan da muaf tutulmuştu.⁸²

Meclis-i Vükela'da yapılan görüşmeler neticesinde Vilâyât-ı Müstahlasa'nın bir an evvel yeniden imar edilmesi ve düzenin sağlanması ile ziraat ve bayındırlıkla ilgili sorunların çözülmesi amacıyla Harbiye, Adliye, Maliye, Nafia, Maarif ve Ticaret ve Ziraat Nezareti müsteşarlarından oluşan bir komisyonun oluşturulmasına karar verilmişti.⁸³

Ayrıca savaşta tahrip olan vilayetlerin yeniden imarı için Maliye Nezareti bütçesine 5.000.000 liralık bir olağanüstü ödenek tahsis edilmişti. Bu ödeneğin ne şekilde kullanılacağına dair 3 Haziran 1334 (3 Haziran 1918) tarihli bir kararname ve 27 Haziran 1334 (27 Haziran 1918) tarihli bir nizamname yürürlüğe konulmuştu. Bu hukuki düzenlemeler, işgale uğrayan diğer bölge halkı gibi Erzurumluların da sefaletlerini dindirmek amacıyla yapılmıştı. Nizamnamenin sekizinci faslı, memleketlerine geri dönen mültecilere ayrılmıştı. Buna göre, iaşe ihtiyacı içinde olan mültecilere iaşe yardımında bulunulmaya devam edilecek fakat bu süre bir yılı aşmayacaktı. Memleketlerine dönen mültecilerin mesken-

80 Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, s. 324.

81 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-47, 11 Nisan 1334 (11 Nisan 1918) tarihli tezkire.

82 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-74, 18 Temmuz 1334 (18 Temmuz 1918) tarihli telgraf.

83 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-39, 22 Nisan 1334 (22 Nisan 1918) tarihli tezkire.

leri inşa veya tamir edilinceye kadar mülteciler, tahribata uğramamış olan civar köylere misafir edilecek ve gerektiği takdirde mültecileri misafir eden hane sahiplerine hükümet tarafından bir kira bedeli ödenecekti. Dul kalmış olan mültecilere ayrı ayrı haneler inşa edilmesi mümkün olmadığından bunlar bir çatı altında fakat kapıları ayrı olacak biçimde iskân edilecekti. Bu binalar, mahalli ihtiyaçlara göre dul kadınlara birer veya ikişer oda tahsis etmek suretiyle bir veya iki katlı olarak inşa edilecekti.⁸⁴

Denilebilir ki, uzun ve yıpratıcı bir savaştan çıkmış olan merkezi hükümet ve yerel idareler, kısıtlı bütçe olanakları dahilinde tüm Vilâyât-ı Şarkıyye’de olduğu gibi Erzurum’da da yaşamın normale dönmesi için çaba göstermişti. Buna rağmen mülteciler, uzun bir müddet daha sefalet çekmeye devam edeceklerdi. Başka bir deyişle Birinci Dünya Savaşı 1918 yılında bitmişti ama Erzurum mültecilerinin sefaleti daha epey bir süre devam edecekti.

5- SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Rusların yaşadıkları bölgeyi işgal etmeleri üzerine can havliyle daha iç kısımlara sığınan Erzurumlu savaş mağdurları, iskân ve iaşe konusunda çok zor koşullarda yaşamak zorunda kalmışlardı. Açlık, sefalet, salgın hastalık yüzünden maalesef pek çoğu hayatını kaybetmiş; hayatta kalmayı başaranlar da Rusların boşaltmasıyla birlikte memleketlerine geri döndüklerinde Milli Mücadele döneminden Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar devam edecek başka bir yaşam mücadelesine girmişlerdi.

Osmanlı Hükümeti ve Dahiliye Nezareti’ne bağlı AMMU tarafından uygulanan göçmen politikası, mültecilerin ihtiyaçlarını karşılamak ve onları hayatta tutmaktan çok uzaktı. Hükümet bütçe olanakları izin verdiği ölçüde elinden geleni yapmaya çalışmıştı ama elinden gelen, sayısı bir milyonu geçen Vilâyât-ı Şarkıyye ve bunların arasında önemli bir sayıya ulaşan Erzurum mültecilerini sefaletten kurtarmaya yetmemişti. Bütçe olanaklarının kısıtlı olmasına ilaveten vilayette nakliye vasıtalarının olmaması yüzünden iaşe konusunda yaşanan sıkıntılar, mülki memurların yokluğunda karşı karşıya kalınan düzensizlikler ve asayiş sorunu harabeye dönen bölgede varlığını uzun bir müddet korumuştur.

84 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No:12-78, Vilâyât-ı müstahsala için Mâliye Nezâreti bütçesine vaz’ olunan beş milyon liralık tahsisât-ı fevka’l-âde hakkındaki 3 Haziran sene [1]334 târîhli karârnameinin sûret-i tatbikiyesini mübeyyin nizâmname.

Erzurum vilayeti, Osmanlı'nın Avrupa ekonomik sistemine entegre olduğu 19. yüzyıl boyunca tarımsal açıdan önemini korumaya devam etmiş bir bölgedir. Tarımsal üretim ve hayvancılık büyük ölçüde insan gücüne dayandığından bölgenin iktisaden üretken bir hale gelebilmesi için uzun bir zaman geçmesi gerekmiştir. Savaş yıllarının hafızalara kazıldığı bu tarihi olumsuzluklar ve demografik yıkımlar, savaşın üzerinden bir asır geçmesine rağmen bölge halkı üzerinde bugün bile etkisini korumaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.SN.THR., Dosya No:82, Gömlek No:55

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.EUM.VRK., Dosya No:16, Gömlek No:42

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.EUM.MH., Dosya No:87, Gömlek No:95

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.EUM.MH. Dosya No:253, Gömlek No:56

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.EUM. 5. Şb. Dosya No:4, Gömlek No:58

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.EUM. 4. Şb. Dosya No: 24, Gömlek No:17

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., Dosya No: 543, Gömlek No: 27

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., Dosya No: 577, Gömlek No: 80

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., Dosya No: 61, Gömlek No: 124

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., Dosya No: 76, Gömlek No: 243-42

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., Dosya No: 61, Gömlek No:112

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., Dosya No: 87, Gömlek No: 23

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., Dosya No: 87, Gömlek No: 108

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR., Dosya No: 87, Gömlek No: 324

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.İUM., Dosya No: E-41, Gömlek No: 54

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.İUM., Dosya No: E-37, Gömlek No: 75

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.İUM., Dosya No: E-24, Gömlek No: 70

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.İUM., Dosya No: E-33, Gömlek No: 76

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.İUM., Dosya No:20-18, Gömlek No: 12-47

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-69

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-15
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-39
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-11
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-34
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-51
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-74
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, DH.İUM., Dosya No: 20-18, Gömlek No: 12-78

Resmi Yayınlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 1, İçtima Senesi 2, 30 Kânunusâni 1331 (1915)

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 3, İçtima Senesi 3, 5 Mart 1333 (1917)

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 1, İçtima Senesi 4, 29 Teşrinisani 1333 (1917)

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 1, İçtima Senesi 3, 22 Kanunuevvel 1332 (1916)

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 2, İçtima Senesi 3, 12 Mart 1333 (1917)

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 1, İçtima Senesi 4, 3 Kânunusâni 1334 (1918)

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 2, İçtima Senesi 4, 24 Mart 1334 (1918)

Osmanlıca Süreli Yayınlar

Ceride-i Sofiye, “Erzurum’da Ermenilerin yaptıkları Mezalim”, C 5. Cilt 5. Sene, S 137, 9 Nisan 1334 (9 Nisan 1918), ss. 373-373.

Erkanı Harbiye Binbaşlılarından Hidayet, “Erzurum Civarında Bazı Tertibat-ı Tedafüiyye”, **Mecmua-i Askeriye**, C 1, S 4, 1 Temmuz 1335 (1 Temmuz 1919), ss. 136-136.

Halka Doğru, “Haftalık Havadis: Kafkasya’da Yeni Bir İdare”, C 1. Sene, S 49, 13 Mart 1330 (26 Mart 1914), ss. 392-392.

Kazım Şinasi, “Şuun-İaşe İşleri”, **Yeni Mecmua**, Cilt. 2. Cilt 1. Sene, Sayı 41, 25 Nisan 1918, ss. 298-298.

İktisadiyyat Mecmuası, “Muhacirin Meselesi”, Cilt. 1. Sene 2. Cilt, S 50, 29 Mart 1333 (29 Mart 1917), ss. 1-4.

Mütekaid Miralay Frayher Fun Dergolç/Yüzbaşı Rahmi, “Harp Tarihinden Alınan Dersler/1918’de Maveraya-yı Kafkasya Ne için Gittik?”, **Mecmua-i Askeriye**, 25 Teşrinisani 1928 (25 Kasım 1928), ss. 43-48.

Sebilürreşad, “Ermenilerin Harbi Umumideki Hizmetleri”, C 18, S 449, 20 Teşrinisani 1335 (20 Kasım 1919), ss. 84-84.

Servet-i Fünun, “Kafkasya Saha-i Harbi”, C 48, S 1225, 13 Teşrinisani 1330 (26 Kasım 1914), ss. 46-46.

Servet-i Fünun, “‘Yavuz’ ve ‘Midilli’ Zırhlılarımız”, C 47, S 1210, 31 Temmuz 1330 (13 Ağustos 1914), ss. 208-208.

Kitaplar

AKŞİN, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitapevi, İstanbul, 2011

Cemal Paşa, **Anılarım 1913-1922**, Fahri Parin (hızl.), Paraf Yayınları, İstanbul, 2010.

DÜNDAR, Fuat, **İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918)**, C IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

KAYA, Erol, **Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Türk Mültecileri-Vilâyât-ı Şarkiyye ve Aydın Vilayeti Mültecileri (1915-1923)**, Ebabil Yayınları, Ankara, 2007.

LENİN, V. İ., **Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm**, Olcay Geridönmez (çev.), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2008

MCCARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, Bilge Umar (çev.), İnkılap Yayınları, İstanbul, 1998.

ORTAYLI, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

ÖĞÜN, Tuncay, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

———, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)**, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.

SANDERS, Liman von, “**Türkiye’de Beş Yıl**”, Eşref Bengi Özbilen (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

SCHARLAU, Winfried B. ve Zbyněk A. Zeman, **İttihat ve Terakki'nin Bolşevik Teorisyeni: Parvus Efendi (Devrim Taciri)**, Süheyla Kaya (çev.), Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Talat Paşa, **Hatıralarım ve Müdafaa**, hzl. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

TOPRAK, Zafer, **İttihad – Terakki ve Cihan Harbi – Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik (1914-1918)**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

Makaleler

EFİLOĞLU, Ahmet, ““24 Mayıs 1920 Tarihli Raporuna” Göre Aşair Ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Ve Faaliyetleri”, **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S 19, Yıl 2011, ss. 111-181.

MARTIN, Volkan, “Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, C 2, S 5, Aralık 2011, ss. 14-30.

ÖĞÜN, Tuncay, “Türklerin ve Rusların Gözüyle 100’üncü Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti’nin 1. Dünya Savaşı’na Girişi”, **History Studies, Special Issue on Balkan Wars**, Volume. 5, Issue. 6, 2013, 90-111.

———, “Turan Gazetesi Örneğinde Osmanlı Basınında Kafkas Cephesi’nin İlk Ayları ve Sarıkamış Harekâtı”, **TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 4, S 11, Mayıs 2014, ss. 69-90.

YAVUZ, Nurcan, “Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 17, S 28, 1995, ss. 207-232.

YILMAZ, Reha, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Siyaseti”, **Orta Asya ve Kafkas Araştırmaları Dergisi**, C 3, S 6, 2008, ss. 137-160, <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/qdv6CcecHStIHD-kcok6uQ7sr6fIX4f.pdf> (03.07.2014)

YÜKSEL, Mevlüt, “Birinci Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 37, 2008, ss. 259-287.

SALON I
VII. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

RUSYA'DA ESİR BİR ZÂBİT VEKİLİ: HAFIZ ŞABAN EFENDİ

LOKMAN ERDEMİR*

ÖZET

Türk askerlerinin cepheye günlük tutması çok yaygın olan bir durum değildir. Genelde daha sonra hatıralarını yazmayı tercih etmişlerdir. Bir de hürriyetinden mahrum esirler olursa günlük tutma işi çok nadirdir. Trabzon'un Çaykara ilçesinin Şahinkaya köyünden 1887 tevellütlü Zabit Vekili Hafız Şaban Efendi de esareti sırasında günlük tutanlardandır. 14 Mayıs 1916 Pazar günü başlayıp 17 Şubat 1916 tarihinde son bulan toplamda 8 ay 20 günü kapsayan günlükte esirlerin Rusya'daki esaret hayatlarından siyasî ve içtimaî meselelere kadar pek çok husus yer almaktadır.

Hafız Şaban Efendi, günlüğünün son sayfasındaki bilgilerden anlaşıldığı üzere 52. Alay 3. Taburda zabit vekilidir. Hafız Şaban Efendi'nin Kop Dağı civarındaki muharebeler sırasında esir düştüğünü günlüğünde verdiği bilgilerden anlamaktayız. Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girişi, dönemin İngiliz Harbiye Nazırı Lord Kitchener'in denizde boğulması gibi birçok siyasî konu günlüğünün en ilgi çekici kısmıdır. Rus Çarı'nın devrim sırasında Rusya'yı terk edişi de "*Rus Padişahının [Çar] Beyanâtı*" başlığı altında günlüğünde yer bulmaktadır.

Günlük, ilk sayfası "*Birinci günü Pazar, Gedik-Satılmış, Kars civarı, 1 [Mayıs 1332] [15 Mayıs 1916] Pazar. Bugünkü hadise yağmur pek ziyade idi. Hamdolsun, havadisler budur. Afiyet de idim.*" ifadeleri ile başlar. Günlük muharebeler sırasında bölgeden ve ailesinden aldığı haberler ile devam eder. Günlüğünde hakim olan husus esaret yolculuğunu ve siyasî hadiseleri anlatmasıdır.

---

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, lokmanerdemir@hotmail.com

Hafız Şaban Efendi'yi farklı kılan bir başka husus ise esaretini geçirdiği yerdir. Doğu Anadolu'yu düzenli ordu yanında milis kuvvetler de savunmuştur. Bu milis kuvvetlerden birinin de komutanı Bediuzzaman Said Nursi'dir. Hafız Şaban Efendi'nin esaret hayatını yaşadığı yer ile Bediuzzaman'ın esaret hayatını geçirdiği yer (Kologriv kasabası) aynıdır ve birbirlerini de tanımaktadırlar. Günlükte bu husus geçmese bile günlüğün tarafımdan tanıtıldıktan sonra aile tarafından ulaştırılan bilgi ve belgeler, özellikle kendisine gönderilen bir kartpostal bu çalışmamız açısından bir orijinallik teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Sarıkamış, Rusya, Hafız Şaban Efendi.

A CAPTIVE DEPUTY OFFICER HAFİZ ŞABAN IN THE CAUCASION FRONT: A LIFE AND A DIARY IN CAPTIVITY

ABSTRACT

Keeping diary records by the Turkish soldiers were not widespread. Generally, they preferred to write their memories later. Also, because of the imprisonment, keeping diaries were really rare. Assistant Military Officer Hafiz Şaban Efendi, from Şahinkaya Village of Çaykara near Trabzon, born in 1887 was one of the diary keepers during his captivity. He started to keep his diary on 14 May, 1916 and recorded till 17 February, 1917. Totally, he was captured for 8 months and 20 days. The diary covering his captivity was mainly about the social and political lives of the captured soldiers and their daily lives.

According to the last page of the diary of Hafiz Şaban Efendi, he was an assistant military officer in 52th Regiment and 3rd Battalion. It is understood from the diary that he was captured by the enemy during the action near Kop Mountain. The most interesting parts of the diary were the drowning of Lord Kitchener and the USA's inclusion to the WWI. Also, the abandonment of the last Tzar of Russia takes place in it as the declaration of the Tzar of Russia.

The diary starts as "*The first day is Sunday. Gedik, Satılmış around Kars , [1st May,1332], [15th May,1916] Sunday.Today's news was a heavy rain. Thank God! That is all the news today. I was allright*". It goes on as he gets information from his family and the region during the actions. The main theme of the diary is on captivity journey and the political issues of the era.

The other particular aspect of Hafiz Şaban Efendi is the place where he spent his captivity. Not only the systematic army but also militia forces defended the eastern part of Anatolia. One of the commanders of these militia forces was Bediuzzaman Said Nursi. They both had spent their captivities in the same town called Kologriv and they both had known each other. Although there is no clue about this issue in the diary, after I introduced it, the family sent some documents and some photos to me. Especially a postcard sent to him has an original aspect for this study.

Key Words: World War I, Caucasian Front, Sarıkamış, Russia, Hafiz Şaban Efendi.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda mücadele ettiği cephelerden biri de Kafkas (Şark veya Doğu) Cephesi'dir. Osmanlı donanmasının 29 Ekim 1914'te Sivastopol, Odesa gibi Rus şehir ve limanlarını bombardımanından sonra 1 Kasım 1914'te sınırı geçip taarruza başlayan Rus birlikleri Beyazıt dâhil bazı köy ve kasabaları ele geçirmiştir.¹ Rus birliklerinin ilk taarruzlarının 17 Kasım 1914'te Köprüköy'de durdurulması üzerine Enver Paşa'nın, 22 Aralık'ta Rusların elinde bulunan Sarıkamış'ı almak için başlattığı kuşatma harekâtı 14 Ocak 1915'te büyük bir facia ile neticelenmiştir.²

Bir yıl sonra 11 Ocak 1916'da Rus birliklerinin başlattığı taarruz sonucu 16 Şubat 1916'da Erzurum; Temmuz 1916'ya kadar da bölgenin önemli yerleşim yerleri Trabzon, Erzincan, Bayburt, Bitlis, Bingöl ve Muş işgal edilmiş, cephe-deki muharebelerde toplam 200.000 kişi zayıat verilmiştir. Bunun 65.000 kişisi ise Ruslara esir olmuştur.³

- 1 Fevzi Çakmak, **Büyük Harp'te Şark Cephesi Hareketi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 4; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, c. II, I. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1993, s. 322.
- 2 Sarıkamış da dâhil Kars, Ardahan ve Batum, 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası imzalan Ayastefenos (Yeşilköy) Anlaşması ile Rusya'ya bırakılmıştır. Sarıkamış'ta harekât başlamadan önce 190 bin olan 3. Ordu mevcudu, harekâtın bitiminde Fransız Tarihçi Larşer'e (Larcher) göre 12.400'e inmiştir. Esirler dâhil toplam zayıat ise 90.000 kişidir. Larcher (Maurice), **Büyük Harpte Türk Harbi**, c. 2, trc. Mehmet Nihad, Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye, İstanbul, 1928, s. 343. Akdes Nimet Kurat'a göre fiili katılan 90.000 askerden dönenlerin sayısı 10-12.000 kişidir. 15.000 de esir olduğu kabul edildiğinde 70-75.000 asker savaştan veya kış şartları nedeniyle ya ölmüş ya da yaralanmıştır. Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, s. 279.
- 3 Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda aldığı 21.506 esire mukabil 200.000'den fazla esir vermiştir. Verilen esir sayısı hakkında ise henüz net bir rakam söylemek mümkün değildir. İngilizlere verilen esir sayısı 133.839'e Ruslara verilen ise kaynaklarda değişik rakamlar verirse de toplamda 65.000 kişi sayısında görüş birliği vardır. Cemalettin Taşkıran, **Ana Ben ölmedim. Birinci Dünya Savaşında Türk Esirleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s. 47-54; Mustafa Arıkan, "Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı XI, Yıl 1991, s. 35; Cemil Kutlu, **I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme-leri Faaliyetleri**, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Erzurum, 1997, (Doktora Tezi), s. 11; Galip Kemali Söylemezoğlu, **Hariciye Hizmeti'nde 30 Sene**, İstanbul, 1949, s. 450; Yusuf Akçura, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Userası Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu**, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet, 1335, s. 19; Mahmut Akkor, **I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Kampları**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2006, s. 40-41.

Zabit Vekili Hafız Şaban Efendi ve Esaret Hayatı

Trabzon'un Çaykara (Kadahor) ilçesinin Şahinkaya (Şur) köyünden Mudazâde Ali Bey ve Fatma Hanım'ın oğlu olan Zabit Vekili Hafız Şaban Efendi 1887 yılında tevellüt etmiştir. Şaban Efendi 2 Ağustos 1914'te ilan edilen seferberliğe zabit vekili (yedek subay) olarak dâhil olduğunda arkasında eşi Havva Hanım'ı ve kendi ifadesi ile "*bi-çare çocukları* Gülzâde ve Ayşe'yi bırakmıştır.⁴

Hafız Şaban Efendi 33. Tümen, 52. Alay 3. Taburda zabit vekilidir. 52. Alay 18 Nisan 1916 tarihinden itibaren Kop Cephesi'ne intikal etmiştir.⁵

Hafız Şaban Efendi de alayın bu hareketi sırasında esir düşmüş, firarına kadar bir "günlük" tutmuştur.⁶

Hafız Şaban Efendi'nin esir olduğu tarih günlüğündeki ilk kayıttan hareketle 14 Mayıs 1916'dan önce olduğunu söyleyebiliriz. Esir alındıktan sonra 19 Haziran 1916'ya kadar Kars yakınında Gedik-Satılmış⁷ köyünde tutulmuş; aynı gün sabah saat 08.00'de yürütülerek Kars'a, buradan da saat 10.00'da trenle Tiflis'e gönderil-

4 Mudoğlu (Mudazâde) ailesi ise "Ayan" soyadını almıştır. Hafız Şaban Efendi'nin nüfus kütüğünde ismi Şağban Ayan olarak verilmektedir. Şaban Efendi'nin nüfus bilgilerini gösterir vukuatlı nüfus kayıt örneğinde ismi Şağban şeklinde verilmektedir. Ayşe adlı kızı hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Ek 3).

5 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekatı**, c. II, II. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1993, s. 179, 182; Bu konuda günlükte ise şu ifadeler geçmektedir: "19 Mayıs 1332 [1 Haziran 1916] Perşembe, Bugün aldığımız havadis muharebe Kop Dağında; ne Ruslar ne Türkler ilerliyorlar. Buna çok mahcup olduk. Çünkü biz Erzurum bizim taraftan istirdat olundu bilirdik. Yine 3 otomobil cepheye geçti hava yağmurlu idi. Afiyette idik."

6 Tebliğimize konu olan bu günlük ilk defa **Karadeniz Araştırmaları**, Bahar 2014, Sayı 41, ss. 127-146'da "Rusya'da Esir Bir Zâbit Vekili ve Esaret Günlüğü: Hafız Şaban Efendi" başlığı ile neşredilmiştir. Daha sonra aile tarafından ulaştırılan bilgi, belge ve fotoğrafların çerçevesinde bu çalışmamızın konusunu teşkil etmiştir.

7 Rusya, cephedeki muharebelerde aldığı esirleri cephe gerisine ilk zamanlar kontrolsüz bir şekilde nakletmiştir. Bu halin beraberinde birçok sıkıntıyı da getirmesi üzerine esirlerin nihâi kalacakları kamplara nakledilmeden önce kurulan karantina merkezlerinde belli bir süre bekletilmesi kararlaştırılmıştır. Cephe gerisinde Bakü ve Tiflis'te cephe hattında ise Kars yakınlarında Gedik-Satılmış köyü, Sarıkamış'ta Hamamlı köyü olmak üzere iki karantina merkezi kurulmuştur. Kutlu, s. 32; Faik Tonguç, **Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s. 111; Halil Ataman, **Esaret Yılları: Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları**, Yay. haz. Ferhat Ecer, Kardeşler Matbaası, İstanbul, s. 104; Erdemir "Rusya'da Esir Bir Zâbit Vekili...", s. 129.

miştir.⁸ 20 Haziran'da Tiflis'e varan Hafız Şaban Efendi o gün akşam Moskova'ya hareket eder: "Akşam saat 11.00'de Moskova şehrine hareket ettik." Mevcut tren ile esirler önce Bakü'ye, oradan da Moskova yolu ile Sibiry'a ve iç Rusya'ya gönderilir. Hafız Şaban Efendi'yi taşıyan tren 23 Haziran'da Bakü'ye varır ve burada bir gün kalır. Ertesi gün 135 kişilik bir grupla Moskova'ya doğru yola çıkar.

Hafız Şaban Efendi, Bakü'de kaldığı sürede hamama gitmelerinin dışında yolculuğu ile ilgili başka bilgi vermemektedir. 24 Haziran'da Bakü'den hareket eden tren Derbent, Vilad-i Kafkas ve Petrovsk'tan geçer, 28 Haziran'da Rostov'a varır. Burada fazla bekletilmeyen trenin Moskova'ya varışı 3 Temmuz 1916'dır. Günlüğündeki 7 Temmuz 1916 tarihli nottaki "Makinadayız. Bakalım nereye kadar gidecek." ifadelerinden de anlaşılacağı üzere tren önce Galich'e oradan da 4 ay 20 gün kalacağı Kologriv'e varır.⁹ Hafız Şaban Efendi, Kologriv'den de 4 Aralık 1916'da başka bir yere nakledilir. Aynı gün Yakavol, 8 Aralık'ta Yaroslavl ve Rybinsk'a nakledilen Hafız Şaban Efendi 10 Aralık'ta Zevî Moskov(?) köyüne varır. Buradan 13 Aralık'ta esaret hayatının sonuna kadar kalacağı Başahun'a(?) nakledilir.¹⁰ Kendi ifadesi ile "...güzel bir hanede altı kişilik odalara" yerleştirilir ve "tabildota dâhil" edilirler.¹¹

8 Kutlu, s.36-46; Mehmet Âsaf Bey, **Volga Kıyılarında ve Muhtıra, Esaret Hatıra ve Maceraları**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s. 9-10; Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, **Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibiry'a Hilal-i Ahmer Hizmeti'nde Akçuraoğlu Yusuf**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009, s. 27-30, Yanıkdağ, s. 70-71; Ergun Hiçyılmaz, **Esir Kampları: Bana Biraz Hürriyet Yollar mısınız?**, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2010, s. 32.

9 Günlükteki yer isimleri, tespit edilebildiği kadarı ile bugünkü orijinal imlaları verilmiştir. Tespit edilemeyenler de tarafımızca okunduğu şekliyle verilmiş, yanına da bu durumu belirtmek maksadıyla soru işareti (?) konulmuştur.

10 Hafız Şaban Efendi'nin bu esaret yolculuğu maddeler halinde şu şekilde belirtebilir: Gedik-Satılmış Kars civarı (19 Haziran 1916'ya kadar Gedik-Satılmış'ta tutulmuştur). 19 Haziran 1916, 08.00'de yürütülerek Kars'a götürülmüş aynı gün Tiflis'e hareket edilmiştir. 23 Haziran'da Bakü'ye varış. 24 Haziran Bakü'den hareket sırasıyla 24 Haziran 1916 Derbent, 25 Haziran 1916 Petrovsk 26 Haziran 1916 Vilad-i Kafkas, 28 Haziran'da Rostov'a varış. Rostov'da fazla durmayan Hafız Şaban Efendi 3 Temmuz 1916'da Moskova'ya varır. Moskova'da trenle 11 Temmuz 1916'da Galich'e varır. Ertesi gün 12 Temmuz Kologriv'e gitmek üzere vapura binilir. 13 Temmuz 1916'da Kostroma Vilayeti'nde bir kasaba olan Kologriv'e varış. (Burada 4 ay 20 gün kalacak. Daha sonra buradan tekrar nakledilecektir. 4 Aralık 1916'da Yakavol, 8 Aralık'ta Yaroslavl ve Rybinsk, 10 Aralık'ta Zevî Moskov(?) köyüne (bu köy haritada bulunamadı) nakledilir. 13 Aralık'ta esaret hayatının sonuna kadar kalacağı Başahun'a (bu yer de haritada bulunamadı) nakledilir. 17 Şubat 1917 veya sonrası firar eder.

11 Hafız Şaban Efendi, bu nakil sürecini şu şekilde anlatır: "[7 Aralık] bindik. Andan dördün-

Hafız Şaban Efendî'nin esaret hayatı ile ilgili kayıt -muhtemel esaret hayatı- burada son bulur. Şaban Efendi diğer birçok esir gibi devrimin karışıklığından istifade ederek firar etmiştir.¹² Şaban Efendî'nin esaretten dönüş tarihi ve keyfiyeti kesin olarak bilinmemekle birlikte günlüğüne arkadaşının düştüğü ifadelerden¹³ ve aile hafızasından edindiğimiz bilgiler, firarın keyfiyeti hakkında en azından bir fikir vermektedir.

Arkadaşının “*İstanbul’da buluşma ümidi...*” ifadesi dönüşün İstanbul’a olduğunu göstermektedir. Firarı sırasında çektiği anlaşılan elimizdeki tek fotoğrafının arka yüzündeki “*8 Mayıs 1334 [1918] Kazan’da alınmıştır.*” ifadesi Hafız Şaban Efendî'nin firardan sonra Kazan’a gittiğini, bir süre burada kaldığını göstermektedir. Fotoğrafta hemen yanında bulunan arkadaşı Mirzâde Hafız Ahmet Efendi de günlüğünde bahsini ettiği kişilerden biridir (Ek 2).¹⁴

Günlüğünün arka kapağındaki -okunabildiği kadarı ile- “ticaret gümrüğü memurinden Trabzonlu Ali oğlu [Şaban?] Efendi” şeklindeki ifade ise Kazan’dan İstanbul’a geldiğini göstermektedir (Ek 1). Yalnız İstanbul’a hangi tarihte geldiği

---

cü mevkie bindik. Ale’s-sabah Cuma [Teşrinisani] 25. gününde [8 Aralık 1916] Yaroslavl’a geldik. Ondan gece yük vapuruna bindik Rybinska şehrine geldik. Cumartesi [Teşrinisani] 26. gününde [9 Aralık] vapura bindik Volga’yı geçtik. Arabaya bindik. Zevi Moskov(?) köyüne geldik. Pazar [Teşrinisani] 27. günü [10 Aralık] Karsika’ya(?) geldik. Pazartesi [Teşrinisani] 28. [günü] dahi [11 Aralık] orada kaldık. Salı [Teşrinisani] 29. günü [12 Aralık] istirahat yaptık. Çarşamba [Teşrinisani] 30. [günü] [13 Aralık] Başahun’a(?) geldik. Perşembe [Kânunuevvel] 1. [günü] [14 Aralık] havadis yok. Bizi güzel bir haneye verdiler. Altışar kişilik odalara taksim olduk. 2 Kânunuevvel 1332 [15 Aralık 1916] Cuma Tabildot’a dahil olduk.”

- 12 Şubat 1917’de Rus Çarlığı’nda başlayan gösteriler 27 Şubat/12 Mart 1917’de ihtilalcilerin galebesi ile neticelenmiş; Rus Çarı II. Nikola kardeşi Michael’i halef bırakarak tahttan feragat etmiştir. Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 434.
- 13 Arkadaşının günlüğe düştüğü şöyledir: “Türk ki, cidden hayat-ı aliyeye mütemellik kardaşlardan ayrıldığım için şu an kalbim teessürlerle malâmaldır. Ey can esaretimin samimi yoldaşları, teessürlerin, kederlerin, elemelerin, hakikatlerin ortakları, bugün sizden ayrılıyoruz. Fakat bir sine-i hasret-keş didarı bulunduğumuz mukaddes Osmanlı şecaati altında vatanın sine-i nermîn ve aksâmı olan İstanbul’da tekrar yekdiğerimizle sarılmak ve uyuşmak üzere sizlere tevfiik selametlerimizi ederim. Eleşkirt Hudut bölüğü mülazimievveli, 19 Şubat [1]332 [4 Mart 1917].”
- 14 Günlüğünde 21 Haziran 1916 tarihinde bahsettiği kısım şu şekildedir: “8 Haziran 1332 [21 Haziran 1916] Çarşamba. Bugün havadis, Rus gazeteleri yazmış; Erzurum Türkler tarafından istirdat olunmuştur. Ve Mirzâde Hafız Ahmet’ten memleket tarafından birçok haber aldım. Ve kardeşimin esir olması... Saat 07.00: Tiflis’ten Bakü tarafına hareket eyledik. Bu kadar.”

ve buradaki hayatının teferruatı meçhuldür. Aile efradı ile yapılan mülakatlardan Hafız Şaban Efendi'nin İstanbul'dan Milli Mücadele'ye katılmak üzere 1921 yılı Eylül ayında İnebolu üzerinden Anadolu'ya geçtiğini ve I. İnönü Muharebesi'ne (6-11 Ocak 1921) katıldığını da öğrenmekteyiz.¹⁵

Aileden Hafız Şaban Efendi'nin esaret sırasında geçirmiş olduğu hastalığının muharebeler sırasında nüksetmesi üzerine hava değişimi ile memleketi Trabzon'a gönderildiğini, hastalığının ilerlemesi üzerine -Nüfus Kayıt Örneğinde 1919 yazmış olsa da- 1922 yazının Temmuz ayı başlarında Trabzon Çaykara ilçesi Kuşmer Yaylası'nda vefat ettiğini öğrenmekteyiz.

Esaret Günlüğü

Günlüğün ilk sayfası "*Birinci günü Pazar, Gedik-Satılmış Kars civarı, 1 [Mayıs 1332] [15 Mayıs 1916] Pazar. Bugünkü hadise yağmur pek ziyade idi. Hamdolsun, havadisler budur. Afiyette idim.*" şeklinde başlar.

27 varaklık günlük 14 Mayıs 1916 Pazar tarihi itibarı ile tutulmaya başlanmıştır. 8 ay 20 günlük bir zamanın kaydını kapsayan günlüğe son kayıt ise 17 Şubat 1916 tarihlidir. Günlüğün sonunda ise "*Ey Padişah sen var iken, ya ben kime yalvarayım?*" ifadesi ile başlayan kendisinin yazdığı bir münacat ve iki sayfalık Türkçe-Ruşça sözlük bulunmaktadır.

Günlükte Hafız Şaban Efendi, ailesi ve memleketine olan özlemi dışında duygularını ve esaret hayatının zorluklarını fazlaca yansıtmamış, birçok kısmında ise "*Bugün havadis yoktur. Hamdolsun sıhhatimiz yerindedir. Başka keder yoktur.*" gibi ifadelerle yetinmiştir. Bununla birlikte esaret hayatına nazaran takip ettiği kadarı ile cephedeki askerî hadiseler ve harbin siyasî gelişmelerine sıkça değinmiştir.

Hafız Şaban Efendi günlüğün ilk sayfalarında Kafkas Cephesi'nde cereyan eden muharebelere dair duymuş olduğu haberleri ve endişesini "İnşallah harp Rus aleyhindedir, *Cenâb-ı Allah'tan temenni eylerim. Âmin... Hamdolsun. Afiyet ile günü geçirdik. 6 Mayıs 1332 [19 Mayıs 1916].*" şeklinde anlatır. Zira o bu esaretten kurtuluşun Osmanlı ordularının zaferi ile olacağını belirtir ve daima Osmanlı ordularının zaferini temenni "*Cenâb-ı Hak Osmanlı'ya nusret versin,*

15 Günlüğün orijinalini bizimle paylaşan Hafız Şaban Efendi hakkında aile bilgilerini aktaran gazimizin kızı Güلزade Hanım'ın torunu Necdet Durgun ile Hafız Şaban Efendi'nin fotoğrafını ve nüfus bilgilerini bize ulaştıran Hafız Şaban Efendi'nin kardeşi Mehmet Sadık'ın torunu Sami Ayan Beylere teşekkür ederiz.

Âmin... Başka sıhhatimiz hamdolsun afiyettedir. 7 Mayıs 1332 [20 Mayıs 1916]." ifadeleri ile temenni eder.

Cephe'den Haberler

Hafız Şaban'ın günlüğün büyük bir kısmı cephede birliklerin ilerlemesi, şehir ve kasabaların işgali ya da genel olarak harbin seyri hakkındadır. Naklettiği bilgileri ise eline geçen gazeteler ya da esaret kamplarında Ermeni subaylarından öğrenir.

Verdiği bilgiler savaşın seyri ile karşılaştırılınca büyük oranda örtüşmektedir. Erzurum'un muhasarada oluşu, düşmandan istirdat edilme çabaları ve işgali, Bitlis, Muş ve Erzincan ile ilgili haberler bu kabildendir:

"Bugün havadis: Erzurum muhasaradadır, diyorlar. Ve Muş'un istirdadı söylenmiştir. Hamdolsun sıhhatteyiz. Başka keder yoktur. (Cumartesi 1 Şaban) Şaban-ı şerifin ayını gördük: 'Lâ ya 'lemü'l-gaybe illâllah.' [3 Haziran 1916].

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Başka keder yok. Aynı zamanda Erzincan'ın sükûtunu gazeteler yazıyor. Cenâb-ı Allah akıbetini hayır eylesin. Âmin! [3 Ağustos 1916]."

Hafız Şaban Efendi sadece Kafkas Cephesi'ni takip etmemiş diğer cephele-ri de takip etmiştir. 29 Ağustos 1916 tarihinde günlüğüne Romanya'nın harbe girişini yazar:

"Bugün havadis Romanya'nın Avusturya aleyhine ilan-ı harp etmesi tabii müttefikimiz olduğundan pek müteessir kaldık. Cenâb-ı Allah Din-i İslâm'a hacim olanları [hücum edenleri] Cenâb-ı Huda perişan eyle. Amin! Afiyette idik. 16 Ağustos 1332 [29 Ağustos 1916]."

Askerî ve Siyasî Hadiseler

Bir savaş sırasında askerler arasında önemli olan husus sulhtur. I. Dünya Harbi sırasında da taraflar, üstünlük sağlama, savaşın getirdiği büyük yıkımdan kurtulmak ya da stratejik bazı avantajların temini için sulh yollarını aramışlardır. Bu amaçla savaşın tarafları muharebeler esnasında birbirleri ile münferit mütareke ve barış görüşmelerinde bulunmuşlardır. Günlükte de bu sulh teşebbüslerini ve sulh beklentisini görmekteyiz. Sulh haberlerinin en fazla yoğunlaştığı tarih 1916 yılı Mayıs ayının ikinci yarısıdır. Zira sulh ile birlikte esirlerin

memleketlerine dönme beklentileri okunan veya işitilen her habere gerçeklik atfedilmesine neden olmuştur:

“Bugün pek çok yağmur var idi. Havadis dahi yok. Hamdolsun sıhhatteyim. O kadar. Avam haberleri Mayıs 15’te mütareke, Ağustos 15 sulh akdedilecektir, haberi vardır. [23 Mayıs 1916].”

Bu sulh ifadelerinin en önemlisi 4 Kasım 1916’da “*Bazı avam tarafından sulh için Amerika nota vermiş ve sulhu kabul edeceğini beyan et demişler.*” sözlerini nakletmiş, bu haberden 3 ay sonra, 10 Şubat 1917 tarihinde ise Amerika Birleşik Devletleri’nin savaşa girişini kendine gelen bilgilerden aktarmıştır.¹⁶

Hafız Şaban Efendi’nin günlüğünde geçen diğer bir hadise ise İngiliz Harbiye Nazırı Lord Kitchener’in vefatıdır:¹⁷

“Bugün havadis yoktur... Efendim, Cenâb-ı Allah muvaffakun bi’l-hayır eylesin!... Âmin... İngiliz Harbiye Nazırı fi nâri cehenneme gark oldu[Cehennem ateşinde boğuldu]. Rus gazeteleri yazmış. [9 Haziran 1916].”

Hafız Şaban Efendi, Çarın Kafkas ordusunun sağ cenahı kumandanı General Marsilof’un beyanatı olan:

“Türk ordusunu üç defa mağlup ettiğinden dolayı zatınıza bir altın madalya, altın kurdele takmak için hediye olarak zatınıza tevdi’ ettim, beraberinde bir asa ve bir çan. Asayı Kudüs’e ve çanı Ayasofya’ya takmak üzere Hristiyan namına bu vazife zatınıza tevdi’ olunmuş. Bununla beraber Kafkas şanlı ordusuna selamımı tebliğ eyle...”

ifadelerini yazdıktan sonra buna isyan eder, hissiyatını günlüğüne kaydeder:

“Ey birader bu beyanname okunduğu vakit yüreğim parça parça oldu. Ne kadar Din-i İslam’a husumet!.. Bunu işiten Müslümanlar dâhili, harici acaba fikrine neler gelir? Şayet bir şey gelmediği takdirde o Müslüman değildir, diye bilirim. Bu kadar iktifa eder.”

16 “22 Teşrinievvel 1332 [4 Kasım 1916] Cumartesi, Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Bazı avam tarafından [haberdeki] sulh için Amerika nota vermiş ve sulhu kabul edeceğini beyan et, demişler. Bu kadar başka keder yoktur; 28 Kânunusani 1332 [10 Şubat 1917] Cumartesi, Bugün alınan habere nazaran Amerika ittifak-ı murabba ile ilanı harb etmiştir. Cenâb-ı Hak sonrasını iyi eylesin.”

17 Lord Kitchener 5 Haziran 1916’da Rusya’ya giderken Hampshire Kruvazörü’nün Alman U75 Denizaltısı’nın döşemiş olduğu mayınlardan birine çarparak batması üzerine kurtulamayarak boğulmuştur. David Fromkin, **Barişa Son Veren Bariş: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı: 1914** Çev. Mehmet Harmancı, Ekonomik Yayınlar, İstanbul, 2008, s. 177.

Hafız Şaban Efendi'nin günlüğünde Rusya'nın Şubat devrimi öncesi siyasî hadiselerin yansımaları da görmek mümkündür. Rus Kralı olarak belirttiği Çar'ın İsveç yolu ile Fransa'ya kaçtığını yazar: “Yalnız Rus Kralı İsveç tarihiyle Fransa'ya kaçmış, haber aldık.” Bu ifade tarihi hakikatlerle mukayese edildiğinde doğru olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁸

Memleketten Uzak Bayramlar

Hafız Şaban Efendi'yi esaret hayatında en fazla üzen husus memleketinden ayrı geçirdiği bayramlardır. İlk ayrılık 1 Ağustos 1916 tarihine rastlayan Ramazan Bayramı ile olmuştur. Bayramı çok sade yaşamıştır. “Bayram yaptık” ifadelerinin ardından yeni elbiseler giydiğini ifade eden Hafız Şaban Efendi: “Bugün havadis yoktur. Bayram yaptık. Cenâb-ı Allah kabul buyursun. Âmin! Elbise yeni giydim. Cenâb-ı Allah gönül şadlığı ile memleketimize irsal buyursun [31 Temmuz 1916].” derken üç defa da validesini rüyasında gördüğünü, bu ayrılığın kendinde meydana getirdiği hüznü validesi ile hakiki olarak da görüşmek arzusunda olduğunu belirtir.

Memleketinden ayrı geçirdiği ikinci bayram ise 7 Ekim 1916'da idrak ettiği Kurban Bayramı'dır. Bu ayrılığın ruhunda meydana getirdiği elemi “Gariip Udhiyye Bayramı yaptık. İnşallah diğer önümüzdeki bayrama memleketimize kavuşup muzafferane bayram yapmak nasip buyursun. Amin! Ah mahzunâne bayramlar...” sözleri ile ifade edecektir. Esaret kendisinde öyle acı hatıralar bırakmıştır ki “Cenâb-ı Allah böyle esaret göstermesin yâ Allah. Ah valideciğim, ah kardeş, komşu ahbap, bî-çare çocuklar. Hamdolsun sana yâ Rab, nihayetsiz senâ, hamd ve teşekkürler olsun...[7 Ekim 1916]” derken yaşananlar ve her şeyden önce geride bıraktıklarını hiç unutmadığını da belirtmiştir.¹⁹

Hafız Şaban Efendi'nin Münacaatı

Hafız Şaban Efendi dinî vazifelerine önem vermiştir. Yazdıklarından manevî yönünün olduğu anlaşılmaktadır. Günlüğünde kendisinin yazmış olduğu münacaatı, bu hususu göstermesi bakımından önemlidir:

“Ey Padişah, sen var iken,
Ya ben kime yalvarayım?

18 Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 434; Erdemir, “Rusya’da Esir Bir Zâbit Vekili ve Esaret Günlüğü”, s. 132.

19 Erdemir, “Rusya’da Esir Bir Zâbit Vekili ve Esaret Günlüğü”, s. 136.

Hâllak-ı âlem sen iken ,
 Ey vâhid-u ferd-u samed, kefvên değil ? ehad.
 Geldüm kapuya, ya kıl meded,
 Mecruh u pey-mâl olmuşam, dermanı senden görmüşem,
 Senden sivâ [başka] yok bilmişem,
 Ey Padişah-ı zü'l-celâl! Ey bî-misâl, bî-zeval!
 Ya Rab! Beni etme melâl.
 Ey cümle eşya-ya müddesir düşdüm.
 Âyakdan ben fakir, el desti mi?
 Yâ deste-gîr,
 Ya Rab kazâ eyle, kader hükmündedir.
 Nefh eyiletên anındadır; hayırla şer...
 Âlem kamu hükmündedir, Eşya kamu emrindedir.
 Memlûk-i âlem sendedir.
 On bin sekiz âlem hayal ilminde,
 Bir nokta misal ey sena-yı a'la, bi-zevâl.
 Deryadan ben dalmışam âlude, nâcar kalmışam.
 Yandur firak-u nar ile, kandur cemal-i hüsnünle.
 Koyma beni ağyar ile.
 Aşkın şarabın dilerem şevki,
 Vatânı isterem, derdime derman kıl kerem.
 Men senin kapunda, bu gedâ,
 Hubbun beni mest etti, ey Hudâ!
 ?, Habîbin Ahmedâ,"

Hafız Şaban Efendi'ye Gönderilen Bir Kartpostal ve Bediuzzaman Said Nursi

Hafız Şaban Efendi'nin hem esaret hayatını geçirdiği yer ona ayrı bir önem atfedilmesine neden olmaktadır. Kostroma [Kosturma] Vilayeti'nde Volga Nehri'nin bir kolu üzerindeki Hafız Şaban Efendi'nin de kaldığı Kologriv kasabası Kafkas Cephesi'nde başka bir esirin Bediuzzaman Said Nursi'nin (Said-i

Kürdi, Said Okur) esaret hayatının bir kısmında kaldığı yerdir.²⁰ Bediuzzaman esaret hayatını anlatan eserlerde kasabanın ismini zikretmeyip vilayet ismi Kostroma'yı (Kosturma) zikretmektedir. Hayatı ile ilgili yazılan eserler ve hatıralarda bu yer için "Kilograf" ifadesi kullanılmaktadır.²¹

1916 Ocak ayından itibaren başlayan Rus taarruzuna öncelikli olarak 3. Ordu karşılık vermiş, orduya destek olmak maksadı ile Hamidiye Süvari Alaylarının bakiyeleri olan milis (aşiret) kuvvetleri şeklinde isimlendirilen çoğunluğu yöre halkı Kürtlerden teşekkül eden birlikler de Rus işgaline karşı koymuşlardır.. Bu birliklerden birine de Bediuzzaman Said-i Kürdi komuta etmiştir.²²

Hafız Şaban Efendi ile Bediuzzaman'ı birleştiren nokta ise Kologrif kasabasıdır. Hafız Şaban Efendi'ye esareti sırasında "Kostroma Osmanlı esir zabitanından Oflu biraderim Zâbit vekili Hafız Şaban Efendi'ye" hitabıyla, Vologda Vilâyeti, Nikolsk kasabasında esir Mülazım Musa Kazım Efendi tarafından 4 Ekim 1917 tarihli bir kartpostal gönderilmiştir (Ek 6). Musa Kazım Efendi gönderdiği kartpostala "İstifarı-ı hatırla gözlerinizden bûs ederim." ifadeleri ile başladığı cümlelerde Hafız Şaban Efendi'nin hatrını sormakta, kendisine gönderdiği diğer kartların cevabının yazılmamasından dolayı ayrıca sitem etmektedir.

Yazılan bu kartpostalın hemen üstüne düşülen birkaç satırlık küçük, mahiyeti itibari ile hayli önemli not ise iki esirin müşterek noktasıdır. Esarete belli bir süre beraber kaldığı, esirler arasında ayrı bir yeri olduğu anlaşılan, hususi selamlarını iletcek kadar tanış ve samimiyetlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

20 Bu konu **Derin Tarih** dergisinde tarafımızca teferruata girilmeden yazılmıştır. Lokman Erdemir, "Rusya'da Esir Bir Subay'a Gönderilen Zarf'tan Bediuzzaman'a Selam Çıktı", **Derin Tarih**, Sayı. 24, Mart 2014, s. 74-77.

21 Bediuzzaman'ın esir olması ve hayatına dair yazılmış eserlerde bu husus geniş olarak ele alınmaktadır. Bütün bunlarda esir kaldığı yer hakkında aynı ifade kullanılmaktadır. Ahmet Ersöz, **Bediuzzaman'ın Rus Esareti**, Nil Yayınları, İzmir, 1998, s. 45; Abdülkadir Badıllı, **Mufassal Tarihçe-i Hayat**, c. I., İstanbul, 1998, s. 394.

22 Bediuzzaman, Rus tarruzunun ilerlediği bir sırada Bitlis ve civarında gönüllü oralarak çatışmalarda bulunmuş, bu sırada önemli hizmetler ifa etmiştir. Bitlis civarındaki mücadelede Bitlis'in düşmesinden sonra esir olduğu tahmin edilmektedir. Bediuzzaman Said Nursi, **Tarihçe-i Hayat**, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 103; Abdülkadir Badıllı, **Mufassal Tarihçe-i Hayat**, c. I., İstanbul, 1998, s. 394; Selim Sönmez, "Bediuzzaman Said Nursi'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Ruslarla Çatışmaları ve Esaretine Dair Bazı Vesikalar", **Köprü Dergisi**, Güz 2006, Sayı. 96, (Erişim tarihi 20/09/2014), <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=819>.

Musa Kazım Efendi'nin kartpostalın üst kısmına derkenar ettiği “*Şeyh Kürt Said Efendi'nin ellerinden öperim, Kürt Ahmet Efendi'ye selam ederim.*” sözleri ile Şeyh Kürt Said Efendi'ye yani Bediuzzaman'a selam etmiş, ona karşı hürmetinin nişanesini göstermiştir.

Yukarıda da bahsini ettiğimiz üzere Bediuzzaman, çoğunluğu kendi talebelerinden oluşturduğu milis kuvvetiyle Ruslara karşı Bitlis ve Van civarında mücadele etmiş, bu sırada Ruslara esir düşmüştür. Hayatının anlatıldığı *Tarihçe-i Hayat* ve *Ayrıca Lem'alar* adlı eserlerinde bu yerden bahsetmiştir.²³ Bediuzzaman'a Volga Nehri kenarında Tatarlara ait bir camide ikamet etmesine müsaade edilmiştir. Bu konuda yapılmış birçok araştırma ve yazılmış kitaplar onun esaret hayatında da faal olduğu, ilminin gereği ilim talimi ile meşgul olduğunu göstermektedir.

Esirlerin durumlarını görmek üzere Hilâl-i Ahmer tarafından Rusya'ya gönderilen Akçuraoğlu Yusuf, Kostroma esir karargâhını ziyaret etmiştir. Bu ziyareti ve esirlerin durumunu belirttiği raporunda Bediuzzaman'ın esareti hakkında isim vermeden şu ifadeleri kullanır:

“Fakat bazıları masrafı deruhte ederek şehirde istedikleri evlerde kira ile oda tutmuşlar, birkaçı şehirden iki üç kilometre bûd ve mesafede bulunan bir Tatar köyüne gidip Tatarlara misafir olmuşlar. Kürt ulemasından ve milis zabitanından bir zat da köyün camiinde ikamet ediyordu.”²⁴

Bediuzzaman, Musa Kazım Efendi'nin ifadesi ile “*Şeyh Kürt Said Efendi*” esarete iken Rusya'da 1917 Bolşevik İhtilali sonrası karışıklıktan da istifade ederek, Kostroma'dan firar ederek, Petesburg, Varşova, Viyana yoluyla İstanbul'a gelmiştir. Bediuzzaman'ın İstanbul'a gelişi 8 Temmuz 1918 tarihli Tanin gazetesinde şöyle duyurulur: “*Kürdistan ulemasından olup talebeleriyle beraber Kafkas Cephesi'nde muharebeye iştirak eylemiş ve Ruslara esir düşmüş olan Bediüzzaman Said-i Kürdi Efendi ahiren şehrimize muvasalat eylemiştir.*”²⁵

23 Nursi, **Tarihçe-i Hayat**, s. 99-100.

24 Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin **Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibirya'ya Hilal-i Ahmer Hizmeti'nde Akçuraoğlu Yusuf**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009, s. 75-76.

25 Badıllı, **Mufassal Tarihçe-i Hayat**, s. 426.

SONUÇ

Günlük, tamamı göz önünde tutulduğunda bir esirin esaret hayatı, psikolojisi, memleket özlemi ve benzeri birçok hususta bizlere önemli bilgiler vermektedir. Bununla birlikte, döneme ve yaşanan siyasî hadiselerle bir esir subayın gözünden bakmaktadır. Hafız Şaban Efendi'nin esaret yolculuğu ve yaşanan bazı hadiseler hakkında verdiği bilgilerden bazılarında çelişkiler olsa da tarihimiz için büyük önem arz eden bir hadise hakkında bir belge olması bakımından önemlidir.

Günlükte verilen bilgiler çok geniş olmasa da bir esir tarafından gün gün tutulmuş olması açısından önemlidir. Özellikle esaret yolunda verilen güzergâh ve diğer bilgiler Kafkas Cephesi'nde esir olanların Rusya içlerine nakilleri hakkında önemli bir bilgi kaynağıdır.

Ayrıca çalışmamızda ele aldığımız bir diğer konu ise Doğu Anadolu'nun savunmasında halkın gönüllü oluşturdukları birliklerden birine komuta edip esir olan Bediuzzaman lakaplı Said Nursi'dir. Osmanlı son dönem ulemasından olan siyasî birçok hadiselerde ismi geçmiş bir kişinin Birinci Dünya Harbi sırasındaki yerini gösteren bir belge olması bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

AKÇURA, Yusuf, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Userası Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu**, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet, 1335.

KARAL AKGÜN, Seçil -ULUĞTEKİN, Murat, **Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibirya'ya Hilal-i Ahmer Hizmeti'nde Akçura-oglu Yusuf**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009.

AKKOR, Mahmut, **I. Dünya Savaşı'nda Çeşitli Ülkelerdeki Türk Kamp- ları**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2006.

ARIKAN, Mustafa, "Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler", **Osmanlı Araştırmaları**, S XI, Yıl 1991, s. 35-48.

ATAMAN, Halil, **Esaret Yılları: Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları**, yay. haz. Ferhat Ecer, Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1990.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Ha- rekati, C II, I. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Ha- rekati, C II, II. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1993.

BADILLI, Abdülkadir, **Mufassal Tarihçe-i Hayat**, C I, İstanbul, 1998.

ÇAKMAK, Fevzi, **Büyük Harp'te Şark Cephesi Hareketi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.

ERDEMİR, Lokman, **Çanakkale Savaşı: Siyasi Askeri ve Sosyal Yönleri**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2009.

———, "Rusya'da Esir Bir Zâbit Vekili ve Esaret Günlüğü: Hafız Şaban Efendi" **Karadeniz Araştırmaları**, Bahar 2014, S 41, s. 127-146.

———, "Rusya'da Esir Bir Subay'a Gönderilen Zarf'tan Bediuzzaman'a Se- lam Çıktı", **Derin Tarih**, S 24, Mart 2014, s. 74-77.

FROMKİN, David, **Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı: 1914**, Çev. Mehmet Harmancı, Ekonomik Yayınlar, İstanbul, 2008.

HİÇYILMAZ, Ergun, **Esir Kampları: Bana Biraz Hürriyet Yollar mı- sın?**, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2010.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara Üniversitesi Dil ve Ta- rih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.

———, **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.

KUTLU, Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri**, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1997, (Doktora Tezi).

LARCHER (Maurice), **Büyük Harpte Türk Harbi**, C 2, Çev. Mehmet Nihad, Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye, İstanbul, 1928.

SAİD NURSİ, Bediüzzaman, **Tarihçe-i Hayat**, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1994.

SÖNMEZ, Selim, "Bediüzzaman Said Nursi'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Ruslarla Çatışmaları ve Esaretine Dair Bazı Vesikalar", **Köprü Dergisi**, Güz 2006, S 96, (Erişim tarihi 20/09/2014), <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=819>.

SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemal, **Hariciye Hizmeti'nde 30 Sene**, İstanbul 1949.

TAŞKIRAN, Cemalettin, **Ana Ben Ölmedim. Birinci Dünya Savaşında Türk Esirleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

TONGUÇ, Faik, **Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

YANIKDAĞ, Yücel, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", **Journal of Contemporary History**, Vol 34, No. 1, January 1999.

EKLER

Ek 1: Hafız Şaban Efendi'nin günlüğünün ilk (üst sağ) ve son sayfası (üst sol) ile münacaat bulunduğu (alt) sayfaları.

Metnin çevirisi: “Mirzâde Hafız Ahmet Efendi, ? Aydınzâde Hakkı Efendi, Şurlu [Çaykara Şahinkaya köyü] Mudazâde Hafız Şaban, 8 Mayıs 1334 [1918] Kazan'da alınmıştır.”

Ek 2: Hafız Şaban Efendi'nin Kazan'da çekilmiş fotoğrafı (sağdan birinci) ve arka yüzü

NÜFUS KAYIT ÖRNEĞİ				İLİ		İLÇESİ		MAHALLESİ(KÖYÜ)	CİLT NO	HANE NO		
				TRABZON		ÇAYKARA (1244)		ŞAHINKAYA KOYU	19	82		
SIRA	BSN	C	YAKINLIK DERECESESİ	T.C. KİMLİK NO	ADI	SOYADI	BABA ADI	ANA ADI	DOĞUM YERİ VE TARİHİ	MED.HALI VE DİNİ	TESCİL TARİHİ	OLAYLAR VE TARİHLERİ
1	2	E	Kendi	46633835480	SAĞBAN	AYAN	ALİ	FATMA	ÇAYKARA 01.07.1887	Evlil İslam	18.01.1905	Ölüm: 18.04.1919 Evlence: 00.00.0000 Boşanma: -----
2	5	K	Eşi	46624835772	HAYVA	AYAN	HASAN	AYŞE	ÇAYKARA 01.07.1889	Dul İslam	18.01.1905	Ölüm: 25.06.1966 Evlence: 00.00.0000 Boşanma: -----
3	7	K	Kızı	49204749728	GÜLZADE	AYAN	SAĞBAN	HAYVA	ÇAYKARA 01.07.1911	Evlil İslam	04.05.1912	Ölüm: KAPALI Evlence: 00.00.0000 Boşanma: -----
BSN				ADI		DÜŞÜNCELER						
2	SAĞBAN		DOĞUM	-----	#1303 OLAN DOĞUM TARİHİ MİLADİYE ÇEVİRİLMİŞTİR. 5/11/1320 OLAN KAYIT TARİHİ MİLADİYE ÇEVİRİLMİŞTİR. 5490 SAYILI KANUNUN 39. MADDESİ VE NÜF.VAT.İŞL.GN.MD.LÜĞÜNÜN 07.08.2009 TARİHLİ OLURUNA DAYANILARAK DOĞUM TARİHİ TAMAMLAMA İŞLEMİ YAPILMIŞTIR.							
2	SAĞBAN		DÖLİM	(18.04.1919) :	18/4/1335 OLAN ÖLÜM TARİHİ MİLADİYE ÇEVİRİLMİŞTİR.							
5	HAYVA		EVLENCE	(00.00.0000) :	EVLENCE GELDİ							
5	HAYVA		DOĞUM	-----	#1305 OLAN DOĞUM TARİHİ MİLADİYE ÇEVİRİLMİŞTİR. 5/11/1320 OLAN KAYIT TARİHİ MİLADİYE ÇEVİRİLMİŞTİR. 5490 SAYILI KANUNUN 39. MADDESİ VE NÜF.VAT.İŞL.GN.MD.LÜĞÜNÜN 07.08.2009 TARİHLİ OLURUNA DAYANILARAK DOĞUM TARİHİ TAMAMLAMA İŞLEMİ YAPILMIŞTIR.							
7	GÜLZADE		EVLENCE	(00.00.0000) :	EVLENCE GİTTİĞİ YER : ÇAYKARA İLÇESİ 19.CİLT 60.HANE							
7	GÜLZADE		DOĞUM	-----	#1327 OLAN DOĞUM TARİHİ MİLADİYE ÇEVİRİLMİŞTİR. 21/4/1328 OLAN KAYIT TARİHİ MİLADİYE ÇEVİRİLMİŞTİR. 5490 SAYILI KANUNUN 39. MADDESİ VE NÜF.VAT.İŞL.GN.MD.LÜĞÜNÜN 07.08.2009 TARİHLİ OLURUNA DAYANILARAK DOĞUM TARİHİ TAMAMLAMA İŞLEMİ YAPILMIŞTIR.							
AÇIKLAMALAR								DÜZENLEYEN		ONAYLAYAN YETKİLİNİN		
1-) KİŞİ VEYA KİŞİLERİN KAYDI KÜTÜĞE UYGUNDUR. 2-) İŞBU NÜFUS KAYIT ÖRNEĞİ, İBRAZ EDİLMEK ÜZERE 4658836952 T.C. KİMLİK NUMARALI KİŞİNİN TALEBİ DOĞRULTUSUNDA DÜZENLENMİŞTİR. BAŞKA AMAÇLA KULLANILMAZ. 3-) İŞBU NÜFUS KAYIT ÖRNEĞİ 23.04.2014 TARİHİNE KADAR GEÇERLİDİR.								ERGİN KOÇBAŞ Sosyal İşleri Personel Paraf		ALİ YILMAZ 1686-Trabzon Merkez Nüfus Müdürü 25.10.2013 08.23 İmza Mühür		

Ek 3: Hafız Şaban Efendi'nin nüfus kayıt örneği

Ek 4: Hafız Şaban Efendi'nin yanından ayırmağı nazarlığı ve içindeki dualar Hafız Şaban Efendi nazarlığın üzerine ismini yazmıştır. Mecmuasının üzerine de "Sahibi Hafız Şaban binti Fatıma" yazmaktadır.

Ek 5: Hafız Şaban Efendi'nin Kuşmer Yaylası'nda bulunan kabri.

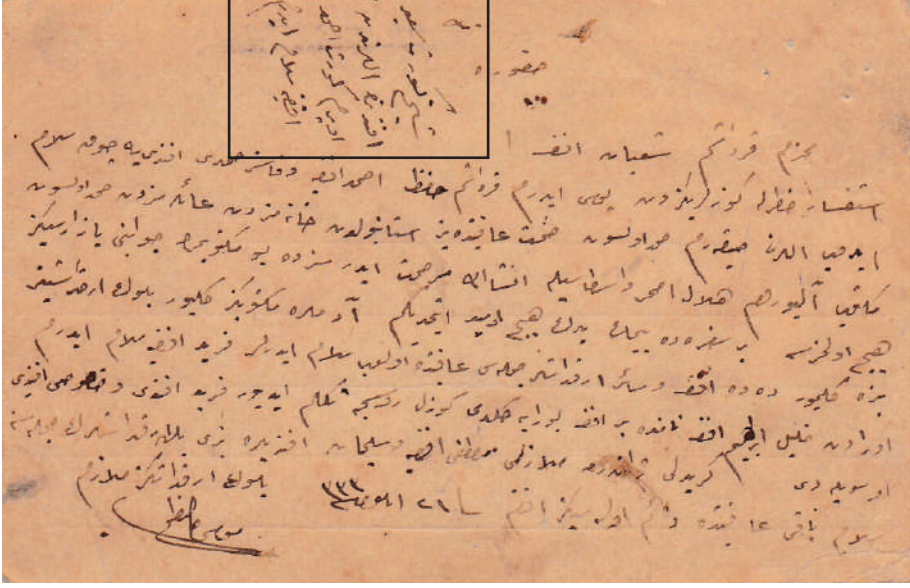

[Ön Yüz]

Kostroma Osmanlı esir zabitanından Ofu biraderim Zâbit vekili Hafız Şaban Efendi'ye Vologda Vilâyeti, Nikolsk Kasabası'nda esir biraderiniz Mülazım Musa Kazım

Şeyh Kürt Said Efendi'nin ellerinden öperim,
Kürt Ahmet Efendi'ye selam ederim.

[Arka Yüz]

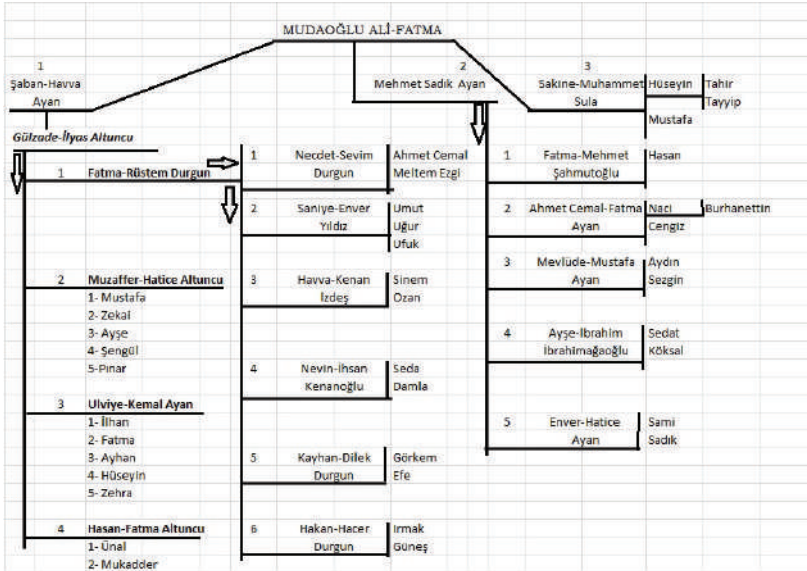
Muhterem kardaşım Şaban Efendi,

İstisfar-ı hatırla gözlerinizden bûs ederim. Kardaşım Hafız Ahmet Efendi'ye, vefasız Hamdi Efendi'ye çok selam edip, ellerini sıkarım. Hamd olsun sıhhat afiyetteyiz. İstanbul'dan hanemizden, ailemizden hamd olsun mektup alıyorum Hilâl-i Ahmer vasıtasıyla. İnşallah merhamet edersiz de bu mektubumun cevabını yazarsınız. Hiç olmazsa bir sefere de yemek yedik! Hiç ümit etmediğim adamlara mektubunuz geliyor, bölük arkadaşına, bize gelmiyor. Dede Efendi ve sair arkadaşlar cümlesi afiyette olup selam ederler. Ferit Efendi'ye selam ederim. Oradan Halil İbrahim namında bir efendi buraya geldi. Güzel Rusça tekellüm ediyor. Ferid Efendi, Hulusi Efendi'yi o söyledi. Giritli jandarma mülazımı Mustafa Efendi, Süleyman Efendilere bölük arkadaşların cümlesine selâm-ı bâki. Afiyette daim olasınız, efendim. 21 Eylül 333 [4 Ekim 1917]. Bölük arkadaşınız Mülazım Musa Kazım.

Ek 6: Hafız Şaban Efendi'ye gönderilmiş Kartpostal ve çevrisi

Ek 7: Hafız Şaban Efendi'nin Hanımı Havva Hanım (solda) ve Kızı Gülzade Hanım (sağda).

Ek 8: Hafız Şaban Efendi'nin sağ kalan kızı Gülzade Hanım'dan soyu. İşaretli kısımlar günlüğün bize ulaşmasına vesile olan kişiler.

EKLER

FOTOĞRAFLAR

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN

Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Hikmet KOÇAK

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Yakup MAHMUDOV

Erzurum Valisi Dr. Ahmet ALTIPARMAK

Değerlendirme Oturumu:

(Soldan Sağa) Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN, Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Yakup MAHMUDOV, Prof. Dr. Selami KILIÇ

